પ્રસ્તાવના

આ ડાયરી રોલેટ સત્યાગ્રહ અને અસહકારના કાળની છે. તેને પાને પાને નિદ્રામાં સૂતેલા દેશને જગાડવાના ગાંધીજીના ઉત્કટ પ્રયત્નનાં આપણને દર્શન થાય છે. આપણા દેશની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની લડતના ઇતિહાસમાં એ કાળ અજબ જાગૃતિ અને ઉત્સાહનો હતો. એની નવીનતાને લીધે એમાં પ્રજાને અનેરું ચેતન દેખાતું હતું. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું તે પહેલાં આપણે ત્રણ મોટી લડતો આપી છે: ૧૯૨૦–૨૧ની અસહકારની લડત, ૧૯૩૦ 'થી ૧૯૩૪ની સવિનય ભંગની લડત, અને ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો' ની લડત. આ ત્રણે લડતનું મહત્ત્વ બહુ ભારે છે. પણ ૧૯૨૦–૨૧ની લડતથી કેવળ આપણા દેશના જ ઇતિહાસ માટે નહીં પણ દુનિયાના ઇતિહાસ માટે લડવાની એક તદ્દન નવી જ પદ્ધતિનો પ્રયોગ શરૂ થયો, એટલે તેનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. ગાંધીજી શાન્તતા અને સૌમ્યતાની મૂર્તિ હતા. પણ લડતને પ્રસંગે તેઓ એવી ઉગ્રતા ધારણ કરતા અને એવા મરણિયા બનતા કે તેમને જોનાર અને સાંભળનાર સૌને તેમની ઉત્કટતાનો ચેપ લાગતો. તેના ઉપર સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું જે સામ્રાજ્યને વિષે કહેવાતું અને જે સામ્રાજ્યનાં મૂળિયાં આપણા દેશમાં બહુ ઊંડે ગયેલાં છે એમ મનાતું, એટલે સુધી કે એની છત્ર-છાયા નીચે આપણા દેશની પ્રગતિ પહેલાં કદી નથી થઈ એવી થઈ રહી છે, એવું માનનારો એક બહુ મોટો સુશિક્ષિત વર્ગ આપણા દેશમાં હતો, જે વર્ગમાં એક કાળે ગાંધીજી પોતે પણ હતા, તે બ્રિટિશ સલ્તનતની પ્રતિષ્ઠા 'શયતાની' એ એક જ વિશેષણ લગાડીને ગાંધીજીએ ધૂળ મેળવી નાખી. પછી સરકારી અમલદારો તથા પોલીસનો રુઆબ કે ડર તો લોકોમાં રહે જ શાનો? એ બિચારાઓની તો સમાજમાં એક કોડીની પણ કિંમત રહી નહીં. આખી આમ-જનતા સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુધ્ધાં 'આ સરકાર અમારે ન જોઈએ એમ ખુલ્લંખુલ્લા બોલતાં થઈ ગયાં. આવડા વિશાળ દેશમાં આવડી મોટી ક્રાંતિ ગાંધીજીએ કરી નાખી તેનું બ્યાન મહાદેવભાઈની મોહક શૈલીમાં આ ડાયરીમાં આપણને મળે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સેવા ગાંધીજીએ જેટલી કરી છે, તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ હિંદીએ કરી હશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લશ્કરમાં માંદાઓની

સારવાર કરવા માટે એ વાર તેમણે પોતાની સરદારી નીચે હિંદીઓની ટુકડીઓ ઊભી કરી હતી. જોકે નિયમ પ્રમાણે જ્યાં સામસામે ગોળીઓ છૂટતી હોય ત્યાં એવી ટુકડીના માણસોને કામ કરવા જવાનું હોતુ નથી. છતાં ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યાંથી ઘાયલો ઉપાડી લેવા માટે પોતાની ટુકડીને લઈ જઈ ને ગાંધીજીએ અનેક વાર પોતાના અને પોતાના માણસોના જાન જોખમમાં નાખ્યા હતા.

૧૯૧૪થી ૧૯૧૮નું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું તે વખતે તેઓ ઇંગ્લંડમાં હતા. ત્યાં હિંદીઓનુ એક શુશ્રૂષાદળ તેમણે ઊભું કર્યું. તેની તૈયારીના સખત કામને લીધે ઇંગ્લંડની ઠંડીમાં તેમને પ્લુરસીની બીમારી લાગુ પડી. એ જ યુદ્ધ માટે ૧૯૧૭માં ખેડા જિલ્લામાં તેમણે સૈન્યભરતીનું કામ ઉપાડ્યું. તેને અંગે કરવા પડેલા ભારે રખડપાટને લીધે તેમને સખત મરડો થઈ આવ્યો અને તેમાંથી બચાશે કે કેમ, એવો ભય પણ થોડો વખત તો પેદા થયો હતો. આ સેવાની પાછળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યથી આપણા દેશનું હિત થશે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી.

સામ્રાજ્ય પ્રત્યે ભારે વફાદારી રાખતા ત્યારે પણ સામ્રાજ્યના અન્યાય સામે તો ભારે લડતો તેમણે આપેલી જ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની જગમશહૂર લડત ઉપરાંત ગિરમીટ પદ્ધતિ બંધ કરાવવા માટે તેમણે દેશમાં ઉપાડેલી ઝુંબેશ, ચંપારણ અને ખેડાની લડતો તથા રોલેટ કાયદા સામે ઉપાડેલો સત્યાગ્રહ એ તેમની વફાદારીના કાળ દરમ્યાન આપેલી લડતો છે.

પછી પંજાબના અત્યાચારો અને ખિલાફતની બાબતમાં મુસલમાન કોમને થયેલો અન્યાય, એ બે પ્રસંગો સામ્રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારીને ડગમગાવી નાખે એવા બન્યા. છતાં પંજાબના અત્યાચારો માટે સરકારે તપાસ સમિતિ નીમી અને ખિલાફતના અન્યાયની બાબતમાં બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો છેવટનો જવાબ નહોતો મળ્યો ત્યાં સુધી તેમણે ખામોશ રાખી, એટલે સુધી કે ૧૯૧૯ના ડિસેમ્બરની અમૃતસરની કોંગ્રેસમાં મૉન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા બાબત ઠરાવ વિષે બોલતાં એ સુધારા આપણે બિનશરતે સ્વીકારી લેવા જોઈએ અને એ સુધારાનો અમલ કરવામાં સરકારને સંપૂર્ણ સહકાર આપવો જોઈએ એમ કહી ઠરાવનું સમર્થન કર્યું. તિલક મહારાજ પ્રતિયોગી સહકાર (રિસ્પૉન્સિવ કોઑપરેશન)ના મતના હતા. તેમને મૂળ ઠરાવ સ્વીકારી લેવા કોંગ્રેસના મંચ ઉપર ટોપી ઉતારી પગે પડીને ગાંધીજીએ વિનંતી કરી. સદ્ભાગ્યે તિલક મહારાજ સાથે તે વખતે સમાધાન થઈ ગયું. અને ખુલ્લી કોંગ્રેસમાં ઠરાવ ઉપર મતગણતરી લેવાનો પ્રસંગ ટળી ગયો. પણ ત્યારથી જ કોંગ્રેસ ગાંધીજીના પૂર્ણ પ્રભાવ નીચે આવી ગઈ.

ગાંધીજીની બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પરની શ્રદ્ધા ભારે હોવા છતા વેવલી ન હતી ૧૯૧૫ના આરંભમા તેઓ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા ત્યાર પછી ગોખલેજીના આગ્રહથી કોઈ પણ જાહેર પ્રશ્ન ઉપર એક વરસ સુધી ભાષણ ન કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો એ નિશ્ચયની મુદત ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરીની આખરે પૂરી થઈ ત્યાર પછી પહેલુ ભાષણ ફેબ્રુઆરીની ચોથી તારીખે હિન્દુ યુનિવર્સિટીના ખાતમુહૂર્ત પ્રસગે તેમણે બનારસમા આપ્યુ વાઈસરોય સાહેબ તે પ્રસગે ત્યા આવેલા હોઈ મચ ઉપર રાજામહારાજાઓ પોતાના ઝવેરાત પહેરી દરબારી પોશાકમા બેઠેલા હતા મિસિસ બેસટ તથા બીજા દેશનેતાઓ પણ ત્યા હતા હિંદુસ્તાનમા આવ્યા પછી કરેલા એ પહેલા જ ભાષણમા ગાંધીજી જાણે પોતાનો કાર્યક્રમ જાહેર કરતા હોય એવી રીતે દિલ ખોલીને બોલવા લાગ્યા કાશીવિશ્વનાથના મદિરની આસપાસની ગદકીનુ વર્ણન કરતા આપણી ગદી ટેવો અને આખા દેશમા જોવામા આવતી અસહ્ય ગદકીને તેમણે આપણી રાષ્ટ્રીય એબ તરીકે વર્ણવી રાજામહારાજાઓએ પહેરેલા ઝવેરાત ઉપર ટીકા કરતા એમની અને બીજા શ્રીમત લોકોની મોટી મહેલાતો સાથે દેશના અસખ્ય ગરીબોની ઝૂપડીઓની સરખામણી કરી, અને એ આર્થિક અસમાનતા આપણા દેશને માટે ભયકર છે એમ જણાવ્યુ વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંજની સલામતી માટે ત્યા રાખવામા આવેલો સખત ચોકી પહેરો અને કડક બદોબસ્ત પ્રજા ઉપરનો અવિશ્વાસ સૂચવે છે એમ પણ જણાવ્યુ આપણા દેશના નેતાઓ જ્યા જાય છે ત્યા છૂપી પોલીસ તેમના ઉપર જાપતો રાખે છે અને આપણે જાણે કેદીની સ્થિતિમા હરીફરી શકીએ છીએ એવુ સૂચન કર્યું સાદી અમલદારોની તુમાખી અને લોખડી ચોકઠાની વાત કરી અગ્રેજી ભાષા મારફતે આપણને કેળવણી મળતી હોઈ આપણા ભણેલા લોકો આમજનતાથી અને પોતાના કુટુબીઓથી પણ કેવા અલગ પડી જાય છે તે જણાવ્યુ બ્રિટિશ રાજ્યનો અન્યાય અને જુલમ કેવી રીતે ત્રાસવાદીઓ (ટેરરિસ્ટ)ને પેદા કરે છે તે પણ કહ્યુ પોતે પણ એક અર્થમા એનાર્કિસ્ટ હોવા છતા પેલા ત્રાસવાદીઓ કરતા પોતાની પદ્ધતિ જુદી છે એ જણાવીને કહ્યુ કે આપણે જો ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હોઈએ, અને તેનો ડર રાખીને ચાલતા હોઈએ તો બીજા કોઈનો પણ — અહી બેઠેલા મહારાજાઓનો, વાઈસરોયનો, છૂપી પોલીસનો કે જ્યોર્જ બાદશાહનો પણ, — ડર રાખવાની જરૂર નથી પછી જાહેર કર્યું કે મને જો આવશ્યક જણાશે કે હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધાર અર્થે અગ્રેજોએ અહીથી ચાલ્યા જવાની જરૂર છે — અથવા તો તેમને હાંકી કાઢવાની જરૂર છે, તો છાપરે ચઢીને એમ કહેતા હુ જરાયે સકોચ રાખવાનો નથી મારી એ માન્યતા જાહેર કરવાને માટે

મરણને ભેટવું પડે તો તેની મારી પૂરી તૈયારી છે. આ જાતનું ભાષણ મંચ ઉપર બેઠેલા કેટલાક નેતાઓને અને સભાના ઠરેલ ગણાતા વર્ગને ન ગમે એ સ્વાભાવિક હતું. મિસિસ બેસંટે. ગાંધીજીને બંધ કરવા સૂચના પણ કરી. વિદ્યાર્થીઓ પોકાર કરવા લાગ્યા કે 'આગળ ચલાવો,' રાજામહારાજાઓ મંચ ઉપરથી ઊઠીને ચાલવા માંડયા અને સભામાં ભારે ખળભળાટ થયો. ગાંધીજીનું ભાષણ એટલેથી અધૂરું રહ્યું.

પણ જેની આગાહી ગાંધીજીએ કરી હતી, તે સ્થિતિ ચાર જ વર્ષ પછી આવીને ઊભી રહી. ખિલાફતની બાબતમાં જે નિર્ણય થયો હતો તેમાં બ્રિટિશ સરકાર કશો ફેરફાર કરાવી શકે એમ નથી, એવો છેવટનો જવાબ મળી જતાં ૧૯૨૦ના માર્ચમાં ખિલાફત પરિષદમાં એકઠા થયેલા મુસલમાનોને ગાંધીજીએ સલાહ આપી કે આનો ઉપાય સરકાર સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર કરવો એ જ છે. તેની સાથે હિંદુઓને પણ કહ્યું કે, આપણા દેશબંધુઓના દીન ઉપર જે વખતે હાથ નાખવામાં આવ્યો છે તે વખતે તેમને પડખે ઊભા રહેવાનો આપણો ધર્મ છે.

પંજાબના અત્યાચારો બાબત જે તપાસ સમિતિ નિમાઈ હતી તેનો રિપોર્ટ તા. ૨૬-૫-'૨૦ના રોજ બહાર પડયો. તેની ભલામણો જરાયે સંતોષકારક ન હતી. એ રિપોર્ટ કરતાં પણ તેના ઉપર હિંદી સરકારે જે ઠરાવ બહાર પાડયો તે વધારે ખતરનાક હતો. પંજાબનાં અમાનુષી અત્યાચારો પાછળ મૂળ જેનો હાથ હતો તે પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સર માઈકલ ઓડવાયર વિષે ઠરાવમાં જણાવવામાં આવ્યું કે તેણે ભારે બાહોશી અને હિંમતથી મહા મુશ્કેલીના સમયમાં પોતાની ફરજ બજાવી તે માટે સરકાર તેની કદર કરે છે. જલિયાંવાલા બાગમાં સેંકડો નિર્દોષ માણસોની કતલ કરનાર જનરલ ડાયર વિષે જણાવવામાં આવ્યું કે તેણે જોઈએ તે કરતાં વધારે લશ્કરી બળ વાપરવામાં માત્ર ગણતરીની ભૂલ કરી હતી. તેની પાસે તેના હોદ્દાનું રાજીનામું અપાવ્યું; પણ તેને બીજી કશી સજા કરવામાં ન આવી, તેને ઠપકો સુધ્ધાં ન આપવામાં આવ્યો. કેટલાક અંગ્રેજોએ, તો સામ્રાજ્યના બચાવનાર તરીકે એને બહુમાન આપ્યું અને, એને મદદ કરવા માટે ફંડ ઊભું કર્યું. આ ઉપરાંત રિપોર્ટ બહાર પડે તે પહેલાં જ હિંદ સરકારે એક ફતવો બહાર પાડી જે જે અમલદારો ઉપર અત્યાચારો કરવાના આરોપ મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેમના ઉપર એ આરોપો માટે કોઈના મુકદ્દમા ચાલી શકશે નહીં એમ જાહેર કરી દીધું હતું. એટલે અસહકાર માટે ખિલાફત ઉપરાંત પંજાબના અન્યાયનું કારણ પણ ભળ્યું.

તા. '૨૦-૬-'૨૦ના રોજ વાઈસરોયને કાગળ લખી (જુઓ પાનું ૧૮૩-૮૬) ગાંધીજીએ પોતાની અસહકારની યોજનાની તેમને ખબર આપી. તા. ૧લી ઑગસ્ટે, જે દિવસે તિલક મહારાજનું અવસાન થયું તે જ દિવસે, અગાઉથી નક્કી થયા પ્રમાણે દેશ આગળ અસહકારનો કાર્યક્રમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. ઑગસ્ટ માસની આખરમાં અમદાવાદમાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદ ભરીને તેમાં અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. સપ્ટેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં કલકત્તામાં કૉંગ્રેસના ખાસ અધિવેશનમાં અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરીને અસહકારના કાર્યક્રમને કૉંગ્રેસે વિધિપુરઃસર અપનાવ્યો. ગાંધીજીએ કૉંગ્રેસમાં જાહેર કર્યું કે ધારાસભાઓનો, અદાલતોનો, સરકારી ખિતાબોનો, શાળા કૉલેજોનો, તથા પરદેશી કાપડનો આપણે બરાબર બહિષ્કાર કરી શકીશું તો એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ્ય લઈને બેસી જઈ શકીશું. પણ લોકો 'જો' અને 'તો' ઉપર ઓછું વજન મૂકે છે. તેમણે તો 'એક વરસમાં સ્વરાજ'ની હાકલ પકડી લીધી.

સરકારી અદાલતોને બદલે લવાદી પંચો સ્થાપવાનાં હતાં, સરકારી શાળા કૉલેજોને બદલે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને મહાવિદ્યાલયો સ્થાપવાનાં હતાં તથા પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર રેંટિયા ચલાવીને તથા ખાદી ઉત્પન્ન કરીને કરવાનો હતો. આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા નાણાં જોઈએ તે માટે ૧૯૨૧ની જુલાઈ આખર પહેલાં એક કરોડ રૂપિયાનો તિલક સ્વરાજ ફાળો એકઠો કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યુ. એ મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં એક કરોડને બદલે સવા કરોડ રૂપિયા એકઠા થઈ ગયા. પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર માટે શહેરોમાં તેમ જ ગામડે ગામડે વિદેશી કાપડની હોળીઓ કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત કૉંગ્રેસના દફતરે એક કરોડ સભ્યો નોંધવાના હતા તથા દેશમાં વીસ લાખ રેંટિયા ચાલુ કરવાના હતા. આ કાર્યક્રમમાં ખંડનાત્મક અને રચનાત્મક બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હતી. વિદેશી કાપડની હોળી કરવી, સરકારી અદાલતો તથા શાળાઓનો બહિષ્કાર કરવો, વગેરે ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દેશમાં બાઝી ગયેલાં જૂનાં જાળાંની સાફસફી માટે હતી; ત્યારે રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ખોલવી, લવાદી પંચો સ્થાપવાં, ખાદીની ઉત્પત્તિ વધારવી, અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવી, હિંદુમુસલમાન એક્તા કરવી, વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દેશમાં નવું ચેતન આણવા, લોકોની શક્તિ વધારવા તથા દેશને સ્વાવલંબી બનાવવા માટે હતી ગાંધીજીનો વિશેષ ઝોક રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપર જ હતો.

આ લડતમાં પ્રજાનો નૈતિક પારો ગાંધીજી જેટલો ઊંચે ચડાવી શક્યા તેટલો ઊંચે ચડાવવાનો પછીની લડતો વખતે ગાંધીજીને અવકાશ નહોતો

મળ્યો કારણુ લડત શરૂ થતા જ તેમને પકડી લેવામાં આવતા. આ વખતે તો શું કરવુ, એ બાબતમા સરકાર જાણે મૂંઝાઈ ગયેલી હતી મુબઈના ગવર્નરે તો એટલે સુધી કહેલુ કે ચૌરીચૌરાના હત્યાકાડને લીધે ગાધીજીએ લડત બંધ રાખી, બાકી સ્વરાજ્ય એમના હાથવેંતમા હતુ

અસહકાર એટલે આત્મશુદ્ધિ, સ્વાવલબન, બલિદાન, નિર્ભયતા, એમ કેમ કહીને નહી, પણ લોકો પાસે આચારમાં મુકાવીને લાબા કાળથી સૂતેલી પ્રજાને ગાધીજીએ ટકાર કરી આત્મશુદ્ધિ અને ઉત્સાહનુ મોજુ આખા દેશમા એવુ ફરી વળ્યુ કે જેમની પાસેથી કોઈએ એવી અપેક્ષા પણ ન રાખી હોય અથવા જેમણે પોતે જ પોતાને વિષે એમ ન માન્યુ હોય એવા ભોગો આપવાને અને કષ્ટો વેઠવાને લોકો તૈયાર થઈ ગયા જેમણે કોઈ દિવસ ટાઢ-તડકો ન જોયો હોય એવા સુવાળા શહેરી લોકો પણ ખરે બપોરે અથવા મધરાતે ગામડે ગામડે અસહકારનો સદેશો ફેલાવવા પગપાળા ઘૂમવા લાગ્યા. એ અજબ જાગૃતિના અને આપભોગના પૂરમા જ અત્યારના આપણા મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ અને નેતાઓ ઘડાઈને નિર્માણ થયા છે દેશબધુ દાસ, પડિત મોતીલાલજી, વગેરે તો ગાધીજી કરતા વયમા મોટા હોઈ તેમની વાત જવા દઈએ, પણ જવાહરલાલજી, સરદાર વલ્લભભાઈ, રાજાજી, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ, રાજેન્દ્રબાબુ વગેરે આ લડતમા જ ગાધીજીની સરદારી નીચે ઘડાયા એમ કહેવાય છે કે નેતાએ લોકોનો જો બરાબર સાથ મેળવવો હોય તો સિદ્ધાતની બાબતમા સમાધાન કરી લોકોની કક્ષા ઉપર આવવા તેને નીચે ઊતરવુ પડે છે તેમ ન કરે તો તે એકલો પડી જાય છે પણ ગાધીજીએ કદી સિદ્ધાતની બાબતમા તડજોડ કરી નથી છતા તેમને બધી જાતના વર્ગોનો અને આમજનતાનો જેટલે સાથ મળ્યો છે, તેટલો દુનિયામા બીજા કોઈ નેતાને નહીં મળ્યો હોય ગાધીજીમા પણ સમાધાન વૃત્તિ નહોતી એમ નહી, પણ તે જુદા પ્રકારની કઈ વસ્તુ સિદ્ધાતની હોઈ વિશેષ મહત્ત્વની છે અને કઈ વસ્તુ સિદ્ધાંતની ન હોઈ ઓછા મહત્ત્વની છે, તેનો બહુ સૂક્ષ્મ વિવેક તેઓ ઝટ કરી શકતા એટલે જ સિદ્ધાતની બાબતમા પહાડ જેવા અડગ રહેવા છતા લોકો સાથે એમના થઈને ભળી જવાની અને પોતાના આત્મબળથી તેમને ઉપર ચઢાવવાની શક્તિ તેઓ ધરાવતા આ વસ્તુ તેમણે તૈયાર કરેલા નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓમા પણ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઓછાવત્તા પ્રમાણમા આવેલી છે તેથી જ આજે શસ્ત્રબળમા બીજા દેશો કરતાં ઘણા પાછળ હોવા છતા દુનિયામા આપણે વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવીએ છીએ ૧૯૨૦–૨૧મા ગાધીજીએ સારા દેશમા અહિંસાનો અને આત્મશુદ્ધિનો જે મત્ર ફૂક્યો તેના આ પ્રતાપ છે

આ લડતની ખાસ વિશેષતા તો એ છે કે તે વખતે હિંદુ-મુસલમાન એકતાનાં જેવાં દશ્યો આપણને જોવાનાં મળ્યાં તેવાં પછીથી જોઈ શકાયાં નથી. ભવિષ્યમાં ક્યારે જોઈ શકીશું તે આજે કહેવું મુશ્કેલ બની ગયું છે. આજે તો ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને તેમના કાર્યક્રમ વિશેનાં શ્રદ્ધા અને જુસ્સો ગાંધીજીની સાથેના કાર્યકર્તાઓમાંથી પણ જાણે ઓસરી ગયાં હોય એવું દેખાય છે. છતાં ગાંધીજીએ જે બીજ નાખ્યાં છે તે વહેલાંમોડાં પાંગર્યા વિના રહેવાનાં નથી.

તે કાળની અજબ જાગૃતિ અને ચેતનનાં વર્ણન આ ડાયરીમાંથી આપણને જોવા મળે છે. દિલગીરી એટલી જ રહે છે આ કાળમાં મહાદેવભાઈ બધો વખત ગાંધીજીની સાથે રહી શક્યા નહોતા. ૧૯૧૯ના એપ્રિલમાં થયેલા પંજાબના અત્યાચારો પછી ગાંધીજીને છેક ઑક્ટોબર માસમા ત્યાં જવાની રજા મળી. પણ તે વખતે મહાદેવભાઈ ટાઇફૉઇડની બીમારીમાં સપડાયેલા હોઈ સાથે જઈ શક્યા ન હતા. ચારેક મહિના તેઓ પથારીવશ રહ્યા. એટલે અમૃતસરની કૉંગ્રેસમાં તિલક મહારાજ સાથેના પેલા ભવ્ય દશ્યનુ મહાદેવભાઈની કલમનું વર્ણન આપણને મળી શક્યું નથી. એ ઉપરાંત ગાંધીજીના કહેવાથી તેઓ થોડો વખત દાસબાબુ સાથે અને ઘણો વખત પંડિત મોતીલાલજીની સાથે રહ્યા હતા એટલે એ ગાળાની ડાયરી આપણને મળતી નથી. આ ડાયરી વચમાંના તૂટક ગાળાઓ સાથે ૧૯૨૧ના જૂન સુધીની છે. ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં મહાદેવભાઈ ગિરફતાર થયા ત્યાં સુધી તેઓ પંડિત મોતીલાલજીની સાથે હતા. તે વખતે શ્રી કૃષ્ણદાસ નામના એક બંગાળી સજ્જન ગાંધીજીની સાથે ફરતા હતા. તેમણે 'ગાંધીજી સાથે સાત માસ' એ નામનુ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખેલુ છે. નવજીવન કાર્યાલય તરફથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થવાનો છે.

બીજી ડાયરીઓની માફક ગાંધીજીના કેટલાક સુંદર પત્રો આ ડાયરીનું પણ ભારે આકર્ષક અંગ છે. અમદાવાદ, મુંબઈ તથા પંજાબમાં થયેલાં તોફાનોને લીધે રોલેટ કાયદા સામેનો સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવો પડ્યો તે વખતે ગાંધીજીએ પત્રિકાઓ દ્વારા સત્યાગ્રહના રહસ્યનું શિક્ષણ લોકોને આપ્યુ હતુ. એ બધી પત્રિકાઓ પરિશિષ્ટમા આપી છે. તે ઉપરાંત બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી કેમ છોડવી પડી અને તેની સાથે અસહકાર કેમ કરવો પડ્યો, તે વિષે અંગ્રેજ પ્રજાને તથા બીજાઓને લખેલા ખુલ્લા પત્રો પણ પરિશિષ્ટમા આપ્યા છે.

નરહરિ પરીખ

અનુક્રમણિકા

મહાદેવભાઈની ડાયરી

પુસ્તક પાંચમું

[૨૧-૧-૧૯૧૯થી -૬-૧૯૨૧]

જાગ્યા ત્યાંથી સવાર

"Only that day dawns to which we are awake."
— Thoreau

"જે દેશ રંડાઈ ગયો છે, જે દેશનું શૂર ચાલ્યું ગયું છે, નૂર ચાલ્યું ગયું છે, હીર ચુસાઈ ગયું છે, જે દેશ હતાશ થઈ ગયો છે ત્યાં અનેક માણસોને ભોગ લીધા વિના છૂટકો નથી."

મુંબઈ: આજે હરસનું ઑપરેશન કરવામાં આવ્યું. સાડા આઠ વાગ્યા સુધી ઊંઘ્યા: પછી ભાનમાં લવરી પર ચઢ્યા. તેમાં

૨૧-૧-'૧૯

છેલ્લો સપાટો બહુ સુંદર હતો: "સરકારે બે વસ્તુઓ કરવી જ જોઈએ; નિમક વેરો રદ કરવો જોઈએ, અને દૂધનો ઉદ્યોગ રાષ્ટ્રાધીન (નૅશનલાઈઝ) કરવો જોઈએ. આટલું થાય તો ઘણું દુઃખ ટળે. નિમક વેરા જેવો ઘાતકી કર કેમ સ્વીકારાયો હશે તે જ સમજાતું નથી. એ પસાર થયો ત્યારે આખા દેશને સળગાવી શકાત. જે વસ્તુ વિના માણસને ઘડીભર પણ ચાલે એવું નથી તે વસ્તુ ઉપર વેરો કેવો?"

સ્વસ્થ થયા પછી રાતે બાર વાગ્યે પત્રો લખાવવા માંડ્યા. નરહરિની દૂધના વ્રતના સુધારા સંબંધે ટીકા આવી હતી. 'આપે બકરીનું દૂધ લેવા માંડ્યું તેથી અમે સૌ રાજી થયા છીએ પણ આવી રીતે વ્રતના નવા અર્થો શોધી કાઢી તેને ધીમે ધીમે તોડવું, એના કરતાં સીધેસીધું છોડી દેવું એમાં સભ્યતા છે,' ઇત્યાદિ. એને જવાબ:

"ભાઈશ્રી નરહરિ,

"અત્યારે રાતના સાડાબાર વાગ્યા છે. ગઈ કાલે હરસ કપાવ્યા. ખૂબ વેદના ભોગવ્યા પછી મોર્ફિયા (અફીણ) પિચકારી વાટે ચઢાવ્યું. એનું ઘેન ચઢ્યું, અને ઊંઘ આવી. બપોરના બે વાગ્યાથી ઊંઘ્યો તે રાતે પાછો બાર વાગતે જાગ્યો છું, એટલે મગજ શાંત છે, અને હવે તુરતાતુરત નિદ્રા નહીં આવે. વળી ભાઈ મહાદેવનો અત્યારે જાગવાનો વારો છે, તેથી તમને કાગળ લખવાનો ઇરાદો થવાથી કાગળ લખાવું છું.

"સૌ ઉમેદ રાખે છે કે કાપવાની ક્રિયા થવાથી હું હરસના દર્દમાંથી સદાને સારુ મુક્ત થઈશ. જો એમ થશે તો મારું શરીર ઝપાટાભેર વળવાનો સંભવ છે. મારું મહિનો માસ તો અહીં રહેવાનું થશે જ અને ત્યાર બાદ બીજે ઠેકાણે જતાં પહેલાં આશ્રમમાં આવી જવાનો છું. મારી તબિયત વિષે કોઈ ચિંતા ન કરો એ મારી માગણી છે.

"દૂધ વિષે મેં જે છૂટ લીધેલી છે તે ઉપરની તમારી ટીકા વાંચીને બહુ ખુશ થયો છું. મંદવાડને લીધે કે કોઈ પણ કારણસર જ્યારે કોઈ મિત્રને

એમ લાગે કે આમાં મિત્રની નબળાઈ છે તો જોનાર મિત્રની ફરજ છે કે એ નબળાઈ તરફ પેલાનું ધ્યાન ખેંચવું. માણસને પડવાની લાલચ એટલી બધી હોય છે, અને પોતાને છેતરવાની એટલી બધી સગવડ કુદરતે જ તેને કરી આપી છે, કે સાવધાન રહેનાર માણસ પણ જો નબળો હોય અથવા એના બધા ત્યાગો વૈરાગ્ય વિનાના હોય તો એ અવશ્ય પડે. એટલે મેં ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે મિત્રોએ એકબીજાની ચોકી રાખવાની જરૂર છે. એ ચોકી તમે બધા સંપૂર્ણતાએ કરો એ હું ઇચ્છું છું. તેમાં તમારી અને મારી ઉન્નતિ છે. કાંઈ પણ મોટો ફેરફાર કર્યા પહેલાં ભાઈ મહાદેવની સાથે તો હું મસલત કરું છું જ, પણ મને એવી ધાસ્તી હંમેશાં લાગ્યાં કરેલ છે કે મહાદેવ મારી નબળાઈ એને પોતાના અગાધ પ્રેમને લીધે પિછાની શકતા નથી, અને જ્યારે પિછાને છે ત્યારે દરગુજર કરે છે, તેથી હું તેની સાથેની મસલતનો પૂરેપૂરો લાભ નથી લઈ શકતો. તમારી ટીકા તમે મારા જ પત્રમાં લખી હત તો હું વધારે ખુશ થાત. મને આટલો તો નિશ્ચય છે કે મિત્રો મારી પાસે વિરુદ્ધ દલીલ મૂકે તે હું પૂરેપૂરી સમજી શકું છું કેમ કે હું તટસ્થ છું. એટલે જ્યાં જ્યાં આપણા વિચારોની એકતા ન હોય ત્યાં ત્યાં મને લાગે છે કે તમારે બધાએ તમારો મતભેદ તુરત જણાવવો; એ મારા મગજ ઉપર ગંભીર અસર નહીં કરે અને મારાં કાર્યો વિષે મારે પોતે જ જે કાજીનું કાર્ય કરવું પડે છે એ દુર્દશામાંથી હું છૂટી જઈશ. મને પોતાને તો એવો નિશ્ચય છે કે હું મારાં વ્રતોને ઘણી કાળજીપૂર્વક અને પૂરી સફળતા સાથે જાળવી શક્યો છું. મેં બકરીનું દૂધ લેવાનું શરૂ કર્યું તેના પહેલાં મેં ૨૪ કલાક સુધી વિચાર કર્યો, અને હું તો એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે જ્યાં જ્યાં મેં છૂટ લીધી ત્યાં ત્યાં મેં સબળ કારણોથી લીધી છે. મને જીવવાનો બિલકુલ આગ્રહ નથી, અને મંદવાડના પાંચ કરતાં વધારે માસ થઈ ગયા તોપણ એ મારી બેદરકારીની સ્થિતિ કાયમ છે. મે દૂધનું વ્રત લીધું તે વેળાએ ગાય અને ભેંસના દૂધ સિવાય મારા મનમાં બીજા દૂધનો ખ્યાલ ન હોઈ શકે અને ન હતો. મેં દૂધનો ત્યાગ કરવાનું વ્રત લીધું તે વખતે હું ખૂબ વિચારી ગયો હતો. ગાયો અને ભેંસોની ઉપર પડતી હાડમારીઓનો મને ભારે ખ્યાલ હતો, તેથી મેં દૂધનું વ્રત લીધું.* આ સમયે મારી શી ફરજ છે? મારે જે

---

*દૂધના ત્યાગ વિષે ગાંધીજીએ આત્મકથામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:

"દૂધ ઇન્દ્રિયવિકાર પેદા કરનારી વસ્તુ છે એમ હું પ્રથમ રાયચંદભાઈ પાસેથી સમજ્યો હતો. અન્નાહારના અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચવાથી તે વિચારમાં વૃદ્ધિ થઈ. પણ જ્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યનું વ્રત નહોતું લીધું ત્યાં સુધી દૂધ છોડવાનો ખાસ

સ્વાભાવિક અર્થ નીકળી પડે છે, એ ગ્રહણ કરવો કે જે અર્થ આપણે અતિશય સૂક્ષ્મતા કરીને કાઢીએ તે લેવો? મને લાગે છે કે મારાં વ્રતો વિષે જેટલે દરજ્જે ઉદાર અર્થ મળી શકે તેટલે દરજ્જે મારે છૂટ લેવી જોઈએ. આ છૂટમાં હું સૂક્ષ્મ રીતે પણ મારા વ્રતનો ભંગ થાય છે એમ કબૂલ નહીં કરું. વૈદકશાસ્ત્રથી જે પ્રયોગ હું કરી રહ્યો હતો તેને હવે ઘણો ધક્કો પહોંચે

ઇરાદો નહોતો કરી શકયો. શરીરના નિભાવને સારુ દૂધની જરૂર નથી એમ તો હું ક્યારનોયે સમજતો થઈ ગયો હતો. પણ એ ઝટ છૂટે એવી વસ્તુ નહોતી. ઇન્દ્રિયદમનને અર્થે દૂધ છોડવું જોઈએ એમ હું વધારે ને વધારે સમજતો હતો. તેવામાં ગાય ભેંસો ઉપર ગવળી લોકો તરફથી ગુજરવામાં આવતા ઘાતકીપણા વિષેનું કેટલુંક સાહિત્ય મારી પાસે કલકત્તેથી આવ્યું. આ સાહિત્યની અસર ચમત્કારી થઈ. મેં તે વિષે મિ. કેલનબેકની સાથે ચર્ચા કરી. . . .

"મિ. કેલનબેકે સૂચના કરી: 'દૂધના દોષોની તો આપણે ઘણી વેળા વાતો કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે દૂધ કાં ન છોડી દઈએ? એની જરૂર તો નથી જ.' હું આ અભિપ્રાયથી સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. મેં સૂચના વધાવી લીધી. ને અમે બંનેએ ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મમાં તે જ ક્ષણે દૂધનો ત્યાગ કર્યો. આ બનાવ ૧૯૧૨ની સાલમાં બન્યો."

દૂધ વિષે ગાંધીજીએ પોતાના વિચારોમાં અનુભવે ફેરફાર કર્યા છે. પોતાના છેલ્લા વિચારો તેમણે આગાખાન મહેલમાં લખેલા પોતાના 'આરોગ્યની ચાવી' (૧૯૪૨) પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:

"મારો પક્ષપાત શાકાહાર તરફ હોવા છતાં અનુભવે મારે કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે, દૂધ અને દૂધમાંથી નીપજતા પદાર્થો—માખણ, દહીં, વગેરે વિના મનુષ્ય શરીરનો નિભાવ સંપૂર્ણ રીતે નથી થઈ શકતો. મારા વિચારોમાં આ મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો છે. મેં દૂધ, ઘી વિના છ વર્ષ ગાળ્યાં છે. તે વખતે મારી શક્તિમાં કશી ન્યૂનતા નહોતી આવી. પણ મારા અજ્ઞાનને લીધે હું ૧૯૧૮ની સાલમાં સખત મરડાનો ભોગ બન્યો. શરીર હાડપિંજર થઈ ગયું. હઠપૂર્વક દવા ન લીધી અને એટલી જ હઠપૂર્વક દૂધ કે છાશ ન લીધાં. શરીર કેમે ન બાંધી શકાય. દૂધ ન લેવાનું મેં વ્રત લીધું હતું. દાક્તરે કહ્યું: 'પણ તે તો ગાય ભેંસના દૂધને વિષે હોય. બકરીનું દૂધ કેમ ન લેવાય?' ધર્મપત્નીએ ટાપસી પૂરી, ને હું પીગળ્યો. ખરું જોતાં જેણે ગાય ભેંસના દૂધનો ત્યાગ કર્યો હોય તેને બકરી વગેરેના દૂધની છૂટ ન હોવી જોઈએ, કેમ કે એ દૂધમાં પદાર્થો એક જ જાતના છે. ફરક કેવળ માત્રાનો જ છે. એટલે મારા વ્રતના અક્ષરનું જ પાલન થયું. તેનો આત્મા તો હણાયો. ગમે તેમ હોય. બકરીનું દૂધ તુરત આવ્યું ને મેં લીધું. મને નવચેતન આવ્યું. શરીરમાં શક્તિ આવી ને ખાટલેથી ઊઠયો. એ ને એવા બીજા અનેક અનુભવો ઉપરથી હું લાચારીથી દૂધનો પક્ષપાતી થયો છું. પણ મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, અસંખ્ય વનસ્પતિઓમાં કોઈક તો એવી છે જ કે જે દૂધ અથવા છાશની સંપૂર્ણ ગરજ સારે અને જે તેના દોષથી મુક્ત હોય. પણ આ શોધ તો થાય ત્યારે ખરી."

ખરો, પણ વૈદકશાસ્ત્રનો પ્રયોગ આધ્યાત્મિક વસ્તુ નથી. દૂધના ત્યાગમાં જે સંયમ અને આધ્યાત્મિકતા હતાં તે તો પૂરેપૂરાં નભ્યાં છે. જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ મિત્રોનો આગ્રહ પણ વધતો જ ચાલ્યો. દા. મહેતા તારો કર્યાં જ કરે છે. બીજા હજારો હિંદીઓ મારા દર્દથી અતિશય અકળાઈ ગયા છે. મારી માંદગીને લીધે બા જોકે હમેશાં રુદન અને કલ્પાંત નથી કરતી, પણ એનો આત્મા તો અતિશય પીડાયો જ છે. આવે સમયે મારી શી ગતિ? એક જ જવાબ એ પ્રશ્નનો મળી શકે. વ્રતને તલમાત્ર પણ હાનિ પહોંચાડયા સિવાય જ્યાં જ્યાં ઉદારતા વાપરી શકાય ત્યાં ત્યાં ઉદારતા વાપરીને મારે છૂટ લેવી. આજ તો આટલેથી બંધ રાખીશ. બીજી દલીલો તો ઘણી છે. પણ જે મુખ્ય દલીલ છે એ જ મેં તમને આપી છે. આ મારી દલીલ તમને સંતોષકારક ખુલાસો ન આપતી હોય અને હજી પણ તમે મારા કામને વિષે નબળાઈ જ જુઓ તો મને જરૂર ટીકા મોકલજો. બીજાઓની સાથે મસલત કરીને પણ તમે મને ટીકા મોકલશો તો હું બહુ રાજી થઈશ. તમારી ટીકા મને બરોબર જણાશે તોપણ હાલ તુરતમાં હું દૂધ જારી જ રાખીશ. એટલે રખેને હું દૂધ છોડી દઉં એ ધાસ્તીએ તમે સંકોચ ન કરજો.

"મણિબહેનને તમે કાળજીપૂર્વક શીખવ્યાં કરો છો, એ મને બહુ પ્રિય લાગે છે. આપણાં બધાં બૈરાંને આપણે આગળ મૂકી શકીએ તો તેમાંથી ઘણાં મોટાં પરિણામો આપણે લાવી શકીશું."

બીજો કાગળ

"ચિ. બલિ,[1]

"તમારો કાગળ મને મળ્યો. મારી તબિયત નરમ ગરમ રહ્યાં કરે છે. ચારેક દિવસ થયાં હું હરસથી ખૂબ પીડાયો. ગઈ કાલે દાક્તરે નસ્તર મૂકયું છે, એટલે હવે ખબર પડશે કે દુખાવામાંથી મુક્ત થઈશ કે નહીં. છોકરાંઓ ગમ્મત કરે છે. પરમ દિવસે કુમી[2]ની સાથે મોકલ્યાં હતાં. ગાતના સુવાને સારુ છોકરાંઓને કુમીની સાથે નથી જવા દેતાં. હરિલાલનો કાગળ છે તેમાં લખે છે કે છોકરાંઓના સૂવાના સ્થળમાં ફેરફાર ન કરવો. હું તમારી મરજી પ્રમાણે છોકરાંઓની વ્યવસ્થા નથી કરી શકતો તેથી તમને બંનેને બહુ દુઃખ થાય છે, જતાં મારે ધાતકીપણું વાપરીને પણ છોકરાંઓને તમારી પાસે મોકલવાની

૧. ગાંધીજીના મોટા દીકરા હરિલાલભાઈનાં પત્ની ચચળ ઉર્ફે ગુલાબ બહેનનાં મોટાં બહેન.

૨. કુમીબહેન અથવા કુમુબહેન પણ તેમનાં મોટાં બહેન.

ના લખવી પડે છે. છોકરાંઓ વખતોવખત હેરફેર ન કરે એ અત્યંત આવશ્યક છે. કાલથી છોકરાંઓને ભણાવવા સારુ માસ્તરનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો છે. મનુ[1]ના જે ઉપચારો ચાલે છે તેથી મનુ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. રામી[2]નું પણ એમ જ. આવી સ્થિતિમાં જો તમે માત્ર છોકરાંનો સ્વાર્થ તપાસશો તો તો છોકરાંઓને ત્યાં મોકલવાનો આગ્રહ નહીં કરો. પણ તમે દર માસે કે બે માસે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ માસે, સાબરમતી આવો, આશ્રમમાં રહી જાઓ, અને છોકરાંઓની સાથે રમત ગમત કરો એ હું ઇચ્છું છું. તમારી સાથે રહેવામાં મને સહવાસ મળશે એ વધારામાં. છબલભાભી[3] અને ચંચળ[4] એ બંનેના જવાથી તમને ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે. જો તમારું દુઃખ કોઈ પણ રીતે વહોરી શકાતું હોય તો હું વહોરી લઉં અને તમને જિંદગી પર્યંત આવી ગયલા દુઃખમાંથી મુક્તિ આપું. તમે મને દીકરી સમાન જ છો, મારી ઉપર તમે ગમે તેવા કાગળો લખી શકો છો. વખતોવખત લખતાં જ રહેજો. બા તમને આશીર્વાદ કહેવડાવે છે."

તા. ૨૦મીએ મૂળજી જેઠા માર્કેટવાળાઓએ ગાંધીજીના નામે એક વિચિત્ર પ્રકારનો સત્યાગ્રહ કર્યો. માર્કેટના દરવાજા રોકીને પાંચ પાંચ સાત સાત જણા સૂઈ ગયા. અને "ગરીબોના પેટ ઉપર પગ મૂકીને ભલે જાઓ" એવાં પાટિયાં મૂક્યાં. એમના નેતા જેરાજાણીએ એક દિવસ ઉપવાસનું વ્રત લીધું. આ બાબતની ખબર પડતાં ગાંધીજીએ જેરાજાણીને બોલાવ્યા અને તેમને નીચે પ્રમાણે ઠપકો આપ્યો : 'તમે આ જે કર્યું છે તેમાં ક્યાંય સત્યાગ્રહ નથી. સત્યાગ્રહ એ વસ્તુ નથી કે જે વડે તમે સામાની પાસે બળાત્કારે કાંઈ કઢાવી શકો. સત્યાગ્રહ તો પ્રેમથી કઢાવી લેવામાં રહેલો છે. તમે જે લાંઘણ કરવા ધારો છો તે લાંઘણ કરીને શુદ્ધમાં શુદ્ધ ઇન્સાફ નહીં મેળવી શકાય. લાંઘણથી તમારી માગણી ન્યાયી છે એમ કેમ કહી શકો ? મારું અનુકરણ મારી સંમતિ વિના કેમ થાય ? તમે જે કર્યું છે તેમાં સત્યાગ્રહ નથી પણ અસત્યાગ્રહની સીમા આવી જાય છે. તમે નોકરીએ ન ચડો અને એમને મરજી પડે તે માણસોને રાખી લેવા દો એ સત્યાગ્રહ છે અને એ જ વાજબી

---

૧. અને ૨. ભાઈ કાન્તિ, બહેન રામી, ભાઈ રસિક તથા બહેન મનુ એ હરિલાલભાઈનાં બાળકો.

૩. હરિલાલભાઈનાં સાસુ. હરિલાલભાઈના સસરા શ્રી. હરિલાલ વખતચંદ વોરા રાજકોટમાં સુપ્રસિદ્ધ વકીલ હતા અને ગાંધીજીના પરમ મિત્ર હતા. તેમને કુદરતી ઉપચારનો ઘણો શોખ હતો. એ વિષય ઉપરનાં પુસ્તકો વાંચતા તથા પાસે રાખતા. ગાંધીજી પહેલાં કુદરતી ઉપચારનાં પુસ્તકો વાંચેલ તે એમની પાસેથી મેળવીને.

૪. હરિલાલભાઈનાં પત્ની.

છે.' પછી પૂછ્યુ કે લાંઘણ કેટલા દિવસનુ છે? જવાબમા કહેવામા આવ્યુ કે એક દિવસનુ. એટલે બોલ્યા 'ત્યારે અડચણ નથી પણ તમે તમારુ પગલુ રહેવા દો, અને એને વહેવામા વહેલુ મૂકેલો. મે તો દસ હજારના કસમ તૂટતા[1] રોકવા માટે ઉપવાસ કરેલો.'

આ પછી ઘણી ચર્ચાઓ ઊભી થઈ. તેમા 'ક્રૉનિકલ'ના રિપોર્ટે તો હદ વાળી એમ કહી શકાય. એટલે તા. ૨૪મીએ 'ક્રૉનિકલ'ને એનો ઇનકાર કરતો કાગળ મારે લખવો પડ્યો. બાપુએ કહ્યુ 'એ કાગળમા મે જે વાજબીપણા માટે કહેલુ તે નથી આવતુ.' મે કહ્યુ 'તમે તો એની લાગણી માટે બોલ્યા હતા, દરવાજા રોકવા માટે નહી.' એટલે તુરત જ એમણે કહ્યુ 'હા ત્યારે એ બાબત સ્પષ્ટ કરી કાગળ મોકલો.'

૨૪-૧-'૧૯

મિસ એસ્થર ફેરિંગ[2]નો પત્ર

* "આપણે વ્રત શુ એટલા માટે લઈએ છીએ કે તેથી આપણા ચારિત્ર્યને સહાય અને બળ મળે? ઇશ્વર શુ એમ ઇચ્છતો હશે ખરો કે આપણે કોઈ પણ જાતના વ્રતો લઈએ? વ્રત આત્મઘાતક ન નીવડે શુ? બાપુ, હુ અતિ પૂજ્યભાવથી આ પ્રશ્નો તમને પૂછુ છુ. કારણ આ પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ મેળવવા ઇચ્છુ છુ. હુ માનુ છુ, બાપુ, કે તમે અત્યારે દુખ વેઠી રહ્યા છો, તેથી ઇશ્વરને પણ દુખ થતુ હશે. હુ જાણુ છુ આ દુખ તમે આનદથી સહી રહ્યા છો. પણ ઇશ્વર જો પરમ પિતા હોય, ઇશ્વર જો પૂર્ણ પ્રેમસ્વરૂપ હોય, તો તેના સન્તાનો પોતાની ઉપર બોજો લાદે, જે ઉપાડવાનુ તેમને કહેવામા નથી આવ્યુ, ત્યારે તેને દુખ ન થાય? તમે જો મને વ્રતનો વિશેષ ઊડો અર્થ સમજાવશો તો તે મારા પોતાના જીવનમા મદદરૂપ થશે.

૨૧-૧-'૧૯

---

1 અમદાવાદમા મિલમજૂરોની હડતાલ વખતે

2 આ બહેન વિષે ડાયરી પુ. ૪મા ટિપ્પણ લખેલુ છે. વાચકની સગવડ ખાતર અહી તે ફરી ઉતારુ છું. આ બહેન ડેનમાર્કના છે. ત્યાથી હિંદુસ્તાનની સેવા કરવા એક ડેનિશ મિશન સાથે અહી આવ્યા. બાપુના સસર્ગમા આવ્યા પછી *મિશનના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો સાથે મેળ રહ્યો નહી એટલે ૧૯૨૦ના આખર ભાગમા તેઓ* મિશનમાથી છૂટા થયા. થોડો વખત શાન્તિનિકેતનમા અને થોડો વખત સાબરમતી આશ્રમમા ગાળી તેઓ પાછા સ્વદેશ ગયા. તેઓ એક હિંદી ભાઈ ડૉ. મેનન સાથે પરણ્યાં છે.

* ચોથા પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકમા પત્ર જે ભાગ મૂળ અંગ્રેજી લખાણનુ ભાષાન્તર છે તેની આગળ આવુ નિશાન મૂક્યુ છે.

એને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો:

"પ્રિય એસ્થર,

"તારા બહુ યોગ્ય પ્રશ્નનો બને તેટલો વિસ્તારથી જવાબ આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ. અમુક વસ્તુ કરવાનો અથવા ન કરવાનો પાકો નિર્ધાર કરવો એનું જ નામ વ્રત. આત્મસંયમના સપ્તાહમાં મુક્તિ ફોજના સર્બો મુરબ્બા અને બીજી એવી મીઠાઈઓ અમુક વખત સુધી ન ખાવાનાં વ્રત લે છે. લેન્ટ* દરમ્યાન રોમન કૅથલિક ખ્રિસ્તીઓ અમુક પરહેજી પાળે છે. એ પણ વ્રત જ છે. એ બંનામાં એકસરખા જ પરિણામની આશા રાખવામાં આવે છે, એટલે કે, આત્માની શુદ્ધિ અને અભિવ્યક્તિ. આવા સંકલ્પો કરીને આપણે દેહનું દમન કરીએ છીએ. દેહ પાર્થિવ અથવા જડ છે, આત્મા ચેતન્યમય છે. જડ અને ચેતન વચ્ચે આંતરિક સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે. જડનો ચેતન ઉપર વિજય થાય તો આત્મવિનાશ સમજવો. એ તો સૌ સ્વીકારે છે કે જેટલે દરજ્જે આપણે શરીરને લાડ લડાવીએ અને આત્માની અવમાનના કરીએ . . . (આ વાક્ય આટલેથી અધૂરું રહી ગયું લાગે છે). શરીર અથવા જડ તત્ત્વનો પણ ઉપયોગ તો છે જ તેની મારફત જ આત્માની અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે. પણ એ પરિણામ ત્યારે જ લાવી શકાય, જ્યારે શરીરનો ઉપયોગ આત્મોન્નતિના સાધન તરીકે કરવામાં આવે. માનવકુળનો મોટો ભાગ શરીરનો એ રીતનો ઉપયોગ કરતો નથી. પરિણામ એ આવે છે કે શરીર અથવા તો જડ તત્ત્વનો આત્મા અથવા ચેતન તત્ત્વ ઉપર વિજય થતો દેખાય છે. આપણે જેઓ જાણીએ છીએ કે આ શરીર સદા પરિવર્તનશીલ છે અને નશ્વર છે, તેમાં રહેલો આત્મા જ અવિનાશી છે, તેમણે તો દૃઢ સંકલ્પો કરીને પોતાના શરીર ઉપર એટલો કાબૂ મેળવવો જોઈએ કે આત્માની સેવા અર્થે આપણે તેનો પૂરો ઉપયોગ કરી શકીએ. બાઇબલના નવા કરારમાં આ વિચાર ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલો છે. પણ હિંદુ શાસ્ત્રોમાં તે જેટલો પરિપૂર્ણતાથી અને વિશદ રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે, તેટલો બીજે ક્યાંય સમજાવેલો મેં જોયો નથી. રામાયણ અને મહાભારતના પાને પાને આત્મસંયમનો આ નિયમ તું લખેલો જોશે. આ બે ગ્રંથો તેં વાંચ્યા છે? ન વાંચ્યા હોય તો તારે બને તેટલા વહેલા કાળજીપૂર્વક અને શ્રદ્ધાની નજરે વાંચવા જોઈએ. આ બન્ને ગ્રંથોમાં પરીકથા જેવી ઘણી વસ્તુઓ આવે

*માર્ચની ૨૧ મીએ અથવા ત્યાર પછી જે પૂનમ આવે તે પછીનો રવિવાર એ 'ઈસ્ટર દિન' કહેવાય છે. તે દિવસે ઈશુ ખ્રિસ્તનું પુનરુજ્જીવન થયું એટલે કે કબરમાંથી તેઓ ઊઠયા એમ મનાય છે. ઈસ્ટર પહેલાના ઉપવાસ, તપશ્ચર્યા અને પ્રાર્થનાના ચાળીસ દિવસોને 'લેન્ટ' કહે છે.

છે. પણ એ ગ્રંથો જનતા માટે લખાયેલા હોઈ. કર્તાઓએ જાણી જોઈને એવી રીતે લખવાનું પસંદ કર્યું છે, જેથી આમજનતાને તે રોચક થઈ પડે. કરોડો લોકોને સત્ય સમજાવવાની તેમણે સહેલામાં સહેલી રીત અખત્યાર કરી છે અને હજારો વર્ષોનો અનુભવ પુરવાર કરે છે કે તેમને અદ્ભુત યશ મળ્યો છે. મારી વાત બરાબર ન સમજાય અથવા શંકા પડે તો મને લખજે અને હું ફરી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

"મેં એક નસ્તર મુકાવ્યું છે. આજે છઠ્ઠો દિવસ છે. નસ્તર સફળ થયું છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. પણ દાક્તર નામાંકિત છે અને ખૂબ કાળજીવાળો છે તેમાં તો શંકા જ નથી. નસ્તર મૂકયા છતાં મારું દરદ ચાલુ રહે તો તેમાં દાક્તરનો કશો વાંક નહીં ગણાય. પ્યાર.

બાપુ"

સવારે મિસિસ પોલાકને વિલાયત જવા માટે ઇમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ એસોસિયેશનમાંથી પૈસા મળવા જોઈએ એવી સૂચના કરવા જહાંગીર પીટીટને મળવા એમને બંગલે ગયો એ ન મળ્યા. જાઈજી પીટીટ મળ્યાં. ખૂબ વાતો કરી. આવીને મેં એ બાઈએ મારા ઉપર પાડેલી સરસ છાપની બાપુને વાત કરી. તરત જ તેઓ બોલ્યા: "ઓહો એ તો હેવી છે. પારસી લોકની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાસિયત એ બાઈમાં બધીયે છે, ખરાબ ખાસિયત એકે નથી. એ બાઈ ધનવાનની દીકરી છે, એવો ખ્યાલ એના મનમાં છે જ નહીં. આ બાબતમાં તેમ જ દરેક બાબતમાં એ પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવ્યા વિના નહીં રહેવાની, અને પછી તમને ગમે તે કરો, એમ કહી દેવાની. આ જ વૃત્તિથી એ જહાંગીર જેવા માણસ સાથે ટકી રહી શકી છે."

૨૬–૧–'૧૯

રાત્રે ફ્રીમેસન્ત્રીની વાત કરતાં કહે કે એના જેવું ધતિંગ એકે નથી, પણ એની સામે લડવાને જે સાહિત્ય જોઈએ તે આપણા ખ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એટલું છે

આજે નરહરિના પુસ્તક[1]નો ઉપોદ્ઘાત લખાવ્યો. પછી કહે કે "એ કિસ્સાનાં સ્મરણો મને તો એવાં અને એટલાં બધાં છે કે કોઈ બીજાને ન હોય. એ તો લખવા બેસું તો એક હજાર પાનાં લખી શકું. એક મોટી કથા જેવું[2] પુસ્તક થાય પણ એ ક્યારે લખાય? વિલાયત જઈએ, અને ત્યાં ખૂબ સામગ્રી લઈ જઈએ તો ત્યાંની નિરાંતમાં એ કામ થાય."

૨૭–૧–'૧૯

૧. વસાહતી પ્રશ્નો, વિશેષે કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નો ઉપર ગોખલેજીનાં વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ.

૨. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ પછીથી ગાંધીજીએ લખ્યો છે.

દૂધના વ્રત સંબંધી કાગળના ઉત્તરમાં નરહરિનો કાગળ : 'એ છૂટછાટમાં ઉદારતા સંપૂર્ણ છે, પણ એમાં માત્ર વ્રતનો શબ્દાર્થ પાળેલો કહેવાય. દૂધને જો માંસ જેવું ગણીએ તો ગાયના દૂધ જેવું જ બકરીનું દૂધ પણ ગણાય.' તેને ઉત્તર :

"તમારો કાગળ મેં સાંભળ્યો. તમે ખુલ્લા દિલથી લખ્યું છે તે મને બહુ ગમ્યું છે. હજી પણ વિશેષ લખો એવી આશાએ હું આ જવાબ વાળું છું. મારા વ્રતનો વિશાળ અર્થ તો તમે કર્યો છે એ જ થાય. એટલે જે દહાડે મેં બકરીનું દૂધ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો એ જ દહાડે મેં ટીકા કરી કે તેમાંનો રસ હવે વહી જશે. હવે હું દૂધ વિનાના ખોરાકનાં અખતરા નથી કરી શકતો. હું આખિજ ખોરાક નથી ખાતો એવું ગુમાન હવે નથી રાખી શકતો. એમ છતાં વ્રત તૂટતું નથી એમ તો મને તમારો કાગળ સાંભળતાં લાગે છે. મને લાગે છે કે મારા વ્રતનો સંકુચિત અર્થ તો મેં કર્યો એ જ છે. વ્રત લેતી વખતે બકરીના દૂધનો પ્રશ્ન જ મારી સમક્ષ ન હતો. વળી हुं अेटले सुधी कहेवा इच्छुं छु के मारा वन्ने व्रतनी अदर मोटी वारीओ रही गई अे मारा व्रतनी अति पवित्रता सूचवे છે. પાંચ વસ્તુના વ્રતમાં હિંદુસ્તાનની બહારનો મુલક મને છૂટ આપનારો રહ્યો,[1] દૂધના વ્રતમાં બકરી મને સહેજે માતા સમાન થઈ પડી. સંકુચિત અર્થ કરીને પણ વ્રત જાળવવાના આપણાં શાસ્ત્રોમાં ઘણા દાખલા છે. એ બધાનું રહસ્ય હવે હું વધારે સમજી શકું છું. મારા જેવા માણસે વ્રતનો ભંગ કર્યો એમ કહેવાય તેના કરતાં વ્રતનો અક્ષરાર્થ તો છેવટે પાળ્યો એમ કહેવાય એ વધારે સારું છે. બકરીના દૂધથી મારો ગુજારો થઈ રહેશે એમ હું માનું છું. પણ એવું કહેનારા તો નીકળી આવે છે, અને હજુ નીકળી આવશે કે ગાયનું દૂધ લીધા વિના સંપૂર્ણ તાકાત નહીં આવી શકે. તે વખતે કાંઈ હું ગાયનું દૂધ તો નહીં જ લઉં. વળી બધી જગ્યાએ બકરીનું દૂધ મળી શકશે એમ પણ નહીં બને. એટલે વ્રતનો અક્ષરાર્થ પાળતાં પણ કાંઈક અગવડ રહી જશે. પણ અત્યારે હું અગવડસગવડનો પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ નથી રાખતો. જે સંકુચિત

૧. આખા દિવસમા પાંચ વસ્તુથી વધારે કાંઈ પણ ન ખાવાનું અને રાત્રિભોજનત્યાગનું વ્રત ગાંધીજીએ ૧૯૧૫માં કુંભ મેળા વખતે હરદ્વારમાં લીધું હતું અને અંત સુધી પાળ્યું હતું. તેમાં પણ હિંદુસ્તાનની બહાર વધારે વસ્તુઓ લઈ શકાય એવી છૂટ હતી. તે વખતની માંદગીમા શરીર બંધાતું જ ન હતું, તેમાં દાક્તરો અને મિત્રો પાચ વસ્તુઓના આ વ્રતને પણ કારણરૂપ ગણતા. તેમની સૂચના હતી કે ત્રણેક મહિના પરદેશ જઈ આવવું. ગાંધીજી પણ જવા તરફ ઢળ્યા હતા. પણ બકરીનું દૂધ લેવા માંડવાથી તબિયત કાંઈક બંધાવા માંડી અને રોલેટ બિલો સામેનું આંદોલન આવી રહ્યું એટલે ન ગયા.

અર્થ હું મારા વ્રતનો કરું છું એ સંભવિત છે કે નહીં એ જ આપણે વિચારવું રહ્યું, જો એ અર્થ સંભવિત હોય તો એ અર્થ કરીને મારે મિત્રવર્ગનું દુઃખ ટાળવું અને દેહને બચાવી લેવો, એ મારો આપદ્ધર્મ છે. જ્યાં સુધી પોતાનું વ્રત ભૂલભરેલું ન લાગે અથવા પાપયુક્ત ન લાગે ત્યાં સુધી કોઈની પણ ખાતર એ વ્રત છોડવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ મને તો ભાસે છે. જો એક વખત પણ વ્રત તોડવાની છૂટ આપવામાં આવે તો વ્રતો પાળી શકાય જ નહીં અને વ્રતનો મહિમા ચાલ્યો જાય. પણ વ્રતના જે જે અર્થ થઈ શકતા હોય તે તે અર્થો કરીને તેનો લાભ લેવો એમાં હું કાંઈ જ હાનિ નથી જોતો. એકાદશીને દહાડે સામાન્ય મીઠું ન લેતાં સિંધવ લઈને એકાદશી પાળી છે એમ મનને સમજાવે છે એ છેતરપિંડી નથી. સામાન્ય મીઠું તો ન જ લેવાય, પણ મીઠાનો સ્વાદેય મૂકી નથી શકાતો તેથી તેની અવેજમાં મળતાં બીજાં મીઠાં લઈને પણ એકાદશી પાળનાર કાંઈક સંયમ તો પાળે છે. એ કોઈ દહાડો સિંધવ પણ છોડે.

"મારો ઉત્તર હું લંબાવતો નથી. જે લખ્યું છે એ વિચારી જોજો, અને ફુરસદ મળે ત્યારે લખવા જેવું હોય તો લખજો.

"આપણા પત્રોની લેવડદેવડમાંથી બધા કાંઈક શીખીશું, અને મારાથી ભૂલ થતી હશે તો તેનું દર્શન મને થઈ રહેશે."

રેવાશંકર સોઢાનો[1] કાગળ: મારે ભણવું છે, ભણવાની ખાસ સગવડ જોઈએ છે.

તેને ઉત્તર:

"તમારો કાગળ મળ્યો. તમારી વિદ્યા સંપાદન કરવાની અભિલાષા મને પસંદ પડેલ છે. તેને હું માન આપવા પણ ઇચ્છું છું. પણ અત્યારે મારે તેને રોકવી પડશે. વિદ્યાનો રાગ એ કેટલીક વેળાએ ત્યાગવા યોગ્ય છે. મને પોતાને સંસ્કૃતની બહુ ત્રુટી લાગે છે; મરાઠી, બંગાળી અને તામિલ શીખવાની હોંશનું હું વર્ણન નથી કરી શકતો. છતાં મારા હાથમાં આવેલાં એક પછી એક કાર્યને લીધે મારા લોભને મારે રોકવો પડ્યો. ચિ. દેવદાસને ઘણું જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. જ્ઞાન મેળવવાની તેની શક્તિ સરસ છે. તેનો સદુપયોગ તે કરે એવો છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. એમ છતાં એણે મદ્રાસી ભાઈઓને હિંદી શીખવવાનું એ વધારે જરૂરી કાર્ય છે. તેથી એનો અભ્યાસ રોક્યો છે. ચિ. મગનલાલનો પોતાનો દાખલો લો. એના અભ્યાસની ત્રુટીનો તો કાંઈ પાર જ નથી. જો એ પોતાનો અભ્યાસ વધારી શકે તો તેનો એ ભારે ઉપયોગ કરી શકે એ તો આપણે બધા કબૂલ કરશું. તેનો અભ્યાસ

1. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક સાથી જેઓ આશ્રમમાં રહેવા આવેલા.

પૂરો નથી થયો, એ ખામી મને વારંવાર જણાયાં કરે છે. એમ છતાં જ્યારથી તે મારી સાથે જોડાયા છે ત્યારથી બીજાં કાર્યની અંદર એને રોકવા પડયા છે તેથી એની પાસે હું વધુ અભ્યાસ નથી કરાવી શક્યો. આવા તો બીજા ઘણા દાખલા હું આપી શકું. પણ મેં જે આપ્યા છે તેટલા તમને સંતોષવાને માટે બસ છે. હાલ તુરતમાં આપણે આશ્રમમાંથી એવાં એવાં કામો લેવાનાં છે કે તેમાં જેટલા માણસોને રોકી શકાય તેટલાને રોકવાની જરૂર છે. તેથી મને લાગે છે કે હાલ તુરત તમને જે કામ સોંપવામાં આવે તે કામ તમેં એકનિષ્ઠાથી કર્યા કરો અને તેમાં પૂરો સંતોષ આપો. તમારો અભ્યાસ મારા ધ્યાનમાં રહ્યાં જ કરવાનો છે અને જે વખતે મને અવસર આવ્યો જણાશે તે વખતે હું એ તકને ચૂકવાનો નથી આ મારા ઉત્તરથી તમને સંતોષ ન વળે તો તમારે જે લખવું હોય તે લખજો. હું તમને સંતોષીને તમારી પાસેથી કામ લેવા ઇચ્છું છું

"તમારી તબિયત ખૂબ સાચવજો. મારી તબિયત સારી થતી જાય છે, એમ મને લાગે છે. અહીંમાં જે ઉપચાર ડૉક્ટર કરી રહ્યા છે તે પૂરો થયે, મારો વિચાર બીજે ક્યાંય જતા પહેલા આશ્રમમાં આવી જવાનો છે. પણ તેમા તો મહિનો માસ ચાલ્યો જાય એટલે તમારે તો જે લખવું હોય તે લખી જણાવવું. મળશુ ત્યારે વાત કરશુ એમ સમજી આળસ ન કરજો સંપૂર્ણ છૂટથી તમારે લખવું જોઈએ"

આજે નામદાર વિઠ્ઠલભાઈને એમના બિલ[1] સબંધે લખ્યુ કે "હિંદુ સમાજ આટલો ખળભળી ઊઠ્યો છે તે જોતાં છતા

૨૮–૧–'૧૯ તમે તમારુ બિલ સમાજને જરૂરનું છે એમ માનો છો ? એ સવાલ ચર્ચવા માટે મળી જાઓ તો સારું."

મિસિસ બેસટ ખબર લેવા આવ્યા ખરી રીતે ડેપ્યુટેશન[2] માટે ગાંધીજીનુ માપ કાઢવા આવેલાં બાપુએ કહ્યુ કે "હુ

૨૯–૧–'૧૯ તો સ્વતત્ર રહીને જાઉ " તરત જ વળગી પડયા "ત્યારે સ્વતત્ર રીતે અમે જ તમને મોકલી શકીએ છીએ અમારા ડેપ્યુટેશનમા કેમ ન જાઓ ? ૧૪મી પહેલા વિચારજો " સારાશ આ જ હતો બપોરે પંડિતજી આવ્યા ડેપ્યુટેશનની જ વાત બાપુએ કહ્યુ કે

---

૧. આંતરજ્ઞાતીય લગ્નોને કાયદેસર ઠરાવનારુ બિલ.

૨ મૉન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાના સબધમા પાર્લમેન્ટરી કમિટી આગળ હિંદુસ્તાનનો કેસ રજૂ કરવા માટે જનારુ ડેપ્યુટેશન

"કૉંગ્રેસ ડેપ્યુટેશન ન જાય તો કેવું સારું! આપણે જે માણસો મોકલવાના છીએ તે માણસ આપણને શોભા આપે એવા નથી." પંડિતજી કહે: "નહિ આપણે એ એમાં હોઈએ તો પછી બીજા અનુસરશે?" બીજી ઘણી વાતો થઈ. રાત્રે મિસિસ બેસંટને ત્યાં ગયા. મિસિસ બેસંટે મને કહ્યું: "અમારા જેવાં સખત કામમાં ભીંસાયેલાં માણસોને તો બે કલાકની આવી હવા પણ બહુ ભારે થઈ પડે છે. અને આવી જગામાં તમે ગાંધીજીને કેમ રાખ્યા છે? બીજે જો સારી જગ્યાએ હોત તો પચીસ દહાડા વહેલા સારા થાત." પાછાં આવતાં રસ્તે એ વાત મેં બાપુને કરી. બાપુએ જવાબ આપ્યો, "ઉત્તમમાં ઉત્તમ માણસ પણ સંયમ નથી સમજતા, શરીરની સગવડનો જરાયે ભોગ નથી આપી શકતા. આપણી અવદશા છે."

પટેલ બિલના સંબંધમાં દફતરી વાત કરવા આવ્યા. પેટા જ્ઞાતિ વચ્ચેનાં લગ્નની હિંદુ લૉ રજા આપે છે કે નહીં એ પ્રશ્ન નીકળ્યો. ડૉ. તેજબહાદુર સપ્રુએ કહ્યું કે નથી રજા આપતો. બાપુએ જણાવ્યું કે સંયમ એ જ હિંદુ-ધર્મના મૂળમાં છે, અને સંયમની જ દલીલે હું આ બિલની વિરુદ્ધ છું.[1]

તા. ૨૯મીનો સૈયદ હુસેનનો તાર આવ્યો:

૩૦-૧-'૧૯ "તા. ૫મી ફેબ્રુઆરીએ 'ઇન્ડીપેન્ડન્ટ' પ્રગટ થાય છે. પહેલા અંકમાં પ્રગટ કરવા માટે કૃપા કરીને આપના હસ્તાક્ષરમાં સંદેશો મોકલો."

એને ઉત્તર:

"તમારા નવા સાહસને ફતેહ ઇચ્છતાં એમ કહેવાનું મન થાય છે કે તમારા પત્રનું જે નામ તમે પસંદ કર્યું છે તે નામને લાયક તેની અંદરનાં લખાણો હોય એવી હું બહુ આશા રાખું છું. હું વધુ આશા એ પણ રાખું છું કે પૂરા સ્વાતંત્ર્યની સાથે તમારા લેખોમાં એટલા જ પ્રમાણમાં આત્મસંયમ તથા સત્યનું કડક પાલન હશે. ઘણી વખત આપણાં પત્રોમાં, બીજાંઓમાં પણ એવું હોય છે, હકીકતને બદલે કલ્પના અને સંગીન દલીલને બદલે ઉભરા જોવામાં

1. તે વખતે બાપુ પેટાજ્ઞાતિ બહાર પણ લગ્ન કરવામાં અસંયમ માનતા. તેમના આ વિચારમાં બહુ પરિવર્તન થતુ ગયુ છે. અત્યારની જ્ઞાતિઓ હિંદુ સમાજને ભારે નડતરરૂપ છે અને તેનો નાશ થવો જોઈએ, એમ તેઓ પાછળથી માનતા થયા હતા. એક જ જ્ઞાતિવાળાં વચ્ચે થનારા લગ્નમાં ભાગ લેવાનું તેમણે બંધ કર્યું હતુ અને છેવટનાં વર્ષોમાં તો તેમાંથી એક પક્ષ હરિજન ન હોય તો તેવા લગ્નમાં પણ ભાગ નહોતા લેતા.

આવે છે. મેં જે ત્રુટીઓ તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ટાળીને તમારા પત્રને દેશમાં એક શક્તિ અને લોક કેળવણીનું એક સાધન બનાવશો."

પાછળથી ખબર પડી કે આ છાપવાની અધિપતિની હિંમત ચાલી નહોતી.

રૉલેટના દમનકારી કાયદાઓના સંબંધમાં મિ. ઓ. એસ. ધારે*નો કાગળ. કાયદાના ગર્ભ અને નિંદ્ય સ્વરૂપ ઉપર ટીકા. તેના ઉપર અલીભાઈઓના ભવિષ્યની આગાહી. માત્ર તમારા ઉપર જ આધાર રહ્યો છે એવી કરુણાજનક વિનંતી.

તેમને જવાબ:

¶ "તમારો કાગળ ગમગીનીભરેલો છે. છતાં તે મળતાં મને આનંદ થયો છે. હું વિચારતો જ હતો કે કેમ તમારો કાગળ આવતો નથી? અલીભાઈઓ ઉપર જ મારું ધ્યાન ચોંટેલું છે. હું માત્ર સરકારી તપાસના પરિણામની રાહ જોઈ રહ્યો છું. તપાસ પૂરી થઈ? તપાસને પરિણામે અલીભાઈઓને છોડવામાં ન આવે તો તેની સામે પગલાં લેવાનો સમય આવ્યો ગણાય. જરૂરી પગલાં લેવાની જવાબદારી મારે શિર છે તે હું જાણું છું. અને મારી તબિયત કાંઈક સારી હશે તો પગલું ભરવામાં હું એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કરવાનો નથી. અત્યારની મારી તબિયત જોતાં મને એમ ચોક્કસ લાગે છે કે એવી જરૂર જ પડશે તો આ કામ ઉપાડવા જેટલી શક્તિ મારામાં આવી ગઈ હશે. મારા દાક્તરોની સલાહ એવી છે કે તેઓ મને મુક્ત કરે ત્યાર પછી પૂરા ત્રણ મહિના મારે હિંદુસ્તાનની બહાર આરામ લેવો. પરંતુ આ કામની ખાતર ત્રણ મહિનાનો આરામ હું જતો કરવા પૂરો તૈયાર છું. હું તમારી સાથે સંમત છું કે દેશમાં શાન્તિ જાળવવાને બહાને આ બિલ લાવવામાં આવે છે તે ધિક્કારી કાઢવા લાયક છે. એ બિલ પાસ થતું અટકાવવા આપણે એક પણ ઉપાય લેવાનું છોડવું જોઈએ નહીં. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે તેના ભૂંડાપણાને લીધે જ આ કાયદો પસાર થઈ શકશે નહીં. હું ધારું છું કે વડી ધારાસભાના તમામ હિંદી સભ્યો બિલનો સખત વિરોધ કરશે જ. પરંતુ તેથી દેશે જબરદસ્ત આંદોલન ન ચલાવવું એમ કહેવાનો આશય નથી. એવા આંદોલનમાં મારો નમ્ર હિસ્સો લેવાની તૈયારી હું કરી જ રહ્યો છું બિલનું શું થાય છે તે હું નિહાળી રહ્યો છું. તુરતમાં જ એ કાયદો પસાર થઈ જશે એવો કશો ભય નથી. શક્ય તેટલું જબરું આંદોલન જગાવવા અને ફેલાવવા પૂરતો વખત મળી રહેશે. બિલનું જે થવાનું હોય તે થાઓ, હું ઇચ્છું છું કે પોતાને

* અલીભાઈઓના વકીલ.

અલીભાઈઓએ આ આંદોલનમાં જરા પણ ન ભળવું. હું આશા રાખું છું કે મારી સાથે મસલત કર્યા વિના તેઓ એક પણ પગલું ભરશે નહીં."

"ચિ. દેવદાસ,

"તમારા કાગળની આજે આશા રાખી હતી પણ ન આવ્યો. તમારાથી વિખૂટા પડતાં મને ઓછું દુઃખ નથી થયું. પણ વિખૂટા પડવામાં તમારો સ્વાર્થ અને તમારું કર્તવ્ય મેં જોયાં. તેથી મોહથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખને મેં ટાળ્યું ને તમને જવાનો જ આગ્રહ કર્યો. મદ્રાસમાં તમારું કાર્ય પૂરું થયે, અભ્યાસ કરવાના તમારા કોડ હું પૂરા પાડીશ. પણ એટલું તમે માનજો કે જે અનુભવ તમે મેળવી શક્યા છો તે થોડાને જ મળ્યો હશે. 'આપણું આખું જીવન અભ્યાસીનું હોવું જોઈએ. જો તમારું જીવન તમે એ સૂત્ર ઉપર બાંધશો તો તમે કોઈ અભ્યાસને સારુ મોટા થઈ ગયા નહીં ગણાઓ. . . . કાગળ નિયમસર લખજો ને સંધ્યા (પ્રાર્થના) નિયમસર કરજો."

૨–૨–'૧૯

અલીભાઈઓના સંબંધમાં શ્રી ધારેનો લાંબો કાગળ, અત્યાર સુધી છુટકારો ન થયો તે બાબત. તેમને ઉત્તર:

૧૬–૨–'૧૯

૧. "તમારો કીમતી કાગળ મળ્યો. મેં તમને તાર કર્યો હતો કે મેં ગૃહમંત્રીને કાગળ લખીને સરકારના નિર્ણય વિષે પુછાવ્યું છે. જનાબ શ્વેબને થોડા વખત ઉપર એ ખબર મેં આપ્યા હતા અને એમ માન્યું હતું કે તમને અને તમારા મિત્રોને એમની પાસેથી એ ખબર મળ્યા હશે. તે વખતે શ્રી દેસાઈ મારી પાસે નહોતા એટલે હું બને તેટલા ઓછા કાગળો લખતો. મારા કાગળમાં જનાબ શ્વેબને મેં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે પ્રતિકૂળ જવાબ મળશે તો લડત શરૂ થશે. તે વખતે મને એમ લાગતું હતું કે એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવા જેટલી મારી તબિયત સુધરી ગઈ હશે. કમનસીબે આમતેમ ઝોલાં ખાતા લોલક જેવી મારી તબિયત છે. હમણાં વળી ઊથલો ખાધો છે અને દાક્તરો કહે છે કે ત્રણ મહિના સુધી કોઈ જાતનો શ્રમ પડે એવું સાહસ મારે ખેડવું જોઈએ નહીં. હું તો ઝટપટ સાજા થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું અને હજી આશા સેવી રહ્યો છું કે દિલ્હીથી જવાબ આવશે ત્યાં સુધી કામ કરી શકવા જેવો થઈ ગયો હઈશ.

"તમારા કાગળમાંથી રોલેટ બિલો સંબંધી મને ઘણી વધારે ખબર મળે છે. હું એ બિલોને પૂરેપૂરાં ધિક્કારું છું. જો એ પસાર થાય તો સુધારા મારે મારે તો વ્યર્થ હશે. દેશમાં બનતી ઘટનાઓ હું બહુ કાળજીપૂર્વક નિહાળી રહ્યો છું. મને ચોક્કસ લાગે છે કે અલીભાઈઓએ કશું પગલું ભરવાનો

વખત હજી આવ્યો નથી. તેમના ઉપર જે કૌટુમ્બિક આફતો આવી છે તેથી હૈયું ચિરાય છે. અત્યારે તો હિંદમાં ભાગ્યે જ કોઈ કુટુંબ એવું હશે જેણે પોતાનાં સગાંવહાલાં, ખોયાં ન હોય. ચોમેરથી દમાદીન નિયમિતતાથી એક જાતના જ સમાચાર મળ્યાં કરે ત્યારે લાગણીઓ પણ કાંઈક બુઠ્ઠી થઈ જાય છે."

મુખ્ય આશ્રમવાસીઓની સભા. બાપુનો કડક સંદેશ.

આશ્રમમાં કોઈ પણ રીતનો સંતોષ નથી. કારણ? મગનલાલના આચારવિચાર અને વચનો તરફ અસંતોષ, આચારમાં એક પ્રકારનું પક્ષપાતીપણું. આશ્રમને વિષે અન્યોને એટલે શાળાવાસીઓને અશ્રદ્ધા. આ દશામાં મારી શી સ્થિતિ?

૧૭–૨–'૧૯

મારે અક્કડ સિદ્ધાંતો તમારી આગળ મૂકવાના છે. બહેનોને નથી બોલાવી. પણ તેમને પણ કંટાળો ઊપજી રહેલ છે. તેમનો જવાનો વિચાર થઈ ગયેલ છે. તેમને મેં કહી દીધેલ છે કે તમે જે અહીં મેળવ્યું છે તે બીજે ક્યાંય નહીં મેળવી શકો. તમે આશ્રમને જીરવી શકો તો રહી શકો. માટે વિચારીને રહેજો અથવા છોડજો. અસંતોષ છતાં વળગી કેમ રહ્યા છે? બધા અશક્તો તો નથી. મારા તરફની પ્રીતિ અને મોહને લીધે.

ત્યારે પહેલું સૂત્ર એ નીકળે છે કે કોઈ પણ માણસના કાર્યની બહાર તેને વિષે મોહ રાખવો એ આંધળો મોહ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને એવા આંધળા મોહવાળા માણસો મળ્યા છે. તેમને મેં કહેલું કે ફિનિક્સ જે મારી કૃતિ છે તે નકામી લાગે તો હું પણ નકામો છું. મારી કૃતિને વિષે અશ્રદ્ધા હોય તો મારે વિષે અશ્રદ્ધા આવવી જ જોઈએ. મને માણસની પરીક્ષા છે. પણ હું એ અત્યારે સિદ્ધ નથી કરી શકતો. છતાં તમને આશ્રમને વિષે અશ્રદ્ધા હોય, અસંતોષ હોય તો છોડીને ચાલ્યા જાઓ. જેઓ માત્ર આપવાને જ આવ્યા હોય તે રહી શકે. અથવા ગાંધીની બેવકૂફી, ભૂલો બતાવવા આવ્યા હોય તે રહી શકે. પણ તેવો કોઈ હું જોતો નથી. લેવદેવની ઉપર સૌ આવ્યા છે. આશ્રમની કિંમત આપણા સૌ ઉપરથી અંકાય. માણસની કિંમત માણસની કૃતિની બહાર આપણે નથી આંકી શકતા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી મોટામાં મોટી કૃતિ ફિનિક્સ છે. એ ન હોત તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ ન હોત. આ આશ્રમ ન હોય તો હિંદમાં સત્યાગ્રહ ન થઈ શકે. આમાં મારી ભૂલ હોય. પણ ભૂલ હોય તો હું ત્યાજ્ય છું. હું તો દેશને કહેવાનો છું કે મારી ગણના ચંપારણથી કે ખેડાથી નહીં કરશો, પણ આશ્રમથી જ કરશો. તમને અહીં કુવ્યવસ્થા, મોહ, વગેરે લાગે તો મારા બધા કાર્યમાં તમે આ જ વસ્તુ જોશો. આશ્રમમાં હું પહેલો

આશ્રમી છું અને આશ્રમના આદર્શો હું જ્યાં સુધી પાળી રહ્યો છું ત્યાં સુધી આશ્રમ ચાલી રહ્યો છે. હું કોઈને ન રાખી શકીશ તો મારા આત્માનું શુદ્ધ નિરીક્ષણ કરીશ, શુદ્ધ બલિદાન આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. બીજી કૃતિ ઉપરથી મારું મહત્ત્વ ન જુઓ. મને આશ્રમથી જ આંકો. આશ્રમમાં મારી એક કૃતિ મગનલાલ છે. મારા અનુભવમાં મગનલાલના પચાસ લાખ અવગુણ જોવામાં આવ્યા છે તો સો લાખ ગુણ જોવામાં આવ્યા છે. પોલાક મગનલાલની આગળ બાળક છે. મગનલાલે જે ઘા ઝીલેલા છે તે પોલાકે નથી ઝીલેલા. મગનલાલે પોતાના કાર્યનું બલિદાન આપેલું છે, મારે માટે નહીં પણ આદર્શ માટે. મગનલાલ મારી ગુલામી કરે છે એમ નથી. એ આદર્શને વશ છે. એક વાર મને મગનલાલ સલામ કરી જવા તૈયાર થયા હતા.

એટલે મગનલાલને કાઢીને હું આશ્રમ નહીં ચલાવી શકું. તેમ કરું તો હું એકલો જ આશ્રમમાં રહું. જે કાર્ય કરવાનાં છે તેમાં મગનલાલની પણ સંપૂર્ણ જરૂર છે. એના કરતાં ચઢતો મેં જોયો નથી. એનામાં ક્રોધ, અપૂર્ણતા છે છતાં એ એકંદર રીતે સરસ માણસ છે. એની પ્રામાણિકતા વિષે મને શંકા નથી. મગનલાલ જેટલે દરજ્જે ખરાબ છે તેટલે દરજ્જે હું ખરાબ છું, એ તમારે સિદ્ધ માની લેવું રહ્યું.

મને મારા ભાઈ, અથવા માબાપની સાથે વઢવાડ થઈ હોય તે હુ બીજાને કહેવા ન જાઉં તેમ જે સંસ્થાની અંદર આપણે રહેતા હોઈએ તે સંસ્થાની અંદરના કોઈ માણસની સામે બીજે ઠેકાણે આપણે ફરિયાદ ન લઈ જઈએ. જે માણસને બીજા માટે તિરસ્કાર આવે અથવા શંકા આવે તે કાળે તેનો તેણે ત્યાગ કરવો. એમ જ્યારે જગતને છોડશે ત્યારે એ એકલો થઈ રહેશે અને ત્યારે તે કાં તો આપઘાત કરશે અથવા પોતાની અપૂર્ણતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તિરસ્કારથી મુક્ત થશે. જે સંસ્થામાં રહેતા હો તેને વિષે બીજાની આગળ તો નહીં પણ પોતાના મનમાં પણ માઠું ન લાવવું. મનમાં એવો વિચાર આવે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો. આશ્રમમાં ખરો આનંદ તો હુ બહાર હોઉં ત્યારે જ હોવો જોઈએ. હું જો મુરબ્બી હોઉં તો મારાં કહેણ સ્મરણમાં રાખીને સદ્વર્તન રાખવું. અત્યારે છૂટ લઈને તમે ગમે તેમ વર્તન કરો પણ હું ગયો ત્યારે તો તેમ થાય જ નહીં.

મારી ગેરહાજરીમાં એકતા ન હોય તો મારામાં ખામી છે, અને મારો તમારે ત્યાગ કરવો જોઈએ

આશ્રમમાં અસંતોષની દશા કાઢું તો મગનલાલને શાંતિ આપવા માટે. મગનલાલની શાંતિ માટે નહીં પણ દેશને માટે, કારણ મગનલાલનું મેં દેશને બલિદાન આપ્યું છે.

કા તો આશ્રમનો ત્યાગ, કા તો મગનલાલનો ત્યાગ મારી પાસે કરાવવો જ મગનલાલ ઝેરવેર કરે છે એમ મને લાગ્યુ નથી ત્યા સુધી એને નહી કાઢુ જગતની પાસે માણસ માટે માણસના કાર્ય સિવાય બીજુ પ્રમાણ નથી જેવી એની કૃતિ તેવો જ તે માણસ છે આ જ આરોપ મારા ગાઢ મિત્ર મિ કિચને[1] કરેલ છે પણ મગનલાલે જે સુદૃઢ, સુવ્યવસ્થિત કાર્ય કર્યું છે તેવુ કોઈએ નથી કર્યું

દેવદાસને પત્ર લખાવ્યો

૨૩–૨–'૧૯

"તમારા પત્રો આવ્યા છે ભરોસો વગર વિચાર્યે કોઈને આપવો જ નહી કે જેથી વચનભગના દોષમા આવી જવાય હરિલાલના અક્ષર ઘણા ખરાબ હતા, તેણે સુધારી લીધા ત્રણુ ભાઈઓના અક્ષર તો સરસ થયા તમારા અક્ષર તો દહાડે દહાડે બગડતા જાય છે સ્વામીજીની વતી જે હિંદી કાગળ તમે લખેલો છે તે ઘણી જ મુશ્કેલીથી ભાઈ મહાદેવ વાચી શક્યા છે મારાથી તો ન જ વચાયો ખરાબ અક્ષર એ નાનોસૂનો દોષ નથી સારા અક્ષર એ ભૂષણ છે ખરાબ અક્ષરથી આપણે આપણા મિત્ર મુરબ્બીઓ ઉપર બહુ મોટો બોજો મૂકીએ છીએ અને ખરાબ અક્ષર લખીને આપણે પ્રવૃત્તિને હાનિ પહોચાડીએ છીએ તમે જાણો છો કે ગોટાળા અક્ષરવાળા કાગળો હુ તરત વાચી શકતો નથી એટલે તમારા અક્ષર તમે સુધારો એ હુ તમારી પાસે માગી લઉ છુ

"મારી તબિયત સારી રહે છે કાચુ ચાર શેર દૂધ ચાર ટક થઈને પીઉ છુ બે બકરીઓ બાધી છે સાત દિવસ સુધી તો દૂધ સિવાય કાઈ જ નથી લીધુ આજે દરેક વખત સાત સાત દ્રાક્ષ લેવાની ભલામણ ડૉ આઇસે[2] કરાવી છે હજી હાલીચાલી નથી શકાતુ આમ છતા બરફ સાહેબ[2] માને છે કે હુ થોડા દિવસમા હરતોફરતો થઈ જઈશ એમનુ ત્રીજુ નામ દૂધાભાઈ રાખવા ધાર્યુ છે, કેમ કે, એઓ હમણા દૂધઘેલા થયા છે તેઓ એમ માને છે કે દૂધ એ સર્વોપરી ખોરાક છે એટલે મે કહ્યુ તમારે તો જન્મપર્યંત દૂધ જ લેવુ જોઈએ લ્હાવ તો લઈ રહ્યા છે હવે જોઈશુ શુ થાય છે

"મારી ઉમેદ છે કે માર્ચ માસની આખર સુધીમા હુ ત્યા પહોચીશ

---

૧ બાપુના દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથી બાપુ તેમને વિષે કહે છે 'હર્બર્ટ કિચન એક શુદ્ધ હૃદયના વીજળીનુ કામ જાણનાર અગ્રેજ હતા તેમણે બોઅર લડાઈમા અમારી સાથે કામ કર્યું' તેઓ થોડી મુદત સુધી ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'ના અધિપતિ પણ હતા

૨ ડૉ કેળકર તેઓ નિસર્ગોપચારક છે અને બરફના ઉપચારના ભારે હિમાયતી છે તેથી આશ્રમમા તેમને 'આઇસ ડાક્તર' કહેતા

"સત્યાગ્રહી યોદ્ધાઓની સભા સોમવારે સત્યાગ્રહાશ્રમમાં થવાની છે. દરેકની પાસે ત્યાં શાં શસ્ત્રો છે, કેટલો દારૂગોળો છે એ બધું વિચારીને છેવટનો નિશ્ચય થશે. લડાઈને સમયે રાવણે સભા ભરી હતી તેનું શામળભટ્ટે વર્ણન આપ્યું છે તે તમે જો વાંચ્યું હોય તો મહાદેવભાઈને સોમવારનો ઘનિદાસ નહીં આપવો પડે.

"મનુ મારા સિવાય બધાની પાસેથી ચરખી ચોરી રહી છે, એટલે આશ્રમમાં ગોટામાં મોટા ખડબૂચો જેવી લાગે છે. ગણપતિની સ્થાપના કરવી હોય તો કયાંકથી એક સૂંઢ લાવીને ચોંટાડીએ તો મનુ શોભે એમ છે. એનો પ્રકાશ નાયનો ચાલ્યો છે. તેથી એ બધાંનું રમકડું થઈ પડી છે. રસિક પોતાની રસિકતા ઘણીવાર તો સોટીઓ વાપરીને બતાવે છે. કાંતિ શાંત થતો જાય છે. રામીની તબિયત સાધારણ ચાલી રહી છે. એ બધાંઓનું કામકાજ કરવામાં બાનો વખત ચાલ્યો જાય છે, કંટાળારૂપ પણ લાગે છે એમ જોઉં છું. તેથી સ્વભાવ કોઈક વાર ભારે ચીડિયો થઈ જાય છે, અને જેમ કુંભાર ખિજાય તો ગધેડીનો કાન આમળે છે, તેમ કુંભારણ ગધેડાના ધણી તરફ વર્તતી હશે એવું હું અનુમાન કરું છું.

"આટલા વિનોદ પછી તેના ઉત્તર રૂપે કાંઈક ગંભીરતા આપુ:

"*It is my firm belief that every Indian ought to know well his mother tongue and Hindi-Urdu, which is without doubt the only common medium of expression between lacs of Indians belonging to different provinces. There can be no self-expression without this necessary equipment.* (મારી દૃઢ માન્યતા છે કે દરેક હિંદીએ માતૃભાષા તેમ જ હિંદી-ઉર્દૂ સારી રીતે શીખી લેવાં જોઈએ. જુદા જુદા પ્રાંતના લાખો હિંદીઓ માટે વ્યવહારની સામાન્ય ભાષા હિંદી-ઉર્દૂ જ છે એ વિષે શંકા નથી. આ આવશ્યક તૈયારી વિના આપણા વિચારો આપણે વ્યક્ત કરી શકીશું નહીં.)

"આ તમે મોકલ્યુ છે તેનો તરજુમો જોઈએ. ધ્યાનમંત્રને સારુ તામિલમાં આ આપજો: 'કરકક કરકક કસડ્રમ'. એની નીચે 'ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય'નું હિંદી સ્વામીજી આપશે, અને તેની નીચે અંગ્રેજી constant dropping wears away stones (દોરડીએ છેદાય છે પાકા કાળા પહાણ). તામિલ કહેવત પોપના પુસ્તકમાં પહેલા પાના ઉપર આપેલી છે. તેનું તેલુગુ શોધીને તે પણ મૂકજો.

"તમારી પ્રાયમર છપાવતાં પહેલાં અહીં ટીકાને સારુ મોકલશો, તો ફાંટા વગેરે જોઈ જશે, અને છપાવો ત્યારે તેનાં પ્રૂફ મોકલશો તો કળાની દષ્ટિએ પણ સ્થાનમંત્ર વગેરેની ગોઠવણી જોઈ શકાશે. બહુ ઉતાવળની જરૂર માનો તો ન મોકલશો. ,"

"સુરેન્દ્રના ઉદ્‌ગાર ત્યાંની શાળાને વિષે છે તે અહીંને વિષે પણ હતા. ઘણી વખત પહેલો દેખાવ સરળ માણસ ઉપર એક છાપ પાડે છે, અને એ વાસ્તવિક છે. મિસ મોલ્ટિનો[1]એ ફિનિક્સને પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગની ઉપમા આપી છે. જો તે ફિનિક્સમાં કાંઈ કાળ સુધી રહી હોત તો મારી ખાતરી છે કે કાંઈ ફેરફાર થાત જ. બીનને ફિનિક્સ પ્રથમ દષ્ટિએ સર્વોત્કૃષ્ટ લાગ્યું. થોડા મહિના રહ્યા પછી ફિનિક્સ જેવી કોઈ પણ ખરાબ સંસ્થા એ કલ્પી નહીં શકયા.

"આજને સારુ તો હવે થયું.

(આટલું લખાવ્યા પછી પોતાના અક્ષરે લખ્યું)

"આ પણ કદાચ કહેવત સારુ ચાલે:—

"રસિકલાલ હરિલાલ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
બકરી...............................બાંધી
બકરી દોવા દોયે.......................નહીં
ગાંધી રોતા રોયે.... .. .. નહીં."

કવિવર રસિક
બાપુના આશીર્વાદ"

આવી જ વિનોદની વૃત્તિમાં હરિલાલને કાગળ :

"શુભોપમાલાયક સત્યાગ્રહીઓની પેઢી,[2]

"આ કાગળ શરૂ કરતો હતો તેવામાં મારે કચેરી ભરવી પડી. તહોમતદાર રસિક હતો ફરિયાદી એક નિર્દોષ કૂતરો હતો. ફરિયાદીએ પોતાના રુદનથી જણાવ્યું કે કોઈએ તેને માર માર્યો. મેં જોયું તો તહોમતદાર રસિક માલૂમ પડ્યો. તહોમતદારે ગુનો કબૂલ કર્યો. આગલા ગુના પણ કબૂલ કર્યા. મને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને શિશુપાલ યાદ આવ્યા. શિશુપાલના સો ગુના શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે માફ કર્યા. તે ઉપરથી દયા ખાઈ કોરટે તહોમતદાર રસિકના પાંચ ગુના માફ કર્યા ને ચેતવણી આપી કે હવે પછી ગુનો કરશે તો માફ નહીં થાય. પણ પથરા મારવાથી કૂતરાને જે દુઃખ થાય છે તેનો જાતિ અનુભવ તહોમતદારને કરાવવામાં આવશે.

1. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં એક ગોરાં મદદગાર.

2. હરિલાલભાઈ તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમની સાથે જેલમાં ગયેલા એમના દાવાક મિત્રોને ગાંધીજીએ વિનોદમાં સત્યાગ્રહીઓની પેઢી કહી છે.

"હું લખું છું ને કાંતિલાલ ખડિયો ઝાલી રહ્યા છે.' રામીબહેન તથા કાંતિલાલ કાગળ લખાતો જાય છે તેમ વાંચતાં જાય છે, ને સુધારતાં જાય છે. તહોમતદાર પણ ખાટલા પાસે ભરાઈ રહ્યો છે. મનુબાઈ વચમાં પોતાનું હાસ્ય સંભળાવી રહ્યાં છે. હવે, તો વળી ખાટલા પર આવવાને સારુ રુદન કરે છે. આ દૃશ્ય તમારું, જડીબહેન ઇ૦ના બચપણનું સ્મરણ કરાવે છે.

"જોકે ખાટલે પડી રહેવું પડે છે તોપણ મારી તબિયત સારી ગણાય, એ તો ઉપરથી જોઈ શકશો.

"અહીં સત્યાગ્રહની વાતો ચાલ્યાં કરે છે. આ બધી વાતો તમને મહાદેવભાઈ લખશે – અથવા મારાથી લખાશે તો હું લખીશ.

બાપુના આશીર્વાદ"

દી. બ. વિજયરાઘવાચારી*નું સત્યાગ્રહ કરવા માટે બાપુને નિમંત્રણ-બહુ સુંદર પત્ર. નીચે આપું છું:

"ખાનગી તા. ૧૯–૨–૧૯

"ભાઈશ્રી,

"આપણા બન્નેના મિત્ર નામદાર પટેલે ગયા જાન્યુઆરીમાં કહેલું કે મારો પરિચય તેઓ આપને કરાવશે. હું આશા રાખું છું કે મારા ઉપર એ કૃપા કરવાનું તેઓ ભૂલી ગયા નહીં હોય. ઈશ્વરકૃપાથી હવે તમારી તબિયત સારી થઈ ગઈ છે એટલે સ્વાતંત્ર્યની કૂચમાં આ કટોકટીને વખતે, દેશ સ્વાભાવિક રીતે જ માર્ગદર્શક સૂચનો માટે આપની પ્રત્યે મીટ માંડે છે. અતિશય અણધારેલી ઘટનાઓથી રાજદ્વારી સ્થિતિ બહુ ગૂંચવાઈ ગઈ છે. આપણી તમામ શક્તિ રોકી લે એવો પ્રશ્ન એ છે કે, એક તરફથી સીડિશન કમિટીના રિપોર્ટને આધારે ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓને પસાર થતા અટકાવવા માટે, અને બીજી તરફથી રાજદ્વારી સુધારાની બાબતમાં આપણા વિચારો અને આદર્શો કાયમ માટે અને સફળ રીતે સંગઠિત કરવા માટે, એમ બેવડા હેતુ માટે આપણે શું કરવું? પોતાની અણધારી નિરુપાયતાને કારણે દેશમાં જ્યાં ત્યાં 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'ના વિચાર ચાલી રહ્યા છે. વિચારકો તથા નેતાઓની એ જવાબદારી છે કે આ પવિત્ર લડતની આવશ્યકતા સ્વીકારે અને તે ચલાવવાની રીતો તથા સાધનો યોજે. અમે કશા નિર્ણય ઉપર આવીએ તે પહેલાં તમારી સાથે મસલત કરી લેવી જોઈએ એવી અમારામાંના ઘણાની તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. તમે અને એટલા વહેલા દક્ષિણમાં

* તામિલનાડના કોંગ્રેસી નેતા. અને ૧૯૨૦ની નાગપુર કોંગ્રેસના પ્રમુખ.

મુલાકાતે થોડા દિવસ માટે ન આવો ? અને તમારી સલાહથી અમને મદદ ન કરો ? જરૂર હું તમારી પાસે આવી જાઉં પણ સઘળી બાજુનો વિચાર કરતાં અમને એમ લાગે છે કે મારા જેવા એકાદ માણસને તમારા વિચારો કહી બધાને સમજાવવાનું તેને સોંપો તેને બદલે આ તરફનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં મથકોની તમે પોતે જ મુલાકાત લો એનું પરિણામ ઘણું સારું આવે. અમે દુઃખમાં છીએ અને નિરાશામાં પણ. રાષ્ટ્રીયતાના જે મજબૂત કિલ્લા ગણાય છે અને જેમના ઉપર ગરમ વિચારવાળા પ્રચ્છન્ન રાજદ્રોહીઓ હોવાનો શક લાવવામાં આવે છે તેમની અણધારી પ્રવૃત્તિઓએ અમારાં દુઃખ અને નિરાશામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે અને હજી આપી રહી છે. આ દુષ્ટ મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા હિમ્મતપૂર્વક મહેનત કરવાની અને ઈશ્વરને મંજૂર હોય તેવા શક્ય તેટલા તમામ ઉપાયો યોજવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે. આ જીવસટોસટની ઘડીએ અમારી વહારે ધાવા આપને વિનંતી છે.

"મારા કાયમી સરનામે જવાબ લખવા કૃપા કરશો.

વિજયરાઘવાચારીના
અતિ પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર'

તેમને ઉત્તર.

"તમારો કાગળ બહુ સુંદર છે. તે ઉપરથી મને એમ થઈ જાય છે કે હું હમણાં જ મદ્રાસ દોડી જાઉં. બહુ વખતથી ત્યાં જવાનો વિચાર તો કરું જ છું. પણ મારી કથળેલી તબિયત આડે આવ્યાં કરી છે. અત્યારે પણ તબિયત સારી નથી છતાં લડત વહેલી ન ઊપડે તો અથવા અલીભાઈઓ માટે મારે લખનૌ ન જવું પડે તો જરૂર વહેલી તકે હું મદ્રાસની મુલાકાત લઈશ. મને ચોક્કસ લાગે છે કે સિલેક્ટ કમિટીમાં આ બિલોમાં ધરમૂળના ફેરફાર ન કરવામાં આવે તો તેનો સખતમાં સખત વિરોધ આપણે કરવો જ જોઈશે. આ બિલો બહુ ભયંકર છે એટલા જ માટે હું એમને ધિક્કારું છું એમ નથી. ધિક્કારવાનું મોટું કારણ તો એ છે કે આ બિલો હિંદી સરકારના હાડમાં ઊંડે ઘર કરી બેઠેલા રોગની અચૂક નિશાની છે. એ રોગથી સરકાર મુક્ત થાય તો જ આ સુધારાની અંદર આપણે કાંઈક સાચી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકીએ. તમને થોડા વખતમાં જ ફરી લખવાની હું આશા રાખું છું. સત્યાગ્રહના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવા આવતી કાલે જ ગુજરાતીઓની એક સભા રાખી છે. સત્યાગ્રહમાં જે અર્થ સમાયેલો છે તે 'પેસિવ રીઝિસ્ટન્સ' શબ્દથી બહુ ઓછો વ્યક્ત થાય છે."

. મિસ શ્લેઝિનનો[1] દોઢસો પાઉંડની લોન માટે પત્ર આવેલો. એ એને આપવા માટે બાપુએ રુસ્તમજીને[2] તાર કરેલો. શ્લેઝિન પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ચિડાયેલી અને તેણે રોષભરેલો કાગળ લખેલો. છતાં લખેલું કે :

"પરંતુ તમારો સુવ્યવસ્થિત ઢબે કામનો અટોપ એક વાર તો પ્રશંસાપાત્ર ગણાય."

તેને જવાબ :

"સુવ્યવસ્થિત થવાનું એક વાર તમે મને શ્રેય આપ્યું તે તમારી બહુ સારપ છે. મારે વિષે મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે હું દુનિયામાં સૌથી વધારે સુવ્યવસ્થિત માણસ છું અને જ્યાં સુધી એ મારો ભ્રમ છે એમ કોઈ સાબિત નહીં કરી આપે ત્યાં સુધી એ માન્યતામાં હું રાચ્યાં કરીશ અને તારા જેવાનું દુકુંધ્વાયું પ્રમાણપત્ર મારા એ આનંદમાં વૃદ્ધિ કરશે. પૈસા ધીરવા જેવા સાદા કામ માટે બેંકને બદલે મિત્રને મેં મારું વાહન બનાવ્યું તેથી, હું જાણતો જ હતો કે તમારા કૂલણજીપણાને, સ્વાભિમાનને, ભવ્ય સ્ત્રીત્વને, અથવા તમારે જે કહેવું હોય તેને હું આઘાત પહોંચાડીશ. પણ મેં તમારી અવ્યવહારુ સલાહ લીધી હોત તો તમને પૈસા પહોંચાડતાં મને ઘણો વધારે વખત લાગત. કારણ તમારે જાણવું જોઈએ કે અત્યારે હું હિંદુસ્તાનમાં રહું છું. અહીંની આબોહવા અને આસપાસની પરિસ્થિતિને શોભે તેવી રીતે અમે, હોતા હૈ, ચલતા હૈ, એ ઢબે કામ કરીએ છીએ. અહીં બેંકો પોતાના ઘરાકોની સેવક નથી હોતી, પણ સ્વામી હોય છે, સિવાય કે ઘરાક અમારા રાજ્યકર્તાઓની જાતનો હોય. વળી તમને દોઢસો પાઉંડ મોકલતાં કદાચ પંદર પાઉંડ ખર્ચના લાગ્યા હોત. તમને તો તમારા કવિ સ્વભાવ પ્રમાણે પૈસાનો કશો હિસાબ ન હોય. પણ હું તો સાદો સીધો દુનિયાદારી માણસ રહ્યો, એટલે હું તો સમજું છું કે માણસને પોતાની કેળવણી પૂરી કરતાં દોઢસો પાઉંડ પૂરા થાય એમ છે. તેમાંથી જો હું પંદર પાઉંડ આમ ખર્ચી નાખું તો મૂળ રકમનો એક દશાંશ ભાગ જે હું સહેજે બચાવી શકું એમ હતું તે ખર્ચીને મેં એટલો બગાડ જ કર્યો હોત. ઇતિ સિદ્ધમ્.

---

૧. દક્ષિણ આફ્રિકામાં શરૂઆતમાં બાપુની ઑફિસમાં ટાઇપિસ્ટ તરીકે કામ કરતાં. પછીથી બાપુના બહુ વિશ્વાસુ સાથી બન્યાં. સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમણે બહુ મદદ કરેલી. તેમની ત્યાગવૃત્તિ, નિર્ભયતા, પ્રામાણિકતા અને કુશળતાનાં વખાણ કરતાં બાપુ કદી થાકતા નહીં. એ કાંઈક સફ્રેજેટ (સ્ત્રીઓના અધિકાર માટે લડનારાં) સ્વભાવનાં હતાં.

૨. પારસી રુસ્તમજી તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઓળખાતા ત્યાંના શ્રીમંત વેપારી બાપુના અસીલ. સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ જોડેલા. ત્યાંની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં આર્થિક અને બીજી સારી મદદ કરતા.

"તમને મળેલા પૈસા, જરૂર તમે ઉછીના લીધેલા ગણશો. હું માનું છું કે મેં રુસ્તમજી શેઠને એ પ્રમાણે કહ્યું છે. પણ એ હું સોગંદ ઉપર કહી શકતો નથી. કારણ સામાન્ય રીતે મેં લખેલા કાગળોની હું નકલ રાખતો નથી. જ્યારે તમને પૈસા પાછા મોકલવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે, તમે એમ ઇચ્છો તો ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે પાછા લેવામાં મને વાંધો નથી, એક જ શરતે કે મને આપવા માટે તમારે કોઈનું દેવું કરવું નહીં.

"ઉપર મેં જે લખ્યું છે તે ઉપરથી તમને ખબર પડશે કે મારી તબિયત પહેલાં કરતાં સારી છે. જોકે હજી હું પથારી છોડી શકતો નથી. કહે છે કે મારું હૃદય નબળું છે અને મારે ભારે શ્રમ લેવો જોઈએ નહીં. પણ મને પોતાને સારું લાગે છે અને હું પ્રફુલ્લિત છું.

"દેવીબહેન* મને નિયમિત લખતાં રહે છે. એ કહે છે કે તમે ભાગ્યે જ (અહીં શબ્દો રહી ગયા લાગે છે). લોકો પોતાની દેવીઓ સાથે એમ વર્તતા નથી. અથવા શું સ્ત્રીઓને જુદી રીતે વર્તવાનો ખાસ અધિકાર હોય છે?

"હા, હરિલાલને કારી ઘા લાગ્યો છે ચર્ચા બહુ ભારે હતી. મેં તમને ખાસ લખેલું નહીં, એમ ધારીને કે રામદાસ ઉપરના તારથી તમને બધાંને ખબર મળી જ જશે વળી તે વખતે હું એટલો બીમાર હતો કે કોઈને લખી શકું નહીં. હરિલાલનાં બધાં બાળકો અહીં છે અને આ કાગળ લખાતું છું તે વખતે મારી પાસે રમે છે.

"હિંદ સરકાર ધારાસભામાં અમુક કાયદા પસાર કરાવવા ધારે છે તેની સામે સત્યાગ્રહની વાતો ચાલી રહી છે. આવતી કાલે આશ્રમમાં યુદ્ધ પરિષદ મળવાની છે. તમે એટલું માનજો કે આવી પરિષદ ત્યાં થતી, જેમાં તમે એક પાત્ર (કે સ્ત્રીપાત્ર?) અને ઠીક ઠીક સમજદાર પ્રેક્ષક બનતાં હતાં તેની જૂઠી નકલ એ હશે. એટલે એ સભાનું તમને મારે વર્ણન આપવાની જરૂર નહીં રહે.

"અહીંના આશ્રમમાં સ્ત્રીઓને દાખલ કરવાની બંધી છે એ તમારી ટીકાથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. એ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે તમે આશ્રમમાં કશો રસ જ લેતાં નથી. અહીં આશ્રમમાં તો ઘણીયે સ્ત્રીઓ છે. એ સઘળાંને કેળવણી આપવામાં આવે છે. એમાં ત્રણ કન્યાઓ છે. એ કન્યાઓ ઘરની જ છે. પણ એમાં દોષ અમારો નથી. બીજી કન્યાઓ નથી આવતી એનું કારણ તો એ છે કે અમારી શરતોએ લોકો પોતાની કન્યાઓ

* 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'માં કામ કરતા મિ. વેસ્ટનાં બહેન.

મોકલવા તૈયાર નથી. થોડા જ દિવસના અહીંના વસવાટ પછી સ્ત્રીઓમાં કેટલું ભારે પરિવર્તન થઈ જાય છે એ જોઈ ને તમે તો નાચવા માંડો. પડદો અને બીજાં બધાં અકુદરતી બંધનો જાણે જાદુની પ્રમાણે ખરી પડે છે. હું જાણું છું કે તમે અહીં આવશો ત્યારે તેમનામાંની ઘણીને તો ભેટી પડશો. માત્ર તમારું ગુજરાતીનું જ્ઞાન તાજું કરી લેવું પડશે.

"ઈમામ સાહેબ અને હાજી સાહેબ અહીં જ છે, અલબત્ત એમની દીકરીઓ પણ."

આશ્રમમાં રાત્રે રોલેટ બિલો સામે સત્યાગ્રહનો વિચાર કરવા શુદ્ધ પરિષદ ભરાઈ. બહારથી વીસેક જણ આવ્યાં હતાં. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ, મિ. હોર્નિમૅન, શ્રી ઉમર સોબાની, શ્રી શંકરલાલ બૅંકર, શ્રી વલ્લભભાઈ, શ્રી ઇન્દુલાલ વગેરે હતાં. ખૂબ ચર્ચા થઈ. બાપુએ બધાંને બહુ સાવધાન કર્યાં પણ બધાં સત્યાગ્રહ માટે બહુ ઉત્સુક હતાં. સત્યાગ્રહીઓ માટે નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા ઘડવામાં આવી:

૨૪–૨–'૧૯

"અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે બે રોલેટ બિલો વડી ધારાસભામાં દાખલ થયાં છે તે અન્યાયી, સ્વાતંત્ર્ય અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તોની આડે આવનારાં, અને સમસ્ત પ્રજાની તથા રાજ્યની પણ સહીસલામતીનો જેના પર આધાર છે એવા મનુષ્યમાત્રના મૂળ હક્કોનો નાશ કરનારાં છે, તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જો મજકૂર બિલો પસાર કરવામાં આવશે તો એ કાયદાઓનો અને હવે પછી અમે જે કમિટી નીમવાના છીએ તે કમિટીને યોગ્ય લાગે તે કાયદાઓનો અમે વિનયપૂર્વક ભંગ કરીશું, અને જ્યાં સુધી મજકૂર કાયદા રદ નહીં થાય ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનો ભંગ કર્યાં કરીશું. વળી અમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે આ લડતને અંગે અમે ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહીશું, અને કોઈના પણ જાનમાલને કોઈ પણ રીતે નુકસાન નહીં કરીએ."

સત્યાગ્રહ વિષે કાગળો લખાવ્યા. ઍન્ડ્રૂઝને:

"પ્રિય ચાર્લી,

૨૫–૨–'૧૯

"આજે તમને મેં તાર કર્યો છે. પહેલો તાર કર્યો ત્યારે મેં તમને કાગળ લખવા ધારેલો, પણ એ ન લખી શક્યો. હું ભારે દુવિધામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છું. દાક્તરો કહે છે કે મારે કોઈ પણ જાતનો શ્રમ ન લેવો જોઈએ. અંતરનો અવાજ કહે છે કે રોલેટ બિલોની અને વાઈસરૉય સાહેબના ભાષણની બાબતમાં મારે મારો અવાજ ઉઠાવવો જ જોઈએ. પરસ્પર વિરોધી વિચારો મારી પર કામ કરી રહ્યા

હતા અને શું કરવું એ સૂઝતું નહોતું. ઘણા મિત્રો માર્ગદર્શન માટે મારી સામે જોઈ રહ્યા છે. તેમને હું કેમ છોડી શકું ?

"ગઈ કાલે અમે આશ્રમમાં ભેગા થયા હતા. સારી સભા થઈ. સૌની ઇચ્છા એવી હતી કે આપણે થોડા હોઈએ તોપણ ઝંપલાવવું. પણ તેઓ મારી સલાહ પ્રમાણે કરવા ઇચ્છતા હતા. મને લાગતું હતું કે કારણ સાચું છે. મારે શું તેમનો ત્યાગ કરવો ? તેમ હું કેમ કરી શકું ? મારી જાત પ્રત્યે સાચા રહેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પરિણામ તમે જુઓ છો. અહીંનાં છાપામાંથી તમને વધુ વિગતો મળશે. હૃદયમંથનની પીડા ભોગવી રહ્યો હતો તે વખતે તમારી હાજરીની ઝંખના હું કેટલી કરી રહ્યો હતો તે ભગવાન જ જાણે છે. અત્યારે હું પૂરી શાન્તિમાં છું. વાઈસરૉયને તાર કરી દીધા પછી મારું ચિત્ત ખૂબ સ્વસ્થ થયું છે. તેમને ચેતવણી મળી ચૂકી છે. જબરો દાવાનળ પ્રગટી ઊઠે એવી સ્થિતિ છે. તે અટકાવવાનું એમના હાથમાં છે. જો દાવાનળ ભભૂકશે જ અને સત્યાગ્રહીઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સચ્ચાઈથી પાલન કરશે તો તેથી વાતાવરણ વિશુદ્ધ થશે અને તેમાંથી જ સાચું સ્વરાજ આવશે.

"લીગ ઑફ નેશન્સના કરારો સમજાવતાં મિ. સિસિલે જે ભાષણ કર્યું તેમાં આધુનિક સંસ્કૃતિનું ખરું સ્વરૂપ તેમણે અજાણતાં ખુલ્લું કરી દીધું છે, તે તમે જોયું ? તેમણે કહ્યાનું તમને યાદ હશે કે આડા ચાલનાર પક્ષ ઉપર લાવવામાં આવેલું નૈતિક દબાણ નિષ્ફળ જશે તો લીગનાં સંધ્યો છેલ્લો ઉપાય અજમાવતાં એટલે કે લશ્કરી બળનો ઉપયોગ કરતા પાછા પડશે નહીં.

"બળ ઉપરના આ મદારને અમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરતો જવાબ છે.

"પણ આટલેથી પ્રકરણ પતી જતું નથી.

"મિ. અસ્વત* તરફથી મને લાંબો કેબલ (પરદેશનો તાર) મળ્યો છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના યુનિયનમાં હિંદીઓની સ્થિતિ ખરેખર બહુ ગંભીર છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર ગઈ લડતમાંથી મળેલો બધો પાઠ જાણે ભૂલી જ ગઈ છે. ત્યાંના હિંદીઓને અહીંથી કશી મદદ ન પહોંચાડી શકાય તો એમની દશા છેક લાચાર થઈ જશે. એ લોકો પોતાની નબળાઈને લીધે સત્યાગ્રહ ન કરી શકે તો તેમનાં દુઃખો દૂર કરાવવા આપણે બધાએ અહીંની સરકારને કહેવું જોઈએ અને સરકાર જો પોતાની લાચારી જાહેર કરે તો સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ. એક જ સામ્રાજ્યની ભાગીદારીમાં એકબીજાથી વિરોધી દળો ન હોઈ શકે. મેં સરકારને લખ્યું છે અને આજે એક છાપાજોગો કાગળ મોકલું છું.

"એક ત્રીજું પ્રકરણ પણ છે. અલીભાઈઓના કેસ બાબત સરકારને સલાહ આપવા નિમાયેલી કમિટીએ બે મહિના થયા પોતાનો રિપોર્ટ આપી

* દક્ષિણ આફ્રિકાના એક કાર્યકર્તા

દીધો છે. એ બધાં કાગળિયાં મેં વાંચ્યાં છે. તેમના ઉપર મૂકવામાં આવેલા તહોમતનામામાં એવું કશું નથી જેથી તેમની અટકાયત સકારણ ગણી શકાય. જો હજી તેમનો છુટકારો ન થાય તો એ સત્યાગ્રહ માટે ત્રીજો કેસ છે.

"આ બધો બોજો હું આસાનીથી ઉપાડી શકું છું. છેલ્લા બે વિષે તો મારે કશું હૃદયમંથન નથી કરવું પડ્યું. જો મુખ્ય લડત શરૂ થાય તો આ બે હું એની સાથે ભેળવી દઉં અને એ રીતે ત્રિપુટી પૂરી થાય.

"તારથી તમારા અભિપ્રાયની હું આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઉં છું. વિગતવાર લેખી અભિપ્રાય પછી આપજો. આશ્રમમાં બધી બહેનોએ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહીઓ કરી છે તે સાંભળીને તમને કશી નવાઈ નહીં લાગે. . . ."

બીજો કાગળ નટરાજન[1]ને લખાવ્યો :

"સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞાની અને વાઇસરૉયને મેં કરેલા તારની નકલો આ સાથે મોકલું છું. હું જાણું છું કે આ બિલો મને જેટલાં ત્રાસદાયી લાગે છે તેટલાં જ તમને પણ લાગે છે. તેને મારે લેવાના ઉપાયની બાબતમાં તમે મારી સાથે એકમત ન પણ થાઓ. છતાં હું આશા રાખું છું કે તમે આ પ્રતિજ્ઞા મનમાંથી એકદમ કાઢી નાખશો નહીં. સરકારના અત્યાચારો સામે ઊછરતી પેઢીને તમે કશો અસરકારક ઉપાય નહીં બતાવો તો તમે ઝેરવેરની ભૂતાવળ જગવશો અને બંગાળના હિંસામાર્ગના વિચારોનો એટલો ફેલાવો થશે કે પછી આપણે સૌને હાથ ઘસવા પડશે. દમનનીતિ ત્યાં સુધી જ કારગત નીવડે છે જ્યાં સુધી લોકો એનાથી બી જાય. પરંતુ જ્યારે અસાધારણ તાણ આવી પડે ત્યારે કાયર લોકો પણ અસાધારણ હિંમત બતાવે છે એવું બનેલું જાણ્યું છે. જાતે કષ્ટસહન કરવું એ સત્યાગ્રહનો એક અર્થ છે. તેમાં આપણી સંસ્કૃતિના ભાવને જ હું અનુસરું છું, અને જુવાન દેશભક્તો આગળ એવું અમોઘ સાધન ધરું છું જે અખત્યાર કરતાં એમને કદી નિરાશા નહીં સાંપડે.

"મેં મોકલેલા કાગળો હમણાં ખાનગી ગણજો. વાઇસરૉયનો જવાબ આવી ગયા પછી તે હું બહાર પાડી શકું. વાઇસરૉય ઉપરનો તાર તો મુદ્દલ બહાર પાડવાનો જ નથી. એની નકલ મેં તમને એટલા માટે જ મોકલી છે કે તમારા અભિપ્રાય માટે હું ભારે માન ધરાવું છું. આ કાગળ સર નારાયણને[2] પણ કૃપા કરીને વંચાવશો?

"દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિ ઉપર મારું ખખાંજોગું નિવેદન તમે થોડા જ વખતમાં જોશો. કદાચ આ બાબતમાં તમે મારી સાથે સંમત થશો

1. 'ઇન્ડિયન સોશિયલ રીફૉર્મર'ના તંત્રી અને એક વિચારક નેતા.
2. સર નારાયણ ચંદાવરકર.

કે જો સરકાર પોતાની લાચારી જાહેર કરે તો આપણે સત્યાગ્રહ કરવો અને દક્ષિણ આફ્રિકામાંના આપણા દેશબન્ધુઓને ઝઝૂમી રહેલા વિનાશમાંથી બચાવવા."

એવો જ કાગળ સર સ્ટેનલી રીડ[1]ને લખાવ્યો :

ग "સાથેના કાગળો તમને મોકલતાં હું કાંઈક સંકોચ અનુભવું છું. પણ મને લાગે છે કે મારે માટે ખરો માર્ગ એ છે કે મારે એ તમારી જાણબહાર રાખવા જોઈએ નહીં. સંભવ છે કે બિલો વિષેના મારા અભિપ્રાયને વિષે તેમ જ તેની સામે દાદ મેળવવા લેવા ધારેલા ઉપાયો વિષે તમે મારી સાથે બિલકુલ સંમત થશો નહીં. એ બાબત હું કશી દલીલ નહીં કરું. કારણ વાઈસરૉય ઉપરના તારમાં મેં કરી છે તેથી વિશેષ દલીલ હું કરી શકું એમ નથી.

"બધા કાગળો ખાનગી છે.

"આ બાબત ઉપર તમારા નિખાલસ અભિપ્રાયને હું કીમતી ગણીશ."

સર દિનશા[2]ને પત્ર :

"મેં ભાઈ શંકરલાલ બેંકરને ગઈ કાલે કહેલું કે સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા આપને બતાવે અને નામદાર વાઈસરૉયને કરેલો તાર પણ બતાવે. તે આપે જોયાં હશે. આપ તે લડતમાં દાખલ થાઓ એવું તો હું કેમ માગી શકું? પણ આપનો આશીર્વાદ તો જરૂર માગું છું. કાંઈ જ કામ ઉતાવળે નથી કરવાનો. વાઈસરૉયનો જવાબ આવશે ત્યારે જ પ્રતિજ્ઞા બહાર પડશે. મને લાગે છે કે હવે ઊછરતા જુવાનોને સારુ અરજીઓ વગેરે ઉપાય બસ નથી, તેઓને આપણે કંઈક પણ અસરકારક આપવું જોઈએ. મને તો લાગે છે કે બૉમ્બની પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનો ઉપાય માત્ર સત્યાગ્રહ છે એ દૃષ્ટિએ આપની સહાય હું માગી શકું છું.

"મારી તબિયત સારુ આપે હમેશાં ચિંતા રાખી છે એને સારુ હું આભાર શી રીતે બતાવું? હવે ઠીક છે. હજી હૃદય નબળું છે. કદાચ આ લડાઈ રૂપી ટૉનિકથી એની મેળે તબિયત ઠેકાણે આવી જશે."

સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો છાપાંમાં મોકલી આપતાં તેમના ઉપર લખેલો કાગળ:

૨૬-૨-'૧૯ ग "સાહેબ,

"રૉલેટ બિલો વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોકલું છું. જે પગલું લેવાયેલું છે તે કદાચ હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ ભારે ગણાય. હું ખાતરી આપું છું કે તે લેવામાં જરાય ઉતાવળ નથી થયેલી.

1. 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના એડિટર 2. વયોવૃદ્ધ લિબરલ નેતા.

મેં પોતે તો તેના વિચારમાં અનેક ઉજાગરા કીધા છે. આ પગલાનાં પરિણામોનું મેં બરાબર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ યોગ્ય આંક બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ વિચિત્ર બિલો દાખલ કરવા સારુ હું કશું પ્રયોજન જોઈ શકતો નથી. રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે. તે વાંચતાં કમિટીની વર્ણનશક્તિનાં વખાણ કર્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહીં. પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી છે તેનાથી તદ્દન ઊલટા જ નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. એ રિપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એ જ નિર્ણય આપું કે છૂપી ખુનામરકી રૂપી રોગ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં અને છૂટાછવા બહુ થોડા લોકોમાં ફેલાયલો છે. આવા લોકોની હસ્તી સમાજને સા જોખમકારક છે. પણ આ જોખમ કરતાં વધારે ભયંકર જોખમ તો આ બિલ છે, જે આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવા ધારેલાં છે અને જે સ્થિતિ નખશ સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારના હાથમાં કુહાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક બીનાનું કેવળ દુર્લક્ષ કર્યું છે. તે એ છે કે હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો પોતાના હૃદયની કોમળતાને સારુ પૃથ્વીમાં પંકાયેલા છે.

"હવે આપણે બિલોનું જડતર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયાં તે પ્રસંગે નામદાર વાઈસરૉયે બે ખાતરી આપી: એક સિવિલ સર્વિસને અને બીજી અંગ્રેજ વેપારીઓને. આપણામાંના ઘણાને વાઈસરૉય સાહેબના આ બાબતનાં ભાષણ વિષે બહુ વસવસો રહે છે. મારે તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે એ ખાતરીના હેતુ અને હદ હું સમજી શકતો નથી. જો તેનો અર્થ એવો હોય કે સિવિલ સર્વિસના અને અંગ્રેજ વેપારીઓના લાભોને, હિંદુસ્તાનનાં હિત અને આર્થિક હાજતો કરતાં વિશેષ ગણવામાં આવશે, તો કોઈ પણ હિંદીથી એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર નહીં થાય. તેનું પરિણામ તો એ આવશે કે સામ્રાજ્યની અંદ ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે તીવ્ર ઝઘડો જાગશે. મોંટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડના રિપોર્ટ પ્રમાણે સુધારા થાઓ યા ન થાઓ, આ ક્ષણે આપણને જે જરૂરનું છે તે તો એ છે કે, આ તાત્વિક મુદ્દા વિષે ઘટતી અને વાજબી સમજૂતી થવી જોઈએ એનો જેમ તેમ નિકાલ કરવાથી ખરો સંતોષ નથી થવાનો. મહાન સિવિલ સર્વિસરૂપી મહાજને સમજવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર નામના નહીં પણ હિંદના ખરેખરા ટ્રસ્ટી અને સેવક તરીકે જ તેઓ રહી શકે છે. મોટી અંગ્રેજ પેઢીઓએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિંદુસ્તાનની કળા, વેપાર અને હુનરનો નાશ કરવાને નહીં પણ તેની હાજતોમાં જે ત્રુટી હોય તેની પૂરણી કરવાને જ રહી શકે છે. જો આ બે વસ્તુનો સ્વીકાર થાય તો તે બે રોલેટ બિલની પૂરેપૂરી ગરજ સારી શકશે, અને હું ખાતરી આપું છું કે આ બે વસ્તુઓથી રાજ્યની સામે થતાં ગમે તે કાવતરાંને પહોંચી વળી શકાશે.

"સર જ્યોર્જ લાઉન્ડ્ઝે પ્રજામતનો અનાદર કરીને બળતામાં ઘી હોમ્યું છે. તેઓ સાહેબ હિંદનો ઇતિહાસ ભણેલા છે પણ ભૂલી ગયા જણાય છે. નહીં તો જે સરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે સરકારે આજ સુધીમાં પ્રજામતને વશ થઈને પોતાના પાકા વિચારો ફેરવેલા છે એવા દાખલાઓનું તેમને સ્મરણ હોત. રાજ્યકર્તારૂપી શરીરમાં ઊંડા રહેલા રોગની આ બિલો એક સ્પષ્ટ નિશાની છે એમ હું શા સારુ માનું છું એ સમજવું હવે સહેલ થઈ પડશે. આવા રોગોનો આકરો જ ઇલાજ હોય. આ બિલોથી અને તે દાખલ થયાં તે વખતના પ્રસંગો જે ભાવ સૂચવે છે તેથી અધીરા થયેલા, ઉતાવળા અને તપી ગયેલા જુવાનો છૂપી ખુનામરકીનો ઇલાજ પસંદ કરશે. જે તિરસ્કાર અને દ્વેષનો ખુનામરકી ચોખ્ખો પુરાવો છે તે તિરસ્કાર અને દ્વેષમાં આ બિલો વધારો જ કરશે. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ હરકોઈ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે. સરકારની તરફ તેઓને દ્વેષ નથી અને તેથી તેઓની માગણીમાં એટલું બધું બળ રહેલું છે કે તેઓની સામે થવાય જ નહીં; એટલે સરકાર તરફનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને જેઓ ખુનામરકીને અસરકારક ઉપાય ગણે છે તેઓને તેના બદલામાં આવાં અમોઘ અસ્ત્રની તેઓ ભેટ કરે છે. વળી તે અસ્ત્ર તેનો ઉપયોગ કરનારને અને પ્રતિપક્ષી બંનેને સુખદાયી છે. સત્યાગ્રહીઓ જો પોતાના આ અસ્ત્રનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હશે તો મને પરિણામનો જરાય ભય નથી. તેમની એ સમજવાની શક્તિ વિષે શંકા લાવવાનું મારું કામ નથી. સત્યાગ્રહ જેવો જલદ ઉપાય લેવા સરખો આ રોગ છે કે નહીં, અને તેને મટાડવાને સારુ બીજા હળવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે કે નહીં તે જાણી લેવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે. તેઓને ખાતરી થઈ છે કે રોગ ભયંકર છે અને હળવા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા છે. બાકી બધુ હરિને હાથ છે."

પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી લેનાર સ્વયંસેવકોને માટે નીચેની સૂચનાઓ કાઢી :

કોઈ પણ માણસની સહી લેતાં પહેલાં સ્વયંસેવકે સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા તેને વાંચી સંભળાવવી જોઈએ. એ પ્રતિજ્ઞાના ત્રણ વિભાગ છે: પ્રથમ વિભાગ પ્રતિજ્ઞાનો હેતુ દર્શાવનારો છે. એટલે કે પ્રતિજ્ઞા કરનાર માને છે કે રોલેટ બિલો અન્યાયી છે, સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને તોડે છે અને મનુષ્યના કુદરતી હકનો નાશ કરે છે. આમ કહેનારને રોલેટ બિલનું સારું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેથી પ્રતિજ્ઞા લેનારને તે બિલની સમજ પાડવી એ સ્વયંસેવકની ફરજ છે. [આ સમજને સારુ સભાએ બહાર પાડેલી બિલની સમજૂતી સ્વયંસેવકે ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવી.]

બીજો ભાગ પ્રતિજ્ઞાનો છે. આમાં રોલેટ બિલ અને બીજા કેટલાક કાયદાઓના વિનયપૂર્વક અનાદર કરવાની વાત છે 'વિનયપૂર્વક'નો અર્થ સહી કરનારને બરોબર સમજાવવો, જેમ કે નીતિનો ભંગ કરીને કાયદો તોડવો એ વિનયપૂર્વક અનાદર નથી, અથવા તો કાયદાનો ભંગ કરતાં સંબંધમાં આવતા અમલદારોની સામે ઉદ્ધતાઈ વાપરવી એ પણ વિનયપૂર્વક અનાદર નથી; પણ અમુક પુસ્તકો જે સરકારે બાધિત ગણ્યાં હોય તે પુસ્તક આપણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી નિર્દોષ માનીએ તો આવાં પુસ્તકોનો પ્રસિદ્ધ ઉપયોગ અને પ્રચાર કરવો એ વિનયપૂર્વક અનાદર છે. આવા અનેક દાખલાઓ સ્વયંસેવકોએ વિચારી લેવા અને સહી કરનારને પ્રસંગોપાત્ત સમજાવવા.

કાયદાનો અનાદર કરતાં જે દુઃખ ઉઠાવવાં પડે તે ઉઠાવવાને તથા જરૂર પડે તો પોતાના જાનમાલનો ભોગ આપવાને પ્રતિજ્ઞા કરનાર તૈયાર રહેશે, અને કાયદાઓ રદ થાય નહીં ત્યાં સુધી આ પ્રકારની લડત એકલે હાથે પણ ચલાવવાનો આગ્રહ ધરશે. આ પ્રમાણે જોખમ ખેડવા તૈયાર હોય તેની જ સ્વયંસેવક સહી લેશે.

પ્રતિજ્ઞાનો ત્રીજો ભાગ એ છે કે સત્યાગ્રહ કરનાર, સત્યાગ્રહની મુદત દરમ્યાન સત્ય અને અહિંસા વ્રતનું નિશ્ચય રીતે પાલન કરશે, એટલે કે કદી પણ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાનો તથા કોઈની કોચવણીનો દોષ નહીં કરે. સ્વયંસેવક સત્ય અને અહિંસાનાં વ્રતોનું પાલન કરવાની ભારે જવાબદારી સમજીને જ સહી કરવાની દરેક જણને પ્રથમ ચેતવણી આપશે. પોતાના જ્ઞાનની બહારની વાત તે કદી નહીં કરે, કે કોઈ પણ પ્રકારની ખોટી આશા કોઈને નહીં આપે, એટલું જ નહીં, પણ પોતાને પૂછવામાં આવેલી બાબતનો ખુલાસો પોતે ન આપી શકે તો કમિટીને પૂછીને તે આપશે, અથવા તેની પાસે જઈને સમજી લેવાનું પૂછનારને કહેશે. અહિંસામાં અદ્વેષ તો આવી જ જાય છે એટલે અજાણ્યે પણ સ્વયંસેવક વિપક્ષીઓની નિંદા કે વગોવણી ન જ કરશે. પોતાનું કામ કરવામાં પોલીસ કે બીજા કોઈ તરફથી અટકાયત થાય તો તેની સામે ન થતાં તેને વિનયપૂર્વક તે પોતાની ફરજ સમજાવશે, અને ગમે તે થાય તોપણ તે ફરજ બજાવ્યે જ તેનો છૂટકો છે એવો આગ્રહ ધરશે.

પછી કેટલીક સામાન્ય સૂચનાઓ છે:

(૧) સહી લેવા નીકળનાર દરેક સ્વયંસેવકે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સમજ વિના સહી કરનાર સો જણ કરતાં જ્ઞાનપૂર્વક સહી કરનાર એક જણની કિંમત વધારે છે, એટલે તે સહીની સંખ્યામાત્ર વધારવાની નેમ કદી નહીં રાખે.

(૨) રોલેટ બિલની સમજૂતી પોતે સમજપૂર્વક વાંચી વિચારી હશે, એટલે જેઓએ મૂળ બિલો અથવા તેનો તરજુમો નહીં વાંચ્યાં હોય તેવા સત્યાગ્રહ લેનારા ભાઈઓને તે સમજાવશે.

(૩) પ્રતિજ્ઞા સમજાવતાં સત્યાગ્રહીની ખરી કસોટી, ખરું બળ, તેનું દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ છે, એ વાત ઉપર તેણે યોગ્ય ભાર મૂકવો. અને સહી કરનારને ચેતવણી આપવી કે સત્યાગ્રહ કરવાથી જેલ ભોગવવાના અથવા જાનમાલ ખોઈ બેસવાના જેવાં સંભવિત સંકટો માટે પ્રથમથી જ તૈયાર થઈને તેઓએ સહી કરવી. આવી રીતે સમજાવ્યા પછી જો તેને ખાતરી થાય કે પ્રતિજ્ઞા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસે પાકો નિશ્ચય કરી લીધો છે, તો તેને નમ્રતાથી વિનંતી કરીને કહેવું કે સત્યાગ્રહ ઑફિસમાં આવીને તેમણે સહી કરી જવી. કોઈ ખાસ કારણસર ઑફિસમાં ન આવી શકતા હોય તેમની ઑફિસની બહાર સહી લેવાને હરકત નથી.

(૪) ૧૮ વર્ષની અંદરનાં સ્ત્રીપુરુષોની તથા વિદ્યાર્થીઓની સહી તેવા માણસના આગ્રહ છતાં પણ નહીં લેવી. ૧૮ વર્ષથી વધારે ઉંમરનાં છતાં કાચી સમજનાં લાગતાં હોય તેવાંઓની સહી પણ ન લેવી. જેવાઓની કમાણી ઉપર જ તેમના કુટુંબનો અને સગાંવહાલાંનો આધાર હોય તેવાઓને સહી નહીં કરવાનું સમજાવવું.

(૫) સહી લીધા પછી દરેક જણનું પૂરેપૂરું ઠેકાણું તથા ધંધો શુદ્ધ અક્ષરે પોતે જ લખી લેવો. જે માણસની ઊકલી શકે એવી સહી નહીં હોય તેની સહી નીચે શુદ્ધ ચોખ્ખે અક્ષરે તેની નકલ કરવી. સહી લેવાની તારીખ પણ હરવખતે લેતા રહેવું.

(૬) દરેક સહીના સાક્ષી તરીકે સ્વયંસેવકે પોતે સહી કરવી.

મદ્રાસ યાત્રા*: તા. ૧૮-૩-'૧૯ના રોજ મદ્રાસના સમુદ્ર કિનારા ઉપર પ્રચંડ માનવમેદની સમક્ષ બાપુનું ભાષણ થયું. પહેલાં તેઓ નીચે પ્રમાણે થોડુંક બોલ્યા:

૧૮-૩-'૧૯ થી
૩૦-૩-'૧૯

---

* આ યાત્રા દરમ્યાન મહાદેવભાઈએ ડાયરી લખેલી હોય એમ જણાતું નથી. પણ બાપુજીના ભાષણોની તથા મદ્રાસ છોડતી વખતે તેમણે શ્રી રંગસ્વામીને લખી મોકલેલા સંદેશાની છાપાંની કાપલીઓ તેમણે સંઘરી રાખી છે. તે ઉપરાંત તાંજોરમાં થયેલી એક પ્રશ્નોત્તરીની નોંધ પણ છૂટાં કાગળિયાં પર લખી રાખી છે. એ બધા ઉપરથી ઉપરનો હેવાલ તૈયાર કરેલો છે.

આ યાત્રામાં રાજાજી પહેલવહેલા બાપુજીને મળ્યા. એ માટે જુઓ 'આત્મકથા', ભા. ૫, પ્રકરણ ૩૦ 'એ અદ્ભુત દૃશ્ય!'

હું થોડુંક એકે એકે જ બોલું છું તે માટે ક્ષમા કરશો. મારું હૃદય નબળું હોવાથી, જરા પણ શ્રમ નહીં લેવાનો મને દાક્તરોનો સખત હુકમ છે. તેથી મારે જે કહેવાનું છે તે તમને વાંચી સંભળાવવા મારે બીજાની મદદ લેવી પડશે. પરંતુ હું ભાઈ દેસાઈને તે વાંચવા કહું તે પહેલાં તમને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. પણ એક વાર સહી કર્યા પછી ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદાપિ ન થાય. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તમને અને મને પ્રભુ બળ આપો એવી મારી તેના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

પછી મહાદેવભાઈએ બાપુનું લખેલું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું:

તમે ઘણીયે સભાઓ જોઈ હશે પરંતુ આજકાલની સભાઓ પહેલાંની સભાઓ કરતાં જુદા પ્રકારની છે. રોલેટના નામથી ઓળખાતાં બિલો રૂપી જે આફત આપણા ઉપર આવી પડી છે તેને દૂર કરવા માટે કાંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક ઉપાય લેવાનું અને કાંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક આપભોગ આપવાનું આ સભાઓમાં તમને કહેવામાં આવે છે. તેમાંના પહેલા બિલમાં મહત્ત્વના ફેરફાર થયા છે અને તેના ઉપર વિચાર કરવાનું હાલમાં મુલતવી રહ્યું છે. પરંતુ આટલા ફેરફાર થયા છતાં એ બિલ અતિશય ભયંકર છે અને તેનો વિરોધ કરવાની જરૂર છે જ. બીજું બિલ, કદાચ આ જ ક્ષણે ધારાસભામાં પસાર થયું હશે. પરંતુ ધારાસભાના સઘળા બિનસરકારી સભાસદોએ એકકે અવાજે અને સખત શબ્દોમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે. એટલે ખરી રીતે તો તે બિલ તે સભાએ પસાર કર્યું કહેવાય જ નહીં. આ બિલો ખરાબ છે તેટલા જ માટે આપણે તેનો વિરોધ કરતા નથી, પરંતુ આ બિલો દાખલ કરનારી સરકારે લોકમતનો અનાદર કરવો ઉચિત ધાર્યો છે અને કેટલાક સરકારી સભાસદોએ તો બડાશ મારી છે કે અમે લોકમતનો એવો અનાદર કરી શકીએ છીએ, તેથી પણ આપણે આ બિલોનો વિરોધ કરીએ છીએ. આટલે સુધી તો બિલોના વિરોધમાં દેશના જુદા જુદા વિચારવાળાઓ સઘળા સંમત છે.

પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓનો ધર્મ

પરંતુ મેં પ્રાર્થનામય ચિત્તે પુષ્કળ વિચાર કર્યા પછી અને સરકારનું દૃષ્ટિબિન્દુ બહુ જ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા પછી આ બિલોની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મારી સાથે સંમત થતાં હોય તે ભાઈબહેનોને તેમ કરવા આમંત્રણ આપ્યું છે. આપણા કેટલાક દેશબાંધવો, જેમાં આપણા ઉત્તમ આગેવાનો પણ છે, તેઓએ જાહેરનામાં કાઢી આપણને ચેતવ્યા છે

અને એટલે સુધી કહ્યું છે કે આ સત્યાગ્રહની હિલચાલ દેશહિતની વિરુદ્ધ છે. તેમને માટે અને તેમના અભિપ્રાય માટે મને ભારે માન છે. તેમાંના કેટલાકના હાથ નીચે મેં કામ કરેલું છે. સર દીનશા વાચ્છા અને બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હિંદુસ્તાનના સન્માન્ય લોકનેતા ગણાતા હતા ત્યારે હું તો સાવ બાળક હતો. શ્રી શાસ્ત્રિયારે તો દેશને સર્વસ્વ સમર્પણ કરેલું છે. તેમની સાચદિલી અને પ્રામાણિકતા અનુપમ છે. દેશભક્તિમાં તેઓ કોઈથી પાછા પડે એવા નથી. હું તેમની સાથે પવિત્ર અને અતૂટ સ્નેહગાંઠથી બંધાયેલો છું. એ જાહેરનામાં ઉપર સહીઓ કરનારા તરફ મને સ્વભાવથી જ આકર્ષણ થાય તેમ છે. એટલે તેમનો વિરોધ કરતાં મને અત્યંત દુઃખ થયું છે અને મેં સખત હૃદયપરીક્ષણ કર્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યારે આપણે અંતરાત્માના અવાજને વશ થવું જ જોઈએ. તે જ આપણો મોટામાં મોટો ઓમિયો છે. આવા પ્રસંગે દુઃખનાં આંસુ વહે એટલું જ નહીં પણ આપણા મિત્રોથી, આપણા કુટુંબથી, જે રાજ્ય સાથે આપણે સંબંધ હોય તેનાથી, ટૂંકાણમાં આપણું જે વહાલામાં વહાલું હોય તેનાથી વિખૂટા પણ પડવું પડે. અંતરાત્માના અવાજને આમ વશ થવું એ જ જીવનનો મહાન કાયદો છે. મેં જે પગલું લીધું છે તે માટે મારો બીજો કાંઈ બચાવ જ નથી. જાહેરનામાં ઉપર સહી કરનારાઓ પ્રત્યે મારું માન જરાયે ઘટયું નથી. સત્યાગ્રહની શક્તિ વિષે મને એટલી શ્રદ્ધા છે કે જો પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેશે તો હું ધારું છું કે આપણે લડતને અંતે તેમને બતાવી શકશું કે તેમાં વસવસો કે ભય રાખવા જેવું કશું ન હતું. મને ખબર છે કે આ જાહેરનામાં સામે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓએ પણ રોષ કર્યો છે. હું સત્યાગ્રહીઓને જણાવું છું કે આમ રોષ કરવો એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. કોઈ પણ માણસ અને તેય વળી મિત્ર પોતાનો મતભેદ પ્રગટ કરે તો હું પોતે તો ખુશ થાઉં, કારણ તેથી આપણે સાવધાન થઈએ છીએ. આપણા જાહેરજીવનમાં એકબીજા ઉપર આળ ચડાવવાનું, એકબીજાને ટાણાં મારવાનું અને આડકતરા આક્ષેપો કરવાનું બહુ પેસી ગયું છે. જો આપણી આ ભારે ખામી સત્યાગ્રહ કાઢી નાખે અને તે કાઢી નાખશે જ, તો તે પણ એક ઇષ્ટ લાભ જ છે. હું સત્યાગ્રહીઓને બીજી એ વાત સૂચવવા માગું છું કે, આ બે જાહેરનામાં પ્રત્યે રોષ દર્શાવવો એ તો આપણી નબળાઈ કહેવાય. દરેક હિલચાલ અને ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની હિલચાલ, તેના ટીકાકારોની નિર્બળતા અથવા મૌન ઉપર નહીં, પણ પોતાના આંતરિક બળ ઉપર ટકવી જોઈએ.

સત્યાગ્રહનું બળ

ત્યારે સત્યાગ્રહનું બળ શેમાં રહેલું છે તે જોઈએ. સત્યાગ્રહ એટલે સત્યનો આગ્રહ. એનું સક્રિય સ્વરૂપ તે પ્રેમ. એના કાયદા પ્રમાણે, દ્વેષનો બદલો દ્વેષથી અથવા મારનો બદલો મારથી આપણે લઈ શકીએ નહીં, પરંતુ અપકારને બદલે ઉપકાર કરીએ. સત્યાગ્રહનું બળ તેમાં રહેલી સાચી ધર્મવૃત્તિને બરાબર સમજવામાં અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં રહેલું છે. એક વખત રાજદ્વારી બાબતોમાં તમે ધર્મનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું એટલે તમારી રાજદ્વારી દૃષ્ટિમાં મોટી ક્રાન્તિ થશે. પછી તમે તમારા વિરોધીઓને દુઃખ આપીને નહીં, પરંતુ જાતે દુઃખ વેઠી લઈને સુધારા કરાવશો. આ લડતમાં આપણે કષ્ટો સહન કરીને સરકાર ઉપર અસર પાડીશું અને આ ભૂંડાં બિલો પાછાં નહીં ખેંચી લેવાનો તેનો ઠરાવ ફેરવાવશું. પરંતુ કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે કે સરકાર આ ખોબા જેટલા સત્યાગ્રહીઓને અડશે જ નહીં, ને તેમને શહીદો બનાવશે નહીં. પરંતુ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો આ દલીલમાં તર્કદોષ રહેલો છે. આમ કહેનારાની વાત આધાર વિનાની છે. જો સરકાર સત્યાગ્રહીઓને કંઈ કરે નહીં તો તો તેમની પૂરેપૂરી જીત થઈ છે, કારણ રૉલેટ બિલનો અને સાથે બીજા કાયદાઓનો પણ અનાદર કરવામાં તેઓ સફળ થયા. તેઓએ બતાવી આપ્યું કે સરકારનો વિનયપૂર્વક અનાદર કરવામાં કાંઈ જ હરકત નથી. પરંતુ આ લડત ખોબા જેટલાં સ્ત્રીપુરુષોથી અટકશે એમ માની લેવું એ જ યોગ્ય નથી.

'સત્યાગ્રહનો મારો અનુભવ તો એવો છે કે તે એવું જબરદસ્ત બળ છે કે એક વાર એનો પ્રયોગ શરૂ કર્યા પછી તે એવું વ્યાપક થાય છે કે આખા સમાજમાં એ સર્વોપરી વસ્તુ થઈ પડે છે અને એટલું પ્રસરે છે કે કોઈ પણ સરકાર તેની અવગણના કરી શકે જ નહીં. સરકાર કાં તો નમતું મૂકે, કાં તો ચળવળ કરનારાઓને પકડે. પરંતુ હું દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે દૂધપાકના સ્વાદનો પુરાવો ચાખી જોવાથી મળે. ભલા માટે કે બૂરા માટે, લડતમાં હવે આપણે ઝુકાવ્યું છે. આપણી પરીક્ષા આપણા શબ્દોથી નહીં પણ માત્ર આપણાં કૃત્યોથી જ થવાની છે. એટલે પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરીએ તે પૂરતું નથી. આપણે સહી કરી એ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તવાનું નક્કી કર્યું તેની નિશાની છે; અને જેટલાએ સહી કરી છે તેઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે તો હું હિમ્મતથી વચન આપું છું કે આપણે બન્ને બિલો પાછાં ખેંચી લેવડાવી શકશું અને સરકારને કે આપણા ટીકાકારોને આપણે માટે એક ઊની વરાળ સરખી કાઢવાપણું

રહેશે નહીં. આપણું ધ્યેય મહાન છે. આપણો ઉપાય પણ તેટલો જ મહાન છે. આપણે તે બન્નેને શોભાવીએ એવી મારી પ્રાર્થના છે.

તા. ૨૪-૩-'૧૯ના રોજ તાંજોરમાં કાર્યકર્તાઓ સાથે થયેલી પ્રશ્નોત્તરી નીચે આપી છે:

પ્ર૦ — સત્યાગ્રહ અને 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' એક જ વસ્તુ છે કે જુદી જુદી? એક રાજકીય બળ છે અને બીજું ધાર્મિક છે એવો ભેદ બરાબર છે? એક ભાઈએ એવો અર્થ કર્યો છે કે સત્ય એટલે પુણ્ય અને આગ્રહ એટલે પ્રકોપ.

ઉ૦ — આ બાબત તમે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું તેથી હું રાજી થયો છું. ખેડામાં તો વક્તાઓ માટે મેં નિયમ કર્યો હતો કે તેમણે પોતાનું વક્તવ્ય મને અગાઉથી લખીને આપવું જેથી કરીને મારા પાસ કર્યા વિના અને મંજૂર કર્યા વિના કોઈ કશું બોલે નહીં. તમે કહો છો એ સાવ સાચું છે કે લોકો આગળ કોઈ નવી વાત મૂકવામાં આવે ત્યારે તેઓ અધીં વાત જ સમજે છે, અંદર પોતાના વિચારો ઉમેરે છે અને આખી વસ્તુનું ખૂન કરે છે.

સત્યાગ્રહ અને 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' એ શબ્દોના અર્થ વચ્ચે જે ભેદ મેં પાડ્યો છે તે નવો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે લડત ચાલતી હતી ત્યારે જ એ ભેદ મેં પારખેલો. શરૂ શરૂમાં તો અંગ્રેજ શ્રોતાઓને સત્યાગ્રહ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં મને હમેશ અડચણ આવતી. મને એ પણ સમજાઈ ગયું હતું કે 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' શબ્દ વાપરવામાં અનર્થ થવાનો બહુ ભય હતો. એ વખતે હું 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'નો તંત્રી તથા માલેક હતો. અમારી લડતને માટે ઉત્તમ નામ-શોધી આપનાર માટે મેં ઇનામ જાહેર કર્યું. એક સાથીએ લડત માટે તેનું ઠીક ઠીક સંપૂર્ણ સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય એવો શબ્દ* સૂચવ્યો. મુખ્ય અર્થની તે બહુ નજીક હતો. મેં તેમાં સહેજ સુધારો કરીને સત્યાગ્રહ શબ્દ ઘડી કાઢ્યો. તેનો અર્થ છે: સત્યને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવું. સત્ય એ સિક્કાની એક બાજુ છે. તેની બીજી બાજુ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ સત્યનું સક્રિય રૂપ છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં જે 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' આપણે જોઈએ છીએ તે હમેશાં નબળાનું હથિયાર ગણાયું છે. 'પૅસિવ રીઝિસ્ટર'નો એવો સિદ્ધાંત નથી હોતો કે તે હિંસા અથવા છળકપટનો આશ્રય કદી નહીં લે. સત્યાગ્રહ એ તો મહા બળવાનનું શસ્ત્ર છે, તમે જબરામાં જબરો હિંસક યોદ્ધો કલ્પી શકો તેના કરતાં પણ સત્યાગ્રહી વિશેષ બળવાન છે. સેફ્રેજિસ્ટ (સ્ત્રીઓના હક્કોની હિમાયત કરનાર) લોકોનું

* શ્રી મગનલાલભાઈ ગાંધીએ 'સદાગ્રહ' શબ્દ સૂચવ્યો હતો.

'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' તમે જાણો છો. એમણે જરૂર હિંસાનો આશ્રય લીધેલો છે. હું મિસિસ પૅન્કહર્સ્ટ*ને મળેલો છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમે શું કરતા તેની વાત મેં તેમને કરી ત્યારે તેઓ એટલાં હરખઘેલાં થઈ ગયાં હતાં કે તેનું તમારી આગળ વર્ણન કરવા મારી પાસે શબ્દો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક પરોપકારી ખાણમાલેક જેઓ હું જે ભેદ પાડતો હતો તે સમજતા નહોતા તેઓ એક વાર બોલ્યા કે હિંદી ભાઈઓ નબળા છે એટલે તેમની પાસે આ જ ઉપાય છે. તેમને મેં સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતની વિગતવાર સ્પષ્ટતા કરીને જવાબ આપ્યો. સત્યાગ્રહમાં કોઈ પણ સ્થિતિએ હિંસાની શકયતા હોવાનો આપણે ઇનકાર કરીએ છીએ. પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ એ તો સગવડ પ્રમાણે વાપરવાનું એક રાજકીય શસ્ત્ર છે. સત્યાગ્રહ આપણા ધાર્મિક જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી વસ્તુ છે. આપણા રોજબરોજના જીવનમાં આપણે એનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. સત્યાગ્રહમાં એ વસ્તુ ગૃહીત કરી લેવામાં આવી છે કે કુટુંબના શાસનને જે કાયદા લાગુ પડે છે તે રાષ્ટ્રના શાસનને પણ લાગુ પાડવા જોઈએ.

પ્ર૦ — કુટુંબશાસન અને રાષ્ટ્રશાસન વચ્ચે ભેદ પાડનારી લીટી ક્યાં દોરવી?

ઉ૦ — બે વચ્ચેની સરખામણી છેક છેલ્લી હદ સુધી લઈ જવાની નથી. કુટુંબના વડીલ કોઈ વાર લાકડીનો પણ ઉપયોગ કરી લે છે માટે રાષ્ટ્રના વડીલ પણ તેમ કરી શકે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. મારે મતે તો રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ પૂરેપૂરો પિતાપુત્ર વચ્ચેના સંબંધ જેવો નથી. આપણે આવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરીએ છીએ ખરા, પણ તેના પૂરા અર્થમાં નહીં. મનુ આ જાતના ખ્યાલને ટેકો આપે છે, પણ હું તે સ્વીકારતો નથી. આપણા પ્રશ્નને પૂરેપૂરો લાગુ પડે એવો દાખલો તો પ્રહ્‌લાદનો છે. એના પિતાએ કરેલા કાયદા પ્રહ્‌લાદના અંતઃકરણને માન્ય નહોતા. તે એનો હિંસાથી વિરોધ કરી શકતો હતો, પણ એણે કહ્યું કે, 'હું તમારો અહિંસાથી — સવિનય વિરોધ કરીશ. તમારા બળની સામે હું મારો પ્રેમ ધરીશ. તમારા નામનો જાપ કરવાને બદલે હું રામનામનો જાપ કરીશ.' અહીં હું વાઇસરૉયને મળવા જાઉં છું, પણ તેમને હું પિતાતુલ્ય ગણતો નથી. તેમને એટલા માટે માન આપું છું કે મને એમ લાગે છે કે એમની મારફત રાષ્ટ્રનું હિત થઈ શકે. એમના અમલથી સરવાળે રાષ્ટ્રનું ભલું થતું હોય તો હું એ અમલ સહન કરી લઉં. પણ એકંદર

* એક નામીતાં સેક્રેટ.

સરવાળે જો એનાથી મારા રાષ્ટ્રનું અધઃપતન થતું હોય તો મારે શું કરવું? હું જો હિંસાવાદી હોઉં તો જેટલું બળ હું જમાવી શકું તેટલું જમાવી તેનો ઉપયોગ કરું. પણ સત્યાગ્રહી હોઈ હું એના કાયદાનો સવિનય ભંગ કરું છું. હવે કેટલાક કાયદા સનાતન નીતિનિયમો ઉપર રચાયેલા હોય છે. એવા કાયદાને તો હું હંમેશાં માન આપું. પણ કેટલાક કાયદામાં નીતિ-અનીતિનો પ્રશ્ન નથી હોતો. કેવળ રાજ્યતંત્રની સગવડ માટે એ ઘડેલા હોય છે. એવા કાયદા ઉપયોગી હોય કે બિનઉપયોગી હોય, તેનો હું ભંગ કરું. કારણ એવા કાયદા મારફત એ મારી ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે.

પ્ર૦ — કાયદાઓની બાબતમાં આ વિવેક કોણ કરે?

ઉ૦ — હું કરું.

પ્ર૦ — પરંતુ આવી બાબતમાં સર્વાનુમતિ ન હોવી જોઈએ?

ઉ૦ — ન પણ હોય. ધારો કે હિરણ્યકશિપુને પાંચ હજાર પુત્રો હોત. તો પ્રહ્લાદે બીજા ૪,૯૯૯ની સંમતિ મળે ત્યાં સુધી રાહ જોઈ હોત? અને ત્યાં સુધી વિષ્ણુનો જાપ જપવાનું મુલતવી રાખ્યું હોત?

પ્ર૦ — ત્યારે તો આ વ્યક્તિગત પ્રતીતિની વાત થઈ.

ઉ૦ — તમને બીજાઓની સંમતિ અને સહકાર મળે તો બહુ રૂડી વાત. પણ ન મળે તો તમારે એકલાએ આગળ જવું જોઈએ અને ધ્યેયે પહોંચવાને માટે મરવાને તૈયાર હોવું જોઈએ. રોલેટ બિલોનો દાખલો લો. મારા ઘરમાં આ બે ઓગ્ય પડ્યા ત્યારે એ કાયદા પાસ ન થવા દેવા મેં ચેમ્સફર્ડ સાહેબને બહુ વીનવ્યા. હું એમના પ્રત્યે આદર રાખું છું. કોઈ પણ રીતે એ નબળાપોચા માણસ નથી. તેઓ મને સાથ નહોતા આપતા તેનું મને દુઃખ લાગતું હતું. પણ પછી મારી અહિંસા જાગ્રત થઈ. મેં વિચાર્યું કે એ બિચારા શું કરી શકે? તેમને સનંદી અમલદારોની મદદથી રાજ્ય ચલાવવું રહ્યું. તેમના જબરા મહાજનના દબાણ નીચે તેઓ નિચોવાઈ રહ્યા છે. પછી મેં મારો વિચાર કર્યો. આવા નબળા હૃદય સાથે આવી મોટી લડતની ધુરા વહન કરવાનું માથે લેવું એ મૂર્ખાઈભરેલું સાહસ લાગતું હતું. મારા સાથીઓ સાથે મેં મસલત કરી. બિલો બહુ ભૂંડાં છે એ બાબત તેઓ સંમત જ હતા. વળી સત્યાગ્રહની શક્તિ વિષે તેમને પૂરી શ્રદ્ધા હતી. એક જણે તો એમ પણ કહ્યું કે આપણી સંખ્યા વધારવા આપણે શા માટે રાહ જોવી જોઈએ? એ સાંભળી હું તો ખૂબ રાજી થયો અને અમે ઝુકાવ્યું.

પ્ર૦ — તમે રોલેટ કાયદા સામે શી રીતે સત્યાગ્રહ કરશો? આપણા જેવા માણસોને એ ઓછા જ લાગુ પાડવાના છે?

ઉ૦ — જ્યારે સરકાર કાંઈ ખોટું કામ કરે ત્યારે મારે તેનો વિરોધ કરવાને માટે એવો વિચાર કરીને બેસી ન રહેવું જોઈએ કે એ ખોટું કામ સીધી રીતે મને લાગુ પડતું નથી. જો તેનાથી દેશનું અધઃપતન થતું હોય તો તેની સામે સઘળાં બળો યોજવાં જોઈએ. આપણે બીજા કાયદા પણ તોડી શકીએ.

પ્ર૦ — પણ બીજા કયા કાયદા તોડીએ?

ઉ૦ — સમાજમાં ઓછામાં ઓછો ઉત્પાત કરીને આપણા ધ્યેયે પહોંચવા માટે મેં કેટલાક રાજદ્વારી કાયદા પસંદ કર્યા છે. પ્રતિબંધ મુકાયેલું સાહિત્ય હું પ્રથમ લેવાનો છું. સરકારે બેવકૂફીભરેલી રીતે કેટલુંક સાહિત્ય જપ્ત કરેલું છે. એમાંનું સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ મને જે સ્વચ્છ સાહિત્ય લાગે છે તેનો ફેલાવો કરવાનો મારો નિશ્ચય છે. મારા ધ્યાનમાં બીજો કાયદો વર્તમાનપત્રોને રજિસ્ટર કરાવવાને લગતો છે. કારણ ધારાપોથીમાંના દુષ્ટમાં દુષ્ટ કાયદા પૈકીનો તે છે. એણે પત્રકારોને અને તેથી રાષ્ટ્રને નિર્વીર્ય કરી નાખ્યાં છે. પત્રકારો સંદિગ્ધ અને દ્વિઅર્થી ભાષાનો આશ્રય લેવાનું શીખ્યા છે. આખા રાષ્ટ્રને તેનો ચેપ લાગવા માંડ્યો છે. આ બધું અધઃપતન કરનારું છે. આ કાયદાઓનો ભંગ કરવાથી તે રદ કરાવી શકીશું એવી આશા હું રાખતો નથી. પણ આપણાં વર્તમાનપત્રો નવ્વાણુ ટકા નકામી અને એક ટકો, તેય શંકાપડતી સારી વસ્તુથી ભરેલાં હોવાં જોઈએ નહીં. મારો વિચાર તો એવો છે કે ભલે એક પાનાનું હોય પણ સારા અને સ્વચ્છ લખાણવાળું આપણું પત્ર હોય.

મારા ધ્યાનમાં નિમકવેરો અને જમીન મહેસૂલનો કાયદો પણ છે. નિમકવેરામાં સંમત થઈને આપણે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે મહાપાપ કર્યું છે એમ હું માનું છું. આપણે જો દબાઈ ગયેલી પ્રજા ન હોત તો આપણે ક્યારનાયે તેની સામે થયા હોત. હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો ત્યારથી આ કાયદો મને કઠતો રહ્યો છે. પણ હું પાંખો કાપી નાખેલા પંખી જેવો હતો.

પ્ર૦ — પણ સરકાર મીઠું બનાવવાનું બંધ કરે તો પછી એ કોણ બનાવે?

ઉ૦ — આપણે બનાવીએ. સરકારે એનો ઇજારો કર્યો તે પહેલાં આપણને પૂરતુ નિમક મળી રહેતું. પાણીની જેમ મીઠું તો છૂટથી મળવું જોઈએ. જમીન મહેસૂલની બાબતમાં ખેડાએ આપણને ઘણા પાઠ શીખવ્યા છે. ખેડા હિંદુસ્તાનનો એક સુંદરમાં સુંદર જિલ્લો છે. પણ આજે તેની પડતી થવા બેઠી છે. કારણ સરકારને જે જોઈએ તે પાઈએ પાઈ ખેડૂતો પાસેથી લઈ લેવામાં આવે છે. પાછા કહે છે કે લોકોને માટે આ બધું જરૂરનું છે, માટે સરકાર એ લઈ લે છે.

પ્ર૦ — પણ અમારે શું કરવું? અમે જમીન મહેસૂલ ભરવાનો ઇનકાર કરીએ, પણ લોકોમાં સંપ ક્યાં છે? અમારી જમીન બધી વેચાઈ જાય.

ઉ૦ — હેમ્પડને 'શિપ મની'* આપવાનો ઇનકાર કર્યો ત્યારે એ લોકોના સહકાર અને સંપની રાહ જોતો બેઠો ન હતો. પોતાનું કામ સરખું ચાલતુ હોય એમાં દખલગીરી થાય તે કોઈ સરકાર ન સાંખે. એટલે એ પોતાનું બળ આપણી સામે અજમાવી જ લેવાની. છતાં તદ્દન અપ્રસિદ્ધ માણસ પણ વાજબી રીતે એનો વિરોધ કરે ત્યારે સરકારનું કશું ચાલતુ નથી.

પ્ર૦ — પરંતુ આપણો વિરોધ વાજબી છે એવો સ્વીકાર કરાવતાં બહુ લાંબો વખત ન લાગે?

ઉ૦ — ના. સરકાર ચૂપચાપ તે સ્વીકારી લે છે. વસ્તુતઃ સરકાર સાથે મારો જે સંબંધ છે તે હું સત્યાગ્રહી છું તેથી જ છે. હું જો હિંસાવાદી હોત, તો આજે હું ક્યાં હોત?

પ્ર૦ — દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડતનો મુદ્દો બહુ સાદો નહોતો?

ઉ૦ — ના. કદાચ દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો કહેશે કે અહીં આપણી લડત બહુ સાદી છે. ત્યાં તો અંદર અંદર વિખવાદ હતા, પક્ષાપક્ષી હતી, બાપ-દીકરા જુદા પડતા હતા અને એવું બધુ હતુ. વળી ત્યાંની પ્રજામાં કેટલાયે લોકો ખૂની, લૂંટારા અને ચોર હતા. પઠાણ તો ઘાની સામે ઘા જ કરે. પણ એ બધા અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા હતા અને સરખા ચાલતા હતા.

---

* ઇંગ્લંડમા જૂના વખતમા એવો રિવાજ હતો કે રાજાને જ્યારે નૌકાસૈન્યની જરૂર પડે ત્યારે પોતાના બધા બંદરોના વહાણોમાથી જેટલા જોઈએ તેટલાં રાજા લઈ શકતો. પછીથી દરિયા કિનારાના પરગણામાંથી વહાણોને બદલે પૈસા લેવાનો રિવાજ પડ્યો. એ પૈસાને "શિપ-મની" કહેતા. પહેલા ચાર્લ્સને પાર્લમેન્ટ સાથે તકરારો ચાલ્યાં કરતી અને તે પૈસાની તગીમા રહેતો એટલે તેણે આ 'શિપ-મની'-નો કર આખા દેશ ઉપર નાખ્યો. આ કર અન્યાયી છે અને લોકસ્વાતન્ત્ર્ય ઉપર તરાપ મારનારો છે એમ કહી હેમ્પડન નામના ખેડૂત સજ્જને વિરોધ કર્યો. આ હેમ્પડન બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, અને ચારિત્ર્યવાન હતો. તે બહુ અસરકારક વક્તા પણ હતો અને લોકોમા બહુ પ્રિય હતો. રાજાના અન્યાયી અને ઉદ્ધત વર્તનથી લોકો અસંતુષ્ટ તો હતા જ એટલે હેમ્પડનના આ વિરોધને તેમણે વધાવી લીધો. પાચેક વર્ષ ઉપર રાજાએ ખેડૂતો પાસેથી ફરજિયાત લોન ઉઘરાવવા માડેલી ત્યારે પણ હેમ્પડને વિરોધ કરેલો અને લોનમા પૈસા નહી ભરેલા એટલે તેને બરાબર સજા કરવા રાજાએ એને પકડીને એના ઉપર કેસ ચલાવ્યો. રાજાના કાંધિયા જજોએ બહુ-મતીથી તેને ગુનેગાર ઠરાવ્યો પણ દેશ આખો સળગી ઊઠ્યો હતો એટલે રાજાને એની સજા રદ કરવી પડી અને 'શિપ-મની' કર પણ નાબૂદ કરવો પડ્યો.

ઉપવાસ વિષે બોલતાં કહ્યું:

મેં એક ઉપાય એવો શોધી કાઢ્યો છે જેનો અમલ સૌ કોઈ કરી શકે. તેમાં સંયમ તથા શિસ્ત રહેલાં છે.

તેની ધાર્મિક અસર ઉપરાંત ઉપવાસથી આ બિલોના ભયંકર સ્વરૂપનો લોકોને બરાબર ખ્યાલ આપી શકાશે. ઉપવાસ કરવા માટે મારી પત્ની, મારાં બાળકો તથા મારા નોકરોને મારે બધું સમજાવવું પડે. એમ સૌને મારે કેળવણી આપી શકાય. હડતાલમાં પણ મોટી કેળવણી રહેલી છે. સઘળા લોકો હડતાલ પાડે તો દેશભરમાં ઠેર ઠેર સભાઓ થવાની તેમાં બધા જઈ શકે.

બાપુએ નીચે પ્રમાણેનો સંદેશો તા. ૨૪–૩–'૧૯ના રોજ બહાર પાડ્યો:

મેં ઘણી સભાઓમાં સમજાવવા યત્ન કર્યો છે તે પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ ખરી રીતે ધાર્મિક હિલચાલ છે. તે શુદ્ધિ અને તપની ક્રિયા છે. જાતે સહન કરીને સુધારા મેળવવાનો અને દુઃખનું નિવારણ કરવાનો તે એક રસ્તો છે. તેથી હું સૂચના કરું છું કે ૧૯૧૯ના બિલ નં. ૨ની નામદાર વાઈસરૉયની મંજૂરી પ્રગટ કરવામાં આવે તે પછીના બીજા રવિવારને માનભંગ અને પ્રાર્થનાના દિવસ તરીકે પાળવો. આ પ્રસંગને છાજે એવી રીતે લોકલાગણી અસરકારક રીતે જાહેર કરવા માટે મારી નીચે મુજબ સલાહ છે. આગલી રાત્રે જમ્યા પછી ચોવીસ કલાક સુધી બધા પુખ્ત ઉંમરના માણસોએ જેને ધર્મ અથવા તંદુરસ્તીના કારણથી બાધ ન હોય તેમણે ઉપવાસ કરવો. આ ઉપવાસને કોઈ પણ પ્રકારે લાંઘણ રૂપે ગણવાનો નથી અથવા તો સરકાર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે દબાણ લાવવાનો તેનો હેતુ નથી. સત્યાગ્રહીઓએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કાયદાનો જે ભંગ કલ્પેલો છે તે માટે તૈયાર થવાની આ એક જરૂરી તાલીમ ગણવાની છે. જાહેર હિત માટે જરૂરી હોય તે સિવાયનું તમામ કામ તે દિવસે બંધ રાખવું. બજારો અને બીજાં ધંધારોજગારનાં સ્થળો પણ તે દિવસે બંધ રાખવાં.

જે કામદારોને રવિવારે પણ કામ કરવું પડતું હોય તેઓ પહેલેથી રજા મેળવીને કામ બંધ કરી શકે. સરકારી નોકરોને પણ ઉપરની બે સૂચનાઓ પાળવાની ભલામણ કરતાં હું અચકાતો નથી, કારણ કે જોકે રાજકીય સભાઓ અને ચર્ચાઓમાં તેમણે ભાગ ન લેવો એ તેમને માટે ખસૂસ કરીને વાજબી છે, તોપણ મારા મત પ્રમાણે સિદ્ધાન્તની બાબતો વિષે પોતાની લાગણી અત્રે સૂચવેલી મર્યાદિત રીતે દર્શાવવાનો તેમને હક છે જ. તે દિવસે હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાં અને ગામડાંઓમાં પણ જાહેર સભા ભરીને તેમાં આ કાયદો રદ કરવાની વિનંતી કરતા ઠરાવો પસાર કરવા.

જો મારી સલાહ સ્વીકારવા લાયક ગણાય તો આ વિષે વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી સત્યાગ્રહ સભાઓને શિર રહેશે. હું ઉમેદ રાખું છું કે બીજી જાહેર સંસ્થાઓ પણ આ કાર્યને સફળ કરવામાં મદદ કરશે.

તાંજોર અને ત્રિચિનાપલ્લી થઈને મદુરા ગયા. ત્યાંની જાહેર સભામાં ભાષણ કરતાં બાપુજીએ કહ્યું:

સરકારે ભેવડો અન્યાય કર્યો છે. તમારી, મારી અને દેશમાં વસતાં સૌ ભાઈબહેનોની ફરજ છે કે ન્યાયપુરઃસરના જેટલા ઉપાયો લઈ શકાય તેટલા લઈને આ અન્યાય દૂર કરવા આપણે પ્રયત્ન કરવો. આપણો હેતુ પાર પાડવા માટે જૂની ઢબના તમામ ઉપાયો તો આપણે અજમાવી ચૂક્યા. આપણે ઠરાવો કર્યા, અરજીઓ કરી, આ બિલો પાછાં ખેંચાવવા વડી ધારાસભામાં આપણા પ્રતિનિધિઓએ શકય તેટલા પ્રયત્નો કર્યા. પણ એ બધું કારગત ન નીવડ્યું. છતાં કોઈ પણ ઉપાયે આ અન્યાય તો નાબૂદ કરાવવો જ જોઈએ. કારણ આ બિલો આપણા સમાજશરીરને કોરી ખાનારા ઝેર જેવાં છે. જ્યારે રાષ્ટ્રનો આત્મા હણાય છે ત્યારે જે લોકોના હૃદયને આઘાત પહોંચ્યો હોય તેઓ એ અન્યાયને દૂર કરવા કાં તો હિંસાની પદ્ધતિનો આશ્રય લે છે અથવા હું જેને સત્યાગ્રહ કહું છું તે પદ્ધતિનો આશ્રય લે છે. હું માનું છું કે આખર ગાળે હિંસાની પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડે છે. વળી આપણા લોકની પ્રકૃતિને તે બિલકુલ ભાવતી વસ્તુ નથી હિંસાની પદ્ધતિ માનવગૌરવ સાથે સુસંગત નથી. એ કાંઈ બરાબર જવાબ નથી કે આખો યુરોપ આજે લશ્કરી બળ ઉપર મુસ્તાક છે. સાચું પૌરુષ, સાચી બહાદુરી, આપણી અંદર રહેલા પશુને કાઢી નાખવામાં છે. ત્યારે જ આપણા આત્માના વિકાસનો માર્ગ મોકળો થાય છે. આ બીજું બળ જેને મેં ઘણી જગ્યાએ સત્યાગ્રહ, આત્મબળ અથવા પ્રેમબળ તરીકે વર્ણવ્યું છે તેનું નિરૂપણ પ્રહ્‌લાદની વાર્તામાં ઉત્તમ રીતે થાય છે. . . .

તા. ૩૦–૩–'૧૯ના રોજ સાંજે મદ્રાસમાં જાહેર સભા હતી પણ તે વખતે ગાંધીજીને બેઝવાડા જવા નીકળવાનું હતું એટલે તેમણે નીચે પ્રમાણે સંદેશો લખી મોકલ્યો:

ભાઈશ્રી રંગસ્વામી,

આંધ્રના મિત્રોને મેં વખત આપ્યો છે તે સાચવવા માટે બેઝવાડાની ટ્રેન મારે અત્યારે જ પકડવી જોઈએ. એટલે આજ સાંજની સભામાં હું હાજર નહીં રહી શકું તે માટે દિલગીર છું. પરંતુ આ પ્રાંતના દક્ષિણ ભાગના મારા પ્રવાસની મારા ઉપર જે છાપ પડી છે તે વિષે વિદાય લેતા પહેલાં કાંઈ

લખી નાખું' એમ મને થાય છે. મિત્રો તરફથી ઘણી ટીકાઓ થઈ છે અને શંકાઓ ઉઠાવવામાં આવી છે. તેનો જવાબ આપવા હું પ્રયત્ન કરીશ.

મદ્રાસ ઉપરાંત તાંજોર, ત્રિચિનોપલ્લી, મદુરા, તુતીકોરિન અને નેગાપટ્ટમ એટલા સ્થળોની મેં મુલાકાત લીધી છે. ઓછામાં ઓછી ગણતરી કરતાં મારાં ભાષણ સાંભળનારની કુલ સંખ્યા ત્રીસ હજાર હોવી જોઈએ. જેમને આપણને ચેતવણી આપવાનો તથા પોતાની શંકાઓ વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે અને માતૃભૂમિ પ્રત્યે આપણા જેટલો જ પ્રેમ જેઓ ધરાવે છે તેમને ભય રહે છે કે આપણી દાનત ગમે તેવી શુભ હોય અને હિંસા ટાળવા માટેની આપણી આતુરતા ગમે તેટલી તીવ્ર હોય તોપણ જે લોકો ઉત્સાહના આવેશમાં આ લડતમાં જોડાશે તેઓ પૂરતો આત્મસંયમ નહીં પાળી શકે અને હિંસાને રસ્તે ચડી જશે, જેને પરિણામે જાનમાલની વ્યર્થ ખુવારી ઉપરાંત રાષ્ટ્રહિતને પણ નુકસાન થશે. લડત આપવાનું નક્કી કર્યા પછી હું દિલ્હી, લખનૌ અને અલાહાબાદ જઈ, મુંબઈ થઈને મદ્રાસ આવ્યો છું. એ બધાં સ્થળોની સભાઓના અનુભવ ઉપરથી મને જણાયું છે કે સત્યાગ્રહનો ઠરાવ થયા પછી સત્યાગ્રહની સભાઓમાં હાજરી આપનારાઓની વૃત્તિમાં ભારે પરિવર્તન થઈ ગયુ છે.

(આ પછી છાપાની કાપલીની દસેક લીટીઓ ફાટી ગઈ છે.)

બીજાં શહેરોની માફક આ પ્રાંતનાં શહેરોમાં પણ લોકોએ સભાઓમાં બહુ શાંતિ રાખી છે. એ વાત સાચી છે કે મારી તબિયતને ખાતર કશા ઘોંઘાટવાળા દેખાવો કરતાં તેઓ રોકાયા છે. તેની સાથે વધારે ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી તેમ ન કરવું જોઈએ એમ પણ તેઓ સમજ્યા છે. લડતના નેતાઓ પણ સંયમની આવશ્યકતા પૂરી સમજ્યા છે. મારા અનુભવો ઉપરથી મારામાં ભવિષ્યને માટે ભારે આશાઓ બંધાઈ છે. આપણા મિત્રો જે જોખમનો ભય રાખે છે તેવો ભય મને નથી. મેં જે અનેક સભાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો તે સભાઓ મારા આશાવાદને પુષ્ટિ આપે છે. તે ઉપરાંત હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે આવો ભય ટાળવાને માટે મનુષ્ય માટે શક્ય હોય તે બધી સાવચેતીઓ રાખવામાં આવશે.

એટલા માટે જ આપણી પ્રતિજ્ઞામાં તેના ઉપર સહી કરનારાઓ માટે બંધન રાખવામાં આવ્યું છે કે સત્યાગ્રહીઓની કમિટી પસંદ કરશે તે કાયદાઓનો જ સવિનય ભંગ કરવામાં આવશે. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે સિંધના આપણા મિત્રો પ્રતિજ્ઞા બરાબર સમજ્યા છે. તેમનું નિર્દોષ સરઘસ બંધ રાખવાનો હૈદરાબાદના પોલીસ કમિશનરે હુકમ કાઢ્યો, તે હુકમનું તેમણે પાલન કર્યું છે કારણ આ લડત દેશના બધા જ કાયદાઓનો ભંગ

કરવા માટે નથી. સાહજિક વૃત્તિથી જ કાયદાનું પાલન કરનારો ન હોય એ સત્યાગ્રહી થઈ શકતો જ નથી. કાયદાનું પાલન કરવાનો તેનો સ્વભાવ જ, સર્વોચ્ચ કાયદો એટલે કે અંતરાત્માનો અવાજ જે સઘળા કાયદાઓથી પર છે, તેનું પરિપૂર્ણ પાલન તેની પાસે કરાવે છે. અમુક કાયદાઓનો તે સવિનય ભંગ કરે છે પણ તે માત્ર દેખીતો જ ભંગ હોય છે. દરેક કાયદો પ્રજાને વિકલ્પ આપે છે કે તેના પ્રથમ શાસનનું પાલન કરવું કે તેના બીજા શાસનનું. હું સૂચવવાની હિંમત કરું છું કે તેના બીજા શાસનને એટલે કે તેના ભંગની સજાને નોતરીને સત્યાગ્રહી કાયદાનું પાલન કરે છે. સાધારણ ગુનેગાર રાજ્યના કાયદા તે સારા હોય કે ખોટા, તેનો ભંગ કરે છે એટલું જ નહીં પણ એ ભંગનાં પરિણામ પણ ટાળવા ઇચ્છે છે. સત્યાગ્રહી ભંગનાં પરિણામને આવકારે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે કોઈ પણ જાતનું અનિચ્છનીય પરિણામ ટાળવાને માટે જે ઉપાયો લેવાનું ડહાપણભર્યું ગણાય તે બધાં ઉપાયો લેવામ આવ્યા છે.

કેટલાક મિત્રો કહે છે કે 'તમે રોલેટ કાયદાનો ભંગ કરો તે અમે સમજી શકીએ, પણ સત્યાગ્રહી તરીકે એનો કશો ભંગ કરવાપણું તમારે છે જ નહીં. હવે બીજા કાયદાઓ જે તમે આજ સુધી પાળતા આવ્યા છો અને જે સારા પણ હોય તેનો ભંગ તમે કેમ કરી શકો? સારા કાયદા એટલે કે જે કાયદા નીતિનિયમો પરત્વેના છે તે કાયદાનો ભંગ તો સત્યાગ્રહી નથી જ કરવાનો. એવા કાયદાનો ભંગ કરવાનું પ્રતિજ્ઞામાં ધાર્યું જ નથી. પણ કેટલાક કાયદા એવા હોય છે જે સારા પણ નથી તેમ ખરાબ પણ નથી; નીતિને લગતા નથી તેમ અનીતિને લગતા પણ નથી. એવા કાયદા ઉપયોગી પણ હોય અને નુકસાનકારી પણ હોય. દેશના આપણે માનેલા સારા રાજ્યતંત્રની ખાતર આવા કાયદાનું પાલન કરવામાં આવે છે. રાજ્યને આવક થાય તે ખાતર કરેલા અથવા રાજદ્વારી હેતુથી અમુક કૃત્યોને ગુનો ગણનારા કાયદા આ બીજા પ્રકારના છે. આવા કાયદાથી સરકાર પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે. જ્યારે સરકાર એટલે સુધી ખોટું કરે કે તેથી રાષ્ટ્રના પ્રાણને આઘાત પહોંચે, જેમ રોલેટ કાયદા કરીને તેણે કર્યું છે, ત્યારે પ્રજાને હક પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો ધર્મ થઈ પડે છે કે રાષ્ટ્રની ઇચ્છા આગળ સરકારને નમાવવા માટે આવશ્યક હોય તેટલે દરજ્જે આવા કાયદાઓનું પાલન ન કરવું.

મારા પ્રવાસ દરમ્યાન બીજી એક શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે, કેટલાક મિત્રોએ એ વિષે મને લખ્યું પણ છે, કે ભંગ માટે કાયદા પસંદ કરવાનું કામ એક કમિટીને સોંપવું, એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બરાબર છે? એવી

દલીલ કરવામાં આવે છે કે એનો અર્થ તો એ થયો કે તેમ કરવાથી આપણું અંતઃકરણ આપણે બીજાને સોંપી દઈએ છીએ. આ શંકામાં પ્રતિજ્ઞા વિષે ગેરસમજ રહેલી છે. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનાર એને પોતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો જે કાયદા સત્યાગ્રહીએ ભાંગવા યોગ્ય હોય તે બધા જ, જો એવી જરૂર પડે તો, ભાંગવાનું માથે લે છે. પરંતુ એવા બધા કાયદા તેણે ભાંગવા જ જોઈએ એવું તેના ઉપર બંધન નથી. એટલે કયા કાયદા તોડવા એની પસંદગીનું કામ, આવી બાબતમાં જેઓ નિપુણ છે અને જેઓ પોતે પણ પ્રતિજ્ઞાની મર્યાદાઓથી અવશ્ય બંધાયેલા છે એવાઓના વિવેક ઉપર છોડવામાં અંતઃકરણનો બાધ ન હોઈ શકે.

(અહીંની દરેક લીટીઓ કાઢી ગઈ છે.)

હું એ વિચારમાં માનનારો નથી કે એક જ રાજ્યસત્તા એકીસાથે પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ રાખે અને તેનો અણવિશ્વાસ પણ કરે, પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય આપે અને તેનું દમન પણ કરે. જે સુધારા આવવાના છે તેનો અર્થ, રોલેટ કાયદા તેના ઉપર જે અસર પાડશે તેના પ્રકાશમાં કરવાનો મને અધિકાર છે. હું એમ કહેવાની હિંમત કરું છું કે રોલેટ કાયદારૂપી મહા વિઘ્ન આપણા માર્ગમાં છે. તે દૂર કરવા જેટલું બળ આપણે ન જમાવીએ તો સુધારા સફેદ ધોળેલી કબર જેવા નકામા થઈ પડવાના છે.

૬૭. એક વાંધાનો મારે જવાબ આપવાનો રહે છે. કેટલાક મિત્રોએ એવી દલીલ કરી છે કે અમે બોલ્શેવિઝમ આવવાનો જે ભય સેવી રહ્યા છીએ તેને "તમારી સત્યાગ્રહની ચળવળથી વેગ મળે છે." પરંતુ હકીકત એ છે, કે આપણા દેશ ઉપર આ આફત ઊતરતી રોકવાનું કોઈ પણ રીતે શક્ય હોય, તો એ સત્યાગ્રહથી જ છે. બોલ્શેવિઝમ એ આધુનિક ભૌતિક સુધારાનું આવશ્યક પરિણામ છે. ભૌતિક સંપત્તિની તેણે જે ઘેલી આરાધના માંડી છે તેમાંથી એવો પંથ નિર્માણ થયો છે, જેણે ભૌતિક પ્રગતિને જ પોતાનું ધ્યેય માની લીધું છે અને જે જીવનની સુંદરતર વસ્તુઓને ઓળખવાની શક્તિ ગુમાવી બેઠો છે. બોલ્શેવિઝમનું ધ્યેય ભોગવિલાસ છે, સત્યાગ્રહનું ધ્યેય આત્મસંયમ છે. સામાજિક અથવા રાજકીય જીવનના પ્રધાન અંગ તરીકે હું જો સત્યાગ્રહનો માર્ગ રાષ્ટ્ર પાસે સ્વીકારાવી શકું તો બોલ્શેવિઝમના પ્રચારથી ભય રાખવાની આપણે કશી જરૂર નથી. રાષ્ટ્રને સત્યાગ્રહનો સ્વીકાર કરવાનું કહેવામાં વસ્તુતઃ કશી નવી વસ્તુ જીવનમાં દાખલ કરવાનું હું કહેતો નથી. જે પ્રાચીન કાયદો અત્યાર સુધી આપણા જીવનનું નિયમન કરતો આવ્યો છે તેને માટે મેં એક નવો શબ્દ યોજ્યો એટલું જ મેં કર્યું છે. હું ભવિષ્ય ભાખું છું કે ભૌતિક તત્ત્વ ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના, પશુબળ ઉપર પ્રેમ

અને સત્યના અંતિમ વિજયના કાયદાની આપણે અવમાનના કરીશું તો, હિંદુસ્તાનની આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર થોડાં જ વર્ષોમાં બોલ્શેવિઝમ ફાટી નીકળશે.

રાત્રે બેઝવાડાથી નીકળ્યા. સવારે ગાડી મોડી થવાથી કનેક્શન ચૂક્યા.

૩૧-૩-'૧૯

મિસ ફેરિંગને કાગળ:

"વહાલી દીકરી,

"મારો હાથ હજી એટલો ધ્રૂજે છે કે હું સ્થિર અને સતત નથી લખી શકતો. પણ મને લાગે છે કે તને કાંઈક મારા હસ્તાક્ષરમાં જ આપવા મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તું સ્ટેશન ઉપર ન મળી તેથી મને બહુ દિલગીરી થઈ. તારે માટે અને બિચારા મહાદેવ માટે મને બહુ લાગી આવ્યું. તમે બન્ને બહુ લાગણીપ્રધાન છો. એક જ બીબામાં ઢળાયેલાં છો. ટ્રેન ઊપડી ચૂકી ત્યારે બારીમાંથી જોતાં હું કંપતો હતો. મને એમ થતું હતું કે ટ્રેન પકડવા મહાદેવ એવી ગાંડી દોટ મૂકશે કે કેવળ થાકથી જ ફસડાઈ પડશે. એઝવાડમાં એને જોયો ત્યારે મને નિરાંત થઈ.

૧-૯-'૧૯

"તેં લખવાને કબૂલ કર્યું હતું એ પ્રમાણે હું આશા રાખું છું તેં કલેક્ટરને લખી દીધું હશે. એણે કશો જવાબ આપ્યો કે કેમ તે મને જણાવજે.

"છોકરીઓને કહેજે કે તેમણે જે ધાબળી મને આપી છે તે હું રોજ વાપરું છું. પણ એમની પાસેથી હું એવી આશા રાખું છું કે તેઓ જલદી વણવાનું શીખી જાય અને જાતે કાંતી પણ લે. રેંટિયાનું સંગીત, હું જાણું છું તેના કોઈ પણ સંગીત કરતાં ચડી જાય એવું છે. કારણ એ સંગીતમાંથી છેવટે નાગાંને ઢાંકી શકાય છે. જ્યારે વપરાશ વિના યંત્રો કાટ ખાતાં હશે (કારણ યંત્રોના ઘેલા ઘોથી માણસ કોઈ દિવસ કાંઈ જવાનો છે) ત્યારે પણ લોકોને કપડાં તો જોશે જ અને હાથે કાંતેલા સૂતરના કપડાંની ફેશન થઈ પડશે. મગનલાલને હું લખું છું કે તને થોડું હાથે કાંતેલું સૂતર મોકલે.

"અમારી ટ્રેન મોડી હતી એટલે અમારે જે ગાડી લેવાની હતી તે અમે ચૂક્યા. એટલે અહીં આજે પડ્યા રહ્યા છીએ. તેથી જ તને આ કાગળ લખી શકું છું.

"હું ઇચ્છું છું કે તારી શાળામાં તું હિંદી દાખલ કરાવી શકે. તારા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે મસલત કરજે. હિંદીની આવશ્યકતા વિષે તેં કાંઈ વાંચ્યું છે? પ્યાર."

૩૦મી માર્ચના દિલ્હીના હત્યાકાંડ વિષે મિ. ઍન્ડ્રૂઝને કાગળ :

¶ "પ્રિય ચાર્લી,

૫–૪–'૧૯ "દિલ્હીની કરુણ ઘટના વિષે વાંચીને ૨૪ કલાક તો હું બેહદ ગમગીન રહ્યો. હવે એ વિષે એટલો જ આનંદમાં છું. દિલ્હીમાં જે લોહી રેડાયું છે તે નિર્દોષ હતું. શક્ય છે કે દિલ્હીમાં સત્યાગ્રહીઓએ કાંઈ ભૂલ કરી હોય. પણ એકંદરે તો એમણે પોતાનો યશ જ વિસ્તાર્યો છે. હું હર્ષથી તો એટલા માટે ફુલાઉં છું કે પહેલે જ દિવસે પૂરી માત્રામાં ભોગ આપી શક્યા છીએ અને તે પણ શયતાનની સત્તાના પાયતખ્તના શહેરમાં. આ સુખમાં તમે ભાગીદાર થઈ શકો તો હું તમને કરવા ઇચ્છું છું.

"હું આશા રાખું છું કે તમારી શંકાઓનો જવાબ આપતો મારો કાગળ તમને મળ્યો હશે. મેં તમારી સામે એક અપીલ નોંધાવી છે. તેની નકલ આ સાથે મોકલું છું. તેનું તમારે જે કરવું હોય તે કરશો. પણ ગુરુદેવનો અભિપ્રાય મને મળવો જોઈએ.

"ખૂબ પ્યાર.

તમારો મોહન"

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને :

¶ "પ્રિય ગુરુદેવ,

"આપણા સામાન્ય મિત્ર ચાર્લી ઍન્ડ્રૂઝ સામે આ મારી અપીલ છે. આ રાષ્ટ્રીય લડત જોકે એક જ કાયદા સામે યોજાયેલી છે, છતાં વસ્તુતઃ એ સ્વમાનપ્રેમી રાષ્ટ્રને શોભે એવા સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડત છે. એ પ્રસંગે પ્રકાશનને માટે તમારો સંદેશો મોકલી આપવા હું એમને ક્યારનો વીનવ્યાં કરું છું. મેં બહુ ધીરજ રાખી અને બહુ રાહ જોઈ. ચાર્લીએ તમારી બીમારીનું જે વર્ણન મને કરેલું તે ઉપરથી તમને પોતાને સીધું લખતાં હું ખચકાતો હતો. તમારી તબિયત એ રાષ્ટ્રનું ધન છે અને ચાર્લીની તમારા પ્રત્યેની ભક્તિ અદ્ભુત છે, દૈવી છે. હું જાણું છું કે એમનું ચાલે તો કોઈ પણ માણસને, કાગળ દ્વારા કે પોતાની હાજરીથી, તમારી શાન્તિ અને આરામમાં ભંગ પાડવા ન દે. કોઈ પણ જાતની તકલીફમાંથી તમને બચાવી લેવાની તેમની ઉચ્ચ અભિલાષાને હું માન આપતો હતો. તમારી તબિયત વિષે ચાર્લીએ આપેલા વર્ણન ઉપરથી હું ગભરાયો હતો. પણ મને ખબર પડી કે તમે તો બનારસમાં ભાષણો આપો છો. એટલે હું ચાર્લીના વર્ણનને સુધારી લઉં છું અને તમારી પાસે સંદેશો માગવાની હિંમત કરું છું. જેમને

આ અગ્નિમાંથી પસાર થવાનું છે તેમને માટે આશા અને પ્રેરણા આપતો સંદેશો મારે જોઈએ છે. આ લડતમાં મેં ઝુકાવ્યું ત્યારે તમે મને આશીર્વાદ મોકલી આપવા કૃપા કરી હતી. એટલે સંદેશો માગવાનો મને હક છે. તમે જાણો છો કે મારી સામે ઘણાં બળો ગોઠવાયેલાં છે. મને તેનો જરા પણ ભય નથી. કારણ મારી દૃઢ માન્યતા છે કે એ બધાં અસત્યનું સમર્થન કરી રહ્યાં છે. આપણામાં જો પૂરતી શ્રદ્ધા હોય તો એ શ્રદ્ધાથી આ બળોને હઠાવી દઈ શકાશે. એ બધાં બળો પણ મનુષ્ય મારફત જ કામ કરે છે. એટલે આ મહાન લડતમાં, જેઓ લડતને માન્ય કરનારા છે તેમની પાવક સહાય હું મેળવવા ઇચ્છું. દેશના રાજદ્વારી જીવનને વિશુદ્ધ કરનારા આ પ્રયત્ન વિષે તમારો વિચારશીલ અભિપ્રાય નહીં મળે ત્યાં સુધી મને શાન્તિ મળશે નહીં. એ બિલના તમારા પ્રથમ અભિપ્રાયમાં કશો ફેરફાર થયો હોય તો તે પણ મને જણાવતાં તમે કશો સંકોચ ન રાખશો. મિત્રોના વિરુદ્ધ અભિપ્રાય હોય તેને પણ હું કીમતી ગણું છું. કારણ, જોકે તેથી મારો માર્ગ બદલાશે નહીં તોપણ એ અભિપ્રાયો અમારે માટે દીવાદાંડી રૂપ થશે અને જીવનના તુફાનવાળા માર્ગમાં રહેલાં ભયસ્થાનોની અમને ચેતવણી આપતા રહેશે. એ રીતે ચાર્લીની મૈત્રી મારે માટે અમૂલ્ય ખજાનો થઈ પડેલી છે. કારણ પૂરો વિચાર કરી લીધા પહેલાંની તેની વિરોધની નોંધો હોય તો તેમાં પણ મને એ ભાગીદાર બનાવે છે. આને હું મોટો લહાવો ગણું છું ચાર્લી મને જે વિશેષ અધિકારો આપે છે તે આ કટોકટીને વખતે તમે પણ આપો એવી મારી વિનંતી છે.

તમે મઝામાં હશો અને મદ્રાસ પ્રાંતની મુસાફરીનો થાક ઉતારી નાખી પૂરેપૂરા સાજાતાજા થઈ ગયા હશો.

તમારો
મો૦ ક૦ ગાંધી"

દિલ્હીની ઘટના* ઉપરથી સત્યાગ્રહીની ફરજ વિષે બાપુએ નીચેની છાપાંજોગી ચાઠી બહાર પાડી :

"દિલ્હીની કરુણ ઘટના વિષે હું થોડીક ટીકા કરવા માગું છું તે માટે તમારા પત્રમાં મને જગા આપવાની કૃપા કરશો. દિલ્હીના જે લોકો રેલવે

* રોલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહનો આરંભ પ્રાર્થના, હડતાલ, ચોવીસ કલાકના ઉપવાસ અને રોલેટ કાયદા પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવનો ઠરાવ જાહેર સભામાં પસાર કરીને કરવાનો હતો. તે માટે રવિવાર ૩૦મી માર્ચનો દિવસ પ્રથમ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. પણ આખા દેશમાં ૩૦મી માર્ચે ખબર નહીં પહોંચાડી શકાય એમ લાગવાથી પાછળથી દિવસ બદલીને તેની પછીનો રવિવાર એટલે ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ નક્કી કરવામાં

સ્ટેશન આગળ એકઠા થયા હતા તેમની ઉપર એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે:

૧. તેમાંના કેટલાક લોકો મીઠાઈ વેચનારાઓ ઉપર તેમની દુકાનો બંધ કરાવવા જબરદસ્તી કરતા હતા.

૨. કેટલાક લોકોને ટ્રામમાં તથા ટાંગામાં બેસતાં જબરદસ્તીથી અટકાયત કરતા હતા.

૩. કેટલાકે રોડાં ફેંક્યાં હતાં.

૪. આખું ટોળું સ્ટેશન ઉપર કૂચ કરી ગયું હતું અને તેણે જેઓને જબરદસ્તી કરવાના આરોપસર રેલવે સત્તાવાળાઓના કહેવાથી પકડવામાં આવ્યા હતા તેમને છોડી દેવાની માગણી કરી હતી.

૫. મૅજિસ્ટ્રેટે ટોળાને વીખરાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો ત્યારે ટોળાએ વીખરાઈ જવાનો ઇનકાર કર્યો.

મેં સંન્યાસી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનો આ કરુણ ઘટનાનો હેવાલ વાંચ્યો છે. તેને મારે ખરો માનવો જ જોઈએ, સિવાય કે સત્તાવાળાઓ તેને ખોટો, પુરવાર કરે. તેમનો હેવાલ પહેલા ત્રણ આક્ષેપોનો ઇનકાર કરે છે. પણ બધા આક્ષેપો સાચા માની લઈએ તોપણ મને તો એમ લાગે છે કે સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ એક માખીને મસળી નાખવા માટે મોટા ઘણનો ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ ટોળા ઉપર ગોળી ચલાવવાનું તેણે જે પગલું લીધું છે તે વિષે વધારે હું કોઈ બીજા પ્રસંગે કહીશ.

આવી હતી. પણ આ ફેરફારની ખબર દિલ્હી નહીં પહોંચી શકી હોવાથી ત્યાં ૩૦મી માર્ચે વિરોધ દિન ઊજવવામાં આવ્યો. શહેરમાં સંપૂર્ણ હડતાલ હતી. સાંજે ચાર વાગ્યે સરઘસ અને પછી જાહેર સભા રાખવામાં આવી હતી. આવી સંપૂર્ણ હડતાલ દિલ્હી જેવા શહેરના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ હતી એટલે એ જોઈ ગોરા પોલીસ અમલદારો ચોંકેલા. સવારનો વખત તો શાન્તિમાં પસાર થઈ ગયો, પણ બપોરે બે વાગ્યા પછી સરઘસમાં જોડાવાના ઇરાદાથી જતા લોકો ઉપર ગમે તેવે બહાને સ્ટેશન આગળ ગોરા સોલ્જરોએ મશીનગન ચલાવી. તેમાં ડઝનેક માણસ ઘાયલ થયા તથા મરાયા. થોડી વાર પછી ચંદનીચોકમાં ક્લૉક ટાવર આગળ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો અને ત્યાં પણ દસેક જણ જખમી થયા. છતાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીની સરદારી નીચે સરઘસ નીકળ્યું અને જાહેર સભા થઈ. તેમાં ચાળીસ હજાર માણસની હાજરી હતી. સભા પૂરી થયા પછી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી લોકો શાન્તિપૂર્વક પોતપોતાને ઘેર પહોંચી જાય એની વ્યવસ્થા કરતા હતા ત્યારે એક ગુરખા સિપાઈએ સ્વામીજીની છાતી સામે બંદૂક ધરીને કહેલું 'તુમ કો છેદ દેંગે.' સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો: 'મૈં ખડા હૂં, ગોલી ચલાઓ.' પછી તો આઠ દસ રાઇફલો તેમની સામે તાકવામાં આવી. પણ સ્વામીજી અડગ ઊભા રહ્યા એટલે પેલા ગુરખાઓ શરમાઈને જતા રહ્યા.

આ પત્ર લખવામાં મારો હેતુ તો સઘળા સત્યાગ્રહીઓને ચેતવણી આપવાનો છે. હું એ કહેવા માગું છું કે આક્ષેપો ૧ થી ૪માં કહેવામાં આવેલી બીના સાચી હોય તો એ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા સાથે અસંગત છે. પાંચમા આક્ષેપમાં વર્ણવેલું વર્તન પ્રતિજ્ઞા સાથે સુસંગત થઈ શકે. પરંતુ આક્ષેપ જો સાચો હોય તો એવું વર્તન તેના યોગ્ય અવસર કરતાં વહેલું ગણાય. કારણ પ્રતિજ્ઞામાં કમિટીની વાત કરેલી છે અને એ કમિટીએ રાયટ ઍક્ટ (હુલ્લડને લગતા કાયદા)ની રૂએ મૅજિસ્ટ્રેટે આપેલા હુકમનો અનાદર કરવાનું ઠરાવ્યું નથી. હું એ વાત મારાથી થઈ શકે એટલી વધુ સ્પષ્ટતાથી કહેવા ઇચ્છું છું કે આ આંદોલનમાં આપણી સલાહ અને સૂચના જેઓ સ્વીકારવા ન ઇચ્છતા હોય તેવા લોકો ઉપર આપણાથી જરા પણ દબાણ કરી શકાય નહીં. આ આંદોલનનો મૂળ ઉદ્દેશ સૌની વધારેમાં વધારે સ્વતંત્રતા જળવાય એ છે. એટલે જે માણસોને ખરી રીતે કે ખોટી રીતે પકડવામાં આવ્યા હોય તેમને છોડી મૂકવાની માગણી સત્યાગ્રહી બળજબરીથી ન કરી શકે. આપણી પ્રતિજ્ઞાનું તત્ત્વ એ છે કે આપણે જેલ વહોરી લેવી. જ્યાં સુધી કમિટીએ 'રાયટ ઍક્ટ'નો ભંગ કરવાનું નક્કી નથી કર્યું ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે કે કશી ધાંધલ કર્યાં સિવાય મૅજિસ્ટ્રેટના વીખરાઈ જવાના હુકમનું તેમણે પાલન કરવું અને એ રીતે પોતે કાયદાને માન આપનારા છે એ બતાવી આપવું. હું આશા રાખું છું કે આવતે રવિવારે સત્યાગ્રહ સભાઓમાં જે ભાષણો થશે તે આવેશ, ક્રોધ કે ચીડ વિનાનાં હશે. આ ચળવળની ફતેહનો આધાર પૂર્ણ શાન્તિ, આત્મસંયમ, સત્યપાલન તથા કષ્ટસહનની અમર્યાદિત શક્તિ ઉપર છે (પછીની સાતેક લીટીઓ કપાઈ ગઈ છે.)

૬-૪-'૧૯

રવિવારનો દિવસ મુંબઈમાં ભારે ઊજવાયો. લગભગ બે લાખ માણસ દરિયા ઉપર ભેગા થયા હતા. માધવબાગ સુધી જે શાંતિથી એઓએ કૂચ કરી તે કોઈ પણ જણને હેરત પમાડે એવી હતી. મિલમજૂરો માલિકોની રજા ન હોવાને લીધે જોડાઈ શકયા નહોતા. પણ તેમને જોડાવાની ફરજ પણ પાડવામાં નહોતી આવી મુસલમાનોએ પણ ભારે કીધી. પીલહાઉસની ઉપરની મસ્જિદમાં બાપુ, મિસિસ નાયડુ તથા જમનાદાસ ગયાં અને હૃદય હલમલાવનારાં ભાષણો કર્યાં. ગામનવમીએ સ્વદેશી વ્રત લેવાનો ઠરાવ થયો, મસ્જિદમાં એક બીજું વ્રત લેવાની સૂચના કરી કે જુમ્મા મસ્જિદમાં ભેગા મળી હિંદુમુસલમાને સત્યાગ્રહનું વ્રત લેવું કે તેઓ એકબીજા સાથે દિલ સાફ રાખીને બંને એક જ છે, સ્વપ્ને પણ જુદા હતા નહીં અને થશે નહીં એવી રીતે ભવિષ્યમાં વર્તશે.

'ઇન્ડિયન સોશિયલ રીફોર્મર'માં 'અપમાન અને પ્રાર્થનાનો દિવસ' એ વિષે બહુ સુંદર અગ્રલેખ પ્રગટ થયો.

ઘણા કાગળો આવ્યા. એમાં સરસમાં સરસ કાગળ બડો દાદા દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુરનો હતો:

"અતિ પૂજનીય મિત્ર શ્રી. ગાંધી,

"મારા હૃદયના ઊંડાણમાંથી ઇચ્છું છું કે આપણા અવળે માર્ગે દોરવાયેલા લોકોને પાપ ઉપર પુણ્યથી વિજય મેળવવામાં મદદ કરવાના તમારા કાર્યમાં અડગપણે તમે મંડ્યા રહેશો. કોઈ કોઈ વાર મને થાય છે કે લોકોને તપસ્યા અને ઉપવાસ કરવાનું તમે કહો છો તે ખાસ જરૂરની વસ્તુ નથી અને તેમ ન કરવું જોઈએ. પણ તરત જ બીજો વિચાર આવે છે કે અમારા દૃષ્ટિબિંદુથી એ વસ્તુનો ન્યાય તોળવા બેસવાનો અમને શો અધિકાર? એવા ઉચ્ચ સ્થળેથી તમને પ્રેરણા મળે છે કે તમારાં વચનો અને કૃત્યોની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે શંકા ઉઠાવવાને બદલે અમારે તો એમાં પરમ પિતાનો, દિવ્ય જ્ઞાન અને દિવ્ય શક્તિથી ભરેલો આદેશ જ છે એમ સાભાર સ્વીકારવું જોઈએ.

"સર્વશક્તિમાન અને પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા આ ભારે કસોટીમાં તમારી ઢાલ અને તમારું બળ બની રહો.

તમારો વહાલો બુઢ્ઢો બડો દાદા"

આ કાગળ મિ. હોર્નિમેનને છાપવા મોકલતાં બાપુએ એમને લખ્યું:

"પ્રિય હોર્નિમેન,

"આ સાથે એક ભારે કાગળ મોકલું છું. તમે દ્વિજેન્દ્રબાબુને તો ઓળખો છો. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એ સૌથી મોટા ભાઈ થાય. એમના સ્વ. પિતાશ્રી દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરની માફક એ પણ વસ્તુતઃ સંન્યાસીનું જીવન ગાળે છે. હું ધારું છું એમની ઉમર એંસી કરતાંય વધારે છે. મને લાગે છે કે આ કાગળ છાપવા જેવો છે. હું તો એટલે સુધી સૂચવું કે એનો ફોટો-પ્રિન્ટ છપાવો. પણ આ કાગળ એકલા આ જ કામ માટે નથી લખતો. મારે તો એ કહેવું છે કે પ્રેમની શાહીમાં કલમ બોળી આવતી કાલનો અગ્રલેખ તમે લખો. એવો લેખ લખવાની તમે બરાબર શક્તિ ધરાવો છો એટલું જાણવા જેટલો હું તમને હવે ઓળખતો થઈ ગયો છું. મારી સૂચના તમે સ્વીકારો તો હું એ પણ કહેવા ઇચ્છું છું કે એ લેખ નીચે તમારી સહી આવવી જોઈએ."

૭-૪-'૧૯ આજે ઇન્ડિયન પ્રેસ ઍક્ટનો ભંગ કરવા માટે સરકારમાં નોંધાવ્યા વિનાનું નીચેનું વર્તમાન પત્ર પ્રગટ કર્યું.

(આ પત્ર વાંચો, તેની નકલ કરો અને મિત્રોમાં તેનો પ્રચાર કરો. મિત્રોને વિનંતી કરો કે તેઓ પણ તેની નકલ કરીને પ્રચાર કરે.)

સત્યાગ્રહી
તંત્રી: મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
લેબર્નમ રોડ, ગામદેવી, મુંબઈ.
અંક ૧. ૭-૪-૧૯૧૯ કિંમત એક પૈસો
[દર સોમવારે સવારે દસ વાગ્યે પ્રગટ થશે.]

ગ્રાહકોને:

આ પત્ર કાયદા પ્રમાણે નોંધાવવામાં આવ્યું નથી. એટલે તેનું વાર્ષિક લવાજમ ન હોઈ શકે. એવી ખાતરી આપવી પણ શક્ય નથી કે પત્ર કશા અંતરાય વિના પ્રગટ કરવાનું ચાલુ રાખી શકાશે. તંત્રીને સરકાર કોઈ પણ ક્ષણે પકડી શકે છે. જે તંત્રી પકડાય તેનું સ્થાન લેવાને તંત્રીઓની ધારા ચાલ્યાં જ કરે એવી સુખદ સ્થિતિમાં આપણો દેશ ન આવે ત્યાં સુધી આ પત્ર નિયમિત પ્રગટ થયાં જ કરશે એવી ખાતરી પણ આપી શકાય નહીં. તંત્રીઓનો સતત પ્રવાહ ચાલુ જ રહે તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં અમે કશી કચાશ રાખીશું નહીં.

વર્તમાનપત્રો પ્રગટ કરવાને લગતો જે કાયદો છે તે સદાસર્વદા તોડયાં જ કરવાનો અમારો ઇરાદો નથી; એટલે રોલેટ કાયદા જ્યાં સુધી રદ નથી થયા ત્યાં સુધી જ આ પત્ર ચાલુ રહેશે.

અમારું ધ્યેય:

'સત્યાગ્રહી' શું કરશે એ પ્રશ્નના જવાબમાં અમારા ધ્યેયનો ખુલાસો આવી જાય છે. રોલેટ કાયદા રદ કરાવવાના ઉદ્દેશથી જ 'સત્યાગ્રહી'એ જન્મ ધારણ કર્યો છે. એટલે એનું કામ એ હશે કે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને શી રીતે એ કાયદા રદ કરાવવા. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરનારની ફરજ છે કે અમુક કાયદાઓનો સવિનય ભંગ કરીને જેલ વહોરી લેવી. એક રીતે આ પત્રનું પ્રકાશન જ એનો ઉત્તમ માર્ગ બતાવી આપે છે. કારણ આ પત્ર પ્રગટ કરવામાં જ કાયદાનો સવિનય ભંગ રહેલો છે. આજકાલ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે એ પ્રવૃત્તિ ચલાવનાર પોતે બોલે તે પ્રમાણે કરવાને બંધાયેલો હોતો નથી. આ અસંગતિ એક ભારે દોષ છે. સાર્વજનિક કામ કરવાની એ ખોટી રીત છે. સત્યાગ્રહની રીત અનોખી છે. તેમાં તો આચરણ એ જ ઉપદેશ છે. એટલે આમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવશે તે જાતઅનુભવની એરણ ઉપર કસી જોયેલું હશે અને આમાં જે ઇલાજો બતાવવામાં આવશે તે સારી રીતે અજમાવી જોયેલી દવાના જેવા હશે. આમ અમારી સલાહ જાતઅનુભવવાળી હોઈ તે સ્વીકારતાં વાચકો ખચકાશે નહીં.

ખબરો:

ગઈ કાલે ઘણા ભારે બનાવો બની ગયા. પણ સત્યાગ્રહીઓના અવિરત પ્રયાસથી મિલમજૂરોએ પોતપોતાની મિલોમાં કામ પર રહીને, — કારણ માલિકો તરફથી તેમને રજા મળી શકી નહોતી, — જે રીતે રાષ્ટ્ર-દિન ઊજવ્યો તેના જેવું ભારે કામ બીજું એકે નહોતું.

આજે જ સત્યાગ્રહીઓને નીચેની સૂચનાઓ લખીને પત્રિકારૂપે છપાવી:

"હવે આપણે કોઈ પણ ક્ષણે પકડાવાની આશા રાખવી જોઈએ. તે માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈ પણ માણસને પકડવામાં આવે તો તેણે કશી મુશ્કેલી ઊભી કર્યા વિના પકડાઈ જવું. કોર્ટમાં હાજર રહેવાનો તેને સમન્સ મળે તો કોર્ટમાં હાજર થવું. તેણે પોતાના કેસમાં કોઈ વકીલોને ન રોકવા જોઈએ, તેમ કશો બચાવ ન કરવો જોઈએ. જો દંડ કરવામાં આવે અને તે ન ભરે તો કેદની સજા હોય તો તેણે કેદ સ્વીકારવી જોઈએ. ફક્ત દંડ જ કરવામાં આવ્યો હોય તો દંડ ભરવો જોઈએ નહીં અને તે બદલ પોતાની કાંઈ મિલકત હોય તો તે વેચાવા દેવી જોઈએ. પોતાના સાથીને પકડવામાં આવે કે કેદની સજા કરવામાં આવે તો બાકીના સત્યાગ્રહીઓએ તે માટે શોકનું કે એવું બીજું પ્રદર્શન કરવું જોઈએ નહીં. ફરી ફરીને એ કહેવાની જરૂર છે કે આપણે કેદને નોતરવા બહાર પડયા છીએ એટલે જ્યારે આપણને કેદ મળે ત્યારે તેની આપણે કશી ફરિયાદ કરવાની ન હોય. એક વાર જેલમાં ગયા એટલે જેલના બધા નિયમોનું આપણે પાલન કરવાનું છે. કારણ જેલમાં સુધારા કરાવવા એ અત્યારની આપણી લડતનો ભાગ નથી. બીજા સામાન્ય કેદીઓ કરતા જોવામાં આવે છે તેવી કોઈ પણ જાતની ચોરી-છૂપીનો સત્યાગ્રહી આશ્રય ન જ લે. સત્યાગ્રહી જે કાંઈ કરે તે ખુલ્લંખુલ્લા જ હોય."

૮-૪-'૧૯ — રાતે દિલ્હી જવા ઊપડયા. તે પહેલાં હિંદુ-મુસલમાન એકતા અને સ્વદેશી વ્રત વિષે બે પત્રિકાઓ લખીને છાપામાં મોકલી આપી.*

૯-૪-'૧૯ — સાંજે દિલ્હીની નજીક પલવેલ નામના સ્ટેશનની પાસે બાપુ પર દિલ્હી અને પંજાબમાં નહીં દાખલ થવાનો અને મુંબઈ પ્રાંતમાં જ રહેવાનો મનાઈહુકમ બજાવવામાં આવ્યો. બાપુએ હુકમનો અનાદર કર્યો એટલે એમને પકડવામાં આવ્યા. મને દિલ્હી જઈ શ્રદ્ધાનંદજીને ખબર આપવા ને લોકોને શાંત રાખવાનું કહ્યું.

* એ પત્રિકાઓ પરિશિષ્ટ ૧માં આપી છે.

પોતાનો સંદેશો પણ મને ઝડપથી લખાવી નાખ્યો. મે વલ્લભભાઈને તારથી ખબર આપ્યા શ્રદ્ધાનંદજીને મળ્યા (પછી દિલ્હીથી મુબઈ જવા નીકળ્યો. મગનલાલભાઈ તથા નરહરિને મુબઈ મળવા બોલાવ્યા

આ રહ્યો બાપુનો સંદેશો :

૬ "મારા દેશબાંધવોને,

"મારે માટે એ ભારે સંતોષની વાત છે અને તમારે માટે પણ હોવી જોઈએ કે હુ જે માગી રહ્યો હતો તે મને મળ્યુ છે. પંજાબ અને દિલ્હી સરકારો તરફથી મને હુકમો મળ્યા છે કે મારે પંજાબ તથા દિલ્હીની હદમાં દાખલ થવુ નહીં. તે ઉપરાંત હિંદ સરકાર તરફથી મને હુકમ મળ્યો છે કે મારે મુબઈ પ્રાંતની હદ છોડવી નહીં. જે અમલદારે મારી ઉપર હુકમો બજાવ્યા તેને જણાવી દેતાં મને કશી જ વાર ન લાગી કે મારી પ્રતિજ્ઞાથી આ હુકમોનો અનાદર કરવાની મારી ફરજ હતી તે પ્રમાણે મેં હુકમનો અનાદર કર્યો છે એટલે થોડી જ વારમા પકડાઈને હુ સ્વતંત્ર મનુષ્ય મટીશ મારા શરીરને તેઓ અટકમા લઈ જશે રોલેટ કાયદા આપણા દેશની બાગોમાંથીને કલંકિત બનાવી રહ્યા છે તેવે વખતે બહાર છૂટા રહેવુ મને ભારે કઠતું હતુ. હવે તમારે સૌએ સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞામાં સ્પષ્ટ જણાવેલી ફરજ પાળવાની છે એનું પાલન કરતાં તમે જોશો કે એ તમારી કામધેનુ છે હુ આશા રાખુ છુ કે મને પકડવાથી તમે કોઈ રીતે ભરાગો નહીં

"હુ જે માગી રહ્યો હતો તે મને મળ્યુ છે, કાં તો રોલેટ કાયદા રદ થાય, કા તો હું જેલમા પુરાઉં આપણે જો સત્યના માર્ગમાંથી રજ પણ ચળીશું અથવા અંગ્રેજ કે હિંદી કોઈની સામે હિંસા આચરીશુ તો આપણે આરંભેલા કામને જરૂર વણસાડીશુ

"હિંદુ મુસલમાન એકતાના મૂળ લોકોમા અત્યારે સજ્જડ પેઠેલા દેખાય છે તે હું આશા રાખુ છુ કે સત્ય ઘટના બનશે મારી ખાતરી છે કે ધાપાજોગ નિવેદનમા મે જે સૂચનાઓ કરી છે તેનો બરાબર અમલ કરવામા આવે તો જ એ સત્ય ઘટના બની શકે આ બાબતમા મુસલમાનો કરતા હિંદુઓની જવાબદારી વિશેષ છે કારણ મુસલમાનો લઘુમતી કોમ છે. હું આશા રાખું છું, આપણા દેશને શોભે એવી રીતે હિંદુઓ પોતાની જવાબદારી અદા કરશે.

"આપણે લેવા ધારેલા સ્વદેશી વ્રત વિષે પણ મેં કેટલીક સૂચનાઓ કરેલી છે તેના ઉપર તમે ગંભીરપણે ધ્યાન આપશો. જેમ જેમ સત્યાગ્રહ વિષે તમારા વિચારો પરિપક્વ થતા જશે તેમ તેમ તમને જણાશે કે હિંદુ-મુસલમાન એકતા અને સ્વદેશી એ સત્યાગ્રહના જ અંગો છે.

"મારી દૃઢ માન્યતા છે કે ઇંગ્લંડથી ટપકી પડેલા સુધારા તે ગમે તેટલા મોકળે મને આપવામાં આવ્યા હોય તોપણ તેનાથી નહીં, પણ આપણા પોતાના કષ્ટસહનથી જ આપણા ધ્યેયે આપણે પહોંચી શકવાના છીએ. અંગ્રેજ લોકો મહાન પ્રજા છે, પણ નબળા લોકો જો તેમના સંસર્ગમાં આવે તો તેને તેઓ દબાવી દે છે. તેઓ પોતે બહુ બહાદુર છે, તેમણે બહુ કષ્ટો પણ વેઠેલાં છે એટલે તેઓ બહાદુરી અને કષ્ટસહનની કદર કરી જાણે છે. આપણે અડગ હિંમત અને અપાર કષ્ટસહનના ગુણો કેળવીશું તો જ તેમના સમાન ભાગીદાર બની શકીશું. જોકે તેમની સંસ્કૃતિ અને આપણી સંસ્કૃતિ વચ્ચે પાયાનો તફાવત છે. આખરી ફેંસલા માટે તેઓ હિંસા અથવા પશુબળના પ્રયોગમાં માને છે. આપણી સંસ્કૃતિ વિષે મારી સમજ એવી છે કે આખરી ફેંસલા માટે આત્મબળ અથવા નૈતિક બળના પ્રયોગની આપણી પાસે આશા રાખવામાં આવે છે. સત્યાગ્રહ એ આ જ વસ્તુ છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિએ જે માર્ગ આપણને બતાવેલો છે તે માર્ગેથી આપણે ચલિત થયા છીએ તેથી જ ટાળી શકાય એવાં દુઃખોમાં આપણે સબડી રહ્યા છીએ.

"હું આશા રાખું છું કે હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી અને બીજાં તમામ જેમણે હિંદમાં જન્મ ધારણ કર્યો છે અને જેમણે હિંદની ભૂમિને અપનાવી છે તેઓ આ રાષ્ટ્રીય વ્રતોમાં પૂરેપૂરો ભાગ લેશે. હું એ પણ આશા રાખું છું કે તેમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં જરા પણ ઊતરશે નહીં."

૧૧-૪-'૧૯

આજે બપોરે એક વાગ્યે બાપુને મુંબઈ લાવીને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એમનો ઇરાદો તો કાયદાનો ભંગ કરી તરત દિલ્હી જવાનો હતો પણ મુંબઈ પહોંચતાં તેમને ખબર પડી કે લોકો તોફાને ચઢ્યા હતા. તેમને શાંત પાડવા બાપુ પાયધૂની આગળ જ્યાં મોટું ટોળું જમા થયું હતું ત્યાં પહોંચ્યા. ટોળાને વિખેરવા ઘોડેસવારો ઊભા હતા. તેમની ઉપર ટોળાએ રોડાં ફેંકવા માંડ્યાં. બાપુએ લોકોને શાંત રહેવા વીનવવા માંડ્યા. પણ ટોળાને બાપુનો અવાજ ન પહોંચી શક્યો. છેવટે ભાલાવાળા ઘોડેસવારોએ ટોળા ઉપર હુમલો કરી લોકોને વિખેરી નાખ્યા. બાપુ પોલીસ કમિશનરને મળ્યા. તેણે કહ્યું કે લોકો તમારે કબજે રહેવાના નથી અને અમે સખત ઉપાયો ન લઈએ તો વધારે નુકસાન થાય.

સાંજે ચોપાટી ઉપર સભા ભરવામાં આવી. બાપુએ પોતાનો નીચે પ્રમાણેનો લેખી સંદેશો લોકોને વાંચી સંભળાવ્યો:

"હું અત્યારે આગલી કથામાં ઊતરવા ઇચ્છતો નથી. નવી જ વાત સંભળાવીશ. મને સરકારે છોડી દીધો છે અને હું અત્યારે તમારી સમક્ષ ઊભો છું. બે દિવસ હું પરહેજ રહ્યો. તે મારે સારુ પરહેજી ન હતી પણ સ્વર્ગસમાન હતું. સરકારી અમલદારોએ મારી અત્યંત બરદાસ્ત કરી છે. મને જે જોઈતું હતું તે પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું, અને હું જેટલી સગવડ બહાર બેઠો ભોગવી શકું છું, તેના કરતાં વિશેષ સગવડ મેં મારે સારુ જોઈ. મને પરહેજ કર્યો તેની સામે આટલી બધી જગ્યાએ આટલો બધો ઉછાળો કેમ થયો એ હું જરાયે સમજી શકતો નથી. એ સત્યાગ્રહ નથી, દુરાગ્રહથી પણ ખરાબ વસ્તુ છે.

"સત્યાગ્રહના ટોળામાં જેઓ સામેલ થયા તેમને જાણતું હતું કે તેઓએ ગમે તેવું થાય તોપણ જરા પણ મારામારી નહીં કરવી જોઈએ. પથરાના ઘા નહીં ફેંકવા જોઈએ, કોઈને પણ દુઃખ નહીં દેવું જોઈએ. પણ આપણે તો મુંબઈમાં પથરા ફેંક્યા, ટ્રામને જબરાઈથી બંધ કરવા સારુ રસ્તામાં પથરા મૂક્યા, લાકડાં મૂક્યાં. આ કંઈ સત્યાગ્રહ ન કહેવાય.

"પચાસેક માણસોને પકડવામાં આવ્યા છે, તેઓને છોડી મૂકવાની માગણીઓ કરી. चूपकीयी पकडावु ,ए तो आपणो धर्म छे. मारामारी करनार पकडाय तेने छोडाववाने प्रयत्न करवो ,ए अधर्म छे. એટલે કોઈ પણ રીતે આપણે પકડાયેલાને છોડવવાની માગણી કરી શકતા નથી.

"મને પૂછવામાં આવ્યું છે કે જે વસ્તુ સત્યાગ્રહની લડતમાંથી પરિણામ પામે તેને સારુ સત્યાગ્રહી જવાબદાર ખરા કે નહીં? મેં કહ્યું છે કે તે સારુ સત્યાગ્રહી જવાબદાર છે. તેથી હું સૂચના કરવા ઇચ્છું છું કે જો આ લડતને આપણા તરફથી લેશ પણ મારામારી સિવાય, ખુનામરકી સિવાય નહીં ચલાવી શકાય તો મારે તો લડત બંધ જ કરવી પડશે અથવા તો તેને જુદું અને હજુ પણ વધારે સંકુચિત સ્વરૂપ આપવું પડશે. એટલું જ નહીં પણ મારે આપણી જ સામે સત્યાગ્રહ કરવો પડે એવો પણ વખત આવે.

"સત્યાગ્રહીઓ મરશે તેમાં મને જરાયે એબ નથી લાગવાની. તેઓના મૃત્યુથી હું દુઃખ પામીશ ખરો, પણ એને લડતને અંગે અપાયેલું યોગ્ય બલિદાન માનીશ. પણ જે સત્યાગ્રહી નથી, જે તેમાં જોડાયા નથી, જે તેની સામે થશે, તેને ઈજા થશે તેનું પાપ હરેક સત્યાગ્રહીની ઉપર રહેશે, મારી ઉપર કરોડગણું વધારે રહેશે. એ મારી જવાબદારી સમજીને હું લડતમાં ઊતરેલો છું.

"મેં સાંભળ્યું છે કે અંગ્રેજ ભાઈઓને પણ ઈજા થયેલી છે. કદાચ કોઈ મૃત્યુ પણ પામ્યા હોય. તો એ સત્યાગ્રહને ભારે લાંછન છે. મારે મન

તો અંગ્રેજો પણ આપણા ભાઈ સમાન છે. તેઓની ઉપર કટાક્ષ હોય નહીં. અને માગ જેવા માટે સત્યાગ્રહની ઉપરનુ આવુ અઘોર પાપ અસહ્ય થઈ પડે. જેમ રાજાની સામે તેમ આપણી સામે પણ સત્યાગ્રહ કરતા મને આવડે છે. આપણી સામે હુ આવે અવસરે કયો સત્યાગ્રહ કરી શકું? કયુ પ્રાયશ્ચિત્ત આવા પાપોને સારુ કરી શકુ? એ સત્યાગ્રહ અને પ્રાયશ્ચિત્ત એક જ છે અને તે એ કે મારે અનશન વ્રત લેવુ, અને જરૂર જણાયે આ શરીરનો ભોગ આપી સત્યાગ્રહનો વિજય સિદ્ધ કરવો

"ફરી ફરીને હું તમને બધાને વીનવું છુ કે તમે બધા આજે વીખરાઈ જશો, શાન્તિ જાળવશો અને હવે પછી મુંબઈના લોકો ઉપર જરા પણ કલંક આવે એવું કાર્ય ન કરશો.

"પોલીસની વર્તણુકનો વિચાર આપણે કરવાનો રહેતો નથી. એ વિચાર કરવાનું આ સ્થાન પણ નથી ગોળીના બાર થયા નથી એને સારુ આપણે ગવર્નર ગ્રાહેમ અને પોલીસના આભારી છીએ એટલુ તો મારે કહેવું જ પડશે પણ આ અવસરે યાદ રાખવાની મુખ્ય વસ્તુ તો એ છે કે આપણે પૂરેપૂરી શાન્તિ જાળવતા શીખવુ અને જ્ઞાનપૂર્વક દુ:ખ ભોગવતા શીખવુ તે વિના સત્યાગ્રહ ન જ ચાલી શકે"

[તા. ૧૨થી તા. ૨૦મી એપ્રિલ સુધીની ડાયરી મહાદેવભાઈએ લખેલી નથી. અમદાવાદમાં ફાટી નીકળેલાં તોફાનોના સમાચાર તા. ૧૨મીએ મુંબઈમાં મળ્યા એટલે તે જ રાતે બાપુ અમદાવાદ જવા નીકળ્યા. સવારે અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યા માર્શલ લૉ ચાલુ હતો. સ્ટેશનેથી સીધા કમિશનર મિ. પ્રૅટને મળવા એને બંગલે ગયા. તેમની આગળ બનેલા બનાવો માટે પોતાનું દુ:ખ વ્યક્ત કર્યું અને લોકોને સમજાવવા માટે સભા બોલાવવાની રજા માગી. આશ્રમમાં સભા ભરવાની તેણે રજા આપી. પણ તે ને તે દિવસે શહેરમા બધાને સભાની ખબર નહી આપી શકાય એમ લાગવાથી સભા તા. ૧૪મીએ બપોરે રાખવામાં આવી, જેથી અંધારુ થતાં પહેલાં લોકો પોતપોતાને ઘેર પહોંચી જઈ શકે. લોકોને જવાઆવવામા સોલ્જરો તરફથી કશી રંજાડ ન થાય તે માટે પણ બાપુએ કમિશનરને ખાસ વિનતી કરેલી સભા બહુ સારી થઈ. બેએક હજાર માણસની હાજરી હતી. બાપુનુ લખેલું ભાષણ શ્રી વલ્લભભાઈએ લોકોને વાચી સંભળાવ્યુ. એ ભાષણ તથા ત્યાર પછી લોકોને સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે તેમણે કાઢેલી પત્રિકાઓ પરિશિષ્ટ-૨માં આપી છે. આ પ્રસગે પોતાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે બાપુએ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. પછી તોફાનમાં ભળેલા માણસોને ખબર મળી તેમને એ રસ્તેથી વાળવાની પ્રવૃત્તિ તેમણે આરભી. તેને અંગે સી. આઈ. ડી. ખાતા સાથે તેમને કેટલોક સઘર્ષ થયો. ખાતાવાળા કહેતા હતા કે તમારી પાસે જ્યારે હકીકત આવી છે ત્યારે તોફાન કરનારાને નસિયતે પહોંચાડવામાં તમારે મદદ કરવી જોઈએ. બાપુનું કહેવું એમ હતું કે હુ તો સુધારક

છું. મારું કામ ગુનેગાર પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવી તેને સુધારવાનું છે. હું પોલીસને ખબર આપી તેમને સજા કરાવવા જાઉં તો મારાથી સુધારકનું કામ ન થઈ શકે.

થોડા દિવસ આશ્રમમાં રહી બાપુજી મુંબઈ ગયા. ત્યાં ગવર્નરની સાથે તેમની મુલાકાત થઈ. ત્યાંથી પાછા ફરતાં પોતાની સાથે થયેલી વાતચીત મહાદેવભાઈએ નોંધી છે.]

૨૧–૪–'૧૯

આજે અમદાવાદ જવાનું થયું. થોડી વાર આગમચ વલ્લભભાઈનો કાગળ આવેલો હતો. અમદાવાદમાં શાહીબાગના બધા બંગલા ખાલી કરાવી લશ્કર પૂર્યું છે, ગુજરાત ક્લબમાં લશ્કર પૂર્યું છે, લાહોર તરફથી ઍરોપ્લેન મંગાવ્યાં છે, એમના પોતાના બંગલાની આસપાસ લશ્કર ગોઠવ્યું છે. વળી ખબર પડી કે ગુજરાતને કોર્ટ માર્શલ ઑર્ડિનન્સ નં. ૪ લાગુ પાડ્યો છે. મને કાંઈક ખિજવાટ, કાંઈક ઉકળાટ, કાંઈક ગભરાટ થયો. મને લાગ્યું કે હવે કાંઈ નવાજૂની બનનાર છે. બાપુ કોલાબાથી બેઠા, હું ગ્રાંટરોડથી બેઠો. એક બે મિત્રોને મેં અણસારો કર્યો હતો. એટલે તેમાંના એક મારી સાથે ગાડીમાં ચઢી બેઠા હતા, બીજા ગાંધીજીની પોતાની સાથે આવવા ઈંતેજારી બતાવતા હતા. એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું: "પ્રસંગને માટે તૈયાર રહેજો." મેં કહ્યું: "પ્રસંગ આજે જ નથી આવ્યો શું?" ગાંધીજી કહે: "હા, કહેવાય નહીં." મને જરાક ગભરાયેલો જોઈને પૂછવા લાગ્યા, "તમે બધા આજે ગભરાટમાં છો?" મેં કહ્યું: "હા, ગભરાવાનું કારણ આપને નથી લાગતું?" પોતે કહે: "જરાયે નહીં – છાંટાભાર નહીં." મેં કહ્યું, "આપ ગભરાયા છો, અથવા આપને ગભરાવાનું કારણ છે એમ હું નથી કહેવા માગતો. એવું તે કોઈ કહી શકે ખરો? હું તો પૂછું છું, અમારો ગભરાટ આપને સકારણ નથી લાગતો?" પોતે કહ્યું, "હા, હા, એ તો હું સમજ્યો. તમારો ગભરાટ હું કહું છું કે કારણ વિનાનો છે." મેં કહ્યું: "એમ કેમ આપને લાગે છે? વલ્લભભાઈએ વર્ણવેલી તૈયારી શું સૂચવે છે? આપને એમ નથી લાગતું કે આપને થોડા દહાડા સરકારે છોડ્યા તે પોતાનાં બળ સંગઠિત કરવાને છોડ્યા, જરા દમ ખાવાનો વખત લઈ લેવાને માટે છોડ્યા? આ બધી તૈયારી મને તો આપને પકડવાની લાગે છે." જરા હસીને બોલ્યા: "અરે શી વાત કરો છો! મને શું પકડવાના હતા? એના ભાર નથી. એની મગદૂર નથી મગદૂર. બીજાને પકડશે એ વાત સાચી છે. બીજા ઘણાઓને કદાચ પકડશે, પણ મને નહીં પકડી શકે. મને એ લોકો અલગ પાડી નાખવા માગે છે ખરા." મેં કહ્યું: "બાપુ, તમે ભલે એમ કહો, પણ એ કરવાની પણ એમની હિંમત ચાલશે એમ મને લાગે છે.

તમને કાને જ નહી પકડે ? હું ખાનરીથી કહુ છુ કે પહેલાં પકડયા તે વખતે મારી આખમાંથી એક આસુ નીકળ્યુ હતું, આ વખતે તેયે નહીં જ પડે, પણ હુ તો માત્ર પૂછી લઉ છુ અને બાપુ, તમારા પર ગોળીમાર નહી કરે ? એનુ આવી બનેનુ હોય તો ગોળીમાર પણ કરે" બાપુ• "અરે, શી વાત કરો છો, એની હિમત કેમ ચાલે ? એ તો મોટી કરુણ ઘટના થઈ જાય" મે કહ્યુ "પ્રેગ અને સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ, એવા ગખ્સો સરકારને મળ્યા છે કે સરકારને લાજ લગાડનામા એને લાજ નથી આવવાની, એ તો બધા પર ગોળીમાર કરાવે " બાપુ બોલ્યા "તમારી વાત સાચી છે, એને લાજ નથી, પણ આ વાત નહી બને, એમની પરપરાથી એ વિરુદ્ધ છે" મે કહ્યુ• "પરપરાની વિરુદ્ધ તો અત્યાચારો આજે નથી થઈ રહ્યા ? દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારના કરતા પણ વધારે અધમતા આ સરકાર બતાવી રહી છે " બાપુ બોલ્યા "હા, પણ તમે કહો છો તેટલે દરજ્જે નહી જાય પજાબમા જે કરી રહ્યા છે તે થાય, પણ મારા પર ગોળીમાર ન કરી શકે જુઓની સાવરકર જેવા પર પણ ગોળીમાર નથી કર્યો ! અજીતસિહ જેવા પર પણ નથી કર્યો તો પછી મારા પર તો શુ કરે ?" મે કહ્યુ "બાપુ, રેજીનાલ્ડ ક્રેડોકે આજે આપને માટે લખ્યુ તે આપને ખબર છે ?" બાપુ "ના, શુ કહ્યુ છે ?" મે કહ્યુ "a misguided saint is more dangerous than A hundred agitators (ગેરરસ્તે દોરવાયેલો સત સો ચળવળિયા કરતા વધારે ભયકર છે) આવા એના વાકયો છે, અને આપને એવા દુશ્મન માનતા હોય તો તો આપને ગમે તેમ કરે એમા નવાઈ નથી " બાપુ કહે "એ કહે છે તેમા શુ ખોટુ છે ? ગેરરસ્તે દોરવાયેલો સત વધારે જોખમકારક નથી શુ ? હુ ગેરરસ્તે દોરવાયેલો નથી તે વાત જુદી છે મારી ગોળીમાર કરે તો ભારે મજા આવે પણ નહી કરે અને મારા પર તો નહી જ હા, પછી કદાચ પરમ દિવસે ગવર્નર સાથે મારી મુલાકાત થઈ ત્યાર પછી શુ થાય એ કહેવાય નહી !" મે કહ્યુ "બસ હુ પણ એ વાતની ગણતરી કર્યા કરુ છુ આપે ગવર્નરને સાણસામા મણા નથી રાખી અને સીધો પડકાર આપી આવ્યા છો કે થાય તે કરી લે, પછી શુ પૂછવુ ?" બાપુ "હા મ રાથી રહેવાય જ કેમ ? મે તો બરોબર એને જણાવી દીધુ" મે કહ્યુ "એ તો હવે આપ જે બોલ્યા હશો તેના શબ્દે શબ્દ વિકૃત કરીને શીમલા પહોંચ્યા હશે આપને કાઈ પણ કરતા બાપુ, તેઓ પાછા હઠવાના નથી દક્ષિણ આફ્રિકામા તો તમે હજારો હતા, અહી આપણે ખોબા જેટલા છીએ, એટલે એમના મનમા થઈ જાય કે બધાને દબાવી દઈએ " બાપુએ કહ્યુ, "દક્ષિણ આફ્રિકામા ખરા સત્યાગ્રહી તો

આંગળીએ ગણાય એટલા હતા, અહીંયાં ખરા સત્યાગ્રહીઓ ઘણા વધારે છે. ગમે તેમ હોય, દેશનો સિતારો બહુ ચઢેલો છે એમ હું જોઈ રહ્યો છું. દેશ એવી ટોચે પહોંચશે કે વાત ન પૂછો. મારા પર ગોળીબાર કરે તો બળવો જ ઊઠે, ક્રાન્તિ થાય, અને તેમ થતાં જે ખુનામરકી થાય તેને, માટે હું છાંટાભાર જવાબદાર નહીં ગણાઉં." મેં કહ્યું: "બાપુ, આ પૂછવું જરા વિચિત્ર લાગશે. પણ પૂછી જ લઉં, કે આપને જો ફાંસી દે અને તેમ થતાં આપની ઉપર આશક થયેલા અનુયાયીઓનો પિત્તો ઊછળે અને તેઓ લોહી ઉડાવે તો આપના આત્માને દુઃખ પહોંચાડ્યું ગણાય ને?" બાપુ કહે: "બેશક, ભારે દુઃખ થાય. સત્યાગ્રહનો એક આંકડો એ લોકો નથી સમજ્યા એમ જ કહેવાય, અને સત્યાગ્રહ અપવિત્ર બને — એને પારાવાર નુકસાન પહોંચે. માત્ર તમે એટલું કરી શકો કે એવાં ભારે સત્યાગ્રહી પગલાં લેતા રહો કે તમને પણ શૂળીએ ચડાવે." મેં કહ્યું: "બાપુ, સાચું છે. બરોબર પળાશે."

આ પછી પોતે સૂવાનો હુકમ કર્યો. પણ મારું મન ચકડોળે ચડ્યું હતું એટલે હું કેમ ચૂપ રહું? મેં કહ્યું: "એક વાત, જો રજા હોય તો." હસતાં હસતાં કહે: "સારું પૂછો." મેં ચલાવ્યું: "બાપુ, એક વાર તમે કહેતા હતા કે માણસને તેની કૃતિથી જુદો પાડીને નહીં વિચારી શકાય. 'આપને જેઓ પૂજે છે તેઓએ આપનાં કાર્યોને લીધે જ આપને પૂજવા જોઈએ. આપ અમને વારંવાર કહેતા કે મને પૂજવો હોય તો મારાં કાર્યને પૂજો, મારાં કાર્યોને આચરો. ત્યારે હવે આજ સવારના આપના એક વાક્યથી મને આ બાબત યાદ આવે છે, અને તે વાક્ય વિચારવાનું મન થઈ જાય છે. આપે સવારે કહ્યું કે 'આપણને માણસ તરફ તિરસ્કાર કેમ હોય? તેનાં કાર્યો તરફ તિરસ્કાર હોઈ શકે.' જો આપનો પ્રથમનો ઉપદેશ સાચો હોય તો આ બીજામાં જરા ત્રુટી આવતી લાગે છે. આપણે માણસને તેનાં કાર્યોથી અલગ રાખીને જેમ પૂજી શકતા નથી, તેમ એક માણસને તેનાં કાર્યોથી અલગ રાખીને તેનાં કાર્યોને નિંદી શકતા નથી."

બાપુ બોલ્યા: "તમે કેમ ભૂલો છો? કાર્ય ઉપર તિરસ્કાર થાય તે આપણને ચડાવનાર છે, માણસ ઉપર તિરસ્કાર થાય તે આપણને પાડનાર છે, અને તે માણસને કશો લાભ આપનાર નથી. માણસને તેના ગુણો માટે પૂજવામાં આવે તો આપણે ચડીએ છીએ." મેં કહ્યું: "હું નૈતિક દૃષ્ટિએ તમારી વાત સ્વીકારું છું, પણ મને એ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અશક્ય જેવી લાગે છે." બાપુ: "તમને શા માટે અશક્ય લાગે એ હું સમજતો જ નથી. તમે તો એમ પદ (ત્રિરાશીનું) મૂકી દીધું કે માણસના ગુણ માટે.

તેને પૂજીએ તો તેના દોષ માટે તેને નિંદીએ. પણ આ વાત ઠીક નથી. માણસ હંમેશાં ગુણોને અથવા કાર્યોને નથી પૂજી શકતો. દાખલા તરીકે શાસ્ત્રિયાર અને નટેશનને મારાં ઘણાં કામો રેઢિયાળ લાગે છે, પણ મને તો તેઓ ખૂબ પૂજે છે. ત્યારે એઓને માટે જેમ મને પૂજવા સારુ મારાં કાર્યોને પૂજવાં કઠણ થઈ પડે છે તેમ માણસનાં નઠારાં કામ માટે તે માણસની નિંદામાંથી દૂર રહેવું એ સામાન્ય માણસ માટે કઠણ છે. એટલે તમને એ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અશક્ય લાગે. પણ મને જરાયે નથી લાગતું. જુઓને, પેલે દિવસે ગવર્નરને હું મળ્યો, તેણે અતિશય ખરાબ ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા, પણ મને શું તેના તરફ જરાયે રોષ થયો હતો કે? તલભાર નહીં. હું તો મને જો પ્રસંગ મળે તો એ માણસની ખૂબ ચાકરી કરી લઉં. એના તરફ શા કારણથી મને તિરસ્કાર ઊપજે? જગતમાં એકે માણસ 'હું દુષ્ટ છું' એમ સમજીને દુષ્કાર્ય કરતો નથી. માણસ સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. ત્યાં તેનો શો દોષ કાઢવાનો હોય? અંગ્રેજ તરફ મને જરાય તિરસ્કાર નથી થતો તેનું શું કારણ? હું જોઈ શકું છું કે રાજ્ય કરતી પ્રજા એ રીતે જ વર્તે. એની સેવા કરી એને સુધારવાની મારી તો ફરજ રહી. આ મિસિસ બેસંટ, હાલ એ જેટલું ઝેર વર્ષાવી રહી છે તેટલું કોઈએ વર્ષાવ્યું છે? પણ શું મને એના તરફ જરાય તિરસ્કાર છે કે? એણે આટલાં વરસ દેશની સેવા કરી અને બુઝુર્ગ થયે એની મતિ ફરી તેમાં એને નિંદવી કે એને દયાપાત્ર ગણવી? ને નિંદવી એ તો પડતાંને પાટુ માર્યા બરાબર છે. મેં તો કાલે કોંગ્રેસ કમિટીની મીટિંગમાં ખસૂસ કરીને એની પાસે જ ખુરશી લીધી હતી, અને કોઈ પણ માણસ એનું અપમાન ન કરે એની બરોબર સાવચેતી રાખી રહ્યો હતો. કોઈ અપમાન કરત તો હું તરત તેને ધમકાવી નાખત.

"માણસની તિરસ્કાર વૃત્તિ એ તેની નબળાઈ સૂચવનારી વસ્તુ છે. 'તિરસ્કાર નબળા માણસને જ ઊપજી શકે. પ્રેમ કહો અથવા દયા કહો એ જબરા માણસની નિશાની છે. તિરસ્કાર વૃત્તિ એ ધર્મવૃત્તિનો લોપ સૂચવે છે. માણસની દયા ઉદારતામાં રહેલી છે, ઉદારતા જ દયામાં રહેલી છે અને એ ઉદારચરિતો ખરા મર્દ છે." હું દબાઈ ગયો, નિરુત્તર થયો. બે શબ્દ બોલ્યો: "હું બરાબર સમજી ગયો છું. મેં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અશક્ય કહ્યું એ એક રીતે હવે સાચું લાગે છે — એ જ રીતે કે મારી માનસિક દશામાં એ વસ્તુ — એટલે કાર્યોને નિંદો, કાર્યના કરનારને ન નિંદો, એ વૃત્તિ — અશક્ય છે. એટલી મારી ધર્મવૃત્તિ શિથિલ, એમાં નવાઈ નથી. આજે આખો દિવસ હું એ શિથિલતાને વશ થયો હતો. બેસંટને, પટેલને, ગવર્નરને

મે ધિક્કાર્યા કીધા છે, એ મારા મગજની નબળાઈ સૂચવે છે હવે એ ભાવ નથી રહ્યો એમ પણ કહી દઉં છુ " બાપુ બોલ્યા "હા એ સમજાય એવી વસ્તુ છે મને તો જરાય તિરસ્કાર નથી થતો એમ હુ બરોબર કહુ છુ પણ એમ બોલતા હુ મારામા ભારે ઉદારતા હોવાનો આરોપ વહોરી લઉં છુ પણ કાઈ વાધો નહી જે વસ્તુ મારામા છે તે કહેતા મને સકોચ શો? મને પચાસ વરસ થયા છે તે હુ કોઈને ઓગણપચાસ કહુ ખરો? માણ શરીર વધતુ હોય કે ઘટતુ હોય, જેમ હોય તેમ મારે કહેવુ જોઈએ આ વાત પણ એવી જ છે હુ ઉદારતામા દરરોજ આગળ વધી રહ્યો છુ એ વૃત્તિ હુ નાકબૂલ કેમ કરી શકુ? એમ કરુ તો એ મિથ્યા વિનય કહેવાય હુ કહુ છુ કે મારામા એ વસ્તુ હાલ બરોબર પ્રગટી રહી છે, અને ખરેખર, મને કોઈને માટે તિરસ્કાર નથી છૂટતો મારો ભાઈ દારૂડિયો, ચોરી કરનાર, બીડી પીનાર હતો તેને શુ હુ ધિક્કારતો? નહી, કદી નહી મે એમને કહેલુ કે ભાઈ, હુ તમારી સાથે સબધ નથી રાખવાનો — જ્યા સુધી તમે તમારી એબો છોડો નહી ત્યા સુધી પણ એ બધુ પ્રેમથી જ કહેવુ ' મે કહ્યુ "બાપુ, આ દાખલામા તો એઓ આપના ભાઈ હતા માટે આપ પ્રેમથી વર્તી શકેલા એટલો ઉત્તર આપી શકાય " તરત જ ઉત્તર મળ્યો · "બરોબર છે તેથી જ મે સત્યાગ્રહ પત્રિકા નં૦ ૩મા કહ્યુ છે કે કુટુબમા પ્રેમથી વર્તનાર માણસ પશુની કોટિમાથી નીકળી એક પગથિયુ ચડેલો છે એ પ્રેમનો પોતાના ગામના માણસો વિષે અનુભવ કરનાર તેથી પણ જરા આગળ વધેલો છે, ન્યાતના તમામ માણસો વિષે અનુભવ કરનાર તેથી પણ જરા આગળ વધેલો છે, એમ આખા જગતમા પોતાનો ગમે તેવો વિરોધી હોય તેની સાથે તિરસ્કાર, દ્વેષ, ન કરતા પ્રેમથી વર્તનાર — સત્યાગ્રહથી વર્તનાર — કોઈક જ છે, અને તે વસુધૈવ કુટુંબકમ્ માનનાર ઉદારચરિત પુરુષ છે અને એ ઉદારતાની શી ભારે ખૂબી છે! માણસ ગજા જેવો વર્તી શકે છે, પછી ગમે તેના પ્રહારો આવ્યા કરતા હોય ને! ગુલિવરમા* પેલા બ્રોબડિંગનેગિયનોની હથેળીઓમા લિલિપુટિયનો બેસતા,

---

* ગુલિવરની સફરો લે૦ સ્વિફ્ટ આ પુસ્તકમા ગુલિવર નામના માણસે આ પૃથ્વી ઉપરના દૂર દૂરના વિચિત્ર દેશોમા કરેલી સફરોનુ વર્ણન આવે છે લિલિપુટના લોકો વેતિયા છે બ્રોબડિંગનેગના લોકો માણસના કરતા દસબાર ગણા ઊંચા અને લાબા પહોળા રાક્ષસી કદના છે બીજા પણ વિચિત્ર લોકોના દેશમા ગુલિવર સફર કરી આવે છે ગુલિવરની હથેળીમા લિલિપુટિયનો બેસતા અને બ્રોબડિંગનેગિયનોની હથેળીમા ગુલિવર બેસતો એમ જોઈએ, આ પુસ્તક કટાક્ષસાહિત્યમા ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે યુરોપની સામાજિક અને રાજદ્વારી સંસ્થાઓ મુત્સદ્દીઓના કાવાદાવા રાજ્યવિસ્તારની

તેને ચૂંટીઓ ભરતા, મારતા, લોહી કાઢતા, — પણ બૉબડિંગનેગિયનોને કંઈ થતું કે? તેમને તો એ ગલીપચી લાગતી. એ જ રીતે આપણે વર્તવાનું છે.' મને ખરેખર, દક્ષિણ આફ્રિકામાં મીર આલમે ઘા કરેલા તે જરાય લાગ્યા નહોતા, તે આ જ વૃત્તિને લીધે. અંગ્રેજ સરકારનો એકે ઘા હું નથી ગણકારતો તે પણ આ જ વૃત્તિને લીધે. અને તેથી જ મને તેના તરફ તિરસ્કાર નથી થતો."

મારું અંતર તો આ ઉદારચરિત આત્મા તરફ પૂજાથી ઊભરાઈ રહ્યું હતું પણ બહાર પણ તે પ્રગટ કર્યા વિના રહેવાયું નહીં. મને પ્રેમાશ્રુ આવ્યાં. હું નમીને બોલ્યો: "મને ક્ષમા કરજો. મારો તિરસ્કાર પણ ગયો એટલી ખાતરી આપું?"

હૉર્નિમેનને દેશપાર. એ વિષે લોકને સંદેશો. ઘણાં માણસો આ બાબતમાં બાપુના ઉદ્ગારો સાંભળવા રેવાશંકરભાઈના

૨૬–૪–'૧૯ મકાનમાં ઉત્સુક થઈને બેઠાં હતાં. બાપુએ લોકોને સંબોધીને પત્રિકા લખાવી. પછી પણ રોજ કેટલાક દિવસ સુધી, લોકોને પત્રિકાઓ દ્વારા સરસ લોકશિક્ષણ આપ્યું. [એ બધી પત્રિકાઓ પરિશિષ્ટ ૩માં આપી છે.]

[આની સાથે છૂટા કાગળમાં મહાદેવભાઈની એક નીચે પ્રમાણેની નોંધ છે. તેના ઉપર તારીખ નથી પણ આ દિવસો દરમ્યાનની એ લાગે છે. બાપુજીને મુંબઈના પોલીસ કમિશનર સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર તેમાં છે.]

શરૂઆતમાં કમિશનર ડહાપણ કરીને કહેવા લાગ્યો કે ગવર્નરે મને પૂછેલું કે હૉર્નિમેનને પકડીએ તો કાંઈ અશાંતિ થાય કે? મેં જવાબ આપેલો કે: "ગાંધી ધાર્મિક માણસ છે એટલે દેશના બધા હિંદુઓ એને માટે ઊલટે, હૉર્નિમેનને માટે તેમ થવાનો સંભવ નથી." બાપુએ એને જવાબ આપ્યો: "એ તો સત્યાગ્રહ ન હોત તો તમે બધા ખાડ ખાત, અને સત્યાગ્રહના વખત વિના કોઈ બીજે વખતે એને પકડ્યો હોત તોપણ તમે જોઈ લેત. મુંબઈમાં ખુનામરકી થાત, દેશમાં ગંજાવર સભાઓ થાત, અને તમને વર્ષદહાડા સુધી જંપવા દેત નહીં. પણ એ બધું દાબમાં રહ્યું છે તે સત્યાગ્રહને લીધે. હા, ભડકો હિંદુસ્તાનમાં સળગાવનાર સત્યાગ્રહ છે એ વાત પણ સાચી. અને એ ભડકો આજે નહીં તો કાલે સત્યાગ્રહ વિનાયે સળગ્યા વિના રહેવાનો હતો!"

લાલસા, યુદ્ધો, વગેરે ઉપર સખત કટાક્ષ છે. પુસ્તકની ખૂબી એ છે કે તેના કેટલાક ભાગો બાદ કરતા, તેનાં રમૂજ વર્ણનો બાળકો તેમ જ પ્રૌઢો બંનેને ગમે તેવાં છે.

કમિશનરે પૂછ્યું : "હૉર્નિમૅન વગેરેએ અમદાવાદ આશ્રમમાં આવીને સત્યાગ્રહની સૂચના તમને કરી ત્યારે તમે ઉપાડી લીધી કેમ નહીં ? તે વખતે તમારી આશ્રમની મીટિંગમાં શું શું બન્યું તે કહેશો ?" બાપુએ અથથી તે ઇતિ સુધી બધી હકીકત કહી સંભળાવી. કહ્યું કે "સત્યાગ્રહની સૂચના તો મેં પોતે જ મુંબઈમાં મારી માંદગીની પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં કીધેલી. એમણે ઉપાડી લીધી. એઓને મેં કહ્યું કે હું અપંગ માણસ પડ્યો, તમારામાં તાકાત હોય તો તૈયાર થાઓ અને એઓ તૈયાર થયા. એ તૈયાર થવામાં હૉર્નિમૅન, વલ્લભભાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા વગેરે બધા આગળ પડ્યા હતા. પણ એ તો એઓનો મારામાં વિશ્વાસ તેથી."

કમિશનર : "તમારી સાથે કામ કરનારાઓ કેવા માલ વગરના છે તે ખબર છે તમને ?" બાપુ કહે : "હા, ખબર છે."

પછી હૉર્નિમૅન, શંકરલાલ, વલ્લભભાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા અને બીજાઓની વાત ચાલી. શંકરલાલ સિવાય બધાની ઉપર એ ખફા હતો. શંકરલાલ વિષે જાણી જોઈને ન બોલતો હોય એમ પણ લાગ્યું. એણે કહ્યું : "હૉર્નિમૅન જેવો ચારિત્ર્યશૂન્ય માણસ તમને ક્યાંથી હાથ લાગ્યો ?" બાપુએ એને બોલતો અટકાવ્યો અને કહ્યું : "હું એને વિષે કંઈ સાંભળવા માગતો નથી. ખાનગી ચારિત્ર્ય એનું ગમે તેવું હોય, એણે ભારે સેવા બજાવી છે." પેલો જરા હળવો પડ્યો, કહેવા લાગ્યો : "હું તો ભવિષ્યમાં એ છૂટો થઈને આવે અને એની સાથે તમારે કામ લેવું પડે એ મને ઠીક નથી લાગતું માટે કહું છું." બાપુ કહે : "તમારી ઉદારતા માટે ઉપકાર માનું છું, પણ મારે એ બાજારી બદગોઈનું કશું કામ નથી." તોયે પેલો બંધ ને રહે, એટલે બાપુએ કહ્યું કે "સારુ ચલાવો." એટલે એણે હૉર્નિમૅનનું જેટલું કાળું કઢાય તેટલું કાઢ્યું. ઉમરનું પણ કાઢ્યું. ઉમર તો હૉર્નિમૅન કરતાં પણ દુષ્ટ છે એમ બતાવ્યું. જમનાદાસ ચોખ્ખો માણસ છે, પણ એ તો વિચાર વિનાનો છે ૪૦ ૬૦. વલ્લભભાઈનો અમદાવાદની ગરબડમાં કાંઈ ભાગ નહીં કે ? મોહનલાલ પંડ્યાનો નહીં કે ? એમ પૂછ્યું. બાપુએ કહ્યું : "છાંટાભાર નહીં. એઓએ જે શાંતિભર્યું કામ કર્યું છે તેની તમને ખબર નથી. મોહનલાલ પંડ્યા પણ વલ્લભભાઈ સાથે મારા હાથ નીચે જ ખેડામાં કામ કરનાર હતા અને સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજનારા એઓના જેવા કોઈ નથી." ઉમરની વાત પાછી નીકળી; ઉમરને માટે તો કેટલાક કાળનું ઝેર હશે એમ લાગ્યું. બાપુએ કહ્યું કે "મારી પાસે ઉમર વિષે સાંભળવું છે ?" પેલો કહે : "હા." બાપુએ કહ્યું : "કરોડાધિપતિનો જુવાન છોકરો – કદાચ જરા સ્વચ્છંદી હોય. પણ એના જેવો સુંદર માણસ મુંબઈમાં શોધ્યો જડે એમ નથી. એને માટે તમારા હૃદયમાંથી

કોઈ પણ કાંટો હોય તે કાઢી નાખજો તમારે તમારા હૈયામાં એને માટે ખૂણો કાઢવો જોઈએ" પેલો કહે "ખૂણો તો તમે ઉત્પન્ન કરી આપો ત્યારે"

એટલે બાપુ પોતાના સિદ્ધાંતની વાત કરવા લાગ્યા. કહ્યું "મારી આગળ આવી વાત કરવી મિથ્યા છે હું તો સુધારક રહ્યો ને ત્રાસવાદીઓને પણ ભેગા કરનારો માણસ રહ્યો હું તો તે બધાને સુધારી લઈશ, મે ઘણાને સુધાર્યા છે" પેલો કહે. "ત્યારે તમારે તો પોલીસ મોલીસની જરૂર નહીં" બાપુ કહે "શું કરું? તાર રેલવેને જેમ આવશ્યક અનિષ્ટ તરીકે નિભાવી લઉં છું તેમ પોલીસને પણ આવશ્યક અનિષ્ટ ગણું છું તમારા આદર્શોમા અને મારા આદર્શોમા આસમાન જમીનનો ફરક છે આપણો કયાં મેળ ખાય? તમે તો પશુબળને પૂજનારા છો, યુદ્ધને પરમેશ્વર માનનારાઓ હું જો લીગ ઑફ નેશન્સમા હોઉં તો તમારી મશીનગન, એરોપ્લેન, સબમરીન બધું નાશ કરાવું, અને એવો ઠરાવ કરાવું કે જેને લડવું હોય તે લાઠીઓથી લડે'

કમિશનર "તમને તમારા માણસોએ છેતર્યા હોય એમ તમને નથી લાગતું?" બાપુ કહે "ના મારી જિંદગીમા મને છેતરનાર માણસ મારો એક બાળસ્નેહી હતો બાકી તો જે છેતરવા ગયા છે તે પછડાયા છે અને મારી માફી માગી છે એને છેતરતા હોય તોયે શું? વલ્લભભાઈ ભલેને મને છેતરતા હોય છેતરશે તો નુકસાન તેમને છે કમિશનર "ખેડાવાળાઓનો અમદાવાદમા ખૂબ ભાગ નહીં કે? શર્મા ૨૦૦ માણસ લઈને અમદાવાદ નહીં ગયેલો કે?" બાપુ કહે 'બિન ન ભાગ નહીં, શર્માની મને જરાયે ખબર નથી પણ એ બસો માણસો લઈને ગયેલો એ વાત જૂઠી છે"

સી આઈ ડી ના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ કરી સાથે જ બેઠેલા હતા તેમણે પૂછ્યું "રોલેટ ઍક્ટ વિષે તમારા વિચારો જાણવા માગું છું" બાપુ કહે "કાળો રોલેટ ઍક્ટ, સમજતું "પુસ્તક કાઢ્યું તેના ઉદ્દેશની ઉપર જ બાપુએ તો ભાષણ આપ્યું "તમારામાના ઘણા વિધિનિષેધ વિનાના હોય છે, અક્કલ વિનાના હોય છે તેઓ જ નક્કી કરનાર કે કયા ગુના થાય છે અને કયા નહીં? અને જ્યા વિધિનિષેધ વિનાના અને અક્કલ વિનાના બને ભેગા થયેલા હોય ત્યાં શો ન્યાય મળે? તમે શો ઍક્ટ આપ્યો છે કે જેથી જનતા પણ વગ ની છોડો તમારી ઉપર શી રીતે વિશ્વાસ રાખી શકાય?' આ બધું સાંભળીને પેલા ચોંક્યા અને કહ્યું કે "હવે તો વધારે વિચાર કરીને અમે તમારી સાથે રોલેટ કાયદાના સબંધમા તકરાર કરશું, પણ તમને સમજાવી શકશું કે રોલેટ કાયદાના સબંધમા સત્યાગ્રહ કરીને તમે ભારે ભૂલ

આપી છે." બાપુ કહે: "હું સમજવાને તૈયાર છું." પેલો કહે કે "હા, તમે ભૂલ કબૂલ કરનારા તો છો એ અમે સમજીએ છીએ."

આવી રીતે ગપ્પાં મારી હસતા હસતા છૂટા પડ્યા. બાપુને આનું તાત્પર્ય એટલું લાગે છે કે ઉપરની વાતમાં આવેલા બધાઓને પકડશે અને એમને પોતાને એક નિરુપદ્રવી પાગલ તરીકે હાલ રહેવા દેશે. પછી એ નિરુપદ્રવી પાગલ પણ ઉપદ્રવકર્તા થઈ પડે તો તેને પૂરશે. જોઈએ છીએ એ લોકોની મુરાદ કેટલી બર આવે છે.

'ક્રૉનિકલ' ઉપરના 'સેન્સરશિપ' (જાપતો)ના હુકમો લઈ લેવામાં આવે તો બાપુએ તંત્રી થવાનું કબૂલ્યું છે. પંડિતજી આ બાબત ગવર્નરની સાથે મસલત કરવા ગયા છે. પણ એક મુશ્કેલી છે. 'ક્રૉનિકલ'ની જામીનગીરી જપ્ત કરી છે અને બાપુ કાંઈ જામીનગીરી આપીને પત્ર નહીં ચલાવે. એટલે સંભવ છે કે 'યંગ ઇંડિયા'ને* દૈનિક બનાવીને બાપુ તેને ચલાવવા માંડે.

ચંદ્રશંકર પંડ્યાનો આગ્રાથી તા. ૧૮–૪–'૧૯નો પત્ર: "'ગાંધીજીને ચરણે' એ નાનકડું ગીત આ સાથે મોકલું છું. એ કાળો કાયદો ન હોય, એવી બિચારાની આમે તો સત્યાગ્રહ ન કરોને?"

[સત્યાગ્રહી ગીત]

ચરણે ગાંધીજીને શિર ઝુકવીએ,
શિર ઝુકવીએ,—દિલ ઝુકવીએ. ચરણે૦
સરકારે કાળા કાયદા કીધા,
લોક પુકારો લક્ષ ન લીધા,
પીડા પ્રજાની હવે ક્યાં જઈ કહીએ? ચરણે૦
બ્રિટિશ લોકમાં શ્રદ્ધા જ રાખી,
હિંદ બિચારું થઈ ગયું ખાખી,
મૂગા મારો તે હવે ક્યા સુધી સહીએ? ચરણે૦
મિતવાદી થાક્યા, ઉદ્દામો થાક્યા,
કોના ઉપાયો કામ ન લાગ્યા,
સત્યાગ્રહનું હવે વ્રત આદરીએ. ચરણે૦

* આ 'યંગ ઇંડિયા' મુંબઈમાં નીકળતું સાપ્તાહિક હતું. એક સિન્ડીકેટ તે ચલાવતી. તેના મુખ્ય કર્તાહર્તા શ્રી શંકરલાલ બૅંકર અને ઉમર સોબાની હતા. હૉર્નિમૅનના પકડાયા પછી તેમણે આ પત્ર બાપુને સોંપ્યુ અને 'ક્રૉનિકલ'ની ખોટ કાંઈક પૂરી કરવા સારુ અઠવાડિયામાં બે વખત કાઢવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. મેથી ઑક્ટોબર સુધી એ પત્ર મુંબઈમાં ચાલ્યું. સાતમી ઑક્ટોબરથી તેને સાપ્તાહિક બનાવીને અમદાવાદમાં નવજીવન મુદ્રણાલયમાં છાપવાનું શરૂ કર્યું.

આપી રહી ચારે બાજુ નિરાશા,
અનાથ હિંદની એક જ આશા,
ગાંધી મહાત્માનું શરણ જ લઈએ. -ચરણે૦

એને ઉત્તર :

"તમારો કાગળ વાંચીને તો હું બહુ રાજી થયો. કારણ કે તમારી તબિયત કેવી છે તે જાણવા હું ઇંતેજાર હતો. એટલું બધું તમને શું દર્દ છે જે હજી સુધી તમે સાજા થતા નથી? આગ્રામાં કયુની બાથ આપનાર એક સંસ્થા છે. પંડિત હૃદયનાથ કુંઝરૂ મારી પાસે તેનાં બહુ વખાણ કરતા હતા. તમે આગ્રામાં જ છો એટલે ત્યાં જઈ થોડા કયુની બાથ લેશો તો કદાચ ઠીક થાય ખરું.

"તમારું કાવ્ય સુધારવાને સારુ પાછું મોકલું છું. તેમાં તમારી પ્રીતિ ખૂબ જોઉં છું, પણ તમારી પાસેથી અને તેમાં માંદાની પાસેથી હું વધારેની આશા રાખું છું. કાયદાને સારુ 'કાળો' વિશેષણ કાઢી બીજું વાપરો. ભલે 'આકરો' કહો. 'કાળો' તે શબ્દ ક્રોધસૂચક છે. ભાષા પણ સત્યાગ્રહને શોભાવનારી જોઈએ ને? 'બ્રિટિશ લોકમાં શ્રદ્ધા જ રાખી' એ વિચાર સત્યાગ્રહને વર્ણવતાં અસ્થાને છે. આપણે બ્રિટિશમાં શ્રદ્ધા રાખવામાં કાંઈ દોષ નથી કીધો, આપણે આપણા પોતાનામાં શ્રદ્ધા ન રાખી એ દોષ કર્યો છે. જે પોતાને મદદ કરે છે તેને જ ઈશ્વર મદદ કરે છે, તેવું જ બ્રિટિશનું છે. બ્રિટિશ કાંઈ ઈશ્વરથી વધી જાય? મૂંગા મારો સહન કરવા એ તો સત્યાગ્રહીનો મંત્ર છે, પણ તે દુઃખનિવારણની ખાતર. સત્યાગ્રહ વિષે કાવ્ય લખતાં મિતવાદી વગેરેનો મુકાબલો હું તો ન કરું. મારી છેલ્લી પત્રિકા મોકલું છું. તે વાંચી જાઓ અને પછી સત્ય અહિંસાની અપાર શક્તિ સૂચવનારી, સવિનય ભંગ અને અજ્ઞાનમય ઉદ્ધત ભંગ વચ્ચેનો ભેદ સૂચવનારી, કડીઓ સરસ્વતી દેવી તમને સુઝાડે અને તમે આપી શકો તો આપો એમ ઇચ્છું છું.

"તમારો પત્ર ફરી વાંચતાં જોઉં છું કે તમે તમારા કાવ્યની પ્રત્યે પણ સત્યાગ્રહનો ડર રાખ્યો હતો. ડર તો લગભગ સાચો પડ્યા જેવું થયું છે. પણ હશે. સત્યાગ્રહી બિચારો શું કરે? મારા હાથ મને પૂરું કામ નથી આપી શકતા, નહીં તો આ કાગળ હું મારે હાથે લખત. બીજું કાવ્ય આપતાં ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી. તમારી તબિયત સંભાળીને જ લખજો. A thing of beauty is a joy for ever (સૌન્દર્યપૂર્ણ કૃતિ એ શાશ્વત આનંદ (નો વિષય) છે.) એ અમર વાક્ય લખતાં પહેલાં કીટ્સને કેટલો બધો વખત ગયો હતો?"

[નીચેનું મહાદેવભાઈના અક્ષરનું બાપુજીના ઉદ્‌ગારોનું તારીખ વિનાનું ટાંચણ છૂટા કાગળ પર છે તે પણ અહીં જ આપવું ઠીક છે.]

ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. હોર્નિમેનની અલૌકિક સેવા. 'ક્રૉનિકલ'ના લખાણમાં રોષ છતાં હું કહેતો કે એણે બજાવેલી સેવા કોઈએ નથી બજાવી. ખરું વૃત્તવિવેચન એ સમજેલો. ભારે છૂટ બધાને આપી છે. એની એવી સેવા માટે શું કરીએ? ઉપવાસ. હું થરથરી રહ્યો. ધંધો તો એ જ કરાવવો રહ્યો. આ મહાયુદ્ધમાં આપણે જેમ જેમ એ કરતા રહીશું તેમ તેમ આપણે ચઢતા રહીશું. આપણને બધાને વીણી વીણીને લઈ જાય તોપણ શું? આપણને મારે તો તો બહુ સરસ. પણ એ બ્રિટિશ હાડમાં નથી. હોર્નિમેનને દુઃખ નહીં દેવાના. એ તો પોતાનો કક્કો ખરો પાડવા માગે છે. એને આપણે બતાવવું છે કે આપણે એ નથી ખરો પાડવા દેવાના. ઉપવાસ એ મનની સ્થિતિ છે. હોર્નિમેનના જેવો બીજો કોણ હતો? અત્યારે આપણે ભારે તાલીમ લઈ રહ્યા છીએ. લોકોને આપણે સમજાવી શકીએ કે આ મહાદારુણ પણ ધર્મયુદ્ધ છે. રોલેટ કાયદા તો ક્યારે રદ થશે. સરકારને આપણે પડકાર આપવાનો છે. મેં તો કોંગ્રેસ કમિટીની સામે પણ ત્રણ બાબતો મૂકી દીધી. પણ બાથ ભીડતાં પહેલાં પ્રજાને સમજાવી દેવું જોઈએ કે શાંતિ ભારે જાળવવી જોઈશે. હિંદુમુસલમાન એકતા માટે કોઈ પણ ઠરાવ ન કરે પણ પોતાની તૈયારી પૂરી રાખે. ઇબાદત કરે તો ચોખ્ખો વિજય જ છે. પણ હિંદુસ્તાન પૂરેપૂરું સમજી જાય તો સરસ. ભૂખ ખેંચવામાં ઉપવાસ નથી, પણ એની પાછળ જે ઇબાદત રહેલી છે, પ્રાર્થના રહેલી છે, તેમાં છે. પ્રાચીન સુધારો શું છે? જૂના વખતમાં લડતા પણ લડવાની હંમેશા તૈયારીમાં નહોતા રહેતા. મુગલાઈને સમયે પણ એટલો ઉત્પાત ન હતો. એની તલવાર બુઠ્ઠી હતી. કોઈ એને માટે શોધ કરનાર પણ નહોતા પડ્યા. આપણને યુદ્ધની જંગલી દશામાંથી નીકળવાની ઇચ્છા હતી ત્યારે આ લોકો તો એમાં જ મોટાઈ માની રહ્યા છે. પ્રો. વિલ્સનના વાક્યને હું ભૂલી શકતો નથી. હિંદ એની સાથે રહેવાનો નિર્ણય કરે એ પશુઓની સાથે રહેવા કરતાં મને સારું ન લાગે.

મુંબઈ: ઍંડ્રૂઝનો કાગળ. વ્રત સંબંધી તકરાર. મેં મારી જિંદગીમાં નાનપણમાં બે વ્રતો લીધેલાં તે છોડવાં પડેલાં
૪–૫–'૧૯ તેનું મને કેટલુંક દુઃખ રહ્યું. વ્રતો વિકાસને બાધક છે, ઇ૦ દલીલ. પંજાબની સ્થિતિ સંબંધી હકીકત.

એને ઉત્તર:

૧ "પ્રિય ચાર્લી,

"તમને એક પુસ્તક લખી મોકલવા જેટલો મને વખત નથી. માત્ર કાગળથી મને સંતોષ નહીં થાય. વ્રત સંબંધી તમારા વિચારો ભૂલભરેલા છે એમ હું બતાવી શકું-એ વિષે મને છાંટાભાર શંકા નથી. રામના આચરણનો તમે જે અર્થ કરો છો એ બતાવે છે કે એ વસ્તુ તમે બરાબર સમજ્યા નથી. અને બાઇબલનો જે ફકરો તમે ટાંક્યો છે એમાં 'swear'નો શો અર્થ થાય છે? એ ફકરાનો તમે કરેલો અર્થ ખોટો ન હોય? મને તો લાગે છે કે ઈશુનું આખું જીવન એક સીધુંસાદું વ્રત જ હતું, જેમાંથી કોઈ દુન્યવી સત્તા તેને ચળાવી શકે એમ નહોતું. તમારા કાગળમાં તમારાં બે વ્રતોનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ તો વ્રતોની વિડંબના છે. એવી વસ્તુનાં વ્રત જ ન લેવાય. માણસ પોતાના સરજનહાર આગળ ઊભો રહીને શું કામ એમ ન કહી શકે કે 'હે પિતા, તારી મદદથી હું કદી જૂઠું નહીં બોલું?' પણ મારા સરજનહાર આગળ ઊભીને હું એમ ન કહી શકું કે 'અમુક કે તમુક સમાજ યા મંડળનો હું કદી ત્યાગ નહીં કરું.' મારી વાત હું બરાબર સ્પષ્ટ ન કરી શક્યો હોઉં, પણ તમે કબૂલ કરશો કે મેં પૂરા નિખાલસપણે વાત કરી છે. અને જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં બીજું શું થઈ શકે?

"તમે ખાતરી કરી લીધી કે ફટકા શા માટે મારવામાં આવ્યા હતા? હું એ જાણવા ઇચ્છું છું.

"લેખો અગાઉથી 'સેન્સર' કરવાના (તપાસી જોવાના) હુકમને લીધે 'ક્રૉનિકલ' બંધ રાખવામાં આવ્યું છે. તેથી 'યંગ ઇન્ડિયા' અઠવાડિયામાં બે વાર કાઢવામાં આવે છે. આગળ ઉપર એને દૈનિક પણ કરવામાં આવે. મારી દેખરેખ નીચે એ છપાવાનું છે. એમાં લખવાનો વખત કાઢી શકશો? સ્વદેશી, હિંદુ-મુસલમાન એકતા, સત્યાગ્રહ, રોલેટ કાયદા, એવા વિષય ઉપર તમે લખી શકો છો.

"તમે શરત સૂચવી છે કે ધારાસભાની અગાઉથી મંજૂરી લીધા સિવાય તેનો અમલ ન કરવામાં આવે, એ શરતે પણ અમે રોલેટ કાયદા સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એનો દુરુપયોગ થઈ શકે એમ છે એટલો જ અમારો વાંધો નથી. અમારો વાંધો તો એમાં ગણાવેલા ગુનાના કેસો ચલાવવાની જે જોહુકમી પદ્ધતિ એમાં રાખવામાં આવી છે તેની સામે પણ છે. માની લીધેલા અરાજકવાદીના કેસની ઝડપી (સમરી) સુનાવણી થાય અથવા ઇનસાફની ચોકસાઈ

ખાતર રાખવામાં આવેલા અંકુશોને ફગાવી દેવામાં આવે એવી ખાસ રીતે કામ ચાલે અથવા સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે પણ અસાધારણ સત્તાઓ આપીને કામ ચલાવવામાં આવે, એ બધાની હું વિરુદ્ધ છું. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ માટે અપવાદરૂપ સત્તાઓ અનામત રાખવામાં આવે છે. પણ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે એમ અગાઉથી માની લઈને તેને પહોંચી વળવાની ખાસ છૂટો વહીવટી અમલદારોને આપવી જોઈએ નહીં.

"જ્યાં સુધી જરૂર હોય ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાનંદજીને પડખે તમે રહો એવો મારો આગ્રહ છે. ત્યાંથી છૂટો ત્યારે અહીં આવો એમ હું ઇચ્છું છું, જેથી આપણે આખી પરિસ્થિતિનું સિંહાવલોકન કરી શકીએ.

"આ ખુનામરકી, જોરજુલમ, લશ્કરી કાયદો, લશ્કરી ઢબે સજાઓ, એ બધાની વચ્ચે પ્રેમનો કાયદો પૂરેપૂરો પ્રવર્તતો દેખાય છે. તેની પાર વિનાની સાબિતીઓ મળ્યાં કરે છે.

"તમને અને સ્વામીજીને પ્યાર.

સદાનો તમારો
મોહન"

મૌલાના અબદુલ બારીને કાગળ લખ્યો :

[1] "મને લાગે છે કે ઇસ્લામી સવાલો ઉપર મુસ્લિમ મત બરાબર સંગઠિત નથી. દરેકને લાગણી ખૂબ થાય છે પણ કોઈ તર્કશુદ્ધ અને સર્વસંમત નિવેદન કરતું નથી. હું ઇચ્છું છું કે ઉલેમાઓ એવું કાંઈક કરે. એ ઉર્દૂ અથવા અરબી ભાષામાં થાય તેની કશી હરકત નથી. એનો ચોક્કસ તરજુમો સહેલાઈથી થઈ શકે. બન્ને કોમો વચ્ચેના વિખવાદનાં કારણોની તપાસ કરવા અને બન્ને વચ્ચે કાયમી એકતા સ્થપાય એવા ઉપાયો સૂચવવા હિંદુ-મુસલમાનોનું મિશ્ર પંચ નિમાવું જોઈએ એ તમારો વિચાર મને બહુ ગમે છે. પણ મને એમ લાગે છે કે આ તેને માટે યોગ્ય અવસર નથી. અત્યારે તો સૌની શક્તિ રોલેટ કાયદા, ઇસ્લામી પ્રશ્નો અને રાજદ્વારી સુધારા ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી છે અને એ જ બરાબર છે. આખા હિંદુસ્તાનને સંતોષ થાય એવી રીતે આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવાની ક્રિયામાં જ આપણે વધુ નજીક આવીશું એ સંભવિત છે. આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આવી જાય ત્યાર પછી તમે કહો છો તેવું પંચ વધારે અસરકારક કામ કરી શકે."

આજે ગાર્ડિનરને પણ અમદાવાદના ભાષણમાં[*] વાપરેલા શબ્દોના સંબંધમાં કાગળ લખ્યો.

એને ઉત્તર:

૧"પ્રિય આલી",

"તમને એક પુસ્તક લખી મોકલવા જેટલો મને વખત નથી. માત્ર કાગળથી મને સંતોષ નહીં થાય. વ્રત સંબંધી તમારા વિચારો ભૂલભરેલા છે એમ હું બતાવી શકું એ વિષે મને છાંટાભાર શંકા નથી. રામના આચરણનો તમે જે અર્થ કરો છો એ બતાવે છે કે એ વસ્તુ તમે બરાબર સમજ્યા નથી. અને બાઇબલનો જે ફકરો તમે ટાંક્યો છે એમાં 'swear'નો શો અર્થ થાય છે? એ ફકરાનો તમે કરેલો અર્થ ખોટો ન હોય? મને તો લાગે છે કે ઇશુનું આખું જીવન એક સીધુંસાદું વ્રત જ હતું, જેમાંથી કોઈ દુન્યવી સત્તા તેને ચળાવી શકે એમ નહોતું. તમારા કાગળમાં તમારાં બે વ્રતોનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ તો વ્રતોની વિડંબના છે. એવી વસ્તુનાં વ્રત જ ન લેવાય. માણસ પોતાના સરજનહાર આગળ ઊભો રહીને શું કામ એમ ન કહી શકે કે 'હે પિતા, તારી મદદથી હું કદી જૂઠું નહીં બોલું?' પણ મારા સરજનહાર આગળ ઊભીને હું એમ ન કહી શકું કે 'અમુક કે તમુક સમાજ યા મંડળનો હું કદી ત્યાગ નહીં કરું.' મારી વાત હું બરાબર સ્પષ્ટ ન કરી શક્યો હોઉં, પણ તમે કબૂલ કરશો કે મેં પૂરા નિખાલસપણે વાત કરી છે. અને જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં બીજું શું થઈ શકે?

"તમે ખાતરી કરી લીધી કે ફટકા શા માટે મારવામાં આવ્યા હતા? હું એ જાણવા ઇચ્છું છું.

"લેખો અગાઉથી 'સેન્સર' કરવાના (તપાસી જોવાના) હુકમને લીધે 'ક્રૉનિકલ' બંધ રાખવામાં આવ્યું છે. તેથી 'યંગ ઇન્ડિયા' અઠવાડિયામાં બે વાર કાઢવામાં આવે છે. આગળ ઉપર એને દૈનિક પણ કરવામાં આવે. મારી દેખરેખ નીચે એ છપાવાનું છે. એમાં લખવાનો વખત કાઢી શકશો? સ્વદેશી, હિંદુ-મુસલમાન એકતા, સત્યાગ્રહ, રૉલેટ કાયદા, એવા વિષય ઉપર તમે લખી શકો છો.

"તમે શરત સૂચવી છે કે ધારાસભાની અગાઉથી મંજૂરી લીધા સિવાય તેનો અમલ ન કરવામાં આવે, એ શરતે પણ અમે રૉલેટ કાયદા સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એનો દુરુપયોગ થઈ શકે એમ છે એટલો જ અમારો વાંધો નથી. અમારો વાંધો તો એમાં ગણાવેલા ગુનાના કેસો ચલાવવાની જે જોહુકમી પદ્ધતિ એમાં રાખવામાં આવી છે તેની સામે પણ છે. માની લીધેલા અરાજકવાદીના કેસની ઝડપી (સમરી) સુનાવણી થાય અથવા ઇનસાફની ચોકસાઈ

ખાતર રાખનામા આવેલા અકુશોને ફગાની દેવામા આવે એવી ખાસ રીતે કામ ચાલે અથવા સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે પણુ અસાધારણ સત્તાઓ આપીને કામ ચલાવવામા આવે, એ બધાની હું વિરુદ્ધ છુ અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ માટે અપવાદરૂપ સત્તાઓ અનામત રાખવામા આવે છે પણ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે એમ અગાઉથી માની લઈને તેને પહોચી વળવાની ખાસ છૂટો વડીવટી અમલદારોને આપવી જોઈએ નહી

"જ્યા સુધી જરૂર હોય ત્યા સુધી શ્રદ્ધાનંદજીને પડખે તમે રહો એવો મારો આગ્રહ છે ત્યાંથી છૂટો ત્યારે અહી આવો એમ હુ ઇચ્છુ છુ, જેથી આપણે આખી પરિસ્થિતિનુ સિહાવલોકન કરી શકીએ.

"આ ખુનામરકી, જોરજુલમ, લશ્કરી કાયદો, લશ્કરી ઢબે સજાઓ, એ બધાની વચ્ચે પ્રેમનો કાયદો પૂરેપૂરો પ્રવર્તતો દેખાય છે તેની પાર વિનાની સાબિતીઓ મળ્યાં કરે છે

"તમને અને સ્વામીજીને પ્યાર

સદાનો તમારો
મોહન"

મૌલાના અબદુલ બારીને કાગળ લખ્યો

૧"મને લાગે છે કે ઇસ્લામી સવાલો ઉપર મુસ્લિમ મત બરાબર સગઠિત નથી દરેકને લાગણી ખૂબ થાય છે પણ કોઈ તર્કશુદ્ધ અને સર્વસંમત નિવેદન કરતુ નથી હુ ઇચ્છુ છુ કે ઉલેમાઓ એવુ જાહેર કરે એ ઉર્દૂ અથવા અરબી ભાષામા થાય તેની કશી હરકત નથી એનો ચોક્કસ તરજુમો સહેલાઈથી થઈ શકે બન્ને કોમો વચ્ચેના વિખવાદના કારણોની તપાસ કરવા અને બન્ને વચ્ચે કાયમી એખ્લાસ ચ્યપાય એવા ઉપાયો સૂચવવા હિંદુ મુસલમાનોનુ મિશ્ર પચ નિમાવુ જોઈએ એ તમારો વિચાર મને બહુ ગમે છે પણ મને એમ લાગે છે કે આ તેને માટે યોગ્ય અવસર નથી. અત્યારે તો સૌની શક્તિ રોલેટ કાયદા, ઇસ્લામી પ્રશ્નો અને રાજદ્વારી સુધારા ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી છે અને એ જ બરાબર છે. આખા હિંદુસ્તાનને સતોષ થાય એવી રીતે આ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ લાવવાની ક્રિયામા જ આપણે વધુ નજીક આવીશુ એ સંભવિત છે આ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ આવી જાય ત્યાર પછી તમે કહો છો તેવુ પચ વધારે અસરકારક કામ કરી શકે"

આજે ગાર્ડિનરને પણ અમદાવાદના ભાષણમા વાપરેલા શબ્દોના સબધમા કાગળ લખ્યો

મગનલાલભાઈને લખ્યું :

૫-૫-'૧૯

"સ્વદેશી હિલચાલ ઘણું જોર પકડશે પણ આપણે તૈયાર નથી એ ભારે બળતરા થઈ રહેલી છે. સર ફાઝલભાઈ સાથે વાત કર્યા પછી એક વસ્તુ મને લાગી ગઈ છે, તે એ કે મોટામાં મોટી સ્વદેશી ચળવળ સ્વદેશી કાપડ પેદા કરવામાં રહેલી છે. એટલે હું તો આપણી પ્રથમ સ્થિતિ ઉપર આવીને ઊભી રહ્યો છુ. ઘેર ઘેર આપણે રૂ કાંતતા અને કાપડ વણતા થઈ જઈએ. મારી સલાહ છે કે અંતોક વિજાપુર જાય અને સૂતર કાંતતા શીખી આવે. જેટલું સૂતર હાથે કાંતેલું પડ્યુ હોય તે ઝપાટાબંધ વણાવી નાખો જેટલું બની શકે તેટલું મિલના સૂતરનું અમદાવાદમાં વણાવી શકતા હો તેટલું વણાવો દક્ષિણી સાડીઓ ત્યાં જ વણાય છે, તેમા મુખ્યત્વે કરીને પરદેશી સૂતર અને પરદેશી ચીર વપરાય છે દેશી સૂતરની દક્ષિણી સાડીઓ ન કરાવી શકાય? જાડી થશે તોપણ દક્ષિણી બહેનો પહેરશે એમ અનંતિકાબહેને મને કહ્યું છે. સ્ત્રીઓને માટે તો આપણે જરાયે તૈયાર નથી એવી આપણી કફોડી સ્થિતિ છે. આ વિષે જે વિચારો તમારાથી થઈ શકે તે કરજો, કાકા વગેરેને વંચાવજો. મારે માટે તો તમારે હાથે કાંતેલા સૂતરનાં ધોતિયાં વેળાસર તૈયાર કરવાં જ જોઈએ આશ્રમમાં સૂતર કાંતવાનું કામ થવું જ જોઈએ. મારું હાલ તો ત્યાં આવવાનું થાય એમ લાગતું નથી.

"તમારી તબિયત સાચવજો"

એ જ દિવસે હરિલાલને પત્ર.

"તમારો કાગળ ચૈત્ર વદ ૧૦નો મળ્યો છે મારી તબિયત કાંઈક હવે સુધરવા લાગી છે. મગજ ઉપર ઘણો બોજો રહે છે ઈશ્વરને જ્યાં સુધી આ દેહ મારફતે કામ લેવું હશે ત્યાં સુધી તે નભાવ્યે જશે મારા વાંચવામાં 'ઇંગ્લિશમૅન' નથી આવ્યું અને નથી આવતું મને ત્યાંની કાપલીઓ મોકલ્યા કરતા હો તો સારું તો ખરું.

"મિસિસ એસટની સ્થિતિ દયામણી છે એને કાંઈ સૂઝતું નથી કે શો રસ્તો લેવો

"રોલેટ બિલ સરકાર નામંજૂર કરશે ખરી કે, એવો સવાલ તમારાથી પુછાય જ કેમ? જ્યાં સુધી સત્યાગ્રહીઓ જીવતા છે ત્યાં સુધી રોલેટ બિલ કેમ નભી શકે? હું તો માનું છું કે, જો કશી ખુનામરકી નહીં થાય તો થોડા માસમાં જ રોલેટ બિલ રદ થશે આ ખબર હું કાંઈક જાણું છું તે

ઉપરથી નથી આપતો, પણ મારા સત્યાગ્રહ વિષેના અટળ વિશ્વાસને લીધે આપું છું.

"ભાઈ પરાગજીને મેં રોકેલ જ નથી. કેવળ તેની પોતાની ઉપર મૂકી દીધેલ છે. હવે તો એ મદ્રાસ જવાના નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા લાગે છે. પાર્વતીને મદ્રાસ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેમાં પણ હું વચમાં નથી આવેલ.

"તમારે દક્ષિણ આફ્રિકા જવું એ મને તો યોગ્ય નથી લાગતું. હું તો એમ ઇચ્છું છું કે તમે બધાઓએ સત્યાગ્રહી નામ ધારણ કર્યું છે તેથી તમે ઓછા નફાથી પણ સંતોષ વાળીને કેવળ સ્વદેશી વેપાર કરો.

"છોકરાંઓ ગમત કરે છે. રાજકોટ કે કલકત્તા બહુ સંભારતાં હોય એમ મેં ન જોયું. તેઓને હવા સદી ગઈ જણાય છે એ મુખ્ય સંતોષની વાત છે. રામીને ઠીક થતું જાય છે, એમ લાગે છે અહીંથી સારામાં સારું 'જીવન' તેને સારુ મોકલ્યું છે.

"માધવદાસે તમારી નાણાંભીડની વાત કરી છે. તેણે મારી સલાહ માની છે. મેં એ સલાહ આપી છે કે તમે કોઈની પણ નાણાંની મદદ લીધા વિના ચઢી શકો એમ હું ઇચ્છું છું. મેદની ચંચળવૃત્તિથી તેનાથી વગર વિચાર્યે કામ થઈ જાય, વધારેપડતા વાયદા અપાઈ જાય; તમે સાહસિક રહ્યા, ઘણી ઝડપથી બહુ પૈસા કમાવાનો લોભ રાખો છો; પરાગજીથી જાહેર ચળવળમાં પડી ગયા વિના રહેવાય જ નહીં. આવી સ્થિતિમાં તમને ડંભાઈ જતાં વાર ન લાગે એટલે તમે કોઈનાં નાણાં ઉપર ન ઝૂઝો એ જ હું હંમેશાં ઇચ્છુ. વળી મને તો ગમે તે વખતે દેશનિકાલ કરે, કે જેલમાં મોકલે. તે વેળા તમે વેપારમાં નહીં રહી શકો એમ મેં ધારી લીધુ છે. એટલે તમારાથી પારકાં નાણાં કેમ રોકી શકાય? જે દેશમાં અન્યાય ચાલતો હોય ત્યાં ગરીબાઈમાં જ ખાનદાની છે. અન્યાયમાં સીધી કે આડકતરી રીતે ભાગ લીધા વિના અત્યારની સ્થિતિમાં ધનસંગ્રહ કરવો અસંભવિત છે.

બાપુના આશીર્વાદ"

"ચિ. નિર્મળા,

"હજી તો ખરી લડત શરૂ નથી કરી પણ હવે પછી થશે ખરી. રવિવારે સૌ ઉપવાસ રાખવાના છીએ. તમે પણ રાખો એમ ઇચ્છુ છુ. ભાઈ હોર્નિમેન જેને નિમિત્તે ઉપવાસ કરવાનો છે એનામાં ઘણા ગુણ હતા અને તેણે હિંદુસ્તાનની ઘણી ભારે નોકરી કરેલી છે.

૬-૫-'૧૯

"ઘર સારાં કરાવવામાં મારા તરફથી તો હવે કશીયે મદદ મળી શકશે નહીં. એ કામ ચિ. શામળદાસનું તથા ચિ. કાકુનું છે. ધનની ઉપર મેં કશો દાવો રાખ્યો નથી.

"પૂજ્ય બહેન* અને તમે બંને આશ્રમમાં રહો અને મારાં કાર્યમાં મદદ કરો તેના જેવું મને બીજું શું વહાલું લાગે? પૂજ્ય બહેને તો પોતે આશ્રમમાં અનુભવ લીધો છે કે સૌ તેમને અધ્ધર ઉપાડી લેતાં હતાં, સૌ માન આપતાં હતાં. અને હું પોતે તો હંમેશાં સવારે તેનાં દર્શન કરીને મારી માતુશ્રીનો ચહેરો યાદ કરતો, મારા બાપુનો ચહેરો પણ યાદ કરતો, અને મને પવિત્ર થયેલો ગણતો. તમે બંને જેટલાં બને તેટલાં વહેલાં આશ્રમમાં આવી જાઓ એ હું ઇચ્છું છું. તમે પોતે વણવાનું કામ, સૂતર કાંતવાનું કામ સારી રીતે શીખો એ મારી ભારે તીવ્ર ઇચ્છા છે. એ કામ ધાર્મિક અને પવિત્ર ગણું છુ. અન્નદાન અને વસ્ત્રદાન આપણામાં ભારે દાન ગણાય છે. જે પુરુષ કે સ્ત્રી પ્રજાને અર્થે વસ્ત્રો પેદા કરે તેને અતિશય પુણ્ય થાય છે એ મારી ખાતરી છે. . . ."

અમદાવાદથી મુંબઈ જતાં ટ્રેનમાં.

"ભાઈશ્રી ૫ સાકરલાલ,

૧૯–૫–'૧૯.

"મારી ધારણા કરતાં આ કાગળ તમને કાંઈક મોડો લખાય છે. ભાઈઅમૃતલાલની હું શોધખોળમાં છું. જૂન મહિનામાં ત્યાં મામા પહોંચી જશે એવો મને ભરોસો છે, અને મામા બરોબર કામ બજાવશે એમ હું માનું છું. એ નિશાળ સરસ ચલાવવાની આપણામાં શક્તિ આવવી જ જોઈએ.

"તમે જે વ્યાકરણદોષો બતાવ્યા છે એથી તો હું બહુ રાજી થયો છું. એ વિષે ભાઈ મહાદેવ તમને વધારે લખશે. હું શુદ્ધ ભાષા લખવા ખૂબ પ્રયત્ન તો કરું છું. પણ દોષો રહી જાય એ તદ્દન સંભવિત છે. કેમ કે જે કાંઈ કાબૂ ગુજરાતી ઉપર મારો છે તે માત્ર પ્રેમથી મેળવેલો છે. મને ભાષાજ્ઞાન મેળવવાનો સમય તો મળ્યો જ નથી. 'શક' ધાતુનો પ્રયોગ ઇરાદાપૂર્વક કરેલો પ્રયોગ છે. નિર્ભય વગેરે શબ્દોના પ્રયોગો ઇરાદાપૂર્વક નથી થયા, પણ ભાઈ મહાદેવ તે પ્રયોગનો બચાવ કરતા જણાય છે. તમે બંને જે નિર્ણય ઉપર આવશો તે કબૂલ રાખીને હું સુધારો કરી લઈશ. જ્યાં તમારી વચ્ચે મતભેદ હશે ત્યાં તમારો નિર્ણય મને જ્યાં સુધી વિશેષ જ્ઞાન મળ્યું નહીં હશે ત્યાં સુધી કબૂલ રાખીશ, કેમ કે તમારા નિર્ણયમાં વધારે તટસ્થતા

* બાપુજીનાં મોટાં બહેન શ્રી રળિયાત બહેન.

હશે એમ હું માનું છું. તમે મારી ભાષામાં સુધારા સૂચવતા જજો, એને હું નિર્મળ પ્રેમની એક નિશાની ગણવાનો છું.

"હવે ભગવદ્દગીતા વિષે. જે અર્થ મેં કર્યો છે તે મેં તેમાં સ્વતંત્ર રીતે ન જોયો હોત તો હું જરૂર એમ કહેત કે જોકે ભગવદ્દગીતા સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, તેમ છતાં એ સિદ્ધાંત જ ખરો છે. ભગવદ્દગીતાનો ઘણો જ દુરુપયોગ થાય છે એથી જ મેં કંઈક વર્ષો થયાં જે અર્થનો સ્વીકાર કરેલો છે તે અર્થ સમય આવવાથી પ્રજાની આગળ મૂક્યો.

"આનંદશંકરભાઈના અભિપ્રાયને હું ઘણું માન આપું છું. છતાં જો એ પણ મારા મતથી વિરુદ્ધ થાય તોયે મારા કસાયેલા મતને હું ન જ છોડું. ફળ ઉપર આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કર્યે જવું એ ભગવદ્દગીતાનો જરૂર આશય છે. તેમાંથી જ હું સત્યાગ્રહ ઘટાવી લઉં છું. જે ફળ ઉપર આસક્તિ નથી રાખતો તે તો પારકાની હત્યા નહીં કરે, પોતાનો ભોગ આપશે. પારકાંની હત્યામાં અધીરાઈ છે, અધીરાઈમાં આસક્તિ રહેલી છે. આ તો મેં મારી દલીલમાંનું એક બિંદુમાત્ર તમને આપેલું છે. પણ દલીલથી હું તમને કે કોઈને સમજાવવાની ઇચ્છા નથી રાખતો. ઇચ્છા રાખું તોયે શક્તિ હોય એમ હું માનતો નથી. મારી પાસે એના કરતાં બહુ વધારે પ્રબળ શક્તિ છે, અને તે અનુભવ છે. ૧૮૮૯ની સાલમાં મેં ગીતાજીનો પ્રથમ અનુભવ મેળવ્યો ત્યારે જ મને સત્યાગ્રહની ઝાંખી તેમાં થઈ, અને જેમ જેમ હું ગીતાજી વિશેષ વાંચતો ગયો તેમ તેમ ઝાંખી ટળીને સત્યાગ્રહનું તેમાથી મને શુદ્ધ દર્શન થયુ. સ્થૂલ અર્જુનને સમજાવવા સારુ કૃષ્ણ જેવો ચતુર માણસ ગીતાનું ડહાપણ ડહોળી નાખે એ તો વાઘરી સારુ ભેંસ મારવા સમાન થાય. એ માન્યતા કૃષ્ણ જો પરમાત્મા હોય તો તેને લાંછન લગાડનારી છે, અને અર્જુન જો અનુભવી અને વિવેકી યોદ્ધો હોય તો તેને ગેરઇન્સાફ આપનારી છે.

"આ વિચારોને તમે નાખી નહીં દો એ તો મારી ખાતરી છે. પણ તમે તેને પોષજો. વિદ્વત્તાભરી ટીકાની કિંમત એક અલ્પમતિના અનુભવની આગળ બહુ ઓછી છે એમ તો સહેજે કબૂલ કરશો."

"વહાલાં મણિબહેન,*

"તમારા પિતાશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો એ મે કાલે સાંભળ્યુ, પણ તમને દિલાસો દેવાને ન આવી શક્યો વહાલાંઓનો વિયોગ હંમેશાં દુઃખરૂપ તો

* મણિબહેન પરીખ.

લાગે જ 'દેહીનાં સ્નેહી સહુ સ્વારથિયાં, અંતે અળગાં રહેશે રે ' એવું આપણા એક કવિએ ગાયું છે. એનું નામ હું ભૂલી ગયો છું દુઃખ આપનાર વસ્તુ ઊંડા ઊતરીને તપાસીએ તો આપણો પ્રેમ નથી, પણ સ્વાર્થ છે. જો તેમ ન હોય તો તો, જીર્ણ થઈ ગયેના ઘરને છોડીને નવા ઘરમાં જતી વેળાએ આપણે આનંદ પામીએ છીએ તેમ જ જીર્ણ થઈ ગયેના દેહને છોડીને એક મિત્રઆત્મા નવો દેહ ધારણ કરે છે તેમાં શોક શો હોય? આ વાત નાની વયે કે મોટી વયે મરનાર બધાને સારુ લાગુ પડે છે અમુક દેહ ક્યારે નકામો થઈ જાય છે તે તો તેનો બનાવનાર જ જાણે, એ જાણવાનો આપણને અધિકાર નથી પણ મારે તો તમને આ બધુ કહેવાનો વિચાર ન હતો અત્યારે મારુ મન જુદી દિશામા વર્તી રહ્યું છે, એટલે આટનું લખાઈ ગયુ છે મારે કહેવાનું તો આ છે જે ભવ્ય મૃત્યુ તમારા પિતાશ્રીનું થયુ છે તેનું બધાઓનુ ભવે થાઓ એ આપણે ઇચ્છવા જેવુ છે કોઈની પણ ચાકરી લીધા વિના, પોતે દુઃખ ભોગવ્યા વિના, અનાયાસે મૃત્યુ પામતા માણસો થોડા જ જોવામાં આવે છે એવાઓમાં તમારા પિતાશ્રીની ગણતરી હમેશા થશે હરેક મૃત્યુનો શોક કરવો એ ફોગટ છે આવા મૃત્યુનો શોક તો થાય જ નહીં એટલે તમને હું દિલાસો નથી આપતો, મુબારકબાદી આપુ છુ"

સુરતના કેટલાક ભાઈઓનો સત્યાગ્રહ વિષે કેટલીક શંકાઓ પૂછનારો કાગળ, તેને ઉત્તર:

૨૦–૫–'૧૯ "તમારો પત્ર રખડતો મારા હાથમા તો આજે જ આવેલો છે. મારી સહીનો લોભ અયોગ્ય છે, એમ હું માનુ છુ મારી શારીરિક સ્થિતિ એવી છે કે હું બધા કાગળમા સહી કરી શકતો નથી, અને બધા કાગળો લખાવી શકતો નથી

"જ્યા સુધી સત્યાગ્રહનુ ખરું સ્વરૂપ હિંદુસ્તાન નહીં સમજે ત્યા સુધી તમે ઉઠાવેલી શંકાઓ ઊભી થયા જ કરશે, અને તમારે ધીરજ પણ રાખવી જ પડશે

"સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી ધ્યેયને પહોચ્યે જ એ બંધ થાય છે. કેટલીક વખતે બંધ થયાનો આભાસ આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક જોતા બંધ થયો હોતો જ નથી જે વેળા સત્યાગ્રહ દુરાગ્રહમા ખપી જવાનો સભવ હોય તે વેળા સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામા ખરો સત્યાગ્રહ ચાલુ થાય છે સત્યાગ્રહ એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે ફરી ફરીને સંશોધન કરતા અને અનુભવ લેતા જ કાંઈક અંશે તેનું જ્ઞાન થાય છે સંજોગોને જોતા હુ અત્યારે જોઈ શકુ છુ તેને

આધારે કાયદાનો ભંગ કરવા રૂપી સત્યાગ્રહ જુલાઈમાં શરૂ થવાનો સંભવ છે. તેના પહેલાં પણ શરૂ થવાના પ્રસંગો આવી પડે તો થઈ જાય.

"સત્યાગ્રહનાં કાંઈક સ્વરૂપો ફેરી ફરીને મુલતવી રખાય એ સંભવિત છે. ઉપવાસાદિ ધર્મક્રિયામાં કેટલું બળ છે એ તમને સમજાવવું કેટલેક દરજ્જે અશક્ય જોઉં છું, કેમ કે ઉપવાસાદિ તો તમે વરસોથી કરતા જ આવ્યા છો. એ તમે કર્યા હશે. પણ એને વિષે સત્યાગ્રહ હોત તો કેટલુંક તમારે લખવું પડ્યું છે એ લખવાપણું ન રહેત. અને જો તમે આગળ ઉપવાસ કર્યા હોય તેની વચ્ચે અને હોર્નિમેનના રવિવારે જે ઉપવાસ તમે કર્યો તેની વચ્ચે કશોયે તફાવત ન જોઈ શક્યા હો તો મારે કહેવું જોઈએ કે તમે તમારા મનને છેતરેલું છે. મારી ખસૂસ માન્યતા છે કે આપણામાં જેટલે દરજ્જે સત્યાગ્રહની ન્યૂનતા છે તેટલે દરજ્જે આપણી લડત લંબાય છે. વૈરાગ્ય વિનાનો ત્યાગ એ ત્યાગ નથી. તમારામાંના જેઓએ નોકરી વગેરે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે તેણે જો ગુમાવતાં કાંઈ મેળવી લીધું ન હોય તો એ ગુમાવેલું નિરર્થક છે. જેનાથી નોકરી છોડ્યા વિના રહી જ ન શકાય તે છોડે, તેનું નામ જ નોકરી છોડી કહી શકાય. છોડવામાં દુઃખ થવાને બદલે રસ આવવો જોઈતો હતો. તે છોડનારાઓને નથી આવ્યો એમ જોઉં છું. તેથી જ તમારી દશા ત્રિશંકુ જેવી માનો છો.

"સત્યાગ્રહની તક આપનારો હું કોણ ? સત્યાગ્રહી સદાય સ્વતંત્ર છે. મારી સાથે તમે મસલત કરી શકો. સંઘનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હોય ત્યાં માણસે સંઘને વશ વર્તીને કાર્ય કરવું જોઈએ એ ખરું છે. પણ સત્યાગ્રહી થયા પછી સત્યાગ્રહ કરવાની તક તો સૌને હમેશાં આપોઆપ હોય છે જ. જેઓ શંકાશીલ અને ચિંતામય અવસ્થામાં હોય તેઓ સત્યાગ્રહી કેમ ગણાય ? સત્યાગ્રહી થવું એ ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવું છે.

"આટલું લખતાં છતાં જો તમારી શંકાનું હું સમાધાન ન કરી શકતો હોઉં તો ધીરજ રાખવાની જ હું તો સલાહ આપી શકું. જો સત્યાગ્રહનો ખરો અર્થ કોઈ પણ પ્રકારે જેલમાં જ જવું એટલો જ તમે કરતા હો તો ગમે તે કાયદો ભાંગીને જેલમાં જઈ શકાય છે. એમ જો સત્યાગ્રહ કરી શકાતો હોય તો દરેક કેદી સત્યાગ્રહી છે.

"જેમાં નીતિનો ભંગ ન થતો હોય તેવા કાયદાનો સકારણ સવિનય ભંગ એ જ સત્યાગ્રહ હોઈ શકે. એવો ભંગ જો હું તમને બતાવી શકું તો તો હું જ કરી નાખું."

લાગે જ. 'દેહીનાં સ્નેહી સકળ સ્વારથિયાં, અંતે અળગાં રહેશે રે.' એવું આપણા એક કવિએ ગાયું છે. એનું નામ હું ભૂલી ગયો છું. દુઃખ આપનાર વસ્તુ ઊંડા ઊતરીને તપાસીએ તો આપણો પ્રેમ નથી, પણ સ્વાર્થ છે. જો તેમ ન હોય તો 'તો, જીર્ણ થઈ ગયેલા ઘરને છોડીને નવા ઘરમાં જતી વેળાએ આપણે આનંદ પામીએ છીએ તેમ જ જીર્ણ થઈ ગયેલા દેહને છોડીને એક મિત્રઆત્મા નવો દેહ ધારણ કરે છે તેમાં શોક શો હોય? આ વાત નાની વયે કે મોટી વયે મરનાર બધાને સારુ લાગુ પડે છે. અમુક દેહ ક્યારે નકામો થઈ જાય છે તે તો તેનો બનાવનાર જ જાણે, એ જાણવાનો આપણને અધિકાર નથી. પણ મારે તો તમને આ બધું કહેવાનો વિચાર ન હતો. અત્યારે મારું મન જુદી દિશામાં વર્તી રહ્યું છે, એટલે આટલું લખાઈ ગયુ છે. મારે કહેવાનું તો આ છે: જે ભવ્ય મૃત્યુ તમારા પિતાશ્રીનું થયું છે તેવું બધાઓનું ભલે થાઓ એ આપણે ઇચ્છવા જેવું છે. કોઈની પણ ચાકરી લીધા વિના, પોતે દુઃખ ભોગવ્યા વિના, અનાયાસે મૃત્યુ પામતા માણસો થોડા જ જોવામાં આવે છે. એવાઓમાં તમારા પિતાશ્રીની ગણતરી હમેશાં થશે. હરેક મૃત્યુનો શોક કરવો એ ફોગટ છે. આવા મૃત્યુનો શોક તો થાય જ નહીં. એટલે તમને હું દિલાસો નથી આપતો, મુબારકબાદી આપું છું."

સુરતના કેટલાક ભાઈઓનો સત્યાગ્રહ વિષે કેટલીક શંકાઓ પૂછનારો કાગળ, તેનો ઉત્તર:

૨૦–૫–'૧૯ "તમારો પત્ર રખડતો મારા હાથમાં તો આજે જ આવેલો છે. મારી સહીનો લોભ અયોગ્ય છે, એમ હું માનું છું મારી શારીરિક સ્થિતિ એવી છે કે હું બધા કાગળમાં સહી કરી શકતો નથી, અને બધા કાગળો લખાવી શકતો નથી.

"જ્યાં સુધી સત્યાગ્રહનું ખરું સ્વરૂપ હિંદુસ્તાન નહીં સમજે ત્યાં સુધી તમે ઉઠાવેલી શંકાઓ ઊભી થયાં જ કરશે, અને તમારે ધીરજ પણ રાખવી જ પડશે.

"સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી ધ્યેયને પહોંચ્યે જ એ બંધ થાય છે. કેટલીક વખતે બંધ થયાનો આભાસ આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક જોતાં બંધ થયો હોતો જ નથી. જે વેળા સત્યાગ્રહ દુરાગ્રહમાં ખપી જવાનો સંભવ હોય તે વેળા સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામાં ખરો સત્યાગ્રહ ચાલુ થાય છે. સત્યાગ્રહ એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે ફરી ફરીને સંશોધન કરતાં અને અનુભવ લેતાં જ કાંઈક અંશે તેનું જ્ઞાન થાય છે. સંજોગોને જોવા હું અત્યારે જોઈ શકું છું તેને

આધારે કાયદાનો ભંગ કરવા રૂપી સત્યાગ્રહ જુલાઈમાં શરૂ થવાનો સંભવ છે. તેના પહેલાં પણ શરૂ થવાના પ્રસંગો આવી પડે તો થઈ જાય.

"સત્યાગ્રહનાં કાંઈક સ્વરૂપો ફરી ફરીને મુલતવી રખાય એ સંભવિત છે. ઉપવાસાદિ ધર્મક્રિયામાં કેટલું બળ છે એ તમને સમજાવવું કેટલેક દરજ્જે અશક્ય જોઉં છું, કેમ કે ઉપવાસાદિ તો તમે વરસોથી કરતા જ આવ્યા છો. એ તમે કર્યાં હશે. પણ એને વિષે સત્યાગ્રહ હોત તો કેટલુંક તમારે લખવું પડયું છે એ લખવાપણું ન રહેત. અને જો તમે આગળ ઉપવાસ કર્યાં હોય તેની વચ્ચે અને હોર્નિમૅનના રવિવારે જે ઉપવાસ તમે કર્યો તેની વચ્ચે કશોયે તફાવત ન જોઈ શક્યા હો તો મારે કહેવું જોઈએ કે તમેં તમારા મનને છેતરેલું છે. મારી ખસૂસ માન્યતા છે કે આપણામાં જેટલે દરજ્જે સત્યાગ્રહની ન્યૂનતા છે તેટલે દરજ્જે આપણી લડત લંબાય છે. વૈરાગ્ય વિનાનો ત્યાગ એ ત્યાગ નથી. તમારામાંના જેઓએ નોકરી વગેરે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે તેણે જો ગુમાવવાનાં કાંઈ મેળવી લીધું ન હોય તો એ ગુમાવેલું નિરર્થક છે. જેનાથી નોકરી છોડ્યા વિના રહી જ ન શકાય તે છોડે, તેનું નામ જ નોકરી છોડી કહી શકાય. છોડવામાં દુઃખ થવાને બદલે રસ આવવો જોઈતો હતો. તે છોડનારાઓને નથી આવ્યો એમ જોઉં છું. તેથી જ તમારી દશા ત્રિશંકુ જેવી માનો છો.

"સત્યાગ્રહની તક આપનારો હું કોણ? સત્યાગ્રહી સદાય સ્વતંત્ર છે. મારી સાથે તમે મસલત કરી શકો. સંઘનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હોય ત્યાં માણસે સંઘને વશ વર્તીને કાર્ય કરવું જોઈએ એ ખરું છે. પણ સત્યાગ્રહી થયા પછી સત્યાગ્રહ કરવાની તક તો સૌને હમેશાં આપોઆપ હોય છે જ. જેઓ શંકાશીલ અને ચિંતામય અવસ્થામાં હોય તેઓ સત્યાગ્રહી કેમ ગણાય? સત્યાગ્રહી થવું એ ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવું છે.

"આટલું લખતાં છતાં જો તમારી શંકાનું હું સમાધાન ન કરી શકતો હોઉં તો ધીરજ રાખવાની જ હું તો સલાહ આપી શકું. જો સત્યાગ્રહનો ખરો અર્થ કોઈ પણ પ્રકારે જેલમાં જ જવું એટલો જ તમે કરતા હો તો ગમે તે કાયદો ભાંગીને જેલમાં જઈ શકાય છે. એમ જો સત્યાગ્રહ કરી શકાતો હોય તો દરેક કેદી સત્યાગ્રહી છે.

"જેમાં નીતિનો ભંગ ન થતો હોય તેવા કાયદાનો સકારણ સવિનય ભંગ એ જ સત્યાગ્રહ હોઈ શકે. એવો ભંગ જો હું તમને બતાવી શકું તો તો હું જ કરી નાખું."

કરી છે, એ પણ મેં બાને કહ્યું છે. એથી એ શાંત રહેલી છે. આ મહા કઠણ કાળમાં, હિંદુસ્તાનની આવી કંગાળ અને વિપરીત દશામાં કોઈ પણ હિંદીએ પરણવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ, એ એનો વિશેષ અને આપત્તિ ધર્મ છે, એમ હું ધારી બેઠો કહી ગયો છું. એટલે સાધારણ રીતે તમારે વિશે હું તો એ જ ઇચ્છું કે તમે સંયમ પાળો અને પ્રૌઢ બ્રહ્મચર્ય જીવનપર્યંત પાળો. જેમ જેમ દિવસો જશે તેમ તેમ વિષયવૃત્તિ ક્ષીણ થશે, તમારાં શરીરબળ અને મનોબળ વધશે અને તમે પરણવાનું ભૂલી જશો. પણ એ તો મેં મારા ગજથી તમારું માપ કર્યું. મેં તમને વચન આપ્યું છે કે મારા વિચારો ગમે તેવા હોય તે છતાં તમે જો પરણવાનો વિચાર કરશો તો હું તમને મારાથી બને તેટલી સહાય કરીશ. એટલે તમે નીડરપણે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તમારી ઇચ્છા હોય તે જાહેર કરજો. એ બાબતમાં તમે મને બાપ તરીકે ભૂલી જઈ તમારો એક બેલી મિત્ર ગણજો અને મિત્ર-પરીક્ષા કરજો.

"મારી તબિયત મારા કામ જોગી ઠીક રહે છે. બકરીનું દૂધ બે વખત અને ત્રણ વખત ફળ ખાઉં છું. શરીરની શક્તિ ઓછી છે પણ મગજ-શક્તિ જરાયે નબળી થઈ હોય એમ જણાતું નથી. સવારના ૭ વાગ્યાથી રાતના દશ વાગ્યા સુધી કંઈ ને કંઈ કામમાં રોકાયેલો `હોઉં' છું. દિવસના ૩૦-૪૦ મિનિટ નિદ્રા વિના હવે નથી ચાલતું. આટલું કામ કરતાં છતાં ૧૦ વાગ્યે જોઈએ તેના કરતાં વધારે થાક મગજને લાગતો નથી. સખત મજૂરી રહેલ છે. કાયદાનો ભંગ પાછો થોડા વખતમાં શરૂ થશે. અનુભવ કેટલાક નવા અને કેટલાક એના એ જ મળ્યાં કરે છે. આશાનિરાશાનો આંકડો લગભગ સરખો રહ્યો છે.

"તમારા કાગળ તો ઠીક ઠીક આવે છે. પણ મણિલાલ આળસ બતાવી રહેલ છે. તેના કેસની તો તેણે કે તમે કંઈ ખબર નથી આપી. એ કેસમાં બચાવ મણિલાલે પોતે કેવો કર્યો એ જાણવા ઇન્તેજાર છું. જોકે મણિલાલને કાગળ લખવા ઇચ્છું છું છતાં કદાચ રહી પણ જાય, એટલે તમે આ કાગળ તો એને મોકલી જ દેજો. તમારી બંને ભાઈઓની છબી મોકલો તો સારું. કંઈ વાંચવાનું રાખો છો? પ્રાતઃસ્મરણ કરો છો? ન કરતા હો તો ફરી યાદ આપું છું કે તે અવશ્ય કરજો. કારણ તે બહુ જ શ્રેયસ્કર છે, એમ મારી ખાતરી છે. એની કિંમત તમને મોડી પડશે જણાવાની છે અને વિચારપૂર્વક કરેલા પ્રાતઃસ્મરણ અને સંધ્યાદિની કિંમત તો દિનપ્રતિદિન આંકી શકાય છે. એ તો તમે આત્માને ખોરાક આપ્યો. જેમ શરીર ખોરાક વિના સુકાઈ જાય છે તેમ આત્મા પણ તેને યોગ્ય ખોરાક ન મળે તો ચીમળાઈ જાય છે."

"ચિ. મગનલાલ,

"તમે વિજાપુર ગયાનું અહીં આવીને મેં સાંભળ્યું. એ ઠીક થયું. જો કે તમને મળવા હું ઇંતેજાર હતો. સૂતર વિષે મારી ટીકા ઠપકો દેવાને ખાતર ન હતી. તમને હું ઠપકો કેમ દઉં? પણ તમને વિશેષ જાગ્રત કરવા ખાતર હતી. સૂતર કાંતવાની જે કિંમત મેં આંકી છે, તે તમે આંકો એટલા સારુ હતી. બીજી પ્રવૃત્તિઓ જે ટૂંકી કરી શકાય તે ટૂંકી કરવા તરફ વલણ રાખવું, એમ કહેવાનો મારો આશય હતો અને હજી છે. કઈ કોણ ટૂંકી કરી શકે એ તો તમે વિચારીને જ કહી શકો. સ્વદેશી સૂતરનાં કપડાં બંનાવીને ખૂબ તૈયાર કરાવો એ મારી માન્યતા હતી. વધુ વિચાર કરતાં જોયું કે મારી એવી માગણી પ્રથમ હતી ખરી, પણ એ મેં સુરતના કાગળથી સુધારી લીધી, મારી પહેલી માગણી ભૂલ ભરેલી હતી. જે પ્રવૃત્તિઓ બીજા લઈ લેશે એવું આપણને લાગે તે પ્રવૃત્તિને આપણે છોડતા જઈએ અથવા તેને ટૂંકી કરીએ. અને જેની ઉપર બીજાઓની શ્રદ્ધા ન હોય અથવા ઓછી હોય અને જે પ્રવૃત્તિની જરૂર તો હોય જ, તે પ્રવૃત્તિ આપણે વધારી દેવી જોઈએ. તેવી પ્રવૃત્તિ હાથે સૂતર કાંતવાની છે. વળી હું જેમ જેમ વધારે અનુભવ મેળવતો જાઉં છું તેમ તેમ સમજતો જાઉં છું કે સંચો એ આપણને ગુલામીમાં કાયમ કરશે. સંચાને વિષે જે મત મેં હિંદ સ્વરાજ્યમાં બતાવ્યા છે તે અક્ષરશઃ ખરા છે, એમ હું અનુભવી રહ્યો છું. સત્યાગ્રહની પણ વધારે શોધો કરી રહ્યો છું. સત્યાગ્રહ એ નબળા માણસને સારુ તેમ જ સબળામાં સબળા માણસને સારુ શુદ્ધમાં શુદ્ધ હથિયાર છે, એમ જોઈ રહ્યો છું. મિલમાં બનેલા સ્વદેશી સૂતરમાંથી ઘણા વેપારીઓ પોતાની મેળે કપડાં વણાવી લેશે. બીજાઓની પાસેથી એ કામ હું વહેલું કરાવી શકીશ. પણ સૂતર કાંતવાનું કામ તો આપણે જ શરૂ કરીએ. પરમ દિવસે મારી પાસે કેટલાક પંજાબીઓ આવ્યા હતા. તેઓએ કહ્યું કે પંજાબની ઊંચનીચ બધી બાનુઓ ઘેરે સૂતર કાંતી પોતાનાં કપડાં વણકર પાસે વણાવે છે. એટલે રૂને ભાવે સૂતર પડી રહ્યું. આ વાત ખૂબ મનન કરવા જેવી છે. તમે કેશુને ઠીક લઈ ગયા છો. કેશુ ત્યાંથી રૂ કાંતવાનું શીખીને આવે તો અહીં શીખવી શકે. ગમે તે એક જણ આપણું ત્યાંથી શીખી લે એટલે આપણો ગુજારો થઈ જાય."

¶ "પ્રિય બહેન શ્લેઝિન,

""રામદાસ મને ખબર આપે છે કે તમે તમારી શિક્ષકની પરીક્ષા પસાર કરી છે અને તેમાં ઊંચો વર્ગ મેળવ્યો છે. હું જાણું છું કે તમે મારા અભિનંદનની અપેક્ષા રાખતાં નથી. હું તો એટલી જ ઇંતેજારી રાખું છું

લાગે જ. 'દેહીનાં સ્નેહી સકળ સ્વારથિયાં, અંતે અળગાં રહેશે રે.' એવું આપણા એક કવિએ ગાયું છે. એનું નામ હું ભૂલી ગયો છું. દુઃખ આપનાર વસ્તુ ઊંડા ઊતરીને તપાસીએ તો આપણો પ્રેમ નથી, પણ સ્વાર્થ છે. જો તેમ ન હોય તો 'તો, જીર્ણ થઈ ગયેલા ઘરને છોડીને નવા ઘરમાં જતી વેળાએ આપણે આનંદ પામીએ છીએ તેમ જ જીર્ણ થઈ ગયેલા દેહને છોડીને એક મિત્રઆત્મા નવો દેહ ધારણ કરે છે તેમાં શોક શો હોય? આ વાત નાની વયે કે મોટી વયે મરનાર બધાને લાગુ પડે છે. અમુક દેહ ક્યારે નકામો થઈ જાય છે તે તો તેનો બનાવનાર જ જાણે, એ જાણવાનો આપણને અધિકાર નથી. પણ મારે તો તમને આ બધું કહેવાનો વિચાર ન હતો. અત્યારે મારું મન જુદી દિશામાં વર્તી રહ્યું છે, એટલે આટલું લખાઈ ગયું છે. મારે કહેવાનું તો આ છેઃ જે ભવ્ય મૃત્યુ તમારા પિતાશ્રીનું થયું છે તેવું બધાઓનું ભલે થાઓ એ આપણે ઇચ્છવા જેવું છે. કોઈની પણ ચાકરી લીધા વિના, પોતે દુઃખ ભોગવ્યા વિના, અનાયાસે મૃત્યુ પામતા માણસો થોડા જ જોવામાં આવે છે. એવાઓમાં તમારા પિતાશ્રીની ગણતરી હમેશાં થશે. હરેક મૃત્યુનો શોક કરવો એ ફોગટ છે. આવા મૃત્યુનો શોક તો થાય જ નહીં. એટલે તમને હું દિલાસો નથી આપતો, મુબારકબાદી આપું છું."

સુરતના કેટલાક ભાઈઓનો સત્યાગ્રહ વિષે કેટલીક શંકાઓ પૂછનારો કાગળ, તેને ઉત્તર:

૨૦–૫–'૧૯ "તમારો પત્ર રખડતો મારા હાથમાં તો આજે જ આવેલો છે. મારી સહીનો લોભ અયોગ્ય છે, એમ હું માનું છું. મારી શારીરિક સ્થિતિ એવી છે કે હું બધા કાગળમાં સહી કરી શકતો નથી, અને બધા કાગળો લખાવી શકતો નથી.

"જ્યાં સુધી સત્યાગ્રહનું ખરું સ્વરૂપ હિંદુસ્તાન નહીં સમજે ત્યાં સુધી તમે ઉઠાવેલી શંકાઓ ઊભી થયાં જ કરશે, અને તમારે ધીરજ પણ રાખવી જ પડશે.

"સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી ધ્યેયને પહોંચ્યે જ એ બંધ થાય છે. કેટલીક વખતે બંધ થયાનો આભાસ આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક જોતાં બંધ થયો હોતો જ નથી. જે વેળા સત્યાગ્રહ દુરાગ્રહમાં ખપી જવાનો સંભવ હોય તે વેળા સત્યાગ્રહ બંધ રાખવામાં ખરો સત્યાગ્રહ ચાલુ થાય છે. સત્યાગ્રહ એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે ફરી ફરીને સંશોધન કરતાં અને અનુભવ લેતાં જ કાંઈક અંશે તેનું જ્ઞાન થાય છે. સંજોગોને જેવા હું અત્યારે જોઈ શકું છું તેને

આધારે કાયદાનો ભંગ કરવા રૂપી સત્યાગ્રહ જુલાઈમાં શરૂ થવાનો સંભવ છે. તેના પહેલાં પણ શરૂ થવાના પ્રસંગો આવી પડે તો થઈ જાય.

"સત્યાગ્રહનાં કાંઈક સ્વરૂપો ફરી ફરીને મુલતવી રખાય એ સંભવિત છે. ઉપવાસાદિ ધર્મક્રિયામાં કેટલું બળ છે એ તમને સમજાવવું કેટલેક દરજ્જે અશક્ય જોઉં છું, કેમ કે ઉપવાસાદિ તો તમે વરસોથી કરતા જ આવ્યા છો. એ તમે કર્યા હશે. પણ એને વિષે સત્યાગ્રહ હોત તો કેટલુંક તમારે લખવું પડ્યું છે એ લખવાપણું ન રહેત. અને જો તમે આગળ ઉપવાસ કર્યા હોય તેની વચ્ચે અને હોર્નિમેનના રવિવારે જે ઉપવાસ તમે કર્યો તેની વચ્ચે કશોયે તફાવત ન જોઈ શક્યા હો તો મારે કહેવું જોઈએ કે તમે તમારા મનને છેતરેલું છે. મારી ખચિત માન્યતા છે કે આપણામાં જેટલે દરજ્જે સત્યાગ્રહની ન્યૂનતા છે તેટલે દરજ્જે આપણી લડત લંબાય છે. વૈરાગ્ય વિનાનો ત્યાગ એ ત્યાગ નથી. તમારામાંના જેઓએ નોકરી વગેરે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે તેણે જો ગુમાવતાં કાંઈ મેળવી લીધું ન હોય તો એ ગુમાવેલું નિરર્થક છે. જેનાથી નોકરી છોડ્યા વિના રહી જ ન શકાય તે છોડે, તેનું નામ જ નોકરી છોડી કહી શકાય. છોડવામાં દુઃખ થવાને બદલે રસ આવવો જોઈતો હતો. તે છોડનારાઓને નથી આવ્યો એમ જોઉં છું. તેથી જ તમારી દશા ત્રિશંકુ જેવી માનો છો.

"સત્યાગ્રહની તક આપનારો હું કોણ? સત્યાગ્રહી સદાય સ્વતંત્ર છે. મારી સાથે તમે મસલત કરી શકો. સંઘનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હોય ત્યાં માણસે સંઘને વશ વર્તીને કાર્ય કરવું જોઈએ એ ખરું છે. પણ સત્યાગ્રહી થયા પછી સત્યાગ્રહ કરવાની તક તો સૌને હંમેશાં આપોઆપ હોય છે જ. જેઓ શંકાશીલ અને ચિંતામય અવસ્થામાં હોય તેઓ સત્યાગ્રહી કેમ ગણાય? સત્યાગ્રહી થવું એ ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવું છે.

"આટલું લખતાં છતાં જો તમારી શંકાનું હું સમાધાન ન કરી શકતો હોઉં તો ધીરજ રાખવાની જ હું તો સલાહ આપી શકું. જો સત્યાગ્રહનો ખરો અર્થ કોઈ પણ પ્રકારે જેલમાં જ જવું એટલો જ તમે કરતા હો તો ગમે તે કાયદો ભાંગીને જેલમાં જઈ શકાય છે. એમ જો સત્યાગ્રહ કરી શકાતો હોય તો દરેક કેદી સત્યાગ્રહી છે.

"જેમાં નીતિનો ભંગ ન થતો હોય તેવા કાયદાનો સકારણ સવિનય ભંગ એ જ સત્યાગ્રહ હોઈ શકે. એવો ભંગ જો હું તમને બતાવી શકું તો તો હું જ કરી નાખું."

મુંબઈથી મિસ ફેરિંગને

"વહાલી દીકરી,

૨૮-૫-૧૯ "પોતાના મનસ્વીપણાથી મહાદેવ માંદા પડ્યા છે મનસ્વી મિત્ર, ભાઈ, દીકરો અથવા સેક્રેટરી જરૂરીને વખતે કામમાં નથી આવતો મહાદેવ એક શરીરમાં આ ચારે છે પહેલાં તો મેં વિચાર કર્યો કે ઉપવાસ કરીને એને સજા કરું પણ તેમ કર્યું હોત તો બાઇબલનું પેલું અદ્ભુત વચન 'સજા કરવાનો અધિકાર મને જ છે' (vengence is mine), એ લઈને તું મારી ઉપર તૂટી જ પડત એટલે મેં ઓછો કડક ઉપાય લીધો છે બધા કાગળો જાતે જ લખવા માંડ્યા છે લાંબો વખત સતત લખવાનું કામ કરતાં મને તો મઝા પડે છે મારો હાથ પણ ઠીક ઠીક સ્થિરતાથી કામ આપે છે

"જેઓને તું ચાહે છે તેમના દુઃખમાં ભાગીદાર ન થઈ શકવા માટે તું આટલો ત્રાસ વેઠે એમ હું ઇચ્છું છું તારે માટે તો તું ચાર પૂરો કરે એ જ પૂરતો આત્મસંયમ છે, એ તદ્દન જરૂરનું છે તારામાં સાચો પ્રેમ હોય, હું જાણું છું કે તારામાં છે જ, તો એ તારા વર્તમાન વાતાવરણ ઉપર મૂક પણ અચૂક અસર કરશે જ ભગવદ્ગીતા કહે છે કે એક પણ વિચાર, એક પણ કાર્ય નિષ્ફળ હોતું નથી એટલે તારું અત્યારનું કામ ધીરજપૂર્વક અને સાચા દિલથી કરવામાં તારું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે પહાડ પર જવાથી તને નવી શક્તિ મળશે, તેનો ઉપયોગ પણ તારા કામ માટે જ થવાનો છે પછી ચિંતા શું કામ કરે છે?

"સ્વદેશી નત પોતાના અંગત કપડાં પૂરતું છે પ્રિયજનો પાસેથી મળેલી ડેનમાર્કની ભેટો ન વાપરવાનું હું તને કહી શકું જ નહીં ભવિષ્યમાં તું કેવળ સ્વદેશી કાપડ જ ખરીદે અને તારી બીજી વસ્તુઓ પણ શક્ય હોય ત્યાં સુધી સ્વદેશી હોય એટલું બસ છે વધુ ફેરફારો કરવાની વાત આપણે મળીશું ત્યારે ચર્ચીશું

"એન્ડ્રુઝ મારી સાથે થોડા દિવસ રહી ગયા હમણાં એ દિલ્હીમાં છે સુંદરમને કહેજે કે તેની માંદગીનું સાંભળી મને દુઃખ થયું છે તેણે તંદુરસ્ત અને સશક્ત થઈ જ જવું જોઈએ પ્યાર

બાપુ

સાબરમતીથી ભાઈ રામદાસને :

"ચિ. રામદાસ,

"તમારો કાગળ મળ્યો છે. તમને કાગળ તો હું લખાવ્યાં જ કરું છું. એક મહિનો આખો ખાલી નહીં જતો હોય. ભાઈ મોહનલાલને ત્યાં તમે રહ્યા એ ઠીક થયું છે. એની ઉદારતા, તેની ભલમનસાઈ અને તેનો પ્રેમ, જેનો

-૧-૬-'૨૬

તમે ચિતાર આપો છો તેનો તમારે હાથે ગેરઉપયોગ તો નહીં જ થાય, એ તો હું જાણું જ છું. પણ તમે આવે ઠેકાણે એવડી મહેનત કરી, એવડી સંભાળ રાખી એ પ્રેમ ઇ૦નો કંઈક બદલો વાળો એવું ઇચ્છું છું. સગા કે મિત્રને ત્યાં નોકરી કરવામાં લાભ ગેરલાભ સરખા રહ્યા છે. લાભ એ કે ત્યાં આપણે કેટલીક સગવડ ભોગવી શકીએ છીએ, જે પરાયાની નોકરીમાં ન મળે. ગેરલાભ એ કે તેઓની સરળતાને લીધે આપણે તેનો ગેરઉપયોગ કરીએ, કામની ચોરી કરવાની લાલચમાં ફસાઈએ. તમે અતિશય સાવધાનીથી રહો એમ હું ઇચ્છું છું. તેની સાથે હું એમ પણ કહેવા માગું છું કે મને તમારે વિષે કંઈ ભય નથી. તમે પ્રેમપાત્ર છો એમ મેં અનુભવ્યું છે અને તમે ત્યાં જશ જ મેળવશો એવી મારી ખાતરી છે. દુકાનનું બધું કામ પોતાનું જાણીને કરજો. જે ન આવડે તે તુરત પૂછી લેવું. શરમને માર્યે અજ્ઞાન જરાયે ન ઢાંકવું. હું જ્યારે દ. આ૦માં પહેલો દાખલ થયો ત્યારે પી. નોટ શું એ ન સમજતો. બે ચાર દહાડા તો મારું અજ્ઞાન ઢાંકયું. તેમ તેમ તો હું વધુ ગભરાટમાં પડ્યો. અને પી. નોટ એટલે શું એ હું ન જાણું ત્યાં સુધી દાદા અબ્દુલ્લા શેઠનો કેસ હું ન જાણી શકું એમ મેં જોયું. તેથી મારું અજ્ઞાન મેં તુરત જાહેર કર્યું. અને પી. નોટ એટલે પ્રોમિસરી નોટ એમ જાણી ખડખડ હસ્યો, મારા અજ્ઞાન તરફ નહીં પણ મારી ખોટી શરમથી. કેમ કે પી. નોટ શબ્દ તો મને શબ્દકોશમાંયે ન મળે. એટલે આપણે સારુ સરિયામ રસ્તો એક જ છે કે જે કંઈ આપણને ન ખબર પડે તે વિષે તુરત પૂછી લેવું. આપણે મૂર્ખ ગણાઈએ તેની હરકત નહીં, પણ આપણા અજ્ઞાનથી આપણે ભૂલ કરીએ એ ખરેખર હરકતકર્તા છે.

"તમારી તબિયત સરસ હશે. તમે ત્યાં શાંતિથી રહેજો અને પ્રામાણિકપણે કંઈ કમાઈ શકો તો કમાજો. તમારા ઉદ્ગારો અને તમારી ઇચ્છાઓ મને જણાવજો. બા મને ઘણી વેળા કહે છે કે રામદાસ હવે મોટો થયો, એને તેડાવીને પરણાવવો જોઈએ. મેં તમને તેડાવવાની ચોખ્ખી ના પાડી છે, અને બાને એમ કહ્યું છે કે જો પરણવાની તમારી ઇચ્છા હશે તો તમે મને ચોખ્ખી રીતે કહેશો. તમારે ચોખ્ખી રીતે કહેવું એવી માગણી મેં તમારી પાસેથી

કરી છે, એ પણ મેં બાને કહ્યું છે. એથી એ શાંત રહેલી છે. આ મહા કઠણ કાળમાં, હિંદુસ્તાનની આવી કંગાળ અને વિપરીત દશામાં કોઈ પણ હિંદીએ પરણવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ, એ એનો વિશેષ અને આપત્તિ ધર્મ છે, એમ હું ઘણી વેળા કહી ગયો છું. એટલે સાધારણ રીતે તમારે વિષે હું તો એ જ ઇચ્છું કે તમે સંયમ પાળો અને પ્રૌઢ બ્રહ્મચર્ય જીવનપર્યંત પાળો. જેમ જેમ દિવસો જશે તેમ તેમ વિષયવૃત્તિ ક્ષીણ થશે, તમારાં શરીરબળ અને મનોબળ વધશે અને તમે પરણવાનું ભૂલી જશો. પણ એ તો મેં મારા ગજથી તમારું માપ કર્યું. મેં તમને વચન આપ્યું છે કે મારા વિચારો ગમે તેવા હોય તે છતાં તમે જો પરણવાનો વિચાર કરશો તો હું તમને મારાથી બને તેટલી સહાય કરીશ. એટલે તમે નીડરપણે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તમારી ઇચ્છા હોય તે જાહેર કરજો. એ બાબતમાં તમે મને બાપ તરીકે ભૂલી જઈ તમારો એક ભલો મિત્ર ગણજો અને મિત્ર-પરીક્ષા કરજો.

"મારી તબિયત મારા કામ જોગી ઠીક રહે છે. બકરીનું દૂધ બે વખત અને ત્રણ વખત ફળ ખાઉં છું. શરીરની શક્તિ ઓછી છે પણ મગજ-શક્તિ જરાયે નબળી થઈ હોય એમ જણાતું નથી. સવારના ૭ વાગ્યાથી રાતના દશ વાગ્યા સુધી કંઈ ને કંઈ કામમાં રોકાયેલો હોઉં છું. દિવસના ૩૦–૪૦ મિનિટ નિદ્રા વિના હવે નથી ચાલતું. આટલું કામ કરતાં જ્યાં ૧૦ વાગ્યે જોઈએ તેના કરતાં વધારે થાક મગજને લાગતો નથી. લડત મચી રહેલ છે. કાયદાનો ભંગ પાછો થોડા વખતમાં શરૂ થશે. અનુભવ કેટલાક નવા અને કેટલાક એના એ જ મળ્યાં કરે છે. આશાનિરાશાનો આંકડો લગભગ સરખો રહ્યો છે.

"તમારા કાગળ તો ઠીક ઠીક આવે છે. પણ મણિલાલ આળસ બતાવી રહેલ છે. તેના કેસની તો તેણે કે તમે કંઈ ખબર નથી આપી. એ કેસમાં બચાવ મણિલાલે પોતે કેવો કર્યો એ જાણવા ઇન્તેજાર છું જોકે મણિલાલને કાગળ લખવા ઇચ્છું છું છતાં કદાચ રહી પણ જાય, એટલે તમે આ કાગળ તો એને મોકલી જ દેજો. તમારી બંને ભાઈઓની છબી મોકલો તો સારું. કંઈ વાંચવાનું રાખો છો? પ્રાતઃસ્મરણ કરો છો? ન કરતા હો તો ફરી યાદ આપું છું કે તે અવશ્ય કરજો. કારણ તે બહુ જ શ્રેયસ્કર છે, એમ મારી ખાતરી છે એની કિંમત તમને ભીડ પડ્યે જણાવાની છે અને વિચારપૂર્વક કરેલા પ્રાતઃસ્મરણ અને સંધ્યાદિની કિંમત તો દિનપ્રતિદિન આંકી શકાય છે. એ તો તમે આત્માને ખોરાક આપ્યો. જેમ શરીર ખોરાક વિના સુકાઈ જાય છે તેમ આત્મા પણ તેને યોગ્ય ખોરાક ન મળે તો ચીમળાઈ જાય છે."

"ચિ. મગનલાલ,

"તમે વિજાપુર ગયાનું અહીં આવીને મેં સાંભળ્યું. એ ઠીક થયું. જો કે તમને મળવા હું ઇંતેજાર હતો. સૂતર વિષે મારી ટીકા ઠપકો દેવાને ખાતર ન હતી. તમને હું ઠપકો કેમ દઉં? પણ તમને વિશેષ જાગ્રત કરવા ખાતર હતી. સૂતર કાંતવાની જે કિંમત મેં આંકી છે, તે તમે આંકો એટલા સારુ હતી. બીજી પ્રવૃત્તિઓ જે ટૂંકી કરી શકાય તે ટૂંકી કરવા તરફ વલણ રાખવું, એમ કહેવાનો મારો આશય હતો અને હજી છે. કઈ કોણુ ટૂંકી કરી શકે એ તો તમે વિચારીને જ કહી શકો. સ્વદેશી સૂતરનાં કપડાં બનાવીને ખૂબ તૈયાર કરાવો એ મારી માન્યતા હતી. વધુ વિચાર કરતાં જોયું કે મારી એવી માગણી પ્રથમ હતી ખરી, પણ એ મેં સુરતના કાગળથી સુધારી લીધી. મારી પહેલી માગણી ભૂલ ભરેલી હતી. જે પ્રવૃત્તિઓ બીજા લઈ લેશે એવું આપણુને લાગે તે પ્રવૃત્તિને આપણે છોડતા જઈએ અથવા તેને ટૂંકી કરીએ. અને જેની ઉપર બીજાઓની શ્રદ્ધા ન હોય અથવા ઓછી હોય અને જે પ્રવૃત્તિની જરૂર તો હોય જ, તે પ્રવૃત્તિ આપણે વધારી દેવી જોઈએ. તેવી પ્રવૃત્તિ હાથે સૂતર કાંતવાની છે. વળી હું જેમ જેમ વધારે અનુભવ મેળવતો જાઉં છું તેમ તેમ સમજતો જાઉં છું કે સંચો એ આપણુને ગુલામીમાં કાયમ કરશે. સંચાને વિષે જે મત મેં હિંદ સ્વરાજ્યમાં બતાવ્યા છે તે અક્ષરશઃ ખરા છે, એમ હું અનુભવી રહ્યો છું. સત્યાગ્રહની પણ વધારે શોધો કરી રહ્યો છું. સત્યાગ્રહ એ નબળા માણસને સારુ તેમ જ સબળામાં સબળા માણસને સારુ યુદ્ધમાં શુદ્ધ હથિયાર છે, એમ જોઈ રહ્યો છું. મિલમાં બનેલા સ્વદેશી સૂતરમાંથી ઘણા વેપારીઓ પોતાની મેળે કપડાં વણાવી લેશે. બીજાઓની પાસેથી એ કામ હું વહેલું કરાવી શકીશ. પણ સૂતર કાંતવાનું કામ તો આપણે જ શરૂ કરીએ. પરમ દિવસે મારી પાસે કેટલાક પંજાબીઓ આવ્યા હતા. તેઓએ કહ્યું કે પંજાબની ઊંચનીચ બધી બાનુઓ ઘેરે સૂતર કાંતી પોતાનાં કપડાં વણકર પાસે વણાવે છે. એટલે રૂને ભાવે સૂતર પડી રહ્યું. આ વાત ખૂબ મનન કરવા જેવી છે. તમે કેશુને ઠીક લઈ ગયા છો. કેશુ ત્યાંથી રૂ કાંતવાનું શીખીને આવે તો અહીં શીખવી શકે. ગમે તે એક જણ આપણું ત્યાંથી શીખી લે એટલે આપણો ગુજારો થઈ જાય."

¶ "પ્રિય બહેન સ્લેઝિન,

"રામદાસ મને ખબર આપે છે કે તમે તમારી શિક્ષકની પરીક્ષા પસાર કરી છે અને તેમાં ઊંચો વર્ગ મેળવ્યો છે. હું જાણું છું કે તમે મારા અભિનંદનની અપેક્ષા રાખતાં નથી. હું તો એટલી જ ઇંતેજારી રાખું છું

કરી છે, એ પણ મેં બાને કહ્યું છે એથી એ શાંત રહેવી છે. આ મહા કઠણ કાળમા, હિંદુસ્તાનની આવી કંગાળ અને વિપરીત દશામાં કોઈ પણ હિંદીએ પરણવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ, એ એનો વિશેષ અને આપત્તિ ધર્મ છે, એમ હું ઘણી વેળા કહી ગયો છું એટલે સાધારણ રીતે તમારે વિષે હું તો એ જ ઇચ્છું કે તમે સંયમ પાળો અને પ્રૌઢ બ્રહ્મચર્ય જીવનપર્યંત પાળો. જેમ જેમ દિવસો જશે તેમ તેમ વિષયવૃત્તિ ક્ષીણ થશે, તમારા શરીરબળ અને મનોબળ વધશે અને તમે પરણવાનું ભૂલી જશો પણ એ તો મેં મારા ગજથી તમારું માપ કર્યું. મેં તમને વચન આપ્યું છે કે મારા વિચારો ગમે તેવા હોય તે છતા તમે જો પરણવાનો વિચાર કરશો તો હું તમને મારાથી બને તેટલી સહાય કરીશ. એટલે તમે નીડરપણે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તમારી ઇચ્છા હોય તે જાહેર કરજો એ બાબતમા તમે મને બાપ તરીકે ભૂલી જઈ તમારો એક ભલો મિત્ર ગણજો અને મિત્ર પરીક્ષા કરજો.

"મારી તબિયત મારા કામ જોગી ઠીક રહે છે. બકરીનુ દૂધ બે વખત અને ત્રણ વખત ફળ ખાઉં છુ શરીરની શક્તિ ઓછી છે પણ મગજ-શક્તિ જરાયે નબળી થઈ હોય એમ જણાતું નથી સવારના ૭ વાગ્યાથી રાતના દશ વાગ્યા સુધી કંઈ ને કંઈ કામમા રોકાયેલો હોઉં છુ દિવસના ૩૦-૪૦ મિનિટ નિદ્રા વિના હવે નથી ચાલતું. આટલું કામ કરતા છતા ૧૦ વાગ્યે જોઈએ તેના કરતા વધારે થાક મગજને લાગતો નથી. લડત મચી રહેલ છે કાયદાનો ભંગ પાછો થોડા વખતમા શરૂ થશે અનુભવ કેટલાક નવા અને કેટલાક એના એ જ મળ્યાં કરે છે. આશાનિરાશાનો આંકડો લગભગ સરખો રહ્યો છે

"તમારા કાગળ તો ઠીક ઠીક આવે છે. પણ મણિલાલ આળસ બતાવી રહેલ છે તેના કેસની તો તેણે કે તમે કંઈ ખબર નથી આપી એ કેસમા બચાવ મણિલાલે પોતે કેવો કર્યો એ જાણવા ઇન્તેજાર છુ જોકે મણિલાલને કાગળ લખવા ઇચ્છુ છુ છતા કદાચ રહી પણ જાય, એટલે તમે આ કાગળ તો એને મોકલી જ દેજો તમારી બને ભાઈઓની છબી મોકલો તો સારું કંઈ વાચવાનુ રાખો છો? પ્રાતઃસ્મરણ કરો છો? ન કરતા હો તો ફરી યાદ આપુ છુ કે તે અવશ્ય કરજો કારણ તે બહુ જ શ્રેયસ્કર છે, એમ મારી ખાતરી છે એની કિંમત તમને ભીડ પડયે જણાવાની છે અને વિચારપૂર્વક કરેલા પ્રાતઃસ્મરણ અને સધ્યાદિની કિંમત તો દિનપ્રતિદિન આંકી શકાય છે એ તો તમે આત્માને ખોરાક આપ્યો જેમ શરીર ખોરાક વિના સુકાઈ જાય છે તેમ આત્મા પણ તેને યોગ્ય ખોરાક ન મળે તો ચીમળાઈ જાય છે"

સોરાબજી[1] જેવી જોડીના કોઈ નથી રુસ્તમજી[2]ની બાબતમાં પણ આવૃત્તિ મળવી તો અશક્ય જ છે એ કાંઈ વિચિત્ર લાગે એવું છે પણ દક્ષિણ આફ્રિકા કરતાં અહીં મને વધારે એકલુ એકલું લાગે છે આનો અર્થ એવો નથી કે અહીં મને સાથીઓ મળી રહ્યા નથી. પણ એમાંના ઘણા અને મારી વચ્ચે એવો પૂરો અંતરનો સંબંધ નથી બંધાઈ ગયો જેવો દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથીઓ સાથે બંધાઈ ગયો હતો તમ સૌની સાથે જે સલામતીની લાગણી હું અનુભવી શકતો તે અહીં ભોગવી શકતો નથી અહીં લોકોને હું ઓળખતો નથી તેઓ મને ઓળખતા નથી. આ બધું મનમાં ઘોળ્યા કરું, તો ગમગીન થઈ જાઉં પણ હું એમ ઘોળ્યા કરતો નથી એમ કરવાની મને નવરાશ જ નથી અત્યારે સહેજ વખત મળ્યો એટલે વળી લખી નાખ્યું ગામઠામના કાગળ ઉપરથી તમારી હસ્તી દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે એવું મને સ્મરણ થયું અને મારા ઊંડા અંતરના વિચારો તમારી સાથે ભોગવી લેવાનો ક્ષણિક આનંદ મેં લીધો પણ હવે આગળ નહીં લખાતું ”

બધુ મને તેમની સાથે જેટલા પ્રસંગો પડ્યા તેમાં મેં હંમેશા તેમને એકવચની તરીકે જ જાણ્યા છે. પોતે ચુસ્ત મુસલમાન હતા પણ તેની સાથે જ એ હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યે સમદર્શી હતા .. દક્ષિણ આફ્રિકાની મહાન લડતમાં જે ઘણાઓએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું એ બધામાં કાછલિયા શેઠ હંમેશા અગ્રેસર રહ્યા હતા ”

૧ સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયા દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં પ્રથમ પંક્તિના સત્યાગ્રહી તેમણે લડતનો બહુ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો એટલે લડતની બાબતમાં તેઓ સારા સલાહકાર બની શકતા ગાંધીજી કહે છે કે એમની સલાહમાં હંમેશા દૃઢતા, વિવેક, ઉદારતા શાન્તિ વગેરે જોવામાં આવતા લડત પૂરી થયા પછી સારા સત્યાગ્રહીઓમાંથી કોઈને વિલાયત મોકલી બૅરિસ્ટર થવા સારુ દા મહેતાએ શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી હેતુ એ હતો કે તે બૅરિસ્ટર થઈ આવી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીની જગ્યા લઈ કોમની સેવા કરી શકે સોરાબજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોખલેજીના પ્રસંગમાં આવ્યા હતા વિલાયતમાં વધુ આવ્યા અને ગોખલેજીનું પણ તેમણે મન હરી લીધું બૅરિસ્ટર થઈ આવ્યા પછી જોહાનિસબર્ગમાં વકીલાત શરૂ કરી સાથે સેવાનું કામ પણ આરંભ્યું અને પોતાની સાદાઈ, સરળતા અને મિલનસારપણાથી કોમમાં પ્રિય થઈ પડ્યા પાંત્રીસ વર્ષની વયે ભરજુવાનીમાં તેઓ ગુજરી ગયા

૨ પારસી રુસ્તમજી દક્ષિણ આફ્રિકાના એક મોટા વેપારી ગાંધીજીના જૂના અસીલ અને અંગત મિત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં છૂટે હાથે તેમણે પૈસાની મદદ કરેલી અને જેલમાં પણ ગયેલા ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યાર પછી પણ તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં આર્થિક મદદ કરતા

કે તમે ઝટ ઝટ તમારી છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થઈ જાઓ. કારણ મારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે થોડા વખતમાં અહીં આવી તમારું સ્થાન લઈ લો. અહીં ઉનાળો સખત હોય છે, પણ શિયાળામાં તેનો પૂરતો બદલો મળી રહે છે. હું આશા રાખું છું કે કશી અગવડ વિના તમારી બધી જરૂરિયાતો તમને મળી રહી હશે. કાંઈ પણ જોઈતું હોય તો મને કહેતાં સંકોચ ન રાખશો.

"સત્યાગ્રહ સુંદર ચાલી રહ્યો છે. થોડા જ વખતમાં સવિનય કાયદાભંગ શરૂ થવાની આશા છે. અનેક કારણોસર વારંવાર હું ઇચ્છા કરું છું કે તમે અહીં હો. પણ મારો પંથ મારે એકલાએ જ કાપવો રહ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા મદદગારોનો વિચાર કરું છું ત્યારે ઘણી વાર હું, ગમગીન થઈ જાઉં છું. અહીં ડોક[1] નથી. અહીં કૅલનબૅક[2] નથી. અત્યારે એ ક્યાં છે તે પણ ખબર નથી. પોલાક[3] ઇંગ્લંડમાં છે. કાછલિયા[4] અને

---

૧. જોહાનિસબર્ગમાં રહેતા એક ભલા પાદરી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની વાત પ્રત્યે ખૂબ સહાનુભૂતિ રાખતા અને મદદ કરતા. ૧૯૦૮માં બાપુજી ઉપર એક પઠાણે હુમલો કરેલો અને તેમને ઘાયલ કરેલા ત્યારે મિ. ડોક સારવાર માટે બાપુને પોતાને ઘેર લઈ ગયેલા અને તેમણે તથા તેમનાં પત્નીએ બહુ પ્રેમપૂર્વક બાપુની શુશ્રૂષા કરેલી છે. મિ. ડોકે બાપુનું એક જીવનચરિત્ર પણ લખ્યું છે.

૨. બાપુના જર્મન મિત્ર. જોહાનિસબર્ગમાં તેમનો સ્થપતિનો ધંધો સારો ચાલતો. બાપુના સહવાસમાં આવ્યા પછી તેમને સાદા જીવનનો રંગ લાગેલો. લડતને કારણે જોહાનિસબર્ગનું ઘર કાઢી નાખ્યા પછી બાપુ તેમને ઘેર રહેતા. કૅલનબૅક સત્યાગ્રહની લડતમાં ભળેલા અને જેલમાં પણ ગયેલા. સત્યાગ્રહી કેદીઓનાં કુટુંબોને રહેવા માટે પોતાનું મોટું ફાર્મ તેમણે વાપરવા આપેલું. એ ફાર્મનું નામ 'ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મ' રાખવામાં આવેલું. લડત પૂરી થયા પછી તેઓ બાપુની સાથે ઇંગ્લંડ ગયેલા અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન આવવાના હતા. પણ તે વખતે મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું એટલે તેઓ જર્મન હોઈ તેમને ઇંગ્લંડમાં અટકમાં રાખવામાં આવેલા.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરા સાથીઓમાં અત્યંત વફાદાર અને નિકટના. તેઓ ટ્રાન્સવાલના 'ક્રિટિક' નામના પત્રના ઉપતંત્રી હતા. તે છોડીને ગાંધીજીના 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'માં જોડાયેલા. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતને અંગે ઇંગ્લંડમાં અને આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમણે મુસાફરી કરેલી. ગાંધીજીની ઑફિસમાં તેઓ 'આર્ટિકલ્ડ ક્લાર્ક' તરીકે રહેલા અને વકીલ થયેલા. લડતને અંગે જેલમાં પણ ગયેલા.

૪. અહમદ મહમદ કાછલિયા. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતના સાથી. એમને વિષે ગાંધીજી 'દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ' એ પુસ્તકમાં લખે છે: "બહાદુરી અને એકનિષ્ઠામાં એમનાથી ચડી જાય એવા કોઈ પણ માણસનો અનુભવ મને નથી થયો દક્ષિણ આફ્રિકામાં કે નથી થયો હિંદુસ્તાનમાં. કોમને અર્થે તેમણે સર્વસ્વ હોમ્યું

સોરાબજી[1]ની જોડીના કોઈ નથી. રુસ્તમજી[2]ની બીજી આવૃત્તિ મળવી તો અશક્ય જ છે. એ કાંઈ વિચિત્ર લાગે એવું છે પણ દક્ષિણ આફ્રિકા કરતાં અહીં મને વધારે એકલું એકલું લાગે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે અહીં મને સાથીઓ મળી રહ્યા નથી. પણ એમાંના ઘણા અને મારી વચ્ચે એવો પૂરો અંતરનો સંબંધ નથી બંધાઈ ગયો જેવો દક્ષિણ આફ્રિકાના સાથીઓ સાથે બંધાઈ ગયો હતો. તમ સૌની સાથે જે સલામતીની લાગણી હું અનુભવી શકતો તે અહીં ભોગવી શકતો નથી. અહીં લોકોને હું ઓળખતો નથી. તેઓ મને ઓળખતા નથી. આ બધું મનમાં ઘોળ્યાં કરું, તો ગમગીન થઈ જાઉં. પણ હું એમ ઘોળ્યાં કરતો નથી. એમ કરવાની મને નવરાશ જ નથી. અત્યારે સહેજ વખત મળ્યો એટલે વળી લખી નાખ્યું. રામદાસના કાગળ ઉપરથી તમારી હસ્તી દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે એનું મને સ્મરણ થયું અને મારા ઊંડા અંતરના વિચારો તમારી સાથે ભોગવી લેવાનો ક્ષણિક આનંદ લઈ લીધો. પણ હવે આગળ નહીં લંબાવું."

હતું. મને તેમની સાથે જેટલા પ્રસંગો પડ્યા તેમાં મેં હમેશાં તેમને 'એકવચની' તરીકે જ જાણ્યા છે. પોતે ચુસ્ત મુસલમાન હતા. પણ તેની સાથે જ એ હિંદુ-મુસલમાન પ્રત્યે સમદર્શી હતા. . . . દક્ષિણ આફ્રિકાની મહાન લડતમાં જે ઘણાઓએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું એ બધામાં કાછલિયા શેઠ હંમેશાં અગ્રેસર રહ્યા હતા."

૧. સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયા. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં પ્રથમ પંક્તિના સત્યાગ્રહી. તેમણે લડતનો બહુ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે લડતની બાબતમાં તેઓ સારા સલાહકાર બની શકતા. ગાંધીજી કહે છે કે એમની સલાહમાં હંમેશાં દૃઢતા, વિવેક, ઉદારતા, શાન્તિ વગેરે જોવામાં આવતાં. લડત પૂરી થયા પછી સારા સત્યાગ્રહીઓમાંથી કોઈને વિલાયત મોકલી બૅરિસ્ટર થવા સારુ દા. મહેતાએ શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. હેતુ એ હતો કે તે બૅરિસ્ટર થઈ આવી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીની જગ્યા લઈ કોમની સેવા કરી શકે. સોરાબજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોખલેજીના પ્રસંગમાં આવ્યા હતા. વિલાયતમાં વધુ આવ્યા અને ગોખલેજીનું પણ તેમણે મન હરી લીધું. બૅરિસ્ટર થઈ આવ્યા પછી જોહાનિસબર્ગમાં વકીલાત શરૂ કરી: સાથે સેવાનું કામ પણ આરંભ્યું અને પોતાની સાદાઈ, સરળતા અને મિલનસારપણાથી કોમમાં પ્રિય થઈ પડ્યા. પાંત્રીસ વર્ષની વયે ભરજુવાનીમાં તેઓ ગુજરી ગયા.

૨. પારસી રુસ્તમજી. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક મોટા વેપારી. ગાંધીજીના જૂના અસીલ અને અંગત મિત્ર. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં છૂટે હાથે તેમણે પૈસાની મદદ કરેલી અને જેલમાં પણ ગયેલા. ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યાર પછી પણ તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં આર્થિક મદદ કરતા.

શ્રીમતી નાયડુ, રામસ્વામી, મિ૰ અને મિસિસ ઝીણા વિલાયત ઊપડ્યા શ્રીમતી નાયડુ સાથે નીચેના ત્રણ કાગળો આપ્યા એમાં મોન્ટેગ્યુના ભાષણ અને હાલની સ્થિતિ વિષે બાપુના વિચારો ટૂંકમાં આવી જાય છે

૬–૬–'૧૦

લૅબર્નમ રોડ, મુંબઈ

"પ્રિય હેન્રિ, (પોલાક)

"હું જોઉં છું કે મૅગન સાથે તમે કુસ્તીમાં ઊતર્યા છો મને લાગે છે કે 'સર્જન ઑફ દુનિયા'માંથી ઉતારો આપીને એણે તમને પછાડ્યા છે પણ આપણે બન્ને એ પછાડ ખાતા ટકી રહ્યા છીએ

"મારા લશ્કરમાં પડેલા ભંગાણથી મને તો આનંદ જ થાય છે શ્રદ્ધાનંદજી ગયા, જમનાદાસ છોડી ગયા બીજા કેટલાક પણ જશે પણ તેથી હું ગભરાતો નથી લોકો હિંસાને માર્ગે ચડે તો ગભરાઉં પહેલી જુલાઈની* વિશ્વાસપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યો છું સરકાર અમારા સામનાને પહોંચી વળવા તૈયાર જણાય છે હું કોઈ પણ જાતના દેખાવો કરવાનું ટાળવાનો છું આ વખતે સવિનય કાયદાભંગ ઊંડો તેમ જ વ્યાપક થશે મિ૰ મોન્ટેગ્યુને સાફ સાફ કહી દેજો કે જ્યાં સુધી રૉલેટ કાયદા પાછા ખેંચી લેવામાં નહીં આવશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં શાન્તિ થવાની નથી અહીંના અમલદારોએ ઘેલી કુસેવા કરી છે મિ૰ હૉર્નિમેનની બાબતમાં કેવી ભયંકર ગેરરજૂઆત કરી છે! એને દેશપાર કરવાનું ખરું કારણ કદાચ કદી આપવામાં આવશે જ નહીં 'યંગ ઇન્ડિયા' ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા રહેજો અગ્રલેખો મોટે ભાગે મારા જ હોય છે ખરું પૂછો તો હું જ તેનો તંત્રી છું સિંધ વિષેનો લેખ જોજો હજી તો વધારે ભોપાળાં બહાર આવશે મિ૰ મોન્ટેગ્યુએ જો ન્યાય આપવો હોય તો અમલદારોની આંખોએ જોવાનું બંધ કરવું જોઈએ એ લોકો તો પોતાની હાલની સત્તાનો જેના ઉપર આધાર છે એ પદ્ધતિને ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે એટલે અહીંની પરિસ્થિતિનું નિષ્પક્ષ બયાન એમની પાસેથી એમને નહીં મળે રૉલેટ કાયદા જવા જ જોઈએ મુસલમાનોને સંતોષવા જ જોઈએ, અને સંગીન સુધારા આપવા જ જોઈએ પંજાબના અત્યાચારોની તપાસ કરવા માટે, થયેલી સજાઓમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા સાથે નિષ્પક્ષ પંચ નિમાય એ ખાસ જરૂરનું છે આ ચાર વસ્તુઓ કરવામાં આવે તો જ આ દુઃખી દેશમાં શાન્તિ થઈ શકે તેમ છે જ્યાં સુધી બ્રિટનના લાભાર્થે હિંદની ચૂસ ચાલુ છે

*રૉલેટ કાયદા સામેની મુલતવી રાખેલી સવિનય ભંગની લડત તે દિવસથી બાપુજી આરંભવાના હતા

ત્યાં સુધી આ દેશમાં અરાજકતા આવે એમ નથી. જુઓ, ફરી પાછો હૂંડિયામણના દરમાં વધારો કર્યો! એનું પરિણામ એ આવવાનું કે હિંદુસ્તાનને બદલામાં કશો લાભ થયા વિના કરોડો રૂપિયાનું નુકસાન થવાનું. એનો અર્થ એ થાય છે કે તમે લૅન્કેશાયરને અને સિવિલિયન અમલદારોને એટલું બોનસ આપો છો. આ બધી વસ્તુઓની તડજોડ તો થઈ શકે જો ઉપર જણાવેલી બાબતોમાં ગફલત આપીને લોકોના દિલને ટાઢા પાડવામાં આવે. રૌલેટ કાયદાનો અર્થ એ જ થાય છે કે લોકમતને ઠોકર મારવાનો સરકારે નિરધાર કર્યો છે. જે વખતે સુધારાની વાટાઘાટો ચાલે છે તે વખતે સરકારનું આવું વર્તણું અસહ્ય છે.

"આ કાગળ તમને શ્રીમતી નાયડુ આપશે. એ અદ્ભુત બાઈ છે. મે એમને મીરાંબાઈ સાથે સરખાવ્યાં છે. મારા એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવાનું કશું કારણ મને મળ્યું નથી. તમને અને તમારા કુટુંબને મારો પ્રેમનો સંદેશો એ આપશે.

તમારો ભાઈ

'તા. ક. 'યંગ ઇન્ડિયા' માટે કાંઈ લખશો? લખો એમ ઇચ્છું છું.'

ભાઈ શ્રી હૉર્નિમૅન,

"તમે ત્યાં સહીસલામત પહોંચી ગયા છો એ જાણીને મારી ચિંતા મટી. મિ. મૉન્ટેગ્યુ તમારે વિષે જે બોલ્યા છે એ વાંચીને મને બહુ ખોટું લાગ્યું છે. મારી ખાતરી છે કે તમે તમારું નિર્દોષપણું પુરવાર કર્યું છે. એ બાબત 'યંગ ઇન્ડિયા'માં મે લખ્યું છે તે તમે જોશો.

"અહીંની સઘળી હકીકત તો શ્રીમતી નાયડુ તમને કહેશે. રૌલેટ કાયદા રદ ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં શાન્તિ થવાની નથી. મુસલમાનોની લાગણી સંતોષાવી જ જોઈએ અને પંજાબની સજાઓમાં ફેરફાર થવો જ જોઈએ.

"'યંગ ઇન્ડિયા'માં કાંઈ લખશો?

ભાઈ શ્રી શાસ્ત્રિયાર,

"'યંગ ઇન્ડિયા'ના અગ્રલેખો ઉપર તમે નજર નાખતા રહો એવી મારી વિનતી છે. ઘણાખરા અગ્રલેખો મે લખેલા હોય છે અથવા મારી દેખરેખ નીચે લખાયેલા હોય છે. તમાં લખેલી સઘળી હકીકતોના ખરાપણા વિષે હું ખાતરી આપી શકું એમ છું. તેમાં જે હકીકતો પ્રગટ થાય છે તે અમલદારોના વર્તણુંનું ખોટાપણું બતાવી આપે છે. રૌલેટ કાયદા એનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. તેથી જ એની સામે મારો અણનમ વિરોધ છે. ક્રાન્તિકારી ગુના નાબૂદ કરવા માટે સરકારને એ કાયદાની જરૂર નથી. લોકોને કનડવા માટે જ અમલદારોને એ કાયદા જોઈએ છે. ડીફેન્સ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટ (હિંદસંરક્ષણ કાયદો)નો જે રીતે અમલ થયો એ બતાવી આપે છે કે લોકોને કેવી રીતે કનડી

શકાય. એ કાયદા જ્યાં સુધી રદ ન થાય ત્યાં સુધી હિંદમાં શાન્તિ થઈ શકે નહીં, થવાની નથી. મિ. મૉન્ટેગ્યુનો બચાવ ટકી શકે એવો નથી. મિ. હૉર્નિમેનના સંબંધમાં તેણે જે ટીકાઓ કરી છે તે અન્યાયી છે અને ખોટી છે. પંજાબના અત્યાચારોએ કવિ (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર)ને બળબળતો કાગળ લખવાની ફરજ પાડી છે. મારો અંગત અભિપ્રાય એવો છે કે એ કાગળ વખત પહેલાં લખાયો છે. પણ તે માટે કવિને દોષ દઈ શકાય નહીં. અસંતોષ માટે જે સંગીન કારણો છે તે દૂર કરીને લોકોને સંતોષાય નહીં ત્યાં સુધી તમે અને બીજા મિત્રો સુધારા લેવાની ના પાડશો એવી આશા હું રાખું ?

"હું આશા રાખું છું કે સફરથી તમને લાભ થયો હશે."

મુંબઈના એક જુવાન પત્રકારને કડક ભાષામાં શિખામણ આપી

¶ "ભાઈ. . .,

૭–૯–'૧૯ "આ કાગળમાં તમે જોશો કે મને 'પૂજ્ય પિતાશ્રી' કહેવું એ કેટલું વસમું છે. તમારા ફગદંડપણા વિષે મને જરાયે શંકા નથી. તમારું છબરડાવાળું લખાણ તેનો બોલતો પુરાવો છે. ગમે તેમ ચીતરી કાઢેલો, ફરી નહીં તપાસેલો અને લીટીએ લીટીએ છેકછાકવાળો કાગળ પોતાના માન્ય કરેલા 'પૂજ્ય પિતાશ્રી'ને ફગદંડ દીકરો જ લખી શકે. દીકરો સાચે જ આજ્ઞાધારક હોય, તો ઇરાદાપૂર્વક સ્વીકારેલા પોતાના પિતાને કાગળ લખે તે ખૂબ કાળજીપૂર્વક પોતાના સુંદરમાં સુંદર અક્ષરે લખે અને વિશેષણો વાપરવામાં કંજૂસાઈ કરે. એની પાસે એટલો વખત ન હોય તો એક લીટી જ લખે પણ તે બહુ ચોખ્ખાઈથી લખે.

"શ્રી. . . . ઉપરનો તમારો લેખ ઉતાવળમાં લખેલો અને અવિચારથી ભરેલો છે. 'યંગ ઇન્ડિયા'માં તો એ છાપી શકાય જ નહીં, પણ બીજા કોઈ પત્રમાંયે એ છાપવાલાયક નથી. એવી જાતના કાગળો લખીને તમે શ્રી. . .ને સુધારી શકો નહીં. વળી લોકોને પણ તેથી લાભ ન થાય. તમારો બીજો લેખ પણ એના કરતાં સારો નથી. તમારા શબ્દાડંબરની વિપુલતામાં તમારી જાતને તમે ગૂંચવી નાખો છો. તમારી વાતનું લાંબું લપસીંદર કરવાને બદલે વિચાર ઉપર તમે ધ્યાન આપો તો વાંચવા યોગ્ય વસ્તુ તમે ઉપજાવી શકો.

"તમારાં પ્રમાણપત્રો શું કામ મારા ઉપર લાદ્યાં છે? મારી ઉપર તે શી રીતે અસર પાડી શકવાનાં છે? તમને તો હું સારી રીતે ઓળખું છું. તમને હું 'સુજ્ઞ' અથવા 'જોખમદાર' લેખક ગણતો નથી. પત્રકાર તરીકે તમે દીપી નીકળો એવા છો એમ જો શ્રી . . . સાચે જ ધારતા હોય તો

પત્રકાર કેવો હોવો જોઈએ એનું તેમને બહુ ઓછું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. હવે તમે જોઈ શકશો કે મને રીઝવવો એ કેટલું કઠણ કામ છે. છતાં ભવિષ્યમાં તમે બરાબર મહેનત કરવા તૈયાર હો તો મને રીઝવવો એ બહુ સહેલું પણ છે. તમારી આટઆટલી ત્રુટીઓ હોવા છતાં અમદાવાદના તમારા કામની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાઓ એટલે 'યંગ ઇન્ડિયા'માં એક મદદનીશ તરીકે લઉં. મને લાગે છે કે શ્રી. . . . અને એ. પી. આઈ. પ્રત્યે તમારી ફરજ છે કે અત્યારે તમારી પાસે જે કામ છે તે પૂરું કરો. અમદાવાદમાં જે કેસો ચાલે છે તે ઉપર સુંદર અને તાદૃશ નોંધો લખી મોકલીને હમણાં પણ તમે મને મદદ કરી શકો છો. પણ તે સરકારની અથવા સ્થાનિક વકીલોની ખોતરણાં કાઢનારી ટીકાઓથી મુક્ત હોવી જોઈએ. વ્યક્તિઓ અને તેમની રીતભાતનાં શબ્દચિત્રો આપવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેસના કામકાજને લગતા વિનોદ-પ્રસંગો તમે જરૂર આપી શકો. પણ મને લાગે છે અત્યારે આવું કશું લખવાનો તમે ભાગ્યે જ વખત કાઢી શકો."

"ચિ. છગનલાલ,

"તમારો કાગળ મળ્યો. મારી ધારણા તો એવી છે કે કલકત્તા વગેરેથી આપણી ખાદી કોઈ પણ મંગાવનાર નથી, છૂટાછવાયા માગનાર મુંબઈ અથવા તો અમદાવાદથી મંગાવી લે. આપણે પાંચ ટકા ચઢાવવા મને તો યોગ્ય લાગતા જ નથી. આપણી મહેનત કેવળ મફત અપાવી જ જોઈએ, ત્યારે જ સ્વદેશી સ્ટોરની પાસેથી પાંચ ટકા નફો લઈને સંતોષ મનાવરાવી શકીએ. નવી વસ્તુનો પ્રચાર કરતાં આપણે નફો કેમ લઈએ? આપણને ખાવાનું મળી રહે છે. જો મુંબઈ માલ ન મોકલ્યો હોય તો હું લખું નહીં ત્યાં સુધી નહીં મોકલશો. વિઠ્ઠલદાસની સાથે વાતચીત કરું ત્યાર પછી જ મોકલો એ ઠીક થશે. જૂના સ્વદેશી સ્ટોરમાં હવે આપણી ખાદીને કોઈ હાથ લગાડતું નથી એમ મેં અહીં સાંભળ્યું છે. એમ હશે તો આપણે વિચારવું પડશે. તમે ગમે તે માણસનો ઉપયોગ કરજો પણ છોટાલાલ અને જગન્નાથનો જરા પણ ઉપયોગ નહીં કરો એવી ઉમેદ રાખું છું. સ્વદેશી સ્ટોરવાળા તરફથી અવેજ ન મળે તો મને લખજો એટલે હું તજવીજ કરીશ."

સત્યાગ્રહના ભવિષ્ય વિષે રાજગોપાલાચારીને કાગળ લખ્યો:

"કાલિનાથ રૉયના પ્રશ્નની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન તમારે ઉમેરવો જોઈએ. શ્રી. નટેસન, દીવાન બહાદુર અને જુદાં જુદાં મંડળના બીજા પ્રતિનિધિઓને તમારે ભેળા કરવા જોઈએ. હું જોઉં છું કે સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિનું

૩-૭-'૧૯

ક્ષેત્ર આપણે વિસ્તૃત કરવું જોઈશે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રને અને બીજા તમામ

પ્રશ્નોને એ લાગુ પડી શકે છે. (સત્યાગ્રહ) સભાનું બંધારણ ફેરવવાનો અને તેને કાયમી સંસ્થા બનાવવાનો હું ગંભીરતાથી વિચાર કરી રહ્યો છું. આખી વસ્તુ વાયુરૂપ સ્થિતિમાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન આપણી પ્રવૃત્તિના આ પ્રકાર તરફ આપણને ફરજિયાત લઈ જાય છે. આપણે કોઈ પક્ષમાં બંધાયેલા ન હોઈ, જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં અને જે પ્રશ્ન ઉપર મતભેદ ન હોય અથવા ઊભો ન થઈ શકે એમ હોય ત્યાં, સઘળા પક્ષો અથવા મંડળોને આપણે એક મંચ ઉપર એકત્રિત કરવાં જોઈએ.

"દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન ઉપર છાપાંજોગો મેં પત્ર લખ્યો છે તે તમે જોશો. આપણે સભાઓ ભરવી જોઈએ અને સરકારને પોતાની ફરજ બજાવવાનો આગ્રહ કરતા ઠરાવો પસાર કરવા જોઈએ. ભારતમંત્રી ઉપર પણ તારો કરવા જોઈએ. તમે જોશો કે 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' આપણી તરફ વળ્યું છે. એ તરફનાં અંગ્રેજ છાપાંઓને આપણા પક્ષમાં લાવવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રોલેટ કાયદાની બાબતમાં હજી હું વાઇસરૉય સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી રહ્યો છું. તેથી સવિનયભંગની ઢીલ થાય છે. પંજાબ જવાનો પ્રયત્ન કરવાનો મારો વિચાર નથી, પણ બીજે કોઈ સ્થળેથી મુંબઈ પ્રાંતની હદ ઓળંગીશ. પંજાબની બાબતમાં એક ખટલાની ખાતર ખટલો કરવાનો પડકાર ફેંકવો એ ભાગ્યે જ વાજબી ગણાય એમ મને લાગે છે. મારી સ્થિતિ વિષે મનમાં લેશ પણ શંકા હોય તો તેમ ન કરવાની મારી ફરજ ગણાય. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે આવી જાતનો કોઈ પડકાર ફેંકવો એ નાટકી દેખાય અને એવા પ્રદર્શનને તો હું ધિક્કારું છું. મને કાવતરાખોર કહીને પણ છૂટો રહેવા દીધો છે એમાં જ પંજાબ સરકાર પૂરતી મૂરખ દેખાઈ છે. હવે મારી ઉપર કામ કેમ ચલાવતા નથી એમ તેને કહેવા જવાની મૂર્ખાઈ હું કરું તો હું મારે હાથે જ બધી અસર ધોઈ નાખું; જ્યારે હું બરાબર જાણું છું કે તેઓ મારી ઉપર કામ ચલાવવા ઇચ્છતા નથી, તેમની હિંમત નથી. મારી દલીલ તમને સમજાય છે ને? તમારી સૂચના સ્વીકારવામાં ભૂલ થાય એ હું તમને ઠસાવવા માગું છું."

સૌ જેમાં સંમત થાય એવો કાર્યક્રમ ખાસ કરીને રાજકીય સુધારાની બાબતમાં ઉપાડી લેવાની સલાહ આપતો મિ. ઍરૂન્ડેલનો

૪–૭–'૧૯ કાગળ આવ્યો હતો, તેમને જવાબ:

¶ "તમારો લાંબો કાગળ હું ફરી ફરીને વાંચી ગયો. કાગળ માટે તમારો આભાર માનું છું. મારા આ જવાબ સાથે હું એ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં છાપવું છું.

"તમારી સલાહ પ્રમાણે કરવાનું તો મને ગમે, પણ મને લાગે છે કે તમારા કાગળમાં જે કાર્યની રૂપરેખા તમે આંકો છો તે મારી શક્તિ બહાર છે. મારી મર્યાદાઓ મને બરાબર ખબર છે. મારા મનનું વલણ રાજદ્વારી નહીં, પણ ધાર્મિક છે. રાજદ્વારી બાબતોમાં હું ભાગ લઉં છું, કારણ મને લાગે છે કે જીવનનું એક પણ અંગ એવું નથી જેને ધર્મથી વિખૂટું પાડી શકાય. બીજું કારણ એ છે કે આજે રાજદ્વારી પ્રશ્નો હિંદુસ્તાનના મર્મભાગને દરેક સ્થળે સ્પર્શ કરે છે. એટલે એ તદ્દન જરૂરનું છે કે અંગ્રેજો અને આપણી વચ્ચેના રાજદ્વારી સંબંધો કોઈ સંગીન ધોરણ ઉપર મૂકવામાં આવે. એ ક્રિયામાં મદદ કરવાને મારી સઘળી શક્તિથી હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. રાજ્યીય સુધારામાં હું વધારે રસ લેતો નથી, કારણ હું જાણું છું કે યોગ્ય વ્યક્તિઓ તેના ઉપર ધ્યાન આપે છે. રોલેટ કાયદાની સાથે રાજ્યીય સુધારા એ મારે મન તો એક મડાગાંઠ જ છે. રોલેટ કાયદા ઝેરી માનસનું પરિણામ છે. અને છેવટે તો, અંગ્રેજ અમલદારો, જો એમના ઉપર હિંદી લોકમત સારી અસર નહીં પાડી શકે તો, સુધારાને વ્યવહારમાં નિરર્થક બનાવી દેવાના છે. તેઓ અમારો અણવિશ્વાસ કરે છે અને અમે તેમનો અણવિશ્વાસ કરીએ છીએ. દરેક એકબીજાને પોતાના સ્વાભાવિક દુશ્મન માને છે. તેથી જ રોલેટ કાયદા આવ્યા છે. સિવિલિયન અમલદારોએ અમને દબાયેલા રાખવા માટે આ કાયદા યોજ્યા છે. મારે મતે તો એ કાયદા હિંદી પ્રજાશરીર ઉપર નાગની ચૂડ જેવા છે. તેની સામે લોકમત આટલો બધો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો હોવા છતાં એ ધિક્કારી કાઢેલા જેવા કાયદાને સરકાર આટલી હઠપૂર્વક વળગી રહી છે, તેથી મને તો ખરાબમાં ખરાબ અનિષ્ટની કુશંકા ઊપજે છે. મારા વિચારો આવા હોઈ સુધારામાં રસ લેવાની મારી અનિચ્છાથી તમને નવાઈ નહીં લાગે. રોલેટ કાયદા આપણા માર્ગને રૂંધી રહ્યા છે. બીજી વસ્તુઓની સાથે માર્ગમાંનો આ અંતરાય દૂર કરવાને મારું જીવન સમર્પિત છે."

"એ વિષે કશો અંદેશો ન હોવો જોઈએ કે સવિનય કાયદાભંગ એ કાયમ માટે આવ્યો છે. એ જીવનનો એક સનાતન સિદ્ધાંત છે. જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં જાણે કે અજાણે આપણે તેનો અમલ કરીએ છીએ. તેનો નવો અને વિસ્તૃત પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેને લીધે જ આટલી શંકાઓ અને ઉત્પાત ઊપજ્યો છે. તે એટલા માટે મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો છે કે તેના સાચા સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી શકાય અને રોલેટ કાયદા રદ કરવાની જવાબદારી સરકાર ઉપર તથા જે નેતાઓએ (તમારા સુધ્ધાં)એ મોકૂફ રાખવાની મને સલાહ આપી છે તેમના ઉપર નાંખી શકાય. પણ વાજબી વખતમાં એ કાયદા રદ કરવામાં નહીં આવે તો, રાત પછી દિવસ આવે છે

એ જેમ નક્કી છે તેમ, સવિનય ભગ પણ નક્કી આવવાનો છે સરકારના શસ્ત્રભડારમા એવુ એક પણ શસ્ત્ર નથી જે એ સનાતન બળને મારી શકે અથવા તેનો નાશ કરી શકે ખરેખર એ વખત આવવાનો જ છે, જ્યારે દુખો સામે દાદ મેળવવાના વધારેમા વધારે અસરકારક અને તેની સાથે વધારેમા વધારે નિર્દોષ ઉપાય તરીકે એ માન્ય ગણવામા આવશે

"તમે એકતાની ઇષ્ટતા વિષે સૂચન કરો છો હુ ધારુ છુ કે ધ્યેયની એકતા તો આપણામા છે જ પણ દેશમા પક્ષો તો હમેશા રહેવાના જ કોઈ પણ સુધારણા માટે બધાને સામાન્ય એવો કાર્યક્રમ શોધી શકાય નહિ કારણ કેટલાક બીજાઓ કરતા વધારે આગળ જવાનુ ઇચ્છનારા હોય આવી આરોગ્ય વિવિધતામા હુ હરકત જોતો નથી આપણામાંથી જે વસ્તુ હુ દૂર કરવા ઇચ્છુ છુ તે તો એ છે કે, આપણે એક બીજાનો અવિશ્વાસ ન કરીએ અને એકબીજા ઉપર ખોટા હેતુઓનુ આરોપણ ન કરીએ આપણને ઘેરી વળેલુ પાપ એ આપણા મતભેદો નથી પણ આપણી પામરતા છે શબ્દો ઉપર આપણે મારામારી કરીએ છીએ ઘણી વાર તો પડછાયાને માટે આપણે લડીએ છીએ અને મૂળ વસ્તુ ખોઈ બેસીએ છીએ ગોખલેજી કહેતા તેમ આપણુ રાજકારણ ફુરસદના વખતના એક વિનોદનુ સાધન છે, અથવા તો જીવનની કારકિર્દીમા આગળ વધવાના પગથિયા તરીકે એનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે

'હુ તો તમને અને વર્તમાનપત્રોના બીજા બધા અધિપતિઓને વિનવુ છુ કે આપણા રાજકારણમા ઉદારતા, ગાભીર્ય અને નિસ્વાર્થતા દાખલ કરવાનો આગ્રહ કરો પછી આપણા મતભેદો આજે જેમ કરે છે તેમ કરશે નહીં ખરેખરી નડનારી વસ્તુ આપણા મતભેદો નથી, પણ તેની પાછળ રહેલી આપણી લઘુતા એ જરૂર બહુ ભૂડી છે

"પજાબમા જે સજાઓ થઈ છે તે રોલેટ કાયદા સાથે એનાથી છૂટી ન પાડી શકાય એવી રીતે ગૂથાયેલી છે તેથી એ કાયદા રદ કરાવવાનુ જેટલુ આવશ્યક છે તેટલુ જ આવશ્યક એ સજાઓમાં ફેરફાર કરાવવાનુ પણ છે તમારી સાથે હુ સમ્મત થાઉ છુ કે પ્રેસ ઍક્ટમા ધરમૂળના ફેરફારો કરવાની જરૂર છે ખરી રીતે તો સરકાર પોતાના આપઅખત્યારી વર્તનથી કૃત્યોથી રાજદ્રોહને પોષણ આપી રહી છે એ જાણીને હુ દિલગીર થયો છુ કે 'હિંદુ' તથા 'સ્વદેશમિત્રમ્'ની સામે લેવાયલા પગલા (જે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તદ્દન બિનજરૂરી હતા) ને તેની કુલ જવાબદારી લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને શીરે હોવાનુ કહેવાય છે એ પગલાથી એ બને પત્રોની પ્રતિષ્ઠા અથવા લોકપ્રિયતામા કશો ઘટાડો થયો નથી ઊલટો તેમા વધારો જ થયો છે કોઈ

પણ પત્રકાર વાજબી ટીકાની મર્યાદા ઓળંગી જાય અને રાજદ્રોહી લખાણ લખે, તો તેને સજા કરવાને માટે દેશમાં પૂરતી અદાલતો છે.

"તમે હકોના જાહેરનામાની વાત કરો છો, તે મને આકર્ષતી નથી. અંગ્રેજ અમલદારોનું માનસ જ્યારે આપણે ફેરવીશું ત્યારે હકોના જાહેરનામાની બાબતમાં આપણે ઘણા આગળ વધી શકયા હોઈશું. તેઓ અને આપણે આબરૂદાર મિત્રો બનવા જોઈએ, અથવા તો એટલા જ આબરૂદાર દુશ્મનો બનીએ. પણ જ્યાં સુધી આપણે બહાદુર, નિર્ભય અને સ્વતંત્ર થઈશું નહીં, ત્યાં સુધી આપણે કશું થઈ શકવાના નથી. લૉર્ડ વિલિંગ્ડને એક વાર વિદ્યાર્થીઓને સલાહ આપેલી કે તમારા મનમાં જ્યારે 'ના' હોય ત્યારે પરિણામોની બીક રાખ્યા વિના 'ના' કહેજો. એ સલાહ મને તો બહુ સંઘરી રાખવા જેવી લાગે છે. એ વસ્તુમાં જ નિર્ભેળ સવિનય પ્રતિકાર આવી જાય છે. મૈત્રી અને પ્રેમનો એ જ માર્ગ છે. પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવેલો બીજો માર્ગ આબરૂભરેલી રીતે ખુલ્લી હિંસા કરવાનો છે. હિંસા કેટલે દરજ્જે આબરૂભરેલી હોઈ શકે એ વિચારવા જેવું છે. મને તો લાગે છે કે હિંસાના મૂળમાં જ ગેરઆબરૂ રહેલી છે. તેથી મેં પહેલો અહિંસાનો રસ્તો હિંદુસ્તાન આગળ મૂકવાની હિંમત ધરી છે. પૂર્ણરૂપમાં તેનું આચરણ કરવામાં આવે ત્યારે તે સત્યાગ્રહ કહેવાય. તેના મૂળમાં હંમેશા ધર્મ અને નીતિ રહેલાં છે."

નડિયાદમાં સુંદર ભાષણ કર્યું. તેમાંથી મહત્ત્વના ઉદ્‌ગારો નીચે આપ્યા છે :

૬-૭-'૧૯, "નડિયાદના લોકો ઉપર ખાસ અને ખેડાની પ્રજા ઉપર સામાન્ય રીતે મારો વિશેષ હક છે. હું લાંબો વખત તમારી વચ્ચે રહેલો છું અને તમે મારા ઉપર ખૂબ પ્રેમ વરસાવેલો છે. સત્યાગ્રહનો વિશાળ પ્રયોગ મેં ખેડામાં શરૂ કર્યો. કાયદા મુજબ વર્તનારા લોકો માટે જમીન મહેસૂલ ભરવાનો ઇન્કાર કરવો એ નાનીસૂની વાત નથી. પણ તમને તેમ કરવાની સલાહ આપવાની બહુ ગંભીર જવાબદારી મેં તે વખતે ઉઠાવેલી. એ પ્રયોગનો જે રીતે અમલ થયો તે જોતાં મને તેમાં જરાયે દિલગીર થવાનું કારણ મળ્યું નથી. લાગતા વળગતા અમલદારોએ પણ કબૂલ કર્યું છે કે લોકોએ પોતાનાં દુઃખોનો વિરોધ બહુ શાંત, વ્યવસ્થિત અને ગૌરવભરેલી રીતે કર્યો. સવિનયભંગના આ નમૂનેદાર અને સફળ પ્રયોગથી ગયા એપ્રિલમાં ખોટી ગણતરી કરવામાં હું દોરવાઈ ગયો. તે વખતે મારી એ ભૂલ મને વિંધ્યાચળ જેવડી મોટી લાગી હતી, તો અત્યારે લાંબા અનુભવ પછી મને એ ભૂલ હિમાલય જેવડી મોટી લાગે છે.

વળી ખેડાના લોકો ઉપરનો મારો હક કેવળ જમીન મહેસૂલની લડતને કારણે જ નથી. અહીં મેં સૈન્યભરતીનું કામ પણ કર્યું છે.

* * *

"આપણે મોકૂફ રાખેલો સવિનયભંગ થોડા વખતમાં ફરી શરૂ કરવો પડશે એમ દેખાય છે. તેથી સત્યાગ્રહીની ફરજો વિષે હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું. જ્યાં સુધી સત્યાગ્રહનો ખરો અર્થ આપણે બરાબર ન સમજી લઈએ ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહીની ફરજો બરાબર સમજવી શકય નથી. મેં સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા તો આપી દીધી છે. પણ કેવળ વ્યાખ્યાથી ખરો અર્થ સમજાય નહીં. કમનસીબે લોકોની કલ્પનામાં સત્યાગ્રહનો અર્થ એ છે કે તેમાં માત્ર કાયદાનો ભંગ કરવાનો હોય છે. પણ એ ભંગ કેટલીક વાર સવિનય હોય અને કેટલીક વાર અવિનયી પણ થઈ જાય. હવે તમારે સૌએ જાણી લેવું જોઈએ કે કાયદાનો અવિનયી ભંગ એ તો સત્યાગ્રહથી સો ગાઉ દૂર છે. કાયદાનો સવિનયભંગ એ સત્યાગ્રહનું બહુ અગત્યનું અંગ છે, પણ હમેશાં તે સત્યાગ્રહનું, મુખ્ય અંગ હોતું નથી. દાખલા તરીકે રોલેટ કાયદાના પ્રશ્ન ઉપર આજે આપણે કાયદાના સવિનયભંગને પાછળ નાખી દીધો છે. રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં વિશાળ પાયા ઉપર સત્યાગ્રહનો આ દેશમાં પહેલી જ વાર અમલ થતો હોવાથી તે હજી પ્રયોગ દશામાં છે. તેમાં હું નવી નવી શોધો કર્યે જાઉં છું. પૂરી તૈયારી કર્યા વગર લોકો આગળ કાયદાનો સવિનયભંગ મૂકવાની મેં ભૂલ કરી તે મને હિમાલય જેવડી મોટી લાગે છે. કારણ મેં બીજી શોધ એ પણ કરી છે કે તે જ માણસ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને હક ભોગવે છે, જે પોતે જે રાજ્યમાં રહેતો હોય તે રાજ્યના કાયદાઓનું સ્વેચ્છાપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરવાનું બરાબર જાણતો હોય. માણસે આવા કાયદાનું હજાર વાર સ્વેચ્છાપૂર્વક પાલન કર્યું હોય ત્યારે તેની આગળ અમુક કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાનો પ્રસંગ ખરી રીતે એકાદ વાર આવે છે. વળી કાયદાના સ્વેચ્છાપૂર્વક પાલનના અર્થે એ પણ જરૂરનું નથી કે જે કાયદાનું આપણે પાલન કરીએ તે કાયદા સારા જ હોવા જોઈએ. ઘણાયે એવા અન્યાયી કાયદા હોય છે જેનું સારો નાગરિક જ્યાં સુધી પોતાનું સ્વમાન ન હણાય અથવા પોતાની નીતિની ભાવનાને ધક્કો ન પહોંચે ત્યાં સુધી પાલન કરે છે. હું મારા જીવન ઉપર નજર નાખું છું ત્યારે મને એક પણ પ્રસંગ એવો યાદ આવતો નથી જ્યારે મેં સમાજના અથવા રાજ્યના કાયદાનું પાલન સજા થવાના ભયને લીધે કર્યું હોય. મેં સમાજના તેમ જ રાજ્યના ખરાબ કાયદાનું પણ પાલન કર્યું છે, એવી માન્યતાથી કે તેમ કરવું એ મારે માટે તેમ જ જે સમાજ અથવા રાજ્યમાં હું રહેતો

હોઉં તેને મારે સારું છે. નિયમ તરીકે અને શિસ્તપૂર્વક મેં આમ કરેલું હોવાથી, ૧૮૮૮માં જ્યારે હું ઇંગ્લંડ ગયો ત્યારે સમાજના કાયદાનો ભંગ કરવાનો, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રાન્સવાલ સરકારે એશિયાટિક રજિસ્ટ્રેશન એક્ટ પસાર કર્યો ત્યારે રાજ્યના કાયદાનો ભંગ કરવાનો, ધર્મ મને પ્રાપ્ત થયો. તેથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે આપણે સવિનય કાયદાભંગ શરૂ કરવો પડે તો તે મારે વધારેમાં વધારે લાયકાતવાળા માણસ તરીકે પ્રથમ હું જ સવિનય કાયદાભંગ કરીશ. તે વખતે સાથી સત્યાગ્રહીઓની ફરજ એ હશે કે સવિનય કાયદાભંગનું પ્રથમ તત્ત્વ જે મેં ઉપર જણાવ્યું તે તેમણે બરાબર પચાવવું. મેં જે સૂચનાઓ લખી કાઢી છે તેમાં જણાવ્યું છે કે મને સરકાર પકડે ત્યાર પછી ઓછામાં ઓછા એક મહિના સુધી તો બીજા કોઈએ કાયદાનો સવિનયભંગ કરવો નહીં. અને ત્યારે પણ જરૂર પડે તો એક બે પસંદ કરેલા સત્યાગ્રહીઓએ જ ઉપર જણાવ્યું છે એ રીતે કાયદાનો સવિનયભંગ કરવો. બીજી એક શરત પણ યાદ રાખવાની છે કે મારી ધરપકડ પછી કહેવાતા સત્યાગ્રહીઓ અથવા તેમની સાથે કામ કરતા બીજાઓ તરફથી જરા પણ હિંસાનું કૃત્ય થવું જોઈએ નહીં. બાકી રહેલા સત્યાગ્રહીઓની ફરજ તો એ હશે કે તેમણે પૂર્ણ શાંતિ જાળવવી અને બીજાઓ પાસે શાંતિ જળવાવવી. સત્યાગ્રહીઓએ એ જોવાનું હશે કે મને પકડવામાં આવે ત્યારે હડતાળ ન પડે, જાહેર સભાઓ ન થાય અથવા તો જેથી લોકોમાં ઉશ્કેરણી ફેલાય એવા કોઈ પણ દેખાવો ન થાય. મારી ખાતરી છે કે મને પકડ્યા પછી પૂર્ણ શાંતિ જળવાય તો એ એક જ કૃત્યથી રૉલેટ કાયદા રદ થવાના છે. પણ એ પણ સંભવિત છે કે સરકાર હઠ પકડીને બેસે અને કશું કરે નહીં. એમ થાય તો મેં જે શરતો જણાવી છે તે શરતોએ બીજા સત્યાગ્રહીઓ કાયદાનો સવિનયભંગ કરી શકે છે. અને દરેકે દરેક સત્યાગ્રહી જેલમાં જાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખી શકે છે.

* * *

"હવે એક વસ્તુ મારે તમને કહેવાની રહે છે. ગયા એપ્રિલ માસમાં અમદાવાદ અને વીરમગામમાં ગાંડા બનેલા લોકોએ જે અત્યાચારો કર્યા તે દુઃખદાયક છે. પણ ખેડાના લોકોનાં કૃત્યો તો વધારે દુઃખદાયક છે. તેનાં પરિણામો કેવાં આવ્યાં હોત તેનો વિચાર કરો તો મારી વાત તમને સમજાશે. અહીં તારનાં દોરડાં કાપી નાંખવામાં આવ્યાં અને રેલના પાટા ઉખેડી નાંખવામાં આવ્યા તેની વાત હું કરું છું. અમદાવાદના ટોળાએ જે તોફાન કર્યાં તેમાં ગાંડો ઉશ્કેરાટ હતો, પણ ખેડાનાં કૃત્યો પાછળ તો ચોક્કસ ઇરાદો હતો. એ પણ ક્રોધમાં જ થયાં હતાં. પણ ક્રોધમાંયે અવિચારીપણું હોય છે

તેમ વિચારીપણું પણું હોય છે. ખેડાના ગુનાથી અમદાવાદ કરતાં હકીકતમાં ઓછી હોનારત થઈ છે. પણ સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ ખેડાનાં કૃત્ય વધારે અક્ષમ્ય છે. હું જાણું છું તે પ્રમાણે એપ્રિલનાં કૃત્યો માટે જેઓ જવાબદાર છે તેઓ બહાદુરીપૂર્વક પોતાના ગુના કબૂલ કરવા બહાર પડ્યા નથી. જમીન મહેસૂલની લડત વખતે જે ખેડા આટલી ખાનદાનીથી વર્ત્યું હતું, તે જ ખેડા એપ્રિલમાં પોતાની ખાનદાની ભૂલી ગયું એ કરુણાજનક છે. વધારે કરુણ તો એ છે કે ગુના કરનારાઓ અત્યારે સંતાવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. સત્યાગ્રહીઓની તો ચોખ્ખી ફરજ છે કે પોતે કોઈ પણ રીતે ગુના માટે જવાબદાર હોય તો તેણે પોતાના ગુનાની ખુલ્લી કબૂલાત કરી દેવી તથા કોણે ગુનો કર્યો છે તેની જો તેને ખબર હોય તો તેને પણ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવા માટે સમજાવવો. રેલવેના પાટા ઉખેડી નાખવા અને જે સિપાઈઓ શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે જતા હતા તેમની જિંદગીને જોખમમાં નાખવી એ હિચકારું કૃત્ય છે. બહાદુરીપૂર્વક પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવાને બદલે છુપાઈ રહેવું એ એના કરતાંય વધારે હિચકારું છે. છુપાવેલું પાપ એ આખા શરીરને કોરી ખાનારા ઝેર જેવું છે. એ ઝેર જેટલું વહેલું કાઢી નાખવામાં આવે તેટલું સમાજને માટે સારું છે. અમુક દૂધમાં સોમલ મેળવ્યું હોય પછી તેમાં બીજું ચોખ્ખું દૂધ ઉમેરો તેથી એ દૂધ પણ બગડ્યા વિના રહેતું નથી; તેમ સમાજમાં આપણે ભલાં કૃત્યો કરીએ તેથી છુપાવેલા પાપની અસર મટાડી શકાતી નથી. હું આશા રાખું છું કે જે માણસોના ગાંડા ક્રોધે તેમની પાસે અક્ષમ્ય ગુનાઓ કરાવ્યા તેમને શોધી કાઢવાને તમે પૂરો પ્રયત્ન કરશો અને પોતાના ગુનાની કબૂલાત કરવાની તેમને અપીલ કરશો જેથી આ જિલ્લાનું સામાજિક, નૈતિક અને રાજદ્વારી વાતાવરણ શુદ્ધ થાય."

એપ્રિલમાં સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખેલો તે જુલાઈમાં ઉપાડવાનો બાપુનો વિચાર હતો, પણ તે ફરી મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો.

૨૧-૭-'૧૯ પોતાનો એ નિર્ણય જાહેર કરતો નીચેનો છાપાંજોગ કાગળ બાપુએ લખ્યો:

"મુંબઈના નામદાર ગવર્નર મારફત હિંદી સરકારે મને ગંભીર ચેતવણી આપી છે કે સવિનય કાયદાભંગ ફરી ઉપાડવાથી લોકસલામતીને ગંભીર હાનિ પહોંચવાનો ભય છે. મુંબઈના ગવર્નરે મને રૂબરૂ બોલાવીને આ ચેતવણી અનેક વાર આપી છે. આ ચેતવણીના જવાબમાં, તથા દિ. બ. ગોવિંદ રાઘવ આયર, સર નારાયણ ચંદાવરકર તથા બીજા વર્તમાનપત્રના તંત્રીઓએ

મને આગ્રહ કર્યો છે, તેના જવાબમાં, ખૂબ વિચાર કર્યા પછી હાલ તુરતને માટે મેં સવિનય કાયદાભંગ મુલતવી રાખવાનું નક્કી કર્યું છે. અહીં હું ઉમેરીશ કે જે ગરમપક્ષ કહેવાય છે તેના ઘણા આગેવાન મિત્રોએ પણ મને આવી જ સલાહ આપી છે. એમનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જેઓ સવિનય કાયદાભંગનો સિદ્ધાંત સમજેલા નથી એવા લોકો ખુનામરકી ઉપર ચઢશે એવો તેમને ભય છે. બીજા સાથી સત્યાગ્રહીઓ સાથે વિચાર કરીને હું જ્યારે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે સત્યાગ્રહનું સવિનય કાયદાભંગનું અંગ અમલમાં મૂકવાનો વખત હવે આવી ગયો છે, ત્યારે મારા એ નિર્ણયની જાણ કરતો એક કાગળ મેં નામદાર વાઈસરૉયને વિનયપૂર્વક લખ્યો. તેમાં મેં જણાવ્યું કે સવિનય કાયદાભંગ તો જ ન ઉપાડવામાં આવે જો રૉલેટ કાયદા રદ કરવામાં આવે; પંજાબના અત્યાચારોની તપાસ કરવા એક નિષ્પક્ષ અને મજબૂત કમિટી નીમવામાં આવે; એને સત્તા હોવી જોઈએ કે જે લોકોને સજા કરવામાં આવી છે તેમના કેસ એ ફરી તપાસી શકે; અને બાબુ કાલિનાથ રૉય જેમના કેસના દફતર ઉપરથી એમ પુરવાર થઈ શકે એવું છે કે એમને ખોટી રીતે સજા થઈ છે, તેમને છોડી મૂકવામાં આવે. શ્રી રૉયના કેસ બાબત હિંદી સરકારે જે નિર્ણય લીધો છે તે માટે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે. જોકે શ્રી રૉયને પૂરો ન્યાય આપવામાં આવ્યો નથી, તોપણ તેમની સજામાં ભારે ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે, એટલે તેમને ઠીક ઠીક ન્યાય મળ્યો કહેવાય. મને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે જે તપાસ સમિતિ માટે હું આગ્રહ કરું છું, તે નીમવાનો વિચાર ચાલી રહ્યો છે. સદ્ભાવની આટલી નિશાનીઓ મળ્યા પછી સરકારે આપેલી ચેતવણીની અવગણના કરવી એ મારે માટે ડહાપણભરેલું નથી. સરકારની સલાહ સ્વીકારીને સવિનય કાયદાભંગના સાચા સ્વરૂપનો વધુ પુરાવો હું આપું છું. સત્યાગ્રહી કદી સરકારને પજવવા પ્રવ્રુત્તો નથી. તે ઘણી વાર સરકાર સાથે સહકાર કરે છે. પણ જ્યારે વિરોધ કરવાની તેના ઉપર ફરજ આવી પડે છે ત્યારે વિનયપૂર્વક વિરોધ કરતાં તે અચકાતો નથી. સામા પક્ષમાં સદ્ભાવ પેદા કરીને તે પોતાનું ધ્યેય સાધે છે. એ માને છે કે સરકારનાં કૃત્યો અન્યાયી હોવા છતાં તેની સાથે પણ હંમેશા સદ્ભાવનો પ્રયોગ કરવાથી છેવટે સરકારમાં પણ સદ્ભાવ પેદા થશે. એટલે સવિનય કાયદાભંગની ફરી વારની મોકૂફી એ સત્યાગ્રહના વ્યાવહારિક પ્રયોગ સિવાય બીજું કશું નથી.

"છતાં જ્યાં સુધી રૉલેટ કાયદા આપણી ધારાપોથીને કલંકિત કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી સવિનય કાયદાભંગને એક દિવસ માટે પણ મોકૂફ રાખવો પડે એ મારે માટે માથાના ઘા જેવું છે. લાહોર અને અમૃતસરમાં કરવામાં

આવેલી સજાઓ આ મોકૂફીને વધારે મુશ્કેલ બનાવે છે. એ કેસોના ફેંસલા, તદ્દન તટસ્થવૃત્તિ રાખીને મેં વાંચ્યા છે. મારા ઉપર ન ભૂંસાય એવી છાપ પડી છે કે પંજાબના ઘણાખરા નેતાઓને પૂરતા પુરાવા વિના સજાઓ કરવામાં આવી છે. વળી તેમની સજાઓ અમાનુષી તથા જુલમી છે. એ ફેંસલાઓ ઉપરથી એવું જણાય છે કે નેતાઓને બીજા કોઈ કારણે નહીં, પણ રોલેટ કાયદા સામેની સખત ચળવળ સાથે તેઓ સંબંધ રાખતા હતા તેટલા માટે જ સજાઓ કરવામાં આવી છે. તેથી મારાથી એમ થઈ શકતું હોય તો હું તો હિંદી સરકાર મને જે અંકુશવાળી છૂટ ભોગવવા દે છે તેને બદલે જેલ વહોરી લેવાનું હું પસંદ કરું. પણ સત્યાગ્રહીને ઘણાયે કડવા ઘૂંટડા ગળી જવા પડે છે. અત્યારની મોકૂફી એ એવો એક કડવો ઘૂંટડો છે. મને એમ લાગે છે કે હાલ તુરતને માટે સવિનય કાયદાભંગ મોકૂફ રાખીને દેશની, સરકારની અને પંજાબના નેતાઓ, જેમને મારે મતે ખોટી રીતે અને જુલમી સજાઓ થઈ છે, તેમની વધારે સારી સેવા હું કરી શકીશ.

"ખુનામરકી ફાટી નીકળવાનો જે ભય સેવવામાં આવે છે તે પૂરતી મારી જવાબદારી આ મોકૂફીથી હળવી બને છે.. પરંતુ સરકાર અને જે નામાંકિત આગેવાનોએ લડત મોકૂફ રાખવાની મને સલાહ આપી છે તેમની જવાબદારી એ જોવાની વધે છે કે રોલેટ કાયદા વિના વિલંબે રદ કરવામાં આવે.

"મારા ઉપર એવો આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે હું જ્યાં ત્યાં સળગતી દીવાસળીઓ ફેંકી રહ્યો છુ પ્રસંગવશાતનો મારો સવિનય કાયદાભંગ એ જો સળગતી દીવાસળી હોય તો રોલેટ કાયદા અને તેને ધારાપોથી ઉપર રાખવાની સરકારની જૅક એ આખા હિંદુસ્તાનમાં હજારો સળગતી દીવાસળીઓ ફેંકવા જેવું છે. સવિનય કાયદાભંગને બંધ રખાવવાનો એક જ માર્ગ છે કે સરકારે રોલેટ કાયદા રદ કરવા. એ કાયદાના બચાવમાં સરકારે જે કાંઈ બહાર પાડ્યુ છે તેમાંના કશાથી તે સામેના હિંદી લોકોના વિરોધી વલણમાં ફેર પડ્યો નથી.

"એટલે મેં તો આ કાયદા સત્વર રદ થાય તે માટે સવિનય કાયદાભંગ મોકૂફ રાખ્યો છે. પરંતુ હળવા ઉપાયોથી એ કાયદા રદ નહીં થાય તો એ રદ કરાવવા માટે સત્યાગ્રહીઓએ પોતાના પ્રાણ પાથરવા પડશે. આ મોકૂફીના કાળમાં સત્યાગ્રહીઓને એક વધુ તક મળે છે કે રાજ્યના કાયદાઓનું જ્ઞાનપૂર્વક-સ્વેચ્છાએ પાલન કરવાની શિસ્ત તેમણે બતાવવી. કાયદાનો સવિનય-

ભંગ કરવાનો હક સ્વેચ્છાપૂર્વકના કાયદાપાલનની ફરજમાંથી જ ફલિત થાય છે સત્યાગ્રહ માત્ર સવિનય કાયદાભંગમાં અથવા મુખ્યત્વે સવિનય કાયદાભંગમાં આવી જતો નથી સત્યાગ્રહ તો ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહીને રાષ્ટ્રહિતનું પોષણ કરવામાં છે સાથી સત્યાગ્રહીઓને હું વિનયપૂર્વક સલાહ આપું છું અને નાનામોટા સૌનો સહકાર યાચું છું કે તેઓ શુદ્ધ સ્વદેશીનો ફેલાવો કરે અને હિંદુ-મુસલમાન એકતા વધારવા માટે મથે મારો મત એવો છે કે આપણા રાષ્ટ્રની હસ્તીને માટે સ્વદેશી આવશ્યક છે આપણા વીસ કરોડ ખેડૂતોને વરસમાં ૭ મહિના પરાણે બેકાર રહેવું પડે છે. તેમના શ્રમનો એટલો બગાડ થાય છે, એનો વિચાર કરતાં કોઈ પણ હિંદી, અથવા તો અંગ્રેજ સ્વસ્થ રહી શકતો નથી સ્ત્રીઓના હાથમાં આપણે રેંટિયા મૂકીએ અને પુરુષોને હાથસાળ આપીએ તો જ આ બેકાર રહેતી શક્તિનો ત્વરાથી અને તાત્કાલિક સદુપયોગ થઈ શકે એમ છે તેમ કરતાં લેંકેશાયરનો અકુદરતી સ્વાર્થ અને જાપાનનો ભય નાબૂદ થાય છે લેંકેશાયરનો અકુદરતી સ્વાર્થ નાબૂદ થવાથી બ્રિટન સાથેના આપણા સંબંધો વિશુદ્ધ થશે અને તેની સાથેની સમાનતા શક્ય બનશે જાપાનનો ભય નાબૂદ થવાથી એક રાષ્ટ્રીય અને સામ્રાજ્યની આફત ટળશે પોતાના વેપાર મારફત જાપાન હિંદ ઉપર જે ચૂડ ભેરવવા માગે છે તેનું પરિણામ હિંદના અધઃપાતમાં અથવા તો ખૂનખાર લડાઈમાં જ આવે

"હિંદુ-મુસલમાન એકતા એ પણ રાષ્ટ્ર માટે તેમ જ સામ્રાજ્ય માટે એટલી જ આવશ્યક છે હિંદુ, મુસલમાન અને અંગ્રેજોનો સ્વેચ્છાપૂર્વકનો સંબંધ બંધાય તો મારા વિચાર પ્રમાણે તો હમણાં રચાયેલા રાષ્ટ્રસંઘ કરતાં એ સંઘ અનંતગણો શ્રેષ્ઠ અને વિશુદ્ધ હશે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે કાયમની એકતા થાય એ ત્રણે જણના આવા સંઘની પૂર્વતૈયારી છે ખિલાફત, મક્કા શરીફ અને ઇસ્લામના બીજા પવિત્ર સ્થાનોના સંબંધમાં મુસલમાનોની જે ન્યાયી માગણીઓ છે તેમાં હૃદયપૂર્વક સાથ આપીને હિંદુઓ આ એકતાને સંગીન પોષણ આપી શકે છે

"સ્વદેશીના પ્રચાર માટે તથા હિંદુ-મુસલમાન એકતાના કાર્ય માટે સંગઠનશક્તિ, કાર્યનિષ્ઠા, વેપારમાં પ્રામાણિકતા તથા પુષ્કળ આત્મત્યાગ અને આત્મસંયમની શક્તિની જરૂર છે આ ઉપરથી એટલું સહેજે સમજાશે કે તદ્દન વિશુદ્ધ રીતે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરીએ અને હિંદુ-મુસલમાન એકતાને વેગ આપીએ તો તેની આડકતરી છતાં ઓછી પ્રબળ નહીં એવી અસર રોલેટ કાયદા રદ કરાવવાની ચળવળ ઉપર પડ્યા વિના રહે નહીં'. ઉપર દર્શાવી તેવી લાયકાતનો આપણે અચૂક પુરાવો આપીએ તો રોલેટ કાયદા માટે સરકાર પાસે કશો

બચાવ રહે નહી, જોકે આજે પણ ક્રો બચાવ તે રજૂ કરી શકે એમ તો નથી જ '

'હિંદનાગી'ના કેસમાં મૅજિસ્ટ્રેટના ફેંસલામાંથી નીચેનો ઉતારો ટાંકીને 'મરાઠા' પત્રે લખ્યુ કે ફેસનામા જે મુદ્દા ઉઠાવવામા આવ્યા છે તે વિષે ગાધીજીએ ચોખવટ કરવી જોઈએ તે ઉપરથી બાપુએ નીચે પ્રમાણે જવાબ 'મરાઠા' પત્રમા લખ્યો

૭–૮–'૧૦

ફેસનામાથી ઉતારો

¶ "દિલ્હીના બનાવોએ બતાવી આપ્યુ છે તેમ, રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ સત્યાગ્રહનુ એક બીજુ અગ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે કાયદાનો ભગ કરવો એ, એના સિદ્ધાંતનુ અતર્ગત સ્વરૂપ છે સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનો મજકૂર સૌના જાણવામા છે સત્યાગ્રહ સભા જે કાયદા તોડવાનું નક્કી કરે તે કાયદાનો સવિનયભગ કરવાનો હક એ પ્રતિજ્ઞા લેનારને પ્રાપ્ત થાય છે હવે 'સવિનય-ભગ' એટલે શુ તે કોઈ જગાએ સમજાવવામા આવ્યુ નથી એ સર્વવિદિત છે કે મુંબઈમા 'સવિનયભગે' જપ્ત થયેલુ સાહિત્ય વેચવાનુ સ્વરૂપ લીધુ એમ કરવુ એ ઇંડિયન પીનલ કોડની ૧૨૪અ કલમ પ્રમાણે ગુનો છે એટલે એમ કરવાથી ફોજદારી કાયદાનો સ્પષ્ટ અનાદર થયો વળી કોઈ પણ કાયદો જે બીજાના હકોનુ રક્ષણ કરતો હોય, એનો 'સવિનયભગ' કરવાથી તમામ કાયદો અને વ્યવસ્થા ઊચે મુકાય છે એ સ્પષ્ટ છે, અને કાયદો અને વ્યવસ્થાની રક્ષક એવી સરકાર પ્રત્યે વાસ્તવિક રીતે દ્વેષ અને તિરસ્કાર પેદા થાય છે એટલે કે રાજદ્વારી સત્યાગ્રહનુ આ અગ તાત્વિક રીતે તેમ જ પરિણામની દૃષ્ટિએ રાજદ્રોહી છે

ગાધીજીનો જવાબ

¶ "તમે જે પૅરેગ્રાફ ટાંક્યો છે તેવા એક જ પૅરેગ્રાફમા જીવનના એક ભવ્ય સિદ્ધાત વિષે આથી વધારે ગેરસમજ ઊભી કરવી અથવા તો હકીકતોને ખોટી રીતે રજૂ કરવી એ બહુ કઠણ કામ છે એ પૅરેગ્રાફની શરૂઆતમા લખ્યુ છે કે 'દિલ્હીના બનાવોએ બતાવી આપ્યુ છે તેમ, રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ સત્યાગ્રહનુ બીજુ અગ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે કાયદાનો ભગ કરવો એ, એના સિદ્ધાતનુ અતર્ગત સ્વરૂપ છે તટસ્થ પરીક્ષકો તરફથી દિલ્હીની ઘટનાઓના રહસ્યનો ફેંસલો કરવામા આવે નહી ત્યા સુધી દિલ્હીમાં કોનો વાક હતો તે આપણે જાણી શકવાના નથી પરતુ હુ એટલી તો યાદ આપુ કે ગઈ ૩૦મી માર્ચે અથવા તો ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે સવિનય કાયદાભગ શરૂ કરવામા આવ્યો

નહોતો. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદનું કહેવું તો એમ છે કે કાયદાનો ભંગ તો સત્તાવાળાઓ તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જે મુઠ્ઠીભર સત્યાગ્રહીઓ હાજર હતા તેમણે તો પોતાના જાનના જોખમે ટોળાંઓના તેમ જ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓના ગાંડપણને અંકુશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ફેંસલામાં આગળ જણાવ્યું છે: 'સત્યાગ્રહ સભા જે કાયદા તોડવાનું નક્કી કરે તે કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાનો હક એ પ્રતિજ્ઞા લેનારને પ્રાપ્ત થાય છે.' આ વાક્યમાં હકીકતને ખોટી રીતે રજૂ કરવાનો તેમ જ ખરી હકીકતને દાબી દેવાનો એમ બે દોષ રહેલા છે. પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ સત્યાગ્રહ સભા નક્કી કરે તેવા કોઈ પણ કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાનો નથી, પણ પોતે નીમેલી ખાસ કમિટી જે પસંદ કરે તે કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાનો છે. આ ભેદ મહત્ત્વનો છે. વળી વિદ્વાન મૅજિસ્ટ્રેટે એ વસ્તુ દર્શાવી જ નથી કે સવિનય કાયદાભંગ કરતી સમયે સત્યાગ્રહી, સત્યને વળગી રહેવાને અને કોઈના પણ જાનમાલને નુકસાન નહીં પહોંચાડવાને પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલો છે. આ વસ્તુ ઓછી મહત્ત્વની નથી. આગળના વાક્યમાં મૅજિસ્ટ્રેટ પોતાના જે અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરે છે તે તો અક્ષમ્ય છે. એ કહે છે કે 'સવિનયભંગ એટલે શું તે કોઈ જગ્યાએ સમજાવવામાં આવ્યું નથી.' સવિનય કાયદાભંગ કરવા માટે જ્યારે તેઓ સજા કરવા બેઠા હતા ત્યારે એ વસ્તુ શી છે તે પૂરેપૂરું સમજી લેવાની તેમની ફરજ હતી. સત્યાગ્રહ વિષેની બધી પત્રિકાઓ, જેમાં થૉરોનો 'કાયદાની સામે થવાની ફરજ' એ સુપ્રસિદ્ધ લેખ પણ છે, એ તેમને ઉપલબ્ધ હતાં.

"તે પછીનાં મૅજિસ્ટ્રેટનાં વાક્યોનું બેહૂદાપણું હું બતાવું તે પહેલાં કાયદાનો સવિનયભંગ એટલે શું એ ટૂંકમાં સમજાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. સવિનય કાયદાભંગ, એ કાયદાના અવિનયી અથવા અનીતિમય ભંગથી વિરુદ્ધ છે. સવિનય કાયદાભંગ એવા જ કાયદાનો હોય, જે નીતિને લગતા ન હોય. વળી કાયદાઓ પણ ફોજદારી તથા દીવાની બે પ્રકારના હોય છે. કાયદાનો સવિનયભંગ કરનાર ઇન્ડિયન પીનલ કોડની ૧૨૪અ કલમ જેવા કૃત્રિમ ફોજદારી કાયદાનો સવિનયભંગ કરતાં અચકાશે નહીં. એ કાયદા પ્રમાણે ન્યાયાધીશની ધૂન અથવા તો પૂર્વગ્રહ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુને રાજદ્રોહી ગણી શકાય એમ છે. સવિનયભંગ કરનાર બીજાના હક ઉપર તરાપ આવે એવું કોઈ પણ કૃત્ય કરશે નહીં. કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા પ્રત્યે દ્વેષ અથવા તિરસ્કાર પેદા કરવાની દૃષ્ટિએ તે કોઈ પણ કૃત્ય કરશે નહીં. પરંતુ કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાના દ્વેષજનક અથવા તિરસ્કારયુક્ત કૃત્યનો તેનાં પરિણામોની પરવા કર્યા વિના અનાદર કરતાં અથવા તેને ઉઘાડા પાડતાં તે અચકાશે નહીં

એમ કરીને તે વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાને નાહકના દ્વેષ અથવા તિરસ્કારમાંથી બચાવી લે છે. રાજદ્રોહના કાયદાનો એવો અર્થ તો ન જ હોય કે, રાજ્યના હરકોઈ જુલમ અથવા આપઅખત્યારીને વશ થવું. ધારાપોથીમાં ભલે તેવું લખેલું હોય અને જુલમ પ્રત્યે દ્વેષ પેદા થવાનો ભય પણ ભલે હોય. સવિનય કાયદાભંગ કરનાર કોઈ કૃત્યને વિષે હેતુઓનું આરોપણુ નહીં કરે, પણ એ કૃત્યને તેના ગુણદોષથી જ તપાસશે. સવિનય કાયદાભંગનું મંડાણ પ્રેમ અને ભાઈચારા ઉપર છે, જ્યારે કાયદાના અવિનયી ભંગનું મંડાણ તિરસ્કાર અને દ્વેષ ઉપર છે. પ્રકાશ અને અંધકાર વચ્ચે જેટલો તફાવત છે, તેટલો તફાવત સવિનય કાયદાભંગ અને અવિનયી કાયદાભંગ વચ્ચે છે. જ્યારે દેશમાં સવિનય કાયદાભંગની ભાવના વ્યાપક થશે, અને હું આશા રાખું છું કે હિંદુસ્તાનના લોકોમાં થોડા જ વખતમાં એમ થશે, ત્યારે ગુના અને ખુનામરકી એ લગભગ ભૂતકાળની બિના બની જશે.

"મિત્રો તેમ જ સરકાર એવી દલીલ કરે છે કે—જીવનના એક સિદ્ધાંત તરીકે સવિનય કાયદાભંગ, એ ભલે બહુ પ્રસંશાપાત્ર વસ્તુ હોય પણ અણસમજુ લોકો સવિનય કાયદાભંગ અને અવિનયી કાયદાભંગ વચ્ચે ભેદ કરી શકતા નથી. જે વસ્તુ પોતાને પસંદ ન પડતી હોય તેનો અનાદર કરવાનું તેમનું વલણ હોવાથી કોઈ પણ કાયદાભંગને સવિનય કાયદાભંગ સમજવાની તેઓ ભૂલ કરે છે અને એમ કરતાં ગેરકાયદે કામો કરવાની તેમને ટેવ પડે છે. આ દલીલ વિચારવા જેવી છે ખરી, પણ તેથી સવિનય કાયદાભંગની આવશ્યકતા અથવા તો ભવ્યતા ખોટી પુરવાર થતી નથી. તેથી તો એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે મારા જેવા માણસે નવા અને વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં સવિનય કાયદાભંગનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં બહુ સાવધાની રાખવાની જરૂર છે.

"આટલા વિવેચન ઉપરથી ઉપરના ઉતારામાંના નીચેના શબ્દોની કિંમત કેટલી છે તે આંકી શકાશે. આ રહ્યા તે શબ્દો:

"'મુંબઈમાં 'સવિનયભંગે' જપ્ત થયેલું સાહિત્ય વેચવાનું સ્વરૂપ લીધું. એમ કરવું એ ઇન્ડિયન પીનલ કોડની ૧૨૪અ કલમ પ્રમાણે ગુનો છે. એટલે એમ કરવાથી ફોજદારી કાયદાનો સ્પષ્ટ અનાદર થયો.' જપ્ત થયેલું સાહિત્ય વેચવાનો પ્રયોગ ફોજદારી કાયદાનો સક્રિય ભંગ કરવા માટે નહોતો કરવામાં આવ્યો પણ વહીવટી સત્તાધીશોના મનાઈહુકમને પડકાર આપવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તો સ્પષ્ટ થયું છે કે એવા વેચાણમાં કાયદાનો કશો ભંગ જ નહોતો, કારણ તેથી કોઈ પણ કાયદા અથવા હુકમનો અનાદર થતો જ નહોતો. સવિનય કાયદાભંગ કરનારે મનાઈહુકમનો અર્થ સમજવામાં ભૂલ કરી હતી.

"ઉતારામાં આગળ જણાવવામાં આવે છે: 'વળી કોઈ પણ કાયદો જે બીજાના હકોનું રક્ષણ કરતો હોય એનો 'સવિનયભંગ' કરવાથી તમામ કાયદો અને વ્યવસ્થા ઊંચે મુકાય છે એ સ્પષ્ટ છે અને કાયદો અને વ્યવસ્થાની રક્ષક એવી સરકાર પ્રત્યે વાસ્તવિક રીતે દ્વેષ અને તિરસ્કાર પેદા થાય છે. એટલે કે રાજદ્વારી સત્યાગ્રહનું આ અંગ તાત્ત્વિક રીતે તેમ જ પરિણામની દૃષ્ટિએ રાજદ્રોહી છે.' સવિનય કાયદાભંગના ઉપર આપેલા ખુલાસા પછી આની ઉપર વધુ ટીકા કરવી નિરર્થક છે. જો શ્રી જેઠમલને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતના બિલકુલ ખોટા ખ્યાલથી જ સજા કરવામાં આવી હોય તો તેમને વિના વિલંબે છોડી મૂકવા જોઈએ."

પેશાવરના એક જનાબ અબ્દુલ અઝીઝે બાપુને કાગળ લખ્યો કે તમારા કાયદાના સવિનયભંગથી દેશમાં તોફાનો અને ખુનામરકી થાય એમ છે — સરહદ પ્રાંતમાં તો ખાસ — માટે એનો વિચાર તમારે કાયમને માટે છોડી દેવો જોઈએ.

૮–૮–'૧૯

તેમને જવાબ:

¶ "જ્યારે સર નારાયણ ચંદાવરકરે મને ખુલ્લો કાગળ લખ્યો અને જ્યારે, સવિનય પ્રતિકાર જે ખોટી રીતે 'પૅસિવ રેઝિસ્ટન્સ' કહેવાય છે, તે શરૂ કરવાની અયોગ્યતા વિષે સરકારે મારી આગળ દલીલો મૂકી, ત્યારે મેં થોડા વખતને માટે તે મોકૂફ રાખીને વિનયપૂર્વક તેમની વાત માની લીધી. એટલે મારે બીજો કોઈ જવાબ આપવાપણું નહોતું. પણ તમારા ખુલ્લા પત્રમાં કેટલાક પાયાના મુદ્દાઓ ઊભા કરવામાં આવ્યા છે અને સવિનયભંગની સામેના કેટલાક વાંધાઓની તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એટલે તેનો વિગતવાર જવાબ આપવાની જરૂર ઊભી થાય છે.

"પ્રથમ તો મને કાગળ લખવાની તમે માયા બતાવી તે માટે હું તમારો આભાર માનવા ઇચ્છું છું. તમને એ જાણવામાં રસ પડશે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં આઠ વર્ષ સુધી લાંબી લડત ચલાવી તેમાં તમારા જિલ્લાના કદાવર પઠાણો સત્યાગ્રહી તરીકે મારી સાથે કામ કરતા હતા. તેમાંના એક નાતાલની એક ખાણમાં કામ કરતા હતા. તેમને તેમના મુકાદમે સખત માર માર્યો કારણ એટલું જ હતું કે તેઓ મારી સાથે સવિનયભંગની લડતમાં જોડાયા હતા. અપકૃત્ય કરનારનો સામનો ન કરવાની અને છતાં તેની ઇચ્છાને આધીન નહીં થવાની પ્રતિજ્ઞાથી તેઓ બંધાયેલા હોઈ તેમનું કહ્યું ન માનવા બદલ પોતાને થયેલી સજા મૂંગે મોઢે તેમણે સહન કરી. તેઓ મારી પાસે આવ્યા. સોળ ઊઠેલી પોતાની પીઠ મારી આગળ ખુલ્લી કરીને મને કહ્યું:

'મેં મારી પ્રતિજ્ઞાની અને તમારી ખાતર આ સહન કર્યું છે. હું પઠાણ છું, મારા ઉપર જે ઘા કરે તેને બીજા કોઈ પ્રસંગે હું એમ ને એમ જવા દઉં નહીં.' તેના આ કષ્ટસહનથી અને તેના જેવા હજારોએ કષ્ટો સહન કર્યાં તેથી ૮ પેલો ત્રણ પાઉંડનો ભૂંડો જજિયાવેરો નાબૂદ થયો. એ વેરો આપણા ગરીબ દેશબંધુઓને, તેમની સ્ત્રીઓને અને તેમનાં પુખ્ત વયે પહોંચેલાં બાળકોને ગિરમીટમાંથી છૂટયા પછી નાતાલમાં મુક્ત મનુષ્ય તરીકે રહેવાની કિંમત તરીકે દર વર્ષે આપવો પડતો.

"હવે જે પ્રયોગે નાતાલના મૂંગા મજૂરોને જુલમમાથી છોડાવ્યા એ પ્રયોગ છોડી દેવાનું તમે મને કહો છો. જે પ્રયોગે ઇસ્લામને દુનિયાના મહાન ધર્મો પૈકીનો એક જીવંત ધર્મ બનાવ્યો તેને છોડી દેવાનું તમે મને કહો છો. ૧૯૧૭માં ચંપારણમાં સત્તાધીશોએ મને જિલ્લો છોડી જવાનો હુકમ આપ્યો, તેનો મેં સવિનયભંગ કર્યો ત્યારે કશું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહોતું. મારો દાવો એવો છે કે ચંપારણના ગરીબ કિસાનોમાં, તેમ જ બિહારની સરકારમાં કંઈક અંશે જાગૃતિ આવી તેનો પાયો મોટે ભાગે સવિનયભંગથી નંખાયો છે. જે સિદ્ધાંતને છેલ્લાં ચાળીસ વર્ષથી હું મહા મૂલ્યવાન ગણતો આવ્યો છું અને છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી મારા જીવનમાં ઠીક ઠીક સફળતા સાથે જેનો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયોગ કરતો આવ્યો છું, તે હું કેમ છોડી દઉં?

"પરંતુ તમે ગયા એપ્રિલના ભયંકર અનુભવો ટાંકી બતાવો છો. તમે પરિસ્થિતિનું બરાબર પૃથક્કરણ કર્યું છે ખરું? છઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ કન્યાકુમારીથી પેશાવર સુધી અને કરાંચીથી કલકત્તા સુધી કરોડો પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોએ ઊજવ્યો હતો. તેના જેવી ઘટના આપણી યાદદાસ્તમાં તો કદી બની નથી. તે દિવસે પેશાવરમાં શું થયું તે હું જાણતો નથી. પણ હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાનના દરેક મુખ્ય શહેરમાં અને લાખો ગામડાંમાં તે શાંતિથી પસાર થયો હતો. એ ઉપરથી હું તમને એમ સૂચવવા માગું છું કે સવિનયભંગની શકયતાઓ કેટલી છે તેનો એ ચમત્કારિક પુરાવો છે. છઠ્ઠી એપ્રિલે કોઈ જગ્યાએ હકીકતમાં સવિનયભંગ કરવામાં આવ્યો નથી. એ દિવસ તો તૈયારીનો હતો. દુનિયા ઉપરની બીજી કોઈ સરકારે તો, એ ઉપરથી આવતા નવા બળને માન્યતા આપી હોત અને હિંમતપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કરી રોલેટ કાયદા જે આ બધાનું મૂળ કારણ છે તે રદ કર્યો હોત. પણ પંજાબ સરકાર તો ગાંડી બની. તેણે હિંદી સરકાર પાસે પોતાનો કક્કો ખરો કરાવ્યો. ઘાતકી દમનની નીતિ શરૂ થઈ. બે નેતાઓને અટકમાં લઈ દેશપાર કરવામાં આવ્યા. તેઓ જાણતા હતા કે હું દિલ્હી અને ત્યાંથી જો જરૂર હોય તો પંજાબ શાંતિના કામ માટે જઈ રહ્યો હતો. છતાં મને ત્યાં

જતો અટકાવવામાં આવ્યો અને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. અટકમાં જ મુંબઈ લાવીને મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો ત્યાર પછી ભડકો થયો. હું એમ કહેવા માગું છું કે પંજાબ સરકારે ઇરાદાપૂર્વક અને દ્વેષપૂર્વક પંજાબમાં ભડકો કરાવવાની યોજના વિચારી હોત તો આના કરતાં વધારે અસરકારક પગલાં તે લઈ શકત નહીં. છતાં સત્યાગ્રહની શક્તિ એવી છે કે પંજાબ અને ગુજરાતનાં ત્રણ સ્થળો બાદ કરતાં આખું હિંદુસ્તાન આટલી ભયંકર ઉશ્કેરણી છતાં ઠીક ઠીક શાંત રહ્યું. મેં મારી ભૂલ કબૂલ કરી છે. મારી ભૂલ શી હતી? મારી ભૂલ એટલી જ હતી કે, ગમે તેવું દુઃખ અને પજવણી સહન કરવાની લોકોની શક્તિ વિષે મેં ખોટી ગણતરી કરી. પંજાબના નેતાઓની ગિરફતારીથી કરવામાં આવેલી ઉશ્કેરણી છતાં પંજાબના લોકોએ શાંત રહેવું જોઈતું હતું. પણ તેવી સહનશક્તિ તેઓ બતાવી શક્યા નહીં. અમૃતસરના લોકો પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખી શક્યા નહીં. પોતાના નેતાઓને દેશપાર કરવામાં આવ્યા તે તેઓ સાંખી શક્યા નહીં. ત્યાર પછી જે બન્યું તેમાં કેટલો દોષ કોનો હતો તેની ફાળવણી તમે કે હું કરી શકીએ નહીં. સત્યાગ્રહનો સવાલ બાજુએ રાખીને નિરાકરણ તો એ સવાલનું કરવું પડશે કે લશ્કરે ગોળીબાર કર્યો તેથી લોકો ગાંડા બન્યા? કે પછી ટોળાના તોફાનોથી લશ્કરને ગોળીબાર કરવાની ફરજ પડી?

"એ તો જે બન્યું હોય તે ખરું. પરંતુ દેશના કેટલાક ભાગમાં, ખાસ કારણોને લઈને, ગયા એપ્રિલ માસમાં હિંસાનો પ્રયોગ થયો તેથી સવિનય કાયદાભંગ ફરી ઉપાડવાનો વિચાર હું શા સારુ કાયમ માટે છોડી દઉં? કેટલાક લોકો તે જ વખતે અપકૃત્યો કરે એવો સંભવ હોય, તેથી મારે શું સુકૃત્યો કરવાનું છોડી દેવું? હું કબૂલ કરું છું કે આ પ્રશ્ન મેં મૂક્યો છે તેટલો સાદો નથી. દરેક કાર્યની ઉપર વિવિધ પ્રકારના મિશ્ર સંયોગોની અસર થાય છે. કેટલાક સંયોગો કર્તાને આધીન હોય છે, અને કેટલાક તેના અંકુશની બહાર હોય છે. એટલે તે તો એટલું જ કરી શકે કે આસપાસના સંજોગો ઉપર તે વધારેમાં વધારે કાબૂ મેળવી શકે ત્યાં સુધી પોતે રાહ જુએ અને પછી ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખી પોતાનું નાવ હંકારે. સવિનય કાયદાભંગ મોકૂફ રાખીને મેં બરાબર આમ જ કર્યું છે. મેં બતાવ્યું છે કે સવિનયભંગ એ અવિનયી ભંગથી એકદમ વિરુદ્ધ છે. સવિનયભંગ એ સરકાર પ્રત્યે સહકાર અને આદરની વૃત્તિ સાથે પૂરેપૂરો સુસંગત છે.

"તમે પેશાવરનો દાખલો, હું ધારું છું એના માટે ટાંકો છો કે લોકોએ વિચાર કર્યા વિના અથવા તો તોફાની લોકોથી દોરવાઈને છઠ્ઠી એપ્રિલના કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો. તેઓએ તમો કહો છો તેમ કદાચ કર્યું હોય પણ

બનેલી ઘટનાઓનો હું તમારા કરતાં જુદો જ અર્થ કરું છું. રોલેટ કાયદા કરવામાં ન આવ્યા હોત તો કોઈ પણ જાતના દેખાવો ન કરવા પડત અને તોફાની તત્ત્વોને હાથો ન મળી શક્યો હોત. આ દેખાવોની અથવા તો સવિનય ભંગની યોજના કરવામાં દોષ રહેલો નથી. પણ સરકારે પોતે નહીં ધારેલી' એવી ચળવળ ઊભી થાય એટલે સુધી લોકમતને ધુતકાર્યો એમાં દોષ રહેલો છે.

"આમાંથી તારવવા જેવો સાર શું સ્પષ્ટ નથી? સાર એ છે કે, સરકારે લોકમતના બળ આગળ નમતુ મૂકવું જોઈએ, અને પોતાનાં પગલાં પાછા ખેંચવાં જોઈએ. એમ માની લઈએ કે રોલેટ ઍક્ટમાં આપવામાં આવેલી સત્તાઓ જરૂરની છે, તોપણ સરકારે તે માટે ધીરજથી લોકમત કેળવવો જોઈએ અને સમજદાર લોકમત સહન કરી શકે એવા ઉપાયો અખત્યાર કરવા જોઈએ અને એટલી જ સત્તાઓ લેવી જોઈએ. અહીં તો પોતાના મિત્રોની સલાહની સરકારે અવગણના કરી છે અને એમ કરીને મહત્ત્વની બાબતોમાં સરકાર ઉપર અસર પાડવાની તેમની અશક્તિ લોકો આગળ ઉઘાડી પાડીને તેમને હાંસીપાત્ર બનાવ્યા છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે તમારે તેમ જ બીજા નેતાઓએ ખુલ્લા અથવા ખાનગી કાગળો મને લખવાને બદલે સરકારને લખવા જોઈએ અને પોતાની ભૂલો સુધારવાનુ તેને કહેવું જોઈએ. મારા કર્તવ્યને માર્ગેથી ચલિત થવા તમારે મને લલચાવવો જોઈએ નહીં. હું આશા રાખું છું કે રોલેટ કાયદા જેની સામે આટલો વિરોધ જાગ્યો છે અને જેણે આટલુ લોહી વહેવડાવ્યું છે તે રદ થવા જોઈએ એમાં તો તમે મારી સાથે સંમત થશો. તે માટે સવિનયભંગ સિવાય બીજા કોઈ ઉપાય તમારી પાસે હોય તો તમારે એ જરૂર અજમાવવા જોઈએ અને એમાં તમને યશ મળશે તો આપોઆપ જ સવિનયભંગ માટે કશો અવકાશ રહેશે નહીં. આ મોકૂફીના ગાળામાં તમે અને બીજા નેતાઓ, જેઓ સવિનયભંગનો ભય રાખો છો અથવા તો તેને નાપસંદ કરો છો, તેમણે પોતાની બધી શક્તિ વાપરીને ઇષ્ટ પરિણામ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ."

ભારતમંત્રી મિ. મૉન્ટેગ્યુએ ભાષણ કર્યું કે રોલેટ કાયદામાં અમલદારોને આપવામાં આવેલી સત્તાઓ જરૂરી છે.

૯–૮–'૧૯ તેના જવાબમાં આજના 'યંગ ઇન્ડિયા'માં બાપુએ નીચેનો ટૂંકો પણ ભારે લેખ લખ્યો:

¶ "મિ. મૉન્ટેગ્યુ છેવટે બોલ્યા છે. તેઓ માને છે કે રોલેટ કાયદાની રૂએ વહીવટી અમલદારોને આપવામાં આવેલી સત્તા જરૂરી છે. ઘણા મિત્રો

પૂછે છે કે આવું ભાષણ થયા છતાં કાયદો રદ થશે ખરો ? મારો જવાબ એ છે કે બંગભંગની બાબતમાં મિ. મોરલીએ કહેલું કે એ નિશ્ચિત થઈ ચૂકેલી બિના છે, છતાં એ રદ કરવામાં આવ્યો. તે જ પ્રમાણે રોલેટ કાયદો પણ રદ થશે. જનરલ સ્મટ્સે અનેક વાર ભાર દઈને જાહેર કરેલું કે એશિયાટિક રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ કદી રદ કરવામાં આવશે નહી. છતાં ૧૯૧૪માં એ કાયદો રદ થયો. એટલે મારી તો ખાતરી છે કે રોલેટ ઍક્ટ પણ જશે કારણ કષ્ટસહનની એટલે કે સવિનય પ્રતિકારની, પહાડ જેવી મુશ્કેલીઓ પણ ઓળંગી જવાની શક્તિ વિષે મારી શ્રદ્ધા છે. છતાં મને દિલગીરી થયા વિના રહેતી નથી કે જે કાયદાનુ, તેમાં રહેલા અનિષ્ટની દૃષ્ટિએ તેમ જ લોકમતે આટલા સખત શબ્દોમાં તેને વખોડી કાઢ્યો છે એ દૃષ્ટિએ, જરા પણ સમર્થન થઈ શકે એમ નથી, તેનું સમર્થન કરવા મિ. મૉન્ટેગ્યુ બહાર પડ્યા છે. પોતાની સ્થિતિનો બચાવ કરવા માટે મિ. મૉન્ટેગ્યુને વિસંગત દલીલો કરવી પડી છે તથા હકીકતોને મારી મચડવી પડી છે. અત્યારે તો વહીવટી અમલદારોને જે સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તે બિનજરૂરી છે. એટલા જ માટે કે ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ હજી તો અમલમા છે અને આવતા કેટલાક મહિના સુધી અમલમા રહેશે તેમને ખાસ સત્તાઓ આપવાની ખરેખર જ જરૂર હોય તો બીજા અને ઓછા અપમાનજનક તથા વધારે અંકુશિત રૂપમાં તે આપી શકાય જેવી છે તેની રાજકીય સુધારાની યોજનાના મિ મૉન્ટેગ્યુ, લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડની સાથે સહકર્તા છે એ સુધારાથી કાંઈ પણ ભલુ કરવાનો ઇરાદો રખાયો હોય તો જે કાયદાથી તે વ્યર્થ થઈ જાય છે તેવા કાયદાનો બચાવ કરવો એ મિ મૉન્ટેગ્યુને શોભતું નથી.

"પણ આ લેખ લખવાનો હેતુ મિ મૉન્ટેગ્યુની વાત ટકી શકે એવી નથી એવી દલીલ કરવાનો નથી મારે તો એ બતાવવુ છે કે જો રોલેટ કાયદા રાખવાનો જ આગ્રહ કરવામાં આવશે તો સરકારે બહુ જબરજસ્ત સવિનય પ્રતિકારને માટે તૈયાર રહેવુ જોઈશે આ પ્રતિકાર સંપૂર્ણ રીતે વિનયપૂર્વક કરવામા આવશે, પણ તે એટલો જ અણનમ હશે. મુદ્દો બહુ સાદો છે લોકોની ઇચ્છાનો અમલ થાય કે સરકારની ઇચ્છાનો ? હુ એમ કહેવાની હિંમત કરું છુ કે કોઈ પણ સરકાર, તે ગમે એટલી બળવાન અને આપખુદ હોય તોપણ, નિરપવાદ લોકમત આગળ નમતું આપવાને બંધાયેલી છે. કેવળ પશુબળ, પછી તેનો અમલ એક વ્યક્તિ કરતી હોય અથવા તો સરકાર કરતી હોય, તેની આગળ સત્ય અને ન્યાયને નમવુ પડે એ સ્થિતિ બહુ ભયંકર છે મારુ જીવનકાર્ય એ સાબિત કરી બતાવવાનુ છે કે બળવાનમાં બળવાન પશુબળને, સત્યનુ સમર્થન કરતા નીતિબળ આગળ નમવું જ પડે

છે. ગયા એપ્રિલ મહિનામાં આટઆટલી ઉશ્કેરણી થયા છતાં લોકોએ હિંસાનો આશ્રય ન લીધો હોત તો અત્યાર સુધીમાં તો રોલૅટ કાયદા ક્યારનાયે રદ થઈ ગયા હોત. આ હું અત્યારે લખી રહ્યો છું એ બિના જેટલી નિ:સંશય છે, તેટલી જ નિ:સંશય એ વસ્તુ મારા મનમાં છે. હું આશા રાખું છું કે મિ. મૉન્ટેગ્યુ, લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ અને બીજા સત્તાધીશો હજી પણ જોશે કે સાચી પ્રતિષ્ઠા ન્યાય કરવામાં અને લોકમતને માન આપવામાં રહેલી છે. પણ સંભવ એ છે કે તેઓના વિચાર જુદી જાતના હોય. એ સ્થિતિમાં જેઓ સવિનય પ્રતિકારની ત્વરિત ફતેહ ઇચ્છતા હોય તેમને હું કહીશ કે એવો પ્રતિકાર સારી રીતે થઈ શકે એટલા માટે તેઓ વાતાવરણ તૈયાર કરે. આપણે જો લડવું જ પડશે તો બે બળોનો ભારે મુકાબલો થવાનો છે. પણ પરિણામ નક્કી છે. સવિનય પ્રતિકારની એ અદ્ભુત ખૂબી છે. અન્યાય સામે દાદ મેળવવાનો લોકો પાસે છેવટનો કોઈ ઉપાય ન હોય તો તો તેમનો નાશ થઈ જાય. વધુમાં વધુ નિશ્ચિત અને વધુમાં વધુ સલામત સ્વરૂપનો ઉપાય સવિનય પ્રતિકાર છે.

"યુરોપનો દાખલો આપણને હિંસાની પદ્ધતિ સામે જીવતીજાગતી ચેતવણી પૂરી પાડે છે. ત્યાં થયેલી સુલેહથી ત્યાંના દેશોને શાંતિ મળી નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં હડતાલો, ખુનામરકી અને લૂંટફાટ જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડ કદાચ સૌથી મોટું વિજેતા હશે. એ પણ આ ઉત્પાતોથી મુક્ત નથી. લડાઈમાં થયેલા વિજયથી મોટા જનસમુદાયને કશો સંતોષ મળ્યો નથી. હિંદુસ્તાને બે શસ્ત્રો વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. હિંસાનુ શસ્ત્ર ભાંગ્યુંતૂટ્યું છે, અને સવિનય પ્રતિકાર એટલે કે કષ્ટસહન દ્વારા પ્રતિકારનું શસ્ત્ર અતૂટ, શાંતિમય અને ઉન્નતિકર છે."

'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'માં 'પેન્સિલવેનિયન'એ એક કાગળ લખેલો તેને બાપુએ એ જ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો:

૧૮-૮-'૧૯

"'પેન્સિલવેનિયન'એ મને તમારા પત્ર મારફત સદ્ભાવપૂર્વક સલાહ આપી છે. હું જાણું છું કે 'પેન્સિલવેનિયન' જેવા વિચારો ધરાવે છે તેવા જ વિચારો ઘણા અંગ્રેજો પ્રામાણિકપણે ધરાવે છે. સત્યાગ્રહને વિષે કેટલીક ગેરસમજો પ્રવર્તે છે તે દૂર કરવાની મને તક આપવા માટે હું તેમનો આભાર માનું છું. પોતાના નામાંકિત દેશબંધુ અબ્રાહમ લિંકનનો દાખલો અનુસરવાનું 'પેન્સિલવેનિયન' મને કહે છે. તેમનુ એક વચન છે કે, 'આપણે શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ કે સત્યમાંથી જ બળ પેદા થાય છે. અને એ શ્રદ્ધાથી જ જીવનના અંત સુધી આપણાં કર્તવ્યો

આપણી સમજ પ્રમાણે બજાવતા રહેવું જોઈએ.' આ વચનને મારા જીવનમાં મારી શક્તિ પ્રમાણે ઉતારવાનો મેં હમેશાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

"'પેન્સિલવેનિયન' 'નૈતિક ક્રાંતિ'નો આગ્રહ કરે છે એ બરાબર છે. હવે સત્યાગ્રહ એ એના સિવાય બીજું કશું નથી. સવિનય પ્રતિકાર એ એનો માત્ર એક ભાગ છે, જોકે આવશ્યક ભાગ છે. સત્યાગ્રહનો શબ્દાર્થ એ છે કે 'કોઈ પણ ભોગે સત્યનો આગ્રહ રાખવો.' જેમણે પોતાનું આખું જીવન સત્યાગ્રહી બનાવ્યું છે તેઓ સત્ય, અહિંસા, ગરીબી અને બ્રહ્મચર્યનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છે. 'પેન્સિલવેનિયન'એ જે કાર્યક્રમ દર્શાવ્યો છે તે લગભગ આખો અમલમાં મૂકવાનો જ્યાં પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હોય એવી એક સંસ્થા અત્યારે હસ્તી ધરાવે છે. અંગ્રેજ અને અમેરિકન મિત્રોએ તેની મુલાકાત લીધેલી છે. 'પેન્સિલવેનિયન'ને તેની મુલાકાત લેવાનું અને તે વિષે જાહેરમાં રિપોર્ટ કરવાનું હું આમંત્રણ આપું છું. ત્યાં તે જોશે કે જીવનમાં જુદા જુદા દરજ્જો ભોગવતાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં સંપૂર્ણ સમાનતાના ભાવથી રહે છે. જેઓ નિરક્ષર છે તેમને રોજની મજૂરીના બચતા વખતમાં અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવે છે. જેઓ ભણેલા છે તેઓ કોદાળી અને પાવડો લઈ કામ કરતાં અચકાતા નથી. ત્યાં તેઓ જોશે કે ખેતીનાં કામ ઉપરાંત તેના સભ્યો કાંતવાવણવાનું ફરજ સમજીને શીખી લે છે. તેનો જૂનો ઇતિહાસ જોતાં તેમને જણાશે કે જ્યારે ઇન્ફલુએન્ઝા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે તેના સભ્યોએ આસપાસનાં ગામડાંમાં લોકોને દવા આપવાનું કામ કર્યું હતું. દુકાળ વખતે ગરીબ લોકોને અનાજ વહેંચવામાં દુકાળ સમિતિને મદદ કરી હતી, એ જ કમિટી મારફત વણકરોને કામ આપીને તેમનામાં હજારો રૂપિયા વહેંચ્યા હતા, અને સાથે સાથે દેશનુ ઉત્પાદન વધારવામાં પણ ફાળો આપ્યો હતો. તેના સભ્યોની પ્રવૃત્તિથી જ આજે ઘણી સ્ત્રીઓ જેઓ આજ સુધી કશું કમાતી નહોતી, તેઓ પોતાના નવરાશના વખતમાં સૂતર કાંતીને થોડા પૈસા કમાતી થઈ છે. ટૂંકમાં 'પેન્સિલવેનિયન'એ આલેખેલા વિસ્તૃત કાર્યક્રમમાંની ઘણીખરી વિગતો સત્યાગ્રહીઓ પોતાની પૂરી શક્તિ પ્રમાણે ત્યાં અમલમાં મૂકી રહ્યા છે. આપણી વચ્ચે ચાલી રહેલી આ એક મૂંગી નૈતિક ક્રાંતિ છે. તેની જાહેરાત કરવાથી એમાં ન્યૂનતા આવે છે. સત્યાગ્રહીઓ ત્યાં જે રચનાત્મક કામ કરી રહ્યા છે તે આમ જાહેર કરતાં હું ભારે સંકોચ અનુભવી રહ્યો છું.

"વિશેષમાં હું જણાવીશ કે સત્યાગ્રહના આગમનથી મારા જાણવા પ્રમાણે કેટલાયે ત્રાસવાદીઓને તેમના ખુનામરકીવાળા સિદ્ધાંતમાંથી વિમુખ કરી શકાયા છે. તેમને સમજાયું છે કે ગુપ્ત મંડળીઓ રચવાથી અને છૂપી રીતે ખૂનખરાબી કરવાથી આ કમનસીબ દેશ ઉપર લશ્કરી અને આર્થિક બોજો

વધવા સિવાય બીજું કશુ પરિણામ આવતુ નથી તેનાથી છૂપી પોલીસ ખાતાની નાગચૂડ દેશ ઉપર વધારે મજબૂત થાય છે, અને ખોટે રસ્તે દોરવાયેલા હજારો જુવાનોના જીવન પાયમાલ થઈ જાય છે ઊગતી પેઢીમા સત્યાગ્રહે નવી આશાનો સચાર કર્યો છે જીવનના ઘણા અનિષ્ટો માટે સત્યાગ્રહ તેમને ખુલ્લો અને રામબાણ ઉપાય બતાવે છે નવી પેઢીને સત્યાગ્રહ એક અજેય અને અનુપમ બળનો અનુભવ કરાવે છે એ બળનો ઉપયોગ હરકોઈ માણસ વિના હરકતે કરી શકે છે સત્યાગ્રહ હિંદુસ્તાનના યુવાનોને કહે છે કે જાતે કષ્ટ સહન કરવુ, એ આર્થિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક મુક્તિ માટે સરિયામ માર્ગ છે

"મોટે ભાગે સત્યાગ્રહમા 'અનિષ્ટનો પ્રતિકાર' હોય છે કેટલીક વાર એ 'સવિનય પ્રતિકાર'નુ રૂપ પણ લે છે અહીં મારી મદદમા 'પેન્સિલવેનિયન'ના નામાંકિત દેશબધુ હેન્રી થૉરોનો હુ આશ્રય લઈશ એ કહે છે કે 'શુ કોઈ માણસે એક ક્ષણને માટે પણ, અથવા બહુ થોડા પ્રમાણમા પણ, પોતાનો અતરાત્મા ધારાશાસ્ત્રીને આધીન કરવો જોઈએ ખરો?' એ સવાલ પૂછીને તે જવાબ આપે છે 'હુ તો કહુ છુ કે આપણે માણસ પહેલા અને રૈયત પછી કાયદાને માન આપવાનો ગુણ કેળવવાની કદાપિ જરૂર હુ જોતો નથી સત્યને માન આપવાની જરૂર હરહમેશ છે મારાથી એક જ ફરજ ધારણ કરી શકાય છે, અને તે એ કે, જે સત્ય હોય તે જ મારે કરવુ' મને લાગે છે કે થૉરોની વાત સૌ ટકા સાચી છે સવાલ માત્ર અતરાત્માના હકનો અમલ કરવા કયો ઉપાય લેવો એ છે પ્રચલિત ઉપાય એ છે કે તમારા અતરાત્માને જે આઘાત પહોંચાડવા આવે તેના ઉપર તમે હિંસાનો પ્રયોગ કરો થૉરો પોતાના અમર લેખમા કહે છે કે હિંસા નહીં પણ સવિનય અથવા અહિંસક પ્રતિકાર એ જ સાચો ઉપાય છે સવિનય અથવા અહિંસક પ્રતિકારમા પ્રતિકાર કરનાર પોતે કરેલા અનાદરના પરિણામો વેઠી લે છે ઈરાન અને મીડિયાના કાયદાનો દાનિયલે* જ્યારે ભગ કર્યો ત્યારે તેણે આમ જ કર્યું હતું

*દાનિયલ એ વિરલ પ્રતિભાવાન હિબ્રૂ હતો જુવાનીમા જ તેના જ્ઞાન અને ડહાપણથી બાબિલોનના રાજાનુ તેણે ધ્યાન ખેચ્યું હતુ પાછળથી ઈરાની સામ્રાજ્યમા તે બહુ ઊચી પદવીએ ચડ્યો હતો તેના અદેખા હરીફોએ ઈરાન અને મીડિયાના સમ્રાટના કાન ભભેર્યા કે એ રાજ્યના ધર્મને માનતો નથી સાચે જ એ ધર્મને નામે ચાલતા વહેમોને માનતો નહોતો એટલે તેણે રાજ્યધર્મનો ઇનકાર કર્યો તે માટે સમ્રાટની આજ્ઞાથી તેને સિંહોની ગુફામા નાખવામા આવ્યો પણ ત્યા ચમત્કારી રીતે તે બચી જવા પામ્યો અને સમ્રાટે ફરી એને એના અસલ પદ ઉપર સ્થાપિત કર્યો

"હિંદુસ્તાનમાં ખેડૂતો પરાપૂર્વથી એમ કરતા આવ્યા છે. તેમના જીવનનો એ નિયમ થઈ પડ્યો છે. હિંસા કરવી એ તો આપણામાં રહેલા પશુનો સ્વભાવ છે. જાતે કષ્ટ સહન કરવું એટલે કે સવિનય પ્રતિકાર કરવો એ આપણામાં રહેલા મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય અથવા તો સમાજમાં સવિનય પ્રતિકાર કરવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવે છે પણ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો જે માણસ પોતાના સ્વમાનને અથવા તો પોતાના અંતરાત્માને બીજા બધા કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણે છે, તેની એમ કરવાની અનિવાર્ય ફરજ થઈ પડે છે. રોલેટ કાયદા એ એવા કાયદા છે જે અમારામાંના હજારોના અંતરાત્માને માન્ય નથી એટલે હું તો વિનયપૂર્વક એમ સૂચવું છુ કે અંગ્રેજોએ મને સવિનય કાયદાભંગ ન કરવાનુ દબાણ કરવાને બદલે, સરકારને અપીલ કરવી જોઈએ કે રાષ્ટ્રના સ્વમાનને આઘાત પહોંચાડનારા અને જેની સામે નિરપવાદ લોકમતનો વિરોધ છે એવા કાયદાને તે રદ કરે."

લાલાજીને સાબરમતીથી નીચેનો કાગળ લખ્યો :

¶ "પ્રિય લાલા લજપતરાય,

૨૦–૮–'૧૯

"તમારો કાગળ* મળ્યો, તેથી બહુ આનંદ થયો. એને હુ એટલો કીમતી ગણુ છુ કે એ મે પ્રગટ કર્યો છે. તમારા વિચારો વિષે જે ખોટા ખ્યાલો પ્રવર્તે છે તે દૂર કરવામાં તેથી મદદ

---

* લાલાજીનો કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો :

¶ "આપણી માતૃભૂમિની ઉન્નતિ માટે તમે જે મહાન ચળવળ ઉપાડી છે તેમા હું મારા કાબૂ બહારના સજોગોને લીધે, ભાગ લઈ શકતો નથી. પરતુ તમે જે ભારે વડત આપી રહ્યા છો તે માટે મારી હૃદયપૂર્વકની પ્રશસા અને તમારી ઉચ્ચ આશયવાળી દેશભક્તિ માટે મારી ઊડી કદર હું તમને દર્શાવવા ઇચ્છુ છું.

"દેશમાથી મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન હુ ઘણુ શીખ્યો છુ અને ઘણુ નકામુ ભૂલ્યો છુ. મારો સપૂર્ણ એકરાર કરવાનુ આ સ્થળ નથી જોકે તમારી વિચારસરણી સાથે હુ પૂરેપૂરો સમત થઈ શકતો નથી છતા આપણે શુ કરવુ જોઈએ એ વિષેના તમારા વિચારો સાથે હું મોટે ભાગે સમત છુ. હિંદુસ્તાનમા બળજબરીથી ક્રાતિ લાવવાના પ્રયત્નોની વ્યર્થતા વિષે મારી પહેલા કરતા વધારે પ્રતીતિ થઈ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે ત્રાસજનક પ્રવૃત્તિ કેવળ વ્યર્થ નહી પણ પાપરૂપ છે. સરકાર તમામ પ્રકારની ખુલ્લી પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા ઇચ્છે છે અને તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરનારને સજા કરે છે, તેથી ગુપ્ત પ્રચાર અને ગુપ્ત મડળીઓને માટે થોડોઘણો બચાવ હોઈ શકે. પરતુ લાબે ગાળે તેમા ભાગ લેનારાઓનો નૈતિક જુસ્સો મદ પડી જાય છે. હુ માનું છુ કે કોઈ પણ પ્રજા સ્વતત્રતા મેળવવાને યોગ્ય થતી નથી, અથવા સ્વતત્રતા મેળવી શકતી નથી, જ્યા સુધી તેને માટે તે ખૂબ ભોગો આપવાને તૈયાર ન થાય આપણુ કષ્ટસહન જ્ઞાનપૂર્વક સ્વતત્રતાપ્રાપ્તિને અર્થે હોવુ જોઈએ. સ્વતત્રતા ગુમાવી

થાય છે. તમે કાગળ ઉપર સહી નથી કરી હું ધારું છું કે સરતચૂકથી સહી રહી ગઈ હશે હું ઇચ્છુ છુ કે તમારા વિચારોને તમે વધુ વિકસાવો અને

બેસીને પણ આપણે સહન તો કરીએ જ છીએ હિંદુસ્તાનમા આ બીજી જાતનું કષ્ટસહન બહુ વધારે છે, પહેલી જાતનું બહુ ઓછું છે હજુ સુધી સ્વાતંત્ર્યને પાત્ર થવા માટે આપણે બહુ ઓછું કર્યું છે. ખરું સ્વાતંત્ર્ય શેમા રહેલું છે તે લોકોને સમજાવવા માટે તેથીયે ઓછું કર્યું છે સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં અત્યાર સુધી આપણે જે ભોગો આપ્યા છે અને જે કષ્ટો સહન કર્યા છે તે વિજયપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ બહુ નજીવા છે

"એટલે તમારા શિક્ષણના મુખ્ય મુદ્દા સાથે મારી પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે. હું સત્યાગ્રહીની સંપૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવા કદાચ અસમર્થ હોઉં. પણ જો અને જ્યારે હુ દેશમા આવી શકીશ તો અને ત્યારે શુદ્ધ સ્વદેશી વ્રત[1] ઉપર સહી કરીશ.

"તમે જાણીને ખુશ થશો કે આ દેશમા વસતા ઘણા જુવાન હિંદીઓ તમારા પ્રત્યે ઊંડા પૂજ્યભાવની વૃત્તિ સેવે છે તેમાના એક જેઓ એક વખત હરદયાળના, વફાદાર અનુયાયી હતા, તેઓ લખે છે •

"'આપણને અત્યારે મહાત્મા ગાંધીના જેવા નેતાઓની જરૂર છે આપણને સશસ્ત્ર પ્રતિકારની જરૂર નથી આપણને 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'ની પણ જરૂર નથી આપણને જેની જરૂર છે તે એ બને કરતા ઊંચી વસ્તુની છે. મહાત્માજી આજે તેની હિમાયત કરી રહ્યા છે હુ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે હરદયાલ જે રીતની હિમાયત કરે છે તે દુનિયાના કોઈ પણ દેશ માટે ડહાપણભરેલી અને સંગીન નથી આપણે ખૂન, કતલ, આગ અને એવી ત્રાસ ઉપજાવે એવી પ્રવૃત્તિઓ છોડી દેવી જોઈએ. એ પ્રવૃત્તિનો પાયો ખુનામરકી ઉપર છે તેનો આપણે ઠીક ઠીક અનુભવ લીધો. પણ હવે આપણી પ્રવૃત્તિઓનો પાયો ન્યાય અને વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર મંડાવો જોઈએ, જેથી કરીને ભવિષ્યમા એ વસ્તુઓ આપણે ભોગવી શકીએ હરદયાળે પોચા વિચારો ફેલાવીને પોતાની જાતને નીચી પાડી છે અને મને ભય છે કે જે જુવાનોએ તેનુ અંધ અનુકરણ કર્યું છે તેઓ પણ પડયા છે એ આપણી કમનસીબી છે કે આપણા નેતાઓ ઊંચા ચઢવાને બદલે નીચા ઊતરે છે હિંદુસ્તાનમા મોટામા મોટી જરૂરિયાત તો ગાધીની ઢબના નેતાઓ, જેઓ પૂરા સિદ્ધાંતનિષ્ઠ હોય અને જેમના સિદ્ધાંતો દુનિયાના દરેક દેશને લાગુ પાડી શકાય એવા હોય, તેમની છે'

"આપણા દેશબંધુઓના દુ ખોમા પૂરેપૂરો ભાગ લેવા માટે હિંદુસ્તાનમા આવવાની હુ બહુ ઝંખના કરી રહ્યો છુ તેમને માટે મારુ જિગર બળી રહ્યુ છે, પણ વધારે તો મારે પોતાને જ માટે બળી રહ્યુ છે, કારણ હુ સેવા કરવાની અને સહન કરવાની તકથી વંચિત રહું છુ'

---

૧ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧

૨ તેઓ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના ગ્રૅજ્યુએટ અને પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન હતા ત્રાસજનક ચળવળના હિમાયતી હોઈ તેઓ દેશ છોડી યુરોપ-અમેરિકામા રહેતા સને ૧૯૧૪થી '૧૮ના મહાયુદ્ધ વખતે, લડાઈમા જીત થયા પછી જર્મનીએ

પ્રગટ કરવાને માટે બીજો વિગતવાર કાગળ લખી મોકલ્યો. તમારા જેવાને આ ઘડીએ હિંદુસ્તાનની બહાર રહેવું પડે છે એ મને તો અસહ્ય લાગે છે. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંત માટે એટલે કે હિંસા કર્યા વિના વિરોધ કરવા માટે ઘણું વધારે બળ જોઈએ છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે એ કેવળ હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોનો જ નહીં, પણ દુનિયાના પ્રશ્નોનો પણ ઉકેલ લાવશે.

"હું માની લઉં છું કે 'યંગ ઇન્ડિયા' તમને નિયમિત મળતું રહે છે."

ગામદેવી, મુંબઈ

"પ્રિય દીવાન બહાદુર,*

૨૧-૮-'૧૯

"સવિનયભંગ મુલતવી રાખ્યો છે તે દરમ્યાન મને લાગે છે કે રોલેટ કાયદા રદ કરાવવા સતત આંદોલન તો ચાલુ રાખવું જ જોઈએ. હું સૂચવું છું કે નેતાઓ વાઈસરૉયને અથવા મિ. મૉન્ટેગ્યુને તર્કશુદ્ધ દલીલોવાળી અરજી મોકલે. આ તરફના નેતાઓ સાથે હું વાત કરી રહ્યો છું. પણ કેટલાકને લાગે છે કે આવી અરજી મોકલવાથી પણ સુધારા જોખમાય! મદ્રાસ આગેવાની લેશે?"

"પ્રિય બહેન લેડી ટાટા,

"રેંટિયાની બાબતમાં માફી માગવાની કશી જરૂર નહોતી. તમે આટલો વખત રેંટિયા વિનાનાં રહ્યાં તે માટે દિલગીર છું. તમે શુક્રવારે બપોરે તમારી મોટર મોકલો તો હું રેંટિયો તથા થોડી પૂણી મોકલી આપીશ. સાથે . . . બાબુને મોકલીશ. તમે થોડો વખત આપશો તો રેંટિયો ચલાવવા વિષે તથા એને સારો રાખવા વિષે એ તમને કેટલીક સૂચનાઓ આપશે.

"ગવર્નર વિષેની વાત હું દાટી રાખીશ. તે ફેલાવવા જેવી નથી. એટલે એની જાહેરાત થવાનો ભય ન રાખશો. ઈશ્વરેચ્છા હશે તો તમારું ભાખેલું ભવિષ્ય સાચું પડશે."

દેવદાસને લખેલા કાગળમાંથી:

"લાલા લજપતરાયનો કાગળ બહાર પાડવાથી શા સારુ કોઈ નારાજ થયા છે? તે બહાર પાડવાને સારુ જ મોકલેલો કાગળ છે. તેમાં તેમની કીર્તિ વધે છે. છતાં આપણે તો જે ટીકા થાય તે શાંતિથી સાંભળવી.

હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવવું એ શરતે તેઓએ જર્મનીને મદદ કરવા બર્લિનમાં એક હિંદી મંડળ સ્થાપ્યું હતું જર્મનીની હાર થયા પછી એ મંડળની બહુ દુર્દશા થઈ હતી.

* સી. વિજયરાઘવાચારી, તેઓ ૧૯૨૦ની નાગપુર કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખ થયા હતા.

"લાલાજીનો કાગળ છપવાને સારુ જ છે. હરદયાળને વિષે જે કાંઈ લખ્યું છે તે પ્રસિદ્ધ જ વાત છે. માણસો એટલા ડરપોક થઈ ગયા છે કે પોતાના પડછાયાથી પણ ડરે છે. મેં તો કાગળ છાપીને લાલાજીને હિંદમાં આવવાનો દરવાજો કાંઈક ખોલ્યો છે. સત્યાગ્રહ થોડી જ મુદતમાં કેવળ ગુજરાતી શબ્દ નહીં રહે."

વડી ધારાસભા ખુલ્લી મૂકતાં વાઈસરૉય સાહેબ પોતાના ભાષણમાં એપ્રિલનાં તોફાનો વિષે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:

૧૦–૯–'૧૯ ¶ "ધારાસભાની છેલ્લી બેઠકમાં રોલેટ બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું ત્યારે કેટલાક નામદાર સભ્યોએ મને લગભગ ધમકીના સ્વરૂપની ચેતવણીઓ આપી હતી કે જો આ કાયદો પસાર કરવામાં આવશે તો દેશમાં બહુ ગંભીર પ્રકારની ચળવળ ઊભી થશે હું ધારું છું કે નામદાર સભ્યો એટલું સમજશે કે કોઈ પણ સરકાર પોતાને જે નીતિ ખૂબ આવશ્યક લાગતી હોય તે ચળવળની ધમકીને લીધે છોડી શકે નહીં. પરંતુ કેટલાક એવા હતા જેમણે એમ વિચાર્યું કે આપેલી ધમકી ખરી પાડવી જોઈએ. એને પરિણામે બહુ કરુણાજનક ઘટનાઓ બની છે, જેને માટે તપાસ સમિતિ નીમવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. આ ઘટનાઓની ચર્ચામાં ઊતરવાનો મારો ઇરાદો નથી પણ હું એટલું કહીશ કે એ ઘટનાઓની ગંભીરતા ઓછી આંકવી એ યોગ્ય નથી. તોફાનો બેસાડી દેવામાં આવ્યાં છે પણ તેથી એ તોફાનોને પહોંચી વળવાની જેમની જવાબદારી હતી તેમાંના કોઈ, જે પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડ્યો હતો તે ભૂલી શકે એમ નથી. ખૂનો કરવામાં આવ્યાં, આગો લગાડવામાં આવી, તારનાં દોરડાં કાપી નાખવામાં આવ્યાં, રેલવેના પાટા ઉખેડી નાખવામાં આવ્યા અને થોડા દિવસ સુધી તો પંજાબ સરકાર સાથે મારો સંબંધ કેવળ 'વાયરલેસ' (બે તાર સંદેશા)થી વાતચીત કરવાનો રહ્યો હતો. જે ગંભીર સ્થિતિ આપણી સામે આવી પડી હતી અને તેને લીધે જે ખરાબી થઈ છે તેનો દાર્શનિક પુરાવો તેનો ભોગ થઈ પડેલા ઘણા જિલ્લાઓમાં હજી મોજૂદ છે. આ તોફાનોની ગંભીરતા ઓછી આંકવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો હું તેને કહીશ કે 'આ જિલ્લાઓમાં જાઓ અને ત્યાં જે અવિચારી વિનાશ થયો છે તેની નિશાનીઓ હજી ત્યાં પડેલી છે, તે નજરે જુઓ.'"

આનો જવાબ આપતાં બાપુએ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં લખ્યું:

¶ "હિંદી ધારાસભ્યોએ ધમકીના સ્વરૂપની ચેતવણીઓ આપી એમ કહીને વાઈસરૉય સાહેબ શું કહેવા માગે છે? જ્યારે કોઈ ચેતવણી વાસ્તવિક રીતે

અમલમાં મુકાય ત્યારે શું એ ધમકીના સ્વરૂપની કહેવાય? પોતે જ જે તપાસ-પંચ નીમે છે અને જેને તપાસ માટે અમુક મુદ્દાઓ સોંપવામાં આવનાર છે તે મુદ્દાઓ વિષે અગાઉથી પોતાના અભિપ્રાયો આપવામાં વાઇસરૉય વધારેપડતી વાત કરી રહ્યા નથી? સરકાર ઉપર અસર પાડે એવું આંદોલન દેશમાં પેદા કરીને સભ્યોએ આપેલી ચેતવણી ખરી પાડવાનો તેમને હક હતો અને સરકારે ઉતાવળ કરીને તથા મૂર્ખાઈભરેલી રીતે મુશ્કેલીઓ ન ઊભી કરી હોત તો તેઓ તેમ કરી પણ બતાવી શકત. દશમી એપ્રિલ પછી જે તોફાનો થયાં તેને, પહેલાંનાં વ્યવસ્થિત, ધાર્મિક અને શુદ્ધ આંદોલન જેનું પરિણામ છઠ્ઠી એપ્રિલના પ્રાર્થના અને તપશ્ચર્યાના દિવસમાં આવ્યું, તેની સાથે નામદાર વાઇસરૉય શું કામ ભેળવી દે છે? સરકારને પોતાનો લાડકો કાયદો પોતાના હાથમાંથી સરી જતો દેખાયો, સરકાર પોતે ગાંડી બની અને પોતાનું પૂર્વજ્ઞાન તથા યોગ્યાયોગ્યતાના નિયમો બાજુએ મૂકીને ખોટા ઉપાયો લેવા માંડયા; તેને પરિણામે આ શોકજનક તોફાનો થયાં અને નિર્દોષ યુરોપિયનો તથા હિંદીઓના જાન ગયા, એવો ઊલટ જવાબ સરકારને આપવાનું અમને યોગ્ય લાગતું નથી. એ મુદ્દાનો નિર્ણય તો પંચે કરવાનો છે કે રૉલેટ કાયદા સામેના આંદોલનને કારણે તોફાનો થયાં કે સરકારે જ ટોળાંઓને તોફાનો કરવાને ઉશ્કેર્યાં? હું વિનયપૂર્વક એમ સૂચવું છું કે, વાઇસરૉય પોતે જ કબૂલ કરે છે તેમ, પંજાબ સરકારને કોરે કાગળે મતું મારી આપીને તથા તેની ભલામણ પ્રમાણે હુકમો કાઢીને, વાઇસરૉય પંજાબ સરકારના જેટલા જ આરોપીના પાંજરામાં આવે છે. હવે પંચે તેમનો ન્યાય કરવાનો છે.”

[ત્યાર પછી બાપુજી, વાઇસરૉયે પોતાના ભાષણમાં ઉઠાવેલા બીજા કેટલાક મુદ્દાઓ વિષે લખે છે:]

“મારા કેટલાક શબ્દોને તેના પૂર્વાપર સંબંધથી વિખૂટા પાડી દઈને તથા તદ્દન જુદી જ પરિસ્થિતિને લાગુ પાડીને વાઇસરૉય સાહેબે મને ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. અમદાવાદના લોકો આગળ તા. ૧૪મી એપ્રિલે મેં કરેલા ભાષણમાંથી તેમણે કેટલાક શબ્દો ટાંકયા છે. પણ એ મારું ભાષણ તેઓએ આખું વાંચ્યું નથી. ન્યાયની ખાતર તેમની ફરજ હતી કે મારું ભાષણ મંગાવીને તેઓ વાંચી જાય. તેમણે તેમ કર્યું હોત તો તેમને ખબર પડત કે મારું ભાષણ કેવળ અમદાવાદના બનાવો જેની મેં જાતે તપાસ કરી હતી તેને લગતું જ હતું. એ ભાષણ ઉપરથી તેઓ જોઈ શકત, હજી પણ જોઈ શકે છે, કે મારી ટીકાઓ અમદાવાદ વિષે અને કેવળ અમદાવાદ વિષે જ હતી. એ ટીકાઓ વીરમગામ અને ખેડા વિષે પણ નહોતી કારણ ત્યાંના બનાવો

વિષે તે વખતે હું કશું જાણતો નહોતો. નામદાર વાઈસરૉયે જે વિચારોનું મારા ઉપર આરોપણ કર્યું છે તે વિચારો સાથે મારે કશી લેવાદેવા નથી એમ હું કહેવા ઇચ્છું છું. હજી પણ પંજાબ વિષે અને ત્યાંના 'શિક્ષિત અને હોશિયાર માણસો' વિષે મને કશી ચોક્કસ જાતમાહિતી નથી. તેથી અમદાવાદના મારા ભાષણના શબ્દેશબ્દને હું વળગી રહું છું. તોપણ તેથી પંજાબ વિષે હું કશો અભિપ્રાય બાંધતો નથી એમ હું જાહેર કરું છું. જોકે પંજાબમાંથી મને પૂરતો પુરાવો મળ્યો છે, જે બતાવી આપે છે કે પંજાબ સરકારે એવાં કૃત્યો કર્યાં છે જેની કોઈ પણ રીતે માફી ન આપી શકાય.

"વાઈસરૉયે રહેમદિલીની જે વાત કરી છે તે એમને શોભતી નથી. લોકો એમની પાસે રહેમદિલી કે દયા માગતા નથી, પણ શુદ્ધ ન્યાય જ માગે છે. જો રાજા સામે યુદ્ધ પોકારવાનું અથવા તો સરકારને ઉથલાવી પાડવાનું કાવતરું સાચે જ રચવામાં આવ્યું હોય તો જે શખ્સોને યોગ્ય સત્તાવાળી અદાલત ગુનેગાર ઠરાવે તેમને ભલે ફાંસીએ લટકાવવામાં આવે. લાલા હરકિસનલાલ, પંડિત રામભજદત્ત ચૌધરી, ડૉ. કિચલુ, ડૉ. સત્યપાલ તથા બીજી કેટલીક પીઢ વ્યક્તિઓ, જેઓ જાણીતા જાહેર કાર્યકર્તાઓ છે તેમણે સીધી કે આડકતરી રીતે ટોળાંને તોફાનો કરવા ઉશ્કેર્યાં હોય અને સ્થાપિત સરકાર સામે કાવતરું રચ્યું હોય તો તેઓને ફાંસીએથી બચાવવામાં આવે એવી મારી જરાય ઇચ્છા નથી. તપાસપંચને પોતાનો ફેંસલો આપવા દો. ત્યાર પછી દયાની વાત કરવાની કાંઈ જરૂર હશે તો તે માટે પૂરતો વખત રહેશે. હિંદી સરકારની ન્યાય કરવાની ખરા અંતરની ઇચ્છા હોય તો જેઓ ખુનામરકીનાં કૃત્યો કરતાં હાથોહાથ પકડાયા હોય અને જેઓ ગુનાહિત કૃત્યો માટે નિઃશંક અપરાધી હોય તે સિવાયના બધા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા જોઈએ. નામદાર વાઈસરૉયની સાચે જ ન્યાય કરવાની ઇચ્છા હોય, કેવળ ન્યાય કરવાની, તેથી વધારે કે ઓછું કશું નહીં, તો તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે જે કર્યું હતુ તેનું અનુસરણ કરે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે સત્યાગ્રહની લડતને પરિણામે તપાસપંચ નીમવામાં આવ્યું ત્યારે એ પંચની સલાહથી મને અને મારા કેટલાક સાથી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમાં ચોખ્ખો હેતુ એ હતો કે અમે જેઓના પ્રતિનિધિઓ હતા તેમની વતી પુરાવો રજૂ કરીને પંચને સાચા નિર્ણય ઉપર આવવામાં મદદ કરી શકીએ. હું આશા રાખું છું કે નામદાર વાઈસરૉય પોતાની મેળે દક્ષિણ આફ્રિકાના દાખલાનું અનુસરણ કરવાનું યોગ્ય નહીં ધારે તો તેમ કરવાની તપાસપંચ તેમને આગ્રહપૂર્વક સલાહ આપશે."

[પંજાબમાં તથા ગુજરાતમાં થયેલાં તોફાનો વિષે તપાસ કરવા નિમાયેલી
હંટર કમિટી સમક્ષ અમદાવાદ (સ્થળ હઠીસિંગની વાડી)માં
૯-૧-'૨૦ ગાંધીજીએ આપેલી જુબાની :]

લેખી એકરાર

સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા

¶ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી હું સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ ને તેનું પાલન કરતો આવ્યો છું. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોને હું જે સ્વરૂપે અત્યારે પિછાનું છું તે સ્વરૂપમાં તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામ્યા છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું સત્યાગ્રહ અને 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' વચ્ચે છે. 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' નબળા લોકોનું હથિયાર છે. પોતાનો હેતુ બર લાવવા શારીરિક બળ વાપરવાનો કે તોફાન કરવાનો તેમાં બાધ નથી. પણ સત્યાગ્રહ તો સબળામાં સબળા લોકોનું હથિયાર છે અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું રમખાણ મચાવવાનો ખ્યાલ પણ ન હોઈ શકે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂરાં આઠ વર્ષ સુધી હિન્દીઓએ જે બળનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે બળને મેં તે વખતે 'સત્યાગ્રહ'નું નામ આપ્યું હતું. એ જ અરસામાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'ની લડત ચાલતી હતી, તેનાથી ભેદ બતાવવાને મેં આ શબ્દ યોજ્યો હતો.

એ શબ્દનો મૂળ અર્થ સત્યનો આગ્રહ છે. એટલે કે તે સત્યબળ છે. મેં તેને પ્રેમબળ અથવા આત્મબળ પણ કહ્યું છે. છેક શરૂઆતમાં મેં સત્યાગ્રહનો અમલ કરતાં જોયું હતું કે સત્યને પાળવામાં સામા માણસ ઉપર હુમલો કરવાનો ઇરાદો હોય જ નહીં, પણ ધીરજથી અને સહાનુભૂતિથી તે માણસને ભૂલ કરતો અટકાવવાનો જ હેતુ એમાં હોય; કારણ કે એકને જે સત્ય લાગે તે બીજાને ભૂલભરેલું પણ લાગે. ધીરજ એટલે જાતે દુઃખ સહેવું. એટલે આ સિદ્ધાંતનો અર્થ એ થાય કે સામા માણસ ઉપર નહીં પણ પોતાની જાતે દુઃખ ખમીને સત્યને પાળવું.

પણ રાજકારણમાં લોકોની લડત તો ઘણુંખરું અન્યાયી કાયદાઓ રૂપી ભૂલોની સામે થવાની જ હોય છે. જ્યારે અરજીઓથી કે એવી બીજી રીતે તમે કાયદો અમલમાં મૂકનારને તેની ભૂલનું ભાન કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડો, ત્યારે જો તમે તે ભૂલને આધીન થવા માગતા ન હો તો તમારે સારુ માત્ર એટલો જ ઉપાય રહ્યો કે કાં તો તમે તેવો કાયદો અમલમાં મૂકનારને શરીરબળ વાપરીને તમને નમવાની ફરજ પાડો, અથવા તો કાયદાનો ભંગ કરીને અને

તેને સારુ થતી શિક્ષા વહોરી લઈને જાતે દુઃખ સહન કરો. આથી સત્યાગ્રહ એટલે વિનયપૂર્વક કાયદાઓનો ભંગ એમ લોકો સમજે છે. તેમાં નીતિમય કાયદાનો નહીં પણ નીતિથી નિરપેક્ષ કાયદાઓનો જ ભંગ કરવાનો હોય છે.

સાધારણ રીતે કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ છુપાઈને કાયદો તોડે છે અને તેની શિક્ષાથી દૂર ભાગવા મહેનત કરે છે. પણ સત્યાગ્રહી તેમ નથી કરતો. કાયદાના ભંગથી જે શિક્ષા થાય તેની બીકથી નહીં પણ સમાજના કલ્યાણને માટે તે કાયદાને જરૂરના ગણે છે. તેથી સત્યાગ્રહી હંમેશાં કાયદાને માન આપે છે. પણ એવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે — જોકે તે સાધારણ રીતે જૂજ જ હોય છે — જ્યારે અમુક કાયદા એના અંતઃકરણને એટલા બધા અન્યાયી લાગે છે કે તેને આધીન થવું એ દૂષણ ગણાય. આવે વખતે તે ખુલ્લી રીતે અને વિનયપૂર્વક તેનો ભંગ કરે છે અને તેની શિક્ષા શાંતિથી સહન કરે છે. વળી કાયદો ઘડનારના વર્તનની સામે પોતાનો વાંધો નોંધાવવાને જે કાયદાના ભંગમાં અનીતિ સમાયલી ન હોય તેવા બીજા કાયદાઓનો પણ ભંગ કરીને એટલે અંશે રાજ્યને મદદ કરવાનું પણ તે બંધ કરે છે.

મારા મત પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એટલો સુંદર અને અર્થસાધક છે અને તેનો સિદ્ધાંત એટલો સરળ છે કે તેનો ઉપદેશ બાળકોને પણ કરી શકાય. ગિરમીટિયા મજૂરને નામે ઓળખાતાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને તેનાં સરસ પરિણામ આવ્યાં હતાં.

રૉલેટ કાયદા

રૉલેટ કાયદા પ્રગટ કરવામાં આવ્યા ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાને તે એટલા બંધનકર્તા હતા કે તેની સામે થવામાં બને તેટલી શક્તિ વાપરવી જ જોઈએ. મેં એ પણ જોયું કે તે કાયદાની સામેનો વિરોધ હિંદીઓમાં સર્વસામાન્ય હતો. સમગ્ર પ્રજાવર્ગને અણગમતો હોય એવો કાયદો ઘડવાને ગમે તેવા આપખુદી રાજ્યને પણ હક નથી, તો પછી હિન્દી સરકાર જેવી બંધારણની રીતરસમો પાળતી સરકારથી તો આમ ન જ થઈ શકે. મને એમ પણ લાગ્યું કે આ કાયદા સામેની ચળવળ બેસી ન જાય અથવા તો તોફાનને રસ્તે ચઢી ન જાય તે માટે તેને ચોક્કસ દિશામાં વાળવાની જરૂર હતી.

છઠ્ઠી એપ્રિલ

તેથી કાયદાના ભંગના તત્ત્વ પર ભાર મૂકીને દેશને સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કરવાની મેં હિંમત ધરી. આ ચળવળ કેવળ આંતરિક અને પવિત્ર છે. તેથી છઠ્ઠી એપ્રિલના એક દિવસને સારુ ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાની ને

તમામ કામકાજ બંધ રાખવાની મેં સૂચના કરી. આનો સરસ જવાબ એકથી બીજા છેડા સુધી આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી, નાનાં ગામડાંમાંથી પણ મળ્યો; જોકે આને માટે કંઈ પણ વ્યવસ્થા કે મોટી તૈયારી કરવામાં આવી ન હતી. મને જેવો વિચાર સૂઝ્યો તેવો જ તે મેં પ્રજા આગળ મૂકેલો. છઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે લોકોએ કાંઈ પણ તોફાન કર્યું નહીં; તેમ પોલીસ જોડે પણ કાંઈ અથડામણ થઈ નહીં. હડતાળ કેવળ મરજિયાત અને આપોઆપ હતી. જે કાગળ દ્વારા આ વિચાર જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે હું આ સાથે રજૂ કરું છું.*

મારી પરહેજગી

છઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ ઊજવ્યા પછી તુરત જ કાયદાનો ભંગ શરૂ કરવાનો હતો. તે હેતુથી સત્યાગ્રહ સભાની કમિટીએ કેટલાક રાજકીય કાયદા પસંદ કર્યા હતા. અને તેથી સ્વરાજ્ય વિષેની મારી પુસ્તિકા, 'સર્વોદય' નામનું રસ્કિનના એક પુસ્તકનું ભાષાંતર, સૉક્રેટીસનો બચાવ અને તેનું મરણ એ વિષે લેખ, વગેરે જે તદ્દન નિર્દોષ સાહિત્યની સરકારે બંધી કરી હતી તે વેચવાનું અમે શરૂ કર્યું.

છઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે હિંદુસ્તાન જેવું જાગ્રત થયું તેવું પહેલાં કદી પણ જોવામાં આવ્યું નહોતું એ વિષે તો કાંઈ પણ શક નથી. જે લોકો ભયભીત રહેતા હતા તેમને સરકારનો ડર ન રહ્યો. વળી અત્યાર સુધી પ્રજાનો મોટો સમુદાય તો સુષુપ્તિમાં જ હતો. આગેવાનોએ તેમના પર કાંઈ પણ સંગીન અસર પહોંચાડી ન હતી. તેમને કાંઈ તાલીમ મળી ન હતી. તેમને એક નવી શક્તિનું ભાન થયું, પણ તે શું છે અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એની તેમને સમજ ન હતી.

દિલ્હીમાં જે મોટો પ્રજાવર્ગ પહેલાં અચેતન રહ્યો હતો તેને કાબૂમાં રાખવાનું કામ આગેવાનોને વસમું લાગ્યું. હું અમૃતસર જાઉં અને સત્યાગ્રહનું શાંત સ્વરૂપ લોકોને સમજાવું એમ ડૉ. સત્યપાલ ઇચ્છતા હતા. દિલ્હીથી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ અને અમૃતસરથી ડૉ. સત્યપાલે મને લખ્યું કે મારે લોકોને શાંત કરવાને માટે અને સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે તે બન્ને સ્થળે જવું. હું પહેલાં કદી અમૃતસર અને પંજાબ પણ ગયો ન હતો. આ બન્ને ગૃહસ્થોના સંદેશા સત્તાધારીઓના જોવામાં આવ્યા હતા, અને બન્ને સ્થળે હું શાંતિ ફેલાવવાને માટે જતો હતો એ તેઓ જાણતા હતા.

હું ૮મી એપ્રિલને દિવસે દિલ્હી અને પંજાબ જવા મુંબઈથી નીકળ્યો. ડૉ. સત્યપાલ કે જેમને હું પહેલાં કદી મળ્યો નહોતો તેમને દિલ્હીમાં

* આ કાગળ મળી શક્યો નથી.

મને મળવા મેં તાર કર્યો. પણ મથુરા છોડ્યા પછી દિલ્હી પ્રાંતમાં મને દાખલ થતો અટકાવવાને એક હુકમ બજાવવામાં આવ્યો. મને લાગ્યું કે એ હુકમનો ભંગ કરવાની મારી ફરજ હતી, અને તેથી હું મુસાફરીમાં આગળ ચાલ્યો. પછી પલવલ આગળ મને પંજાબમાં જતો અટકાવવાનો અને મુબઈ ઇલાકામાં જ રોકાવાનો હુકમ મળ્યો. પોલીસની એક ટુકડીએ મને પકડ્યો અને ગાડીમાંથી ઉતાર્યો. જે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને પકડ્યો તેઓ મારી સાથે અત્યંત સભ્યતાથી વર્ત્યા. પહેલી જ ગાડીમાં મને મથુરા લઈ જવામાં આવ્યો; ત્યાંથી તેઓ સવારમાં એક ભારખાનામાં મને સવાઈ માધવપુર લઈ ગયા. ત્યાં પેશાવરથી આવતી મુબઈની મેલમાં હું બેઠો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બાવરિંગે મારો કબજો લીધો. મને ૧૧મી તારીખે મુંબઈમાં છૂટો કરવામાં આવ્યો.

ગુજરાતમાં તોફાન

દરમિયાન અમદાવાદના, વીરમગામના અને સામાન્ય રીતે ગુજરાતના લોકોને મારા પકડાયાના ખબર મળ્યા. તેઓ ઝનૂની બન્યા; તેમણે દુકાનો બંધ કરી; મોટાં ટોળાં ભેગાં થયાં; તેમણે ખૂન અને લૂંટ કર્યાં; આગો લગાડી; તાર કાપ્યા અને ગાડીના પાટા ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

થોડા જ વખત પર મેં ખેડાના ખેડૂતોની વચ્ચે રહીને કામ કર્યું હતું અને હજારો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સાથે હું ભળ્યો હતો. અનસૂયાબહેનના કહેવાથી અને તેમની સાથે રહીને અમદાવાદના મિલમજૂરોનું કામ મેં કર્યું હતું. મિલમજૂરો તેમની કદર કરતા અને તેમને પૂજતા. તેઓ પણ પકડાયાં છે એવી ખોટી અફવા ઊડી એટલે અમદાવાદના મજૂરોનો ગુસ્સો ખૂબ વધી ગયો. વીરમગામના મજૂરો જ્યારે મુસીબતમાં હતા ત્યારે અમે બંને તેમને મળ્યાં હતાં અને તેમની વતી વચમાં પડ્યાં હતાં. મારી તો ખાતરી છે કે મને પકડવાના ખબર અને અનસૂયાબહેન પકડાવાની ગપ સાંભળીને લોકો ગુસ્સે થયા તેથી જ તેમણે અત્યાચાર ગુજાર્યો.

હું લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં જનસમુદાય સાથે ભળ્યો છું અને તેમની સાથે મેં ખુલ્લાસાથી વાતો કરી છે. તે ઉપરથી આ અત્યાચારની પાછળ કાંઈ પણ અરાજક ચળવળ હોય એમ હું માનતો નથી. તેને હુલ્લડનું મોટું નામ પણ ભાગ્યે જ આપી શકાય.

સરકારી ભૂલો

મારા મત પ્રમાણે સરકારની સામે બંડ ઉઠાવવાનો આરોપ ગુનેગારો ઉપર મૂકવામાં સરકારે ભૂલ કરી છે. આ ઉતાવળા પગલાથી અણઘટતું અને વધારેપડતું દુઃખ ઘણાને સહેવું પડ્યું છે. અમદાવાદના મજૂરો ઉપર નાખેલો દંડ ભારે હતો અને તે ઉઘરાવવાની રીત વધારેપડતી કડક તથા ઉશ્કેરણી

કરે એવી હતી. મજૂરો ઉપર ૧,૭૬,૦૦૦ રૂપિયા જેવડો મોટો દંડ નાખવાના ન્યાય વિષે મને શંકા છે. નડિયાદ અને બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ મુકાઈ અને તેનો ખર્ચ બારેજડીના ખાતેદારો તથા નડિયાદના વાણિયા તથા પાટીદારો પાસેથી ઉઘરાવવાનું ઠર્યું, એ પગલાં પણ બિલકુલ અકારણ અને ખારીલાં જ ગણાય. મારી એવી માન્યતા છે કે અમદાવાદમાં માર્શલ લૉ વિનાકારણ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના અવિચારી અમલથી કેટલાયે નિર્દોષ માણસોના જાન ગયા હતા.

બાકી મુંબઈ ઇલાકામાં જે વખતે પરસ્પર શંકાનું વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું હતું, અને શાંતિ જાળવવાને લાવવામાં આવતા લશ્કરની ગાડીને ઉથલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યાથી અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે ગુસ્સે થયા હશે, તે વખતે ઉપર જણાવેલા મુદ્દા બાદ કરતાં તેઓ ઘણા જ સંયમથી વર્ત્યા એ વિષે મને અહેજ પણ શંકા નથી

લૉર્ડ હંટરના સવાલો

લૉ. હંટર — મિ. ગાંધી, સત્યાગ્રહની હિલચાલના પિતા તમે જ ને?

ગાંધીજી — જી હા.

સ૦ — ટૂંકામાં એ હિલચાલનું સ્વરૂપ સમજાવશો જરા?

જ૦ — શારીરિક બળને બદલે આત્મિક બળથી અને શુદ્ધ સત્યના જોર ઉપર લડવાની હિમાયત કરનારી આ હિલચાલ છે. મારી દૃષ્ટિએ, એ કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવામાં આવતો ન્યાય રાજદ્વારી ક્ષેત્રમા પણ લાગુ કરવાનો યત્ન છે, અને પોતાનાં દુઃખોની દાદ મેળવવા જતા એ એક જ રસ્તે પ્રજા ખુનામરકીના ભયમાંથી બચી શકે તેમ છે એવો અનુભવ ઉપરથી મારો મત બંધાયો છે

સ૦ — રોલેટ કાયદાની સામે થવા તમે આ હિલચાલ ઉપાડી, તમે લોકોને સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવા કહ્યું ખરું?

જ૦ — જી હા.

સ૦ — આ હિલચાલમાં જેટલાં બને તેટલાં માણસો મેળવવાનો તમારો ઇરાદો ખરો?

જ૦ — જી હા, સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને કોઈ રીતે બાધ ન આવે એવી રીતે અને એ શરતે લાખો માણસો મને મળે તોપણ એમાંના એકેએકને હું વગર આનાકાનીએ સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં દાખલ કરું.

સ૦ — તમારી હિલચાલ સરકાર વિરુદ્ધ છે એમ ન કહેવાય?

જ૦ — નહીં જ. એવી કશી ભાવનામાંથી આ હિલચાલની ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી.

સ૦ — મિ. ગાંધી, તમે જરા સત્યાગ્રહ–પ્રતિજ્ઞા તરફ સરકારની દૃષ્ટિથી જોશો? ધારો કે તમે પોતે જ ગવર્નર હો તો તમારી સરકાર સામે ઉપાડવામાં આવેલી આવી હિલચાલ વિષે તમે શું કહો?

જ૦ — જો દેશનો કારભાર મારા હાથમાં હોય અને શુદ્ધ સત્યને જ શોધવા ખાતર કોઈ લોકો ચોક્કસ કાયદાઓને માન આપવાની ના પાડે તો હું તેમના કૃત્યને કાયદેસર જ ગણું અને એમને હું મારા કરી લઉં. સાચો સત્યાગ્રહી જાતે માગે તે જ હક પોતાના વિરોધીઓને પણ આપે.

સ૦ — આવી જાતની હિલચાલ લાંબો વખત જારી રહે તો રાજ્ય નભી રહી શકે ખરું?

જ૦ — જરૂર. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત આઠ આઠ વરસ ચાલુ રહી છતાં ત્યાંનું રાજ્ય અટક્યું નહોતું, અને લડત પછી જનરલ સ્મટ્સે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની પેઠે જ બધા લડત ચલાવે તો પોતાને કશું વાંધો લેવાપણું ન હોઈ શકે.

સ૦ — તમારી સત્યાગ્રહ–પ્રતિજ્ઞામાં તો એક કમિટી નક્કી કરે તે કાયદાઓ તોડવાની જ વાત છે ને?

જ૦ — હા જી; અને પ્રતિજ્ઞાનો એ જ ભાગ વ્યક્તિના સ્વચ્છંદ ઉપર અંકુશ મૂકનારો છે એ વાત આપની કમિટી સમક્ષ હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું. સત્યાગ્રહની હિલચાલને સાર્વજનિક કરવાનો ઇરાદો હતો એટલે એવો અંકુશ મૂકવો મને યોગ્ય લાગ્યો.

સ૦ — મિ. ગાંધી, 'કપાળે કપાળે જુદી મતિ' એ કહેવત સત્યાગ્રહીઓને પણ લાગુ ન પડે?

જ૦ — હા જી, પડે. અને એ કડવો અનુભવ મને થઈ ચૂક્યો છે.

સ૦ — એવી પ્રતિજ્ઞાથી માણસના અંતઃકરણને તમે બાંધી નથી લેતા?

જ૦ — હું જે રીતે એનો અર્થ કરું છું એ દૃષ્ટિએ નહીં જ. મારો અર્થ ભૂલભરેલો નીવડશે તો ફરી આ હિલચાલ શરૂ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે મારે મારી ભૂલ સુધારવી રહી.

લૉ. હં: — ના, ના, મિ. ગાંધી, હું કંઈ તમને શિખામણ આપવાનો દાવો નથી કરતો.

ગાંધીજી — હું સમજ્યો; છતાં એવી માન્યતામાંથી હું આ કમિટીની પણ રક્ષા કરી લેવા ઇચ્છું છું.

સ૦ — પણ કાયદાના સવિનયભંગનો સિદ્ધાંત તમને જોખમકારક નથી લાગતો?

જ૦ — મારી માન્યતા એથી ઊલટી છે. દેશને ખુનામરકીના વિચારો કરવામાંથી છોડાવી લેવાનો શુદ્ધ હેતુ જ કેવળ એના મૂળમાં રહેલો છે.

[ત્યાર પછી લૉર્ડ હંટરે ટૂંકમાં રોલેટ કાયદો પસાર થયા અગાઉના સંજોગો, હિંદી પ્રજા તરફથી ચોમેરથી એની સામે થયેલો વિરોધ વગેરે વર્ણવી બતાવ્યાં અને એ કાયદાની સામે ગાંધીજીને શો વાંધો હતો તેનો મર્મ સમજાવવા કહ્યું.]

ગાંધીજી — રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચતાં મને એમ લાગ્યું કે રોલેટ કમિટીએ જે ભલામણો પોતાના રિપોર્ટને અંતે કરી તેવી ભલામણો કરવા પૂરતો પુરાવો કે હકીકતો કમિટીની પાસે નહોતાં. એ ભલામણો પરથી ઘડી કાઢવામાં આવેલા ખરડાઓનો દેશમાં સાર્વત્રિક વિરોધ થયો; ધારાસભામાં એકેએક હિંદી સભાસદે એનો વિરોધ કર્યો; પણ સરકારે એ વિરોધને તુચ્છકાર્યો. આ સ્થિતિમાં વ્યક્તિ તરીકે અને એક મોટા સામ્રાજ્યના સભ્ય તરીકે અંત લગી એની સામે થયા વગર મારે માટે બીજો રસ્તો નથી એમ મેં જોયું.

સ૦ — આ કાયદો ખુનામરકીના ગુનાઓને પહોંચી વળવાના હેતુથી ઘડવામાં આવ્યો છે એ તો તમે કબૂલ કરો છો ને?

જ૦ — હા જી. એનો હેતુ તો વખાણવાલાયક જ ગણાય.

સ૦ — ત્યારે એ હેતુ પાર પાડવાને સારુ ઘડવામાં આવેલી યોજનાના તમે વિરોધી છો; એટલે કે જે સત્તાઓ અધિકારીવર્ગને એમાં બક્ષવામાં આવી છે એ સામે તમારો વાંધો છે, એમ જ ને?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — હિંદી રાજ્યરક્ષણ કાનૂન ઘડવામાં આવ્યો ત્યારે એ કાયદાની રૂએ આપવામાં આવેલી સત્તાઓ એટલી જ વિશાળ ન હતી?

જ૦ — હતી જ. પણ એ કાયદો તો આપત્કાળ માટે ઘડવામાં આવ્યો હતો અને તેટલા વખત પૂરતો જ હતો. વળી તે પણ પ્રજાએ દુઃખી મને કબૂલ રાખેલો. રોલેટ કાયદો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે અને ઉપરના કાયદાના અમલના અનુભવ પછી રોલેટ કાયદા સામેનો મારો વાંધો વધુ મજબૂત બન્યો છે.

સ૦ — મિ. ગાંધી, તમને ખબર હશે જ કે રોલેટ કાયદામાં સ્થાનિક સરકારનો મત અને સલાહ લીધા વગર હિન્દી સરકાર કશું પગલું ન ભરે એવી વ્યવસ્થા છે.

જ૦ — તે સાચું છે, છતાં રાજ્યની લગામ જેના હાથમાં છે એ સરકારને દીવાની બની જતાં મેં નજરે જોઈ છે; અને એવાના હાથમાં અસાધારણ સત્તા હું તો ન જ સોંપું.

સ૦ — પણ રૉલેટ-કાયદો બીજી કોઈ રીતે રદ ન કરાવી શકાત?

જ૦ — અરે, મેં તો પગે પડી પડીને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને વીનવ્યા. તેઓ સાહેબની જોડે અને જેમને જેમને મારાથી મળી શકાયું તે બધા અમલદારો જોડે જીભ તોડી તોડીને મેં દલીલો કરી. પણ એ બધું વ્યર્થ નીવડ્યું. હાથમાં હતા એમાંનો એકે ઉપાય અજમાવવો અમે બાકી નહોતો રાખ્યો.

સ૦ — મિ. ગાંધી, વિરોધીઓને એટલી ઉતાવળે તમે કેમ સમજાવી શકો?

જ૦ — સત્યાગ્રહમાં ઉતાવળને અવકાશ જ નથી. મારી નજરમાં તો મેં લીધો એ એક જ રસ્તો ઉત્તમ અને વાજબી હતો. મારા આત્માને દૂભવે એવો હુકમ મારા પિતા પણ કરે તો મારી નજરમાં તો મારે માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો એ જ છે કે વિનયપૂર્વક મારે એમના હુકમનો અનાદર કરવો; અને મર્યાદા બહાર ન જતો હોઉં તો હું આપની સન્મુખ કહી બતાવવા ઇચ્છું છું કે એ જ ન્યાયને મારા કુટુંબમાં અનુસરતો આવ્યો છું. અને 'તમારો આ હુકમ મારા અંતઃકરણને અપવિત્ર અને દૂષિત લાગે છે, એનો અનાદર કર્યા વગર મારે છુટકો નથી,' એમ મારા પિતાને કહેવું મારે માટે જો અનુચિત નથી તો એ જ ન્યાયે મારા મિત્રને અગર કોઈ પણ સરકારને પણ એમ જ કહેવું અનુચિત નથી.

[પછી લૉર્ડ હંટરે સાર્વત્રિક હડતાળને લગતા સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા.]

સ૦ — હડતાળ એટલે દેશના બધા લોકોએ એકસાથે પોતપોતાનું કામ બંધ કરવું, ખરું ને?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — એમ કરવાથી ભારે મુશ્કેલીભરી સ્થિતિ ન ઊભી થાય?

જ૦ — બહુ લાંબો વખત હડતાળ ચાલુ રહે તો થાય ખરી.

[પછી લોકોએ ખોટી ગણતરી કર્યાથી 'નહીં', પણ રૉલેટ કાયદાને ના. વાઇસરૉયની સંમતિ મળ્યાના ખબર દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વહેલામોડા મળ્યા તેથી, દેશના અમુક ભાગોમાં તા. ૩૦મી માર્ચને દિવસે અને આખા દેશમાં બધે જ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે લોકોએ હડતાળ કેવી રીતે પાડી એ ગાંધીજીએ સમજાવ્યું.]

સ૦ — હડતાળમાં ભળવાનું સંપૂર્ણપણે સૌ સૌની મરજી ઉપર જ રહેવું જોઈએ એ તો તમને કબૂલ ખરું ને?

જ૦ — હા જી. પૂરેપૂરું. પણ તે એવા અર્થમાં કે હડતાળને દિવસે કોઈને હડતાળમાં ભળવાનો આગ્રહ ન કરવામાં આવે બાકી બીજા દિવસોમાં ભળવાની ભલામણ હસ્તપત્રકો, ચોપાનિયાંઓ અગર બીજાં હિલચાલનાં સાધનો દ્વારા કરવી એને હું પૂરેપૂરું કાયદેસર ગણું.

સ૦ — હડતાળને દિવસે લોકો ટાંગાવાળાઓને હેરાન કરે એથી તો તમે વિરુદ્ધ છો ને?

જ૦ — પૂરેપૂરો.

સ૦ — એવું અયોગ્ય વર્તન કરનારા લોકોની બાબતમાં પોલીસ વચ્ચે પડે તો તેમાં પણ તમારો વાંધો નહીં ને?

જ૦ — પોલીસ ઘટતી હદમાં રહીને અને સહનશીલતાપૂર્વક વર્તે, તો હું વાંધો ન લઉં.

સ૦ — પણ હડતાળને દિવસે લોકોએ ટાંગાઓ અટકાવવા અને બીજા લોકોની જોડે ખેંચતાણ કરવી એ બહુ જ અઘટિત છે એમ તો તમે કબૂલ કરો છો ને?

જ૦ — અવશ્ય; કેમ કે સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ તો ગમે તે સ્થિતિમાં પણ બળનો ઉપયોગ કરવો એ ચોખ્ખો ગુનો જ ગણાય.

સ૦ — દિલ્હીના તમારા મુખ્ય એલચી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ —

ગાંધીજી — મેં શ્રદ્ધાનંદજીને મારા એલચી ગણ્યા જ નથી. એ તો મારા માનવંતા સહાયક હતા.

લૉ. હં. — ત્યારે તમારા એ માનવંતા સહાયકે તમને આ બાબતમાં કાગળ લખીને દિલ્હી તથા પંજાબના અનુભવો પછી શારીરિક બળ અને ખુનામરકી થયા વગર સાર્વત્રિક હડતાળ પાર પાડવાની ચોખ્ખી અશક્યતા બાબત કાગળ લખેલો?

જ૦ — એ કાગળમાંની વિગત મને અત્યારે યાદ નથી. મને ભાસે છે કે એઓ તો એથીયે આગળ ગયા હતા. એમણે કહેલું કે કાયદાનો સવિનય-ભંગ કરવાની હિલચાલ પ્રજામાં બેધડકપણે ચલાવવી અશક્ય ગણાય. મેં કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું ત્યારે શ્રદ્ધાનંદજી અને મારી વચ્ચે એ વિષે મતભેદ થયો હતો. લોકોની ઉપર પૂરતો કાબૂ મેં નહોતો મેળવ્યો એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યાથી મેં કાયદાનો ભંગ મુલતવી રાખ્યો. એમની દલીલ એવી હતી કે જો ખુનામરકીના ભયથી સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સાર્વજનિક સત્યાગ્રહ થઈ જ ન શકે; કેમ કે આવી વિસ્તૃત લડતોમાં ખુનામરકી તો થાય જ. હું તેમાં મળતો ન થઈ શક્યો. કાયદાનો ભંગ કરવો એ જેટલે અંશે સત્યાગ્રહ છે તેટલે જ અંશે એવો ભંગ મુલતવી રાખવો એ પણ સત્યાગ્રહ હોય. એ પ્રસંગ આ અવસરે મારી સામે ઊભો રહ્યો અને મેં કાયદાના સવિનયભંગ રૂપી સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખ્યો. વળી આ બાબતનો વિચાર કરવામાં હડતાળ અને સત્યાગ્રહ વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજી લેવો જરૂરનો છે. હડતાળમાં સત્યાગ્રહ રહેલો હોય અને ન પણ હોય. હડતાળની

યોજના પ્રજાના તેમ જ સરકારના મન ઉપર વસ્તુસ્થિતિની ગંભીરતાની સચોટ અસર પડે એટલા જ હેતુથી કરવામાં આવી હતી. કાયદાનો સવિનય ભંગ કરી રોલેટ કાયદાની સામે થનારાઓને માટે જરૂરી તાલીમ મેળવવા માટે પણ એ હડતાળ હતી. આવી કંઈ કસોટી વગર દેશનું મન પારખવાનું મારી પાસે બીજું સાધન નહોતું. મારાથી કેટલે દરજ્જે કાયદાનો સવિનયભંગ થઈ શકે એ સમજવાનું હડતાળ એ યોગ્ય સાધન હતું.

સ૦ — પણ સત્યાગ્રહના ઉપદેશની જોડાજોડ હડતાળ પાડવાનું પણ લોકોને કહેવામાં આવે તો એનાથી મારફાડના જુસ્સાને ઉત્તેજન ન મળે?

જ૦ — મારો અનુભવ તો એથી તદ્દન ઊલટો છે. મેં તો હજારો બલ્કે લાખો સ્ત્રીપુરુષોને અને નાનાં બાળબચ્ચાંઓને પણ અસાધારણ ચૂપકીથી સરઘસોમાં ચાલતાં જોયાં અને હું તો દિંગ થઈ ગયો! મારી ખાતરી છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો એ પરિણામ કદાપિ જોવા મળત નહીં. પણ હું પાછળ જણાવી ગયો તેમ હડતાળ એ એક વસ્તુ છે અને કાયદાના ભંગની ક્રિયા એ બીજી વસ્તુ છે. અને હડતાળને સમયે જ કાયદાનો ભંગ કરવો એવી મારી ગણતરી હતી નહીં.

[બાદ લૉર્ડ હંટરે પલવલ સ્ટેશને ગાંધીજીને તેમની પરહેજગીની બાબતમાં તેમને ખરેખર જ પકડવામાં આવેલા કે કેમ એ વિષે પૂછવાની શરૂઆત કરી.]

લૉ. હં. — પલવલ આગળ તમને વાસ્તવિક રીતે પરહેજ કરવામાં આવેલા ખરા?

ગાંધીજી — હા જી. મારી પરહેજગી એ માત્ર નામની જ ન હતી, પણ તેમાં પરહેજગીના બધા અંશો હતા. તેમ જ મુંબઈ પાછા જવાનું મને કહેવામાં નહોતું આવ્યું પણ પોલીસ પરહેજમાં રાખીને મને મુંબઈ પાછો પહોંચાડી ગઈ હતી. દિલ્હીમાં દાખલ ન થવાના હુકમને તાબે ન થવાનો મારો નિશ્ચય પોલીસ અમલદારને મેં જણાવ્યા પછી જ્યારે ટ્રેન પલવલ સ્ટેશન પહોંચી ત્યારે અમલદાર ફરીથી મારા ડબામાં આવ્યો અને મારા ખભા ઉપર હાથ મૂકી મને કહ્યું: 'મિ. ગાંધી, તમને હું પરહેજ કરું છું.' આમ કહીને મને મારા સામાન સહિત ટ્રેનમાંથી ઉતારી લીધો.

એક વાર પ્લૅટફૉર્મની કોર ઉપર હું થૂંકવા જતો હતો ત્યારે પહેરેગીરોએ મને રોકયો પણ ખરો. એમ કરવામાં એઓની ભૂલ હતી એવું કહેવાની મારી મતલબ નથી. પણ એ પરહેજનું ચિહ્ન હતું એટલું જ હું બતાવવા ઇચ્છું છું. પોલીસ તો કેવળ પોતાની ફરજ બજાવી રહી હતી.

સ૦ — તમારે દિલ્હી અગર પંજાબ ન જવું એટલી જ સરકારની તો તમારી પાસે માગણી હતી ને?

જ૦ — એ સવાલ તો હવે રહ્યો જ ન હતો. દાખલ ન થવાનો હુકમ મને પલવલ પહોંચતાં પહેલાં મળ્યો હતો અને તેને હું માન ન આપી શક્યો તેથી તો હું આગળ વધ્યો. એ ગુનાને સારુ મને પકડવાની ક્રિયા બાકી રહી હતી, તે પલવલમા કરવામાં આવી, અને તેથી જ મને પહેરાની હેઠળ મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યો.

સ૦ — મતલબ કે એક સરકારી હુકમની રૂએ તમને જણાવવામાં આવ્યુ કે તમને દિલ્હી અગર પંજાબમાં જવા નહીં દેવામાં આવે અને જો મુંબઈ ઇલાકામાં રહેશો તો પૂરેપૂરી છૂટથી રહેવા દેવામાં આવશે.

જ૦ — જી હા.

સ૦ — એ તમને પકડીને જેલમા નાખ્યાથી તો જુદું જ થયું કેની?

જ૦ — મને જેલમાં નાખ્યાનો આરોપ તો સરકાર ઉપર કોઈએ મૂક્યો જ નથી. ફરિયાદ એટલી હતી કે હું શાંતિ કરવા જતો હતો તેમાં સરકારે મને રોક્યો અને પકડ્યો.

સ૦ — જો સરકારને પ્રામાણિકપણે એમ લાગ્યું હોય કે તમારા સિદ્ધાંતના ઉપદેશથી જ્યાં લોકો ઉશ્કેરાયેલા છે એવી કોઈ જગ્યાએ તમને તમારા સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરવા જવા દેવા ઠીક નથી, તો એ સામે તમે વાંધો લો ખરા?

જ૦ — એ દૃષ્ટિએ મારે કશું જ કહેવાપણું ન હોય.

સ૦ — તમારા પકડાયા પછી દિલ્હીમાં, પંજાબમાં અને અમદાવાદમાં ગંભીર બનાવો બન્યા ખરું?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — હવે અમદાવાદને લગતી બાબતોનો આપણે વિચાર કરવો રહ્યો. કહે છે કે અમદાવાદના મિલમજૂરોમાં તમે ભારે લોકપ્રિય છો, એ ખરું?

જ૦ — જી.

સ૦ — અને તમારી પરહેજગીથી એમનામાં ભારે ગુસ્સો ફેલાઈને અમદાવાદ તથા વીરમગામમા તા. ૧૦, ૧૧ તથા ૧૨મી એપ્રિલે લોકોનાં ટોળાંઓને હાથે ખેદજનક કામો થયાં ખરું?

જ૦ — જી હા.

સ૦ — એ બનાવોની બાબતમાં અંગત માહિતી તમને કંઈ જ નહીં હોય, ખરું કેની?

જ૦ — ના જી.

સ૦ — એ બનાવોની બાબતમાં અમે કંઈક મત બાંધી શકીએ એવું તમે કંઈ કહી શકો છો ?

જ૦ — હું આટલું કહેવાની રજા લઈશ કે અમદાવાદમાં શું કે વીરમગામમાં શું, લોકોનાં ટોળાંઓએ કરેલાં કૃત્યોને તો મેં સર્વથૈવ અક્ષમ્ય માન્યાં છે; અને મને ખેદ છે કે લોકો એટલે બધે દરજ્જે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા, છતાં એની સાથે સાથે જ હું એ પણ જણાવી દેવા ઇચ્છું ખરો કે વાજબી રીતે કે ગેરવાજબી રીતે પણ જે લોકોમાં હું પ્રિય હતો તેમના ધૈર્યની મને પકડીને સરકારે આકરી કસોટી કરી. સરકારે ડહાપણ બતાવવું ઘટતું હતું. હું એમ નથી કહેવા ઇચ્છતો કે સરકારે જ ભૂલ કરી અને લોકોએ નથી કરી. હું તો કહી ગયો કે લોકોની ભૂલ તો માફ ન જ થઈ શકે.

[ત્યાર પછી અમદાવાદમાં પાછા ફર્યા પછી થયેલી ભૂલો સુધારવા પોતે શું શું કર્યું તેનું ગાંધીજીએ વર્ણન કરી બતાવ્યું.]

શાંતિ ફેલાવવાને સારુ મારાથી જે થઈ શકે તે તે સેવા કરવાનું મેં સરકારને તેમ જ લોકોને સૂચવ્યું. મિ. પ્રૅટ અને બીજા અમલદારો જોડે મારે લાંબી વાત થઈ. ૧૩મી તારીખે લોકોની સભા ભરવાનું મેં નક્કી કરેલું, પરંતુ તેમ કરવું ઘણું મુશ્કેલ જણાયું તેથી ૧૪મી તારીખે સભા થઈ.

[આ સભામાં જ લોકોના વર્તનને વખોડી કાઢતાં જેમનો રમખાણોમાં હાથ હતો એ લોકોને પોતે 'ભણેલા' કેવી રીતે કહ્યા અને તેમના કામને 'યોજિત' કેવી રીતે ગણ્યું તે સમજાવતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે :]

આ બન્ને શબ્દોનો મારી વિરુદ્ધ તેમ જ લોકોની વિરુદ્ધ વખતોવખત ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જેઓ ગુજરાતી ભાષા સમજે છે તેઓ બરાબર જાણે છે — અને સર ચિમનલાલ પણ સાક્ષી પૂરશે — કે 'ભણેલા' શબ્દનો અર્થ લખીવાંચી જાણનારા એટલો જ છે; ઊંચી કેળવણી પામેલાને સારુ 'શિક્ષિત' વિશેષણનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી મેં વાપરેલા શબ્દમાં ડિગ્રીવાળાઓનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે 'યોજિત કાર્ય'નો અર્થ પણ જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે તે અયોગ્ય છે. યોજના એટલે હિંદુસ્તાનમાં થયેલાં કોઈ પણ કાવતરા અથવા ઘટનાનો આ અમદાવાદની યોજનામાં હાથ હતો એવું કહેવાનો મારો આશય ન હતો, અને મારું આખું ભાષણ વાંચનાર એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે તેમ છે. એ વેળાએ મને પંજાબની તો શું પણ વીરમગામના બનાવોની પણ ખબર ન હતી. મારા વિચારો કેવળ અમદાવાદમાં બનેલા બનાવોને વિષે જ અપાયા હતા.

મિ. ગાઈડરની તપાસની સાથે મારે કશો સંબંધ ન હતો. હું જાણું છું કે મેં કોઈ પણ ગુનેગારનું નામ તેમને ન આપ્યું તેથી તેઓ મારી સામે ફરિયાદ કરે છે. પણ મારી કાર્યપદ્ધતિ તેઓ જાણતા નથી તેથી તેમની ગેરસમજ થઈ છે. મારું કામ ગુનેગારોની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવાનું, તેઓને ફરી ગુનો કરતા અટકાવવાનું અને ગુનો કબૂલ કરાવવાનું છે. જે માણસ આ કાર્ય કરે તેનાથી પોલીસને ખબર આપવાનું કાર્ય ન જ બની શકે, કેમ કે એ બન્ને વિરોધી ધંધા છે. હું જાણું છું કે મિ. ગાઈડર એથી ઊલટું માને છે, પણ મને તેઓ મનાવી શક્યા નહીં. અનસૂયાબહેનને વિષે ભમરાળી અફવા ફેલાઈ તેથી લોકો વધારે ઉશ્કેરાયા. કેટલાક અર્ધદગ્ધ જુવાનો સિનેમૅટોગ્રાફો, મૂર્ખ નવલકથાઓ અને ખુનામરકીની આવશ્યકતા માનનારા નેતાઓની પાસેથી ખોટા વિચારો ગ્રહણ કરે છે. આવા માણસોને હું જાણું છું. તેવા ઘણાને સીધે માર્ગે ચલાવવા મેં પ્રયત્ન કરેલ છે અને એવા ઘણાને ખુનામરકીના ઉપાય ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે.

આવા પ્રકારના અડધું જ્ઞાન મેળવેલા, જુવાનોથી પ્રેરિત થઈને અજ્ઞાની માણસોએ અમદાવાદમાં ન કરવાનાં કાર્ય કર્યાં. એવા ઘણા ન હતા એમ પણ હું જાણું છું. ખુનામરકી ઇત્યાદિ યોજનાપૂર્વક થયાં છે એનો અર્થ આથી વિશેષ મેં સૂચવ્યો નથી, કર્યો નથી. યુનિવર્સિટીના શિક્ષિત માણસોની આ યોજના છે એવું મેં સૂચવ્યું નથી. આ કાર્યમાં તેઓનો હાથ હતો એમ મેં જાણ્યું પણ નથી.

સ૦ — તમે એમ સૂચવો છો કે આ બધાં ટોળાંઓ એક જ ઇરાદાથી કામ કરી રહ્યાં હતાં?

જ૦ — હું એમ નથી કહેતો. એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ગણાય. પણ હું માનું છું કે બે ત્રણ માણસોએ લોકોને ઉશ્કેર્યા અને લોકો દોષમાં પડ્યા.

સ૦ — આ કાર્યો સરકારની સામેના તમે ગણો છો કે યુરોપિયનોની સામેનાં?

જ૦ — સરકારની સામે હતા એમાં તો મને શક જ નથી. પણ આજ સુધીયે યુરોપિયનોની સામે તે હતાં કે નહીં એ વિષે હું નિશ્ચય કરી શક્યો નથી. યુરોપિયનોની સામે ન હતાં એવાં શુભ ચિહ્નો કેટલાંક તો મેં જોયાં છે, છતાં બધો વિચાર કરતાં હું ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નથી.

સ૦ — સત્યાગ્રહના સત્ર પ્રમાણે ગુનેગારોને અન્ન મળવી જોઈએ કે નહીં?

જ૦—ગુનેગારોને સજા કરવી એ ખોટું છે એમ કહેવા હું તૈયાર નથી. પણ તેથી વધારે સારો રસ્તો આપણી પાસે છે. સજા કરવામાં એવો ભાવ રહ્યો છે કે બહારથી દબાણ કરીને આપણે માણસને સુધારી શકીએ. આ વાત મને યોગ્ય નથી લાગતી. પણ અત્યારે તો હું આટલું કહું એ બસ છે કે ગુનેગારને સજા થાય તેની સામે સત્યાગ્રહી ફરિયાદ ન કરી શકે. એટલે સજાઓ વિષે સત્યાગ્રહીનું સૂત્ર સરકારી અમલનું વિરોધી નથી એમ કહી શકાય.

સ૦—પણ સત્યાગ્રહના નિયમ પ્રમાણે ગુના શોધી કઢાય એવી હકીકત સત્યાગ્રહીઓ ન આપે એમ તમે કહેતા જણાઓ છો.

જ૦—હું ઉપર કહી ગયો તેમ સત્યાગ્રહી બે ઘોડે ન ચઢી શકે. સુધારણા અને પોલીસચોકી એ બે સામસામી વાત છે. બન્ને રાજ્યસત્તાને મદદ કરનારાં છે, પણ દરેક જુદે રસ્તે મદદ કરે છે. સત્યાગ્રહી, લોકોને વિનયી અને સ્વેચ્છાએ કાયદાને માન આપનારા બનાવે છે. પોલીસખાતું ગુનેગારોને ખોળી કાઢી તેઓને સજા કરાવી ગુના ઓછા કરવાની આશા રાખી રાજ્યસત્તાને મદદ કરવાનો દાવો કરે છે. બન્ને પક્ષનો ઇરાદો શુભ છે.

સ૦—ધારો કે સત્યાગ્રહીએ નજરોનજર ગુનો થયેલો જોયો આ ગુનાની પોલીસને ખબર આપવી એ તેની ફરજ છે કે નહીં ? આ સવાલનો જવાબ તમને યોગ્ય જણાય તો જ આપજો

જ૦—હું મિ. ગાર્ડિનરને તો એનો જવાબ આપી ચૂક્યો છું અને મને ભાસે છે કે આપને પણ આપવો એ જ ઉચિત છે. આ દેશના યુવકવર્ગને મારા કોઈ પણ બોલથી આડે માર્ગે દોરવા હું નથી ઇચ્છતો; આપના સવાલના જવાબથી ગેરસમજ થવાનો ભય છે, છતાં એક સૂત્ર તરીકે તો મારે કહેવું જોઈએ કે કોઈ પણ માણસની પોતાના ભાઈની સામે સાક્ષી આપવાની ફરજ ન હોઈ શકે. અહીં ભાઈનો અર્થ હું સંકુચિતપણે નથી કરતો જાતિ, ધર્મ કે દેશનો ભેદ રાખ્યા વિના પ્રત્યેક એકબીજાના ભાઈ છે એવો અર્થ કરશો. સત્યાગ્રહીથી 'ભાઈ'નો સંકુચિત અર્થ કરાય નહીં. જો હું મારા ભાઈને ગુનામાંથી ઉગારવા ઇચ્છું તો હું તેના ગુનાની પોલીસને ખબર આપીને ઉગારી ન શકું. હું મારા ભાઈની ઉપર કાંઈ પણ અસર કરી શકું તેની પહેલાં તે મારી આગળ જે કંઈ કહે તેને વિષે મારે તેને નિર્ભય બનાવવો જોઈએ. હું તેમ ન કરું તો તે છૂટથી પોતાના ગુનાની વાત ન સંભળાવે. પણ પોતે નજરે જોયેલા ગુનાની પણ જુબાની ન આપવાનો અધિકાર માત્ર સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આટલું હું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ જ અહીં હું ખૂની ગુનેગારોના પ્રસંગમાં આવેલો છું અને

તેમાંના ઘણાએ પોતે કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે; કેટલાકે ગુના કરવાનું છોડી પણ દીધું છે. આમ છતાં જુબાની ન આપવાના એવા અધિકારનો દાવો હું પોતે કરતો નથી. હું મને પોતાને સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી માનતો નથી. એટલે મારી નજરે ગુનો થયેલો હું જોઉં તો તેને વિષે સાક્ષી ન જ આપું એવું હું કહી શકતો નથી.

સ૦ — આ સિવાય બીજું કંઈ તમારે કહેવાની ઇચ્છા છે?

જ૦ — હા જી. મને લાગે છે કે જે ખાસ અદાલતો અહીં નીમવામાં આવી હતી તેમનું કામ ઠીક ઠીક ન્યાયસર થયું હતું. આથી મને ટીકા કરતાં સંકોચ થાય છે. તોપણ આટલું તો કહીશ કે સરકારે લડાઈ કરવાના ગુનાનો આરોપ લોકો પર મૂકવો નહોતો જોઈતો. તેમ થવાથી કેટલાક લોકોને હદ કરતાં વધારે સજા થઈ છે. એ ઉતાવળું પગલું હતું.

સ૦ — પણ એ તો તમે સરકારી વકીલનો દોષ જણાવ્યો.

જ૦ — હું એમ નથી માનતો. આવાં ભારે કામોમાં સરકારી વકીલ તેના મુખીને પૂછ્યા વિના જવાબદારી ન ઉઠાવે. તેથી હું કમિટીને કહેવા ઇચ્છું છું કે અદાલતોની મારફતે યોગ્ય અને કેટલીક વેળા જોઈએ તેથી વધારે સજા થયા છતાં અમદાવાદની ઉપર જે દંડ નાખવામાં આવ્યો છે તે વધારે-પડતો ગણાય જ. વળી મજૂરોની ઉપર સરખે હિસ્સે કર નાખવામાં આવ્યો એ એવડી સજા કરવા જેવું થયું છે. વળી કર ઉઘરાવવાની ઢબ ગેરવાજબી અને મજૂરોને હાલાકી કરનારી ગણું છું. નડિયાદ તેમ જ બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નાખવામાં આવી છે એ તદ્દન ગેરવાજબી માનું છું. નડિયાદના કલેક્ટરે પાટીદાર અને વાણિયાવર્ગ ઉપર બોજો નાખવા વિષે જે દલીલો આપેલી છે તે વજૂદ વિનાની છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાં વેરભાવ જોઉં છું. મને તો ખાતરી થઈ છે કે જેઓ ટ્રેનના પાટા ઉખેડવા ગયા હતા, તેઓને નડિયાદીઓએ જરા પણ મદદ નથી કરી. એટલું જ નહીં પણ તેઓએ સરકારને મદદ કરેલી છે, અને તેઓએ આપેલી મદદ કલેક્ટરે સુંદર શબ્દોમાં કબૂલ પણ કરેલી છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બારેજડી અને નડિયાદનો જે દંડ થયો છે તે રદ થવો જોઈએ અને બારેજડી–નડિયાદ ઉપરથી વધારાની પોલીસ ખેંચી લેવાવી જોઈએ.

જસ્ટિસ રૅન્કિનની તપાસ

જસ્ટિસ રૅન્કિન — હું તમને લાંબા સવાલ પૂછવા નથી ઇચ્છતો. સત્યાગ્રહની ઊંડી ચર્ચામાં પણ નહીં ઊતરું. પણ જો તમને હરકત ન હોય તો તમારી મારફતે હું કેટલીક ખબર જાણવા ઇચ્છું છું. તમે કહો છો કે તમે પોલીસના હુકમોને પૂરેપૂરું માન આપવાને લોકોને સૂચવેલું હતું.

ગાંધીજી—આપ બરાબર કહો છો.

સ૦—મૅજિસ્ટ્રેટ જે કંઈ હુકમો કાઢે તેને પણ માન આપવાનું તમે કહેલું?

જ૦—હા જી. આ બાબતની ચર્ચા અમારામાં કાયદાનો સવિનય-ભંગ શરૂ થયો તેના પહેલાં જ થયેલી હતી અને મેં એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે સરઘસો વગેરે કાઢવાને લગતા બધા કાયદાને પૂરેપૂરું માન અપાવું જોઈએ.

સ૦—આ બાબત તમે ભાષણો કરેલાં કે નોટિસો કાઢેલી?

જ૦—નોટિસો કાઢેલી અને ભાષણો પણ કરેલાં એવું મને યાદ છે.

સ૦—તમારી પાસે એને લગતાં ભાષણો, નોટિસો વગેરે જે કંઈ હોય તે મને તારીખવાર મોકલશો?

જ૦—અવશ્ય મોકલીશ. મારી પાસે કેટલું નીકળી શકશે એનો મને અત્યારે ખ્યાલ નથી.

સ૦—તમને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ દિલ્હી જવા તાર કરેલો, તે સત્યાગ્રહ ફેલાવવાને?

જ૦—ના જી. દિલ્હીમાં અશાંતિ વર્તતી હતી તેથી લોકોનાં મન શાંત કરવાને. સ્વામીજીની એવી માન્યતા હતી કે હું લોકોનાં મન શાંત કરી શકીશ.

સ૦—એ તારો પણ તમારી પાસે હોય તો મને મોકલશો?

જ૦—મને ધાસ્તી છે કે એ મારી પાસે નહીં હોય. જેના જવાબો હું આપી દઉં છું એવાં ઘણાં કાગળિયાં તે જ વેળાએ ફાડી નાખવાની મારી આદત છે. ભવિષ્યમાં ઉપયોગી હોય એવા જ કાગળો હું સાચવું છું. છતાં હું તપાસ કરીશ.

સ૦—તમે પલવલથી પાછા ફર્યા અને ભાષણો કર્યાં તેમાં તમે જણાવ્યું છે કે તમારી ઇચ્છા ફરી પાછા તુરત દિલ્હી જવાની હતી. જો તમારો ઇરાદો દિલ્હીમાં શાંતિ જ ફેલાવવાનો હતો તો તમે પાછા દિલ્હી જવાનો ઇરાદો કેમ રાખ્યો?

જ૦—કેમ કે મને પલવલથી પાછો ફેરવવામાં આવ્યો ત્યારે સત્યાગ્રહી તરીકે મારી ફરજ તે હુકમનો અનાદર કરવાની થઈ પડી.

સ૦—પણ તમારા પાછા દિલ્હી જવાથી અશાંતિ થાય નહીં? અને તમે સરકારને તમારા કાર્યથી તકલીફમાં ન નાખો?

જ૦—સરકાર ગેરવર્તણૂક ચલાવે, એ ગેરવર્તણૂકને લીધે હું કાંઈ પણ યોગ્ય પગલું ભરું, અને તેથી સરકાર ગૂંચવાડામાં આવી પડે તેને સારુ હું જવાબદાર ન બનું. પણ હુકમનો અનાદર કરી મારા દિલ્હી જવાથી

અશાંતિ થાય તો હું અનાદર કરતો જરૂર અટકું કેમ કે સત્યાગ્રહના બીજા સિદ્ધાંતને એના અનાદરથી દોષ આવે અને જ્યારે મને બધી જગ્યાએ ખુના મરકી થયાની ખબર પડી ત્યારે તુરત જ ઘણી દિલગીરી સાથે મેં દિલ્હી જવાનું મોકૂફ રાખ્યું

સ૦ — ત્યારે ફરી દિલ્હી જવામાં તમારો હેતુ શો રહ્યો ?

જ૦ — સત્યાગ્રહી અન્યાયી અથવા જુલમી હુકમની સામે માત્ર પોતે દુઃખ ભોગવીને જ થઈ શકે છે, અને આ સમયે રૉલેટ કાયદા વિષે સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો તેથી જ મને દિલ્હી જતા અટકાવવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે હુકમનો મારે સાદર અનાદર કરવો એ મારી ફરજ થઈ પડી પણ પંજાબમાં બનેલી બીનાઓની મને ખબર પડી ત્યારે મારી ઉપર એવો અનાદર મોકૂફ રાખવાની વિશેષ ફરજ આવી પડી

સ૦ — તમે કાયદાનો સવિનયભંગ બે વખત મુલતવી રાખ્યો બીજી વખતે કેમ મુલતવી રાખવો પડ્યો ?

જ૦ — ના૦ વાઇસરૉયે અને મુંબઈના ગવર્નર સાહેબે મને ઘણી ચેતવણીઓ આપી તેઓએ પોતાની વિશેષ માહિતીનો ઉપયોગ કરી મને સૂચવ્યું કે ખુનામરકી થવાનો ભય દૂર થયો છે એવી મારી માન્યતા વાસ્તવિક ન હતી મેં વિચાર્યું કે આવી ચેતવણીને માન આપવું એ મારો ધર્મ છે

સ૦ — લોકોમાં સત્યાગ્રહના પ્રચારથી કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થઈ ગયું છે એ તમે કબૂલ નહીં કરો ?

જ૦ — સામાન્ય રીતે હું એ કબૂલ નહીં કરી શકું લોકો હવે કાયદાને ઓછું માન આપતા થયા છે એમ હું માનતો નથી પણ મારે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ ખરું કે કોઈ કોઈ જગ્યાએ મારા પ્રચારનું તાત્કાલિક પરિણામ કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થવા રૂપે પણ આવ્યું છે

સ૦ — કયા કાયદા તોડવા એ વિષે કમિટી નીમવાનો હેતુ વધારે સ્પષ્ટ કરશો ?

જ૦ — કમિટી નીમીને સત્યાગ્રહીઓની ઉપર અંકુશ મૂક્યો ક્યા કાયદાનો સવિનયભંગ થઈ શકે એ દરેક માણસ એકલો નહીં વિચારી શકે અને અવિનયી ભંગ થવાનો સમય આવે તેનું અટકાવવું એ કમિટીનો હેતુ હતો

સ૦ — કમિટીઓ જુદી જુદી જગ્યાએ નિમાયેલી હતી એ બધી સ્વતંત્ર હતી ?

જ૦ — નિયમ પ્રમાણે સ્વતંત્ર હતી, પણ હકીકતમાં બધીની ઉપર મારો અંકુશ રહ્યો હતો, કેમ કે તે અંકુશની પ્રત્યેક કમિટીએ માગણી કરી હતી મને જ લગભગ દરેક કમિટીનો પ્રમુખ નીમીને તે તે કમિટીએ મારો અંકુશ

સ્વીકારી લીધો હતો, અને સત્યાગ્રહ જેવી નવી વસ્તુના પ્રચાર સમયે આ વ્યવસ્થા મને યોગ્ય લાગી

સ૦ — 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' અને 'સિવિલ ડિસઓબીડિયન્સ' વચ્ચેનો તફાવત બતાવશો ?

જ૦ — બન્ને નોખી વસ્તુઓ છે 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'મા મ દતા રહેલી છે તેમાં કાયદાનો ઇરાદાપૂર્વક ભગ સમાતો નથી જે કાયદો અપમાનયુક્ત છે તે પૅસિવ રીઝિસ્ટર ઉપર આવી પડે ત્યારે તે તેને તાબે ન થાય એટલું જ પણ 'સિવિલ ડિસઓબીડિયન્સ'— સવિનયભગ — એ એક તીવ્ર પ્રવૃત્તિ છે રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમા અને પ્રકારના દુખોનુ નિવારણ કરવાને સારુ જેના ભગમા અનીતિ ન થતી હોય એવા અનેક કાયદાઓનો ઇરાદાપૂર્વક સવિનયભગ કરીને સ્વેચ્છાએ દુખ વહોરી લેવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનારું એ ભારે શસ્ત્ર છે 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ'મા ઘણી વેળા સામેના માણસને ઈજા કરવાનો પણ જ્ઞાનપૂર્વક સમાવેશ મે જોયો છે સવિનયભગમા કોઈને ઇરાદાપૂર્વક ઈજા કરવાનો કદી સમાવેશ થતો જ નથી

સર ચિમનલાલની તપાસ

સર ચિમનલાલ — હુ સત્યાગ્રહ સમજ્યો છુ તે પ્રમાણે તમારે સત્યનુ આચરણ કરવાનુ છે અને તેમ કરતા જે દુખ પડે તે વહોરી લેવુ પણ કોઈને દુખ ન દેવુ.

ગાધીજી — હા જી

સ૦ — હવે, ગમે તેવો પ્રામાણિક માણસ હોય તોપણ બીજા પ્રામાણિક માણસો અને તેની વચ્ચે સત્યને વિષે પણ મતભેદ તો હોય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે સત્યનો નિર્ણય કોણ કરી શકે ?

જ૦ — દરેકે પોતાને સારુ કરવો રહ્યો

સ૦ — પણ જેટલા માથા તેટલા મત હોય છે, એટલે ગોલમાલ થવાનો સભવ નથી રહેતો ?

જ૦ — મને એમ ભાસતુ નથી

સ૦ — પણ એક જ સત્યને શોધતા દરેક માણસ જુદા જુદા અભિપ્રાયો બાધતો જ આવ્યો છે

જ૦ — તેથી જ અહિસા એ સત્યાગ્રહનો આવશ્યક ભાગ છે એ વિના ગમે તેટલી ગોટાળો ... કબૂલ કરુ છુ કે ગોટાળો થાય, એટલુ જ નહી પણ તેથીયે વધારે દુખદ પરિણામો આવવાનો સભવ રહે

સ૦ — ત્યારે સત્યનો આગ્રહ રાખનાર માણસ ચારિત્ર્યમા અને બુદ્ધિમા બહુ કુશળ હોવો જોઈએ એમ તો તમે કબૂલ કરશો ?

જ૦ — ના, છ૭. સત્યાગ્રહ પૂરતા સત્યના અને અહિંસાના પાલનની આશા હું બધામાં રાખું. ધારો કે કએ કાંઈ સત્ય શોધી કાઢયું અને ખએ તથા ગએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ખમાં અને ગમાં કના જેટલાં જ ઊંચાં ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિની જરૂર સત્યાચરણને સારુ હું નથી સ્વીકારતો.

સ૦ — ત્યારે આનો અર્થ એ થયો કે એક માણસ નિર્ણય કરે અને તેનાથી ઓછા ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિવાળાઓએ આંધળા થઈને તેનું અનુકરણ કરવું.

જ૦ — આંધળા થઈને અનુકરણ કરવાની વાત મારા આગલા જવાબમાંથી આપ નથી ઘટાવી શકતા. હું જે કહેવાને ઇચ્છું છું તે આ છે. માણસ પોતે સ્વતંત્ર રીતે શોધો કરી જો સત્ય ખોળવા ન ઇચ્છે તો જેણે અમુક વિશેષ બાબત શોધ કરી હોય તેનો એ સ્વીકાર કરે અને પછી કોઈને નુકસાન પહોંચાડયા સિવાય એ સત્યને અનુસરીને ચાલે. આમાં અમુક માણસની શોધ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, ખરી છે કે ખોટી, તે જાણવા પૂરતો બુદ્ધિનો ઉપયોગ દરેકે કરવો રહ્યો છે. એટલે સત્યાગ્રહમાં અંધશ્રદ્ધાને કયાંયે અવકાશ નથી.

સ૦ — ત્યારે તમારા ધોરણ પ્રમાણે તો એમ થયું કે ચારિત્ર્યકુશળ અને બુદ્ધિકુશળ માણસ જે નિર્ણય કરે તે પ્રમાણે બીજાઓએ આંધળાભીંત બની વર્તવું, કેમ કે તેઓ ઓછી બુદ્ધિને લીધે સ્વતંત્ર નિર્ણય નથી કરી શકતા.

જ૦ — આપે મારો વિચાર બરોબર મૂકયો ન ગણાય. મેં કહ્યું કે હું અંધ અનુસરણને માનતો જ નથી. સામાન્ય માણસમાં કામ કરવાની જેટલી શક્તિ છે તેથી વધારે શક્તિની જરૂરિયાત સત્યાગ્રહમાં મેં માની નથી.

સ૦ — હું માનું છું કે અમુક હિલચાલની ફતેહનો આધાર તો તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઉપર રહે છે —

જ૦ — સત્યાગ્રહને વિષે એવું કંઈ ખાસ છે એમ હું કબૂલ ન કરું. સત્યાગ્રહમાં એક જ શુદ્ધ સત્યાગ્રહી વિજય મેળવી શકે છે.

સ૦ — તમે તમારી જુવાનીમાં કહી ગયા છો કે તમે સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી હજુ ન કહેવાઓ; ત્યારે બીજાઓ તો તમારાથી વધારે ઊતરતી કોટિના હોવા જોઈએ.

જ૦ — એમ હોવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી. હું માનતો નથી કે મારામાં કંઈ ખાસ વિશેષતા રહેલી છે. મારા કરતાં સત્યનો વધારે શુદ્ધ નિર્ણય કરનારા હોઈ શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૪૦ હજાર અભણ હિંદી સત્ય જોઈ શકયા અને સત્યાગ્રહ કરી શકયા. અને જો હું આપને ત્યાંનાં કેટલાંક સ્મરણો આપી શકું તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા ભાઈઓએ પોતાના મન ઉપર કેટલો કાબૂ મેળવ્યો હતો એ જાણી આપને આશ્ચર્ય થાય.

સ૦ — ત્યાં તો તમે બધા એક જ મતના હતા.

જ૦ — ત્યાંના કરતાં અહીં મેં વધારે એકમત અનુભવ્યો છે. ત્યાં કંઈ થોડા મતભેદ ન હતા.

સ૦ — પણ ત્યાં તો તમારે એક ચોખ્ખો મુદ્દો હતો. અહીં તેવું નથી.

જ૦ — અહીં પણ મુદ્દો સરળ અને એક જ છે; અને તે રોલેટ એક્ટને રદ કરાવવો.

સ૦ — વારુ, સત્યાગ્રહ કરતાં માણસ જેલમાં જાય; એની માન્યતા પ્રમાણે એમાં એને અન્યાય થાય છે, તેથી એ રીસે ભરાઈ એનામાં રાજ્યકર્તા તરફ દ્વેષ ન આવે?

જ૦ — મારો લાંબા કાળનો અનુભવ એથી વિરુદ્ધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું જોઈ શકયો છું કે આઠ વર્ષની ઘણી સખત લડાઈને અંતે ત્યાંના રાજ્યવર્ગ અને હિંદીઓની વચ્ચે દ્વેષભાવ ન વધ્યો એટલું જ નહીં, પણ બંને પક્ષ એકબીજાને માન આપતા થયા.

સ૦ — પણ દુઃખ જ ભોગવ્યાં કરનારનામાં શું ભારે સહનશક્તિની જરૂર નથી?

જ૦ — એવી કંઈ ભારે સહનશક્તિ જોઈએ એમ હું માનતો નથી. જે સહનશક્તિ પ્રત્યેક માતામાં રહેલી છે તેના કરતાં વધારેની જરૂર સત્યાગ્રહીને જેલના કે તેના બીજા દુઃખમાં નથી રહેલી. હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચવું છે કે આપણા ભાઈઓએ સહનશક્તિ બહુયે બતાવી છે

સ૦ — અમદાવાદનો દાખલો લો. તેઓએ બતાવી કે?

જ૦ — હું કહીશ કે જ્યારે અમદાવાદ ઇત્યાદિના લોકો ભાન ભૂલી ગયા ત્યારે હિંદુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં એ કઠિન સમયે લોકોએ અપૂર્વ ખામોશી પકડી હતી. અમદાવાદમાં અને બીજી જગ્યાએ જે બન્યું એ સૂચવે છે કે લોકોએ પોતાની ઉપર હજુ સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવ્યો નથી. ખેડામાં લોકોને રોષ ચઢવાનાં કંઈ થોડાં કારણ ન હતાં, તેમ છતાં તેઓએ ગયે વર્ષે સરસ કાબૂ જાળવ્યો હતો

સ૦ — ત્યારે જે ખુનામરકી થઈ તેને તમે અકસ્માત ગણો?

જ૦ — અકસ્માત તો નહીં ગણું, પણ એ અપવાદ રૂપે હતી જેમ જેમ સત્યાગ્રહની ઓળખ થતી જશે તેમ તેમ લોકો વિશેષ કાબૂ મેળવતા જશે. હું માનું છું કે લોકો સત્યાગ્રહનું રહસ્ય એટલે સુધી સમજી શક્યા છે કે જરૂર જણાયે હું ફરી કાયદાનો સવિનયભંગ શરૂ કરવાની હિંમત કરું ખરો. સત્યાગ્રહરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળવાને લીધે દેશ વધારે પવિત્ર અને વધારે ઉજ્જવળ બન્યો છે એવી મારી ખાતરી છે.

સ૦ — સામાન્ય રીતે તમારા મત પ્રમાણે સરકારની સાથે સહકાર અને તેમના પ્રત્યે અદ્વેષ હોવા જોઈએ દુખ સહન કરતા કરતા આમ બની શકે?

જ૦ — મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ મને સિદ્ધ કરી આપે છે કે ઇરાદાપૂર્વક, ધર્મ સમજીને, જે માણસ દુખ સહન કરે છે એ માણસ દુખ પાડનાર પ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી દક્ષિણ આફ્રિકામા આ સિદ્ધાત હુ ઓળખી શક્યો જે જનરલ સ્મટ્સે હજારો હિદીને કેદમા ઘાલ્યા હતા તે જ જનરલ સ્મટ્સના હાથ નીચે તેમાના જ હિદીઓ પૂર્વ આફ્રિકામા મહાયુદ્ધને સમયે લડ્યા, અને જનરલ સ્મટ્સ વિનયતથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેઓએ તેમને સ્વેચ્છાએ માનપત્ર આપ્યુ

સ૦ — સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધા વિના લોકો એ હિલચાલમા ભાગ લઈ શકે?

જ૦ — પ્રતિજ્ઞા નહી લેનારને હુ કાયદાનો સવિનયભગ કરવામા સામેલ ન થવા દઉ, પણ તેમની બીજી બધી મદદ અવશ્ય માગુ અને લઉ. રોલેટ ઍક્ટની લડતમા જેઓએ પ્રતિજ્ઞા નહોતી લીધી તેઓ સવિનયભગમા ભળ્યા ન હતા આવા બીજાઓને સારુ બીજી પ્રતિજ્ઞા તૈયાર કરવામા આવી હતી તે વડે તેઓ સત્ય અને અહિસા જાળવવા બધાયા હતા લડતના એક અગને એક વેળાએ અને બીજા અગને બીજી વેળાએ આગળ લાવવાનો આગેવાનોને અધિકાર છે, એ ધોરણ પ્રમાણે મે તે વેળાએ સવિનય ભગના અગને ગૌણ કર્યો અને સત્ય તથા અહિસાના તત્ત્વને પ્રધાનતા આપી

સ૦ — મિસિસ બેસટે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે?

જ૦ — એ વિષે મતભેદ છે મુબઈમા હુ સમજેલો તે પ્રમાણે તેમણે કમિટીવાળા શબ્દો બાદ કરીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી મિસિસ બેસટે પોતે એમ જણાવ્યુ છે કે તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી જ ન હતી

સ૦ — મિસિસ બેસટે એમ નડેલુ બતાવ્યુ કે રોલર ઍક્ટનો સવિનયભગ કરવાને સારુ માણસ 'ઍનાર્કિસ્ટ' હોવો જોઈએ?

જ૦ — તેમણે એમ કહ્યુ છે ખરુ, પણ હુ એમ માનતો નથી અને રોલેટ ઍક્ટનો સવિનયભગ કરવાનો સમય તો કોઈ પ્રસગે જ આવી શકે

સ૦ — સત્યાગ્રહમા સરકારને પજવવાનો ખ્યાલ નથી રહ્યો?

જ૦ — કદી નહી સત્યાગ્રહી સરકારને પજવીને દાદ લેવા ઇચ્છી શકે જ નહી સત્યાગ્રહી હમેશા સામા પક્ષની બુદ્ધિને પોતાના સત્યના બળ વડે જાગ્રત કરે છે અને દુખ સહન કરીને તેના હૃદય ઉપર અસર પાડે છે

સ૦ — પણ તમારી રીત પ્રમાણે કરતાં રાજ્ય ચલાવવું અશકય ન થઈ પડે?

જ૦ — જો કેવળ નિર્દોષ માણુસો સત્યાગ્રહ ચલાવે તો વ્યવસ્થા તૂટી પડવાનો સંભવ ઘણો ઓછો જોઉં છું. પણ જો કોઈ રાજ્યકર્તા ન્યાયનો કેવળ તિરસ્કાર કરવા બેસી જાય તો એવી અન્યાયી વ્યવસ્થા અશકય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું જરૂર હઠું નહીં.

સ૦ — તમારા સંદેશામાં તમે લોકોને ખુનામરકી નહીં કરવાની સલાહ આપી છે; છતાં તેઓએ ખૂન કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં. તમને એમ નથી લાગતું કે સામાન્ય માણસ તમારું અહિંસાનું તત્ત્વ જાળવી ન શકે?

જ૦ — હું કબૂલ કરીશ કે ઘણાં વર્ષો સુધી ખૂનખરાબી ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી માણસો તેમ નહીં કરવાના ફાયદા એકાએક ન સમજી શકે, અથવા સમજતા છતાં પોતાના આવેશને ન રોકી શકે.

સ૦ — હવે હું થોડા સવાલો તમે 'યોજના' વિષે જે કહ્યું છે તે બાબત પૂછીશ. 'યોજના' કયારે થઈ?

જ૦ — મારી ખબર પ્રમાણે અને મારા સ્મરણ પ્રમાણે તા. ૧૦મીની રાત્રે અને ૧૧મીને દિવસે.

સ૦ — કેવી રીતે યોજના થઈ?

જ૦ — કેટલાક સુરેઓએ પોતાને મળતાં ટોળાંઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવ્યું. મારી સમજ પ્રમાણે જાનને નુકસાન કરવાની સૂચના થયેલી જણાતી નથી. ઘણા માણસોએ આ યોજનામાં ભાગ લીધો એમ કહેવાની મારી મતલબ નથી.

સ૦ — આ બાબત તમે બધી હકીકત આપી શકો છો?

જ૦ — હું મને ખબર આપનારનાં નામનિશાન નહીં આપી શકું. પણ જે પ્રમાણે યોજના ઘડાઈ તે હું કહી રહ્યો છું.

સ૦ — તમારી પાસે પુરાવો આવ્યો તે ભરોસાલાયક હતો એમ તમે કેમ કહી શકો છો?

જ૦ — જેઓએ ખુનામરકી જોઈ, જેઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવવામાં આવ્યું અને જેઓએ એ સાંભળ્યું તે ત્રણે વર્ગે મારી પાસે વાત કહી.

સ૦ — પણ તમને એ લોકોએ ખોટી ખબર આપી નથી એ તમે કેમ કળી શકો?

જ૦ — હું માનું છું કે મારામાં ખરુંખોટું પારખવાની ઠીકઠીક શક્તિ છે. મારી પાસે કોઈ ગામડાંનાં માણસો આવે, તેઓને હું ઠપકો આપું

ત્યારે તેઓ ઇનકાર કરવાને બદલે પોતે કરેલાં કૃત્ય કબૂલ કરે, વર્ણવી બતાવે, ત્યારે તેમના કહેવા ઉપર મને વિશ્વાસ આવે. ખેડામાં રેલના પાટા ઉખેડવામાં આવ્યા હતા એ કામ ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોએ કર્યું હતું. તેઓ દારૂ પીનારા હતા. નડિયાદીઓનો તેમાં હાથ નહોતો. જો તેઓને ખબર હોત તો તેઓ એ કામ અટકાવત એમ હું માનું છું. આ વિષે ખબર આપનારાઓ તરફ મને એટલું માન છે કે તેઓની હકીકત ઉપર હું જરૂર વિશ્વાસ મૂકું.

સ૦ — જેમણે ગુના કર્યા તેવા માણસોને સજા થઈ છે કે?

જ૦ — હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકતો. સજા કોને કોને થઈ એ તરફ મેં ધ્યાન નથી આપ્યું.

સ૦ — તમારા એક કાગળમાં તમે કાયદાનો સવિનયભંગ બંધ કરવાનાં કારણો આપ્યાં છે અને ફરી શરૂ કરવાની શરતો જણાવી છે. તમે એમ કહ્યું છે કે લોકો જ્યાં સુધી ખુનામરકી કરે એવો ભય રહે ત્યાં સુધી તમે કાયદાનો ભંગ શરૂ ન કરો; અને તમે એમ પણ બતાવ્યું છે કે જુલાઈ માસ સુધીમાં લોકો તમે કાયદાનો ભંગ કરી શકો એટલા તૈયાર થયા હશે. એપ્રિલ મહિનાના અનુભવ પછી તમે એવું કેમ ધારી શકયા?

જ૦ — લોકોનો અનુભવ લીધા પછી, લોકોનો પશ્ચાત્તાપ સાંભળ્યા પછી મને વિશ્વાસ આવ્યો કે લોકો સમજી ગયા હોવા જોઈએ.

સ૦ — ત્યારે તમને એટલી ટૂંકી મુદતમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે લોકો સત્યાગ્રહનું ઊંડું રહસ્ય સમજી ગયા?

જ૦ — એવું તો મેં કંઈ નથી ધાર્યું. લોકો સત્યાગ્રહનું ઊંડું રહસ્ય ન સમજ્યા હોય એ હું સ્વીકારી શકું છું. પણ લોકો એટલું સમજી ગયા છે કે જો તેઓ કાયદાનો સવિનયભંગ કરવામાં ભાગ ન લે તોયે તેઓ ખુનામરકીથી દૂર રહી અહિંસાનું તત્ત્વ પાળીને તેવા સત્યાગ્રહીઓને મદદ કરે. ફકત ફરી શરૂ કરવાને સારુ એટલું બસ થાય.

સ૦ — અને જો લોકો એટલું પણ ન સમજ્યા હોય તો તમે સરકારે કરેલી મિલિટરી ગોઠવણ ઉપર સુલેહ જાળવવાનો આધાર રાખ્યો?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — એટલે એમ થયું કે તમે કાયદાનો ભંગ કરવાની મજે લઈ શકો એટલા સારુ હિંદુસ્તાનમાં બધે લશ્કર ગોઠવાઈ જાય એમ તમે ઇચ્છ્યું.

જ૦ — મારા કાગળનો એવો અર્થ નથી. હું એ પ્રમાણે ઇચ્છવાનો ગુનો ન કરું. જે અર્થ મેં કર્યો છે એ અર્થ સ્વીકારવા હું આપને સૂચવું છું.

સ૦ — તમે એ પ્રમાણે ન ઇચ્છો તો તમે મિલિટરી ગોઠવણનું લખ્યું છે તેનો શો અર્થ ?

જ૦ — એનો અર્થ સીધો છે. જો સરકાર મારા ઇચ્છ્યા વિના કે સૂચવ્યા વિના અનાયાસે પોતાની મેળે એવી લશ્કરી ગોઠવણી કરે કે જેથી ખુનામરકી થવાનો સંભવ જ ન રહે, તો મારા જેવા સત્યાગ્રહીને કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાને કંઈ બાધ ન હોય. પણ કાયદાનો સવિનયભંગ કરવાની ખાતર સત્યાગ્રહીથી લશ્કરી ગોઠવણી માગી કે ઇચ્છી ન શકાય. તેથી જ આપની કલ્પના યથાર્થ નથી એમ હું કહું છું. વળી વાઇસરૉયે અને ગવર્નર સાહેબે જ્યારે મને કહ્યું કે જો હું હિંદુસ્તાન એક લશ્કરી છાવણી થઈ જાય એવું ન ઇચ્છતો હોઉં તો મારે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવો જોઈએ, ત્યારે મેં મારી એવી ઇચ્છા કોઈ કાળે ન હોય એવું કાયદાનો અવિનયભંગ મોકૂફ રાખીને સિદ્ધ કરી આપ્યું.

સ૦ — મજૂરોની બાબતમાં તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો ?

જ૦ — હું માનું છું કે મજૂરોની ઉપર બહુ મોટો બોજો નાખવામાં આવ્યો છે. તેઓની પાસેથી એ દંડ ઉઘરાવવાનો સમય પણ ઘણો ખરાબ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મિ. ચેટફિલ્ડે હમેશાં પોતાની કારકિર્દીમાં એટલી બધી ખાનદાની બતાવી છે અને એપ્રિલ માસમાં તેમણે એટલી બધી સબૂરી બતાવી છે કે તેમના કોઈ પણ કાર્યને વિષે ફરિયાદ કરતાં મને અતિશય સંકોચ થાય છે.

પં. જગતનારાયણની તપાસ

પં. જગતનારાયણ — મહાત્માજી, તમે 'એનાર્કી' બંધ થાય એવા ઉપાયો લેવાની સામે તો નથી ના ?

ગાંધીજી — ના જી.

સ૦ — ત્યારે તમે રોલેટ ઍક્ટની સામે શાથી થયા ?

જ૦ — રોલેટ ઍક્ટની સામે મારી મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે એ કાયદો આખી પ્રજાની ઉપર એક આરોપ રૂપે ઘડાયો છે.

સ૦ — એ કાયદામાં રૈયતના રક્ષણની કેટલીક કલમો છે એને વિષે તમે શું કહેશો ?

જ૦ — મને તો એ કલમો ભયંકર જાળની સમાન લાગે છે. કારણ એ કલમોથી અમલદાર અને પ્રજા એમ માની બેસે કે પ્રજાનો બચાવ કંઈક અંશે પણ થાય છે. આથી અમલદાર વધારે બેજવાબદાર બને અને પ્રજા વધારે ગફલતમાં પડે. ઘણો વિચાર કરતાં એ કાયદાનો બચાવ હું કોઈ પણ રીતે

ન જોઈ શક્યો ત્યારે જ સામે થયો. વળી 'એનાર્કી'ને સજા કરવા સારુ સામાન્ય કાયદાઓ પૂરતાં છે એવી મારી માન્યતા છે.

સ૦ — સત્યાગ્રહની લડતમાં સરકારને પજવણી થવાનો સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. સરકારને પજવતાં તમે ડરો કે?

જ૦ — સત્યાગ્રહીથી સરકારને કે કોઈને પજવવાની ખાતર કશી હિલચાલ ચલાવાય જ નહીં. પણ સત્યાગ્રહીના કોઈ પણ કાર્યથી સરકાર કે બીજા કોઈને ન ઇચ્છવા છતાં પણ પજવણી થાય તો તેથી કંઈ, સત્યાગ્રહી ડરે નહીં. સત્યાગ્રહની લડત અને બીજી લડતમાં આટલો ભેદ છે કે સામાન્ય લડત ઘણી વેળા પજવણીને ખાતર શરૂ કરવામાં આવે છે, સત્યાગ્રહની લડતમાં એવું નથી.

સ૦ — તમે એટલું કબૂલ કરશો કે બધી લડતમાં જીતનો આધાર સંખ્યા ઉપર હોય છે?

જ૦ — બીજી લડતોને વિષે એ વાત ખરી છે; પણ સત્યાગ્રહમાં જોકે સંખ્યા હોય તો સારું, તથાપિ સત્યાગ્રહ સંખ્યાની ઉપર મુદ્દલ આધાર નથી રાખતો.

સ૦ — પણ તમે જેમ બને તેમ વધારે માણસોને સત્યાગ્રહમાં જોડવાનો પ્રયત્ન તો જરૂર કરો—

જ૦ — એ પણ સર્વાંશે બરોબર નથી, કેમ કે સત્યાગ્રહનો આધાર તો કેવળ સત્ય ઉપર અને સત્યાગ્રહીની તપશ્ચર્યા ઉપર રહેલો છે.

સ૦ — પણ એક માણસનો અવાજ રાજ્યપ્રકરણી મામલામાં કેટલું કામ કરે?

જ૦ — એ ઘણું કરે એ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

સ૦ — તમે માનો છો કે અંગ્રેજ અમલદારો એક માણસનું કંઈ સાંભળે?

જ૦ — એવું અનેક વેળા મેં જોયું છે. લૉર્ડ બેન્ટિક કેશવચંદ્ર સેનને સારુ મિ. બેન્ટિક બન્યા.

સ૦ — પણ એ તો તમે એક ભારે માણસનો દાખલો આપ્યો.

જ૦ — સામાન્ય માણસ પણ નીતિ કેળવી શકે છે. જોકે અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર હું માનું છું અને આપણી પ્રજામાં ઘણા નિરક્ષર છે, તોપણ સત્યાગ્રહનો મંત્ર કેવળ નિરક્ષર માણસોને પણ આપવામાં જરાયે અડચણ ન આવે એવો મારો બહોળો અનુભવ છે.

સ૦ — દક્ષિણ આફ્રિકામાં તમે ફતેહ મેળવી શક્યા એનું કારણ શું માનો છો?

જ૦ — સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ત્યાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો જેલ જવા તૈયાર થયાં અને જરાયે મર્યાદા ન છોડી અને શાંતિ જાળવી શક્યાં, એ કારણ હું ફતેહનું માનું છું.

સ૦ — ત્યારે તમે એમ કબૂલ નહીં કરો કે સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ તમારે ઘણાં માણસોની જરૂર તો ખરી?

જ૦ — ના જી. ઘણાં માણસો હોય તો ફતેહ વહેલી મળે એમ હું માનું છું ખરો, પણ તે વિના ન જ મળી શકે એવું હું નથી માનતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોકે સંખ્યાને લીધે જોર મળ્યું એમ કબૂલ કરવું જ જોઈએ, છતાં લડતનું ખરું રહસ્ય અને ખરું જોર તો તેની શુદ્ધતામાં અને શુદ્ધ સાધનોમાં હતું એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. અને સાધનની શુદ્ધતાને લીધે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રતિકૂળ સંજોગો છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અગ્રેસરોની સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યો હતો. વળી જેઓ ખુનામરકીને વિષે શ્રદ્ધા રાખનારા છે તેવા માણસોના ઉત્સાહને પોષી શકે એવું ધાર્મિક સાધન તો સત્યાગ્રહ જ છે.

સ૦ — જે ભય સત્યાગ્રહને વિષે સર ચિમનલાલને છે તેવો મને નથી. વ્યક્તિઓ કાયદાનો સવિનયભંગ શરૂ કરે તો ખોટું જ પરિણામ આવે એમ હું માનતો નથી. જ્યાં જ્યાં માણસો પોતાના માનને સારુ જેલમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યાં ત્યાં લોકો ઊંચે ચડેલા હોવા જોઈએ એમ હું માનું છું. પણ સત્યાગ્રહની વિશેષતા શી છે એ જાણવા મેં કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે.

જ૦ — સત્યાગ્રહમાં નીતિ પ્રધાન છે, તેથી લોકોમાં નીતિનું શિક્ષણ અને નીતિને વિષે ભાવ ફેલાવાં જોઈએ. સંખ્યાબંધ માણસો સત્યાગ્રહી થાય તેમાં કોઈપણ સરકારને ગભરાવાનું કારણ હોય જ નહીં કાયદા પ્રત્યે માન રાખવું એ આપણી ફરજ છે. તેથી કાયદા કરનારાઓની એવી ફરજ છે કે લોકસંગ્રહ થાય તેવા જ કાયદા પસાર કરે. સત્યાગ્રહ મંડળને કાયદાનો ભંગ કરનારું મંડળ કહેવું એ તો કેવળ અનુચિત છે. કાયદાને વિષે આંધળું માન સત્યાગ્રહી નથી રાખતો તેથી, અને કાયદા પાળવાની તેનામાં સામાન્ય વૃત્તિ હોય છે તેથી, તે પોતાના પ્રયત્નથી હમેશાં કાયદાને ઉચ્ચપદે રખાવે છે.

સ૦ — તમે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો તેનો હેતુ તો એ હશે કે પરદેશી બિન-જવાબદાર અમલદારોની સામે સત્યાગ્રહ સિવાય બીજું હથિયાર તમારી પાસે ન હોઈ શકે.

જ૦ — છેક એમ મારાથી નહીં કહી શકાય. હું તો જરૂર જણાયે પ્રજાને જવાબદાર સત્તા મળ્યા પછી પણ સત્યાગ્રહની આવશ્યકતા કલ્પી શકું

છું. વળી લોકોના ખ્વાસના અજ્ઞાનનો જે બચાવ અંગ્રેજો કરી શકે તે આપણા કારભારીઓ નહીં કરી શકે.

સ૦ — પણ જ્યારે આપણને પૂરી સત્તા મળશે ત્યારે આપણે આપણા કારભારીઓને બરતરફ કરી શકીશું.

જ૦ — એવો ભરોસો પણ હું સદાયને સારુ ન રાખી શકું. ઇંગ્લંડમાં ઘણા કારભારીઓ પ્રજાનું માન અને પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોયા છતાં પણ અધિકારને વળગી રહી શક્યા છે. એવું આપણે ત્યાં પણ નહીં બને એમ માનવાને મને કંઈ કારણ નથી. એટલે આપણને સંપૂર્ણ સત્તા મળે ત્યારે પણ આપણે સત્યાગ્રહ કરવો પડે એ હું કલ્પી શકું છું.

સ૦ — જો આપણા અમલદારો હિંદી જ હોય તો લોકો કાયદાને વધારે માન આપે અને કાયદાભંગ કરવાનો પ્રસંગ ઓછો આવે એમ તમે કબૂલ કરશો કે?

જ૦ — હું એમ નથી માનતો. અંગ્રેજ અમલદારની ભૂલ તો કેટલીક તેના અજ્ઞાનને લીધે હોય છે, અને તેથી તે માફ થઈ શકે. પણ હિંદી અમલદારની ભૂલને સારુ તેવો કંઈ બચાવ જ ન હોઈ શકે. જ્યાં રાજ્યસત્તા પ્રજાને જવાબદાર છે ત્યાં પણ પ્રધાનોએ ગંભીર ભૂલો કરેલી મેં જોઈ છે અને પ્રધાનોએ બિનજવાબદાર રીતે કામ કરેલું છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. એટલે સત્યાગ્રહીને તો બધા સરખા છે. એ જ્યાં અન્યાય જુએ ત્યાં જરૂર સામે થાય. અમલદાર વર્ગની પાસેથી નીતિયુક્ત લોકમતને સારુ સંપૂર્ણ માન મેળવવું એ સત્યાગ્રહીનું કાર્ય છે, અને યોગ્ય પ્રયત્નો કરીને તે સફળતા મેળવે છે. જો હું લોકોને સત્યાગ્રહ બરોબર સમજાવી શકું અને તેઓની પાસે સત્યાગ્રહના નિયમોનું પાલન કરાવી શકું તો વાઈસરૉય રોલેટ ઍક્ટ રદ ન કરે તો તેમની પાસે રાજીનામું લેવડાવી શકું.

સ૦ — તમે હડતાળને સત્યાગ્રહનું અંગ ગણો છો કે?

જ૦ — ના જી. હડતાળ સત્યાગ્રહીની હોઈ શકે તેમ દુરાગ્રહીની પણ હોઈ શકે. ખરેખરી અગત્ય ન હોય ત્યાં સુધી હડતાળ ન પાડવી જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. છઠ્ઠી એપ્રિલ પછી પણ મિ. હૉર્નિમૅનને વિષે તેમ જ ખિલાફતને વિષે હડતાળ પડાવવામાં મેં ભાગ લીધો હતો. પણ તેમાંથી હું કંઈ માઠું પરિણામ જોઈ શક્યો નથી.

સ૦ — સત્યાગ્રહને અંગે જરાયે અશાંતિ ન થાય એવું તમે ઇચ્છો ખરા?

જ૦ — એવું ઇચ્છું નહીં, એટલું જ નહીં પણ હું એવું થાય તો નિરાશ થાઉં. જો અનસૂયાબહેન અને હું પકડાયાં હોઈએ અને મજૂરોમાં કંઈ પણ અશાંતિ ન થાય તો અમે જરૂર નિરાશ થઈએ. પણ સત્યાગ્રહીની અશાંતિ

ખુનામરકીનું સ્વરૂપ કદી ન પકડે. સત્યાગ્રહી બીજાને દુઃખે દુઃખી થાય અને એક જેલ જાય તો બીજા જેલમાં પહોંચવાની યોગ્ય તજવીજ કરે. આવી અશાંતિ સત્યાગ્રહને અંગે હું ઇચ્છું.

સ૦—તમે ૧૧મી એપ્રિલે મુંબઈ પાછા ફર્યા ત્યારે પાયધુની ગયા. તે વિષે એમ કહેવાયું છે કે તમારું લોકોએ ન માન્યું.

જ૦—એ બરોબર નથી. જેઓએ માર સાંભળ્યું તેઓએ મારું કહેવું બરોબર માન્યું.

સ૦—મારી પાસે એક રિપોર્ટ છે તેમાં એમ લખ્યું છે કે તમારી ગતિ ચંચળ છે જ્યાં તમે માંદગીનો ડોળ કરો છો!

જ૦—હું તો એટલું જ કહી શકું કે એ કેવળ જૂઠાણું છે.

સ૦—વળી તમે તે દહાડે એવા ડરી ગયા કે ભાગીને એક ઘરમાં છુપાઈ ગયા!

જ૦—એ પણ તદ્દન જૂઠું છે, કેમ કે હું છેવટ સુધી ટોળામાં હતો ને જ્યારે ઘોડેસવારોનો હુમલો થયો ત્યારે તે મેં પોતે જોયેલો ને છેવટે તે જ બાબત વાત કરવા હું પોલીસ કમિશનર મિ. ગ્રિફિથની પાસે ગયો હતો.

મિ. કૅમ્પના સવાલો

સ૦—તમે કહો છો કે અમદાવાદમાં માર્શલ લૉની જરૂર ન હતી.

જ૦—મારો એવો અભિપ્રાય છે.

સ૦—પણ જો મિલિટરી અમલદાર કહે કે જરૂર હતી તો તમે શું કહો?

જ૦—તો હું કહું કે જે હકીકત મારી પાસે છે તેટલી માર્શલ લૉ જાહેર કરવાને સારુ પૂરતી નથી.

સ૦—તમે કહો છો કે કેટલાક નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા.

જ૦—એ મારો ખાસ અભિપ્રાય છે.

સ૦—તમે એમ કહેશો કે તમારી પાસે એ બાબતનો ચોક્કસ પુરાવો છે?

જ૦—મારી ખાતરીને સારુ પૂરતો છે.

સ૦—એ બાબત તમે મિ. ચેટફિલ્ડને લખ્યું હતું?

જ૦—હા જી.

સ૦—તેમણે ફરિયાદ કરનારને તેમની પાસે મોકલવા કહેલું?

જ૦—હા જી.

સ૦—પછી તમે કંઈ પગલાં ભર્યાં?

જ૦—મેં ન ભર્યાં કેમ કે માર્શલ લૉ તો મેં લખ્યું તે જ દહાડે રાતના ખેંચી લેવામાં આવ્યો. મિ૦ ચેટફિલ્ડને હું બહુ ખાનદાન અમલદાર

ગણું છું. એમના જેટલી પ્રામાણિકતા ને નિર્મળતા મેં થોડા જ અમલદારોમાં જોઈ છે. તેમને નકામી તકલીફ આપવી અથવા તેમના અમલની ટીકા સરખી પણ કરવી પડે એમાં મને દુઃખ થાય. તેમની ભૂલોમાં પણ હું તો ખાનદાની જોઈ શકું છું. હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું કે આ બાબતને તમે વધારે ન ચૂંથો. મેં કબૂલ કર્યું છે કે મુંબઈની સરકારે એપ્રિલ માસમાં એટલું બધું ડહાપણ બતાવ્યું કે તેમની સામે ફરિયાદ કરવા જેવું નથી. પણ જ્યારે મારે બધી બીનાનું પૃથક્કરણ કરવું રહ્યું હોય ત્યારે જે દોષ મેં જોયા હોય તે પણ મારાથી જળવાય તેટલી સભ્યતાથી હું બતાવી આપું એ મારો ધર્મ થયો, ને મેં તેમ કર્યું છે. પણ નિર્દોષ માર્યા ગયા તેની ઉપર બહુ વજન મૂકી હું તેની ભારે ફરિયાદ કરવા માગતો નથી.

મિ. કેમ્પ — હું કબૂલ કરું છું કે તમે તમારી જુબાની કેવળ ન્યાયપુરઃસર આપી છે. હવે મારે કંઈ પૂછવાનું નથી.

ઍ. જીવણલાલના સવાલ

ઍ. જીવણલાલ — તમે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારથી જ અમદાવાદમાં વસ્યા છો ?

ગાંધીજી — હા જી.

સ૦ — તમે અમદાવાદના જાહેરજીવનમાં ભાગ લીધો છે ?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — તમે અનસૂયાબાઈને તેમના મજૂરના કાર્યમાં મદદ કરી હતી ત્યારે મજૂરોમાં પૂર્ણ શાંતિ જળવાઈ હતી ?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે તમે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તે જ દહાડે તમે જાહેર સભા ભરવા ધારેલું ?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — પણ તે દિવસે માર્શલ લૉને લીધે ઘણા માણસો હાજર ન રહી શકે એમ તમે જોયું તેથી ૧૪મીએ સભા ભરી ?

જ૦ — હા જી. તે દિવસે બધાને નોટિસ વેળાસર ન પહોંચી શકે એમ લાગ્યું.

સ૦ — ૧૪મીની સભામાં ઘણા માણસો હાજર થયેલા ?

જ૦ — હા જી.

સ૦ — તેમાં તદ્દન શાંતિ રહેલી ?

જ૦ — હા જી. એટલું જ નહીં પણ તેમાં પાદરી રે. ગિલેસ્પી હાજર રહેલા, તેમની પ્રત્યે આવેલા હજારો માણસો વિવેકપૂર્વક વર્ત્યા હતા.

સ૦ — મિ. ગાઈડર કહે છે કે તમે તમારા અનુયાયીઓ વધારવાની ખાતર ખુનામરકી વખોડી અને તેટલા જ કારણસર તમે ગુનેગારોનાં નામ આપવાની ના પાડી ?

જ૦ — એનો જવાબ હું એટલો જ આપું કે મિ. ગાઈડરે મારા પ્રત્યે હિંસાદોષ કર્યો છે.

સાહેબજાદા આફતાબ અહમદના સવાલ

સાહેબજાદા — મિ. ગાંધી, હું તમને થોડાક સવાલો પૂછીશ. રોલેટ કાયદો થયો ત્યાર અગાઉની સ્થિતિ જરા યાદ કરો. લડાઈ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર સંખ્યાબંધ ખુનામરકીના ગુનાઓ થતા હતા, નહીં ?

ગાંધીજી — આખા હિંદુસ્તાનમાં સંખ્યાબંધ તેવા ગુનાઓ થતા હતા એ અભિપ્રાયને હું મળતો નથી આવતો.

સ૦ — ઓછામાં ઓછા બંગાળમાં તો સરકારથી ન ડરનારા લોકોને હાથે ધાડો પડતી હતી, ખૂનો થતાં હતાં, દિલ્હીમાં વાઈસરૉય પર બૉમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો હતો —

જ૦ — જી.

સ૦ — બંગાળમાં આવાં કૃત્યોના સંખ્યાબંધ મુકદ્દમાઓ ચાલ્યા હતા.

જ૦ — જી.

સ૦ — અને આ બનાવોને લીધે જ કાયદા તથા વ્યવસ્થા જાળવવાની ખાતર સરકારે જસ્ટિસ રોલેટના પ્રમુખપણા હેઠળ ત્રણ આગેવાન જજોનું કમિશન નીમ્યું

જ૦ — જી.

સ૦ — તેમણે આ આખા સવાલની બારીક તપાસ કરી અને સરકારને રિપોર્ટ કર્યો. તેમાં મારા ધારવા પ્રમાણે ચોક્કસ પ્રકારના કાયદા ઘડવા વિષે ભલામણ કરી તમે એવું કહી ગયા કે રિપોર્ટમાં દર્શાવેલા નિર્ણયો જોડે તમે મળતા નથી આવતા, ખરું ?

જ૦ — જી હા હું નથી મળતો આવતો.

સ૦ — એ ભલામણો જોડે મળતા ન થવાનાં તમારાં કારણો તમે દર્શાવશો ?

જ૦ — કારણ રૉલેટ કમિટીના રિપોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકતો એવા કશા કાયદા ઘડવાની જરૂર પુરવાર કરનારી મને જરા પણ નથી લાગી ઊલટું એ જ હકીકતોના આધાર પર હું તો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારની ભલામણો કરું. એ રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી મારો આવા પ્રકારનો મત બંધાયો હતો.

સ○ — પણ સરકારને જે પ્રકારની માહિતી મળી હતી તે મુજબ દેશમાં ખરેખર જ ગંભીર ગુનાઓ થતા હતા એ વાતની તો તમે ના નથી કહેતા ?

જ○ — બીજા દેશોમાં બને છે તેથી વધારે ગંભીર ગુનાઓ નહીં જ. અને ખરું જોતાં આખા હિંદુસ્તાનમાં તો ગંભીર ગુના ફેલાયા જ નથી. માત્ર બંગાળમાં જ ખુનામરકી થતી રહી છે. બાકી તો ક્યાંક ક્યાંક ક્વચિત્ છમકલું થયું હશે. અને બંગાળ એટલે કંઈ આખું હિંદુસ્તાન નહીં જ.

સ○ — ખુનામરકી અને ગુનાઓ બંગાળમાં ખૂબ ચાલેલાં, નહીં ?

જ○ — એનું મહત્ત્વ ઘટાડવા હું નથી ઇચ્છતો. સરકારને આકરા ઇલાજો લેવા પડે એટલા ગંભીર ગુનાઓ બંગાળમાં બનતા હતા એ પણ હું સ્વીકારી લઈશ. છતાં હું એ પણ કહી દેવા ઇચ્છું છું કે રોલેટ કમિટીએ જે હકીકતોના આધાર ઉપર પોતાનો રિપોર્ટ ઘડ્યો તે હકીકતો એવા નિર્ણય ઉપર આવવું પડે એવી નહોતી જ. આમાં કદાચ હું સાવ ભૂલ ખાતો હોઈશ. પણ રોલેટ કમિટીના રિપોર્ટમાં એક મોટામાં મોટો દોષ એ રહેલો છે કે એમાંની લગભગ બધી જ હકીકતો છૂપી રીતે લેવાયેલી અને સરકારી અમલદારો મારફત એકઠી થયેલી છે.

સ○ — દલીલની ખાતર માની લઈએ કે એ હકીકતો રોલેટ કમિટીએ કર્યો તેવો રિપોર્ટ કરવાને બસ નહોતી. છતાં એ રિપોર્ટથી સ્વતંત્ર પણ આકરા ઉપાયો લેવાની જરૂરિયાત બંગાળ પૂરતી તો હતી જ એ તમે કબૂલ કરો છો ?

જ○ — હું એ કબૂલ કરું છુ.

સ○ — તો પછી એ સ્થિતિને પહોંચી વળવાને સરકારે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે શા ઉપાયો યોજવા ઘટતા હતા ?

જ○ — પણ સરકાર તો હું સાફ નાપસંદ કરું છું એવા ઉપાયો યોજી ચૂકી છે. મારા કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે એવા પ્રકારના ગુનાઓ નાબૂદ કરવાને મજબૂત ઉપાયો લેવાનો સરકારને હક હોઈ શકે; અગર તેમ કરવું એ કોઈ પ્રસંગે તેમની ફરજ પણ હોઈ શકે. સરકારે કેવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ એનો જવાબ તો હું એટલો જ આપી શકું કે રોલેટ ઍક્ટ તો નહીં જ. અલબત્ત, સરકારે શા ઉપાયો યોજવા એ સૂચવવાનું કામ મારું નથી. પણ એ કામ મારું હોય તોયે હું તો જે કંઈ સૂચવું તે ગુનેગારોને સુધારવાના સ્વરૂપના ઇલાજો હોય, દબાવવાના સ્વરૂપના નહીં, જ્યારે સરકારી ઉપાયો તો એકેએક દબાવવાના સ્વરૂપના જ છે.

સ○ — માણસજાતના આજના સ્વભાવને ધ્યાનમાં લેતાં કાયદા અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જોખમદારીવાળી સરકારને ઘણી વાર પોતાની ઇચ્છા

વિરુદ્ધ પણ 'સખતાઈના કાયદાઓ કરવા પડે છે એટનુંયે તમે નહીં સ્વીકારો ?

જ૦ — એ કબૂલ કરીશ. અને એ જ કારણથી હું એટલું જ કહું છું કે મારી અત્યારની સ્થિતિમાં તો સરકાર જે ઉપાયો યોજે તેને હું કેવળ તપાસી શકું. અને તે પર ટીકા કરી શકું. પણ સરકારે કેવાં પગલાં લેવાં જોઈએ તે સૂચવવા બેસું તો તો તે જ ક્ષણે મારું મન ગુનેગારને સજા કરવાને બદલે સુધારવાનું કહેવા માંડી જાય. આમ મારે કાયદો ઘડવાનો હોય તો તે એવા સ્વરૂપનો જ ઘડાય. છતાં હું કહી ગયો કે દર્માણના સ્વરૂપના કાયદા ઘડવાના સરકારના હકનો પણ હું ઇનકાર નથી કરતો.

સ૦ — આટલું બધું તમે કબૂલ રાખો છો ત્યારે તો હું તમને એમ જરૂર પૂછી શકું કે જે (રૉલેટ) કાયદા સામે તમે ટીકા કરો છો તેની જગ્યાએ તમે સરકારને કેવો કાયદો ઘડવાનું સૂચવો ?

જ૦ — હું આપને જણાવી ચૂક્યો કે એનો તો હું માત્ર નકારથી જ જવાબ આપી શકું. મારો જવાબ એનો એ જ છે કે 'રૉલેટ ઍક્ટ તો નહીં જ.' અને હું તેનાં કારણો પણ આપી શકું. રૉલેટ ઍક્ટથી ધારાપોથીને કલંકિત કર્યા વગર જ અત્યારે વાઇસરૉયના હાથમાં પૂરતી સત્તા છે. આ કાયદો તો હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ દિવસ ન વસ્યો હોય એવો કોઈ માણસ કદી ધારાપોથી ઉઘાડીને વાંચે તો એના મગજ ઉપર એક જ ન ભૂંસાય એવી છાપ પડે કે હિન્દુસ્તાન ખુનામરકીના ગુનાઓથી કેવળ ઊભરાઈ રહ્યું હોવું જોઈએ. હું ચોકસ માનું છું કે વાઇસરૉયના હાથમાં જે સત્તાઓ છે તે ખુનામરકીની જડ ઉખેડવાને તદ્દન પૂરતી છે; અને વાઇસરૉય જો એનો ઉપયોગ ન કરે અને વધુ સત્તા માગે તો એ એમની ભૂલ છે. સંકટકાળના કાયદા કરવાની એમને સત્તા છે અને એનો ઉપયોગ જોઈએ તો તેમણે કરવો ઘટે.

સ૦ — તમે 'ઑર્ડિનન્સો' ની વાત કરો છો ?

જ૦ — હા જી. એમ કરવામાં તેઓ સાહેબ વાજબી લેખાય આના કારણો પણ હું આપી શકું તેમ છું, કારણ આ વિષે મેં પૂરી ચર્ચા કરી છે. મેં ગતોની રાતો વિચાર કરવામાં ગાળી છે કે ના. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ જેવા શાંત મગજના ગૃહસ્થ જાળમાં કેવી રીતે ફસાયા હશે. એમની પાસે આવા સંકટકાળના કાયદાઓ ઘડવાની સત્તા છે. તેનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે છે. તેમ કરવામાં તેમને કોઈ રોકે તેમ નથી. અને ધારાસભાને પૂછવાને પણ તેઓ બંધાયેલા નથી. તેઓ સાહેબ એક ચોકસ જોખમદારીભર્યું પગલું લે, તેનું વાજબીપણું તેઓ પાછળથી ધારાસભા સમક્ષ અથવા પ્રજા સમક્ષ, અગર આજ થાય છે તેમ લોકમત આગળ પુરવાર કરી બતાવે એટલે બસ. જ્યારે

અહીં તો ચોક્કસ બનાવોની સંભવિતતા તેઓ અગાઉથી માની લે છે અને દેશની સામાન્ય ધારાપોથીમાં એક નવો કાયદો ઉમેરી દે છે. મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે ખરેખર કારોબારી સરકાર આ બાબતમાં જરૂર હતી તે કરતાં હદ બહાર આગળ દોડી ગઈ છે.

સ૦ — રૅાલેટ કાયદો વાંચવાનો લાભ મને નથી મળ્યો. પણ હું ધારું છું કે એ તો માત્ર જરૂર પડ્યે અમુક સત્તા આપનારો કાયદો છે. એટલે એ પસાર થયો એટલા જ ઉપરથી એ અમલમાં મુકાયો એવું કંઈ નથી.

જ૦ — એટલું બાદ કરીએ તો?

સ૦ — વળી ગવર્નર જનરલે એવી મંજૂરી આપવી જોઈએ કે દેશના અમુક ભાગમાં આ કાયદો લાગુ પાડવો. આમાં શું પ્રજાનું પૂરતું રક્ષણ નથી રહેલું?

જ૦ — છાંટાભાર નહીં. જે રીતે એવી મંજૂરીઓ આપવામાં આવે છે તેનો મને પૂરતો અનુભવ છે. એ મંજૂરીનું મૂળ જ ખરું જોતાં દૂષિત હોય છે. મૂળમાં ઘણી વાર એકાદ પોલીસ અમલદાર — અથવા અમલદાર શેનો? — એકાદ પોલીસનો માણસ જ વાત ઊભી કરે. તે જઈને પોતાના ઉપરીના કાન ભંભેરે કે 'સાહેબ, ફલાણે ઠેકાણે તો આમની વાત આમ બને છે.' બસ; પેલો ઉપરી અમલદાર ખરી બીના તપાસવા જેટલો ઊંડો ઊતરે કે ન પણ ઊતરે; એ તો પેલા ખબર આપનારની નજરે જ એ બીનાને જુએ. આમ એ બીનાના મૂળમાં રહેલો દોષ આગળ વધતાં વધતાં આખરે ઠેઠ વાઈસરૉય સુધી પણ જઈ પહોંચે. આ આખી રીત જ તેની બધી શાસ્ત્રશુદ્ધ વિધિઓ છતાં આવી દોષભરી છે અને તેથી જ હું તેને ખોટી કહુ છું. આથી જ એક સામાન્ય વસ્તુ તરીકે એ જાહેર કરવાની સત્તા વાઈસરૉયે લેવી જોઈતી ન હતી. એમને પોતાની જોખમદારી પર કામ કરવું હોય તો તેઓ પોતે ભલે આ કાયદો ઘડે, પણ ધારાસભા તો આ કાયદો ન જ ઘડી શકે.

સ૦ — એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે આવી મહત્ત્વની બાબતમાં અમુક બીના પોલીસના માણસથી ઊભી થઈ એટલા જ ઉપરથી છેક વાઈસરૉય સુધીના બધા ઉપરી અમલદારો પોતાના અનુભવને કે પોતાની માહિતીને આધારે જાતે તપાસ કર્યા વગર જ એવી દરેક બીના માની લેશે?

જ૦ — એમાં બીજું ન બને એમ હું નથી કહેતો, પણ આપણા જેવા રાજ્યબંધારણમાં તો એ જ પરિણામ આવે. અને આ વાત જાણતાં છતાં હિંદુસ્તાન જેવા ખુનામરકીના ગુનાઓથી ન ટેવાયેલા દેશમાં આટલી ભયંકર સત્તા હું તો કારોબારી સરકારના હાથમાં ન જ મૂકું. ખુનામરકી હિંદુસ્તાનના એકથી બીજા છેડા સુધી લોકોના હાડમાં વ્યાપી ગઈ હોત તો

કદાચ મેં રોલેટ કાયદાની વિરુદ્ધ કાંઈ ન કહ્યું હોત. એમ હોત તો હું આ કાયદાને વધુ તપસીલમાં ઊતરીને તપાસવાની જરૂર જોત. અત્યારે તો હું એ કાયદો તપાસવા કે તેને વિષે દલીલમાં ઊતરવા પણ ન બેસું; કેમ કે એના મૂળમાં રહેલો સિદ્ધાંત જ ગેરવાજબી છે. વળી કોઈ એકલદોકલ દાખલામાં એવી સખતાઈનું વાજબીપણું કદાચ હું જોઈ પણ શકું. પણ અધિકારીઓ જાતે જ કહેવા માગે છે તેમ આ તો આખી પ્રજાની સાથે કામ લેવાની વાત છે. અને એની એ વ્યાપકતામાં જ એની ગંભીરતા ભયંકર બને છે, કારણ કે તેમાં તો ગમે તેવા માણસને સરકાર પકડી શકે અને તેની પાસેથી જામીન માગી શકે.

સ૦ — તમે જાણો છો કે લડાઈ દરમિયાન હિંદસંરક્ષણ કાયદાની રૂએ સહીસલામતીને ખાતર જરૂરનું લાગવાથી સંખ્યાબંધ લોકોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા. સુલેહની શરતો ઉપર સહી થયા પછી અલમત્ત ૭ મહિના વીત્યા બાદ આ લોકો છૂટા થાય. એટલે ભયંકર લોકોને વિષે સરકારે કેમ વર્તવું એ સવાલ બેશક ઊભો થાય. ગમે તે ઘડીએ કોણ જાણે કેવીયે સ્થિતિ ઊભી થાય. તેને પહોંચી વળવા સારુ સરકાર પોતાના હાથમાં કાંઈક હથિયાર રાખે એમાં તમે શો વાંધો લો?

જ૦ — હું માનપૂર્વક જણાવવા ઇચ્છું છું કે સરકારની પાસે આવું હથિયાર મોજૂદ છે. સંકટકાળના કાયદા પસાર કરવાની સત્તા વાઈસરૉયને છે એ જ આવું હથિયાર છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તો શાંતિના કાળમાં રોલેટ ઍક્ટ જેવો કાયદો ઘડી લેવાની ખાતર એક ભૂમિકા તરીકે હિંદસંરક્ષણ કાયદાનો ઉપયોગ ન જ કરી શકાય. એ કાયદો તો મુખ્યત્વે કરીને લડાઈને અંગે જ પસાર થયો હતો. અને લડાઈને સમયે જે કાંઈ બરદાસ થાય એ શાંતિને સમયે કદી બરદાસ ન થઈ શકે.

સ૦ — પણ આ કાયદો તો માત્ર અમુક સત્તા આપી મૂકનારો છે, અને વળી માત્ર ત્રણ જ વર્ષને માટે છે.

જ૦ — એ ખરું. પણ ત્રણ વરસને માટે પણ એક આખી પ્રજાને સજા કરવાની વાત મારું મન તો ન જ બરદાસ કરી શકે.

સ૦ — હવે સત્યાગ્રહની હિલચાલ શા હેતુથી ઉપાડવામાં આવેલી એ વિષે હું તમને કંઈક પૂછવા ઇચ્છું છું. શું વધારે સારી રાજદ્વારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા એ હિલચાલ ઉઠાવવામાં આવેલી કે માત્ર પ્રજાને નાપસંદ હોય એવા અનીતિમાન કાયદાની સામે થવાના હથિયાર તરીકે જ એ હતી? એની જરૂરિયાત કેવી રીતે ઊભી થયેલી?

જ૦ — એવી જરૂરિયાત રોલેટ કાયદો રદ કરાવવા માટેની લોકોની પ્રબળ ઇચ્છામાંથી જ ઊભી થયેલી. અરજીઓ વગેરે સામાન્ય સાધનોથી તમારાં દુઃખની દાદ મેળવવામાં તમે નિષ્ફળ થાઓ ત્યારે અસામાન્ય છતાં ગેરકાયદે નહીં એવું દાદ મેળવવાનું કોઈ હથિયાર તમારી પાસે છે કે કેમ એ તમારે તપાસી જોવું રહ્યું. અને મેં જોયું કે રોલેટ કાયદામાં રહેલા જુલમની અને તેના મૂળમાં રહેલા ભયની સામે બાથ ભીડવાનો સત્યાગ્રહ એ એક જ ઉપાય હતો.

સ૦ — કાયદેસર ઇલાજોથી તમે એ ન કરી શકત ?

જ૦ — આથી હળવો બીજો કોઈ સચોટ કાયદેસર ઇલાજ મારી નજરે પડતો નથી. મારા એક બહુ મોટા મિત્રે મને સૂચવ્યું હતું કે મારે પ્રજાની પાસે આમની સભા ઉપર પ્રથમ એકાદ ખૂબ સહીઓવાળી જંગી અરજી કરાવીને તેના નિકાલની રાહ જોવી ઘટતી હતી. હું એમના મતને મળતો નથી આવતો. અને છતાં મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે કાયદેસર માર્ગે રોલેટ બિલ સામેની હિલચાલ જોકે કરી શકાય તેમ હતું તોપણ તેવો પ્રયત્ન સદંતર નિષ્ફળ નીવડ્યો હોત. એ રસ્તે રોલેટ કાયદો કદાપિ રદ કરાવી શકાત નહીં.

સ૦ — શા સારુ ?

જ૦ — કારણ મારો આટલાં વરસનો રાજદ્વારી અનુભવ એવો છે. એકેએક રીતસર વિધિમાં થયેલી કોઈ અરજી આ દેશમાં સફળ થયેલી મેં જાણી નથી.

સ૦ — એ ઉપરથી સત્યાગ્રહ સિવાય બીજો માર્ગ ખુલ્લો નથી એવા નિર્ણય ઉપર તમે આવ્યા ?

જ૦ — અલબત્ત. બીજો કોઈ ખાનદાનીનો રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો ન હતો.

સ૦ — તમે જુબાનીમાં કહ્યું કે અધકચરી કેળવણીને તમે અભણપણાથી વધારે ભયંકર ગણો છો. એ શું ખરું ?

જ૦ — તદ્દન સાચું.

સ૦ — એમ માનવાનાં તમારાં કારણો મને દર્શાવશો ?

જ૦ — કારણ કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી કરતાં મેં જોયું છે કે દેશની અજાણ પ્રજાના કરતાં અધકચરી કેળવણી પામેલા જુવાનિયાઓ જ ઘણા વધારે બીનજવાબદાર અને અવિચારી છે. એ અર્ધદગ્ધ જુવાનિયાઓના મુકાબલામાં અજાણ પ્રજા તો ઘણે દરજ્જે ઠરેલ મનની છે; અને મારી ખાતરી

છે કે આ અધભણેલા યુવકવર્ગને એ અવળે માર્ગેથી પાછો વાળી શકાય તો દેશની આગળ ઊભો થયેલો સવાલ એકદમ સહેલો થઈ જાય.

સ૦ — તમે અધભણેલા કોને કહો છો?

જ૦ — દાખલા તરીકે હાઈસ્કૂલનાં ધોરણ સુધી પહોંચેલો અને થોડુંક અંગ્રેજી જાણનારો અને એથી પણ ઓછું અંગ્રેજી ઇતિહાસનું જ્ઞાન ધરાવનારો એકાદ છોકરો. એ છાપાંઓ વાંચે છે અને તેને અધકચરાં સમજીને પોતાના મનમાં અગાઉ બંધાયેલા ચોક્કસ વિચારોને ફેરવવાને બદલે એ જ ઘર કરી બેઠેલા વિચારોને છાપામાંની વાતોથી એ પોષે છે માત્ર. હિન્દુસ્તાનની સુખશાંતિને માટે આવો માણસ તદ્દન અજાણ માણસના કરતાં અનેકગણો વધારે ભયંકર છે.

સ૦ — ત્યારે તમે એનો શો ઉપાય કરો?

જ૦ — હું મારી ઢબના ઉપાય કરી રહ્યો છું અને કંઈક એવું પણ માની રહ્યો છું કે મેં એમાં ધાર્યા કરતાં વધુ સફળતા મેળવી છે.

સ૦ — એ કઈ રીતે?

જ૦ — એ રીતે કે આવાં માણસો પણ, જ્યારે તમે એમને વીનવો છો ત્યારે જોકે અભણ માણસોના કરતાં તમને ઘણી વધારે માથાકૂટ કરાવે છે, છતાં જો તમે ધીરજ ન ખોઈ બેસો તો અંતે તમારી દલીલમાં રહેલું સત્ય કબૂલ કરે છે અને તમારી શિખામણ સાંભળે પણ છે.

સ૦ — એટલે તમે એમ કહો છો કે એવા હાઈસ્કૂલ સુધી શિક્ષણમાં પહોંચેલા લોકો વધુ શિક્ષણ લેવાને તૈયાર હોય છે. માત્ર તમે તેમને સારે માર્ગે દોરવવા ઇચ્છો ત્યારે તેઓ સહેજમાં તમારું કહ્યું ન માનતાં ખૂબ માથાકૂટ કરાવે છે. એમ જ ને?

જ૦ — મારા અભિપ્રાય મુજબ તો આજની આપણી આખી શિક્ષણપદ્ધતિ જ એવી ખરાબ છે કે તે માણસને બધી કેળવણી પૂરી કર્યા પછી પણ સ્થિર મનનો અને ઠરેલ વિચારનો નથી બનાવતી. હકીકતમાં આજે એટલા બધા ઊંચી કેળવણી લીધેલા હિન્દીઓ આપણી વચ્ચે છે કે તેમના દાખલાઓ ઉપરથી આપણે વગર આનાકાનીએ સામાન્ય અભિપ્રાય બાંધી શકીએ. હું વગરબીકે મારો ચોક્કસ મત પ્રગટ કરી શકું છું, કારણ કે મારી પાસે પૂરતી માહિતી તેમ જ સંખ્યાબંધ માણસો એ દિશાએ કામ કરનારા તેમ જ પ્રયોગ કરી જોવાનાં સાધન બનનારા છે. અને તેથી હું એવા ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે આપણી આખી શિક્ષણપદ્ધતિ જ જડમૂળથી સડેલી છે અને તેને તદ્દન નવેસર રચવાની જરૂર છે.

સ૦ — એ શિક્ષણપદ્ધતિના ખાસ દોષો જણાવશો ?

જ૦ — એક તો એ જ કે નિશાળોમા કશુ ખરુ નૈતિક કે ધાર્મિક શિક્ષણ તો અપાતુ જ નથી બીજો દોષ એ કે શિક્ષણ અગ્રેજી ભાષા મારફત અપાતુ હોવાથી છોકરાઓના મગજને બેહદ તાણ પડે છે અને પરિણામે નિશાળોમાં અપાતા ઊચામા ઊચા વિચારોને છોકરાઓ ગ્રહણ કરી શકતા નથી

સ૦ — તમે એને બદલે કેવી પદ્ધતિ અમલમા મૂકો ? [લૉર્ડ હટરે અહી વચમા જ વિષયાતર થતુ હોવા વિષે સાહેબજાદાનુ ધ્યાન ખેચતા જણાવ્યુ કે કમિટીનુ કામ ઘડીભર સેડ્લર કમિશનનો ભાસ કરાવે છે !] તમારા મત પ્રમાણે દેશી ભાષા મારફત શિક્ષણ અપાવુ જોઈએ અને શિક્ષણ-ક્રમમા ધાર્મિક કેળવણીને સ્થાન મળવુ જોઈએ એમ જ ને ?

જ૦ — આ બે દોષો તો નીકળી જવા જ જોઈએ એ ઉપરાત આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિમા અગત તત્ત્વ નથી શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓ જોડે અગત સબધ કેળવવો જોઈએ તે આજકાલ બિલકુલ જોવામા નથી આવતો. શિક્ષકો હાલના કરતા વધારે સારા અને વિશેષ સરકારી વર્ગ જોઈએ આ ત્રણ દોષો નીકળી જાય તો શિક્ષણપદ્ધતિ આજ સુધરે

સ૦ — સત્યાગ્રહની હિલચાલની દૃષ્ટિ સખ્યા વધારવાની પરવા ન કરતા કેવળ લોકોના સત્ય અને ચારિત્રનુ બળ વધારવા તરફ જ મુખ્યત્વે કરીને છે, એ બરાબર છે ?

જ૦ — અવશ્ય, એ સાવ સાચુ છે

સ૦ — એનુ રહસ્ય એ વસ્તુના પોતાનામા જ છે, સખ્યાબળને એની જોડે નિસબત નથી એમ ?

જ૦ — અનુસરનારની સખ્યા એવી છે કે એની એ વાત એમા મહત્ત્વ વગરની છે

સ૦ — આ હિલચાલ પજાબમા પણ ફેલાઈ છે ખરી ?

જ૦ — હુ ધારુ છુ કે સામાન્ય રૂપમા બીજા ભાગોની પેઠે જ પજાબમા પણ અવશ્ય ફેલાઈ છે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરેલી હોય એવાઓને હુ કદાચ નહી ચીંધી શકુ પણ એટલુ તો હુ જોઈ શક્યો છુ કે પજાબ એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાતને ગ્રહણ કરવાને તેમ જ સત્યાગ્રહને ઉપાડી લેવાને હિંદુસ્તાનના બીજા ગમે તે ભાગના જેટલુ જ કે કદાચ એથી વધારે શક્તિમાન છે પણ મારી આ અટકળમા કદાચ ભૂલ પણ હોય છતાં પજાબ સત્યાગ્રહના પાઠ ગ્રહણ કરવાની બાબતમા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગની હારોહાર તો છે જ એટલુ તો હુ કહીશ જ કહીશ

મિસ ફેરિંગને દિલ્હીથી પત્ર :

૬ "વહાલી દીકરી,

૨૦–૧–'૨૦ "તું આશ્રમમાં આવી તેવો જ મારે આશ્રમ છોડવો પડ્યો તેથી મને દિલગીરી થઈ છે. મારે તારી સાથે ખૂબ વાતો કરવી હતી અને તને કશી ચિંતા હોય તો આશ્વાસન આપવું હતું. દેવદાસે મને કહ્યું કે તારે એકલા આવવું પડ્યું ત્યારે મને વધારે દુઃખ થયું. હું આશા રાખું છું કે તારે જે કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તે તું માગી લેતી હઈશ અથવા કોઈ તારી જરૂરિયાતોનો વિચાર કરી લેતું હશે.

"રસોડામાં થયેલા ફેરફારો તેં જાણી લીધા હશે. બુવરજી હવે રસોડામાં કામ નહીં કરે. રસોડામાં તું બાને મદદ કરે એમ ઇચ્છું છું. પણ તેમાં તને ફાવે એમ ન હોય તો તારે એ કરવાનું નથી.

". . . આપણે સાચાં ઉદાર ત્યારે થયાં કહેવાઈએ જ્યારે ઉદાર થવામાં આપણને આનંદ આવે. મેં એવા મિત્રો જોયા છે જેઓ કોચવાઈને ઉદાર થાય. તેમની ઉદારતામાં એક પ્રકારનું શહીદ થવાપણું આવી જાય છે. કષ્ટ-સહન કરતાં આનંદ પામવો, આપણું અપમાન કરે તેની દયા ખાવી અને તેની નબળાઈ માટે તેની પર વધારે પ્રેમ કરવો એ ખરી ઉદારતા અથવા અહિંસા છે. પણ એ દશાએ આપણે ન પહોંચી શકીએ, તો એના અખતરા કરવા નહીં . . . કોઈ પણ કારણે તારી આંતરિક શાન્તિ અને આનંદ તું ગુમાવી બેસે એ મને પોસાય એમ નથી. હું ઇચ્છું છું કે તારું જીવન તું એવી રીતે ગોઠવી લે કે આશ્રમમાં તને વધારે આનંદ આવે, વધારે સુખ મળે અને સત્યનું વધારે સારું દર્શન થાય. આશ્રમમાં રહેવાથી તું વધારે સારી ખ્રિસ્તી થાય એમ ઇચ્છું છું. ગઈ કાલે આખો દિવસ અને રાત મને તારા વિચાર આવ્યા. હું પ્રાર્થના કરું છું કે શરીરે, મને અને આત્માએ તું વધારે સ્વસ્થ થાઓ, જેથી પ્રભુની સેવાનું વધારે સારું સાધન તું બની શકો.

"અને હું ઇચ્છું છું કે તું દીપકની દોસ્તી કરે. એ પણ એક મોટો પ્રયોગ છે. એ કોણ છે એ મહાદેવ કહેશે. વધારે લખવાનો મને વખત નથી.

"તારી ઇચ્છા થાય તો મહાદેવને આ કાગળ વંચાવજે. પ્રાર્થનાના જવાબમાં આ કાગળની ઉત્પત્તિ છે. આજે પરોઢિયે ઉત્સાહના બે શબ્દો તને લખવાની ઇચ્છા થઈ આવી. બિચારા મહાદેવ માટે મને એવી જ લાગણી થાય છે. તેને ગજા ઉપરાંત બોજો ઉઠાવવો પડે છે. ઈશ્વરનો પાડ છે કે તેનું અંતઃકરણ બહુ જ સંવેદનશીલ છે. તે એના પોતાના પ્રત્યે બહુ અક્ષમાવાન રહે છે. પણ એનો સ્વભાવ બહુ ભાળો છે. પોતાની અંદર રહેલા દિવ્ય-

તત્ત્વનો તેને પૂરો અનુભવ નથી થયો, એટલે તે ચિંતા કર્યા કરે છે એને મદદ કરજે અને એની પાસેથી મદદ મેળવજે

"મદ્રાસની મુલાકાતના તારા અનુભવો લખજે ત્યાં તને કેવું લાગ્યું તે મને જણાવજે

"ખૂબ પ્યાર"

મિસ હૅરિંગને લાહોરથી કાગળ

"વહાલી દીકરી,

૨૪-૧-'૨૦ "ગઈ કાલે લાહોર પહોંચતાં તારો કાગળ મળ્યો તેથી બહુ આનંદ થયો

"તારું હૃદય તેં ખોલ્યું છે તેથી બહુ રાજી થયો મૈત્રી અને પ્રેમનો એ સાચામાં સાચો પુરાવો છે તું ખુલ્લા દિલે વાત કરે ત્યારે જ હું તને મદદ કરી શકું મને ખ્યાલ નહોતો કે ની લઘુતા તારા જોવામાં આવી ગઈ હશે તેની સાથે વધુ સંસર્ગમાં આવવાનું મેં કહેલું એટલે મેં તને સહેજ ચેતવી હતી ગમે તેમ પણ મારી ચેતવણી તને વખતસર મળી યોગ્ય પળે યોગ્ય વસ્તુ કરવાનું ડહાપણ અને હિંમત ઈશ્વર તને આપી રહેશે એક વસ્તુ બરાબર યાદ રાખજે તારો ત્યાગ એટલી હદે જવા ન દઈશ કે જેથી તારું દિલ ખાટું થઈ જાય અને તારા પોતા પ્રત્યે તથા આસપાસના પ્રત્યે કંટાળો આવે આ મોટામાં મોટી લાલચ છે અને કાર્યકર્તાઓ ઘણી વાર એનો ભોગ થઈ પડે છે તેઓ ત્યાગ કર્યે જ જાય છે અને છેવટે તેનો જવાબ ન મળતાં આસપાસની દરેક વસ્તુ અને દરેક વ્યક્તિનો તેમને કંટાળો આવે છે આપણે સાચો ત્યાગ ત્યારે જ કર્યો કહેવાય, જ્યારે આપણે* સામા જવાબની કશી અપેક્ષા જ ન રાખીએ એ શબ્દ (સૅક્રિફિસ)નો ધાત્વર્થ બરાબર જાણી લેવો જોઈએ તું જાણતી હઈશ કે તેનો અર્થ (ટુ મેક સેક્રડ) પાવન કરવું અથવા પાવન થવું એવો થાય છે આપણે પોતાને અથવા બીજાને પાવન નથી કરી શકતા જ્યારે આપણે ચિડાઈએ ખીજીએ અથવા ગુસ્સે થઈએ છીએ ઘણી વાર કહેવાતી સંગીન સેવા કરતાં એક દિવ્ય સ્મિતમાં વધારે સેવા અથવા યજ્ઞ (સૅક્રિફિસ) એટલે કે પાવન થવા અને કરવાપણું હોય છે આ લીટીઓ લખું છું ત્યારે મેરી અને મૉડલીનનો*

* મને લાગે છે મેરી અને માર્થા જોઈએ બાઈબલમાં મેરી અને મૉડલીનના ઉલ્લેખ આવે છે પણ બાપુની દલીલ સાથે બંધબેસતી આવે એવી કોઈ વાત તેમની હોય એમ જણાતું નથી નવા કરારમાં સેન્ટ લ્યૂકની સુવાર્તા પ્રકરણ ૧૦માં માર્થા અને મેરીની વાત નીચે પ્રમાણે છે

દાખલો મને યાદ આવે છે. બન્ને સારી હતી પણ એક જે કશી ધાંધલ કર્યા વિના પ્રભુમાં તન્મય થઈ ગઈ, તે પેલી બીજી કરતાં વધારે ત્યાગ કરનાર હતી. તારું પણ કદાચ 'એવું' થતું હોય. . . . નું અથવા તો કોઈનું પણ દિલ જીતી લેવા માટે તારા મન ઉપર વધારેપડતો બોજો ન નાખતી. અમુકની સાથે નથી જ નિભાવી શકાતું એમ તને લાગે તો જુદા થઈ જવું સારું છે. એમ કરીને પણ તેની સેવા થઈ શકે છે. હા, તેની સાથે નિકટનો સંબંધ ન બંધાય. એવું કશું ત્યાં ન કરતી જેથી તારું શરીર અથવા મન થાકી જાય.

"ખાવાની બાબતમાં અથવા બીજી કોઈ પણ બાબતમાં તારે જે સગવડ જોઈતી હોય તે વિના સંકોચે માગી લેજે. મગનલાલને, ઇમામસાહેબને અથવા જે તારી સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યું હોય તેને કહેજે.

"હા, દીપકનું તું વર્ણન કરે છે એવો જ બરાબર એ છે. હું ઇચ્છું છું કે હળવેથી તેને કહી તેની જવાબદારીનું તું એને ભાન કરાવે અને તેના અભ્યાસમાં એકાગ્ર કરે. એના પત્રલેખન ઉપર ધ્યાન આપજે. દરરોજ એની માતુશ્રીને તે વિગતવાર અને ચોખ્ખા અક્ષરે કાગળ લખતો રહે એ જોજે.

"તારા દુઃખમાં મારું હૃદય દ્રવે છે. તારા ભાઈ પાસે ડેન્માર્ક પહોંચી જવાની તારી ઇચ્છા હું સમજી શકું છું. પણ તેં બીજો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. એ માર્ગમાં બીજાને છોડી એકની જ સેવા કરવાપણું નથી બની શકતું. ઈશ્વર તને કર્તવ્યપાલનનું બળ આપો.

"મહાદેવની બાબતમાં તું લખે છે તેમાં હું સંમત છું. પોતાની તબિયતની એ નકામી ચિંતા કર્યા કરે છે. તેના શરીર માટે નહીં, પણ તેના આત્માને

"હવે એવું બન્યું કે ચાલતાં ચાલતાં તેઓ એક ગામે જઈ ચડ્યા. ત્યાં માર્થા નામની એક સ્ત્રીએ પોતાના ઘરમાં ઈશુનું સ્વાગત કર્યું.

અને તેને મેરી નામની એક બહેન હતી. તે ઈશુને ચરણે બેઠી અને એનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગી.

પણ માર્થા સ્વાગતની ભારે ધમાલમાં ગૂંથાઈ ગઈ. ઈશુની પાસે જઈ તે કહેવા લાગી: ભગવન્, મારી બહેન બધા સ્વાગતનો બોજો મારી એકલી ઉપર નાખી અહીં બેઠી રહે એ આપને ઠીક લાગે છે? તેને આપ કહો કે મને મદદ કરવા લાગે.

ઈશુએ જવાબમાં કહ્યું:

માર્થા, માર્થા, તું ઘણી વસ્તુઓની ધમાલ કરે છે અને તકલીફ ઉઠાવે છે. પણ ખરી જરૂરની જે એક વસ્તુ છે, એ સારું કામ કરવાનું મેરીએ પસંદ કર્યું છે. તે કામ તેની પાસેથી છોડાવાય નહીં."

માટે સૌ તેને ચાહે છે તેના મદવાડમા તેની ચાકરી કરવી એ મિત્રોને માટે લહાવો છે

"પ્યાર"

મિસ ફેરિંગને બીજો કાગળ

¶ "વહાલી દીકરી,

"નરહરિ મને કહે છે કે તે હવે ઇમામસાહેબને ત્યા જમવાનુ રાખ્યું છે હુ રાજી થયો બીજા કોઈના કરતા ત્યા તને જરૂર વધારે ઘર જેવુ લાગશે કાઈ નહી તો એટલા માટે કે ત્યા કાયમ કોઈ તારી સાથે અગ્રેજીમા વાત કરનાર તને મળી રહેશે ફાતિમા ઉપર તારો વિવેકયુક્ત પ્રેમ વર્ષાવજે અને તને તત્કાળ જવાબ મળશે

૨૫-૧-'૨૦

"તે તારી તબિયત બગાડી છે અથવા મનની શાન્તિ ગુમાવી છે તો મને બહુ દુખ લાગવાનુ છે 'અનિષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરવો' એનો અર્થ ઉપરથી દેખાય છે તેના કરતા ઘણો વધારે ઊંડો છે દાખલા તરીકે મા રહેલા અનિષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરવો જોઈએ એટલે કે તારે અથવા તો મારે પણ તેના ઉપર ચિડાવુ કે અધીરા ન થવુ જોઈએ આપણે મનમા એવો વિચાર ન લાવવો જોઈએ કે આટલુ સત્ય આને કેમ સમજાતુ નથી? હુ એના પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખુ છુ તેનો જવાબ કેમ મળતો નથી? દીપડો જેમ પોતાના શરીર પરના ટપકા ન બદલી શકે, તેમ એનાથી પોતાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જઈ શકાતુ નથી હુ અને હુ પ્રેમથી વર્તીએ છીએ તેમા આપણા સ્વભાવને અનુસરીએ છીએ એ એનો પ્રતિઘોષ ન આપે તેમા એ પોતાના સ્વભાવને અનુસરે છે તેથી આપણે દુખી થઈએ તો આપણે અનિષ્ટનો પ્રતિકાર કર્યો કહેવાય તુ આમા સમત થાય છે? મને લાગે છે કે પેલા શિક્ષાસૂત્રનો ઊંડો અર્થ આ છે એટલે હુ ઇચ્છુ છુ કે સૌની સાથેના તારા વ્યવહારમા તુ સમતા રાખે

"બીજુ મારે એ કહેવાનુ છે કે તારા શરીરની સુખાકારી માટે તારે જે કાઈ જોઈતુ હોય તે વિના ચવાની લેતી નહી ત્યા કોઈની પાસે માગતા સકોચ થતો હોય તો મને લખજે મને તારી ચિતા રહ્યા કરે છે ત્યા સુધી તુ મને દરરોજ લખતી રહે એમ હુ તારી પાસે માગુ છુ

"પ્યાર અને પ્રાર્થના સાથે"

લો૰ મા૰ તિલક મહારાજે 'યંગ ઇન્ડિયા'ના અધિપતિ તરીકે બાપુજીને એક કાગળ લખેલો. એ કાગળ તેના ઉપર નાના
૧–૨–'૨૦. ટિપ્પણ સાથે છાપ્યો :

"ગયા અંકમાં 'સુધારાનો ઠરાવ'ના આપના લેખમાં આપે મને 'રાજ્યપ્રકરણમાં બધુંય ચાલે' 'Everything fair in politics' એમ માનતો જણાવ્યો છે એ જોઈને હું દિલગીર થયો છું. આ પત્રથી હું આપને જણાવવા ઇચ્છું છું કે આપના એ લેખમાં મારો વિચાર ખરી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી. રાજ્યપ્રકરણ એ સાધુઓની નહીં પરંતુ સંસારીઓની બાજી છે અને 'अक्कोधेन जिने क्कोधं' એ બુદ્ધના ઉપદેશ કરતાં 'ये यथा मा प्रपद्यते तास्तथैव भजाम्यहम्' એ શ્રીકૃષ્ણનું સૂત્ર માનવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. આ વિષે મારો સઘળો મતભેદ અને સરકાર જેટલે સુધી આપણી સાથે મળીને વર્તે તેટલે સુધી તેની સાથે મળીને સુધારાનો અમલ કરવા વિષે મારા '*Responsive Co-operation*'નો અર્થ પણ આ સૂત્રથી સમજાઈ જાય છે. બંને માર્ગ એટલા જ ન્યાયી અને પવિત્ર છે. પરંતુ પહેલા માર્ગના કરતાં બીજો આ દુનિયાને વધારે અનુકૂળ છે. આ ભેદ વિષે વધારે માહિતી મારા 'ગીતારહસ્ય'માંથી મળી શકશે.

પૂના શહેર આપનો
૧૮-૧-'૨૦ બા. ગં. તિલક"

[ધર્મગ્રંથોના અર્થના વિષયમાં લોકમાન્યની સાથે વાદમાં ઊતરતાં હું સ્વાભાવિક રીતે અચકાઉં છું. પરંતુ કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે તેમાં અંતઃકરણનો અવાજ કોઈ પણ ગ્રંથના અર્થ કરતાં ચઢી જાય છે. લોકમાન્યે જણાવેલા બંને સૂત્રોમાં મને તો કંઈ વિરોધ લાગતો નથી. બુદ્ધનું સૂત્ર એક સનાતન સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે અને ભગવદ્‌ગીતાનું સૂત્ર તિરસ્કારને પ્રેમથી અને અસત્યને સત્યથી જીતવાનો સિદ્ધાંત શી રીતે અમલમાં મૂકી શકાય તે બતાવે છે. બીજા સાથે આપણે જેવું વર્તન રાખીએ તેવું જ વર્તન પ્રભુ આપણી સાથે રાખે છે, એ જો ખરું હોય તો સખત શિક્ષામાંથી છૂટવા માટે આપણે ક્રોધનો બદલો ક્રોધથી નહીં પણ ક્રોધની સામે પણ મૃદુતાથી જ વાળવો જોઈએ. આ નિયમ વૈરાગીઓ માટે નહીં પરંતુ ખસૂસ કરીને સંસારીઓ માટે જ છે. લોકમાન્યને માટે મને માન છે, છતાં હું કહેવાની હિંમત ધરું છું કે સંસાર સાધુઓ માટે નથી એમ કહેવામાં માનસિક મંદતા જણાઈ આવે છે. પુરુષાર્થ કરવો એ સર્વ ધર્મનો સાર છે. અને પુરુષાર્થ એ સાધુ — ખરેખરા સજ્જન થવાના ઉત્કટ પ્રયાસ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.

છેવટે, જ્યારે મેં લોકમાન્યના મત પ્રમાણે 'રાજ્યપ્રકરણમાં બધુંય ચાલે' એ વાકય લખ્યું ત્યારે તેમણે ઘણી વાર ઉચ્ચારેલું 'शठं प्रति शाठ्यम्' એ વાકય મારા મનમાં રમી રહેલું હતું. મારી નજરે તો તેમાં ખોટી નીતિ સમાયેલી છે. કુશાગ્રબુદ્ધિ લોકમાન્ય પોતે જ આ સૂત્રનું ખંડન કરવાને એકાદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ લખી હિંદને કોઈ દિવસે તાજુબ કરે એવી આશા હું છોડી શકતો નથી. ગમે તેમ હો, પણ 'शठं प्रति शाठ्यम्' માં સમાયેલા વાદની સામે હું મારો ત્રીસ વરસનો અનુભવ ખડો કરું છું. ખરી નીતિ તો 'शठं प्रत्यपि सत्यम्' એ જ છે.]

સિંહગઢ ઉપર. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક મિ. લેઝેરસ ગેબ્રિયલને કાગળમ લખે છે:

૩૦–૪–'૨૦ ¶ "મારા બે દીકરા મેં દક્ષિણ આફ્રિકાને આપ્યા છે. તેમને ઠીક લાગે ત્યાં સુધી તેઓ ત્યાં રહે. એથી વધારે આપવાની મારી શક્તિ નથી. જેટલા માણસ મળી શકે એટલાની અહીં જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે પૈસાનું"

અમદાવાદના મિ. ગિલેસ્પીને લખે છે:

¶ "ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રાર્થનાને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે તે મને ખબર છે. પણ મારી છાપ એવી છે કે સઘળી પ્રાર્થનાઓની માફક ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના પણ મોટે ભાગે કેવળ યાંત્રિક થઈ ગઈ છે અને ઘણી વાર સ્વાર્થી પણ હોય છે. હિંદુ પ્રાર્થનાવિધિમાંના આ યાન્ત્રિક અને સ્વાર્થી અંશ સાથે મારી તમામ શક્તિથી હું ઝઘડી રહ્યો છું."

નિર્મળાબહેનને* લખે છે:

"તમારી સાથે વાત થયા પછી તમારા વિચારો મને બહુ આવ્યા છે. હું જોઉં છું કે તમે ધારો તો ઘણું કરી શકો તેમ છો. પણ તમારું મન સ્થિર થવાની જરૂર છે. તમે સાંભળો અને વાંચો તેટલું વિચારવું જોઈએ ને તેનો અમલ કરવો જોઈએ. તમારી વિચારશક્તિ મંદ છે એમ હું તમારી નોટબુક ઉપરથી જોઈ શક્યો. હવે મારી સલાહ આ છે. તમે જેટલું વાંચો તેનો અર્થ સમજો ને વિચારો, સારું લાગે તેનો અમલ કરો. 'નવજીવન' ધ્યાનપૂર્વક વાંચવું. ગીતાજીના દરેક શ્લોકનો અર્થ વિચારવો. ત્યારે જ તમે આગળ વધશો. આશ્રમમાં જ મરવું છે એવો નિશ્ચય કરી આશ્રમમાં દરેક કામ જોઈ લેવું. તેમાં તમે ક્યાં વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકશો એ જોઈ જવું ને તે પ્રમાણે ચાલવું. ચિ. મગનલાલને મળતા રહેવું ને તેમની પાસેથી

* બાપુજીના ભાણેજ વહુ.

બધું જાણવું. તેમની પાસેથી કામ માગવું. તમે બાળક છો, બીજાની સાથે કેમ બોલાય એમ વિચારી કોટડીમાં ભરાઈ ન રહેવું પણ તમે જ્યાં સુધી તમારું હૃદય સ્વચ્છ છે ત્યાં સુધી બધાની સાથે ભળી શકો છો એમ માની, સર્વ ભાઈ છે એમ સમજી બધાની પાસેથી શીખવું. બધાની સેવા કરવી. યોગ્ય સમયે હું તમને મુંબઈ લઈ જઈશ. તમારું લખાણ ચોખ્ખું કરજો. અક્ષર છાપેલા જેવા કરજો. મને નિયમસર શાહીથી સાફ અક્ષરે લખજો."

નાની નાની ખબરોથી ભરેલા કેવા કાગળો લખે છે તેનો સુંદર ખ્યાલ દેવી વેસ્ટને લખેલા નીચેના કાગળ ઉપરથી મળે છે:

"પ્રિય બહેન દેવી,

"આજે જ્યાં પહોંચ્યો છું એ, એક નાનો, એકાન્ત, ઐતિહાસિક કિલ્લો છે. આસપાસનું દૃશ્ય ભવ્ય છે અને હવા બહુ જ તાજગી આપનારી છતાં સખત નથી. મારું શરીર બહુ નિચોવાઈ ગયું છે. તેને આરામ આપવા અહીં આવ્યો છું. મારી સાથે ડૉ. જીવરાજ મહેતા, મહાદેવ દેસાઈ, સ્વામી આનંદ, પ્રભુદાસ, બાલકૃષ્ણ તથા દીપક એટલા છે. એમાંથી એકલા પ્રભુદાસને જ તમે ઓળખો છો. આ કાગળમાં બીજાઓની ઓળખાણ આપીશ નહીં, કારણ કાગળ મારે ઝટ પૂરો કરવો છે. અત્યારે માથું ખૂબ ફાટે છે. પણ તમારો કાગળ હાથમાં લીધો છે એટલે જવાબ પૂરો જ કરું.

"બાની તબિયત સરસ છે. હરિલાલનાં બાળકોની એ સંભાળ રાખે છે. ગઈ તા૦ ૨૦મીએ ફાતિમાનાં લગ્ન એક સુંદર જુવાનની સાથે થઈ ગયાં. લગ્નવિધિ બહુ જ સાદો, કશી ધમાલ વિનાનો હતો. લગ્ન આશ્રમભૂમિ ઉપર જ થયાં. એના પતિ અમદાવાદમાં જ રહે છે એટલે ફાતિમાને મળવાનું વારંવાર થયાં જ કરશે.

"ઈંગ્લંડમાંથી એમને કાઢી મૂકયા પછી મિ. કેલનબૅક તરફથી કશા સમાચાર નથી. મેં તપાસ કરાવી પણ કશો પત્તો લાગ્યો નથી.

"મિસિસ વેસ્ટની તબિયતનું સાંભળી દિલગીર થયો. આશા રાખું છું હવે તે સારાં થઈ ગયાં હશે. મારા તરફથી હિલ્ડને પ્યાર. એ કોઈ દિવસ મને સંભારે છે અથવા મારો વિચાર કરે છે ખરી?

"આશ્રમમાં મકાનો બાંધવાનું કામ હજી ચાલ્યાં જ કરે છે. હું આશા રાખું છું કે કોઈક દિવસ તમે એ જોશો અને તેની રચનામાં તમારો હિસ્સો પણ લેશો.

"મારું જીવન તો હમેશની જેમ ખૂબ પ્રવૃત્તિમય ચાલે છે. મારી પોતાની કહી શકું એવી એક ક્ષણ પણ હોતી નથી.

"દેવદાસ બનારસમાં છે. હિંદીનો અભ્યાસ પાકો કરવા ત્યાં ગયેલ છે. હરિલાલ વેપારમાં આગળ વધતો નથી. છેવટે શું કરશે તે કાંઈ ખબર પડતી નથી.

"ભાઈ કોટવાલને બહુ વખત થયાં જોયા નથી. તેમના તરફથી કશા સમાચાર પણ નથી. પરાગજી દેસાઈ બાના ભાઈ સાથે જોડાયા છે. મેઢ કશું કરતા નથી. છગનલાલ હિસાબ રાખે છે. મગનલાલ મુખ્ય વ્યવસ્થાપક છે. એનાં બાળકો મોટાં થયાં છે. પ્રભુદાસને ક્ષય છે એમ કહે છે. કાશીબહેનનો બાંધો બહુ નબળો તો છે જ. કૃષ્ણદાસની તબિયત પણ બહુ સારી ન ગણાય. ઇમામસાહેબ ખરીદીનું કામ સંભાળે છે. તેમનાં પત્ની આશ્રમનું દરજીકામ પુષ્કળ કરે છે. તમે જેમને ઓળખો છો તેમની પ્રવૃત્તિઓનું ઠીક ઠીક વર્ણન મેં આપ્યું.

"પ્યાર."

મૌલાના અબ્દુલ બારીને લખ્યું:

"પ્રિય મૌલાના સાહેબ,

"હું ફૈઝાબાદ ન આવ્યો તે માટે તમારી માફી ચાહું છું. મારી તબિયતને ગંભીર ઇજા પહોંચાડયા વિના હું આવી શકું એમ નહોતું અને કાંઈ નહીં તો આવી રહેલી લડત માટે હું તબિયત સાચવવા ઇચ્છું છું. મારો ડાબો પગ ખોટકી ગયો હોય એમ લાગે છે. અહીં તેને બરાબર કરી દેવાની આશા રાખું છું, જો થોડા દિવસ અહીં રહી શકું તો. આપણા મિત્રો આગળ મારા તરફથી વકીલાત કરશો.

"ઇગ્લંડ જવા વિષે તો બધું તમે સાંભળ્યું હશે. મિત્રો જવાનું ખાસ ઇચ્છે તે વિના મારી જવાની ઇચ્છા નહોતી. એવું કાંઈ જણાયું નહીં એટલે મિ. મૉન્ટેગ્યુને મેં તાર કરી દીધો છે. તેના જવાબની રાહ જોઉં છું.

"મને એ બહુ જરૂરનું લાગે છે કે કાયમ સ્લાહ મસલત માટે મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ અને મૌ. શૌકતઅલીએ મુંબઈમાં રહેવું જોઈએ. સંગઠન તરત જ શરૂ થઈ જવું જોઈએ. મૌ. અબુલ કલામ આઝાદ હજી માંદા છે એ કમનસીબી છે. બને તેટલા વહેલા મુંબઈ આવી જવાનું મેં એમને કહ્યું તો છે."

મિસિસ ઝીણાને એક કાગળમાં લખ્યું:

"મિ. ઝીણાને કહેશો કે તેમને હું યાદ કરું છું. તેમને હિંદુસ્તાની અથવા ગુજરાતી શીખી લેવા તમારે સમજાવીપટાવીને તૈયાર કરવા જોઈએ. તમારી જગ્યાએ હું હોઉં તો હું તો તેમની સાથે હિંદુસ્તાની અથવા ગુજરાતીમાં જ બોલવાનું શરૂ કરી દઉં. તેમ કરવામાં તમારું અંગ્રેજી તમે

ભૂલી જાઓ અથવા એકબીજાની વાત તમે સમજી ન શકો એવો કશો ભય નથી. કે પછી છે?

"ત્યારે શરૂ કરશો ને? મારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખો છો તે ખાતર પણ શરૂ કરવાનું હું તમને કહું છું."

સરલાદેવી ચૌધરાણીને ગઈ કાલે લખ્યું:

¶ "આ લખી રહ્યો છું ત્યારે દીપકને બાલકૃષ્ણના મધુર સિતાર સાથે ગાતો સાંભળું છું. બાલકૃષ્ણ મને ભગવાન પાસેથી મળેલી મહા ભેટ છે. તે ફૂલ જેવો નિર્દોષ છે. મારી સંભાળ માના જેવી રાખે છે.

"ખિલાફત વિષે એ. પી. ને મેં સંદેશો આપ્યો છે તે તમે વાંચ્યો? 'યંગ ઇન્ડિયા'ની નકલ તમારી પાસે ન હોય એમ ધારીને એક નકલ મોકલું છું. એમાંથી ખાદી ઉપરનો મારો લેખ જરૂર વાંચજો.

"કાલે ગવાયેલું ભજન મોકલું છું:

> મોરી લાગી લગન ગુરુ ચરનન કી
> ચરન બિના મુઝે કછુ નહીં ભાવે,
> જૂઠ માયા સબ સપનન કી. મોરી૦
> ભવસાગર સબ સૂખ ગયા હૈ,
> ફિકર નહી મુઝે તરનન કી. મોરી૦
> મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર
> ઉલટ ભઈ મોરે નયનન કી. મોરી૦"

સરલાદેવીને આજે બીજો કાગળ લખ્યો:

¶ "ગઈ કાલે પૂનાથી સિંહગઢ ઊપડતાં પહેલાં તમને એક કાગળ પેન્સિલથી લખ્યો છે. દાક્તરે મને કહેલું કે મારું શરીર બહુ નંખાઈ ગયેલું છે અને ચાલીને ઉપર ચઢવાનું સાહસ મારે કરવું જોઈએ નહીં. પણ મારી મૂર્ખાઈમાં મને લાગ્યું કે હું ચઢી શકીશ. એટલે મહાદેવ, દીપક અને હું ચઢવા લાગ્યા. પણ તમને જાણીને દુઃખ થશે કે અર્ધો ફર્લાંગ પણ અમે ગયા નહીં હોઈએ ત્યાં તો મારા ડાબા સાથળમાં અસહ્ય વેદના થવા લાગી અને મારે પ્રયાસ છોડી દેવો પડ્યો. હું બહુ શરમિંદો પડી ગયો અને મારી તાકાત આટલી બધી ઘટી ગઈ છે એ જાણીને ખૂબ દુઃખી થયો. પણ આવી ભૂંડી હાલતમાં પણ મારે પ્રફુલ્લિત રહેવું જોઈએ. હું પ્રયત્ન કરીશ.

"બે સ્વપ્નામાંથી હમણાં જ ઊઠ્યો. એક સ્વપ્નું તમારે વિષે હતું અને બીજું ખિલાફતનું. તમે બે જ દિવસમાં પાછાં આવ્યાં તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો. મેં પૂછ્યું કે આટલાં જલદી ક્યાંથી? તમે કહ્યું કે, 'એ તો મને પોતાની પાસે બોલાવી લેવાની પંડિતજીની* યુક્તિ હતી. જગદીશનાં લગ્નની તો

*સરલાદેવીના પતિ પંડિત રામભજ દત્ત ચૌધરી. દીપક તેમનો દીકરો.

હજી ઘણીયે વાર છે. એટલે પાછી આવી.' પછી મને ખબર પડી કે એ તો સ્વપ્નું હતું એટલે મારો આનંદ ઊડી ગયો. હું ફરીથી ઊંઘી ગયો, ત્યાં મુસલમાનોની એક મોટી મજલિસમાં જઈ પહોંચ્યો. સામાન્ય ભાષા તરીકે હિંદુસ્તાનીના ઉપયોગ વિષે બોલતાં એક વક્તાએ જણાવ્યું કે બગદાદી લોકો જે બોલી બોલે છે તેને પણ હિંદુસ્તાનીની જ શાખા ગણવી જોઈએ અને તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સભામાંથી બીજાઓએ આમ હિંદુસ્તાનની બહાર જવા સામે વિરોધ કર્યો. અબ્દુલ બારીસાહેબ મારી બાજુમાં જ બેઠા હતા. તેમણે પેલા વક્તાનો પક્ષ લીધો. પણ સભાજનો એટલા ગુસ્સે ભરાઈને વિરોધ કરવા લાગ્યા કે તેઓ કશું બોલી શક્યા નહીં. પેલા વક્તા પ્રત્યેનું આ જાતનું વર્તન બારીસાહેબને પસંદ ન પડ્યું. મેં એના ગુણદોષ સમજાવવા માંડ્યા. પછી એ શી રીતે થઈ શકે એ મુદ્દા ઉપર ચર્ચા ઊતરી. કોઈ પણ ભોગે સત્યને વળગી રહેવાની આવશ્યકતા ઉપર મેં ભાર મૂક્યો. એટલામાં સભામાં ગરબડ મચી અને હું જાગી ગયો. જાગીને તરત આ કાગળ લખવા બેઠો છું.

"દીપક મહાદેવની સાથે ખુરશી વિના ચઢી ગયો. તેથી એને કશું જ થયું નથી. નીકળતી વખતે એણે દૂધ પી લીધું હતું અને આવીને કેક ખાધી. અત્યારે ઘસઘસાટ ઊંઘે છે. પ્રભુદાસ બહુ સારો દેખાય છે અને વધારે સ્ફૂર્તિમાં છે. બાલકૃષ્ણ અમારી સામા અડધે રસ્તે આવ્યા હતા. રેવાશંકરભાઈ આવતી કાલે આવવાના છે. ડૉક્ટર હમણાં જ મારે માટે બે બકરીઓ લઈને આવ્યા. મને ખબર મળી છે કે તિલક મહારાજ પણ આજે સાંજે આવવાના છે. એમના માણસો તો એમના બંગલામાં આવી પણ ગયા છે.

"બકરીઓ હવે પોતાના રુચિર સંગીત સાથે દાખલ થાય છે. લગ્ન પતી ગયું હોય અથવા મુલતવી રહ્યું હોય તો હું આશા રાખું છું કે તમે પણ મંડળીમાં ભળશો અને તમારા સંગીતથી તથા તમારા હાસ્યથી આનંદમાં વૃદ્ધિ કરાવશો.

"આમ તો હું લખ્યે જ જાઉં પણ મારે અટકવું જોઈએ. તમને કંટાળો આવશે એ ભય નથી, પણ મારે બીજાં કામોને પહોંચી વળવું જોઈએ.

"તમે (જલિયાંવાલા) બાગ ફંડમાં તમારી બંગડીઓ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું તેની માગણી કરતા લાલા ગિરધારીલાલના કાગળની મને હમણાં જ યાદ આપવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે એ ગઈ કાલે તમને મોકલી આપવામાં આવી છે. ગમે તેમ હો હું એ વાતની તમને યાદ દેવડાવું છું. મેં ધારેલું કે તમે ત્યાં ને ત્યાં જ બંગડીઓ આપી દીધી હશે.

"મારા પગની તો તમે ચિંતા કરશો જ નહીં. આ સ્થળની ગજબ હવાથી હું સાજોતાજો થઈ જઈશ. દીપકની પણ કશી ચિંતા ન કરશો. અમે બધા એની સંભાળ રાખીશું. શંકરલાલ એને મોટરમાં કોલાબા ફરવા લઈ ગયા હતા. એમણે મને પૂછ્યું કે એને સિનેમામાં લઈ જાઉં ? મેં કહ્યું કે 'એ જવાબદારી હું ન લઉં.' તમારી જો રજા હોય તો બીજી કોઈ વાર એને મોકલીશ. મેં તો એને બદલે એને કોલાબા અથવા વિકટોરિયા ગાર્ડનમાં ફરવા લઈ જવા કહ્યું. ફરવા જવાનો ઇતિહાસ આ છે. મહાદેવ તથા દીપક શંકરલાલ સાથે જમ્યા હતા. દીપકની બાબતમાં મેં કર્યું તે ખરું હતું ને ?

"પ્યાર."

સરલાદેવીને કાલે સાંજે લખેલો કાગળ:

१–५–२०

"અત્યારે સાંઝના લગભગ પાંચ વાગ્યા છે. પથારીમાંથી હમણાં જ ઊઠ્યો. કાલે રાતે સખત માથું દુખતું હતું અને અગિયાર વાગ્યા સુધી અર્ધજાગ્રત જેવી દશામાં હતો. ત્યાર પછી બરાબર ઊંઘ્યો. અત્યારે માથું જરાયે દુખતું નથી. પણ એક ફર્લાંગ પણ ચાલી શકાતું નથી. છતાં મારી જરાયે ચિંતા ન કરશો. મારી સ્થિતિ તમે જાણો અને પખવાડિયાનો વાયદો આપ્યો છે તે પાળો એટલા જ ખાતર આ લખું છું. ત્યાં સુધીમાં જગદીશનું લગ્ન પતી ગયું હશે અથવા મુલતવી રહ્યું હશે. પંડિતજીને પણ સાથે લાવી શકો તો એના જેવું રૂડું શું ? એમણે આશ્રમજીવન જોવું જોઈએ અને ગાળવું જોઈએ.

"તિલક મહારાજ આજે સવારે મળી ગયા. સાથે એમના દીકરા અને જમાઈ આવ્યા હતા. વાર્તાલાપ કેવળ ઔપચારિક થયો.

"દીપકનું ઠીક ચાલે છે. આ જગ્યા એને પસંદ પડી જણાય છે. એનો રસો શુદ્ધ છે. પણ એ સહેલાઈથી દોરવાઈ જાય છે.

"રેવાશંકરભાઈ સવારે આવ્યા. સુંદર કેરીઓ લાવ્યા છે. તેમાં ભાગ પડાવવા તમે હાજર નથી એ મને જરાયે ગમતું નથી.

"આજે સવારે રોજને વખતે ઊઠેલો, પણ પાછો સુઈ ગયો. સૂર્યોદય નિહાળ્યો નહીં. તમે અહીં હોત તો હું જાણું છું કે રાજરાજેશ્વરની સવારી આવતી જોવા તમે મને ખેંચી ગયાં હોત.

"પાદશાહ 'ઇસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ'માં લખે છે. તમે સાથે હતાં ત્યારે જ ઘણું કરીને કાપલી આવેલી. તેના ઉપરથી મેં એક લેખ લખાવ્યો છે. સારો છે. તમે પ્રમાણપત્ર આપશો.

"હવે મારી માગણી હુ જાણું છુ કે તમે ઘણ આપ્યુ છે પણ જેમ મળતુ જાય છે તેમ મારી ભૂખ વધે છે તમે કહેતુ કે આશ્રમમા કામ કરતા તમને શરમ આવે છે ત્યા ઘરકામ કરવાનુ શરૂ કરીને એ શરમ તમે કાઢી નાખો નહી ? મારી ખાતર એ કરવા માડો તોપણ મને વાધો નથી એમા પોતાના વિચારો ફેરવવાનો પ્રશ્ન નથી એ તો પોતાનો અણગમો કાઢી નાખવાનો સવાલ છે તમે મહાન અને ભના છો, છતા જ્યા સુધી ઘરકામ કરવાની શક્તિ તમે ન મેળવો ત્યા સુધી હુ તમને પૂર્ણ સ્ત્રી ન કહુ તમે તેમ કરવાનો બીજાને ઉપદેશ આપો છો ખરા તમારો એ ઉપદેશ વધારે અસરકારક ત્યારે જ થશે, જ્યારે લોકો જોશે કે આ ઉમરે અને આવી સ્થિતિએ પહોચેલા હોવા છતા કામ કરવામા તમે નાનમ નથી માનતા ચ્યાર

તમારો
સ્મૃતિકાર (લો–ગિવર)"

આજે અષ્ટાવક્ર ગીતામાથી નીચેના ત્રણ શ્લોકો ઉતારીને સરલાદેવીને મોકલ્યા અને તેની સાથે લખ્યુ

*मुक्तिमिच्छसि चत्तात विपयान् विपवत्यज।
क्षमार्जवदयानोपसत्य पीयूपवद्भज॥ २॥
यदि दह पृथक्कृत्य चिति विश्रम्य तिष्ठसि।
अधुनैव सुखी शातो वन्धमुक्तो भविष्यसि॥ ४॥
मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमान्यपि।
किंवदन्तीह सत्यय या मति सा गतिभवत॥ ११॥

"ગઈ કાલે હુ અષ્ટાવક્ર ગીતા વાચતો હતો તેમાથી વધારેમા વધારે પ્રભાવશાળી મને લાગ્યા તે શ્લોકો ઉતારીને મોકલુ છુ તમે એક વાર કહેતુ કે બીજા કવિઓની બીજી વસ્તુઓ તમને જેટલી અસર કરે છે તેટલી ભગવદ્ ગીતા તમને અસર કરતી નથી એટલે એમ મને કે આ શ્લોકો પણ તમને અસર ન કરે પણ જે વસ્તુ અત્યારે મને પાવનકારી લાગી છે તે વસ્તુમા

---

* અષ્ટાવક્ર મુનિ જનકને કહે છે

૨ હે તાત, જો તુ મુક્તિને ઇચ્છતો હોય તો વિષયોનો વિષની જેમ ત્યાગ કર (અને) ક્ષમા ઋજુતા દયા સતોષ તથા સત્યનુ અમૃતની જેમ સેવન કર

૪ જો તુ દેહને અલગ પાડી ચિદ્(રૂપ)મા સ્થિર થઈને રહેશે, તો હમણા જ સુખી, શાત અને બધથી મુક્ત થઈશ

૧૧ જે પોતાને મુક્ત માને છે તે મુક્ત છે, જે પોતાને બદ્ધ માને છે તે બધાયેલો છે આ લોકવાયકા સાચી છે કે જેવી મતિ તેવી ગતિ થાય છે

તમને ભાગીદાર બનાવ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. વળી મારે પરાણે આળસુ રહેવું પડે છે, કારણ હું હજી પથારી છોડી શકતો નથી, તે વખતે આ શ્લોકો મને સાંત્વન આપનારા થઈ પડયા છે."

એક મિ. રહેમાનને લખ્યું :

૧ "બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવો એ (તેને) સજા (રૂપ) છે. હું બ્રિટિશ માલ ખરીદું તેથી કાંઈ બ્રિટિશ રાજ્ય જે અન્યાય આચરતું હોય તેમાં ભાગીદાર બનતો નથી. પણ જ્યારે સરકાર અન્યાય કરી રહી હોય ત્યારે એની સાથે સહકાર કરું તો હું સરકારના અન્યાયમાં ભાગીદાર બનું છું. એટલે અન્યાયી સરકારની સાથે અસહકાર એ કર્તવ્ય અથવા ધર્મ થઈ પડે છે. જો લાગવગવાળા મુસલમાનોની બીરુતાને લીધે અને હિંદુઓના અળગાપણાને લીધે મુસલમાન જનતા અસહકારને અપનાવી નહીં શકે તો તેનું અનિવાર્ય પરિણામ ખુનામરકીવાળા વિપ્લવમાં આવવાનું છે, અલબત્ત જો ખિલાફતના પ્રશ્નનો ફેંસલો મુસલમાનોની વિરુદ્ધમાં આવે તો. પરંતુ ઉપર જણાવેલા બન્ને વર્ગ મુસલમાન જનતામાં વ્યાપેલી લાગણીની આંતરિકતા સમજી જશે તો તેઓ અસહકારને સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ બનાવશે અને ઇષ્ટ પરિણામ લાવી શકશે."

૨–૫–'૧૯

સરલાદેવીને કાગળ :

૧ "ગઈ કાલે અષ્ટાવક્રગીતાના પહેલા અધ્યાયમાંથી મને પસંદ પડેલા ત્રણ શ્લોકો મેં તમને મોકલી આપ્યા. એમાં જનક શીખે છે કે પોતાનો મોક્ષ પોતાના જ હાથમાં છે. તેનો ઉપાય પોતાની ઇન્દ્રિયોની મોહજાળમાંથી છૂટવું એ છે. બીજા અધ્યાયમાં આ જ્ઞાન લાધતાં પોતાને થયેલો આનંદ તે વ્યક્ત કરે છે. નીચેના શ્લોકો જુઓ :

*अहो निरञ्जनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।
एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विडम्बितः ॥ १ ॥
तन्तुमात्रो भवेदेव पटो यद्वद्विचारितः ।
आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितम् ॥ ५ ॥

---

*જનક કહે છે :

૧. હું નિરંજન, શાન્ત, જ્ઞાનરૂપ અને પ્રકૃતિથી પર છું. આટલો વખત મોહથી હું ભરમાયેલો હતો.

૫. જેમ વિચાર કરતાં જણાય છે કે કપડું તન્તુરૂપ જ છે, તેમ વિચાર કરતાં જણાય છે કે (આ) વિશ્વ આત્મારૂપ જ છે.

आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानान्न भासते।
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद्भासते न हि॥७॥
मत्तो विनिर्गत विश्व मय्येव लयमेष्यति।
मृदि कुम्भो जले वीचि कनके कटक यथा॥१०॥
अहो जनसमूहेऽपि न द्वैत पश्यतो मम।
अरण्यमिव सवृत्त क्व रति करवाण्यहम्॥२१॥

"બીજા અધ્યાયના પચીસ શ્લોકોમાથી મે પાચ જ પસદ કર્યા છે તમને એક કામ સોપુ ? આ શ્લોકોની નકલ કરીને દેવદાસને મોકલી આપશો ? આ સુદર કળાકૃતિની એક સક્ષિપ્ત આવૃત્તિ તમારે માટે તૈયાર કરવાનુ મને મન થઈ જાય છે

"આજે પણ મારી તબિયત સારી નથી હજી મારે વધુ વખત પથારીવશ રહેવુ પડશે ઊઘમા પણ હજી તમારા વિચાર આવ્યા કરે છે પડિતજી તમને હિદુસ્તાનની મહાશક્તિ કહે છે તે ખોટુ નથી તમે એમના ઉપર ભૂરકી નાખી હશે હવે એ કળા મારી ઉપર અજમાવી રહ્યા છો પણ બે પખીડા ગાના માડે તેથી કાઈ વસત આવી ન કહેવાય જો તમે ખરેખરી મહાશક્તિ હો તો મનસા, વાચા અને કર્મણા હિદના દાસી બનીને હિદને તમે મત્રમુગ્ધ કરશો

"તમારી તથા પડિતજી બન્ને ઉપર હુ દીપક પાસે કાગળ નથી લખાવી શકતો એટલે પડિતજી ઉપરના એક કાગળથી તમારે સતોષ માનવો પડશે એ કહે છે કે માતાજી મને રોજ ન લખે, પછી મારે શા માટે એમને રોજ કાગળ લખવો જોઈએ ? અપકાર સામે પણ ઉપકાર કરવાનો પાઠ મે આમાથી એને આપ્યો મે તેને કહ્યુ કે તમે કાગળ તો કદાચ લખ્યો હશે પણ હજી ટપાલમા આ યો નહીં હોય ગઈ કાલે તમારા કાગળની મને ખાતરી હતી, પણ આવ્યો નહીં આજનો દિવસ પણ ખાલી જાય છે મને નવાઈ લાગે છે છતા હુ જાણુ છુ કે તમે તો લખ્યો જ હશે દુષ્ટ ટપાલનો જ એ ગોટાળો છે

---

૭ આત્માના અજ્ઞાનને લઈને જગતનો ભાસ થાય છે આત્માનુ જ્ઞાન થતા એ (જગત) ભાસતુ નથી દોરડાના અજ્ઞાનથી જ (એમા) સર્પનો ભાસ થાય છે તેનુ જ્ઞાન થતા જ એ (સર્પ) ભાસતો નથી

૧૦ જેમ ઘડો માટીમા તરગ પાણીમા અને કડુ સોનામા લય પામે છે, તેમ મારામાથી બહાર નીકળેલુ વિશ્વ મારામા જ લય પામે છે

૨૧ અહો જનસમૂહમા પણ દ્વૈત ન જોનારા મારે માટે (બધુ) અરણ્ય જેવુ થઈ ગયુ છે (તો) હુ શામા રતિ રાખુ ?

"'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'માંથી હિંદી સંગીત વિષેની બે કાપલીઓ આ સાથે મોકલું છું. તમને કદાચ એમાં રસ પડશે. તમે તમારી આળસ ખંખેરી નાખો તો હિંદને તમારું સંગીત આપી શકો. એને માટે તમે ગાઓ એટલું બસ નથી. તમે ગાઓ તેની સાથે હિંદને પણ ગાતું કરવાનું છે. પણ તે માટે તો અભ્યાસ અને લગન જોઈએ, તમારી સંગીતશક્તિ હિંદને અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ જોઈએ.

"દેવદાસને માટે આ શ્લોકોની નકલ કરવાની તમે તકલીફ ઉઠાવશો તો હું માનું છું કે એને માટે ભજનની પણ તમે નકલ કરશો.

"ગઈ કાલે પણ તિલક મહારાજ અહીં આવ્યા હતા. તેમણે નિખાલસપણે કહ્યું કે તમારી ખામોશ અથવા ક્ષમા મારામાં નથી. હું તો 'જૈસે કો સાથ તૈસા'ની નીતિને માનું છું. મિસિસ બેસંટ ઉપર હાડોહાડ લાગી જાય એવી ટીકા તેમણે કરેલી, તેની સામે મારો નમ્ર વિરોધ મેં દર્શાવ્યો. તેના જવાબમાં આ તેમણે કહ્યું. મિસિસ બેસંટ ઉપરની ટીકા તમે કદાચ નહીં વાંચી હોય. મેં પણ અહીં જ વાંચી. શ્રી ખાપરડેએ તેને પૂતના માશી કહી છે તેનો પણ એ બચાવ કરતા હતા. આગળને બહુ ગમે એટલી નિખાલસપણે તેમણે વાત કરી.

"મિસ ફેરિંગ હજી આવી નથી. સ્ટીમરની ટિકિટ મેળવવા માટે મુંબઈ રહેવાની જરૂર ન હોય તો એને મેં સિંહગઢ આવવાનું નોતરું આપ્યું છે. આજના તમારા કાગળની છેલ્લી આશા હવે ગઈ. કારણ ટપાલવાળો થોડાં વર્તમાનપત્રો જ લઈને આવી ગયો. દેવદાસ મને લખે છે કે પંડિતજી — માફ કરજો, માલવિયાજી — વળી પાછા કહે છે કે મારે ઇંગ્લંડ જવું જોઈએ. મને લાગે છે કે તેમનું કહેવું હવે બહુ મોડું છે. મને તો લાગે છે કે અહીં જ આપણું સંગઠન પાકું હોયા વિના આપણું ત્યાં જવું કેવળ નિરર્થક છે."

'યંગ ઇન્ડિયા'ના તા. ૨૮મી એપ્રિલના અંક ઉપર સવિસ્તર ટીકા કરતાં નીચેના કાગળમાં પત્રકારની સાધનસંપત્તિ ઉપર ઊંડાણથી ચર્ચા કરે છે:

"પ્રિય ભાઈ લાલચંદ,

"તા. ૨૮મી એપ્રિલના 'યંગ ઇન્ડિયા'માંની તમારી બધી નોંધો વાંચી ગયો. પહેલી બરાબર છે, બીજી ખરાબ નથી, જોકે નબળી છે, ચોટદૂક નથી. ત્રીજીનું વસ્તુ સારું છે, પણ વિવેચનની રીત સારી નથી. ચોથીનું વસ્તુ તથા રીત બન્ને ખરાબ છે. વસ્તુ ખરાબ એટલા માટે કે તમે જાણો છો કે કૉંગ્રેસનું પ્રતિનિધિમંડળ વિલાયત જતું નથી. તમે એ નહોતા જાણતા તો તમારે ખાતરી કરી લેવી જોઈતી હતી. રીત એટલા માટે ખરાબ છે કે એ 'યંગ ઇન્ડિયા'ની શૈલીમાં નથી લખાઈ. પાંચમી નોંધ વસ્તુની બાબતમાં બહુ સારી છે, પણ એક સન્નારી પ્રત્યે દુર્વર્તન થયું એવા મહત્ત્વના કેસને તમે

ભાગ્યે જ પૂરો ન્યાય આપ્યો છે. મારી ટીકા તમને ભડકાવવા માટે નથી, પણ ભવિષ્યમાં વિષયોની પસંદગીમાં તથા તેના વિવેચનની રીતમાં તમે વિશેષ કાળજી રાખો એવી ચેતવણી આપવા માટે છે. 'યંગ ઇન્ડિયા'માં વિષયોની વિવિધતા નહીં આવે તેથી તે ઊતરતું દેખાવાનું નથી પણ વિષયોની પસંદગીમાં મૌલિકતા નહીં હોય, હકીકતોની ચોકસાઈ નહીં હોય અને વિવેચનમાં બળ નહીં હોય તો એ જરૂર ક્ષુદ્ર લેખાશે ચોકસ, મૌલિક અને સામર્થ્યવાળા થવા માટે તમારે ઊંડા અભ્યાસી બનવું જોઈશે ત્યારે જ પોતાને વિષે તમારામાં જ્ઞાનપૂર્વકનો વિશ્વાસ આવશે. વિષયોની સંખ્યા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં વિષયના ઊંડાણમાં જાઓ વિષયની આસપાસ ફરી વળો, વિષયની અંદર પ્રવેશ કરો, વિષયનો પાર પામો (walk around your subject, walk into it, walk through it) અને 'યંગ ઇન્ડિયા'નાં પાના તમે જીવંત બનાવશો.

"ચાલુ અંકમાંના મારા પોતાના લેખો ફરી વાંચી જતાં એ લેખોના કેટલાક ભાગોમાં મારું હમેશનું બળ હું જોઈ શકતો નથી. ખાદી વિષેનો લેખ ઉત્તમ છે, પણ તેના છેલ્લા પેરાનું અંગ્રેજી જોતાં જણાય છે કે એ લખતી વખતે હું અર્ધી ઊંઘમાં હઈશ અથવા બેદરકાર હઈશ 'કોઈ એ વાપરવા નારાજ હોય છતાં' (even if one is disinclined to use it) એ વાક્યની પછી તરત ફરી આ વાક્ય આવે છે: 'કોઈ એ વાપરવા રાજી ન હોય છતાં (even if one is not inclined to use it). 'વાપરવું' શબ્દ ચાર લીટીમાં ચાર વાર આવે છે. મારા લેખમાં આવું દસમી પંક્તિનું વાક્ય હું નિભાવી ન લઉં. પણ તમે એ નિભાવી લીધું. તેનું દુઃખ નથી કરતો, કારણ તમારી શૈલીને વિષે મને વિશ્વાસ બેસી જાય ત્યાં સુધી મારી મંદગી, શિથિલપણું અથવા બેદરકારીની સજા મારે ભોગવવી જ રહી

"હવે અસહકાર ઉપરનો મારો લેખ લો એમાં વસ્તુ અલબત્ત સંગીન છે પણ એ સંગીન રીતે મુકાયું નથી. હું જાણું છું કે કેટલી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં એ લેખ મેં લખ્યો છે પણ તે કારણે વાચકો બેદરકારીથી લખાયેલા લેખો દરગુજર કરે એવી આશા મારાથી કેમ રખાય? મારો પહેલો લેખ ઠીક વાંચવા લાયક છે. પણ એ જ લેખ મેં સિંહગઢમાં લખ્યો હોત તો જુદી જ રીતે લખાત જાહેરનામું (મૅનિફેસ્ટો) એ મને પસંદ પડતી ચીજ છે એની શૈલી સુંદર છે, વક્તવ્ય સ્પષ્ટ અને આકર્ષક છે, અને તમામ મુદ્દા સંક્ષેપમાં અને ખૂબીદાર રીતે આવી જાય છે. એના કરતાં પણ વધારે સારી રીતે હું લખી શકત, પણ છે તેવો યે એ લેખ સરસ છે

"હવે વિચાર માટે મેં તમને પૂરતી સામગ્રી આપી દીધી. મારામાં જે ઉત્તમ હોય તે લેવા તમે મારી પાસે આવ્યા છો. તમારામાં જે ઉત્તમ હોય તે દેશને આપો અને પ્રતિ સપ્તાહ તમારા ઉત્તમ કરતાં વધારે સારું કરો (do better than your best). આમ કરવા માટે તમારે 'સ્વદેશી'નો અભ્યાસ કરવો પડશે. રમેશ દત્ત, રાધાકમલ મુકરજી, બૅરો અને હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગો પર લખનારા બીજા લેખકો વાંચી જાઓ. તમારે સરકારી રિપોર્ટો તથા આંકડાનાં તારણો (Statistical abstracts) વાંચવાં જોઈએ અને દર અઠવાડિયે હકીકતો અને આંકડાથી વાચકોને નવરાવી દેવા જોઈએ. તમારી પાસે પુસ્તકાલય નથી એમ મને કહેશો નહીં. અમદાવાદમાં જઈને બધાં પુસ્તકાલયો ઢૂંઢી વળો અને તમારે જોઈતી વસ્તુ ખોળી કાઢો. તે જ પ્રમાણે હિંદી અને પ્રાદેશિક ભાષાઓના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાનો છે. ઇંગ્લંડમાં નોર્મન રાજાઓના વખતમાં ફ્રેન્ચ ભાષાની લહે લોકોને લાગેલી હતી. તેમાંથી કેટલાક અંગ્રેજીના પ્રેમીઓએ અંગ્રેજી ભાષાને કેવી રીતે ઉગારી લીધી, તેનો અભ્યાસ કરો. કેવી રીતે રશિયામાં એક જ અધ્યાપકે પોતાના પુરુષાર્થથી રશિયાની આખી કેળવણીમાં ભારે ક્રાન્તિ આણી અને ત્યારથી રશિયાની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો આરંભ થયો તેનો અભ્યાસ કરો. ભાષાવાર પ્રાદેશિક વહેંચણીનો પ્રશ્ન લો. મારાં કાગળિયાંમાંથી એ વિષે સંગ્રહાયેલી સામગ્રી મળી આવશે. પણ તમે પોતે પણ સામગ્રી એકઠી કરી શકો છો. હિંદુ-મુસલમાન એકતાના પ્રશ્નમાં તો તમારે નિષ્ણાત બનવું જોઈએ. ખિલાફતના પ્રશ્ન ઉપર શ્રી બૅન્કર પાસેથી તેમનાં અંગ્રેજી સાપ્તાહિકો, 'ધી ન્યુ એજ' 'ધી નેશન' વગેરે તમારે મેળવી લેવાં જોઈએ. ટર્કીના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરો. તેની જે બદગોઈ ચાલે છે તેનો અભ્યાસી તરીકે જવાબ આપો. આ બધામાં તમારા નાણાંવિષયક જ્ઞાનનો ઉમેરો થશે એટલે દર અઠવાડિયે પીરસવાની પૂરતી સામગ્રી તમને મળી રહેશે.

"મારી સૂચના છે કે આ કાગળ તમે ફાડી નાખશો નહીં, પણ અનેક વાર કાળજીપૂર્વક વાંચી જજો અને હું તમારી પાસે શી અપેક્ષા રાખું છું તેના સ્મરણ તરીકે રાખી મૂકશો. પટવર્ધનને તો આ વંચાવજો જ. પણ હું ઇચ્છું છું કે જવાબદારીમાં તેમને ભાગીદાર કરશો નહીં. કારણ એટલું જ છે કે 'યંગ ઇન્ડિયા' 'એડિટ' કરવાની જવાબદારીનો બોજો હજી મેં તેમના ઉપર નાખ્યો નથી. તેમણે તે લઈ લીધી છે અને બહાદુરીથી લીધી છે, પણ મેં હજી તેમને એ માટે જવાબદાર ગણ્યા નથી. ત્યાં સુધી 'યંગ ઇન્ડિયા'નું એમનું કામ ભેટના રૂપનું છે. તે માટે હું આભારી છું. પણ તમારી કલમમાંથી આવે એ બધાની હું જેમ ટીકા કરું તેમ તેમના કામની ટીકા કરું નહીં.

"અહીં બે જુદા જુદા વિચારોનો ગોટાળો કરશો નહીં. તમે પગાર લો છો તે કારણે તમારા અને પટવર્ધનના કામમાં ભેદ પડતો નથી. તમે મારી પાસે ખાસ 'યંગ ઇન્ડિયા' માટે જ આવ્યા છો. પટવર્ધન કોઈ પણ કામ હું સોંપું તે માટે આવ્યા છે. મગનલાલ પગાર લેતા નથી, પણ જે કામ તેના ખાતાનું હોય તેની હું નિર્દય થઈને ટીકા કરું છું. પટવર્ધનને પણ કોઈ ખાતાની જવાબદારી સોંપીશ ત્યારે એમના પ્રત્યે પણ એ જ પ્રમાણે વર્તીશ."

"પ્રોફેસર*ના પિતાને લખેલા નીચેના કાગળમાં આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાના ઉદ્દેશોનો કાંઈક ખ્યાલ આપી દીધો છે. ગિરધારીના સંબંધમાં તેમણે કાગળ લખેલો, તેના ઉત્તરમાં :

"હું ચોક્કસ માનું છું કે બીજે ક્યાંય મેળવી શકે તે કરતાં આશ્રમમાં તમારો પૌત્ર વધારે મેળવી રહ્યો છે. કોઈ પણ છોકરા વિષે મને એમ ન લાગતું હોય તો હું જરૂર એ છોકરાને આશ્રમમાં ન રાખું. મારે મતે આશ્રમની કેળવણી એવી સર્વતોમુખી છે કે, તેમાંથી નીકળેલા યુવાનને કમાવું હોય તોપણ, એટલાં વર્ષ બીજે ક્યાંય અભ્યાસ કર્યા પછી જેટલું કમાઈ શકે તે કરતાં એ વધારે કમાઈ શકે. કારણ એ વધુ આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે. મારે એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે આશ્રમમાં બાળકોને સતત એવું માનવાનું શીખવવામાં આવે છે કે કેળવણી એ ચારિત્ર્યના ઘડતર માટે છે, પૈસા માટે નહીં. આશ્રમનાં બાળકોને ધનની તૃષ્ણાથી દૂર રહેવાનું શિક્ષણ સતત આપવામાં આવે છે. હું તમને આગ્રહપૂર્વક સલાહ આપું છું કે કોઈ પણ સંસ્થામાં ગિરધારીને પરાણે મોકલશો નહીં, પણ જે સંસ્થામાં એને રહેવું હોય ત્યાં રહેવા દેશો. પોતાને માટે પસંદગી કરવાની એ ઠીક શક્તિ ધરાવે છે."

મગનલાલભાઈને કાગળ :

"મેં કાલે મહાદેવને અનાયાસે પૂછ્યું કે તમે મગનલાલના સંતાપનું કંઈ કારણ જાણો છો ? તે ઉપરથી મોટર બાબત થયેલી વાતને પ્રસંગે તમે કાઢેલા ઊભરા તેણે મને જણાવ્યા. છતાં હું હમણાં તે એકેનો જવાબ નહીં આપું. તમારા કાગળની રાહ જોઈશ. આજે તો તમારો કાગળ આવવો જ જોઈતો હતો. અથવા મારે જવાબ તો શા આપવાના હોય ? પણ તમને શાંતિ મળે એવાં વચનો તો લખું જ. એ તમારો કાગળ આવ્યે જ.

". . . નું તો હું લખી નાખું. મારે ... ના વિવાહ નથી કરવા. પણ હું તમારી ચિંતા જે પ્રમાણે સમજ્યો તે પ્રમાણે જ મેં વિચારેલું ને હું બોલ્યો.

* આચાર્ય કૃપાલાનીજી. ગિરધારી એમના ભત્રીજા.

જો તમે હવે તે છોકરીને વિષે દૃઢ થયા હો ને … ને તમારી સાથે લઈ જઈ શકો તો તો હું તો …નું અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ જ આશ્રમનું મોટામાં મોટું પરિણામ માનું. … ને વિષે અને વિવાહને વિષે મારા ઉદ્‌ગારો ને વિચારો હતા તે જ છે. … નું પૃથક્કરણ આ છે. મારા વિચારો તો હતા તેવા જ છે, પણ બીજાઓ પ્રત્યેની મારી ઉદારતા વધી છે, અથવા તો તેને શિથિલતા પણ કહેવી હોય તો કહો. બીજાઓ મારા વિચારો ધરાવે એવી મને જે અધીરાઈ રહેતી તે નથી. એ અધીરાઈ, વિચાર અને અનુભવથી ગઈ છે."

મગનલાલભાઈને બીજો કાગળ લખ્યો:

૩–૫–'૨૦ "આજે તમારી ટપાલ મળી. પણ તમને મારી ઉપર લખવાનો વખત નથી મળ્યો તેથી ભાઈ મહાદેવ પાસેથી સાંભળેલું લખીને જેટલી શાંતિ તમને આપી શકાય એટલી આપવા ઇચ્છું છું.

"૧. મોટર વિષે મેં પુછાવ્યું જ કેમ? એ જ મારી શિથિલતા બતાવે છે.

"૨. ગુરુદેવ તથા પ્રતિમા વિષે જે કર્યું તેમાં વખતનો અને પૈસાનો ઘણો વ્યય થયો. ફળ કંઈ નહીં અથવા થોડું જ.

"૩. પ્રવૃત્તિઓ મારી પાસે આવે છે, હું તેને શોધતો નથી જતો, એ વાક્ય ખરોબર નથી.

"૪. સરલાદેવી ગાદલે બેસી જમ્યાં. હું પણ ત્યાં જ બેસી ખાઉં છું. એવી શી ઉતાવળ? શું તેઓ અને હું ટેકાણેસર બેસી ખાઈએ તો વધારે વખત જવાનો સંભવ છે?, અને જાય તો એવી શી ધાડ?

"૫. મારામાં જે ચુસ્તપણું આગળ હતું એ હવે ગયું છે.

"૬. મારી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓથી હિંદુસ્તાને અને આશ્રમે ગુમાવ્યું છે.

"૭. મારે ખરું જોતાં તો બધું છોડી આશ્રમમાં જ બેસી તેની પ્રવૃત્તિ, શાળા ઇ૦માં જ ગૂંથાઈ જવું જોઈએ. હવે કોઈ મારી ઉપર હારી જવાનો આરોપ નહીં મેલે.

"૮. મારામાં જે તેજ પહેલાં હતું, જે વડે બધાંને મારું સાંભળવું પડતું હતું, તે તેજ હવે ગયું છે.

"આ કે આવા પ્રશ્નો તમારા મનમાં આવે એ સ્વાભાવિક ગણું છું; તેમાંયે જ્યારે હું દૂર હોઉં, આશ્રમમાં રહેતો છતાં દૂર જેવો જ હોઉં, ત્યારે મારી અનેક પ્રવૃત્તિઓને લઈને ઘણા ગૂંચવાડા ઊઠે જ. મોટર વિષે મેં પુછાવ્યું, કેમ કે આપણે ઘણી ઉપાધિઓ દાખલ કરી છે. મોટરનો મેં વેપારની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ જોયો. મોટરનો ઉપયોગ તો થયાં જ કરે છે. એટલે મોટરની ભેટ લેવાય

કે નહીં એનો પરબારો જવાબ દેવો મને તદ્દન યોગ્ય ન લાગ્યો. બે દિવસ તો હું એ વિચારની સામે ખૂબ થયો. મને લાપલ* બાદ આવતાં હું મોળો પડ્યો, ને તમારી પણ ઇચ્છા થાય તો હું મોટરની ભેટ લઉં એવું લાગ્યું. પણ મને મોટરનો મોહ તો એટલો ઓછો છે કે ઘણી વેળા અનસૂયાબહેનની મોટર તૂટી પડે એવું મેં ઇચ્છ્યુ છે. છતા આટલું ખરું કે જેટલો મોટો વિરોધ પ્રથમ હતો એટલો આજ નથી. એમાં તમે મારી શિથિલતા ઘટાવો તો હું વાજબી જ માનુ.

"ગુરુદેવને વિષે હું માત્ર સાક્ષી જ રહ્યો. તમારી બધાંની ઇચ્છાને વશ વર્ત્યો છું. હું પોતે ક્માનો વગેરેમાં ન પડત. તેમની પૂજા કરવાનો કંઈક અલ્પ પ્રયાસ શોધી કાઢત. જે થયુ તેને વિષે હું તદ્દન તટસ્થ છું. તેમનુ સુદર રીતે સ્વાગત કરવું એ આપણી ફરજ હતી એમ માનું છું. વિદ્યાર્થીઓ તેમાં રોકાઈ ગયા તેથી તેઓએ ગુમાવ્યુ છે એમ મને નથી લાગ્યુ તેમાં રહેલો મેવાધર્મ તેઓએ આચર્યો એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વળી ગુરુદેવ બહુ અસાધારણ વ્યક્તિ ગણાય. તેમનામાં કવિત્વ, સાધુતા અને દેશપ્રેમ છે. એ મેળવણી અલૌકિક છે. તે પૂજા યોગ્ય છે. તેમની સરળતા કેવી છે?

"પ્રતિમા સારુ જે થયું એ તો મને કેવળ યથાર્થ લાગે છે. ઇમામસાહેબ મુસલમાન છે એટલું યાદ રાખીએ તો આપણને લાગે કે આપણે કંઈ વધારે નથી કર્યું. દરેક પગલું વિચારપૂર્વક ભરાયું છે. આપણે તેના વિવાહ ઊજવવા બંધાયા હતા, એટલું કબૂલ રાખીએ તો બધુ ઠીક થયુ છે. ઇમામસાહેબ હજુ પણ વધારે સાદાઈ રાખી શક્યા હોત દાગીના કાંઈ જ ન કરત તો ઘણુ સારુ કહેવાત પણ એટલી બધી આશા કેમ રાખીએ? આ બાબત તમને વિશેષ સતોષવા ઇચ્છુ છુ.

"પ્રવૃત્તિઓ હુ નથી જ શોધતો એ ચોક્કસ માનજો મે ગોતી એવી કઈ પ્રવૃત્તિ તમે જોઈ? ખિલાફતમાં હું ન પડું તો સર્વસ્વ ગુમાવ્યુ ગણું. તેમાં તો મારો બધો વિશેષ ધર્મ આવી ગયો. તેની વાટે હુ અહિંસાનુ સ્વરૂપ બતાવી રહ્યો છુ, હિંદુ-મુસલમાનને એક કરી રહ્યો છુ, બધાના પ્રસંગમાં આવી રહ્યો છુ ને જો અસહકાર બરોબર ચાલે તો મહાપશુબળને એક સાદી લાગતી ચીજને વશ થવુ પડશે. ખિલાફત એ હિંદુસ્તાનના સમુદ્રનું મંથન કરનારુ ભારે વલોણું છે તેમાથી શું નીકળશે તેની સાથે આપણે શો સંબંધ? એ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ અને યોગ્ય છે કે નહીં એટલું જ આપણે જોવાનુ છે. જે જે વિષયોમા મે શક્તિ ખીલવી છે તે તે વિષયોને હુ ન જ મેલી શકું.

* ખ્રિસ્તી ગોરા મિશનરી, જેઓ આશ્રમમા અંગ્રેજી શીખવવા આવતા.

મારો મોક્ષ પણ તેમાં જ રહ્યો સમજે. જો હું તેમ ન કરું તો આશ્રમ વાટે પણ હું કંઈ ન આપી શકું. તેવા જ કારણથી મને ઊંડે માર્ગદર્શક કલ્પ્યો હતો. તેના પુસ્તકનું નામ તેણે 'પાથ ફાઈન્ડર' અથવા 'જંગલ બ્રેકર' રાખવા માગેલું પણ પોલાકની સૂચનાને તાબે થઈ તેણે જે નામ હાલ છે તે રાખ્યું.

"આશ્રમ સ્થાપીને પણ મેં માર્ગ બતાવ્યો છે. તે રીતે જવું અને મુકામે પહોંચવું એ તમારું અને જેઓ જોડાયા છે તેમનું કામ છે. આમ કરતાં જો મારે વધારે જીવી શાંતિ લેવાનું હશે તો મારા પરિપક્વ અનુભવે આશ્રમની રેખાઓ હું વધારે સારી આળેખી શકું એ નોખો સવાલ છે. પણ આ બાબતમાં તમે ચર્ચા કરવામાં મને ખૂબ રોકી શકો છો.

"સરલાદેવી તો તે દહાડે એકલાં જ જમવાનાં હતાં તેથી ત્યાં જ જમ્યાં. હમેશાં તો રસોડે જમતાં. હું તો માંદો પડયા પછી અનાજ નથી ખાતો ત્યારે જ્યાં બેઠો હોઉં ત્યાં જ જમું છું. તેમાં મેં મારી સગવડ શોધી છે. તેમાં મારી શિથિલતા પણ કહી શકાય. તમારી ફરિયાદ તો વાજબી જ છે.

"મારામાં જે ચુસ્તપણું આગળ હતું તે ગયું નથી. મારા વિચારો વધારે દૃઢ થયા છે, વધારે સૂક્ષ્મતાને પામ્યા છે. હું જે ઝાંખું જોતો હતો તે હવે ચોખ્ખું જોઉં છું. મારી સહનશીલતા વધી છે. તેથી બીજાઓને વિષેનો મારો આગ્રહ ઓછો થયો છે.

"મારી બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી હિન્દુસ્તાને અને આશ્રમે કમાણી કરી છે કે ગુમાવ્યું છે એનો જવાબ આપવો અશક્ય જેવો સમજું છું.

"જો મને રસ્તો સૂઝે તો જરૂર આશ્રમમાં જ બેસી જાઉં. પણ તે વાત કેવળ મારા હાથમાં નથી. મારી સાથે વાતો કરી મને બાંધી શકો તો બાંધી લો એમ ઇચ્છું છું.

"મારું અસલ તેજ ગયું એ વાત તદ્દન સાચી છે. હું માંદો પડયો તેથી અપંગ બન્યો. તમારી બધાંની જોડે ઊભી કામ કરવાની મારી શક્તિ ગઈ, ત્યારથી મારું તેજ ગયું છે એ હું પોતે જોઈ શકયો છું. મારા શરીરમાં જે વજ્રતા હતી તેને બદલે નાજુકાઈ આવી તેથી ઘણી ચીજોને હું નભાવી રહ્યો છું. મને હવા ખાવાને જતો કોઈએ ભાળેલો ખરો? એ માણસ આજે હવા ખાતો થઈ ગયો. મારી પાછળ જે ખર્ચ થયું છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યાં વળી વધારે ગભરાઉં છું. બીજા વર્ગમાં બેસતાં શરમાઉં છું. આવા પ્રસંગોથી મારો આત્મા ક્લેશ પામે છે, ને જરૂર નિસ્તેજ થાય છે. આનો ઉપાય જ નથી. મારો સુંદરમાં સુંદર કાળ ગયો. હવે તો મારા વિચારોમાથી જે લેવાય તે જ લેવાનું રહ્યું. હું આદર્શ આચરણી હતો તે મટયો. આ

મારી દયામણી દશા છે. આમાં અતિશયોક્તિ નથી. ઉપરના ઉદ્ગારો ઘણી વેળા પ્રસંગોપાત્ત કાઢ્યા છે.

"પણ આ બધાંમાં તમારે કે મારે નિરાશ થવા જેવું નથી. આપણે આપણી ખામીઓ જોઈ શકીએ અને જ્યાં બની શકે એવું હોય ત્યાં તેને દૂર કરીએ. મારાં પચાસ વરસોમાંથી તમને ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે, તેને સંઘરો. તેની ઉપર ચણતર કરો, શોભો ને મને શોભાવો. જ્યાં તમને અડચણો હોય તે મને બતાવો. તમારી મેળે દૂર કરી શકો તે દૂર કરો. ગભરાશો નહીં. આ કાગળમાં ક્યાંયે અનર્થ થયો હોય તો તે મનમાં ન રાખજો, પણ તુરત તેનો ખુલાસો કરાવી લેજો.

"તમને પરમ શાંત અને પ્રફુલ્લિત જોવા ઇચ્છું છું. . . . એ પૈસાનો મને તાર કર્યો છે તેને હું ના લખું છું. તેને પૈસા ન જ અપાય."

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના કાગળનો જવાબ :

"ભાઈ સાહેબ,

આપકા પત્ર મિલા. સરકારી નોકરોં કો, નોકરી છોડને કો તભી કહા જાયગા, જબ ઉનકે લિયે ખાનેપીને કી યોજના ઠીક બનાયી જાયગી. ઇસ બારેમેં મુસલમાન ભાઇયોં કે સાથ મૈં મસલત કર રહા હૂં. દેશત્યાગ કરનેકી સલાહ મૈંને તો કિસીકો ભી ન દી હૈ, ન મૈં દે સકતા હૂં. કિતનેક મુસલમાન ભાઇયોંકા હિજરત કરનેકા અવશ્ય અભિપ્રાય હૈ. ઉનકો હમ નહીં રોક સકતે હૈં. ઉનસે ભી હિજરતકા નતીજા નહીં આ સકતા હૈ ઐસા બતા રહા હૂં. યદિ સત્યાગ્રહ દષ્ટિસે હમ હિન્દુસ્તાનકા ત્યાગ કરેં તબ ઉસમેં સરકાર પર કુછ ભી દબાવ પડનેકા ખ્યાલ નહીં આ સકતા. મેરી રાયમેં હિંદૂઓંકો હિન્દુસ્તાન છોડનેકા મૌકા તો તબ આ સકતા હૈ, જબ કોઈ હિંદૂ રાજા હોગા ઔર પ્રજા ઉસકે સાથ મિલકર હિંદૂ ધર્મકા પાલન હી આવશ્યક કર દેગી. યદિ સરકારકા અસહકાર કરનેમેં ઇસ સમય હમ અસમર્થ હોંગે તો ઇસકા અર્થ મૈં ઐસા હી નિકાલૂંગા કિ મુસલમાનોંકી ધર્મવૃત્તિ ક્ષીણ હો ગઈ હૈ. હર કોઈ ભી દેખ સકતા હૈ કિ ઇસ ખિલાફતકે પ્રશ્નમેં ઇસ્લામકો બડા ધોખા પહોંચાનેકી બાત હૈ. યદિ ઐસે સમય પર ભી મુસલમાન જાન-માલકી કુરબાની કરનેકે લિએ તૈયાર ન હોંગે, તબ તો ધાર્મિકતાકા લોપ હો ગયા ઐસા હી કહ સકતે હૈં. યદિ ઐસા બુરા પરિણામ આ જાયગા તો મુઝે આશ્ચર્ય નહીં હોગા. ક્યોં કિ મૈં સંસારમેં ભ્રમણ કરતા હુઆ કલિકાળકી મહિમાકો દેખ રહા હૂં. ધર્મકી ભાવના હરેક જગહ બહુત હી મંદ હો ગઈ હૈ ઔર અનેક કાર્ય જો ધર્મકે નામસે હોતે હૈં ઉસમેં ભી તો અધર્મ દેખ

રહા હૂં યદિ મૈંને જો લિખા હૈ વહ સ્પષ્ટ નહીં હોગા તો આપ મુઝે ફિર ભી પૂછેગે.

"ગુરુકુલકા કાર્ય અબ અચ્છી તરહસે ચલતા હોગા. મૈં અબ ચાર દિનસે ઇસ એકાંત સ્થાનમેં આયા હૂં."

સરલાદેવીને ·

૧ "પોતે નિષ્કલ બ્રહ્મ છે એ જ્ઞાન લાધતાં જનકને આનંદ આનંદ થઈ જાય છે એ જોઈ અષ્ટાવક્રે ત્રીજા અધ્યાયમાં નીચેના શ્લોકોમાં તેને ચેતવ્યો :

*अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वत ।
तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थार्जने रति ॥१॥
आत्माज्ञानादहो प्रीति : विषयभ्रमगोचरे।
शुक्तेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥२॥
विश्वं स्फुरति यत्रेद तरङ्गा अिव सागरे।
सोऽहमस्मीति विज्ञाय किं दीन अिव धावसि ॥३॥
श्रुत्वाऽपि शुद्धचैतन्यमात्मानमतिसुन्दरम् ।
अुपस्थेऽत्यन्तससक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥
सर्वभूतेषु चात्मान सर्वभूतानि चात्मनि।
मुनर्जानित आश्चर्यम् ममत्वमनुवर्तते ॥५॥
आस्थित परमाद्वैत मोक्षार्थेऽपि व्यंवस्थित ।
आश्चर्यं कामवशगो विकल केलिशिक्षया ॥६॥

---

* અષ્ટાવક્ર બોલ્યા:

૧. આત્માને તત્ત્વત એક અને અવિનાશી જાણ્યા પછી, આત્મજ્ઞ અને ધીર એવા તારી અર્થોપાર્જનમાં પ્રીતિ કેમ થાય છે?

૨. જેમ છીપના અજ્ઞાનથી ચાંદીનો વિભ્રમ થતાં તેમાં લોભ ઊપજે છે, તેમ અરે, આત્માના અજ્ઞાનથી વિષયોરૂપી ભ્રમાત્મક વસ્તુઓમાં પ્રીતિ થાય છે.

૩. જ્યા આ વિશ્વ, સાગરમા તરંગની જેમ સ્ફુરે છે, તે હુ જ છું એમ જાણીને (પણ) તુ દીનની માફક કેમ દોડે છે?

૪. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ અને અતિ સુંદર છે એમ સાભળ્યા છતાં જે વિષયેન્દ્રિયને વિષે અત્યંત આસક્ત રહે છે, તે મલિનતાને પામે છે.

૫. આત્માને સર્વ ભૂતોમાં અને સર્વ ભૂતોને આત્મામાં જાણનારો મુનિ પણ, મમત્વ પાછળ પડે છે એ આશ્ચર્ય છે.

૬. પરમ અદ્વૈતમા સ્થિત થયેલો અને મોક્ષને માટે પણ પ્રયાસ કરનારો (માણસ) પણ ભોગના અભ્યાસને લઈને કામવશ થઈ વ્યાકુળ થાય છે, એ આશ્ચર્ય છે.

अद्‌भुत ज्ञानदुर्मित्रमवधार्यातिदुर्बल ।
आश्चर्यं कामाकाङ्क्षेत्कालमन्तमनुश्रित ॥ ७ ॥

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिन ।
आश्चर्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥ ८ ॥

धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोपि सर्वदा ।
आत्मान केवल पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति ॥ ९ ॥

चेष्टमान शरीर स्व पश्यत्यन्यशरीरवत् ।
सस्तवे चापि निन्दाया कथ क्षुभ्यन्महाशय ॥ १० ॥

मायामात्रमिद विश्व पश्यन् विगतकौतुक ।
अपि सन्निहिते मृत्यौ कथम् त्रस्यति धीरधी ॥ ११ ॥

नि स्पृह मानस यस्य नैराश्येऽपि महात्मन ।
तस्यात्मज्ञानतृप्तस्य तुल्ना केन जायते ॥ १२ ॥

स्वभावादेव जानाति दृश्यमेतन्न किञ्चिन ।
इद ग्राह्यमिद त्याज्य स कि पश्यति धीरधी ॥ १३ ॥

अन्तस्त्यक्तकषायस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिष ।
यदृच्छयाऽऽगतो भोगो न दु खाय न तुष्टये ॥ १४ ॥

---

૭ જગેના જ્ઞાનશત્રુને જાણતો છતા અતિ દુર્બળ અને અતકાળની નજીક પહોંચેલો (માણસ) વિષયભોગની આકાક્ષા કરે છે, એ આશ્ચર્ય છે

૮. આ લોક તથા પરલોક પ્રત્યે વિરક્ત, નિત્ય અનિત્યનો વિવેક કરનારો અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, એવા (મનુષ્ય)ને મોક્ષનો જ ભય (રહે) છે, એ આશ્ચર્ય છે.

૯ ભોગ ભોગવતો છતા અને પિડાતો હોવા છતા ધીર મનુષ્ય સર્વદા કેવળ આત્માને જોતો હોઈ, પ્રસન્ન થતો નથી, તેમ કોપ પણ કરતો નથી.

૧૦ પોતાના પ્રવૃત્તિમય શરીરને જે બીજાના શરીર જેવુ જુએ છે તે મહાશય સ્તુતિથી અથવા નિદાથી કેમ ક્ષોભ પામે?

૧૧. આ વિશ્વને માત્ર માયારૂપે જે જુએ છે, જેનામા કુતૂહલ રહ્યુ નથી તે ધીર બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, મૃત્યુ નજીક હોવા છતા કેમ ત્રાસ પામે?

૧૨ જે મહાત્માનુ મન નિરાશામા પણ નિ સ્પૃહ (રહે) છે તેવા આત્મજ્ઞાન તૃપ્તની તુલના કોની સાથે થઈ શકે?

૧૩ આ દશ્ય (વિશ્વ) મૂળે જ કાઈ નથી એમ જાણનાર ધીર બુદ્ધિવાળો (માણસ) શું એમ જુએ છે કે આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ત્યાજ્ય છે?

૧૪ કષાયનો જેણે અતરથી ત્યાગ કર્યો છે, જે નિર્દ્વંદ્વ છે અને જે આશાથી રહિત છે, તેને સહજ પ્રાપ્ત થતો ભોગ દુ:ખકર નથી તેમ સુખકર પણ નથી.

"આવો પડકાર મળતાં જનક પોતાની એ જ આનન્દમગ્ન વૃત્તિ કાયમ રાખીને ચોથા અધ્યાયમાં જવાબ આપે છે।

*हन्तात्मज्ञानस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया।
न हि संसारवाहिकैर्मूढै सह समानता ॥ १ ॥

यत्पद प्रेप्सवो दीना शक्राया सर्वदेवता।
अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥ २ ॥

तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शो ह्यन्तर्न जायते।
नह्याकाशस्य धूमेन दृश्यमानाऽपि सङ्गति ॥ ३ ॥

आत्मैवेद जगत्सर्वं ज्ञात येन महात्मना।
यदृच्छया वर्तमान त निषेद्धु क्षमेत क ॥ ४ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते भूतग्रामे चतुर्विधे।
विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छानिच्छाविसर्जने ॥ ५ ॥

आत्मानमद्वय कश्चिज्जानाति जगदीश्वरम्।
यद्वेत्ति तत्स कुरुते न भय तस्य कुत्रचित् ॥ ६ ॥

"તમે જોશો કે ચોથા અધ્યાયમાંના શ્લોકો કઈક જોખમકારક છે. નાજુક હોજરીને તે ભારે પડે એવો ખોરાક છે બધા અધ્યાયો સરખા વિસ્તારવાળા નથી દાખલા તરીકે ત્રીજા અધ્યાયમાં ચૌદ શ્લોક છે, જ્યારે ચોથા અધ્યાયમાં માત્ર ૭ જ છે."

---

* ૧. અરે, ભોગલીલાથી ક્રીડા કરતા અને આત્મજ્ઞાની એવા ધીર (મનુષ્ય)ની સાથે સંસારનો ભાર વહન કરતા મૂઢની સરખામણી જ ન હોય.

૨ જે પદની ઇચ્છા કરતા ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવો લાચાર બની જાય છે, તે પદે સ્થિર થયેલો યોગી હર્ષ પામતો નથી.

૩. એ જાણનારને અંતરમાં પુણ્ય અને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી, (જેમ) એ પ્રમાણે દેખાતુ હોવા છતાં આકાશને ધુમાડાનો સંગ નથી હોતો (તેમ).

૪. આ સર્વ જગત આત્મરૂપ જ છે એમ જેણે જાણ્યુ છે એવા મહાત્માને સહજ ક્રિયાઓ કરતા અટકાવવા કોણ શક્તિમાન છે?

૫. બ્રહ્માથી માંડીને તૃણ પર્યન્તની ચાર પ્રકારની ભૂતસૃષ્ટિમા માત્ર જ્ઞાનીમા જ ઇચ્છા અને અનિચ્છાને રોકવાનુ સામર્થ્ય છે.

૬. કોઈક જ આત્માને અને જગદીશ્વરને અદ્વૈતરૂપે જાણે છે. તે જે જાણે છે તે જ આચરે છે. તેને કશેથી પણ ભય નથી.

કરાંચીના શ્રી જમશેદ મહેતાએ કાગળ લખી અસહકાર વિષે કેટલીક શંકાઓ ઉઠાવેલી. તેમને જવાબ :

૧૯–૫–'૨૦ "તમે કાગળ ભલે લખ્યો. તમને અથવા તમારા ભાવોને હું ન સમજી શકું એવું નહીં બને. તેમ જ અસહકારના વિચારથી વિરુદ્ધ હોય એ મુસલમાનોનો મિત્ર નથી એમ કહી નહીં શકાય. મિત્રભાવમાં પણ મતભેદ હોઈ શકે છે.

"હવે તમારા સવાલોનો જવાબ આપું :

"૧. અસહકારની અસર સરકારની વિરોધી જરૂર થશે, પણ અસહકાર એ સજારૂપે નથી કલ્પાયો, એટલે સરકારના ગુનાનો સવાલ ઊઠી શકતો નથી. એમ છતાં સરકારે જેટલું કરવું જોઈએ તેટલું નથી કર્યું. જો ઇગ્લંડની સરકાર ન્યાય ન મેળવે તો હિંદુસ્તાનની સરકાર ગજીનામું આપી શકે છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર આવે સમયે માત્ર 'પ્રોટેસ્ટ' કરી સતુષ્ટ નથી રહી શકતી. એ તેમની ત્રુટી છે, અને તેથી એ સરકારનો સહકાર બંધ કરી પ્રજા પોતાનો અણગમો દર્શાવી શકે છે.

"૨. આપણે કોઈને જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ નથી આપી શકતા, પણ આપણા અનિવાર્ય કાર્યથી કોઈને દુઃખ થાય તેને સારુ આપણે જવાબદાર નથી. સરકારની નોકરીનું રાજીનામું આપવાનો મને સદાય હક છે. તે રાજીનામું આપતાં સરકારને દુઃખ થાય તેમાં હું હિંસા નથી કરતો. મારા પિતાના ઘરમાં હું રહું, તેની હું કેટલીક સેવા પણ કરતો હોઉં, પણ પિતાને હું અન્યાય કરતો જોઉં તે વખતે તેના ઘરનો ત્યાગ કરી સહકાર બંધ કરું તેથી તે અવશ્ય દુઃખી થશે, છતાં મારે એ ઘરનો ત્યાગ કરવો એ જ મારી ફરજ હોઈ શકે. એ દુઃખ મારા પિતા પોતાને હાથે વહોરી લે છે. જો આ પ્રમાણે આપણે વર્તન ન રાખીએ તો જગતમાં જુલમગારમાત્રને જુલમ કરવાનો રસ્તો મળે.

"૩. તેથી તમે જોશો કે ખુનામરકી કર્યા વિના અસહકાર ચલાવી શકાય તો અવશ્ય ચલાવવાનો આપણને અધિકાર છે, એટલું જ નહીં પણ તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે.

"૪. શૌકતઅલીના ભાષણથી હું નથી ચમકી ગયો, કેમ કે મને લાગે છે કે તેનો અર્થ હું સમજી શકું છું. જે ભાવથી હું અસહકારને જોઉં છું તે જ ભાવથી બધા મુસલમાનો નથી જોતા એ હું કબૂલ કરું છું, પણ તેઓની સાથે સ્પષ્ટ સમજૂતી છે કે અસહકારની સાથે ખુનામરકી ન જ હોઈ શકે. અને જોકે મુસલમાન ભાઈઓ વેરભાવે અસહકાર ગ્રહણ કરે તે છતાં પણ

તે વડે આપણે શુભ પરિણામ ઉપજાવી શકીએ છીએ અને ખુનામરકીમાંથી ઊગરી જઈ શકીએ છીએ. બધાં સારાં કાર્યો ગમે તે ભાવે થાય તોપણ થોડું-ઘણું ફળ આપે જ છે. જે માણસ બીકથી કે લજ્જાથી સત્ય કે સંયમનું પાલન કરે છે તે માણસ પણ તેનો સ્થૂળ લાભ ઉઠાવી લે છે એ સત્કાર્યનો મહિમા છે."

મિ. ઍન્ડ્રૂઝના ખિલાફત વિષે અનેક કાગળો આવેલા તેનો, લાંબો જવાબ આપતાં બાપુએ લખ્યું:

૨૦-૬-'૨૦ "ખિલાફતના અને બીજા પ્રશ્નો ઉપર તમે તમારું હૃદય ઠાલવતા કાગળો મને લખી રહ્યા છો, જ્યારે હું તમને જવાબ નથી લખી શક્યો. તેનું કારણ એ છે કે હમણાં હમણાં મને કામની ભારે ખેંચ રહે છે, છતાં તમે એ તો જાણો છો જ કે તમારું સ્મરણ મને હંમેશાં રહેલું જ હોય છે. આધ્યાત્મિક મંથનોથી તમને શું થાય છે તે હું જાણું છું. હું આશા રાખું છું કે તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે. કલકત્તાથી પાછા આવ્યા પછી તબિયત બહુ કથળેલી એમ તમે મને લખ્યું હતું.

"હું ઇચ્છું કે તુર્કસ્તાનના પ્રશ્ન વિષે મારી જે સ્થિતિ છે તેની તમે ચિંતા ન કરો. એટલે કે હું કશું આંધળું નહીં કરું એટલો મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તુર્કસ્તાનના પ્રશ્ન ઉપર હું એવો જરાયે બંધાઈ ગયો નથી કે એમાં સ્થિતિ અનીતિમય છે એવી સાબિતી મળે છતાં હું પાછો ન ફરી શકું. મારી દશા કફોડી એ રીતે છે કે લૉઈડ જ્યૉર્જ ઉપર મને જરાયે વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એક યા બીજા કારણે જેમ અરબસ્તાનના કેસ વિષે હું અવિશ્વાસ ધરાવું છું, તેમ જ આર્મીનિયાના કેસ વિષે પણ હું અવિશ્વાસ ધરાવું છું. અત્યારની બ્રિટિશ રાજનીતિ વિરુદ્ધ મારો મત એવો બંધાઈ ગયો છે કે આર્મીનિયા, અરબસ્તાન, મેસોપોટેમિયા, પૅલેસ્ટાઇન અને સીરિયાની બાબતમાં કોઈ કુટિલ રાજ્યપ્રકરણીનો મેલો હાથ હોવાની મને બૂ આવે છે. એટલે અત્યારે મારી સ્થિતિ એ છે કે મારો આ બંધાઈ ગયેલો મત ફેરવી શકાય તો હું મારી ચાલ છોડી દઉં અને રેસમાંથી પાછો ફરું. આર્મીનિયા, મેસોપોટેમિયા, પૅલેસ્ટાઇન અને સીરિયા ઉપર તુર્કસ્તાનનું ઉપરીપણું અમુક સલામતીઓ સાથે રહે એમ હું કહું છું. તમે કહેશો કે સલામતીઓની શી કિંમત? એમાં હું તમારી સાથે સંમત થતો નથી. મિત્રરાજ્યોના મનમાં મેલ હોય અને તેઓ જ એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરતાં હોય તો તેની કશી કિંમત નથી.- પણ જો

તેમનાં દિલ ચોખ્ખાં હોય તો જરૂર સલામતીઓ અસરકારક કરી શકાય. બ્રિટન ટ્રાન્સવાલ ઉપર ઉપરીપણું રાખે છે, પરંતુ પોતાના આંતરિક વ્યવહારમાં ટ્રાન્સવાલને કશી દખલ નડતી નથી. જો આર્મીનિયાને પણ, એને ત્યાં તુર્કસ્તાનનો રેસિડેન્ટ હોવા છતાં પૂર્ણ આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોય તો એણે શા માટે ફરિયાદ કરવી જોઈએ? જો બ્રિટન તુર્કસ્તાનનું ભલું ચાહતું હોય તો બધુંયે સંતોષકારક રીતે ગોઠવી શકાય. તુર્કસ્તાન જો મિત્રરાજ્યો સાથે ભળેલું હોત તો એની પાસેથી એ (બ્રિટન) આર્મીનિયા, અરબસ્તાન અને મેસોપોટેમિયા છીનવી લઈ શકત? તો તો બ્રિટને મૈત્રીની રાહે દબાણ લાવીને, નહીં કે વિજેતાના રોરદમામથી, તુર્કસ્તાનમાં સુધારા કરાવ્યા હોત. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની ઉદ્ધતાઈ અને દંભ અને એટલી જ ઉદ્ધતાઈ અને દંભથી ભરેલી વાઇસરૉયની યાદી ખરેખર અસહ્ય છે.

"તમને મહમદઅલીની અરજી પેલી સંધિના જેટલી જ અસ્વચ્છ લાગે છે. એમાં સંધિને વખોડી કાઢી છે તેની સામેના તમારા વિરોધમાં હું સંમત થતો નથી. હું ધારું છું કે લગભગ આખું હિંદુસ્તાન મહમદઅલીની સાથે છે. તમે જો એમ કહો કે સંધિને વખોડી કાઢવાનું બુદ્ધિયુક્ત નથી તથા તેની પાછળ જ્ઞાન નથી, પણ બ્રિટન પ્રત્યેના અત્યંત અવિશ્વાસને કારણે છે, તો હું તમારી સાથે એમાં સંમત થાઉં. છતાં સંધિ વખોડી કાઢવામાં આવે છે એ હકીકત તો રહે જ છે. સામાન્ય રીતે હું છાપાં વાંચતો નથી, પણ 'લીડર'માંની કાપલી મોકલું છું તે જોશો. મહમદઅલી જરૂર માને છે કે સંધિને વખોડી કાઢવામાં આખો દેશ એને પડખે છે. તુર્કસ્તાનના ઉપરીપણાનો એનો દાવો પણ અસ્વચ્છ નથી, કારણ પોતાની માગણીની સચ્ચાઈમાં એને પૂરો વિશ્વાસ છે. એણે કોઈ પણ જાતનો વચનભંગ કર્યો નથી. કારણ એનો દાવો તો આજે એણે કર્યો છે તે કરતાં ઘણો વધારે હતો. જ્યારે સંધિ તો નિંદ્ય છે, ઈશ્વર અને માણસ પ્રત્યે દ્રોહ છે. બીજી વસ્તુ યાદ રાખવાની છે કે મિત્રરાજ્યો, એટલે ચોખ્ખેચોખ્ખું કહીએ તો ઇંગ્લંડ, પોતાના પાશવી બળ ઉપર મુસ્તાક રહીને વાતો કરે છે. બિચારા મહમદઅલી તો, એ પોતે જ કહે છે તેમ, એક નબળી પ્રજાના પ્રતિનિધિ છે અને એવા રાજ્યની વકીલાત કરી રહ્યા છે જેને સારી પેઠે નીચે પાડવામાં અને અપમાનિત કરવામાં આવ્યું છે. એના લખાણમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ હોય તો હું તો એ દરગુજર કરું. પણ સામેથી પાશવી બળનું જે બેશરમ પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તે સાંખી લેવા હું રજ પણ તૈયાર નથી. અમિશ્રિત કષ્ટસહન અથવા આપભોગનાં સાધનો ઉપર મારી જે શ્રદ્ધા છે તે હિંદુસ્તાનમાં હું પ્રગટાવી શકું તો આ ગુમાનીને એક

ક્ષણમાં ઉતારી હું ભોંયભેગી કરી નાખું અને યુરોપના દારૂગોળાના ભંડારોને નકામા કરી મેલું.

"આ સંધિની શરતોથી હું ફૂલ્યો ઊકેલો તો હતો જ, તેમાં વળી હંટર કમિટીનો રિપોર્ટ આવ્યો એટલે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ અને વાઇસરૉયની કાઉન્સિલ પ્રત્યેનો મારો જે કાંઈ વિશ્વાસ હતો તે બધો ઊડી ગયો છે. આ પ્રકરણમાં મિ. મૉન્ટેગ્યુએ પણ સારો ભાગ ભજવ્યો નથી. એમણે ઈશ્વર અને શયતાન બંનેને સાથે ભજવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બાવાનાં બેઉ બગાડ્યાં. આ આઘાતમાંથી બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણ બચવા પામે તો તેના અંતરમાં રહેલી કાંઈક જીવનશક્તિને લીધે એ બચી જશે. બાકી જેમના હાથમાં રાજ્યની લગામ છે તેમણે તો બંધારણને ધૂળ મેળવવામાં કશી કચાશ રાખી નથી. મહાદેવ હમણાં જ મને યાદ આપે છે કે તમારા જે કાગળનો હું જવાબ આપી રહ્યો છું એ કાગળ તો તમે તાર કરીને રદ કર્યો છે. પરંતુ તેથી પરિસ્થિતિમાં ફરક પડતો નથી. હું ઇચ્છું છું કે મારી જેમ બ્રિટિશ તંત્રના બેવડા ગુનાની ગંભીરતા તમે સ્વીકારો અથવા તો મારી ભૂલ થતી હોય તો તે મને બતાવીને મારી પામે તે સુધરાવો.

"જ્ઞાતિવ્યવસ્થા વિષેના મારા વિચારોથી તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. મારા વિચારો નીતિ ઉપર બંધાયેલા હોઈ, તેથી તમને ચિંતા થવી જોઈએ નહીં. મારા દૃષ્ટિબિંદુની બાબતમાં તમારી સમજફેર થઈ છે. કોઈ પણ માણસ સાથે તેની પ્રત્યેના અણગમાને કારણે ન જમવું એ પાપ છે. પણ આત્મસંયમને કારણે કોઈની સાથે ન જમવું એમાં ગુણ રહેલો છે. તમને એ ખબર છે કે હિંદુસ્તાનમાં કેટલીયે માતાઓ કુટુંબના સામાન્ય રસોડાનો ખોરાક નહીં લેવાનો સંયમ પાળે છે. હું ધારું છું નરોત્તમ શેઠનાં મા કુટુંબને સામાન્ય રસોડે જમતાં નથી. મને લાગે છે કે એમનો આત્મસંયમ બિનજરૂરી છે. છતાં સંભવિત છે કે તેમાં કાંઈ ગુણ હોય તેમાં પાપ તો નથી જ. તે જ પ્રમાણે પત્નીની પસંદગીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત કરવામાં ગુણ રહેલો છે, જેમ અનેકને બદલે એક સ્ત્રીની મર્યાદા રાખવામાં ગુણ છે તેમ. ભોગ ભોગવવા મર્યાદા બાંધવાની આવશ્યકતા તથા તેમાં રહેલા ગુણ તમે અવશ્ય સ્વીકારશો. પાપ ત્યારે આવે છે જ્યારે હું મારા સેવાના ક્ષેત્રની, ત્યાગના ક્ષેત્રની મર્યાદા બાંધી દઉં. મને ઘણી વાર થઈ આવે છે કે હિંદુ ધર્મ, ભલે અત્યારે વ્યવહારમાં તે અધમતાને પામ્યો હોય, છતાં તેનાં ખરાં રહસ્યોની પૂર્ણ ભવ્યતા તમારા સમજવામાં હજી બરાબર નથી આવી.

"મારી તબિયત ઠીક કહેવાય. પણ હજી મારે શાંતિ, આરામ અને એકાંતની જરૂર છે. મેં હમણાં જ સાંભળ્યું કે તુર્કસ્તાન સાથેની સુલેહની

શરતો આખી ફરી વિચારાવાની છે. એમ થાય તો થોડા દિવસ ક્યાંક સરકી જઈ શાંતિ ભોગવવાની હું આશા રાખું.

"સર જ્યૉર્જ બાર્ન્સે મને બ્રિટિશ ગિયાના જવાનું આમંત્રણ આપ્યું છે. મેં એમને લખ્યું છે કે ખિલાફત આંદોલન ચાલે છે ત્યાં સુધી હું કશે બહાર જઈ શકું નહીં. તમે જવાના છો?

"ઇમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ ઍસોસિયેશન ઉપરનો પૂર્વ આફ્રિકા વિષેનો તમારો કાગળ વાંચ્યો. ચોખ્ખું દેખાય છે કે તમે ભારે કામની વચ્ચે એ લખેલો છે. તેઓએ એની વિરુદ્ધ ટીકા કરી છે. હું મૌન રહ્યો, પણ તેમની ટીકા સાથે મનમાં સહાનુભૂતિ બતાવ્યા વિના રહી શક્યો નહીં. તમારો કાગળ ઘસડી કાઢેલો હતો. તેમાં માહિતી બહુ જ થોડી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાની બાબતમાં તમારો રિપોર્ટ હજી મોકલ્યો નથી, એની પણ તેઓ ફરિયાદ કરતા હતા. મને લાગે છે કે તેમના નીમેલા એજન્ટ તરીકે તમે ત્યાં ગયા હતા. એટલે તેમને પૂરો રિપોર્ટ આપવાની તમારી ફરજ હતી. વિનયની ખાતર પણ સૌથી પ્રથમ તમારે તેમને લખવું જોઈતું હતું. હું ઇચ્છું છું કે આ ભૂલ હજી પણ તમે શક્ય તેટલી સુધારી લો."

આજે વાઈસરૉયને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:

¶ "આપના કેટલાક વિશ્વાસને પાત્ર બનેલ વ્યક્તિ તરીકે તેમ જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક અનન્ય શુભેચ્છક તરીકે આપની અને આપની મારફત નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનમંડળની સમક્ષ ખિલાફતના સવાલની જોડેનો મારો સંબંધ તેમ જ તેને વિષે મારી વર્તણૂક બાબત ખુલાસો કરવો એ હું મારો ધર્મ સમજું છુ.

"લડાઈના છેક આરંભથી જ્યારે લંડનમાં હું ઇન્ડિયન ઍમ્બ્યુલન્સ ટુકડી ઊભી કરવામાં ગૂથાયો હતો ત્યારથી જ ખિલાફતના સવાલમાં હું રસ લેતો થયો હતો. અને જ્યારે તુર્કીએ જર્મનીની બાજુ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે લંડનમાંની નાની સરખી મુસલમાન કોમ કેવી બેચેન થઈ ઊઠી હતી તે મેં જોયું હતું. ૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીમાં હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી પણ જે જે મુસલમાનોના પ્રસંગમાં હું આવ્યો તેમને એ જ ચિંતા અને આતુરતાથી ઘેરાયેલા મેં જોયા. છૂપી સંધિઓની વાત જ્યારે ફૂટી ત્યારે તેમની એ ચિંતા ઘણી જ વધી. બ્રિટનના ઇરાદાઓ પ્રત્યે તેમના અવિશ્વાસનો પાર રહ્યો નહીં અને તેઓ હતાશ થઈ ગયા. તે વખતે પણ મેં મારા મુસલમાન ભાઈબંધોને

નિરાશ ન થવાની અને તેમની બીક તેમ જ તેમની ઉમેદોને વ્યવસ્થિત રૂપમાં જાહેર કરવાની સલાહ આપી. અને સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે છેલ્લાં પાંચ વરસ સુધી સમસ્ત હિંદી મુસલમાનો વખાણવાજોગ સંયમથી વર્ત્યા છે અને તેમના આગેવાનો કોમના તોફાની વર્ગો ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ જાળવી શક્યા છે.

"સુલેહના કોલકરારથી અને આપ નામદારે એ કરારોના કરેલા બચાવથી હિંદી મુસલમાનોના મનને જે ધક્કો લાગ્યો છે તેમાંથી ટટાર થવું તેમને કઠણ થઈ પડશે. આ કોલકરાર પ્રધાનોનાં વચનોનો ચોખ્ખો ભંગ કરનારા અને મુસલમાન લાગણીને સાફ તરછોડનારા છે. મને લાગે છે કે મારા મુસલમાન દેશબંધુઓની જોડે પૂરેપૂરા ભાઈચારાના નાતાથી રહેવા ઇચ્છનાર હિંદુ તરીકે તેમના સંકટને સમયે જો હું તેમની પડખે ન ઊભો રહું તો મેં હિંદમાતાની કૂખ લજવી કહેવાય. મારી નમ્ર સમજણ મુજબ તેમનો પક્ષ સાચો છે. તેઓ કહે છે કે જો તેમની લાગણીને માન આપવું હોય તો તુર્કીને સજા કરવાની વાત જતી કરવી જોઈએ. મુસલમાન સિપાહીઓ કંઈ પોતાના જ ખલીફાને સજા કરાવવા અગર તેનો મુલક છીનવી લેવડાવવાની ખાતર નથી લડયા. મુસલમાનોનું આ ધોરણ છેલ્લાં પાંચે વરસમાં એકસરખું રહ્યું છે.

"જે સામ્રાજ્યને વફાદાર રહેવાને હું બંધાયેલો છું તે જ સામ્રાજ્ય પ્રત્યેનો મારો ધર્મ મને અત્યારે મુસલમાન લાગણીને થયેલા નિર્દય આઘાતનો પ્રતિકાર કરવાની ફરજ પાડે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે હિંદુમુસલમાન બન્નેના અંતરમાંથી બ્રિટિશ ન્યાય અને બ્રિટિશ ઇજ્જત પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે. હંટર કમિટીનો બહુમતીનો રિપોર્ટ, તે ઉપરનો આપ નામદારનો ખરીતો અને મિ. મૉન્ટેગ્યુએ તેનો આપેલો જવાબ — આ બધાએ એ અણવિશ્વાસમાં માત્ર વધારો કર્યો છે.

"આવી સ્થિતિ વચ્ચે મારા જેવાને માટે એક જ રસ્તો ખુલ્લો રહે છે. તે એ કે કાં તો નિરાશ થઈને બ્રિટિશ રાજ્યની જોડેનો સંબંધ તોડી નાખવો, અને નહીં તો જો હાલનાં બધાં રાજ્યબંધારણો કરતાં બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણની શ્રેષ્ઠતા વિષે મને હજુયે શ્રદ્ધા હોય તો એવો કોઈ માર્ગ ગ્રહણ કરવો કે જેથી થયેલા અન્યાયનું પરિમાર્જન થાય અને ઊઠી ગયેલો વિશ્વાસ પાછો આવે. બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણની શ્રેષ્ઠતા વિષેની મારી શ્રદ્ધા હજુયે મેં નથી ગુમાવી; અને જાતે દુઃખ સહન કરવાની પૂરતી શક્તિ પ્રજા બતાવી શકશે તો

હજુયે કોઈ ને કોઈ રીતે પણ ન્યાયનું પલ્લું નીચું નમશે એ આશાને હું છોડી શકતો નથી. અલબત્ત, બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણ વિષેની મારી કલ્પના એવી છે કે માથું ઊંચું રાખનારને જ એ મદદ કરે છે. નબળાંનું એ રક્ષણ કરી શકે છે એમ હું નથી માનતો. માત્ર જોરાવર જ એના આશરા હેઠળ ફૂલેફાલે છે; દૂબળાં રખડી મરે છે.

"આમ બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણને વિષે મને શ્રદ્ધા છે એ જ કારણથી સુલેહના કોલકરારોમાં બ્રિટિશ પ્રધાનોનાં વચનો અને મુસલમાન લાગણી ધ્યાનમાં લેવાઈને ઘટતા ફેરફાર ન થાય તો મારા મુસલમાન ભાઈઓને આપની સરકાર જોડેનો સહકાર બંધ કરવાની અને હિંદુઓને તેમાં ભળવાની મેં સલાહ આપી છે.

"જે મહા અન્યાય બ્રિટિશ પ્રધાનોને હાથે મુખ્યત્વે કરીને થયો, અગર જે કરવામાં ઓછામાં ઓછું બ્રિટિશ પ્રધાનો ભાગીદાર બન્યા, તેને વિષે પોતાનો જોરભર્યો વિરોધ દર્શાવવાને ત્રણ માર્ગ મુસલમાનો સામે ખુલ્લા હતા:

"૧. ખુનામરકી ચલાવવી.

"૨. આખી કોમે એકીવારે હિજરત અથવા દેશનો ત્યાગ કરવો.

"૩. સરકારની જોડેનો સહકાર બંધ કરી અન્યાયની ભાગીદારીમાંથી નીકળી જવું.

"આપની જાણમાં હશે જ કે એક વખત એવો પણ પણ હતો કે જ્યારે મુસલમાનોમાંનો સૌથી સાહસિકમાં સાહસિક — અવિચારી તો ખરો જ — વર્ગ ખુનામરકીની તરફેણમાં હતો. તેમ હિજરતની બૂમ પણ હજુ છેક નથી શમી. હું કહીશ કે અસાધારણ ધારજપૂર્વક દલીલો કરી કરીને આ ખુનામરકીની હિમાયત કરનારા વર્ગને તેમના વિચારોમાંથી પાછા વાળ્યાનો હું દાવો કરી શકું. હું કબૂલ કરું છું કે માત્ર વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જ હું આમ કરાવી શક્યો છું; સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ હું તેમની પાસે ખુનામરકીને અગ્રાહ્ય નથી મનાવી શક્યો, તેમ કરવાનો મેં પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. પરિણામે હાલ તુરતને માટે ખુનામરકીના વિચારો છોડી દેવાયા છે. હિજરતની હિમાયત પણ તદ્દન ન અટકી હોય તોપણ મોળી તો જરૂર પડી ગઈ છે. હું માનું છું કે જેમાં મોટા પ્રમાણમાં આપભોગની જરૂર પડે છે અને પ્રજા મોટા પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકી શકે તો જે વડે કાર્યસિદ્ધિ થવાની પ્રજાને ખાતરી લાગે એવો કોઈ સ્વાવલંબનભર્યો કાર્યક્રમ પ્રજાની સમક્ષ મૂકવામાં ન આવ્યો હોત તો

સરકાર તરફનું ચાહે તેટલું દબાણ કે સખતાઈ પણ ખુનામરકીને ફાટી નીકળતી અટકાવી શકત નહીં. અસહકાર એ એક જ આવો ખાનદાનીભર્યો, સ્વાવલંબનભર્યો ને કાયદેસર 'કાર્યક્રમ હતો. કારણ જે રાજ્યકર્તા પોતાનો રાજ્યધર્મ મૂકી કુરાજ્ય ચલાવે તેને મદદ આપવાની ના પાડવી એ પ્રજાનો સનાતન કાળથી સ્વીકારાયેલો હક છે.

"આની સાથે સાથે જ હું એ પણ કબૂલ કરી લેવા ઇચ્છું છું કે આજે પ્રજાની મોટી સંખ્યાને હાથે અસહકાર અમલમાં મુકાય તેમાં ગંભીર જોખમો તો રહેલાં છે જ. પણ આજે આ દેશના મુસલમાનોની સામે જે ગંભીર સવાલ ઊભો થયેલો છે તે બિનજોખમી ઇલાજોથી સુધરી શકે એવી આશા ઓછી છે. આજ થોડુંઘણુંયે જોખમ ખેડવા તૈયાર ન થવું એ ઘણા જ મોટા જોખમને નોતરવા જેવું અથવા કદાચ સુલેહશાન્તિનો સંપૂર્ણ નાશ માથે ઓઢી લેવા જેવું છે.

"પણ આવા અસહકારમાંથી બચવાનો હજી પણ રસ્તો છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મામલામાં આપની પહેલાંના નામાંકિત વાઈસરૉયે કર્યું હતું તેમ આપને પણ આ મામલામાં આગેવાની લેવા મુસલમાન ભાઈઓએ તેમની અરજીમાં વિનંતી કરેલી છે. પણ તેમ કરી શકવાને જો આપની જાતને અસમર્થ ગણો અને અમારે અસહકાર કરવો જ પડે, તો મને આશા છે કે જેમણે મારી સલાહ સ્વીકારી છે તેઓ તેમ જ હું આ મામલામાં પોતાની એકમાત્ર ચોખ્ખી ફરજના વિચાર સિવાય બીજા કોઈ પણ જાતના હેતુથી સામેલ થયા નથી એમ માનવાનું શ્રેય આપ અમને આપશો."

[અસહકારને અંગે બાપુજીએ આખા હિંદુસ્તાનમાં ભ્રમણ કર્યું તેમાં મહાદેવભાઈ જ્યાં જ્યાં બાપુજીની સાથે હતા ત્યાંનાં ભાષણો, મુલાકાતો તથા બનાવોની બહુ કાચી નોંધ તેમની ડાયરીમાં છે તે ન આપતાં, એ નોંધો ઉપરથી 'નવજીવન'માં તેઓ પત્રો લખતા તે અહીં આપવાનું યોગ્ય માન્યું છે.]

૧૪–૭–'૨૦થી
૨૧–૭–'૨૦

પંજાબનો પત્ર – ૧

ભક્તિમાંયે મર્યાદા જોઈએ

અમે ૧૪મી તારીખે બપોરે મુંબઈથી નીકળ્યા. મૌલાના શૌકતઅલીની ગોઠવણમાં કાંઈ જ મણા ન હતી. કલ્યાણથી ખિલાફતમાં રસ લેનારા માણસો સ્ટેશન ઉપર આવવા લાગ્યા. ઠેઠ અમૃતસર સુધી દરેક અગત્યના

સ્ટેશન ઉપર માણસોની ઠઠ મચતી હતી. સ્ટેશનોએ તો માણસોને શૌકતઅલી જે થોડી મિનિટ મળતી તેટલામાં એમની સુંદર જબાનમાં ખિલાફતનું તત્ત્વ અને પહેલી ઑગસ્ટના દિવસનું કર્તવ્ય સમજાવતા. આ પ્રમાણે ભુસાવળ સુધી ચાલ્યું. લોકોની સંખ્યા એટલી બધી ન હતી કે શાન્તિ ન જળવાય; એટલે સહેજે શૌકતઅલી પોતાનું કામ ચલાવ્યા જતા હતા. પણ મધરાતથી ધમાલ શરૂ થઈ. હોશંગાબાદ સ્ટેશને તો શૌકતઅલીના રોક્યા પણ માણસો ન રોકાયા; 'મહાત્મા ગાંધીજીકી જે', 'અલ્લાહો અકબર'થી સ્ટેશન ગજાવી મૂક્યું હતું. ગાંધીજી પણ જાગી ઊઠ્યા. આ પ્રમાણે ગ્વાલિયર, ભોપાળ, બીના, ઝાંસી, આગ્રા, મથુરા અને બીજી રાત્રે મીરત પહોંચ્યા ત્યાં સુધી ચાલ્યું. ઘણે ઠેકાણે સેંકડો નહીં પણ હજારો માણસો ભેગાં થતાં અને ગાંધીજી, શૌકતઅલી અને ડૉ. કિચલુને એક દિવસ માટે ઉતારવાનો ભારે આગ્રહ કરતાં. ઘણે ઠેકાણે ઉત્સાહ એટલો બધો વધારેપડતો હતો કે લોકો ગાડીમાંના બીજા ઉતારુઓને તેઓના શોરબકોરથી અને ગિરદીથી કેટલી અગવડ થતી હશે તેનો વિચાર ન કરતા; તેમની ભક્તિનાં પાત્ર શૌકતઅલી, ગાંધીજી અને ડૉક્ટર કિચલુને કેટલી હેરાનગતિ થતી હશે તેનો ખ્યાલ પણ ન કરતા; અને અતિશય વિનવણી છતાં ફૂલોના ઢગલા ઠાલવી ગાડીમાં કચરો વધારતાં અચકાતા નહીં! ફૂલોથી તે કચરો થાય? આ વચન આકરું લાગશે, ભક્તિની કદરનો એમાં અભાવ જણાશે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ભક્તિમાંયે મર્યાદા જોઈએ. અને મર્યાદા ઓળંગી જેમના તરફ ભક્તિ દાખવવામાં આવતી હોય તેમને દેખીતી રીતે કાયવવામાં આવે ત્યારે તે ભક્તિ રહેતી જ નથી. જેમને લોકો મળવા આવ્યા હોય છે તેમનાથી એ ઘડીના સમાગમનો લાભ લેવાતો નથી, તેમને એ અગત્યનાં વચન કહેવાં હોય તે કહેવાની તક પણ મળતી નથી, અને આમ બધોયે ઉત્સાહ વ્યર્થ જાય છે. આપણે જેમ બને તેમ જલદી આપણી ભક્તિમાં મર્યાદા અને વિવેક રાખતાં શીખ્યા વિના છૂટકો નથી.

જલંધર

પણ હવે તો મુસાફરીના અનુભવો કરતાં વધારે અગત્યની હકીકતો ઉપર આવીએ. પંદરમીની સવારે જલંધરમાં રાયજાદા ભગતરામને ત્યાં ઉતારો હતો. આખો દિવસ સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં સૂતરના દડા અને દોરા લઈને આવ્યાં જ કરતાં હતાં. ગાંધીજીને એક વાર તેઓ સૂતરના દડા અને દોરાથી રીઝવતાં એટલે આ અનુભવ તેમને તો નવો ન હતો. પણ સ્ત્રીઓએ જોયું કે હવે કેવળ સૂતરના દડાઓથી 'મહાત્માજી'ને રીઝવી શકાય એમ નથી;

કારણ કે દરેક સ્ત્રીને 'તમે કાંતો છો તો ખરાં, પણ તમારા કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં તો તમારાં અંગ ઉપર હું જોતો નથી.' એ પ્રમાણે મીઠી ટકોર કરીને મૂંઝવતા, અને પછી તો ચાલતા મીઠાં ખાસાં બેશ ખાદીનાં ગુણગાન. આ ગુણગાન જેમણે સાંભળ્યાં છે તે તેની અસર કલ્પી શકશે. મને તો શંકા નથી કે હવે પછીની ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે સ્ત્રીઓ ખાદીનાં કપડાં પહેરીને દર્શન કરવા આવશે. તેમની વિશુદ્ધ ભક્તિથી હું ચકિત થયો. ટકોર કરતાં કરતાં પણ ગાંધીજી તેમને સુંદર ઉત્તેજન આપતાં ચૂકતા ન હતા: 'પુરુષો બોલનારા છે, પુરુષોને હું કહી કહીને થાકી જાઉં કે સ્વદેશી સમજો. તેઓ કહેશે કે સ્વદેશી એ પરમ ધર્મ છે, પણ એ પરમ ધર્મ છે એમ વચનથી નહીં પણ વર્તનથી બનાવનારી તો તમે બહેનો જ છો.'

પ્રથમ જ રાયજાદા સાહેબે ખબર આપ્યા કે 'અહીં અસહકાર માટે લોકોમાં પૂરતો ઉત્સાહ નથી.' આ વચનનું સત્ય તો આગળ ઉપર આપણે જોઈશું, પણ લોકોના કરતાં લોકનેતાઓને વિષે એ વચન સત્ય હોવાનો કાંઈ ભાસ થયો ખરો. ધારાસભાના બહિષ્કારનો પ્રશ્ન લાલા લજપતરાયે અહીં ઊભો કર્યો છે એટલે તે સંબંધે ગાંધીજીને સાંભળવાને સૌ ઉત્સુક હતા. આ વિષે કેટલીક રસમય ચર્ચા ચાલી, પણ રાયજાદા સાહેબને બૉયકૉટના મહત્ત્વ વિષે ખાતરી ન થઈ શકી. સાંજે જ અમૃતસર જવાનું રાખ્યું હતું, એટલે બપોરે બે વાગે શામિયાના તળે સભા રાખી હતી. પંજાબનો આકરો તાપ અને આપણા લોકોની કાચી વ્યવસ્થાશક્તિ એ બન્ને કારણોએ સભાનું કાર્ય શરૂ કરવું અશક્ય થઈ પડ્યું. લગભગ એક કલાક લોકોને શાંત રાખવામાં વીતી ગયો, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. આખરે સભા વિસર્જન કરવી પડી. ત્રણ કલાક પછી શહેરના એક હૉલમાં સભા થઈ ત્યાં લોકોએ ઠીક શાંતિ જાળવી. એ સભાનું વર્ણન હું અહીં નહીં આપું, કારણ એક બીજા ભારે જલસાનું વર્ણન તો મારે આપવાનું જ છે, અને તે જલસામાં થયેલાં ભાષણોનો હું ટૂંક સાર આપીશ તો જલંધરનાં ભાષણોનો સાર આપવાની જરૂર ઓછી રહેશે એમ હું માનું છું.

અમૃતસર

લોકોની અવિવેકભરી ભક્તિનો જલંધર સ્ટેશન ઉપર પણ કડવો અનુભવ થયો. ગાડીને આવવાને થોડો વખત હતો એટલે ગાંધીજી, શ્રીમતી સરલાદેવી, શૌકતઅલી અને બીજા નેતાઓ 'વેઇટિંગ રૂમ'માં બેઠાં હતાં. લોકોએ 'વેઇટિંગ રૂમ' ઉપર હલ્લો મચાવ્યો. સેંકડો લોકો 'દર્શન'ને માટે ચડસાચડસી કરી રહ્યા હતા. બીજા ઉતારુઓના સામાનની અને જેમનાં દર્શન માટે આ ધમાલ

ચતી હતી તે નેતાઓના સામાનની બૂરી વલે થઈ પડી હતી આ ધમાલ ગાડી આવી ને જેમતેમ, ચાલવા માડી ત્યા સુધી બધ ન થઈ. શ્રીમતી સરલાદેવીની એક કીમતી ચામડાની પેટી સ્ટેશન ઉપર આ ધમાલને લીધે જ રહી ગઈ નેતાઓના 'દર્શનથી સંતોષ માનવાને બદલે તેમના કાર્યોમા ભાગ લેતા આપણે ક્યારે શીખીશુ?

અમૃતસર જલંધરથી પચાસ માઈલ છે. સાજે અમૃતસર આવી પહોચ્યા. સભા ગત્રે જ રાખી હતી. આ સભાને, સભા નહી પણ એક જંગી જલસો કહી શકાય વ્યવસ્થાશક્તિ વિષે બીજે ઠેકાણે જે નિરાશા ઉત્પન્ન થયેલી તે નિરાશા અહી ઘણે અંશે ઓછી થઈ અન્જુમન બાગના વિશાળ મેદાનમા આ જલસો હતો જાહેર કરેલા વખતના ત્રણ કલાક અગાઉથી ટોળેટોળા આવીને બેઠા હતા જલસામા હિંદુઓ વધારે હશે કે મુસલમાન એ કહેવુ અશક્ય હતું — એટલા બધા સેળભેળ થઈને લોકો ગોઠવાયા હતા તેમની સંખ્યા ઓછામા ઓછી દસ હજાર જેટલી હશે, છતા ભારે શાન્તિ જળવાઈ રહી હતી સ્ત્રીઓ પણ આટલી મોડી રાતે ઠીક સંખ્યામા હાજર હતી સભાને પ્રમુખસ્થાને એક ધીરા અને ગભીર મુસલમાન મૌલવી સનાઉલ્લા બિરાજ્યા હતા

શરૂઆત ભાઈ અખતરઅલીની મધુર ગઝલથી થઈ ગઝલ લાબી છે એટલે અહી હુ આપી શકતો નથી પણ તેનો વાદી સૂર તો એ હતો કે 'આ ઘડી કસોટીની છે, એ પારખની છે, અને પારખ તો ભાગ્યવાનની જ થાય, એ પારખને અંતે શૂરા નીવડીશુ એ માટે જ પરવરદિગારને બદગી'

ખૌફ નથી, નાઉમેદી નથી

મૌલાના શૌકતઅલીએ પદરેક મિનિટ સુધી આખા જલસાનુ ધ્યાન ખેચી રાખ્યુ એમનો અવાજ બોલી બોલીને બેસી ગયો છે, છતા લોકોની શાતિને લીધે તે બધાયે સાભળી શકતા હતા.

હુ એમના મુખ્તેસર મુદ્દા આપીશ મૌલાનાએ શરૂઆત કરી "કેટલાયે મહિના થયા ખિલાફત વિષે અનેક ભલીબૂરી ખબરો સાભળ્યા જ કરુ છુ, પણ મને તેની કશી અસર નથી થતી 'ખૌફ, ખતરા યા નાઉમેદી' વિના હુ તો આપણી ફરજનો વિચાર કરતો કામ લીધે જાઉ છુ. આમા કોઈ ચિડાયે વળે એમ નથી, ડરી ગયે વળે એમ નથી, કે કટાયે વળે એમ નથી હુ તો ઇચ્છુ છુ, ખુદાતાલાને વીનવુ છુ કે યુરોપ આ સવાલનો પોતાનો આખરનો ફેસલો આપી દે કે લાગલો જ યુરોપને આપણે પણ આપણો

આખરનો ફેંસલો બતાવી દઈએ. આ આખરનો ફેંસલો સરકારની સાથે સઘળી તલ્લુકાત બંધ કરવાનો, સરકારની સાથે તલ્લાક કરવાનો, કુરાને શરીફના શબ્દોમાં 'અદમ-તા-અવન' કરવાનો છે." હિજરત અને જેહાદના બે ઉપાયો મુસલમાન ભાઈઓને ખુલ્લા હોવા છતાં તેમણે આ ઉપાય કેમ પસંદ કર્યો તે સમજાવ્યું : "જ્યાં સુધી ગાંધીજીની મદદ આપણે જોઈએ ત્યાં સુધી તેમણે સૂચવેલો જ ઉપાય આપણને મુબારક છે." પંજાબના સવાલ ઉપર પણ એમણે ખૂબ ભાર મૂકયો અને કહ્યું : "આપણામાં હિંમત ન આવી હોય, ખુદાની અને ઇન્સાનિયતની તરફની ફરજનું આપણને ભાન ન થયું હોય, આઝાદી શું છે તેનો ખ્યાલ આપણને ન આવ્યો હોય, તો આપણને એક નહીં પણ દસ જલિયાંવાલા બાગ ઘટે છે."

સાત કરોડ એક લાખનું કામ ન કરી શકે?

આ પછી ડૉક્ટર કિચલુ બોલવા ઊઠ્યા. ડૉક્ટર કિચલુ તો શૌકતઅલી આગળ દેખાવમાં બચ્ચા જેવા, એટલે તેમને તો પ્લેટફૉર્મ ઉપર ઊભા થઈને બોલવાની ફરજ પડી. તેમણે પોતાના બુલંદ અવાજે લોકોને જણાવ્યું : 'આ શબ્દોનો વખત નથી, આ કામનો વખત છે.' અસહકારનું રહસ્ય લોકોને સમજાવીને તેમણે પૂછ્યું: "આપણી આંખ આગળ એક લાખ ગોરાએ આખા દેશનો વહીવટ ચલાવી રહ્યા છે. શું આપણે સાત કરોડ મુસલમાન એક લાખનું કામ નહીં કરી શકીએ? આપણે એટલા બધા નાતાકાત, નાલાયક બની ગયા છીએ? હિજરત કરવાનું મુસલમાન ધર્મનું ફરમાન છે ખરું, પણ હું પોતે તો અહીં રહીને જ મારા ધર્મની સ્વતંત્રતા સાધવાનો છું." પછી પંજાબના અત્યાચારોનું હૃદયવેધક વર્ણન આપીને અસહકારની અગત્ય સમજાવી.

પછી ગાંધીજી ઊઠ્યા. ઊઠ્યા એટલે ઊઠીને બોલ્યા એમ નહીં, પણ ડૉ. કિચલુની માફક ટેબલ ઉપર ખુરશી મકીને ઊંચા બેસાડવા પડ્યા. એમનું ભાષણ અતિશય મહત્ત્વનું હોઈ હું તેમાં જરા વિગતવાર ઊતરીશ. તેઓએ કહ્યું:

આપણી શેર ભૂલ, સરકારની ખાંડી ભૂલ

"હું મારું દુઃખ તમને શી રીતે બતાવું? પંજાબનું દર્દ કહી બતાવવું અશક્ય છે. હિંદુમુસલમાન પાસે હું એટલું જ માગું કે ગયા એપ્રિલને કદી ન ભૂલશો. સાથે સાથે હું એટલું કહી દઉં કે આપણે જ્યાં સુધી આપણી ભૂલને નથી પિછાનતા અને દૂર નથી કરી જાણતા ત્યાં સુધી આપણે બીજાની પણ ભૂલ નથી જોઈ શકતા. સરકારે, સરકારી અમલદારોએ ભારે ગુનાઓ

કર્યા છે. પણ આપણે પણ ગુનાઓ કર્યા છે. શા સારૂ આપણે મકાનો બાળ્યાં? શા સારૂ નિર્દોષ માણસોના પ્રાણ લીધા? પોલીસના મનાઈહુકમો માનવાની આપણી ફરજ હતી. આપણા આ ગુનાઓ માટે સરકાર આપણને થોડી શિક્ષા કરત તો આપણે તે વિષે બોલવાનું ભાગ્યે જ રહેત. પણ સરકારે તો શિક્ષા નહીં પણ કેવળ અત્યાચાર કીધો છે. આપણી શેર ભૂલ થઈ હશે તો સરકારે ખાંડી ભૂલ કીધી છે."

ત્યારે શું કરવું?

ઉપાય એક માત્ર 'અસહકાર' છે એમ સમજાવતાં અને અસહકારનાં ચાર પગથિયાં સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: "અમારા બુઝુર્ગ બંધુઓ કહે છે કે આ તો દીવાનાનું કામ છે; ગાંધી તો ગયો એપ્રિલ ભૂલીને કામ લેવા બેઠો છે; અને શૌકતઅલી તો સમશેર ખેંચનારો રહ્યો. મને ઉમેદ છે કે હું તેમને બતાવી શકીશ કે આમાં કશું દીવાનાપણું નથી, કે નથી ભૂલ્યો હું ગયા એપ્રિલને. આપણે વિશુદ્ધ થઈએ, આપણે બેગુનાહ થઈએ તો પછી સરકારના ગમે તેટલા અત્યાચાર થાય તેની મને પરવા નથી. પણ આપણો ગુનો હશે તો આપણું કશું ચાલવાનું નથી. આપણે જ્યાં સુધી 'બેગુનાહ' થતાં નહીં શીખીએ ત્યાં સુધી આપણે એક નહીં, પણ સેંકડો જલિયાંવાલા બાગની બરદાસ્ત કરવી પડશે. અને તેથી મને દુ:ખ નથી થવાનું. પણ આપણે 'બેગુનાહ' હઈશું છતાં સરકાર આપણને દુ:ખ આપશે તો આપણે 'આઝાદ' થઈને ઊભા રહીશું.

પંજાબીઓ ડરી ગયા

"પંજાબીઓ ભારે ઉસ્તાદ અને શૂરા હોવાનું સાંભળ્યું છે; પણ એપ્રિલમાં તો તેઓ ડરી ગયા હતા એમ મારે કહેવું જોઈએ. અને તેમ કહેવાનાં મને તો બરોબર કારણો છે. હું પૂછું છું કે તમે ડરી ગયા ન હતા તો શા સારૂ તમે જમીન પર નાક ઘસ્યાં હતાં? શા સારૂ તમે પેટે ચાલતાં અચકાયા નહીં? મેં તો તમને નહોતું કહ્યું કે તમે નાકલીટી કાઢજો કે સાપની માફક પેટે ચાલજો। આવા હુકમ થયા ત્યારે તેને તાબે થવાને બદલે તમે મરી કેમ ન ગયા? તમે એમ કેમ ન કહી શકયા કે 'હું સાપ નથી, આદમી છું; મારું કામ પેટે ચાલવાનું નથી, પણ સારી દુનિયાની સામે છાતી કાઢીને ઊભા રહેવાનું છે.' જરૂર પંજાબીઓ ડરી ગયા. પણ હું અહીં પંજાબની ઉપર આળ લાવવાને નથી ઊભો. જે મિટ્ટીમાંથી પંજાબ બન્યું છે તે મિટ્ટીમાંથી હું બન્યો છું. એવા સંજોગોમાં હું પણ એવો ગુનો ન કરું એમ હું શી રીતે કહી શકું? હું તો પ્રાર્થના કરું કે મારી ગરદન કપાય પણ હું આવું કદી કરું નહીં. તમારે માટે પણ એ જ પ્રાર્થના હું કરું છું."

ખરી સિપાઈગીરી કરીને મરજો

આ પછી પહેલી ઑગસ્ટનું મહત્ત્વ ગાંધીજીએ સમજાવ્યું હતું: "ગુસ્સાથી આ બંને મામલા — પંજાબ ખિલાફતનો નિવેડો નહીં આવે, શાંતિથી જ આવશે. આ બંને મામલા સર કરવા માગતા હો તો શાંતિથી જ વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા લેજો. આપણા તરફથી અત્યાચાર થશે તો આપણું કામ આપોઆપ બંધ થઈ જશે. હું તો ખરી સિપાઈગીરી જ સમજ્યો છું અને તેની તમને ભેટ કરું છું. ખરી સિપાઈગીરી મરવામાં છે, મારવામાં નથી; કોઈની આબરૂ સાચવવામાં છે, આબરૂ લૂંટવામાં નથી."

જિલાનીની આબરૂ કેમ સાચવશો?

ઘણા કહે છે કે ખિલાફત વિષે સામાન્ય જનસમૂહને જ્ઞાન નથી. ગાંધીજીએ એ દલીલનો ઉત્તર આ પ્રમાણે વાળ્યો:

"ખિલાફતના સવાલ વિષે જ્ઞાન બધાને ન હોય એ સંભવે છે. પણ તે બધાને જગાડવા એ ખિલાફતનું કામ કરનારાઓની ફરજ છે, અને તેઓ તેમની ફરજ બજાવશે જ. પણ જલિયાંવાલાનું જ્ઞાન કોને નથી? ભાઈ ગુલામ જિલાની ઉપર જે અત્યાચાર ગુજર્યો તેની કોને ખબર નથી? [ગાંધીજીએ ગુલામ જિલાની સભામાં છે કે નહીં એમ પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે જિલાની હિજરત ઉપર નીકળ્યા છે.] જિલાની તો હિજરત કરી ગયા છે, પણ તે તેની આબરૂ તમારા કબજામાં આપી ગયા છે. તે તમને કહી ગયા છે કે તેમની આબરૂ લૂંટાઈ, તેનો સરકાર પાસે કાંઈ જવાબ લેશો કે નહીં? બૉસ્વર્થ સ્મિથ, ઑબ્રાયન, શ્રીરામ અને મલિકખાનના અત્યાચારો આપણે સાંખી રહીશું? તે લોકો પંજાબમાં હજી અમલ કરી રહ્યા છે તે આપણે સાંખી રહીશું? અને આપણે સાંખી રહીશું તો તે શું મર્દાની કહેવાશે? આપણને ખિલાફતનું જ્ઞાન નહીં હોય, પણ જલિયાંવાલા બાગ આપણા હૈયામાં સાલે છે."

સરકારની સાથે મહોબ્બત તોડો

આગળ બોલતાં તેમણે કહ્યું: "આપણે જેઓ જીવતા રહ્યા છીએ તેમની ફરજ છે કે એ સરકારની સાથે મહોબ્બત તોડવી. જે સરકારની હકૂમતમાં આપણું પુરુષાતન ધૂળમાં રોળાયું અને આપણા ધર્મને કલંક લાગ્યુ તે સરકારની હકૂમતમાં આપણે શી રીતે નોકરી કરી શકીએ? તેમની શાળાઓનો ઉપયોગ આપણે શી રીતે કરી શકીએ? વકીલાત કેમ કરી શકીએ? ધારાસભામાં કેમ જઈએ?

આપણને રોટી દેવાવાળો ખુદા છે, સરકાર નથી

"આપણે ભૂખે મરશું એમ કહેવું એ કાયરતાની નિશાની છે. આપણને રોટી આપનાવાળો ખુદા છે, સરકાર નથી. હાથ અને પગ વાપરશું તો રોટીની ફિકર આપણને કરવી પડવાની નથી. આપણને સ્વતંત્રતાનું કાંઈ પણ ભાન હોય તો આપણે માટે સરકારની મહોબ્બત તોડવી એ એક જ રસ્તો છે. આપણી પાસે યુરોપના જેટલી તાકાત હોત તો શું આપણે આમ બેસી રહેત? આપણે જરૂર તલવાર લેત — જોકે મારે તે વખતે હિંદુસ્તાનમાંથી હિજરત કરવી પડત. પણ તે તાકાત આપણામાં નથી. આપણા દરેકમાં એટલી તાકાત તો છે કે સરકારની 'તાલ્લુક' બિલકુલ બંધ કરવી. સરકારનું કામ આપણી મદદ વિના ક્ષણવાર ચાલવાનું નથી. હું હિંદુમુસલમાન બંનેને કહું છું કે સરકારના કામમાં મદદ કરીને તેમના અન્યાયમાં કદી મદદ ન કરશો, તમારા ધર્મને ખરાબ ન કરશો. પંજાબીઓને હું કહું છું કે તમારા નિર્દોષ ભાઈઓ માટે જો કાંઈ કરવાનું હોય તો તે આ છે. પહેલી ઑગસ્ટ બરોબર સંભાળી લેજો. આ કામ પાર પડે ત્યાં સુધી ખામોશી રાખજો. સરકારના સિપાઈ તમને બગાડવા આવે તો ન બગડશો. તમારું ડોકું આપજો, પણ દીવાના ન બનજો."

ધારાસભામાં જવું?

આ વિષય વિષે ગાંધીજીએ સભામાં ચર્ચા કરવી દુરસ્ત ન ધારી. ગાંધીજીને એમ લાગ્યું કે આ પ્રશ્ન લોકનેતાઓ સાથે ચર્ચવાનો છે, અને લોકનેતાઓ સાથે ચર્ચીને જે નિવેડો આવે તે નિવેડા ઉપર વિચાર કરવાનું જ લોકોને સોંપવું. લોકોને સીધી સલાહ આપવી એ લોકનેતાઓની સામે લોકોને ઊભા કરવા બરાબર છે એમ તેમને જણાયું. "હું તો મુસાફર રહ્યો. હું તમારી અને તમારા નેતાઓની વચ્ચે વિખવાદ પેદા કરવા નથી આવ્યો. હું તેમની સાથે વાતો કરીશ અને તે તમો સાંભળી લેજો. દરમિયાન હું તો મુંબઈમાં બેઠો બેઠો તમને મારી સલાહ સંભળાવીશ. હું તો હિંદુસ્તાન મારું સાંભળતું હોય તો કોઈને ધારાસભામાં ન જવા દઉં."

ખાદીમાં ખાનદાની

પણ ગાંધીજીનું કોઈ ભાષણ ખાદી વિષે વચનો વિના જાય? ખિલાફતની સાથે સ્વદેશીનો સંબંધ એ રીતે છે કે, "આપણે આપણાં વસ્ત્રો માટે ઇંગ્લંડ કે બીજા કોઈ પણ દેશ ઉપર આધાર રાખતા નથી એમ આપણે ઇંગ્લંડને બતાવી આપીએ તો આવી મર્દ પ્રજાને ન્યાય મળવો જ જોઈએ એમ ઇંગ્લંડને જણાય અને અંગ્રેજ પ્રજા પણ આપણી સાથે ઊભી રહે" એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું.

કુરબાની કરો

ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું: "મુસલમાન કાંઈ કરવા માટે તૈયાર ન થાય તો આ જંગી જલસો નકામો ગયો એમ સમજજો. પણ આપણી સામે જે મામલા ખડા છે તેનો નિવેડો આવા જલસાથી નથી થવાનો, પણ સાચી કુરબાનીથી જ થશે. માટે ખુદાનું નામ લઈને જાન, માલ અને તમારું સવર્સ્વ કુરબાન કરીને જ ઝૂઝો".

આમ જલસો પૂરો થયો. આજે તો પત્ર લાહોરથી લખું છું. લાહોર વિષે કાંઈ લખવા જાઉં તો આ પત્ર બમણો થઈ જાય અને લાહોરમાં તો કેટલાક એવા સ્મરણીય કિસ્સા બન્યા છે કે તેનું વર્ણન બનશે તો હું ગાંધીજીની પાસે જ અપાવીશ.

લાહોર, ૧૯–૭–'૨૦

પંજાબનો પત્ર – ૨

લાહોર

મેં ગયા પત્રમાં લાહોર સુધીના પ્રવાસનું તો વર્ણન કર્યું. લાહોરમાં થયેલા કામનું ધ્યાન મેં નથી આપ્યું. ત્યાં સાંજે પાંચ વાગ્યે જાહેર સભા રાખી હતી. એક વિશાળ તંબૂ નીચે લોકો ભેગા થયા હતા. લાહોરનો તાપ તો હંટર કમિટીની આગળ અપાયેલી જુબાનીમાં મશહૂર થઈ ગયો છે. પસીના નીગળતા હજારો આદમીઓ જેમ તેમ કરીને પંખા હલાવતા હોય અને પાછળથી બીજાં માણસોનો ધસારો આવ્યો કે વિહ્વળ થઈને ઊભા થાય! શોરબકોર તો આ સંજોગોમાં હોય જ. આ શોરબકોરને શાંત પાડવા સભાના પ્રમુખ પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીએ ભારે પ્રયત્ન કર્યા, બીજાઓએ પણ કર્યા, પણ તેઓનો સાદ જ દૂર સુધી પહોંચી શકતો ન હતો અથવા બીજા અવાજમાં ડૂબી જતો હતો. આમ એક કલાક સુધી પ્રયત્ન ચાલ્યા; પણ આખરે સભા બરખાસ્ત કરી રાત ઉપર મુલતવી રાખવી પડી. પંજાબમાં ગંજાવર સભાઓ ભરવાને અનુકૂળ વખત ચંદની ગતો જ હોય એમ લાગે છે.

લોકોને બપોરે નાસીપાસ થઈને ચાલ્યા જવું પડ્યું એટલે રાતની સભા ભારે થશે એવી કોઈને આશા ન હતી; પણ લોકોને તો તકલીફની પરવા ન હતી એમ જણાયું. રાત્રે જબરદસ્ત સભા થઈ. લોકોએ શાન્તિ સંપૂર્ણ રીતે જાળવી અને રાતના એક વાગ્યા સુધી સ્થિર ચિત્તે ભાષણો સાંભળ્યાં. આ ભાષણોનો સાર હું અહીં નહીં આપું. ડૉક્ટર કિચલુ અને શૌકતઅલીનાં ભાષણ અમૃતસરની માફક જોશદાર હતાં અને તેની મતલબ ત્યાંનાં ભાષણોના જેવી જ હતી. ગાંધીજીનું ભાષણ અમૃતસરના કરતાંયે વધારે

જોરદાર હતું, પણ રાવળપિંડીના જે ભાષણનો સાર હું આગળ આપવાનો છું તેમાં તે આવી જાય છે.

મહાજરીનો વિષે ઠરાવ

સભામાં બનેલી એક અગત્યની બીનાનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ગોળીબાર થયેલા મહાજરીનો વિષે કાંઈક વિગત પેશાવરથી આવી હતી. અને તેટલો સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક હેવાલ સરકાર જલદી બહાર પાડે એવો ઠરાવ સભાએ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ ઠરાવ રજૂ કરવાને મોલવી ઝફરઅલીખાન ઊભા થયા હતા. મોલવીજીની જબાન બહુ જ જોરદાર અને કટાર જેવી વીંધી નાખનારી છે, જે મહાજરીન ઉપર એક નહીં, બે નહીં પણ છ ગોળીબાર થયા તેનું વર્ણન આપતાં એઓ ઊકળી ગયા. શ્રોતાઓનાં હૈયાં પણ એ કમકમાટી ભરેલી બીના સાંભળી ઊકળી ગયાં. કેટલાકની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેતાં હતાં. મોલવીજી એ કરુણ પ્રસંગની વિગતોમાં ઊંડા ઊતરી તેને વધારે કરુણ કરતા હતા. ભાઈ શૌકતઅલીથી વધારે ન સહન થઈ શક્યું, તેથી ઊઠીને મોલવીજીને રોક્યા અને કહ્યું: 'ભાઈ, તું હવે એને ટૂંકું કર, અમારાં હૈયાં ઉકળાવ નહીં.'

રાવળપિંડી

બીજે દિવસે રાવળપિંડી ગયા. ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ માટે નૉર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેની લાહોરથી પેશાવરની મુસાફરી જેટલી ત્રાસજનક છે તેટલી બીજી રેલવે ઉપર ભાગ્યે જ હશે. મને એ મુસાફરીનો અંગત અનુભવ તો નથી મળ્યો, પણ આઠ માણસ બેસવાના ડબ્બામાં વીસ બાવીસ માણસો, ગંદકીનો પાર નહીં, એટલી કોઈ પણ પ્રેક્ષકને જણાતી વસ્તુઓ વિષે જ અહીં કહી લઉં. રાવળપિંડી બીજે દિવસ સવારે પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર માણસ ઊભરાઈ રહ્યાં હતાં. મહામુસીબતે સ્ટેશનના પ્લેટફૉર્મની બહાર નીકળ્યા. માથા ઉપર ખરો તાપ હતો તોપણ લોકો પોતાના મોંઘા મહેમાનોને સરઘસમાંથી કેમ છટકવા દે? લગભગ એક દોઢ કલાક સ્ટેશનથી મુકામે જતાં લાગ્યો.

બપોરથી તે સાંજ સુધીમાં સેંકડો સ્ત્રીઓ આવી ગઈ. તેમની આગળ 'ખાદીની ખાનદાની'નો પાઠ આપવામાં આવ્યો અને અનેક હિંદુમુસલમાન આવ્યા તેમની આગળ હિંદુમુસલમાન ઐક્યની વૃદ્ધિનાં વ્યાવહારિક પગલાંની ચર્ચા થઈ. સાંજે સભા હતી. સભામાં માણસ બપોરથી આવવા લાગેલાં હતાં અને સભા એક કલાક મોડી હોવાથી કેટલાક તો ચાલ્યા ગયા હતાં. છતાં અમે સભામાં પહોંચ્યા ત્યારે ઓછામાં ઓછા વીસ હજાર માણસો તો

હશે જ. મહામુસીબતે વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર અમે પહોંચ્યા. ઘડીક વાર એમ જ લાગતું હતું કે સભાને વિખેરી નાખવી પડશે; પણ અહીં તો વિખેરી નાખ્યે કાંઈ છૂટકો થાય તેમ નહોતું, કારણ રાત તો લગભગ પડવા આવી હતી અને બીજે દિવસે તો અહીંથી નીકળવાનું હતું. અતિશય મુસીબતે લોકોને શાંતિ જાળવવાનું ગાંધીજી સમજાવી શકયા, અને તેમણે શરૂ કર્યું ત્યારે તો એવી ભારે શાંતિ હતી કે જમીન ઉપર ટાંકણી પડે તો સંભળાય.

હિંદુસ્તાનની આઝાદી, હિંદુ ધર્મની આઝાદી

ગાંધીજીએ મુસલમાન ભાઈઓની લડત ઇન્સાફને માટે છે એમ કહીને ટૂંકામાં હિંદુઓએ તેમની સાથે શા માટે જોડાવું એ સમજાવ્યું:

"હિંદુઓ સમજતા હોય કે સાત કરોડ મુસલમાન તેમના હમવતની છે અને તેમની સાથે દુશ્મનાઈ કરીને તેઓ નથી રહી શકતા તો, તેઓ સમજશે કે તેમની ભારે મોટી ફરજ છે કે મુસલમાનોની સાથે રહીને જીવવું અને તેમની સાથે મરવાનો તેમણે નિશ્ચય કરવો. હું તાળીઓના અવાજ નથી ચાહતો, હું જલસા નથી જોવા માગતો, હું તો 'અમલી કામ' માગું છું. હિંદુઓ પોતાની ફરજ ભૂલીને કુરબાનીમાં ભાગ ન લે તો હું તેમને કહીશ કે જેમ મુસલમાન ધર્મ જોખમમાં આવ્યો તેમ કોઈ વાર હિંદુ ધર્મ પણ જોખમમાં આવે. યુરોપમાં મિત્રરાજ્યના પ્રધાનો સમજે છે કે યુરોપમાંથી મુસલમાનોનો પગ કાઢી શકાય છે, તેમ કોઈ દિવસ તેઓ એમ પણ ઇચ્છે કે હિંદુઓને ગુલામ બનાવી શકાય તો સારું. આપણને લાજમ છે કે જ્યાં સુધી મુસલમાન ભાઈ પોતાના ઈમાન અને દીન ઉપર કાયમ રહીને કુરબાની કરવા તૈયાર હોય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની આઝાદી માટે મુસલમાનોની સાથે ઊભા રહેવું."

તલવાર મ્યાનમાં રાખી કુરબાની કરો

આગળ ચાલતાં તેમણે વિજય મેળવવાનો માર્ગ એકમાત્ર કુરબાની છે એમ કહી કુરબાનીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું:

"ત્રીસ વર્ષ થયાં હું મુસલમાન ભાઈઓને જાણું છું. હું આફરીન છું કે મુસલમાન ભાઈઓ હિંમતનું કામ કરી શકે છે, બહાદુરી કરી શકે છે. મેં *એમ પણ જોયું છે તેઓએ ઘણી વાર ભારે ગુસ્સો કર્યો છે તે કેવળ ગુસ્સાના* જોસમાં આવીને; અને ગુસ્સો પૂરો થયે તેમની તાકાતનું જોશ પણ પૂરું થાય છે. આ લડતમાં કુરબાની આપવા માટે આપણે તો જે સલ્તનતની સાથે લડી રહ્યા છીએ તે સલ્તનતની કાબેલિયત મેળવવાની છે. તે સલ્તનતના સિપાઈઓ ગુસ્સો ભૂલી તાલીમથી, હોશિયારીથી, બહાદુરીથી, લડત ચલાવે છે. તેમની સામે

તમારે ઊભા રહેવું હોય તો તમારે હોશિયારી, બહાદુરી અને તાલીમ કેળવવી જોઈએ ગુસ્સામા આવીને તમારા સરદારના હુકમને તમે તાબે ન થાઓ તો તમને ફતેહ નહીં મળે ગુસ્સામા આવવાથી ઘણા કામોનો ઇન્સાફ નથી મળી શકતો ખુદા તે જ માણસને ઇન્સાફ આપે છે જેનામા તદબીર છે, હિંમત છે, સાચે રસ્તે કામ લેવાની શક્તિ છે, પણ ગુસ્સો નથી રાવળપિંડીમા હિંદુમુસલમાન ભાઈઓનુ જોર ખૂબ છે તેઓ ટટાની પણ ઠીક તાકાત રાખે છે તેઓને હુ વીનવુ છુ કે કુરબાનીની તાકાત મેળવો હુ ફરીથી કહુ છુ કે આ કુરબાની તલવાર ખેંચવાની નથી તલવાર ખેંચવામા મુસલમાન શૂરા છે હુ તેમની તલવાર મુબારક ગણુ છુ, પણ તેમને સમજાવવા માગુ છુ કે તલવાર વાપરવાની તાકાત જોઈતી હોય તો તમારે મરવાની તાકાત જોઈશે પઠાણી તલવાર ખેંચી જાણો છો પણ હુ તેને બાહુલી તલવાર કહુ છુ હુ એ તલવારથી કોઈને ડરાવી નથી શકતો તમારી તલવાર તમારા કરતા વધુ કુશળતાથી તલવાર વાપરનારની સામે નકામી થઈ પડે છે તમારા હાથમાથી તલવાર ગઈ કે તમે નકામા થઈ પડો છો તમે તમારી તલવાર મ્યાનમા રાખીને લડી શકો એવો રસ્તો મે શોધી કાઢ્યો છે મને લાગે છે કે તમે તલવાર વાપરશો તો હારશો એટલુ જ નહીં પણ તમારા સ્ત્રીપુરુષો ઉપર તમારી તલવાર ચાલશે તમે જો અદમ તાઅવાન (અસહકાર)ની ખૂબી સમજવા માગતા હો તો મારુ કહેવુ માનજો કુરાને શરીફ જાણવાનો હુ દાવો નથી કરતો, પણ તમારા ઉલેમાઓએ જ કહ્યુ છે કે અદમ તાઅવાન એક ભારે પ્રકારની જેહાદ છે તલવાર ખેંચીને પણ મરવુ છે, અદમ તાઅવાન કરીને પણ મરવુ છે તો જેમા મારનારપણુ નથી રહેતુ તેવુ અદમ તાઅવાન અખત્યાર કરીને શા માટે કુરબાની ન કરો?

"મે સાંભળ્યુ છે કે પેશાવરમા મહાજરીનની ઉપર જુલમ થવાથી લોકોનાં દિલ બહુ ઉશ્કેરાયા છે, લોહી ઊકળી રહ્યા છે મને લાગે છે કે મહાજરીન ભાઈઓની ભૂલ ન હતી, અગ્રેજ સિપાઈઓનો જ વાક હતો પણ આવી ભૂલો સામે પણ આપણે સબૂરી પકડવી પડશે, નમી જવુ જોઈશે તમે નિશ્ચય કરશો કે લોહીની નદી વહેશે તોપણ મર્દાની ન ખોઈ, મિજાજ ન ખોઈ, હિંમતથી ઝૂઝવાની રીત તો ફતેહની ખાતરી છે

પહેલી ઓગસ્ટ અને પછી

પહેલી આગસ્ટના કર્તવ્ય પર વિવેચન કરતા તેમણે સમજાવ્યુ કે, "સરકારની સામે મહોબ્બત ન રાખવી એટલુ તત્ત્વ સમજવામા ખરો અસહકાર રહેલો છે માનચાંદવાળાને સમજાવ્યા પછી નોકરીવાળાઓને સમજાવવાની

ઉમેદ છે એમ જણાવી તેમણે કહ્યું કે, "જો તેવાં માણસોમાં તાકાત ન હોય, નેકી ન હોય તો તો મોટા નોકરને છોડી હું ખાનસામાને પણ કહીશ કે સરકારી નોકરોની રોટી પકવવામાં પણ જે સરકાર જાલિમ થઈ છે તેના જાલિમપણામાં મદદ કરવા જેવું છે." આગળ જતાં સોલ્જરોને હથિયાર છોડવાનું અને ખેડૂતોને મહેસૂલ ન ભરવાનું પણ કહેવામાં આવશે, એમ કહીને તેના ઉપર જરા વધારે વિવેચન તેઓએ આ પ્રમાણે કર્યું હતું:

"હું સોલ્જરોને હથિયાર છોડવાનું કહીશ, પણ હથિયાર છોડી તે બીજા ઉપર વાપરવાનું નથી કહેવાનો. તેમને મારા જેવા બેતલવાર સિપાઈ બનવાનું કહેવાનો છું મારામાં શરીરની તાકાત તો કશીયે નથી, પણ, હું માનું છું કે મારી મરજી વિરુદ્ધ મારી પાસે કોઈ કાંઈ ન જ કરાવી શકે ખેડૂતોને પણ હું આગળ ઉપર મહેસૂલ ન ભરવાનું કહેવાનો છું, પણ કોઈ પણ સોલ્જર કે ખેડૂત હુકમ વિના કાંઈ પણ પગલું ન લે એમ હું તેમને કહું છું. આપણી લડતની ખૂબી જ તાલીમમાં છે તેથી હું આપણી બેહથિયાર, બેતલવાર સેનાને કહીશ કે આપણાં હથિયાર હુકમ વિના કદી ન ઉપાડશો. તક આવશે એટલે તમને હુકમ મળશે પણ જ્યાં સુધી અમને લાગ્યુ નથી કે સારા હિંદુસ્તાનની ઉપર અમે અસર નથી પાડી શક્યા ત્યાં સુધી સિપાઈઓ અને ખેડૂતોને અમે કાંઈ જ નહીં કહીએ."

રંગરૂટો તરીકે ન જોડાઓ

રંગરૂટભરતી તો અત્યારે પણ પંજાબમાં ચાલી રહી છે, તેને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ કહ્યું:

"આ લોકો શા માટે ભરતીમાં જાય છે? પૈસા માટે. જે પૈસો ધન્સા-નિયત લઈ લે છે તે પૈસો ધૂળ બરાબર છે. તમે બૉસ્વર્થ સ્મિથ, જૉનસન, શ્રીરામ વગેરેનાં કાળાં કૃત્યો ભૂલી ગયા છો? પેટ ઘસવાં પડ્યાં હતાં તે ભૂલી ગયા છો? હું આજીજી કરીને કહું છું કે આ ભરતીની લાલચમાં ન ફસો મજૂરી કરીને રોટી મેળવો અને સાફ દિલથી કહી દો કે અમે રંગરૂટ નહીં આપી શકીએ. અને પંજાબ આમ કહેશે તો શા ભારે અસર થશે તેનો વિચાર કરો. પંજાબ જેટલા સોલ્જર કોણે આપ્યા છે? અને પંજાબ સોલ્જર આપવાની ના પાડી દે તો પછી કોની તાકાત છે કે બીજે ઠેકાણેથી સોલ્જર લઈ શકે?"

પંજાબના નાક માટે

"મેં પણ સરકારની સોલ્જરી કરી છે, પણ હવે તો સરકારને એમ કહેવાનો વખત આવ્યો છે કે તમારી સલ્તનતના કરતાં ખુદાની સલ્તનત અમને હજાર

ગણી પ્યારી છે. એ સલ્તનતમાં અમે અમારા ધર્મને કાયમ રાખી શકીએ એમ છીએ. તમારી સલ્તનત અન્યાયથી ટકી રહી છે, ખુદાની વિરુદ્ધ થઈને ટકી રહી છે. તેની સાથે અમે વફાદારી નથી રાખી શકતા.

"માર્શલ લૉમાં પંજાબનું નાક કપાયું છે, પંજાબની લાજ ગઈ છે. એનો બરોબર બદલો વળે તે માટે સરકારને કહી દો કે તમારી વફાદાર રૈયત અમે રહેવા માગીએ છીએ, પણ તે ક્યારે કે જ્યારે તમે સીધા થશો ત્યારે, પંજાબને ન્યાય આપશો ત્યારે. ત્યાં સુધી અમારે તમારી સાથે મહોબ્બત નથી, કાંઈ લેવાદેવા નથી."

તમે પાગલ ન બનજો

મોન્ટેગ્યુએ પોતા વિષે આમની સભામાં કાઢેલા ઉદ્‌ગારો વિષે ઇશારો કરી ગાંધીજી બોલ્યા :

"મોન્ટેગ્યુએ કહ્યું છે કે ગાંધીએ દેશની સેવા તો કરી છે, પણ ગાંધી હવે દીવાના થઈ ગયા છે, અને જરૂર પડ્યે એમને પરહેજ કરવા પડશે. હું તમને કહું છું કે ગાંધીને પરહેજ કરે તો તમે પાગલ ન બનશો. કિચલુને માટે તમે પાગલ બન્યા હતા, સત્યપાલને માટે પણ તમે પાગલ બન્યા હતા, મકાનો બાળ્યાં હતાં, નિર્દોષોને માર્યા હતા. તમે મને ચાહતા હો તો અમને બન્નેને પરહેજ કરે, અમને બન્નેને ફાંસીને લાકડે લટકાવે તોપણ તમે બરદાસ્ત કરી લેજો. હું સમજું છું અને મારું દિલ કહે છે કે હું દીવાન હોઉં અને મારી સામે કોઈ એવો માણસ થયો હોય કે જેને હું પાગલ ગાંધી માનતો હોઉં તો હું જરૂર તેવા ગાંધીને આંદામાન મોકલું. મોન્ટેગ્યુ મને પાગલ સમજે — પ્રામાણિક રીતે પાગલ સમજે અને મને પરહેજ કરે તેમાં ગુસ્સો શેનો? તમે મને પાગલ ન સમજતા હો તો તમે મારું કહેલું માનજો અને મારું કહેલું કરીને જેલમાં જજો. જ્યાં જાલિમ રાજ કરી રહ્યો છે ત્યાં જેલ મહેલ સમાન છે અને મહેલ જેલ રૂપ છે. તમે જો જેલમહેલનો ઇલમ લીધો હોય તો હું કહું છું તે માનજો. જો તમે માનતા હો કે ખુદા મને જે અવાજ સંભળાવી રહ્યો છે તે જ હું તમને સંભળાવું છું, તો હું તમને કહીશ કે તમે મને એવી ખાતરી આપો કે સરકાર મને સજા આપે તોપણ તમે તમારા લોહીને પી જશો, ઊકળવા દેશો નહીં. બુલંદ અવાજે સરકારને કહેજો કે અમને કાં તો ફાંસીએ ચઢાવો, કાં તો જેલમાં નાખો, પણ અમારી મદદ તમને નહીં મળે. અમારી મદદ તમને જેલમાં મળશે, ફાંસી ઉપર મળશે, પણ લશ્કરી રિસાલામાં નહીં મળે, ધારાસભાઓમાં નહીં મળે, બીજાં નોકરીખાતાંઓમાં નહીં મળે."

હિંદુમુસલમાન એકબીજાના ગુલામ બનશે

ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું :

"આ તાલીમને માટે કાંઈ તાકાત નથી જોઈતી, કાંઈ કલમ નથી જોઈતી, શૌકતઅલીના જેવું શરીર નથી જોઈતું; કેવળ એક તત્ત્વની સમજ જ જોઈએ છે, સબૂરી જોઈએ છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદા તમને દિલાસત આપે; તાકાત આપે કે હિંદુસ્તાન બીજી વસ્તુ ભૂલીને આ જ કામ લઈ લે. આ કામ સર કરવાથી હિંદુમુસલમાન એકબીજાના ગુલામ બની રહેશે અને જગતને હુકમ આપી શકશે કે બેઈમાની અને અન્યાય બંધ કરો."

શૌકતઅલી અને ડૉ. કિચલુએ પણ 'પાગલ ન બનવા'ની ખાહેશ પોતાની તેજસ્વી જબાનમાં રજૂ કરી હતી.

ગુજરખાન અને ઝેલમ

આમ આ સભા પૂરી થઈ. સવારે રાવળપિંડીથી નીકળી મોટરમાં ગુજરખાન અને ઝેલમ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક ભયંકર અકસ્માતમાંથી ગાંધીજી, શ્રી સરલાદેવી અને શૌકતઅલી પ્રભુની મહેરથી બચી ગયાં એમ કહું તો ચાલે. આ વિષે હું જોઉં છું કે વર્તમાનપત્રોમાં તો ખબર આવી ચૂકી છે. ગુજરખાનમાં એક નાની સરખી પણ સુંદર સભા થઈ. મુખ્યત્વે હિંદુમુસલમાન ઐક્ય ઉપર બોલવાની જ લોકોની વિનંતી હતી. પાંચ દસ મિનિટના જ ભાષણમાં ગાંધીજીએ અને શૌકતઅલીએ ઐક્યનું મહત્ત્વ સમજાવી દીધું. ઝેલમના લોકોનો ઉત્સાહ તેમની કાર્યશક્તિની મર્યાદા ઓળંગીને બહાર પડ્યો હતો. ઝેલમથી લાહોર જવાની ટ્રેન લેવાની હતી અને ટ્રેનને પંદર વીસ મિનિટ રહેલી હતી, છતાં શાંતિથી સભાની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે લોકો સરઘસના પ્રપંચમાં પડ્યા. વખત બહુ થઈ ગયો. આખરે લોકોના દિલ દુખાવીને ગાંધીજીને સરઘસ અધવચ પડતું મૂકી સ્ટેશન ઉપર ચાલ્યા જવું પડ્યું. સ્ટેશન ઉપર લોકો આવ્યા. ત્યાં ટ્રેન આવી ત્યાં સુધીનો વખત પહેલી ઑગસ્ટનું કર્તવ્ય સમજાવવામાં ગાળ્યો.

એક આકરો પ્રસંગ

પ્રસંગ નાનકડો હતો, પણ એનું મહત્ત્વ આખા દેશમાં સમજાવવાની જરૂર છે એટલે હું અહીં તેની નોંધ લીધા વિના નથી રહી શકતો. હું આગલા પત્રમાં લોકોની સ્ટેશન ઉપર થતી ભીડ વિષે કહી ગયો છું. આ ભીડ લાહોર પાછા ફરતાં દરેક સ્ટેશને થતી હતી; પણ અહીંના લોકોમાં એક બીજી ઘેલછા પણ જોવામાં આવી. સ્ટેશન ઉપરથી અનેક માણસો ગાંધીજીના ડબ્બાની ઉપર ચડી બેસે અને એક સ્ટેશન સુધી ગાંધીજીની સાથે જાય

ત્યારે શાંતિ વળે. આવી રીતે દરેક સ્ટેશને થતું. ગુજરાંવાલા પર આમ આઠેક જણા ચડયા. તેમને ગાંધીજીએ વીનવ્યા કે ઊતરી જાઓ; પણ તેમણે ન માન્યું અને હઠ ધરી ડબ્બામાં ઊભા રહ્યા. બેસવાની તો જગ્યા હતી જ નહીં. ગાંધીજીએ તેમની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો, તેઓ પણ બારણા આગળ ઊભા રહ્યા. બે કલાક સુધી ગાડી ક્યાંયે થોભે એમ ન હતું. લોકોને પણ અર્ધાએક કલાકે ભાન આવ્યું કે તેઓએ ભૂલ કરી છે.. તેઓ માફી માગવા લાગ્યા. તેમને સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, "માફી શેની હોય? માફી આવી હકને માટે મળે જ નહીં. તમે મારી ધૂળ જેવી આજ્ઞા નથી પાળતા તો હું હજારો ગાઉ બેઠો બેઠો બીજી મોટી આજ્ઞાઓ કરીશ તે શી રીતે પાળશો? મારી આજ્ઞા તમે નથી માનતા તે મારા તપની ખામી છે એટલે હું ઊભો રહ્યો છું. માફી તો તમને એ રીતે આપી શકાય છે કે તમે આ કિસ્સાને જ્યાં જાઓ ત્યાં સુણાવો અને કહો કે જેને તમે સરદાર બનાવ્યા છે તેની અવજ્ઞાથી શું ફળ આવે છે." બધા અતિશય ગળગળા થઈ ગયા અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે એ પ્રસંગની અને તેમાંથી લેવાના બોધની ઠેકાણે ઠેકાણે વાતો કરીશું. ગાંધીજી બે કલાક ઊભા રહ્યા, પણ આ સત્યાગ્રહ એટલો આવશ્યક અને અકૃત્રિમ હતો કે એમને બેસવાની વિનંતી કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

તિલક મહારાજનું અવસાન. 'યંગ ઇન્ડિયા' માટે એમના પર ભવ્ય લેખ લખ્યો.

૧–૮–'૨૦ સુરતમાં શી રીતે શોક પ્રગટ કરવો એમ પૂછતો શ્રી દયાળજીનો પ્રશ્ન. તેમને જવાબ:

"ભાઈશ્રી દયાળજી,

"તમારો કાગળ મળ્યો. ત્રણ દિવસની હડતાલનો વિચાર મને તો જરાયે પસંદ નથી. એક દિવસની હડતાલ હું સમજી શકું. જો આપણે ખરેખર આપણી પૂજા બતાવવી હોય તો હું તો કાંઈક અમલી કામ ઇચ્છું. તેથી એમના ગુણોને શોધી કાઢી એ આપણામાં આવી શકે એવો પ્રયત્ન કરવો. તેઓ અત્યંત સાદા હતા, તેમની યાદગીરીને અર્થે આપણે સાદાઈનું વ્રત લઈએ. કાંઈ પણ વસ્તુ જે આપણને પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ એમને નામે બધાયે કરે. તેમને બહાદુરી પસંદ હતી તેથી આપણે અનેક પ્રકારના ભયો છોડીને બહાદુર બનવા પ્રયત્ન કરીએ. એઓ પ્રજાને વિષે શરીરબળ ઇચ્છતા હતા. આપણે બધા તેઓનું સ્મરણ કરીને સબળા થવા પ્રયત્ન કરીએ. તેમને દેશ પ્રાણસમાન પ્યારો હતો, આપણે પણ તેમનું સ્મરણ કરીને પોતાની જાતનો પ્રેમ છોડીને દિનપ્રતિદિન દેશ પ્રત્યેનો શુદ્ધ પ્રેમ વધારીએ. તેમને

વિદ્વત્તા પ્રિય હતી, માતૃભાષા અને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર ભારે કાબૂ હતો. આપણે પણ માતૃભાષાને ઓછી ચાહતા હોઈએ, તેનું ઓછું જ્ઞાન હોય તો આપણે તે વધારીએ. આપણે માતૃભાષા અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ખીલવીએ. આવી બીજી અનેક વિભૂતિઓ આપણે નોંધી શકીએ. તેમાંની જે જે આપણને પસંદ પડે તે તે કેળવીને તેમને અમર કરી રાખીએ. છેવટે જેનાથી બીજું કાંઈ ના થાય તે એક પૈસાથી માંડીને ગમે તેટલું નાણું દેશહિતને માટે વાપરે."

ક્લેનબૅકનું ઘણે દહાડે; ઘણે વર્ષે સરનામું મળ્યું. તેમને પત્ર :

"પ્રિય લોઅર હાઉસ,

૧૦-૮-'૨૦ "કેટલા લાંબા વખતે તમને લખવાનું સૌભાગ્ય સાંપડે છે. ભારે તપાસ કર્યા પછી અત્યારે તમારું ઠેકાણું મળ્યું છે. એક દિવસ એવો નથી ગયો, જ્યારે મેં તમારું ચિંતવન ન કર્યું હોય. તમારા પહેલા ખબર જોહાનિસબર્ગનાં એક બહેને આપ્યા. મિસ વિન્ટરબૉટમ અને પોલાક કશી ખબર મેળવી શક્યા નહીં. પી. કે. નાયડુ કાંઈ કરી શક્યા નહીં. ડૉ. મહેતાએ તમારું સરનામું આપતો તાર મને કર્યો. બર્લિનમાં તમારો કશો પત્તો લાગે તો બર્લિન જઈને તમને મળવાનું મેં જમનાદાસને લખ્યું હતું. એનો પણ કાગળ આવ્યો છે. એ લખે છે કે તેઓ પોતે અથવા ડૉ. મહેતા તમને મળવાનો પ્રયત્ન કરશે. મને એટલી બધી ઇચ્છા થાય છે કે હું તમને 'મળવા દોડી જાઉં' અને તમને ભેટી પડું. મારે માટે તો તમે યમને ઘેરથી પાછા આવેલા હો એવા છો. મેં તો માની જ લીધેલું કે તમે મરી ગયા છો. આટલો વખત તમે મને કાગળ લખ્યા વિના રહો એ મારા માન્યામાં જ આવતું નહોતું. બીજો વિકલ્પ એ હતો કે તમે કાગળો તો લખ્યા જ હશે પણ એ મને આપવામાં આવેલા નહીં. તમારી છાવણી ઉપર મેં કાગળ લખેલો, પણ કશો જવાબ ન મળ્યો. હજી હું એમ જ માનું છું કે તમે કાગળો લખેલા પણ તે મને આપવામાં આવેલા નહીં. ડૉ. મહેતાને હું તાર કરું છું કે તમને મળે. મારી તમને શી વાત કરું? હમણાં મારું કાંઈ નહીં લખું. દેવદાસ મારી પાસે છે. બધી રીતે અને બધી દિશામાં વધતો જાય છે. અત્યારે હું પ્રવાસ કરી રહ્યો છું. સાથે દેવદાસ છે. બીજા એક વફાદાર સાથી છે. તમે તો એના ઉપર વારી જાઓ. એક બહેન સાથે પણ હું ગાઢ પરિચયમાં આવ્યો છું. તે ઘણી વાર પ્રવાસમાં સાથે હોય છે. તમે એમને મળો એમ ઇચ્છું છું. લાહોરમાં કેટલાયે મહિનાઓ સુધી હું એમના ઘરમાં રહ્યો હતો. બા આશ્રમમાં છે. તેને ઘડપણ ઠીક ઠીક દેખાઈ આવે છે પણ હમેશની જેમ બહાદુર છે. તેના

ગુણો અને દોષો સાથે જેવી તમે જોયેલી એવી જ એ છે. મણિલાલ અને રામદાસ ફિનિક્સમાં છે અને 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' સંભાળે છે. હરિલાલ કલકત્તામાં વેપાર કરે છે. એની પત્ની ગુજરી ગઈ. એનાં બાળકોને બા સંભાળે છે. છગનલાલ અને મગનલાલ મારી સાથે આશ્રમમાં છે. મેઢ અને પરાગજી હિંદુસ્તાનમાં છે. પરાગજી સંસર્ગમાં રહે છે. મેઢ એટલા આવતા નથી. મગનભાઈ મારી સાથે નથી. આપણા કુટુંબના જેટલા માણસોને તમે ઓળખતા એટલાનું કહી નાખ્યું. અરે, ઇમામસાહેબનું લખવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો! એ અને એમનાં પત્ની મારી સાથે છે. એમની વફાદારી અદ્‌ભુત છે. થોડા જ દિવસ ઉપર મેં ફાતિમાને પરણાવી. તેથી ઇમામસાહેબને નિરાંત થઈ છે. ઍન્ડ્રૂઝ મને ઘણી વાર મળે છે. બંગાળમાં રહે છે. આનંદલાલ પણ મારી સાથે છે. હું બે સાપ્તાહિકોનું તંત્રીપદ કરું છું. બન્ને સારાં ચાલે છે. સરકાર સાથે ભારે લડતમાં પડ્યો છું. શું થશે એ તો કોણ કહી શકે?

"હવે મારે બસ કરવું જોઈએ. બે વરસ પહેલાં હું મોતના પંજામાં આવી ગયો હતો. તમે હવે મુક્ત થયા હો તો પત્રવ્યવહાર શરૂ કરશો એવી આશા રાખું છું. મારું જીવન પહેલાં કરતાંય સાદું છે. હમણાં મારો ખોરાક ફળ અને સિંગદાણા અથવા બીજ નથી રહ્યો. બકરીનું દૂધ, રોટી અને અંગૂર લઉં છું. આખા દિવસમાં થઈને પાંચથી વધુ વસ્તુઓ ન ખાવાનું વ્રત લીધું છે. લંડનમાં લીધેલા વ્રતને કારણે ગાયનું દૂધ હું ન લઈ શકું. મીઠાનો ત્યાગ હવે નથી રાખ્યો કારણ તું જોઉં છું કે પાણીમાંથી અને સમુદ્રની હવા આપણે લઈએ છીએ તેમાથી નિર્જીવ મીઠું તો આપણે લેતા જ હોઈએ છીએ.

"પ્યાર. તમારા પોતાના અક્ષર સત્વર જોવાને ઝંખતો.

તમારો સદાનો
'અપર હાઉસ'"

મદ્રાસ ઇલાકાની મુસાફરી. રોજનીશી:

	૧૦ મી ઑગસ્ટ	મુંબઈ છોડ્યું
૧૦–૮–'૨૦ થી	૧૨–૧૩ ,,	મદ્રાસ
૨૩–૮–'૨૦	૧૪ ,,	અંબૂર ને વેલોર
	૧૫ ,,	મદ્રાસ

૧૬ મી ઑગસ્ટ તંજાવર અને નાગોર
૧૭ ,, ત્રિચિનાપલ્લી

૧૮ ઑગસ્ટ કાલિકટ
૧૯ „ માંગલોર
૨૦ „ સેલમ
૨૧ „ સેલમ અને બેંગલોર
૨૨ „ મદ્રાસ
૨૩ „ બેઝવાડા

મદ્રાસમાં સમુદ્રતટ પર ત્રીસ-ચાળીસ હજાર માણસોની વિરાટ સભા આગળ અંગ્રેજીમાં આપેલું વ્યાખ્યાન :

અસહકારની અગત્ય

જે વિષે આજકાલ આટલી બધી ચર્ચા થઈ રહી છે એ અસહકાર શું છે અને આપણે શા માટે એ શસ્ત્ર લેવાનું છે? ઘડીવાર હું એના કારણમાં ઊતરીશ. અત્યારે દેશની સામે બે પ્રશ્નો પડેલા છે. પહેલો અને મોટામાં મોટો ખિલાફતનો છે. આ બાબતમાં મુસલમાનોનાં દિલ ચિરાઈ ગયાં છે. ઇંગ્લંડને નામે બ્રિટિશ પ્રધાનોએ અત્યંત વિચારપૂર્વક આપેલાં વચનો પર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું છે. હિન્દી મુસલમાનોને અપાયેલાં જે વચનોના જોર પર બ્રિટિશ પ્રજાએ સ્વીકારેલી મદદ હિંદની પાસેથી કઢાવવામાં આવી તે વચનોનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે અને મહાન ઇસ્લામ ધર્મ જોખમમાં આવી પડ્યો છે. મુસલમાનો વાજબી રીતે માને છે કે બ્રિટિશ વચનો જ્યાં સુધી ન પળાય ત્યાં સુધી તેમને માટે બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું અશક્ય છે. અને બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું કે ઇસ્લામ અને પયગમ્બર પ્રત્યે, એ સવાલ જ્યારે આવી પડે ત્યારે તો કોઈ પણ મુસલમાન પોતાની બાજુ જાહેર કરવામાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લગાડે એ દેખીતું છે અને મુસલમાનોએ લગાડી પણ નથી. તેમણે કશું ન છુપાવતાં છડેચોક અને ખાનદાનીભરી રીતે દુનિયાને જણાવી દીધું છે કે જો બ્રિટિશ પ્રધાનો તેમ જ બ્રિટિશ પ્રજા આપેલાં વચનો નહીં પાળે, હિંદના સાત કરોડ મુસલમાનોની લાગણીને માન નહીં આપે, તો તેમનાથી વફાદાર રહી શકાશે નહીં.

સવાલ બાકીના હિંદીઓનો જ રહ્યો, કે તેમણે આ ટાણે મુસલમાન ભાઈઓને પડખે ઊભા રહી પડોશી તરીકેનો ધર્મ બજાવવો યા નહીં. એ તો દેખીતું છે કે એમને માટે આ જિંદગીની તક છે. મુસલમાનો પ્રત્યે વિશ્વાસ, બંધુભાવ અને મિત્રાચારી બતાવવાની, તેમ જ મુસલમાન હિંદુના ભાઈ છે એમ આટલા દિવસ આપણે જે વાતો કરતા આવ્યા તે ખરી કરી બતાવવાની તક સો વર્ષે પણ ફરી મળવાની નથી. જો હિંદુને મન અંગ્રેજ કરતાં મુસલમાન

વધારે નજીકનો હોય, અને જો મુસલમાનોની માગણી ન્યાય અને ધર્મના પાયા પર ખડી થયેલી હોવા વિષે તમારા મનમાં શંકા ન હોય, તો હું તમને કહું છું કે જ્યાં સુધી મુસલમાનોની માગણીનું વાજબીપણું કાયમ છે, અને તેમના ઇલાજો ખુલ્લા, ખાનદાનીભર્યા અને હિંદુસ્તાનને કશું નુકસાન ન કરનારા છે, ત્યાં સુધી તમારે મુસલમાન ભાઈઓની પડખે ઊભા રહ્યે જ છૂટકો છે. મુસલમાનોએ આ નિર્મળ સાધનોની શરત સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારી લીધી છે અને સારી આલમની સમક્ષ વગર સંકોચે તેઓ તેમ કરી શકશે એમ જોયા પછી જ એ શરતે હિંદુ ભાઈઓની મદદ કબૂલ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા છે.

આવી સ્થિતિમાં હિંદુમુસલમાનોએ મળીને જ આખા યુરોપની ખ્રિસ્તી રાજસત્તાઓનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ, અને તેમને જણાવી દેવું જોઈએ કે હિંદ નિર્બળ હશે, પણ સ્વાભિમાન જાળવવાની હજુ તેનામાં શક્તિ છે. પોતાના ધર્મની ખાતર, પોતાના માનની ખાતર હજુ તેને મરતાં આવડે છે આ જ ખિલાફતનો એક શબ્દમાં અર્થ છે.

પણ આ ઉપરાંત પંજાબનો સવાલ ઊભો છે. પંજાબના બનાવે હિંદના હૃદયને જે કારી જખમ કર્યો છે તેવો છેલ્લા સૈકામાં બીજા કોઈ પણ બનાવે નહીં કર્યો હોય. ૧૮૫૭ની સાલનો બળવો હું નથી ભૂલતો. પણ એ બળવા દરમિયાન હિન્દને ગમે તેટલું ખમવું પડ્યું હોય તોપણ રોલેટ કાયદા દ્વારા હિન્દનું જે અપમાન કરવાનો પ્રયત્ન થયો અને એ કાયદો પસાર થયા પછી હિન્દનું જે પ્રત્યક્ષ અપમાન કરવામાં આવ્યું તેની તુલના હિંદના આખા ઇતિહાસમાં ક્યાંયે થઈ શકે તેમ નથી. આ બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી પંજાબને ન્યાય મેળવવાને કારણે પણ તમારે કંઈક રસ્તો શોધ્યે જ છૂટકો છે. આમની સભા, ઉમરાવોની સભા, મિ. મૉન્ટેગ્યુ, નાο વાઈસરૉય, એકેએકને ખિલાફત તેમ જ પંજાબને વિષે લોકલાગણી શી છે એની પૂરી ખબર છે. પાર્લમેન્ટની બન્ને સભાઓમાં થયેલી ચર્ચાએ તથા મિ. મૉન્ટેગ્યુએ અને નાο વાઈસરૉયે લીધેલાં પગલાંએ પૂરેપૂરું બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ હિંદને વાજબી ન્યાય આપવા તૈયાર નથી. આપણા આગેવાનોએ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢવે જ જોઈએ. આપણે બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓના બરાબરિયા છીએ અને તેમને હાથે આપણું સ્વમાન જળવાવી શકીએ છીએ, એ જ્યાં સુધી આપણે સાબિત નહીં કરી આપીએ ત્યાં સુધી આપણી અને તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંબંધ કે ભાઈચારો સંભવતો નથી. આથી જ હું અસહકારનો સુંદર અને સચોટ માર્ગ બતાવી રહ્યો છું.

અસહકાર ગેરકાયદે છે?

કેટલાક કહે છે કે અસહકાર ગેરકાયદે છે. હું તેનો ઇનકાર કરું છું. હું તો કહું છું કે અસહકાર એ ન્યાયી અને ધર્મસંમત માર્ગ છે. દરેક મનુષ્ય તેને અવશ્ય કરી શકે છે અને તે સંપૂર્ણપણે કાયદેસર છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક મહાન ચાહનારે તો કહ્યું છે કે બ્રિટિશ બંધારણની દૃષ્ટિએ તો ચોખ્ખો બળવો સુધ્ધાં સફળ નીવડે તો સાવ કાયદેસર છે. અને પોતાના કથનના ટેકામાં તેણે મારાથી ઇનકાર ન કરી શકાય તેવા ઐતિહાસિક આધાર ટાંકયા છે. હું તો સફળ કે નિષ્ફળ કોઈ બળવાને કાયદેસર કહેવાનો દાવો બિલકુલ નથી કરતો, કારણ બળવામાં ખુનામરકીને માન્યતા આપવાપણું રહેલું છે. હું તો હિંદુસ્તાનને પહેલેથી જ કહેતો આવ્યો છું કે ખુનામરકી યુરોપમાં ગમે તે હેતુઓ બર લાવતી હોય, પણ આ દેશમાં તે આપણું કામ કદી સાધી આપવાની નથી. મારા ભાઈ સમાન ભાઈબંધ શૌકતઅલી ખુનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખનારા છે. જો તેમનાથી બની શકે તેમ હોત તો તો કે દહાડાનીયે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિરુદ્ધ તલવાર ખેંચી હોત. તેમનામાં શરીરની મર્દાઈ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે થવાની જરૂર જોવાનું ડહાપણ બન્ને છે. પણ ખરા સિપાઈની દૃષ્ટિએ આજે હિંદમાં તલવારથી કામ લેવાની અસંભવિતતા તે જોઈ શકતા હોવાથી તેઓ મારા પક્ષને સ્વીકારી મારી અલ્પ મદદ કબૂલ રાખવા તૈયાર થયા છે. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાં સુધી હું તેમની જોડે છું ત્યાં સુધી અંગ્રેજની સામે તો શું પણ આ દુનિયા પરના કોઈ પણ માણસની સામે તેઓ ખુનામરકીના વિચાર નહીં કરે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે તેઓ પોતાનું વચન ધર્મનિષ્ઠને શોભાવે તેમ પાળી રહ્યા છે, ખરી ઇમાનદારીથી અસહકારને માર્ગે ચાલી રહ્યા છે; અને એ જ ખુનામરકી વગરનો અસહકારનો માર્ગ પકડવા હું હિંદુસ્તાનને વીનવી રહ્યો છું.

હું તમને કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં આપણી વચ્ચે આજ ભાઈ શૌકતઅલીના કરતાં વધુ સાચો કોઈ સિપાઈ નથી. જો કદી તલવાર ખેંચવાનો વખત આ દેશમાં આવી જ પહોંચશે તો એ કેવી તલવાર ખેંચી શકે છે એ તમે જોશો. મને પણ તમે તે દિવસે હિમાલયનાં અરણ્યો તરફ ચાલી નીકળેલો જોશો. હિન્દ જે દિવસે તલવારનો ન્યાય સ્વીકારશે તે દિવસે હિન્દી તરીકેનું મારું જીવન સમાપ્ત થશે. હિન્દુસ્તાનને આ દુનિયામાં અનુખો એવો વિશેષ આદેશ છે એમ હું માનું છું તેથી જ, અને હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓએ સેંકડો વર્ષોના અનુભવ પછી પશુબળ ઉપર ખડો થયેલો ન્યાય નહીં પણ આપભોગ ઉપર, યજ્ઞ ઉપર, કુરબાની ઉપર ખડો થયેલો ન્યાય જ આ સંસારમાં કોઈ પણ મનુષ્યને માટે ખરી વસ્તુ છે એ મહાન સત્યને શોધી

કાઢયું છે એમ હું માનું છું; તેથી જ હું એ સિદ્ધાન્તને વળગી રહ્યો છું અને મરણની ઘડી લગી વળગી રહીશ. તેથી જ હું તમને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યારે ભાઈ શૌકતઅલી ખુનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખતા હોવા છતાં અસહકારને નબળાના હથિયાર તરીકે સ્વીકારે છે ત્યારે હું તો તેને સબળામાં સબળાના હથિયાર તરીકે જ માનું છું. હું તો માનું છું કે વગર હથિયારે દુશ્મનની સામે ઉઘાડી છાતીએ મરવાની હિંમત જે કરી શકે છે તે શૂરવીરમાં શૂરવીર સિપાઈ છે. આવો ખુનામરકી રહિતનો અસહકાર છે. તેથી મારા વિદ્વાન દેશબંધુઓને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યાં સુધી અસહકાર લોહીના ડાઘ વિનાનો છે ત્યાં સુધી તેમાં ગેરકાયદે એવું કશું જ નથી.

હું તો ઊલટો સવાલ કરું છું કે આજે બ્રિટિશ સરકારને 'હું તમારી સેવા કરવા ઇન્કાર કરું છું' એમ કહેવું શું ગેરકાયદે છે? આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબે પોતાના બધા માનચાંદ સરકારને વિનયપૂર્વક પાછા સોંપી દેવા એ શું ગેરકાયદે છે? સરકારી કે ગ્રાંટ લેતી નિશાળોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં એ કોઈ પણ માબાપને માટે શું ગેરકાયદે છે? જે કાયદાની સત્તાનો મને ચડાવવામાં નહીં પણ મારી અધોગતિ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે તે કાયદાની સત્તાને હું હવે નથી પોષી શકતો એમ કોઈ પણ વકીલે કહેવું શું ગેરકાયદે છે? 'જે સરકાર આખી પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપવા નથી ઇચ્છતી એવી સરકારની નોકરી કરવાની હું ના પાડું છું' એમ કોઈ પણ સિવિલ સર્વન્ટ કે જજે કહેવું શું ગેરકાયદે છે? હું તમને પૂછું છું કે કોઈ પણ પોલીસે કે સિપાઈએ પોતાના જ ભાઈઓને અપમાનિત કરનાર સરકારની સેવા બજાવવાની ફરજની સામા થઈને પોતાની નોકરીનું રાજીનામું રજૂ કરવું એ શું ગેરકાયદે છે? હું કૃષ્ણા જિલ્લાના ખેડૂતોને જઈને કહું કે 'તમે જે કર સરકારને આપો છો તેનો ઉપયોગ સરકાર તમને ચડાવવામાં નહીં પણ તમને નબળા પાડવામાં કરે તો બહેતર છે કે તમારે કશા કર ન ભરવા' એ શું ગેરકાયદે છે? હું માનું છું અને વિનયપૂર્વક કહું છું કે આમાં કશું જ ગેરકાયદે નથી. મેં આમાની એકેએક બાબત મારા જીવનમાં કરી જોઈ છે, અને કોઈએ મને એના વાજબીપણા વિષે પડકાર કર્યો નથી. ખેડામાં સાત લાખ ખેડૂતોની વચ્ચે હું હતો. તેમણે બધાએ પોતાના કરો આપવા ઇન્કાર કર્યો હતો અને આખા હિન્દુસ્તાનનો મને ટેકો હતો. કોઈને એ ગેરકાયદે ન લાગેલું.

હું કહું છું કે અસહકારના આખા પંથમાં ક્યાંયે ગેરકાયદે નથી. આ કાયદેસર સરકાર હેઠળ, આલીશાન બંધારણવાળી બ્રિટિશ પ્રજાની હકૂમત હેઠળ, ભારેમાં ભારે ગેરકાયદો તો આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ નિર્બળ બનવામાં,

પેઠે ચાલવામાં રહેલો છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ પોતાનાં ઘડીએ અને પળે થતાં સઘળાં અપમાન મૂગે મોઢે ગળી જવાં એ છે. ગેરકાયદે તો, હિન્દના સાત કરોડ મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મ પર ગુજરેલા અન્યાયને સાંખવો એ છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાને મૂગે મોઢે બેસી રહી આ બધું ટગર ટગર જોયા કરવું અને જે અન્યાયી સરકારે પંજાબની ઇજ્જત ધૂળમાં રગદોળી તેની સાથે સહકાર કરવો એ છે. હું મારા એકેએક દેશબંધુને કહીશ કે જો તમારામાં સ્વમાનનો છાંટો હોય, જો તમને આબરૂની કિંમત હોય, જો તમે તમારી જાતને તમારા મહાન બાપદાદાઓની પેઢી દર પેઢીથી ચાલતી આવેલી ઉચ્ચ પરંપરાઓના વારસ અને રક્ષક માનતા હો, તો હાલની સરકારના જેટલી અન્યાયી બનેલી સરકાર સામા અસહકાર ન કરવો એ જ તમારે માટે સૌથી મોટામાં મોટો ગેરકાયદો છે એ તમે જોઈ શકશો.

મને અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્વેષ નથી. મને કોઈ સરકાર પ્રત્યે દ્વેષ નથી. પણ અસત્યની જોડે, આંખમીંચામણાંની જોડે, અન્યાયની જોડે મારે હાડવેર છે. જ્યાં સુધી સરકારને અન્યાય કરવો છે ત્યાં સુધી એ મને પોતાનો શત્રુ, હાડવેરી ગણી શકે છે. હજુ ગયે જ વર્ષે અમૃતસર કોંગ્રેસ વેળાએ — ઈશ્વરને સમક્ષ રાખીને આ હું તમને કહી રહ્યો છું — મેં આ સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઘૂંટણિયે પડી પડીને જે વિનવણીઓ કરી તે એ શ્રદ્ધાએ કે મને પૂરી ઉમેદ હતી કે બ્રિટિશ પ્રધાનો જેઓ સામાન્યપણે ડાહ્યો વર્ગ છે તેઓ મુસલમાન લાગણીને ધ્યાનમાં લેશે; પંજાબના અત્યાચારોની પૂરી ભરપાઈ કરશે. અને તેથી જ મેં ભરી કોંગ્રેસને ફરી ફરી આગ્રહ કરીને વીનવી કે સરકારે મિત્રતાનો હાથ લંબાવ્યો છે; આપણે પણ આપણી ખાનદાની સામું જોઈ શ્રદ્ધા ધરી આપણો હાથ લંબાવવો ઘટે. હું માનતો હતો કે બાદશાહી ઢંઢેરાને રૂપે ખરા દિલથી સરકાર દોસ્તીનો હાથ લંબાવી રહી હતી. આથી જ મેં પ્રજાને સહકારની તરફેણમાં એટલી વીનવી. પણ બ્રિટિશ પ્રધાનોએ પોતાને હાથે મારી એ શ્રદ્ધાને જમીનદોસ્ત કરી; અને એનો એ હું આજ તમારી સામે કેવળ ધારાસભાઓમાં નિરર્થક ધોંચપરોણા કરવા ખાતર નહીં, પણ સરકારની જોડે ખરો, વજનવાળો અને દુનિયાની જોરાવરમાં જોરાવર સરકારને પણ થંભાવી દે એવો જોરાવર અસહકાર કરવા વીનવી રહ્યો છું. આ અત્યારે તમારી આગળ માગી માગણી છે. જ્યાં સુધી આપણે ન્યાય નથી મેળવી શકયા, જ્યાં સુધી આપણે નાખુશ નોકરશાહીના હાથથી આપણું સ્વમાન નથી રક્ષી શકયા, ત્યાં સુધી આપણાથી સહકાર થઈ જ કેમ શકે? આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે અને હું પણ શાસ્ત્રો અને ધર્માચાર્યો પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનપૂર્વક કહું છું કે અન્યાય અને ન્યાય વચ્ચે, અન્યાયી અને ન્યાયપ્રિય

માણસ વચ્ચે, સાપ અને નૂગ વચ્ચે કદાપિ સહકાર થશે નહીં જ્યા સુધી સરકાર તમારા માનઇજ્જત રક્ષનારી છે ત્યા સુધી તેની જોડેનો સહકાર એ ધર્મ છે પણ જ્યારે એ સરકાર તમારી ઇજ્જતને સાચવવાને બદલે લૂટવા લાગે ત્યારે તેની સરકારની જોડે સહકાર નહી પણ અસહકાર તેટલો જ જરૂરી ધર્મ છે

અસહકાર અને ખાસ કૉંગ્રેસ

મને કહેવામા આવે છે કે મારે પ્રજામતના વાજિત્ર રૂપ કૉંગ્રેસની ખાસ બેઠક સુધી રાહ જોવી ઘટતી હતી હુ જાણુ છુ કે કોંગ્રેસ પ્રજામતનો પડઘો પાડનારી સસ્થા છે મારા પોતા પૂરતો આ સવાલ હોત તો હુ અનતકાળ સુધી રાહ જોવાનીયે ના ન પાડત પણ મારા હાથમા તો મુસલમાન કોમનુ પવિત્ર સુકાન સોપવામા આવ્યુ હતુ હુ મુસલમાન કોમનો સલાહકાર હતો અને હાલ તુરતને માટે તેમની ઇજ્જત મારા હાથમા સોપાયેલી છે અત કરણના ધ્વનિની ઉપરવટ થઈને કોઈ પણ સસ્થાના નિર્ણયની રાહ જોવાની સલાહ તેમને મારાથી કેમ આપી શકાય ? શુ મુસલમાનોએ ચૂકેલુ ગળીને પોતે અત્યાર લગી સ્વીકારેલુ ખાનદાનીભર્યુ ધોરણ આજે ફેરવવા તૈયાર થવુ ? ઈશ્વર ન કરે ને કદાચ કોંગ્રેસે તેમની વિરુદ્ધ ઠરાવ આપ્યો તો ? હુ તો તોપણ મુસલમાન ભાઈઓને કહેત જ જવાનો કે તેમણે તેમના દીનને થયેલા અપમાનને સાખવા કરતા એકલે પગે પણ ઊભા રહેવુ અને લડવુ જોઈએ મુસલમાનો ચાહે તો કોંગ્રેસની પાસે ભલે ભિક્ષુકની હાલતમા મદદ માગે, પણ મદદ મળો યા ન મળો, કોંગ્રેસ દ્વારા ઠરાવાની તેમનાથી રાહ જોવાય તેમ નહોતુ તેમને તો નિરર્થક ખુનામરકી અથવા નિર્દોષ છતા સક્રિય અસહકાર બેમાથી એક રસ્તો લીધે જ છૂટકો હતો, અને તેમણે અસહકારનો માર્ગ પકડ્યો છે અસહકારનુ પવિત્ર સ્વરૂપ મારી પેઠે જ જેને મન વસી ગયુ છે તેમની તો ચોખ્ખી ફરજ છે કે તેમણે વગરઢીલે એ મુજબ અમલ કરવો અને ખુદ કોંગ્રેસને પણ બીજો કશો નિર્ણય આપવાનુ અશક્ય કરી મૂકવુ કારણ કોંગ્રેસ પણ અતે તો વ્યક્તિઓના મોટા સમુદાયનો મત દર્શાવનાર નહી તો બીજુ શુ છે ? અને જો વ્યક્તિઓ એકમત બનીને કોંગ્રેસમા જાય તો પછી કોંગ્રેસનાથી પણ તેમના મતથી જુદો મત કેમ આપી શકાય ? જો આપણે અગાઉ મત બાધ્યા વગર અથવા મત દર્શાવતા ડરીને કશા મત વગર જ કોંગ્રેસમા જવા માગતા હોઈએ તો જ આપણે કોંગ્રેસના નિર્ણયની રાહ જોઈ બેસીએ જેઓ નિશ્ચય નથી કરી શકતા તેમને હુ કહુ છુ કે ભલે કોંગ્રેસ સુધી થોભો, પણ જેમને આ બાબતમા દીવા જેવુ દેખાઈ ચૂકયુ છે તેમને માટે તો હવે થોભવુ એ ચોખ્ખુ પાપ છે કોંગ્રેસ તમને થોભવા નથી

કહેની, પણ તમને તમારા વિચારો મુજબ અમલ કરતા જોવા ઇચ્છે છે કે જેથી તે લોકલાગણીનો ખરો આંક કાઢી શકે.

કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર

અસહકારની વિગતોમાં સૌથી પહેલો મેં નવી ધારાસભાના બહિષ્કારને મૂક્યો છે. કેટલાક મિત્રોએ આ 'બહિષ્કાર' શબ્દ સામે વાંધો લીધો છે, કારણ હું પ્રથમથી જ બ્રિટિશ માલનો અગર કોઈ પણ માલનો બહિષ્કાર કરવાની વિરુદ્ધ છું. પણ ત્યાં 'બહિષ્કાર' શબ્દ જુદો ભાવ સૂચવે છે અને અહીં 'બહિષ્કાર'નો જુદો અર્થ છે.

હું પૂરા વિચારપૂર્વક આવતી નવી ધારાસભાનો બહિષ્કાર સૂચવી રહ્યો છું. અને તે શા માટે? પ્રજા — જનસમુદાય આજે આગેવાનો તરફથી ચોખ્ખી સમજ્ય તેવી આગેવાનીની અપેક્ષા રાખે છે, દ્વિઅર્થી વાતોની નહીં. પ્રથમ ધારાસભા માટે ચૂંટાવું અને પછી ધારાસભામાં સોગંદ લેવાની ના પાડવી, એવી જે વાત ચાલી રહી છે તેથી પ્રજામાં આગેવાનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ જ આવશે. લોકો તેમાં કંઈ નહીં સમજે. ઊલટો પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ થશે. આ જ કારણથી આ જાળમાં ન ફસાવા હું તમને ચેતવું છું. પ્રથમ ચૂંટાઈને ધારાસભામાં ગયા પછી ત્યાં સોગંદ લેવાનો ઇનકાર કરવાનું ધોરણ અખત્યાર કરીને આપણે આપણે હાથે દેશને વેચશું. આપણને વસમું લાગે તેવું છે, છતાં હું ખુલ્લા દિલથી કહું છું કે જેટલા હિન્દીઓ આજ ઉપલી વાત કરી રહ્યા છે તે બધા એ મુજબ કરી શકશે જ એવો મને ભરોસો નથી. એ અભિપ્રાય ધરાવનારાઓને આજે હું ચેતવું છું કે તેમ કરવાથી તેઓ પોતાને માટે તેમ જ પ્રજાને માટે જાળ ઊભી કરી રહ્યા છે; અને તેમાં તેઓ ફસાશે. આ મારો અંગત મત છે. હું તો માનું છું કે પ્રજાને ખરેખરા નિર્મળ રસ્તે દોરવી હોય, આ મહાપ્રજાની જોડે આપણે આજે જો મજાક કરવા ન માગતા હોઈએ, તો જ્યાં સુધી હિન્દને કરવામાં આવેલો બેવડો અન્યાય ઊભો છે ત્યાં સુધી સરકાર તરફની ગમે તેટલી મોટી મહેરબાનીઓ પણ જતી કરીને જ આપણો છૂટકો છે; તેમના તરફની કોઈ પણ મહેરબાની આપણે સ્વીકારીએ તે પહેલાં પંજાબ અને ખિલાફતના બેવડા અન્યાયની ભરપાઈ થવી જ જોઈએ. પ્રાચીન યુરોપમાં કહેવત ચાલતી કે 'ગ્રીકોથી ચેતતા રહેજો; અને તેમાંયે જ્યારે તેમને હાથમાં બક્ષિસ લઈને આવતા જુઓ ત્યારે તો ખસૂસ ચેતજો.' જે પ્રધાનમંડળ ઇસ્લામ અને પંજાબને કરેલા અન્યાયોને કાયમ કરવાની આજે ગાંઠ વાળી બેઠું છે તેના હાથની કોઈ પણ બક્ષિસ આપણે સ્વીકારી જ કેમ શકીએ? ઊલટું આપણે તો તેણે બિછાવેલી જાળમાં ન ફસાવા સારુ બમણા

સાવચેત રહેવું ઘટે. આથી હું તમને વીનવું છું કે નવી ધારાસભા જોડે નખરાં કરવાના કે બીજી કશી જ લેવાદેવાના બધા વિચારો આપણે છોડી દેવા.

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે પ્રજામતના ખરા પ્રતિનિધિ એવા આપણે જો ધારાસભામાં નહીં જઈએ તો મૉડરેટો જે પ્રજામતનો સાચો પડઘો પાડનારા નથી તેઓ ધારાસભામાં જશે. હું તેમાં મળતો નથી થતો. મૉડરેટો શાના ખરા પ્રતિનિધિ છે અને નૅશનાલિસ્ટો શાના છે તે હું નથી જાણતો. હું તો માનું છું કે સારામાસ બધે છે. હું એ પણ માનું છું કે ઘણા મૉડરેટો સાચા દિલથી માને છે કે અત્યારે અસહકાર અખત્યાર કરવો એ પાપ છે. હું માનપૂર્વક તેમનાથી જુદો પડું છું. તેમને પણ હું કહું છું કે જો તમે ચૂંટણીને માટે ઊભા રહેશો તો તમારી પોતાની ઊભી કરેલી જાળમાં તમે ફસાશો. પણ આથી મારી સ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી. જો મારા અંતરને એમ જ લાગે કે નવી ધારાસભાઓમાં મારે ન જવું જોઈએ તો મારે ઓછામાં ઓછું મારા પૂરતો તો તેનો અમલ કરવો જ રહ્યો; પછી બાકીનામાંથી ભલે નવ્વાણુ ટકા ચૂંટણી માટે ઊભા રહે. એ જ જાહેર કામ કરવાનો અને પ્રજામત કેળવવાનો રસ્તો છે. એ જ સુધારા મેળવવાનો અને ધર્મ રક્ષવાનો રસ્તો છે. મારે મન જો એ દીનની ઇજ્જતનો સવાલ છે, તો હું એક હોઉં કે હજારમાં એક હોઉં, મારે મારા સિદ્ધાંતને વળગી રહ્યે જ છૂટકો છે. એમ કરતાં મારું મરણ થાય તોપણ એ, જીવીને મારે મોઢે મારા સિદ્ધાન્તનો ઇનકાર કરવા કરતાં તો બહેતર જ થયું. હું ફરી ફરી કહું છું કે કોઈએ પણ ધારાસભામાં જવું એ ભારે ભૂલ છે. હાલની સરકાર જોડે આપણાથી સહકાર ન કરી શકાય એમ જો આપણને સાચે જ લાગી ગયું છે તો આપણે ઠેઠ મથાળેથી જ આરંભ કરવો જોઈએ. પ્રજાના આપણે સ્વાભાવિક આગેવાનો છીએ અને આજે પ્રજાને અસહકારની સલાહ આપવાનો અધિકાર તેમ જ શક્તિ આપણે મેળવેલાં છે. તેથી હું તો ફરી ફરીને એ જ કહેવાનો કે નવી ધારાસભા માટે કોઈ પણ શરતે ઊભા રહેવું એ અસહકારના ધોરણથી વિરુદ્ધ જ છે.

વકીલો અને અસહકાર

બીજું પણ એક કઠણ પગલું મેં સૂચવ્યું છે, વકીલોએ વકીલાત છોડવાનું. સરકાર વકીલોની મદદથી પોતાની સત્તા કેટલી નભાવે છે એ જો હું પૂરેપૂરું જાણું છું તો મારાથી બીજી સલાહ આપી જ કેમ શકાય? દેશની લડત ચલાવનારા આપણા હાલના આગેવાનોમાં ઘણાખરા વકીલો જ છે એ વાત સાચી છે. પણ જ્યારે સરકારની પ્રવૃત્તિને થંભાવી દેવાની વાત આવે ત્યારે તો હું જાણું જ છું કે સરકાર પોતાનું માન અને મોભો

જાળવવાના કામમાં વકીલ વર્ગ સામું જ જુએ છે. તેથી જ હું માગ વકીલ ભાઈઓને તેમની વકીલાત મોકૂફ કરી દઈ સરકારને એમ બતાવી આપવા સમજાવી રહ્યો છું કે તેઓ પોતાના ઓનરરી હોદ્દા વધુ વખત નભાવવા નથી ઇચ્છતા. કારણ કે વકીલો અદાલતોના ઓનરરી અમલદારો ગણાય છે, અને તેટલે દરજ્જે તેઓ કોર્ટના ધારાધોરણને આધીન છે. જો તેઓ સરકારની જોડેનો સહકાર ખેંચી લેવા માગતા હોય તો તેમનાથી આ ઓનરરી હોદ્દા ન જ ભોગવી શકાય. પણ આમ થતાં કાયદા અને વ્યવસ્થાની શી ગત થશે એવો સવાલ કરવામાં આવે છે. મારો જવાબ એ છે કે આ જ વકીલવર્ગની મારફત આપણે કાયદો અને વ્યવસ્થા ઊભી કરીશું. આપણે પંચાયતની કોર્ટો સ્થાપીશું અને આપણા દેશબંધુઓને શુદ્ધ, સાદો, નિર્મળ, ઘરગથુ અને સ્વદેશી ન્યાય વહેંચીશું. વકીલોએ વકીલાત છોડવાનો અર્થ આ છે.

માબાપો અને અસહકાર

બીજો પણ એક મુશ્કેલ ઉપાય મેં પ્રજાને સૂચવ્યો છે. છોકરાઓને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાનો, કૉલેજના છોકરાઓએ ઊઠી જવાનો અને સરકારી તેમ જ સરકારી ગ્રાંટ લેનારી અર્ધસરકારી નિશાળો અને કૉલેજો ખાલી કરી મૂકવાનો. બીજું હું સૂચવી જ કેમ શકું? મારે લોકલાગણીનો તાગ લેવો રહ્યો. મારે જાણવું રહ્યું કે મુસલમાનો કેટલે ઊંડે સુધી દુભાયા છે. જો ઊંડે સુધી દુભાયા હશે તો તો તેઓ સનકારામાં સમજી જવાના કે જે સરકાર ઉપરથી તેમનો બધો ઇતબાર ઊઠી ગયો છે તેમની મારફત પોતાના છોકરાઓને કેળવણી મળવા દેવી એ કેટલું અજુગતુ છે. જો હું સરકારને કશી મદદ આપવા રાજી નથી તો તેની કોઈ પણ જાતની મદદ હું લઈ પણ કેમ શકું? મારી નજરમાં તો હાલની નિશાળો અને કૉલેજો સરકારને જોઈતા કારકુનો અને નોકરો તૈયાર કરવાની ફૅક્ટરીઓ માત્ર છે. જો હું સરકાર જોડેનો સહકાર ખેંચી લેવા માગું છું તો હું એ મોટી ફૅક્ટરીને મદદ ન જ કરું. ગમે તે બાજુએથી વિચાર કરી જુઓ. અસહકારના સિદ્ધાંતને માનવો અને છોકરાઓને સરકારી નિશાળોમાં પણ મોકલતા રહેવું એ બન્ને તમારાથી બની જ શકશે નહીં.

માનચાંદવાળાઓની ફરજ

માનચાંદ અને ઇલકાબો ધરાવનારાઓને પણ મેં તેમના ઇલકાબો છોડી દેવાની સલાહ આપી છે. સરકારની માનચાંદ હવે તેમનાથી રાખી રહેવાય જ કેમ? એક કાળે જ્યારે આપણે એમ માનતા હતા કે આપણી ઇજ્જતઆબરૂ આ સરકારના હાથમાં સલામત છે ત્યારે એ માનચાંદ સાથે

જ માનસૂચક હતા, પણ અત્યારે તો એ આપણા માનના નહીં પણ અપમાન અને નામોશીના નિદર્શક છે કારણ આપણે જોયુ કે આ સરકાર પાસે ન્યાય જેવી વસ્તુ નથી દરેક માનચાદ ધરાવનાર પોતાનો ઇલકાબ પ્રજાના ટ્રસ્ટી તરીકે ભોગવે છે, તેથી જ અત્યારે સરકાર જોડેના અસહકારના પ્રજા તરફના પહેલા પગથિયા તરીકે એક ઘડીની ઢીલ કે વિચાર કર્યા વગર એ સરકારના માનચાદોનો ત્યાગ આપણો ધર્મ થયો મારા મુસલમાન ભાઈઓને હુ કહુ છુ કે આ પહેલી ફરજ બજાવવામા જો તમે નિષ્ફળ નીવડશો તો આખા અસહકારમા તમે નિષ્ફળ થશો, સિવાય કે પ્રજા કેળવાયેલા વર્ગને બાજુએ મૂકી ક્રાન્તિના સમયની ફ્રાન્સની પ્રજાએ રાજ્યની લગામ હાથ લીધી હતી તેમ અસહકારની લગામ પોતાના હાથમા લે અને ફતેહને સર કરે હુ ક્રાન્તિની હિમાયત નથી કરતો, હુ તો પ્રગતિ ઇચ્છુ છુ મારે ગેરવ્યવસ્થા નથી જોઈતી મારે અધાધૂંધી નથી જોઈતી મારે તો અત્યારે વ્યવસ્થા તરીકે દેખાડવામા આવતી અધાધૂધીમાથી સાચી વ્યવસ્થા જોઈએ છે જો એ વ્યવસ્થા જુલમગારે રાજ્યની જુલમી લગામ હાથ કરવા સ્થાપેલી વ્યવસ્થા હોય તો મારે મન એ વ્યવસ્થા નહીં પણ અવ્યવસ્થા જ છે મારે આજના અન્યાયમાથી ન્યાય ઘટાવવો છે, તેથી જ હુ તમારી સમક્ષ આ અસહકાર મૂકી રહ્યો છુ જો આ શાન્ત છતા રામબાણ માર્ગનુ રહસ્ય આપણે સમજી જઈશુ તો તમે જોશો કે આપણે કોઈની સામે એક કડવો સુખન પણ કાઢવાપણુ નહીં રહે તેઓ તમારી સામે તલવાર ઉગામશે તમારે સામી તલવાર તો શુ પણ સાદી લાકડી કે આગળી પણ ઊંચી નહીં કરવી પડે

અસહકારમા સામ્રાજ્યસેવા

તમને લાગશે કે આ શબ્દો મે ક્રોધે ભરાઈને કહ્યા છે, કારણ કે સરકારની હાલની નીતિને હુ અન્યાયી, અનીતિમાન, હલકાઈ તથા જૂઠથી ભરેલી માનુ છુ પણ મે આ વિશેષણો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી જ વાપર્યા છે તેનો ઉપયોગ મે મારા સગા ભાઈની સામે કર્યો છે, જેની સામે મારો અસહકાર તેર વર્ષ લગી ચાલુ હતો અને આજે જોકે એ ભાઈ સદાની નિદ્રામા સૂતો છે, પણ હુ તમને કહી શકુ છુ કે હું એને રોજ કહેતો કે 'તમે અન્યાયી છો અને તમારા કામો અનીતિના પાયા ઉપર ઊભા થયેલા છે' હુ એને કહેતો કે 'તમે સત્યને તમારું સત્ર નથી કરતા' આમા મારો એના પ્રત્યે રોષ નહોતો હું તેને આવી કડવી વાત કહેતો કારણ કે હું તેને ચાહતો એ જ ન્યાયે આજે હુ બ્રિટિશ પ્રજાને કહી રહ્યો છુ, કારણ હુ તેમને ચાહુ છુ, અને તેમની સોબત ઇચ્છુ છુ, પણ એ સોબત ચોખ્ખી

શરતોએ ઇચ્છું છું. મને તો મારું સ્વમાન જાળવીને, તેમના ચોખ્ખા બરોબરિયા બનીને જ રહ્યું પોસાય તેમ છે. જો એ બરોબરિયાપણું આપવા બ્રિટિશ પ્રજા તૈયાર ન હોય તો મારે એ બ્રિટિશ સંબંધ ન જોઈએ. આમાં જો મારે બ્રિટિશ લોકોને જતા કરીને દેશમાં થોડા વખતને માટે અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી વહોરવાં પડે તેમ હશે તો એવી અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધી પણ હું વહોરી લઈશ, પણ બ્રિટિશ જેવી મહાન પ્રજાને હાથેથી અન્યાયને નહીં લઉં. તમે જોશો કે આ આખું પ્રકરણ પૂરું થયે આ જ મિ. મૉન્ટેગ્યુ અને તેમની પછીના અમલદારો મને, અસહકાર દ્વારા, અને શાહજાદાના અંગત નહીં પણ અધિકારી વર્ગે પ્રજાની ગરદન પરની ફાંસી વધુ ટાઇટ કરવાની દાનતથી ગોઠવેલા આગમનનો બહિષ્કાર પોકારીને તે દ્વારા, સામ્રાજ્યની અગાઉ કદી ન કરેલી એવી મોટામાં મોટી સેવા કર્યાનાં સર્ટિફિકેટો આપશે! શાહજાદાના આગમનને ન વધાવવા અને તેનો જેટલો બની શકે તેટલો જોરાવર બહિષ્કાર કરવા હું પ્રજાને નહીં સમજાવી લઈ શકું તોપણ એકલો ઊભીને હું એની સામે પોકાર કરતો રહીશ. એટલા જ માટે હું અહીં તમારી સામે ઊભો રહીને તમને આ ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવા વીનવી રહ્યો છું.

એ ધર્મયુદ્ધ કોઈ ખ્વાબી કે ત્યાગીવેરાગી સૂચવી રહ્યો નથી. હું સાધુ કે સાગીપણાનો ઇનકાર કરું છું. હું ખ્વાબી કે શેખચલ્લીપણાનો ઇનકાર કરું છું. મારામાં સાધુસંન્યાસીપણાનો આરોપ મને માન્ય નથી. હું માટીનો માણસ છું, માટીમાંથી પેદા થયો છું. તમારામાંના દરેકના જેવો — કદાચ તમારાથી વધારે — દુનિયાદારી સાદો ખેડૂત છું. તમારા જેટલી જ દુર્બળતાઓથી ઘેરાયેલો છું. પણ મેં કાળા માથાના માનવીને માથે પડનારી કઠણમાં કઠણ કસોટીઓ પાર કરી છે; એ પાર કરવાની પૂરી તાલીમ લીધી છે. મેં મારા પવિત્ર હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય ઓળખ્યું છે. અસહકાર એ સાધુસંન્યાસી કે ત્યાગીવેરાગીને જ સારુ નહીં પણ દરેક સામાન્ય પ્રજાજનને માટે, વધુ વાતો જાણ્યા વિના, ઊંડા પાણીમાં ઊતર્યા વિના — ઊતરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના — કેવળ પોતાનો સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બજાવવા ઇચ્છનાર દરેક માણસને માટે પણ છે, એ પાઠ હું શીખ્યો છું.

પ્રજામાંના જનસાધારણને પણ યુરોપ, આજે તલવારનો ન્યાય શીખવી રહ્યું છે, પણ ભરતખંડના ઋષિઓ જેઓ આર્યાવર્તની મહાન પરંપરાઓના રક્ષક હતા તેમણે તો ભારતવર્ષની પ્રજાને તલવારનો કે ખુનામરકીનો નહીં, પણ સહી લેવાનો, આત્મયજ્ઞ કરી છૂટવાનો મંત્ર ઉપદેશ્યો છે; અને જ્યાં સુધી હું અને તમે આ સાદી સાધનાના શ્રી ગણેશાય ઘૂંટવા જેટલા પણ તૈયાર

નથી ત્યાં સુધી તલવાર ખેંચવાની તૈયારી તો આપણાથી સેંકડો યોજન દૂર છે એ તમે નિઃસંદેહ માની લેજો. એ રહસ્ય ભાઈ શૌકતઅલીના અંતરમાં કોતરાયું ત્યારે જ એમણે મારી સાચેસાચા ભક્તિભાવે અને વિનયભાવે આપેલી સલાહ સ્વીકારી લીધી છે અને આજે 'ઘણું જીવો અસહકાર' એમ તેઓ અસહકારની જે બોલાવી રહ્યા છે.

ખુદ ઇંગ્લંડમાં પણ હમણાંની જ લડાઈ દરમિયાન નાનાં બાળકો શિક્ષે નિશાળોમાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવેલાં. ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજની કૉલેજોને ભોગળો લાગેલી, એ ભૂલતા ના. વકીલોએ પોતાની કોર્ટો અને ઑફિસો છોડેલી અને ખાઈઓમાં સડતા રહી લડવાનું સ્વીકારેલું. હું તમને ખાઈઓમાં લડવાનું તો નથી કહેતો, પણ ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રીપુરુષો અને શૂરવીર બાળકોએ જે આત્મયજ્ઞ કર્યા તે આત્મયજ્ઞ હું તમારી પાસેથી અવશ્ય માગી રહ્યો છું. જે પ્રજાની જોડે તમે લડત ચલાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છો તે વખત આવ્યે કેટલો આપભોગ આપવાવાળી છે એ ભૂલતા ના. સાથે એ પણ યાદ રાખજો કે બોઅરોની એક નાની ટોળીએ આ જ જોરાવર પ્રજાને હંફાવી હતી. પણ તેના વકીલોએ પણ વકીલાતો છોડી હતી, તેમની માતાઓએ પોતાનાં છોકરાંઓને શાળાઓ તેમ જ કૉલેજોમાંથી ઉઠાડી લીધાં હતાં અને એ જ બાળકો પ્રજાનાં સ્વયંસેવકો બન્યાં હતાં. મેં આ મારી સગી આંખે તેમને જોયેલાં. હું મારા દેશબાંધવોને આજ દરેક લડાઈની પૂર્વે સાધવી પડતી આ આત્મયજ્ઞની સાધના માટે વીનવી રહ્યો છુ. તમે ખુનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હો કે અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારા હો, આ આત્મયજ્ઞની તાલીમની પરીક્ષા તમારે આપવી જ પડવાની. ઈશ્વર તમને તથા આપણા આગેવાનોને સદ્‌બુદ્ધિ આપો, પ્રજાને તેના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ દોરી જવાનું સમ્યક્‌જ્ઞાન આપો. ઈશ્વર હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને સત્ય માર્ગે દોરો અને કઠણ છતાં સહેલો એવો આ આત્મયજ્ઞનો માર્ગ કાપવાની દૃષ્ટિ, શક્તિ અને સાહસ આપો.

એક નમૂનેદાર માનપત્ર

ગાંધીજીને અને શૌકતઅલીને અનેક ઠેકાણે માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, પણ જે એક માનપત્રે એમના મનનું હરણ કરી લીધું એમ કહેવાય તે મલબાર કિનારા ઉપર કાલિકટ અને માંગલોરની વચ્ચે આવતા કાસરગોડ સ્ટેશન ઉપર આપવામાં આવેલું માનપત્ર. એ માનપત્રનો ભાવાર્થ નીચે આપું છુ:

"પ્રિય અને પૂજ્ય બંધુઓ,

"અમે, કાસરગોડ તાલુકાના લોકો, અમારા જિલ્લામાં આપનાં પ્રથમ પગલાં થતાં આપને દિલોજાનીભર્યો આવકાર આપીએ છીએ. આપના વિધવિધ

વ્યવસાયો વચ્ચે, ખૂણામાં પડેલા અમારા કાનડા પ્રાંતની મુલાકાત માટે આપ અવકાશ કાઢી શકયા એ અમારે મન મોટા આનંદ અને માનની વાત છે; અને એ માનને માટે અમારો અંતરનો આભાર અમે પ્રગટ કરીએ છીએ.

"પૂજ્ય બંધુઓ, બાળકને જેમ કાંઈ દુ:ખ થાય કે લાગલું જ પોતાની માતા તરફ વળે છે તેમ પીડિત, અપમાનિત હિન્દ આ અણીને વખતે સહાય અને માર્ગદર્શન માટે તમારા તરફ જોઈ રહ્યું છે. સ્વદેશી અને અસહકારનાં આધ્યાત્મિક શસ્ત્રો વડે, અમને શંકા નથી કે આપણે આપણું પુરુષાતન પ્રતિપાદન કરી શકશું અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સરખા ભાગીદાર તરીકે આપણું સ્થાન સ્વીકારાવી શકશું. પ્રિય બંધુઓ, અમને આપણા પુરાતન ઋષિઓના દુર્ધર્ષ ઉત્સાહ અને આત્મબળનો આપનામાં પુનરુદ્ધાર થયેલો જણાય છે, અને દેશના પવિત્ર અને ઉદાત્ત કાર્ય માટે પોતાની જાતને હોમનારા આપના જેવા ગજદારી સાધુઓમાં જ અમારી એક પૂરી આશા સમાયેલી છે અસહકારનાં તમામ પગથિયાં ચઢવાનું અમારે માટે ન હોય, પણ આપને અમે ખાતરી આપીએ છીએ કે આપે ચીંધેલી દિશામાં અમારી. શક્તિ પ્રમાણે નમ્રભાવે જેટલે અંશે જવાય ત્યાં સુધી અમે જવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ, અને આપે જે લડત આપની કરી લીધી છે તેમાં અમે અમારી ખરી દિલસોજી અને ટેકો આપીએ છીએ.

"આપની બિરાદરીમાં હિન્દુમુસલમાન ઐક્યનુ ઉદાત્ત અને જીવન્ત દૃષ્ટાન્ત જોઈને અમારાં હૈયાં હર્ષ અને ઉત્સાહથી ઊભરાય છે, અને અમને તો એ બિરાદરીમાં આપણા ઊજળા ભવિષ્યની આશા રહેલી લાગે છે.

"અંતે અમે આશા રાખીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપ ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી અમો વચ્ચે વિરાજો, જેને પરિણામે આપણી ભારતમાતાની પુરાણી કીર્તિ અને જાહોજલાલીના પુનરુજ્જીવનના આપના ઉદાત્ત પ્રયત્નો સફળ થાય."

આ માનપત્ર વિષે ગાંધીજીએ પોતાના ઉદ્‌ગારો મુક્તકંઠે માંગલોરના ભાષણમાં નીચે પ્રમાણે પ્રગટ કર્યા હતા:

"અમારી મુસાફરી દરમિયાન અમને અનેક જગ્યાએ માનપત્રો મળ્યાં છે. પણ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કાસરગોડમાં આપવામાં આવેલા માનપત્રના જેવું સાચું માનપત્ર એકે નહીં હોય. એને હું 'સાચું' કહું છું કારણ એમાંનાં વિશેષણો ઘણાંખરાં સાચાં હતાં. એમાં અમને 'પ્રિય અને પૂજ્ય બંધુઓ' તરીકે સંબોધ્યા છે. 'પૂજ્ય' વિશેષણ અમને ભારે પડે છે, પણ 'પ્રિય' વિશેષણ તો અમને વહાલું લાગે છે, અને એથીયે વધારે વહાલું તો લાગે છે અમને મધુર નામ 'બંધુઓ'. એ

માનપત્ર આપનારાઓ અમારા પ્રવાસનો હેતુ સમજ્યા છે અમને લાગે છે કે અમારા કરતા વધારે ગાઢુ સગપણ ધરાવનારા બીજા બે સગા ભાઈઓ ભાગ્યે જ હશે એક ધ્યેય લઈને એક જ કાર્યમા અમારા કરતા વધારે પ્રેમથી પરોવાઈ ગયેલા બીજા બે સગા ભાઈઓ કોઈ ભાગ્યે જ હશે એ ભાઈબધીથી મારી છાતી અભિમાનથી ઊછળે છે, અને એ માનપત્રમા મને અને શૌકતઅલીને સગા ભાઈઓ કહીને સબોધ્યા છે એથી અમારા હર્ષનો પાર રહેતો નથી આગળ જતા હિંદુમુસલમાન ઐક્ય અમારામા મૂર્તિમત થતુ એ ભાઈઓ જુએ છે અને હુ તમને કહેવા માગુ છુ કે એ ઇષ્ટ ઐક્યનો પાયનો અમે ન બેસાડી શકીએ, અમે એ બને કોમોની અખડ ગ્રથિ ન સાધી શકીએ તો બીજુ કોણ તેમ કરી શકશે? કાઈ અતિશયતા વિનાની અને અનગાર વિનાની ભાષામા ખિલાફત અને પજાબ માટેની લડતનુ રહસ્ય એમા જણાવવામા આવ્યુ છે, અને પછી સાદી અને મધુરી ભાષામા સત્યાગ્રહ અને અસહકારનુ તાત્પર્ય એમા વર્ણવ્યુ છે અને એક નિખાલસ અને નિર્મળ વચન એમા આપવામા આવ્યુ છે અમારી ઝુબેશ જગી લડત માટે તેઓ મુક્તકંઠે પોતાની દિલસોજી અને ટેકો આપવાની મરજી દાખવે છે છતા બધા પગલા ચડવાને માટે તૈયાર ન થઈએ એમ પણ નમ્રપણે તેમા જણાવવામા આવ્યુ છે એના કરતા વધારે સાચા, વધારે સમળ વચનો બીજા ક્યા હોય? એટલા જ સાચા અને સમળ વચનોમા એઓ કહે છે કે એઓ અસહકારમા અમારી સાથે અમુક અશે નહી રહી શકે તો તે પ્રયત્નને અભાવે નહી પણ કેવળ શક્તિની ખામીને લીધે જ આથી વધારે સુદર માનપત્રની મને ઇચ્છા નથી, આથી વધારે અદકા વચનની અમને ઇચ્છા નથી તમે માગલોરના લોકો આ માનપત્ર આપનારાઓની કોટિએ પણ ચડી શકો તો અમને સતોષ જ છે

પુન જણાવવાની જરૂર નથી કે એ માનપત્રનું સત્ય જ પ્રિય અને પ્રિયકર થઈ પડ્યુ આપણે સત્ય શિવ સુદરમ ન રહસ્ય સમજી જઈએ તો સત્વર આપણું શ્રેય સાધી શકીશુ

ખિલાફત અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી

જેમ પજાબમા તેમ મદ્રાસમા દરેક સ્થાને ગાધીજી સ્થાનિક નેતાઓ અને કાર્ય કરનારાઓની ખાનગી સભા બોલાવે છે અસહકારની લડતને અગે ઉઠતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આ ખાનગી સભામા થાય છે જ્યારે અસહકારના તત્ત્વનુ નિરૂપણ મોટા જલસાની સમક્ષ અપાતા ભાષણોમાં થાય છે માગલોરમા થયેલી આવી ખાનગી સભામા પુછાયેલા પ્રશ્નોના જેવા જ પ્રશ્નો બીજે સ્થળે

પુછાતા હોવાથી, એ ચર્ચાનો સાર પ્રશ્નોત્તરીના રૂપમાં આપી દેવો ઠીક છે એમ મને લાગે છે. અહીં આપેલી ઘણીખરી દલીલ તો જુદે જુદે ઠેકાણે મળી ચૂકી છે, છતાં સંગઠિત રૂપમાં એ બધી દલીલો અહીં આપવાની અગત્ય સ્પષ્ટ જ છે.

અસહકાર હિન્દી સરકાર સામે શા માટે?

પ્ર૦ — આ લડત તો હિન્દી સરકારની સામે ઉઠાવેલી છે. હિન્દી સરકારે શો ગુનો કર્યો? એ તો બાપડી બ્રિટિશ સરકારના હુકમ ઉઠાવનારી આડતિયાની પેઢી છે.

ઉ૦ — હિન્દી સરકારનો ગુનો તો જબરો છે. ખિલાફતના પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિવેડો કરવા માટે એ તો અનેક વાર વચન આપી ચૂકી છે. જાહેરમાં તેમ જ ખાનગી રીતે મારી રૂબરૂ, એક નહીં પણ અનેક અમલદારોએ કહ્યું છે કે મુસલમાનોની લાગણી અને માગણી માટે તેમને ભારે દિલસોજી છે. એ દિલસોજીનું આપણે કશું ફળ દીઠું નથી. મુખ્ય ગુનો કરનાર વડા ગુનેગાર હિન્દી સરકાર ન હોય, પણ ગુનો શરૂ થયા પછી તેમાં મળતિયા થઈ ગુનેગાર બનનાર તો હિન્દી સરકાર છે જ. હિન્દી સરકારની ચોખ્ખી ફરજ છે કે તેણે મુસલમાનોની સ્થિતિમાં પોતાને કલ્પી લેવી અને મુસલમાન પ્રત્યેની લાગણી કૃત્યમાં બતાવવી. વાઈસરૉય અને તેના જોડીદારો બધાયે એકેસામટાં રાજીનામાં આપી શકતા હતા. તે તેઓએ ક્યાં આપ્યાં છે?

વાઈસરૉયને તમે નોકર અને આડતિયો કહો છો. વાઈસરૉયને પોતાના શેઠના ગુનામાં ભાગ લેવાનો કશો હક નથી. શેઠે ગુનો કર્યો છે એ તેને ખબર છે. એ ગુનાથી પોતે જે દેશના હાકેમ છે ત્યાં ખળભળાટ ઊપજી રહ્યો છે એમ પણ તેને ખબર છે. જાણીબૂજીને શા માટે તે ગુનાને ટેકો આપે છે? હિન્દમાં રાજ્ય કરવા આવનાર દરેક વાઈસરૉયે લોકમત સમજી લેવો જોઈએ અને લોકોના મતને અમલમાં મુકાવવો જોઈએ. તેમ ન કરે તો લોકોનો વિરોધ સાંખી લેવો જોઈએ. પણ તેમ ન કરતાં કડવી ઝેર ગોળીને ગોળમાં વીંટાળીને આપણને આપવાનો તેમણે અને તેમની સરકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. કેવી સુંદર ધારાસભાઓ તમને મળશે, ત્રણ ત્રણ હિન્દીઓ તો વાઈસરૉયની કાઉન્સિલમાં બેસશે — એ બધી મલામણી ગોળના પડ જેવી છે; પણ એ પડ નીચે તો હલાહલ ઝેર ભર્યું છે. ક્યાં છોડી છે તેમણે તેમની કડવાશ, ક્યાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યાય આપવાની છે તેમની દાનત? કોઈ પણ અમલદારે એમ કહ્યું છે ખરું કે મુસલમાન લોકોની લાગણીને ભારે ધક્કો નથી પહોંચ્યો? મને બોઅર લડાઈ પછીની સ્થિતિ યાદ આવે છે.

ઓઅરોને આપવાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે વાટાઘાટ થવા માંડી. આટલું જ અપાય અને આટલું ન અપાય એવા વાંધાસાંધાઓ નીકળવા માંડ્યા. ત્યારે લૉર્ડ મૉર્લીએ કહેલું કે 'સાઉથ આફ્રિકાની સાથે પાછી લડાઈ તો તમારે નથી મંડાવવીને?' વાઈસરૉય પણ બ્રિટિશ સરકારને સ્પષ્ટ કહી શકે છે કે 'તમારે હિન્દુસ્તાન સામે લડાઈ તો નથી જાહેર કરવાનીને?' હિન્દુસ્તાન સરકાર આપણી વતી આપણો મત રજૂ કરનારી છે એ વાતની તો તે ના પાડતી નથી, તો તેની જવાબદારી પણ ચોખ્ખી જ છે. મને શંકા નથી કે હિન્દુસ્તાનમાં તેની આંખ ઉઘાડવા જેટલી શક્તિ છે. એ શક્તિનું તેને ભાન નહીં હોય, પણ ભાન આવવા જેટલી જ વાર છે. ભાન થશે કે હિન્દુસ્તાન બતાવી આપશે.

અસહકાર અને તુર્કી સુલતાન

પ્ર૦ — સુલતાને તો સલાહનામા ઉપર મતું મારી દીધું છે. હવે આપણી ધમપછાડથી શો ફાયદો?

ઉ૦ — સને ૧૯૧૮માં લૉર્ડ જ્યૉર્જે આપેલું વચન સૌને યાદ હશે. તેમણે સ્પષ્ટ કહેલું કે 'જગમશહૂર થયેલા ફળદ્રૂપ પ્રદેશો — થ્રેસ અને એશિયા માઈનર — તુર્કી સલ્તનત પાસેથી છીનવી લેવાનો અમારો હેતુ નથી. આ લડાઈ એ હેતુથી નથી લડાતી, કે નથી તે કુસ્તુનતુનિયા પડાવવા માટે.' તે વખતે આમની સભામાં જે ચર્ચા થઈ હતી તે દરમિયાન લૉર્ડ જ્યૉર્જે વધારે ખુલાસો કરેલો કે 'તુર્કી કે તુર્કીના સુલતાનને માટે આ વચન નથી આપવામાં આવતું. આ હિન્દુમુસલમાનોને રીઝવવા આપવામાં આવે છે. લડાઈમાં હાલ કટોકટીનો પ્રસંગ છે, અને હિન્દી લશ્કર વિના કાંઈ વળે એમ નથી. હિન્દના મુસલમાનોને રીઝવ્યા વિના એ લશ્કર ન આવે, માટે જ એ વચન આપવામાં આવ્યું છે.' આ વચનના આધારે તો માણસોના થોકેથોક લડાઈમાં જોડાયા. એટલે તુર્કીના સુલતાને મતું માર્યું, તેની તો ફૂટી બદામ જેટલી કિંમત નથી. મુસલમાનોની મદદ લેવા માટે જે કરાર રચેલા તે મદદ લીધા પછી તૂટ્યા છે એ જ મુસલમાનોની ફરિયાદ છે, અને અહીં હું ધર્મની વાતમાં તો ઊતરવા માગતો નથી, પણ ટૂંકામાં તમને કહી દઉં કે મુસલમાન દીનની વિરુદ્ધ સલાહ કરવાની કોઈ પણ સુલતાનની મગદૂર નથી. સુલતાન એમ પારકું ઘર ભાડે આપી શકતા નથી. અને સુલતાન એમ કરે તો સુલતાનને તો તરત મુસલમાનો દુખસદ આપી શકે છે. અને સુલતાન તો કુસ્તુનતુનિયામાં નામનો રાજિયો થઈને બેસી રહેવાને ભલે તૈયાર હોય, પણ કુસ્તુનતુનિયા સાથે ઇસ્લામને એટલી લેવાદેવા નથી કે જેટલી જઝીરત-ઉલ-અરબની સાથે છે. આ લડત મુસલમાન દીનની આબરૂને સારુ, મોભાને સારુ છે.

મુસલમાન જગતમાં સંક્ષોભ

પ્ર૦ — બીજા ખંડના મુસલમાનોને આ સવાલમાં એટલું લાગતું નહીં હોય? કે ભરતખંડના મુસલમાનોએ જ આ બાબતમાં ઇજારો લીધો છે?

ઉ૦ — બીજા પોતાની આબરૂને વેચી આવે, માટે આપણે પણ વેચવી? પણ આ વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી છે. બીજે ઠેકાણે પણ વિરોધાગ્નિ સળગી રહ્યો છે. આપણને કોણ સરખી ખબર આપે છે? આપણી પાસે જે આવે છે તે પણ બધી ટાળંટોળ માહિતી આવે છે. બાકી જેટલી માહિતી મળે છે તે ઉપરથી પણ નિષ્ણાતો તો સમજી ચૂક્યા છે કે મધ્ય એશિયામાં ભયંકર દાવાનળ ભભૂકી રહ્યો છે. હા, એમ હોય કે બીજે ઠેકાણે અહીંની માફક મુસલમાનો સંગઠિત નથી, તેથી પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિની ઓછી ખબર પડે. પણ હિન્દી મુસલમાનો આટલા સંગઠિત છે એ તો તેમને શોભાવનારી વાત છે. હજુ કેટલેક ઠેકાણે ખિલાફતના સંબંધમાં બરોબર સમજ ન હોવાનો પણ સંભવ છે, એટલે તેઓ અજ્ઞાનસંતોષમાં પડેલા હોય; પણ આપણે તેમના અજ્ઞાનનાં અંધારાં ફેડવાં પડશે.

અસહકારની સરકાર પર અસર

પ્ર૦ — વારુ, ત્યારે અસહકારથી આ સવાલનો શી રીતે ફૈસલો થવાનો?

ઉ૦ — આનો ઉત્તર તો ઉઘાડો જ છે. સરકારના સાધેસાંધા અસહકારને લીધે રહી જશે, એટલે સરકાર ઠેકાણે આવશે. સુલેહની શરતોમાં ફેરફાર શા માટે ન થાય? અને એમ સમજે કે અહીંનું શાસકમંડળ ફેરફાર ન કરાવી શકે, તો તેણે અહીંથી વદાય લઈ લેવી જોઈએ. તેમને વદાય થવું પડે એવી સ્થિતિ, આ નિર્દોષ હથિયારના બળે કરીને આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, અને એ ગુનાના કરનારા અહીંથી વદાય થાય એટલે આપણી ગરજ સરી મુસલમાનોને પછી તેમની સાથે કશી વઢવાડ રહેવાની નથી.

અસહકારની શક્યતા અને વ્યવહારુતા

પ્ર૦ — ત્યારે અસહકાર તમને તો એકમાત્ર ઇલાજ લાગે છે કેમ? અને એ જ રામબાણ ઇલાજ લાગે છે? અમને તો એની શક્યતા વિષે સવાલ રહે છે. એ શક્ય નથી લાગતો તેમ જ વ્યવહાર નથી લાગતો.

ઉ૦ — આના કરતાં કોઈ વધારે સત્વરપરિણામી ઉપાય હોત તો ગા સારું તે અમે છોડત? એ તુરત અમલમાં મુકાય એવો પણ છે અને વ્યવહારુ પણ છે. વ્યક્તિપરત્વે કહું તો એ એક અમોઘ અસ્ત્ર છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કરીને બેસી જઈ શકે છે. તેના કર્તવ્યનું પાલન એ જ તેનો સંતોષ. અનેક વ્યક્તિઓ કરે તો એ જ ઇલાજ સંપૂર્ણ રીતે વ્યવહારુ થઈ પડે છે. વ્યક્તિપરત્વે બોલતાં હું અમારો બન્નેનો જ દાખલો આપીશ. અમારાં

બન્નેનાં દિલ એટલાં બધાં નાજુક છે કે કાંઈ પણ વિષમતાથી એની ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી, છતાં અમે તો આઝાદ આલમગીરોની માફક ફરીએ છીએ. તેનું કારણ શું? કર્તવ્યપાલનનું ભાન. એ જ આઝાદી હરેક વ્યક્તિ ભોગવી શકે છે. શમશેરનો ઉપાય આની સાથે સરખાવો. એ શક્ય છે, પણ વ્યવહારુ નથી. એની અવ્યવહારુતાના શૌકતઅલી જ જીવતાજાગતા દૃષ્ટાન્ત છે. શૌકતઅલી તો ભારે તાલીમબાજ છે, મોટા પહેલવાન છે, આપણા જેવા અનેકને ચપટીમાં મસળી નાખે એવા છે. પણ તેઓ સમજે છે કે તેઓ એકલા તલવાર લઈને ઝૂઝી શકે નહીં, ઝૂઝે તો તેમાં કાંઈ સાર નથી. ત્યારે અસહકારમાં તો દેશ પણ ઊતરી શકે અને એકલશૂરા લડવૈયાઓ પણ નીકળી શકે. દેશજાગૃતિ થતી જવાની એટલે એ ઉપાયની વ્યવહારુતા વધતી જવાની.

અસહકાર અને રાજ્યમાન્ય ઉપાય

પ્ર૦ — રાજ્યમાન્ય ઉપાયો ઉપરથી તમારો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે?

ઉ૦ — ના. હરગિજ નહીં. રાજ્યમાન્ય ઉપાયોનો શિરોમણિ આ ઉપાય છે. આ સિવાયના બીજા ઉપાયોમાં મારો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે ખરો. મેં કેટલા અને કયા કયા ઉપાયો લીધા એની તમને અને દેશને મેં ખબર નથી આપી. મારું ફાવ્યું હું બધું કરી ચૂક્યો. ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે મૉન્ટેગ્યુની સાથે મસલત કરવાની મુસલમાન ભાઈઓની મને ફરમાશ થયાથી મેં હિન્દુસ્તાન સરકારને તેમની પરવાનગી અને અનુમતિ માટે માગણી કરેલી. હિન્દુસ્તાન સરકારે તો ભલમનસાઈથી મને ઉત્તર આપેલો કે તમારા જવામાં અમે અડચણ ન નાખીએ, પણ અનુમતિ પણ ન આપીએ. એટલે મેં મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને તાર કર્યો. તેમણે મને તડ અને ફડ જણાવી દીધું કે 'સુલેહની શરતો છૂરીના લેખ જેવી છે. એ લેખ કાંઈ મટે એમ નથી. તમારે એ મટાડવા આવવું હોય તો આવશો મા. બાકી સુલેહમાંથી ઉપસ્થિત થતા તથા હિન્દુસ્તાનના હિતના બીજા સામાન્ય સવાલની ચર્ચા કરવા આવવું હોય તો આવો!' આ જવાબ પછી મારા બીજા ઉપાય બંધ પડ્યા. હું તો મુત્સદ્દીઓના કુળનો રહ્યો, પણ મારા જેવા એકાનું મુત્સદ્દીપણું પણ કાંઈ કામ ન આવ્યું. તમે હરગિજ ન માનશો કે હું કોઈ ઉપાયની અવગણના કરું છું. સ્વરાજ્ય માટે જે ભારે ચળવળ ચલાવતા આવ્યા છીએ તેની કિંમત હું બરાબર સમજું છું. તિલક મહારાજે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે તે કાંઈ મારાથી ભુલાય એમ નથી, પણ એ જુનવાણી રીત મૂકીને

અસહકારની આ સુધરેલી રીત હું આદરું એમાં બીજાને વસવસો શા માટે ઊપજે ?

અસહકાર અને અરાજકતા

પ્ર૦ — અસહકારની નીતિ અરાજકતાની જનેતા નહીં નીવડે ?

ઉ૦ — જે ધીરજ, શાન્તિ અને ડહાપણથી અમે કામ લઈ રહ્યા છીએ તેમાં જ તમે કહો છો તે પ્રમાણે ન થવાની બાંયધરી રહેલી છે. તમે જોતા નથી મૌલાના શૌકતઅલીને ? તેઓ કેટલે ઠંડે મગજે કામ લઈ રહ્યા છે ! તેઓ તેમના દિલમાં આવે તેમ કરતા હોય તો તો આજે તેઓ ધડ પરથી શીશ વેગળું મૂકીને ફરતા હોત. પણ તેઓ સમજે છે એટલે જ ધડ પર શીશ રાખીને ફરે છે. તેઓ સમજે છે કે હિંસારહિત અસહકાર હિંસા અથવા અરાજકતામાં પરિણમી ન જ શકે. તમે પૂછો છો કે કદાચ પોલીસ પોતાના કામ પરથી ફારગ થઈ જશે તો રક્ષણ કોણ કરશે ? જેઓ કામ પરથી નીકળશે તે નકામા નહીં બેસી રહે તેઓ આપણા વધારે સાચા રક્ષકો બની રહેશે. અને તેઓ નહીં બને તો 'મામલામાં માટી' એ કહેવત પ્રમાણે આપણામાંથી માણસો નહીં તૈયાર થાય ? ગયે વર્ષે લાહોરમાં અને અમૃતસરમાં જ્યારે પોલીસ ત્રણ દહાડા સુધી ઉઠાવી લેવામાં આવેલી ત્યારે શું થયું હતું તે તમને ખબર છે ? અમૃતસર તો ચોરધાડપાડુનો વાસ છે. ત્યાં સામાન્ય રીતે જાનમાલ મુશ્કેલીથી સુરક્ષિત છે. છતાં ત્યાં ત્રણ દિવસમાં ચોરી કે લૂંટફાટનો એકે દાખલો બન્યો ન હતો. અશસ્ત્ર સ્વયંસેવકોએ રાતદિવસ પહેરા ભર્યા અને લોકોના જાનમાલની રક્ષા કરી.

અસહકાર અને રાષ્ટ્રીય ઐકય

પ્ર૦ — આપણામાં ઐકય તો છે નહીં; અસહકાર શી રીતે થવાનો ?

ઉ૦ — અસહકાર સુંદરમાં સુંદર રેવણ છે. એનાથી સમાજનાં છૂટાંછવાયાં અંગોને સરસ રેવણ દેવાશે, અને એ અંગો એક થશે. ઘણું કાર્ય કરવાનું બેશક બાકી છે; પણ પ્રજા કેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ ચડતી જશે એનો કોને ખ્યાલ છે ? હું તો ભારે આશાવાદી રહ્યો. તેમ જ શૌકતઅલી. તમને હસવું આવશે પણ હું સાચું કહું છું કે ધર્મચુસ્ત માણસો ભારે આશાવાદી હોય છે. એટલે મને તો શંકા જ નથી કે આપણામાં સત્વર ઐકય થતું જશે. પૃથ્વીના પડ ઉપર ફાટનારા જ્વાળામુખીઓ કાંઈ નિયમ વિના જેમ તેમ નથી ફાટી નીકળતા. દરેક કોઈ નિયમને આધારે જ ફાટે છે. અને આપણે ત્યાં ફાટેલો જ્વાળામુખી પણ તે જ રીતે નિયમને આધીન હોઈ આપણને એક કરશે.

આત્મપરિતોષની દૃષ્ટિએ ખિતાબત્યાગ

પ્ર૦ — તમે પ્રથમ પગલા તરીકે ખિતાબો આપી દેવા વગેરે સૂચવ્યું છે, પણ કેટલા ખિતાબો છોડી દેવાયા? અને પુષ્કળ ખિતાબો તજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દહાડો વળે?

ઉ૦ — હું તમને સમજાવવા માગું છું કે એક ખિતાબ છોડવામાં આવે તેની પણ કિંમત છે. ઘરની દીવાલની એક ઈંટ ઢીલી થઈ ખરી પડે કે કુશળ ઘરવાળાને ચિંતા પેસે છે, તેમ ખિતાબો ખરવાથી બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા જેવી હોશિયાર રાજ્યસત્તાને પોતાના સત્તાભવનમાંથી ઈંટ ખરતી જણાતી જશે તેમ તેના પાયા ધ્રૂજવા માંડશે. પણ હું કબૂલ કરું છું કે એ છૂટાછવાયા ખિતાબો છોડવાની સરકાર ઉપર ભારે અસર ન થાય. વાત તો એ છે કે. ખિતાબો ધારણ કરનાર વ્યક્તિ પોતે કર્તવ્ય કર્યું છે એમ માનીને શી રીતે આત્મપરિતોષ મેળવી શકે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ આ પગલાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

નોકરીના ત્યાગમાં ભય

પ્ર૦ — આપે નોકરી છોડવાની કહી છે, તે શું હિંદુમુસલમાન નોકરી છોડે એટલે બીજા હિંદુમુસલમાનો તેમની જગ્યા લઈ લેનારા ન નીકળે?

ઉ૦ — જરૂર નીકળે. પણ આપણે કોઈની નીતિ કે અંતરાત્માના ચોકીદારો નથી. તેમ જો થાય તો મને ભારે દુઃખ થાય એ ખરું, પણ એ થવું મને અસંભવિત લાગે છે. આપણી ધર્મદાઝની એટલી અસર શું ન પડે કે બીજાને આવી જગાઓમાં દાખલ થતાં જ શરમ આવે?

શાળાત્યાગ અને સ્વાશ્રય

પ્ર૦ — શાળાઓ ખાલી કરવાનું આપે કહ્યું છે. આજે આપણને જે કેળવણી મળી રહી છે તે શાળામાંથી મળી રહી છે, તે શાળાઓ બંધ કરી આપણે કેળવણી અશક્ય કરશું તો તેથી પ્રગતિ અશક્ય નહીં થઈ પડે?

ઉ૦ — એનો ઉત્તર તો એમાં જ આવી રહ્યો છે. શાળા બંધ કરી કે તે શાળાનો આપણે જ હવાલો લઈશું. આપણા શિક્ષકો ડાહ્યા હશે તો આ શાળા બંધ થયા પછી આપણે હાથે જ ઊઘડે તે શાળાઓમાં કામ કરશે. અને તમે લાંબો વિચાર શા સારુ કરો? તમે તો માંગલોરની શાળા બંધ કરીને નવી ચાલુ કરો એટલે બસ થયું. દેશમાં દરેક ગામ પોતપોતાની હાજતો સંભાળી લેવાને શક્તિવાળું છે; અને તે જ પ્રમાણે શાળાની. સરકારે અત્યાર સુધી આપણી હાજતો પૂરી પાડી છે, પણ મહા વિઘ્નકારક રીતે પૂરી પાડી છે. હવે આપણે એ જ હાજતો આપણી જાતમહેનતથી નહીં સંભાળી શકીએ?

બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ

પ્ર૦ — બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ કરવાથી કાંઈ ન થાય?

ઉ૦ — હું આ બાબત બે વર્ષ થયાં દેશની આગળ મારા પોતાના વિચાર મૂકી રહ્યો છું, છતાં તમારા આગળ સંક્ષેપમાં હું એનું તાત્પર્ય મૂકી દઈશ. એ ઉપાય દેખાય છે સરસ, પણ અમલમાં મૂકવો કઠણ છે; કારણ એ ઉપાયમાં તો આપણાથી ન સમજાવી શકાય એવા કઠણ કરોડપતિઓને પિગળાવવાની જરૂર છે. હું તેમની પરિસ્થિતિ સમજું છું, પણ બ્રિટિશ માલના પોશિંદાઓ તેઓ હોઈ તેઓ જ્યાં સુધી તે છોડે નહીં ત્યાં સુધી કાંઈ વળે નહીં. જો તેઓ તે છોડવાને માટે તૈયાર હોય તો બૉયકૉટની કાંઈક અસર થાય ખરી. પણ આખરે આ વિચાર આવીને નડે છે કે એ અશુદ્ધ, દ્વેષદૂષિત, હિંસાદૂષિત હથિયાર છે; એમાં એકને તજી બીજા પરદેશીને સેવવાપણાનો આત્મઘાતક અવગુણ રહેલો છે. સત્વર પ્રયોગ થાય તો જ તેની અસર થઈ શકે એમ હોઈ તે અશકય જેવું છે, કારણ આપણી પાસે બૉયકૉટ ભારે પ્રમાણમાં, પૂર્ણ પ્રમાણમાં કરવાની સામગ્રી જ નથી. ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ ધાર્યું હતું કે અહમદનગર કૉન્ફરન્સ વખતે એને વિષે ઠરાવ કર્યાથી તે ત્રણ મહિનાની અંદર અમલમાં આવશે. પણ તે વાતને વર્ષો વીત્યાં અને તે હતી ત્યાંની ત્યાં રહી. હવે તેઓ મારી વાત કબૂલ કરતા થયા છે. તેમ જ હજરત મોહાની. બંગાળમાં બંગભંગ પછી કાંઈ ઉત્સાહની ન્યૂનતા હતી? પ્રયત્નની કંઈ ઊણપ હતી? અનેક વાર શુદ્ધ કરેલી ભાવનાઓના અર્કરૂપ બંગાળમાં પણ બૉયકૉટ અશકય અને અવ્યવહારુ નીવડ્યો. કારણ શું? તેનો યોગ્ય અને અસરકારક પ્રમાણમાં અમલ કરવા માટે સામગ્રી જ ન હતી.

બૉયકૉટ બૉયકૉટમાં ભેદ

પ્ર૦ — બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ અસરકારક થવા માટે તે બહુ મોટા ક્ષેત્રમાં પથરાયેલો હોવો જોઈએ એમ આપ કહો છો, અને તેના વિસ્તારમાં, હાલની સ્થિતિમાં, તે થવો અશકય છે એમ કહી આપ બૉયકૉટને અવ્યવહારુ ઠરાવો છો. ધારાસભાના બૉયકૉટ અને શાળાઓના બૉયકૉટનું પણ એમ જ છે. છૂટાછવાયા માણસો પોતાનાં છોકરાંને શાળામાં મોકલતાં બંધ પડે તે પણ સંકુચિત પ્રમાણમાં થતા બૉયકૉટના જેવું નિરર્થક અથવા અવ્યવહારુ ખરુંને?

ઉ૦ — ના. એમ હોત તો હું એ સૂચવત જ નહીં. કાઉન્સિલ-બૉયકૉટ અને શાળાત્યાગ એક એક વ્યક્તિ કરીને પણ કર્તવ્ય કર્યાનો સંતોષ મેળવી શકે છે. મતલબ કે કાઉન્સિલ-બૉયકૉટ અને શાળાત્યાગ બંનેને મેં આદર્શરૂપ

(ideal) માન્યા છે તેથી જ કેવળ એક વ્યક્તિ કરીને બેસી રહે તોપણ તેની કિંમત છે, જ્યારે બ્રિટિશ માલના બૉયકૉટને મે આદર્શ માન્યો નથી એક જ વ્યક્તિને ધર્મ તરીકે એ હુ ઉપદેશી શકુ જ નહી, જ્યારે ઉપર કહેલી બને વસ્તુઓ તો ધર્મ તરીકે હુ લોકો આગળ મૂકી રહ્યો છુ બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ કેવળ રાજકીય શસ્ત્ર છે અને મે સૂચવેલા શસ્ત્રો આધ્યાત્મિક શસ્ત્ર છે એવો મારો દાવો છે એ દાવો તમે સ્વીકારો તો તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉઘાડો જ છે

સ્વરાજ્યમાં લશ્કર

પ્ર૦ — આપણે લશ્કર અને આરમાર વિના શી રીતે કામ લઈ શકીશુ? બ્રિટિશ સબંધ તોડીને તમે તો દેશને રક્ષણ વિનાનો કરી મૂકવાના!

ઉ૦ — (હસીને) તમે બધી જ રીતે હારીને બેઠા છો એટલે શુ? આપણે બધુયે કરી શકીશુ આપણા હાથમા અખત્યાર આવ્યે આપણે તૈયારી ન કરી શકીએ? અરે, વખત આવ્યે શૌકતઅલીને જ આપણે આપણા કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કરીશુ, અને મને ખાતરી છે કે જનરલ મનરોથી એઓ ઓછા ઊતરશે નહી [અહી શૌકતઅલી પણ કહેવા લાગ્યા, 'કરોડો સિપાઈ બનાવવાની તાકાત હું રાખુ છુ ']

અસહકાર અને આમવર્ગ

પ્ર૦ — આ પ્રશ્ન અગાઉ કરવાનો હતો પણ હવે ઊઠે છે, માફ કરજો સામાન્ય માણસ પાસે શુ કામ લઈ શકશો? અને કાંઈ કામ ન લઈ શકો એટલે જ તમે મોટેરાઓને પકડી રહ્યા છોને?

ઉ૦ — અરે કઈ રામ રામ ભજો એ લોકો તો મારી અખૂટ ખાણ છે એમની પાસે હુ જે કરાવી શકવાનો છુ તે તમારી પાસે નથી કરાવી શકવાનો પણ એમને ગે હમણા 'રિઝર્વ'મા રાખ્યા છે એઓમા સપૂર્ણ આત્મનિગ્રહ હજી નથી ખેડૂતો તો લાખો હુ તૈયાર કરી શકુ, પણ તેઓના ગાડીમગદ, ઢોરઢાખર, જરજમીન વેચાય ત્યારે તેઓ મીઠી મુદ્રા રાખી શકે એ માટે મારે હજી તેમને તૈયાર કરવા રહ્યા મારે ખેડૂતોની સાથે ભારે સબધ છે તેઓની પાસે ધીરજના કામો મે લીધા છે પણ આ કામને માટે હજી તેમની પાસે માગણી કરવાનો હુ સકારણ જ વિલબ કરી રહ્યો છુ એઓને તૈયાર કરી શકીશ એમા તો મને શકા જ નથી દક્ષિણ આફ્રિકામા હજારો મજૂરો તૈયાર થયા અને હજારો જેલમા ગયા એ ભૂલવાનુ નથી પણ તેમને નિગ્રહ રાખવાનુ કહેતા મને સકોચ નથી થતો, એને મે તમો મોટેરાઓથી શરૂઆત કરી છે અબદુલ બારી સાહેબે મને

કહેવું કે તેમની પાસે વીસ હજાર માણસો નોકરી છોડવાને માટે પણ તૈયાર છે. પણ હું તેમની પાસે હમણાં નોકરી છોડાવીને શું કરું? મારી પાસે હજી તેમને માટે વ્યવસ્થા નથી અને અમે તો ઘણી દૂર દેશથી ને ધીરજથી લડાઈ લડી રહ્યા છીએ. અમારી સામગ્રીનો અપવ્યય નથી કરવાના. તક આવ્યે જ વાપરીશું.

તપ, તપ ને તપ

પ્ર૦ — પણ મને તો વિશ્વાસ નથી રહ્યો આપણી તૈયારીમાં કે આપણી સહનશક્તિમાં. તમે તો કેવળ 'તપ, તપ ને તપ'નો પાઠ ભણાવી રહ્યા છો. એ તપના લૂખા પાઠથી લોક થાકશે અને આખરે હારીને બેસી જશે

ઉ૦ — તમને માનવજાતિના ઇતિહાસની ખબર નથી. માનવજાતિ અખંડ રહી છે, જ્યારે અનેક નીચી કોટિઓ નષ્ટ થઈ છે; કારણ માનવજાતિમાં સહન કરવાનો ભારે ગુણ રહેલો છે. તમે આપણા ગરીબો શી યાતનાઓ ભોગવે છે તે જુઓ. આપણી સ્ત્રીઓ કેવી યાતનાઓમાંથી પસાર થાય છે તે જુઓ. આપણી માતાઓને પૂછો. તેઓ તમને જવાબ આપશે અને તમારી અશ્રદ્ધાને કારણ નહીં રહે.

મારો પ્રયત્ન અને આશાવાદ

હા, તમારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ હોઈ શકે કે દેશ રાજકીય કારણે દુ:ખ ખમવાને તૈયાર નથી. પણ તૈયાર નથી એટલું જ તમે કહી શકો; અશક્ત છે એમ કહેશો તો હું ના પાડવાનો. પણ હું દેશને તે માટે તૈયાર કરવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; દેશદાઝનો ગુણ હું તેમનામાં જાગ્રત કરી રહ્યો છું. અન્ય યુરોપીય દેશમાં રાષ્ટ્રને માટે ખમવાની જે લાગણી છે તે લાગણી હું પ્રેરી રહ્યો છું; અને તેનો બહુ થોડા કાળમાં ઉદય થશે એ વિષે મને શંકા નથી. આ ભારે જલસાઓથી તમે મને માન આપો છો, હજારો લોકો મને જોઈને હર્ષઘેલા થાઓ છો, તે શા સારુ? એ તમારો હર્ષ, તમારો ઉત્સાહ હું યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તૈયાર નથી માટે તૈયાર થઈએ ત્યાં સુધી બેસી રહો એમ કહેવું એ કાયરનું વચન છે. એમ કહીને તો આપણે કોઈ દિવસ ઊભા થવાના નથી. દેશદાઝનો ગુણ જાગ્રત કરવામાં મને જરાયે નિરાશા નથી થતી. આ તમારો હર્ષ અને ઉત્સાહ એની શક્યતાની સાક્ષી પૂરે છે. ઇટાલીના દુ:ખને માટે હું દુ:ખી ન થઈ શકું, જર્મનીના દુ:ખને માટે લોકોમાં દુ:ખ ન પ્રેરી શકું, તેમ કરવાની ઉમેદ પણ ન રાખું; કારણ હું પરમેશ્વર નથી. પણ આપણા દેશના દુ:ખે દુ:ખી થવાને તો હું દેશમાં જન્મેલા દરેકને તૈયાર કરીશ. અહીં જ કહી દઉં કે ખિલાફતના સવાલમાં તુર્કીને માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવાનું હું નથી કહેતો. હું સાત કરોડ

મુસલમાન ભાઈઓ સાથે ન રહેતો હોત તો આ લડત લેત જ નહીં. હું તો તેમની લાગણીને વશ થઈને જ આ લડત લડી રહ્યો છું.

સત્યાગ્રહની ત્રિકાલાબાધતા

પ્ર૦ — અગાઉના એક પ્રશ્નમાંથી ઉપસ્થિત થતો પ્રશ્ન મેં છોડી દીધો., સત્યાગ્રહ તો હવે ગયો જ ના?

ઉ૦ — અરે સત્યાગ્રહ શી રીતે જવાનો? એ તો ત્રિકાલાબાધ છે. એ નિષ્ફળ ગયો જ નથી. એ તો અનેક રૂપમાં ચાલુ રહેવાનો જ. સત્યાગ્રહથી કશું પણ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું છે એમ મને લાગતું નથી. જલિયાંવાલા બાગને હું ભૂલતો નથી. હું તો અનેક જલિયાંવાલાથી ડરતો નથી. પણ મેં સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખ્યો, કારણ હું સાચા સિપાઈની માફક નિરર્થક સંહાર ન થવા દઉં. સત્યાગ્રહને જ ધન્ય છે કે આજે આપણે છડેચોક રાજદ્રોહની વાતો કરીએ છીએ, જે કરતાં આપણે ધ્રૂજતા હતા. રાજદ્રોહનું અમે કારખાનું માંડ્યું છે એમ કહું તો ચાલે. હું તમારા સૌમાં આ સરકારની પ્રત્યે અપ્રીતિ ગાળી રહ્યો છું.

અને એમ ન સમજજો કે સુલેહની શરતો રદ થશે એ એક મારું સ્વપ્નું માત્ર છે; કારણ કે તે રદ કર્યા વિના બ્રિટિશ સરકાર શાન્તિથી રહી નહીં શકે, સામ્રાજ્ય શાંતિ નહીં ભોગવી શકે. અને આ પ્રમાણે પારાવાર અશાંતિની કિંમત આપી સરકાર પોતાની હદમાં કાયમ ન જ રહે.

બેઝવાડા, મદ્રાસની મુસાફરી દરમ્યાન સરલાદેવીના સાત આઠ પત્રો આવ્યા. તેમાં . . . વિષે શંકા. તેનાથી બાપુ

૨૩–૮–'૨૦ અંજાય છે એવો આક્ષેપ. બાપુના પત્રોમાં માનસિક થાક દેખાય છે એવી ફરિયાદ. મેં આ બધો ત્યાગ કર્યો, જીવનનો આનંદ, જગતનાં સુખો એક ત્રાજવે અને બીજે ત્રાજવે તમે અને તમારા કાયદા રાખી મેં બીજું ત્રાજવું પસંદ કરવાની બેવકૂફી કરી! વગેરે. એમને લાંબો પત્ર:

"દરરોજ રાત અથવા દિવસ હું ટ્રેનમાં ગાળું છું. રાતો ટોળાંઓના અવાજથી વિક્ષેપવાળી જાય છે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી આ થકવનારી મુસાફરી લગભગ પૂરી કરી છે. એકંદરે જોતાં મારી તબિયત હું સારી રાખી શક્યો છું

"તમારા કાગળો તમારા રોજના સ્વભાવ પ્રમાણે છે. કેટલાકમાં અત્યંત નિરાશાનો સૂર છે. કેટલાક નાસ્તિક અને કેટલાક શંકાશીલ છે.

"તમે હજી ...ને ઓળખ્યો નથી. એ અને બીજા જેઓ મારી આસપાસ વીંટાયેલા છે તેઓ આપણા કરતાં ચડિયાતા છે, મારી સાથે તમા

પણ ગણવા દો તો. મારા કરતાં તો ચડિયાતા છે જ. અને એમ જ હોવું જોઈએ. મારો દાવો એવો છે કે મારા સાથીઓ તરીકે જેમને મેં પસંદ કર્યા છે તેઓ ચારિત્ર્યમાં મારા કરતાં ચડિયાતા છે. એ અર્થમાં ચડિયાતા કે તેમની ચડવાની શકયતા વિશેષ છે. હવે મારી પ્રગતિ થોડી થવાની. તેમની પ્રગતિનો અવકાશ અમર્યાદ છે. મારું ચારિત્ર્ય તેમનો આદર્શ છે અને તેના તેઓ અભિમાની છે. મારે અને તમારે તેમની મમતા અને પ્રીતિને પાત્ર બનવા માટે સર્વસ્વ આપવું જોઈએ. હા, એકમાત્ર સિદ્ધાન્તનો પ્રશ્ન આવે ત્યાં માંડવાળ ન કરાય. તે માટે તો સૌ કાંઈનો ત્યાગ કરવાની તત્પરતા જોઈએ. હું તો આટલા શુદ્ધ અને નિસ્વાર્થ પ્રેમને પાત્ર થવા માટે સારી પૃથ્વીનો ત્યાગ કરું. તેમનો પ્રેમ મને ઊંચે ચડાવે છે અને ઠેકાણે રાખે છે તેઓ મારું અને હું તેમનું લંગર છું. તેમની કાળજી અને ચોકીને માટે હું તો ગર્વ લઉં છું. તેઓ કશું જોખમ ખેડવા ઇચ્છતા નથી અને તેમાં તેઓ ખરા છે. તેમની દરેક વાજબી માગણીને સંતોષવી એ તમારો અને મારો ધર્મ છે.

"હા, લાહોરમાં તમારા સ્થાનને તમે વળગી રહો એ જ તદ્દન બરાબર છે. ધમાલ અને ત્રાસના આ સપ્તાહમાં કલકત્તા આવવાથી તમે બહુ ઓછું મેળવી શકશો. તમારાં માતુશ્રીને મળવાનું, કોઈ શાંત સમયે, રેંટિયો અને હિંદી બરાબર શીખી લીધા પછી તથા લાહોરનું તમારું કામ રાગે પાડયા પછી રાખો એ ઠીક છે. તમે જોશો કે પંજાબને બદલે લાહોર શબ્દને મેં પસંદગી આપી છે. મારે પાયો પાકો કરવો છે તેથી વ્યાપકતાને બદલે ઊંડાણ હું ઇચ્છું છું.

"તમારા મહાન બલિદાનના બદલાની તમે વાત કરો છો. હું કહું છું કે એ જ એનો બદલો છે.

"ખૂબ પ્યારે સાથે."

૬ "પ્રિય ચાર્લી,

"મદ્રાસ પ્રાંતની થકવનારી મુસાફરી આજે પૂરી થાય છે. સતત પ્રવાસ કર્યાં કર્યો. આ લડતના સાચાપણાની અને શૌકતઅલીના મહાનપણા તથા જાહેરજનતાને અનુભવે સારી પેઠે ખાતરી થઈ છે. મને જણાય છે એટલા માણસોમાં ખરે જ એ એક ખૂબ સાચા દિલના આદમી છે. તેઓ ઉદાર, નિખાલસ, બહાદુર અને નમ્ર છે. પોતે ઉપાડેલા કાર્યને વિષે અને પોતાની જાતને વિષે એમને શ્રદ્ધા છે. ઈશ્વરમાં અપાર શ્રદ્ધાવાન હોઈ તેઓ બીજાને ટકાર કરે એવા આશાવાદી છે. લોકોનો ઉત્સાહ પણ અજબ છે. કાર્યક્રમનો અહિંસાવાળો

ભાગ જોર પકડતો જાય છે. બૅંગલોરમાં ગેદની નાખી નજર ન પહોંચે એટલી એકઠી થયેલી હતી. તેમાં એક અંગ્રેજ સ્ત્રી અને પુરુષ એકલાં હતાં, પણ ટોળામાં કોઈએ તેમને ધક્કો સરખો લાગવા દીધો નથી. દરેક સ્થળેથી મોટાં ટોળાંઓના અહિંસક વર્તનના પુરાવા મારી પાસે આવ્યાં કરે છે. મુલાજરીનને પડતી હાડમારીઓની સરકારને* નાછૂટકે કબૂલાત કરવી પડી છે તે તમે જોયું હશે. મારા મત પ્રમાણે આ બધાં શુભ ચિહ્ન છે. બીજી તરફથી આગેવાન વર્ગમાંથી બહુ નબળો જવાબ મળે છે. તેઓ જરા પણ ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા નથી. તેઓ તો ભાષણો અને ઠરાવોથી બધું મેળવવાની આશા રાખે છે. ભોગ આપવા તૈયાર રાષ્ટ્રને પાછળ ખેંચવાનું તેઓ કરે છે."

રાત્રે બેઝવાડા છોડ્યું.

૨૪-૮-'૨૦ મુંબઈ સારુ હૈદરાબાદથી મનમાડ જતાં સરલાદેવીને નીચેનો કાગળ લખ્યો:

"તમારા કાગળોથી મને દુઃખ થયું છે. તમને મારાં ઉપદેશપ્રવચનો ગમતાં નથી. પણ તમે જ્યાં સુધી નિશાળે જતી બાળા જેવાં રહો ત્યાં સુધી શિખામણ આપ્યા વિના બીજું હું શું કરું? મારો પ્રેમ જો સાચો હોય તો જ્યાં સુધી તમે અપનાવેલા આદર્શને વાજબી ન માનો ત્યાં સુધી મારે ઉપદેશ આપવા જ રહેવું પડે ને? તમે જે જીવન સ્વીકાર્યું છે અથવા જે સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છો તેની આવશ્યકતા વિષે તમે શંકા ઉઠાવો છો તે મને જરાયે ગમતું નથી. જીવને જોખમે પણ સદાસર્વદા સત્ય બોલવું અને આચરવું તેનો તે વળી બદલો શો હોઈ શકે? પોતાના દેશને માટે મરવું એના તે વળી બદલા હોતા હશે? પિયાનો વગાડવામાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરવામાં તમે વર્ષો આપ્યાં છે તેનો તમે બદલો ઇચ્છ્યો છે? અપનાવેલા કાર્ય માટે આપણે સર્વસ્વ અર્પણ કરીએ છીએ કારણ આપણાથી તેમ કર્યા વિના રહેવાતું નથી. તમારો સંતોષ તમારા સંપૂર્ણ આત્મવિલોપનમાં રહેલો છે. જે વિલોપનથી તમને સંતોષ ન થાય એ ફરજિયાત શરણાગતિ છે. સ્વમાનવાળા માણસને એ ન શોભે. મારી સાથેની સંગતિથી આટલું સાદું સત્ય તમને ન સમજાયું હોય તો તમારા પ્રેમને હું નાલાયક હોવો જોઈએ. મારા જીવનમાંથી તમે આટલું પણ ન શીખ્યાં હો તો હું નાલાયક માણસ છું. અમર્યાદ આત્મવિલોપન અને સત્યપરાયણતાની શક્તિ, એ સિવાય મારામાં બીજી કશી યોગ્યતા નથી. આ ગુણો સૌએ મારામાં જોયા છે. અને તમે, જેઓ મારા જીવનમાં આટલાં ઊંડાં ઊતર્યાં છો તે ન જોઈ શક્યાં હો તો મારામાં

* વાઈસરૉયના તે વખતના ભાષણમાં, અસહકાર અને ખિલાફત વિષે બોલતાં.

કાંઈ ભારે ખામી છે. મારી કીમતીમાં કીમતી સંપતમાં ભાગીદાર બનાવવા ઉપરાંત બીજું હું તમને શું આપી શકું ? એટલે મારાં ઉપદેશપ્રવચનોથી તમારે ખોટું ન લગાડવું જોઈએ, પણ જે પ્રેમથી હું એ આપું છું એ પ્રેમથી તમારે એ સત્કારવાં જોઈએ. તમે મને તમારો સ્મૃતિકાર ગણતાં હો તો, ભલે હું હમેશ તમારે માટે સ્મૃતિ ન આપું, પણ હું એટલું તો કરું ને કે શાશ્વત મહત્ત્વની વસ્તુઓ વિષે અથવા જે દેશને આપણે આટલો ચાહીએ છીએ અને જેને માટે જીવીએ છીએ તેને સારુ આત્યંતિક મહત્ત્વની વસ્તુઓ વિષે હું તમારી સાથે દલીલ કરું ?

"પણ આનો અર્થ એવો નથી કે તમને ભૂંડા વિચાર આવતા જ હોય તો એ તમે ન લખો. મારો આગ્રહ તો એ છે કે તમારે ભૂંડા વિચારોનું સેવન જ ન કરવું જોઈએ. પ્યાર"

કલકત્તાની ખાસ કૉન્ગ્રેસ. તેમાં અસહકારનો ઠરાવ રજૂ કરતાં આપેલું ભાષણ :

૮–૯–'૨૦ થી ૯–૯–'૨૦

હું સારી પેઠે સમજું છું કે આ મહાન મેળાવડા સમક્ષ આ ઠરાવ મૂકવાથી મારે માથે કેટલી બધી ગંભીર જવાબદારી આવી પડે છે. જો તમે આ ઠરાવ મંજૂર કરશો તો મારી પોતાની તેમ જ તમારી મુશ્કેલીઓમાં કેટલો બધો વધારો થવાનો છે એ પણ હું સમજું છું. મારો ઠરાવ તમે મંજૂર કરો તો એનો અર્થ એ જ થવાનો છે કે આજ સુધી પ્રજા પોતાના હક અને ઇજ્જતને જાળવવા સારુ જે નીતિ અખત્યાર કરતી આવી તેને આપણે સાફ બદલી રહ્યા છીએ. હું પૂરેપૂરું જાણું છું કે આપણા ઘણા આગેવાનો આની વિરુદ્ધ છે. આપણી માતૃભૂમિની સેવામાં હું આપી નથી શક્યો તેટલાં વખત અને શક્તિ તેમણે આપ્યાં છે. ચાહે તે આપભોગે પણ સરકારની રાજ્યનીતિમાં ક્રાંતિ કરી મૂકવા કહેનારી આ નીતિનો વિરોધ કરવો એ તેમને પોતાની ફરજ લાગે છે. આ બધું પૂરેપૂરું સમજીને હું તમારી સમક્ષ ઊભો છું. પરમેશ્વરથી ડરતો અને સ્વદેશ પ્રત્યેના ધર્મભાનથી પ્રેરાઈને હું આ ઠરાવ રજૂ કરું છું. તેને તમે વધાવી લેશો એમ હું ઇચ્છું છું

ગાંધીનો ખ્યાલ છોડી દેજો

હું માગી લઉં છું કે હું ગાંધી છું એ ખ્યાલ ધરીને મારે તમે છોડી દેજો. હું મોટો 'મહાત્મા' છું અને જોહુકમી અમલ કરવો મને ગમે છે એવો મારા ઉપર આરોપ છે. હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે હું તમારી પાસે 'મહાત્મા' તરીકે

નથી આવ્યો, તેમ જોખમી અમલ ચલાવવાની ઉમેદથી પણ નથી આવ્યો હું તો મારા અનેક વર્ષોના આચરણમાં અસહકારનો મને જે અનુભવ થયો તે રજૂ કરવા સારુ તમારી આગળ ઊભો થયો છું હજારોની મેદનીવાળી મોટી સભાઓએ અસહકારનો સ્વીકાર કરેલો છે અને મુસલમાનોએ તો પહેલી ઑગસ્ટથી એને આચારમાં મૂકવા લાયક સ્વરૂપ પણ આપી દીધું છે ઠરાવના કાર્યક્રમમાંની ઘણીખરી બાબતો ઓછા કે વત્તા જોશ સાથે અમલમાં પણ મુકાતી જાય છે હું ફરીથી તમારી પાસેથી માગી લઉં છું કે તમે આ મહત્ત્વના પ્રશ્નમાં માણસ કોણ છે તે સામું ન જોશો, પણ ધીરજ અને શાન્તિથી ઠરાવના ગુણદોષ ઉપર તમારો નિર્ણય બાંધજો

સહનશક્તિની તાલીમ

વળી આ ઠરાવ મંજૂર કર્યો એટલે તમે છૂટ્યા એમ નથી દરેક જણે ઠરાવની જે જે કલમ પોતાને લાગુ પડતી હોય તેના પ્રમાણમાં લાગતો જ તેનો અમલ શરૂ કરી દેવો પડવાનો મારી વિનતિ છે કે તમે ધીરજ રાખીને મારું બોલવું સાંભળજો તાળીઓ પણ પાડશો નહીં કે હુરિયો કરશો નહીં મારે પોતાને માટે તો એમ કરો તોયે મને બહુ લાગવાનું નથી પણ તાળીઓથી વિચારનો પ્રવાહ અટકે છે અને તાળીઓ અને હુરિયોથી બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે સંધાયેલો તાર તૂટે છે માટે તમારું પોતાનું વલણ ગમે તે હોય, છતાં એકે વક્તાને તમે હુરિયો કરીને બેસાડી નહીં દેજો અસહકાર એ તો તાલીમ અને આપભોગની સાધનારૂપે કાયદો છે, અને વિરુદ્ધ પક્ષના મત ધીરજ અને શાંતિથી સમજી લેવા એ અસહકારનું લક્ષણ છે પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલા વિરુદ્ધ વિચારો પણ અરસપરસ નભાવી લેવાની વૃત્તિ જ્યાં સુધી આપણે કેળવીશું નહીં ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત છે ક્રોધની વરાળો નીકળતા વાતાવરણમાં અસહકાર ન જ નભી શકે ક્રોધને દાબી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હું કંઈ અનુભવોથી ત્રીસ વરસમાં શીખ્યો છું દાબી રાખેલી ઉષ્ણતામાંથી જેમ શક્તિ પેદા થાય છે તેમ સંયમમાં રાખેલ ક્રોધમાંથી પણ એવું બળ પેદા કરી શકાય કે જે સારા જગતને હચમચાવી નાખે મેં કૉંગ્રેસમાં આવનારાઓને એક જ સેનાના સૈનિક મિત્ર તરીકે પૂછું છું કે આપણી વચ્ચે પરસ્પર સહનશક્તિ કેળવીએ અને એકબીજાના મત ગમે તેટલા વિરોધી હોય તોપણ તે નભાવી લેતાં શીખીએ તેના કરતાં વધુ સારી તાલીમ બીજી કઈ હોઈ શકે?

કૉંગ્રેસ અને અલ્પમતી

મને કહેવામાં આવે છે કે મારો ઠરાવ રજૂ કરીને હું મોટું ભંગાણ પાડવા બેઠો છું, મારા ઠરાવથી હું દેશના રાજ્યપ્રકરણી જીવનમાં ચિરાડ પાડી

રહ્યો છું. કોન્ગ્રેસ એ કંઈ અમુક પક્ષની સંસ્થા નથી. દરેક મતમતાંતરને માટે કોન્ગ્રેસનો માંચડો ખુલ્લો હોવો જોઈએ. પોતાના પક્ષની સંખ્યા નાની છે એટલા માટે કોઈએ કોન્ગ્રેસ છોડી જવાની જરૂર નથી. તેમણે વખત જતાં દેશને પોતાનો મત રુચતો કરાવીને પોતાની જ બહુમતી કરી લેવાની આશા રાખવી જોઈએ. કોંગ્રેસે વખોડી કાઢેલી કોઈ પણ નીતિને કોન્ગ્રેસને નામે કોઈ અખત્યાર કરી ન શકે. તમે મારી પોતાની રીતને નાપસંદ કરશો તો હું કંઈ કોન્ગ્રેસ છોડીને ચાલ્યો નથી જવાનો. આજ મારા વિચારોની અલ્પમતી હશે તો તે બદલાઈ બહુમતી થાય ત્યાં સુધી હું કોન્ગ્રેસને સમજાવતો જ રહેવાનો.

એક જ ઉપાય – અસહકાર

ખિલાફતને અન્યાય થયો છે એ વિષે તો બે મત છે જ નહીં. ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તે આપીને પણ જો મુસલમાનો પોતાની લાજ આજે જાળવશે નહીં તો તેઓ માનઆબરૂ સાથે રહી શકવાના નથી અને પોતાના હજરત પયગમ્બરનો ધર્મ પાળી શકવાના નથી.

પંજાબ ઉપર સિતમ ગુજર્યો છે; અને જે દહાડે એક પણ પંજાબીને પેટે ચાલવું પડ્યું તે દહાડે આખું હિંદુસ્તાન પેટે ચાલ્યું એમ માનજો. જો આપણે હિંદના નામને લજવવા ન માગતા હોઈએ તો આ નામોશીને ધોઈ કાઢ્યે જ આપણો છૂટકો રહ્યો. આ બે સિતમોની દાદ મેળવવા મહિનાઓ થયાં આપણે મથી રહ્યા છીએ, પણ હજુ બ્રિટિશ સરકારને આપણે વાળી શક્યા નથી. પ્રજા અત્યાર સુધી આટઆટલું કર્યા પછી — આટઆટલો જુસ્સો અને લાગણી બતાવ્યા પછી માત્ર પોતાના ક્રોધની લાગણીઓનું પોકળ પ્રદર્શન કરીને જ બેસી રહેવાનું પસંદ કરશે? પ્રમુખ સાહેબે પોતાના પ્રારંભિક ભાષણમાં પંજાબના સિતમોનું જે દિગ્દર્શન કરાવ્યું એનાથી વધુ તાદશ વિવેચન તમે કદી સાંભળેલું ? આવી હાલતમાં નાખુશ અધિકારીઓને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડ્યા વિના, ખૂનથી ખરડાયેલા તેમના હાથોની ગમે તેવી ભારે મહેરબાની સ્વીકારતાં પહેલાં, તેમના દિલનો પશ્ચાત્તાપ જોયા વિના, કોંગ્રેસને આ બાબતમાં દાદ મેળવવાનો, પોતાનું નામ અને પોતાની ઇજ્જત જાળવવાનો બીજો રસ્તો જ કયો છે ?

અસહકારની સર્વોત્તમ યોજના

કેવળ આ જ કારણથી હું મારી અસહકારની યોજના તમારી સમક્ષ મૂકી રહ્યો છું અને તમને આગ્રહ કરી રહ્યો છું કે બીજી કોઈ પણ યોજનાને એની અવેજીમાં તમે સ્વીકારતા ના. મારી યોજનાનો મને આગ્રહ છે એટલા માટે હું તમને આમ નથી કહેતો. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે ખૂબ

વિચાર કરી જોતા મારી યોજનાના કરતા બીજી યોજના તમને ચડિયાતી ન લાગે તો જ તમે એને મજૂર કરજો આ યોજનાને પ્રજા તરફથી પૂરતા પ્રમાણમા ટેકો મળ્યો છે એવો હુ દાવો કરુ છુ અને તેનો અમલ કરો તો તમે એક જ વરસમા સ્વરાજ્ય મેળવી શકો એ તમને ફરીથી કહેવાની હુ હિંમત કરુ છુ આ ગજાવર સમાજ આ ઠરાવને માત્ર પસાર કરે એટલુ બસ નથી પણ દિનપ્રતિદિન વધુ વધુ જોસપૂર્વક પ્રજા તેનો અમલમા મૂકે ત્યારે જ એ ફળદાયી નીવડે તેમ છે આ અમલી કાર્યક્રમ દેશની અત્યારની સ્થિતિને પૂરેપૂરી લક્ષમા લઈને જ ગોઠવવામા આવ્યો છે

આપભોગ અને તાલીમની કેળવણી

અસહકાર સિવાય બીજો એક માર્ગ પ્રાપ્ત શક્ય હતો, અને તે તલવાર ખેંચવાનો પણ હિંદની પાસે અત્યારે તલવાર નથી જો તેની પાસે તલવાર હોત તો હું જાણું છુ કે તેણે અસહકારની આ સલાહને કાન સરખોયે ન દીધો હોત પણ હુ તો તમને એ જણાવી દેવા ઇચ્છું છુ કે ખુનામરકીને રસ્તે નાખુશ રાજ્યકર્તાઓના હાથથી ન્યાય પડાવવા ઇચ્છતા હશો તો તે માર્ગે પણ આ અસહકારના કાર્યક્રમમા જરૂરી એવી તાલીમ અને આપભોગ એ બે વસ્તુઓ વગર તમારું ચાલવાનું નથી બેનાલ જેવા વાળા બહારવટિયાઓએ લડાઈ જેની મે આજ લગી નથી સાંભળી પણ પોતપોતાનુ નાકુ સાચવી રહીને માથુ હાથમા લઈને મરનારાઓ ભાવતી લશ્કરે લડાઈઓ જેવી મે તેમ તમે પણ જોઈ છે તમારે બ્રિટિશ સરકારને, અંગ્રેજી પ્રજાને કે યુરોપની સામગ્રી પ્રજાઓને એક વખતનો પૂરો ફડચો કરી નાખનારી લડાઈ આપવી હોય તો આપણે તાલીમ અને આપભોગને કેળવવા જ પડવાના એ તાલીમ અને આપભોગની સ્થિતિએ પ્રજાને ચડેલી જોવા હું ઉત્સુક છુ, એ સ્થિતિ જોવા હું ઉતાવળો થયો છુ બુદ્ધિમત્તામા આપણે પછાત નથી પણ હુ જોઉ છુ કે રાષ્ટ્રીય પાયા પર હજુ આપણામા આપભોગ અને તાલીમ નથી આવ્યા કૌટુંબિક ક્ષેત્રમા તો દુનિયાની બીજી કોઈ પ્રજાએ નથી કેળવ્યા એટલા તાલીમ અને આપભોગ આપણે કેળવ્યા છે એ જ વૃત્તિને રાષ્ટ્રીય વહેવારમા પણ દાખલ કરવાને અત્યારે હું તમને વીનવી રહ્યો છુ

ફતેહના મૂળાક્ષર

હુ હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એ વાતનો પત્તો મેળવવા ફરી રહ્યો છુ કે પ્રજામા ખરો પ્રજાકીય જુસ્સો આવ્યો છે કે નહી, પ્રજા રાષ્ટ્રની વેદી ઉપર પોતાના ધન પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર અને સર્વસ્વનુ બલિદાન આપવા તૈયાર છે કે નહી અને જો પ્રજા કશુ બાકી રાખ્યા વગર પોતાનુ સર્વસ્વ હોમી દેવા આજે તૈયાર હોય તો આ જ ક્ષણે સ્વરાજ હું તમારા હાથમા

મુકાવી દેવડાવવા તૈયાર છું. આટલો આપભોગ આપવા પ્રજા તૈયાર છે? ખુશી છે? શક્તિમાન છે? માનચાંદવાળા પોતાના ખિતાબો અને માનનાં હોદ્દાઓ છોડી દેવા તૈયાર છે? માબાપો દેશની લડત લડવા ખાતર પોતાનાં છોકરાંઓની પુસ્તકી કેળવણી છુડાવવા તૈયાર છે? હું તો કહું છું કે જે શાળાઓ અને કૉલેજો સરકાર માટે કારકુનો કાઢવાનાં કારખાનાંમાત્ર છે તેમાં છોકરાઓ ન મોકલવાથી આપણે છોકરાઓની કેળવણી ડુબાવીએ છીએ એમ જ્યાં સુધી આપણે માનતા હોઈશું ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણાથી સેંકડો ગાઉ દૂર છે. બીજી પ્રજાના હાથ હેઠળ પડેલી કોઈ પણ પ્રજા એક બાજુ એની મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરતી જાય અને બીજી બાજુ રાજ્યકર્તા પ્રજા તેને માથે જે બોજા અને જોખમદારી નાખે તેને ફગાવતી જાય એ ન બની શકે. વિજેતાઓના તરફથી આવતી કોઈ પણ મહેરબાની જિતાયેલી પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર નહીં પણ રાજ્યકર્તાઓના જ લાભની ખાતર હોય છે, એ વાત જે ક્ષણે કોઈ પણ પરાધીન પ્રજાને સૂઝી આવે છે તે જ ક્ષણથી એ પ્રજા રાજ્યકર્તાઓને દરેક જાતની મરજિયાત મદદ આપવી બંધ કરે છે અને તેવી મદદ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતની ફતેહના આ મૂળાક્ષર છે. પછી તે સ્વાતંત્ર્ય સામ્રાજ્યની અંદરનું હોય કે બહારનું.

ઇજ્જત આબરૂને ખાતર

મારા દેશબંધુઓ મારી આ વાત બરાબર સમજી લે એમ હું ઇચ્છું છું; અને આ વાત તેમને ગળે જો ન ઊતરતી હોય તો મારા ઠરાવને નામંજૂર કરવો એ જ તેમની ફરજ થશે. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેની ખરી એકતાને હું બ્રિટિશ જોડેના સંબંધના કરતાં હજારો દરજ્જે વધુ કીમતી ગણું છું અને એ સંબંધ તથા હિન્દુમુસલમાન એકતા એ બે વચ્ચેથી કોઈ પણ એક જ પસંદ કરવાનું મારે ભાગ આવે તો હું હિન્દુમુસલમાન એકતાને જ પસંદ કરું અને બ્રિટિશ સંબંધને જતો કરું. તે જ પ્રમાણે એક બાજુ પંજાબની અને તેથી આખા હિંદની ઇજ્જત, અને બીજી બાજુ હિન્દમાં અમુક વખત પૂરતી અંધાધૂંધી, છોકરાઓની કેળવણીની ધૂળધાણ, અદાલતોની અને ધારાસભાઓની બંધી, બ્રિટિશ સંબંધનો ત્યાગ, એ વચ્ચે પસંદગી કરવાનું આવે તોપણ હું પંજાબ અને હિંદનું માન અને તેની સાથે આવનારાં અંધાધૂંધી, શાળાઓ, અદાલતો વગેરેની બંધી એમ એ જેવડ આનમારી બધી અવ્યવસ્થાને જ રજ પણ આનાકાની કર્યા વગર વધુ વહાલાં કરું. તમારાં અંતર પણ તેટલાં જ બળતાં હોય, તમે પણ ઇસ્લામી ઇજ્જત અક્ષત રાખવા મારા જેટલા જ ઉત્સુક હો, પંજાબની આબરૂ નિષ્કલંક કરવા તરફડતા હો, તો વગર સંકોચે આ ઠરાવ તમારે મંજૂર કરવો ઘટે.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

પણ આટલુંયે બસ નથી મૂળ મુદ્દાની વાત ઉપર તો હજી હું નથી આવ્યો તે વાત એ છે કે ધારાસભાઓના ઉમેદવારોએ તથા મત આપનારાઓએ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવો આ જ અત્યારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે, અને બીજી નાનીમોટી બાબતોમા મતભેદ થશે તોપણ આ સભાના મતમા જે તડો પડવાના હશે તો તે આ જ પ્રશ્નની બાબતમા પડશે એ હું જાણું છું ધારાસભાઓ મારફત સ્વરાજ મેળવાશે કે ધારાસભાનો ત્યાગ કરીને? ધારાસભાઓ દ્વારા સ્વરાજ મેળવવાની વાતમા પ્રજાની શ્રદ્ધા છે ખરી? આ બાબતમા અત્યારે હું વધુ દલીલ નહી કરું ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર ન કરવાની તરફેણમા જે જે દલીલો રજૂ થશે તેનો જવાબ હું પાછળથી આપીશ હાલ તો એટલું જ કહીશ કે જો બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અત્યારના અમલદારો ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ તદ્દન ઊઠી ગયો હોય, જો આપણે માનતા હોઈએ કે બ્રિટિશ સરકારને તેના દુષ્કૃત્યોને માટે કોઈ પણ જાતનો પશ્ચાત્તાપ નથી થયો, તો આ સુધારાઓ મારફત અંતે સ્વરાજ્ય મળશે એમ તમે માની શકો જ કેમ?

વિદેશી માલનો બહિષ્કાર

પ્રજા વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરે એમ હું અવશ્ય ઇચ્છું છું, પણ અત્યારે તે ન બની શકે તેવી વાત છે એ પણ હું જાણું છું જ્યા સુધી સોયોટાંકણીઓને સારુ પણ આપણે પરદેશના મો સામુ જોવુ પડે છે ત્યા સુધી વિદેશી માલનો બહિષ્કાર અશક્ય છે પણ જો તમે મુકામે પહોચવાને અધીરા થયા હો અને ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર હો, તો હું કબૂલ કરું છું કે પરદેશી માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પૂરી બતાવીને આંખ મીચીને ઉઘાડો એટલી વારમા હિન્દ પોતાનુ સ્વાતંત્ર્ય મેળવી લઈ શકે તેમ છે આથી આ ઠરાવમાં ઉમેરેલો સુધારો વગર આનાકાનીએ મે સ્વીકાર્યો એ મારા મૂળ ઠરાવની સુંદરતાને જરા બગાડે છે એટલુ જ મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ ઠરાવમાના બહિષ્કારને લગતા એ શબ્દો કાર્યક્રમના સમતોલપણાને જરૂર બગાડે છે પણ અહી હું સધાડે ઉતારેલા કાર્યક્રમની વકીલાત કરવા નથી ઊભો મારે તો પ્રજાની આગળ વહેવારુ કાર્યક્રમ મૂકવો છે, અને હું સહેજે કબૂલ કરું છું કે વિદેશી માલનો બહિષ્કાર જો આપણાથી થઈ શકે તો એ જોરાવર વસ્તુ છે આવો બહિષ્કાર અને સ્વરાજ બન્ને તમને પસદ હોય તો તે ઠરાવના છેલ્લા પૅરેગ્રાફમા છે

મહેનતથી ઘડેલો કાર્યક્રમ

અંતમા હું તમને આ બાબત ખૂબ ઊંડો વિચાર કરીને મત આપવા અને મારા તરફનો અંગત ખ્યાલ તદ્દન છોડી દેવા વીનવુ છુ મે દેશની

મેવાઓ બજાવી હોય તેના ખ્યાલને પણ તમે વચ્ચે આવવા દેશો નહીં. એની કિંમત અહીં ન હોય. હું પ્રજા આગળ મૂકું તે કાર્યક્રમ ભૂલ વગરનો જ હોય એવો મારો લેશ દાવો નથી. હું એટલો જ દાવો કરું છું કે મેં આ કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા પાછળ ઘણી જ મહેનત ઉઠાવી છે, અત્યંત વિચાર કર્યો છે અને વહેવારુ હોય તેવો જ તે કાર્યક્રમ ઘડવાનો નિશ્ચય મેં કાયમ રાખ્યો છે. આ બે વાતો તો તમે ગણતરીમાં જરૂર લેજો. તમારી પાસે કામ કરનારું મંડળ પણ તૈયાર છે. અત્યારે આ ધોરણ ઠરાવતી વેળાએ જ હાલ ભલે વિચાર પૂરતા જ હોય, પણ મારા કાર્યક્રમને પ્રત્યક્ષ કબૂલ કરનારા હજારો અનુયાયીઓ તમારી જોડે ઊભા છે.

ઠરાવ સામે રજૂ કરવામાં આવેલા વાંધાઓનો જવાબ

ઠરાવ સામે રજૂ કરવામાં આવેલા વાધાઓનો જવાબ આપવાનો મારો ધર્મ છે. ભાઈ જમનાદાસને તમે ન સાંભળી લીધા એ જોઈ હું બહુ દિલગીર થયો છું.

બધા વાધા મેં ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા, પણ તે મારે ગળે નથી ઊતરી શક્યા. મિ. ઝીણા અને દાસ કહે છે કે મારો કાર્યક્રમ અવહેવારુ છે. હું તો કહું છું કે એમાનો કોઈ પણ ભાગ આ જ આ ઘડીએ અમલમાં મૂકી શકાય તેમ છે. વળી નિશાળો અને વકીલાતો બંધ કરવાની બાબતમાં 'રફતે રફતે' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે એ કંઈ આ યોજનાનું અવહેવારુપણું પુરવાર નથી કરતો. એ આપણી દુર્બળતાનો અવશ્ય સૂચક છે. પ્રજામાં જેટલી ધગશ આવી હશે અને કામ કરનારાઓ જેટલે અંશે આ કાર્યક્રમ સફળ કરવા લોહીનું પાણી કરશે તેટલે દરજ્જે એ દીપી આવશે બાકી અસહકાર-સમિતિ જ્યાં સુધી હયાત છે ત્યાં સુધી તો એ આવી અને બીજી અનેક કલમોવાળો કાર્યક્રમ પ્રજા આગળ મૂકયાં જ કરશે. મારા દોઢ જ મહિનાના અનુભવથી મારી ખાતરી થઈ છે કે પ્રજામાં પૂરતી લાગણી છે અને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા લોકો તૈયાર છે

એથી ઊલટું પરદેશી માલનો બહિષ્કાર ખરેખર અશક્ય છે એ કલ્પના બરાબર ન હોય તોપણ પ્રજા ચાહે તો આજે જ અમલમાં મૂકી શકે એવો વહેવારુ કાર્યક્રમ જ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા હું ઉત્સુક છું.

યુદ્ધકાળમાં નિશાળો અને અદાલતો

એક વાત ચોખ્ખી કરવા હું ખાસ ઉત્સુક છું જો તમે અસહકારનો કાર્યક્રમ મંજૂર કરો તો આવતી કાલથી જ છોકરાંઓને નિશાળમાથી ઉઠાડી

સેવાનું અને વકીલાત બંધ કરવાનું તમારે માથે છે એ ધ્યાનમાં રાખજો. જો તુરત તેમ કરવા તૈયાર ન હો તો જ 'રફતે રફતે' વિશેષણ તમને વિચાર કરવાનો વખત લેવા પૂરતી છૂટ આપે છે. આ તો પાયા વગર ઘર બાંધવા વાળી વાત છે. છોકરાંઓને કેળવણી આપ્યા વગર સુંદર મકાન તો શું પણ ઘાસનું ઝૂંપડું પણ હું ન ઊભું કરી શકું. પણ પ્રજા એક વાર લડાઈમાં ઊતરી — પછી તે લોહીવાળી હોય કે વગરલોહીની — એટલે તત્કાળ એની નિશાળો અને અદાલતો બંધ જ પડવી જોઈએ. મેં બે લડાઈઓ જાતે નિહાળી છે. ત્યાં તો લાગલી જ અદાલતો બંધ પડેલી મેં જોઈ, કારણ લોકોને પોતાના ખાનગી કજિયાનો વિચાર કરવા ફુરસદ ન રહી; અને નિશાળો બંધ પડી, કારણ માબાપોએ જોયું કે એવા આપત્કાળની વખતે તેમનાં છોકરાંઓને માટે ઊંચામાં ઊંચી કેળવણી એ જ હતી કે તેમણે નિશાળે જતું અટકવું. આ બે બાબતો જ આપણી લાગણી અને ધગશની કસોટી છે.

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને નોટિસ

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને અગાઉ નોટિસ આપ્યા વગર અસહકારમાં સ્વરાજની માગણી ભેળવ્યા સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે; પણ મારા ઠરાવમાં સ્વરાજની સ્વતંત્ર માગણી નથી કરવામાં આવી. થયા તેવા જુલમો ફરી ન થવા પામે તે માટે સ્વરાજ સાધનરૂપે જરૂરી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; અને પાલબાબુની સૂચનામાં પણ મિશન વિલાયત રહ્યું કામ કરે તે દરમિયાન અમુક બાબતોનો આવતી કાલથી જ અમલ અને બીજી તૈયારી કરવાનું તો છે જ. તો પછી એને જ નોટિસની મુદત માની લેવામાં શો વાંધો?

ધારાસભા અને વિરોધનીતિ

ધારાસભાઓના બહિષ્કારની બાબતમાં તો આટઆટલી ચર્ચા વચ્ચે એક પણ વજૂદવાળી દલીલ મેં ન સાંભળી. પાંત્રીસ વર્ષમાં ધારાસભાઓ મારફત આપણે કંઈક કરી શક્યા છીએ એટલો એક જ મુદ્દો સૌને મોઢે મેં સાંભળ્યો, જે મને કબૂલ છે; અને આપણી બહુમતી થાય એટલે ત્યાં રહીને આપણે વધુ ત્રાસ આપી શકીએ અને સરકારને ઊભી પણ રાખી દઈ શકીએ એ પણ મને માન્ય છે. પણ ઇંગ્લંડના અભ્યાસી તરીકે હું જોઈ શક્યો છું અને વિલાયતમાં એ વાત અત્યારે સિદ્ધાંત રૂપે મનાય છે કે હરકોઈ સંસ્થા વિરોધમાંથી ઊલટું પોષણ મેળવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે.

ધારાસભા અને લોકમાન્ય

સરકાર આજે નેશનાલિસ્ટોને ધારાસભા બહાર રહેલા જોવા નથી માગતી. હું ચોક્કસ માનું છું કે ધારાસભામાં જવા કરતાં ધારાસભાની બહાર રહીને

જ વધુ દેશસેવા થઈ શકે છે હિન્દના એક પૂરા લોકમાન્ય ધારાસભાની બહાર રહ્યા તેથી જ આવડી અલૌકિક લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યા એ ધારાસભામાં ગયા હોત તો કરોડો હિન્દીઓ ઉપર આવી જાદુઈ અસર પાડી શકત ખરા? અસહકાર વિષે તેમનો મત તમારી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, પણ તેની સાથેની બીજી વાત તમને નથી કહેવામાં આવી, તે મારે કહેવી રહી તેમના મરણ અગાઉ પંદર દિવસ પર હુ તથા ભાઈ શૌકતઅલી તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું હતુ કે 'હુ પોતે એવા મતનો છુ કે ધારાસભામાં જઈને જરૂર પડે ત્યાં સરકારને હરકત કરવી અને જરૂર પડે ત્યાં સહકાર કરવો એ બહેતર છે,' પણ ભાઈ શૌકતઅલીએ તેમને પૂછ્યુ કે 'આપે દિલ્હીમાં મુસલમાનોને વચન આપેલું તેનું શું?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો કે 'અલબત્ત, જો મુસલમાનો કરશે' — અને આ શબ્દો કેવળ ધારાસભાના બહિષ્કાર પૂરતા જ નહોતા — 'તો હુ તમને મારો કોલ આપુ છુ કે મારો પક્ષ તમારી જોડે જ રહેશે'

પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે?

અને આ ધારાસભાઓ શું છે? શું તમે એમ માનો છો કે ત્યાં જવાથી અને જઈને ચર્ચા કરવાથી તમે બ્રિટિશ પ્રધાનો ઉપર અસર કરી તુર્કી જોડેની શરતો ફેરવાવી શકવાના છો અથવા પંજાબને માટે પશ્ચાત્તાપ કરાવી શકવાના છો? માલવિયાજી કહે છે કે કોંગ્રેસ કમિટીની ઘણીખરી માગણીઓ હવે જલદી જ પૂરી પડશે, કારણ જુલમમાં ભાગ લેનારા ઘણાખરા વડા અમલદારો ચાલ્યા ગયા છે અગર જવાના છે, અને ખુદ વાઈસરૉય પણ ઉનાળો આવતા જશે હુ માનપૂર્વક જણાવુ છુ કે મે પોતે તો આટલું જ કરાવવા રિપોર્ટમાં કલમ નથી વાપરી મે તો આ વિષે ચર્ચા થઈ ત્યારે એ જ વાત પર ભાર મૂક્યો હતો કે અમલદારોને તેમની નાલાયકી અને જુલમાટની દૃષ્ટિએ જ બરતરફ કરવામાં આવે, તેમની મુદત પૂરી થયે નહી, અને વાઈસરૉયને પણ તે તેની મુદત પૂરી થયા અગાઉ રાજીનામુ ન આપે તો રિટાયર થવાની ફરજ પાડવામાં આવે મુદત પૂરી થયે તો વાઈસરૉય શું કે બીજા અમલદારો શું, ક્યારે જાય છે એ લઈને મારે શું કરવું છે? મારે તેમની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવો છે, તેમના અંતઃકરણ બદલવાં છે, અને તેમાનુ કશું તો હુ નથી જ જોતો એવી સ્થિતિની અમૃતસર કોંગ્રેસ વેળાએ મે ઉમેદ રાખી હતી તેથી જ સરકાર જોડે સહકાર કરવાની તરફેણમાં મે કોંગ્રેસને તે વેળાએ એવો ભારે આગ્રહ કર્યો હતો પણ પાછળથી મારી આંખો ઊઘડી અને દુ:ખી અંતઃકરણે મે જોયુ કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે કે

હિન્દી સરકારે કોઈએ મૂળથી જ કદી હિન્દનું ભલું ઇચ્છ્યું નથી. પશ્ચાત્તાપ કરવાને બદલે તમને ઊલટું દેખાડી દેવામાં આવ્યું કે બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળ જો તમારે રહેવું હશે તો જુલમ અને ત્રાસની આણ તમારે માની લેવી પડશે. આટલા માટે જ હું આ જાલિમોની ટોળીને અત્યારની અદાલતોની અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ન સ્થાપી શકું તો મારાં છોકરાંઓના શિક્ષણની સુધ્ધાં ભેટ ચડાવવા ઇચ્છું છું.

પણ એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પ્રથમ સ્થપાય અને પછી આપણાં છોકરાંઓને આપણે શાળામાંથી ઉઠાડીએ એવી રાહ જોવાની હું ચોખ્ખી ના પાડું છું. જરૂર ઊભી થશે એટલે સાધનો એની મેળે ઊભાં થશે. આપણાં છોકરાંઓ શાળા બહાર નીકળશે એટલે આપણા માલવિયાજી જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ માટે ફંડ ઉઘરાવવા ફરતા થઈ જશે. હું હિન્દીઓને જ્ઞાન વગરના રાખવા નથી માગતો. દરેક હિન્દી રીતસર કેળવાય, પોતાના રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા સમજતો થાય અને પોતાને ગુલામ બનાવનારી કેળવણી લેવા ઇનકાર કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

ધારાસભા બહિષ્કારના બીજા લાભ

બે જ બાબતો છેલ્લાં કહી લઈશ. પ્રજા ઝીણા ભેદ નથી સમજી શકતી. એને તો એમ જ લાગે છે કે પ્રજા સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઇનકાર કરતી હોય ત્યાં નવી ધારાસભારૂપે ભૂલથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ મનાતા મંડળમાં તો અસહકાર સૌ પહેલાં દેખાઈ આવવો જોઈએ અને તેમ થતાં સરકારની આંખો જરૂર ઊઘડી જશે. વાત તો એમ છે કે ધારાસભામાં જવાની ના પાડનારા ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરીને કંઈ બેસી રહેશે નહીં, પણ દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી ફરીને સરકારની નહીં પણ લોકોની નજરે એકેએક પ્રજાકીય દુ:ખ લાવશે અને કૉંગ્રેસ પણ દર વર્ષે એ દુ:ખોને જાહેર કર્યા કરશે; જેથી એ બધાં દુ:ખોનું જોશ આ મહાપ્રજામાં તે દૂર કરવાની અસાધારણ ધગશ આણે અને તેના મહાક્રોધનો સંયમ કરી તેને અદમ્ય કાર્યશક્તિના રૂપમાં ફેરવી નાખે.

મુસલમાનોનો અડગ નિશ્ચય

ધ્યાન રાખજો કે મુસ્લિમ લીગ તો ધારાસભાઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર, પોકારી ચૂકી છે. આપણો ચોથો ભાગ એક મેર ખેંચે અને ત્રણ ભાગ એથી તદ્દન ઊલટી દિશાએ ખેંચે એ શું સારું છે? બન્ને સ્વતંત્ર છતાં એક જ દિશાએ ખેંચતા હોત તો જુદી વાત હતી. દરેક મુસલમાન ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરે તો હિન્દુઓ ધારાસભામાં રહીને અડચણ કરવાની નીતિ અખત્યાર કરીને કશો લાભ ઉઠાવી શકે ખરા? મુસલમાનો તો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ

ધારાસભામાં જઈ વફાદારીના સોગંદ લેવાને પાપ માને છે. અહીં વહેવારુ મનાતી રાજનીતિના હિમાયતી આગેવાનોનું આ વાત તરફ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. જો તમે એમ માનતા હો કે મુસલમાનોના ઠરાવ નામના જ છે તો મારી દલીલ અલબત્ત ભાંગી પડે છે. પણ જો તમે માનતા હો કે મુસલમાનો ઊંઘમાં વાત નથી કરતા, તેઓ થયેલા અન્યાયથી ઊકળી રહ્યા છે અને દિવસ જતા જાય છે તેમ એ અન્યાયની લાગણીઓ મોળી પડવાને કે ભુલાઈ જવાને બદલે વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી જાય છે — તો તમે જોશો કે હિન્દુ મદદ કરે કે ન કરે તોપણ મુસલમાનો તો આગળ વધ્યે જ જવાના. એ જ બાબતનો નિર્ણય આ કોંગ્રેસે કરવાનો છે. તેથી હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં વગર વિચાર્યે આ રસ્તો નથી પકડ્યો, વગર વિચાર્યે મારા જેવા એક સામાન્ય, એકાકી, ભૂલ કરનારા માણસે દેશના સારામાં સારા આગેવાનો સામે ઊભા રહેવાનું માથે નથી લીધું. એમાં જ હું તો ધર્મ જોઈ રહ્યો છું. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે એકતા કરવી હોય, અને તે કાયમની કરવી હોય તો અત્યારે જ્યાં સુધી મુસલમાનો ખાનદાન રસ્તે, ખુનામરકી વગર, ગેરવાજબી માગણીઓ ન કરતાં ન્યાયની માગણી કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી હિન્દુઓએ સંપૂર્ણ રીતે તેમની પડખે ઊભા રહ્યા વિના છૂટકો નથી.

અંગત સંબંધ વિ૦ અંતઃકરણ

હું તમારો વધુ વખત નહીં રોકું. મેં વકીલ ન બનતાં નિષ્પક્ષપાતપણે દરેક દલીલ તમારી સમક્ષ મૂકી છે. મેં તો પંચ તરીકે આ વસ્તુ તમારી પાસે મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જે માટે હું માલવિયાજીનો આભારી છું. એમને હું એટલા માનું છું કે એમને રીઝવવાની ખાતર હું પ્રાણ આપતાં પણ ન અચકાઉં. પણ ફરજ અને અંતઃકરણના અવાજની વાત આવી પડે ત્યારે તો એમના પ્રત્યેની મારી ફરજમાંથી પણ હું મુક્ત થાઉં છુ અને એઓ પણ મને મુક્ત કરે છે; અને જો હું એમને માન આપતો છતો એમના મતથી જુદો એવો મારા અંતઃકરણને શુદ્ધ લાગે છે તે માર્ગ લઈ શકું છું, તો આ મંડપમાં મળેલાં સર્વ ભાઈબહેનોની પાસેથી પણ હું એ જ માગી લઉં છું કે મારા પોતાના વિષેનો કોઈ પણ જાતનો ખ્યાલ તમારો મત બાંધવામાં બિલકુલ વચ્ચે ન આવવા દેતાં તમે આ ઠરાવ ઉપર તમારો મત આપજો અને, જો તમે આ ઠરાવ મંજૂર કરો તો તે ઉઘાડી આંખે કરજો. તમારામાંથી દરેક જણ દેશને માટે અને કાયમની હિન્દુમુસલમાન એકતાને માટે ઠરાવમાં સૂચવેલો આપભોગ આપવા તૈયાર અને શક્તિમાન હો, તો વગર આનાકાનીએ આ ઠરાવ પસાર કરજો; ન હો તો તેટલી જ દૃઢતાપૂર્વક તેને નામંજૂર કરવાનું બળ બતાવજો.

કલકત્તા કોંગ્રેસમાં મિસિસ બેસન્ટને લોકોએ બોલવા ન દીધાં તે વખતે કાઢેલા ઉદ્‌ગારોનો સાર:

આપણે ન્યાય માગવા માટે અહીં ભેગા થયા છીએ. જો તમારે ન્યાય જોઈતો હોય તો ન્યાય આપવાને માટે તમારે તૈયાર હોવું જોઈએ. મિસિસ બેસંટ તમારાં શત્રુ નથી. અસહકારની લડતનો આરંભ આવી અમંગળ રીતે ન થાય. તેઓ તેમની વયને લીધે જ નહીં પણ દેશને માટે કરેલી તેમની ભારે સેવાને લીધે પણ પૂજ્ય છે. તેમનો વિરોધ કરવામાં જેમ હું કોઈથી ઊતરું એમ નથી તેવી જ રીતે તેમની ભક્તિમાં પણ હું કોઈથી ઊતરું એમ નથી. આજે જે આત્મનિગ્રહ અને સંયમની લડતમાં ઊતરવાની તમે અણી ઉપર છો, તેવે સમયે આ નિગ્રહ અને સંયમ વિનાનાં આચરણથી તમે દૂર રહો એમ હું અતિશય નમ્રભાવે અને પ્રભુપ્રાર્થના સાથે તમારી પાસે યાચું છું.

શાંતિનિકેતનમાં એક સપ્તાહ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૦

કલકત્તા કોંગ્રેસ વખતે ગાંધીજીની તબિયત ખૂબ લથડી હતી અને તેઓ દાર્જિલિંગ જવાના વિચારમાં હતા, તેવામાં પ્રેમળ મિ. ઍન્ડ્રૂઝનો તાર આવ્યો કે, 'શાંતિનિકેતનમાં તમને જેવી શાન્તિ અને આરામ મળશે તેવાં કોઈ દાર્જિલિંગ નહીં આપી શકે; અહીં જ આવો.' એટલે ગાંધીજી દાર્જિલિંગનો વિચાર છોડી શાંતિનિકેતન ગયા. શાંતિનિકેતન કલકત્તાથી ઉત્તરે સો માઈલ ઉપર આવેલા બોલપુર ગામની નજીકમાં આવેલું છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની થોડી જૂની મિલકત હતી તેની આસપાસ બીજી વધારે જમીન લઈ આ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવેલું છે. અનેક કોશો સુધી વિસ્તરેલા વેરાન મેદાનમાં સુંદર વૃક્ષોથી ભરેલું આ સ્થાન મોટા રણમાંહે એક લીલાછમ ટાપુ જેવું નિરાળું રહેલું છે. જમીનની ખૂબ મોકળાશને લીધે વિદ્યાર્થીઓનાં અભ્યાસગૃહો અને આવાસગૃહો અને શિક્ષકોના આવાસગૃહો એ બધાં એક-બીજાથી ઠીક ઠીક અંતરે બાંધવામાં આવ્યા છે. સૌ ગૃહો કલાની દૃષ્ટિથી જોતાં કોઈ તપસ્વીના આશ્રમને શોભે એવી સાદાઈથી બાંધવામાં આવેલાં છે. વિદ્યાર્થીઓનાં ગૃહો સુંદર આમ્ર, બકુલ અને આમલકીની વૃક્ષરાજીઓથી વીંટળાયલાં છે, અને એ ગૃહો અને વૃક્ષો કવિવર રવીન્દ્રનાથના, બાળકોને માટે રચેલા 'આમાદેર શાંતિનિકેતન' વાળા કાવ્યમાં અમર થયાં છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની સ્મૃતિ સૂક્ષ્મ રીતે તો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે; સ્થૂલ રીતે

જાળવી રાખવા માટે તેઓ સમાધિસ્થ થયા તે સ્થાને એક બકુલવૃક્ષ તળે આરસના ચોતરા ઉપર ઊભી કરેલી આરસની શિલા ઉપર અલ્પ પણ અર્થઘન અને પ્રેમઘન શબ્દોમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:

તેઓ અમારા પ્રાણના આરામ
મનના આનંદ
આત્માની શાંતિ

આ રમ્ય વાતાવરણમાં વૃક્ષો તળે બેસી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, અને અભ્યાસ સિવાયના સમયમાં રવિબાબુનાં ગીતો લલકારતા ફરે છે. હું એટલે સુધી તો ન જ કહું કે ત્યાંનું જીવન સંગીતમય છે, પણ એટલું તો ખરું કે કોઈ પણ ઘડીક માટે ત્યાં જનારને લાગ્યા વિના ન રહે કે સંગીત એ જ જાણે તેમનું જીવન છે.

રવિબાબુનું રહેવાનું ઘર આ રચનાથી બેએક ફર્લાંગ દૂર બાંધવામાં આવ્યું છે. મૂળ તો શાન્તિનિકેતનની શાન્તિ જ ભારે અને તેમાં આ તો બધાં ગૃહોથી દૂર આવેલું, એટલે ત્યાં અપાર શાન્તિ છે. આ ઘરમાં ગાંધીજીને રાખ્યા હતા. અમે રહ્યા તે દરમિયાન વરસાદ આખો દિવસ પડતો હતો એટલે ગાંધીજીને જે સૂકી હવા જોઈતી હતી તે તો ન મળી, પણ શાન્તિ અને આરામથી જે લાભ થાય તેટલો તો થયો જ.

પણ આ શાંતિના કરતાં મોટી શાન્તિ દેનારો તો ત્યાંનો સત્સમાગમ થઈ પડ્યો. મોહનમૂર્તિ ઍન્ડ્રૂઝ તો ત્યાં હતા જ. તેમણે અને વિદ્યાર્થીઓએ અમને પ્રેમમાં નવરાવ્યા પણ બીજી એક પૂજ્ય મૂર્તિ વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ બાબુ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ ત્યાં જ રહે છે. બડો દાદા — આ તેમનું વહાલનું નામ છે — નું વય એંશી ઉપર છતાં અભ્યાસ અને તત્ત્વચિંતનમાં તેઓ નિરંતર નિમગ્ન રહે છે, અને તેમના અભ્યાસમાં 'અસહકાર'ની પ્રવૃત્તિને પણ આજકાલ તેમણે અગ્રગણ્ય સ્થાન આપ્યું છે એ જાણીને કોઈને આનંદ થયા વિના રહેશે નહીં. પણ એઓ અસહકાર ઉપર આશક છે એ તો એઓ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા ત્યારે જ જોયું. બહુ ઉમંગથી વાતો કરતાં એમણે કહ્યું, 'જે વસ્તુનો મારો રોબી — રવીન્દ્રબાબુ — લેખો દ્વારા, કાવ્યો દ્વારા, પત્રો દ્વારા ઉપદેશ અને પ્રચાર કરી રહ્યો છે તેને તમે આચરી રહ્યા છો અને દેશની સમક્ષ આચારને માટે મૂકી રહ્યા છો એથી મારા હર્ષની સીમા નથી રહેતી. તમે દેશની આગળ જે એક સિદ્ધાંત મૂકવા જેવો છે તે મૂક્યો છે. અસહકાર વિના આપણી આ રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે બીજી

કોઈ વૃત્તિ હોઈ શકે જ નહીં. સહકાર સરખેસરખા વચ્ચે હોય, ગુલામ અને ગુલામના માલેક વચ્ચે ન હોઈ શકે. અંગ્રેજો આપણને બરોબરિયા માનતા નથી; તેમની સાથે બરોબરિયાપણું આપણે ન અનુભવીએ ત્યાં સુધી સહકારની વાત મારે મન ભ્રમણા છે. અને આ વિષમતા જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી સહકારમાં હું આપણો નાશ જ જોઉં છું. પૃથ્વી બિચારી સૂર્ય સાથે સહકાર કરવા જાય તો ભસ્મ ન થઈ જાય?' પછી તો એમણે 'અસહકાર' વિષે એક લેખ લખી આપવાની વાત કરી.

એક અઠવાડિયાના ત્યાંના અમારા વસવાટ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓએ 'વાલ્મીકિપ્રતિમા' નામનું રવિબાબુનું એક નાનકડું નાટક બે વખત ભજવી બતાવ્યું. પણ ગાંધીજીને તો સૌએ બધાયે દિવસ શાન્તિ જ આપી હતી. છેલ્લો દિવસ બધાને મળવાનો રાખ્યો હતો. સવારે વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થનામંદિરમાં મળ્યા, પછી શિક્ષકો મળ્યા, પછી બપોરે સ્ત્રીઓ મળી. આ બધાંની સાથે થયેલી વાતચીત આપવાનો લોભ તો હું નહીં કરું, પણ પ્રાર્થનામંદિરમાં થયેલી વાતચીત ખાસ વિશેષતાવાળી હોવાથી તેનો ટૂંકો સાર આપી દેવા મને ઇષ્ટ લાગે છે.

પ્રાર્થનામંદિર એક સાદું આરસની ફરસબંધીનું મકાન છે. નિત્યપ્રાર્થના તો વિદ્યાર્થીઓ બહાર કરે છે, પણ અઠવાડિયે કવિશ્રી હોય તો તેઓ અથવા બીજા કોઈ અધ્યાપક ધર્મ-નીતિ સંબંધી બોધનાં વચનો કહે છે; તે આ સ્થાને કહેવામાં આવે છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે મેળાપ થવાનું મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે આ મંદિરમાં થયો હતો. એક નાના આસન ઉપર ગાંધીજી વિરાજ્યા હતા, સામે ગંધપુષ્પ રાખેલાં હતાં, અને સામે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેળા બેઠા હતા અને એક બાજુએ બહેનો બેઠી હતી. આ મેળાપનો આરંભ અને ઉપસંહાર બહુ સમુચિત રીતે થયો. આરંભ રવિબાબુના નીચેના પ્રસિદ્ધ ગીતથી થયો:

> અંતર મન વિકસિત કરો
> અંતરતર હે!
> નિર્મળ કરો, ઉજ્જ્વળ કરો,
> સુંદર કરો હે! અંતર૦
> જાગૃત કરો, ઉદ્યત કરો,
> નિર્ભય કરો હે,
> મંગલ કરો, નિરલસ, નિઃસંશય કરો હે! અંતર૦

મુક્ત કરો હે સબાર[1] સંગે,
મુક્ત કરો હે બંધ,
સંચાર કરો સકલ કર્મે
શાંત તોમાર છંદ[2]!
ચરણપદ્મે મમ ચિત્ત નિષ્પંદિત[3] કરો હે!
નન્દિત કરો, નન્દિત કરો, નન્દિત કરો હે!
અંતર મમ વિકસિત કરો
અંતરતર હે!

અંતરને નિર્મળ નિર્ભય કરવાની આ ગંભીર પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી શ્રોતાઓને સંબોધીને જે અંગ્રેજીમાં બોલ્યા તેનો ટૂંકો સાર આ હતો:

ભાઈઓ અને બહેનો,

તમારી સાથે થોડા દિવસના આનંદનો સહવાસ મળ્યો એ તો અવર્ણનીય છે. હું મારી કથળેલી પ્રકૃતિ સુધારવા અહીં આવેલો, અને તમને આનંદ થશે કે હું તદ્દન સાજો થઈને નહીં તોપણ સારી રીતે સુધરીને તો અહીંથી જઈશ જ.

બંગાળીમાં તમારી સાથે હું વાત કરી ન શકું એ મને ચસમું લાગે છે. મને લાગે છે કે કોઈ દિવસ તમારી સાથે બંગાળીમાં વાત કરવાની મારી આશા બરાબર ન હોય તોપણ મારું હિન્દુસ્તાની તમે સમજી શકશો એની મારી આશા તો અયોગ્ય નથી જ. હિન્દુસ્તાની તમારી શાળામાં ફરજિયાત વિષય ન થાય અને તમે ન શીખી લો ત્યાં સુધી તમારી કેળવણી સંપૂર્ણ નહીં કહેવાય. વળી એક બીજી વાત હું તમારાથી છાની નથી રાખતો કે તમારી શાળાને જતે દહાડે અતિશય ઉદ્યમી મધમાખીઓથી ભરેલો રૂડો મધપૂડો થઈ રહેલી જોવાની હું આશા રાખું છું. આપણા હૃદયની સાથે આપણા હાથનો સુંદર સહકાર નહીં જામે ત્યાં સુધી આપણું જીવન ખરું જીવન નહીં બને.

મને લાગે છે કે હું હાલ જે કામમાં ગિરફતાર થઈ રહ્યો છું તેનું રહસ્ય નાના બાળકો આગળ પણ મૂકી શકાય એમ છે. છતાં હું જે કહેવાનો છું તે સઘળું બાળકોને જ માટે નથી. મારાં પોતાનાં બાળકો પાસેથી, સગાં પોતાનાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારાં પોતાનાં માનેલાં બાળકો પાસેથી મેં કશી વાત છાની નથી રાખી.

મારે માટે તો માત્ર એક ધર્મ છે, તે હિન્દુ ધર્મ. હું મને હિન્દુ કહેવડાવીને અભિમાન લઉં છું, પણ હું કાંઈ કટ્ટો કર્મઠ હિન્દુ નથી. હું

૧. સૌની સાથે. ૨. સર્વ કર્મોમાં તારા શાંત સંગીતનો સંચાર કર. ૩. નિશ્ચલ.

હિન્દુ ધર્મને જે રીતે સમજ્યું છું તે પ્રમાણે એ અતિશય વ્યાપક છે એમાં બીજા બધા ધર્મો માટે સમભાવ રહેલો છે, માન રહેલું છે. એટલે જ હું મારા ધર્મના સંરક્ષણ માટે જેટલા ઉત્સાહ અને વેગથી પ્રયત્ન કરું તેટલા જ ઉત્સાહ અને વેગથી ઇસ્લામનું સંરક્ષણ કરતો તમે મને જુઓ છો ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં તો મને હર્ષના પુલકા આવે છે, કારણ મને લાગે છે કે તેમ કરતાં હું મારા પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાને માટે લાયકાત મેળવી રહ્યો છું યુરોપની પાશવી સત્તાઓનું જોખમ ઇસ્લામ ઉપર જેટલું ઝઝૂમે છે તેટલું જ હિન્દુ ધર્મ ઉપર ઝઝૂમે છે આજે ઇસ્લામનો વારો છે, કાલે હિન્દુ ધર્મનો વારો આવે મને લાગે છે કે હિન્દુ ધર્મની ઉપર જોખમ તો જ્યારથી બ્રિટિશ સત્તા આ દેશમાં આવી ત્યારથી છે એ જોખમ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે રહેલું છે. મે જોયું છે કે આપણા વિચારના પાયા પાશ્ચાત્ય અસરે કરીને હાલી ઊઠ્યા છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતા શયતાનની પ્રતિરૂપ છે અનેક વર્ષો થયાં આપણે કોઈ અજબ માયાથી ભોળવાઈ રહેલા છીએ

મારી આંખો ખરેખરી તો ગયે વર્ષે જ ઊઘડી મિત્રરાજ્યો યુદ્ધમાં જોડાયા ત્યારે તેમનો પ્રગટ હેતુ તો નબળાં રાષ્ટ્રોનું સંરક્ષણ હતો, પણ એ હેતુની પિછોડી નીચે તેઓએ અનેક કૂડકપટોનો પ્રયોગ કર્યો છતાં ગઈ અમૃતસર કોંગ્રેસ વખતે સરકાર સાથે સહકાર કરવા માટે મે દેશને અતિશય આગ્રહપૂર્વક અને ખરા દિલથી વિનતી કરી, કારણ મને ત્યાર સુધી ભરોસો હતો કે બ્રિટિશ પ્રજા પોતાના પાપો માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે, બ્રિટિશ પ્રધાન પોતાનાં વચનો પાળશે પણ પંજાબના પ્રકરણનો નિકાલ થતા અને તુર્કી સુલેહની શરતો પ્રગટ થતા મારો એ બધો વિશ્વાસ નાબૂદ થયો હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે મનુષ્યને જીવનમા એકવાર એવો પ્રસંગ જરૂર આવે છે કે જ્યારે ખુદા કે શયતાન એ બેમાંથી એકનો પંથ તેણે ગ્રહણ કરી લેવો જોઈએ બ્રિટિશ રાજસત્તાની સાથે આટલા વર્ષના સહકારના પરિણામે મે એ જોયુ કે એ સત્તાધીશો સાથે જે પ્રસંગ પાડે છે તેની અવનતિ થાય છે મને ચોક્કસ લાગી ગયુ કે જ્યાં સુધી હિન્દ પોતાનો આદેશ સમજી ન જાય અને ઇંગ્લંડની પ્રજાની સાથે પોતાના સરખાપણાનું આખી પ્રજાને ભાન જાગ્રત ન થાય, ત્યા સુધી બ્રિટિશ સંબંધ ચાલુ રહેવાથી આપણો અધઃપાત ચાલુ જ રહેવાનો મેં એ પણ જોયુ કે મુસલમાનોની સાથેનું આપણું ઐક્ય જાળવવું એ બ્રિટિશ સંબંધ જાળવવા કરતા અનેકગણું વધારે કીમતી છે, અને મુસલમાનોની સાથેનું ઐક્ય આપણે તેમને અણીને ટાકણે મદદ ન કરીએ તો ટકાવવું મુશ્કેલ છે વળી રાષ્ટ્રશરીરનો ચોથો ભાગ રહી ગયેલો હોય તો આપણા દેશાભિમાનનો વિકાસ થવો અશક્ય છે

આથી મેં શૌકતઅલીની સાથે મૈત્રી બાંધી, એમને મારા ભાઈ કર્યા. એમની સાથેનો મારો સમાગમ એ મારે મન એક આનંદ અને અભિમાનની વાત છે. કેટલીક બાબતોમાં તેમની ને મારી વચ્ચે મતભેદ છે. હું અહિંસાધર્મને માનનારો છું. એ હિંસાધર્મને માનના દેખીય છે. એઓ એમ માને છે કે અમુક સંજોગોમાં મનુષ્ય મનુષ્યનો દુશ્મન હોઈ શકે, અને દુશ્મનોને રેંગી શકાય. પણ હું તેમની સાથે કામ કરી રહ્યો છુ એનું કારણ કે એમનામાં મેં કેટલાક ભવ્ય ગુણો જોયા. એઓ એકવચની છે, એઓ અતિશય વફાદાર મિત્ર છે, અત્યંત શૂરવીર છે. એમને ઈશ્વર પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા છે. મને તરત લાગી ગયું કે આટલા ગુણો તો ધર્મિષ્ઠ માણસમાં જ હોઈ શકે. એમના ધર્મિષ્ઠપણા ઉપર મોહિત થઈને જ મેં એમનો સંગ કીધો, અને મેં તો સદાય વિશ્વાસ રાખ્યો છે કે મારા અહિંસાના સફળ પ્રયોગથી એઓ અહિંસાની ખૂબી સમજી જશે

અંગ્રેજી શબ્દ 'innocence'માં જેટલા અહિંસાના ભાવો આવે છે તેટલા કોઈ શબ્દમાં આણવા મુશ્કેલ છે. તેથી અહિંસા અને 'innocence' શબ્દ લગભગ સરખા કહી શકાય. મારો વિશ્વાસ છે કે અહિંસામાર્ગે ચાલનારને બધી વાતે કુશળ જ છે. અહિંસાના પંથીને જે શસ્ત્રો મળી શકે છે તે શસ્ત્રો હિંસાના પંથીને મળી શકે તેના કરતાં વધારે જોરાવર છે. હિંસાની યોજના એ એક જંગલી યોજના હું કહી શકું. એમાં પાશવતા રહેલી જ છે. અહિંસાધર્મનો સંપૂર્ણ પાળનારો જ સંપૂર્ણ મરદામી બતાવી શકે. એક માણસ પણ અહિંસાજીવન સંપૂર્ણપણે ગાળવાને તૈયાર હશે તો દુનિયાને વશ કરી શકશે. હું નમ્રતાથી કહીશ કે આજે મારા આ જર્જરિત દેહે પણ આટલી ભારે લડત ઉપાડવાની મારી કંઈક શક્તિ છે, તેનું કારણ મારું અહિંસાધર્મનું પાલન જ છે. અને હિન્દુ પોતાના ધર્મને ઓળખી તેને પાળશે તો પોતાની છાપ જગતમાં પાડશે જ. હિન્દુસ્તાન જે દિવસે હિંસાધર્મને પ્રાધાન્ય આપશે તે દિવસે મારું જીવન શત્યરૂપ થઈ પડશે.

પણ મારો વિશ્વાસ હજી અચલિત છે. અને તમે હિન્દુ માબાપોનાં સંતાનો હિન્દુ તરીકે જગતમાં તમારું કર્તવ્ય શું છે એ સમજશો તો તમે કદી અન્યાયી અને દુર્જનની સાથે સહકાર કરશો નહીં. દુર્જનની સાથે કામ ન પાડવા વિષે તુલસીદાસજીએ જે અમર દુહાઓ લખ્યા છે તેના સૌંદર્યની ક્યાંય સરખામણી થાય એમ નથી. હિન્દુસ્તાને આજે બ્રિટિશ રાજ્ય જેવા પ્રકારનું છે તેવાની પાસેથી કાંઈ પણ શુભની આશા રાખવી એ આભમાં બાથ ભરવા જેવું છે. મેં તો એ રાજ્યની સાથે અનેક વર્ષો સુધી ગાઢ સહકાર કર્યો છે અને એ સહકારને અંતે મને કેટલાક ભારે અનુભવો થયા

છે. એ અનુભવોના પરિણામે જ આ ભયંકર છતાં ઉદાત્ત અને તેજસ્વી યુદ્ધ મેં ઉપાડ્યું છે અને તમોને બધાને તેમાં શામિલ કરવા મથી રહ્યો છું. આ ધર્મમંદિરમાં હું તમારી પાસે એટલું જ માગું છું કે આત્મવિકાસના આ યુદ્ધમાં મને ઈશ્વર આરોગ્ય અને સન્મતિ આપે, દોષ અને કાતરતાથી સદાય વેગળો રાખે એવી તમે પ્રાર્થના કરો.

ગાંધીજીના અંતિમ શબ્દોમાં કરેલી વિનંતીનો શાન્તિનિકેતનના બંધુઓએ રવિબાબુના નીચેના ગીતથી અનુપમ ઔચિત્યવાળો ઉત્તર વાળ્યો:

આમાદેર જાત્રા હલો શુરુ, એખન ઓ ગો કર્ણધાર!
તોમારે કરિ નમસ્કાર;
એખન બાતાસ છુટુક, તુફાન ઉઠુક, ફિરબો ના ગો આર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમરા દિયે તોમાર જયધ્વનિ, વિપદ બાધા નાહિ ગણિ,
ઓ ગો કર્ણધાર!
એખન 'મા ભૈ:' બોલી, ભાસાઈ તરી, દાઓ ગો કરિ પાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
એખન રઈલો જારા આપન ઘરે, ચાબોના પથ તાદેર તરે
ઓ ગો કર્ણધાર!
જખન તોમાર સમય એલો કાછે, તખન કેબા કાર?
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમાર કેબા આપન કેબા અપર, કોથાય બાહિર, કોથા વા ઘર?
ઓ ગો કર્ણધાર!
ચેયે તોમાર મુખે, મનેર સુખે, નેબો સકલ ભાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમરા નિયેછિ દાંડ, તુલેછિ પાલ, તુમિ એખન ધર ગો હાલ,
ઓ ગો કર્ણધાર!
મોદેર મરણ બાંચન ઢઉયેર નાચન, ભાવના કિ વા તાર?
તોમારે કરિ નમસ્કાર.
આમરા સહાય ખુંજે દ્વારે દ્વારે, ફિરબો ના આર બારે બારે,
ઓ ગો કર્ણધાર!
કેવલ તુમિઈ આછો, આમરા આછિ, એઈ જેનેછિ સાર,
તોમારે કરિ નમસ્કાર.*

* આ સુપ્રસિદ્ધ ગીત બંગાળામાં સ્વદેશીનો વાયુ પ્રથમ વાયો તે અરસામાં કવિવર રવીન્દ્રનાથે રચ્યું હતું. વાચીને પણ એનું સંગીત અનુભવી શકાય એવું છે એટલે એ એમનું એમ અહીં આપ્યું છે. શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે:

અમારી જાત્રા હવે શરૂ થઈ છે, હવે હે કર્ણધાર, (સુકાની) તને અમારા નમસ્કાર હો; હવે ભલે પવન ફૂંકાઓ, તુફાન ઊઠો, તોપણ અમે પાછા ફરીશું નહીં. તને અમારા નમસ્કાર હો.

એ જ દિવસે સાંજે અમે ત્યાંથી વદાય લીધી. બધાયે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વદાય દેવા ભેગા થયા હતા. સૌના મુખ ઉપર વિયોગદુઃખની છાયા સ્પષ્ટ હતી. 'આમાદેર શાન્તિનિકેતન' તેઓ ગાતા હતા. અમારી ગાડી ઊપડી, અને તેમના રુદ્ધ કંઠમાંથી ગીતનો રહેલો ભાગ ન નીકળી શક્યો. અમારી સ્મૃતિમાં તો 'આમાદેર શાં...નિ...નિ...કે...તોન'ના ભણકારા હજી વાગી રહ્યા છે.

'બળાત્કારે ખુદ પરમેશ્વરને સલામ ન ભરાય'

અમદાવાદમાં એલિસબ્રિજ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓની એક જાહેરસભા આગળ આપેલું ભાષણ :

૨૮–૯–'૨૦

પંજાબમાં વિદ્યાર્થીઓને સોળ અઢાર માઈલ ચલાવ્યા, કેટલાંક બાળકોને ચાબુક મારવામાં આવ્યા. એટલું જ અપમાન થયું હતું એમ નથી; પણ વિદ્યાર્થીઓને યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા બોલાવવામાં આવતા. એમ બળાત્કારે યુનિયન જૅકને અને ખુદ પરમેશ્વરને પણ સલામ ભરાવવામાં આવે એની, જેના પર બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો હોય તેના પર અને ખુદ પરમેશ્વર પર શી અસર થાય એ વિચારવાનું હું વિદ્યાર્થીઓને સોંપુ છું. વળી કેટલાકને કૉલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. આવા વિદ્યાર્થીઓના મારા પર પત્રો આવતા. તેઓને તો એમ જ લાગતું કે પોતે બેહાલ થઈ ગયા અને સર્વસ્વ ગુમાવી દીધુ.

વિદ્યાર્થીઓને પંજાબના પ્રકરણમાંથી કાંઈ શીખવાનુ હોય તો તે એ છે કે કૉલેજો પર જે મોહ છે એ કાઢી નાખવો; અને જો ત્યાં ન જઈએ તો આપણે રોટી વિનાના થઈ જવાના છીએ એ માન્યતામાંથી નીકળી જવું.

---

* અમે તારો 'જયકાર' કરીએ છીએ. કાંઈ કષ્ટ કે અડચણને હવે અમે ગણતા નથી, હવે તો 'મા ભૈઃ' (ડરો નહી) બોલી કિસ્તી ઝુકાવીને અમને પાર ઉતારી દે; હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

અત્યારે જેઓ પોતાના ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા છે તેમના તરફ પાછા ફરીને જોઈશું નહી; જ્યારે તારો સમય આવ્યો છે, ત્યારે કોણ કોનું? હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

અમને અમારું કોણ અને પારકું વળી કોણ? ઘર શું અને બહાર શુ? માત્ર તારા મુખ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, સંપૂર્ણ સતોષથી, સઘળો ભાર વહીશું. હે કર્ણધાર, તને અમારા નમસ્કાર હો.

અમે હલેસાં લીધાં છે અને શઢ ખોલ્યા છે. હવે સુકાન પકડ, હે કર્ણધાર; અમારુ મરવુ કે જીવવું તો ઊછળતા મોજા સમાન છે. તેની તે ચિંતા શી?—તને અમારા નમસ્કાર હો.

હે કર્ણધાર, હવે અમે મદદની શોધમાં બારણે બારણે ફરીશું નહીં, કેવળ તું જ છે, અને અમે છીએ એટલો સાર અમે સમજી ગયા છીએ,—તને અમારા નમસ્કાર હો.

જ્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા ઉપર જે ઉત્સાહ હતો એથી મેં જોયું કે કૉલેજનો એમનો મોહ કંઈ ઓછો થયો હતો. જો હું વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગભરો બન્યો હોત અને ખોટી લાગણી બતાવી હોત કે કૉલેજમાં જો આપણે નહીં જઈએ તો આપણે માણસ જ મટી જવાના છીએ તો એમનો મોહ વધત. જો વિદ્યાર્થીઓ સરકારી કૉલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમને શું કરી શકત? કહું છું કે જો એ વિદ્યાર્થીઓ સરકારની કૉલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમનો વાળો વાળ પણ ન કરી શકત. એમને સલામ ભરવાની ફરજ ન પાડી શકત. વિદ્યાર્થીઓને જે મોઢામાં મોટો ડર હતો તે એ હતો કે આપણે યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા નહીં જઈએ તો આપણે મૂઆ જ પડ્યા છીએ. જો એ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર — સરકારને જેની સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય એવી — શાળાઓમાં ભણતા હોત તો તેમને કંઈ થાત નહીં. પણ વિદ્યાર્થી સરકારી જ શાળામાં હોવાથી સરકાર નિરંકુશ અંકુશ રાખી શકી અને પ્રજાનું નાક કાપી લીધું. વિદ્યાર્થીઓને લીધે જ આપણે સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ અને વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈથી જ આપણે પરતંત્રતામાં પડી રહીએ. મેં ધારાસભાના બહિષ્કાર ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે એ ખરું છે. માણસ માત્ર પ્રતિમાપૂજક છે, માટે જ્યારે પ્રતિનિધિ થવાને લાયક હોય એવા નાયકો ધારાસભામાં જવાનું માંડી વાળશે ત્યારે એની ક્ષણિક અસર બહુ મોટી થશે એ હું જાણું છું. એ કામ અત્યારે ને અત્યારે કરી શકાય એવું છે, એટલે તુરત થવું જોઈએ. તેની અસર પણ મોટી થવાની. છતાં હું એમ પણ વચન આપવા ઇચ્છું છું કે જો સરકારના તાબાની બધી નિશાળો ખાલી થાય તો એક માસની અંદર હિંદુસ્તાનનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો તમે જોશો. દરેક વિદ્યાર્થી એકાએક આવતી કાલે જ નીકળી જાય તો એની જે અસર પ્રજાની અને રાજ્યકર્તાઓની ઉપર પડવાની તે બીજા કશાથી નહીં પડે. જેટલી અસર વિદ્યાર્થીઓના છોડવાથી પડવાની છે એટલી અસર વકીલોના છોડવાથી પણ નહીં પડે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સરકારની નિશાળમાંથી નીકળી જશે ત્યારે સરકાર સમજી જશે કે આપણું તાનસા વોટર વર્ક્સ — એટલે દૂર શા માટે જઈએ? — દૂધેશ્વર વોટર વર્ક્સ બંધ થયું. વિદ્યાર્થીઓની ઉપર જ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા નિર્ભર છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ એ જુવાનવર્ગ છે. વકીલો બુઝર્ગ ગણાય, કારણ એમને વ્યવસાયો રહ્યા. પણ વિદ્યાર્થીઓ નિર્દોષ જીવન ગાળે છે. વકીલોને સ્વાર્થ (ભરણપોષણનો) રહ્યો છે તેથી વકીલો પાસે વકીલાત છોડાવવી મુશ્કેલ છે. પણ વિદ્યાર્થીઓને એ સ્વાર્થ નહીં

હોવાથી માત્ર સરકારી નિશાળોની માયા છોડાય તો વિદ્યાર્થીઓને નિશાળો છોડવી સહેલી છે.

કોઈ કહેશે કે વિદ્યાર્થીવર્ગે એમ શા સારૂ કરવું ? નિશાળો શા માટે છોડવી ? એ હિલચાલની સામે આપણા મહાન, ધર્મધુરંધર, પ્રજાની મેવામાં અત્યંત કસાયલા એવા પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી, હિન્દુસ્તાનમા અત્યંત વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવે એવા શાસ્ત્રિયાર અને બીજા આપણા નેતાઓ — લાલા લજપતરાય સુધ્ધાં — એમ કહી રહ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓની પાસે શાળાઓ છોડાવવી એ ઘણુ જોખમભરેલુ પગલુ છે. એમના વિચારોની તમારા પર અસર ન થાય એ મારાથી નહી ઇચ્છી શકાય. માટે વિદ્યાર્થીઓને હું એ જ વાત સૂચવી રહ્યો છુ કે આવા આપણા દેશદાઝવાળા આગેવાનોના કહેવા ઉપર તમે પૂરેપૂરો વિચાર કરજો, અને એમ વિચાર કરતાં છતાં જો તમને એમ લાગે કે હું જે કહી રહ્યો છુ એ જ બરાબર છે તો જ નિશાળો છોડજો

કોઈ સવાલ કરશે કે આપણે જે કેળવણી લઈ રહ્યા છીએ એ શુ આજ જ ઝેર સમાન થઈ પડી ? સરકાર ગમે તેટલી ખરાબ હોય પણ જે નિશાળોની અંદર આપણે જતા હોઈએ તે નિશાળોની અંદર સારી વ્યવસ્થા હોય, સારા પ્રોફેસરો હોય, સારા માસ્તરો હોય તો આપણે શા સારુ એ છોડવી જોઈએ ? એ પ્રશ્ન દરેકને થાય

પંજાબનુ પ્રકરણ થયું અને ખિલાફતનુ પ્રકરણ થયું ત્યારે સરકારની રાજ્યનીતિ સહ્ય હતી હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છુ કે ૯ પંજાબમાં હતો ત્યારે મને એવી પ્રતીતિ હતી કે આપણને ન્યાય મળ્યા વિના રહેવાનો જ નથી. મુસલમાન ભાઈઓને પણ હું એમ જ કહેતો કે તમને જે વચન પ્રધાન લોઈડ જ્યોર્જે આપેલુ છે એટલું તો જરૂર મળશે છતાં આપણને પંજાબની બાબતમાં સખત ફટકો લાગ્યો, અને એ અન્યાય ઢાંકી દેવાને ખોટામાં ખોટાં કાવતરાં કરવામાં આવ્યાં ખિલાફતની બાબતમાં એક છોકરું પણ સમજી શકે એવો વચનભંગ કરવામાં આવ્યો

પંજાબમાં જે જે માણસો પર અત્યાચાર થયો એ કાંઈ સામાન્ય માણસો ન હતા; પણ સરકારે જેમને કેળવ્યા હતા એવા શિક્ષિતવર્ગ ઉપર જેટલા અત્યાચારો કરવા હતા એટલા કરવામાં આવ્યા

સરકારે હિંદુસ્તાનના સ્વત્વનુ હરણ કર્યું છે. જો કોઈ લુટારો આપણું ઘરબાર લૂંટી જાય અને આપણને આવીને કહે કે 'હું તમારૂં ધન લૂંટી ગયો છું એમાંથી થયેલા આ શાળામાં તમે ભણો' તો મારી ખાતરી છે કે

આપણે તો એ લૂટારાને એવો જ જવાબ આપીશું કે 'અમારે તમારી કેળવણી નહી જોઈએ મારુ ઘર કોઈ લૂટારો લૂટી જાય તો એ હુ સહન કરી શકુ છુ, પણ મારુ માનભગ થઈ જાય, મારુ પુરુષત્વ, સ્ત્રીત્વ લૂટવામા આવે તો હુ એ પાછુ કેમ મેળવી શકુ ? મારુ નાક કાપવામા આવે એ હુ કેમ આખુ કરી શકુ ? કાઠિયાવાડના લૂટારાઓ મુસાફરોના નાક કાપતા, અને એક દાક્તર એવો નીકળ્યો હતો કે એ કપાઈ ગયેના નાકને આખા કરતો પણ હિન્દુસ્તાનનુ નાક જે કપાઈ ગયુ, જે ચીબુ થઈ ગયુ એને અણિયાળુ કરનાર કોઈ દાક્તર છે જ નહી એ નાકને અણિયાળુ કરવુ હોય તો તે આપણે જ કરી શકીએ તેમ છીએ સારામા સારા દૂધમા સોમલ પડવાથી જેમ આપણે તેનો ત્યાગ કરીશુ, તે જ પ્રમાણે સારામા સારી કેળવણીમા ઝેર પડવાથી એ ત્યાજ્ય છે એમ આપણે માનવુ જ જોઈએ મને જરૂર એવી શકા થાય છે કે જેટલુ દરદ આ બે પ્રકરણોથી મને થયુ છે એટલુ જ દરદ પડિત માલવિયાજી અને શાસ્ત્રિયારને નથી થયુ સરકારે જે રાજ્યનીતિ બતાવી છે તેથી દૂધ જેવી એમણે આપેલી ચીજો ઝેર જેવી થઈ પડી છે, એનુ જો તેમને લાગતુ હોય તો તેઓ મે કહ્યુ છે એમ જ કહેશે સરકારની કેળવણીમા દાખલ થઈ ગયેના ઝેરને આપણા આ મહાન પુરુષો નથી ઓળખી શકતા એમ મારે કહેવુ જોઈએ

જો આપણે આ સ્થિતિમા કાઈ પણ નહી કરીએ તો આપણુ નાક સદાને માટે કપાઈ જવાનુ છે, કેટલાક જમાના સુધી પ્રજા પોતાનુ સ્વત્વ આ જગત આગળ બતાવવાને નાલાયક બનવાની છે તમે વિદ્યાર્થીઓ બાળક વયના છો એમ તો ન જ કહી શકાય માટે તમે માબાપો વગેરે વડીલોને માનપૂર્વક કહી સભળાવી ભલે જ નિશાળોનો ત્યાગ કરો પણ જે સ્વતત્રતા સોળ વરસની ઉપરના બાળકો અને બાળકીઓ વાપરી શકે છે એ સ્વતત્રતા વાપરવાની જે શરત છે એ તમે પૂરેપૂરી સમજશો એમ હુ ઇચ્છુ છુ

જેમને દુખ લાગ્યુ છે — માનસિક અને હાર્દિક — અને જેઓ માને છે કે આ સરકારની સલ્તનત એક મિનિટ પણ મારાથી સહન થઈ શકતી નથી, જે સલ્તનત અધમપણાના ઝેરથી વ્યાપી ગઈ છે એ સલ્તનતમા રહેવુ મારે માટે નામોશીભરેલુ છે, તેમને જ નિશાળ છોડવાનો અધિકાર છે જે લૂટારો આપણુ સર્વસ્વ હરણ કરી જાય એના હાથનું દાન આપણે ન લઈ શકીએ, તેમ સરકારના હાથની કેળવણી આપણે ન લઈએ એમા જ માતા પ્રત્યે, પિતા પ્રત્યે અને નેતા પ્રત્યે આપણો વિનય રહેલો છે, એમા જ આપણી આધીનતા રહેલી છે જે કોઈને અદરથી હૃદયનો અવાજ આવે છે કે 'મારે આ કામ કરવુ જ જોઈએ' એ માણસને એમ કરવાનો હક

છે. એ ચીજોની પ્રતીતિ તમને પડતી હોય તો તમે આવતી કાલે જ નિશાળો ને કૉલેજો છોડો એમ હું ઇચ્છું છું.

ત્રીજી નિશાળો ક્યાં છે? એમ પૂછનાર વિદ્યાર્થીને મારો એ જવાબ છે કે તમારે હજી રાહ જોવાની જરૂર છે, માબાપોની સાથે સલાહ કરવાની જરૂર છે, કારણ કે તમે શંકિત છો. જે ઓરડીમાં સરપ વસતો હોય એ ઓરડીમાંથી નીકળી જવા માટે મને શંકા શાની હોઈ શકે? રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે જે ઠરાવ કરેલો છે એનો અર્થ શો છે એ તમે વિચારવા ધારતા હો તો હું કહું છું કે એ ઠરાવમાં આપણને નવી નિશાળ મળવાની શરત નથી. આપણને નવી નિશાળો મળો યા ન મળો, પણ જે નિશાળ આપણને ઝેરરૂપ થઈ ગઈ છે એ નિશાળનો તો ત્યાગ કરવો આવશ્યક જ છે.

આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે

આથી કોઈએ એમ નહીં સમજી લેવું કે હું કેળવણીની વિરુદ્ધ છું અથવા તો મારા કેળવણી વિષે જે વિચારો છે એનો હું પ્રચાર કરવા ધારું છું એ વિચારોનો પ્રચાર હું રાષ્ટ્રીય શાળા મારફત કરી રહ્યો છું; અને જે વખતે એવી કેળવણીનો પ્રચાર મારે વધારે કરવો હશે ત્યારે હું મારું સાધન શોધી લઈશ. પણ અત્યારે જે દૃષ્ટિએ હું નિશાળોનો ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છું છું એ દૃષ્ટિ સિપાહીની છે. જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થાય છે ત્યારે નિશાળિયાઓ નિશાળ છોડે છે, અદાલતો ખાલી થાય છે અને જેલો પણ ખાલી પડે છે. જેલમાં રહેનાર જેલીઓ પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે છે અને લડાઈમાં ઝૂઝે છે. તે જ પ્રમાણે આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે. જો આ પ્રજા શસ્ત્ર ઉગામનારી હોત તો હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારનીયે અસંખ્ય તલવારો નાગી થઈ હોત; પણ હિન્દુસ્તાનમાં એ તત્ત્વ હાલ અશક્ય છે. અત્યારે તો સામાન્ય દૃષ્ટિએ, લૌકિક દૃષ્ટિએ જ આ પ્રશ્ન હું પ્રજા આગળ મૂકી રહ્યો છું કે જે સરકાર તરફથી આપણું આટલું માનભંગ થયેલું છે તે સરકાર પાસેથી આપણે દાન લઈ શકતા નથી, મદદ લઈ શકતા નથી. માટે જો એ તત્ત્વ માન્ય થાય તો નિશાળો હો કે ન હો એનો સવાલ રહેતો જ નથી. એટલે તમારે તો એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે કે અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની તાત્કાલિક ફરજ નિશાળ છોડવાની થઈ છે કે નહીં? નિશાળો છોડીને વિદ્યાર્થીઓ શું કરે? વાંચનશાળાને વખતે જે વિદ્યાર્થીઓ નવરા થઈ બેસે તેઓ શું કરે? એ બધા પ્રશ્નો તમે પૂછી શકો છો. સિદ્ધાન્ત મેં જે મૂકેલો છે તે જ છે. એમાંથી જે ઉપસિદ્ધાન્તો નીકળે છે એ તમારી આગળ હું મૂકતો જ નથી. મુખ્ય સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આપણા દિલમાં જે ફેંસલો થાય તે પ્રમાણે અટળપણે વર્તવું. પણ શંકાનુ

સમાધાન થઈ ગયા પછી નનામાઈને લીધે એક પણ વિદ્યાર્થીને કૉલેજમાં કે નિશાળમાં રહેવાનો અધિકાર નથી એ પણ કહેવાની મારી ફરજ છે અત્યારે પ્રજાએ નનામાઈ બતાવવાનો સમય નથી

[ત્યાર બાદ કૉલેજ છોડનાર વિદ્યાર્થીઓના નામ વંચાયા અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સવાલો પૂછવામાં આવ્યા, તેના ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે જવાબો આપ્યા.]

પ્ર૦ — મહાત્માજી, નાગપુરમાં મળનારી કોંગ્રેસ આ ઠરાવ મુલતવી રાખે તો અમારે શું કરવું?

ઉ૦ — નાગપુરમાં મળનારી કોંગ્રેસથી આ ઠરાવ મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ ન થઈ શકે એમ હું માનું છું જે માણસ અત્રે કહેવાના સિદ્ધાન્તને સમજી ગયો હોય તેને નાગપુરમાં ભરાનારી કોંગ્રેસ શું કરશે કે શું નહીં કરે એ લાગુ જ નથી પડતું ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની જાગૃતિ કોંગ્રેસને સારુ એવો ઠરાવ કરવાનું અશક્ય કરી શકે છે

પ્ર૦ — મહાત્માજી, આપ વિદ્યાર્થીઓ પાસે આત્મઘાત કરાવવા માગો છો કે સ્વાર્થત્યાગ કરાવવા માગો છો?

ઉ૦ — હું વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્વાર્થત્યાગ કરાવવા ઇચ્છુ છું, અને સ્વાર્થત્યાગથી આત્મરક્ષા કરાવવા ઇચ્છુ છું

પ્ર૦ — ગુજરાત કૉલેજ ગુજરાતને પૈસે થયેલી છે ને સરકારે તેનો કારભાર લીધો છે, તો આપણે આપણી જ મિલકત છોડવી કે કારભાર પાછો મેળવવો?

ઉ૦ — જે વસ્તુ વિશ્વાસથી આપણે કોઈ માણસને સોંપેલી હોય એનો એ બીજે જ રસ્તે ઉપયોગ કરે તો કાયદામાં પણ એ માણસને વિશ્વાસઘાતી કહે છે એક ધોબીને આપણે કપડું ધોવા આપ્યું હોય અને એનો બીજો ઉપયોગ કરે તો એની ઉપર ચોરીનું તહોમત મુકાય છે એવી રીતે હું સરકાર ઉપર ચોરીનું — વિશ્વાસઘાતનું — તહોમત મૂકી રહ્યો છું 'તમને જ્યારે કૉલેજ સોંપી ત્યારે તમે પંજાબનો અન્યાય રચશો, ખિલાફતનો અન્યાય કરશો એ ખબર ન હતી' બીજા પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાત કૉલેજમાં કાંઈ જાનવર ભરવાના નથી એ કૉલેજ છેવટે આપણી જ છે આપણી મિલકત જે અત્યારે આ સલ્તનત લઈને બેઠેલી છે એ મિલકતનો પૂરેપૂરો, ખરો કબજો લેવાને સારુ જે ખોટો ઉપભોગ છે એ પણ આપણે છોડી દેવો પડે છે આપણા પોતાના ઘરમાં મરકી થઈ હોય તો એ ઘરને મૂકી દઈએ છીએ, એમ આ કૉલેજ પરથી આપણી ખરેખરી માલિકી ચાલી ગઈ છે માટે એનો ત્યાગ કરવો જોઈએ જે માણસનો હાથ સડી ગયો હોય

એ માણસનો હાથ ડૉ.`કાનુગા કાપી નાખે છે, કારણ એ હાથમાં સડાએ ઘર કરેલું છે. વહાણવાળા પોતાના માલને દરિયામાં હોમી દે છે તેથી કાંઈ તેઓ આત્મઘાત કરતા નથી. તે જ રીતે આપણને અત્યારે આપણી માલિકીની હતી એવી નિશાળનો પણ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, અને એવા ત્યાગથી જ આપણે માલિકી પાછી મળવીશું.

પ્ર૦— મહાત્માજી ! જે નિશાળો સરકારી ન હોય પણ ખાનગી હોય તે પણ છોડી દેવી કે ?

ઉ૦ — જે ખાનગી નિશાળો સરકાર સાથે (યુનિવર્સિટી સાથે) સંબંધ ધરાવતી હોય એ નિશાળો છોડી દેવી જોઈએ, કારણ કે એ નિશાળ પર સરકારની સત્તા છે, ત્યાં એનો અધિકાર ચાલે છે. મારા મત મુજબ તો સરકારની અસરરૂપી ગંધ પણ રહેલી હોય એ નિશાળો સુધ્ધાં છોડી દેવી જોઈએ.

પ્ર૦ — થોડા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળ છોડી દે તેથી સરકાર પર શી અસર થવાની ?

ઉ૦ — આમાં અસરની વાત નથી, પણ અન્યાયરૂપી દ્રવ્ય લેવું કે નહીં તે સવાલ છે. આપણું પોતાનુ માન જાળવવું એ આપણો ધર્મ છે. જે ભાઈએ કે બહેને નિશાળ છોડી એટલે દરજ્જે એણે પોતાની ફરજ અદા કરી અને દુનિયાની પણ સેવા કરી. એકના ત્યાગથી પણ અસર થઈ શકશે.

પ્ર૦ — મારા ધારવા મુજબ સરકારની દાનત જ આપણને કેળવણી આપવાની હતી નહીં. તો કૉલેજો છોડવાથી આપણે સરકારને મદદ નથી કરતા ?

ઉ૦ — હું એમ માનતો જ નથી કે આપણે કૉલેજો છોડીએ એમ સરકાર ઇચ્છે છે. સરકારે તો એ બાબતમાં સરક્યુલર પણ કાઢ્યો છે. સરકાર તો ધ્રૂજી રહી છે કે 'જો કૉલેજો અને નિશાળો ખાલી થઈ જશે તો પ્રજા ઉપરનો જે કબજો છે તે આપણે ગુમાવી બેસવાના.' સરકાર ઇચ્છો યા ન ઇચ્છો પણ આપણે યોગ્ય કામ કરવું જોઈએ.

પ્ર૦ — જે નિશાળો રાષ્ટ્રીય બનવાની છે એ નિશાળો પણ છોડવી કે?

ઉ૦ — એ શાળાના વ્યવસ્થાપકોને પત્ર લખી મોકલો કે 'તમે આપણી નિશાળને રાષ્ટ્રીય શાળા બનાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે એ સારું તમને મુબારકબાદી આપીએ છીએ અને વિનંતી કરીએ છીએ કે તમે સરકારને સત્વર નોટિસ લખી મોકલો જેથી અમે નિર્ભય બનીએ.'

પ્ર૦ — માબાપો અમારી વાત કબૂલ ન રાખે તો શું કરવું ?

ઉ૦ — માતાપિતાને સમજાવવાં. આપણે માતપિતાની સાથે અદબ જાળવવાની છે, વિનય રાખવાનો છે. આપણે એમના આજ્ઞાકારી છીએ એ

નહીં ભૂલવું જોઈએ. જ્યારે આપણને એમની આજ્ઞા અયોગ્ય લાગે ત્યારે વિનયથી એનો અનાદર કરી શકીએ.

પ્ર૦ — જો રાષ્ટ્રીય શાળાઓને સિડીશિયસ – ફિતૂરી ગણવામાં આવે તો ?

ઉ૦ — તો દરેક સરકારી સ્કૂલનો છોકરો નીકળી પડે. જો પ્રજા એ સમયે સરકારની નિશાળોમાં રહેશે તો એ પ્રજા ગુલામીને જ લાયક રહેશે. પ્રજાની રાષ્ટ્રીય કેળવણીને સરકાર નહીં રોકી શકે. ઘરમાં જતા મહેતાજીઓને, સ્વયંસેવકોને નહીં રોકી શકે.

પ્ર૦ — મહાત્મા ગાંધીજી ! આપે કહ્યું કે નિશાળો છોડી દેવાથી સરકારનું દૂધેશ્વરનું વૉટર વર્ક્સ બંધ થશે તે કેવી રીતે?

ઉ૦ — સરકારને આપણે નોકરરૂપી પાણી પાઈએ છીએ અને એ નોકરથી જ સરકારની તૃષા છીપી શકે છે. માટે જો એ નળ બંધ થઈ જાય તો સરકારને તરસે મરવું પડે. મેકોલે સાહેબે પણ કહ્યું છે કે નિશાળોની મારફતે જ સરકારને નોકર મળી શકે.

પ્ર૦ — બંગભંગના પરપોટાની માફક આ ચળવળ પણ ફૂટી જશે એમ કેટલાક માને છે. એને માટે શો ખુલાસો છે ?

ઉ૦ — હંમેશાં પ્રજાની અંદર એવા પરપોટા ઊભા થાય છે અને ફૂટી જાય છે. મા જણે છે એટલા જીવતા જ રહેતા હોય તો જોઈતું જ શું હતું ? આપણે ત્રુટીઓનો વિચાર કરીને જ આ કાર્ય કરવું જોઈએ. બંગભંગની ચળવળમાં બે ત્રુટીઓ હતી: (૧) સરકારી નિશાળોમાંથી છોકરાઓ નહીં ઉઠાડી લેવાની અને (૨) આગેવાનોએ પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિશાળે રાખવાની. આ બન્ને ત્રુટીઓને જેટલે દરજ્જે રોકી રખાય એટલે દરજ્જે રોકી રાખવામાં આવે છે. મને વિદ્યાર્થીઓ શાપ આપે તે માટે હું તો તૈયાર જ છું. જે માણસને પ્રજાની સેવા કરવી હોય એણે તો શાપ પહેલેથી જ વહોરી લેવો જોઈએ. આનાં જે પરિણામ આવે તે માગે અને પ્રજાએ સહન કરવાં જ જોઈએ. તેથી જ ભવિષ્યની પ્રજા ઊંચે ચડે.

પ્ર૦ — આ ચળવળમાં યુદ્ધની બધી શરતો આવી જાય છે કે ?

ઉ૦ — યુદ્ધની બધી શરતો આ ચળવળની અંદર પળાયાં જ કરે છે, અને આ યુદ્ધ જ છે.

એ જ જગાએ બીજે દિવસે શિક્ષકવર્ગને ઉદ્દેશીને આપેલું ભાષણ :

૨૧-૯-'૨૦

એક વાર હું પોતે શિક્ષકવર્ગનો જ હતો; હજી પણ હું શિક્ષક છું એવો દાવો કરી શકાય. મને શિક્ષણનો અનુભવ છે. મેં તેના અખતરાઓ કરી જોયા છે. એ કામ

કરતાં કરતાં મને એમ લાગ્યું કે જે પ્રજાના શિક્ષકોએ પોતાનું પુરુષત્વ ગુમાવી દીધું છે તે પ્રજા કોઈ દિવસ ન ચડે.

આપણા શિક્ષકો પોતાનું પુરુષત્વ જરૂર ખોઈ બેઠા છે. જે વસ્તુ કરવાને તેઓ ઇચ્છતા નથી તેવી વસ્તુ તેઓ બળાત્કારે કરે છે. તેમની પાસે મારીને કોઈ કાંઈ નથી કરાવતું, પણ તેમના ઉપર સૂક્ષ્મ બળાત્કાર થાય છે જ. એમના મોટેરાઓની ધમકી, પગારમાં નુકસાની ? પગાર વધી ન શકે એવી ધમકી કે સૂચનાઓથી શિક્ષકો ગાભરા બને છે.

હવે એવો પ્રસંગ આપણી સામે આવીને ઊભો છે કે શિક્ષકો તેમ જ શિક્ષિકાઓ પોતાના જાન, પોતાના માલ અને પોતાના પગાર જોખમમાં મૂકી દે અને ખરી વસ્તુ હિંમતથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે મૂકે. તેઓ તેમ મૂકી ન શકે તો તેમણે ઉદરપોષણના સાધનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આટલું હુ આજે શિક્ષકોને બતાવી લઉં એટલે મારું આજનું કામ સમાપ્ત થશે. મારી સામેના પક્ષમાં શાસ્ત્રિયાર જેવા મહાન શિક્ષક છે. પંડિત માલવિયાજી, જેમણે હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થા સ્થાપી છે, તે પણ માને છે કે હું પ્રજાને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. જે નૅશનાલિસ્ટ પક્ષના છે તેમને પણ શંકા છે. છતા મને લાગે છે કે હું સાચો છું.

આરબોની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા

બગદાદથી આવેલા એક ગૃહસ્થે મને આજે તેમનો ત્યાંનો અનુભવ સંભળાવ્યો. તેથી હું તો ચકિત થઈ ગયો છું. હું કહું છું કે હિંદુસ્તાનમાં રહેવું મારે સારુ વસમુ થઈ પડ્યું છે. જો હું અસહકારનો વિચાર ચોવીસે કલાક કરતો ન હોઉં — સૂતી વખતે પણ મારું મન એ જ વિચારથી શાંત થાય છે — તો હિંદુસ્તાનમાં મારે સારુ રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું હત. હું માનુ છું કે બગદાદના નિરક્ષર આરબો આપણા કરતાં અનંતકોટિગણા આગળ વધેલા છે. આ ગૃહસ્થ કોઈ નાખી દીધા જેવા માણસ નથી. એ બગદાદમાં સરકારી નોકરીમાં મોટા હોદ્દેદાર હતા. તેઓ અંગ્રેજ સરકારના દુશ્મન નથી. તેમણે જેવા હતા તેવા જ અનુભવ મને કહ્યા છે. ગંગાબહેને તેમને પૂછ્યું, 'ત્યાં અંગ્રેજનુ રાજ્ય ટકશે ખરું?' તેમણે કહ્યું, 'એ કંઈ હિંદુસ્તાન છે?' જ્યાં સુધી એક પણ અંગ્રેજ મેસોપોટેમિયામાં હશે ત્યાં સુધી આરબો શાંત થઈને બેસશે નહીં. આરબોની પાસે દારૂગોળા કે તલવાર એવી સામગ્રી નથી — હશે તોપણ ધૂળ જેવાં હશે — પણ એક સામગ્રી માત્ર તેમની પાસે જરૂર છે. 'આ દેશ અમારો છે. આ અમારા દેશમાં જેમને અમે જવા નહીં દઈએ તે એક પળ પણ ન રહી શકે.'

અંગ્રેજ સરકારે ત્યાં જેટલા શાખોને મોકલ્યા તે બધાને તેમણે કાપી નાખ્યા. હું હિંદુસ્તાનને એ શિખામણ નથી આપતો. હું તો એ તરફની ગતિ ઊલટી ફેરવી રહ્યો છું. આરબોને કંઈ શાખોનો વિરોધ ન હતો. આપણે તો આરબોનો હેતુ શો હતો તે જ જોવાનું છે. અંગ્રેજોએ તેમને બહુ બહુ આશાઓ આપી. બગદાદમાં એટલો તાપ હોય છે કે તમે બધા અહીંયાં બેઠા છો તેમ ત્યાંની રેતીમાં કોઈ બેસી નહીં શકે. ત્યાંની રેતી એટલી તપેલી હોય છે કે તેની ઉપર રાંધી શકાય. અંગ્રેજ સરકારે કહ્યું કે અહીં તમારા માટે પાકા રસ્તા બાંધશું, રેલવે લાવશું, તમને જે રીતે સુખ થાય એવી બધી સગવડ કરી આપશું, તમને શિક્ષણ આપશું. મોટર પણ આરબોએ હમણાં જ પહેલી જોઈ. પણ આરબોને તો એક જ વાત ખબર હતી. તેમણે કહ્યું, 'તમે અમારો મુલક લેવા આવ્યા છો.' અહીંયાંના મુસલમાનોના પહેલાં જ મેસોપોટેમિયાના મુસલમાનો અંગ્રેજોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી રહ્યા છે.

બ્રિટિશોનાં હવાઈ જહાજ એમને ડરાવી નથી શકતાં. હવાઈ જહાજ હો કે ગમે તે હો, આરબોને શું? તેઓ તો મોતને હથેળીમાં લઈને ફરે છે. એમની પાસે હોય શું કે લઈ જાય? તેઓ પોતાની જાત માટે નથી લડતા. તેમનાં કપડાં છે તે ચામડાનાં. તેઓ તંબૂમાં રહેનાર રહ્યા. પોતાનો દેશ — ભલે તે રેતાળ રહ્યો — તે એમને બચાવવો છે. બગદાદ શરીફ જે પાકભૂમિ છે, જ્યાં અનેક પીર થઈ ગયા છે ત્યાં પરવાનગી વિના કોણ જઈ શકે? ત્યાં અંગ્રેજ, શીખ કે તેમના ભાઈબંધ કોઈ નહીં રહી શકે.

આરબો આપણા કરતાં અગણિત દરજ્જે ચડેલા છે. 'આ અમારો દેશ છે; તેના ઉપર આંગળી ચીંધે તેની આંગળી કાપી નાખીએ, બીજાને અહીંયાં રહેવા નહીં દઈએ,' એ જુસ્સો જેનામાં છે તે ખરા સુખી છે. જો આપણે માનીએ કે આરબો જંગલી અને આપણે સુધરેલા તો આપણે તેમને અને આપણને પોતાને ગેરઇન્સાફ કરીએ છીએ. આપણે પોતે ગુલામની દશામાં રહેતા છતાં થોડાંઘણાં સુખ અને ભોગ આપણને મળે છે. આવા ભોગો અને વિલાસોની જ્યાં સુધી આપણે ઇચ્છા રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી આરબો કરતાં આપણે ઊતરતા જ છીએ.

ધર્મવિમુખ બ્રિટિશ રાજ્ય

આપણા બાપદાદા કહી ગયા છે, વેદોમાં, ઉપનિષદોમાં કહેલું છે કે પવિત્ર ભૂમિને અપવિત્ર થવા ન દો. બીજાઓ તમારી ભૂમિમાં પેસે તે અતિથિ થઈને જ પેસી શકે છે. જેણે સ્વતંત્રતા ખોઈ તેણે સર્વસ્વ ખોયું, ધર્મ ખોયો.

બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણે આપણો ધર્મ સુખેથી પાળી શકીએ છીએ અને મુસલમાની રાજ્યમાં ઓછો પાળી શકતા એ હું નથી માનતો. મુસલમાની

રાજ્યમાં જુલમ થતા એ હું જાણું છું; તેનામાં અભિમાન હતું. અત્યારે તો અંગ્રેજી રાજ્ય નાસ્તિક છે, ધર્મથી વિમુખ છે. એ રાજ્યમાં આપણો ધર્મ જોખમમાં આવી પડેલો છે.

આપણી આસપાસના મુલકમાં પશાણ, ઈરાની અને આરબોની સ્થિતિ આપણા કરતાં સારી છે. આપણા જેવું શિક્ષણ તેમને મળતું નથી જતાં આપણાથી તેઓ ચડતા છે.

આ પ્રમાણે આપણી દીન દશાનું ચિત્ર આપ્યા પછી શિક્ષકોની પાસે હું મારો કેસ મૂકું છું. જ્યાં સુધી આપણે આપણા શિક્ષણની આહુતિ આપવાને તૈયાર નથી ત્યાં સુધી દેશને સ્વતંત્ર કરી નહીં શકાય.

આજકાલ મારી પાસે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આવીને પોતાની વાતો હૃદયભેદક રીતે કહે છે, જ્યાં તેઓ બેબાકળા છે એમ હું જોઉં છું. અમે શાળા છોડી દઈએ તો કાલે જ બીજી શાળા મળે કે નહીં એવા સવાલ કરે છે. એ શિક્ષણનો મોહ છે. હું પોતે શિક્ષણનો વિરોધી છું એમ કોઈ નહીં કહે. હું ક્ષણે પણ વિચાર કે વાચન વિના નથી રહેતો. પણ ચોપાસ દાવાનળ સળગતો હોય ત્યારે આપણે ડિકન્સ કે શેક્સપિયર લઈને વાંચવા બેસી નથી શકતા. અત્યારે દાવાનળ સળગે છે. અત્યારે શિક્ષણનો મોહ ન જ રાખવો જોઈએ.

મેલા શિક્ષણનો ત્યાગ

તમને જો મનમાં સિદ્ધ થઈ ગયું હોય કે અંગ્રેજોએ પંજાબમાં ને ખિલાફતમાં હિન્દુસ્તાન ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે, દગો દીધો છે, તો તે અત્યાચારનું તેઓ પૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે, પોતાનું મલિન અંતઃકરણ પૂરું સ્વચ્છ ન કરે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ જાતનું દાન કે પગાર કે શિક્ષણ તેમની પાસેથી સ્વીકારવું એમાં મહાપાપ છે. રાક્ષસ પાસેથી આપણે શિક્ષણ નહીં લઈએ. મેલા હાથથી અપાતું શુદ્ધમાં શુદ્ધ શિક્ષણ પણ મેલું જ છે. અંગ્રેજો તો પોતાના મેલને પણ સ્વચ્છતા કહીને બતાવે છે.

અત્યારે આપણામાં જે દીનતા છે, પામરતા છે, આપણે જે ભ્રમણામાં પડેલા છીએ તે અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે જ છે અંગ્રેજી કેળવણી મળી ન હોત તો આપણે અત્યારે કંઈ હિલચાલ કરતા ન હોત એ મિથ્યા વાત છે.

દેશને માટે મરવું એ વૃત્તિ આરબોમાં છે તે આપણામાં નથી. આવી પતિત દશામાંથી જ્યાં સુધી આપણે નથી નીકળ્યા ત્યાં સુધી હું ભવિષ્ય કહું છું કે હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થઈ શકશે નહીં.

શિક્ષકો અને પ્રોફેસરોને હું હિંમતથી કહું છુ કે પ્રજાને જો ઊછળતી, ઉત્સાહિત કરવી હોય તો આવતી કાલે જ રાજીનામું આપજો. રાજીનામું આપનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ભારેમાં ભારે પાઠ શીખવશે

જો શિક્ષકોને શરાતન ચડી જાય, તેમને લાગી જાય કે જે સલ્તનત ઇન્સાફ નથી આપતી, પોતાના અન્યાયને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કરતી, તેની પાસેથી પગાર ન લેવાય, તો ગુજરાતમા આજે જ સ્વરાજ્ય છે શિક્ષકો જો હિંમત ધરીને કહેશે કે અમે ભીખ માગીનેયે સાચુ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ આપીશુ તો આકાશમા દેવતાઓ પણ જોવા આવશે અને તેઓ પૈસાના વરસાદ વરસાવશે

સુરત પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમની આમાવાડીમા સાર્વજનિક .....
અને હાઈસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો સમક્ષ
૬–૧૦–'૨૦ આપેલુ ભાષણ

અમદાવાદના વિદ્યાર્થી ભાઈઓને આપેલા ભાષણનો ‘સાર તમે વાચ્યો હશે, તેમાની કેટલીક વાત તમને કહેવા ઇચ્છુ છુ તમારા વડીલો સાથે સાજે વાત કરીશ હું જ્યા જાઉં છુ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો મારો વિશેષ સબંધ જાગતો રાખવા ઇચ્છુ છુ હું પોતે પણ ચાર દીકરાનો બાપ છુ, એટલે દીકરાની માબાપ તરફની ફરજ સમજી શકુ છુ હું પણ એક વખત ફરજંદ હતો અને જેને વડીલ તરીકે પૂજું તેવા કેટલાક માણસો હજી હયાત છે તેથી હું બાપ પ્રત્યેની પુત્રોની ફરજ સારી રીતે જાણુ છુ ફરજંદને એવી સલાહ આપી શકાય કે પ્રસગ આવ્યે બાપની સામે પણ થઈ શકાય એટલે મે વિરોધી સલાહ આપી કહેવાય હું જે ઉદ્ગારો કાઢવાનો છુ તે મારા પોતાના ફરજંદને સભળાવેલા છે મારે અનેક દીકરા છે, અનેક બાળકો બચપણથી મને સોપાયા છે અને તેમને મે ઉછેર્યા છે ગઈ કાલે જ એક ઢેડ માબાપે પોતાની દીકરીને મને સોપવા ઇચ્છા દર્શાવી એ છોકરી પહેલા મારી સાથે રહી ગઈ હતી મે એના બાપને કહ્યુ કે બહેન લક્ષ્મી ઉપરનો તમારો બધો દાવો ઉઠાવી લઈને જ તમે તેને મને સોપી શકો છો મને સોપાયેલા બધા છોકરાના માબાપો સાથે એવી શરત નહોતી, છતા જેમને મે ઉછેરેલા છે તેમને પણ પોતીકાં ફરજંદ જ સમજુ છુ જે સલાહ આજે હુ વિદ્યાર્થીઓને આપુ તેવી આકરી સલાહ મે મારા દીકરાને આપેલી છે યોગ્ય પ્રસગે મારી સામે, માબાપની સામે અને આખા જગતની સામે તમે થઈ શકો છો હું એમ ન કહું તો જે ધર્મ હું સમજુ છુ તેનો લોપ થાય ધર્મને ખીલવવો હોય તો જે વખતે ખરેખરી લાગણી થાય ત્યારે એ યજ્ઞમા મા, બાપ, સગાસબધી સૌનુ બલિદાન આપવુ ઘટે તો આપવુ જોઈએ, જેમ પ્રહ્લાદે પોતાના બાપનુ બલિદાન આપ્યુ હતું પ્રહ્લાદે પોતાના બાપની સામે લાકડી પણ નહીં ઉગામી, છતા હિરણ્યકશિપુના અંતઃકરણ વિરુદ્ધના હુકમને — વિષ્ણુનુ ભજન નહીં કરવાના હુકમને — ન માન્યો ને કહ્યુ, ‘આ

વખતે જે તમારા પણ પિતા છે અને તેના પ્રપિતાના પણ પ્રપિતા છે તેનો હુકમ હું માથે ચડાવીશ.'

તમારાં માબાપ કહે કે તમારે નિશાળ ન છોડવી અને હું છોડવાની કહું છું. હું કહું છું તે તમે ધર્મ તરીકે ઓળખી શકયા હો તો તમે વિનયપૂર્વક કહેજો કે અમે એ નિશાળમાં જઈ શકતા નથી. તમારી લાગણી ઉશ્કેરાઈ હોય તો આ ફરજ તમને પ્રાપ્ત થાય છે. હું આવી સલાહ શા માટે આપી રહ્યો છું? હું જે કહું છું તે દસ બાર વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીને નથી લાગુ પડતું. તેમને સ્વતંત્ર વિચારનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતો. તેમણે તો માબાપ કહે તેમ જ કરવું. 'આપણા શાસ્ત્રમાં છે કે બાળકનું પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરવું, દસ વર્ષ સુધી તાડન કરવું' — તાડન એટલે લાકડીથી મારવું એમ નહીં પણ બોધ કરી તેને સમજાવવું — અને સોળ વર્ષે પુત્રને પોતાનો મિત્ર માનવો. હું જુવાન છોકરાઓને આવી સલાહ કેમ આપું છું? ઘણાં વર્ષો થયાં સરકાર સાથે, બ્રિટિશ સલ્તનત સાથે હું સહકાર કરતો આવ્યો છું મારાથી વધુ સારો સહકાર કોઈએ કર્યો નહીં હોય, કારણ કે એથી વધુ સહકાર લગભગ અસંભવિત હતો. મારા એ સહકારમાં કાંઈ જ સ્વાર્થ નહોતો. મારે મારા ભાઈ કે દીકરાને સરકારી નોકરી અપાવવી ન હતી મને ઇલકાબની આશા નહોતી. એટલે મારો સંબંધ કેવળ સ્વચ્છ હતો. હું સહકાર ધર્મ — ફરજ સમજીને કરતો હતો. એના શાસનને હું માન આપતો આવેલો છું, તે એ શાસનમાં દંડ રહેલો છે તેથી નહીં, પણ એને માન આપવું જોઈએ એમ સમજીને એનો એક દાખલો આપીશ.

મને ત્રીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે શીતળા કઢાવવાનો સવાલ ઊભો થયો. હું માનું છું કે ગૌશીતળા કઢાવીને હું સારું નથી કરતો છતાં ૧૮૯૭માં મેં એ બાળકને ગૌશીતળા કઢાવ્યા અમુક દિવસમાં ગૌશીતળા ન કઢાવાય તો દંડ થાય. આ કાયદો ચોપડીમાં જ છે. પ્રજા એને જોઈતું માન નથી આપતી મને લાગ્યું કે મારે કાં તો એને માન આપવું કે કાં તો સરકાર સાથે ચોખવટ કરી લેવી એટલે કે તેના કાયદાનો સાદર અનાદર કરવો. કારણ આ કાયદો મને પસંદ નથી. પણ એને ફેરવું નહીં ત્યા સુધી એને તાબે રહેવું મને ઠીક લાગ્યું ને તેથી મેં છોકરાને શીતળા કઢાવ્યા. પણ એ જ ગૌ-શીતળાની સામે થવાનો પ્રસંગ આગળ ઉપર આવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમે જેલમાં ગયા. જેલના કાયદા મુજબ શીતળા કઢાવવા જ જોઈએ ત્યારે અમે અસહકાર કર્યો — સાદર અનાદર કર્યો. સરકાર ચાહે તો જેલમાં વધુ વખત રાખે પણ અમે શીતળા નહીં કઢાવીએ એમ અમે કહ્યું. સરકારને આખરે હુકમ કાઢવો પડ્યો કે એમાં ધર્મની વાત હોય તો ભલે કોઈ ન કઢાવે.

સહકારને મેં કેટલે દરજ્જે ખીલવ્યો છે ? સરકાર તરફની નાની નાની ઉપાધિઓને ગળી જવી અને તેની સાથે ચલાવી લેવું એ સુંદર ધર્મ છે એમ હું માનું છું. આપણે સ્વરાજ લઈશું ત્યારે પણ પાખંડ, ચોરી અને ડાયરિઝમ ચાલશે. હું એવો ભોળો નથી કે એવો પાખંડી નથી કે એમ કહું કે સ્વરાજથી સત્યયુગ થશે. આ સ્વરાજ સત્યયુગનું નહીં પણ કળિયુગનું જ હશે; એ અંગ્રેજો અને આરબોના જેવું હશે; પણ એ વખતનું ડાયરિઝમ સહ્ય હશે. સત્તા આપણા હાથમાં હશે; એટલે બહુ તો એ સત્તાનો આપણે પોતે દુરુપયોગ કર્યો હશે કે કરવા દીધો હશે. પણ આજે જે થયું છે તે એવું નથી; એ આપણી મરજી વિરુદ્ધનું છે. વાઈસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ કે લૉર્ડ સિંહને આપણે નીમ્યા હોત તો જુદી વાત હતી. આપણો વિરોધ ચામડીનો નથી, પણ રીતનો છે. મારા સાથી દયાળજી કે કલ્યાણજી અન્યાય કરે તો હું તેમનો વિરોધ કરું, કે તેમનું આપેલું દૂધ પણ ન લઉં. ભાઈ ઍન્ડ્રૂઝ, મહમદઅલી અને શૌકતઅલી સહોદર છે, પણ સરકાર એમને વાઈસરૉય નીમે તો તે પણ મને કબૂલ ન થાય; કેમ કે એ સરકારી ધોરણે નિમાયેલા હશે. આપણા પોતાના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે અને આપણને વિશ્વાસ પડે તો લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને પણ આપણે વાઈસરૉય નીમીએ. અને વિશ્વાસ ઊઠી જતાં ઉતારી પણ મૂકીએ. આજે આખું હિન્દ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કહે છે કે તમે ઊતરો, છતાં એ બેઠા જ છે. હું તો અંહીં કહ્યો તેવી જ જાતનો સહકાર કરવા ઇચ્છું છું. એમ અત્યારે નથી માટે અસહકાર ઇચ્છુ છું.

સલ્તનતનો સરવાળો

મેં સરકારની સલ્તનતનો સરવાળો કાઢ્યો, તો તે સરવાળો નહીં પણ આદબાકી જણાઈ. રિફૉર્મ્સમાં સુધારા આપવાનુ નહીં, પણ લઈ લેવાનું જણાયુ. સરકારની સત્તા મશીનગનથી નહીં પણ એનામાં રહેલા આપણા મોહથી ટકે છે. એ મોહ ત્રણ પ્રકારના છે દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુરે જેને માયામૃગ કહેલો છે એ ધારાસભાનો મોહ, અદાલતોનો મોહ અને કેળવણીનો મોહ. માનચકરામ ને ઇલકાબનો તો હું છેદ જ ઉડાવી દઉં છું, કારણ એ ધરાવનારા બહુ જ થોડા છે. પણ આ ત્રણ મોહમાં તો આપણે ઘણા ફસાયેલા છીએ. આપણા અગ્રેસર વિદ્વાન વડીલ લાલા લજપતરાય પણ એમાં ફસાયેલા છે. મને સદા પૂજનીય મદનમોહન માલવિયા પણ એમ માને છે કે મારી મતિ ફરી ગઈ છે અને હુ સૌને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. એઓ માને છે કે ધારાસભામાં જવું એ ધર્મ છે, નિશાળમાં જવુ એ ધર્મ છે. મારે મન ધારાસભામાં જવું એ પાપ છે, અદાલતમાં જવું એ પાપ છે, નિશાળમાં જવું એ મહા પાપ છે.

હું વકીલોને નહીં સમજાવી શકું એનું કારણ છે. એમનામાં કેટલી માયા રહેલી છે તે હું જાણું છું. બચ્ચાંકચ્ચાં, આરામખુરશી ને મોટરકારનો ત્યાગ મુશ્કેલ છે. પણ વિદ્યાર્થીને એવું કશું જ નથી. એને જેમ વાળો તેમ વળી શકે છે. જે ગુલામીની તાલીમ લે ને નોકરીને માટે શાળામાં જવાં જ કરે એને નહીં રોકું તો સલ્તનતની જડ નહીં નીકળે. હું એ જડ કાઢવા માગું છું. વિદ્યાર્થી મારફત સલ્તનતને ખાતરપાણી મળે છે; એ જળ નાયગરા ફૉલ્સ જેવાં — ગંગા, જમના, બ્રહ્મપુત્રાના એકત્ર ધોધ જેવાં છે. તમે સાનમાં સમજી શકશો કે એ વહેમી વિદ્યા — ગુલામગીરીની વિદ્યા — આપણને નથી જોઈતી. હું ગુલામી છોડવાના અલેફ એને — કક્કાને શીખવું નહીં ત્યાં સુધી બીજું બધું નકામું છે. મેલા પાત્રમાં દૂધ રેડયાં કરશો તો પાત્ર નહીં સુધરે પણ દૂધ મેલું થશે. આપણે ગુલામીના પાત્રથી ખરડાયેલા હોઈશું ત્યાં સુધી કેળવણી ધૂળધાણી છે. ઉપર દેવતાઓ હોય ને તે જુએ કે હિંદુસ્તાન મેલું પાત્ર છે, તો કેળવણીનો વરસાદ ફોકટ છે. માટે પ્રથમ સાફ થાઓ. કાયદા, વૈદકનું જ્ઞાન નહીં મળે તો હિંદુસ્તાન રસાતાળ નથી જવાનું; પણ ગુલામીથી રસાતાળ જશે. ત્યારે હિન્દ મનુષ્યના નહીં પણ જાનવરોના દેશ તરીકે ઓળખાશે. માણસ કોઈથી — મોટી સલ્તનતથી પણ — દબાઈને પોતાના શુદ્ધ ઉદ્ગાર ન બોલી બતાવે એનું નામ ગુલામી. એમાંથી નીકળવું એ આપણો પ્રથમ પાઠ. જે ધગશ મને લાગી છે તે જલિયાંવાલાના દૃષ્ટાન્ત તથા ઇસ્લામના અપમાનથી સૌને લાગો.

ઇસ્લામને ઘેરો એ હિંદને નોટિસ છે

હિન્દુઓને બેવડો મારો છે. ઇસ્લામીઓ ગુલામો બનશે ત્યારે એ ઇસ્લામી ગુલામો મારફત હિન્દુઓને ગુલામ બનાવવામાં આવશે. એ ત્રિરાશીનો દાખલો છે. મારે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય, છાંયા તળે બેસીને વિષ્ણુને ભજવો હોય તો મુસલમાનોને મદદ કરવી એ મારી ફરજ છે. મુસલમાનો કદાચ ભવિષ્યમાં જુલમ કરે તો હું તેમને કહું, 'ભાઈ, પેલો દિવસ યાદ કરો!' તમે પણ કહી શકો કે અમારામાંનો એક ગાંધી — એ ગમે તેવો હતો પણ — તમારે માટે કાંઈક કરી ગયો છે. છતાં ન ચાલે તો તમે લડી લેજો. હું તો મરદ થવાનું કહું છું. લાકડી ઉગામીને મરવા તૈયાર હોય તેના કરતાં લાકડી છોડીને મરે તે વધારે મરદ છે. હિમાલય ઉપર લાકડી લઈને કે ડોળીમાં બેસીને જે ચડે તેના કરતાં લાકડી કે ડોળી વગર જાય તેનો શ્વાસ કેટલો મજબૂત હોવો જોઈએ! ઉપર ચડીને એ આખા હિન્દની સામે ખડખડ હસશે. મારી પાસે બેઠેલા મારા ભાઈ મહમદઅલી એને નબળાઈનું હથિયાર ગણે છે. એ ખરું હો કે ન હો પણ તલવારનો ન્યાય પણ એમાંથી જ શીખી શકાય એમ છે. મેં ભાઈ શૌકતઅલીને કહ્યું કે મુસલમાનોમાં કુરબાનીની

તાકાત નથી. મરવાની તાકાત આવશે ત્યારે તેઓ જોશે કે તલવારની જરૂર જ નથી. છતાં જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે સુખે તલવાર કાઢજો. જે સલ્તનતે ઇસ્લામને દગો દીધો, જેણે હિન્દને પેટે ચલાવ્યું — કારણ એક પણ માણસ પેટે ચાલ્યો છે —, જેણે હિન્દની સ્ત્રીઓના બુરખા ખેંચ્યા — કારણ પંજાબમાં એ થયું છે —, એ સરકારની સાથે સહકાર હોય જ કેમ? ગમે એટલા પાકા રસ્તા મળે, દેશમાં ગમે એટલી સુલેહ વર્તે, તે કરતાં લોહીની નદીઓ વહે એ કબૂલ. અરે, રેલવે જાય, સ્ટીમર જાય, વ્યવસ્થા તૂટી પડે, એ બધુંયે એ સ્થિતિના કરતાં મારે મન બહેતર છે. મારા જેટલી જ ધગશ તમને થઈ હોય તો જે વિદ્યાર્થીને માબાપે ના કહી હોય તે પણ શાળાનો ત્યાગ કરી શકે છે. એક વિદ્યાર્થીના બાપે કહ્યું કે રાષ્ટ્રીય શાળા નીકળી છે તે કેવી ચાલે છે તે જોયા પછી થઈ રહેશે. રાષ્ટ્રીય શાળાની આવી પરીક્ષા કરીને બાળકને સરકારી નિશાળેથી ઉઠાડી લેનારથી હિંદ સર નથી થવાનું. વિદ્યા મળે કે ન મળે તેની પરવા ન હોવી જોઈએ. ગુલામી સ્થિતિમાં રહ્યાં આઝાદીની વાત શીખવી શકાતી હોય તોપણ તેથી સ્વતંત્રતા કેળવી શકાય જ નહીં. આ હું કહું છું તે બરાબર સૂઝી જાય તો બધું છોડી દેવું. પછી સૌ મળી રહેશે. ઈશ્વરી કાયદો છે કે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરે તો તેને સર્વ કંઈ મળે.

સુરતની શાળાઓમાંથી બધા વિદ્યાર્થી નીકળી જાય તો કેવું શુભ પરિણામ આવે? તે વખતે તો પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો તમને પૂછવા આવશે કે તમે કેવી શરતે રહેવા માગો છો? તમે કહેજો કે સરકારની સાથેનો સંબંધ અને મદદ છોડીને અમે ભિક્ષા માગીને પણ શાળાના ખર્ચની જોગવાઈ કરીશું. એ અસલી ન્યાય છે. પહેલાંના વખતમાં વિદ્યાર્થી ગુરુની પાસે સમિત્પાણિ થઈને જતો. ગુરુને કહેતો કે હું તમારું બળતણ લાવીશ, ગાય-ઢોરની સંભાળ રાખીશ; તમે મને ભણાવજો. પૂનામાં આવું એક અનાથ વિદ્યાર્થી આશ્રમ વિદ્યાર્થીઓ માધુકરી માગી લાવીને ચલાવે છે. તમે એમ કરજો, પણ અત્યારની તમારી શાળામાં જઈ તમારું મનુષ્યત્વ ખોઈ ન દેશો. તમારી ઉપર તો ભારે આશા છે.

અહીં સુરતમાં આ બે સંસ્થાઓ ભારે પડેલી છે. તેના વિદ્યાર્થીઓ બહુ સુંદર કામ કરી શકે સુરત અત્યારે બેસૂરત બની ગયું છે. હું સુરતમાં એંટની આશા રાખું છું. 'અમે વિદ્યા વિનાના રહીશું' અથવા તો અમારી શરતે જ ભણીશું.' બધા વિદ્યાર્થીઓ એટલું બળ બતાવે તો એક મહિનામાં ધારેલું થાય. છતાં બેચાર વિદ્યાર્થીઓને જ વસી જાય તોપણ તેઓએ તો આજે શાળામાથી નીકળી જવું રહ્યું. તેવાને હું કહીશ કે તમે સ્વરાજને સારૂ એક પગલું ભર્યું છે, હિન્દને માટે મોટું ભાષણ કર્યું છે. તમને ઘેરથી મદદ

ન મળે તો મજૂરી કરજો, હાથપગ વાળતાં નથી શીખતા તે શીખજો, પણ ગુલામીમાં ન પડશો. વિદ્યાર્થીઓ! જરૂર માનજો કે હિન્દને સારુ સ્વરાજ જોઈતું હોય તો શાળાનો, અદાલતોનો અને ધારાસભાનો મોહ તજવો જોઈએ. સ્વરાજનું સૌથી પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું પોતે સ્વચ્છ બનવું એ જ છે. જેને દાંત આપેલા છે તેને ચાવણ આપનાર સરકાર નહીં પણ સરકારનીયે સરકાર છે. આ આપણો પહેલો પાઠ છે. એ આપણે ભૂલી ગયા છીએ. હું તો શેઠ કે સરકારના ચાવણનો સ્વીકાર નથી કરતો. સરકારની હયાતી છતાં ઓરિસ્સામાં હજારો દુકાળિયા મૂઆ. હિંદમાં અનેક શેઠિયાઓ છતાં હજારો દુકાળિયા હરિશરણ થયા. તમે ઈશ્વરનું નામ લઈને, હિંમત રાખીને કંઈ પણ ગણતરી વગર — કશો પણ હિસાબ કર્યા વગર — ગુરુને અને માબાપને નોટિસ મોકલજો કે મારાથી શાળામાં નહીં જવાય. મેં કહ્યું છે તેથી ઉશ્કેરાઈને નહીં. હું તમારાં હૃદય અને બુદ્ધિને સતેજ કરી રહ્યો છું એ બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ ન કરતાં હોય તો બાળકને અધિકાર નથી કે વડીલની સામે થવું. એ તો એક જ બાળકને અધિકાર છે કે જેનું હૃદય મારા જેટલું જ ધગી રહ્યું હોય. દારૂડિયાં માબાપને દારૂના વ્યસનમાંથી છોડાવવા સારુ છોકરાએ તેના વારસાનો, ઘરનો, તેની છાયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તમને લાગે કે જે શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામીની છાયામાં છે તો માબાપની આજ્ઞા સામે થઈને પણ આવતી કાલે જ માહેમ કરજો.

સવાલજવાબો

સવાલ — મહાત્માજી! આપ માનો છો કે આપને પકડવામાં કે દેશપાર કરવામાં આવે ત્યારે દેશમાં શાંતિ રહેશે?

જવાબ — હા. અને શાન્તિ નહીં રહે તો માનીશ કે આપણે નાલાયક. મેં તલવાર છોડી તે વાપરતાં ન આવડી યા તો કમતાકાત છું તેથી નહીં. આજે પણ હું એક રિવૉલ્વર ફોડવાની તાકાત તો ધરાવું છું. અણીવાળો જમૈયો પેટમાં ભોંકવો હોય તો હું ભોંકી શકું એમ છું. છતાં મેં એનો ત્યાગ કર્યો છે, કારણ એથી ફાયદો નથી. મને, ભાઈ શૌકતઅલીને કે ભાઈ મહમદઅલીને પકડે ને દેશમાં શાંતિ ન રહે તો હિંદુસ્તાન હજી નથી સમજ્યું એમ મને લાગે. એવી અશાંતિ આયર્લૅંડમાં થઈ શકે, અરબસ્તાનમાં થઈ શકે. ત્યાં સૌને તલવાર રાખવાનો હક છે, ને સૌ તે વાપરી જાણે છે. તેમની વચ્ચે હું હોઉં ને સરકારે મને પકડ્યો હોય તો તેઓ સરકારને કહે કે લડીને લઈ જાઓ. પણ અહીં એવું નથી. અહીં શાન્તિ ન રહે તો મારે હિમાલય જવું પડે, કારણ કે મારે માટે ખુનામરકી ન થવા દેવાય. પણ આવી તાકાત હિંદુઓમાં નથી. મુસલમાનોમાં પણ નથી. મેં અલાહાબાદમાં મુસલમાન

ભાઈઓને કહેલું કે મેં આજે જે વાત મૂકી છે તે નવી નથી. બધાં શાસ્ત્રોમાં તે સૂચવાઈ છે. પણ આજ સુધી આપણે તેને ભૂલી ગયા હતા. તમને લાગે કે આજે જ તલવારથી મુકાબલો કરી ઇસ્લામનો બચાવ કરી શકીએ તો તલવાર ખેંચી શકો છો. ધારો કે વાઈસરૉયને ચૂપકીથી મારી શકીએ કે મરાવી શકીએ, પણ એથી ઇસ્લામનો બચાવ ન થાય. એથી માર્શલ લૉ થાય. તેનીયે દરકાર નહીં. પણ હિન્દુસ્તાન એથી દબાઈ જાય. આ માર્ગ અત્યારે જબરાનું નહીં પણ નબળાનું શસ્ત્ર છે. જો મુસલમાનોમાં તેવું જોર હોત તો તેઓ મને કહેત કે તું અમને તલવાર ખેંચતાં અટકાવવાનું કહેનારો કોણ? કુરાને શરીફનું ફરમાન છે. હિન્દુઓમાં પણ મારું ન માનનારા પડ્યા છે. છતાં હિંદુસ્તાનને આ ઘૂંટડો ભીતર્યો છે એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. જલિયાંવાલામાં મર્યા એ કંઈ શહીદ — વીર ન હતા. વીર હોત તો ડાયર ઉદ્ધતાઈથી આવ્યો ત્યારે કાં તો તલવાર ખેંચત કે લાકડી ઉગામત કે કાં તો સામી છાતીએ ઊભા રહીને મરત; નાસત નહીં. જેમ ઇમામ હજરત કરી ગયા હતા તેમ કરનારા હિન્દુસ્તાનમાં અત્યારે શીખ નથી, ગુરખા નથી, વાણિયા તો નથી જ, ને રજપૂતો તો કેવળ વાણિયા બની ગયા છે. એટલે જો હિન્દુસ્તાનમાં મારા પકડાવાથી અશાંતિ થાય તો હું કહું કે તમે હારી ગયા; કારણ તેવી તાકાત તમારામાં નથી. હું પકડાઉં તે દિવસે તો તમારાથી આજે નિશાળ ન છૂટતી હોય તો તે દિવસે છોડો, વકીલો વકીલાત છોડે, સિપાઈ સિપાઈગીરી છોડે ને લશ્કર હથિયાર છોડે. વળી હું ખેડૂત છું. ખેડૂતો તે દિવસે કહે કે અમે કર નથી આપવાના. આમ થશે તે જ દિવસે આપણો ઉદ્ધાર છે.

કદાચ અમને ત્રણેને એકસાથે ઘસડે. પહેલાં હું બેને સાથે પકડે તે માટે બંદગી કરતો હતો. હવે ત્રણને માટે કરું છું. આથી જ શૌકતઅલી એકલા દિલ્હી જતા હતા ત્યારે મેં ના પાડેલી. કેમ કે મારી મુરાદ પકડાઈએ તો બંને સાથે પકડાઈએ એવી છે. સરકારને પાગલપણું આવ્યું હશે ત્યારે અમને ત્રણેને કે ત્રણમાં જે વધુ ગુનેગાર જણાશે તેને પકડશે.

સરકાર આપણને તલવારથી દબાવી ન શકે. 'તમારી સલ્તનત ગેરકાયદે હશે તો તમોને તગડીને કાઢી મૂકશું' એ કહેવાનો મને હક હોવો જોઈએ. આજ સુધી મનમાં કંઈ અને પ્લૅટફૉર્મ ઉપર કહેવાનું કંઈ, શાંતિનો અર્થ અશાંતિ, એમ કરવાની નીતિ હતી. એ હવે ગયુ છે. આ બે ભાઈઓ ઉપર મને એટલી શ્રદ્ધા છે જ કે જે દિવસે એમને અશાંતિ કરવી હશે તે દિવસે અગાઉથી નોટિસ આપી દેશે કે આજથી એક પણ અંગ્રેજનો જાન સલામત નથી. આ વિષે તમે એ બન્ને ભાઈને પૂછજો. છૂટા છૂટા પૂછી જોજો. મને પૂછજો. ત્રણેના એક જ જવાબ નીકળે તો માનજો ને અમે પકડાઈએ ત્યારે

તમે બધા વૉલંટિયર બની શાંતિ જાળવવા નીકળી પડજો. નહીં તો માર્શલ લૉ થશે. માર્શલ લૉ થાય તેની હરકત નથી; પણ તે સરકારને ચાલુ જ રાખવો પડે એટલી લડત ટકાવવાનું આપણામાં જોર નથી તેની હરકત છે.

સ૦ — મહાત્માજી! આપ અંગ્રેજી નિશાળમાંથી છોકરાને ઉઠાવી લેવાનું કહો છો ત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક શાળાઓ છોડવાનું શા માટે નથી કહેતા?

જ૦ — મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ સરકારની મદદ અને સંબંધ ફગાવી દઈને સ્વતંત્ર થઈ શકે છે. નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટી આવું પગલું ભરવાની તૈયારીમાં છે.

સ૦ — આપ નિશાળ વગેરે છોડવાનું કહો છો ત્યારે સરકારની બીજી મદદ કે આગગાડીનો ઉપયોગ, પાણીના નળનો લાભ વગેરે છોડવાનું કેમ કહેતા નથી?

જ૦ — હું 'પ્રૅક્ટિકલ આઇડિયાલિસ્ટ' (વ્યવહારકુશળ આદર્શવાદી) છું એટલે જે વાત બની શકે એવી છે તે જ પ્રજા પાસે મૂકું છું. છતાં કોઈ એનો ત્યાગ કરે તો એને હું ધન્યવાદ આપું. મારા અસહકારની સામે મિસિસ બેસન્ટે જ્યારે એવી સૂચના કરી કે સરકારે ગાંધી અને શૌકતઅલીની ટપાલ બંધ કરવી, એમને આગગાડીની ટિકિટ ન આપવી વગેરે, ત્યારે મારી આસપાસ જે ભાઈઓ બેઠા હતા તેમને મેં કહેલું કે એવો પ્રસંગ આવે તે તે દિવસ સુંદર હશે. એથી ખિલાફત કે અસહકારનું કામ અટકશે નહીં.

સ૦ — મહાત્માજી! અમારે ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે તો નિશાળ છોડવાનું કેમ કહેવાય?

જ૦ — કેળવણી ફરજિયાત છે, કંઈ નિશાળ ફરજિયાત નથી.

સ૦ — અસહકારની બાબતમાં દેશી રાજ્યમાં શું કરવું?

જ૦ — દેશી રાજ્યોમાં રહેનારા તો ગુલામોના ગુલામ છે. હાલ તો સીધા ગુલામોની જ વાત કરોને. છતાં ત્યાંથી કોઈ આપોઆપ શાળા કે કૉલેજ છોડે તે વાત જુદી. પણ ત્યાં હિલચાલ કરવા હું ન જાઉં. એમાં દેશી રાજ્યોની કફોડી સ્થિતિ થાય. પણ વડોદરાના ગાયકવાડને જ એમ લાગે કે મારી મુસલમાન રૈયતના ધર્મનું રક્ષણ કરવા રાજપાટ છોડું પણ બહેતર છે તો એ વાત જુદી.

મૌલાના મહમદઅલી — એ પ્રશ્ન તો ન્યૂટનની બિલાડી અને તેનાં બચ્ચાંને ઓરડામાં દાખલ થવાનાં કાણાંઓ જેવો છે. એટલે કે મોટી બિલાડીનો રસ્તો થયો કે આપોઆપ બચ્ચું દાખલ થઈ જ જવાનું. બ્રિટિશ હિંદનો નિકાલ થયો કે તરત જ દેશી રાજ્યોનો પણ થયો જ સમજવો.

સ૦ — સરકાર રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બંધ કરાવે તો શું?

જ૦ — આ સરકાર શાણી સરકાર છે, એટલે એવું પગલું ન ભરે, અને જો ભરે તો તેથી કંઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણી અટકશે નહીં. ઊલટું જે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આજે શાળા કે કૉલેજ નથી છોડતા તેઓ તે દિવસે છોડીને બેસશે અને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને ઘેર ઘેર જઈને ભણાવતા થઈ જશે. એનો અટકાવ કોઈ પણ સરકાર ન કરી શકે. કરે તો એનો અર્થ એમ થાય કે હિંદુએ ગીતા ન વાંચવી, કારણ કે તેમાં યુદ્ધની વાત છે, અને મુસલમાનોએ કુરાન ન વાંચવું. એવું પગલું સરકાર ભરી શકે જ નહીં.

૮–૧૦–'૨૦ થી ૧૭–૧૦–'૨૦ — સંયુક્ત પ્રાંતમાં મુસાફરી. આ મુસાફરી તો ગાંડાની માફક કરી છે, એમ નીચેની રોજનીશી જોવાથી જણાશે: ૮ — રોહતક. ૯–૧૦–૧૧ — મુરદાબાદ. ૧૧ — રાત્રે ચંદોસી. ૧૨ — અલીગઢ. ૧૩ — હાથરસ, એટા, કાસગંજ. ૧૪ — કાનપુર. ૧૫ — લખનૌ. ૧૬ — શાહજહાનપુર. ૧૭ — બરેલી.

રોહતકમાં મૌલવી લાકાઉલ્લા અને સૂફી ઇકબાલને રાજદ્રોહી ભાષણો કરવા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા. એમાંના પહેલા ભાઈને કલકત્તામાં ગાંધીજી મળ્યા હતા. તેમની સાથે વાતો કરતાં ગાંધીજીએ મજાકમાં કહેલું કે, 'તમે કાંઈ કામ કરી બતાવો તો હું રોહતક આવું.' તેમણે કહેલું કે 'હું જેલમાં જાઉં તો આવો કે નહીં?' અને ગાંધીજીએ વચન આપેલું કે 'તો હું જરૂર આવીશ.' મૌલવી લાકાઉલ્લાએ તો વચન પાળ્યું એટલે ગાંધીજીને પણ વચન પાળવાની ફરજ પડી. રોહતક દિલ્હીથી પિસ્તાળીસ માઈલ ઉપર નાનકડો કસબો છે, અને ઝાઝી વસ્તી જાટ લોકોની છે. લોકો બહુ સાદા, ભોળા દિલના અને સાચાબોલા છે. મૌલવી લાકાઉલ્લાના ઉપરનું તહોમતપત્ર ગાંધીજીને રોહતકમાં સુભાગ્યે મળી ગયું. તહોમત એ હતું કે મૌલવી સાહેબે એક ભાષણમાં અંગ્રેજોને 'હરામજાદા', 'બેઈમાન' અને 'ધોકાખોર' કહ્યા. મૌલવી સાહેબે મક્કામદીના ઉપર ગોળી ચલાવવામાં આવી છે એમ કહ્યું હતું, અને સલ્તનત મિટ્ટીમાં મળનારી છે એમ કહ્યું હતું ગાંધીજીએ ભાષણમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે 'હરામજાદા' એ ગાળ છે. એ ગાળ પોતાના મોંમાંથી કદી ન નીકળે, પણ જરૂર તેઓ સરકારને 'બેઈમાન' અને 'ધોકાખોર' એટલે દગાખોર કહે, અને તે કહેવા માટે સરકાર પકડતી હોય તો તેમને જરૂર પકડે. મક્કામદીના ઉપર ગોળી ચાલી હતી એમ કહેવામાં મૌલવી સાહેબનું અજ્ઞાન હતું એમ ગાંધીજીએ કહ્યું, અને સાથે સાથે જણાવ્યું કે, "જે સલ્તનતે બેઈમાની કરી

છે, જે સલ્તનત ત્રીસ કરોડ પ્રજા તરફ જાલિમ બની છે, જે સલ્તનત ત્રીસ કરોડ પ્રજાને ઠગી રહી છે તે સલ્તનત, આ દુનિયામાં કોઈ ખુદા હોય તો જરૂર માટીમાં મળવી જ જોઈએ. ” મહમદઅલીએ મક્કામદીના વિષેના મોલવી સાહેબના વચન માટે કહ્યું કે, ખુદ એક અંગ્રેજ પ્રોફેસરે ઑક્સફર્ડમાં જાહેર કર્યું હતું કે મક્કામદીના ઉપર હવાઈ જહાજો ઊડયાં હતાં. એટલે મોલવી લાકાઉલ્લાનાં વચનમાં કાંઇક વિગતની જ ખામી હોઈ શકે, આ બન્ને મોલવીઓએ વકીલો મારફત કાંઈ બચાવ રજૂ કર્યો નથી.

રોહતક છોડીને બીજે દિવસે મુરાદાબાદ ગયા. ત્યાં સંયુક્તપ્રાંતની રાજકીય પરિષદ બહુ ભારે થઈ.

મુસલમાન ભાઈઓ ખિલાફતનો પ્રશ્ન ઊઠયો ત્યારથી રાજદ્વારી બાબતોમાં ભાગ લેતા થયા છે; તોપણ આવા જલસામાં ઝાઝા મુસલમાનો જણાતા નથી. આ પરિષદમાં તો મુસલમાનો અને હિંદુઓ એકબીજાની સાથે જોડાજોડ બેઠેલા જ્યાં ત્યાં નજરે પડતા હતા. સ્વાગત સભાના અધ્યક્ષ પણ મુસલમાન જ હતા. આ પરિષદના અધ્યક્ષ કાશીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાબુ ભગવાનદાસ હતા. તેમનું ભાષણ હિંદીમાં આપવામાં આવ્યું હતું. ભાષણ ગૌરવયુક્ત વાણીમાં લખાયેલા વિચારો અને વિદ્વત્તાથી ભરપૂર હતું. એનો સાર બાબુ ભગવાનદાસના શબ્દોમાં આપી શકાય એમ છે.

બાબુ ભગવાનદાસે બ્રિટિશ રાજ્યનાં બે મૂળ દુ:ખ બતાવ્યાં (૧) મનનું —એટલે તિરસ્કાર અને અપમાનનું દુ:ખ, (૨) તનનું — એટલે રોજગાર અને ખાવા પીવા પહેરવાના નાશનું દુ:ખ. બ્રિટિશ રાજ્યથી કેટલાંક સુખો પણ મળ્યાં છે. — શાંતિનાં, પોસ્ટ, પોલીસ, રેલવે, વીજળી, ગેસની બત્તી વગેરેનાં; પણ તે સુખો એવાં સુખ છે કે જે ભાંગ, ગાંજા, શરાબ અને અફીણથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી અંતરમાં પ્રાણ ક્ષીણ થતો જાય છે, ત્યારે બહારથી દેખીતી સ્ફૂર્તિ દેખાય છે, જેથી સ્વાધીનતા પ્રત્યેક રીતે ઓછી થતી જાય છે, પરવશતા વધતી જાય છે; અને જેમ પરાધીનતા વધતી જાય છે તેમ આપણો તિરસ્કાર વધતો જાય છે, અને ભાંગ, શરાબ, અફીણ પાઈને આપણી બધી દોલત બરબાદ કરવામાં આવે છે.

દોષ રાજનીતિના ધોરણનો છે. સરકારનો સિદ્ધાન્ત એ નથી કે હિંદીઓ સુખ મેળવે; સિદ્ધાન્ત એ છે કે રાજ્યની ઇજ્જત વધે. એ રાજ્યની નૈયત એ નથી કે હિંદીઓ અને અંગ્રેજોની વચ્ચે બરાબરી, ભાઈચારા અને મનુષ્યત્વભર્યું વર્તન રહે; બ૯કે એ છે કે હિંદીઓ હમેશાં શાસિત રહે — દૂઝણી ગાય અને હળ ખેંચનારા બળદ રહે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ રાજા

બાબુ ભગવાનદાસે રાજાપ્રજાનો સબંધ બહુ સરસ રીતે બતાવ્યો

આ દેશના પુરાતન સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તો રાજા ક્ષત્રિયવૃત્તિનો હોવો જોઈએ પ્રજાની રક્ષા કરીને તેની પાસે કર લઈ રાજ્યનો વહીવટ ચલાવે તે જ રાજા ઉત્તમ કહેવાય જે રાજા વેપાર કરીને પોતાની આમદાની વધારે તે વૈશ્યવૃત્તિ રાજા મધ્યમ કહેવાય, કારણ પ્રજાનો વેપારરોજગાર તેથી નષ્ટ થાય છે પણ જે નીચ રોજગાર કરે અને કરાવે — જેવા કે આબકારી અને અફીણનો પ્રચાર અને વેચાણ — તે રાજા અધમ છે આ નવા રાજ્યમાં શરાબ અને અફીણનો રોજગાર ચલાવવામાં આવે છે કેળવણીની જે રીત નવા રાજ્યે આપણા દેશમાં દાખલ કરી છે તેથી નવું ધન પેદા કરવાનો ઉપાય આપણે નથી શીખતા કેવળ એમના મોમાંથી રોટી અને રાજાનામાંથી પૈસા લઈને બીજાના મોમાં અને ખીસામાં મૂકવાની ચતુરાઈ શીખવવામાં આવે છે એ જ આ રાજનો દોષ છે આ દેશમાં લોકોને લુચ્ચાઈના ધંધા શીખવા અને કરવા પડે છે, કારણ અસલના બધા રોજગારો તો વિલાયતી રોજગારે ચૂરી નાખ્યા, અને અહીંની નીતિનું વાતાવરણ દૂષિત કર્યું

ટૂંકામાં અત્યાર સુધીની આ દુ ખો મટાડવાની પ્રણાલિકાનું વર્ણન કરીને બાબુ ભગવાનદાસે તે પ્રણાલિકામાંથી મળેલા સુધારાઓનું માયાવી સ્વરૂપ બતાવી આપ્યું પંજાબ અને ખિલાફત એ ભયંકર અપમાનો છે એમ થોડા જ વાક્યોમાં કહી દીધું, અને તેને માટે જે જલદ ઉપાય લેવામાં આવ્યો છે તેની ચર્ચામાં ઊતર્યા

અસહકાર 'રાજ્યમાન્ય (constitutional) નથી એ ભ્રમને ભગવાનદાસજીએ પહેલો ફોડ્યો તેમણે જણાવ્યું કે, આ રાજ્યમાં ફલાણું 'રાજ્યમાન્ય અને ફલાણું 'રાજ્યમાન્ય નહી' એમ ઠરાવવું મુશ્કેલ છે અમૃતસરમાં કોંગ્રેસ ભરવાની એક વાર મનાઈ થઈ ચૂકી હતી, પછી પરવાનગી મળી જો મનાઈ હોત તો કોંગ્રેસ 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' ન હતી, પરવાનગી મળી એટલે તે 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ થઈ ૧૯૧૭ની મિસિસ બેસન્ટની નજરબંધીનો વિરોધ કરવા કલકત્તામાં મનાઈ છતાં સભા ભરી એટલે લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ મનાઈ ઉઠાવી લીધી અને સભા 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' થઈ ગઈ! 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' અને 'અનકૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' ઠરાવવું એ તો અંગ્રેજ અમલદારોની હાથચાલાકીના ખેલ છે રોલૅટ ઍક્ટ, સિડિશિયસ મીટિંગ્સ ઍક્ટ, ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ, પ્રેસ ઍક્ટ, ગવર્નર જનરલના ઑર્ડિનન્સ, માર્શલ લૉ, આ બધી

વાતો જો 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' હોય તો પ્રજાના પ્રાણ લેવા એ પણ 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' છે

આપણો ધર્મ શું કહે છે

પશ્ચિમના વિલાયતી કાનૂનો ગમે તેમ કહે, પણ આ દેશના હજારો વર્ષના પુરાણા ધર્મના કાનૂન જે આદિરાજ મનુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે, તથા તેમની પછી લખાયેલી શુક્ર અને બ્યાસાદિ ઋષિઓની નીતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જો રાજા અને રાજાના નોકરો અધર્મ કરે, અન્યાય કરે અને સાચો પન્થ છોડીને વિપન્થે ચાલે અને પ્રજાને પીડે તો પ્રજાની તરફથી તેનો નિગ્રહ થવો જોઈએ, દંડ થવો જોઈએ પુરાણા કાળમાં તો રાજાને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી હતી, અને રાજાને ચેતવણી આપવામા આવતી હતી કે તેણે કર લઈને પ્રજાના પગારદાર નોકર તરીકે અને ગુલામ તરીકે રહેવું, અને પોતાનો આરામ છોડી, પ્રજાના આરામને સાધવો, એટલું જ નહી પણ જો પોતાની આપખુદીથી તે પ્રજાને દુખ દેશે તો જે દંડથી પ્રજામાના દુષ્ટ જનોનું દમન કરવાનું ઠરાવ્યું છે તે જ દંડથી રાજાનું દમન થશે

આ સિદ્ધાન્તોના પ્રતિપાદન માટે ભગવાનદાસજીએ ટાંકેલા અવતરણો જેમના તેમ અહી આપી દઉં છુ:

यथा हि गर्भिणी हित्वा स्व प्रिय मनसाऽनुगम।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसशयम्॥
वर्तितव्य कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना।
स्व प्रिय तु परित्यज्य यद्यल्लोकहित भवेत्॥[1]

(મ ભા શા અ ૫૫)

प्रजा समुद्विजते यस्माद्यत्कर्म परिनिन्दति।
त्यजयत धनिकैर्यस्तु गुणिभि स नृपाधम॥
नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्य वाणिज्य चाप्यनुष्ठित।
सशय लभते विचित्तेन राजा विगह्यते॥
अधर्मशीलो नृपतिर्यथा त भीषयेज्जन।

[1] જેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રી પોતાને મનગમની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને કેવળ ગર્ભનું જ હિત થાય તેમ કરે છે, તેવી જ રીતે હે કુરુશ્રેષ્ઠ (યુધિષ્ઠિર), નિરંતર ધર્મ અનુસાર વર્તન કરનાર રાજાએ પણ પોતાને ગમતી વસ્તુઓ જતી કરીને લોકોનું હિત થાય તેવુ જ વર્તન કરવુ જોઈએ

बहूनामैकमत्यं हि नृपतेर्बलवत्तरम्।
बहुसूत्रकृतो रज्जुः सिंहाद्याकर्षणक्षमः।[२]

જે રાજા આટલાથી પણ ન સમજે તો।

नवीनकरशुल्कादेर्लोक उद्विजते यतः।
गुणनीतिबलद्वेषी कुलभूतोऽप्यधार्मिकः॥
नृपो यदि भवेत्तं तु त्यजेद्राष्ट्रविनाशकम्।
तत्पदे तस्य कुलजं गुणयुक्तं पुरोहितः॥
प्रकृत्यनुमतिं कृत्वा स्थापयेद्राज्यगुप्तये।[३]
('શુક્રનીતિ' અ. ૨૭૪-૨૭૫)

અંતિમ દંડ મનુ ભગવાન આ પ્રમાણે જણાવે છે:

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते।
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्।
वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च॥[४]

આ પ્રમાણે આપણા દેશના પુરાતન 'કૉન્સ્ટિટ્યૂશન' અનુસાર રાજાની નીતિ અનીતિની તપાસ થઈ શકતી હતી, અને રાજાની કસૂર સાબિત થયે

---

૨. જેનાથી પ્રજા બહુ દુઃખ પામે છે, જેના કામને ચારે કોર વખોડવામાં આવે છે અને ગુણવાન તથા પૈસાદાર લોકો જેનો સંગ કરતા નથી તે રાજા અધમ જાણવો.

ખેતી, ગોપાલન, અને વેપાર કરનાર માણસ એ ધંધાઓ કરતાં સંશયમાં કે જોખમમાં પડે તો તેથી રાજા જ વગોવાય છે.

અધર્મશીલ રાજાને લોકોએ ધાક બતાવવો જોઈએ. અનેક લોકોનો સંપ કે એકમત રાજાના બળ કરતાં વધુ બળવાન છે. જેમ કે, અનેક તાંતણાના બનેલા દોરડા વડે સિંહ વગેરે જેવા બળવાન પ્રાણીઓને પણ બાંધી ખેંચી શકાય છે.

૩. નવા કરવેરાને પરિણામે પ્રજા ઉદ્વેગ પામે છે; તેથી તેમ કરનાર રાજા રાજકુળમાં જન્મેલો હોય તોપણ તે ગુણ અને નીતિનો દ્વેષ કરનારો અને અધાર્મિક હોય તો તે રાષ્ટ્રનો વિનાશ કરનારો છે એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને તેની જગ્યાએ તેના કુળમાં જન્મેલા કોઈ ગુણવાન પુરુષને રાજ્યનું રક્ષણ થાય તે માટે પ્રજાની અનુમતિ લઈને પુરોહિતે ગાદી પર બેસાડવો જોઈએ.

૪. વિષયલંપટ, ક્રોધી અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિવાળો રાજા દંડ વડે જ અમાત્ય વગેરે દ્વારા હણાય છે. દંડ મહા તેજસ્વી હોય છે; તે નીચ વૃત્તિવાળા કે અસંસ્કારી રાજા વડે મુશ્કેલીથી ધારણ કરાય છે. દંડ રાજધર્મથી ચલિત થયેલા રાજાનો તેના બાંધવો સહિત નાશ કરે છે.

વેન અને નહુષ, તેમ જ પિજવનનો પુત્ર સુદા તથા સુમુખો નિમિ — એ બધા રાજાઓ તેમના અવિનય કે ઉદ્દામપણાને કારણે વિનાશ પામ્યા.

કસૂરના પ્રમાણમાં સજા પણ થતી હતી. માત્ર આ પ્રમાણે, તપાસ કરવાનો અને સજા કરવાનો ખરા સાધુ પુરુષોને અખત્યાર હતો.

પણ સરકારે તો "કૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ"ના ચાહે તે અર્થો કર્યા છે. આપણા વિલાયતી ભાઈઓએ દેશનું અંધારણ એવું કર્યું છે કે જેથી રાજા માત્ર પૂતળું બની રહ્યો છે. બધું કામ રાજાના પ્રતિનિધિ કરે છે; અને જોવા જેવું એ છે કે મુખ્ય પ્રધાન ખુદ તો 'અનકૉન્સ્ટિટ્યૂશનલ' વસ્તુ છે, કારણ તેનું નામ વિલાયતી કાનૂનમાં નથી. તે પણ જ્યાં સુધી લોકમતનો ટેકો હોય છે, ત્યાં સુધી જ પોતાના પદ પર કાયમ રહી શકે છે.

આ દેશમાં કૉન્સ્ટિટ્યશન અંગ્રેજોએ એવું કર્યું છે કે નથી તેમાં રાજા, કે નથી પ્રજા. કુલ અખત્યાર માત્ર નોકરોના હાથમાં રહેલો છે; અને તે નોકરોને પસંદ કરવાનો કે કાઢી મૂકવાનો એકે અધિકાર પ્રજાની પાસે નથી.

આ પ્રમાણે 'અસહકાર'ની રાજ્યમાન્યતા નહીં તો ધર્મમાન્યતા સમજાવી બાબુ ભગવાનદાસે અસહકાર વિષેના નરમ ગરમ દળના વિચારોનું વિવેચન કર્યું અને પોતાનો મત બતાવ્યો. ભગવાનદાસજી કૉંગ્રેસના ઠરાવની બધી વિગતોને સ્વીકારતા નથી. ધારાસભામાં સારા સારા માણસો ન જવાથી નઠારા માણસો જશે અને ધારાસભાનું કામ ઠીક નહીં ચાલે, શાળા, પાઠશાળાઓ પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા વિના ચાલી નથી શકવાની, એમ તેમને લાગે છે. અત્યાર સુધીના કામનું કંઈ ફળ નથી આવ્યું તો એક વર્ષની અંદર આપણે શું કરીશું? મહાત્મા ગાંધી, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ અને શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સાહેબે જે કાર્યક્રમ ઘડ્યો છે તે નહીંના કરતાં તો કાંઈક સારો છે; પણ કાંઈ 'ઑરગૅનિઝેશન' (સંગઠન) નથી, આપણા કાબૂના રોજગાર આપણા હાથમાં નથી કે વકીલો પોતાની વકીલાત વગેરે છોડીને ઉપાડી શકે. હા, ઈશ્વરની મદદ ઊતરી પડે તો કાંઈક થાય; પણ ઈશ્વરની મદદ ન મળે અને એક વર્ષમાં કાંઈ ન થાય તો ભારે મોટી મૂર્ખાઈ થશે અને પહેલાં કરતાં વધારે ભારે પરતંત્રતા જામશે.

વળી દેશમાં ક્રોધ, આવેશ, ઇત્યાદિનો પાર નથી, ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓનો પાર નથી, ત્યારે શાંતિથી અને કાર્ય કરનારા યોગ્ય માણસો વિના અસહકાર જેવું શસ્ત્ર શી રીતે ચલાવાશે?

ત્યારે ઉપાય શો છે? ઉપાય માત્ર આપણા પુરાણા ગ્રન્થોમાંથી મળતો 'વિદ્યા અને તપસ્યાનો છે એમ બાબુ ભગવાનદાસજીએ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું. જે મહાત્મા ગાંધીની વિદ્યા અને તપસ્યાને વશ થઈ ઇંગ્લંડનું મંત્રીમંડળ સુધ્ધાં થરથરી રહ્યું છે, તેવા ઘણા ગાંધી થાય — તેવી વિદ્યા અને તપસ્યાવાળા ઘણા ગાંધીઓ થાય — તો જ ઉદ્ધાર છે. આવી વિદ્યા

અને તપસ્યાની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરેલું દેશસેવક મંડળ તૈયાર કરો, જેઓ પોતાનો બધો વખત દેશને અર્પણ કરીને કુરબાનીને માટે તૈયાર રહે. આપણું અર્જુન અને ઇબ્રાહીમના જેવી કુરબાનીઓ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય કોઈ નથી.

બાબુ ભગવાનદાસના ભાષણના ઉપર આપેલા સાર ઉપરથી જણાશે કે તેઓ તૈયારીની ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે, અને તે વાત બરાબર છે. પણ આપણે તૈયાર નથી એનો અર્થ તૈયાર નહીં થઈ શકીએ એમ નથી, અને તૈયાર થઈ રહીએ ત્યાં સુધી રાહ જોઈને બેસીએ તો યોગ્ય મુહૂર્ત ખોઈ બેસીએ. વિદ્યા, તપસ્યા અને કુરબાનીનો ઉપદેશ તો સૌએ સંઘરવા જેવો જ છે.

ઠરાવો

આ સુંદર ભાષણ પછી બીજે દિવસે પરિષદમાં પ્રથમ ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો, તે કોંગ્રેસના ધ્યેયમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની કોંગ્રેસને ભલામણ કરવા બાબતનો હતો. ભાઈ સુંદરલાલ, જવાહરલાલ નેહરુ, વગેરે એ ઠરાવના સમર્થનમાં બોલ્યા. આ ઠરાવ વિષે બોલતાં એક ગૃહસ્થે એક રમૂજી દાખલો આપ્યો: "એક બાઈ અદાલતમાં ગઈ. તેને ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, 'તારી ઉંમર કેટલી છે?' તેણે કહ્યું, 'પચીસ' ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, 'પાંચ વર્ષ ઉપર તું અહીં આવી હતી ત્યારે પણ તેં પચીસ વર્ષની ઉંમર કહી હતી અને આજે પણ તું પચીસ વર્ષની છે?' બાઈએ કહ્યું, 'હા, હું તો છું તેની તે જ છું.' પેલી બાઈની જેમ આપણી કોંગ્રેસને છે તેની તે જ નથી રહેવું."

આ ઠરાવ પસાર થયા પછી અસહકારનો કોંગ્રેસે પસાર કરેલો ઠરાવ પરિષદ સ્વીકારે છે તથા તેનો અમલ કરવાને પગલાં લેવાની પ્રાન્તિક સમિતિને ભલામણ કરે છે એવો ઠરાવ રજૂ થયો. એ રજૂ થયા પછી એક ભાઈ તરફથી તેના ઉપર સુધારો રજૂ થયો કે 'પરિષદ અસહકારના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે, પણ શાળાત્યાગ, અદાલતત્યાગ, અને ધારાસભાત્યાગનાં પગલાં યોગ્ય નથી માટે નાગપુર કોંગ્રેસને ભલામણ કરે છે કે કોઈ બીજાં યોગ્ય પગલાં આદરે.' આ ગૃહસ્થે રજૂ કરેલી દલીલોમાં એક આ હતી તેમનું ભાષણ એક જ પ્રશ્નમાં મૂકી દઈ શકાય: 'અત્યાર સુધીમાં શું કામ થયું? કેટલી શાળાઓ ખાલી થઈ? કેટલા વકીલોએ વકીલાત છોડી?'—'કેટલા જણ ધારાસભામાં જતા અટક્યા?' એ પ્રશ્ન તો સુભાગ્યે ન પુછાયો.

અહીં પરિષદનું કામ બંધ થયું. બીજે દિવસે એ જ ઠરાવ ઉપર બોલનારા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી, અલીભાઈઓ, માનનીય પંડિત માલવીજી,

પંડિત મોતીલાલજી, ગાંધીજી, ઇત્યાદિનાં નામે અગાઉથી જાહેર થયા હતા એટલે સભામાં એકે જગ્યા ખાલી રહી ન હતી.

પંડિત મોતીલાલજી

પંડિતજીએ પેલા પ્રશ્નોનો જે એક જ જવાબ હોઈ શકે તે આપ્યો: 'Circumspect યાને તમારી આસપાસ આંખ ઉઘાડીને જુઓ. અત્યાર સુધીના ટૂંકા વખતમાં કેટલું કામ થયું છે તે સંભળાવ્યું. 'ક્રમશઃ' શબ્દ જે પોતાને લીધે જ ગાંધીજીએ ઠરાવમાં દાખલ કર્યો હતો તેનો અર્થ સમજાવ્યો, અને પોતાનો જ દાખલો આપી બીજા વકીલોને તેમનો ધંધો છોડવાની વિનવણી કરી. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે 'ક્રમશઃ' શબ્દનો કદી એવો અર્થ નથી થતો કે માણસ ધીમે ધીમે પોતાની કમાણી ઓછી કરતો જાય અને આખરે ઘણે વર્ષે ધોળા વાળ થવાનો વખત આવે ત્યારે છોડે. એ શબ્દ તો જેઓ અગાઉથી પોતાના વચનવાયદાથી બંધાઈ ગયા છે તે વચનવાયદા જેમ બને તેમ જલદી પૂરા કરી નાખી શકે તેટલા પૂરતા રક્ષણ માટે રાખવામાં આવ્યો હતો.

માલવીજી

માલવીજીનું ભાષણ તેમનાં ગયા બે મહિનાનાં બધાં ભાષણોથી વિલક્ષણ હતું. પોતાની સ્થિતિનું સમર્થન કરવા માટે આ સમયે પંડિતજીએ વાપરેલી દલીલો પંડિતજીના મોંમાં શોભે એવી ન હતી એમ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે.

તેમણે કહ્યું, "સરકારની સાથે સંબંધ છોડો તેની સાથે મને તકરાર નથી, બાળકો શાળામાંથી ઉઠાવી લો તેની સાથે મને તકરાર નથી, વકીલાત છોડો તેની સાથે મને તકરાર નથી, પણ જ્યારે કૉંગ્રેસ કૉન્ફરન્સ દ્વારા તમે લોકોને તેમ કરવાની ભલામણ કરો છો ત્યારે મને લાગે છે કે તમે દેશનું નુકસાન કરો છો."

દેશમાં અપાતી કેળવણી બરાબર નથી, તેમાં ધર્મનું તત્ત્વ નથી, માટે નવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ એવી જબરદસ્ત દલીલથી કરોડ રૂપિયા દેશમાંથી એકઠા કરી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય ઊભું કરનાર પંડિતજીના મોંમાંથી, આ પછી જે દલીલ નીકળી તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી હતી. તેમણે પૂછ્યું, "હમણાં શિક્ષણ મળે છે તે ગુલામ બનાવે છે માટે તે તજવું જોઈએ એમ તમે કહો છો, તો હું પૂછું છું કે તમારામાંના મોટેરાઓએ કયું શિક્ષણ લીધું હતું? તમારા ગાંધી, શ્રદ્ધાનંદજી, મહમદઅલી, મોતીલાલજી, શું શીખ્યા હતા? એ જ તાલીમ મેળવીને તેઓ દેશાભિમાન શીખ્યા, દેશપ્રેમી થયા."

"અંગ્રેજોએ તાલીમ ન આપી હોત તો ગાંધીજી, શ્રદ્ધાનંદજી જેવા સંન્યાસીઓ શી રીતે રાજકાજમાં ભાગ લેવા નીકળી પડત?

"હાલની કેળવણીમાં ખામી છે, પણ તે ખામી સુધારો, વિદ્યાલયોમાં ધર્મનું અને સ્વદેશભક્તિનું શિક્ષણ આપો; તેવું શિક્ષણ સરકાર ન આપવા દે તો તે શાળાઓ — વિદ્યાલયો બંધ કરો." તેમણે હાલની પદ્ધતિને ચાલતી રેલગાડીની ઉપમા આપી: "આ રેલગાડી ચાલી રહી છે. ખામી માત્ર એટલી જ છે કે સ્ટેશન ઉપર પાણી નથી મળતું. તો સ્ટેશને સ્ટેશને પાણી રખાવો, પણ તેમ ન કરતાં, રેલવે ગાડી જ બંધ કરો, પુરાણાં બળદગાડાંઓથી કામ લેવાનો વિચાર કરો, એમ કહેવામાં શું ડહાપણ?

"આ તાલીમમાં રોગ શો છે? કશો રોગ નથી. તેમાંથી ગોખલે, રાનડે, દાદાભાઈ પેદા થયા, તે તાલીમ લઈને જ આપણે અંગ્રેજોથી નાગાજ થયા છીએ શાળાઓ આપણી, તેમાં શીખનાર આપણા જ લોકો, અને તેને ચલાવવાને આપણો જ પૈસો — શા માટે તેનો ઇનકાર કરીએ? સરકાર અને આપણો સબંધ વાસી અને મગીરનો છે પૈસો આપણો છે, સરકાર ન આપે તો આપણે લડીને લઈએ છીએ સરકારની મદદ લેવાની બે રીત છે. એક ગુલામની રીત, અને બીજી માલિકની રીત આપણે માલિકની રીતે મદદ લેવા માગીએ છીએ"

ધારાસભામાં જવા વિષે બોલતાં તેમણે કહ્યું: "જે લોકો સ્વરાજ્ય મેળવવાના કસમ ખાઈને જવાના છે તેમને પણ તમે રોકશો? ધારાસભામાં જઈને ઠરાવ કરીએ કે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ અમને નથી જોઈતા, અને છતાં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ ન જાય તો ધારાસભામાંથી ઊઠી જઈએ તેમાં વધારે ગૌરવ કે ધારાસભામાં પહેલેથી જ ન જવામાં વધારે ગૌરવ? અને છેવટે ચૂંટાયા છતાં પણ તમે જવાને બંધાયેલા નથી તમારી જગ્યા તમે ખાલી રાખી શકો છો નહી જાઓ તો કેટલાક જમીનદારો જેમણે ઝેરી તાલીમ નથી લીધી તેઓ જવાના, અને તેઓ ત્યાં જઈને શું ધોળશે? મેદાનમાં પડીને લડવાને બદલે મેદાનમાંથી ખસી શું જાઓ છો?"

આ દલીલો આટલા વિસ્તારપૂર્વક આપી છે તેનું કારણ એ છે કે આમાંની ઘણી દલીલો સામાન્ય છે, ને તરત જ ઊડી શકે એવી છે, 'નવજીવન'ના પાનામાં તો તેમાંની ઘણીખરી નિરસ્ત થયેલી છે, અને પંડિતજી જેવા પુરુષો તો તે ન જ કરે એમ માનેલું તે હવે ખોટું પડ્યું છે. પંડિતજીએ અંતે નબળામાં નબળા હથિયારોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી દુ:ખ થાય છે

મહમદઅલી

આ પછી મહમદઅલી ઊઠ્યા. તેમને ઉપરની દલીલો ઉડાવવામાં શી મુશ્કેલી હતી? તેમણે જણાવ્યું, "આટલે આટલે વર્ષે મોતીલાલજી જેવા ગણ્યાગાંઠ્યાને દાંત ફૂટ્યા છે, અને આંખે બાંધેલી અંધારી છૂટી છે, તે દેશનાં નસીબ કે કમનસીબ? આજે હજારો મોતીલાલજી હોત તેને બદલે એક મોતીલાલજી છે તે હાલની તાલીમને નહીં તો શેને મુબારક? મહાદુઃખની વાત એ છે કે એ તાલીમની મહામાયા આપણને ભોળવી રહી છે; એ ઝેરને આપણે અમૃત સમજી રહ્યા છીએ.

"પંડિતજી અભ્યાસમાં ફેરફાર કરવાની વાત કરે છે! અભ્યાસમાં શા ફેરફાર કરીશું? જ્યાં સુધી પહેલો પાઠ ગુલામીનો છે ત્યાં સુધી બીજા હજારો આઝાદીના પાઠથી શું વળવાનું છે? એ 'પ્રથા'માં ઝેર ભરેલું છે, અને એ પ્રથાની સામે આપણો બળવો છે."

ગાંધીજી

ગાંધીજીને પંડિતજીના ભાષણથી દુઃખ થયું હતું એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેમણે તેમની દલીલોમાંની એકેને સ્પર્શ ન કરતાં એટલું જ જણાવ્યું કે, "જે સલ્તનતની અને જેની તાલીમની એવી અસર થઈ રહી છે કે તેની નીચે રહેલા આખા દેશનું ભલું કરવાનો મંત્ર જપનારા મારા ભાઈ માલવિયાજી એમ માની રહ્યા છે કે એ સલ્તનત પાસે એ તાલીમમાંથી કાંઈ મેળવી શકાય, તે જ સલ્તનતની સાથે હું આજ ઘડીભર સહકાર કરી શકતો નથી."

અસહકાર વિષે એમના વિચારો અગાઉ જણાવ્યા છે એના એ જ ટૂંકામાં હિન્દુસ્તાનીમાં એમણે જણાવ્યા અને કહ્યું કે, "પંજાબના જેવા અઘોર અન્યાય કરીને પંજાબને ભૂલી જવાની સલાહ આપવા જેવી બેહયાઈ જે સરકાર કરે છે, મેસોપોટેમિયામાં પારકાને ગળે પરતંત્રતાનો ફાંસો નાખવા માટે જે સરકાર સિપાઈઓ મોકલી રહી છે, જે સરકારની નિશાળોમાં આવા પાપાચારો છતાં યુનિયન જૅકને સલામી માગવામાં આવે છે, તે સરકારની ધારાસભામાં, અદાલતમાં, નિશાળોમાં જવું હરામ છે."

શૌકતઅલીનાં માતાજી

અલીભાઈઓનાં માતાજી બુરખો નાખી પ્લેટફૉર્મ પર આવતાંની સાથે આખી સભાએ ઊભી થઈને તેમને વધાવી લીધાં. પ્રથમ તો તેમનો અવાજ ધીમો હોઈ તેમનું જ કહેલું મોટે અવાજે સંભળાવવા માટે શૌકતઅલી ઊભા હતા. પ્રથમનું વાક્ય શૌકતઅલીએ કહી સંભળાવ્યું: "આવી મિજલસમાં આવવાનો પર્દેનશીન ઓરતોનો રિવાજ નથી; પણ હવે સમય એવો આવ્યો છે કે

મારા જેવી બુઝરગ માત્ર નહીં, પણ જુવાન છોકરીઓ પણ આવી મિજલસોમાં ભાગ લેશે." આ વાક્યને ભારે દર્શનાદ સાથે લોકોએ વધાવી લીધું, અને એ દર્શનાદથી જાણે તેમના અવાજમાં પણ જોર આવ્યું હોય તેમ તેઓ પોતે જ બોલવા લાગ્યાં. બે ત્રણ મિનિટ બોલ્યાં હશે, પણ તેની ચમત્કારિક અસર થઈ. તેમણે પૂછ્યું, "હું તમને પૂછું છું કે ખુદા જોરાવર છે કે સરકાર? તમને પેદા કોણે કર્યા? તમે જાનમાલ બચાવીને શી ઇજ્જત મેળવવાના છો? દિમનને મજબૂત કરો, ખુદાને યાદ કરો. મુસલમાનને માટે ઇસ્લામથી વધારે કોઈ વસ્તુ નથી. મારા પોતાના દીકરા મારા નથી, ખુદાના છે. ખુદા તેને મારે કે ઉગારે. મેં તેમને ખુદાને સોંપ્યા છે. ખુદાનો ડર કરો, ઇન્સાનનો શો ડર કરો છો? ખુદા તમને તાકાત આપે — એટલું કરવાની કે જેથી તમારી, તમારા દેશની, તમારા ધર્મની ઇજ્જત કાયમ રહે. હિંદુમુસલમાન એક થાઓ. પછી સરકાર તમને મારી નથી શકતી; અને મરવાનું એક વખત છે." આની શી અસર થઈ હશે એ તો આ ટૂંકાં ને ટચ હૃદયસોંસરાં પેસી જનારાં વાક્યો વાંચવાથી જ કલ્પી શકાશે. મત લેવાતાં બે કે ત્રણ હાથ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા. બાબુ ભગવાનદાસે બહુ ઔદાર્યથી એ ઠરાવ પસાર થયેલો જાહેર કરતાં કહ્યું: "અલીભાઈઓની માતા નહીં, પણ હિંદુ અને મુસલમાન એ બેઉ રૂપ પુત્રોની માતા — એ દેવીએ આપણને આશીર્વાદ આપ્યો છે આપણું કુશળ છે."

યુનિવર્સિટીઓ પાસે અસહકારનો ઠરાવ

પણ એથીયે વધારે અગત્યનો ઠરાવ તો હજી બાકી હતો. એ ઠરાવ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી અલીગઢ, અને કાશીનું હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય સરકારની મદદ લેતાં બંધ થાય અને સરકારનો 'ચાર્ટર' ફાડી નાખે, તેમ ન થાય તો વિદ્યાર્થીઓ એ સંસ્થાને ખાલી કરે એ મતલબની લાગતાવળગતાઓને ભલામણ કરવાનો હતો. એને માટે બોલનારા પસંદ કરવામાં પણ ભારે ઔચિત્ય હતું. અલીગઢ માટે ઊભા થયા શૌકતઅલી, જેમણે અલીગઢ કૉલેજને પોતાની માતાની જેટલી ચાહી છે, જેની આબાદીમાં એમણે અભિમાન લીધું છે. કાશીના વિશ્વવિદ્યાલય માટે ઊભા થયા પંડિતજીના દિલોજાન દોસ્ત અને વિશ્વવિદ્યાલયને નખથી શિખ સુધી જાણનાર બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્ત

મૌ. શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે, "લાખ રૂપિયાની ગંદી ગ્રાન્ટ સરકારને પાછી એનાયત કરીને શિક્ષણમાં અસહકાર કરવાની ભારે પરીક્ષાઓ પાસ થવાનું અલીગઢના નસીબમાં છે બારસો છોકરા ખાલી કરી તેને ખિલાફતની ખિજમતમાં હું મોકલી શકીશ તો તે તાલીમના કરતાં હું તેમને બીજી વધારે ચડતી તાલીમ કઈ અપાવી શકીશ?"

બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તે અતિશય વિનય અને નમ્રતાથી પંડિતજીના કેળવણી વિષેના ખ્યાલની વિચિત્રતા ઉઘાડી પાડી. "૧૯૦૬થી તે ૧૯૧૦ સુધી પંડિત માલવીજીનાં અમૃતસમાં ભાષણો જેમણે સાંભળ્યાં છે તેમને આજનું ભાષણ સાંભળી અનહદ દુઃખ થયા વિના નહીં રહે" એમ તેમણે જણાવ્યું. "તેમણે જ એ વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા માટે દેશની આગળ જાહેર કરેલું કે 'આજુ કેળવણી ત્રણ કારણોથી દૂષિત છે. તેને લીધે આજુ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ નહીં ચાલી શકે: (૧) તેમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ ન અપાતું હોવાથી સર્જનશક્તિનો વિધ્વંસ થાય છે. (૨) તેમાંથી કેવળ વકીલ, ડૉક્ટર અને કારકુનો પેદા થાય છે; (૩) તેમાં ખોટો ઇતિહાસ શીખવવામાં આવે છે.' પુકાર કરીને ઉપર પ્રમાણે જણાવનારા પંડિતજી એ તાલીમથી મોહિત છે! એ સરકારના લાખ રૂપિયા દઈશું તો કરોડો ભેગા કરવાની શક્તિ ધરાવનારા પંડિતજીને લાખ રૂપિયા વર્ષે નથી મળી શકવાના? અને ક્યાં ગઈ પંડિતજીની ધર્મપરાયણતા? આ જ મુરાદાબાદ શહેરમાં એ જ વિશ્વવિદ્યાલય માટે પૈસા એકઠા કરતાં એક વેશ્યાએ ત્રણ હજાર રૂપિયા આગળ ધર્યાં ત્યારે પંડિતજીએ તેને અપવિત્ર દાન કહીને નહીં સ્વીકારેલા. તે પંડિતજી સરકારના દાનને પેલા દાનના કરતાં વધારે પવિત્ર સમજે છે?"

આ રીતે મુરાદાબાદ પરિષદે ભલી બજાવી. છેલ્લા દિવસની આગલી રાત્રે ગાંધીજીએ એક નાની ખાનગી મિજલસ ભરી હતી. તેમાં પ્રાન્તને માટે કાર્ય કરનારાઓનાં નામ નોંધાયાં અને ઘડીકમાં તો સાઠ જણાઓએ નામ નોંધાવ્યાં! આમાંના ચાર જણાએ બીજે દિવસે પોતાની બૅરિસ્ટરી છોડવાનું જાહેર કર્યું. ત્રણ જણાએ પોતાની ઑનરરી મૅજિસ્ટ્રેટશિપ છોડવાનું જાહેર કર્યું, એક ગૃહસ્થે પોતાનો ચાંદ અને પોતાનું પેન્શન તજવાનું જાહેર કર્યું. આમ અમલી કામ બજાવી મુરાદાબાદ પરિષદે ઘણા વિપક્ષીઓનાં મોં બંધ કીધાં છે. અમલી કામ જેવો ટીકાનો બીજો કોઈ સજ્જડ જવાબ નથી.

મુરાદાબાદની પરિષદને છેલ્લે દિવસે અલીગઢ જવા નીકળવાનું હતું. અલીગઢને રસ્તે જ ચંદોસી આવે છે. ચંદોસી સુધી મોટરમાં જઈ ગાંધીજી, સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી અને સ્વામી સત્યદેવજીએ ટૂંકાં ટૂંકાં ભાષણો આપ્યાં હતાં.

અલીગઢ તો ભાઈ મૌલાના શૌકતઅલીના આગ્રહથી જ ગાંધીજી ગયેલા. "પ્રથમ અલીગઢ કૉલેજ ખાલી કરીશું તો હિંદુસ્તાનની ઉપર ભારે અસર પણ થશે અને તો જ ગુજરાતે જે કામ કરેલું છે તેવું કામ મુસલમાનો બતાવી શકશે" એમ શૌકતઅલી જ્યાં ત્યાં કહેતા હતા. બપોરે અલીગઢના વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજના ક્ષેત્રમાં જ આવેલા તેમના 'યુનિયન'ના મકાનમાં

ગાંધીજી, મૌલાના શૌકતઅલી અને મહમદઅલી બોલ્યા.. શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ અસહકારનો સિદ્ધાન્ત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યો. પોતાની અનેક વર્ષની સલ્તનતની સેવા — નિઃસ્વાર્થ સેવા — સલ્તનતની સાથેનો, અનેક વર્ષો સુધીનો સહકાર — બોઅર અને ઝૂલુ લડાઈ, તથા ગઈ લડાઈ વખતે પોતે કરેલો સરકારનો સહકાર, અને ગયા છ મહિનામાં રાજ્ય પરનો ઊઠી ગયેલો પોતાનો ઇતબાર — એ સઘળું ખૂબ વિગતથી તેમણે કહી સંભળાવ્યું, અને ખૂબ અદબથી ટ્રસ્ટીઓને સરકારની મદદ છોડી દેવાની નોટિસ આપવાની, તથા તેમ ન થાય તો પોતાનાં માબાપોને કૉલેજ છોડી દેવાની પરવાનગી આપવાની વિનંતી કરવાની તેમણે વિદ્યાર્થીઓની પાસે માગણી કરી. વિદ્યાર્થીઓમાં તો ઘણા દિવસથી ખળભળાટ પેદા થઈ જ રહેલો હતો. તેઓમાંથી ઘણાઓએ ઊઠીને સવાલો કર્યાં. એક બૅરિસ્ટર જેઓ અગાઉ અલીગઢના વિદ્યાર્થી હતા તેમણે ખૂબ દલીલો કરી: "તમારું કામ ખંડનાત્મક (destructive) છે, મંડનાત્મક (constructive) નથી. જ્યાં સુધી નવી કૉલેજ નહીં બનાવી શકો ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ શું કરશે? સરકારની પાસેથી જે ગ્રાંટ મળે છે તેટલી આપો, પછી કૉલેજ બંધ થઈ શકે. તાલીમ બહુ ઉત્તમ નહીં મળતી હોય તોપણ ત્યાજ્ય તાલીમ તો નથી જ મળતી." એવી એવી દલીલો કરી. ગાંધીજીએ કબૂલ કર્યું, "આ કામ ખંડનનું જરૂર છે, પણ હાલ જે ખરાબ ઘાસ ઊગી નીકળ્યું છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવાની જ જરૂર છે કે જેથી તેમાં સારું અનાજ વાવી શકાય." તાલીમના સારામાઠાપણા વિષે ગાંધીજીએ એટલું જ જણાવ્યું કે, "જ્યાં તમારે ઘડીભર પણ યુનિયન જૅકના વાવટાને કબૂલ કરવો પડે છે, જ્યાં કોઈ પણ ગવર્નર અગર બીજો મોટો અમલદાર આવે તેને તમારે કહેવું પડે છે કે તમે વફાદાર છો, અને હકીકતમાં તમે વફાદાર નથી, ત્યાં ઘડીભર પણ તમે કેમ રોકાઈ શકો?" પૈસા વિષેની દલીલની સામે ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, "સ્વતંત્ર થયેલી કૉલેજને માટે તો નાણાં વધારે આવી પડશે, અને જ્યાં શૌકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા ભડ પડ્યા છે ત્યાં પૈસાનો શો ભય હોય?" મૌ. શૌકતઅલીએ પણ આ સવાલજવાબમાં બહુ આવેશપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે, "ખિલાફતને માટે તમારી પ્યારામાં પ્યારી કૉલેજ છોડવાને તમે તૈયાર થાઓ છો એ જ કાંઈ નાનીસૂની તાલીમ નથી. ઇસ્લામના દુશ્મનોની સેવા કરે, ખુશામત કરે, તે ટ્રસ્ટીઓની કૉલેજ મુસ્લિમ કહેવાય નહીં." મૌ. મહમદઅલીએ સવાલ કરનારા ભાઈને પૂછ્યું, "તમે કૉલેજને વધારે ચાહો છો કે મુસલમાન ધર્મને વધારે ચાહો છો? તમારે અંગ્રેજોની સાથે દુશ્મનાઈ જાહેર થઈ છે કે નહીં? જઝીરત-ઉલ-અરબમાં ખ્રિસ્તિયાનો કબજો છે કે નહીં?

આ સવાલોના તમે 'હા'માં જવાબ આપી શકો તો તમને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી મળતી મદદ હરામ છે. તમે કહો છો કે તમારે પૈસે કૉલેજ બની, મકાન તમારાં છે, બધું તમારું છે, તો હું તમને પૂછું છું કે તમે 'સ્ટ્રેચી હૉલ' શા માટે બનાવ્યો? 'લિટન લાયબ્રેરી' શું કરવા બનાવી અને સ્ટ્રેચી અને લિટનને અમર રાખ્યા? અલીગઢનો પાયો તો સર સૈયદ અહમદે ચાલુ કેળવણીની સામે બળવા ઉપર નાખેલો હતો. એ પાયો ખસી ગયો છે. એ પાયાને તમે પાછો મજબૂત કરો."

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ભારે અસર થયેલી જણાઈ. આખી રાત તેઓ જાગ્યા. પ્રોફેસરોની સાથે મળ્યા, કેટલાક ટ્રસ્ટીઓને તેઓ મળ્યા. બીજે દિવસે કેટલાક ટ્રસ્ટીઓએ બીજા ટ્રસ્ટીઓને ગ્રાંટ છોડવાની નોટિસ આપી. તેની સાથે જ વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રાંટ ન છોડાય તો કૉલેજ છોડવાની પંદર દિવસની નોટિસ આપી. તા. ૨૯મીએ આ નોટિસની મુદત પૂરી થાય છે. આખી મુસલમાન આલમ ૨૯મીએ શું થાય છે તેની રાહ જોઈને બેઠી છે. વિદ્યાર્થીઓ પૂરજોસમાં છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ખર્ચ કમી કરવાનાં અને ગ્રાંટના પૈસાને પેટે દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ પાંચ રૂપિયા ભરવાનાં વ્રત લીધાં છે. કૉલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ ઘણાખરા વર્ગમાં બેસતા નથી. એક પ્રોફેસરે તો વર્ગમાં જણાવ્યું કે, "જ્યાં ભારેમાં ભારે ઠરાવો થઈ રહ્યા છે ત્યાં હું તમને વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર ટાલલુ શું સંભળાવું?" આપણે પણ ૨૯મીએ શુભ થશે એવી આશા રાખીશું.

૧૩મીની મુસાફરી તો ઊડતાં ઊડતાં કરી એમ કહેવાય. અલીગઢથી વીસ માઇલ મોટરમાં હાથરસ ગયા. ત્યાંની સભા ઠીક થઈ કહેવાય. ત્યાંથી વીસ માઇલ મોટરમાં કાસગંજ ગયા, કારણ કાસગંજથી કાનપુર માટે ટ્રેન લેવાની હતી. કાસગંજની સભા બહુ વ્યવસ્થિત હતી, એટલે ગાંધીજીને કાંઈક કાસગંજથી શાન્તિ મળી; પણ એ જ શાન્તિનો રાત્રે ભંગ થવાનો હતો એ કોને ખબર? એ રાત્રિની દુઃખદાયક મુસાફરીનું બ્યાન ગાંધીજીએ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં આપ્યું છે. તેનું ભાષાન્તર 'નવજીવન'માં આવ્યું છે એટલે હું નથી આપતો. લોકોએ સ્ટેશને સ્ટેશને ધમાલ કરી આખી રાત એક ઘડીનો જંપ નથી આપ્યો. લોકોએ કદી ગાંધીજીનાં દર્શન ન કરેલાં એટલે ઘેલા હતા. એ ઘેલાઈની અમૃતસરના લોકોને ભારે કિંમત આપવી પડી, કારણ એ ઘેલાઈની સરકારને કાંઈ કદર નથી. એ જ ઘેલાઈમાં આપણે કાયમ રહીએ તો સરકાર તેનો દુરુપયોગ ભવિષ્યમાં પણ કરવા ન ચૂકે. એટલે આ અસહકારની લડતમાં પ્રજાએ એકબીજા વચ્ચે સહકાર અને આરંભમાં પોતાના નેતાઓની સાથે સહકાર કરીને એટલે તેઓ કહે તેમ કરીને જ લડતમાં જીત મેળવવી જોઈએ

એમ ગાંધીજીએ ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જ ઉપદેશ સવારના જે સ્ટેશનો અમારે રસ્તે આવ્યાં ત્યાંના લોકોને આપતા ગાંધીજી ૧૪મી તારીખે કાનપુર આવી પહોંચ્યા.

કાનપુરમાં સ્ત્રીઓની બે સભાઓ આગળ ગાંધીજી બોલ્યા. બપોરે તેમણે સરકાર પાસેથી મદદ ન લેતી એક ગુજરાતી શાળા ખોલી, અને સાંજે જાહેર સભામાં ગયા. સાંજની સભામાં હાજર રહેલા માણસોનો અંદાજ ત્રીસથી ચાળીસ હજારનો કહેવાય છે. વ્યવસ્થાની ખામી તો અહીં પણ જણાતી હતી. વ્યાખ્યાનપીઠ સુધી પહોંચતાં જ દસ પંદર મિનિટ ગઈ હશે. પણ સભાનું કામ શરૂ થઈ ગયા પછી ભારે શાંતિ પથરાઈ રહી. ગાંધીજીનું ભાષણ વ્યવસ્થા-શક્તિની આવશ્યકતાથી શરૂ થયું. તેમણે જણાવ્યું: "આપણે હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવવા માગીએ છીએ તો આપણામાં અંગ્રેજની વ્યવસ્થાશક્તિ આવવી જોઈએ. મેં આ જલસાના કરતાં પણ મોટું લશ્કર જોયું છે; તેની સાથે કૂચ કરી છે; પણ તેમાં મેં ભારે તાલીમ જોઈ હતી. સવારના બે વાગ્યે ઊઠી દસ હજાર માણસોને લઈને મેં જાતે કૂચ કરી છે. રાતના અમને હુકમ મળ્યો હતો, અને ચુપચુપ સવાર સુધીમાં તો અમુક જગ્યાએ પહોંચી જવાનું હતું. સવાર સુધીમાં અમારામાંથી નથી કોઈએ એકબીજા સાથે વાતો કરી કે નથી બીડી પીવાને માટે દીવાસળી સળગાવી. પણ ત્યાં તો તલવારથી મુકાબલો કરવાનો હતો. અહીં તો તલવાર છોડીને મુકાબલો કરવાનો છે. એટલે લશ્કરી તાલીમના કરતાં પણ વધારે ભારે તાલીમ જોઈશે એ તાલીમ વિના આપણી લડત લડવી બહુ કઠણ થઈ પડશે. લડતમાં ફતેહની બીજી કૂંચી હિન્દુમુસલમાન મહોબ્બતની છે. મોઢાની મહોબ્બત નહીં, પણ માજણ્યા ભાઈઓની વચ્ચે જે મહોબ્બત હોય છે તે મહોબ્બત હિન્દુમુસલમાનો વચ્ચે થાય એમ હું ઇચ્છું છું." સરકારની સાથે અસહકાર એટલે આન્તર સહકાર. આન્તર સહકારનું ભાન ન થાય તો અસહકાર ચલાવવો અશક્ય છે એમ તેમણે જણાવ્યું. "આન્તર સહકાર કરીને જે કુરબાની થશે તેમાં કાંઈ ઓર જ જોર હશે; તેમાં મકાનો બાળવાપણું નહીં રહે; તેમાં દિલને જલાવવાપણું રહેશે અને દિલને જલાવ્યા વિના દિલની કુરબાની નથી થઈ શકવાની."

અસહકારના કાર્યક્રમની ઉપર કેટલુંક વિવેચન કરીને તેમણે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું: "આપણો પક્ષ સચ્ચાઈનો છે એ વાત ખરી, પણ સચ્ચાઈની સાથે કુરબાની આવે તો જ સચ્ચાઈ જીતી શકે છે. સચ્ચાઈની પરીક્ષા કુરબાની છે."

મૌ. મહમદઅલીએ હમેશની જેમ એ વાતો ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો: "એક તો એ કે બહારના કોઈ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં કાંઈ સાર નથી; અને બીજી એ કે તમારે પોતાની આઝાદી જાળવવી હોય તો બહારના તમારા પાડોશીઓની પણ આઝાદી જાળવો. આખું યુરોપ ખુવાર થઈને આજે બેઠું છે. પારકાઓની ગુલામીની સાંકળ વધારે મજબૂત કરવાને સરકારને હિન્દુસ્તાનના જ ગુલામો મળે છે. તમે એ કાર્ય ચાલુ રાખશો તો એમ ખચીત સમજજો કે જેમને તમારા વડે તેઓ ગુલામો બનાવી રહ્યા છે તેમની મદદ વડે તમારી ગુલામી પણ કાયમ રાખવાની એ સલ્તનત પેરવી કરશે. તમને ગુલામોથી ઘેરી લઈને તમે કોઈ દિવસ ચૂં કે ચાં ન કરી શકો એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની અહર્નિશ પેરવીમાં એ સલ્તનત છે."

લખનૌની ભારે સભા

કાનપુર છોડી અમે લખનૌ ગયા. આખા પ્રાન્તમાં ઓછામાં ઓછી જાગૃતિવાળું લખનૌ ગણાય છે. સત્યાગ્રહપ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી લેવાને બે વર્ષ ઉપર ગાંધીજી જ્યારે લખનૌ ગયા હતા ત્યારે ત્યાં સભા બોલાવવાની પણ ગાંધીજીને મહામુસીબત પડી હતી. જેમ તેમ સભા બોલાવેલી અને તે પણ હમણાં જ બે વર્ષ અને નવ મહિનાની જેલ ભોગવીને આઝાદ થયેલા મૌલવી ઝફરૂલમુલ્કે જ્યારે પ્રમુખ થવાનું બીડું ઝડપેલું ત્યારે જ થઈ શકેલી. એ સભામાં હાજરી પણ માંડ માંડ પાંચસો માણસોએ આપેલી. એ જ લખનૌમાં તા. ૧૬મીને દિવસે 'રિફાઈ આમ'નું મોટું ચોગાન માણસોથી ઊભરાઈ રહ્યું હતું. વ્યવસ્થા પણ ભારે હતી, અને વ્યાખ્યાનોની શરૂઆત થઈ એટલે આખી પચીસ ત્રીસ હજારની સભા ચિત્રવત્ બની ગઈ હતી.

આમ આ સભા ભારે હતી, ત્યારે તેની ઊણપ એ હતી કે તેમાં શહેરના આગેવાનોનું નામનિશાન ન હતું. આ દુઃખની વાત છે ખરી, પણ નાઉમેદ કરનારી વાત નથી. પ્રજા જ જાગ્રત થઈને ઊંઘતા આગેવાનોને જગાડશે, અને તેઓ નહીં જાગે તો તેઓ આગેવાન થતા પણ મટશે. જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ પ્રજામાંથી નવા કામ કરનારા — કુરબાની કરનારા આગેવાનો ઉત્પન્ન થશે.

ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરતાં જણાવ્યું કે, "આપણે તો મોટું રાષ્ટ્રીય લશ્કર બનાવવાનું છે. ભારે તાલીમ વિના આપણે તેવું લશ્કર નથી બનાવી શકવાના." આગળ એમણે જણાવ્યું કે, "બ્રિટિશ સલ્તનત આજે શયતાનિયતની મૂર્તિરૂપ છે, અને જેઓ ખુદાના બંદા છે તેઓ શયતાનિયતની સાથે મહોબત રાખી શકતા નથી."

તાલીમની જરૂર ઉપર બોલતાં ગાંધીજી સ્વાભાવિક રીતે જ મિ. ડિલોગીના ખૂન વિષે બોલ્યા. તેમણે જણાવ્યું : " તલવાર ન ચલાવવાની તમે ટેક લીધી છે, તો આવી રીતે છૂટાંછવાયાં ખૂન થાય એ તાલીમનો ગંભીર ભંગ બનાવે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં પણ આવા તાલીમના ભંગ માટે પરવાનગી છે એમ હું નથી માનતો. જ્યાં સુધી મુસલમાનો હિંસારહિત અસહકારને બંધાયેલા છે ત્યાં સુધી તેમને એવો વિચાર પણ ન આવવો જોઈએ કે તલવાર ઉપાડવાથી સરસ કામ થશે આ સલ્તનતે બૂરાઈ કરી છે, પણ બેગુનાહ માણસને મારીને તો આપણે સરકારની દમન અને ત્રાસની નીતિને જ ઉત્તેજન આપવાના છીએ ઇસ્લામમાં તલવારના ઉપયોગની પરવાનગી છે ખરી, પણ આવી રીતે ડોકાં ઉડાવવાનું તો ઇસ્લામમાં પણ ન હોય એમ મારી ખાતરી છે, અને હું માનું છું કે ઉલેમાઓ પણ મારી માન્યતાને ટેકો આપશે તમે (એટલે મુસલમાનો) જે દિવસે હિંસારહિત અસહકારનો સિદ્ધાન્ત તજી તલવાર ઉપાડવાનો નિશ્ચય કરો તે દિવસે જરૂર તમે દરેક યુરોપિયન સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળકને ચેતવણી આપી શકો છો કે તેમની જિંદગી જોખમમાં છે પણ એવો નિશ્ચય કરવાનો તમને વખત ન આવે એવી હું આશા રાખીશ"

સલ્તનતને મિટાવવાની ફરજ છે

આ પછી ગાંધીજીએ જફરુલમુલ્ક જેઓ તે દિવસે જેલમાં હતા તેઓની ગેરહાજરી માટે દિલગીરી દર્શાવી. "જફરુલમુલ્ક તો અતિશય પ્રામાણિક અને નીડર માણસ છે, એટલે તેમને તો જેલમાં ગયે જ શાન્તિ મળવાની છે" એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું "તેઓ શા માટે જેલમાં છે? તેમણે એક ભાષણમાં જણાવેલું કે આ સલ્તનત જમીનદોસ્ત થશે તે માટે, અને સરકારની રંગરૂટીમાં જવું એ દોજખનો રસ્તો લેવા જેવું છે એમ કહેલું તે માટે" ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, "એ સલ્તનતે એટલા ઘોર અત્યાચારો કીધા છે કે તે ખુદા સામે અને હિન્દુસ્તાનની સામે તોબા નહીં કરે તો જરૂર એ સલ્તનત માટીમાં મળી જશે હું તો એ પણ જણાવીશ કે જ્યાં સુધી એ તોબા ન કરે ત્યાં સુધી એને મિટાવવાની દરેક હિન્દીની ફરજ છે સરકારની રંગરૂટીમાં જવું એ દોજખમાં જવા બરોબર છે એમ કહેવું એ ગુનો હોય તો જરૂર એ ગુનો કરીને સજા થવું એ પ્રત્યેક જણની ફરજ છે"

આગળ જતાં ગાંધીજીએ મૌ. જફરુલમુલ્કનો કેસ જાહેરમાં ચલાવવાની માગણી લોકો તરફથી થઈ એ કેટલું ખોટું છે તે જણાવ્યું "આપણે એવી

માગણી કરી શકના જ નથી. આવી માગણી કરવી એ જેલમાં જવાની આપણી દાનત નથી એમ બતાવે છે. આપણે શા માટે એમ કરીએ છીએ તે સમજાતું નથી. જફરૂલમુલ્કને પોતાને તો જેલ મહેલ સમાન છે. આપણે તો એવું કામ કરવું કે જેથી સરકાર ત્રાહે ત્રાહે પોકારે અને આપણું માગ્યું આપે, અથવા આપણને દરિયામાં નાખે. ગુલામીમાં રહેવા કરતાં દરિયામાં પડવું બહેતર છે."

"સરકારને હું ડાકુની સાથે સરખાવતો આવ્યો છું. કોઈ ડાકુ આપણી મિલકત લૂંટી જાય અને પછી આપણને તેમાંથી અરધી પાછી આપવા માગે તો તે શું આપણે લઈ શકીએ? પણ આ સરકાર તો ડાકુના કરતાં પણ બૂરી છે. સરકારે આપણને ખાલી કર્યા છે, એટલું જ નહીં પણ તે તો આપણા આત્માનો કબજો લેવા બેઠી છે. સરકાર આપણને ગુલામ બનાવવા બેઠી છે. તો તેને આપણે એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે જ્યાં સુધી અમારું વિત્ત માત્ર જ નહીં પણ અમારી આબરૂ, અમારી સ્વતંત્રતા પાછી ન આપો ત્યાં સુધી તમારી સાથે મહોબત રાખવી હરામ છે."

હું મહમદઅલીના લાંબા ભાષણનો સાર અહીં નહીં આપું. બેરીના ખૂન વિષે મૌલાના શૌકતઅલી અને મૌલાના અબદુલ બારીના ખાસ ઉદ્‌ગારો આ પ્રસંગે જણાવવા જરૂરના છે.

બેરીનું ખૂન અને શૌકતઅલી

મૌ. શૌકતઅલીએ જણાવ્યું કે એ ખૂનને ખિલાફત કમિટીની સાથે જોડનારા માણસો બિલકુલ જૂઠા છે. ખિલાફત કમિટીએ હિંસારહિત અસહકારની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તેણે તલવાર ઉપાડવાનું ફરમાન કાઢયું હોત તો તો એક વિલાયતીનું નહીં પણ એક હજાર વિલાયતીનાં ખૂન થાત. [આ ઉદ્‌ગારોને સભામાંના ઘણા જણાએ તાળીના અવાજથી વધાવ્યા હતા એમ અહીં જણાવવાની જરૂર છે.]

બેરીનું ખૂન અને મૌલાના અબદુલ બારી

પછી મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબ ઊઠયા. તેઓ નમાજ પઢવાની સ્થિતિમાં ઘૂંટણ ઉપર બેસી બોલ્યા; કારણ તેમણે જણાવ્યું કે હું એક આલિમ તરીકે બોલું છું અને ખુદાને હાજર રાખીને બોલું છું.

તેમણે જણાવ્યું: "મને બેરીના ખૂનને વિષે બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું છે એમ સમજું છું; એટલે આલિમ તરીકે મારા વિચાર જણાવીશ. એ ખૂનને માટે મને જેટલું દુ:ખ થાય છે તેટલું કદાચ બીજા કોઈને નહીં થતું

હોય પણ જ્યારે એ ખૂનીને વખોડી કાઢનારા ઠરાવો પસાર કરવામા આવે છે ત્યારે તે ઠરાવ પસાર કરાવવામા હુ ભાગ નથી લઈ શકતો એ વાત જ એ માણસ અને ખુદા વચ્ચેની છે એને હુ નથી અપરાધી કરી શકતો એ માણસને એ કામ કરતા 'હુ ખુદાની સેવા કરુ છુ' એમ લાગે એ સભવિત છે મજહબ તો એને શહીદ જ કહેશે કુરાને શરીફમાં તો જેને કાફર કહ્યા છે તેની ઉપર તલવાર ખેચવાની પરવાનગી છે જે માણસ જેહાદ જાહેર થયેલી સમજે છે તેને મન કાફરના માફ્નામાના સૌ કોઈ દુશ્મનરૂપ છે, પછી તે નિર્દોષ હોય યા ગુનેગાર એ શત્રુની ટોળીમા છે એટલુ નક્કી થયુ એટલે વાત પતી હાલની લડાઈમા પણ શુ થાય છે? એક પક્ષનો સિપાઈ બીજા પક્ષના સિપાઈને હણે છે એમા કાઈ કોઈ સિપાઈએ વ્યક્તિ તરીકે સામા સિપાઈનુ બગાડેલુ નથી હોતું, પણ એ તો લડાઈનો કાયદો જ છે તેમ જ જેહાદનુ પણ છે જે માણસે ખૂન કર્યુ તે માણસની ખરીખોટી એમ માન્યતા હતી કે પોતાને અગ્રેજ પ્રજાની સાથે દુશ્મનાઈ છે, એટલે તેમાના ગમે તેની ઉપર તલવાર ખેચી શકાય તેણે ખૂન કર્યુ તે માટે તેને જન્નત મળે કે જહન્નમ તે ખુદાને હાથ છે, પણ આપણે તેને વખોડનારા કોણ? તે તો શહીદ હતો એમ આપણે માનવુ જોઈએ પણ વાત એ છે કે આપણે તો કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતા પણ ગાંધીજીના ફરમાનને વધારે પસદ કર્યાં છે,* આપણે ગાંધીજીને ખોળે આપણુ માથુ મૂક્યુ છે, એટલે આપણે તલવાર ખેચી શકતા નથી

"આપણી લડત જ આજે જુદા પ્રકારની છે, અને એ લડતમા આપણે તલવાર ન ઉઠાવવાને બધાઈ ચૂકેલા છીએ એ ખૂનથી ખિલાફતના સવાલને જરા પણ ફાયદો થયો નથી, ઊલટુ નુકસાન થયુ છે એમ હુ માનુ છુ આ વિચારમા કદાચ ઘણા ઉલેમાઓ મારાથી જુદા પડશે હુ હિંદુઓની હમદર્દી કરી ગોવધની વિરુદ્ધ થયો છુ તેથી પણ હુ તો વગોવાયો છુ પણ મને તો આ લડતમા પડ્યો ત્યારથી હિંદુઓ અને ગાય જેટલા પ્રિય છે તેટલુ કઈ પ્રિય નથી"

આ પ્રમાણે મે મારા શબ્દોમા મૌલાના સાહેબની દલીલ મૂકી છે એમા દોષ હોવાનો પણ સભવ છે પણ મે મારી સમજ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે એ મૂકી છે એ પ્રસગ એટલો બધો ગભીર હતો અને એના ઉપર વિવેચન એટલુ બધુ તોળેલા શબ્દોમા કરવામા આવ્યુ હતું કે એ શબ્દેશબ્દ આપ્યા વિના એમા કઈક અધૂરાપણુ રહી જ જાય

* જુઓ આગળ આપેલો 'એક નિર્દોષ ભૂલ' નામનો બાપુજીનો લેખ

તા ૧૬મીએ શાહજહાનપુર અને બરેલી ગયા શાહજહાનપુરની કાઈ ખાસ જાણવા જેવી હકીકત નથી બરેલીમા લોકોનો ઉત્સાહ અવર્ણનીય હતો ૧૭મીની સવારે અનેક સસ્થાઓ તરફથી ગાધીજી અને અલી ભાઈઓને માનપત્ર આપવામા આવ્યા આ માનપત્રોમા—જેની સખ્યા સાત હતી—ખાસ નોધવા જેવુ માનપત્ર બરેલીની મ્યુનિસિપાલિટીનુ હતુ એ માનપત્ર મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી સર્વાનુમતે આપવામા આવેલુ હતુ પ્રમુખ અને ઘણા સભ્યો હાજર હતા એ માનપત્રમા અસહકાર માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામા આવેલી છે આવી નીડરતા વાપરનારી મ્યુનિસિપાલિટી અમને અમારા પ્રવાસમા આ પહેલી જ મળી છે ગાધીજીએ એ માનપત્રનો ટૂકો જ ઉત્તર વાળ્યો બહુ આભાર દર્શાવવા ઉપરાત તેમણે જણાવ્યુ કે, "તમે આટલા નીડર થયા છો તો નીડર રહેજો એવી હુ તમારી પાસેથી આશા રાખીશ અમૃતસરમા મ્યુનિસિપાલિટીની પાસે સરકારે જે નીચ કૃત્ય કરાવ્યાં — લોકોને પાણી પૂરુ પાડવાનુ બધ કરાવ્યુ—એનાથી બીજુ ઘાતકી કૃત્ય કયુ કહી શકાય? તમારા ઉપર સિતમ ગુજરે તોપણ તમે તમારુ સ્વાતત્ર્ય જાળવજો, દબાશો નહી, અમૃતસર મ્યુનિસિપાલિટીની જેમ કરશો નહી બીજી વાત એ કહુ છુ કે તમારામા જો તાકાત હોય તો તમે તમારી શાળાઓને સ્વતત્ર બનાવી શકો છો સરકારના તરફથી મળતી ગ્રાંટ બધ કરો એટલે તમારી શાળાઓ સ્વતત્ર થઈ રહેશે આ બન્ને બાબતમા તમે ખૂબ વિચાર કરો એમ ઇચ્છુ છુ"

એક નિર્દોષ ભૂલ

ગયા 'નવજીવન'ના અકમા લખનૌની ભારે સભાનો હેવાલ એકદરે બહુ સારી રીતે ભાઈ મહાદેવ દેસાઈએ આપેલો છે તેમા જ તેમણે મૌ અબદુલ બારી સાહેબના ભાષણનો મુખ્ય હેવાલ પણ આપ્યો છે એ ભાષણ મેહુએ બહુ ધ્યાનપૂર્વક સાભળ્યુ હતુ એનો અનર્થ મિ ડગલસ નામના એક ઇસાઈએ તો ત્યા સુધી કર્યો કે અસહકાર અખત્યાર કરીને તેણે વકીલાત છોડી હતી, તે પાછી ગ્રહણ કરી છે અને અસહકારનુ નામ છોડી દીધુ છે બીજાઓની ઉપર પણ એ ભાષણની એકસરખી અસર નથી પડી શ્રી મહાદેવ દેસાઈ મૌલાના સાહેબનુ ફારસી અને અરબીમય ઉર્દૂ પૂરેપૂરુ સમજે નહી એ હુ જાણુ છુ તેમણે જે રિપોર્ટ આપ્યો છે એમા મારી સમજ પ્રમાણે ભૂલ કરી છે મૌ. સાહેબના ભાષણની મારી ઉપર જુદી જ છાપ પડી છે એ ભાષણ જે પ્રમાણે મને યાદ છે તેવુ ને તેવુ હુ આપી જાઉ છુ એ શબ્દો મૌ સાહેબના ન ગણી શકાય, કારણ કે મે કઈએ બાબતની નોધ

નહોતી લીધી, પણ વિચારો તો એમના જ છે એમ મારી તો ચોક્કસ સમજણ છે

"ગાંધીજીએ મોરીના કિસ્સાને વિષે જે વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી મારે બોલવું એમ મારી હું ફરજ સમજું છું હું રાજ્યપ્રકરણી વિષયો જાણતો નથી હું ભાષણ કરવા ઇચ્છતો નથી એક આલિમ તરીકે જ બોલવા માગું છું તેથી બે બોલ જ બોલીશ એ ખૂનને વિષે ઘણા માણસોએ ઘણા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તેમાંના કેટલાઓ તો કંઈ સમજતા જ નથી હું તો માત્ર મારા દીનના ફરમાનોને જે પ્રમાણે જાણું છું તે વિચારીને જ મારો મત આપવા ઇચ્છું છું કોઈ કહે છે કે ખૂન કરનાર માણસ જહન્નમમાં જશે મારાથી એવું કદી નહીં કહી શકાય માણસનું દિલ ખુદા જ સમજે છે એ માણસે શા માટે અને કેવી રીતે ખૂન કર્યું એની મને શી ખબર? ઇસ્લામમાં દુશ્મનને મારવાનો હક ચોખ્ખી રીતે આપેલો છે દુશ્મનમાં નિર્દોષ કોણ અને દોષિત કોણ એવો વિચાર નથી કરી શકાતો લડાઈમાં દુશ્મન કોમના બધા માણસને મારી શકાય છે એવો પ્રસિદ્ધ કાયદો છે મિ વિનોબી એ કાફર હતા, દુશ્મન કોમના હતા, અને જો જેહાદ જાહેર થયેલી હોત અને એવા માણસનું પણ કાયદેસર ખૂન થયું હોત તો તે માણસ જરૂર શહીદ થાત પણ આ વખતે આપણે જેહાદ નથી કરતા આપણને ગાંધીજીએ બીજો રસ્તો બતાવ્યો છે અને આપણે જોઈ લીધું છે કે આપણે જેહાદ કરીને ઇસ્લામને અત્યારે બચાવી શકતા નથી, આપણી તેવી તાકાત નથી ગાંધીજીએ આપણને 'તર્કે મવાલાત' કરવાનું બતાવ્યું છે અને તે આપણે પસંદ કર્યું છે તેને સારુ કુરાને શરીફમાં ચોખ્ખી રીતે ફરમાનો છે પેગમ્બર સાહેબે પણ તેર વરસ સુધી 'તર્કે મવાલાત' અખત્યાર કર્યો હતો ગાંધીજીને ખોળે મેં મારું માથું મૂક્યું છે તેથી કેટલાક મુસલમાનો મારી ઉપર ચિડાયેલા છે, પણ તેઓ બિલકુલ સમજતા નથી એમ હું કહી શકું છું જે કાફરોએ ઇસ્લામને ખતરામાં નાખેલ છે તેની દોસ્તી કરવી તેને મુકાબલે હું હિંદુઓની દોસ્તી વધારે પસંદ કરું છું અને તેઓને ખાતર ગાયને બચાવી લેવાનું પણ હું જાયજ સમજું છું પેગમ્બર સાહેબે પોતે બુતપરસ્તોની દોસ્તી કરી હતી જ્યાં સુધી ખિલાફત કમિટીએ અને આલિમ લોકોએ જેહાદના ફરમાન કાઢ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે તલવાર ખેંચી શકતા નથી અને તેથી મિ વિનોબીના ખૂનને સારુ મને દુઃખ થાય છે મને જો ખબર પડત તો હું એ ખૂનને જરૂર અટકાવત પણ એમ કહેવું તથા ખૂનની નાપસંદગી બતાવવી એ એક વાત છે અને ખૂન કરનાર જહન્નમમાં જશે એમ કહેવું એ બીજી વાત છે એ માણસને સારુ જહન્નમ છે કે જન્નત છે એનો ઠરાવ તો માત્ર ખુદા જ કરી શકે છે આપણે તો એટલું જ કહી શકીએ કે એ ખૂનથી ખિલાફતની લડતને ધક્કો પહોંચ્યો છે અને એવા કામોને આપણે અટકાવવા જોઈએ '

આ પ્રમાણે મૌલાના સાહેબના ભાષણની મારી સમજ છે આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યાં સુધી શૉર્ટહૅન્ડ રિપોર્ટ ન લેવાયો હોય

ત્યાં સુધી અગત્યનાં ભાષણોના રિપોર્ટ આપવા એ ઘણું જોખમકારક છે. ભાઈ મહાદેવના રિપોર્ટથી અજાણ્યે મૌલાના સાહેબને ગેરઇન્સાફ થઈ ગયો છે. ખૂની શહીદ થઈ ગયો એમ મૌ. સાહેબે કહ્યું નથી અને એમ કહેવાથી ઇસ્લામને પણ નામોશી લાગે એમ હું તો માનું. જ્યારે જેહાદનો પોકાર નથી થયો, તે વખતે કોઈ પણ મુસલમાન સારા હેતુસર અને ખિલાફતની ખાતર પણ પોતાની જવાબદારીથી ખૂન કરે તો તે શહીદ ન થઈ શકે એવી મારી અલ્પ મતિ છે. એ જહન્નમને લાયક ન થાય એ જુદી વાત છે અને એ સમજી શકાય તેવું છે; પણ શહીદપણું એ તો સારા કામનું ખાસ ઇનામ છે. જે કાર્યથી ખિલાફતને ધક્કો પહોંચે એમ આપણે કબૂલ કરીએ તે કાર્યથી શહીદ ન થવાય. એટલે મૌ. સાહેબના ભાષણમાં ખૂની શહીદ થઈ ગયો એવું વચન સંભવી શકતું નથી એમ મારી માન્યતા છે.

ભાઈ મહાદેવના રિપોર્ટમાં બીજી ભૂલ હું એ જોઉં છું કે તેમણે મૌ. સાહેબે કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં પણ મારાં ફરમાન વધારે પસંદ કર્યાં છે એમ બતાવ્યું છે. કોઈ મુસલમાનથી કુરાને શરીફના ફરમાનના કરતાં બીજા મુસલમાનના ફરમાનને પણ વધારે પસંદ ન કરી શકાય, તો પછી એક હિંદુના ફરમાનની તો વાત જ શી કરવી હોય? જેમ હિંદુને ગીતા અથવા વેદ એ આખરી ફરમાન છે તેમ મુસલમાનને કુરાને શરીફ છે. વળી મૌલાના સાહેબ જેવા આલિમને મારાથી ફરમાન જ ન અપાય. મારાથી તો ખિલાફત કમિટીને પણ ફરમાન ન આપી શકાય. હું કેવળ સલાહકાર જ હોઈ શકું અને છું.

હજુ એક ભૂલ બતાવવાની રહે છે. ભાઈ મહાદેવે મૌ. સાહેબના ભાષણનું છેલ્લું વાક્ય નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

> "પણ મને તો આ લડતમાં પડ્યો ત્યારથી હિંદુઓ અને ગાય જેટલાં પ્રિય છે તેટલું કંઈ પ્રિય નથી."

આમ મૌલાના સાહેબે કહેલું મને યાદ નથી, અને એઓ એમ ન કહે એમ હું માનું છું. બીજાઓને મુકાબલે હિંદુઓ તેમને અત્યારે પ્રિય છે એટલું જ એ કહી શકે. છતાં આ ભૂલ ઉપલી બે ભૂલોની સાથે સરખાવી શકાય એવી નથી. પહેલી ભૂલથી અજ્ઞાન લોકોને ખૂન કરવામાં ઉત્તેજન મળી જાય છે કે જે આપવાનો મૌલાના સાહેબનો કદી વિચાર ન હતો અને નથી એ મારી દૃઢ માન્યતા છે. બીજી ભૂલથી મૌ. સાહેબને ગેરઇન્સાફ થઈ જાય છે અને મુસલમાનોને દુઃખ માનવાનું પણ કારણ મળે છે. કુરાને શરીફના ફરમાન કરતાં બીજાના ફરમાનને કોઈ મુસલમાન વધારે પસંદ કરે એ ચુસ્ત મુસલમાનને અસહ્ય થઈ પડે.

'નવજીવન' ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને મારે કહેવાની જરૂર નથી કે ભાઈ મહાદેવે પોતાના રિપોર્ટની નીચે જે નોંધ કરેલી તેમાં તેમણે પોતાનો અને મૌલાના સાહેબનો પૂરેપૂરો બચાવ કરી દીધો છે. તેઓ કહે છે:

"આ પ્રમાણે મેં મારા શબ્દોમાં મૌલાના સાહેબની દલીલ મૂકી છે. એમાં દોષ હોવાનો સંભવ છે. પણ મેં મારી સમજ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે એ મૂકી છે. એ પ્રસંગ એટલો બધો ગંભીર હતો અને એના ઉપર વિવેચન એટલું બધું તોળેલા શબ્દોમાં કરવામાં આવ્યું હતું કે એ શબ્દેશબ્દ આપ્યા વિના એમાં કંઈક અધૂરાપણું રહી જાય."

ભાઈ મહાદેવે પણ કંઈ શબ્દેશબ્દ રિપોર્ટ તો લીધો જ ન હતો, તેથી જે અધૂરાપણું મેં જોયું તે મેં વાંચનારની આગળ મૂક્યું છે. મારું અધૂરાપણું તો બીજા સાંભળનારાઓ અવશ્ય બતાવી શકે. મારી એક પત્રકાર તરીકે જવાબદારી શી છે એ મારે આમાંથી શીખી લેવાનું રહ્યું. દરેક તંત્રી પોતાના પત્રની લીટીએ લીટી ઉપર અંકુશ રાખી શકતો નથી. જો મેં ભાઈ મહાદેવનો રિપોર્ટ અગાઉથી જોયો હોત તો હું ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર જરૂર કરત. પણ હું ભાઈ મહાદેવનો દોષ કાઢવાને પણ તૈયાર નથી. રિપોર્ટર પોતે સાંભળેલું અને સમજેલું પ્રામાણિકપણે અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી આપી દે એટલે તેમણે પોતાની ફરજ બજાવી છે. વાંચનારે તંત્રીની અને રિપોર્ટરવર્ગની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરી હંમેશાં વર્તમાનપત્રોમાં યોગ્ય સુધારા કરીને વાંચવા જોઈએ. એમ ન કરે તો વર્તમાનપત્રો ચલાવનારાને એ મોટો ગેરઇન્સાફ કરે અને જેટલો લાભ તેને ઉઠાવવો શક્ય છે તેટલો તે હરગિજ ન ઉઠાવી શકે.

હવે રહ્યા મિ. ડગલાસ કે જેણે હું ઉપર સૂચવી ગયો તે પ્રમાણે રાજીનામુ આપ્યું છે. એ ભાઈએ કેવળ ઉતાવળ કરી છે. મૌ. સાહેબે ઈસાઈને વિષે 'કાફર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો એથી તેમને દુઃખ લાગ્યું. હું એ દુઃખ સમજી શકું છું. કાફર શબ્દનો પ્રયોગ ન થાત તો વધારે સારું હતું. પણ મૌ. સાહેબે તો એ શબ્દનો પ્રયોગ શુદ્ધ દિલથી કર્યો હતો, અને જેને અત્યારે તેઓ દુશ્મન તરીકે જોઈ રહ્યા છે તેવા અંગ્રેજોને વિષે એ પ્રયોગ હતો. છતાં મિ. ડગલાસે જે પગલું ભર્યું તે ભરતાં પહેલાં એમણે મૌ. સાહેબની પાસેથી તેમના કહેવાનો અર્થ જાણી લેવો તો જોઈતો જ હતો. તેમ નહીં કરતાં અતિશય ઉતાવળથી પોતાનું રાજીનામું આપ્યું છે તેથી એમના પગલાને હું પોતે તો શકની નજરે જોઉં છું. મૌ. સાહેબનાં વચન તીખાં હતાં, પણ કોઈ નિર્દોષ માણસે ખોટું લગાડવા જેવાં ન હતાં એમ મારી ખાતરી છે; અને તેવી જ મારી ખાતરી છે કે ખૂનને ઉત્તેજન આપવાનો પણ તેમાં જરાયે ભાવ ન હતો. એમણે તો પોતાના ભાષણમાં શાસ્ત્રાર્થ આપ્યો અને પોતાની ઉપર થયેલા આક્ષેપોના રદિયા આપ્યા.

પંજાબની મુસાફરી.

૧૮ અમૃતસર

૧૮–૧૦–'૨૦થી ૧૯–૨૦–૨૧ લાહોર

'૨૨–૧૦–'૨૦ ૨૨ ભિવાની

બરેલીથી સંયુક્ત પ્રાન્તની વધુ મુસાફરી કેટલાંક કારણસર તજવી પડી. અમૃતસરમાં શીખોની ભારે જાગૃતિ ગાંધીજીને ત્યાં ખેંચી રહી હતી. તા. ૧૮ મીએ અમૃતસર પહોંચ્યા. બપોરે ખાલસા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની સાથે મેળાપ થયો. તેઓને ગાંધીજીએ આરંભમાં સ્થિતિ સમજાવી. તેમને કહ્યું: "મારા ભાઈ મહમદઅલીએ 'Choice of the Turks' (તુર્કોની પસંદગી) નામનો લેખ લખ્યો હતો, જે જપ્ત થયો હતો. હું તમને આજે કહું છું કે આજે Choice of the Believers of India–હિંદુસ્તાનના ધર્મનિષ્ઠ લોકોએ શું પસંદ કરવું તેના નિર્ણયનો વખત આવ્યો છે. શીખ વિદ્યાર્થીઓને હું પૂછવા આવ્યો છું કે તમે સલ્તનતને વફાદાર રહેવા માગો છો કે ગુરુ નાનકને વફાદાર રહેવા માગો છો? જે આરબોએ આપણું કાંઈ નથી બગાડયું અને જે એક ભારે સ્વતંત્ર પ્રજા છે તેને જેર કરવા માટે તમારા જાતભાઈઓને મોકલવામાં આવે છે. તમારી પાસે સરકાર એરણની ચોરી કરીને સોયનું દાન આપી રહી છે. સરદાર ગોહરસિંગ ઉપર જે ત્રાસ ગુજર્યો ત્યાર પછી કોઈ શીખ સરકાર માટે તલવાર ઉપાડી શકે જ કેમ? જલિયાંવાલામાં બ્રિગેડિયર ડાયર જે સિતમ ગુજાર્યો ત્યાર પછી એ સરકાર સાથે કેમ મહોબત રાખી શકીએ? મને પંજાબને માટે જેટલું દુઃખ થયું છે તેટલું દુઃખ તમને થતું હોય તો ખાલસા કૉલેજની ગ્રાન્ટ છોડાવીને, મ્યુનિસિપાલિટી સાથેનો તેનો સંબંધ તોડાવીને, તેને તમે ખરેખરી ખાલસા કરી શકો છો. તેમ ન બને તો તેને છોડી દઈને તમે બની શકો છો."

પૈસા આપીને ગુલામી

મહમદઅલીએ આ પછી અલીગઢની સ્થિતિ સમજાવી: "અલીગઢને માટે પૈસા ભેગા કરતા હતા, તે ભેગા કરવાની અટકાયત શૌકતઅલીને થઈ ત્યારે તેમણે પોતાની સરકારી નોકરી છોડેલી; તે જ શૌકતઅલી આજે તે કૉલેજને ખાલી કરવા કેમ બેઠા હશે? આપણને કહેવામાં આવે છે કે આપણાં પોતાનાં મકાનો છે, આપણા પોતાના પૈસાથી આ કૉલેજો ચાલે છે, તો શા માટે એ કૉલેજ છોડવી? હું તમને પૂછું છું કે એ મકાન આપણાં હતાં તો શા માટે આપણાં મકાનોને 'મેકડોનલ્ડ હાઉસ' 'લીટન લાઇબ્રેરી'નાં

નામ આપ્યાં? એ આપણા પૈસાએ ચાલતી કૉલેજ હોય તો તો આપણે પૈસા આપીને ગુલામ બનીએ છીએ એમ થયું. તમને ખરાબ કેળવણી મળે છે એટલે તમારે કૉલેજ છોડવી એમ હું નથી કહેતો. કેળવણી સોના જેવી મળતી હોય તોપણ એ પાક દાનતથી નથી મળતી તે માટે એ છોડવાનું કહું છું. પકવાન કુક્કરના ગોસ્તનો પટ લગાડીને પીરસવામાં આવે છે માટે તમને એ પકવાન તજવાનું કહું છું." આ પછી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી અધ્યાપકો ગાંધીજીને મળ્યા હતા. કેટલોક વાદવિવાદ કર્યા બાદ તેઓએ જણાવ્યું હતું કે બીજે જ દિવસે મળનાર શીખ સંઘ જે નિશ્ચય કરે તે પ્રમાણે વર્તવાને તેઓ તૈયાર છે. રાત્રે કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ જેઓ એક ગોરા છે તેમને તથા અધ્યાપકોને ગાંધીજી મળ્યા. તેમની સાથે ખૂબ વાતચીત થઈ. પ્રિન્સિપાલ બહુ મીઠાબોલા — પણ માત્ર મીઠાબોલા જ — લાગ્યા. ઘણીખરી દલીલો તેઓ કબૂલ કરતા હતા, પણ છેવટના નિર્ણયમાંથી તેઓ છટકી જતા હતા.

રાત્રે અમૃતસરમાં મોટી જાહેર સભા થઈ. એનું વિગતવાર વર્ણન આપી હું પત્રને બહુ લાંબો નથી કરી દેવા ઇચ્છતો. બે મહિના ઉપર જે અમૃતસરના જલસામાં એક પણ શીખ વક્તા ન હતો તે જ અમૃતસરમાં એક નહીં, બે નહીં, પણ પાંચ શીખ વક્તાઓ એક પછી એક ઊઠીને જુસ્સાદાર ભાષણો કરી ગયા, અને જણાવ્યું કે શીખ સંઘ તો અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરશે એમાં તેમને શંકા ન હતી. શીખ શ્રોતાઓમાં પણ ભારે ઉત્સાહ દીસતો હતો; કંઈક વધારેપડતો પણ કહી શકાય. કારણ પોતાની કુહાડી ઊભી કરીને ઘણાક બતાવતા હતા કે જરૂર એ હથિયાર હાથમાં છે એટલે ડરશું નહીં.

લાહોર

લાહોર ત્રણ દિવસ રોકાયા. પ્રથમ દિવસે એટલે ૧૯મી તારીખે રાત્રે જંગી જલસો હતો. ત્રીસ ચાળીસ હજાર માણસો હાજર હશે.

આરંભ પંજાબના વતની સ્વામી સત્યદેવે કર્યો. અતિશય લાગણીભરેલી રીતે તેમણે પૂછ્યું, "મુલકમાં આઝાદીની લહર ચાલી રહી છે, બીજા બધા પ્રાન્ત જાગ્યા છે, ત્યારે શું પંજાબ જ સૂતું રહેશે?"

તલવાર કાતિલોના તરફથી ઊઠશે, આપણા તરફથી નહીં

મૌ. મહમદઅલીએ યુરોપમાં તુર્કી સુલેહનામા વિષે શું વલણ છે તે સમજાવ્યું. પોતાની ખાતરી થયેલી જણાવી કે આ સરકાર દગાબાજ સાથે દાવપેચ રમનારી છે. એટલે હિંદુસ્તાન તરફથી પોતે ઇંગ્લંડમાં જાહેર કરી આવેલા છે કે જેની વૃધ્દારીને લીધે તમે જગતમાં મોટી સલ્તનત ગણાઓ

છે તેની 'વફાદારી હવે તમને નહીં' મળે. આમ કરવાનું કારણ બધી કસૂર અંગ્રેજની તેમણે જોઈ. "ફ્રાન્સે આપણી વાત સુણી છે, સુલેહનામાથી ફ્રાન્સ વિરુદ્ધ છે, અને એમ લાગતું હતું કે સુલેહનામું ફરસે પણ બ્રિટિશ પ્રધાનના કાવતરાથી ન ફરી શક્યું. પણ આજે શી સ્થિતિ છે? આજે બહાર ગુલામી કેમ કાયમ રહી છે? અંગ્રેજી લશ્કરથી નહીં, ફ્રેન્ચ લશ્કરથી નહીં, ઇટાલિયન લશ્કરથી નહીં, પણ આપણું ગુલામી લશ્કર મોકલાઈ રહ્યું છે માટે એ ગુલામી ચાલુ છે. આપણે જ પડોશી મુલકોની ગુલામી કાયમ રાખવા કોશિશ કરી રહ્યા છીએ. આ બધી સ્થિતિનો ઉપાય 'તર્કે મવાલાત' છે. આજે તલવાર આપણા તરફથી ન ઊઠી શકે, તલવાર કેવળ કાતિલોના તરફથી, જાલિમની તરફથી ઊઠી શકે; આપણા તરફથી ઊઠશે તો આપણને ફતેહ નથી એ ખચીત માનજો. ન કરે ખુદા અને વખત આવ્યો અને હું તે વેળા જીવતો હોઉં તો ફર્જ થઈ પડેલી જેહાદ હું જ પહેલો પોકારીશ અને પહેલી તલવાર હું જ ચલાવીશ." આ વચનને તાળીઓ મળી, અને એક ફકીર ઊઠ્યો ને બોલ્યો: 'જે બોલ્યા તે થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે.'

•

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે પૂછ્યું: "પંજાબનાં મુડદાં ક્યારે જીવતાં થશે? જ્યારે ઘડીઘડીએ દુનિયાની પ્રજાનાં નસીબ ફેરવાઈ રહ્યાં છે ત્યારે દલીલોનો વખત ક્યાં રહ્યો છે? જે કોમ ફરેબ અને જુલમનું પૂતળું છે, જે કોમ બધા ઇનસાનની આઝાદીનો નાશ કરનારી છે, જે કોમમાં ઘણીયે વસ્તુ છે પણ ઇન્સાફ નથી, તે કોમની પાસેથી તમે તાલીમ લેશો? તેની કોર્ટમાં તમે ઇન્સાફ શોધવા જશો?"

ગાંધીજીએ તો પોતાના ભાષણનો વિષય ઝફરઅલીખાનના જેલગમનને બનાવ્યો. આરંભમાં તેમણે જણાવ્યું કે, "સુખની વાત છે કે મોલવીજી જેલમાં છે. કારણ તેઓ જેલમાં જઈને આઝાદ બન્યા છે, જ્યારે આપણે હજી ગુલામ રહ્યા છીએ." સલ્તનત મટી જશે એવું વચન ઝફરઅલીખાને કાઢ્યું હતું તે વચન જેમ લખનૌમાં તેમ અહીં પણ ગાંધીજીએ વિશેષ ભાર મૂકીને કહી બતાવ્યું "આ સલ્તનત પંજાબ અને ખિલાફતના સંબંધમાં ઇન્સાફ નહીં આપે તો જરૂર ઊખડી જશે. એ પણ કહું છું કે પ્રત્યેક હિંદીની ફરજ છે કે સચ્ચાઈ અને ઇન્સાફને રસ્તે રહીને બધાઓએ સલ્તનતને ઉખેડવા માટે બનતું કરવું. એ જાલિમને નાબુદ કરવી એ ખુદાના હુકમને માનવા બરાબર છે."

"આપણા ભાઈ મહમદઅલીએ કહ્યું કે, 'થોડા દિવસમાં ઝફરઅલીખાનને આપણે મળી શકશું.' હું કહું છું કે થોડા દિવસમાં મળવું અશક્ય છે. માત્ર બે શરતથી આપણે તેમને મળી શકીએ. ઝફરઅલીખાનને એક ગંદી કોટડી મળી છે, તેમને જેલનું ખાણું મળે છે, તેમને તાવ આવે છે, પણ તેઓ પોતાની હિંમત ઉપર કાયમ છે. તેઓ માફી માગવાના નથી એટલે તેમને બહાર મળવાની એક શરત તો બંધ છે. હવે રહી બીજી શરત; તેમને જેલમાં જઈને મળવાની. શીખ, હિંદુ, મુસલમાન સૌમાંથી કોઈ એવી તાકાત રાખતું હોય કે તેમનાં જેવાં કાર્ય કરી જેલમાં જાય તો તેને આજે મળીને છોડાવી શકે છે. જે કોઈ સરકારને બહાર રહ્યાં રહ્યાં કહેશે કે એને છોડો, તે પ્રજાનો ગુનો કરશે.

"મેં જાણી જોઈને શીખોને બહાદુર કહ્યા છે. શીખોએ સરકારને માટે પોતાનું લોહી રેડયું છે. તેમના લોહીથી બીજી પ્રજાઓ પડતી જાય છે. આરબો અને ઇજિપ્શિયનોનાં ગળાં શીખોને લીધે કપાયાં છે. આજ સુધી સરકારને માટે શીખોએ જે શૌર્ય બતાવ્યું છે તેનું પરિણામ શું આવ્યું? સરદાર ગોહરસિંગ શેખુપુરાવાળાને પૂછો. હું તો કહું છું કે હિંદુમુસલમાનો સાથે શીખો પોતાની ફરજ બજાવી શકશે તો ઝફરઅલીને છોડાવી શકશે. સ્વરાજ્ય મેળવવું અને ઝફરઅલીને છોડાવવા એ બંને કામ સાથે થશે.

"મહમદઅલીએ જ્યારે તલવાર વાપરવાની વાત કરી ત્યારે કોઈ ફકીરે 'જે બોલ્યા તે થાઓ'નો અવાજ કાઢ્યો. તેથી મને દુઃખ થયું છે. તલવારને માટે સામાન તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તલવારથી હાનિ જ રહેલી છે. મેં તો મારો વિચાર આખરને માટે બતાવી દીધેલો છે. મારે માટે તો હું તલવારનો ઉપયોગ કદી જોતો નથી. મહમદઅલીને માટે આ શરૂનો મામલો છે. તેમને પણ અંતે તલવારની નિષ્ફળતા જણાય એમ હું ઉમેદ રાખું. આજે તો એક અંગ્રેજને કાપીને હજારો જલિયાંવાલા બનાવશો, પણ સ્વતંત્રતા નહીં મેળવી શકો. તલવારથી મુકાબલો કરવા ચાહતા હો તો પણ કુરબાની અને તાલીમની જરૂર છે.

"મને અમૃતસરમાં ગઈ કાલે સવારના પહોરમાં એક સ્ત્રી મળી. તેણે મારી સામે પુરુષોની વિરુદ્ધ ભારે ફરિયાદ કરી: 'પુરુષો સાચી વાત નથી કરતા. સ્ત્રીઓને ફોસલાવે છે. તેમનામાં ખુદાનો ડર નથી. અમારા ગંદા મરદો અને ગંદી સ્ત્રીઓ પાસેથી શું તમે આ મામલાને જીતી શકશો? તમે પુરુષોને

વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે જાગૃતિ ફેલાઈ રહી હતી. તેઓનાં ટોળેટોળાં ગાંધીજીના મુકામ રામભજ્જદત્ત ચોધરીના મકાને બીજે દહાડે ભેગાં થયાં, સાડાસાત વાગ્યે ગાંધીજી તેમને મળ્યા. કૉલેજો બંધ થતાં પાંચસો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ હાજર હશે. ગાંધીજીએ પ્રથમ જણાવ્યું કે આ અસહકારનો મામલો ઉત્પન્ન થયો ખિલાફતમાંથી, પણ જ્યારે પંજાબ ભળ્યું ત્યારે આખા દેશને તેઓ તેમાં ભેળવી શકયા. પોતાના ગુજરાતના એક સારામાં સારા કામ કરનાર ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પંજાબનું કારણ જ્યારે આમાં દાખલ થયું ત્યારે જ અસહકારમાં ભાગ લેતા થયા. "જે પંજાબને માટે આખો દેશ આ લડત લડવા તૈયાર થયો છે તે પંજાબ શું સૂતું જ રહેશે? તમે કદાચ ખિલાફત ભૂલો, પણ પંજાબ ન ભૂલી શકો. જલિયાંવાલાથી આપણે બહાદુર થયા, પણ પેટે ચાલવાનું આવ્યું ત્યારે આપણે બાપલા બન્યા; જલિયાંવાલાથી હિંદ ચડયું છે, પણ પેટે ચાલવાથી હિંદ પડયું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે યુનિયન જૅકને સલામ કરાવવી એ તો એથી પણ વધારે કડવું હતું. કર્નલ જૉનસને તમારું નાક કાપ્યું અને તમે કપાવ્યું. મારો સત્યાગ્રહ કદી આબરૂ ખોવાનું નહોતો કહેતો. પંજાબમાં મરી ગયેલા છોકરાઓનો આત્મા અહીં આવીને પોકારી રહ્યો છે કે તમે શું કરવા માગો છો? સર માઈકલને તમે ફાંસીએ ચડાવવા માગતા હો તોયે તમારે તો ફાંસી ઉપર ચડવાને લાયક થવું જોઈએ."

બોઅર લોકોની કુરબાની શીખો

ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલનો દાખલો લીધો. "ત્યાં જ્યારે બોઅર લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે સ્મટ્સ અને હરઝોગ જેવા નામીચા વકીલો વકીલાત છોડી લડાઈમાં પડયા હતા. બોઅર સ્ત્રીઓ છોકરાંને એ શીખવતી કે એક પણ શબ્દ અંગ્રેજી ન બોલવો. ત્યારે અહીં સ્ત્રીપુરુષ — દાખલા તરીકે પંડિત રામભજ્જદત્ત ચોધરી અને સરલાદેવી — એકબીજાની સાથે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરે છે! એમાં હું નામર્દી જોઉં છું. ટ્રાન્સવાલની બાઈઓ તો ઝાંસીની રાણીઓ હતી. આપણી સ્ત્રીઓમાં એવું શૂરાતન કયારે આવશે? હું અંગ્રેજી ભાષા ઉપર આફરીન છું. ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ પર હું ફિદા છું. ટૉલ્સ્ટૉય અને કુરાન હું અંગ્રેજી મારફતે જ શીખ્યો છું. પણ હિંદી હિંદી વચ્ચે અંગ્રેજી ભાષા વપરાય તે હું ન જ સાંખી શકું. હું તો માનું છું કે હિંદુસ્તાનનો જે પિતા પોતાના પુત્રની સાથે, પતિ પત્નીની સાથે અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર રાખે છે તે નામર્દ છે. અંગ્રેજની સાથે હું મુકાબલો કરી શકીશ ત્યારે જ તેનું કાંઈ પણ વાપરી શકીશ. બોઅર લોકોની બીજી કુરબાની હીનિખનની સલાહ થઈ ત્યાર પછીની હતી. સ્મટ્સ-બોથાએ સુધારાને ફેંકી દીધા. તમામ ઠેકાણે

જિતેન્દ્રિય બનાવો તો કંઈક થાય.' આ તે સ્ત્રીના જ શબ્દો છે. મને તે વાત બરોબર લાગે છે. જિતેન્દ્રિય થયા વિના અસહકારની લડત લડવી કઠણ છે. જે માણસ જૂઠું બોલતો નથી, ગંદું ખાતો નથી, જે બૂરું જોતો નથી, જેની નજર સાફ છે, જે માણસને પોતાની સ્ત્રી સિવાય બધી સ્ત્રીઓ માબહેન સમાન છે, જેનું મન કાબૂમાં છે તે જિતેન્દ્રિય છે. આજે તો તમે નથી ઓરત કે નથી મરદ. તમે તલવાર ખેંચવાની વાત કરતા હો તો તલવાર તમને મુબારક હો, બાકી મને તો સ્પષ્ટ ભાસે છે કે તમે જિતેન્દ્રિય થઈ, કોંગ્રેસમાં જે ઠરાવ માટે હાથ ઊંચો કરી આવ્યા છો તે ઠરાવનો અમલ કરીને આઝાદ થઈ શકવાના છો. આ જાલિમ સરકારની પાસે ઇન્સાફ લો. ઇન્સાફ ન મળે તો તેની સાથે મહોબત તોડી તેને મિટાવો; અને ઝફરઅલીને છોડાવો અથવા બધા જેલમાં જઈને બેસો."

આ પછી અમૃતસરની માફક ઘણા શીખ ભાઈઓએ લાહોરમાં પણ જોશભર્યાં ભાષણ આપ્યાં, અને શીખ સંઘ જરૂર અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરશે એમ જણાવ્યું.

ડૉ. કિચલુએ જાહેર કર્યું કે પંજાબમાં સ્વરાજ આશ્રમ સ્થપાયો છે. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે પોતાને અનુભવ એવો થાય છે કે પંજાબમાં ખરો જવાબ તો શીખ લોકો જ દેશે.

પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીએ જણાવ્યું કે પોતામાં તો ખરેખર પરિવર્તન થઈ ગયું છે. પોતાને એક વર્ષ ઉપર બાદશાહની સામે લડાઈ કરવાના આરોપસર જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા ત્યારે તો પોતે લડાઈ નહોતી કરી, બાકી આજે તો જરૂર બાદશાહના ગેરઇન્સાફ સામે પોતે લડત શરૂ કરી છે. તેમણે સ્વરાજ આશ્રમ માટે પોતાનું ઘર તૈયાર છે એમ પણ જાહેર કર્યું.

મૌ. શૌકતઅલીએ આ પછી જાહેર કર્યું કે ભાઈ ગુલામ મોહીઉદ્દીને વકીલાત છોડી છે. ગુલામ મોહીઉદ્દીન પંજાબના એક બહુ જાણીતા વકીલ છે. તેમનો ધંધો ધીકતો ચાલે છે. તેઓ અતિશય નમ્રતાથી ઊઠ્યા અને બોલ્યા: 'હું રાતદિન વિચારી રહ્યો હતો. પણ આજે આ ઘડીએ જ ખુદાએ મને ફરમાવ્યું કે વકીલાત છોડ. મારે કેટલી દીકરી છે તે સૌને ખબર છે. ૭ દીકરીઓ છે તે સૌ કાંતવાનું કામ કરશે. મારો એક દીકરો છે તે હું ગાંધીજીની સેવામાં અર્પણ કરીશ. મારી જાતને પણ હું નજર કરું છું. મારી પાસે જે કામ લેવું હોય તે લેજો. કાંઈ નહીં તો સ્વદેશીના પ્રચારનું કામ તો હું કરીશ જ.'

વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે જાગૃતિ ફેલાઈ રહી હતી. તેઓનાં ટોળેટોળાં ગાંધીજીના મુકામ રામભજદત્ત ચોધરીના મકાને બીજે દહાડે ભેગાં થયાં. સાડાસાત વાગ્યે ગાંધીજી તેમને મળ્યા. કોલેજો બંધ થતાં પાંચસો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ હાજર હશે. ગાંધીજીએ પ્રથમ જણાવ્યું કે આ અસહકારનો મામલો ઉત્પન્ન થયો ખિલાફતમાંથી, પણ જ્યારે પંજાબ ભળ્યું ત્યારે આખા દેશને તેઓ તેમાં ભેળવી શકયા. પોતાના ગુજરાતના એક સારામાં સારા કામ કરનાર ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પંજાબનું કારણ જ્યારે આમાં દાખલ થયું ત્યારે જ અસહકારમાં ભાગ લેતા થયા. "જે પંજાબને માટે આખો દેશ આ લડત લડવા તૈયાર થયો છે તે પંજાબ શું સૂતું જ રહેશે? તમે કદાચ ખિલાફત ભૂલો, પણ પંજાબ ન ભૂલી શકો. જલિયાંવાલાથી આપણે બહાદુર થયા, પણ પેટે ચાલવાનું આવ્યું ત્યારે-આપણે બાયલા બન્યા; જલિયાંવાલાથી હિંદ ચડયું છે, પણ પેટે ચાલવાથી હિંદ પડયું છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે યુનિયન જેકને સલામ કરાવવી એ તો એથી પણ વધારે કડવું હતું. કર્નલ જૉનસને તમારું નાક કાપ્યું અને તમે કપાવ્યું. મારો સત્યાગ્રહ કદી આબરૂ ખોવાનું નહોતો કહેતો. પંજાબમાં મરી ગયેલા છોકરાઓનો આત્મા અહીં આવીને પોકારી રહ્યો છે કે તમે શું કરવા માગો છો? સર માઈકલને તમે ફાંસીએ ચડાવવા માગતા હો તોયે તમારે તો ફાંસી ઉપર ચડવાને લાયક થવું જોઈએ."

બોઅર લોકોની કુરબાની શીખો

ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલનો દાખલો લીધો. "ત્યાં જ્યારે બોઅર લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે સ્મટ્સ અને હરઝોગ જેવા નામીચા વકીલો વકીલાત છોડી લડાઈમાં પડયા હતા. બોઅર સ્ત્રીઓ છોકરાંને એ શીખવતી કે એક પણ શબ્દ અંગ્રેજી ન બોલવો. ત્યારે અહીં સ્ત્રીપુરુષ — દાખલા તરીકે પંડિત રામભજદત્ત ચોધરી અને સરલાદેવી — એકબીજાની સાથે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરે છે! એમાં હું નામર્દી જોઉં છું. ટ્રાન્સવાલની બાઈઓ તો ઝાંસીની રાણીઓ હતી. આપણી સ્ત્રીઓમાં એવું શૂરાતન ક્યારે આવશે? હું અંગ્રેજી ભાષા ઉપર આફરીન છું. ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ પર હું ફિદા છું. ટૉલ્સ્ટૉય અને કુરાન હું અંગ્રેજી મારફતે જ શીખ્યો છું. પણ હિંદી હિંદી વચ્ચે અંગ્રેજી ભાષા વપરાય તે હું ન જ સાંખી શકું. હું તો માનું છું કે હિંદુસ્તાનનો જે પિતા પોતાના પુત્રની સાથે, પતિ પત્નીની સાથે અંગ્રેજીમાં વ્યવહાર રાખે છે તે નામર્દ છે. અંગ્રેજની સાથે હું મુકાબલો કરી શકીશ ત્યારે જ તેનું કાંઈ પણ વાપરી શકીશ. બોઅર લોકોની બીજી કુરબાની ફીનિક્સની સલાહ થઈ ત્યાર પછીની હતી. સ્મટ્સ-બોથાએ સુધારાને ફેંકી દાધા. તમામ ઠેકાણે

અસહકાર થયો, અને તે ત્યારે જ બંધ થયો કે જ્યારે ધારેલું સ્વતંત્રતાનું બંધારણ બોઅર લોકોને મળ્યું."

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી વાતો વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવી. ત્યાર પછી લગભગ એક કલાક સુધી વિદ્યાર્થીઓ સાથે સવાલજવાબ ચાલ્યા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ માગણી કરી કે કૉલેજ છોડનાર વિદ્યાર્થીઓનાં નામો લખી લેવામાં આવે. ગાંધીજીએ ના પાડી. સૌને એક દિવસ ખૂબ વિચાર કરી નિશ્ચય ઉપર આવવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે તો આગલા દિવસના કરતાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હાજર હતા. ટપોટપ વિદ્યાર્થીઓએ નામ નોંધાવ્યાં. આ નામ નોંધાવનારની સંખ્યા નેવુંની હતી, પણ હવે તો તે સેંકડો ઉપર ગઈ છે એમ શ્રીમતી સરલાદેવી ચોધરાણી લખે છે. આને પરિણામે ઍંગ્લો વેદિક કૉલેજ, દયાળસિંગ કૉલેજ, સનાતન ધર્મ કૉલેજ ખાલી થશે, યા તો ગ્રાંટ છોડી, યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ તોડી સ્વતંત્ર થશે. સ્વામી સત્યદેવજી ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં કામ કરી રહ્યા છે; સરલાદેવી તો છે જ. અને ડૉ. કિચલુ તથા બીજા કાર્ય કરનારાઓ મળી વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજ છોડવી પડે તો તેમને માટે શિક્ષણના પ્રબંધમાં ગૂંથાયા છે. મૌલાના મહમદઅલી અને શૌકતઅલીએ ઇસ્લામિયા કૉલેજ અને સ્કૂલમાં તો ચમત્કાર કર્યો છે. ત્યાંના ટ્રસ્ટીઓ જ માની જશે એવી વકી છે. એટલે ત્યાં તો કૉલેજોને ખાલી કરવાપણું નહીં રહે; કૉલેજ જ આઝાદ બનશે અને તેમાં અનાયાસે બીજી કૉલેજમાંથી નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓની પણ જોગવાઈ થઈ શકશે. અલીગઢની આમ ઇસ્લામિયા કૉલેજ ઉપર અસર થઈ છે, ઇસ્લામિયા કૉલેજની અલીગઢ ઉપર અસર થઈ છે. શું પરિણામ આવ્યું તે તો રહમીએ જણાશે.

શીખપરિષદ અને ભિવાનીની પરિષદ માટે તો મારે બીજો જ પત્ર લખવો રહ્યો. ચોમેર જાગૃતિનો ખ્યાલ તો આટલાથી જ ઠીક આવશે. ઠેકઠેકાણે નવા નવા પ્રજાસમૂહોમાં ચેતન આવતું જાય છે. આ ચેતનની સાથે કંઈક ઉદ્દામતા તો ચાલુ છે જ. આ લખનૌમાં અને લાહોરમાં તલવારનું નામ સાંભળી તાળી પાડનારા ઉપરથી સૂચવાય છે. શીખ પરિષદનો અને ભિવાની પરિષદનો આવતા પત્રમાં હેવાલ આપીશ તેથી આ કથન વધારે સિદ્ધ થશે. આપણે જે બળોને ગતિમાં મૂક્યાં છે તેને અંકુશમાં રાખવાની ફરજ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. તે હાથમાંથી છટકતાં નથી એ પ્રભુનો પાડ છે.

૨

कोडा थार देवे पादशाही
लश्कर करे सवाह,

नदीआ वीचो टीबे देखाले
थली करे असगाह,
नानक ज्यो ज्यो साचे भावे
तीवें चलाओ राह.

[કીડો મોટી પાદશાહીને ઉખેડી નાખી શકે છે, અને આખા લશ્કરને સ્વાહા કરી જઈ શકે છે; નદીની અંદર પહાડ અને મેદાનો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; જળને ઠેકાણે સ્થળ અને સ્થળને ઠેકાણે જળ થઈ જાય છે; નાનક કહે છે પ્રભુ તેની ઇચ્છા હોય તેવાં વાનાં કરી શકે છે.]

ગયા પત્રમાં હુ શીખ પરિષદ અને ભિવાની પરિષદનો ઉલ્લેખ કરી ગયો. એ બન્ને પરિષદોએ મારા ઉપર પાડેલી છાપ હું આ પત્રમાં આપીશ.

શીખ પરિષદ તો બહુ જોવા જેવી હતી. બ્રેડલો હોલમાં શીખ ભાઈઓ — અથવા તેમનું વધારે યોગ્ય નામ 'ખાલસાજીઓ' — મળ્યા હતા. પ્રમુખપદ શિયાળકોટના એક પ્રતિષ્ઠિત શીખ જમીનદારને આપવામાં આવ્યું હતું.

પ્રમુખ સાહેબ આવ્યા તે પહેલાં તો આખો બ્રેડલો હોલ સ્ત્રીપુરુષોથી ચિકાર ભરાયો હતો. સ્ત્રીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હાજર હતી. પ્રમુખ સાહેબના આવવા પહેલાં બે બુલંદ અવાજના શીખ ભાઈઓ 'ગ્રંથસાહેબ'-માંથી ઈશ્વરસ્તુતિ અને ઈશ્વરશ્રદ્ધાનાં વચનો બોલતા હતા. આખો પુરુષવર્ગ એ ઝીલતો હતો અને તે પછી તમામ સ્ત્રીઓ એ ઝીલતી હતી. આ દૃશ્ય હૃદયને હલમલાવનારું હતું. બધીએ બહેનોને એ વચનો મોઢે જ હોય એમ લાગતું હતું. લગભગ એક કલાક સુધી ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનાં ભજનોની ધૂન ચાલી રહી, અને પરિષદના કાર્યને માટે શાંતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. મને લાગે છે કે રાજકાજની ચર્ચા કરનારી કોઈ પણ પરિષદમાં અગર સંસ્થામાં ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનાં પવિત્ર ભજનોથી ભાગ્યે જ મંગલાચરણ થતું હશે. જે જોશ અને જે ઉલ્લાસથી એ ગવાતાં હતાં તે ઉપરથી કોઈ પણ અપરિચિત શ્રોતાની ઉપર એ કોમની ઊંડી શ્રદ્ધાની છાપ પડ્યા વિના રહે એમ ન હતુ

सवर्मे सच्चा अेके। सोअे।,
जिस्का किया सबकुछ होओ
*   *   *
गुर गुर दीना मीठा पीआरीआ
कहत कबोरा मेरी शका नाशी
सरब निरजन दीठा पीआरीआ

આ અને આવાં તો આપણા આખા દેશનાં લોકભજનો છે. પણ એને ભક્તિથી સંઘરી રાખનારો તો આજે શીખસમાજ જ છે એમ લાગ્યું. આ પત્રને મથાળે ટાંકેલાં વચનો આ જ પરિષદમાં બીજે દિવસે ગવાયેલાંમાંનાં છે. એમાં શીખ સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ છે. એમાં જે નમ્રતા રહેલી છે — આપણામાં કશી શક્તિ નથી, આપણી પાસે ભારે સાધનસંપત્તિ નથી — છતાં ઈશ્વરમાં જે અડગ શ્રદ્ધા રહેલી છે કે શુભ સંકલ્પને પાર પડાવનારો માલિક છે, તેનું ધાર્યું હોય તે દહાડે કીડો પણ મોટી પાદશાહીને ઉથલાવી નાખી શકે — એ નમ્રતા અને અડગ શ્રદ્ધા આપણે સૌ આ મહાભારત યુદ્ધમાં આપણી રગેરગમાં અનુભવી શકીએ તો શું અશક્ય છે?

શીખ પ્રજા તો આજ સુધી અંગ્રેજ સરકારનો જમણો હાથ ગણાતી હતી; તે જ શીખોને આ પરિષદમાં એકે અવાજે 'સ્વરાજ'ના પોકારતા સાંભળ્યા, નામિલવર્તન — અસહકારને માટે સુયોગ્ય પંજાબી શબ્દ — ની વાત આવે કે ઉમંગ અને આશાથી ઊછળતા જોયા, એ શબ્દના નામમાત્રને 'બોલે સો નિહાલ, સત્ શ્રી અકાલ'ના પવિત્ર ઉદ્ગારથી વધાવી લેતા સાંભળ્યા, એનું કારણ શું હશે? શીખો સરકાર પાસેથી જેની આશા રાખી બેઠા હતા તે નથી મળ્યું, ઊલટું જલિયાંવાલા અને શેખુપુરાના માર્શલ લૉની બક્ષિસ મળી છે, એ જ પ્રત્યેક વક્તાના વચનનો ધ્વનિ હતો. સરકાર શીખ પ્રજાની જાગૃતિની અવગણના કરી શકતી નથી.

સ્વાગત સભાના પ્રમુખ અને પરિષદના પ્રમુખ બંનેનાં ભાષણોનો ધ્વનિ નામિલવર્તન જ હતો. બીજે દિવસે પ્રથમ ઠરાવ નામિલવર્તનનો જ હતો, કૉંગ્રેસનો આખો કાર્યક્રમ ગ્રહણ કરવા તરફ હતો, અને તે વિષે વિરુદ્ધ મત તો આખા મંડપમાં ગણ્યાગાંઠ્યાના જ હોય એમ જણાતું હતું.

પણ એ ગણ્યાગાંઠ્યાના વિરુદ્ધ મત પ્રતિ સહિષ્ણુતા નહોતી એમ પણ દુઃખની સાથે જણાવવું પડે છે. એકે વિરુદ્ધ બોલનારાને ખાલસાજીઓ સહન ન કરી શક્યા. સરદાર ગુરબક્ષસિંગ જ્ઞાની અને ગુજરાંવાલા ખાલસા કૉલેજના વિદ્વાન પ્રોફેસર જોધસિંગ જેવાની દલીલો સાંભળવાને પણ શ્રોતાઓ તૈયાર ન હતા. પળે પળે ખળભળાટ થતો હતો. ખળભળાટ થતો કે તરત જ ગુરુ નાનક અને કબીર સાહેબનું સ્મરણ કરવામાં આવતું, અને તુરત શાંતિ પથરાતી. શાંતિ પથરાવવાનો આ ઇલાજ દેશની બીજી રાજકીય સંસ્થાઓએ અનુકરણ કરવા જેવો છે. પણ આખા મંડળને નામિલવર્તનની વિરુદ્ધ શ્વાસ સરખો સાંભળવાની વૃત્તિ ન હતી એમ જણાતું હતું.

ગાંધીજીએ તો પ્રથમ ઠરાવ પસાર થઈ જાય ત્યાર પછી જ જવાનું અને બોલવાનું શીખ નેતાઓની સંમતિથી ઠરાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે ગાંધીજી ત્રણ વાગ્યે આવ્યા પણ ઠરાવ પસાર નહોતો થયો; પસાર થવાની તૈયારીમાં હતો. પાંચ વાગ્યાની ગાડીમાં જવાનું હતું એટલે ગાંધીજીને તુરત જ બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું, અને અહીં અસહકારના ઠરાવને ટેકો આપવાને નહીં, પણ શીખ સમાજને કંઈક સંદેશો આપવાને જ તેઓ ઊઠ્યા. જ્યાં આખો સમાજ નામિલવર્તનનો ઠરાવ કરી ચૂક્યો હતો ત્યાં તેમને નામિલવર્તનનો ઠરાવ પસાર કરવા વિષે તો ઝાઝું શું કહેવાનું હોય? નામિલવર્તન ચલાવવામાં શી સામગ્રીઓ જોઈએ તે વિષે જ ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં ભાર મૂક્યો.

શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, "તમે હિંદુસ્તાની હોવાનો દાવો કરતા હો, પંજાબી હોવાનો દાવો કરતા હો, તમારા ગુરુ નાનકના ધર્મને આઝાદ રાખવા ચાહતા હો, તો મને લાગે છે કે નામિલવર્તન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી." નામિલવર્તનના વિજયની કેટલીક શરતો આ પછી ગાંધીજીએ જણાવી. તેમણે કહ્યું: "નામિલવર્તન બહુ ભારે શબ્દ છે. જો તમે એનો ખરો પ્રયોગ કરવા ચાહતા હો તો તમારે બે શરતો પાળવી જોઈએ. એક શરત એ કે તમારે ફિસાદટંટાને વેગળાં મૂકવાં જોઈએ. આ લડતમાં તલવારને અવકાશ નથી. તલવારમાં દંડ આવી જાય છે. એટલું જ નહીં પણ કોઈ ભાઈને જબરાઈ કરીને બોલતો રોકવો એ પણ ફિસાદ છે. તમે નાનકપંથીઓ 'નામિલવર્તન' બરોબર કરવા ચાહતા હો તો તમારે તલવારને મ્યાનમાં રાખવી જોઈશે. ગુરુ નાનકને જેમ તમે પૂજો છો તેમ હું પણ તેમને પૂજનારો છું. તે ખુદાના સાચા બંદા હતા. ખાલસા સાહેબે, ગુરુ ગોવિંદે તલવારને માટે જગ્યા રાખી છે ખરી, પણ તેને માટે એક શરત પણ રાખી છે; તે એ કે તમને હુકમ નથી મળ્યો ત્યાં સુધી તમે તલવાર નથી ઉપાડી શકતા — તમારા ગુરુ તમને હુકમ ન આપે ત્યાં સુધી તમે તલવાર નથી ઉપાડી શકતા. આજે તમારી કોમમાં કોઈ ગુરુ નાનકની સરખામણી કરે એવો ગુરુ છે?

"શીખોએ તલવાર સરસ રીતે વાપરી છે; મુસલમાનોએ પણ સરસ રીતે વાપરી છે. પણ તલવાર ચલાવવાનો પણ ઢંગ હોય છે. એટલે તમને પ્રાર્થના કરું છું કે તમે તમારા ગુસ્સાને રોકજો. પાણી પાયા વિનાની તલવાર પાણીદાર કહી શકાતી નથી, તેમ જે આદમી પોતાના જોશને રોકી શકતો નથી તે પાણીદાર કહેવાતો નથી. ગુસ્સામાં આવીને જે માણસ વખત કવખતે

ગુસ્સો ઉતારી દે છે તેને માટે આ લડત જ નથી. જો હિંદુસ્તાનમાં તલવાર ખેંચવાને કોઈ કાબેલ હોય તો તે મુસલમાન તો છે જ. પણ તેમના ધર્મમાં પણ એવું તો છે જ કે તલવાર વિના કામ સાધી શકાય તો તલવાર ઉગામવી બરાબર નથી. એટલે તે લોકોએ 'તર્કેમવાલાત' પસંદ કર્યું છે. તમે પણ તલવાર મ્યાનમાં રાખીને જ કામ લઈ શકવાના છો."

ગુરુના હુકમ વિના તલવાર ન ઉગાવી શકાય એ દલીલ પાછી ઉપાડીને ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું. "તમારે ત્યાં આજે ગુરુ નાનક અને ગુરુ ગોવિંદસિંગ જેવા ગુરુઓ છે? તમે તલવાર ખેંચવા માગતી હો તો ગુરુ નાનકને પેદા કરો. કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મત્સરને જીતશો તો જ તમે એવા વીરોની માતા થઈ શકવાની છો. એ ગુરુઓ વિના તલવારને આજે અવકાશ જ રહ્યો નથી. આજે તો તમારે તમારા આવેશને દબાવતા કુરબાની કરતાં શીખવું, તમારો પરદેશી લેબાસ છોડવો, તમારાં ઘરેણાં તજવાં અને નાનકનાં ભજન ગાતાં ગાતાં નામિલવર્તન કરવું એ જ તમારી ફરજ છે."

નામિલવર્તનની ફતેહની બીજી શરત ગાંધીજીએ એકબીજા વચ્ચે સહકારની બતાવી. "આપણે અત્યાર સુધી ગુલામ કેમ રહ્યા છીએ? આપણને એકબીજામાં વિશ્વાસ ન હતો, આપણે એકબીજાને શંકાની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા હતા. હિંદુઓ માનતા હતા કે મુસલમાનોને મારીને ગાયને બચાવી શકાય. પણ તેઓ પોતાની ભૂલ સમજ્યા. તેમને એમ લાગ્યુ કે મુસલમાનની સાથે ભાઈચારા વિના ગાયનો વધ અટકાવવો અશક્ય છે. *શીખો* એમ માનતા કે તેમના શરાતનનો ઇતિહાસ અખંડ તો ત્યારે જ રહે કે જ્યારે તેઓ અંગ્રેજોની સાથે સહકાર ચાલુ રાખે. એ સહકારથી તમે શું મેળવ્યું છે? પંજાબમાં જે બન્યું છે તે. જે સરકારે આપણને નામોશી લગાડી છે અને અપમાન કર્યું છે તેની સાથે સહકાર હરામ છે. આપસઆપસમાં લડાઈ કરવાથી તો આપણે પ્રજા તરીકે મટી જઈશું. પણ જો એકબીજા સાથે ઐક્ય સાધી શકીશું તો તો એક લાખ અંગ્રેજો ત્રીસ કરોડની ફૂંકથી પણ ચાલ્યા જશે, અથવા હિંદુસ્તાનના સેવકો થઈને હિંદુસ્તાનમાં રહેશે."

છેવટે સ્વરાજ્યમાં શીખોને કોમી પ્રતિનિધિત્વનો હક રહે કે નહી તે વિષે ગાંધીજીએ ખુલાસો કર્યો કે જેમાં એવો હક નહીં હોય તે સ્વરાજ્ય નહીં હોય. પછી સૌને ગુરુ નાનકની સાદાઈ અને સચ્ચાઈ લેવાની ભલામણ કરીને ગાંધીજીએ પૂરું કર્યું હતું.

'નામિલવર્તન'નો ઠરાવ તો પસાર થઈ ગયો. ખાલસાજીઓ શું કરે છે તે જોવાનું છે. જે જોશ આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગટી રહ્યું છે તેને કાબૂમાં રાખી

તેનો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવાની જવાબદારી પંજાબના આગેવાનો ઉપર રહેલી છે. ખાલસા કૉલેજના તેર પ્રોફેસરોએ કૉલેજનો યુનિવર્સિટીની સાથેનો સંબંધ તોડવાની નોટિસ આપી છે.

કાસગંજથી લખનૌની મુસાફરીનું જે વર્ણન ગાંધીજીએ આપ્યું છે તે જ વર્ણન લગભગ ભટીંડાથી ભિવાનીની મુસાફરીનું કરી શકાય. લાહોરથી નીકળી ભટીંડા રાત્રે સાડા અગિયાર વાગ્યે પહોંચાય છે. રાત્રે ભટીંડાના સ્ટેશન ઉપર માણસોની એટલી મેદની હતી, કે અમને અમારો સામાન કાઢવો મુશ્કેલ પડ્યો. ભટીંડા આગળ ગાડીમાંથી ઊતરી ભિવાનીને માટે અમારે બીજી ગાડી લેવાની હતી. બીજી ગાડી તો પ્લૅટફૉર્મ ઓળંગીને જ લેવાય એવું હતું. પણ લોકોએ અમારી મુશ્કેલીનો કશો જ ખ્યાલ ન રાખ્યો. અમે કષ્ટે કરીને સામાન ઠેકાણે પાડી શક્યા, અને જુદા જુદા ડબ્બામાં તે વહેંચી નાખવો પડ્યો પણ અમારા કષ્ટમાત્રથી જ આ વાત અટકત તો ઠીક હતું. કેટલીક શરમભરેલી વાતો પણ બની. ગાંધીજી અને મૌલાનાઓ જે ડબ્બામાં બેઠા હતા તે ડબ્બાની અને તેની પાસેના ડબ્બાની બહાર હજારો માણસ ઘેરો ઘાલી ઊભું હતું. મૌ. મહમદઅલી અને બીજાઓ તેમને ખમી જવાની વિનંતી કરતા હતા: 'અમારો સામાન તો દાખલ થવા દેવો જ જોઈએ, તમે ગિરદી મટાડો તો અમારો સામાન આવી શકે,' એમ વારંવાર કરેલી આજીજી ફોકટ હતી. 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જય' 'મૌલાના મહમદઅલી શૌકતઅલી કી જય'ના અવાજમાં ગાંધીજી અને મૌલાનાજીની વિનંતીઓ ડૂબી જતી હતી! રેલવે ઉપરની પોલીસ જે અત્યાર સુધી તટસ્થ હતી તે વચ્ચે પડી. તેમને એમ લાગ્યું કે લોકો નાહક પજવણી કરી રહ્યા છે, એટલે તેમણે લાકડી અને ચાબુક વાપરવા માંડી! લોકો ઘડીક વાર ખસીને પાછા ત્યાં ને ત્યાં એકઠા થતા હતા — તેમને અને અમારે બન્નેને માટે આ શરમભરેલી સ્થિતિ હતી એ તેઓ સમજી શકતા ન હતા!

આખરે અમારે નસીબે ગાડી ચાલી. પણ કમનસીબે એ ગાડી કાસગંજ કાનપુરની ગાડીની માફક બધે સ્ટેશને ઊભી રહેનારી હતી, એટલે સવારે ભિવાની પહોંચ્યા ત્યાં સુધી અમારામાંના જે દૂરના ડબ્બામાં સટકી ગયા હતા તેમના સિવાય કોઈને નિદ્રા ન મળી શકી.

ઉપરનું ચિત્ર કમકમાટી ઉપજાવે એવું છે. પણ સંતોષ ઉપજાવે એવું ચિત્ર હવે આવે છે, અને તે બતાવી આપે છે કે વ્યવસ્થાપકો જરા મહેનત

લે, સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપવામાં આવી હોય, તો ઘણી સુદર રીતે ભારે જનસમૂહોની સાથે પણ કામ લઈ શકાય છે. ભિવાની એ અંબાલા વિભાગનો એક કસબો છે. લશ્કરનું મોટું મથક છે. ત્યાં આ વર્ષે પ્રથમ જ વાર વિભાગીય પરિષદ થઈ. એના સ્વાગત સભાના અધ્યક્ષ આપણા સુપ્રસિદ્ધ દીવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલના પુત્ર કૃષ્ણલાલ અંબાલાલ દેસાઈ હતા. તેમણે સ્ટેશન ઉપર તેમ જ શહેરમાં અને ખાસ કરીને મંડપમાં જે વ્યવસ્થા રાખી હતી તે હેરત પમાડે એવી હતી. સ્ટેશન ઉપર વોલંટિયરો સિવાય એક પણ માણસ ન હતું ગામડાંઓમાંથી પચાસ હજારથી ઓછાં માણસ નહીં આવેલાં હોય. છતાં બહાર રસ્તાની બંને બાજુએ માણસોનાં ભારે ટોળાંઓ, વચ્ચે ગાડીઓ માટે મોકળો માર્ગ મૂકીને શાંત ઊભાં હતાં. સરઘસ વિના તો લોકોને શી રીતે સંતોષ વળે? પણ સરઘસ પણ સુખે થોડા વખતમાં આટોપી લેવામાં આવ્યુ.

મંડપ દસ બાર હજાર માણસો માટે હતો, પણ એટલો અવકાશવાળો હતો કે ભરચક ભરેલો છતાં તેમાં માણસની ગિરદી લાગતી ન હતી. મંડપ વ્રતુંલાકાર હતો. ખુરશી ટેબલનું ક્યાંયે નામનિશાન ન હતું એટલે કોઈ પ્રાચીન રાજસભા જેવો મંડપ દીપતો હતો. મધ્યમાં પ્રમુખ અને માનનીય નેતાઓ માટે પણ બેઠક જ હતી. એક અમેરિકન ગૃહસ્થ ખાસ પરિષદને માટે આવેલા- તેઓ પણ ચપટ બેઠા હતા, પ્રેક્ષકો તથા બીજાઓને જવા આવવા માટે મોકળા રસ્તાઓ હતા. શાંતિ પણ અનુપમ હતી.

પરિષદમાં અસહકારનો અખંડ સૂર નીકળી રહ્યો હતો. ભાઈ કૃષ્ણલાલ દેસાઈનું ભાષણ નાનકડું 'દસ મિનિટમાં વંચાઈ રહ્યું એવડું', સરસ હિંદીમાં લખાયેલું અને કોંગ્રેસના ઠરાવને વધાવી લેનારું હતું. પ્રમુખની ચૂંટણીની દરખાસ્ત મૂકનારા જુદા જુદા જિલ્લાના સજ્જનોમાં કેટલાએક વકીલો હતા, તેમાંના જે ધારાસભામાં જનારા હતા તેઓએ પોતાની ઉમેદવારી ખેંચી લીધેલી હતી. વકીલોમાંના વકીલાત છોડનારાઓ પણ હતા. પ્રમુખ વયોવૃદ્ધ *લાલા મુરારિલાલ અંબાલાના પુરાણા વકીલ હતા* તેમની ઉંમર આશરે એંશી વર્ષની હશે. તેઓની આખી જિંદગી 'મૉડરેટ' તરીકે ગઈ. તેઓ પંજાબના 'ગ્રાન્ડ ઓલ્ડ મૅન' તરીકે ઓળખાય છે હાલ નિવૃત્ત છે, અને થોડા જ સમય ઉપર અસહકારને અંગે તેમણે પોતાનો રાવસાહેબનો ઇલકાબ સરકારને પાછો સ્વાધીન કર્યો છે.

આટલા વૃદ્ધ છતાં તેઓએ વ્યાખ્યાન પીઠ ઉપર જઈને 'य ब्रह्मा-वरुणेन्द्ररुद्रमरुत स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः 'ના પવિત્ર સ્તોત્રથી મંગળાચરણ કર્યું. ભાષણની હસ્તલિખિત પ્રત પોતાના હાથમાં હતી. મને પાછળથી ખબર પડી કે એ ભાષણ તેમણે આગલે દિવસે જ લખેલુ એટલે છપાઈ ન શકેલુ. તેઓ શીઘ્ર કવિ છે એટલે તેમના ગદ્યમાં સ્થળે સ્થળે પદ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ ગૂંથાઈ રહેલુ હતું. અને છતાં એ ભાષણ પણ બહુ જ ટૂંકું હતું. પંદરેક મિનિટમાં એ પૂરું થયુ હશે. ભાષણની શરૂઆતમાં ઈશ્વર પ્રત્યેની તેમની ભારે શ્રદ્ધાસૂચક એક પદ્ય હતું :

पशु पक्षीओंकी करता है कौन रक्षा?
बिन मागे भिक्षुओंको देता है कौन भिक्षा?
फरियाद बेनवाकी सुनता है कौन राजा,
तेरे सिवा विधाता है कौन अन्नदाता?
भारतनिवासिओंकी विनति है तुझसे —
कर दे दयासे अपनी भारतका पार वेडा

અને એક પદ્યમાં મુરલીધરની ખાસ બંદગી હતી. તેમાંની છેલ્લી બે કડી નોંધવા જેવી છે:

घर कर अिधरमें फिरसे बजा अैसी बसरी
बोसिदा अुस्तखामें आ जाय जिन्दगी

(હે કૃષ્ણ દીનબંધુ! તુ ફરી અહીંયાં એવી બંસરી બજાવ કે જેથી નિષ્પ્રાણ અસ્થિઓમાં પ્રાણ આવે.) આગળ જતાં 'મુલ્ક કા રોશન સિતારા'"હિંદ કી આંખોકા તારા' બાળ ગંગાધર ટિળકને નિવાપાંજલિ હતી.

ભાષણમાં પંજાબ અને ખિલાફતની આફતના ટૂંકા નિરૂપણ અને કોંગ્રેસના ઠરાવની બધીયે વિગતોના સરસ સમર્થન સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું. 'અસહકાર' વિષેનું તેમનું કવિત રમૂજી છે :

तर्क काअुन्सिल, तर्क कॉलेज तर्क सरकारी स्कूल
तर्क असनादि वकालत, कांग्रेसवा है अुसूल
अदलकी अुम्मिद रखना है अदालतसे फुजूल,
जीन्स पर जिन्साफकी जो टॅक्स करती हैं वसूल

આટલું જ નહીં પણ કાઉન્સિલ, શાળા, કૉલેજ, અદાલતમાંથી ફાયદાની આશા રાખવી તેને તેમણે

'बेतकी डालोंमें भय लगावे निकले है फूल?'

એમ સવાલ પૂછી નેતરના ઝાડ પરથી ફૂલ તોડવાની આશા કરવા જેવું છે એમ જણાવ્યું.

ગાંધીજીએ આ સાદાસીધા ભોળા લોકોની મિજલસ આગળ પોતાનું ભાષણ બહુ જ ટૂંકામાં પતાવ્યું. આરંભમાં તેમણે વ્યવસ્થાપકોને વ્યવસ્થા માટે અને હિંદની સભ્યતાને પિછાનીને ખુરશીઓને દુખમદ આપવા માટે શાબાશી આપી. 'ખિલાફત અને પંજાબના ઘોર અન્યાય બતાવે છે કે આપણા ઉપરની સલ્તનત શયતાનની છે, અને આપણા ધર્મમાં કહેવાયું છે કે જે ખુદાથી ડરે છે તેણે શયતાનની સાથે મહોબત રાખવી હરામ છે' એમ જણાવી કૉંગ્રેસે, મુસ્લિમ લીગે, શીખ સમાજે સ્વરાજ લેવાનો ઉપાય જે અસહકાર ગ્રહણ કીધો છે તે ગ્રહણ કરવાની ભલામણ કરી હતી. ટૂંકામાં અસહકારની શરતો ત્રણ બનાવી: (૧) ખૂન અને ગુસ્સો રોકવો, (૨) શુદ્ધ કુરબાની કરવી, (૩) વ્યવસ્થાશક્તિ મેળવવી. કુરબાનીમાં વકીલોનો વકીલાતત્યાગ, શાળાઓનો ત્યાગ અને રંગરૂટીનો ત્યાગ. ભિવાની તો રંગરૂટીનું મથક છે એટલે ત્યાં તો સૌને રંગરૂટીમાં ન જવાનો આગ્રહ ખાસ કરવો જોઈએ એમ તેમણે જણાવ્યું. "હિસાર જિલ્લામાંથી ઘણાયે રંગરૂટો ચાલ્યા જાય છે. તે સૌને હું કહું છું કે શયતાનિયત જેનામાં ભરેલી છે તેવી સલ્તનતને માટે રંગરૂટી કરવી હરામ છે."

આખરે સ્વદેશીમાં રહેલા બલિદાનની વિનંતી કરી. પરદેશી કપડાં પહેરવાને મુકાબલે નાગા ફરવું બહેતર છે એમ જણાવી, નેકી, હિંમત, સ્વચ્છ દિલ અને સચ્ચાઈ સમજી આ શયતાનિયતથી ભરેલી સલ્તનતને ફગાવો એમ કહી તેમણે તેમનું ભાષણ પૂરું કર્યું.

આ પછી મૌલાના શૌકતઅલી, મહમદઅલી, અબુલ કલામ આઝાદ, ડૉ. અનસારી આ બધાયે નેતાઓ બબ્બે ત્રણ ત્રણ મિનિટ બોલ્યા હતા.

સાંજે ખેડૂતોની જે આલમ ઊભરાયલી હતી અને જે ટિકિટ લઈને પરિષદમાં નહોતા આવ્યા તેમને માટે એક સભા ભરી હતી, તેમને તેમનું કર્તવ્ય સમજાવી સૌ મોટરમાં રાત્રે દિલ્હી જવા ઊપડી ગયા હતા.

શ્રી કૃષ્ણલાલ દેસાઈ અને પંડિત નેકીરામ શર્મા જેઓ રૈયતની આ ભારે જાગૃતિને માટે જવાબદાર છે તેઓની આગળ હવે વધારે કઠણ કામ ઊભેલું છે. તેઓ આ લોકને ભારે તાલીમ આપી શકશે — અને તાલીમ

આપવાનું કામ 'સહેલું તથી — તો એ રૈયત આ લડતમાં બહુ સુંદર ભાગ આપી શકે એવી છે.

ડાકોરમાં ગાંધીજી

૧

સંવત ૧૯૭૬ની માણેકઠારી પૂનમની રાતે ડાકોરમાં ચાળીસ હજાર યાત્રાળુઓની મેદની સમક્ષ આપેલું ભાષણ :

૨૭–૧૦–'૨૦

તમે બધા અને હું આ યાત્રાને સ્થળે એકઠા થયા છીએ પણ અત્યારે હિંદુસ્તાનની એવી કફોડી સ્થિતિ છે, એવી દીન દશા છે કે આપણે યાત્રાને સ્થાને આવીને પણ પવિત્રતાને નથી ઓળખી શકતા. અને હું તો આ પવિત્ર સ્થાનમાં આવ્યો છું તે રણછોડજીનાં દર્શન માટે નથી આવ્યો. અત્યારે રણછોડરાયમાં ઋણ છોડવાની તાકાત રહેલી નથી. એનું કારણ એ છે કે આપણે પૂજારીઓ તે પૂજારીઓ જ નથી રહ્યા; આપણે આપણી શ્રદ્ધાને ખોઈ બેઠા છીએ. યાત્રાસ્થાન પવિત્રતાને બદલે પાખંડનાં ધામ બનેલાં છે એ હું નજરે જોઈ રહ્યો છું. એ આપદમાંથી, એ પાપમાંથી ઈશ્વર આપણને ક્યારે છોડાવશે?

મારા સાંભળવામાં ઘણી વાર આવેલું છે કે ડાકોરજીમાં આવનારા ઘણા લોકો સારા વર્તનથી નથી રહેતા; આવતાં આવતાં કેટલીક જગ્યાએ અત્યાચાર કરે છે. આ વાત સાચી છે કે ખોટી છે તેની મને ખબર નથી. પણ જો આપણો ધર્મ — હિંદુઓનો ધર્મ અને મુસલમાનોનો ધર્મ — આપણને કંઈ શીખવતો હોય તો પહેલી વસ્તુ તે એ શીખવે છે કે આપણે આપણા વિષયોને, આપણી ઇન્દ્રિયોને, કાબૂમાં રાખવાં. બધા જ ધર્મો આપણને શીખવે છે કે જગતમાં જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે બધી, મોટી ઉંમરની તેટલી આપણી માતા સરખી છે, સરખી વયની બહેન સમાન અને નાની દીકરી થઈ શકે એવડી હોય તો તે દીકરી સમાન ગણવાની છે. મેં સાંભળ્યું છે અને માન્યું પણ છે કે ડાકોરમાં આવનારાઓ ધર્મના આ પહેલા નિયમનું ખંડન કરે છે, છતાં એ માને કે ગોમતીજીમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ જઈશું. એ શા ખપનું? સ્નાન કરીને પવિત્ર થવાનો એનો ઇરાદો હોય એ પણ હું તો નથી માનતો. સત્યનું પાલન, બ્રહ્મચર્યનું પાલન એ સામાન્ય ધર્મો છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ બ્રહ્મચર્યપાલન એ ધર્મ છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે કાન, આંખ, નાક, જીભ અને ચામડી બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. આ ધર્મ કેવળ સંન્યાસીને માટે નથી,

સદ્‌ગૃહસ્થોને માટે પણ છે. આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્‌ગૃહસ્થ જ નથી. આ સંસારમાં, હિંદુ સંસારમાં તેમ જ મુસલમાન સંસારમાં, જો આપણે યોગ્ય રીતે રહેવું હોય, સ્વતંત્રપણે રહેવું હોય, કોઈના ગુલામ ન થવું હોય, તો આ આપણું સૌથી પહેલું કર્તવ્ય છે.

ઠાકોરભાઈઓને

મને કોઈએ કહ્યું કે આ મિજલસમાં ઘણા ઠાકોરભાઈઓ હશે, તેમને બે શબ્દો કહો. તેમને હું શું કહું? પણ એટલું તો મારે તેમને કહેવું જ જોઈએ કે જો તમે ધર્મને સમજતા હો, તો એ ધર્મ એવું નથી કહેતો કે બીજાને તમે લૂંટો. લૂંટીને જીવવા કરતાં તો આપઘાત કરવો સારો. બીજાને લૂંટીને ખાવા કરતાં ભૂખે મરવું તે સારું. બીજાને લૂંટીને કપડાં પહેરવાં તે કરતાં નગ્નદશામાં ફરવું વધારે સારું છે.

આજે હું આખા હિંદુસ્તાનને આજીજી કરી રહ્યો છું. તે એકલા વાણિયા-બ્રાહ્મણને નથી કરતો, પણ હિંદુસ્તાનમાં ઢેડ, ભંગી, ઠાકોર છે તે બધાને — મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એ બધાને — હું આજીજી કરું છું કે જો તમારી ઇચ્છા હિંદુસ્તાનને સુખી કરવાની હોય તો તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે તમારે જુદા જુદા ધર્મોની સાથે એકદિલ થઈને રહેવું. એ પડોશીનો ધર્મ છે. ભાઈ શૌકતઅલીને કામ પ્રસંગે મુંબઈ બહાર જવું ન પડ્યું હોત તો આજે આ હિંદુઓના યાત્રાસ્થાનમાં તમે તેમને મારે પડખે જોત. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તેમને — અને હવે તો એ બન્ને ભાઈઓને — મારી સાથે જ ફેરવું છું. હું બધાને કહું છું કે મારા બે સગા ભાઈઓ ગુજરી ગયા છે, પણ આ બે ભાઈઓ પ્રત્યે મને સગા ભાઈ કરતાં જરાયે ઓછો ભાવ નથી. હું સનાતની હિંદુ હોવાનો દાવો કરું છું અને હું આ બે મુસલમાનોની સાથે ભાઈચારો રાખીને મારો હિંદુ ધર્મ સંપૂર્ણપણે પાળી શકું છું. તેમાં મારો સ્વાર્થ રહેલો છે. જો હું એક હિંદુ તરીકે ઇસ્લામ માટે મરી શકું તો વખત આવ્યે હિંદુ ધર્મ માટે પણ મરી શકીશ. આમાં મારી પોતાની અને દેશની કસોટી રહેલી છે.

સાત કરોડ મુસલમાન ભાઈઓ ઉપર મહાન ધર્મસંકટ આવી પડ્યું છે. એક વિકરાળ સલ્તનત તેમના ધર્મને છિન્નભિન્ન કરવા બેઠી છે. આકાશમાં આ ચંદ્રમાને જેમ અત્યારે ગ્રહણ લાગ્યું છે તેમ ઇસ્લામને આ સલ્તનતના ગ્રહણે ઘેર્યો છે. તેને તમે છોડાવો. ચંદ્રમાનું ગ્રહણ એ તો સ્થૂલ ગ્રહણ છે. એને છોડાવવું એ આપણા હાથમાં પણ નથી. મને આ ચંદ્રગ્રહણ જરાયે

નથી કરાવતું, મને ઉપવાસ નથી કરાવી શકતું પણ આપણા આત્માને જે ગ્રહણ લાગ્યું છે, આપણું દિલ જે ગ્રહણમાં ઘેરાયું છે તેનાથી હું મૂંઝું છું તે ગ્રહણને છોડાવવાનો ઇલાજ ઉપવાસ હોય તો હું ઈશ્વર પાસે માગું છું કે મને ઉપવાસ કરવાની શક્તિ આપો આ ગ્રહણ છોડાવવાનો ઇલાજ આપઘાત હોય તો આપઘાત કરવાની શક્તિ પરમેશ્વર મને આપજો હિંદુસ્તાનનો સુંદર ચંદ્ર ઇંગ્લંડના રાહુથી ઘેરાયેલો છે તેનું એ કારણ હું બતાવી ગયો ઇસ્લામ ઉપર સલ્તનતની તલવાર ઝઝૂમે છે આજ ઇસ્લામ પર તો ભલે હિંદુ પર જે સલ્તનતે ઇસ્લામને દગો દીધો છે, જે સલ્તનતે પંજાબ મારફત સારા હિંદુસ્તાનને પેટે ચલાવ્યું છે, જેણે પંજાબ મારફત નાના નાના બાળકો પાસે જબરીથી સલામી ભરાવી છે ને તેમ કરતા કરતા જે સલ્તનત મારફતે છ સાત વર્ષના બે બાળકના પ્રાણ ગયા છે, જે સલ્તનત નીચે દોઢ હજાર કે એક હજાર નિર્દોષ માણસોના ખૂન થયા છે, તે સલ્તનત કેવી હશે? એ સલ્તનતનું ગ્રહણ આપણી ઉપર કેટલે દરજ્જે છે તેનો હું તાગ નથી કાઢી શકતો

અત્યારનું રાજ્ય એ રામરાજ્ય નથી એ રાવણરાજ્ય છે એ રાવણ રાજ્યમાં આપણે પીડાઈએ છીએ અને પાખંડ શીખીએ છીએ આવા રાવણના રાજ્યમાંથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવી શકીએ? પાખંડીઓની જોડે પાખંડી બનીને? શસ્ત્રની જોડે શસ્ત્રથી મુકાબલો કરીને? પાખંડમાં આપણાથી તેમને કેમ પહોંચાશે? એ સલ્તનતના ભેદોને આપણાથી કેમ પહોંચાશે? જે સલ્તનતને પોતાના છળકપટથી પાખંડી યુરોપને પણ માત કર્યું છે તેની સામે અહીંના પાખંડીઓ શું કરી શકવાના? હિંદુમુસલમાનને પાખંડ કરવું હોય તોપણ આપણી પાસે પાખંડ નથી રાવણને પાખંડથી મારવો હોય તો તેના જેવા દશ માથા અને વીશ ભુજા જોઈએ તે ક્યાંથી લાવવા? એને મારવાનું કામ રામ જેવો પાખંડી જ કરી શકે રામની પાસે શું પાખંડ હતું? એણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું એને ઈશ્વરનો ડર હતો એની સેના વાંદરાઓની હતી વાંદરાઓએ કોઈ દિવસ હથિયાર ઉપાડ્યાં છે? આજે પણ આપણે દિવાળી ઊજવીએ છીએ તે એ રામનો રાવણ ઉપરનો વિજય ઊજવીએ છીએ પણ એ વિજય આપણે ત્યારે જ ઊજવી શકીએ કે જ્યારે આપણે આ દસ નહીં પણ હજાર માથાવાળા રાવણને છિન્નભિન્ન કરી શકીએ તે નથી કરી શક્યા ત્યાં સુધી આપણે માટે વનવાસ જ રહ્યો છે તમે સીતાજીના જેવી સતીઓની ઉપર કુદૃષ્ટિ ન કરો તો જ આ સલ્તનતને તમે માત કરી શકશો શયતાનને કોઈ માત કરી શક્યો હોય તો તે ઈશ્વર જ છે તેણે જ શયતાનને પેદા કર્યો અને તે જ તેને મારી શકે છે આદમીની શક્તિથી

તે હારતો નથી એકલા ઈશ્વરની ગુલામી કરનાર માણસ મારફત ઈશ્વર જ તેને હરાવે છે

આવી જબરી સલ્તનત સાથે આપણે મુકાબલો કરવાનો છે એના તરફથી પડતાં દુખો રોવાને હું ઇચ્છતો નથી હું તો ઊલટો હિંદુસ્તાન પાસે માગી લઉ છુ કે તેનુ વાકુ બોલવાનો અધિકાર તમે મને એકલાને જ આપજો હું જ્યારે સલ્તનત જોડે સહકાર કરતો હતો ત્યારે તમારા મોમાથી આ સરકારને વિષે અગારા ઝરતા મે જોયેલા છે સરકારની નિંદા પણ તમારા મોમાં શોભતી નથી મે પીધા છે તેવા કડવા ઘૂટડા તમે કદી પીધા નથી એ કડવા ઘૂંટડા ઉતારીને મે જે શક્તિ મેળવી છે તેની શતાશ પણ તમે નથી મેળવી તેની તરફ ગુસ્સે થવાના મને ઘણા કારણો મળ્યાં, પણ હુ મારો ગુસ્સો પી ગયો છુ આ પ્રસંગે પણ હું ગુસ્સામાં આવીને એકે શબ્દ નથી બોલતો, પણ મારા આત્માના જ શબ્દો ઉચ્ચારુ છુ અગ્રેજી સલ્તનત માટે તમારી પાસેથી હું ગુસ્સાનુ વાકય સરખુ નથી માગતો અગ્રેજોમાનુ બૂરુ જોવાના કરતાં તમે તમારું પોતાનુ જ બૂરુ જોજો અને તેને કાઢજો, એટલે તમે સ્વતત્ર — છયા થશો અગ્રેજી સલ્તનતની હું એમ બતાવુ છુ તે સાક્ષીરૂપે બતાવુ છુ એ સલ્તનતને ત્રીસ વર્ષ ખરા દિલથી સેવ્યા પછી મારી ખાતરી થઈ છે કે એ રામરાજ્ય નથી પણ રાવણ રાજ્ય છે આ સલ્તનત મને અત્યારે ભૂડી લાગે છે તે મને કઈ અગ્રેજોનો તિરસ્કાર નથી, મને તિરસ્કાર સલ્તનતની સાથે છે જ્યા સુધી અગ્રેજી સલ્તનત પશ્ચાત્તાપ કરતી નથી, હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની પાસે માફી માગતી નથી, 'અમે તમારા નોકર છીએ અને નોકર તરીકે રાખો તો રહેવા માગીએ છીએ' એમ કહેતી નથી, ત્યા સુધી હુ એ સલ્તનતના હવાઈ જહાજો સામે અને મશીનગનો સામે મુકાબલો કરવાને તૈયાર છુ એના હવાઈ જહાજ કે મશીનગન મને ડરાવી નહી શકે

એ સલ્તનત સાથે મુકાબલો કરવામા હું ધર્મની હાનિ બિલકુલ જોતો નથી હું પ્રસગ આવે તો સગા દીકરા સામે અસહકાર કરી શકુ, તેમ સલ્તનત સાથે પણ કરુ એ પણ ધર્મ છે માણસમાત્ર ભૂલથી ભરેલો છે, પાપી છે હુ કબૂલ કરુ છુ કે હું પોતે સમધર્મ પાળુ છુ, છતા હું સપૂર્ણ નથી મારામા પાપ અને અપૂર્ણતા ભરેલા છે તોયે હુ પાપથી ડરુ છુ મારામાં ત્રુટીઓ છે અને તેને કાઢવાને હું પ્રયત્ન કરુ છુ હું તેમનો ગુલામ નથી આ સલ્તનત તો પાપને જ ધર્મ માને છે આ સલ્તનત બીજા દેશોને કચરી નાખીને પોતાના દેશને આબાદ બનાવે છે તે અત્યાચાર છે બીજા દેશોને

કચડીને—તારાજ કરીને—હિંદુસ્તાનને આબાદ કરવા હું ઇચ્છતો નથી બીજાના ધર્મનો લોપ કરીને હું હિંદુસ્તાનને ચડાવવા નથી ઇચ્છતો પણ આ સલ્તનત તો કહે છે કે બાદશાહીને સારુ ગમે તેવા અત્યાચાર અમે કરીશું સલ્તનત બોલતી નથી, કરી બતાવે છે. પંજાબમાં તેણે કરી બતાવ્યું છે હું કૃષ્ણનો પૂજારી તમને સૌને કહું છું કે એવી સલ્તનતની નિશાળોને, તેમની અદાલતોને તમે ફેંકી દેજો મારા શરીર માટે મને કોઈનો ડર નથી મારું શરીર તો હું એ સલ્તનતને સોંપીને જ આવી બેઠો છું તમારા દિલની સરદારી તમે ઈશ્વરને જ સોંપજો તે વખતે તમારી બેડી તૂટી જશે

અસહકાર એ સોના જેવું શસ્ત્ર છે, દિવ્ય શસ્ત્ર છે હિંદુઓને તે શ્રીકૃષ્ણે આપેલું છે, મુસલમાનોને મહંમદ પયગંબરે આપ્યું છે, પારસીઓને ઝંદ અવસ્તામાં મળેલું છે, જ્યાં તમે અન્યાય જુઓ, કોઈ માણસમાં અન્યાયને મૂર્તિમંત જુઓ ત્યારે તે માણસનો ત્યાગ કરજો તુલસીદાસજીએ બહુ જ મૃદુ ભાષામાં કહ્યું છે કે અસંતથી દૂર ભાગો, અસંત તો પોતાના સમાગમથી પીડે છે દાવાનળથી દૂર નાસો તેમ અસંતથી—અન્યાયથી નાસજો નાસવું એનું જ નામ અસહકાર અસહકાર એ દ્વેષ કે વેર નથી એ તો ધર્મનું ધર્માચરણ છે અસહકાર એ બાપદીકરા વચ્ચે યોગ્ય છે, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ફરજરૂપ છે, સગાભાઈ વચ્ચે કર્તવ્ય છે મારો દીકરો મદ્યમાંસ ખાઈ આવે અને હું તેનો વૈષ્ણવ બાપ તેને મારા ઘરમાં ઘડી પણ સંઘરું તો પછી મારે રૌરવ નરકે જ પડવું પડે આ અસહકારનું રહસ્ય હું તમને ન સમજાવી શકું તો પછી સ્વરાજ એ એક અશક્ય વસ્તુ છે સ્વરાજ મેળવવું હોય તો એક જ ઇલાજ છે અને તે અસહકાર છે

હા, તલવાર એ પણ એક બીજો ઇલાજ છે ખરો પણ તલવારને સારુ તમે કોઈ દિવસ તપશ્ચર્યા કરી છે? તલવારને સારુ તમે સંયમ કર્યો છે? ઇસ્લામીઓને તો તમારા કરતાં તલવાર વાપરતાં વધારે આવડે છે તેમણે પણ જાણી લીધું કે આ કામ તલવારથી નહીં થાય બે ચાર માણસ માર્યે *આ સલ્તનત ડરી જઈને સ્વરાજ દઈ દેશે? જે સલ્તનત હજારો અંગ્રેજોનાં* મડદાં પર રચાયેલી છે, જેણે હજારો અંગ્રેજ, શીખ અને પઠાણોના રુધિરનો દરિયો ચલાવ્યો, તે સલ્તનત પાંચ પચીસ ખૂનથી ડરી જવાની? હરગિજ નહીં હું અંગ્રેજી સલ્તનતની નિંદા કરું છું, છતાં એને બહાદુર પણ કહું છું એને સ્વદેશ વહાલો છે તેમાં રાક્ષસી ભાવના છે તે ત્યાજ્ય છે હું તો રાવણની પણ બહાદુરી ગાનારો છું તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે દુશ્મન મળો

તો રાવણ જેવા મળજો. લક્ષ્મણ સાથે લડનાર તો ઇન્દ્રજિત જેવો હોવો જોઈએ. આવી સલ્તનતની જોડે લડો તો બહાદુરીથી મેદાનમાં પડીને તલવાર કાઢીને લડજો. પણ તે વસ્તુ તાકાત બહારની છે. હું હિંદુ ધર્મ સમજું છું તે પ્રમાણે હિંદુએ તલવાર વિના જ લડવું જોઈએ, બીજાનું માથું કાપવા કરતાં પોતાનું જ માથું ફગાવી દેવું જોઈએ. હું તો પોતે હિંદુસ્તાનનો એક મોટામાં મોટો ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરું છું. મને રિવૉલ્વરના પાંચ બાર કરતાં ન આવડે? મને કોઈને ઝેર પાતાં ન આવડે? મને એરોપ્લેનમાં કોઈ લઈ જાય તો ત્યાંથી બૉમ્બ ફેંકતાં ન આવડે? પણ મેં એ વસ્તુનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરેલો છે. મને ઈશ્વરે એક માંકડ સરખાને પણ સરજવાની તાકાત આપી નથી, તો પછી કોઈને મારવાનું પણ કામ મારું નથી. મારું કામ મરવાનું છે. હું મારુ, મારી સ્ત્રીનું, મારા દેશનું રક્ષણ કરવામાં માથું આપું ત્યારે હું શુદ્ધ ક્ષત્રિય છું. અશક્તમાં અશક્ત માણસ — સ્ત્રી પણ — પોતાની અંદર ક્ષત્રિયનો સ્વભાવ પેદા કરી શકે; એટલે કે દુશ્મનને કહી શકે છે કે હું તો અડગ ઊભો રહીશ, તારાથી થાય તે તુ કરી લે. નહીં તો ખૂની તે જ ક્ષત્રિય ગણાય! જે પુરુષ સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડે તે પણ ક્ષત્રિયમાં ખપે! તેથી હું હિંદુસ્તાનને પોકારી પોકારીને કહું છુ કે જે કંઈ કરો તે શુદ્ધ ક્ષત્રિયવૃત્તિથી કરજો. મુસલમાનને ગાળ આપવી, મુસલમાનનો તિરસ્કાર કરવો, એ આપણા ધર્મને લજવે. મુસલમાન તમને દગો દેશે એમ ઘડીભર માની લો, તોયે જે શક્તિ તમે આ સલ્તનત સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરો તે જ શક્તિ તમે મુસલમાનો સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરજો. આજ સુધી તમે મુસલમાનો જોડે સહકાર કર્યો છે જ ક્યાં? એક વાર તમે તેમની જોડે સહકાર કરી જુઓ. તમે સરકાર જોડે તો ખૂબ સહકાર કર્યો છે, અને તેમ છતાં આપણે દુ:ખી છીએ. તેથી હુ તમને કહું છું કે તમે સરકાર સાથે અસહકાર કરો અને મુસલમાન ભાઈઓ સાથે સહકાર કરો. અસહકાર કરાવવાને તમારે ખુના-મરકી નથી કરવાની. જેને તેમાં નથી ભળવુ તેને તમે મારીને મુસલમાન નથી કરી શકવાના તેને તમારે નમવું અને વીનવવું. પાટુ મારે તો સહન કરશો ત્યારે તમે અસહકાર કરાવી શકશો. તમારામાં સચ્ચાઈ હશે, નમ્રતા હશે, એકદિલી હશે, તમે બહાદુર થશો, તો તમારો ત્યાગ કરીને સરકારનો સાથ કોણ કરી શકનાર છે? તેવાઓને સમજાવવા માટે તમે પોતે બહાદુર બનો અને ત્યાગ કરો.

એક લાખ ગોરા આટલા તેત્રીસ કરોડ ઉપર કેમ સરદારી ભોગવી શકે છે? કારણ એ છે કે આપણે ગુલામ બન્યા છીએ આપણે જો કહીએ કે

ભાઈ, 'આજથી અમે ગુલામ નહીં રહીએ, તો કાં તો 'એ ચાલ્યા જાય, નહીં તો આપણા નોકર થઈને રહે. પણ એટલું કહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે આપણે ઢાંઢાર, ભીલ, મુસલમાન સાથે, ઢેડભંગી લોકો સાથે, અઢારે વર્ણો સાથે ભાઈચારો કરવો, તેમને ભાઈઓ ગણવા, તેમનો નિરસ્કાર ન કરવો. મુસલમાન ગાય મારે છે એથી તમે ગુસ્સે થાઓ છો, પણ હિંદુઓ કયાં ગાયોને નથી મારતા? ગાયનું દૂધ ખૂટી જાય છતાં તેનું લોહી ખેંચી કાઢવું, ગાયના વારસોને આર ભોંકવી એ પણ ગોહત્યા બરાબર જ છે. આવી ગોહત્યા હમેશાં કરનાર હિંદુ શું મોં લઈને મુસલમાન ભાઈની પાસે જઈને કહે કે મારી ગાયને તમે કેમ મારો છો? ગાયને બચાવવી હોય તો હિંદુએ પોતાની ખાનદાની બતાવવી જોઈએ. મને તો મુસલમાનો પાસે માગવા જતાં લાજ આવે. અને તમારી ગાયને અંગ્રેજો તો રોજ ખાય છે. અંગ્રેજી સોલ્જરોને બીફ — ગોમાંસ વગર ઘડીભર ચાલતું નથી. તમે મુસલમાન ઉપર શા સારુ તિરસ્કાર કરો છો? મુસલમાનમાં તો ઈશ્વરનો ડર પણ છે. તમે અલી બિરાદરો સાથે થોડો વખત રહો તો તમને ખબર પડે કે ઈશ્વરથી તેઓ કેટલા ડરે છે. મુસલમાનો સાથે એકદિલ બનો તો સ્વરાજ મળવું એ થોડા કાળની જ વાત છે.

સ્વદેશી

તમારાં છોકરાંને સરકારી નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લો, ધારાસભાઓમાં પ્રતિનિધિ ન મોકલો, રેંટિયા પર સૂતર કાંતો અને ખાદીનાં કપડાં પહેરો.

છેવટમાં કહેવાનું કે આપણે છોકરાંઓને કેળવણી આપવી છે, નવી અદાલતો ચલાવવી છે, તેમાં પૈસો જોઈશે. તમે યથાશક્તિ પૈસા આપો.* તમારી પાસેથી પૈસા લેવા એ મને કઠણ લાગે છે. હું એવા ઘણા જુવાનિયાઓ નથી જોતો કે જેમના હાથમાં તમારા પૈસા સોંપીને હું નિર્ભય રહી શકું. અસહકારને તમારે મદદ કરવી હોય તો અત્યારે સ્વયંસેવકો ફરશે તેમને એક પૈસાથી માંડીને તમારે જેટલું આપવું હોય તેટલું આપજો. અસહકારને અર્થે એકેક પૈસો આપવો એટલું તો ઓછામાં ઓછું દરેક જણ કરી જ શકે તેવું છે. બીજું નહીં તો ઓછામાં ઓછું દરેક જણ કાંતવું વણવું તો કરી શકે જ. મિલનું કપડું પહેરીને સ્વદેશી પળાય છે એવું માનતા હો તો તે ભૂલ છે. મિલો હિંદુસ્તાન માટે પૂરતું કાપડ બનાવી નથી શકતી. ખાદીમાં જ સૌંદર્ય રહેલું છે. ઝીણી મલમલની અંદર ગુલામીની નિશાની રહેલી છે,

---

* ગાંધીજીએ ઠાકોરમાંથી પૈસા ઉઘરાવવાની શરૂઆત કરી તે જુદાં જુદાં કામો માટે તેમના દેહાંત સુધી ચાલુ રાખી.

તેથી મને ખાદી હલકીફૂલ લાગે છે અને પાનળી મલમલ ભારે લાગે છે. તમે તમારાં છોકરાંઓને ઘેર બેસાડી જ રાખજો. તેઓ થોડો વખત નહીં ભણે તો હરકત નથી. ઘેર બેઠાં તેમને વિષ્ણુનું ભજન કરવા દો.

ઉપસંહાર

તમે જો અસહકારને પસંદ કરતા હો, આ રાક્ષસી સલ્તનતની ધૂંસરી-માંથી છૂટવા માગતા હો, તો સ્વયંસેવકો આવે ત્યારે તમે ઊઠી નહીં જતા, પણ કંઈક યથાશક્તિ આપતા જજો. મારું નામ લઈને કે વલ્લભભાઈનું નામ લઈને કે સ્વરાજસભાનું નામ લઈને તમારી પાસે કોઈ કંઈ માગે તો તમે એકદમ આપી નહીં દેશો. તમે એમને ઓળખતા હો તો તેમના હાથમાં પૈસા મૂકજો. અત્યારે જેની પાસે પૈસા ન હોય તે અમદાવાદ મોકલી શકે છે. આજથી ઈશ્વર તમને હિંમતવાન બનાવો, બલિદાનની તાકાત આપો, ઈશ્વર તમને સચ્ચાઈ અને નમ્રતા આપો અને તમે માત્ર ઈશ્વરનો ડર રાખો અને માણસમાત્રનો ડર ઈશ્વર તમારામાંથી કાઢી નાખો.

૨

સ્ત્રીઓની સભા*

બહેનો,

તમે સહુ મારું શાંતિથી સાંભળજો; હું થોડા શબ્દોમાં જ બધું પૂરું કરીશ. તમારામાંથી કેટલીક બહેનો ડાકોરની જ હશો અને કેટલીક બહારની આ યાત્રાસ્થળમાં આવી હશો. મને ખાતરી છે કે આટલી બધી બહેનોમાંથી ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે આજે હિંદુસ્તાનની શી સ્થિતિ છે? આજે હિન્દુસ્તાનની જે સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિમાં આપણું કર્તવ્ય શું છે, આપણો ધર્મ શો છે? તમે સહુ આ યાત્રાસ્થળમાં પવિત્ર ભાવથી આવેલાં છો. તમને લાગતું હશે કે ડાકોરજીનાં દર્શન કર્યાં એટલે બધાં પાપ નાસી ગયાં; ગોમતીમાં સ્નાન કર્યું એટલે સર્વસ્વ મળી ગયું. કેટલીક બહેનોને એમ પણ લાગતું હશે કે ગાંધી જેવા મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં તેથી કૃતાર્થ થઈ ગયાં. આ વાત સાવ ખોટી છે. ગોમતીજીમાં સ્નાન કરો અને મનને પવિત્ર ન કરો તો ઊલટાં તમે ગોમતીજીને ગંદી બનાવો છો. ડાકોરજીનાં દર્શન કરવા જઈએ અને કેવળ પગનો મેલ જ ત્યાં મેલીને પાછાં આવીએ તો એ દર્શન કશાયે કામ નહીં આવે. મનને પવિત્ર કરીએ, દિલમાં સારા ભાવો ઉત્પન્ન કરીએ,

*આ જ અવસરે ડાકોરમાં લગભગ ત્રણ હજાર સ્ત્રીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ.

આપણે પોતાના વિષે જ્ઞાન મેળવીએ તો જ ડાકોરનાથનાં દર્શન ફળે. મારા જેવા અશ્રદ્ધાવાનને કે કોઈ ખ્રિસ્તીને દર્શન શું ફળશે એમ તો તમે પોતે જ કહેશો. હું તમને બતાવી દેવા ઇચ્છું છું કે આપણું મન જ્યાં સુધી સાફ નથી થયું, દિલ જ્યાં સુધી સાફ નથી થયું, ત્યાં સુધી ગોમતીનું સ્નાન કે રણછોડરાયનાં દર્શન કશું ન ફળી શકે.

હવે બધી બહેનોને મારી પ્રથમ વિનંતી એ છે કે તમે ખરો ધર્મ શામાં રહેલો છે એ સમજી લો. જ્યાં સુધી ખરો ધર્મ શેમાં છે તે તમે નહીં સમજો, જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની શી દશા છે તે નહીં સમજો, સરકાર એ તો માબાપ છે, તેના રાજ્યમાં આપણે શાંતિથી રહીએ છીએ એવું જ્યાં સુધી તમે માનો છો, ત્યાં સુધી તમે ગુલામીમાંથી છૂટી શકવાનાં નથી. હું માનું છું કે સરકારે આપણને ગુલામ બનાવ્યાં છે. ત્રીસ વરસ સુધી મેં માન્યું કે અંગ્રેજી રાજ્યની છાયામાં આપણે સુખી છીએ. પણ હવે મારી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે આપણે આ સરકાર નીચે છાયામાં નથી પણ તડકામાં સોસાઈએ છીએ. આપણો ધર્મ જતા બેઠો છે. મેં રસ્તામાં પાટિયાં લટકાવેલાં જોયાં કે હોટેલમાં જવાથી આપણે ધર્મ મેલીને આવીએ છીએ. એ ખરું છે; પણ અરધું ખરું છે. એ હોટેલો ક્યારે થઈ? આ સરકારના રાજ્યમાં. અને કેમ થઈ? આ સરકારે આપણને એશઆરામ કરતાં શીખવ્યું તેથી. હવે આપણે ઘર છોડીને બજારમાંથી સ્વાદ લેતાં શીખ્યાં છીએ, વૈષ્ણવનો મર્યાદાધર્મ આપણે ઓળંગી ગયાં છીએ. આ સરકાર એવી છે કે જે દારૂ અને અફીણનો વેપાર કરીને લાખો રૂપિયા પેદા કરે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે જે રાજા વેપાર કરે તે વચલા વર્ગનો છે; પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકે એટલાં સારુ થોડુંક તેની પાસેથી લે તે પહેલા વર્ગનો; પરંતુ જે પ્રજાને વ્યસની બનાવીને અને મદ્યમાન શીખવીને પૈસા ઉપજાવે છે તે તો અધમ રાજા છે. અત્યારે આપણી ઉપર આવું અધમ રાજ્ય છે એ તમને બહેનોને શીખવવાને હું અહીં આવેલો છું.

દેશની બે આંખો

ભગવદ્ગીતામાં આપણને શીખવવામાં આવ્યું છે કે બધાંને સરખાં ગણીએ. હિંદુ-મુસલમાન એ તો દેશની બે આંખો બરાબર છે. તેમની વચ્ચે વેરભાવ હોય નહીં. પણ આપણે એ મુસલમાનોનો તિરસ્કાર — અસહકાર કરીએ છીએ, તેમની જોડે વેર કરીએ છીએ. આ સરકાર આજે એ મુસલમાનોનો ધર્મ લોપ કરવા બેઠી છે. આજે તેનો ધર્મ લોપ કરી શકે છે તે આવતી કાલે આપણો ધર્મ પણ લોપ કરી શકે.

બીજું પંજાબ. પંજાબનું નામ પણ તમે નહીં સાંભળ્યું હોય. પણ પંજાબમાંથી જ આપણા ઋષિ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા હતા. પંજાબ તે ભૂમિ છે જ્યાં મોટા ઋષિઓએ બધાં શાસ્ત્રો લખ્યાં હતાં. તે જ પંજાબમાં સરકારે બહેનોનું અને પુરુષોનું અપમાન કર્યું છે, તે જ પંજાબના બચ્ચાંને ચાબુક માર્યા છે. તે જ પંજાબના માણસોને સરપ ચાલે તેમ પેટે ચલાવ્યા છે. આવી સરકારની આણ માનવી એ અધર્મ છે. તેથી જ હું કહું છું કે આપણે આ રાવણરાજ્ય બદલીને રામરાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ.

મારી બીજી વિનતી તમને એ છે કે તમે સ્વદેશીધર્મ પાળતા થઈ જાઓ. આ સરકારે આપણને પાખંડ શીખવ્યું છે. વિલાયતી કપડાંથી શરીરની શોભા વધે છે એમ માનતા આપણે શીખ્યા છીએ. અહીં આવેલી બહેનોએ જે કપડાં પહેરેલાં છે તેમાં પણ પરદેશીની બનાવટો છે. મિલોનું કાપડ પણ સ્વદેશી નથી. મિલોમાં થાય છે તેટલું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં પૂરતું થતું નથી. તમે પોતે કંઈ ભિખારી નથી. તમારાથીયે વધારે ગરીબ મેં જોયાં છે. પુરુષોને એકલી લંગોટી જ મળતી હોય અને બહેનોને ફાટેલી તૂટેલી ઘાઘરી જ હોય એવાં મેં જોયાં છે. સ્વદેશીધર્મને હિંદુસ્તાન આજે અંગીકાર કરે, 'ઘેર ઘેર રેંટિયો' બધી બહેનો ચલાવતી થઈ જાય, પોતે કાંતી શકે તેટલાં જ કપડાં પહેરે તો આજે આપણે ગુલામીમાંથી છૂટીએ. પહેલાંની સ્ત્રીઓ ગુણોમાં ખૂબસૂરતી માનતી. પરદેશી કપડાં પહેરનારી તે કૂબડી છે. કપડાં પહેરીને સુંદર દેખાવું એમાં તો વેશ્યાનો ભાવ છે. આપણે કેવી સીતાજી અને દમયંતીને પૂજીએ છીએ? ઝીણાં કપડાં પહેરનારી દમયંતીને, ઝીણાં કપડાં પહેરનારી સીતાજીને? નહીં, અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભમનારી દમયંતીને, ચૌદ વર્ષ વનવાસ ગાળનારી સીતાજીને આપણે પૂજીએ છીએ. હરિશ્ચંદ્રની રાણીએ દાસત્વ કરેલું તે શું ઝીણાં કપડાં પહેરતી હશે? એ વખતે તો પાંદડાંથી એમ ઢાંકતા. બહારની શોભાથી સુંદર દેખાવું એ વેશ્યાનો ભાવ છે. તમે તમારો ધર્મ પાળવા ઇચ્છતા હો તો પહેલું પગથિયું એ છે કે તમે સ્વદેશીધર્મ સમજી લો. પોતાને જ હાથે કાંતેલું સૂતર અને પોતાના જ ઘરના પુરુષોએ ગાતા ગાતા વણેલું કાપડ વાપરવું એનું નામ સ્વદેશીધર્મ. હું પોતે સાચો ખૂબસૂરત છું, કારણ કે મેં પહેરેલાં કપડાંમાં બહેનોને હાથે કતાયેલું સૂતર પુરુષોએ પ્રેમથી વણેલું છે. જો તમારે રાવણરાજ્યમાંથી સ્વતંત્ર થઈને રામરાજ્ય સ્થાપવું હોય તો તમારે સ્વદેશીધર્મનો અંગીકાર કરવો, રેંટિયો ઘરમાં દાખલ કરવો. રેંટિયો શીખવનારી અત્યારે તો તમને ઘણી મળી શકશે. ઓછામાં ઓછું

પ્રત્યેક બહેન ઈશ્વરભજન કરતી કરતી એક કલાક તો કાંતે જ. એ સૂતરના તમે કપડાં વણાવી નાખજો

પરદેશી મલમલ છોડીને હાથનું વણેલું પહેરવું પ્રથમ તમને ભારે તો પડશે જ. મુંબઈની કેટલીક બહેનોએ મારી આગળ ફરિયાદ કરી કે અમારી સાડી પહેલાં ચાળીસ તોલાથી ઓછી થતી તે હવે સિત્તેર તોલાથીયે વધી જાય છે મેં તેમને જરા આલંકારિક ભાષામાં જવાબ આપ્યો કે કપડાંનો ભાર ઓછો કરીને તમે તમારો પોતાનો ભાર આજ સુધી હલકો કર્યો છે સ્ત્રીઓ નવ માસ સુધી ગર્ભનો ભાર આનંદ સાથે ઊંચકે છે, પ્રસવકાળની ભારે વેદનાઓ સુખે સહન કરે છે આજે તો ભારતવર્ષનો પ્રસવકાળ છે, આ નવા ભારતના પ્રસવકાળમાં તમે જાડાં કપડાંનો ભાર ઉપાડવા જેટલાં પણ તૈયાર ન થાઓ? એ ભાર ઉપાડશો તો જ તમે હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવી શકશો હિંદુસ્તાનને નવો જન્મ આપવો હોય તો દરેક સ્ત્રીએ નવ માસ શું, નવ વર્ષ પણ ભારે ખાદીનો ભાર ઉપાડવો જોઈશે

બીજું, તમે તમારા છોકરાને ક્યાં ભણવા મોકલો છો એ તમે જાણો છો? તેમને તમે રાવણરાજ્યની નિશાળોમા મોકલો છો. ધાર્મિક વૈષ્ણવ કોઈ દિવસ પોતાના બાળકને અધર્મી રાજ્યની નિશાળમાં મોકલે? હું કોઈ દિવસ પાખંડી પાસેથી ગીતા કે ભાગવત ભણવા જાઉં? અત્યારની નિશાળો પાખંડી રાજ્યની છે એ નિશાળો આપણી ન થાય ત્યાં સુધી તમે તમારા છોકરાને તેમાંથી કાઢી લો તેમને રામરક્ષા શીખવો, ઈશ્વરના ભજન શીખવો, અથવા તમારા ગામના ડાહ્યા લોકોને જઈને કહો કે 'અમારા છોકરાને ભણાવો', પણ આ નિશાળોમા તો તમે છોકરાંને ન જ મોકલો

આજે એક બહેન મારી આગળ પાંચ રૂપિયા મૂકી ગઈ. આજ સુધી મેં આવી રીતે દાન લીધું નથી મારે જોઈએ તેટલું હું મિત્રો પાસેથી જ મેળવી લઉં છું પણ હવે તો મારે સ્વરાજ્ય સ્થાપવું છે, અનેક શાળાઓ ચલાવવી છે, તે આમ મિત્રો પાસેથી પૈસા લઈને ચલાવી નહીં શકાય તમારે રામનું રાજ્ય જોઈતું હોય તો તે માટે તમારે પ્રયાસ કરવો જ જોઈએ ફાવે તેટલું દાન તમે આપજો, એનો ઉપયોગ હું સ્વદેશીને અર્થે, તમારા છોકરાઓ માટે નિશાળો ચલાવવામાં કરીશ અત્યારે તો ડાકોરનાથજીને માટે આપણામાંથી પાખંડી લોકો કોરટે ચડ્યા છે! કેવું સારું તે આપણી તકરારો આપણે કોરટમાં લઈ જતા હઈશું? એ પાખંડ છે વકીલોને ઘેર બેસાડવા માટે

એમને થોડુંક આપવું જોઈશે. મારી અને મારા સાથીઓની દલીલ સાચા છે ત્યાં સુધી તમારા એક પૈસાના તમને બે પૈસા થશે. એ પૈસાથી તમારું જ સ્વદેશી, તમારી જ અદાલતો ચાલશે. આજ દેવસ્થાનોમાં જે પૈસા આપણે આપીએ છીએ તે પાખંડીઓને હાથે લૂંટાઈ જાય છે.

જો તમારે સીતાજી જેવાં પવિત્ર થવું હોય, મેં સમજાવ્યો તેવો અનેક જાતનો સૂક્ષ્મ માનસિક વ્યભિચાર છોડવો હોય અને તમારી બીજી બહેનો પાસેથી છોડાવવો હોય, પાખંડમાંથી પવિત્ર ધર્મ શીખવો હોય, તો તમારે આ સ્વરાજ્યની હિલચાલમાં પૂરો ભાગ લેવો જોઈએ. પાખંડ શું અને ધર્મ શું એની પરીક્ષા તો દરેક જણને આવડવી જોઈએ જ. તમારી પાસે ઘણા પાખંડીઓ પણ પૈસા માગવા આવશે. એ દરેકને તમે આપો એવું હું ન કહું. મારા પોતામાં તમને વિશ્વાસ છે એવી ખાતરી થઈ છે ત્યારે જ હું તમારી આગળ આજ હાથ લાંબો કરું છું. મારા કાર્યમાં પૈસારૂપી મેલું તત્ત્વ દાખલ કરતાં હું ધ્રૂજું છું. પૈસા વિના કામ કરી શકું એટલું મારું તપ હોય, એટલી મારામાં તદબીર હોય, તો હું જરૂર ન માગું. પણ તેવું તપ કે તદબીર મારામાં નથી. હું પોતે પણ કળિયુગનો જ માણસ છું, અનેક ત્રુટીઓવાળો છું; પણ મને ખાતરી છે કે હું મારી ત્રુટીઓને કાઢી નાખવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યાં કરું છું. માટે તમને વિશ્વાસ આવે તો તમે એક પૈસાથી માંડીને બની શકે તેટલું દાન આપજો. બધાનો વહીવટ સ્વરાજસભા કરશે.

ગ્રહણને દિવસે દિલનો મેલ કાઢો

છેવટે તમને સહુ બહેનોને મારી વિનંતી છે કે તમને જે બે ચાર વસ્તુઓ મેં આપી છે તે એક કાને સાંભળી તેવી જ બીજે કાનેથી કાઢી નાખશો નહીં. સ્વદેશીધર્મથી તમારા પોશાકમાંથી થોડા પૈસા બચશે, તેમાંથી તમારાં છોકરાંને તમે દૂધઘી આપી શકશો. અત્યારે છોકરાંનાં દૂધઘીના પૈસા તમે એશઆરામમાં ખરચી નાખો છો. અને એ બચતમાંથી હું પણ થોડુંક માગું છું. પૈસા તો તમારી ખુશી હોય તો જ આપજો. પૈસા ન આપો તોયે તમારી આગળ મેં રેંટિયાનો ધર્મ મૂકયો છે તે તો સ્વીકારી લેજો જ. આજે ગ્રહણ કાઢવાનું છે. આપણા દિલનો મેલ કાઢવો એ ખરું ગ્રહણ કાઢ્યું છે. બધી બહેનો સાચા દિલથી રામનામ લેશે, રાવણને બદલે રામરાજ્ય મળે એવી પ્રાર્થના કરશે તો હું ખાતરી આપું છું કે એ રામ નિર્બળનું બળ જરૂર બનશે. પરમેશ્વર તમારા બધાંના દિલનો સરદાર થાઓ અને બીજી ગુલામીમાંથી તમને છોડવો.

અમદાવાદ કડિયાની વંડીમાં સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ આપેલું ભાષણ :

૩૧–૧૦–'૨૦

"આખા હિંદમાં હું જ્યાં જ્યાં ફરી રહ્યો છું ત્યાં બધે સ્ત્રીઓનાં દર્શનથી કૃતાર્થ થાઉં છું. હજારો સ્ત્રીઓ મને દરેક જગ્યાએ મળે છે. આજે હું તમને એક સુંદર વાત કહેવાનો છું. અમૃતસરનું નામ તો હવે તમારામાંથી કોઈને અજાણ્યું નહીં જ હોય. એ શહેરમાં જ આપણા હજારો ભાઈઓનાં ખૂનની નદી વહી હતી, અને ત્યાં જનરલ ડાયરે હજાર અથવા પંદરસો નિર્દોષ માણસોને કતલ અથવા ઘાયલ કરેલાં. એ અમૃતસરમાં હું થોડા દિવસ પર ગયો ત્યારે એક દિવસ સવારે સાડાછ વાગ્યે ચાર બહેનો મારી પાસે ચાલી આવી. અમૃતસરમાં તો અહીંના કરતાં ટાઢ ઘણી વધારે હોય છે. પણ એ બહેનોએ જાણ્યું કે જે ભાઈ આપણી આટલી બધી ચાકરી કરી રહ્યો છે, તેને ચેતવણી તો આપી દેવી જ જોઈએ. એમાંની એકે મને કહ્યું, 'ભાઈ, તું કામ તો સારું કરી રહ્યો છે. પણ તને ખબર નથી કે અમારા પુરુષો અને કેટલેક અંશે અમે સ્ત્રીઓ પણ તને છેતરીએ છીએ.' હું તો ચોંકી જ ગયો. મેં કહ્યું, 'મને શું કામ છેતરે? એમાં એમને શો લાભ હોઈ શકે?' તેણે કહ્યું, 'પુરુષો લુચ્ચા છે. તેઓ તારી પાસે જૂઠું બોલે છે. અમે તો સમજી જ ગયાં છીએ કે તારા કામમાં પવિત્ર સ્ત્રીઓ અને પવિત્ર પુરુષોની જ જરૂર છે, અને તેથી જ તારી ભાવનાઓ અમારામાં પેદા થાય તે માટે અમે સ્ત્રીઓ તારી પાછળ ભમીએ છીએ.' એ બહેને પછી એક સંસ્કૃત શબ્દ વાપર્યો. પંજાબની સ્ત્રીના મોંમાં એવા સંસ્કૃત શબ્દની આશા ન રાખી શકીએ. તમે પણ કદાચ એ શબ્દનો અર્થ નહીં સમજતાં હો. એણે કહ્યું કે અમારા પુરુષો 'જિતેન્દ્રિય' નથી, અને અમે સ્ત્રીઓ પણ તું માગે છે અને માને છે એટલે દરજ્જે 'જિતેન્દ્રિય' નથી. હું એમનું કહેવું સાનમાં સમજી ગયો. જિતેન્દ્રિય એટલે જેની ઇન્દ્રિયો કાબૂમાં છે તે; અર્થાત્ જે પુરુષ કે જે સ્ત્રી કાનેથી બૂરું સાંભળી શકે છે, જીભેથી બૂરું બોલી શકે તેને જિતેન્દ્રિય ન કહી શકાય. હાલમાં એનો ખાસ અર્થ તો એવો છે કે જે પુરુષ એકપત્નીવ્રત પાળતો નથી અથવા જે સ્ત્રી પતિવ્રતાધર્મ પાળતી નથી તે જિતેન્દ્રિય નથી. એ બહેને કહ્યું, 'તુ અમારી પાસે માગે છે કે ગુસ્સાને રોકો, પણ જે વિષયોને રોકી નથી શકતો તે ગુસ્સાને કેમ રોકી શકે? અને જે ગુસ્સાને રોકી નથી શકતો તે કુરબાની, સ્વાર્થત્યાગ કેમ કરી શકે?'"

ડાકોરની પેઠે અમદાવાદની સ્ત્રીઓ પાસે પણ ગાંધીજીએ ચાર ભિક્ષા માગી. પહેલી ભિક્ષા તેમણે પવિત્રતાની માગી. પવિત્રતા વિના ઇન્દ્રિયજય ન મળે અને તે જેને ન મળ્યો હોય તેનાથી કુરબાની થઈ જ ન શકે.

ગાંધીજીની બીજી ભિક્ષા માતાઓએ પોતાનાં છોકરાં સરકારી શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લેવાની હતી. "અસંતનો સંગ ત્યાજ્ય છે એવું તુલસીદાસજીનું અને ગીતાજીનું કહેવું છે. અને આ રાજ્ય પણ 'અસંત'નું છે, નીચ છે. એ રાજ્યની નિશાળોમાં છોકરાં ભણે તે કરતાં તેમને ભણતર જ હરામ હોવું બહેતર છે. દીકરા નહીં ભણે તો કમાઈને કોણ ખવડાવશે એવી બીક રાખવાનું કંઈ કારણ નથી દીકરા નથી હોતા તેઓ કેમ પેટ ભરે છે? પેટ ભરવાવાળો તો પરમેશ્વર છે."

ગાંધીજીની ત્રીજી ભિક્ષા બધી બહેનો સ્વદેશીધર્મ પાળે એ હતી. આપણે સ્વદેશીધર્મ છોડયો તેથી જ દેશ ગુલામ બન્યો એમ જણાવી ગાંધીજીએ ખાદી ભારે લાગે છે એ ફરિયાદનો ડાકોરની પેઠે જ રદિયો આપ્યો, અને પૂછ્યું કે, "તમને જાડા રોટલા આવડતા હોય અને બીજીને પાતળા રોટલા આવડતા હોય તો તમે તમારા જાડા રોટલા ખાશો કે પેલીના પાતળા માગીને ખાશો? મિલનું — દેશી મિલનું પણ — કપડું પહેરવાથી સ્વદેશીધર્મ પળાતો નથી. તેથી તો ઊલટું ગરીબોમાં વપરાતો માલ મોંઘો બનાવશો" ગાંધીજીએ કહ્યું કે, "દુઃખ ખમ્યા વગર તો સુખ નથી. રામે ચૌદ વરસ વનવાસ ભોગવ્યો ત્યારે સીતાજીને છોડવ્યાં; નળે એટલાં દુઃખ સહન કર્યાં ત્યારે એ અમર થઈ ગયો; હરિશ્ચંદ્ર, રાણી તારામતી અને રોહિતે એટએટલાં દુઃખ સહન કર્યાં ત્યારે તેમના સત્યનો સૂર્ય બન્યો અને તેનો પ્રકાશ દુનિયામાં પ્રસર્યો. તેથી દુઃખથી ન ડરતાં અને જાડી સાડીથી ન શરમાતાં, પોતાને હાથે કાંતીને વણાવેલું કાપડ વાપરો." એમ ગાંધીજીએ માગી લીધુ. "વળી ઈશ્વરનું નામ ભજવું જરૂરનું છે, પણ પોપટની પેરે રામનામ લેવાથી મોક્ષ નથી મેળવી શકાતો. હૃદયમાં રામ હોય તો દયાધર્મ રહે અને દયાધર્મ દિલમાં હોય તો બીજા લોકોને દુઃખ થાય તેવું વર્તન આપણે કરીએ નહીં. હું કહું છું કે તમે હાથે કાંતેલાં વણેલાં કપડાં નહીં પહેરો તો હજારો સ્ત્રીઓને નગ્ન રહેવું પડશે, ચીંથરાં પહેરવાં પડશે. આજે પણ હું તમને દેશમાં હજારો દમયંતીઓ દેખાડું. મેં એક બાઈને નાહવાનું કહ્યું તો એ કહે, 'મને બીજું કપડું પહેરવાને આપો તો નાહું!' દેશની આજ એવી કરુણ દશા છે."

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓનો ચોથો ધર્મ અને પોતાની ચોથી ભિક્ષા ત્યાર પછી બતાવી. "સ્વરાજ્ય સ્થાપવું, નવી શાળાઓ સ્થાપવી તે માટે પૈસા જોઈએ. એ હું ઝાડેથી ઉતારીને નહી કરી શકું. ડાકોરમાં મેં આ ભિક્ષા પહેલી શરૂ કરી ત્યાં એક દળનારી બાઈએ પોતાની વીંટી કાઢી આપી. બીજી બે ત્રણ બાઈઓએ વીંટીઓ, કંઠી વગેરે આપ્યું." એક બાઈએ સોનાની પોંચી ઉતારી

આપી તેમણે જણાવ્યું કે 'એક પૈસો આપનારને બે પૈસા પાછા મળશે એવી મારી ઉમેદ છે'" ગાંધીજી એવું વચન આપવાને તૈયાર ન હતા, પણ તેમણે કહ્યું "આ કળિયુગ છે જ્યાં ત્યાં પાખંડ છે પૈસા માગ્યા વગર ચલાવી શકું તો હું બહુ રાજી થાઉં અને કદાપિ ન માગું માગવાથી કે માગનારાઓથી બનતાં સુધી પૈસા ખોટે રસ્તે નહીં વપરાય છતાં તમે મારું કહેવું માનતા હો તો જ આપજો" પછી દિવાળી કે એવા ઉત્સવને પ્રસંગે મિષ્ટાન્ન ન કરતાં, ફટાકા ન ફોડતાં તે પૈસો દેશને અર્થે આપવાની ગાંધીજીએ વિનંતી કરી "દિવાળી એ રામ સીતાજીને છોડી લાવ્યા તેની ખુશાલીનો ઉત્સવ છે. રામે રાવણ પર મેળવ્યો તેવો જય આપણે ફરીથી મેળવી ન શકીએ ત્યાં સુધી આપણને એશઆરામ કરવાનો કે શણગાર સજવાનો, સ્વાદ કરવાનો કે ફટાકડા ફોડવાનો અધિકાર નથી "

આ પછી જે ઉઘરાણું ચાલ્યું તે વખતનો દેખાવ તો કેવળ અવર્ણનીય હતો થોડીક છોકરીઓ અને આશ્રમમાંની કેટલીક બહેનોએ સ્ત્રીઓ વચ્ચે ફરવા માંડ્યું અને સભાનો દેખાવ દેખમદિરને મળતો થઈ ગયો જેણે તેણે, નાની મોટી તેમ જ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ પણ, પૈસા, આનીઓ, ચવનીપાવલીઓ અને રૂપિયાઓનો પણ વરસાદ વરસાવ્યો કેટલીક બહેનોએ અને વૃદ્ધ ડોશીઓએ પોતાની સાથે કશું અગર ઝાઝું આપવાનું ન હોવાને કારણે જીવ બાળ્યો કેટલીક બહેનોએ સ્વયંસેવકો તેમ જ સેવિકાઓને પોતાના ઘરોમાંણા લખાવી પોતાને ઘેર આવી અમુક પૈસા લઈ જવાની આગ્રહભરી વિનવણીઓ કરી જોતજોતામાં લગભગ સવાસો રૂપિયા જેટલા પરચૂરણનો ઢગલો થયો આ પરચૂરણમાં તાંબાનાણું, પૈસા ટકું, એટલું જ નહીં પણ અધેલીઓ અને પાઈઓ પણ હતી! ગાંધીજી તો પ્રેમભીની આંખોથી ગળગળા જેવા દેખાતા હતા તેઓ કહેતા હતા કે, "આ પૈસો નાણો રૂપિયાની રકમોના લક્ષાધિપતિઓના દાનો કરતાં વધુ પવિત્ર છે આ દરેક તાંબાના પૈસાની જોડે અમદાવાદની બહેનોનો આત્મા જડાયેલો છે, એમની દેશભક્તિ રેડાયેલી છે આ પવિત્ર પૈસાથી હું દેશના બાળકોને કેળવીશ આવા પવિત્ર પાઈ પૈસાના દાન પર હું સ્વરાજ્યને ઘેર કરીશ આ ચાલતું હતું તેટલામાં એક છોકરીએ ચટ દઈને પોતાના કાનમાંનો દાગીનો ઉતાર્યો બીજીએ પણ ઉતાર્યો ત્રીજીએ બગડી કાઢી તુરત જ ચોમેરથી અનકારો ઊતરવા લાગ્યા જોતજોતામાં તો હાથની વીંટીઓ કડી, લવંગિયાઓ માળા, પોચીઓ લાકડા અને એવા નાનામોટા દાગીનાઓની પણ એક ઢગલી થઈ ગઈ! ગાંધીજી કંઈક વિનોદ કરતા જાય, કંઈક સમજાવતા જાય કે જે બહેનો ઘેર જઈને નવા દાગીના માગે કે ઇચ્છે તેમનું ધન મને ન ખપે તે સાથે જ સખ્યાબધ બહેનોએ

અને છોકરીઓએ ગાંધીજીને ખાતરી આપી કે તેઓ બિલકુલ દાગીનાઓ અને અલંકાર પહેરવાની નથી. ગાંધીજી તરફથી આનો એક જ જવાબ મળતો હતો કે આવે આપતકાળે તમને એ જ શોભે — એ જ ધર્મ છે. સભા પૂરી કરી ગાંધીજી આશ્રમમાં પાછા ફર્યા ત્યારે સાંજ પડી હતી. સાંજની આશ્રમની પ્રાર્થનામાં પણ એ જ ઉઘરાણું ચાલુ રહ્યું. તેમાં કેટલીક બહેનોએ ચૂડી પરની સોનાની ચીપો ઉખેડી અર્પણ કરી હતી.

મહેમદાવાદમાં આપેલું ભાષણ

૧–૧૧–'૨૦

મારી ઇચ્છા આજે તમારી સાથે પુષ્કળ વાત કરવાની છે. પરંતુ હું લાંબો વખત ચલાવવા ઇચ્છતો નથી. આજકાલ હિંદુસ્તાનનો કઠણ કાળ છે. દેશની ખરાબ સ્થિતિનું હું વર્ણન નથી કરી શકતો. હું હમણાં જ બહેનોને કહી આવ્યો કે આ દેશમાં જે રાજ્ય વર્તે છે તે રાક્ષસી રાજ્ય છે, રાવણરાજ્ય છે, તેમાં શયતાનિયત રહેલી છે. આની સાબિતીમાં આપણી પાસે બે મોટા દાખલા છે: પંજાબનો અને ખિલાફતનો. ખિલાફતની બાબતમાં આપેલાં વચનો નથી પળાયાં; દગો થયેલો છે. પંજાબમાં વિના કારણ ખૂનો કરેલાં છે. જેનો સ્વભાવ રાક્ષસી હોય, શયતાની હોય તે જ આવાં કામ કરી શકે. આવા રાજ્યને તુલસીદાસજીએ રાક્ષસી રાજ્ય કહેલું છે. તેની સાથે સહકાર કરી ન શકાય, એટલું જ નહીં પણ અસહકાર કરવો એ ધર્મ અને ફરજ છે. એવી સરકાર પાસેથી આપણે મદદ લઈએ અથવા તેની મહેરબાની સ્વીકારીએ તો તેણે કરેલા અન્યાયમાં અને પાપમાં આપણે ભાગીદાર બનીએ. જ્યાં સુધી એના પાપમાં આપણો ભાગ રહે ત્યાં સુધી પ્રજા સુખી ન થઈ શકે.

એ અસહકાર કેમ થઈ શકે? એક રસ્તો તો એ છે કે આપણી બધાની વચ્ચે સહકાર થવો જોઈએ. દેશના તમામ માણસો હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈ, સૌની વચ્ચે પૂરેપૂરો સહકાર થવો જોઈએ. રાક્ષસ સામાને અંદર અંદર લડાવીને જ રાજ્ય ચલાવી શકે છે. આપણી સરકારે તેમ જ કર્યું છે. તેણે હિંદુમુસલમાનને લડાવ્યા. મદ્રાસ ઇલાકામાં બ્રાહ્મણઅબ્રાહ્મણને લડાવ્યા. એનાથી બની શકે તો અહીં પણ લડાઈ કરાવે. મારી ઉપર તો કાગળો આવી રહ્યા છે. ઢેડ અને ભંગી મને પૂછી રહ્યા છે કે સ્વરાજ્યમાં અમારું સ્થાન કયાં હશે? હું એનો અર્થ સમજી ગયો છું; અને તેથી કહું છું કે જ્યાં સુધી આપણામાં એકદિલી ન થાય ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત

છે. એકદિલી પાખંડથી નથી થઈ શકતી. આપણે એકબીજાને ન્યાય આપીએ તો જ એકદિલી સંભવે.

કુરબાની કરો, પવિત્ર બનો

તેને સારુ આપણામાં કુરબાની કરવાની તાકાત જોઈએ, સ્વાર્થત્યાગ કરવાની તાકાત જોઈએ; આપણને મરતાં આવડવું જોઈએ. આપણે મારીને, મકાનો બાળીને, રેલના પાટા ઉખેડીને સ્વરાજ નથી મેળવી શકવાના. સ્વરાજ મેળવવું હોય તો આપણે પવિત્ર બનવું જોઈશે. પવિત્ર બનવું એટલે જિતેન્દ્રિય થવું.

જ્યાં સુધી અસત્ય, દગો આપણામાંથી ન જાય ત્યાં સુધી આપણે કામ નથી કરી શકવાના. અમદાવાદમાં બકરાનો વધ અટકાવવા કરેલ પ્રયત્નનો દાખલો તાજો જ છે. ત્યાં એક પાખંડી મૌલવીએ લોકોને ભમાવવાનું શરૂ કર્યું. બાર બાર વાગ્યા સુધી તેમણે સભાઓ ચલાવી. પોતે ગાંધીની વતી આવેલો છે, તેમના કહેવાથી અહીં રોકાયો છે, એવું જાહેર કર્યું. એ માણસે ભાષણોમાં સારીનરસી હકીકતથી લોકોને ઉશ્કેર્યા અને તેની સાથે એક સાધુ ભળ્યા. બકરાને બચાવવાથી પોતાને વિમાન મળી ગયું એમ તેણે માન્યું. સાધુએ તેમાં ભેળવ્યા મૌલવીને, અને મૌલવીએ એ બકરું મારનારને ધમકાવી તેનો વધ ન થવા દીધો. પરંતુ આ બનાવમાંથી હિંદુમુસલમાન વચ્ચે તકરારનો પાયો રોપાયો. હિંદુઓ માને કે માતાને બકરો ચડાવાય. મારા જેવો માને છે કે ન ચડાવાય. ચડાવવું હોય તો મારું શરીર ચડાવાય. પરંતુ આ હિંદુઓની અંદરઅંદરની તકરારમાં હું મૌલાના શૌકતઅલીને તો ન જ બોલાવવા જાઉં. છતાં નામર્દ હિંદુઓ તો મૌલવીને બોલાવી લાવ્યા. મૌલવી દાખલ થયા અને તેમની દાંડી પીટનારા માણસોની મદદથી તેમણે બકરો છોડાવ્યો. પેલા સાધુ મને મળ્યા. તેમને મેં કહ્યું કે સાધુનો વેશ ઉતારી નાખો. મૌલવીને મેં કહ્યું કે તમે અમદાવાદમાંથી ચાલ્યા જાઓ. તમે આ રીતે દેશની સેવા નથી કરી શકતા. આપણે જેઓ સરકારને પણ મારીને રાજ્ય ભોગવવા નથી ઇચ્છતા તેઓ શું આપણા ભાઈઓને મારીને રાજ્ય ભોગવી શકીશું? તેનું પરિણામ શું આવે? પરિણામ તો જોયા જેવું આવત; પણ અમદાવાદના કલેક્ટર સારા કે તેમણે બકરાને મારવાની ના કહી. નહીં તો એમ બને કે સરકાર પોલીસ મોકલે અને પોતાની મદદથી જ બકરું કપાવે. પછી આપણો અસહકાર સૂઈ જાય. મેં મૌલવીને બોલાવીને આ કહી દીધું. આવું પાખંડ જો દાખલ થઈ જાય તો આપણું કાંઈ ન ચાલે.' મેં તેમને

કહ્યું કે તમે તમારો ઇલાકો ન છોડો, તમારું કામ ન છોડો. ત્યારે તે કહે કે હિંદુઓએ મને મજબૂર (તંગ) કર્યો. બસો નામર્દો આપણને કેમ તંગ કરી શકે? બસો નામર્દોથી આમ થઈ શકે તો એક ગોરો શું ન કરી શકે? અને થયું પણ તેવું. કલેકટરે મોલવીને બોલાવ્યા ત્યારે તે ડરી ગયા ને તેમણે મજૂરોની મદદ માગી કે તેમના તોફાનના ભયથી સરકાર તેને કંઈ ન કરે.

હું પકડાયો અથવા મૌ. શૌકતઅલી પકડાયા તે વખતે તમે તોફાન કરશો, મકાન બાળશો, રેલના પાટા ઉખેડશો તો બાજી હારી જશો. તમે આરબ નથી તેથી હું તમને આ કહું છું. તમને તો લાકડી મારતાં પણ આવડતી નથી. ગધેડાને લાકડી મારી અથવા ઘરમાં સ્ત્રીને લાકડી મારી એ લાકડી મારતાં આવડયું ન કહેવાય. જેને લાકડી મારતાં આવડે છે તે તો હજારની સામે ઝૂઝી શકે છે. પરંતુ એવા તમે નથી તેથી તમને સલાહ આમ આપી શકાય.

આપણે સિંહપણું ભૂલી ઘેટાં બની ગયા છીએ. એટલે આપણે આયર્લૅન્ડ અથવા ઇજિપ્તનો દાખલો લઈને તેવા બનવા જઈશું તો દોઝખમાં પડીશું. જ્યારે સરકાર પોતાનું તેજ બતાવશે — અને તેમાં કાંઈ ખોટું નથી, હું પોતે સરકાર હોઉં તો લોકોને પકડું, જે સરકારને પોતાની હકૂમત ચલાવવી છે તે સામા થનારને પકડે, તે તેનો ધર્મ છે, એટલે જ્યારે સરકાર તેનું તેજ બતાવશે — ત્યારે તમે તોફાન કરશો તો હારશો. તમે આવી રીતે જો તેને ડરાવવા બેસો તો તમે ડરપોક છો. હિંદુસ્તાનને આપણે છોડાવવું હોય તો આપણે સિંહ બનવાનુ છે.

તમે ૭ હજાર માણસો અત્યારે ભયમાં છો. તમારે તે વળી મ્યુનિસિપાલિટી શી? એ તો સરકારે તમારી વચમાં હાથી ઊભો કર્યો છે. ૭ હજાર માણસોની વસ્તી ઉપર બાર હજારનું ખર્ચ! તમે એ મ્યુનિસિપાલિટીને આટોપી લેજો એ તમારું કંઈ કામ નથી કરતી. એ કેળવણી આપે છે, પણ તે કેળવણીનો તો આપણે અસહકાર કરવો છે. આપણે અપાત્ર પાસેથી દાન કેમ લઈશું? મારે વિદ્યાપીઠ માટે પૈસા જોઈએ છે, પણ તે શું હું વેશ્યા પાસેથી દાન લઈને ચલાવીશ? દારૂના પીઠામાંથી નફો લઈને ચલાવીશ?

હું કહું છું કે આપણી કેળવણીના પૈસા દારૂના પીઠામાંથી આવે છે. આબકારી ખાતું બંધ કરવાનું આપણે કહીએ તો કહેશે કે તેના પૈસા વિના

નિશાળો બંધ કરવી પડશે. દારૂના પૈસામાંથી ભણેલા આપણાં વકીલો, બૅરિસ્ટરો, વિદ્વાનો દેશનું શું ઉકાળવાના છે?

હું અહીંના છોકરાઓને મુબારકબાદી આપું છું કે તેમણે સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ કર્યો છે. તમે આજથી એ છોકરાઓને અને કન્યાઓને તમારે હિસાબે ભણાવો. તમે શિક્ષકો પાસેથી રાજીનામાં અપાવો અને આજે જ મુહૂર્ત કરો. તમારા મકાનમાં તમે મુહૂર્ત કરો અને સરકારી મકાન છોડી દો. મ્યુનિસિપાલિટીની કેળવણીનો આ તોડ થયો. બીજું કામ પાયખાનાં અને બત્તીઓ છે. તે રેઢિયાળ સ્થિતિમાં છે. મ્યુનિસિપાલિટી રક્ષણ તો કરતી નથી, કારણ પોલીસખાતું તેના હાથમાં નથી. મ્યુનિસિપાલિટીના રસ્તા ઉપર તો ધૂળ ઊડે છે. એટલે કેળવણી સિવાય બીજું કાંઈ મુદ્દાનું કામ એ નથી કરતી. દવાખાનું તેનું છે, પણ તેની સામે તો ત્રણ ખાનગી દવાખાનાં ચાલે છે. એટલે તે તેમને મુબારક હો. મતલબ, આપણને મ્યુનિસિપાલિટીનો કાંઈ ખપ નથી. એ તો એક પૂજવાની પ્રતિમા થઈ. માટે તમે નવસો કર ભરનારા ભેગા થઈને ઠરાવ કરો કે આ મ્યુનિસિપાલિટીને ઉઠાવી લો. કહો કે અમારે તમારું 'સેનિટરી બૉર્ડ' નથી જોઈતું. ગ્રામ પંચાયત નથી જોઈતી. મેમ્બરોને નોટિસ આપો કે તમે મ્યુનિસિપાલિટી ખાલી કરો.

અમે તેનો કર નથી આપવાના

સરકારને જણાવી દો કે અમે તેનો કર નથી આપવાના. આમાં કાયદાનો ભંગ નથી, બેઅદબી નથી. તમે એની સેવા નથી લેતા એટલે સરકારને કહેવાપણું હોય નહીં. તમે સામે થઈ શકો છો. થોડા વખત સુધી સરકાર તમને ધમકાવશે. તમે સામા થશો એટલે તમારા ઘર ઉપર ટાંચ લાવશે. તમે તેમને ઘર વેચવા દેજો. છ હજારની વસ્તી ગામ પણ ખાલી કરી શકે છે. પછી મ્યુનિસિપાલિટી કોનું કામ કરશે? પણ એટલે સુધી જાય એવી સરકાર ઘેલી નથી. હું તેનું ભૂરું બોલી રહ્યો છું, પણ એટલું જાણું છું કે તે ડાહી છે. જો એમ ન કરે તો તેને આજે જ જવું પડે. પણ સરકાર તેની સલ્તનત છોડી દેવા નથી માગતી.

વિરોધીઓને વીનવો

આ કામ પાર ઉતારવા માટે તમારામાં એકદિલી જોઈએ. એમાં કેટલાક વિરોધીઓ તો નીકળવાના જ. પરંતુ વિરોધીને અદબ સાથે વિનયપૂર્વક કહેવું કે તમે અમારા શિરના તાજ છો. મહાજનના મતને વશ થવાનું જ અમે તમને કહીએ છીએ. તે ન થઈ શકે તો પણ આપણે તેમને વીનવીએ કે તમે અમારા કામમાં પહાણો ન નાખો. એમને શું ખાટી જવાનું છે કે

એવા બસોપાંચસો માણસ ૭ હજારની સામે થાય? તમે હિંદુમુસલમાન સંપથી રહો તો તમને આ મારી સલાહ છે.

હું કાર્ય કરવા માટે બે શરતો બનાવી ગયો. એક સહિષ્ણુતા અથવા અહિંસાધર્મ. એ નબળાનો ધર્મ છે એમ માની લઈએ તોપણ જ્યાં સુધી તમારામાં તલવારની શક્તિ નથી આવી ત્યાં સુધી બીજું બતાવી શકાય જ નહીં. બીજી શરત એ છે કે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે, દેશની તમામ કોમો વચ્ચે, એકદિલી થવી જોઈએ. આ બે શરતોનું પાલન કરો તો જ તમે અસહકાર કરી શકો. ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ નહીં મોકલવા અને નિશાળેથી છોકરાઓને ઉઠાડી લેવા તે અસહકારનું પહેલું પગથિયું છે. તમે આટલું કરો એટલે તમે સ્વરાજ લઈને બેસો.

પોલીસનો ડર ન રાખો

સરકારી નોકરોનો ડર ન રાખો. તેમની સાથે આપણે વેર નથી, પણ આપણે તેમને પ્રેમથી, મહોબ્બતથી વશ કરવાના છે. પછી તમારે ડરવાનું નથી.

હવે બે વાત કરવાની રહી છે. તમે અમદાવાદથી કાપડ મંગાવો છો. મહેમદાવાદમાં પહેલાં સુંદર કાપડ વણાતું, પણ આજે એ ધંધો કરનારા કોઈ નથી રહ્યા. તમે ૭ હજાર માણસ ધારો તો શું ન કરી શકો? તમારે મિલનું કાપડ શું કામ જોઈએ? તમારાં ઘર તમારી મિલ છે. તમે ખાવાનું હોટેલમાંથી નથી મંગાવતા, તો કપડાં શું કામ બહારથી મંગાવો છો?

તમે મિલનું કાપડ નહીં લો તેથી મંગળદાસ શેઠની કે તાતાની મિલો બંધ નથી થવાની. તે માલ તો ગરીબોને માટે છે. તેમના પેટ ઉપર તમારાથી પગ ન દેવાય. પછી રહ્યો વિલાયતી માલ. તે તો તમારે હરામ જ ગણવો જોઈએ. પારકાં વસ્ત્ર આપણે નથી પહેરી શકતા. એક પુરુષ પરસ્ત્રી ઉપર નજર કરે તેના જેવો પારકા દેશના કાપડ ઉપર નજર કરવી એ વ્યભિચાર છે. જ્યાં સુધી આપણે કાપડને માટે એ સલ્તનતના ગુલામ છીએ ત્યાં સુધી આપણે તેનાથી સ્વતંત્ર નહીં બનીએ. જાપાનનો માલ વાપરવો એ પણ વિલાયતના માલની બરાબર જ છે. કારણ આ સલ્તનતના જહાજને લીધે એ માલ અહીં આવી શકે છે. સલ્તનતે ચારે તરફથી આપણા દેશને ઘેરો ઘાલ્યો છે. માટે મારી સલાહ છે કે તમે ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ખોલો. કરોડો માણસોને માટે મુશ્કેલ હોય, પણ તમારા ગામ પૂરતા તમે સ્વાવલંબી થઈ શકો છો. અનાજ તો તમારે મંગાવવું પડતું નથી. ખેડા જિલ્લામાં અનાજની ખોટ ન હોય; પણ તમે તમારાં વસ્ત્ર પણ અહીં પેદા કરો,

એટલું જ નહીં પણ વધારે પેદા કરી આજુબાજુ મોકલો. પછી મ્યુનિસિપાલિટીના કામ માટે બાર હજાર રૂપિયા કાઢવા તમને મુશ્કેલ નહીં પડે.

હવે હું પૈસાની વાત ઉપર આવું છું. આટલાં બધાં કામ કરવાં રહ્યાં, એટલે પૈસા તો જોઈશે જ. પરંતુ સૌથી વધારે મુશ્કેલી મને પૈસા ભેગા કરવામાં આવે છે. ઉઘરાવનારાં માણુસો અપ્રામાણિક મળે છે તેથી હું મૂંઝાઈ રહ્યો છું. પરંતુ પૈસા તો જોઈએ જ. એટલે લાચાર થઈને મેં મારો હાથ લંબાવ્યો છે. હું આ કામ કેવળ કરોડપતિઓ મારફત નથી ચલાવવા ઇચ્છતો. હું તો ભંગી પાસેથી પણ દાન લઈશ. શ્રદ્ધાથી આપેલો એક પૈસો મારે લાખ બરાબર છે. કુમારિકાઓ મને વીંટીઓ અને ઘરેણાં આપે છે તે મને બહુ પ્રિય લાગે છે. કારણ કે તેઓ ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને તે આપે છે. હું ખુશામત કરવા જાઉં અને મને પૈસા આપે તેના કરતાં આ હજાર દરજ્જે સારું છે. અહીં તમે આપો તે મારી સામે નહીં આપો, પણ ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને આપજો.

સ્વયંસેવકોને પ્રજાના પૈસા હરામ છે

પૈસા ઉઘરાવનારા સ્વયંસેવકો પ્રજાના પૈસા હરામ સમજીને કામ લેશે તો જ કામ ચાલી શકશે. પ્રજા તો ભોળી છે. મારે નામે ગમે તે માણુસ આવે તેનું માને છે. કોઈ એક ધુતારી સ્ત્રી ગાંધીજીની દીકરીને નામે દ્વારકામાંથી પૈસા ઉઘરાવતી હતી. હાલ તે હૈદરાબાદ ગઈ છે. ત્યાં તેની આગતાસ્વાગતા થઈ. આમ મારા નામથી પ્રજા ભોળવાય એ મારે માટે અસહ્ય છે. આપણી પાસે અમદાવાદવાળા મોલવીનો દાખલો છે. તેણે મારા જ નામનો ઉપયોગ કર્યો. માટે હું દરેક માણુસ પાસે સ્વચ્છતા માગું છું. જો તમે પ્રામાણિક બનો તો તમારી ચરણરજ લેવા હું તૈયાર છુ. દુનિયામાં પાખંડ તો હંમેશાં રહેશે. પણ એને પ્રજાની પાસે ન જવા દેજો. જો એમ નહીં થઈ શકે તો સરકારની ફાંસીનો મને ડર નથી, પણ આ ફાંસીનો ડર મને ભારે છે. માટે તમે ઈશ્વરને દરમ્યાન રાખીને પૈસા ઉઘરાવજો.

ધુતારાથી ચેતતા રહો

પ્રજાને હું કહું છું કે કોઈનું પણ નામ લઈને મોટો ચમરબંધી આવે તો એને પૈસા ન આપશો. ખિલાફત કમિટી તથા સ્વરાજ્ય સભા તરફથી તે તે સંસ્થાના સિક્કાવાળાં પ્રમાણપત્રો કાઢવાનો મારો વિચાર છે. જે માણુસ પાસે પ્રમાણપત્ર ન હોય તેનું સાંભળશો નહીં, તેને કાંઈ આપશો નહી. તેને ઊભો રાખશો નહી. આપણે રાજ્યતંત્ર આપણા હાથમાં લેવા માગીએ છીએ તો તે તંત્ર ચલાવવા આપણે અક્કડ બનવું પડશે.

સરકારની ગુલામી છોડીને તમે મારી ગુલામીમાં આવો તો એ સ્વતંત્રતા નથી. હું તમારાં મન અને હૃદય ચોરવા ઇચ્છું છું, પણ તમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતો, કારણ હું પોતે ગુલામ બનવા નથી ઇચ્છતો.

નડિયાદમાં

મહેમદાવાદથી અગિયાર વાગ્યાની ગાડીમાં નડિયાદ ગયા. નડિયાદમાં આ વખતે ત્યાંના મહારાજ જાનકીદાસજીના ખાસ આગ્રહથી સંતરામના મંદિરમાં ઉતારો રાખ્યો હતો. બે વાગ્યા સુધી આરામ લીધા પછી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરોને મળ્યા હતા. ત્યાંના મ્યુનિસિપલ બોર્ડે સરકાર તરફથી કેળવણી માટે મળતી એકવીસ હજારની મદદનો અસ્વીકાર કર્યો છે તથા શાળાઓ ઉપરથી સરકારી અંકુશ ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી છે. તેના જવાબમાં ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર તરફથી આ ઠરાવ ઉપર ફરી વિચાર કરવાનું, મ્યુનિસિપાલિટીની આર્થિક સ્થિતિ સરકારી મદદનો અસ્વીકાર ન કરી શકે તેવી હોવાનું તથા મદદનો અસ્વીકાર કર્યે પણ સરકારી અંકુશમાંથી મુક્ત ન થઈ શકાય એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ તો સલાહ આપી કે તમે માત્ર કેળવણીની બાબતમાં જ નહીં, પણ બધી બાબતમાં સરકારથી સ્વતંત્ર થઈ શકો છો. મ્યુનિસિપાલિટી તમારા હાથમાં લો અને કર તમે ઉઘરાવો. સરકાર થોડા વખત સુધી દબાણ તો કરશે જ અને પોતે કર ઉઘરાવશે, પણ કર ભરનારાઓએ તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ અને જે આવી પડે તે સહન કરવું જોઈએ. આ બધી વ્યવસ્થા એક સાથે ઉપાડવી મુશ્કેલ પડે એમ કાઉન્સિલરોએ દલીલ કરી. તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે આપણે આજે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ તો પછી બધું ચલાવવાને પણ આપણે આજે જ તૈયાર હોવું જોઈએ. તમે કર ભરનારાઓને આ બધું સમજાવી શકો છો અને તેઓ કર આપવાની ના પાડવા તૈયાર ન હોય તો તમે જેમ સરકારની સાથે, તેમ તેમની સાથે પણ અસહકાર કરી શકો છો. તમે તેમને કહી શકો કે પછી તમે તમારું કામ અમારી મારફત નહીં કરાવી શકો. આગેવાનોએ તો લોકોને દોરવાના છે, લોકોની દોરવણી પ્રમાણે નથી ચાલવાનું. વળી તમારે લોકોને ચોક્કસ સમજાવવું જોઈએ કે સરકારને કર ન આપીએ, એટલે પૈસા આપવામાંથી આપણે બચી નથી જતા. આપણું તંત્ર ચલાવવા આપણે પૈસા કાઢવા જ પડશે. પણ સરકારની પાસેથી જેમ દસ રૂપિયા આપીએ ત્યારે એક રૂપિયાનો અવેજ મળે તેમ આમાં નહીં થાય. અહીં તો તમે એક પૈસો આપશો તો બે પૈસાનો અવેજ મળશે. પરંતુ પૈસા તો આપવા જ પડશે. આ ઉપરથી કાઉન્સિલરોએ બીજે દિવસે

કર ભરનારાઓની સભા બોલાવી તેમને આ પ્રમાણે સમજાવવાનું કબૂલ્યું. ત્યાંથી એક મસ્જિદમાં મુસલમાનોને મળવા ગયા. તે પાકે 'જમીન ઉપર' પોતાને બોલાવવા માટે ગાંધીજીએ મુસલમાનોનો આભાર માન્યો. ત્યાર પછી કોઈ કોઈ હિંદુ તથા કોઈ કોઈ મુસલમાનોનાં વચનો અથવા કૃત્યથી બન્ને કોમમાં ક્ષોભ થઈ જાય છે તે ઠીક નથી એ સમજાવ્યું. હિંદુમુસલમાન વચ્ચે સાચી એકતા સાધવી હોય તો બન્ને કોમો વચ્ચે સાચી એકદિલી જોઈશે. આપણાં દિલ જ્યાં સુધી શકવાળાં છે, જ્યાં સુધી આળાં છે, ત્યાં સુધી કાંઈ કામ નથી થઈ શકવાનું. કેટલીક વાર નિર્મળ ભાવવાળા માણસો પણ ભૂલ કરી પડે છે. તે વખતે ઉશ્કેરાઈ ન જતાં, તેમને તેમની ભૂલ બતાવી દેવી એ જ કર્તવ્ય છે.

આ સભા ખતમ થયા બાદ સ્ત્રીઓની સભામાં ગયા. અમદાવાદની સ્ત્રીસભા કરતાં સ્ત્રીઓની હાજરી લગભગ દોઢી હતી. આ, રાવણરાજ્ય છે અને તેને નાબૂદ કરવા માટે પવિત્રતા તથા સ્વદેશીની જરૂર છે એમ કહી પવિત્રતાની, સ્વદેશી ધર્મના પાલનની, બાળકોને નિશાળેથી ઉઠાડી લેવાની તથા પૈસાની, એમ નડિયાદની બહેનો પાસે ચાર ભિક્ષાઓ માગી. ધર્મનું પાલન કેવળ માળા ફેરવવામાં કે દેવદર્શન કરવામાં નથી આવી જતું, પરંતુ સ્વરાજ્ય એટલે રામરાજ્ય મેળવવા માટે મથવામાં છે. અને આવા ધર્મનું પાલન અત્યારે અસહકારથી થઈ શકે; માટે સ્ત્રીઓએ અસહકારમાં ભાગ લેવો જોઈએ એમ સમજાવ્યું.

નડિયાદનિવાસીઓની જાહેર સભા રાતના આઠ વાગ્યે ગામની એક ભાગોળે મોટા મેદાનમાં રાખી હતી. ગામડાંમાંથી પણ લોકો આવ્યા હતા અને હાજરી દસ હજારથી વધુ હશે; છતાં શાંતિ સારી પેઠે હતી. પ્રમુખસ્થાન વલ્લભભાઈને આપવામાં આવ્યું હતું. પોતાના ભાષણ દરમિયાન ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતુ કે,

"આવી ભારે લડતમાં જ્યારે તમામ કોમ વચ્ચે એકદિલીની જરૂર છે તે વખતે કોઈ બિનજવાબદાર અથવા પાખંડી માણસના સારાનરસા બોલવાથી હિંદુ હિંદુ વચ્ચે અથવા મુસલમાન મુસલમાન વચ્ચે કજિયો ઊઠે એવું ન બનવું જોઈએ. તે સારુ મારી ઉમેદ છે કે સ્વરાજ્ય સભા તથા ખિલાફત કમિટી તરફથી નોટિસ નીકળે કે તેમના પ્રમાણપત્ર વિના કોઈ ન બોલે. ગમે તે કોઈ માણસ બોલવા આવે તો તમે સાંભળવા મુખત્યાર છો, પરંતુ તમને ખબર તો પડી જશે કે આ કોઈ સંસ્થાનો પ્રતિનિધિ નથી. જે સલ્તનત સાથે આપણે લડવાનું છે તેનો બંદોબસ્ત ભારે છે. તેમનામાંનો કોઈ માણસ

ઉપરીના હુકમ વગર નથી બોલતો કે કામ કરતો. આપણામાં એ શક્તિ આવવી જોઈએ.

"આપણે સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા હોઈએ તો હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે એકતા, સાફ દિલ હોવાં જોઈએ. કોઈ મુસલમાન ગફલતથી કાંઈ બોલી જાય તો હિંદુઓએ તેની બરદાસ કરી લેવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે કોઈ હિંદુ કાંઈ બોલી જાય તો તેની મુસલમાનોએ બરદાસ કરી લેવી જોઈએ.

મને પકડે તો હડતાળ ન પાડવી

"મને પકડે, મૌ. શૌકતઅલીને પકડે, મૌ. અબ્દુલ બારીને પકડે તો તમારે મૂંગે મોઢે કામ કરવાનુ છે. તમે હડતાળ પણ નહીં પાડી શકો. તેમ કરીએ તો આપણે હારી ગયા ગણાઈએ. અમને તમે શું કામ પાછા લાવવા ઇચ્છો? ઝફરઅલી પકડાયા છે તેમને તો મેં કહ્યુ: 'અમે તમારે માટે અરજી નથી કરવાના, પણ સ્વરાજ્ય મેળવીને તમને છોડાવીશું. તમે મારા જેવાને છોડાવવા ઇચ્છતા હો તો અસહકારનાં ચાર પગલાં ભરવાનો વિચાર કરજો. ગાંધી ઉપર લોકો ઝૂઝી રહ્યા છે એમ હું સરકાર હોઉં ને જાણું તો ગાંધીને જરૂર પકડું.

હિંમત વિના કિંમત નથી

"માટે તમારી પોતાની હિંમત નહીં હોય તો તમારી કશી કિંમત થવાની નથી. પણ અમે ન હોઈએ તો આજે તમે નથી કરતા તે કાલે કરતા થઈ જજો."

ત્યાર બાદ ધારાસભામાં પ્રતિનિધિ નહીં મોકલવા વિષે, નિશાળો ખાલી કરવા વિષે, વકીલાત અને ખિતાબો છોડવા વિષે, માનસિક પવિત્રતા વિષે, સ્વદેશી વિષે તથા દિવાળી કેમ ઊજવવી તે વિષે કહી પૈસા સંબંધી બોલ્યા હતા.

ગરીબોની લડત

"સ્વયંસેવકોની પ્રામાણિકતાની ખાતરી કરી તેમને પૈસા આપવા. આ લડત કરોડપતિઓની નથી પણ ગરીબોની છે. ત્રીસ કરોડ લોક એક એક પૈસો આપે તોપણ આપણી પાસે પચાસ લાખ રૂપિયા થાય અને મફત કેળવણી આપી શકાય. હું પૈસા માગું છું તે દાન નથી માગતો. તમારા સ્વાર્થની વાત છે. તમે એક પૈસો આપશો તો બે પૈસાનો અવેજ મળશે."

ત્યાર બાદ અમદાવાદની સ્રીસભાના ભવ્ય દેખાવ વિષે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે, "નાની નાની સોળ અને આઠ વર્ષની બાળકીઓએ પોતાની વીંટીઓ અને માળાઓ મને ઉતારીને આપી. તેમણે ફરી તેમનાં માબાપ પાસે માગવાની ના કહી

છે. કારણ તેઓ ઘરેણાં પહેરીને શું કરે? હિંદુસ્તાન તો રાંડીરાંડ થયું છે. હિંદુસ્તાનમાં પુરુષો ક્યાં છે કે તે માંડીમાંડ થઈ શકે? એ તો જ્યારે પાકશે ત્યારે હિંદુસ્તાન સૌભાગ્યવાન થશે અને તેની સ્ત્રીઓ ઘરેણાં પહેરી શકશે."

ત્યાર બાદ સભામાં પૈસા ઉઘરાવવાનું કામ ચાલ્યું. ગાંધીજી મેલમાં ભરૂચ જવા ઊપડી ગયા.

ભરૂચમાં નર્મદા તટે આપેલું વ્યાખ્યાન

૨–૧૧–'૨૦

અત્યારે રાવણરાજ્ય અને રામરાજ્ય વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. ખુદા અને શયતાન વચ્ચે લડાઈ છે. રાક્ષસી પ્રજા અને દૈવી પ્રજા વચ્ચે કજિયો ચાલી રહ્યો છે. આ સરકારમાં આત્માને હું રાક્ષસરૂપે રહેલો જોઉં છું. જે દિવસથી મારી આંખ ઊઘડી ગઈ ત્યારથી હું આ વિચારનો પ્રચાર કરી રહ્યો છું. મને લાગ્યું છે કે અંગ્રેજી સલ્તનત શયતાનિયતવાળી છે, રાક્ષસરૂપ છે. સર્વ ધર્મો — હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા ધર્મ — સૂચવે છે કે અધર્મને ધર્મથી ઠેલવો જોઈએ, એટલે કે અધર્મને સહાય કરતા અટકવું. મુસલમાની શાસ્ત્રમાંથી આવા દાખલા મળે છે. પારસી શાસ્ત્રમાં તો અહુરમઝદ અને અહરિમાન વચ્ચે સતત યુદ્ધ ચાલે જ છે. ગીતામાં પણ એ જ છે. આજે આપણે માટે અસહકાર સિવાય બીજો એકે ધર્મ નથી. પણ તમને એમ લાગતું હોય કે અંગ્રેજી સલ્તનતમાં હજુ લેવા જેવું કંઈક છે, એ પાપમય નથી તો તમે એને જરૂર વળગી રહેજો. અંગ્રેજો ખરાબ છે એવું હું કહેવા ઇચ્છતો નથી. એણે પેદા કરેલી પ્રવૃત્તિ, એણે નાખેલી પાપની જડ, હિંદુસ્તાનને નુકસાન કરે છે. લૉર્ડ હાર્ડિંજ, લૉર્ડ રિપન જેવા સારા વાઇસરૉય અને અમદાવાદના ભલા ખાનદાન કલેક્ટર મિ. ચેટફિલ્ડ જેવા અમલદારો સલ્તનતમાં છે ખરા, છતાં એ લોકો રાક્ષસી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા છે અને તેથી રાક્ષસી પ્રવૃત્તિને જ પોષે છે. મારા પોતાના પિતાશ્રી એક સંસ્થાનમાં નોકર હતા તેમના રાજા અધર્મી હતા.' મેં એમને પૂછ્યું કે, 'આવા રાજાની નોકરી છોડી કેમ નથી દેતા?' તેઓ કહે: 'આપણે એનું લૂણ ખાધું છે.' મારા પિતા લૂણહરામી ન થયા, પણ વિષય, માંસ અને દારૂમાં ચકચૂર રાજાનું આશ્રિત અમારું આખું કુટુંબ રહ્યું. આખા હિંદુસ્તાન સમક્ષ હું કહી રહ્યો છું કે આપણી પાસે બીજો કોઈ ધર્મ નથી. ગમે તેવા પુણ્યવાન પુરુષો હોય તોપણ એ પ્રવૃત્તિનો સ્પર્શ થવાથી તેઓ સારા રહેતા નથી. તેથી જેને હું પૂજનીય ગણું છું તેવા શ્રી શાસ્ત્રિયાર અને પં. માલવિયાજી — જેમનો નિકટ સંબંધ મને પ્રિય છે, જેમને માટે અત્યારે પણ મને અત્યંત ભાવ છે એવા એ

પુરુષો છે તોપણ અમારી વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે. એમને લાગે છે કે આ સલ્તનતમાં પુણ્ય છે, મને લાગે છે કે તેમાં પાપ છે. માલવિયાજી મારા વડીલ ભાઈ તુલ્ય છે, શાસ્ત્રિયાર સાહેબને માટે મને માન છે, તોપણ તેમની જોડે મારે લડત ચલાવવી જ જોઈએ. અસહકાર કેમ કરવાનો છે તે તો કૉંગ્રેસે બનાવેલું છે, મુસ્લિમ લીગે બનાવેલું છે અને શીખ લીગે પણ બતાવેલું છે.

અસહકાર કરવાની બે શરતો છે. તેમાંની એક હિંદુમુસલમાનની એકતા. હિંદુમુસલમાનની એટલે સર્વ કોમોની એકતા. આ હિંદુમુસલમાનનું તો મેં એક જગપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત લીધું છે. એ બે વચ્ચે ઘણા કાળથી અવિશ્વાસ છે, તેથી હિંદુ કે મુસલમાન જ્યાં સુધી લડે ત્યાં સુધી આપણને જય મળવાનો નથી. એવા જ પ્રેમથી પારસી વગેરેને વશ કરી લેવા ઘટે. તેમને રાક્ષસી પ્રવૃત્તિથી એટલે ખૂનથી વશ કરી શકીએ, પણ આપણે એંસી હજાર પારસીઓનો નાશ કરવો પડે. આપણે તો તેમને પ્રેમથી જ વશ કરી લેવા ઘટે છે. હિંદુ કે મુસલમાન શીખને દબાવે તોયે આપણે સ્વતંત્રતા નથી મેળવવાના. હમણાં હમણાં જૈનો પણ કહેવા લાગ્યા છે કે અમે હિંદુ નથી, તો તેમનું શું આપણે નિકંદન કાઢવાના? સબળાની સબળાઈ સામાને પ્રેમથી જીતી લેવામાં આવે છે, મદથી કચડી નાખવામાં નહીં. માટે આપણું સૌથી પહેલું કાર્ય એ છે કે બધા ધર્મો વચ્ચે એકતા જાળવવી.

આપણું બીજું સાધન છે યોજનાશક્તિ. આપણી અંદર યોજનાશક્તિ નહીં આવે ત્યાં સુધી અસહકાર અશક્ય છે.

તમારા નન્નાને વળગી રહેજો

બીજી જરૂર છે દયાની. ખૂનનો વિચાર જ ન આવવો જોઈએ. દયા નહીં ને ક્રૂરતા કરો તોયે તમારું કામ નહીં થાય. તલવાર લેશો તો તમારી તલવારના કટકા થઈ જવાના છે. દેશને બચાવી શકતા હો તો તો તમને તમારી તલવાર મુબારક; પણ એ અશક્ય છે. સરકારને માટે એક પણ ખરાબ શબ્દ ન બોલો; ગાળો દેવી છોડી દેજો. સહકારવાદીઓ જે કહે તે અદબથી સાંભળી લેજો, પણ તમારા નન્નાને વળગી રહેજો. 'એક નન્નો સો રોગને હણે.' એ અસહકારનું બીજું નામ છે.

બે મહાન બલિદાન

અસહકારને ફતેહમંદ બનાવવા તમારે બે મહાન બલિદાન આપવાનાં છે. પહેલું કેળવણીની બાબતમાં. હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીનો આજે મોટામાં મોટો

પ્રશ્ન થઈ પડેલો છે બીજુ બનિદાન ધારાસભાના ત્યાગથી આપવાનુ છે અસહકાર અત્યાર સુધી પ્રજા — આમવર્ગ જ કરી રહ્યો છે ખાસવર્ગ બિનકુન નથી કરતો તેમની પાસે આપણે કરાવવો હોય તો આપણા શહુરથી કરાવી શકીએ છીએ આપણી સહુની સહીથી તેમને એક નોટિસ આપી દઈએ કે તેઓ આપણી તરફથી ધારાસભામા જઈ નથી શકતા, તો તેઓ નહી જઈ શકે પણ કેળવણીમા માબાપ, વિદ્યાર્થી, માસ્તરો મૂઝાય તે શુ? ભવિષ્યની પ્રજાએ ગુલામીમાથી નીકળવુ જ જોઈએ ગુજરાતીની એ ફરજ છે કે તેમને સ્વતત્ર કરી મૂકવા એ સ્વતત્રતા માબાપો અને શિક્ષકો ભવિષ્યની પ્રજાને ગમે તેમ કરીને કરી આપો પૈસાના નડતર ખાતર તમે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એક ઘડીભર પણ ન રોકો 'સરકાર કાયદો કરીને બાધા નાખે તો?' એમ કોઈ પૂછશે તે વિષે હુ એક શબ્દ પણ કહેવા નથી ઇચ્છતો, કારણ એ નિરર્થક છે જો તમને લાગે કે એ રીતે આપણા ક્ષેત્રને સકુચિત કરવા કોઈ સમર્થ છે તો તમે વીર બનીને અને નીડર બનીને સરકારી નિશાળોનો ત્યાગ કરજો જેટલા બાલક, બાલિકા અને જુવાનોને તમે શીખવી શકો તેટલાને શીખવજો ને બીજાનો લોભ છોડજો

હવે સ્વદેશી સ્વદેશીની અદર સ્વરાજ્ય રહેલુ છે એ મારી શ્રદ્ધા છે મારે વિષે એક વાર ચિન્તામણિએ લખ્યુ હતુ કે, ગાધીને સ્વરાજ્ય અને ખિલાફતના કરતા સ્વદેશી વહાલુ છે મને ખરેખર સ્વદેશી વહાલું છે જ ખિલાફતનો પ્રશ્ન જીત મળ્યા પછી થોડો જ રહેવાનો છે? સ્વદેશી એ તો શાશ્વત છે સ્વદેશી દેહ સાથે જકડાયેલો ધર્મ છે એ અચલિત છે તીવ્રરૂપે એક દિવસ આપણે સ્વદેશી પાળીએ તો આજે જ સ્વરાજ્ય હાથમા છે ડાહ્યા લોકોએ મને કહ્યુ છે કે લેંકેશાયરને આપણે બેસાડી દઈએ પણ એ કામ અઘરુ છે આપણામા નથી બૉયકોટની શક્તિ કે નથી બૉયકોટની ભાવના શક્તિ હોય તો હુ કઈ બાયકોટથી ડરુ એમ નથી જેમ શસ્ત્રથી હુ ન ડરુ તેમ બાયકોટ વિના હિદુસ્તાન નિચોવાઈ જાય તો હુ તે પણ ઇષ્ટ ગણુ છુ હુ પોતે જેનો એક વાર ત્યાગ કરુ તે ફરીથી ગ્રહણ કરુ જ નહી દારૂડિયા અને પાપીની જોડે ક્ષણ પણ સહકાર ન હોય દારૂ છોડે ત્યારે જ એ સભવે એ અચલિત સિદ્ધાન્ત હિદુસ્તાન ગ્રહણ કરે તો આજે જ સ્વતત્રતા મળી જાય, ખિલાફતના સવાલમા આજે જ ન્યાય મળી જાય મુસલમાનોને હજી ખાદી નથી પહેરાવી શકયો ફકીર નથી બનાવી શકયો હિદુને પણ નથી સમજાવી શકયો આથી ખિલાફતના મામલામા ઇન્સાફ આપણે હજુ નથી મેળવી શકયા પજાબનુ પણ આટલા બધા ખૂન છતા હજી કઈ નથી

થવું. આપણા મનમાં એટલું થઈ જવું જોઈએ કે પરદેશી કાપડ આપણે માટે હરામ છે. સ્ત્રીઓને તો મારી દીન વચને પ્રાર્થના છે કે સ્વદેશી તો તમારા હાથની વાત છે. કાંતવું એ તો તમારો ધર્મ જ છે. પુરુષો સામે તમારે તમારો પોતાનો દાખલો મૂકવો જોઈએ. ખાદીમાં ભાર હોય છે એવી ફરિયાદ માતાઓ તો ન જ કરી શકે. નવ મહિના પ્રજાનો ભાર આનંદથી ઉપાડનાર માતા એક શેર ભાર મને અસહ્ય થાય છે એવું કેમ કહી શકે? તે વાંઝણી રહેવાને તૈયાર હોય તો જ એવું કહી શકશે. પણ એ વાંઝણી રહેવા નથી ઇચ્છતી, પણ વીરોને અને વીરાંગનાઓને જન્મ દેવા ઇચ્છે છે, ત્યાં સુધી એ શબ્દો હું માતાની પાસે સાંભળવા નથી માગતો. તમારો દેશ જો નગ્ન દશામાં છે તો તમે જાપાનની, ચીનની, ઇંગ્લંડની કે ફ્રાન્સની મિલમાં બનેલી સાડીઓને કેમ પહેરી શકો એ મારી સમજ બહારની વાત છે.

ત્યાગવૃત્તિ કેળવો

ઉપાડેલા કામ માટે પૈસો જોઈએ. પૈસો તો પાખંડીઓ પણ મેળવી શકે છે એવો શ્રદ્ધાળુ આ દેશ છે. તમારાં મંદિરો, મસીદો અને ધર્મશાળાઓ માટે તમે પૈસો પેદા કરી શકો તો તમારાં વધારે શુદ્ધ મંદિરો — કેળવણી-મંદિરો — માટે કેમ પેદા ન કરી શકો? આપણામાં તપશ્ચર્યા જોઈએ, ત્યાગ જોઈએ છે. હિંદુઓ ત્યાગનો અર્થ બરાબર સમજી જશે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે અપરિગ્રહ પાળનાર પાસે રત્નો તો નાચે છે. મારો પોતાનો એવો જ અનુભવ છે. આફ્રિકા જેવા ગરીબ દેશમાં લડત પૈસાને અભાવે કદી બંધ નથી રહી. ઊલટા પૈસા ન મોકલે એમ મારે ગોખલેજીને લખવું પડ્યું હતું. ખેડા ચંપારણ વખતે પણ પ્રજાએ પૈસાના વરસાદ વરસાવ્યા હતા. મેં તે અટકાવેલા. અમદાવાદના મજૂરોએ ત્રેવીસ દિવસ પ્રચંડ અસહકાર કર્યો તે છતાં બહારથી જરાયે મદદ માગી ન હતી. ત્યાગવૃત્તિ હોય તો પૈસાના તો વરસાદ આવે.

વૈષ્ણવનાં, જૈનનાં અને સ્વામીનારાયણનાં મંદિરોમાં કરોડો રૂપિયા કાટ ખાઈ રહ્યા છે, તેમાંથી તમને થોડો ભાગ મળે તોયે તમારું આખું કેળવણીનું ખાતું નભે. પણ સરકાર જેમ પૈસા લૂંટાવીને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સરકારી ખાતાં ઉઘાડે છે તેમ આપણે ઉઘાડવા નથી માગતા. આપણું કામ હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈના પ્રમાણમાં જ રહેશે. જાદુઈ આંબો ઘડીમાં ઉગાડી શકાય; પરંતુ તેનો રસ આપણે ચાખી નથી શકતા. ખરા આંબાને ઊગતાં વીસ વરસ લાગે છે. એટલે કોઈ તમને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે કરોડ રૂપિયા આપે તો હું કહું કે એ ફેંકી દેજો. ખાલસા કૉલેજના પ્રોફેસરોને કહેવામાં આવ્યું કે જો ગાંધી એક કરોડની ગ્રાન્ટ આપે તો પછી અસહકાર કરજો. પ્રોફેસરોએ કહ્યું,

'અમે સરકારના ગુલામ મટી ગાંધીના ગુલામ થવા નથી માગતા. અમે ઝૂંપડે ઝૂંપડે ફરીને શીખો પાસે ભિક્ષા માગશું.' એ જ પ્રોફેસરોએ ખાલસા કૉલેજને નોટિસ આપી દીધી છે કે સરકારી કબજો નહીં નીકળી જાય તો તેઓ ફકીર બનશે અને દેશનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપશે.

તમારામાં શ્રદ્ધા હોય તો યથાશક્તિ અને ન શરમાતાં બને તેટલું આપજો. આનો ઉપયોગ કેવળ તમારા ગામ માટે જ નહીં થાય. અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપન કર્યું છે તેને અંગે આ પૈસો વપરાશે.

અંકલેશ્વરમાં લોકમાન્ય રાષ્ટ્રીય શાળા ખોલતાં કરેલું ભાષણ :

જે પૂજ્ય પુરુષનું નામ તમે તમારી શાળાની સાથે જોડ્યું છે તેના નામને તમે શોભાવજો. 'સ્વરાજ્ય' જેટલું લોકમાન્યને વહાલું હતું તેટલું બીજા કોઈને નહીં હોય. આ રાષ્ટ્રીય શાળાની સાથે સ્વરાજ્યને પાસે લાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્વ૦ લોકમાન્યનું નામ જોડવું ઘટે. માબાપ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને હું સરકારી શાળા છોડવા કહું છું તે એટલા માટે નહીં કે તેમની કેળવણી ખરાબ છે. જે ભાવના તમારામાં હું પેદા કરવા ઇચ્છું છું તે સાથે કેળવણીના પ્રશ્નને ઓછો સંબંધ છે. જે કેળવણી સરકારી શાળામાં અપાય છે તેમાં સુધારાની જરૂર છે જ, પણ એ થાય ત્યાં સુધી જે કરવાનું કાર્ય છે તે રોકી ન શકાય.

પચાસ વરસથી આપણે સરકારી શાળાઓની બરદાસ કરેલી છે અને તેમાંથી કંઈક લાભ પણ ઉઠાવેલો છે. અત્યારે એ બધી શાળાઓ આપણને હરામ છે. એનું કારણ જુદું છે. અત્યારની શાળાઓ ઉપર જે ધજા ફરકે છે તે રાક્ષસી સલ્તનતની ધજા છે. એ શાળાઓ પર જે સલ્તનતની ધજા ફરકે છે તેણે સાત કોટિ મુસલમાનોનાં દિલ જખમી કર્યાં છે, તેણે પંજાબ મારફત હિંદ પર કાળો કેર વરતાવ્યો છે. બધાં ધર્મશાસ્ત્રો એકે અવાજે કહે છે કે અધર્મી રાજાનો આશ્રય એ પાપ છે, એ અધર્મની ભેટ કર્યા બરોબર છે, અધર્મમાં ભાગ લીધા બરોબર છે. એ સલ્તનતની શાળામાં જવાથી તમને દ્રવ્ય મળતું હોય, એ શાળામાં તમને કુરાને શરીફ, ઝંદઅવસ્તા કે ગીતા પણ ભણાવવામાં આવે તોપણ તમે ત્યાંથી ભાગી જજો. એ કુરાન કે ગીતા શીખવે તોયે તેમનો હેતુ બૂરો છે. તેથી જે શાળા ઉપર રાક્ષસી ધજા ફરકે છે તેમાં આપણાં બાળકોને કેળવણી આપી આપણે તેમને ગુલામ બનાવવા નથી ઇચ્છતા. આ વસ્તુ જેઓ સમજી ગયા હોય તેઓ એક દિવસને સારુ પણ પોતાનાં છોકરાંને સરકારી નિશાળોમાં રહેવા નહીં દે, પ્રથમ છોકરાંને ઉઠાડી લેશે અને ત્યાર પછી બીજી કેળવણી આપવાનો પ્રબંધ કરશે. આપણું

મકાન સળગવા માંડ્યું હોય તો બીજું સારું મકાન. મળતાં સુધી આપણે તે સળગતા મકાનમાં ન જ રહીએ. આપણે તરત જ નીચે કૂદકો મારીએ — પછી ભલે નીચે ખાઈ હોય. આ ભાન જો આપણી અંદર પેદા નહીં થાય તો આપણે કેળવણીની ચળવળમાં નિષ્ફળ થવાના; કારણ કે સરકારી માણસો — જાસૂસો તો હમેશાં આપણને લલચાવતા રહેશે અને બનાવશે કે, 'જુઓ, અમારી શાળાઓની કેળવણી કેવી સરસ છે! અમારાં મકાનો કેવાં સારાં છે! અમારે ત્યાં મફત કેળવણી આપીએ છીએ.' એ બધું હોવા છતાં એમની કેળવણી આપણને ત્યાજ્ય છે — હરામ છે એવી ભાવના પ્રજામાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી ચળવળ આગળ નહીં ચાલે.

માબાપોને મારી પ્રાર્થના છે કે તમે પોતાનાં છોકરાંને ગુલામીમાં ન રાખો. તમારું પહેલું કાર્ય એ છે કે છોકરાંઓને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી લેવાં. ઉઠાડી લીધા પછી છોકરાંઓને આપણે શેરીઓમાં રખડવા દેવાનાં નથી, માટે તમારું બીજું કાર્ય એ છે કે રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દઈને પ્રબંધ કરવો. જો એટલી શક્તિ આપણામાં નહીં હોય તો આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી શકવાના નથી. સ્વરાજ્ય એટલે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા માટે શક્તિ તો જોઈએ જ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સફળતા માટે બીજી જરૂર છે સારા ચારિત્ર્યવાન શિક્ષકોની. અહીંની હાઈસ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક અને બીજા શિક્ષકો જેમણે ધર્મને અને દેશને અર્થે ત્યાગ કર્યો છે તેમને હું મુબારકબાદી આપું છું, અને તેમની પાસે માગી લઉં છું કે જે વૃત્તિથી તમે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે તે જ વૃત્તિ હવેના કાર્યમાં વાપરજો કાર્યમાં તન્મય થઈ જશો તો પૈસા તો સુલભ થઈ પડશે. તમારું વ્યવસ્થાપક મંડળ સહેલાઈથી પૈસા મેળવી શકશે. સ્વચ્છ જમીન ઉપર બેસીને ભણવા છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાના છોકરા બીજા છોકરાઓ સાથે હરીફાઈ કરી શકશે, અને શિક્ષકો ચારિત્ર્યવાન હશે તો સરકારની ભારે નિશાળો કરતાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ પુરુષાતનવાળા બનશે. અત્યારે પુરુષો પુરુષત્વ ખોઈ બેઠા છે, સ્ત્રીઓ સ્ત્રીત્વ ખોઈ બેઠી છે. મર્દ પ્રજા પેદા કરવાનું તેમનામાં જોર નથી. ગુલામો પેદા કરવાની તેમને હું ના પાડું છું. મર્દ પ્રજા પેદા થાય તો જે શાળાનું શિક્ષણ તેમને ગુલામ બનાવી દે છે *ત્યાંનું શિક્ષણ લેવાનો ઇનકાર કરશે. ગુલામીનું શિક્ષણ લેવા માતાપિતા* છોકરાને નહીં મોકલે તો બીજી શાળાઓને મુકાબલે રાષ્ટ્રીય શાળા જરૂર શોભશે.

વ્યવસ્થાપક કમિટીને મારી સૂચના છે કે તમે બિલકુલ અધીરા નહીં થતા. માબાપોને તમે વિનતી કરજો, પરંતુ કડુ વચન નહીં કહેજો. તેમને

સમજાવવાં એ મુશ્કેલ કામ છે. દરેક જણની આંખ ખૂલી જાય અને આપણી પેઠે જોઈ શકે એમ ન માની લેવું. આ નવો વાયુ હજુ થોડા વખતથી જ વાયો છે, ત્યારે જો આપણે ધીરજ રાખી નહીં શકીએ તો કંઈ કામ કરી નહીં શકીએ.

મેં સાંભળ્યું છે કે અંકલેશ્વરના ધનાઢ્ય પારસીઓ અસહકારની વિરુદ્ધ છે. હિંદુસ્તાન જેટલો હિંદુઓનો અને મુસલમાનોનો મુલક છે તેટલો જ તે પારસીઓનો પણ છે. દાદાભાઈ નવરોજી શું હિંદી ન હતા? સર ફીરોજશા શું હિંદી ન હતા? પારસીઓને પણ દેશ માટે સૌના સરખું જ લાગવું જોઈએ. પારસીઓને સમજાવીને, પગે પડીને તેમની પાસેથી દ્રવ્ય માગશું, તેમનાં છોકરાંઓને આપણી શાળામાં મોકલશે તો એમને નમન કરશું, નહીં મોકલે તોયે નમન કરશું. એમ કરીને આપણે તેમને બતાવશું કે હિંદુસ્તાનમાં જે જંગી ચળવળ ચાલી રહી છે તેમાં તેમણે પણ પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. તમે પારસી ભાઈઓને પ્રેમથી વશ કરજો. તેમને કહેજો કે તમારી ફરજ તમને સમજાવવી એ અમારો ધર્મ રહ્યો.

રાષ્ટ્રીય શાળાને ફતેહમંદપણે ચલાવવાની સારામાં સારી કૂંચી એ છે કે બિલકુલ આડંબર નહીં રાખવો, જાહેરનામું બિલકુલ ન કરવું. તેથી પાછું પડવાપણું નહીં રહે. ચણતર સુંદર ઈંટોનું કરવું હોય તો ઉતાવળ નહીં ચાલે. નાશ કરવાના કામમાં ઉતાવળ થઈ શકે. પાકને કાપવાનું કામ એક દિવસમાં દાતરડું લઈને કરી નાખી શકાય, પણ વાવણીનું કામ એમ ઉતાવળથી નહીં થઈ શકે નિશાળોનાં મકાનો ખાલી કરાવવાનું કામ તો એક દિવસમાં જ કરી શકાય, પણ જ્યાં નવી વસ્તુ કરવાની છે ત્યાં પુષ્કળ ધીરજની જરૂર છે. તમને સારા માસ્તર ન મળતા હોય તેથી આકળા થઈને તમે ચારિત્ર્ય વગરનો માસ્તર નહીં લેજો આપણે જો સત્યને નહી છોડીએ, ઉતાવળા નહીં થઈએ તો આજે આ શાળામાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે તેવા તમે ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકશો. સરકારી શાળામાં હોય એટલા તમામ વિદ્યાર્થીઓ તમને મળે એ પણ પૂરતું નથી. ત્યાં કંઈ તમામ બાળક જતાં નથી ગામમાં એક પણ બાળક કે એક પણ બાલિકા એવી ન રહેવી જોઈએ કે જેને સારામાં સારું ચારિત્ર્ય ઘડાય એવી કેળવણી આપણે ન આપી શકીએ

જે મહાપુરુષને નામે તમે આ કાર્ય આરંભ્યુ છે, ખિલાફત અને પંજાબનો ઇન્સાફ મેળવવો, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું એવાં શુભ કાર્યો માટે જેની સ્થાપના થાય છે, જેની યાદગીરી માટે આ શાળા સ્થપાય છે,

તેને તમે શોભાવજો. પરમેશ્વર માબાપોને, વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને સદ્‌બુદ્ધિ આપો.

જગદ્‌ગુરુનું નાશિકનું આમંત્રણ

ગાંધીજીના મહારાષ્ટ્રના દોરાનો કાર્યક્રમ તા. ૪થીને રોજ નિશ્ચિત થયો. તેમાં નાશિક જવાની વાત ન હતી, જોકે નાશિક તરફનાં આમંત્રણો અગાઉ આવી ચૂકયાં હતાં. એટલામાં નાશિકથી કરવીરપીઠવાળા જગદ્‌ગુરુ શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજી તરફથી ખાસ નિમંત્રણ લઈને એક ડેપ્યુટેશન આવી પહોંચ્યું અને જગદ્‌ગુરુ આપને માટે જ ખાસ નાશિકમાં રોકાયા છે, નાશિકમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની તેમની મનીષા છે તેમાં તેઓ આપની સલાહ ઇચ્છે છે; લોકો તો કાગને ડોળે આપની રાહ જોઈ રહ્યા છે, આપ ગમે તેમ કરીને એક દિવસ આવી જ જાઓ; નહીં તો આખી વસ્તી નિરાશ થશે, એવા આગ્રહપૂર્વક પાંચમી તારીખનો એક જ દિવસ ગાંધીજી જે કંઈક વિશ્રાંતિમાં ગાળવાના હતા તે નાશિકવાસીઓએ ઝડપી લીધો.

૪–૧૧–'૨૦ થી
૮–૧૧–'૨૦

રાતની ગાડીમાં મુંબઈથી નીકળ્યા. તા. ૪થીની સવારે સાડા છ વાગ્યામાં નાશિક પહોંચી બાર વાગ્યા સુધીમાં બધો કાર્યક્રમ આટોપી બપોરના એક વાગ્યે પંજાબ મેલથી પાછા મુંબઈ આવવા નીકળવાનું હતું, કારણ કે રાત્રે મહારાષ્ટ્રની મુસાફરીએ નીકળવાનું હતું. મુંબઈથી તો બરાબર નીકળ્યા. પં. મોતીલાલ નેહરુ તથા સેન્ટ્રલ ખિલાફત કમિટી તરફથી મિ. મોઆઝમઅલી, જેઓ બૅરિસ્ટર હોઈ હમણાં જ વકીલાત છોડી મુક્ત થયા છે તેઓ પણ સાથે હતા. કમનસીબે ગાડી ખાસા ત્રણ કલાક મોડી થઈ અને સવારના છ ને બદલે નવ વાગ્યે અમે નાશિક પહોંચ્યા!

જાણીતી અવ્યવસ્થા

સ્ટેશન પરથી જ લોકોની ભીડ, વ્યવસ્થાની ખામી, સ્વયંસેવકોની ધાંધલ એવી ને એવી જ જોવામાં આવી. કોઈનું કોઈ કાને ધરે નહીં; એક હુકમ આપે તેની સામે બીજો આપે. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ ફાવે તે મોટરોમાં ખડકાઈ રવાના થયા. અમારા સામાન ફાવે તેમ ફેંકયા. સ્ટેશનથી શહેર પાંચ માઈલ છે. સાડાત્રણેક માઈલ તો અમે ઠીક ગયા, પણ ગામ માઈલ દોઢ માઈલ રહ્યું ત્યારથી જ લોકોનાં ટોળેટોળાં મોટરોને વીંટી વળ્યાં અને આટલું મોડું થયું હોવા છતાં એ સરઘસ કીડીને વેગે ચાલવા લાગ્યું. ગાંધીજીએ આગેવાનોને ખૂબ સમજાવ્યા. કાર્યક્રમ પૂરો નહીં થાય તો બધું માંડી વાળીને

પણ એમ ને એમ પોતે બાર વાગશે એટલે સ્ટેશન પહોંચવા પાછા નીકળશે, દસ તો લગભગ વાગવા આવ્યા હતા, આ બધું હસાવ્યું; પરંતુ આગેવાનો કે સ્વયંસેવકો સૌ કોઈ લોકોના એ સમુદાયોને ખસેડવા અસમર્થ અને નિરુપાય હતા એમ દેખાયું.

આખરે જેમતેમ શહેરની સાંકડી બજારોમાં થઈ ગોદાવરીતીરે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજીના મઠ આગળ આવી પહોંચ્યા અને થોડી મિનિટમાં ગોદાવરીના પાત્રમાં ઊંચાનીચા ખડકો પર એકઠા થયેલા પ્રચંડ જનસમુદાયની સભામાં ગયા. વચમાં એક પથ્થરના ઓટા ઉપર વ્યાખ્યાનકર્તાઓને માટે જગ્યા રાખવામાં આવી હતી. ગાંધીજી, પં. મોતીલાલજી વગેરે જગદ્ગુરુની જોડે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે અગિયાર વાગવા આવ્યા હતા અને સૂર્ય ઠીક તપતો હતો. ધક્કાધક્કીને સીમા નહોતી. વ્યાખ્યાતાના માથા ઉપર એક આચ્છાદન બાંધવામાં આવ્યું હતું, પણ તેના છાંયાનો લાભ તેમને બિલકુલ મળી શકતો ન હતો. સભાના પ્રમુખ શ્રી શંકરાચાર્ય તરફથી તથા ખિલાફત કમિટી તરફથી પરોણાઓનું સ્વાગત થયા પછી ગાંધીજીએ હિંદીમાં પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું:

"ભાઈઓ, આ વખતે આ પવિત્ર સ્થળમાં હું તમને લાંબી વાત નથી કરવાનો. હું દિલગીર છું કે મારા ભાઈ સમાન મૌ. શૌકતઅલી અત્યારે મારી સાથે નથી. તેઓ તથા તેમના ભાઈ મહમદઅલી અત્યારે અલીગઢમાં ભારે કામ કરી રહ્યા છે, તેથી આ વખતે એમના બનેવી મુરાદાબાદવાસી ભાઈ મોઆઝમઅલી જેમણે હમણાં જ પોતાની બારિસ્ટરી છોડી છે તેઓ મારી સાથે અહીં આવ્યા છે.

"આપણી ચાલુ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ પં. મોતીલાલજી નેહરુને તો નામથી તમે સૌ ઓળખતા હશો. પંજાબના મામલામાં તેમણે કેટલી ભારે સેવાઓ બજાવી છે અને કેટલી કુરબાની કરી છે તે જગજાહેર છે. તેમના તથા પં. માલવિયાજીના મહાભારત પ્રયત્નથી જ પંજાબમાં કેટલાયે બેગુના હિંદુ-મુસલમાન ભાઈઓની જાન બચી છે. આજે પણ તેઓએ લગભગ એક લાખની માસિક આવકની ધીકતી વકીલાત છોડી પોતાની જાતને હિંદુસ્તાનની સેવામાં સમર્પિત કરી છે.

"છેલ્લા દસ મહિનાના બનાવો ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે આજકાલ જે સલ્તનત આપણા ઉપર અમલ કરી રહી છે તે કેવળ રાક્ષસી છે. હું એને રાવણરાજ્ય કહું છું. આની બે મોટી સાબિતીઓ પ્રજાની સામે મોજૂદ છે. પંજાબમાં જે કેર વર્તો તેવો કોઈએ કદી નહીં સાંભળ્યો હોય. બીજું, ખિલાફતના સવાલમાં દગો દઈને હિંદના સાત કરોડ મુસલમાનોનાં

દિલ આ સલ્તનતે જે રીતે જખમી કર્યાં તેવાં કોઈ રાજા કરી શકે નહીં. આવી રાક્ષસી સલ્તનતની રૈયતે શું કરવું? તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે જે અસંત છે, જે બૂરા છે તેમની અસંગતિ કરવી — તેમનો સંગ છોડવો, તેમની મહોબ્બત તોડવી, તેમનો અસહયોગ કરવો, તેમને મદદ આપવી બંધ કરવી. આ એક યજ્ઞ છે, તેમાં જ્યારે આપણે આપણું બલિદાન દઈશું ત્યારે જ આપણે જાતે વિશુદ્ધ થઈશું અને રાવણરાજ્યને મિટાવીને રામરાજ્યની સ્થાપના કરી શકીશું. એ રામરાજ્ય તે સ્વરાજ્ય છે. સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યા વિના આપણે આ રાક્ષસી રાજ્યમાંથી છૂટી શકીએ તેમ નથી

"એ સ્વરાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપવું? હિંદુમુસલમાન વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ અને મહોબ્બત વધારીને અને સહકાર કરીને. જ્યાં સુધી આ સલ્તનત પોતે કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ ન કરે, તોબા ન કરે, ત્યાં સુધી એની જોડેનો વહેવાર આપણે હરામ કરવો જોઈએ. અંગ્રેજોને કાપીને, તેમનાં મકાનો બાળીને આપણે સલ્તનતને મિટાવવાની કે નમાવવાની નથી, પણ તેમની મહોબ્બત તોડીને આપણે તેમને મિટાવી શકીએ છીએ. એક લાખ લોકો ત્રીસ કરોડ પ્રજાને મજબૂર કરી રહ્યા છે એનું કારણ એટલું જ છે કે આપણે પોતે એમના ઉપર મોહિત છીએ. આપણે પોતે માની લઈએ છીએ કે અંગ્રેજ અહીંથી જશે તો અમે આપસ આપસમાં લડી મરીશું. આ ભ્રમણાને આપણે એકદમ ફેંકી દેવી જોઈએ. આપણે આ એક લાખ અંગ્રેજોને હાથે મજબૂર બનવાનો ઇનકાર કરવો જોઈએ. હિંદુમુસલમાનોએ મળીને ખૂન કરવાને બદલે પોતાનું ખૂન રેડીને જ સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. એ જ એક રસ્તો છે, બીજો રસ્તો નથી, એમ હું તમને સમજાવવા ઇચ્છું છું. સેતાનની સાથે સેતાનીથી નહીં પણ ઈશ્વરની મદદ લઈને જ લડત જીતી શકાય, સેતાનને મજબૂર કરી શકાય; અને ઈશ્વરની મદદ એને જ મળે જેના દિલમાં મહોબ્બત છે.

"આમ આપભોગના અને કુરબાનીના પાયા ઉપર ઇમારત ચણવી છે — એ સારુ આજે આપણે આ અસંત સલ્તનતનું સગપણ, એનું દાન, એની મહેરબાની, સર્વ કંઈ છોડવું જોઈએ. એના ઇલકાબો, એની શાળાઓ, એની નોકરીઓ આપણે હરામ માનવાં જોઈએ અને બળતા ઘરને જેમ આપણે છોડી જઈએ તેમ બીજો કશો વિચાર કર્યા વગર સૌ પહેલાં આપણે તેમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. એ સરકારના લશ્કરમાં પણ આપણાથી ભરતી ન થઈ શકાય. એમણે આપણા માટે પાથરેલી ધારાસભાની જાળમાં પણ આપણે ન ફસાવું જોઈએ. કેટલાક લોકોને હું એવી દલીલ કરતા જોઉં છું કે સરકાર જે પૈસામાંથી શાળાઓ ચલાવે છે તે પૈસા ક્યાં એમના છે? એ તો પ્રજાના

જ પૈસા છે. તો એ પૈસે ચાલતી શાળાઓ આપણે શા માટે છોડવી? હું કહું છું કે તમારા પૈસા ડાકુ લૂંટી લે તે પછી પણ એના હાથમાંના પૈસાને તમે તમારા પૈસા શી રીતે કહી શકો? અને જે મિલકત ડાકુએ તમારી પાસેથી ઝૂંટવી લીધી તેનો ટુકડો પાછળથી એ તમને દાન તરીકે આપવા કાઢે તો એ દાન તમારાથી કેમ લેવાય? જેણે આપણી ઇજ્જત લીધી, જેણે આપણા મજહબને ખતરામાં નાખી મોટામાં મોટું ડાકુપણું કીધું તેના હાથનું દાન આપણે કેમ લઈએ? એમનો તો સંગ ત્યાગવો એ જ આપણો અત્યારે ધર્મ રહ્યો. આપણા આપસના કજિયા માટે એમની અદાલતોનો આશ્રય ન લેવો જોઈએ, એમણે નવી આપવા કાઢેલી ધારાસભાઓના ઉમેદવારોને એક પણ મતદાર એક પણ મત ન આપે એમ કરવું જોઈએ.

[પછી સ્વદેશી વિષે કહીને પ્રાર્થના કરી:]

"હું ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે તે તમને આ ગંગાના પવિત્ર સ્થળમાં હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવા, મુસલમાન ભાઈઓને થયેલા જખમ રુઝાવવા, પંજાબની દાદ મેળવવા માટે સર્વસ્વનું બલિદાન કરવાની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા કરવાનું બળ આપે."

પંડિત મોતીલાલ નેહરુનું ભાષણ

ત્યાર પછી પંડિત મોતીલાલજી ઊઠ્યા. તેમણે કહ્યું: "આ દુનિયામાં હરકોઈને બે વસ્તુઓ 'સબસે પ્યારી' છે; ધર્મ અને ઇજ્જત. એ ધર્મ અને ઇજ્જત પર હુમલો થાય અને જે કોમ એને નીચી મૂંડીએ બરદાસ્ત કરે એના કરતાં વધારે અધઃપાત પામેલી બીજી કોઈ પ્રજા નથી. મુસલમાનોના ધર્મ ઉપર સીધો હુમલો થયો છે અને એ હુમલો કરનારાઓમાં પશ્ચાત્તાપનો છાંટો નજરે પડતો નથી. એ જ લોકો આવતી કાલે એમનો ફાયદો થતો હશે તો તમારા ધર્મ ઉપર હુમલો કરવામાં આંચકો ખાશે શું? આ સલ્તનતના કારોબારનું કોઈ પણ પગલું તપાસી જુઓ. અમલદારવર્ગના લાભ સિવાય બીજો કોઈ પણ હેતુ તેમાં તમને નહીં જડી શકે. રૈયતના લાભને તેઓ ત્યાં સુધી જ બરદાસ કરશે જ્યાં સુધી એમાં એમના પોતાના લાભને કશો ધક્કો નહીં પહોંચતો હોય. પંજાબનો કિસ્સો તો હવે સર્વત્ર જાણીતો છે. જે બેગુના જલિયાંવાલામાં મૂઆ તે તો મૂઆ, પણ બીજાઓ પાસે અંગ્રેજ અમલદારોએ જે નાક રગડાવ્યાં, પેટે ચલાવ્યા, સલામો કરાવી, હજાર રીતે બેઇજ્જતી કરી એ બધું શા સારુ? તમને બતાવી આપવા કે તમે ગુલામ છો અને અમે માલિક છીએ; આપણા દિલ પર એવું ઠસાવવા કે આપણે માણસના નામને લાયક નથી, આપણે જાનવરથી બહેતર નથી. આ નોકરશાહી

પાસે એનાં કુકર્મોની તોબા કરાવવા આપણે શું કરીશું? એમનો મુકાબલો કરવાનાં બધાં સાધન એ નોકરશાહીએ આપણી પાસેથી ખૂંચવી લીધાં છે. કોઈ રીતે એમની સામે થવાને એમણે આજ આપણને લાયક રહેવા દીધા નથી. છતાં ઈશ્વરે એક હથિયાર હજુ આપણા હાથમાં રાખ્યું છે. એ આત્મબળ છે. લોહી વહેવડાવ્યા વગર, ક્રોધ કર્યા વગર, દુશ્મનને નમાવવાનું આ દૈવી હથિયાર છે. આ વસ્તુ મહાત્માજીએ તમને સમજાવી છે. તેની પુનરુક્તિ નહીં કરું. હું એટલું જ કહીશ કે આજ સુધી આપણા દેશમાં કોઈ મહાન સંકટ આવી પડતું કે સાધના કરવી પડતી ત્યારે દેવતાઓની પૂજા આરાધના થતી. આજે હિંદુમુસલમાનની પૂજા કરો. આ દેશની પ્રજાને ઊગરવાનો બીજો કોઈ રસ્તો નથી. હું તમને ખાતરી આપું છું કે જે ઘડીએ રાજ્યકર્તાઓ આખી પ્રજામાં આવું જોશ આવેલુ જોશે તે જ ઘડીએ તેઓ ઠંડા બની જશે અને માગશો તે આપી દેશે. એ જુસ્સો જ્યાં સુધી પ્રજામાં નહીં ફેલાય, જ્યાં સુધી આપણે એમની સ્કૂલો કોલેજોમાં, એમની અદાલત કાઉન્સિલોમાં જવું પાપ નહીં માનીએ, હરામ નહીં ગણીએ, ત્યાં સુધી આપણા દિલમાંથી ગુલામી નથી નીકળી એમ જ હું માનીશ, ત્યાં સુધી આપણે સારુ બેઇજ્જતીની ખોટ નથી, ત્યાં સુધી આપણે માટે માથું ઊંચું રાખીને ચાલવાને જગ્યા નથી, એમ ખાતરીથી માનજો."

જનાબ મોઆઝમઅલી

પંડિતજીના આ જુસ્સાદાર ભાષણ બાદ જ. મોઆઝમઅલી ઊઠ્યા. તેમણે સ્થાનિક મુસલમાનોને ઉદ્દેશીને પોતાના ભાષણની શરૂઆત કરી તેમણે કહ્યું કે, "જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે નાશિકના મુસલમાનો ખિલાફત કમિટી સ્થાપતાં ડરે છે ત્યારે મને ભારે અફસોસ તેમ જ અજાયબી થયાં. મુસલમાનો હમેશાં કુરાનની આયત પઢે છે કે, 'દુનિયામાં ખુદા સિવાય બીજી કોઈ તાકાત નથી, કોઈનો ખોફ ન રાખો.' એ શું તમે ફોગટ પઢો છો? જિંદગી તો ચંદરોજનું ચાંદરણું છે, સૌને એક દિવસ માલિકની સામે ખડા રહી આ દુનિયાનો હિસાબકિતાબ કરવો પડવાનો છે. મજહબના મામલામાં, ઇજ્જતની વાતમાં તમે કલેક્ટર-ઇન્સ્પેક્ટરથી ડરશો, ધૂળ જેવા એશઆરામ અને શારીરિક સુખોને વહાલાં કરશો તો તમે તમારા ધર્મને, તમારા દેશને, તમારી જાનને એબ લગાડશો.

"આ સરકારની સ્કૂલો, અદાલતો, કૉલેજો, ધારાસભાઓ — એમના એકેએક તમાશા તમને ફસાવવાની ધોખાની ટટ્ટીઓ (છજાઓ) છે. એમનાથી

ઊગરી જાઓ, એમાંથી સાફ થઈ જાઓ. ભાઈઓ, રોજ પ્રાર્થના કરજો કે 'ખુદા સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી — કોઈનો ખોફ નથી, અને એ પ્રાર્થનામાંથી અખૂટ આત્મબળ મેળવજો."

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યનો ઉપસંહાર

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણકર્તાઓનો આભાર માન્યો અને જણાવ્યું કે, "ગાંધીજીએ નાશિકને ભેટ આપી અમને સૌને કૃતાર્થ કર્યાં છે. જે પુરુષે પોતાના તપાચરણથી અને સત્ય અહિંસાદિના પાલનથી પોતાના વિરોધીઓને પણ નિર્વૈર કરી મૂક્યા છે તે પુરુષ આપણી વચ્ચે છે.

"હું કહું છું કે એ જ આજે પ્રજાના ખરા ગુરુ છે; એ જ સાચા ધર્મસંસ્થાપક છે. એમણે આજે પ્રજાને પ્રાચીન યજ્ઞનું ખરું રહસ્ય નવેસર શીખવ્યું છે. આપણા ધર્મની ખાતર, આપણું ચારિત્ર્ય સિદ્ધ કરી આપવાની ખાતર, આપણા સ્વાભિમાનની ખાતર, અધર્મી, અનીતિમાન અને જુલમી રાજ્યકર્તાઓની જોડે નાતો તોડવાનો તેઓ ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. હું પૂછું છું, તેમની ધારાસભાઓમાં, તેમની શાળાકૉલેજોમાં જઈને તમે ડગલે ને પગલે અપમાન સિવાય બીજું શું મેળવો છો? એવી રીતે નિર્લજ્જ બનવા કરતાં ઘેર રહેવું શું ખોટું? તમે પોતાને માણસ કહેવડાવતા હો, તમારામાં સ્વાભિમાન હોય, તો તમે આ કરી જ કેમ શકો? હું કહું છું કે તમે આ મહાત્માનો પવિત્ર ઉપદેશ અંતરમાં ભરી સરકારી ઇલકાબોનો, શાળાકૉલેજોનો, અદાલતોનો, ધારાસભાઓનો ત્યાગ કરો. આપણા દેશને આ પવિત્ર પુરુષે આપણી સાચી સંસ્કૃતિને અનુસરીને બતાવેલો માર્ગ અનુસરવાની પ્રજાને સદ્‌બુદ્ધિ થાઓ અને આ હિલચાલ યશસ્વી થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે."

બાદ સભા વિસર્જન કરી શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય પરોણાઓને પોતાના મઠમાં લઈ ગયા હતા. નદીપાર પંચવટીમાં સ્ત્રીઓની સભા ગોઠવવામાં આવી હતી, પણ હવે તો વખત જ રહ્યો ન હતો અને મોડું થયાથી એ સભા પણ વિસર્જન થયાના ખબર મળવાથી થોડી જ મિનિટમાં ખાવાપીવાનું આટોપી લઈ બધા સ્ટેશન પર ઊપડી ગયા હતા. શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય સ્ટેશન પર ગાંધીજીને વળાવવા આવ્યા હતા અને સ્ટેશન પર તેમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તથા નાશિક વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વિષે ગાંધીજી જોડે લંબાણથી ચર્ચા કરી હતી.

પૂના અને વાઈમાં

साधुसंत येती घरा तोचि दिवाळी दसरा ।

—तुकाराम

जिकडे जग तिकडे जगन्नायक ।

—श्री समर्थ रामदास

થર અને સાધુઓથી પવિત્ર મહારાષ્ટ્રે કરેલું નિમંત્રણ સ્વીકારવાનો ગાંધીજી અને મૌલાના શૌકતઅલીને હમણાં જ પ્રસંગ મળ્યો. તુકારામ, રામદાસ, જ્ઞાનદેવની અમૃતવાણીથી ગાજી રહેલી પવિત્ર ભૂમિમાં દિવાળીના દિવસોમાં પ્રવાસ એ એક અલભ્ય લાભ હતો. શ્રી શિવાજી, સમર્થ રામદાસ અને તિલક મહારાજના સ્વતંત્રતાના મહામંત્ર ગાતી પ્રજાને પણ ગાંધીજી અને શૌકતઅલીનો સમાગમ એ કલ્યાણકર જ જણાતો હતો.

સાધુસંત આવ્યા

તા. ૫મી નવેમ્બરે આખું પૂના ઉમંગથી ઊછળી રહ્યું હતું. લોકના થોકેથોક રસ્તા રોકીને ઊભેલા હતા એટલે ઝાઝી વ્યવસ્થા દૃષ્ટિએ નહોતી પડતી, પણ લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો એ ચોખ્ખું હતું. સાધુઓ અને સાધુઓનાં વચનોને પૂજનાર મહારાષ્ટ્રે તો આજે તુકારામનો પ્રસિદ્ધ અભંગ યાદ કરી એમ જ માન્યું કે આ વર્ષની તેમની દિવાળી સાર્થક થઈ, કારણ તુકારામ મહારાજ કહી ગયા છે કે સાધુસંત ઘેર આવે તે જ દિવસ ખરી દિવાળી દસરા કહેવાય. ભાવિક સ્ત્રીઓના મુખથી તો આ વચન અનેક ઠેકાણે સાંભળ્યું. આ લડત શુદ્ધ ધાર્મિક લડત સિવાય બીજું કાંઈ નથી એવું ભાન મહારાષ્ટ્રમાં જેટલું જોયું તેટલું ક્યાંયે ન જોયું.

ભરપૂર કાર્યક્રમ

અમને મહારાષ્ટ્રમાં હજી ચાર દિવસ થયા છે, પણ ચાર દિવસમાં પાર વિનાનું કામ ઉકેલાયું છે. પૂનામાં પહેલે દિવસે દખ્ખણ જિમખાનામાં એક જાહેર સભા, બપોરે પાંચ સાત ઠેકાણે પાનસોપારી કરી કાર્યવાહકોની ખાનગી સભા, ત્યાર પછી સાંજે ભવાનીપેઠની મોટી જાહેર સભા, અને અંતે રાત્રે 'સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટી'માં નરમ દળના આગેવાનો સાથે વાતચીત. બીજે દિવસે સવારે વિદ્યાર્થીઓ અને વેપારીઓની સભા, બપોરે સ્ત્રીઓનો મેળાવડો, અને પૂનાથી છપ્પન માઈલ દૂરની મોટર મુસાફરી. પછી રાત્રે વાઈમાં સભા અને ત્યાંથી વીસ માઈલ મોટર મુસાફરી. પછી રાત્રે સતારામાં મુકામ. બીજે દિવસે સતારામાં સ્ત્રીઓની સભા, પછી જાહેર સભા. ત્યાંથી બાર વાગ્યે નીકળી બત્રીસ માઈલની મુસાફરી; પછી કરાડમાં વ્યાખ્યાન. ત્યાંથી સિત્તેર

માઈલ દૂર નિપાણી રાત્રે પહોચ્યા બીજે દહાડે એટલે આજીએ સવારે નિપાણીમા જાહેર સભા ત્યાથી તેર માઈલ ઉપર ચિકોડીમા સ્ત્રીઓની જાહેર સભા, અને ત્યાથી બેલગામને રસ્તે હુકેરી અને સકેશ્વરમા જાહેર સભા રાત્રે બેલગામ પહોચીને સ્ત્રીઓની સભા અને જગી જાહેર જલસો આ ચાર દહાડાની રોજનીશી જ માત્ર માહિતીની ખાતર આપી દઉ છુ આમ ચાર દિવસમા કોઈ દિવસ ઓછામા ઓછી ચાર સભા તો કોઈ દિવસ સાત સુધીયે સભા ભરી પૂના સતારા અને બેલગામની મુખ્ય જગાઓએ પહોચી વળાયુ છે

દક્ખણ જિમખાનાના વ્યાખ્યાનમા ગાધીજીના ખાસ નોધવાલાયક ઉદ્ગારો થોડા દહાડા ઉપર ગવર્નરને હાથે ત્યા વહેચવામા આવેલા વ્યાયામ અને મનકસ્તીના ખેલોના ઇનામ વિષે હતા તેમણે કહ્યુ

"આ જિમખાનામા પરમ દહાડે ગવર્નરને બોલાવ્યા હતા અને તેમની પાસે ઇનામ વહેચાવ્યા હતા તે હકીકત સાભળી મને શરમ આવી છે હુ ગવર્નર સાહેબને પિછાનુ છુ તે લાયક પુરુષ છે પજાબના ગભીર અત્યાચારો વેળા જ્યારે પજાબનો હાકેમ ઘેલો બન્યો હતો ત્યારે એમનુ માથુ ઠેકાણે રહ્યુ હતુ તેમણે ભારે શાતિ જાળવી હતી જો આપણે આ સલ્તનતને રાખવા માટે મ્બૂન હોઈએ તો આ જ હાકેમ જોઈએ પણ હમણા હુ તેમનો ઇનકાર કરુ છુ, તેનુ કારણ એ છે કે તેમણે સરકારની નોકરી નથી છોડી જે સલ્તનતમા ખુદાની ફૂક નથી પણ શયતાનિયતની ફૂક છે તે સલ્તનતની નોકરીમા એમના જેવા પુરુષથી ટકાય જ કેમ? મારા પૂજ્ય ગુરુ ગોખલે હોત અને તેમને ગવર્નર બનાવેલા હોત તોપણ હું કહેત કે જે ગવર્નર આવી સલ્તનતના અત્યાચારો સાખી રહ્યો છે તેની પાસે હુ કદી નહીં જાઉં સારામા સારો સજ્જન પણ આ સલ્તનતમા કાઈ ન કરી શકે તિલક મહારાજ જેમણે સ્વરાજ્ય પાછળ સારી જિદગી બરબાદ કરી તે વાઇસરૉય થવાને લાયક હતા તેઓ પણ આ સલ્તનત જેણે માફી નથી માગી, તોબા નથી કરી તેમા વાઇસરૉય થાત તો તેમને પણ હુ સલામ કરવાને તૈયાર ન થાત મારો ઝઘડો અગ્રેજ કોમની સામે નથી, સલ્તનતની સામે છે તે સલ્તનત લાબી વાતો કરે છે, પણ એકે પાળતી નથી કૉબ્ડન* તથા

* રિચર્ડ કૉબ્ડન (૧૮૦૪–૧૮૬૫) ઇંગ્લંડનો એક મહાન અર્થશાસ્ત્રી એ ખુલ્લા વેપારની નીતિનો હિમાયતી હતો પહેલા ઇંગ્લડ પોતાના દેશમા બહારથી આવતા માલ ઉપર જકાત નાખતુ, ત્યારે અનાજ ઉપર પણ જકાત નાખવામા આવતી તેથી ઇંગ્લડમા અનાજની મોઘવારી બહુ રહેતી અને ગરીબ લોકોને બહુ હાડમારી વેઠવી પડતી અનાજને લગતા એ કાયદાઓની સામે સખત ઝુબેશ

બ્રાઈટને* વીસરીને આજે તે શયતાનિયતની ગુલામી કરી રહી છે. આવી સ્થિતિ જ્યાં સુધી ચાલુ છે ત્યાં સુધી તેમની સાથે કાંઈ પણ લેવાદેવા આપણને હરામ હોવી જોઈએ.”

ભવાનીપેંઠની જંગી સભા

રાત્રે જે સભા ભવાનીપેંઠમાં થઈ તેવી સભા પૂનામાં અગાઉ ભાગ્યે થઈ હશે. ત્રીસેક હજાર માણસ હાજર હશે. સભામાં બોલનારા ગાંધીજી, પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, શૌકતઅલી, હાજી સિદ્દીક ખત્રી સાહેબ, શ્રી કેળકર, ખાડિલકર, પરાંજપે વગેરે હતા. આરંભમાં ગાંધીજીએ આ રાજ્યનું રાવણ-રાજ્યપણું સમજાવ્યું, અને રાક્ષસની સાથે પ્રેમ તોડવા માટે રાક્ષસીપણાથી નહીં, પણ દેવપણાથી કામ લેવાની સૂચના કરી. આ દેવપણું એટલે ઈશ્વરનો ડર અને આવેશનો અભાવ.

મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો વચ્ચે ખટાશ રહી છે. આ ઝઘડો ત્રણ ચાર વર્ષનો જ જૂનો છે. અર્ધદગ્ધ કેળવણી લીધેલો વર્ગ તેને માટે જવાબદાર છે. પ્રજાનો મોટો ભાગ મરાઠા અબ્રાહ્મણોનો છે. એમાંના ઘણાઓ તો પોતાનું હિત બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને જ કામ લેવામાં સમજે છે. પણ મરાઠાઓમાં જ એક સત્યશોધક નામનું મંડળ ઉત્પન્ન થયું છે. તેણે બ્રાહ્મણોની સામે ભારે ઝંડો ઉઠાવ્યો છે. તેની ઉશ્કેરણીથી બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતરના ઘણા ઝઘડા થાય છે. બ્રાહ્મણોનાં ઢોરોનાં અપહરણના, પાક અને ઘાસ સળગાવી મૂકયાના અને સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાયાના કિસ્સા પણ બન્યા છે. આ મંડળ બ્રાહ્મણોને પોતાની જુલમી સરકાર કહીને ઓળખાવે છે, તેમના ઉપર ખરા અને કાલ્પનિક અનેક આરોપો મૂકે છે અને સરકાર તરફ મદદની નજરથી જુએ છે. છતાં મેં આગળ કહ્યું તેમ મતભેદ એવો નથી કે જે ટાળી ન જ શકાય; અને બ્રાહ્મણ નેતાઓ એ ખટાશ મટાડવાના ઉપાય લેતા જ રહ્યા છે. મહારાષ્ટ્રીની ખાસ માગણી હતી કે ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નનો કોઈ પણ રીતે ઉકેલ કરવો, કારણ મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓ આગળ આપેલા

ચલાવીને સને ૧૮૪૬માં અનાજને લગતા કાયદાઓ (કૉર્નલૉઝ) તેણે રદ કરાવ્યાં. ત્યારથી ઇંગ્લંડમાં એ બહુ જ લોકપ્રિય થઈ પડયો હતો.

* જૉન બ્રાઈટ (૧૮૧૧-૧૮૮૯) પ્રખ્યાત અંગ્રેજ રાજનીતિશાસ્ત્રી. તેણે ઇંગ્લંડમાં રાજકીય સુધારા કરાવવામાં બહુ આગળપડતો ભાગ લીધેલો. અનાજને લગતા કાયદા રદ કરાવવામાં કૉબ્ડનનો તે સાથી હતો. ગ્લૅડસ્ટનની સાથે તે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં પણ હતો. પરદેશો સાથે બહુ ઉદારતાભરેલી નીતિનો તે હિમાયતી હતો.

તેમના એક ભાષણમાના ઉદ્દગારો પકડી લઈ એ ટોળીવાળાઓએ ગાધીજીએ બ્રાહ્મણોને જ દોષ દીધો છે એવો ભાવાર્થ કાઢયો હતો એટલે આ પ્રશ્ન વિષે ગાધીજીએ દરેક ઠેકાણે ખૂબ વિવેચન કર્યું પૂનાના ભાષણમા એ વિષે બોલતા તેઓએ કહ્યુ

"હિંદુમુસલમાન બન્નેમા આજ સુધી દુશ્મનાઈ ચાલી આવી છે એકદિલીની આપણે વાતો જ કરી છે, કેવળ રાજકીય મમ માટે જ આપણે થોડી મહોબત રાખી છે, પણ દિલની નથી રાખી હવે આપણે દિનને સાફ કરી દિનની મહોબત વધારીએ એ હુ ઇચ્છુ છુ પણ હું જોઉ છુ કે અહી તો બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણમા એવુ ચાલી રહ્યુ છે કે તેથી મને કપારી છૂટે છે મદ્રાસમા બ્રાહ્મણોની આગળ હુ એક વાર બોલતો હતો સભા ખાનગી હતી ત્યા અબ્રાહ્મણોનો સવાલ જુદો છે અને અતિશય તીવ્ર છે ત્યા એક દાખલો આપી મે કહ્યુ હતું કે પચમ (અસ્પૃશ્ય) પ્રતિના વર્તનમા તો નોકરશાહી જેટલી શયતાનિયત બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે હુ બ્રાહ્મણોની આગળ વાત કરી રહ્યો હતો માટે મે બ્રાહ્મણોનો દોષ બતાવેલો પચમોને અસ્પૃશ્ય માનવા એ જરૂર શયતાનિયત છે જ્યા સુધી આપણે આપણી શયતાનિયત નથી મટાડી ત્યા સુધી આપણામા બીજાની શયતાનિયત મટાડવાની લાયકાત નથી આવી એમ મે કહેલુ પણ મારો આરોપ તો બ્રાહ્મણો ઉપર નહી પણ હિંદુ કોમ ઉપર હતો આજકાલના બ્રાહ્મણો ઉપર ન હતો સ્વ ગોખલેજી બ્રાહ્મણ હતા, લોકમાન્યજી બ્રાહ્મણ હતા, અને તેઓ પણ અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય કહેતા હતા અને હમેશા કહેતા કે તેમને અસ્પૃશ્ય સમજશુ તો સ્વરાજ્ય નહીં ચલાવી શકીએ

"મહારાષ્ટ્રની તો ત્યા મે વાત કરી નહોતી મે મદ્રાસમા મદ્રાસને માટે જ જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, તેમાથી એક શબ્દ કાઢીને અબ્રાહ્મણો તેનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે અબ્રાહ્મણો કેટલાક એમ પણ કહે છે કે તેઓ હિંદુ નથી આવાઓને તો બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણની તકરારમા પડવાનો કશો જ હક નથી પણ હુ અબ્રાહ્મણને કહું છુ કે જેમ મુસલમાન ભાઈઓ આપણને ગાળો દેશે તોપણ આપણે ફોજદારીમા નથી દોડવાના તેમ અબ્રાહ્મણોએ પણ તેવા વિચાર તજવા જોઈશે જો બ્રાહ્મણોને દબાવવા માટે તેઓ આ બૂરી સલ્તનત પાસે જઈને તેની કુમક માગશે તો તેમણે યાદ રાખવુ કે તેમણે તેના જ ગુલામ બનવુ પડશે અબ્રાહ્મણને મારી અરજ છે કે મારા નામથી તેઓ કાઈ જૂઠાણુ ન ફેલાવે સત્યશોધક મડળ શુ છે તેની મને ખબર નથી, પણ તે એમ પ્રગટ કરી રહ્યુ છે કે હું વર્ણાશ્રમનુ ખડન કરનારો છુ હું કહું છુ કે આ જૂઠી વાત છે મારા નામથી ગમે તેવા પોગળ ચાલ્યા છે

હું ચુસ્ત હિંદુ — વૈષ્ણવ છું; રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદની ઉપર મારી અચલિત શ્રદ્ધા છે. મારાં શાસ્ત્રોની ખામી હું સમજું છું, પણ વર્ણાશ્રમને હું ચુસ્તપણે માનનારો છું. એ ઉપરથી મારા નામનો ફાયદો લેવા ઇચ્છતા હોય તે ભલે લે. જો હિન્દુઓ બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણ એવા ભેદ પાડીને આ શયતાની સરકારને શરણે જશે તો તે ખત્તા ખાશે અને તેમને પાછા ફરવું પડશે એમ મારું કહેવું છે. મુસલમાનોને આનો અનુભવ મળ્યો છે. રાષ્ટ્રીય અન્યાય દૂર કરાવવા માટે બધાએએ એક થયા વિના છૂટકો જ નથી."

વાઈમાં એ જ પ્રશ્ન વિષે બોલતાં ગાંધીજી બોલ્યા:

"મદ્રાસમાં મેં જે વાત કહી હતી તેને ઉલટાવીને અબ્રાહ્મણો તેનો દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે. હું તમને નમ્રતાથી કહું છું કે એમાં આ ઝઘડાને કશું સ્થાન નથી. અબ્રાહ્મણો એમ પણ કહે છે કે બ્રાહ્મણોને અમે હરાવી દઈશું. તેમને તેઓ ત્રાસ પણ આપે છે, અનેક પ્રકારની કનડગત કરે છે. પણ આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિ એવી નથી કે કોઈની પણ સાથે એવા પ્રકારનું વર્તન કરવાની પરવાનગી આપે. આ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલો કોઈ પણ માણસ પોતે હિંદુ નથી એમ કહે એ વાત જ હું સમજી નથી શકતો. મને એમ પણ ખ્યાલ નથી આવી શકતો કે કોઈ અબ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ માટે દ્વેષ હોય. હું અબ્રાહ્મણ છું; મને કોઈ બ્રાહ્મણ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. હું ભગવદ્‌ગીતાનો અભ્યાસી છું, અને ભગવદ્‌ગીતાના ખરા અભ્યાસીને દ્વેષ અને ઘૃણા તજવાં સહેલ છે એવો મારો દાવો છે. તેમાં એમ પણ છે કે કોઈને જીતવા હોય તો પ્રેમથી જીતવા જોઈએ. અબ્રાહ્મણોને હું કહીશ કે તમે હિંદુ સંસ્કૃતિને પિછાનતા હો તો ટંટાફિસાદ છોડો. બ્રાહ્મણોએ અન્યાય કર્યો હોય તો તમે તેને બદલે ન્યાય માગી શકો છો. તમારું પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે બ્રાહ્મણોએ તમને શું શું કર્યું છે, તે તપાસો અને તેનો કોઈ બ્રાહ્મણ નેતાઓ આગળ નિકાલ માગો. આજકાલ હિંદુ ધર્મમાં જે અતિશયતા છે, જે ખોડો છે, તે સુધારવાનો પ્રયત્ન બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણના દિલમાં તે વિષે દુઃખ છે. હું જે બ્રાહ્મણો અંધકારમાં પડેલા છે, શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ માત્ર કરે છે, તેમને વિષે નથી બોલતો, પણ હું તો જેની સામે અબ્રાહ્મણો હૂમલા કરી રહ્યા છે તે બ્રાહ્મણોને વિષે બોલું છું કે જો બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરશો તો તમે તમારે પોતાને ગળે છરી મૂકશો." આ પછી સ્વ૦ ગોખલેજી, તિલક મહારાજ, પરાંજપે વગેરે બ્રાહ્મણ નેતાઓની સેવા તેમણે વર્ણવી હતી અને જણાવ્યું હતું કે, "એવાં દેશસેવકો જેણે ઉત્પન્ન કર્યાં છે તે કોમનો દ્રોહ કરવો એ આત્મઘાતક છે."

સતારામાં અબ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને એ જ દલીલ તેમણે આ પ્રમાણે આગળ ચલાવી હતી :

"તમે તેમને અપૂજ્ય ગણતા હો તોપણ બ્રાહ્મણોની તપશ્ચર્યા, જ્ઞાન, યજ્ઞ અને પવિત્રતાને લીધે તેમની પૂજા કરવી પડશે; જે બ્રાહ્મણોએ ઉપનિષદ વગેરે ગ્રંથો રચેલા છે તેમની ભૂલો કાઢતાં હું ડરું ખરો, છતાં એ બ્રાહ્મણોએ પણ અસ્પૃશ્યતાને મંજૂરી આપીને થોડી શયનાનિમત લઈ લીધી હતી એમ મેં કહેલું અને કહું છું. બ્રાહ્મણોનાં મકાન બાળીને, તેમને ગાળો દઈને તમારા પોતાના ધર્મનો તમે બચાવ નથી કરી શકવાના. તમે હિંદુ હોવાનો દાવો કરતા હો તો તમે હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધ વર્તો છો. તમે હિંદુ ન હો તો હું તમને કહું છું કે તમારે એક વધારે ધર્મ થયો. તમારું અહિંદુપણું તમને મુબારક છે. જેમ હું જૈનને કહું કે તમે અહિંદુ હો તો ભલે, પણ તમે હિંદુસ્તાનને તમારો દેશ માનતા હો તો તમને બીજો એક ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે — સ્વરાજધર્મ. એ સ્વરાજધર્મ તમને શીખવે છે કે સ્વરાજ તમે ચાહતા હો તો હિંદુઓ સાથે મેળાપ કરો. તિલક, ગોખલે, રાનડે, આગરકર એ કોણ હતા? તેઓએ બ્રાહ્મણ છતાં અબ્રાહ્મણોને માટે મોટમોટી તપશ્ચર્યાઓ કરી. તિલક મહારાજની મારા જેવા અબ્રાહ્મણ ઉપર પણ ભારે પ્રીતિ હતી. જે કોમમાં રામદાસ, તુલસીદાસ, રાનડે, તિલક આદિ જન્મેલા છે તેની ઘૃણા કરીને તમારો ઉદ્ધાર થવો અશક્ય છે. તમે અંગ્રેજની મદદ માગીને વધારે ગુલામીમાં ગરક થશો. શૌકતઅલીને તમે પૂછી જુઓ કે તેમણે સરકારની મહોબતથી શું કાઢયું?

અસહકારનું પવિત્ર નામ

"તમે બ્રાહ્મણો સાથે અસહકાર કરવાની વાત કરો છો, પણ અસહકારનું પવિત્ર નામ ઉચ્ચારવા માટે પવિત્રતા જોઈએ. હું અંગ્રેજ સલ્તનતને શયતાની કહું છું, પણ મને કોઈ અંગ્રેજને માટે દ્વેષ નથી માટે કહી શકું છું. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ જેમની સાથે હું આજે કોઈ પણ પ્રકારના સહકારની ના પાડું, જેમનું પાણી પણ ન લઉં, તેઓ જો બીમાર પડી જાય તો જરૂર હું તમારી સેવા કરું છું તેમ તેમની કરું. તમે બ્રાહ્મણોની પાસે ન્યાય માગતા હો તો તમે તેમના જેવી તપશ્ચર્યા કરો. તમે તલવાર ઉપાડશો તો તમે જ મરશો. મુસલમાનોને પણ હું એ જ કહી રહ્યો છું. ઇસ્લામને તેઓ તલવારથી નથી સ્વતંત્ર કરી શકવાના. તલવાર તેને વધારે જોખમમાં નાખશે એમ હું માનું છું. અબ્રાહ્મણોને હું કહું છું કે તમે હિંદુસ્તાનને એક વાર સ્વતંત્ર બનાવો, અને પછી બ્રાહ્મણનું ગળું કાપવું હોય તો કાપજો. હિંદુઓને પણ તેમ જ કહું

કે પહેલું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરો અને પછી મુસલમાન સાથે લડવું હોય તો લડજો. તેમ જ મુસલમાનોને પણ. આજે તો આ સલ્તનત તમામ ત્રીસ કરોડનું અપમાન કરી રહી છે, તેની ઉપર અત્યાચાર કરી રહી છે, તે અટકાવવા માટે સલ્તનત સાથે અસહકાર અને આપસમાં સહકાર સિવાય બીજો ઉપાય નથી."

પણ હજી આથી વધારે સવિસ્તર વિવેચન તો ગાંધીજીએ નિપાણીમાં એક મરાઠા ગૃહસ્થે સવાલો કર્યા ત્યારે કર્યું હતું, અને તેમાં બ્રાહ્મણોની ભારે સ્તુતિ કરી હતી. તે ઉદ્ગારો બ્રાહ્મણો વિષેનો ગાંધીજીનો ઊંડો આદર બતાવનારા હોઈ જેમના તેમ ટાંકવા અસ્થાને નહીં ગણાય.

મારુતિરાવ રાવણ નામના ગૃહસ્થે આરોપ મૂક્યો કે, "બ્રાહ્મણો અબ્રાહ્મણોને જૂનાંપુરાણાં શાસ્ત્રોથી વશ રાખવા માગે છે; અમને જનાવરથી પણ નીચ બનાવી બહાર રાખ્યા."

ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો: "મારુતિરાવે કહ્યું તે મેં ધ્યાનથી સાંભળ્યું, અને સર્વ અબ્રાહ્મણોને હું કહેવા માગું છું કે તેમણે જે જે કહ્યું છે તેમાં અર્ધસત્ય છે. અર્ધસત્ય હમેશાં ભયંકર હોય છે. મારુતિરાવ જાણીબૂજીને અર્ધ સત્ય કહે છે એમ હું નથી કહેતો. ઘણી વાર આપણે ગેરસમજથી અર્ધ-સત્ય કહીએ છીએ અને તે પ્રમાણે વર્તીએ છીએ. એમાં કાંઈ શક નથી કે જગતમાં એવા બ્રાહ્મણો પણ પડેલા છે કે જે બીજા પાસે પોતાનું ચરણામૃત લેવરાવે છે, હિંદુ ધર્મપુસ્તકોમાં ખપતાં એવાં પુસ્તકો છે કે જેમાં ધૂર્તવિદ્યા છે. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિથી આપણે જોવું જોઈએ કે પાખંડ ક્યાં છે અને સત્ય ક્યાં છે. થોડા બ્રાહ્મણોએ અસત્ય કહ્યું, થોડાએ ખોટાં શાસ્ત્ર બનાવ્યાં એટલા સારુ આખી બ્રાહ્મણ જાતિનો દ્વેષ અને ત્યાગ કરવો એ આત્મઘાતક છે. અબ્રાહ્મણોને હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સુણાવવા ચાહું છું કે મેં કુરાન, ઝંદ અવસ્તા અને બાઇબલનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કર્યો છે. મારા દિલમાં આ સર્વ ધર્મ વિષે માન છે, અને હું માનું છું કે એ પ્રત્યેક ધર્મમાં બહુ સત્ય છે. પણ હું માનું છું કે હિંદુ ધર્મમાં જેટલો સ્વાર્થત્યાગ, સંયમયજ્ઞ છે તેટલો બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી. હું હિંદુઓને કહેવા માગું છું કે એ સઘળા યજ્ઞધર્મ માટે, બલિદાનધર્મ માટે આપણે બ્રાહ્મણોને જ આભારી છીએ. જેટલું બલિદાન બ્રાહ્મણોએ આ જગતમાં કર્યું છે તેટલું બીજા કોઈએ નથી કર્યું. અને આજે પણ આ દારુણ સમયમાં, આ કળિકાળમાં જેટલું બલિદાન, જેટલી શુદ્ધતા તેમણે દાખવ્યાં છે તેટલાં કોઈ કોમે નથી દાખવ્યાં. આથી હું મારુતિરાવ અને બીજા અબ્રાહ્મણોને કહેવા માગું છું કે તમે જે દોષ બતાવ્યા છે તે ઠીક છે,

પણ તે વિષે મને એક ઉપમા યાદ આવે છે દૂધમા મેલ હોય તે તુરત દેખાય છે, પણ મેલી ચીજમાનો મેલ તરત દેખાતો નથી અબ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણો વિષે એવો ઊંચો આદર્શ બાધી દીધો છે કે તેઓના દોષો તરત તરી આવે છે હુ તો કહુ છુ કે બ્રાહ્મણની નાની ભૂલ મોટી કરી બતાવવામા આવે છે તે જ બ્રાહ્મણની પરીક્ષા છે બ્રાહ્મણોએ જેટલી તપશ્ચર્યા કરી છે તેટલી કોઈ કોમે કોઈ દેશમા કરી હોય એવુ મે નથી જોયુ એટલે અબ્રાહ્મણ ભાઈઓને કહુ છુ કે તમે બ્રાહ્મણોના દોષો તરફ વિવેકબુદ્ધિથી જુઓ બ્રાહ્મણો જોડે અસહકાર કરીને આત્મહત્યા કરો નહીં

"મને ખબર છે કે બ્રાહ્મણોની સખ્યા બહુ ઓછી છે અને અબ્રાહ્મણોની બહુ મોટી છે અને તેથી જ કોઈ શયતાન હિંદીએ કહ્યુ છે કે આજની અગ્રેજ સરકાર પણ એક બ્રાહ્મણ છે કારણ એક લાખ અગ્રેજ ત્રીસ કરોડ હિંદુમુસલમાન અને શીખ જેવી શૌર્યવાન, વીર્યવાન પ્રજા ઉપર રાજ ચલાવે છે પણ અગ્રેજ સરકાર તો તલવારને બળે ત્રીસ કરોડને પોતાની સત્તામા રાખે છે હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો કરોડો અબ્રાહ્મણોને તલવારથી તાબામા નથી રાખવા ચાહતા પણ એ મૂઠીભર બ્રાહ્મણ કેવળ પોતાના સયમધર્મથી ત્રીસ કોટિને દબાવી શકશે જેમ આ જાલિમ સલ્તનતની સાથે આપણે સયમ ધર્મથી લડવા માગીએ છીએ તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ પોતાની પવિત્રતાથી પોતાની સ્વતત્રતા — શુદ્ધિ જાળવી રાખી છે બ્રાહ્મણોએ આજે પોતાનો ધર્મ છોડયો છે એની મને ખબર છે આથી હુ મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોને વીનવુ છુ કે તમારામા શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પાછી આવશે તો પછી મારે કાઈ કહેવાનું રહેશે નહીં હુ અબ્રાહ્મણ ભાઈઓને એટલુ કહેવા માગુ છુ કે તેઓ ધૈર્ય અને શાન્તિ ખોઈને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરતા અટકે આથી એમ નથી સમજ વાનુ કે બ્રાહ્મણની ઉપેક્ષા કરવી કોઈ પણ અન્યાયને સહન કરી લેવાની હુ સલાહ નથી આપતો આ અન્યાયી સલ્તનતને આપણે જે કર્તવ્યશક્તિથી હઠાવવા માગીએ છીએ તે જ કર્તવ્યશક્તિથી કોઈ પણ કોમની પાસે ન્યાય મેળવી શકાય બ્રાહ્મણધર્મમા અગ્રેજ સરકારની શયતાનિયત નથી એ તો એક નાનો બાળક પણ કહી શકે બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં એવુ છે કે કોઈ નાનુ બાળક પણ પોતાનુ મન પવિત્ર રાખીને, સયમધર્મ પાળીને, બાદશાહનો બાદશાહ થઈ શકે છે બ્રાહ્મણધર્મ એ છે કે અત્યજોમાથી જે સાધુસતો થયા છે તેની તે પૂજા કરે છે બ્રાહ્મણોના દોષ ભલે છે, તે ભલે તમે જુઓ પણ તેનો ઇન્સાફ પચથી કરો તેમણે જગતની જે સેવા કરી છે તેની કદર કરી આપણે તેમની સાથે સહકાર કરતા રહેવુ એ જ આપણો ધર્મ છે '

આ વિવેચન પછી ભાઈ મારુતિરાવે જણાવ્યું કે પોતાની કોમના આગેવાનો ગાંધીજીને બેલગામ મળશે ને તેમની સાથે મસલત કરી તેઓ સમાધાની ઉપર આવવા તૈયાર છે. બેલગામમાં મરાઠાઓમાં જે વેપારી પક્ષ છે તે બ્રાહ્મણોની સાથે બહુ પ્રેમથી રહે છે. માત્ર નોકરિયાત મરાઠા વર્ગમાં જ ઝેર રહેલું છે. આ મરાઠાઓ ગાંધીજીને મળીને તેમના જેટલા દોષો બતાવે અને ગાંધીજી નિર્ણય કરે તે પ્રમાણે વર્તવા બ્રાહ્મણો કબૂલ થયા છે.

આજે મરાઠાઓની એક ખાસ સભા છે અને કાંઈ સંતોષકારક નિર્ણય અહીં જ આવી જાય એવો સંભવ છે.

પણ મેં તો અહીં અબ્રાહ્મણોના પ્રશ્ન વિષેના ઉદ્‌ગારો સવિસ્તર આપવામાં જ લગભગ પત્ર પૂરો કર્યો. પૂનાની ભવાનીપેઠની સભામાંના વધારે નોંધવા લાયક ઉદ્‌ગાર હજી રહ્યા જ છે.

તમે મારફાડ કરશો તો તેની જ્વાલામાં હું ભસ્મ થઈશ

ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજી બોલ્યા : "મેં સાંભળ્યું છે કે સરકાર અમને પકડવા ચાહે છે. અમને સરકાર પકડવા માગતી હોય તો તેમાં આપણે તેને દોષ નથી દઈ શકતા. અમે તે સલ્તનતને ઉખેડવા માગીએ છીએ. તે સલ્તનતને અમને કેદ કરવાનો હક છે. તમને હડતાળ પાડવાનો હક નથી. તેમ તમે કરશો તો તેનો અર્થ એ થશે કે તમે જેલમાં જવા માગતા નથી. તમારામાંથી કોઈ ગાંડા બનશો, મકાન બાળશો, કોઈ કોઈ અંગ્રેજનું ખૂન કરશો તો તમે છક્કડ ખાશો. આપણે ઇજિપ્ત નથી, રશિયા નથી, આયર્લૅન્ડ નથી. આપણી લડત શસ્ત્રોની નથી. અસહકાર જ આપણું શસ્ત્ર છે. અમને પકડશે તો તમે બધા ડરીને બેસી જશો એમ સરકાર માને છે. તમે સરકારને બતાવી શકો છો કે તેઓ આમ વાણિયાનો હિસાબ કરે છે, પણ અમને પકડ્યા પછી તેમ નહીં થઈ શકે. મારા અસહકારનું કામ તમે સહેલાઈથી ઉઠાવીને અમને છૂટા કરી શકશો. સ્વરાજ્યનો સિક્કો મેળવી અમને ત્રણેને તમે છોડાવી શકશો. અમને છોડાવવાનું તમારા હાથમાં હોવું જોઈએ. હું તેમના હાથે નથી છૂટવા માગતો, તમારા જ હાથે છૂટવા માગું છું. પણ તમારા ખૂનથી ખરડાયેલા હાથે પણ નથી છૂટવા માગતો. મારા પકડામાથી ખૂન થશે તો મારું પણ તત્કાળ ખૂન ઠરશે એમ સમજજો. હું ખુદાને પ્રાર્થના કરીશ કે મને કોઈ એવી તાકાત આપે કે જેથી હું તમારાં કૃત્યોના જલનની જ્વાલામાં ભસ્મ થઈ જાઉં. મારી કોમ મને દગો ન દે એમ હું વિશ્વાસ રાખું છું. પણ જો દગો દેશે તો હું મરી જાઉં એમ માગી લઈશ."

આ પછી ઘણા વક્તાઓનાં ભાષણ થયાં હતાં. તેમાં શ્રી ખાડિલકરના શબ્દો ભુલાય એમ નથી :

"ગાંધીજીનાં શરીર, મન અને બુદ્ધિ તેમણે તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર કરેલાં છે. તે શરીર કોઈ શયતાની કેદખાનામાં રહેવાનું નથી, ઈશ્વરના જ કબજામાં રહેશે. અને અમે તેમને વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે જો કદી તેનો કબજો કેદખાનાનો થશે તો તેમના જ તપના સામર્થ્યથી અમારાં દૂબળાં અંગોમાં પણ એવું દૈવી જોર આવશે, એવું સામર્થ્ય પ્રગટશે કે આપણે જ હાથે આપણે તેમને છોડાવી ઘેર આણીશું."

આ પછી અસહકારની પ્રવૃત્તિ માટે સદર બજારમાંથી ૧૦૦૧ રૂપિયાની થેલી, ગુજરાતી વેપારીઓ તરફથી ૧૦૦૧ રૂપિયાની થેલી અને રા. ધનજી રતનજી તરફથી ૧૦૧ રૂપિયાની થેલી ગાંધીજીને અર્પવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે ૭૦૦ રૂપિયા જૈન મંડળે, ૧૦૧ રૂપિયા 'કેસરી' ઑફિસે અને બીજી બીજી નાની રકમો અન્ય મંડળોએ ભેટ કરી હતી.

પુણ્યતીર્થ

પાંચમી તારીખે બપોરે ગાંધીજીને સ્વ. તિલક મહારાજના ગાયકવાડવાડામાં લઈ જવામાં આવ્યા. ગાયકવાડવાડો એ તો એક તીર્થ જ છે. તિલક મહારાજ જે ખંડમાં ઊઠતાબેસતા તે ખંડમાં ગાંધીજીને શ્રી કેળકર લઈ ગયા. એ ખંડ અમે ચાર મહિના ઉપર જોયો હતો તેવો ને તેવો જ આ વખતે પણ હતો. પણ આ વખતે ત્યાં અમને કોઈ અજબ શૂન્યતા લાગી. મહારાજના પુત્રોએ સૌનું સ્વાગત કર્યું, બધાને તિલક મહારાજની પ્રિય સોપારી આપી, ગાંધીજીને તિલક મહારાજની પ્રતિમાવાળો એક ચાંદીનો ચાંદ પહેરાવ્યો, અને એ સોપારી જે ચાંદીની દાબડીમાં રહેતી તે દાબડી પણ ગાંધીજીને એનાયત કરી. આ બધું ગાંધીજીને બહુ વહાલું લાગ્યું. આ ચાંદ અને દાબડી તેઓ તે દિવસથી સદા પોતાની પાસે જ રાખે છે.

નેતાઓની અશ્રદ્ધા

આ પછી બીજા જ ખંડમાં સ્થાનિક નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓની ખાનગી સભા રાખી હતી. રાષ્ટ્રીય પક્ષના ઘણાખરા સ્થાનિક નેતાઓ હાજર હતા. કાર્ય શી રીતે લેવું તે વિષે વાતો કરતાં વધારે વાતો શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓ વિષે ચાલી. કેટલાકને શાળાત્યાગની આવશ્યકતા વિષે શંકા હતી, કેટલાક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવાના પક્ષમાં હતા, બધાયને નાણાંની ભીડ એ મોટામા મોટી નડતર લાગતી હતી. ગાંધીજીની બધી દલીલ તો અહીં નહીં આપું, પણ તેનો સાર આપીશ. તેમણે પ્રથમ જણાવ્યું કે શિક્ષણ સારું હોય યા નરસું હોય તેનો પ્રશ્ન નથી; ચાલુ પ્રથામાં ખામી હોય યા ન હોય તે પ્રશ્ન નથી; જે સરકારે આપણને જખમ કર્યા છે તે સરકારના

છત્ર તળે શિક્ષણ લેવું એ પાપ છે એ વાત છે. બીજી વાત તેમણે એ જણાવી કે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ થાય ત્યાં સુધી કેવી સ્થિતિમાં રાહ જોઈ શકાય કે જ્યારે આ સરકાર સહ્ય હોય; આ સરકાર તો સહ્ય રહી નથી અને એ અસહ્ય સરકારના કરતાં કોઈ પણ સ્થિતિ બહેતર છે. નાણાં ન મળી શકે એ વાત તો શ્રદ્ધાની જ હતી પ્રખર બુદ્ધિ અને અપ્રતિમ સ્વાર્થત્યાગના ધામ મહારાષ્ટ્રમાં કાંઈ ઊણપ હોય તો તે શ્રદ્ધાની જ છે એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું. જે વસ્તુને તિલક મહારાજે પોતાનો ધર્મ બનાવ્યો હતો અને જેનું રટણ કરતાં તેઓએ દેહ છોડ્યો તે સ્વરાજ્યને ધર્મ બનાવવાની ગાંધીજીએ માગણી કરી. શ્રદ્ધા વિષે કહેતાં તેઓએ લગભગ એમ કહ્યું કે તમે આંખ મીંચીને શ્રદ્ધા રાખો—I want you to be reckless in faith. બધા છોકરાઓ એકીવખતે શાળાઓ ખાલી કરે તો પછી તેમને માટે શી રીતે વ્યવસ્થા થાય, ભીખ માગીને કરી શકીએ?—આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ નીકળશે તો તો અધ્યાપકોને નીકળ્યા વિના ચાલવાનું છે? અને બધા અધ્યાપકો નીકળ્યા એટલે તો આખો દેશ હાલી ઊઠશે. આખો દેશ આમ હાલી ઊઠે તો શું હિંદુસ્તાનમાં બધી પ્રવૃત્તિને પહોંચી વળવાને માટે નાણાં છે?—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, આટલી જાગૃતિ થશે તે દિવસે રામનાથ કાળી કામળીવાળા પોતાના ખજાનામાં એકે પૈસો દાબી શકશે ખરા કે? શ્રી કેળકરનું આથી સમાધાન બહુ થયું હોય એમ ન જણાયું. તમારો તો આવો સીધો હિસાબ છે, અમારો નથી, અમને ગમે તે ધર્માદા ખાતાંઓમાંથી પૈસા કાઢવા સહેલા નથી લાગતા, એમ તેમણે જણાવ્યું. આ અશ્રદ્ધા લગભગ બધાયે નેતાઓમાં જણાતી હતી. પણ એ અશ્રદ્ધા નિષ્કારણ છે એ વાતની સાબિતી તો પૂનામાં જ મળી રહી હતી. તે તરફ હવે આપણે વળશું.

'પ્રાતઃસ્મરણીય ભગિનીઓ'

તા ૬ઠ્ઠીએ બપોરે સ્ત્રીઓની સભા કિર્લોસ્કર નાટકશાળામાં રાખેલી હતી. નાટકશાળાની નીચેની બધી જગ્યા તથા ઉપરની બન્ને ગૅલરીઓ સ્ત્રીઓથી ભરેલી હતી. એક તસુ પણ જગ્યા ભાગ્યે જ ખાલી હશે. ચન્દ્રને જોઈ સાગર ઊભરે તેમ આજે ભરતી ચડી હતી. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા વર્ગોની, બધી વયની સ્ત્રીઓ હતી. એક સુંદર પદથી કાર્યનો આરંભ થયો. તેમાંની કેટલીક કડીઓ તેની સાર્થકતા જણાવવા માટે અહીં આપી દઉં:

दिन आले दुर्धर भारत भूला
सर्वटी या तारक तुम्ही जनतेला
प्रभु देवो यश या सत्कार्याला ॥ चाल ॥

जाकू दे नशिबाचे हे पारतंत्र्य विलयाला॥
मान्य असो स्वागत०

जरी आमुचा बाल तिलक आजि गेला
अवचित हा घात जनाचा झाला
तरि आता भार तुम्हावर आला॥ चाल॥
ठेवुनिया विसरुं आम्ही या तिलकनिधनदुःखाला॥
मान्य असो स्वागत०

ગાંધીજીએ બહેનોને 'પ્રાતઃસ્મરણીય' કહીને સંબોધી અને લગભગ પોણા કલાક સુધી જે ઉદ્‌બોધન કર્યું તેમાંના વિશિષ્ટ ઉદ્‌ગાર માત્ર અહીં આપું છું:

"હું જાણું છું કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને બીજી બધી કોમોનો ધર્મ આપણી સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે. સ્ત્રીઓ ધર્મ તજશે તે દિવસે આપણો ધર્મ નષ્ટ થઈ જશે. આપણા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યાં રાજા અને સ્ત્રીઓ ધર્મ છોડે છે ત્યાં દેશ નષ્ટ થાય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓએ ધર્મ તદ્દન નથી છોડ્યો, પણ રાજાએ તે છોડ્યો છે. આપણે ત્યાં જે રાજ્યાધિકાર ચાલે છે તે રાવણરાજ્ય જેવો છે — તે રાક્ષસી રાજ્ય જેવો છે." ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોનો ઉલ્લેખ કરીને તેઓ બોલ્યા: "આ સલ્તનત મર્દોને નામર્દ બનાવી રહી છે. આપણે નામર્દ ન હોત, સ્ત્રીઓ વીર પુરુષો પેદા કરતી હોત તો અત્યાચારો અસંભવિત થાત. પણ મને અફસોસ છે કે આજકાલ આપણા દેશમાં આપણા મર્દો નામર્દ થઈ ગયા છે. હું હિંદુસ્તાનની માતાઓ પાસે અશ્રુપાત ચાહું છું. તેઓ મર્દો પેદા ન કરે ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર અશક્ય છે. . . . પણ મર્દો પેદા કેમ કરાય? જ્યારે સ્ત્રીઓના દિલમાં હિંમત આવે, ભક્તિ આવે, શ્રદ્ધા આવે, ઈશ્વર તેમના હૃદયનો પતિ બને, તેઓ ઈશ્વરથી જ ડરતી થાય, મનુષ્યથી ડરતી મટે, તો જ હિંદુસ્તાનમાં મર્દો પેદા થાય. . . . રાવણરાજ્યને બંધ કરવું હોય તો રામરાજ્ય પેદા કરવું જોઈએ. રામરાજ્ય મેળવવાની તાકાત તો જ્યાં સુધી બહેનોએ પાર્વતી કૌસલ્યાના જેટલાં તપ નથી કર્યાં, દ્રૌપદી દમયંતીના જેટલું ધર્મપાલન નથી કર્યું, ત્યાં સુધી કેવું? ત્યાં સુધી મર્દો પેદા થવા અશક્ય છે." આ પછી અમૃતસરની જે સ્ત્રીએ પ્રભાતમાં આવી દેશને 'જિતેન્દ્રિય' બનાવવાની ગાંધીજી પાસે માગણી કરેલી તેનો કિસ્સો કહી સંભળાવ્યો અને પોતાની ભિક્ષા માગવી શરૂ કરી. પ્રથમ ભિક્ષા પવિત્રતાની માગી, બીજી ભિક્ષા મુસલમાનો માટે દ્વેષ કાઢી નાખવાની કરી, ત્રીજી ભિક્ષા રાવણરાજ્યની શાળામાંથી બાળક બાળકીઓ

ઉડાવવાની માગી, ચોથી ભિક્ષા સ્વદેશીધર્મના પાલનની ,માગી, અને પાંચમી ભિક્ષા ત્યાગ — અલંકાર આભૂષણાદિ તથા દ્રવ્ય — ની માગી

આ માગણી થતાંની સાથે જ જે દશ્ય બની રહ્યું તે વર્ણવવાને કવિની કલમ જોઈએ. અમદાવાદ, ડાકોર, વગેરે સ્થળોની બહેનોએ , પોતાનાં આભૂષણો આપી દીધેલાં જોયાં છે, પણ પૂનાએ આ સ્થળોને ભુલાવ્યાં એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. મંગલારંભ એક પારસી બહેને પોતાની સોનાની બંગડી આપીને કર્યો; અને પછી તો એક બે ત્રણ એમ બંગડીઓ જાદુગરના ખિસ્સામાંથી જેટલી ઝડપથી નીકળે છે તેમ નીકળવા માંડી. બંગડીની સાથે ગળાની કંઠીઓ, એરિંગો, વાળનાં ફૂલો, રૂપિયા ઉમેરાયાં. સ્ત્રીઓ માહોમાંહે નાણાં ભેગાં કરીને આપી રહી હતી. ઉપરની ગૅલરીમાંની બહેનોએ કોઈ ભાઈનું ઉપરણું લઈ તેમાં ઉઘરાણું કરી તે ઉપરણું ઉપરથી લટકાવ્યું. આમ પૈસા અને દાગીનાની લગભગ અર્ધા કલાક સુધી છોળ ઊડી. ગાંધીજીએ શ્રી હરિભાઉ ફાટકને કહ્યું : "હજુ દક્ષ્ખણમાં શ્રદ્ધા નહીં આવે તો ક્યારે આવશે?" પણ આ દશ્ય લાંબો વખત નીરખ્યાં કરવાનું ભાગ્યમાં ન હતું. અમારે તો તરત વાઈ અને સતારા જવા માટે મોટર પકડવાની હતી, એટલે શ્રી હરિભાઉ ફાટકને એ છોળ સંકેલવાનું કહી અમે આ 'પ્રાતઃસ્મરણીય' બહેનોની રજા લીધી. રસ્તે શ્રી કેળકર ગાંધીજીને મળ્યા. ગાંધીજીએ તો જે અલૌકિક દશ્ય તેઓ જોઈ આવ્યા હતા તેનો તેમને ચિતાર આપ્યો. શ્રી કેળકર માની નહીં શક્યા. તેમને પણ ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે, "સ્ત્રીઓને જોઈને તો તમે શ્રદ્ધાવાન થાઓ."

વાઈ

કિર્લોસ્કર નાટકશાળામાંનાં હૃદયને હલાવી નાખનારાં દશ્યો છોડી અમે વાઈ જવા માટે મોટરમાં બેઠા. વાઈ જવાનું ખાસ કારણ ન હતું. માત્ર ત્યાં બ્રાહ્મણોની વસ્તી ઝાઝી છે અને મુસલમાનો પણ છે અને એક પુણ્યક્ષેત્ર ગણાય છે તે ખાતર તથા તેની પાસે જ આવેલા સતારા શહેરમાં તો અમે જવાના જ હતા એટલે રસ્તે વાઈ પણ ઊતરવું એમ ધારીને વાઈ ગયા હતા. ઘણા કાળથી આ સ્થળ વિદ્યાનું ધામ મનાતું આવેલું છે અને આજે પણ પુરાણી પ્રથા ઉપર ચાલતી 'પ્રાજ્ઞ પાઠશાળા' આજન્મ બ્રહ્મચારી અને સંસ્કૃતના પ્રૌઢ પંડિત પૂજ્ય નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે ચલાવી રહ્યા છે. રેંટિયા ત્યાં પણ પહોંચી ગયા છે. એક યુવકે કૉંગ્રેસમાંથી જ જઈને પોતાની આવડત પ્રમાણે રેંટિયો બનાવ્યો અને તેની ઉપર સૂતર કાંતીને બીજાને શીખવી રહ્યો છે. તેણે તેમાં સુધારાવધારાની સૂચના લેવા માટે રેંટિયો સભામાં આણ્યો હતો.

આ કૃષ્ણા નદીના વિશાળ ઘાટ ઉપર થઈ હતી અહીંની પવિત્ર પરિસ્થિતિને લઈને ગાંધીજીના ભાષણે વિશેષ ધાર્મિક સ્વરૂપ પકડ્યું. આરંભમાં મુસલમાનની ઓછી હાજરી વિષે તથા સરકારની સાથે અસહકાર, માંહોમાંહે સહકારની આવશ્યકતા ઇત્યાદિ વિષે બોલતાં ગાંધીજી બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણના ઝઘડા વિષે થોડું બોલ્યા, જે હું ભાગ મહારાષ્ટ્રની મુસાફરીના પ્રથમ પત્રમાં જ આપી ગયો છુ અહીં તેની પુનરુક્તિ નથી કરું 'હું અસહકાર કેમ કરું છુ' એ પ્રશ્ન કરી ગાંધીજી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:

"મે ત્રીસ વર્ષ સહકાર કર્યો છે, પણ આજે અસહકાર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છું, તેનું કારણ શું? કારણ એ જ કે આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે. કે જ્યાં સુધી માણસમાં કાંઈક પણ સારું રહે ત્યાં સુધી તેનો સહકાર કરવો, પણ જ્યારે માણસ પોતાની માણસાઈ તજી દેવાની હદ લે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવાની મનુષ્યમાત્રની ફરજ થઈ પડે છે. તુલસીદાસ, તુકારામ, રામદાસ બધા એ જ શાખી ગયા કે દેવ અને દાનવ, રામ અને રાવણ વચ્ચે સહકાર નથી રહી શકતો. રામ અને લક્ષ્મણ તો બાળકો હતા, જ્યાં દસ મસ્તકના રાવણની સામે ઝૂઝ્યા આપણી અંગ્રેજ સરકારે મુસલમાનોના દિલમાં કારી ખજર ભોંક્યું છે, અને ઇસ્લામનુ અપમાન કર્યું છે. પંજાબમાં સ્ત્રીપુરુષો ને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અત્યાચાર થયા છે તેને ફરી થતા અટકાવવા સરકારની સામે અસહકાર એ એક જ માર્ગ છે

"ગીતામાં અભેદબુદ્ધિ કહી છે તેનો અર્થ શો? જ્યા સુધી પંજાબના પુરુષો ઉપર જે મારપીટ થઈ, પેટ અને નાક ઘસાવવામાં આવ્યા, વિદ્યાર્થી-ઓની ઉપર અત્યાચાર થયા, તે તમારા ઉપર જ થયા હતા એમ તમને ન લાગે ત્યાં સુધી તમે અભેદબુદ્ધિ નથી મેળવી શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી વિષે કહેવાય છે કે તેમણે કોઈને ચાબુક મરાતી જોઈ હતી ત્યારે તેમને એટલુ દુ ખ થયુ હતું કે તેમની પોતાની પીઠ ઉપર ચાબુકની સોળો દેખાઈ રામદાસ સ્વામીએ કેળવેલી આ અભેદદૃષ્ટિને લીધે તેઓ આપણા પૂજ્ય થઈ પડ્યા છે પંજાબમા અને મુસલમાનોને જે ગેરઇન્સાફ થયો છે તે આપણને જ થયો છે એમ આપણને ન લાગે તો આપણે ઇસ્લામનુ રક્ષણ શી રીતે કરી શકીશુ? હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ શી રીતે કરી શકીશ?

સીતાજીનો અસહકાર

"ભૂલ તો સૌ કોઈ કરે, પણ ભૂલ થઈ જાણીને સૌ કોઈ માફી માગે છે, તોબાહ કરે છે. પણ આ સલ્તનતે તો ભૂલ કરીને હુપદમાં તોબાહ

કરવાની ના કહી અને આપણને જેવા અત્યાચારો ભૂલી જવાનું કહ્યું. એ શાસ્ત્રમાં ક્યાં છે. તુલસીદાસજી કહી ગયા છે કે અસંતોનો ત્યાગ કરવો. તે ઉપદેશને આધારે જ સલ્તનતનો ત્યાગ કરવાની સલાહ હું આપી રહ્યો છું. આ સલ્તનતમાં રહી આપણે તેની મહેરબાની કે મદદ સ્વીકારતા બંધ થઈએ એટલે બસ. સીતાજી રાવણરાજ્યમાં રહ્યાં રાવણની પાસેથી મિષ્ટ પકવાન સ્વીકારી શકતાં ન હતાં, રાક્ષસીઓનું દાસત્વ સ્વીકારી શકતાં ન હતાં, એટલે તેમણે ભારે તપશ્ચર્યા કરીને પોતાના સતીત્વનું પાલન કર્યું. આપણે આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવું હોય તો અસહકાર વિના બીજો ઉપાય નથી. વિદ્યાર્થીઓ શાળાત્યાગ એ કારણથી કરતા અટકે છે કે આજે શાળા છોડીએ તો કાલે આપણા ભવિષ્યનું શું થશે? હું તમને વિશ્વાસ આપું છું કે જે શ્રદ્ધાથી જાનકીજી રાવણનો આહાર તજતાં હતાં—રામચંદ્રજી પાસેથી તેમને આહાર તો પહોંચતો જ હતો—તે શ્રદ્ધાથી તમે આ શયતાની સલ્તનતનું શિક્ષણ છોડશો તો તમારે માટે રામચંદ્રજી અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શિક્ષણની ગોઠવણ કરશે.

આપણી સંસ્કૃતિ શું શીખવે છે?

"મને વિદ્યાર્થી લોકો કહેશે કે તમારા રામચંદ્રજી ક્યાં છે? અંગ્રેજી પદ્ધતિથી તાલીમ લઈને, તેના ઇતિહાસો શીખીને આપણને આવા પ્રશ્ન થાય છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ પતિત થતા જાય છે, પશ્ચિમની વિદ્યાથી આપણે પશ્ચિમની આદતો શીખ્યા છીએ અને શરમ શરમના પોકારો કરતાં શીખ્યા છીએ. મિસિસ બેસંટને તમે નહીં ચાહતા હો તો ભલે તેમની શાળાઓમાં ન જાઓ, તેમની સભાઓમાં ન જાઓ. પણ તેમની સભામાં જઈને ટીકાટિપ્પણ કરવાનું તો નથી હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં લખેલું કે નથી ઇસ્લામી ખાનદાનીમાં કહેલું. તાળીઓના અવાજથી આપણે પસંદગી નથી બતાવી શકતા; શરમના અવાજથી આપણે નાપસંદગી નથી બતાવી શકતા; કેવળ વર્તનથી જ બતાવી શકીએ છીએ. તમારે અસહકાર કરવો હોય તો તમારાં શાસ્ત્ર શું કહે છે તે સમજવું જોઈએ. આ ધાર્મિક યુદ્ધ છે. આપણે અધર્મને ધર્મથી હઠાવી શકીએ છીએ અને ધર્માચરણથી અધર્માચરણ અટકાવી શકીએ છીએ."

વકીલોને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી બોલ્યા: "તમે કેવળ હિન્દુસ્તાનના સેવક થશો ત્યારે તમે હરો છો તેના કરતાં ચોગણી સેવા કરી શકશો. આપણા સંન્યાસીઓ જેમ આહાર મેળવી સંતોષ માનતા તેમ તમે પણ દેશને સારુ એક વર્ષ માટે સંન્યાસ લો અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરો."

આગળ જતાં અમૃતસરની બહેન અને 'જિતેન્દ્રિય' થવાના ઉપદેશનો કિસ્સો ગાંધીજીએ કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે, "જ્યાં સુધી આપણો યજ્ઞ પવિત્ર નહીં હોય ત્યાં સુધી તે યજ્ઞની કિંમત નથી."

ઉપસંહાર કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે, "હિંદુ ધર્મમાં સૌથી ભારે સંસ્કૃતિ છે, અને તેમાં કહ્યું છે કે સાચો શુદ્ધ ક્ષત્રિય તે છે કે જે મારી નહીં પણ મરી જાણે છે. ગીતાજીમાં ભારેમાં ભારે શબ્દ મને 'અપલાયનમ્' મળી ગયો. તલવારથી જે કામ કરે છે તે કોઈ વાર પણ હટી જવાનો સંભવ છે. તે ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાને તજીને બાહુ ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે એટલે 'અપલાયન'નો ધર્મ પાળતો નથી. પ્રહ્લાદાદિ અપલાયનનો ધર્મ પાળી શુદ્ધ ક્ષત્રિય થઈ ગયા એમ જ હું તો કહીશ."

शिपाई बना रे । स्वातंत्र्यविजय मिळवा रे।
असहकारिताशस्त्र घेयोनी। अक्रोधैर्यढाल
करीं धरोनी। देशभक्तिचिलखत चढवोनी। युद्ध करा रे॥
स्वातंत्र्य०

स्वार्थत्यागशिस्त हे दोन्ही। राजिट् लेफ्ट असें पदचि टाकुनि।
परसंस्कृतिचा हॉल्ट म्हणोनी। कूच करा रे॥ स्वातंत्र्य०
स्वावलंबनी ट्रेंच खोदोनी। राहुनशीलता मशीनगन्
धरूनि। गोळि विदेशीवस्तु भरोनी। वार करा रे
स्वातंत्र्य०

સતારા અને કરાડ

વાઈમાં દાદાસાહેબ કરંદીકર ગાંધીજી અને શૌકતઅલીને સતારા તરફથી આમંત્રણ આપવા આવેલા હતા. તેમના આગ્રહાનુસાર વાઈથી રાત્રે જ સતારા જવા માટે મોટર લીધેલી. સતારામાં સવારે સ્ત્રીઓની સભા અને પુરુષોની સભા રાખેલી હતી. સતારા છોડવાનો વખત અને ત્યાર પછી બીજી જગ્યાએ જવાનો વખત એવો તો કઢંગો રાખેલો હતો કે સતારામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સમક્ષ ભાષણ ઉપરાંત કશું જ થયું નહીં. ગાંધીજીને તો ખાસ સ્થાનિક કામ કરનારાઓને મળવું હતું, પણ દાદાસાહેબે તે બાબત તજવીજ કરેલી જણાઈ ન હતી. આખરે દાદાસાહેબને ગાંધીજી મળ્યા. તેમની સાથેની વાત ઉપરથી તેમનું અસહકારના સંપૂર્ણ કાર્યક્રમમાં મન જણાયું નહીં. ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું કે 'ત્યારે તો મને અહીં બોલાવવાનું પ્રયોજન જ ન હતું.' દાદાસાહેબે કહ્યું કે, 'હું તૈયાર ભલે ન હોઉં પણ લોકો તો તૈયાર હોય, અને લોકો આપનો ઉપદેશ સાંભળે એ ખાતર આપને બોલાવેલા.' લોકોનો ઉત્સાહ તો સારો હતો. સ્ત્રીઓની સભામાં પુષ્કળ સ્ત્રીઓ આવી હતી અને દ્રવ્ય અને

દાગીનાની ભિક્ષાને સરસ જવાબ મળ્યો હતો. પુરુષોની સભામાં નગરવાસીઓ તરફથી રૂા. ૧૦૦૦ની થેલી સ્વરાજ્યફંડ માટે ગાંધીજીને આપવામાં આવી હતી. ત્યાંથી કરાડ ગયા. કરાડમાં સરસ સભા થઈ. આસપાસનાં ગામોના લોકો પુષ્કળ આવેલા હતા. લોકોએ રૂા. ૪૦૦ની થેલી આપી અને જાહેર સભામાં રૂા. ૨૦૦ને આશરેનું ઉઘરાણું થયું. કરાડ અને આસપાસના વિદ્યાર્થીઓએ નાની નાની રકમો કરીને રૂા. ૨૫ સ્વરાજ્ય ફંડ માટે ભેગા કર્યા હતા તે અહીં નોંધવા જેવું છે.

નેપાણી અને ચિકોડી

સતારામાં થયેલી કંઈક નિરાશા બેલગામ જિલ્લામાં આવતાં ઊડી ગઈ. શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડે જેઓ પોતાની જિંદગીની ક્ષણેક્ષણ આજે અસહકારને માટે વ્યતીત કરે છે તેમની વ્યવસ્થાની છાપ જ્યાં જઈએ ત્યાં દેખાતી હતી. નેપાણીમાં બ્રાહ્મણેતરોની ઝાઝી વસ્તી છે અને વણાટકામનું એ મોટું ક્ષેત્ર છે. ગુજરાતી વેપારીઓની વસ્તી પણ સારી છે. સવારે જે સભા થઈ તેમાં બ્રાહ્મણેતરોને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી કેટલુંક બોલ્યા, એટલે ભાઈ મારુતિરાવ રાવણ નામના ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણેતરોના તરફથી બોલવા ઊઠ્યા. ત્યાર પછી જે બન્યું તેનો અહેવાલ તો હું પહેલા પત્રમાં જ આપી ચૂક્યો છું. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વિષે ગાંધીજીએ કાઢેલા ઉદ્‌ગારો જે હું આપી ચૂક્યો છું તેની કેટલી અસર થઈ છે તે તો ત્યાં હમણાં, થોડા જ દિવસ ઉપર બનેલા એક બનાવ ઉપરથી જણાશે. શ્રી લઠ્ઠે જેઓ બ્રાહ્મણેતર હિલચાલના ઉત્પાદક અને નેતા છે તેઓ નેપાણીમાં થોડા જ દહાડા ઉપર ગયા હતા. ત્યાં તેમણે બ્રાહ્મણેતરો આગળ 'મહાત્મા ગાંધી અને બ્રાહ્મણેતરો' એ વિષય ઉપર એક ભાષણ રાખ્યું હતું. સભામાં કેવળ બ્રાહ્મણેતરો જ હતા. તેમણે શ્રી લઠ્ઠેને વિનંતી કરી કે તેઓ ભાષણ ન કરે, કારણ તેઓ શું કહેવાના છે તે તેમણે કળી લીધું હતું. તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે ગાંધીજી પોતે બ્રાહ્મણેતર હોઈ બ્રાહ્મણેતરોનું હિત તેઓ સમજે છે, અને તેઓ કહી રહ્યા છે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણેતરોએ ધારાસભામાં ન જવું જોઈએ. શ્રી લઠ્ઠેને પણ તેમણે ધારાસભામાં ન જવાની વિનંતી કરી. શ્રી લઠ્ઠેએ તેમની એ વિનંતી સાંભળી કે નહીં તેની મને ખબર નથી; પણ ભાષણ તો તેમણે પડતું મૂક્યું, એટલું જ નહીં પણ ચિકોડી ગામે એ જ વિષય ઉપર તેઓ બોલવા જવાના હતા તે પણ તેમણે છોડી દીધું.

નેપાણીમાં રૂ. ૭૦૦ની થેલી અને ભરસભામાં ત્રણસો રૂપિયા જેટલું ઉઘરાણું થયું.

ચિકોડી નેપાણીથી ચૌદ માઈલ થાય છે. એ પણ વણકરોનું મથક છે. આજકાલ તો શ્રી ગંગાધરરાવના પ્રયત્નોને લીધે નેપાણી અને ચિકોડી બંને

જગ્યાએ રેંટિયાનું સૂતર ખૂબ કંતાઈ રહ્યું છે અને તેમાંથી સારા પ્રમાણમાં ખાદી તૈયાર થાય છે. ચિકોડીમાં તો બહેનોએ ખાસ સૂતર અને ખાદીનું પ્રદર્શન ભર્યું હતું. એમાં સંકેશ્વરના સૂતરનો નમૂનો હેરત પમાડે એવો હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ સૂતર કાંતતી થઈ ગઈ છે. આવા ગામડા ગામમાં પણ સ્ત્રીઓમાં જે ઊંચી સંસ્કૃતિ જોઈ તે ઉપરથી આખા હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓમાં મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓનું સ્થાન સહેજે પ્રથમ આવે એમ લાગ્યું. ચિકોડીની સભામાં પણ પાંચસો રૂપિયાની થેલી ગાંધીજીને આપવામાં આવી અને સભામાં સારું ઉઘરાણું થયું.

બેલગામની સુંદર વ્યવસ્થા

નેપાણી અને ચિકોડીની સુવ્યવસ્થાએ બેલગામની સુંદર વ્યવસ્થાની અમને આશા આપી હતી અને તે ફળીભૂત થઈ. તા. ૮મીની સાંજે અમે બેલગામ પહોંચ્યા. શુદ્ધ ખાદીના પોશાકવાળા સ્વયંસેવકોની આગેવાની હેઠળ લોકોનાં ટોળેટોળાં બે ગાડીઓ સાથે સાથે ચાલી શકે એટલો માર્ગ વચ્ચે ખુલ્લો મૂકી વ્યવસ્થાસર ઊભાં હતાં. ગાંધીજી અને શૌકતઅલી આવ્યા ત્યારે પણ આ ટોળાંમાં ખળભળાટ નહોતો, અવાજ નહોતો. સંપૂર્ણ શાંતિથી તેઓએ પોતાના નેતાઓનું સ્વાગત કર્યું. તેટલી જ શાંતિથી તેઓએ સભાનું કામ થવા દીધું. પણ એ સભા વિષે બોલવા પહેલાં બેલગામની બહેનો વિષે બે બોલ કહેવા જરૂરના છે.

સ્ત્રીઓનો ઉલટભર્યો જવાબ

સાંજે સાત વાગ્યે મારુતિના મંદિરમાં સ્ત્રીઓની સભા રાખવામાં આવેલી હતી. દેવળનો અંદરનો ભાગ અને વિશાળ આંગણું સ્ત્રીઓથી ઊભરાઈ રહ્યાં હતાં. મંદિર જેવી પવિત્ર જગ્યામાં બહેનોએ મૌલાના શૌકતઅલીને બોલાવવાનો આગ્રહ ધર્યો હતો, અને તેઓ ગાંધીજી સાથે જોડાજોડ બેઠા હતા. એક બહેનના મધુરા ગાન પછી ગાંધીજીને બોલવાની વિનંતી થઈ. ગાંધીજીનું હૈયું આનંદથી છલકાતું હતું. બહેનો આગળ આપેલું તેમનું ભાષણ મેં જેમનું તેમ આ પત્રને છેડે આપી દીધું છે. દ્રવ્યની ભિક્ષાને સુંદર જવાબ મળ્યો. પૂનાનાં દૃશ્યો અહીં ફરી જોવાનાં મળ્યાં. પણ પૂનામાં જે જોવાનું મૂકીને આવ્યા હતા તે પણ અહીં તો જોવા મળ્યું. એક મેલાઘેલાં કપડાંવાળી વિધવા બહેને ગાંધીજીએ બોલવાનું પૂરું કર્યું તે પહેલાં 'એક દરિદ્ર વિધવાની ભેટ લો' એમ કહીને ગાંધીજીના પગ આગળ દસ રૂપિયા મૂક્યા. ગાંધીજીનું ભાષણ પૂરું થયા બાદ દાગીનાનો જેવો વરસાદ પૂનામાં વરસ્યો હતો તેવો જ બેલગામમાં વરસ્યો. આ સભામાંથી પુરુષોની જાહેર સભામાં જવાનું હતું એટલે અમે ત્યાં ગયા. બીજે દિવસે બેલગામમાં રહ્યા તે દરમિયાન બહેનો તો પોતાની

ભેટ લઈને ગાંધીજીને મુકામે આવ્યાં જ કરતી હતી. આ ભક્તિમાં કેટલો વિવેક ભરેલો હતો તેનો કદી ન ભુલાય એવો એક દાખલો અહીં આપી દઉં. ગાંધીજી દાગીનાની માગણી કરતાં હમેશાં બહેનોને કહે છે કે 'જે વસ્તુ હવે પછી ન પહેરવાનાં હો તે જ આપો' એટલે કે જે વસ્તુ આપો તેનો ખરો ત્યાગ કરો. એક બહેને સાંજે આવીને પોતાના અંગ ઉપરની ત્રણ વસ્તુઓ કાઢી આપી. ગાંધીજીએ પોતાની શરત તેમને સંભળાવી. એક આભૂષણનો સદાને માટે ત્યાગ કરવાને એ બહેન તૈયાર ન હતી. તુરત જ તેણે એ વસ્તુ પાછી ઉપાડી લીધી. કેટલી બધી પ્રામાણિકતા!

પણ બહેનોની વાત પૂરી કરવા બેસું તો પાનાંનાં પાનાં ભરાય. બે દિવસ પછી બેલગામના સ્ટેશનથી પસાર થઈ મુંબઈ તરફ જવાનું હતું. બેલગામના સ્ટેશન ઉપર તે દિવસે પણ બહેનો ભેટ લઈને ઊભી જ હતી. નિરર્ગલ વહેતાં પ્રેમાશ્રુથી ભીની કીમતી ભેટ જે વેળા અપાઈ તે પ્રસંગ સ્મૃતિમાંથી કદી ખસે એમ નથી.

બેલગામની જાહેર સભા

જાહેર સભા કોઈ પરિષદ જેવી લાગતી હતી. પરિષદોમાં જે શાંતિ ન મળે તેવી શાંતિ આ સભામાં પથરાયેલી હતી. આ પત્રને આરંભે ટાંકેલી કડીઓમાંના સ્વરાજ્યના સિપાઈઓ બનવાને બેલગામના સ્વયંસેવકો તો લાયક છે એમ તેમણે પુરવાર કરી આપ્યું. પ્રથમ ગાંધીજીને અને મૌ. શૌકતઅલીને ચાંદીની 'કાસ્કેટ'માં માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં. પ્રથમ માનપત્ર અંગ્રેજીમાં હતું એટલે તે ગાંધીજીની થોડી મીઠી ટીકાને પાત્ર થયું અને 'કાસ્કેટ' નાનીમોટી હતી તે વાત પણ ગાંધીજીની ટીકાને પાત્ર થઈ. શ્રી ગંગાધરરાવે ખુલાસો કર્યો કે સરખા કદની 'કાસ્કેટ' ન મળી શકી, ત્યારે ગાંધીજીએ સામો ઉત્તર વાળ્યો કે, "શૌકતઅલીને મોટી કાસ્કેટ આપવી હતી!"

વ્યાખ્યાનમાં ગાંધીજીએ બહેનોની જે પ્રશંસા કરી તે નોંધવા જેવી છે:

"મારુતિના દેવળમાં હું જે દૃશ્ય જોઈ આવ્યો છું તેથી મારા ઉપર થયેલી અસર હું વર્ણવી શકું એમ નથી. એની એ જ વસ્તુ પૂનામાં જોઈ. અમારા ઉપર તેમણે પ્રેમ અને આભૂષણો વરસાવ્યાં છે, અને તે સ્વરાજને માટે, રામરાજ્ય મેળવવા માટે, માગવામાં આવ્યાં છે એમ સમજીને. આટલાં દાન આપણા કરોડપતિઓએ નથી આપ્યાં. આપણે તેમની પાસે દાન મેળવવા તેમના પગ ચૂમીએ છીએ, આજીજી કરીએ છીએ ત્યારે તેઓ કાંઈક પલળે છે. બહેનોને માટે કશી આજીજી કરવી પડી નથી. તેમણે તો કેવળ

ઊલટથી, ભાવથી જ દેવાનું દીધું. અને તેમણે ભાવથી જે દીધું તે કરોડોથી પણ અદકું છે."

હાલની પરિસ્થિતિ વિષે ઉદ્‌ગારો, બ્રાહ્મણેતરના પ્રશ્ન વિષે ઉદ્‌ગારો, અન્યત્ર થયેલા ઉદ્‌ગારોના જેવા છે એટલે તે અહીં ઉતારતો નથી. સભાની આખરે ૩૨૦૦ રૂપિયાની થેલી સ્વરાજ ફંડ માટે એનાયત કરવામાં આવી; તથા સભા ચાલતી હતી તે દરમિયાન જેમ બીજી જગ્યાએ થાય છે તેમ અહીં પણ ઉઘરાણું થયું, તેની રકમ પણ ઘણી સારી હતી. બીજે દિવસે 'કારકેટ'નું લીલામ થયું. એક 'કારકેટ' ૧૧૦૦ રૂપિયે અને બીજું ૮૦૦ રૂપિયે વેચાયું.

આ પ્રમાણે બેલગામના કાર્યકર્તાઓએ બજાવેલા કામનો કાંઈક ખ્યાલ ઉપર આવી જાય છે. બેલગામના કાર્યકર્તાઓની ઓળખ આપવી બહુ જરૂરની છે, પણ તે આવતા કાગળમાં આપીશ.

બેલગામમાં મારુતિના મંદિરમાં સ્ત્રીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ :

પ્રાત:સ્મરણીય ભગિનીઓ,

આ પવિત્ર મંદિરમાં આપ સૌ બહેનોના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું. મને વધારે આનંદ તો એથી થાય છે કે તમે મારા ભાઈ શૌકતઅલીને પણ મળવા ઉત્સુકતા બતાવી છે. અમે સૌ થાકેલા હતા અને જરા આરામ લેતા હતા, પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે તમારી ઇચ્છા છે કે શૌકતઅલીને પણ લાવવા ત્યારે મેં તેમને બોલાવ્યા. આ સદ્‌ભાવમાં હું હિંદુસ્તાનની સિદ્ધિ સમજું છું કારણ મને ખબર છે કે જ્યાં સુધી આપણી હિંદુ મહિલાઓ મુસલમાનને ભાઈ સમાન નહીં ગણે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનના માઠા દિવસ મટવાના નથી. હું આ મંદિરમાં બેસીને તમારી ધાર્મિક કલ્પનાને કશો ધોકો પહોંચાડવા માગતો નથી. હું સનાતની હિંદુ ધર્મનો છું. પણ મેં હિંદુ ધર્મમાંથી શીખી લીધું છે કે કોઈ પણ ધર્મની ઘૃણા કે તિરસ્કાર ન કરવાં. મેં એમ પણ જોયું છે કે જ્યાં સુધી બધા પરધર્મવાળા સાથે અને પડોશીઓ સાથે આપણે પ્રેમ રાખીશું નહીં ત્યાં સુધી દેશનું કલ્યાણ સાધવું અશક્ય થશે. હું તમને એમ નથી કહેવા આવ્યો કે મુસલમાન અથવા બીજા ધર્મના લોકોની સાથે તમારે ખાવાપીવાનો અને બેટીવ્યવહારનો સંબંધ શરૂ કરવો. પણ હું જરૂર એમ કહેવાને આવ્યો છું કે આપણે પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે પ્રેમ રાખવો જોઈએ. હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે તમારાં બાળબચ્ચાંને પરધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શીખવો.

હું તમારી પાસે એ પણ માગું છું કે તમે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ સમજી લો. એ જ્ઞાન લેવા માટે ભારે શિક્ષણ લેવાની યા મોટાં મોટાં

પુસ્તકો વાંચવાની જરૂર નથી. હું તમને જણાવવા માગું છું કે આપણી સરકાર રાક્ષસી સરકાર છે. પૂર્વે જેવું રાવણરાજ્ય હતું તેવી સ્થિતિ આજે છે; કારણ આપણી સરકારે મુસલમાન ભાઈઓની લાગણીઓને મોટો ધક્કો પહોંચાડયો છે, પંજાબનાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો ઉપર ભયંકર અત્યાચારો કર્યા છે, અને આટલું કરતાં છતાંયે સરકાર પોતાની ભૂલ કબૂલ કરતી નથી, પશ્ચાત્તાપ કરતી નથી; ઊલટું આપણને અત્યાચારો ભૂલી જવાનું કહે છે. આથી હું આ સરકારને રાક્ષસી કહું છું. અને સીતાજીએ જેવો રાવણની સાથે અસહકાર કર્યો, રામચંદ્રજીએ જેવો રાવણની સાથે અસહકાર કર્યો, તેવો અસહકાર આપણાં સ્ત્રીપુરુષોએ સરકાર સામે કરવાનો છે. રાવણે સીતાજીને લાલચો આપી, નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન મોકલ્યાં, પણ સીતાજીએ તેની અવગણના કરી અને રાવણના પંજામાંથી છૂટવાને તેમણે ભારે તપશ્ચર્યા કરી. જ્યાં સુધી સીતાજી રાવણના હાથમાંથી છૂટયાં ન હતાં ત્યાં સુધી તેમણે કાંઈ વસ્ત્રાભૂષણ યા અલંકારોથી પોતાનું અંગ શણગાર્યું ન હતું. રામચંદ્રજી અને લક્ષ્મણજીએ ભારે ઇંદ્રિયદમન કર્યું. ફળફૂલ, કંદમૂળ ખાઈને સંયમમાં દિવસ ગુજાર્યા, બન્ને ભાઈઓએ કડક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું. તમને હું કહેવા માગું છું કે જ્યાં સુધી આ જાલિમ સલ્તનત આપણા ઉપર બેઠી છે ત્યાં સુધી તમે સૌ બહેનો અને આપણા સૌ ભાઈઓને કરો શણગાર કરવાનો અધિકાર નથી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર નથી, મુસલમાનોના ઘા રુઝાયા નથી ત્યાં સુધી આપણે માટે ફકીરી જરૂરની છે. આપણે એશઆરામને આપણા શોકાગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરવા જોઈએ. હું દીન વચનથી તમારી પાસે માગું છું કે એશઆરામ તજી કડક તપશ્ચર્યા કરો, હૃદય અને મનને પવિત્ર રાખો.

પચાસ વર્ષ ઉપર આપણી સર્વ બહેનો — હિંદુમુસલમાન તમામ — સ્ત્રીઓના ઘરમાં પવિત્ર રેંટિયો ચાલતો હતો અને પ્રત્યેક સ્ત્રી હાથથી બનેલા સૂતરનું કાપડ વાપરતી હતી. હું તમને બહેનોને કહેવા માગું છું કે આપણે જ્યારથી સ્વદેશીધર્મ છોડયો ત્યારથી આપણું અધઃપતન શરૂ થયું, આપણા ઉપર ગુલામી નંખાવાની શરૂ થઈ. આપણા દેશમાં જગ્યાએ જગ્યાએ લોકો ભૂખે મરી રહ્યા છે, વસ્ત્ર વિના નગ્ન ફરે છે. આ સ્થિતિમાં તમે પ્રત્યેક બહેન ઓછામાં ઓછો એક કલાક પણ હિંદુસ્તાનના નામથી સૂતર કાંતો અને દેશને એ સૂતર અર્પણ કરો. તમને બારીક કપડું મળવું હાલ મુશ્કેલ છે, પણ બારીક સૂતર તમે કાંતતી થશો તો બારીક કાપડ પણ મળશે. પણ દેશ જ્યાં સુધી પરતંત્ર દશામાં છે ત્યાં સુધી બારીક સૂતરનું કાપડ આપણને

હરામ થવુ ઘટે, કારણ બારીક સૂતર કાઢનામા બહુ વખત જાય છે, અને હિંદુસ્તાનમા આજે એક મિનિટની પણ કિંમત છે

[આ પછી સરકારી શાળામાંથી બાળકો અને માબાપો ખેંચી લેવાની માગણી કરીને શાળા પાઠશાળા ખોલવા માટે ગાંધીજીએ નીચે પ્રમાણે દ્રવ્યની માગણી કરી]

હુ ડાકોર અમદાવાદમા દ્રવ્યની માગણી કરી ચૂક્યો છુ પૂનામા પણ પરમદહાડે જ માગી આવ્યો કેટલીક બહેનોએ, નાની નાની છોકરીઓએ વીંટીઓ, બંગડીઓ, નાની નથનીઓ, ગળચરો ઉતારી આપ્યા હુ તમારા દિલમા જે ફકીરી જાગ્રત કરવા આવ્યો છુ તે જાગ્રત કરી શક્યો હોઉં તો તમને તમારા બધાયે આભૂષણો દેશને માટે ઉતારતા સકોચ થવો ન જોઈએ એમાથી થતા પૈસાનો ઉપયોગ શ્રી ગગાધરરાવ શિક્ષણ અને સ્વદેશીને માટે કરશે તમે બહેનો જો કોઈ રોકડા પૈસા અથવા દ્રવ્ય આપવા માગતી હો તો જે ભાવથી આ મદિરમા તમે પૈસા મૂકો છો તે જ ભાવથી તે દેશકાર્યને માટે આપશો હિંદુસ્તાન અત્યારે કસાઈના હાથમા ગરીબ ગાયની જેમ છે, અને એ હિંદુસ્તાનરૂપી ગરીબ ગાયને છોડાવવી એ મારુ અને તમારુ કામ છે, અને ગાયને છોડાવવા દાન કરવામા દેવમદિરમા દાન કર્યાં જેટલુ પુણ્ય રહેલુ છે

હુ તો ભિક્ષા તમારી પાસે એ માગુ છુ કે જે કામ હુ, શૌકતઅલી અને ગગાધરરાવ કરી રહ્યા છીએ તે કામ સફળ થવા માટે આશીર્વાદ આપો હુ એમ પણ કહી દઉં કે કોઈ બહેન શરમની મારી દાગીનો ઉતારી આપે એવુ હુ ઇચ્છતો નથી તમારા દિલમા ઊગી જાય કે આ દાન કરવુ એ તમારુ કર્તવ્ય છે, એ એક પુણ્યકાર્ય છે, તો જ દાન આપજો ઈશ્વર તમને પવિત્રતા, હિંમત અને દેશને માટે યત્ન કરવાની ભાવના આપો

અમદાવાદના ગુજરાત મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરતા કુલપતિસ્થાનેથી ૧૫-૧૧-૨૦ કરેલુ ભાષણ

ભાઈઓ અને બહેનો,

આત્મકથન

મારી જિંદગીની અંદર મેં અનેક કાર્યો કર્યાં છે તેમાના ઘણા કાર્યોને માટે મારા મનમા હું મગરૂરી પણ માનુ છુ, કેટલાકને સારુ પશ્ચાત્તાપ પણ થાય છે એમાના ઘણા મોટી જવાબદારીવાળા હતા પણ અત્યારે જરાયે અતિશયોક્તિ વિના હુ કહેવાને બંધાઉ છુ કે મેં એવુ એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેની સાથે આજે કરવાના કાર્યનો મુકાબલો થાય આ કાર્યમા મને

ભારે જોખમ લાગે છે, તે એ કારણથી નહીં કે એમાં પ્રજાને નુકસાન રહેલું છે, પણ મને દુઃખ થયાં કરે છે અથવા હું મારા મનમાં મુકાબલો કરી રહ્યો છું તે એક જ વસ્તુ છે, કે હું જે કાર્ય કરવા બેઠો છું તેને માટે હું લાયકાત ધરાવતો નથી. આમ હું વિવેકદૃષ્ટિએ નથી કહી રહ્યો, પણ મારો આત્મા જે કહે છે તે હું તમારી સામે આળેખી રહ્યો છું. મને જો ખબર હોત કે અત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે કેળવણીનો જે ખરો અર્થ છે તેને અવલંબીને કરવાનું છે તો મારે આ પ્રસ્તાવના મૂકવી ન પડત. આ મહાવિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો હેતુ કેવળ વિદ્યાદાન આપવાનો નથી, પણ આજીવિકાની પ્રાપ્તિને સારુ સાધન કરી આપવાનો છે, અને તે સારુ આ વિદ્યાલયની સરખામણી ગુજરાત કૉલેજ આદિની સાથે કરું છું ત્યારે મને ઘૂમરી આવે છે.

ઈંટચૂનાની સરખામણી

આમાં પણ અતિશયોક્તિ નથી. ક્યાં ગુજરાત કૉલેજ અને એવી બીજી કૉલેજો અને ક્યાં આપણું આ નાનું મહાવિદ્યાલય? મારા મનમાં તો એ મહાન જ છે. પણ મને ધાસ્તી છે કે હિંદુસ્તાનમાં પડેલી કૉલેજોની સામે આ વિદ્યાલયનો વિચાર કરતાં તમારી દૃષ્ટિથી આ મહાવિદ્યાલય અણુવિદ્યાલય લાગતું હશે; મનમાં ઈંટો અને ચૂનાની સરખામણી થતી હશે. ઈંટો અને ચૂનો તો હું ગુજરાત કૉલેજમાં વધારે જોઉં છું. ટ્રેનમાં આવતો હતો ત્યારે એ જ વિચાર હું કરતો હતો કે તમારી આગળ આજે હું કયો વિચાર મૂકું કે જેથી આ ઈંટચૂનાની સરખામણી તમારા મનમાંથી કાઢી નાખી શકું. એવો વિચાર મને હજી સુધી સૂઝ્યો નથી એ મને ખૂંચે છે. આવો કઠણ પ્રસંગ મેં મારે વાસ્તે અગાઉ કદી ઊભો નથી કર્યો. અત્યારે અનાયાસે એમાં હું આવી પડ્યો છું. મારા હૃદયની અંદર જે વસ્તુ સિદ્ધ છે તે હું તમારી આગળ તેવી રીતે સિદ્ધ નહીં કરી શકું. જેને તમે ત્રુટીઓ માનશો તેને હું ત્રુટી નથી એમ કઈ રીતે બતાવી શકું? એ ત્રુટીઓ સરળ ભાવે જણાવીને ભાઈ કિશોરલાલે (મહામાત્રે) મારું કામ સહેલું કરી મૂક્યું છે. એ ત્રુટીઓ હોવા છતાં કાર્ય મહાન છે એમ તમે માનજો. મારામાં એને વિષે જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી જ શ્રદ્ધા ઈશ્વર તમારામાં આરોપો. હું પોતે તમારામાં એ શ્રદ્ધાને નહીં આરોપી શકું, મારામાં એટલી તપશ્ચર્યા નથી. મારે મારું અસમર્થપણું કબૂલ કરવું જોઈએ. મેં કેળવણીમાં એવું કાર્ય નથી કર્યું કે હું તમને બતાવી શકું કે આ કાર્ય મહાનમાં મહાન છે. હિંદુસ્તાનની આજની પરિસ્થિતિમાં આપણે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ તે જ શોભે. મકાનોની શી સરખામણી?

આજે તો ધરતીનો એક ઈંચ પણ આપણો નથી. બધું સરકારી છે. આ જમીન, આ ઝાડ, સૌ કંઈ સરકારી છે, શરીર પણ સરકારી છે, અને આપણો આત્મા પણ પોતાનો છે કે નહીં એ વિષે આજે મને શંકા થઈ રહી છે. આવી દયામણી સ્થિતિમાં આપણે મહાવિદ્યાલયને સારુ સારાં સારાં મકાનો કેમ શોધીએ? વિદ્વાનોને શોધવા રહીએ તો કેમ બને? કોઈ અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન અણઘડ માણસ આવીને કહે અને સમજાવી શકે કે આપણો આત્મા શુષ્ક થઈ ગયો છે, આ દેશ તેજોહીન, જ્ઞાનહીન થઈ ગયો છે, તો તેવા માણસને હું આચાર્યની પદવી આપું. એક ભરવાડને આચાર્ય પદવી આપવાને તમે તૈયાર હો એવી મારી ખાતરી નથી. એટલે આપણે ભાઈ ગિદવાણીને શોધવા પડ્યા છે. એમની પદવી ઉપર હું મોહિત નથી. તમે એમને એમની પદવી સિવાય બીજી રીતે ઓળખતા નહીં હો. પણ આ વિદ્યાલયની કસોટીને માટે તમે જુદો આંક મૂકજો, આની પારખ કરવાને સારુ તમે જુદી પથરી શોધો એમ હું ઇચ્છું છું. સામાન્ય પથરી ઉપર કસોટી કરશો તો આભાસ પીતળનો માલૂમ પડશે, પણ ચારિત્ર્યની કસોટી ઉપર તપાસશો તો તમને પીતળ નહીં પણ સોનું જણાશે.

અહીંયાં આ વિદ્યાના કાર્યને સારુ જે સંગમ થયો છે તે તીર્થરૂપ છે. અહીં ચારિત્ર્યવાન પુરુષો એકઠા થયા છે. સુંદર સિંધી, સુંદર મહારાષ્ટ્રી, સુંદર ગુજરાતીઓનો સંગમ થયેલો છે. આવો સંગમ આપણે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ?

અહીં જે ભાઈઓ અને બહેનો આવેલાં છે તેમને હું પહેલો પ્રાર્થના કરીશ. આ મહાવિદ્યાલયની પ્રતિજ્ઞામાં તમે સાક્ષીભૂત છો. તમારામાંથી કોઈને આ પ્રતિજ્ઞા કરવી એ તમાશો લાગતો હોય તો તેવાઓનાં અંતઃકરણોને હું રોકવા માગું છું, અને તેમને હું કહેવા માગું છું કે તમે આ પ્રતિજ્ઞામાં ન બેસશો. તમે અહીં તમારા આશીર્વાદ આપવાને સારુ જ બેસજો. તમારો આશીર્વાદ મળવાથી મહાવિદ્યાલય મહાન તરીકે ઓળખાશે. પણ તે મુખનો જ ન હોવો જોઈએ, હૃદયનો આપજો. હૃદયનો આશીર્વાદ તો તમે તમારાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ મહાવિદ્યાલયને આપીને જ આપી શકશો. હિન્દુસ્તાનમાં પૈસો આપવાની શક્તિ તો ઘણી છે. પૈસાને અભાવે કોઈ પ્રગતિ નથી રોકાતી. પ્રગતિ રોકાય છે તે તો મનુષ્યને અભાવે — અધ્યાપક અથવા મુખીને અભાવે, કે મુખી હોય તો તેના શિષ્યોને એટલે કે સિપાઈઓને અભાવે. હું માનું છું કે જ્યાં આગેવાનો લાયક હોય ત્યાં સિપાઈ મળી જ રહે છે. પોતાનાં ઓજાર ગમે તેટલાં બૂઠાં હોય પણ સુતાર તેની સાથે કજિયો નહીં કરે. એ તો બૂઠામાં બૂઠાં ઓજારોને પણ પોતાના હાથમાં રમાડશે. તેમ

મુખી પણ ખરેખરો કારીગર હશે તો જેવી વસ્તુ મળેલી હશે તેનીમાંથી, દેશની માટીમાંથી સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરી શકશે. આચાર્ય પ્રતિ મારી એ પ્રાર્થના છે.

ચારિત્રનો ચમત્કાર

આચાર્યની અને અધ્યાપકોની અહીં દાખલ થવામાં એક જ ભાવના છે. વિદ્યાનો નહીં પરંતુ ચારિત્રનો ચમત્કાર બતાવીને તમે સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાના છો. સરકારની તેજસ્વી તલવારની સાથે તલવારનો મુકાબલો કરીને નહીં, પણ સરકારની અશાન્તિકારક રાક્ષસી પ્રવૃત્તિની સાથે આપણી શાન્તિમય દૈવી પ્રવૃત્તિનો — ભલે તે અપૂર્ણ હોય તોપણ — મુકાબલો કરીને. અત્યારે આપણે સ્વતંત્રતાનું બીજ રોપી તેને પાણી પાઈ તેમાંથી સ્વરાજ્યનું સુંદર વૃક્ષ ઉગાડવું છે. તે ચારિત્રથી, શુદ્ધ દૈવી બળથી જ ઊછરશે. જ્યાં સુધી આચાર્ય અને અધ્યાપકો આ એક જ દૃષ્ટિ રાખીને કાર્ય કર્યે જશે ત્યાં સુધી આપણને જરા પણ ઝાંખપ નથી લાગવાની. જે મારી પોતાની શ્રદ્ધા છે તે આચાર્ય અને અધ્યાપકો, તમારે વિષે ઈશ્વર ખરી પાડો. એ અચલિત શ્રદ્ધા મારામાં નહીં હોત તો હું નિરક્ષર આ કુલપતિનું પવિત્ર સ્થાન કબૂલ ન જ કરત. આ કાર્યની અંદર જ જીવવાને તેમ મરવાને હું તૈયાર છું. તેને માટે મરવું એને જ જેમ હું જીવવું સમજું છું તેમ તમે પણ સમજો છો એમ જાણીને જ હું તમારી સાથે વસું છું, અને તેથી જ આ મહાન પદ મેં ધારણ કર્યું છે.

જો આચાર્ય અને અધ્યાપકો પોતાનો ધર્મ બજાવે તો વિદ્યાર્થીને મારે શું કહેવું? વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આક્ષેપો મૂકવાનું અધમ કામ હું કરવાનો નથી. વિદ્યાર્થીઓ તો પરિસ્થિતિનું આભલું છે. તેમનામાં દંભ નથી, દ્વેષ નથી, ઢોંગ નથી. જેવા છે તેવા ને તેવા તેઓ પોતાને દેખાડે છે. જો તેમની અંદર પુરુષાર્થ નથી, સત્ય નથી, બ્રહ્મચર્ય નથી, અસ્તેય નથી, અપરિગ્રહ નથી, અહિંસા નથી, તો એ દોષ તેમનો નથી. દોષ માબાપનો છે, અધ્યાપકોનો છે, આચાર્યનો છે, રાજાનો છે. પણ આમાં રાજાનોયે શો દોષ કાઢું? કાલે જ મેં મુંબઈમાં વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું હતું કે यथा राजा तथा प्रजा જેમ સાચું છે તેમ જ यथा प्रजा तथा राजा પણ સાચું છે; બંને એ જ સાચું કહેવાય. પ્રજાનો પ્રથમ દોષ છે. પ્રજાના દોષ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં નીતર્યા છે, અને તેથી તે વિદ્યાર્થીમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઈ શકાય છે. તો આપણે, માબાપે, આચાર્યે, અધ્યાપકે તે દોષો કાઢી નાખવાને માટે જે કરવું ઘટે તે કરવું જોઈએ.

હિન્દુસ્તાનનું દરેક ઘર વિદ્યાપીઠ છે — મહાવિદ્યાલય છે, માતપિતા આચાર્યો છે; માતાપિતાએ એ આચાર્યનું કાર્ય છોડી દઈ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો છે. બહારની સંસ્કૃતિને આપણે નથી ઓળખી શક્યા, એના ગુણ અને દોષોનું આપણે માપ નથી લઈ શક્યા. બહારની સંસ્કૃતિને આપણે ભાડે લીધી છે, પણ ભાડું તો આપણે કશું આપતા નથી, એટલે એને આપણે ચોરી લીધી છે. એવી ચોરેલી સંસ્કૃતિથી હિન્દુસ્તાન કેમ ઊંચે ચડી શકે?

આપણે આ વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાની દૃષ્ટિથી નહીં, પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓને બળવાન અને ચારિત્રવાન બનાવવાને માટે હું ચોમેર કહી રહ્યો છું કે જેટલી સફળતા વિદ્યાર્થીઓમાં મેળવશું તેટલે અંશે હિન્દુસ્તાનના સ્વરાજ્ય માટે આપણે લાયક થઈ શકશું. સ્વરાજ્યની સ્થાપના બીજી રીતે થઈ નહીં શકે. આવાં વિદ્યાલયો સફળ કરવા માટે આપણો પૈસો, આપણું ચારિત્ર, જેટલાં ખરચી શકીએ તેટલાં ઓછાં છે.

આ બોલવાનો સમય નથી, કરવાનો સમય છે. મારા ઉદ્‌ગારો જેવા આવ્યા તેવા હું તમને આપી ગયો છું. તમારી પાસે માગવાનું મેં માગ્યું. હવે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી પાસે પણ માગું છું. તેમની પાસે સાહસ છે એમાં તો શંકા નથી. તેમને — જેઓ દાખલ થઈ ચૂકયા છે તેમને હું વિદ્યાર્થી તરીકે નહીં ગણું, એટલે એમને હું જવાબદારીથી મુક્ત નથી ગણવાનો. જે વિદ્યાર્થીઓએ અહીં નામ નોંધાવ્યાં છે તેઓ તો અરધા શિક્ષક ગણાય. તેમણે જ મહાવિદ્યાલયનો પાયો નાખ્યો છે. તેમના ઉપર જ મહાવિદ્યાલયનું મંડાણ રચાયું છે. તેઓ દાખલ ન થયા હોત તો આ મહાવિદ્યાલય ઊભું ન થઈ શક્યું હોત. તેથી તેમની પણ પૂરેપૂરી જવાબદારી છે. તમે આમાં પૂરેપૂરા ભાગીદાર છો. તમે તમારો ભાગ પૂરેપૂરો નહીં આપો તો શિક્ષક ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરે તોપણ ફળીભૂત નહીં થાય, અથવા સંપૂર્ણ ફળીભૂત તો નહીં જ થાય. જે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની શાળા છોડી છે તેઓ શું સમજીને અહીં આવ્યા છે, તેમને અહીં શું મળવાનું છે, એ તેમણે જાણી લેવાનું છે. ગમે તેટલા વખત સુધી આ દારુણ યુદ્ધ ચાલુ રહેશે તે દરમિયાન તેઓ પોતાનું કાર્ય કરતા રહે એવી શક્તિ ઈશ્વર તેમનામાં રેડો. તેમ જો થશે તો મારી ખાતરી છે કે મૂઠીભર વિદ્યાર્થીઓ હશે તોપણ આ મહાવિદ્યાલય શોભશે અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં આદર્શ વિદ્યાલય થશે.

આનું કારણ નથી ગુજરાતનું ધન, નથી ગુજરાતની વિદ્યા, પણ એનું કારણ એ છે કે અસહકારની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ગુજરાત છે; અસહકારનું મૂળ ગુજરાતમાં રોપાયું છે; તેના ઉપર સિંચન ગુજરાતમાં થયું છે; એને માટે

તપસ્યા ગુજરાતમાં થઈ છે. આ ઉપરથી એમ નહીં માનશો કે આ મિથ્યાભિમાની માણસ બોલે છે, એમ ન માનશો કે એ બધી તપસ્યા મેં જ કરી છે કે એ મૂળ મેં જ રોપ્યું છે. મેં તો કેવળ મંત્ર આપ્યો છે, એક વણિકપુત્ર જો કરી શકતો હોય તો મેં ઋષિનું કામ કર્યું છે.

સાથીઓએ તેમાં શ્રદ્ધા પૂરી છે

એથી વિશેષ મેં કંઈ નથી કર્યું. તેનાં મૂળ તો મારા સાથીઓએ રોપ્યાં છે. એમની શ્રદ્ધા મારા કરતાં પણ વધારે હતી ત્યારે કામ થયું. મને અનુભવજ્ઞાન છે એમ મારો દાવો છે. દેવતાઓ આવીને સમજાવે તોપણ મારી શ્રદ્ધા ચળે એમ નથી. નરી આંખે જેમ સામાં ઝાડ હું જોઉં છું તેમ મને લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ શાન્ત અસહકારથી જ થવાની છે. પણ મારા સાથીઓએ તર્કથી, ન્યાયથી, શ્રદ્ધાથી માન્યું છે કે આ શાન્તિમય અસહકારથી જ ઉન્નતિ થઈ શકશે.

હિન્દુસ્તાનમાં કે પૃથ્વીમાં ક્યાંયે કોઈ પોતાના જ અનુભવથી કામ નથી કરતું. કેટલાકને અનુભવ મળે છે ત્યારે બીજા તે કાર્ય શ્રદ્ધાથી કરે છે.

મારા સાથીઓએ પાયો રોપ્યો છે. તેમનામાં ઘણા ગુજરાતી છે; મહારાષ્ટ્રીઓ પણ છે. પણ એ મહારાષ્ટ્રીઓ તો ગુજરાતમાં આવીને અરધા કે પોણા અથવા સવા ગુજરાતી જ બની ગયા છે. તેમના વડે આ શસ્ત્ર ઉજ્જ્વળ બનેલું છે. એનો પૂરો ચમત્કાર આપણે હજી નથી જોયો. જેને માટે બાલિકાઓએ પોતાની બંગડીઓ મને કાઢી આપી છે તે કાર્યનો ચમત્કાર તમે છ માસની અંદર વિશેષ જોશો. પણ એ બધાનું મૂળ — તેની દૃશ્ય પ્રતિમા આ મહાવિદ્યાલય છે. હિન્દુઓ પ્રતિમાપૂજક છે; અને તે માટે આપણને અભિમાન છે. આ પ્રતિમાનાં જુદાં જુદાં અંગો છે. તેમાં કુલપતિ તો હું પોતે; અધ્યાપકો, આચાર્ય, વિદ્યાર્થીઓ એ એનાં બીજાં અંગો છે. હું પોતે બુઢ્ઢો છું, પાકું પાન છું; બીજાં કામોમાં રોકાયેલો છું. મારા જેવું પાકું પાન ખરી પડે તો ઝાડને કંઈ આંચ આવે નહીં. આચાર્ય અને અધ્યાપકો પણ પાતરાં જ છે, જોકે એઓ અત્યારે કુમળાં પાતરાં છે. થોડા વખતમાં તેઓ પણ ઘરડાં પાન થઈને કદાચ ખરી જશે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ એ આ સુંદર ઝાડની ડાળીઓ છે, અને આ ડાળીઓમાંથી આચાર્યો અને અધ્યાપકો રૂપી પાતરાં ફૂટવાનાં છે.

પ્રહ્‌લાદના જેવો અગ્નિ પ્રગટાવો

વિદ્યાર્થીઓને મારી વિનંતી છે કે મારી ઉપર જેટલી તમારી શ્રદ્ધા છે તેટલી જ શ્રદ્ધા તમારા અધ્યાપકોમાં રાખજો. પણ જો તમે તમારા અધ્યાપકને

કે અધ્યાપકોને બલહીન જુઓ તો તે સમયે તમે પ્રહ્લાદના જેવા અગ્નિથી એ આચાર્યને અને એ અધ્યાપકોને ભસ્મ કરી નાખજો અને તમારું કામ આગળ ચલાવજો. એ જ મારી ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે અને એ જ, મારો વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ છે.

અંતમાં હું પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું અને એ પ્રાર્થનામાં તમારા સર્વેની સંમતિ માગું છું. મારી પ્રાર્થનામાં તમે સહુ નિર્મળ હૃદયથી જોડાજો. હે ઈશ્વર! આ મહાવિદ્યાલયને એવું બનાવ કે તેની અંદરથી જે સ્વતંત્રતાનો જાપ આપણે રાતદિવસ જપીએ છીએ તે સ્વતંત્રતા મળો, અને એ સ્વતંત્રતાથી એકલું હિન્દુસ્તાન જ નહીં, પણ આખું જગત જેમાં હિન્દુસ્તાન એક બિંદુમાત્ર છે, તે સુખી થાઓ.

અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલું ભાષણ:

પ્રમુખ સાહેબ, વિદ્યાર્થીગણ, ભાઈઓ અને બહેનો,

૧૫-૧૧-'૨૦ આપણને આચાર્ય મહારાજે સ્મરણ આપ્યું છે કે જે પ્રતિજ્ઞા કોંગ્રેસે કલકત્તામાં પ્રજાની પાસે કરાવી તેનું પાલન કરવું જોઈએ. એ પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણ સાથે હુ તમને એક બીજું સ્મરણ કરાવવા માગું છું. મને ભાસે છે કે એ પ્રતિજ્ઞા કોંગ્રેસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાના કરતાં વધારે મહત્ત્વની છે. હુ ગઈ સાલ પંજાબમાં ગયો હતો ત્યાં હંટર કમિટીના બહિષ્કારનો વિચાર અમે સહુએ એકમત થઈને કર્યો હતો. એ ઠરાવ પર આવતાં પહેલાં અમે ચર્ચામાં ઘણા દિવસ ગાળ્યા હતા. પંડિત માલવિયાજીએ ઘણી દલીલો કરી હતી, આપણામાં કેટલી કચાશ રહેલી છે તેની યાદ આપી હતી, આપણે આરંભશૂરા છીએ એનો પણ તે વખતે વિચાર થયો હતો; આગેવાનોને જેલમાં નાખવામાં પણ આવે, આ બધો વિચાર થયો હતો. તે છતાં ત્યાં આવેલા સહુએ — જેમાં પહેલો હું, બીજા પં. માલવિયાજી, ત્રીજા પં. મોતીલાલજી અને ચોથા મિ. ઍન્ડ્રૂઝ અને બીજા કેટલાક જણ પણ હતા, તે સહુએ મળીને ઠરાવ કર્યો કે હંટર કમિટીનો બહિષ્કાર કરવો. એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ પહેલું હુ તમને કરાવું છુ. એ વખતે જ મેં ચેતવણી આપી હતી કે આ પ્રતિજ્ઞા કરશો તો તમારે તમારો પોતાનો રિપોર્ટ કાઢવો પડશે, અને તપાસ કરતાં જો બધા જુલમ સિદ્ધ થશે તો ન્યાય મેળવવાને મરવું પણ પડશે; તે માટે દેશનું બલિદાન આપવું પડે તો તે પણ આપ્યે જ આપણો છૂટકો છે. મારી ચેતવણી છતાં એ પ્રતિજ્ઞા એ વખતે તે બધાને પ્યારી હતી. એ સ્મરણ કોંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞાના સ્મરણના કરતા પણ વિશેષ છે; કારણ કે

કૉંગ્રેસની પ્રતિજ્ઞા ઉપર તો એવો એક આરોપ છે કે તે વખતે લોકોને વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો ન હતો, મારી વાણીથી અંજાઈ જઈને સહુએ કબૂલ કરી લીધુ હતું. બીજો આરોપ એ છે કે પહેલી જ વખત મુસલમાનો મોટી સંખ્યામાં કૉંગ્રેસમાં ગયા અને તેમના સંખ્યાબળથી ઠરાવને બહુમતી મળી. ખરી વાત તો એ નહોતી જ. ખરી વાત તો એ હતી કે પ્રાંતવાર વોટની ગણતરી થઈ હતી અને તેમાં બે પ્રાંતોને છોડીને બાકીના બધાએ ઠરાવને મતે એક જ ઠરાવ કર્યો હતો. છતાં એ ઠરાવની ઉપર બધાય માણસોએ વિચાર નહીં કર્યો હોય એ ખરું છે, અને તે માટે એ પ્રતિજ્ઞાને તમે ભલે વજન ન આપો. જોકે જેને કૉંગ્રેસને માટે માન છે, કૉંગ્રેસના ઠરાવનો અમલ કરવામાં જેને અંતઃકરણના અવાજનો બાધ નથી આવતો, તેણે તો એ પ્રતિજ્ઞાને પણ નિશ્ચયપૂર્વક પાળવી જ જોઈએ. પરંતુ પંજાબની પ્રતિજ્ઞા તો ઇરાદાપૂર્વક લેવામાં આવી છે. ઠંડે પેટે, જે વખતે આવેશ જરાયે રહ્યો નહોતો તે વખતે, વિચાર કર્યા પછી લેવામાં આવી છે, સંકટનું પૂરું ભાન હતું ત્યારે લેવાયેલી છે. જેઓને માટે તમને માન છે, જેઓ તમારા અગ્રેસરો છે તેમણે જે પંજાબને માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ તે પંજાબનું નાક રાખવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે. એ પ્રતિજ્ઞાનું હું તમને સ્મરણ કરાવવાનો હતો.

સોનાની બેડી

હવે જે વિદ્યાર્થીઓ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં નથી જોડાયા તેમને હું પૂછું છું કે તમે શું માગો છો? તમે હિંદુસ્તાનને સારુ સ્વતંત્રતા—સ્વરાજ્ય ઇચ્છો છો? તમે તમારી પોતાની સંસ્કૃતિ ઇચ્છો છો કે પરાધીનતા ઇચ્છો છો? પરાધીનતાને સહન કરી લેવાને તમે તૈયાર હો તો તો તમને કહેવા સારુ એક શબ્દ પણ મારી પાસે નથી. ગુજરાત કૉલેજમાં તમારે માટે મોટાં મોટાં વિનોદનાં મેદાનો છે, ત્યાં તમે રમતગમત કરી શકો છો, ત્યાં તમારે માટે મોટા મોટા પ્રોફેસરો છે. ત્યાં જેવી લૅબોરેટરી છે તેવી આ વિદ્યાલય તમને આપી શકે તે પહેલાં ઘણો કાળ જશે. તેવી સગવડો તમને અહીં નહીં મળે. પણ કેદીને સોનાની અને રત્નો જડેલી બેડી પહેરાવવાથી તેનું કેદીપણું ઓછું થતું હોય તો તમે ગુજરાત કૉલેજમાં કેદી નથી. પણ જો તમે માનતા હો કે જ્યાં આપણી સ્વતંત્રતા ત્યાં જ આપણું તેજ રહી શકે, તો તમે ગુજરાત કૉલેજનો, ત્યાં ગમે તેટલી સગવડો મળતી હોય તે છતાં, ત્યાગ કરજો, અને આ મહાવિદ્યાલયમાં અગવડો વેઠતાં છતાં તમે દાખલ થજો. હું તમને ઉશ્કેરવા નથી ઇચ્છતો, પણ તમારી બુદ્ધિને જાગ્રત કરવાને ઇચ્છું છું, તમારી ફરજનું તમને ભાન કરાવવા ઇચ્છું છું, તમારી અક્કલનો મારી અક્કલની સાથે યોગ કરાવી આપવા ઇચ્છું છું. છતાં તમને એવું સૂઝતું હોય કે જ્યાં સુધી સરકારી

નિશાળમાં ભણીએ ત્યાં સુધી આપણાથી સ્વતંત્રતાનો વિચાર જ ન કરી શકાય, એવો વિચાર કરવામાં નિમકહરામપણું રહેલું તમને લાગે તો તમે સરકારી શાળા ભલે ન છોડજો. જ્યાં સુધી સરકાર મારફત શિક્ષા લઈએ ત્યાં સુધી સરકારનું રૂડું બોલવું જોઈએ. પણ આ સરકાર તો ઉદ્ધત બની છે, તેણે આપણા ઉપર અત્યાચાર કર્યા છે, તેણે પ્રજાનું નૂર હર્યું છે, તેણે આપણા ધર્મ ઉપર તરાપ મારી છે. આમ છતાં શું સરકારનું રૂડું ઇચ્છી શકીએ? અને કહી શકીએ કે આ સલ્તનત એવી ન્યાયી છે કે સૂર્ય તેની ઉપરથી કદી આથમતો નથી? અને એવું ન ઇચ્છી શકીએ તો તેથી સરકાર પાસેથી નાસી છૂટવું જોઈએ. એકેએક ધર્મ શીખવે છે કે ધર્મને બેવફા થવા સરખું બીજું પાપ નથી. માટે જ મેં લખેલું છે કે આ સરકારના વિદ્યાલયમાં રહીને શિક્ષણ લેવું એ જે ડાળ પર બેઠા હોઈએ તે જ ડાળ કાપવા બરાબર છે. તેથી જે વિદ્યાર્થીઓએ હજી સુધી સરકારી શાળા કે કૉલેજ નથી છોડી તેમને હું કહું છું કે તમે ફરીફરીને તમારા હૃદયને તપાસો. તમને લાગે કે આ સરકારનો અંત લાવવો જ જોઈએ તો આપણું સત્ત્વ, આપણી બહાદુરી એમાં જ રહેલી છે કે એ સરકારની નિશાળોમાંથી તરત નીકળી જવું.

આચાર્ય મહારાજે તમને બતાવ્યું કે કેટલોક સહકાર તો અનિવાર્ય છે, જ્યારે કેટલુંક આપણે તરત ખેંચી લઈ શકીએ તેમ છીએ. કેટલાક પ્રકારની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાને માટે તો આખા દેશનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. એવો દેશનો ત્યાગ કરવાનોયે વખત આવે, ન આવે એમ હું કહેતો નથી. પણ આજે એવો વખત નથી આવ્યો એટલે એ આપણે નહીં તપાસીએ. આપણે જે તપશ્ચર્યા કરીએ તે આપણા પોતાના કામ પૂરતી જ કરવી જોઈએ. આપણે જેટલી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી હોય અથવા જેટલા રોગમાંથી મુક્તિ મેળવવી હોય તેટલી જો એક દિવસના ઉપવાસથી થઈ શકતી હોય તો બે દિવસ ઉપવાસ કરે તે બેવકૂફ કહેવાય. જે તપશ્ચર્યા આપણે કરાવી છે તેટલીથી આપણું કાર્ય થઈ જતું હોય તો વધારે કરવી ન જોઈએ. એ જ જવાબ તાર, રેલવે વગેરેના સહકારને વિષે છે. જે સહકારથી આપણું તેજ હણાય છે, જે સહકારથી સરકારની પાસેથી આપણે ઇચ્છાપૂર્વક દાન લઈએ છીએ તેનો ત્યાગ તરત કરવો જોઈએ. તેવો સહકાર સરકારી નિશાળોમાં જવું એ છે. અત્યારે સારે નસીબે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય થયું છે. આપણા આચાર્ય અને અધ્યાપકો જેવા બધે ઠેકાણે નથી હોતા. હું અહીંની ગુજરાત કૉલેજના પ્રોફેસરો જોડે તેમની સરખામણી કરવા નથી માગતો. એ તો થોડા વખતમાં એની મેળે થઈ જશે. રાષ્ટ્રીય શાળા ન ખૂલવાથી હજી સુધી કૉલેજ ન

છોડનાર વિદ્યાર્થીઓને હવે પહેલાં હતો તેવો ભય નથી રહ્યો. હવે તેઓ એમ નહીં કહી શકે કે નવું વિદ્યાલય નહીં ખૂલે તો શું થશે? તેમણે તો હવે તરત જ આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થઈ જવું જોઈએ.

બંધણીવાળા વિદ્યાર્થીઓ

મેડિકલ કૉલેજના એક વિદ્યાર્થીએ મને પૂછ્યું કે અમારે અસહકાર કરવો હોય તો શું કરવું? મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં બે પ્રકાર છે. તેમાં જે ફી ભરીને ભણનારા છે તેઓ તો આવતી કાલે જ ઊઠી જાય. પરંતુ જેઓ સરકાર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ લઈને ભણતા હોય અને અમુક મુદતમાં એ રકમ પાછી આપી દેવાની કે અમુક વર્ષ સરકારની નોકરી કરવાની જેમણે બંધણી કરી હોય તેવાઓને આજે જ કૉલેજ છોડવાની સલાહ હું આપતો નથી. પ્રજાની પાસેથી જે પૈસા આપણે એકઠા કરીએ છીએ તેમાંથી તેમને હું પૈસો નહીં આપી શકું. તેઓ એટલી રકમ બીજે ક્યાંકથી મેળવી એ સરકારને ભરી દઈને પોતાની મેળે પોતાની મુક્તિ મેળવી શકે તો મેળવવી એ તેમનું કર્તવ્ય છે. પણ પોતાના ગાંઠના પૈસાથી ભણનાર વિદ્યાર્થીઓનો સવાલ મારી પાસે જોરથી આવી પડેલો છે. આપણને વૈદું શીખવાની બીજી સગવડ મળે કે ન મળે તોપણ જે વિદ્યા લેતાં આપણી સ્વતંત્રતા દૂર જશે એમ લાગે તેવી વિદ્યાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ને એવી સગવડ ન મળે ત્યાં સુધી એ વિદ્યાના મોહનો ત્યાગ કરવો અને બીજા કોઈ ધંધામાં રોકાઈ જવું. આ પ્રજા જો શહૂર વિનાની બની જશે તો વિદ્યા મેળવીનેયે શું કરી શકવાની? વિદ્યાના મોહને હું વખોડતો નથી. વિદ્યાનો મોહ હોવો એ જુવાનનો ધર્મ છે, એ મને સ્વીકાર્ય છે. પણ એ મોહની ખાતર આપણા દેશને— આપણા ધર્મને હોમવો નહીં જોઈએ.

सा विद्या या विमुक्तये

જે વિદ્યાથી ધર્મને સાચવી શકીએ તે જ વિદ્યા. આ વિદ્યાપીઠમાં એ જ સૂત્ર સ્વીકારવામાં આવેલું છે. તે સૂત્ર મને બહુ સરસ લાગ્યું છે. सा विद्या या विमुक्तये—જેનાથી મુક્તિ મળે તે વિદ્યા. મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક મુક્તિ દેશને પરાધીનતામાંથી છૂટો કરવાની તે. એ થોડા વખતને માટે હોય. બીજી મુક્તિ સદાને સારુ છે. મોક્ષ કે જેને પરમધર્મ કહીએ તે મેળવવો હોય તો દુન્યવી મુક્તિ પણ હોવી જોઈએ જ. અનેક ભયમાં રહેલો માણસ નિરંતરનો મોક્ષ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો. નિરંતરનો મોક્ષ મેળવવો હોય, પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો નજીકનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે. જે વિદ્યાથી આપણી મુક્તિ દૂર જાય છે તે વિદ્યા ત્યાજ્ય છે, તે વિદ્યા

રાક્ષસી છે, તે વિદ્યા અધર્મ્ય છે. સરકારી વિદ્યાલયમાં મળે છે તે વિદ્યા ગમે તેવી હોય તોયે ત્યાજ્ય અને રાક્ષસી એવી સરકાર મારફત મળતી હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

માબાપના આજ્ઞાપાલનમાં વિવેક

વિદ્યાર્થીઓએ માબાપ પ્રત્યે કેમ વર્તવું, તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું કે નહીં એ વિષે હવે હું વિદ્યાર્થીઓને કહીશ. તમારો પરમ ધર્મ છે કે તેમની આજ્ઞાનું સુંદર રીતે પાલન કરવું. પણ માતાપિતાની આજ્ઞાના કરતાં પણ તમારા અંતરનો નાદ વધારે છે. તમારા અંતરનો નાદ જો તમને એમ સંભળાવે કે માબાપનાં વચન કેવળ નબળાઈનાં જ છે, સરકારી શાળા છોડવી એમાં તમારો પુરુષાર્થ રહેલો છે, તો માતપિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ તમે સરકારી શાળાને છોડજો. પણ એવો અંતરનો નાદ કોને હોય? મેં આગળ ઘણી વાર કહેલું છે તે જ ફરીથી કહું છું કે જે માણસની અંદર વિનય ભર્યો હોય, જેણે હમેશાં આજ્ઞાનું પાલન કર્યાં કરેલું હોય, જેણે નીતિના કાયદા સમજી લીધા હોય અને પાળ્યા હોય, તે જ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે. જે દયાધર્મને પોતાના જીવનમાં પ્રધાનપદ આપે છે, જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરીને પોતાની ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ મેળવ્યો છે, જેણે નથી પોતાના હાથપગ મેલા કર્યા કે નથી પોતાના મનને મેલું કર્યું, જેણે અસ્તેયવ્રતને પાળ્યું છે, જેણે અનેક પ્રકારના લોચા ભેગા કરીને પરિગ્રહ નથી કર્યો, તે જ કહી શકે કે મારા અંતરનો આ અવાજ છે. તમે ગાંધીનો અવાજ લઈને તમારાં માબાપ પાસે ન જજો. તમારો પોતાનો જ અવાજ લઈને તમે તમારાં માતાપિતા પાસે જજો અને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને કહેજો કે અમારાથી તમારી આજ્ઞા નહીં પળાય.

એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યું કે મેં માબાપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને સરકારી શાળા તો છોડી, પણ હવે રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં મારે ન જવું એમ તેઓ કહે છે. મેં તેને સલાહ આપી કે એ આજ્ઞાનું તો તમે જરૂર પાલન કરો. માબાપને લાગતું હોય કે નવા વિદ્યાલયમાં મળશે તે વિદ્યાથી નુકસાન થવાનું છે અને તેથી એ વિદ્યાને રોકવા ઇચ્છે તો તેવું ઇચ્છવાનો તેમનો હક છે, અને એવી આજ્ઞા માનવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. માબાપ નવી વસ્તુથી, જો તે તેમને ખોટી લાગે તો, છોકરાંને રોકી શકે છે. મેલ ઉપાડવાની ફરજ તેઓ ન પાડી શકે. દરેક વિદ્યાર્થીએ આ બાબતમાં પોતાનો ધર્મ શો છે તે જોઈ લેવો, અને ત્યાર પછી જે પોતાનું કર્તવ્ય લાગે તે માબાપ કે સરકાર કોઈ પણ વિરોધ કરે તોપણ કરવું. તેમ કર્યા વિના દેશ ચડી નહીં શકે.

હવે હું તમને મુંબઈમાં બનેલા એક બનાવ વિષે કહું છું. ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શરમ શરમના પોકાર કર્યા. તેવા અવાજ કરનારાઓમાં ભાઈ નિમકર પણ હતા. મુંબઈની સભામાં મેં મિસિસ બેસંટના અપમાન ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. જેમણે અસહકારનો અંગીકાર કર્યો છે તેવા કોઈ વિદ્યાર્થી પાસેથી હું શાન્તિનો ભંગ જોવાને ન ઇચ્છું. અસહકાર કરનારે તેનાં ત્રણ પદનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેમાં પહેલું પદ છે કે શાન્તિને તમે હૃદયમાં નોંધી રાખજો કે નથી આપણે શાન્તિનો ભંગ કરવો, નથી કોઈને ગાળ દેવી, નથી ગુસ્સો કરવો, નથી કોઈને તમાચો મારવો કે નથી શરમ શરમના અવાજો કરવા. એમ થાય ત્યાં સુધી કોઈનાથી આ લડતમાં ન જોડાઈ શકાય. મેં ભાઈ નિમકરને કહ્યું કે તમે શાન્તિનો ભંગ કર્યો છે. તમને મિસિસ બેસંટે કે ભાઈ પુરુષોત્તમદાસે કે ભાઈ સેતલવાડે ભલે ગમે તેટલો આઘાત પહોંચાડ્યો હોય, છતાં 'શેમ શેમ' કરવું એ તમારો ધર્મ ન હતો. તમારો ધર્મ તો એ હતો કે શાન્ત રહેવું અથવા શાંતિપૂર્વક સભામાંથી ચાલ્યા જવું. ભાઈ નિમકર મારી વાત સમજી ગયા અને તેમણે ભરી સભામાં તે માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને પોતાની બહાદુરી બતાવી આપી. જે પોતાની ભૂલો કબૂલ કરે ને તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરે તે ખરો બહાદુર છે. એમ કરીને ભાઈ નિમકર આગળ વધ્યા છે.

અસહકારનાં ત્રણ પદ

તે જ પ્રમાણે તમારી પાસેથી — ગુજરાત કૉલેજમાં જાઓ છો તેમની પાસેથી તેમ જ આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થયા છો તેમની પાસેથી — ઇચ્છું છું કે તમે તમારો ધર્મ ન મૂકો. અસહકારની પ્રતિજ્ઞાનાં ત્રણ પદ છે. પહેલું પદ છે શાંતિ. અસહકાર શાંતિમય, તલવાર વિનાનો હોવો જોઈએ. જીભ પણ તલવાર છે, હાથ પણ તલવાર છે અને લોખંડનો ધારવાળો ટુકડો પણ તલવાર છે. બીજું પદ તાલીમ કે સંયમ છે, અને ત્રીજું યજ્ઞ છે. આપણે વિશુદ્ધ હોઈએ ત્યારે યજ્ઞ — બલિદાન કરી શકીએ. બલિદાન આપ્યા સિવાય કોઈ પવિત્ર — વિશુદ્ધ બની શકે નહીં અને વિશુદ્ધ ન બનો ત્યાં સુધી તમે તમારી શાળા ન છોડજો. અહીં આજ સત્તાવીસ સાત વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમાંથી — પાંચ જ વિદ્યાર્થીઓ હોય તો તેટલાથી પણ વિદ્યાપીઠ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. તેનો પાયો પવિત્ર હશે તો એ પાયાની ઉપર સ્વરાજ્યની સ્થાપના થશે. જેણે પોતાની વિશુદ્ધિ કરી નથી તે આ પવિત્ર પાયાની વિશુદ્ધતામાં ઉમેરો કરશે નહીં, પણ તેને નામોશી લગાડશે. માટે આ મહાવિદ્યાલયમાં દાખ થવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓને હું કહું છું કે

તમે આ અસહકારનાં ત્રણે પદોનું પાલન કરવા ન ઇચ્છતા હો તો તમે તેનો ત્યાગ કરજો.

માબાપોને

આ સભામાં આવેલાં માબાપોને હું કહું છું કે તમે રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં હાજર હતાં. તેના ઠરાવો તમે ઊંચા હાથ કરીને પસાર કર્યા છે, તમે કોંગ્રેસને પણ માનનારા છો, તમે તમારી જવાબદારી સંપૂર્ણ રીતે સમજજો. તમે તમારા છોકરા ઉપર આઘાત ન કરો. તમે હિંદુસ્તાન ઉપર આઘાત ન કરો, તમારાં દીકરા દીકરી યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવશો નહીં, પણ તેમને આશીર્વાદ આપજો અને આ રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયમાં તમારા આશીર્વાદ સહિત મોકલજો. તેમ નહીં કરો તો તમે તમને પોતાને લજાવશો, ગુજરાતને લજાવશો, ગુજરાત અને તેથી હિંદુસ્તાન નબળું છે એમ સિદ્ધ કરશો.

ઉપસંહાર

ગુજરાતે આજ લગી રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં કદાપિ આટલો ભાગ નથી લીધો. આજે ગુજરાતે હવે રાજ્યપ્રકરણમાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેનો તે નિશ્ચય ચાલુ રહો અને તેથી ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં ઉજ્જ્વળ થાઓ. તમારામાં સત્ય કે વીરતા આવી હોય, તો તમે તેને અવશ્ય પોષજો. એટલી શક્તિ ઇશ્વર તમને આપો એવી પ્રાર્થના કરીને હું વિરમું છું.

કાશીક્ષેત્રમાં

૨૬–૧૧–'૨૦

ગાંધીજીની કાશીની મુલાકાત તરફ સૌનું ધ્યાન ચોંટી રહ્યું હતું 'હિંદુ વિદ્યાપીઠમાં શું થશે? પંડિતજીને ગાંધીજીની મુલાકાતથી આઘાત તો ન પહોંચે? — તેમની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિ વધુ નબળી તો ન બને?' — આવા આવા સવાલો ઘણાને થયાં જ કરતા હતા કેટલાક મિત્રો તરફથી ગાંધીજીને સૂચના પણ કરવામાં આવી કે પંડિતજીની પ્રકૃતિ તરફ જોતાં હાલ તેમણે ત્યાં જવાનું માંડી વાળવું. પણ ગાંધીજીએ તાર કરીને ત્રણ ચાર ઠેકાણેથી ખબર મંગાવી હતી, અને પંડિતજીનો પોતાનો તાર જ્યારે એવો આવ્યો કે 'જ્યારે આવો ત્યારે આવકાર છે,' ત્યારે ગાંધીજીએ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગાંધીજી બનારસમાં જઈને આવ્યા પણ ખરા. બે ભાઈઓ ભાઈઓ ભુજે ભેટે, પોતાના મતભેદ માટે બે આંસુ પાડે અને પ્રેમપૂર્વક જુદા પડે તેમ ગાંધીજી અને પૂજ્ય પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી વચ્ચે થયું. કાશીજીમા જે શાંતિ અને પ્રસન્નતાથી કાર્ય આટોપાયું તેનું પૂ પંડિતજી, પૂ આનંદશંકરભાઈ અને ગાંધીજી એ

ત્રણે વચ્ચે રહેલો અખંડ પ્રેમ એ એક જ કારણ કહેવાય. વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં શું કરશે, કેટલા વિદ્યાર્થીઓ પાઠશાળા છોડશે એ આજે ન કહી શકાય, પણ કાશીજીમાં વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને પંડિતજી વચ્ચે જે ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા થઈ તેનું પરિણામ વાતાવરણને વિશેષ સ્વચ્છ કરનારું જ આવ્યું છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

પણ આ સામાન્ય વિવેચન છોડીને હવે ગાંધીજીનાં વિદ્યાર્થી પ્રત્યે થયેલાં ભાષણો તરફ વળીએ:

એક સૂર

જેમણે ગાંધીજીનાં બે દિવસનાં ભાષણો સાંભળ્યાં છે તથા પંડિતજીનું ભાષણ સાંભળ્યું છે તેમણે ત્રણે ભાષણોને એકે અવાજે અલૌકિક કહ્યાં છે. ગાંધીજીનાં અને પંડિતજીના ભાષણની ખૂબી તો એ કહેવાય કે આ બન્ને વચ્ચે વિવાદને બદલે ભારે સંવાદ હતો, બે સૂર સંભળાવાને બદલે બંનેથી એક જ સૂર ઉત્પન્ન થતો, એક બીજાનું પૂરક હતું.

પહેલે દિવસે વિદ્યાલયની પાસે આવેલી 'નોનકોઑપરેશન ગ્રાઉન્ડ્સ' ઉપર ગાંધીજી સવારના પહોરમાં લગભગ સવા કલાક સુધી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે બોલ્યા. એનો આખો હેવાલ આપવો કઠણ છે. ગાંધીજીને એ બતાવવાનો મને વખત નથી રહ્યો. છતાં મેં એની નોંધ લીધેલી છે એટલું જણાવી દઈને એનો આપી શકાય તેવો હેવાલ હું નીચે આપું છું:

તમને બહેકાવવા નથી આવ્યો

થોડા મહિના ઉપર તમને મેં સંયમ ઉપર કેટલુંક કહેલું. આજે પણ તમારી આગળ, મારા હિસાબે, હું સંયમની જ વાત કરવા આવ્યો છું. આજકાલ એમ કહેવાય છે કે હું વિદ્યાર્થીઓને બહેકાવી રહ્યો છું. મારી જવાબદારી સમજતો છતાં હું કહું છું કે કોઈને હું બહેકાવવા નથી માગતો. હું વિદ્યાર્થીઓને બહેકાવી શકું જ નહીં. હું પણ એક વિદ્યાર્થી હતો, અને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પણ જે કામ કરતો હતો તે અદબથી કરતો હતો. વળી હું ચાર પુત્રોનો પિતા છું, અને સેંકડો છોકરા મારી પાસે આવી ગયા છે જેમનો પિતારૂપ હોવાનો હું આજે પણ દાવો કરી રહ્યો છું આવો હું રહ્યો ત્યાં મારા મોંમાંથી બહેકાવવાનાં વચનો ને જ નીકળે.

મારાં વચનોમાં અવિવેક નથી

પણ આજે તો જમાનો એવો છે કે હું જે કાંઈ કરી રહ્યો છું તેમાં વડીલો માને છે કે હું તેમને અન્યાય કરી રહ્યો છું; તેમને લાગે છે કે જે સંયમના આગ્રહનો હું દાવો કરું છું તેમાં પણ હું જરા ચલિત થયો છું; અને

જે વિવેકનો દાવો કરતો આવ્યો છું તે વિવેક પણ મારી આજની ભાષામાં રહેલો નથી. આ બધી વાતોનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું, પણ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે હું અવિવેકી ભાષા નથી વાપરતો. હું જે કહું છું તે શાન્તિથી, ખૂબ વિચારપૂર્વક કહું છું. વાત એ છે કે હું ગયા ડિસેમ્બરમાં જે ભ્રમણામાં હતો તે મારી ભ્રમણા ભાંગી ગઈ છે અને તેને લીધે આજે અગાઉના કરતાં મારા મોંમાંથી બીજી ભાષા નીકળે છે. પણ જે વસ્તુ જેવી છે તેવી જ હું તેને જણાવી રહ્યો છું. જે વસ્તુને ગંદી દેખું તેને ગંદી ન કહું તો સત્યનો ભંગ થાય, અવિવેક થાય. જે વસ્તુ જેવી છે તેવી બતાવવામાં વિવેકનો ભંગ નથી, સત્યનું પાલન છે. જોકે એકાન્તિક સત્ય તો મૌનમાં જ રહ્યું છે, છતાં ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડે છે ત્યારે તો તેમાં સંપૂર્ણ સત્ય ત્યારે જ આવે કે જ્યારે હું સ્થિતિને જેવી જોઉં છું તેવી ને તેવી તમારી સામે આલેખું.

પંડિતજી મારા વડીલ બંધુ છે

પંડિતજીનું એક વ્યાખ્યાન 'લીડર'માં આવ્યું છે. તે તેમની સંમતિ પછી છપાયું છે એમ જોઉં છું. તેમાં એક વાક્ય વિષે હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, તે એ કે 'બધું જોઈ વિચારી તમને તમારો અંતરાત્મા કહે તે પ્રમાણે વર્તશો.' હું પણ એ જ વાત કહેવા માગું છું. અને તમને અંતરાત્માના અવાજ વિષે કાંઈ પણ શક હોય, તમારા દિલમાં તમે નિર્ણય ન કરી શકતા હો તો તમે મારું ન માનશો, બીજા કોઈનું ન માનશો, કેવળ તમારા પૂજ્ય ભાઈસાહેબ પંડિતજીનું જ માનશો. માલવિયાજીથી વધારે મોટા ધર્માત્મા મેં જોયા નથી. હિન્દુસ્તાનની એમની સેવાના કરતાં વધારે સેવા કરી હોય એવો કોઈ હિન્દી હું આજે બીજો જીવંત જોતો નથી. પંડિતજી અને હું — એ બે વચ્ચે કેવો સંબંધ છે? હું તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો ત્યારથી તેમનો પૂજનારો છું. મારાં દુઃખો મેં અનેક વાર એમની આગળ સુણાવ્યાં છે અને મેં એમની પાસેથી આશ્વાસન મેળવ્યું છે. એઓ તો મારા વડીલ બંધુ સમા છે.

અંદેશો હોય તો પંડિતજી કહે તેમ જ કરજો

આવો અમારો સંબંધ છે. એટલે હું તો તમને એમ કહી શકું કે જો તમારું દિલ એવો જ અવાજ કાઢે કે ગાંધી કહે છે તે જ સત્ય વાત છે તો જ હું તમને કહું છું તે કરજો. પણ તમને લાગે કે બંને આપણા આગેવાનો છે, બંનેની વાતોમાંથી એકની પસંદગી કરવાની છે, તો તમે પંડિતજી કહે તેમ જ કરજો. તમને જરા પણ અંદેશો હોય તો મારી વાત

તમે ન કરશો; બલ્કે તેમ કરવામાં તમારું બૂરું છે. પંડિતજી એ વિદ્યાપીઠના ગુરુવર્ય છે; પંડિતજીએ એની સ્થાપના કરી છે; પંડિતજી એના આત્મા છે; અને તેમનો આદર કરવો એ આપણો ધર્મ છે. આ બાબતમાં હું પંડિતજીની ભૂલ જોઈ રહ્યો છું તે વિષે તમને લેશમાત્ર પણ શંકા હોય તો તમે મારી વાત કબૂલ ન કરશો. મારી પાસે એક સજ્જન આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે, 'તમે કાશી જશો પણ પંડિતજીની તબિયત એવી છે કે તમારી મુલાકાતથી તેમને સખત આઘાત પહોંચશે અને પંડિતજીને ખોઈ બેસવાનો વખત આવશે. તમારી મુલાકાત પંડિતજીનો નાશ તો ન કરે?' પંડિતજીનો નાશ કરવાવાળો હું કોણ? પંડિતજીના આત્માનું હનન કરવું એ અર્થ હોય તો તે તો અશક્ય છે. પણ પેલા સજ્જનને મારા કાશી જવામાં પંડિતજીનું મૃત્યુ રહેલું લાગ્યું. તેઓએ કહ્યું, 'છોકરાઓ તમારું કહેલું માનશે; વિદ્યાપીઠમાંથી નીકળશે, પંડિતજીને પોતાનું જિંદગીનું કામ બરબાદ થઈ ગયેલું દેખાશે અને તેથી તેમનો દેહ પડશે.' મને આથી કંઈક હસવું આવ્યું. મને એમ થયું કે એ સજ્જન પંડિતજીને ઓળખતા નથી. પંડિતજી કાંઈ નામર્દ નથી કે આવી વાતમાં પ્રાણ તજે.

પંડિતજીનો વિદ્યાલયના કરતાં હિંદ વધારે પ્રાણ છે

પંડિતજીનો પ્રાણ વિદ્યાલય છે એ ખરું. પણ મને તો એમનો પ્રાણ હિંદુસ્તાન વધારે લાગે છે. પંડિતજી આશાવાદી પડ્યા છે. પંડિતજીનું સાચું મંતવ્ય છે કે હિંદુસ્તાનનું બૂરું કોઈથી નથી થઈ શકવાનું, હિંદુસ્તાનની લગામ કોઈના હાથમાં નથી, પણ ઈશ્વરના હાથમાં છે, અને તેનું ભલું કરનારો ઈશ્વર બેઠો છે. છતાં પંડિતજીને મેં તો તાર કર્યો અને પંડિતજીએ મીઠા શબ્દોમાં મને કાશી બોલાવનારો જવાબ વાળ્યો.

પંડિતજીને એમ લાગી ગયેલું છે કે તમે કેટલાક જણ વિચાર વિના પગલાં લઈ રહ્યા છો, અને વિચાર વિના તમે કાંઈ કરશો તો સ્થાનભ્રષ્ટ થશો. પણ તમને એમ લાગે કે આ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરવો એ પાપ છે તો તમે એને તરત છોડજો, અને પંડિતજી તમને આશીર્વાદ આપશે. પણ તમારો આત્મા પ્રજ્વલિત ન હોય તો તમે પંડિતજીનું જ સાંભળજો.

અંતરાત્માનો અવાજ કોને કહેવો?

જ્યારે તમારું કાર્ય સ્વચ્છ હોય, તેનો હેતુ સ્વચ્છ હોય, તેનું પરિણામ સ્વચ્છ હોય, ત્યારે જ તે અંતરાત્માથી પ્રેરાયેલું હોઈ શકે. પણ તેના ઉપર બીજો નિર્બંધ શાસ્ત્રોએ મૂકેલો છે. જે સંયમી છે, જે અહિંસા, સત્ય અને અપરિગ્રહનું પાલન કરનારો છે તે જ કહી શકે કે મને અંતરાત્માનો

આદેશ થયો છે. તમે બ્રહ્મચારી ન હો, તમારા દિલમાં દયા ન હોય, મર્યાદા ન હોય, સત્ય ન હોય તો તમે કોઈ કાર્યને અંતરાત્માના અવાજથી પ્રેરાયેલું નથી કહી શકતા. પણ મેં વર્ણવ્યું તેવું તમારું દિલ હોય, તમે પશ્ચિમી ઢંગનો ત્યાગ કરેલો હોય, તમારા સ્વચ્છ હૃદયમંદિરમાં પ્રભુનો વાસો હોય, તો તમે તમારા માબાપનો પણ સવિનય અનાદર કરી શકો છો. તે સ્થિતિમાં તમે સ્વતંત્ર છો એટલે પગલું લઈ શકો છો. પશ્ચિમમાં સ્વેચ્છાચારનો ધો ચાલી રહ્યો છે તે મને ખબર છે. પણ હું હિન્દુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓને સ્વેચ્છાચારી નથી બનાવવા માગતો. આ પવિત્ર કાશીક્ષેત્રમાં, આ પવિત્ર સ્થળમાં, હું તમને સ્વેચ્છાચારી બનાવવા માગતો હોઉં તો હું મારા કાર્યને લાયક નથી.

શાળાઓ શું કામ છોડવી?

હું છોકરાઓને કેમ સમજાવી રહ્યો છું કે શાળા છોડવાનો તમારો ધર્મ છે? હું શું તમારું અભ્યાસી જીવન નષ્ટ કરવા માગું છું? નહીં. હું આજ સુધી અભ્યાસી જીવન ગાળું છું, વિદ્યાર્થી છું. પણ હું કહેવા માગું છું કે જેને સ્વતંત્રતાની તાલીમ નથી મળી — અને ખચીત તે મિલકૃત 'Liberty' ના અભ્યાસથી નથી મળતી — તે સ્વતંત્ર નથી કહેવાતો. તમારી તાલીમ અરબસ્તાનના છોકરાઓ કરતાં પણ નપાવટ છે. એ તરફથી આવેલા એક માણસે મને કહેલું કે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓની તાલીમના ચોથા ભાગ જેટલી પણ તાલીમ આપણા વિદ્યાર્થીઓની નથી. અરબસ્તાનનો એક પણ વિદ્યાર્થી એવો નથી કે જે આ સલ્તનતને સ્વીકારી શકે. ત્યાં તેમને ટપાલ, તાર અને ટ્રામ આપવા કાઢ્યાં, એરોપ્લેનો દાખલ કરવાની લાલચ આપવામાં આવી, જે રેતીમાં ખીચડી મૂકતાં ઘડીમાં ચડી જાય તે રેતીને ઠંડી કરી આપીશું એવું પણ કહેવામાં આવ્યું, તાલીમ આપવા સારુ તાલીમની ભારે શાળાઓ ખોલવાની લાલચ આપવામાં આવી; પણ ત્યાંના છોકરાઓ કહે છે કે અમારે એ નથી જોઈતી. ત્યાંનાં વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ધાર્મિક તાલીમ છે. તમારે એવી ધાર્મિક તાલીમની જરૂર છે. તમે જે સંજોગોમાં ભણો છો તેમાં મનુષ્યનો ડર રાખવો પડે એવી જ તાલીમ મળી શકે છે. પણ હું તો મનુષ્યનો ડર છોડી ઈશ્વરનો ડર રાખતાં શીખ્યો હોય તેને ખરો એમ. એ. કહું. તમારામાં એટલું જોર આવે કે આજીવિકા માટે તમારે કોઈની આગળ હાથ લાંબો કરવાની જરૂર ન રહે, ત્યારે તમારી કેળવણી બરોબર કહેવાય. જ્યારે તમને ઊગી જાય કે આ દુનિયામાં જ્યાં સુધી મારા હાથપગ સાબૂત છે ત્યાં સુધી આજીવિકા મેળવવા મારે ક્યાંયે વીલું મોઢું કરવું નથી ત્યારે તમારી કેળવણી બરોબર કહેવાય.

જનકની પુણ્યભૂમિમાં સત્તુ

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ કરોડ લોકોને દિવસમાં પેટપૂર ખાવાનું નથી મળતું. બિહારમાં સત્તુ નામનો નિઃસત્ત્વ ખોરાક ખાઈને પ્રજાનો મોટો ભાગ રહે છે. એ સત્તુ — મકાઈનો લોટ પાણી અને લાલ મરચાં સાથે ગળે ઉતારતા જ્યારે મેં લોકોને જોયા છે તે વેળા મારી આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો છે. તમને તેવું ખાવાનું મળે ત્યારે તમે કેટલા દિવસ ગુજારી શકો વારુ? એ રામચંદ્રજીની ભૂમિમાં — જનક રાજાની પુણ્યભૂમિમાં લોકોને આજે ખાવા ઘી નથી મળતું, દૂધ સરખું નથી મળતું. આવી સ્થિતિમાં તમારાથી નિરાંતે કેમ બેસી શકાય? દરેક જણ મૅક્સ્વિની થઈ શકીએ એવી તાલીમ આપણને ન હોય તો તે તાલીમમાં કશો અર્થ નથી. તમને આઝાદીથી ખાવાનું ન મળે તો ભૂખ્યા મરી આઝાદ રહેવાની તાકાત આવે.

હું સાંભળું છું કે અરેબિયા અને મેસોપોટેમિયાના છોકરાઓમાં એ તાલીમ છે. તે અંગ્રેજો સામે બાથ ભીડવાવાળા છે. ત્યાં તો શસ્ત્રબળ પડેલું છે. આપણે ત્યાં તે નથી. પણ હિંદુસ્તાનની સત્યવૃત્તિમાં ભારે આત્મિક શક્તિ પડેલી છે, તેથી જ આપણે અત્યાચારને હઠાવી શકીએ એમ છીએ. અસંતનો ત્યાગ કરવાનો તુલસીદાસજીનો ઉપદેશ છે. આ સલ્તનત રાક્ષસી છે એમ હું કહું છું, એટલે તેનો ત્યાગ એ આપણો ધર્મ છે. ત્યાગ કરવો એટલે હિજરત કરવી એવું જ થાય. પણ તેટલું કરવાનું હું નથી કહેતો. ત્યાગ કરીને આપણે ક્યાં જઈએ? હિંદી મહાસાગર યા બંગાળી ઉપસાગરના પેટ સિવાય તો હું ક્યાંયે આશરો નથી જોતો. પણ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે અસંતોનો સદંતર ત્યાગ ન કરી શકો તો તેનાથી થોડા દૂર રહો. રાવણનાં પકવાન્નો તથા દાસીઓનો ત્યાગ કરી અશોકવાટિકાનાં કેવળ ફળફૂલથી નિર્વાહ કરનારાં સીતાજીના જેવો શાંતિમય અસહકાર કરવાની તાકાત તમારામાં ન આવે તો હિંદુસ્તાન ફના થઈ જાય, ગુલામીમાં સબડયાં જ કરે એ વિષે મને લેશ શંકા નથી.

સલ્તનત વર્ષો થયાં હિંદનું નખોદ વાળી રહી છે

આ સલ્તનત રાક્ષસી કેમ છે તેનાં કારણોમાં હુ ઊતરવા નથી માગતો. પણ પંજાબના અત્યાચારો કરનારી, છ છ સાત સાત વર્ષનાં બાળકોને તાપમાં ચલાવી મારી નાખનારી, ઓરતોની લાજ લેનારી અને જે અમલદારોએ આ અત્યાચારો કર્યા તેમણે કંઈ ગુના નથી કર્યા, તેમણે તો સલ્તનતને બચાવી, એમ કહેનારી સલ્તનતના તાબાની શાળા-પાઠશાળામાં ભણવું મારે મન મોટામાં મોટો અધર્મ છે. મારા વડીલ બંધુ પંડિતજીને એ ધર્મ લાગે છે. મને મારાં

શાસ્ત્ર એવું નથી ભણાવતાં. રાવણના હાથથી હું ગીતા નથી શીખી શકતો, કુરાન નથી શીખી શકતો, બાઇબલ નથી શીખી શકતો. ગીતાનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અધ્યયન કર્યું હોય તેની પાસે શીખું. દારૂ પીનારા પાસે કેમ શીખી શકું ? મારો આત્મા કેટલો સળગી રહ્યો છે તેનો તમને હું ખ્યાલ નથી આપી શકતો. આ સલ્તનતની મેં ત્રીસ વર્ષ સેવા કરી. તેમાં કાંઈ બૂરું કર્યું એમ કહેવા હું માગતો નથી. માત્ર હવે હું એને સેવા આપી શકતો નથી; કારણ કે પંજાબના અત્યાચારો જોયા છે. એટલું જ નહીં પણ હું એ પણ જોઈ શકું છું કે આ સલ્તનત કેટલાંયે વર્ષો થયાં હિંદનું એવું નખોદ વાળી રહી છે કે જેની સરખામણીમાં પંજાબના અત્યાચાર કાંઈ વિસાતમાં નથી. તમારા જેવડો હું હતો ત્યારે દાદાભાઈ નવરોજજીનું 'Poverty and the Un-British Rule in India' મેં વાંચેલું. તેમાં જે Progressive drain — ઉત્તરોત્તર વધતું જતું દ્રવ્યશોષણ સાબિત કરેલું છે તે આજે ઓછું થયું છે ? લશ્કરી ખર્ચ વધતું ગયું છે કે નહીં ? પેન્શનોમાં તણાતાં નાણાં વધ્યાં છે કે નહીં ? આનો જવાબ જો 'હા' હોય તો હું કહું છું કે લૉર્ડ સિંહ જેવા ભલે ગવર્નર થાઓ—અરે પંડિતજી જેવાને વાઈસરૉય બનાવવામાં આવે તોપણ—તેને સલામ કરવા હું ન જ જાઉં. ખરી સ્થિતિ એ છે કે આ રાજપ્રથા નીચે આપણી ગુલામી વધતી જ ગઈ છે. અને ગુલામ જ્યારે ગુલામીની શૃંખલાની ચમક જોઈને મુગ્ધ થાય ત્યારે તેની ગુલામી સંપૂર્ણ થઈ કહેવાય. પાંત્રીસ વર્ષ ઉપર જે ગુલામી હતી તેના કરતાં આજે આપણામાં વધારે ગુલામી છે એમ હું કહું છું. આપણે વધારે હતાશ બનતા ચાલ્યા છીએ, આપણામાં નામર્દાઈ વધતી ગઈ છે; એટલે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ હું કહું તો જરૂર કહું કે આપણામાં ગુલામી વધતી જાય છે.

સલ્તનતે હિંદુસ્તાનને નાપાક બનાવી દીધું છે

બાબુ ભગવાનદાસના વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનનો એક ભાગ મારી સ્મૃતિમાં આવ્યાં જ કરે છે. તેમણે કહ્યું છે કે, આપણા રાજ્યાધિકારીઓ જ્યારે વણિક બનીને રાજ્ય કરે, અને વણિક બનીને જ નહીં, પણ જ્યારે ભાંગગાંજા જેવાં નશાનાં સાધનનો વેપાર કરે ત્યારે તે અધમ બને છે. તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ સલ્તનતે હિંદુસ્તાનને નાપાક બનાવી દીધું છે. આબકારીખાતુ વધતુ જ જાય છે. ગોખલેજી જેવાએ શાળાઓ વધારવાનો અવાજ કાઢ્યો હતો. પણ સ્થિતિ એ છે કે સન ૧૮૫૭માં પંજાબમાં જ્યારે ૩૦,૦૦૦ શાળાઓ હતી ત્યારે આજે ત્યાં ૫૦૦૦ છે. સરકારે એ શાળાઓને હઠાવી. સરકારનામાં યોજનાશક્તિ છે. આપણામાં યોજનાશક્તિ છે ? પણ આપણને તો તેમણે ભ્રમણામાં રાખ્યા છે. એ લોકો આપણને

સ્વરાજનો શો પાઠ શીખવતા હતા? ધારાસભામાં જઈને આપણે સ્વરાજનો પાઠ શીખીશું? સ્વરાજશક્તિ શીખવા માગતા હો તો આરબો પાસે જાઓ, બોઅરો પાસે ચાલ્યા જાઓ. હું તો કહું છું કે આપણામાં સ્વરાજશક્તિ આજે પણ છે, પણ આપણે સિંહ છતાં પોતાને બકરાં માની બેઠા છીએ. જેનામાં આત્મા છે તેને કોણ ડરાવી શકે? આ ભાવના તમારામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તમને ખરી તાલીમ મળી. એ તાલીમ પ્રથમ લીધા પછી જ તમે બીજી સામાન્ય તાલીમ લઈ શકો. આજે તો તમારી બેડીઓને વધારે જકડે એવી તાલીમ તમે લઈ રહ્યા છો. ડિગ્રીઓ ઉપર મુગ્ધ હોવાને લીધે આપણે આજે કહી રહ્યા છીએ કે અમારે ચાર્ટર જોઈએ છે. આ ઝાડો નીચે આપણે નથી ભણતા તેનું કારણ શું? આવાં ભવ્ય મકાનો આપણને શા સારુ જોઈએ? દેશમાં જ્યાં કેટલાયે માણસોને પૂરું ખાવા નથી મળતું, જ્યાંની સ્ત્રીઓ બદલવાનું બીજું વસ્ત્ર ન હોવાને લીધે દિવસના દિવસ સ્નાન કરી શકતી નથી, ત્યાં તમને જ્ઞાન મેળવવા માટે મોટી મહેલાતો જોઈએ? જો તેમ હોય તો તમે અસહકારને ભૂલી જાઓ. તમને દેશને માટે દર્દ હોય, મારામાં જે આગ સળગી રહી છે તે તમારામાં સળગી રહી હોય તો મકાન બકાનની વાત ભૂલી જાઓ, અને હું કહું છું તેવો અસહકાર કરો. જો તમે તેમ કરશો તો જે પ્રતિજ્ઞા મેં બીજે સ્થળે કરી છે તે હું આ પવિત્ર સ્થળમાં પાછી કરું છું કે એક વર્ષમાં આપણને સ્વરાજ મળશે.

આ ભભકતી આગમાંથી હઠી જાઓ

પણ ફરી ફરીને કહું છું કે તમે તમારા ધર્મને પિછાનો તો જ એ મળે. હર્ષનાદો કર્યે એ ન મળી શકે. હું આ વાતો કેમ કરી રહ્યો છું? મારે ધનદોલત નથી જોઈતાં, માનઅકરામ નથી જોઈતાં, હિંદુસ્તાનનું રાજ નથી જોઈતું; મારે તો હિંદુસ્તાનની આઝાદી જોઈએ છે. મને બધા કહે છે કે તમે બીજાની સાથે મળી જાઓ. પણ હું મળી નથી જઈ શકતો; મારા હૃદયનો મત છોડીને હું એક નથી થઈ શકતો; અંતરાત્માનો અવાજ તરછોડીને હું એક નથી થઈ શકતો; સિદ્ધાંતની વાતને છોડીને મળવા નથી માગતો. સિદ્ધાન્તની વાત એ છે કે સ્વરાજ મેળવવું હોય તો પ્રત્યેક જણે આઝાદ થવું જોઈએ. તમે જેમ સામેનાં ઝાડોને જુઓ છો, તેમ તમારો અંતરાત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવે કે આ સલ્તનત રાક્ષસી છે, અહીં ભણવું એ પાપ છે, લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સુધ્ધે તેટલું કહે કે 'અમારો કાંઈ કબજો નથી,' પણ ગુપ્ત રીતે તે પોતાની અસર ચલાવી શકે છે. જો તમને એમ લાગી જાય કે આ સલ્તનતની પાસે બેવફાઈ છે, તો તમે એક ક્ષણ પણ આ નિશાળમાં ન રહેજો, એની ગંધ પણ ન લેજો.

હું તમને કહું છું કે આ ભભકતી આગમાંથી હરી જાઓ અને બધાય જોખમો ઉપાડો. મને બીજો પ્રશ્ન ન પૂછશો. વિદ્યાર્થીઓ શું કરે એમ ન પૂછશો. પ્રોફેસરો નથી, મકાનો નથી, ક્યાં શીખશું એમ ન પૂછજો. તમારામાં તાકાત હોય તો તમારા ઘરમાં ચાલ્યા જાઓ. ઘર તમારી યુનિવર્સિટી છે. તમે વિનયી થાઓ, તમે સત્યશીલ થાઓ તો તમારું ઘર તમારી યુનિવર્સિટી છે. પણ આ મંદિરો (વિદ્યાલયના મકાનો તરફ આંગળી કરીને) સાથે મુકાબલો કરવા માગશો તો તમે પડશો. આ મંદિરોની સાથે તમને આસક્તિ હશે તો તમે ભ્રષ્ટ થયા છો. આ મંદિરો અને આપણા ઘર વચ્ચે સામ્ય છે? વિલાયતમાં તો તેનું કાંઈ કે છે. પણ અહીં તે પણ નથી. અહીં તો આના મંકાનો કેવળ લૂંટના પૈસામાંથી બનેલા છે. જે સ્વતંત્ર નથી તે ઈશ્વરની પ્રાર્થના પણ સુખે નથી કરી શકતો. તમારી શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક સ્વતંત્રતા આજે જ તમે મેળવી શકો એમ છો. આ વિદ્યાલયમાંથી નીકળી નારાયણનો મંત્ર જપીશું, રામનું નામ જપીશું, તોપણ તે ભારે તાલીમ છે, એવો જેને વિશ્વાસ આવી જાય તેણે ઉપર કહેલી ત્રણે સ્વતંત્રતા મેળવી છે. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓમાં હું આ વસ્તુ ફૂંકી શકું તો હું તેમનામાંથી સ્વરાજનું લશ્કર બનાવી શકું. હું કહું છું કે આ સલ્તનતની ફૂંક જ્યાં સુધી એ પાઠશાળામાં સીધી અથવા આડકતરી રીતે અસર કરી રહી છે ત્યાં સુધી તમારે એ પાઠશાળાઓને છોડ્યે જ છૂટકો છે. પણ તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ન આવ્યો હોય તો તમે છો ત્યાં જ રહેજો.

બિનશરતે વિદ્યાલય છોડો

અહીં બસો વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાલય છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેથી મને દર્દ થાય છે. પ્રતિજ્ઞાથી દર્દ નથી થતું, પણ તે વિદ્યાર્થીઓમાં રખેને અવિશ્વાસ હોય એ વાતથી દર્દ થાય છે. તમે જો માનતા હો કે ગાંધી જાદુગર છે, તે આવશે એટલે વિદ્યાલય બનાવી દેશે, તો તે તમારી ભૂલ છે. તો તો હું તમને કહું છું કે અનારંભ એ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે. તમે આટલું વિચાર્યા વિના જો વિદ્યાલય છોડશો તો હું પાપી બનીશ. હું તો તમને કહું છું કે તમે વિદ્યાલય છોડીને ઘરમાં બેસો. આ આગમાંથી બચી જાઓ. તમારામાં આત્મવિશ્વાસ હશે તો આજે જ વિદ્યાલય બનાવી શકશો. પણ પંડિત જવાહરલાલે અને અલીગઢમાં મહમદઅલીએ કહ્યું છે તેમ શરત કર્યા વિના છોડો. સાત હજાર વાર ગરજ હોય તો છોડો, નહીં તો પાછા જાઓ. વળી છોડીને પાછા જવાના હો તો છોડશો જ નહીં. આપણા ધર્મનું પાલન ન કરીએ તો આપણો દેશ આપણો નથી. તમને — તમારી

પ્રાચીન સસ્કૃતિ અને પવિત્રતાને — હુ કહી રહ્યો છુ તેનો ખ્યાલ કરજો ફરીફરીને કહુ છુ કે તમને જરા પણ અદેશો હોય તો તમે માલવિયાજીનુ જ માનજો તેમણે આ વિદ્યાપીઠ બનાવવા પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય કર્યો છે પણ અતરાત્મા જેમ સામેની વસ્તુ ચોખ્ખી જુએ છે તેમ અહીં રહેવુ એ પાપ છે એ વાત તમને સ્પષ્ટ ભાસી જાય તો તમે છોડજો 'प्राप्त तु षोडश वर्षे पुत्र मित्रवदाचरत्' એ આપણુ શાસ્ત્રવચન છે, અને તમે સોળ વર્ષ ઉપરના હોઈ તમને મે આજે કહ્યુ તે કહેવાનો મને અખ્ત્યાર છે આવી જ તાલીમ મે મારા પુત્રોને આપી છે, અને તેમનુ કશુ નથી બગાડ્યુ. અતે તમને કહુ છુ કે તમને કાશીવિશ્વનાથ પવિત્રતા આપો, ધૈર્ય આપો, તપશ્ચર્યા આપો અને બીજી જોઈતી સામગ્રી આપો

આ ભાષણ તો વિદ્યાર્થીઓની જ જમીન ઉપર થયેલુ, પણ પડિતજીની તો ખાસ માગણી હતી કે તેમણે પોતે વિદ્યાર્થીઓને જ્યાં ઉપદેશ આપ્યો છે ત્યા જ ગાધીજી પણ તેમને ઉપદેશ આપે, એટલે બીજે દિવસે વિદ્યાલયના વિશાળ ખડમા ગાધીજીએ બોલવાનુ સ્વીકાર્યુ પડિતજી અને અધ્યાપકો પણ સૌ હાજર હતા એ ભાષણના હેવાલમા ગયા ભાષણમા આવી ગયેલી આમતોની પુનરુક્તિ હુ નહીં કરુ આરભમા અલીગઢ અને કાશીજીમા પોતાની સમક્ષ આવી પડેલા કાર્યની ગાધીજીએ તુલના કરી

અહીં બેસીને જે દશ્ય અલીગઢમા જોયુ હતુ તેનુ સ્મરણ થઈ રહ્યો છુ અલીગઢમાં ગયો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો કરી ત્યારે ત્યાના હોલમા મારે જે તેમને કહેવાનુ હતુ તે મે કહેલુ તે પ્રસગે મારી જુમ્મેદારી ભારે હતી એ મને ખબર હતી તે સસ્થા આ સસ્થાથી વધારે જૂની છે એનુ પણ મને ભાન હતુ એ પણ મને ખબર હતી કે તે સસ્થા માટે વિદ્યાર્થીઓની મહોબત પણ બહુ ભારે હતી મને એ પણ ખબર હતી કે એ સસ્થા એક મહાન મુસલમાને પેદા કરી હતી ત્યા નીડર થઈ ત્યાના વિદ્યાર્થીઓને કહેવાનુ હતુ તે મે કહ્યુ મારુ દિલ રુદન કરી રહ્યુ હતુ કે હુ આ શુ કામ કરી રહ્યો છુ? મારી આસપાસની ઇમારતો જોઈને આજે પણ મારુ દિલ રોઈ રહ્યુ છે આજે વિશેષ રુદન કરી રહ્યુ છે, કારણ તેના પ્રાણ મારા પૂજ્ય બધુ છે, જેને હુ વડીલ બધુ સમજુ છુ તેમની સલાહ લીધા વિના હુ કંઈ ન કરતો હિદુસ્તાનમા મારુ જીવન એમની સાથે રહીને વ્યતીત કરીશ એવી મારી અભિલાષા હતી આવો મારો તેમની સાથે સબધ અલીગઢમા તેવી સ્થિતિ ન હતી અલીગ૦ સસ્થાનો પ્રાણ કોણ છે તેની મને ખબર નથી

લેવાય' એ ખાતર વિદ્યાલયનો ત્યાગ કરવાનું પોતે સમજાવી રહ્યા છે એ જણાવીને ગાંધીજી બોલ્યા

હું આ સલ્તનતનો જરૂર ત્યાગ કરું, પણ તેમ કરું તો હિન્દુસ્તાનને હું જે પેગામ આપવા માગું છું તે ન આપી શકું એમ મને લાગે છે માટે જ હું આ અસહ્ય સ્થિતિમાં મારું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો છું રામણરાજ્યને વિષે તુલસીદાસે સુણાવ્યું છે તેમ હું સુણાવી રહ્યો છું કે આપણે માટે પણ આ રાવણરાજ્ય છે હું કનાની પ્રત્યેક પળે એ જ જાપ જપી રહ્યો છું કે આ સલ્તનતને હું શી રીતે હલાવી શકું યા તો સુધારી શકું એ જ ઇરાદાથી આ દેશમાં રહ્યો છું

દેશની ખાતર ઉચ્ચ શિક્ષણનુંયે બલિદાન આપો

બીજી વિદ્યા મળો યા ન મળો પણ આ વિદ્યા છોડો એમ કહી પાછું તેમણે જણાવ્યું કે, આનું સ્થિતિ માટે ખરો વૈરાગ્ય — પોતાના જેવો વૈરાગ્ય — છૂટ્યો હોય તો જ, સ્વતંત્રતા માટે કશો વિચાર કર્યા વિના દેહનો ત્યાગ કરવો એ પણ ધર્મ છે એમ લાગતું હોય તો જ વિદ્યાલય છોડજો આ વિદ્યાલયમાં ભારેમાં ભારે કેળવણી મળતી હોય સગવડો મળતી હોય, તો તેનું પણ હિન્દુસ્તાનના લાભ માટે બલિદાન કરવાની જરૂર છે

સંયમ અને વિનય

અસહકાર પરમ સંયમધર્મ છે તમારામાં અસહિષ્ણુતા હોય તો તમે અસહકારી નથી થઈ શકતા પિતામાતા પ્રત્યેના ધર્મ વિષે એટલું જ કહું છું કે તમે નિશ્ચય કર્યો હોય તો અદબથી ભારે વિનયપૂર્વક તેમની પાસે ચાલ્યા જજો, તેમની સાથે દલીલ કરજો, અને તેમની વાતથી તમારું દિલ હાલે છે એમ તમને લાગે તો જરૂર તેમની આજ્ઞાનું જ પાલન કરજો તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં વિનય માગું છું, ધર્મ માગું છું જે પ્રતિજ્ઞા લઈને તમે પાઠશાળા છોડશો તે જ પ્રતિજ્ઞાનો તમે, ધર્મપાલનને તરછોડશો તો, ભંગ કરશો માટે તમારે વિનયની તાલીમ પહેલી લેવી પડશે તમારે ભારે બલિદાન દેવાં પડશે 'ભારે' કહું છું કારણ આજની દીન દશામાં આપણે નામર્દ થઈ ગયા છીએ, અને રોટીનું સાધન તજવું એ પણ મોટું બલિદાન છે

અંતે પણ ફરી ફરીથી કહું છું કે તમને જેમના ઉપર વિશ્વાસ હોય તેવા અધ્યાપકો અને માલવિયાજીને મળીને નિશ્ચય કરીને પાઠશાળા છોડશો અને તેમનો આશીર્વાદ લેશો

પછી પંડિતજી ઊઠ્યા. તેમણે જણાવ્યું :

"તમે જે ગંભીર ભાવપૂર્ણ ઉપદેશ સુણ્યો છે તે વિષે મને આશા છે કે તમે અક્ષરેઅક્ષરનો શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક વિચાર કરીને નિર્ણય કરશો. તમારી સામે પ્રશ્ન એ છે કે જો તમને અંગ્રેજ સરકારના વર્તનથી એમ લાગ્યું હોય કે જે ભૂમિ કે જે સંસ્થામાં સરકારનો સંબંધ હોય તેમાં રહેવું દુઃખદાયક છે તો તેનો સંપર્ક તજજો. મનુષ્યને માટે આત્મા કહે તે પ્રમાણે ચાલવાથી વધુ મોટો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. પણ શીઘ્રતાથી કે ઉત્તાપથી, વગર વિચાર્યે કાંઈ ન કરશો. તમારો આત્મા આકુળ થઈ રહ્યો હોય તો જરૂર તમે આત્માને અનુસરજો. પણ તમને અહીં જે પવિત્ર ઉપદેશ મળ્યો છે તે અને તેની કઠણ કસોટી વિચારીને તમે ઘટે તેમ કરજો. આ સલ્તનતમાં દોષ પાર વિનાના છે. પેલે દિવસે અનેક કલાક સુધી તમારી આગળ મેં ભાષણ આપ્યું ત્યારે મેં એ જ વાત કરી હતી કે એ દોષો વિષે બધા એકમત છે. હું તમને કહું છું કે જો તમને આ શિક્ષણ મેળવીને અથવા તે છોડતાં એવી ભાવના ન ઊઠે કે દેશની સેવા માટે પ્રાણ તજવાને પણ તૈયાર થવું જોઈએ તો તમે કાંઈ ભણ્યા નથી એમ સમજજો. દેશમાં આપણું જ રાજ્ય સ્થાપિત કરવું એ અને તેની સેવા માટે તન મન ધન અર્પણ કરવું જોઈએ, એ ભાવથી જ વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન ભણે એમ હું ઇચ્છું છું. પણ તમારા દિલમાં એમ લાગી જાય કે આ વિદ્યાલયમાં શીખવું એ ધર્મ નથી રહ્યો તો માતપિતાને તમે જઈને તે વાત સુણાવજો અને તેમનાથી તમે ન સમજો તો તેમને પ્રણામ કરીને તેમની રજા લેજો. હિરણ્યકશિપુ જેવા પિતા હોય તો પ્રહ્લાદના જેવું જ તમે કામ કરજો. પ્રહ્લાદનામાં જે જ્યોતિનો પ્રકાશ થયો હતો તે પ્રકાશ તમારામાં હોય તો તમે પણ તમારાં માતપિતા ના કહે તોપણ વિવેકથી તેમની સલાહનો અનાદર કરજો. તેને અંગે જો પાપ થતું હશે તો તેમાં હું ભાગી બનીશ. માત્ર એટલું જ કહું છું કે હૃદયને કઠણ કરીને તમે સંકલ્પ કરી શકો કે નીકળી જવું છે તો જ નીકળજો. પાછા ન આવવાનો વિચાર કરીને નીકળજો. કાચા સંન્યાસીઓની માફક અપરિપક્વ વિચારથી વિદ્યાલય ન છોડશો. જો તમે દેશની સેવા કરવાના ભાવથી જ વિદ્યાલય છોડશો તો હું તમને આશીર્વાદ આપીશ. દેશને માટે તમને બુદ્ધિ, સાહસ અને દૃઢતા પરમેશ્વર આપે."

આ ભવ્ય ઉપદેશ હિન્દુસ્તાનનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી સંઘરે એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી આ કાગળ હું પૂરો કરીશ. કાશીના વિદ્યાર્થીઓ વિચારી રહ્યા છે. પ્રોફેસર કૃપાલાની જેમણે વિદ્યાલય છોડ્યું છે તેઓ તેમના સલાહકાર

છે. પંડિત શિવપ્રસાદ અને બાબુ ભગવાનદાસજી પણ મદદ કરી રહ્યા છે. જે ફળ આવશે તે શુભ આવશે એ વિષે શંકા નથી.

અધ્યાપકો સાથે વાર્તાલાપ

હિંદુ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોએ બાપુજીને સેન્ટ્રલ હિંદુ કૉલેજમાં મળવા માટે એક મેળાવડો રાખ્યો હતો. પ્રસ્તાવના કરતાં બાપુએ કહ્યું, "અહીં આપણે દિલ ખોલીને વાતો કરીએ એમ હું ઇચ્છું છું. હું જાણું છું કે કૉલેજોનો ત્યાગ કરવાની સલાહ વિદ્યાર્થીઓને આપવાની બાબતમાં બહુ તીવ્ર મતભેદ છે. મારા ઉપર એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે દેશના સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિમાન માણસોને હું સમજાવી શકતો નથી, એટલે વિદ્યાર્થીઓને હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરું છું. મારા ઉપર બીજો આક્ષેપ એ છે કે મારો સ્વભાવ એટલો બધો આગ્રહી છે કે કોઈ બાબત ઉપર મેં અમુક નિર્ણય કરી લીધા પછી તેમાં સુધારો કરવાનો અવકાશ મારે માટે રહેતો નથી. આના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે મેં આ કાર્યક્રમ ઉતાવળમાં, ગુસ્સામાં, અથવા તો જેને પુણ્યપ્રકોપ કહેવામાં આવે છે તે વૃત્તિથી પણ, ઉપાડ્યો નથી. મુસલમાનોને આપેલાં વચનોનો ભંગ કરવા બદલ વાઇસરૉયને ખુલ્લો કાગળ લખીને મેં ચેતવણી આપી. મેં એ પણ ચેતવણી આપી કે આ બાબત તમે દિલગીરી દર્શાવો એટલું બસ નથી. મારા ખુલ્લા કાગળમાં મેં વાઇસરૉયને એ પણ જણાવ્યું કે આ એવો ભયંકર અન્યાય થયો છે જેની સામે લોકો તલવાર ખેંચે તોપણ તેમને માટે એ ખોટું ન કહેવાય. પણ હિંદ અત્યારે તલવાર ખેંચવા અસમર્થ છે. એટલે, લોકો પાસે એકમાત્ર વિકલ્પ અસહકારનો જ રહે છે. તેનો વિગતવાર કાર્યક્રમ મેં દેશની આગળ રજૂ કર્યો છે.

"વિદ્યાર્થીઓનો પ્રશ્ન વધારે આગળ આવ્યો છે. શિક્ષકો અને પ્રોફેસરો તરફથી મને જે નબળો જવાબ મળ્યો છે તેથી મારી આંખ ઊઘડી છે. આપણે એવા વાતાવરણમાં ઊછર્યા છીએ અને આપણને એવી કેળવણી મળી છે કે દેશને માટે કાંઈ પણ ભોગ આપવા આપણે અશક્ત થઈ ગયા છીએ. ભણેલાઓ તરફથી નબળો જવાબ મળવાનું આ સિવાય બીજું કશું કારણ નથી. મારે લોકોના વિચારમાં ક્રાંતિ આણવી છે.

"આપણા માનસિક બંધારણમાં એવી કોઈ ખામી નથી જેથી આજે જ આપણે સ્વરાજ્ય ન ભોગવી શકીએ. કોઈ પ્રજા બીજી પ્રજાને ચરણે બેસીને સ્વરાજ્ય ભોગવવાનું શીખી શકી નથી. પ્રજાઓએ તલવારથી સ્વરાજ મેળવ્યાના પણ દાખલા છે. જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોઅર યુદ્ધથી ત્યાંના લોકોએ મેળવ્યું તેમ. હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યક્રાંતિ કરવી હોય તો કાં તો તલવારથી કરી

શકાય અથવા અસહકારથી કરી શકાય. બીજી કોઈ રીત નથી. અહીં હું તમારી સાથે ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા કરવા આવ્યો છું. તમે મારા ઉપર હુમલા કરતાં જરાયે દયા ખાશો નહીં. શિક્ષણની બાબતમાં અસહકાર કરવા વિષે હું અત્યારે બીજી કશી દલીલ નહીં કરું."

[ત્યાર પછી નીચેની પ્રશ્નોત્તરી અંગ્રેજીમાં થઈ.]

પ્ર○ — વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી માટે આપણે બીજો કશો પ્રબંધ ન કરી શકીએ તોપણ વિદ્યાર્થીઓ અસહકાર કરીને શાળા કૉલેજોનો ત્યાગ કરે એવું આપ ઇચ્છો છો?

ઉ○ — પ્રબંધ કરવો એ અનિવાર્ય નથી. અનિવાર્ય તો ભોગ આપી ત્યાગ કરવો એ છે. આજે વિદ્યાર્થીઓને જે સાક્ષરી કેળવણી મળી રહી છે તેના કરતાં તેઓ દેશનું બીજું કાંઈ કામ કરે તે અનંત ગણું વધારે પસંદ કરવા જેવું છે. એમ કરીને જ આજની માથાભારે ખર્ચાળ કેળવણીને બદલે આપણા દેશની જરૂરિયાતને માફક આવે એવી કેળવણીની કોઈ ઓછી ખર્ચાળ રીત આપણે શોધી શકીશું. પણ અત્યારે તો જહાલ દમન-નીતિનો આપણે સામનો કરવો પડે એવો ઘણો સંભવ છે. એ દમનનો દેશ બરાબર જવાબ આપે તો આપણે એક મહિનામાં સ્વરાજ મેળવી શકીએ.

આનંદશંકર ધ્રુવ — આ આપભોગ સ્વરાજ ટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ થશે ખરો?

ઉ○ — સ્વરાજ મેળવવામાં જરૂર તે મદદરૂપ થશે. આપણે એક બહાદુર પ્રજા સાથે લડત આદરી છે. અંગ્રેજ પ્રજા એકંદરે બહુ શાણી પ્રજા છે, એટલે ભવિષ્યનો મારો ખ્યાલ એવો છે કે તેઓ આપણો સહકાર શોધશે. હું એક ક્ષણ વાર પણ માનતો નથી કે તેઓ આપણાથી છેક વિખૂટા પડી જવાની હદ સુધી જશે.

પ્ર○ — પણ કેળવણી વિના બૌદ્ધિક વિકાસ અટકી પડશે તેનું શું?

ઉ○ — આ કાર્યક્રમ એવો છે કે એક બે વર્ષથી વધારે વખત લાગશે નહીં. મારા હૃદયની માન્યતા તો એ છે કે, પ્રજા મારા કાર્યક્રમનો બરાબર અમલ કરે તો તો એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ બારણાં ખખડાવતુ આપણે ઘેર આવે.

આનંદશંકર — આ વરતારા વિષે અમારો મતભેદ છે. લડત બહુ લાંબી ચાલશે એમ લાગે છે.

ઉ○ — ત્યારે તો આપણે આથીયે વધારે આપભોગો આપવાને તૈયાર થવું પડશે. પરંતુ શિક્ષિત વર્ગ મારી વાત માની જાય તો હું તો આશાનું કિરણ જોઈ રહ્યો છું. શિક્ષિત લોકો જ અંતરાય નાખી રહ્યા છે.

આનંદશંકર — અમે અત્યારે જે કેળવણીનું કામ કરી રહ્યા છીએ તે ચાલુ રાખવાથી જ વધારે સેવા થઈ શકશે એમ લાગે છે

જયરામદાસ — આપણામાં સાથે મળીને કામ નહી કરવાની ટેવ બહુ પુરાણી છે અને લીધે જ આપણે પરદેશીઓના ભોગ થઈ પડ્યા છીએ. છતાં બ્રિટિશોના આ જુલમી શાસનથી એટલું તો ભલું થયું છે કે આપણામાં એક રાષ્ટ્ર હોવાની ભાવના પેદા થઈ છે એક સેનાપતિનો હુકમ સૌ સમજી શકે તેટલા માટે પણ કેળવણીના મૂળ તત્ત્વો પ્રજાને મળે એ જરૂરનું છે

બાપુજી — બીજા કોઈ પણ દેશ કરતા આપણા દેશનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ હોય એમ સંભવે છે અત્યારે તો સવાલ એ છે કે આપણા દેશમા રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના પૂર આવ્યા છે કે નહી? મને લાગે છે કે આપણે અદ્ભુત જાગૃતિ બતાવી રહ્યા છીએ આખા દેશમા જે જુસ્સો દેખાયો છે તે કાઈ મારે લીધે નથી ધારો કે હુ અત્યારે અગિયા ટકાવવાની વિરુદ્ધ પ્રચાર ઉપાડુ, તો તમને શુ એમ લાગે છે કે મને શ્રોતાઓ મળે? પણ આજે મારી પાસે લોકોના ટોળા ઊભરે છે તેનુ કારણ એ છે કે તેમને થયેલા અન્યાયને વિશે તેઓ જાગ્રત થયા છે અને તેમનામા નવી આશાનો સંચાર થયો છે આપણે આખા દેશને લખતા વાચતા શીખવી શકીએ નહી ત્યા સુધી સ્વરાજ્યની કલ્પના પણ કરવી ફોગટ છે એમ જો આપણે માનતા હોઈએ, તો મને લાગે છે કે એ ગભીર ભૂલ છે લોકોને પોતાની દશાનુ ભાન કરાવવા માટે પ્રાથમિક કેળવણી જરાયે અનિવાર્ય નથી થોડાક વધારે જનિયાવાના ભાગ થાય તો તમે જોશો કે દેશ મુક્ત થયો હશે અસહકારનો માર્ગક્રમ ખંડનાત્મક છે એમ કહેવુ એ પણ તેની વિડંબના છે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ માટે અથવા તો પાર્લમેન્ટરી ઢબના રાજ્યતંત્ર માટે અક્ષરજ્ઞાન અનિવાર્ય નથી

જયરામદાસ — આપણી મનોવૃત્તિ તદ્દન અનપાર્લમેટરી છે

બાપુજી — આમ વર્ગને હુ ઓળખુ છુ તે પ્રમાણે તો આપણે કેળવાયેલા પાર્લમેન્ટેરિયનો છીએ સંગ ઢેબી મેઈને એની સાક્ષી પૂરી છે મારો પોતાનો અનુભવ પણ એવો જ છે કોઈ વસ્તુ પોતાના કલ્યાણની હોય અને એમા એને ખૂબ રસ પડે ત્યારે તમે જોશો કે ઇગ્લંડના લોકો મુક્કાબાજીના ખેલમા જેવો રસ લે છે તેવો રસ આપણા લોકો પોતાના કામકાજમા લે છે

શેષાદ્રિ — અંતરાત્માના અવાજને કસોટી તરીકે ગણવો એ મને તો ભારે જોખમકારી લાગે છે રસ્કિને તો કહ્યુ છે કે કોઈ માણસનો અંતરાત્મા ગધેડાના જેવો પણ હોઈ શકે એનાએ શુ પોતાના અંતરાત્મા પ્રમાણે વર્તવુ? સ્પેનના જુલમી ધર્માધ્યક્ષો અથવા આપણો ઔરંગઝેબ પોતાના અંતરાત્માના અવાજ પ્રમાણે વર્તે છે એમ કહેતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી એવા

અંતરાત્માની અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં, જેથી તેઓ ખરાખોટાનો વિવેક કરી શકે.

બાપુજી — અંતરાત્માને અપીલ કરવામાં રહેલા જોખમની બાબતમાં તમારી જે લાગણી છે તેમાં હું પૂરેપૂરો સંમત છું. તમે મને ચેતવણી આપી છે તે માટે હું આભારી છું. હું અંતરાત્માના અવાજની વાત કરું છું ત્યારે મારા ઉપર કેટલી જવાબદારી લઉં છું તેનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે. પણ અત્યારે આપણી સામે જે મોટો ભય આવેલો છે તેમાંથી મારે રસ્તો કાઢવાનો છે. આપણે એવા વાતાવરણમાં ઊછર્યાં છીએ કે તેમાંથી છૂટા થવાનું આપણને વસમું લાગે છે. અંતરાત્માના અવાજના તમે જે ભયંકર દાખલાઓ ટાંક્યા તેની સામે એટલા જ સારા દાખલા પણ છે. કેટલાયે એવા સારા છોકરાઓના દાખલા છે જેમણે પોતાના અંતરાત્માના અવાજનો ઉપયોગ માનવજાતના કલ્યાણ માટે કરેલો છે. હું તો એક હજાર ભૂલોના દાખલા સહી લઉં, જો મને એક છોકરાનો એવો ચોખ્ખો દાખલો મળે જ્યાં તેણે પોતાના અંતરાત્માના અવાજનો ઉપયોગ વાજબી રીતે કર્યો હોય. એમ ન કરીએ તો ધર્માચાર્યો અને સરકારી અમલદારોથી ઘેટાંની માફક હંકારાતા આ દેશમાં કશું જ કરી શકાય નહીં. મારે દેશના જુવાનોને શું એવું ન શીખવવું કે કોઈને અસ્પૃશ્ય ગણવો એ પાપ છે? મારે શું દેશના જુવાનિયાઓને એવું ન શીખવવું કે તમારો બાપ દારૂડિયો હોય અને તમારી આગળ દારૂની પ્યાલી ધરે તો એવા બાપની આજ્ઞાનો અથવા સત્તાનો વિરોધ કરજો? હું જ્યારે અંતરાત્માની વાત કરું છું, ત્યારે ગધેડાના અંતરાત્માની નથી કરતો પણ સંયમી અને વિવેકી માણસના અંતરાત્માની કરું છું. હું વિદ્યાર્થીની આગળ નિર્ભેળ સત્ય રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. અને ત્યાં મારી ફરજ પૂરી થાય છે. કોઈ રખડેલ વિદ્યાર્થીને ન ભણવું હોય એટલે એને શાળા છોડવાની વાત ગમે પણ તેમાં દોષ મારો નથી. યુવાનોના ઊછળતા ઉત્સાહને છૂંદીને કચડી નાખવામાં આવે તેના કરતાં કેટલાક યુવાન વિદ્યાર્થીઓ કદાચ કંઈ ગાંડુંઘેલું કરી મૂકે એ જોખમ ખેડવાને હું તૈયાર થાઉં.

આનંદશંકર — ત્યારે તો અંતરાત્માને બદલે સંયમ અને વિવેકની વાત થઈ.

બાપુજી — હા.

શેષાદ્રિ — રામ રામ રામ — હું આશા રાખું છું કે તમે કહો છો તે અક્ષરશઃ નહીં માનતા હો. ધર્મની વાતો કરવાનું છોડીને આપણે જેટલા વહેલા વધારે ભૌતિકવાદી બનીશું તેટલી આપણી મુક્તિની આશા વધારે છે.

બાપુજી — એક વખત ખૂબ ઉત્સાહ અને આવેશથી તરવરતા કેટલાક જુવાનિયાઓ સાથે વાતો કરવાનો મારે પ્રસગ આવ્યો હતો દેશની ધાર્મિક સચ્ચરિતાને તિલાજલિ આપીને તેઓ નાસ્તિક અને દારૂખોર બનેલા હતા તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ ઘણી શોષાઈ ગયેલી છે એ જોઈ મે તેમને કહ્યુ કે તમારી પાસે કાઈ કામ ન હોય તો હૃદયપૂર્વક આ ગના શબ્દો બોલો 'પ્રભુના દરબારની બોજમા લાગો અને તમામ વસ્તુઓ તમને આવી મળશે '

શેષાદ્રિ — સરકાર સાથે કોઈ પણ જાતનો સબધ રાખવો એ ખરાબ હોય તો તમે લોકોને એમ કેમ નથી કહેતા કે આ દેશનો જ ત્યાગ કરો? તમે પોતે તાર, ટપાલ, નાણાંના સિક્કા એ બધુ કેમ વાપરો છો? તમે આવા જે ભેદ પાડો છો તેની પાછળ શો સિદ્ધાત રહેલો છે? તમે આ બાબતમા શુદ્ધ તર્ક પ્રમાણે કેમ ચાલતા નથી?

બાપુજી — મારી તર્કબુદ્ધિ, ટાકવામા આવેલા દાખલામાં રહેલી કડક તર્કપરાયણતાનો સ્વીકાર કરે છે, પણ તેની સાથે મનુષ્યસ્વભાવની મર્યાદાનો પણ હું ખ્યાલ રાખુ છુ મને લાગે છે કે આપણો દેશ એટલી હદ સુધી જવા તૈયાર નથી આપણે એટલી હદ સુધી જવાની જરૂર પણ નથી જે બધી વસ્તુઓ ગણાવવામા આવી તે આપણાં બધનની દૃશ્ય નિશાનીઓ હોવા છતા દેશ એ વસ્તુઓ વિના આજે ચલાવી શકે એમ નથી શેતાનની ચૂડ આપણી આસપાસ એવી વીટળાયેલી છે કે તેમાથી આજે પૂરેપૂરા છૂટા થવુ અશક્ય છે

અધિકારી — તમે શિસ્ત વિનાના માણસો પાસેથી કોઈ પણ જાતનુ કામ કેમ લઈ શકો? તમે ખોટે છેડેથી શરૂઆત કરો છો હું તો અહીં ચોવીસ વરસથી ભણાવુ છુ એક દહાડો તમને પણ ફાસીએ દેવા માટે આ લોકો માચડો ઊભો કરે એવા છે

બાપુજી — જો વિદ્યાર્થીવર્ગ વર્ણવવામા આવે છે એવુ શિસ્ત વિનાનુ ટોળુ હોય તો એ તો આ કેળવણીની પદ્ધતિનો નિરાશાજનક પુરાવો થયો કહેવાય હું જાણુ છુ કે હુ ભારે જોખમો ખેડી રહેલો છુ હુ એ પણ જાણુ છુ કે કેવળ આવા જોખમો ખેડવાથી મોટુ યુદ્ધ ન જીતી શકાય છતા આજની અસહ્ય સ્થિતિ કરતા આવા જોખમ ખેડવાની સ્થિતિ ઘણી વધારે સારી છે મારામા કદાચ અધીરાઈ આવી ગઈ હોય પણ એ દોષમાથી ઊગરવા માટે તો અત્યારે ઓછામા ઓછા જોખમવાળા રસ્તા લીધા છે એકદરે આપણા વિદ્યાર્થીઓનાં દિલ સાબૂત છે શિસ્ત શીખી લેતા તેમને થોડી વાર લાગશે એટલું જ

આનંદશંકર — તમે એમ કેમ માનો છો, કે આ કેળવણી નિરુપયોગી નીવડી છે?

બાપુ — અત્યારે મારી લડત કેળવણીની પદ્ધતિ સામે નથી એ કેળવણી ઉપર જેની પકડ છે તેની સામે મારી લડત છે સરકારના આધિપત્યવાળી આ કેળવણીએ આપણી બુદ્ધિ પરતંત્ર કરી નાખી છે અત્યારે તો કેળવણી સરકારી નોકરો જ પેદા કરી રહી છે આપણી કૉલેજોમાંથી જ માલવિયાજી અને નેહરુ જેવા પેદા થયા છે તેની હું ના પાડતો નથી પણ તેઓ એ કેળવણીને લીધે પેદા નથી થયા, કેળવણી આવી હોવા છતાં તેઓ પેદા થયા છે કેળવણી જો સારી હોત તો કેટલાયે વધારે સારા માણસો પેદા થયા હોત દુનિયાના કોઈ દેશમાં એવો શિક્ષિત વર્ગ મેં જોયો નથી જે આપણા શિક્ષિત વર્ગના જેવો શક્તિહીન અને રાંક થઈ ગયેલો હોય આ કેળવણી તો નામની જૂડ જેવી છે એને લીધે આપણામાંથી બધો જીવનરસ ચુસાઈ જાય છે.

આનંદશંકર — તમે જે આધિપત્યની વાત કરો છો તે બૌદ્ધિક આધિપત્ય છે કે વહીવટી આધિપત્ય? કેળવાયેલા લોકો રાંક દેખાય છે તે કેળવણીની પદ્ધતિને લીધે છે, કે આપણા લોકોના બૌદ્ધિક દારિદ્રયને લઈને છે?

બાપુજી — વિદેશી ભાષા મારફત પાણીભરેલું શિક્ષણ આપણને અપાતું હોવાથી બુદ્ધિનું દારિદ્રય ઉત્પન્ન થયું છે આપણા ભણેલા લોકો યુરોપિયન સંસ્કૃતિના શાહીચૂસ કાગળ જેવા બન્યા છે

આનંદશંકર — ત્યારે કેળવણીના વાહનમાં ફેરફાર કરો

બાપુજી — તે હું કરવાનો જ છું મેં તો તમને મુખ્ય કારણ કહ્યું આપણે બૌદ્ધિક દારિદ્રયથી પીડાઈએ છીએ એટલું જ નથી, આજે આપણને જે કેળવણી આપવામાં આવે છે અને દેશને જેની જરૂરિયાત છે એ બેની વચ્ચે કશો મેળ નથી દેશના એંશી ટકા લોકો ખેતી કરે છે અને કરવાના છે છતાં આપણી શાળાઓ અને કૉલેજોના અભ્યાસક્રમમાં એ વિષય આવતો જ નથી લોકોને સાચું ધાર્મિક શિક્ષણ ક્યાં આપવામાં આવે છે? જ્યાં આત્માને ભૂખે મારવામાં આવતો હોય ત્યાં શી કેળવણી હોઈ શકે? તેથી જ હું કહું છું કે આ આધિપત્યમાંથી છૂટો જે આધિપત્ય આપણને પશુ બનાવી રહ્યું છે તેમાંથી છૂટો

આનંદશંકર — આ તો બધું તમે અસહકારી તરીકે નહીં પણ કેળવણીના સુધારક તરીકે બોલો છો

બાપુજી—પણ અત્યારે મારો હેતુ કેળવણી-સુધાર કરતાં વધુ ઊંચો છે. મારે તો આપણી પ્રજાને આ ગુલામી વાતાવરણમાંથી મુક્ત કરવી છે.

તેલંગ—તમે જ્યારે ગુલામી માનસની વાત કરો છો ત્યારે વર્તમાન હાલત ઉપર જ તમે વધારેપડતો ભાર મૂકો છો. તમે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા નથી. તમે હિંદુસ્તાનની પાર્લમેન્ટરી સંસ્થાઓની વાત કરો છો ત્યારે ભૂલી જાઓ છો કે એવી સંસ્થાઓ કદી સમસ્ત રાષ્ટ્ર માટે નહોતી. 'રાષ્ટ્રીય પ્રજાકીય સરકાર'નો ખ્યાલ તો પશ્ચિમમાંથી જ આવેલો છે. આજે, જે વખતે આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શીખવાની શરૂઆત કરી છે તે વખતે, પશ્ચિમ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખીશું તો આપણે, ભલે કદાચ કલ્યાણકારી, પણ આપખુદ રાજાશાહીના જમાનામાં પાછા જઈશું. માટે કેળવણીમાં જ સુધારા કરવાની જરૂર છે. મને તો લાગે છે કે હિંદુ યુનિવર્સિટી અને અલીગઢ યુનિવર્સિટી, તેના ગમે તેટલા દોષો બતાવવામાં આવે તોપણ, આપણે જેની ખૂબ જરૂર છે એવી સંસ્થાઓ છે.

બાપુજી—આજે તો એ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રની પ્રગતિને રૂંધી રહી છે. એ બન્ને સંસ્થાઓ વધારે વિશુદ્ધ થાય એમ હું ઇચ્છું છું. મારે પશ્ચિમ સાથે કશો ઝઘડો નથી. હું પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને ધિક્કારું છું ખરો, પણ તેથી પશ્ચિમની તમામ વસ્તુઓને ધિક્કારું છું એમ નથી. પશ્ચિમની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિને, તેની ચોકસાઈને, સત્યની શોધ પાછળ અખંડ મંડ્યા રહેવાના તેના જુસ્સાને, હું પૂરતી માન્યતા આપું છું. મારો ઝઘડો તો અત્યારના રાજ્યતંત્ર સામે છે. એ રાજ્યતંત્રનો મારે નાશ કરવો છે. પશ્ચિમની પાસેથી આપણે કેટલાયે પાઠ શીખવાની જરૂર છે, એ બાબતમાં મારી ના નથી. હું તો પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન ઇચ્છું છું. મારો ઝઘડો તો કિપ્લિંગના* મત સાથે છે. છતાં આજે એના મિલન માટે સમાન ભૂમિકા નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે કાયમી ઝઘડો છે, અથવા રાખવો છે, એવું મારા મનમાં છે જ નહીં. જો કોઈ પણ વસ્તુથી એ બેનું મિલન થાય તો તે અત્યારના અસહકારથી જ થવાનું છે અસહકાર એ તત્ત્વતઃ વિશુદ્ધિકરણની ક્રિયા છે. મારું જે ધ્યેય છે અને મારા ઉપર જે આરોપ મૂકવામાં આવે છે એ બેનો ભેદ તમે બરાબર સમજી લો એમ હું ઇચ્છું છું. લોકોના મનમાં દ્વેષ રેડવાનું મારે હાથે કદી બને જ નહીં. હા, લોકોના દિલમાં અવ્યક્ત રહેલી ખરાબ લાગણીઓને આજે હું

* રુડિયાર્ડ કિપ્લિંગ, એ ઘણો વખત હિંદુસ્તાનમાં રહેલો એક અંગ્રેજ કવિ અને લેખક હતો. તેની આ ઉક્તિ: 'પૂર્વ એ પૂર્વ છે અને પશ્ચિમ એ પશ્ચિમ છે. એનો કદી મેળ ખાવાનો નથી', એ ઘણી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

સપાટી ઉપર લાવી રહ્યો છું ખરો, પણ તે તો તેને વિશુદ્ધ કરવાને માટે છે હું તમને કહીશ કે ઘણા અંગ્રેજો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે કે હું અત્યારે ખરેખર વિશુદ્ધિનું કામ કરી રહ્યો છું આજે હું દેશનું ધ્યાન, વધારેમાં વધારે શુદ્ધ સાધનો વાપરવા ઉપર અને પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવા ઉપર એકાગ્ર કરી રહ્યો છું અમદાવાદની આ યોજનામાં ઘણા આપમેળે કામ કરતા અંકુશો રહેલા છે ઘણા અનામતીના બારણાં (સેફ્ટી વાલ્વ) રહેલ છે, જેને લીધે ધડાકો થતો અટકે હું દિલગીર છું કે જેમને હું પૂજું છું તેમનો મારે વિરોધ કરવો પડે છે પંડિતજીને થતી વ્યથામાંથી જો હું તેમને બચાવી લઈ શકું તો મારા જેટલો આનંદ કોઈને ન થાય પણ તેમ હું કરી શકતો નથી તમે ગમે તે કહો, તમને ભલી સ્વતંત્રતા છે એમ તમે ભલે માનો, પણ જે હાથ તમારા ઉપર અંકુશ ચલાવી રહ્યો છે તે છુપાયેલો છે મખમલના મોજાને લીધે તે હાથ દેખી શકાતો નથી આ આધિપત્યનું આપણને બાંધી રાખનારું બંધન મારાથી સહ્યું જતું નથી *

કાશીજીમાં ગુજરાતીઓને મળ્યા

સતીશ મુકરજી મહાશય સાથે મારો અમૂલ્ય મેળાપ

૨૮-૧૧-૨૦ રાતે અલાહાબાદ માટે ચાલ્યા

ટ્રેનમાં મુકરજીની વાતો કરી બાપુએ દેવદાસને, દીપકને, સરલાદેવીને, હરકિસનદાસને, મગનલાલને કાગળો લખ્યા પોતાના માટીના વૈષ્ણવજન ભજનનું ભાષાંતર તૈયાર કરી આપ્યું

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે રે વૈષ્ણવ૦
સકળ લોકમાં સહુને વંદે નિંદા ન કરે કેની રે
વાચ કાછ મન નિશ્ચળ રાખે ધન ધન જનની તેની રે વૈષ્ણવ૦
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી પરસ્ત્રી જેને માત રે
જિહ્વાથકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે વૈષ્ણવ૦
મોહમાયા વ્યાપે નહી જેને દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામનામ શું તાળી લાગી સકળ તીરથ તેના તનમાં રે વૈષ્ણવ૦
વણલોભી ને કપટરહિત છે કામક્રોધ નિવાર્યા રે
કહે નરસૈંયો તેનું દર્શન કરતાં કુળ એકોતેર તાર્યાં રે વૈષ્ણવ૦

* આ સંવાદની મહાદેવભાઈની નોંધ બહુ ઉતાવળે લેવાયેલી હોઈ ઘણી ખંડિત છે એટલે ઉપરના લખાણમાં કોઈ વ્યક્તિની દલીલ બરાબર રીતે રજૂ ન થઈ હોય એવો સંભવ છે તે માટે હું ક્ષમા ચાહું છું જેવો રજૂ કરી શકાયો છે તેવો પણ આ સંવાદ રસપ્રદ અને બોધક છે એટલે મેં અહીં આપવાની ધૃષ્ટતા કરી છે

વૈષ્ણવનાં લક્ષણ નરસિંહ મહેતાએ જણાવ્યાં છે તે પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે તે

૧. પરદુઃખભંજક હોય,	૧૧. સત્યવ્રત પાળે,
૨. તેમ કરતાં નિરભિમાની હોય,	૧૨. અસ્તેય પાળે,
૩. સહુની વંદના કરે,	૧૩ માયાતીત હોય,
૪. કોઈની નિંદા ન કરે,	૧૪. તેથી વીતરાગી હોય,
૫. વાચ દૃઢ રાખે,	૧૫. રામનામમાં તલ્લીન હોય,
૬. કાછ દૃઢ રાખે,	૧૬. તેથી પવિત્ર હોય,
૭. મન દૃઢ રાખે,	૧૭. લોભરહિત હોય,
૮. સમદૃષ્ટિ હોય,	૧૮. કપટરહિત હોય,
૯. તેથી, તૃષ્ણારહિત હોય,	૧૯. કામરહિત હોય,
૧૦. એકપત્નીવ્રત પાળે,	૨૦. ક્રોધરહિત હોય.

લાલા હરકિસનલાલને પત્ર :

¶ "તમારો કાગળ મુસાફરીમાં મારી પાછળ પાછળ અહીં આવ્યો છે. તમારી ભવિષ્યવાણી સાચી પડે તો તેમાં કંઈક દોષ તમારો પણ ખરો. તમે જાનામાના બેગી રહો, હિંસાના મૂળને પાંગરવા દો અને પછી કહો 'જુઓ હું કહેતો હતો તે સાચું પડ્યું ને?' એના જેવી તમારી વાત છે. પણ તમારી ભવિષ્યવાણી સાચી પડે કે ખોટી, અસહકાર તો આગળ ચાલવાનો જ છે, જ્યાં સુધી તે પોતાની જ હિંસાના વજનથી અટકી ન પડે ત્યાં સુધી. તમારે તો તમારી ભવિષ્યવાણી ખોટી પાડવાને માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરવાનો છે.

"ખિલાફતની બાબતમાં આપણી માગણી આટલી છે: યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે તેની પાસે જેટલો મુલક હતો તે બધો તુર્કસ્તાનને પાછો સોંપી દેવો જોઈએ, એટલી શરતે કે આરબો અને આર્મિનિયનો આત્મનિર્ણયનો હક ભોગવી શકે તેટલા માટે પૂરેપૂરી સલામતીઓ રાખવામાં આવે. પંજાબની બાબતમાં પંજાબીઓની માગણી પ્રમાણે પૂરેપૂરી રાહત મળવી જોઈએ. આપણી ત્રીજી માગણી એ છે કે લોકોના પસંદ કરેલા નેતાઓની ઇચ્છા પ્રમાણેનું આપણું પૂરું સ્વરાજ થવું જોઈએ. તમે જોશો કે મેં 'પ્રત્યેક અંગ્રેજને' જાહેર કાગળ લખ્યો છે, એમાં આ વસ્તુઓ આવી જાય છે."

સરલાદેવીને પત્ર લખ્યો, તેમાંનો કેટલોક ભાગ:

¶ "દીપક મને લખે છે કે થોડા વખત માટે અંગ્રેજીના અભ્યાસમાંથી મને મુક્તિ આપો. છોકરાની આ માગણીથી તેને માટે મને માન ઊપજે છે આ બાબતમાં તમે દિલની અંદરથી પણ વિરોધ ન કરતાં હો તો હું તો ઇચ્છું

છુ કે દીપકને એની મરજી પ્રમાણે કરવા દેવુ તેને આગળ ઉપર અગ્રેજી ભણવાની પૂરેપૂરી તક મળે તે હુ જોઈ લઈશ હુ તમને ખાતરી આપુ છુ કે એ થોડા વખત માટે અગ્રેજી છોડી દેશે તેથી કશુ ગુમાવશે નહી તમે જાણો છો કે વિદ્યાર્થીમા ભાષા પકડી લેવાની શક્તિનો ઉદય થાય અને ભાષાના શાસ્ત્રમા એ પારગત થાય ત્યાર પછી કોઈ પણ નવી ભાષા શીખી લેવી એને સરળ થઈ પડે છે મૅક્સમૂલર આ પ્રમાણે મોળ ભાષાઓ શીખ્યા હતા એક વખત સામાન્ય ભાષાશાસ્ત્ર ઉપર કાબૂ આવી ગયા પછી તમારે થોડા સેકડા શબ્દો જ યાદ કરી લેવાના રહે છે અને એ ભાષા તમને આવડી જાય છે એટલે હુ સૂચવુ છુ કે રાજીખુશીથી તમે સમતિ આપો દીપક બહુ ભાર અને સુદર છોકરો છે શીખવાની બાબતમા તથા બીજી કશી બાબતમા હુ તેના ઉપર દબાણ લાવવાનુ ઇચ્છુ નહી જો તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉદ્યોગી રહે અને દરેક વસ્તુનો વિચાર કરી લેવાની ટેવ પાડે તો એનુ કુશળ જ છે આની ઉપર ખૂબ વિચાર કરજો અને તમારો સાચો નિર્ણય મને જણાવજો એટલુ યાદ રાખજો કે આપણા બાળકના શિક્ષકો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એમા સલામતી છે શિક્ષકોની પસદગી વખતે જેટલી સાવધાની રાખી શકાય એટલી રાખીએ પણ એક વાર શિક્ષકની પસદગી કરી લીધી, પછી બાળકની કેળવણી તેને સોપી દઈએ

"બનારસમા મીટિંગ કામ થયુ પરિણામ શુ આવશે તે જાણતો નથી વાતાવરણ જરૂર સાફ થયુ છે, અને માલવિયાજી સપૂર્ણ શાત નહી તોપણ પહેલા કરતા વધારે શાત થયા છે

દીપકને પત્ર

"હવે તો તમને ગુજરાતીમા જ લખીશ તમારો કાગળ મળ્યો તમારે અગ્રેજી હમણા છોડવુ કે કેમ તે વિષે માતાજીનો અભિપ્રાય પુછાવ્યો છે તમે અભ્યાસી બની જશો તો અગ્રેજી હમણા છોડવામા કઈ અડચણ નહી આવે તમારુ શરીર, તમારુ મન અને તમારો આત્મા એ ત્રણેને સભાળજો શરીરને સારુ કસરત, રમત, સારો ખોરાક ને ખુશમિજાજ મનને સારુ વાચન અને મનન આત્માને સારુ અતર શુદ્ધ અને તેને સારુ વહેલા ઊઠવુ, ધ્યાનપૂર્વક પ્રાર્થનામા તલ્લીન થવુ, અને ગીતાભ્યાસ હમેશા આટલો પાઠ પછી જવો હુ સાચુ જ બોલીશ, ચિતવીશ ને કરીશ, હુ બધાની ઉપર પ્રેમ રાખીશ, હુ મારી બધી ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ મેળવીશ, હુ પારકી વસ્તુની ઉપર કુદૃષ્ટિ નહી નાખુ હુ કઈ મારુ નહી ગણુ પણ સર્વસ્વ ઈશ્વરાર્પણ કરીશ આના ચિતનથી હૃદયશુદ્ધિ થશે

દેવદાસને કાગળ લખ્યો તેમાંથી થોડો ભાગ:

"કાશીમાં પૂરા બે દહાડા ગાળ્યા. ઠીક અનુભવ થયો. પંડિતજીની સાથે કડવાશ થવાનો જરાયે ભય ન હતો. બીજાઓને અંદેશો હશે તે પણ તૂટી ગયો હોવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સાથે ખૂબ વાતો થઈ છે. હવે પરિણામ શું આવશે એ તો જોવું રહ્યું. દેશમાં નબળાઈનો પાર નથી. આ અસહકાર જ દેશને સબળો બનાવશે."

બપોરે અગિયાર વાગ્યે અલાહાબાદ પહોંચ્યા. પં. મોતીલાલજી અને જવાહરલાલજી મળ્યા. શંખ અને ઘંટાધ્વનિ.

૨૯-૩૦-૧૧-'૨૦ પંડિતજીએ બાપુને અક્ષત અને કુંકુમ ચઢાવ્યા.

૧-૧૨-'૨૦ અલાહાબાદની વધુ વિગતો નીચેના પત્રમાં છે.

કાશી છોડીને ગાંધીજી અલાહાબાદ આવ્યા. ઠેરઠેર વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓ છોડયાની ખબર આવતી હતી એટલે ગાંધીજીએ સાવધાનતા અને દઢતા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો એ આપણે જોઈ ગયા. અલાહાબાદમાં આવતાંવેંત પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ ઝાંસીથી તેમના ઉપર આવેલો એક પત્ર ગાંધીજીની આગળ મૂક્યો, જેમાં ગાંધીજીના ગયા પછી અનેક વિદ્યાર્થીઓ, શાળાત્યાગ કરવાના ગીતાજી અને કુરાને શરીફને નામે કસમ લીધા પછી બે કે ત્રણ જ દહાડામાં પાછા શાળામાં ગયાના ખબર આપવામાં આવ્યા હતા. એટલે તા. ૩૦મીએ અલાહાબાદમાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ તેમણે જે ભાષણ આપ્યું તે ભાષણ મોટે ભાગે પ્રતિજ્ઞાના મહત્ત્વ વિષે જ હતું એમ કહું તો ચાલે. એમાંના વિચારો નવા નથી; એ જ વિચારો અમદાવાદમાં ૧૯૧૭માં મજૂરોના તરફથી મોટી લડત લડતાં ગાંધીજી અનેક વાર દર્શાવી ચૂકયા છે. છતાં તેના તે જ વિચારો જુદા રૂપમાં મુકાયલા હોઈ આજે માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પણ સૌ કોઈને પ્રિયકર તેમ જ હિતકર થઈ પડે તેવા છે, અને કોઈ પણ વિદ્યામંદિરમાં નીતિના પ્રથમ પાઠ તરીકે સદાને માટે કાયમ રહે એવા છે.

પ્રતિજ્ઞાધર્મ

ઝાંસીનો કિસ્સો સંભળાવીને તેમણે કહ્યું: "મને આ સમાચાર સાંભળીને અતિશય દુઃખ થયું. અહીં પણ ભાઈ જવાહરલાલની સાથે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મુલાકાત થઈ હતી. તેમને જવાહરલાલે સાફ સાફ કહેલું કે તમને શાળા પાઠશાળા છોડવી એ ધર્મરૂપ લાગતું હોય તો જ છોડજો; અમે કાંઈ વ્યવસ્થા કરીશું તેવી આશાથી ન છોડતા. તેઓ ગમે તેવી વ્યવસ્થા સ્વીકારવાને કબૂલ થયા; ભાઈ જવાહરલાલે તેમને માટે મકાન પણ લીધું, પણ તે એક

અઠવાડિયાથી ખાલી પડ્યું છે. આ બધા સમાચારોથી મને કેટલું દુઃખ થયું છે તે હું દર્શાવી શકતો નથી. આ બનાવો મને આપણી ગુલામીની સ્પષ્ટ નિશાની લાગે છે. પ્રતિજ્ઞા લઈને જે તોડે છે તે હેવાન બની જાય છે, નામર્દ બની જાય છે. લોર્ડ વિલિંગ્ડન વિલાયતથી આવ્યા ત્યાર પછી મુંબઈમાં થોડો વખત ગાળ્યા પછી તેમને થયેલો અનુભવ જણાવતાં તેમણે કહેલું કે હિન્દુસ્તાનમાં આવીને મેં કોઈ હિંદુમુસલમાનને 'ના' કહેવાની હિંમતવાળો ન દીઠો. આ આક્ષેપ હજી પણ સાચો છે. આપણા દિલમાં 'ના' હોય છતાં આપણે 'ના' નથી કહી શકતા; સામાનું મોં જોઈને, તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઈને આપણે તે પ્રમાણે વાત કરીએ છીએ. અહીં પંડિતજીને ત્યાં ત્રણ ચાર વર્ષની છોકરીને પણ હું તેની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ નથી કરાવી શકતો. હું તેને કહું છું કે મારા ખોળામાં બેસ, તે કહે છે 'ના'. તેને કહું છું કે તું ખાદીનાં કપડાં પહેરશે? તો કહે છે 'ના'. આ બાળકીની તાકાત પણ આપણામાં નથી. એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે આપણે સ્વર્ગમાં જવું હોય તો બાળકના જેવા થવું જોઈશે. બાળકના જેવા થવું જોઈશે એનો અર્થ એ કે બાળકની નિર્દોષતા અને હિંમત જોઈશે. એડવિન આર્નોલ્ડે* બાળકની નિર્દોષતા સરસ રીતે વર્ણવી છે. બાળક વીંછીને પકડે છે, સાપને પણ પકડે છે, આગમાં હાથ નાખે છે, તેને ડરનું જરાયે ભાન નથી હોતું. તમે એ જાતની ભયરહિતતા કેળવો. તમને ઈશ્વરની ઉપર ભરોસો રહ્યો નથી એટલે તમે ડરને વશ થઓ છો.

"મને ઘણી વાર એમ થાય છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી હું ક્યારે નાસી છૂટું યા તો હિંદુસ્તાનને હું ક્યારે સ્વતંત્ર કરું? સ્વતંત્રતાનો એટલો જ અર્થ કે આપણે કોઈનાથી ન ડરી આપણા દિલમાં હોય તે કહી શકીએ, કરી શકીએ. કરોડો માણસ સામે ટટાર ઊભા રહીને પોતાની વાત કહી શકે તે ખરો હિંમતવાન છોકરો છે. માટે તમારે માટે, પહેલો પાઠ તો 'ના' કહેવાનું શીખવાનો છે. પ્રતિજ્ઞા તમે લો જ નહીં એ બહેતર છે; પ્રતિજ્ઞા લઈને તોડવી એ ભારે ગુનો કર્યા બરાબર છે એમ હું કહીશ. તમે ભારે કેળવણી લીધી હશે, મોટી ડિગ્રી મેળવી હશે, તોપણ જો તમે ટપટપ પ્રતિજ્ઞા તોડો એવા હશો તો તમને જરૂર કહીશ કે તમે જમનામાં જઈને ડૂબી કેમ નથી મરતા? તમારું દિલ એક વખત અમુક કહે એટલે તે પ્રમાણે તમે વર્તો અને પછી

*એડવિન આર્નોલ્ડ (૧૮૩૨–૧૯૦૪). મહાન અંગ્રેજ કવિ. એ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ અભ્યાસી હતો. ભગવદ્ગીતાનું તેણે કરેલું પદ્ય ભાષાંતર 'સૉંગ સેલેશ્ચિયલ' અને પદ્યમાં લખેલું બુદ્ધચરિત 'લાઇટ ઑફ એશિયા' અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

જુદું કહે તેથી જુદી રીતે તમે વર્તી શકો છો, એવો બચાવ તમે કદાચ કરશો. પણ તેનો જવાબ એ છે કે તમારે કસમ લેવા જ ન જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે પ્રતિજ્ઞા લો તો તેને માટે મરો. અને એ વચનોને સાચાં પાડનારા હતા આપણા હરિશ્ચન્દ્ર અને રોહીદાસ કે જેણે ભંગીને ત્યાં સેવા કરેલી; એ ધર્મવીરોના આપણે ઓલાદ છીએ એ તમે કેમ ભૂલી જશો ? હા; વ્યભિચાર કરવાની, જૂઠું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો તે જરૂર તોડી શકાય, કારણ તેથી માણસ પોતાની ઉન્નતિ સાધે છે. ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કદી ફેરવી શકાય નહીં. હિન્દુ ગોમાંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા અથવા મુસલમાન દારૂ અને ડુક્કરનું માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તો તે બીમાર હોય, મરવાની તૈયારી ઉપર હોય, ડૉક્ટરો આગ્રહ કરતા હોય કે સહેજ અભક્ષ્ય લઈ લો, તો તેનો પણ તેણે ઇનકાર કરવો લાઝમ છે. આવી રીતે જિંદગીના ભોગે અભ્યાસ તરફ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં કાયમ રહેલ શખસને જ, તે જ્યારે જન્નતમાં જશે ત્યારે ખુદા કહેશે 'તું શેરનો બચ્ચો છે.'

"દુનિયાના તમામ ધર્મમાં પ્રતિજ્ઞા વિષે એવી કલમ લખાઈ છે. સત્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો ગામ બચાવવાની ખાતર કે કોઈ મનુષ્યને બચાવવાની ખાતર તમે અસત્ય નથી બોલી શકતા. પ્રતિજ્ઞાભંગથી થયેલું દુઃખ મારે કોઈ પણ રીતે કહી દેવું જ રહ્યું. કોઈ ઘરડો બખ આદમી પ્રતિજ્ઞા તોડે તે મારાથી કંઈ કે સમજી શકાય; હું પોતે બુઢ્ઢો રહ્યો એટલે કોઈ જૂલથાપ કરું. પણ તમે તો જુવાનજોધ રહ્યા, તમારામાં તાજું લોહી વહે છે, તમને હું કેમ માફી આપું ? આ પ્રસંગે કાંઈક વિષયાંતરને ભયે પણ મારો અનુભવ સુણાવ્યા વિના મારાથી રહેવાતું નથી. અમદાવાદમાં બે વર્ષ ઉપર હજારો મજૂરોએ સાબરમતીને તીરે આવેલા એક વૃક્ષની નીચે ખુદાને હાજર રાખીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પોતાની માગણી કબૂલ ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ કામે ચડશે નહીં. વીસ દહાડા સુધી તેઓ ટકી રહ્યા, પણ પછી મને લાગ્યું કે તેઓ પડવાની તૈયારી ઉપર હતા; એટલે મેં તેમને કહ્યું કે 'તમે પડશો તો હું પણ અન્ન ન લઈને દેહ પાડીશ. તમે પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોત તો ચાલત, પણ લઈને તોડો એ તો મને અસહ્ય છે.' મજૂરો રોવા લાગ્યા, પગે પડવા લાગ્યા, 'મજૂરી કરીને પેટ ભરશું પણ કામે નહીં ચડીએ' એમ કહીને મારી પ્રતિજ્ઞા મૂકી દેવાનું મને કહેવા લાગ્યા. આમ તેમને પડતા અટકાવવા માટે મારે નિરાહારવ્રત લેવું પડ્યું હતું. તમે મજૂરો કરતાં તો બેતાલીમ ન બનો; તેનાથી વધારે નાસ્તિક તો તમે ન બનો. તમે ઇન્સાનની ગુલામી તજી ખુદાની ગુલામી લો. આ સલ્તનતને મિટાવવી હોય તો ગુલામી તજવી પડશે. તમે કસમ ન લો તો સ્વરાજ ન મળે એમ નથી, પણ તમે કસમ તોડશો તો સ્વરાજ જરૂર પાછું

હશે. આવા કસમ તોડનારા વિદ્યાર્થીઓની મદદથી મુસલમાનો મુસલમાનોને મદદ નથી કરી શકવાના. એટલે હું તમને વીનવીને કહું છું કે તમે કસમ ન લો, અને કસમ લો તો તે પૃથ્વી રસાતળ જાય તોપણ ન છોડશો. તમારામાંના ગણ્યાગાંઠ્યા કસમ લેશે તો તેઓનાથી પણ સ્વરાજ મળવાનું છે. મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓની આગળ ઇમામ હસન અને હુસેનના દાખલા મોજૂદ છે. ઇસ્લામને ટકાવનાર તલવાર નથી, પણ આવા અડગ ટેકવાળા ભારે ફકીરો થઈ ગયા તેમને લીધે તે ટકી રહ્યો છે. એમ. એ. થવાથી કે સેવાસમિતિના વૉલંટિયર થવાથી કે કૉંગ્રેસમાં જઈને ભાષણ આપવાની તાકાત મેળવ્યાથી તમે દેશને સ્વતંત્ર નહીં કરી શકો — જેટલા તમે પ્રતિજ્ઞાનું માન જાળવીને અને તેનું પાલન કરીને કરી શકશો."

આ સરકાર અને રાવણ

આમ પ્રતિજ્ઞાધર્મ ઉપર લંબાણથી બોલીને ગાંધીજી પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવ્યા. તેમ કરતાં તેમણે સરકારની રાવણરાજ્ય સાથેની ઉપમામાં સહેજ સુધારો કર્યો: "આ રાજ્ય અને રાવણરાજ્યમાં ફરક નથી. જો કાંઈ ફરક હોય તો તે એટલો જ કે રાવણના દિલમાં કાંઈક દયા હશે, કાંઈક ઓછો દગો હશે. તેણે તો મંદોદરીને કહ્યું કે 'દસ મસ્તકવાળો હું શું રામનો મુકાબલો કરી શકું? તું તો દીવાની થઈ ગઈ છે. હું જાણું છું કે તે અવતારી પુરુષ છે. મને તો ખબર છે કે હું એવો તો બૂરો થઈ ગયો છું કે તેના હાથથી હું મરી જાઉં તોપણ કાંઈ ખોટું નહીં.' પણ આપણી સલ્તનતને તો ખુદાનો ડર રહ્યો જ નથી. ખુદાને હાથે મરીશું એવો ખ્યાલ નથી. તે તો ખુદાને ઘોળીને પી ગઈ છે. તેનો ખુદા તે તેની તકબ્બરી, તેની દોલત, તેનો દગો છે. યુરોપિયન સંસ્કૃતિ શયતાનિયતથી ભરેલી છે; પણ અંગ્રેજ સલ્તનત સૌથી વધારે શયતાનિયતથી ભરેલી છે. આજ સુધી હું યુરોપમાં અંગ્રેજ સલ્તનતને ઓછામાં ઓછી ખરાબ માનતો હતો; હવે તો મારી ખાતરી થઈ છે કે એના જેવી ખુદાને ભૂલી ગયેલી સલ્તનત બીજી કોઈ નથી. એ સલ્તનતની સેવા હું નથી કરવા માગતો. એના આશ્રય તળે મારાથી એક ક્ષણ પણ ન રહેવાય.

વધારે ગુલામ ન બનો

"તમને મારાં વચનો વિષે શક હોય, તમને મારા જેટલી એની બૂરાઈ ન લાગતી હોય તો તમે બેલાશક તમારી શાળામાં ભણ્યાં કરજો. પણ જો તમે મારા વિચારના હો તો આ સલ્તનતની શાળામાં ગીતા શીખશો તે પણ નકામી છે. આપણને ગુલામ કરીને રાખનારી સરકાર આપણને મહેલો બાંધી આપી તેમાં ગીતાજી ભણાવશે, દાક્તરી, સાયન્સ, ઇજનેરી ભણાવશે, તે

શું શીખી શકાય કે? હું ના કહું છું, કારણ કે બધી તાલીમમાં ઝેર છે, એ બધી તાલીમ આપણને વધારે ગુલામ બનાવવા માટે છે. આપણી લડાઈ ધર્મની છે, સરકારની અધર્મની છે. જે સરકાર માઈકેલ ઓડવાયર જેવા અમલદારના ગુના જાણે છે છતાં તેનો બચાવ કરે છે, ડાયરની હેવાનિયત જાણ્યા છતાં તેને ગંભીર વિચારદોષ માત્ર ગણે છે, તે સરકારની મદદ કેમ લેવાય કે તેની સાથે સંબંધ કેમ રખાય? તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ વધારે હેવાન બનવા બરાબર, વધારે ગુલામ બનવા બરાબર છે.

'અમારે માટે શું કરશો?'

"આ પ્રશ્ન મને કરશો જ નહીં. હું તમને સરકારની ગુલામી છોડીને મારા ગુલામ થવાનું કહેતો નથી. મારા ગુલામ થવા માગતા હો તો મારે તમારું કાંઈ કામ નથી. તમારામાં એટલી તાકાત ન હોય કે ગમે તેમ કરીને મારું પેટ ભરીશ, ગમે તે મહેનત કરીને માગાં માતપિતાનું પોષણ કરીશ, તો તમે શાળાપાઠશાળા ન જ છોડશો. તમારે માટે વ્યવસ્થા કરવાનું અમારું કામ છે; અને અમે થઈ શકે તેટલી વ્યવસ્થા જરૂર કરવાના. હિન્દુસ્તાનની આબોહવા એટલી બગડેલી છે કે શિક્ષકો, અધ્યાપકો મને દીવાનો પણ માનતા હોય, અને તેમની મદદ નહીં મળે. આવાઓની હું મદદ નથી ચાહતો. પણ શિક્ષક — અધ્યાપક ન મળે તો તમે તમારા અધ્યાપકો બનજો અને તમે તમારા જ પગ ઉપર ઊભા રહેજો. મારી, મોતીલાલજીની કે શૌકતઅલીની તાકાત ઉપર ઊભા રહેવાની આશાએ આવતા હો તો છો ત્યાં જ ઊભા રહેજો."

'આજે પ્રહ્‌લાદો ક્યાંથી લાવવા?' એ પ્રશ્ન કલ્પીને તેમણે 'પ્રહ્‌લાદો આ જમાનામાં પણ છે' એમ કહી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. કોઈકે કહ્યું કે તમે યુદ્ધની સ્થિતિ બતાવીને તેને યોગ્ય કામ લેવા ચાહતા હો તો કાંઈ excitement — કાંઈ નશો આપવો જોઈએ. ગાંધીજીએ કહ્યું, "હું કાંઈ નશો આપવા માગતો નથી. તમારી તાલીમનો નશો તમારે માટે પૂરતો છે. હું તો તમને ઠંડી હિંમત આપવા માગું છું. કુરબાની માટે — તપશ્ચર્યા માટે તમારાં દિલ પાક હોય એમ ચાહું છું." 'માબાપોની રજા નથી મળી શકતી' એ ફરિયાદના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું "કે, ખરી હકીકત તો એ છે કે માબાપો બાળકોને નથી અટકાવી રહ્યાં, બાળકો જ માબાપ શાળા છોડવાનું કહે તોપણ છોડવા તૈયાર નથી. હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં સો દોઢસો છોકરાઓને મેં પૂછ્યું હતું. તેમણે કહેલું કે અમારાં માબાપની અમને પરવાનગી છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ ખર્ચ આપવાને માટે પણ તૈયાર છે; પણ ગમે તેમ હોય. કોઈ ગમે તેમ કહે, સરકારથી ચાલતી

શાળાપાઠશાળામાં ભણવે જવું એ પાપ છે એમ તમારો આત્મા કહેતો હોય તો જ તમે તે છોડજો; કાંઈ પણ અંદેશો હોય તો તમે માલવિયાજીની સલાહ માનજો. હું તો હિંદુસ્તાનમાં પાંચ વર્ષ ઉપર આવ્યો; માલવિયાજીએ તો આખી જિંદગી દેશની સેવામાં અર્પી છે. માટે કહું છું કે મારો અવાજ તે જ તમારા આત્માનો ન અવાજ હોય તો માલવિયાજીનું માનો. મારો અવાજ તે જ તમારો અવાજ હોય તો માલવિયાજીની સલાહને પણ ન જ માનો."

મૌલાના આઝાદ સાહેબે પોતાના ટૂંકા પણ સુંદર ભાષણમાં એ વાત એ જણાવી કે પોતે કેળવણીના ઉપર તો ભારે આશક છે. રાંચીમાં પરહેજ રહ્યાં રહ્યાં પણ તેમણે કેળવણી ફેલાવવાના પ્રયત્ન કરેલા અને એક સ્વતંત્ર શાળા ચલાવવા માટે ફંડ ઊભું કરેલું. એટલે પોતે કેળવણીની વિરુદ્ધ હોય એવું તો કોઈ ન જ માને. બીજી વાત એ જણાવી કે કોઈના હાથમાં દેશનું ભલું વધારેમાં વધારે હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં છે. અને વિદ્યાર્થીઓ આજની અમૂલ્ય ઘડીએ પોતાનો ભાગ ન ભજવે તો દેશ પોતાની ચાલુ સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો નથી.

આ પછી નિશ્ચયપૂર્વક જે વિદ્યાર્થીઓ છોડવા ચાહતા હોય તેમને અલગ થઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું. ૭૫ વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજના અને ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ હાઈસ્કૂલનાએ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. ક્રોસ્થવેટ ગર્લ્સ સ્કૂલની કેટલીક વિદ્યાર્થિનીઓએ પણ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. આ બધાં ભાઈબહેનો સાથે આ મીટિંગ બાદ બીજે દહાડે ગાંધીજીએ ખૂબ વાતચીત કરી; જેને પોતાના ભરણપોષણનું સાધન ન હોય તેવાઓના ભરણપોષણના સાધનની વ્યવસ્થા માટે નામ લખી લેવામાં આવ્યાં. બીજે દિવસે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગાંધીજીએ 'તિલક વિદ્યાલય' ખોલ્યું. જે વિદ્યાર્થીઓએ શાળા છોડી છે એઓથી આ વિદ્યાલય શરૂ થઈ જશે. પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે હાલ તો ધૈર્યની, દરરોજ આશ્રમમાં નિયત સમયે હાજરી ભરવાની અને કાંતવાનું સરસ શીખી લેવાની તાલીમ જરૂરની છે એમ તેમણે તેમને સમજાવ્યું. આ વિદ્યાર્થીઓને માટે ભાઈ જવાહરલાલ નેહરુ મકાન લેવાની તજવીજમાં હતા; તે લેવાઈ ગયું હશે. તેમને સલાહ આપવાનું અને તેમને માટે બીજી વ્યવસ્થા કરવાનું પણ ભાઈ જવાહરલાલે માથે લીધેલું છે.

પહેલી ડિસેમ્બરે પટના માટે ઊપડ્યા. હું અલાહાબાદ થોડું રોકાયો. બાપુથી છૂટા પડતાં હું રડી પડ્યો. મિસિસ જોસફની સાથે મેળાપ. બાપુ રાતે પટના પહોંચ્યા. હું બીજીએ સવારે પહોંચ્યો.

૨-૧૨-'૨૦ થી
૧૩-૧૨-'૨૦

[એ વિષે મહાદેવભાઈનો 'નવજીવન'માંનો પત્ર પહેલો આપી દઉં છું.]

રાતના નવ વાગ્યા છે. ભાગલપુરથી કલકત્તા જતી ગાડીમાં બેસીને આ પત્ર લખી રહ્યો છું. આ જ વખત કાંઈક શાન્તિનો છે. દિવસના અનેક સભાઓ, અનેક માણસોની આવજા. રાત્રે દરેક સ્ટેશને સેંકડો — હજારો માણસો દર્શનાતુર ઊભાં જ હોય એટલે આગલી રાત તો પરાણે જાગવું જ પડે. રાત્રે બે, ત્રણ અને ચાર વાગ્યે માણસો આવતાં નથી એમ નહીં, પણ આખરે થાકીને ડોલાં તો આવવા માંડે જ, એટલે માણસોના હુમલા છતાં અર્ધ સુષુપ્ત દશામાં રહીએ. પણ અમારી આગલી રાત તો જાગરણની જ — ગાડી ચાલતી હોય તે દરમ્યાન શાન્તિની એટલે કામને માટે ઉપયોગની.

આજે અમારી બિહારની મુસાફરી પૂરી થાય છે. બિહાર — ગાંધીજીનું માનીતું બિહાર કેટલાયે મહિના થયાં ગાંધીજીનાં દર્શન માટે તલસી રહ્યું હતું. મઝહરુલ હક સાહેબના તો બે મહિના થયાં તારો શરૂ થયેલા. અંતે ગયા મહિનાની આખરે કંટાળીને તેમણે છેલ્લો તાર કરેલો કે 'તમારું વચન પાછું તૂટયું છે. હવે નહીં આવો તો લોકજીવન તજીને અમારે ક્યાંક ભાગવું પડશે.' ગાંધીજી કાશીમાં હતા ત્યારે જ હક સાહેબ બરોબર અગિયાર દિવસનો પ્રવાસક્રમ તૈયાર કરીને ત્યાં લાવેલા. તે પ્રવાસ તેમણે ગોઠવેલો હતો તે પ્રમાણે આજે પૂરો થયો છે. પ્રથમ આરા, પટના, છપરા અને દક્ષિણમાં ગયા કરીને ઉત્તરે ચડયા, ત્યાં મુઝફ્ફરપુર, ત્યાંથી ઉત્તરે ગાંધીજીને જે ચંપારણને લીધે દેશ પિછાન્યા તે — ચંપારણ એટલે બેતિયા અને મોતીહારી; ત્યાંથી પૂર્વમાં-દરભંગા અને સમસ્તીપુર કરીને પાછા દક્ષિણમાં ગંગાકિનારે ઊતરી પડયા – મોંઘીર, જમાલપુર, ભાગલપુર; આમ અગિયાર દિવસમાં બિહાર પૂરું થયું. અગિયાર દિવસમાં તો કોઈ ઇલાકો ન પૂરો થાય પણ કામ કેટલી ત્વરાથી લેવાયું છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. લોકો પણ એ સમજી ગયેલા છે અને દરેક મથકે ચાલીસ ચાલીસ પચાસ પચાસ કોસથી માણસો આવી પડતાં હતાં

નિરવધિ પ્રેમ

બિહારમાં ગાંધીજી અને શૌકતઅલીને જે પ્રેમનાં દર્શન થયાં તેનું વર્ણન આપ્યુ જાય એમ નથી દરેક ઠેકાણે ઊભી રહેતી ગાડીવાળું બી. એન ડબલ્યુ. રેલવેનું એક પણ સ્ટેશન સેંકડો માણસોથી ભરેલુ ન હોય એમ અમારી મુસાફરીને દિવસે બન્યુ નથી. કદી ઘરમાંથી બહાર ન નીકળતી બહેનો ગાંધીજીને સાંભળવા માટે જ્યાં ને ત્યાં આવ્યા વિના રહી નથી. વિદ્યાર્થીનાં

ટોળેટોળાંએ દરેક ઠેકાણે ગાંધીજીને પોતાના ઉત્સાહથી ગૂંગળાવી દીધા છે. કોઈ ઠેકાણે કોઈ બહેન પોતાનો પરવાળાંનો હાર કાઢીને ગાંધીજીને કહે કે 'તમારા ગળામાં પહેરવા માટે જ એ આપું છું' તો કોઈ ઠેકાણે સાધુબાવાઓ પોતાની માળાઓ ખોળામાં મૂકી જાય. કોઈ ઠેકાણે સુંદર હાથકંતામણ અને હાથવણાટના તાકા ધરવામાં આવે, તો કોઈ ઠેકાણે દૂર જંગલમાંથી 'મહારાજ, મારા બાહુબળ વડે, અમારી વસ્તીને ત્રાસ આપનાર વાઘને મારીને આ ચામડું તમારે માટે લઈ આવ્યો છું,' એમ કહેનાર પ્રેમી ગામડિયા મળી આવે. કોઈ ઠેકાણે 'ફ્રોગ સિમલો'થી તોપનું માન આપના, ક્યાંક પોતાની હકૂમતની અંદરની સિમલ ન આપી દર્શન માટે ગાડી અટકાવતા રેલવેના નોકરો મળે. અનેક સ્ટેશનો છોડી ચાલી જનારી 'સ્પેશિયલ'ને ન ગણકારી "કદાચ સહેજ તો દર્શન મળી જશે, અને દર્શન નહીં મળે તો 'ગાંધી શૌકતઅલી કી જય'નો અવાજ તો ઉપર પહોંચાડીશું' એવી શ્રદ્ધાથી ઊભેલાં ટોળાંઓ જણાય, ક્યાંક હિંમતથી સલામ કરતા અથવા હાથનો સ્પર્શ કરવા આવતા પોલીસના માણસો મળે, તો ક્યાંક ક્યાંક 'આ પાપી પેટને ખાતર આમાં પડ્યા છીએ, છતાં સ્વરાજ માટે આટલા પાંચ રૂપિયા તો લઈ જાઓ' એવાં દીન વચનો કહેનારા ગુપ્તચર ખાતાના નોકરો પણ મળ્યા છે!

ફકીર સાથીઓ

બિહારના અનુભવોમાં બીજો નોંધવા લાયક અનુભવ ગાંધીજી અને મૌલાના શૌકતઅલીના ફકીર સાથીઓનો. બિહારના ઉંબરામાં પગ દેતાં દર્શન થાય છે ઇસ્લામ અને સ્વરાજને માટે ફકીર બનેલા મઝહરુલ હક સાહેબનાં. ક્યાં તેમની એકાદ બે વર્ષ ઉપરની નવાબી અને જાહોજલાલી, અને ક્યાં તેમની આજની કોઈ ઓલિયાને શોભતી સાદાઈ! બિહારમાં સરસમાં સરસ બૅરિસ્ટરોમાં ગણાતા એઓ આજે પોતાનાં કાયદાનાં પુસ્તકો હરાજ કરીને, 'એ જહર આ જિંદગીમાં તો હવે ન જ જોઈએ' એમ નિશ્ચય કરીને બેઠા છે. પટનાની સુંદરમાં સુંદર મોટર વાપરનારા આજે કોઈ મિત્રની ગાડી મંગાવી લે છે અથવા પગે જાય છે; દબદબા ભરેલા પોશાકમાં કરચલીની પણ ખામી ન આવે એવી કાળજી રાખનારા હક સાહેબ આજે નખથી તે શિખ સુધી હાથકંતામણ અને હાથવણાટના લેબાસમાં, અનેક દિવસ અચકન-પાયજામા બદલ્યા વિના ફરે છે, દરરોજ દાઢીમૂછ તદ્દન સાફ મૂંડ્યા વિના જેને નિદ્રા ન આવતી તે આજે 'દાઢી વિના મુસલમાન શાનો?' એમ કહી ચાંદી જેવી ચળકતી દાઢી વધારી રહ્યા છે; મશરૂની તળાઈએ પોઢતા અને મોડે સુધી સવારે તેમાં જ રહેતા હક સાહેબ આજે જમીન ઉપર ગોદડી પાથરી સૂએ છે, અને બડી બામદાદમાં ઊઠીને બંદગી કરે છે; આવતી

પહેલી તારીખથી મોરો આલેશાન 'સિકંદર મંઝિલ' તેમના વિના સૂનો પડશે, ગંગાકિનારે સ્થાપેલા 'સદાકત આશ્રમ'માં પોતાના છૂટી કાઢેલા વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપશે, અને તેમનાં પત્ની (જેઓ અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબના ખાનદાનના છે) મહિનાના સિત્તેર રૂપિયાના ખર્ચથી સંતોષ માની તેમના બે પુત્રો સાથે ગામડામાં આવેલા પોતાના એક ઘરમાં રહેવા જશે!

અસહકારને પરિણામે આટલા એક જ ફકીર થયા હોય તોયે અસહકાર નિષ્ફળ કહેવાય નહીં. પણ ફકીરોની ભૂમિ હિન્દને તો ઘણાયે ફકીરો યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો પવિત્ર રાખનારા હશે. આગળ ચાલતાં મુઝફ્ફરપુર જઈએ છીએ. તો ત્યાં પણ મૌલવી મહમદ શફી સાહેબ પોતાની ધીકતી કમાણી છોડી બૅરિસ્ટર મટી ફકીર થયા છે. તેમનો 'મોતી મંઝિલ' સાર્વજનિક કાર્યને માટે સોંપ્યો છે, અને પોતે એક નાનકડા ઘરમાં રહી ગુજરો કરશે. મોંઘીરમાં ગયા તો ત્યાં પણ બૅરિસ્ટર સાહેબ સુબેર ગઈ પહેલી ઑગસ્ટથી જ પોતાની દુકાન ઉઠાવી મૂકીને બેઠા છે! હિન્દુ ભાઈઓમાં તો પટનાવાળા બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, દરભંગાવાળા બ્રજકિશોરપ્રસાદ અને સમસ્તીપુરવાળા બાબુ ધરણીધરપ્રસાદ વગેરે જાણીતા છે જ.

બહેનોની હિંમત

ત્રીજી નોંધવાલાયક વાત દરેક સ્થળે થયેલી સ્ત્રીઓની સભાઓ. હક સાહેબ કહેતા હતા કે પટનામાં સ્ત્રીઓની સભા કેટલાંયે વર્ષોમાં કદી ન થયેલી તે આજે થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હક સાહેબના ઘરમાં જ બધી બહેનો આવી હતી. ઘરમાંયે પડદા તો રાખેલા હતા. પણ ગાંધીજીના અને શૌકતઅલીના તો દર્શન થઈ શકે જ માટે પડદામાંથી પણ એ બે ભાઈઓનાં દર્શન બહેનો કરતી હતી! અને દ્રવ્યની માગણીને કેવો જવાબ મળ્યો? હક સાહેબનાં પત્નીએ પોતાની ભારેમાં ભારે મોતી અને માણેકજડિત ચાર બંગડીઓ ઉતારી આપી. હક સાહેબને આ વાતની ખબર પડતાં તેમના હરખનો પાર ન રહ્યો. તેમણે કહ્યું, 'આના કરતાં વધારે કીમતી બંગડી એની પાસે નથી.' કોઈકે કહ્યું, 'આ હજાર દોઢ હજારની બંગડી ઉતારતાં એમને સંકોચ ન થયો?' તરત શૌકતઅલી સાહેબે ઉત્તર વાળ્યો, 'એણે એના માલિકને આપી દીધો છે તો એ બંગડી તો શી વિસાતમાં?' ભાગ્યે જ સોએક સ્ત્રીઓ હશે ત્યાં પહેલે જ દિવસે દોઢસો ઉપર રૂપિયાનું ત્યાં ને ત્યાં જ ઉઘરાણું થયું, અને પછી તો એનગામની માફક ત્રણ દહાડા સુધી સ્ત્રીઓ તરફથી ઘરેણાં આવ્યા જ કીધાં. સ્વ. બાબુ પરમેશ્વરલાલનું ગયે વર્ષે અવસાન થયું ત્યાર પછી ગાંધીજી પહેલી વાર પટનામાં આવેલા, એટલે તેમના વિધવાને મળવા ગયા. કેવળ બેસવા અને દિલાસો આપવા ગયેલા, ત્યાં તો ઘરમાંથી વહુઓ

અને દીકરીઓના હારો ગાંધીજી આગળ આવીને પડ્યા! બીજે બધેય ઠેકાણે બહેનોએ ઠીક ઠીક જવાબ આપ્યો જ છે. પણ આજે ભાગલપુરમાં તો હદ વળી. ઉત્સાહી અને ગર્ભશ્રીમંત દેશભક્ત બાબુ દીપનારાયણસિંહ અને તેમનાં વિદુષી પત્નીએ દરભંગામાં જે વ્યવસ્થા કરી હતી તેમાં તો કશી મણા રાખી ન હતી. તેમાં સ્ત્રીઓની સભાનું તો વર્ણન કર્યું જાય એમ નથી. પાર વિનાનાં જવાહિર વરસ્યાં! હીરાની વીંટીઓ, મોતી અને માણેકની બંગડીઓ, સોનાના હાર, અને ચાંદીના દાગીનાનો ઢગલો! હજારો સ્ત્રીઓ હાજર હશે. રોકડું ઉઘરાણું સાડા છસો રૂપિયાનું થયું. દિલ્હી, અલાહાબાદ, પટના, ભાગલપુરની બહેનો શ્રદ્ધાહીનોમાં શ્રદ્ધા નહીં પૂરે?

વિદ્યાર્થીઓનું પ્રેમ

લગભગ દરેક ઠેકાણે વિદ્યાર્થીઓની પણ સભા તો થઈ જ છે. પ્રેમઘેલાં વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં જોઈને ગાંધીજી — પોતાની વખતની ગણતરી કદી ન ભૂલનારા ગાંધીજી પણ વખત ભૂલી જાય છે, ખાવાપીવાનું ભૂલી જાય છે, અને કેવળ વિદ્યાર્થીમય થઈ જાય છે, અને વિદ્યાર્થીઓ જન્મારામાં કોઈ શિક્ષકને ધ્યાન ન આપ્યું હોય તેટલું ધ્યાન આ મહાશિક્ષકને આપે છે. તડ ને ફડ વાતો જ હવેનાં ભાષણમાં થાય છે. 'મેં બહુ ભાષણો કીધાં. ગુલામના માલિક કદી સ્વતંત્રતાનું શિક્ષણ આપી શકે, તેની શાળામાં સ્વતંત્રતા તમે શીખી શકો, એમ માનતા હો તો શાળા છોડશો નહીં', 'તમારા બિછાનામાં સાપ હોય તો તમને બીજું બિછાનું મળે યા ન મળે તોપણ તે બિછાનું તો તમારે છોડયે જ છૂટકો', 'હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કર્યા પછી ઇજનેર, ડૉક્ટર અને વૈજ્ઞાનિક બનજો', 'બે વર્ષ ભણવાનું નહીં મળે તો ખેતર અણવવાયલું રહી વધારે પાકને માટે તૈયાર થશે, અને વચગાળામાં હાથકંતામણ અને હાથવણાટ તો શીખવાનાં છે જ', 'કાંઈ શીખવાનું ન મળે તો રામાયણ — અસહકારનો ભારેમાં ભારે ગ્રંથ — શીખો, તેનું રટણ કરો', 'તમે ફૂટબૉલનો મોહ મૂકીને તમારાં ખેતરોમાં માટીનાં ઢેફાં સાથે ખેલો', આવી આવી અનેક હૃદયંગમ ગોષ્ઠિથી વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્ત તેમણે હરી લીધેલાં છે. તેનાં પરિણામો આજે જણાઈ રહ્યાં છે. પટનામાં ઇજનેરી કૉલેજના ૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓ — બાકી પાંચ સાત રહ્યા છે તે માતપિતાની પરવાનગી માટે રોકાઈ રહ્યા છે — ઊઠી ગયા. વિદ્યાર્થીભવનમાંથી પોતાના સરસામાનથી આઠ દસ ગાડી ભરીને સામાન કાઢી તેનું સરઘસ કાઢયું, અને 'સરકારી પાઠશાળાને સલામ' એવા વાવટા ફરકાવતા બીજી કૉલેજ આગળથી પસાર થયા! હક સાહેબ તેમને સલાહ વગેરે આપવાને તૈયાર છે જ. અનેક 'ઇન્ટર્ન' થયેલ વિદ્યાર્થીઓનો કિસ્સો — મુઝફ્ફરપુર કૉલેજ પણ ખાલી થઈ રહી છે.

ગાંધીજીના ગયા પછી ૮૫ વિદ્યાર્થીઓ નવમીએ નીકળ્યા. તે અગાઉ દસ પંદર વિદ્યાર્થીઓ નીકળેલા. અગાઉ જે દસ પંદર વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા હતા તેઓ સરસ સાર્વજનિક કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમાંના એક ભાઈ મનરંજનપ્રસાદનાં ગીતો — કૉલેજ છોડ્યા પછી બનાવેલાં ગીતો અનેકને ગળગળા કરે છે! અહીંની સ્થિતિ શફી સાહેબ, બાબુ વ્રજકિશોર અને ધરણીધરપ્રસાદ સંભાળી રહ્યા છે. ધૈર્યથી વિદ્યાર્થીઓ કામ કર્યે જાય તો તેઓ બિહારના બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ સરસ અસર પાડશે.

સારું સારું કહી દીધું. હવે વળીએ પેલી, દુઃખ અને અત્યાચાર જ્યાં ઘણાં વર્ષો થયાં વાસો કરી રહેલાં છે તે ભૂમિ, ચંપારણની તરફ! દોઢ વર્ષ નીલવરો (પ્લૅન્ટર્સ)ની સાથે લડતાં લડતાં તેમના પંજામાંથી રૈયતને ગાંધીજીએ ઘણાં વર્ષના અત્યાચાર પછી મુક્તિ અપાવી. તેમનામાં તે લડતને પરિણામે કાંઈક જોર પણ આવેલું જણાતું હતું. પણ હજી ચંપારણના કેટલાક ભાગમાં તો કાળો કેર વર્તી રહે છે એ નજરોનજર પેલે જ દહાડે બેતીઆથી ચૌદ માઈલ દૂર આવેલા ગામડામાં જોઈ આવ્યા. એક ધૂળ જેવી ગોલાલડાઈમાંથી આ એક કેર ઉત્પન્ન થયો છે! એક સોનીને ત્યાં એક માણસે જણસ ઘડવા આપેલી; તે સોનીએ ઘણા મહિના વાયદા ન પૂરા કર્યા એટલે માણસે જઈને અડંગો નાખ્યો. બન્ને વચ્ચે લાકડી ઊછળી અને કંઈક લોહીની છાંટ ઊડી. એકે કરી ફરિયાદ, પોલીસે ફરિયાદીમાં બીજાનું નામ ઉમેર્યું; એ માણસને પકડવા આવ્યા, તેને ગામડાવાળાઓએ ભગાડ્યા, અને બીજા કેટલાક કૉન્સ્ટેબલોની આસપાસ ફરી વળ્યા. પોલીસનો મિજાજ ગયો એટલે હાથીઘોડેસવાર થઈ ગામડાંઓ ઉપર કરી ચડાઈ. ગામડિયાઓ બિચારા તેમને જોઈને જીવ લઈને ભાગ્યા. બચ્ચાંછોકરાંને પણ ઘરમાં મૂકીને ભાગ્યા. પોલીસે અને તેમની સાથે આવેલા પરગામના ભાડૂતિયાઓએ ગરીબ ગામડિયાઓના કોઠાર તોડ્યા, પેટીપટારા તોડ્યા, જે કાંઈ દીઠું તે લીધું, ભાંગ્યું, તોડ્યું, વેર્યું અને સરવાળે નિકંદન કરી ગામડાંમાંથી જીવ લઈને નાસતી સ્ત્રીઓ પાછળ પણ પડ્યા. તેમનામાંની એકનું લૂગડું ઉતારી લીધું, તેના ઉપર ધૂળ નાખી; બીજી શૌચ ગઈ હતી ત્યાં તેને મારી, હેરાન કરી! રાવણસેનાનાં કૃત્યોનો આ ટૂંકો હેવાલ તો ગાંધીજી અને શૌકતઅલીની સાથે ફુલવનિયા, સીસવનિયા અને સેઢા ત્રણ ગામ જોવા હું ગયો હતો ત્યારે તેમની ખૂબ ઊલટતપાસ કરીને લેવાયલી જુબાનીમાંથી આપું છું. હક સાહેબ નોખી તપાસનો રિપોર્ટ તૈયાર કરી રહ્યા છે. સરકાર પણ આ હકીકત જૂઠી છે એમ પુરવાર કરવાની તૈયારી કરી રહી છે. આ સત્યાનાશ વળેલા ગામડિયાઓનાં ચોધારાં આંસુઓ જેમણે જોયાં હોય તે, મનુષ્ય હોઈ, એમ કેમ કહી શકે કે આ બધી લૂંટની

નિશાની જે આજે મોજૂદ છે તે કૃત્રિમ છે? પણ ડાયર પણ માનવજાતિમા જ અવતરેલો હતો ને!

આ લોકોને આશ્વાસન આપી આવીને ગાધીજીએ તે જ સાજે બેતિયામા જે ભાષણ કર્યું તે અક્ષરેઅક્ષર લેવા જેવુ હોઈ અહી આપી દઉ છુ (કેટલાક ભાગ તો મે ટૂકાવ્યા જ છે, પણ આખુ ગાધીજીને બતાવ્યુ છે)

બેતિયાનુ ભાષણ

"ચપારણ મારે માટે નવુ નથી ચપારણમા હુ આવુ છુ ત્યારે ત્યારે મને એમ જ લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનમા ચપારણ મારી જન્મભૂમિ છે અને હુ ચપારણના ભાઈઓના દુખથી દુખી રહુ છુ આજે હુ એ વર્ષ અહી પાછો આવુ છુ તોપણ તમને ખાતરી આપુ છુ કે તમારા દુખને હુ કદી નથી ભૂલ્યો ચપારણ જિલ્લાને થતુ એટલે મને થતું દુખ હું હમેશા માટ કરતો જ રહ્યો છુ, અને તેને માટે કાઈક કરતો પણ રહ્યો છુ પણ તમે તેને માટે જેટલુ કરી શકો તેથી તો તે ઓછુ જ હોય એટલે આજે તો તમને તમે શી રીતે બચાવી શકો તે કહેવા માગુ છુ

"ગામડાઓમા આજે હુ જઈ આવ્યો તે વિષે જે સાભળ્યુ હતુ તેથી હુ દુખી તો થઈ રહેલો જ હતો, પણ ત્યા બનેલુ નજરે જોઈને તો મારા દુખનો પાર નથી રહ્યો જે અત્યાચાર ત્યા થયો છે તેમા સરકારની ભૂલ આ વખતે હુ નથી જોઈ શકતો હુ જે જોઉ છુ તેમા પ્લેટરોની ભૂલ પણ નથી જોઈ શકાતી આપણા પોલીસ અમલદારો, તેમના હાથ નીચેના માણસો અને દેહાતીઓ (ગામડિયાઓ)ની જ ભૂલ જોઈ રહ્યો છુ પણ આપણે આ લોકોની સામે ઇન્સાફ અદાલતમાથી નથી મેળવવો આપણે એ લોકો પાસે જ તેનો ઇન્સાફ લેવા માગીએ છીએ પોલીસ આપણા ભાઈ છે, તે લોકો રૈયતનુ રક્ષણ કરે ભક્ષણ ન કરે એ તેમની ફરજ છે મે જ્યારે સાભળ્યુ કે અહીના દરોગા અને બીજા પોલીસ ભાઈઓ ત્યા જઈને અત્યાચાર કરી આવ્યા ત્યારે મને અત્યત દુખ થયુ તેઓએ આ કર્યું છે એમ તેઓ કદાચ કબૂલ ન કરે, પણ મને લાગે છે કે દેહાતીઓએ મને જે સભળાવ્યુ છે તે બધુ ખોટુ ન હોય આપણામાના મોટામોટાની ફરજ છે કે તે પોલીસને સમજાવે હુ અહી આવેલા બધા પોલીસને કહેવા માગુ છુ કે તમે મારા ભાઈ છો, તમે ગામડિયાઓના પણ ભાઈ છો, તો તમને કહુ છુ કે સરકાર તમને ગદુ કામ સોપે તો તે તમારાથી ન જ થઈ શકે અમને પણ તમે તમારા ભાઈ સમજો તો અમારુ કામ તમે કરો, પણ રજાડો નહી સરકારના તમે નોકર છો તો સરકાર અમારી નોકર છે, અને તેથી તમારી ફરજ નથી કે સરકાર તમને કાઈ ગદુ કામ ઉપાડવાનુ કહે તે ઉપાડો પણ આજના

મામલામાં તો સરકારનો પોલીસને ઘર લૂંટવાનો કાંઈ હુકમ ન હતો, બીજા દેહાતીઓ પાસે લૂંટ કરાવવી એવો હુકમ ન હતો, સ્ત્રી ઉપર જુલમ કરે એવો હુકમ ન હતો. આથી પોલીસે જે કર્યું તેમાં સરકારની કાંઈ તકસીર નથી, પણ પોલીસે પોતાની મરજીથી જ શિરજોરી કરી છે. આનો રસ્તો એ છે કે સારા સારા માણસો પોલીસને જઈને સમજાવે કે તમારી લાલ પાઘડી રૈયતના રક્ષણ માટે છે, ભક્ષણ માટે નથી તમે જે લૂંટ્યું હોય તે પાછું આપો, અને ગામડાનાં માણસો પણ તમારાં છે એમ સમજી તમે તેમને તમારાં કરો.

"પણ આ અત્યાચારો અટકાવવાનો રસ્તો સૂચવતાં પોલીસને સમજાવવા ઉપરાંત બીજો રસ્તો પણ છે. હું બધાં દુઃખોનું નિવારણ સત્યાગ્રહ છે એમ કહી રહ્યો છું. આ સલ્તનત મિટાવવાનો છતાં શાન્તિનો ઇલાજ બતાવી રહ્યો છું. પણ શાન્તિનો ઇલાજ કરતો છતાં હું એમ નથી ઇચ્છતો કે હિન્દુસ્તાનની રૈયત નામર્દ બની જાય, પરાધીન બની જાય અને સ્ત્રીઓની રક્ષા માટે પણ નાતાકાત રહે. મને દેહાતીઓએ શું બતાવ્યું, શું સંભળાવ્યું? [અહીં ત્યાં જે જોયેલું તેનું બયાન આવી જાય છે, જે હું ઉપર આપી ગયો છું.] તેમણે લૂંટારાઓ સામે શું બતાવ્યું? કેવળ નાસભાગ. મને એમ થયું કે શું હિન્દુસ્તાનના લોક એટલા નામર્દ બની ગયા છે કે પોતાના માલ અને સ્ત્રીઓનું પણ રક્ષણ ન કરી શકે? શું ચોરની સામે રક્ષણ કરવાની પણ આપણામાં તાકાત નથી? ચોર લૂંટી જાય અને આપણે ભાગી જવું એ શું સત્યાગ્રહ છે? તમે તમારું ધન ચોરને લૂંટાવી દો તો તે જુદી વાત છે. તમારે ન આપવું હોય તો તેને સમજાવી શકો છો, ન સમજે તો તમે તેને મારી પણ શકો છો. પોલીસ અત્યાચાર કરવાને તૈયાર થાય, તેની સામે મરવાને તૈયાર થાઓ તો તમે સત્યાગ્રહી છો, બહાદુર છો એમ કહું. પણ તમે ઊભા ઊભા બેઇજ્જતી થવા દો તેના કરતાં તેને મારીને હઠાવો એ સારું. સત્યાગ્રહનો અર્થ એ નથી કે સ્ત્રીઓને મૂકીને ભાગી જવું, સ્ત્રીઓને પોતાની સમક્ષ નાગી કરાતી જોવી. તમે લાંબી લાંબી ડાંગો લઈને અહીં આવ્યા છો. તેમને પૂછું છું કે શું તમે એને સત્યાગ્રહ સમજો છો? આપણો ધર્મ નથી શીખવતો કે નામર્દ બનવું, અત્યાચાર સહન કર્યા કરવા. ધર્મ શીખવે છે કે અત્યાચારીનું ખૂન લેવા કરતાં તેને ખૂન આપવા તૈયાર થવું એ સરસ છે. આપણે એવી રીતે ખૂન આપવા તૈયાર થઈએ તો તો આપણે દેવ બની ગયા; પણ અન્યાય જોઈને પલાયન કરીએ તો તો આપણે પશુથી પણ નપાવટ થયા. આપણે પશુમાંથી મનુષ્ય થયા છીએ. પશુના ધર્મો તો મનુષ્ય કરતો જ જાણે છે; સમજ આવે છે એટલે તેનામાં મનુષ્યત્વ આવતું જાય છે. મનુષ્યત્વ આવતું જાય છે

એટલે પશુબળનો આશ્રય તજી આત્મબળ પર આધાર રાખતાં આપણે શીખીએ છીએ. પણ કોઈ આપણી સામે પશુબળ વાપરવા આવ્યો તેની સામે આત્મબળથી ઊભા રહેવાનું તો ધેર ગયું, પણ તેનાથી ભાગી ગયા તો તો આપણે નથી રહ્યા પશુ કે નથી રહ્યા મનુષ્ય. આપણે બાયલા—નામર્દ બની ગયા. કૂતરો જુઓને, તે પણ સત્યાગ્રહ નથી કરતો, પણ ભાગતોયે નથી; હેરાન કરનારા સામે ભસે છે, લડી લે છે. હિન્દુસ્તાન મનુષ્યત્વ ન બતાવી શકે તો પોતાનું પશુબળ તો જરૂર બતાવી શકે છે. હવે પછી કદી હું એવું સાંભળવા નથી માગતો કે સો માણસો જુવાનજોધ જેવા ઊભા હતા, ને સિપાઈ આવતા જોયા કે ભાગ્યા! તમે તેમની સામે ઊભા રહીને મરી ગયા એમ સાંભળીને હું તમને સાબાશી આપીશ. તમે તેમની સામે સારી પેઠે લડ્યા એમ સાંભળીને પણ હું તમને સાબાશી આપીશ. પણ મને કોઈ કહેશે કે 'અમે શું કરીએ, અમને પોલીસ પકડીને લઈ જાય તો?' હું કહું છું કે તેવી રીતે બચીને જીવો તે કરતાં મરવું ભલું. સરકારે પણ તમને તમારા જાન અને માલના રક્ષણ માટે લડી લેવાની રજા આપી છે. કાયદામાં ચોખ્ખી છૂટ છે. કોઈ પણ ચંપારણી હવે આવે પ્રસંગે યુદ્ધ કરશે અને મારશે અથવા મરશે. મારાથી આજે સાંભળી તેવી ફરિયાદ સાંભળી નથી શકાતી.

"પણ તમે મને બરાબર સમજી લો. બધીયે વેળા મારવા તૈયાર થવાનું હું તમને નથી શીખવતો. પોલીસ વૉરંટ લઈને આવે ત્યારે તમે લડવા નીકળો એ તો તમારી નામર્દાઈ સૂચવે. આપણે પચાસ માણસ ઊભા હોઈએ અને એક સિપાઈ હુકમ આપવા આવ્યો હોય તેને આપણે મારી શકીએ એમાં નવાઈ શી? તોપણ તે હુકમને માનવો એમાં જ આપણી મર્દાનગી છે. પોલીસનું તો કામ પકડવાનું છે. તેનું વૉરંટ અયોગ્ય હોય તોપણ પોલીસના હાથમાંથી આપણે કોઈને છોડાવી નથી શકતા. પોલીસ પકડતાં તમને મારે, ગાળો દે, તો તે પણ તમારે સહી લેવું જોઈએ. પણ તમારા ઘરમાં પોલીસ આવે, તમારાં ઢોરઢાંખર લૂંટવા આવે, તમારું ધન લૂંટવા આવે, તો તમે જરૂર તેની સામે થજો અને લાઠી વાપરજો—જો તમે તમારો પ્રાણ આપવા તૈયાર ન હો તો. પણ વળી બીજી શરત કરું. તમને આવે પ્રસંગે મારવાનું કહું છું તેથી કાંઈ એમ નથી કહેતો કે તમે કોઈ ચોર આવે તેને જાનથી મારી નાખજો. લડાઈનો પણ કાંઈ કાયદો હોય છે ના? લાઠીની સામે તલવાર ખેંચવી એ ધર્મ નથી, લાઠીની સામે મુક્કો મારવો એ ધર્મ છે. એક માણસની સામે પચાસનું સૈન્ય લઈને જવું એ ધર્મ નથી, નામર્દાઈ છે. લાઠીની સામે તલવાર ખેંચવાથી, એકની સામે પચાસ જવાથી, આપણે નામર્દ બન્યા છીએ.

"આ મારી શિખામણનો તમે કદાચ દુરુપયોગ પણ કરો એવી મને ભીતિ રહે છે. પણ અહીં બેઠેલા સમજુ ભાઈઓ તમને તે વારંવાર સમજાવશે એમ ઇચ્છું છું. આજે હું જે જોઈ આવ્યો ત્યાર પછી મને જે લાગ્યું તે તમને ન સુણાવું તો હું અધર્મ કરું,* મારું કર્તવ્ય કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો ગણાઉં, એમ મને લાગ્યું. તમે ડરપોક ન બનો; નામર્દ કદી ન થાઓ; છતાં કોઈનું ખૂન ન કરો એ હું ઇચ્છું છું.

"સરકારે એક ભૂલ કરી ખરી. સ્વયંસેવકો ત્યાં તપાસ માટે ગયા તેને ધમકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ફોસલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ આમ ધમકાવ્યા તમે ડરશો નહીં. સ્વયંસેવકોને માથે પણ ભારે ફરજ આવી પડી છે. તેઓએ નીડર થઈ શાન્તિ રાખી કામ કર્યે જવું પડશે."

આ ભાગનું અસહકાર વિષેના વિવેચનના ભાગ સાથેનું સાંધણ હું હવે નહીં આપું. અસહકાર કરતાં તો જરાયે બળજોરી નહીં વાપરવાની એ ત્રીજી શરત ગાંધીજીએ બળ વાપરવા વિષે કહેતાં મૂકી એટલું જ અહીં કહી દઉં.

[હવે બિહાર યાત્રા વિષે મહાદેવભાઈની ડાયરીમાંથી નીચેની હકીકત આપી છે:]

તા. ૪થીએ એક મિ. ગુડ ફેલોને લખ્યું:

¶ "તમારા કાગળ માટે આભારી છું. તમને એ ખબર છે કે આપણી આ સરકાર ઇરાદાપૂર્વક દારૂનું અનિષ્ટ વધારી રહી છે? જ્યાં સુધી આ સરકારનો નાશ ન કરવામાં આવે અથવા તો તેમાં ધરમૂળના ફેરફાર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી એ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના આપણા બધા ઉપાય વ્યર્થ જવાના. હું જ્યારે કલકત્તામાં હોઉં ત્યારે તમને ખુશીથી મળીશ."

તે જ દિવસે રાત્રે આરા જતાં ટ્રેનમાંથી મિ. હૅરીને કાગળ લખતાં મિસિસ હકે આપેલી બંગડીની વાત લખી:

¶ "અમે હમણાં જ પટના છોડ્યું. જનાબ મઝહરૂલ હક અમારી સાથે છે. આ કાગળ હું તમને એ જણાવવા લખું છું કે કાલે રાત્રે બહેનોની સભામાં દાનની માગણી કરી ત્યારે હક સાહેબનાં પત્નીએ મોતી અને માણેક જડેલી પોતાને બહુ ગમતી ચાર બંગડીઓ મને આપી દીધી. જે પોતાને વધારેમાં વધારે ગમતી ચીજ પોતાના દેશ માટે અને પોતાના દીનને માટે આપી દે, એવી બહેન પોતાને હોવાને માટે મિસિસ હૅરીને મારાં અભિનંદન આપશો. મને તો તેમણે પોતાની બંગડીઓ આપી તે વખતે બહુ આનંદ થયો અને તૈયબજી કુટુંબ સાથે મને સંસર્ગમાં આણવા માટે મેં પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો."

સરલાદેવીને લખેલા પત્રમાંથી:

¶ "હું તમને ઇરાદાપૂર્વક ન લખું એમ ન બને. પણ તમારે ધીરજ અને વિશ્વાસ કેળવવાની જરૂર છે. તમારે મને સંત કહીને ઉતારી પાડવો ન

જોઈએ, અને પોતાની જાતને પાપી કહીને ગૌરવ ન લેવું જોઈએ. આપણે દરેકે પોતાની મર્યાદાઓ સમજી લેવી જોઈએ. મિત્રોમાં અને પ્રેમીઓમાં પાપી અને મહાત્મા એવા ભેદ હોતા નથી. આપણે સૌ સમાન છીએ. પણ એવાં સમાન સ્ત્રીપુરુષોમાં કેટલાંક ડાહ્યાં હોય છે અને કેટલાંક મૂર્ખ હોય છે. કોણ ડાહ્યું છે અને કોણ મૂરખ તે કોણ જાણે છે? પણ એ માન્યતામાં તમે મને રાચવા દેશો કે હું તમારા કરતાં વધારે ડાહ્યો છું, અને તેથી તમને શિખામણ આપવાને અને કેળવવાને યોગ્ય છું. પણ ઘણીયે વાર એવું બન્યું છે કે ગુરુ કરતાં ચેલો ચડી જાય છે. ગોરખ મછંદરનો ચેલો હતો પણ તેનો ગુરુ બન્યો. તમને શીખવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તમારી પાસેથી શીખવાનું ડહાપણ ઈશ્વર મને આપો. તમારા ગુરુપણાની હું તકરાર કરવાનો નથી. જો તમે મને ટપી જશો તો હું તો મેં આપેલી કેળવણીને પૂર્ણ સફળ થયેલી માનીશ. એ શ્રદ્ધાથી જ હું તમને વળગી રહ્યો છું, અને તેથી જ હું પ્રાર્થના કરું છું કે તમારામાં નમ્રતા અને પશ્ચાત્તાપ આવો."

નવજીવન વિષે પોતાને સંપૂર્ણ રીતે નિશ્ચિંત કરી લેવા માટે સ્વામી આનંદને મુક્ત કરી ધન્યવાદ આપતો કાગળ લખ્યો.

ગયાજીની મીટિંગ થઈ ગયા બાદ બોધિગયાના દર્શને ગયા. મોટરમાં બાપુ, બા, અબુલ કલામ આઝાદ અને હું હતા. રસ્તામાં આઝાદના જીવન વિષે કેટલીક વાતો થઈ. આઝાદની પેદાશ અરબી. એમના પિતા અને પિતામહ બળવા વખતે હિંદુસ્તાનમાં હતા. પાછળથી તે મક્કા ચાલ્યા ગયેલા. ત્યાં એમના પિતા એક અરબી ઓરત સાથે પરણેલા. એના એ ફરજંદ. દસ વર્ષ મક્કામાં જ એમણે ગાળેલાં. પછીથી પોતાની તબિયત સારી નહીં રહેવાથી તબીબી સલાહ માટે એમના પિતા કલકત્તા આવેલા. ત્યાં એમના અનેક મુરીદો (ચેલા) છે. અબુલ કલામે ફારસીનો અભ્યાસ એક સુંદર ઇલમી પાસે ત્યાં કર્યો. પછી બગદાદ, દમાસ્કસ, કેરો વગેરે સ્થાને જઈને અરબીમાં ઊંચામાં ઊંચી તાલીમ મેળવી. અરબી અને ફારસીમાં તેઓ સુંદર ભાષણ આપી શકે છે. સને ૧૯૧૦માં એટલે એમની એકવીસ વર્ષની ઉમ્મરે 'અલ હિલાલ' પત્ર કાઢેલું (હિલાલ એટલે બીજનો ચાંદ) એ પત્રમાં હિંદુમુસલમાન એકતા વિષે લેખો આવતા, તેનાથી તે વખતમાં મહમદઅલી જેવા પણ વિરુદ્ધ હતા. યુદ્ધ દરમ્યાન યુદ્ધ વિષે આકરાં લખાણો લખવાને કારણે 'અલ હિલાલ' પાસે રૂપિયા બે હજારની જામીનગીરી માગી. તે જપ્ત થઈ. પછી પાંચ હજારની માગી. તે પણ જપ્ત થઈ અને પ્રેસ પણ જપ્ત થયું. છ મહિના પછી એ જ પેપર 'અલ બલાલ' નામથી કાઢ્યું. તે છ મહિના ચાલ્યું. મૌલાનાએ તે વખતે એક શાળા કાઢી. તે ગુપ્ત રાજદ્રોહી મંડળી છે એવે

બહાને તેમને પાંચ વર્ષ રાંચીમાં અટકમાં રાખવામાં આવ્યા. 'અલ હિલાલ'માં પાંચસાત મદદનીશ હોવા છતાં મૌલાના પોતાના ઉપર જ વધારેમાં વધારે ભાર રાખતા. ૧૯૧૪ના જુલાઈમાં 'તર્કે મવાલાત' નામનો લેખ લખેલો. એમાં બતાવેલું કે આપણી લડત તો અંગ્રેજ સાથે હોય, હિંદુઓ સાથે નહીં. મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજનો જરા પણ સંબંધ ન હોવો જોઈએ એવો મત પણ તેમણે 'અલ હિલાલ'માં બતાવેલો. તેની વિરુદ્ધ મહમદઅલીએ 'કૉમરેડ'માં લખાણ કરેલું. અટક દરમ્યાન રાંચીમાં આઠેક હજાર રૂપિયા ઉઘરાવીને એક શાળા સ્થાપેલી. હાલ તેઓ કુરાનનું ઉર્દૂ ભાષાંતર તૈયાર કરી રહ્યા છે. રાંચીની ગિરફતારી દરમ્યાન તેમણે બીજાં પણ અનેક પુસ્તકો લખેલાં.

તા. ૮મીએ સાંજે ચાર વાગ્યે બેતિયામાં બાપુએ પોતે જ ૧૯૧૭માં સ્થાપેલી ગૌશાળા જોવા ગયા. ત્યાં તેમણે કાઢેલા સુંદર ઉદ્ગારો નોંધવા જેવા છે:

"હિંદુ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ ગોરક્ષા છે. અને જે હિંદુ તે કામને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર ન થાય, તે હિંદુ નથી એમ હું માનું. મને એ કામ પ્રાણથી પણ પ્યારું છે. મુસલમાનને નમાજ પઢવાની જેવી ફરજ છે તેવી ગાય મારવાની તેને ફરજ હોત તો મુસલમાનને હું કહેત કે મારે તમારી સાથે પણ લડવું પડશે. પણ તેવી ફરજ તેમની નથી. તેમની સામેના આપણા વર્તનથી એ ફરજ આપણે તેમને પાડી દીધી છે.

"ખરી વાત તો એ છે કે ગાયને બચાવવા માટે હિંદુઓ પોતે તેની રક્ષા કરતા થાય. કારણ હિંદુઓ પણ ગાયની હત્યા કરી રહ્યા છે. ગાયના ઉપર ફૂંકવાની ક્રિયા કરી તેનું બધું દૂધ ખેંચી કાઢવું, ગાયની ઓલાદ બળદને આર ભોંકી ત્રાસ આપવો, તેની પાસે તેની શક્તિથી વધારે ભાર વહેવરાવવો, એ બધું ગાયની હત્યા કરવા બરોબર છે. ગોરક્ષા કરવા માટે આપણે આપણું પોતાનું ઘર પહેલું સુધારવું જોઈએ.

"મુસલમાન તો કોઈક વખત જ ખાવાને માટે ગાયનો વધ કરે છે, પણ અંગ્રેજોને તો દરરોજ ગોમાંસ વિના ચાલતું નથી. તેના આપણે તાબેદાર થઈ રહ્યા છીએ. જે સરકાર ધર્મની રક્ષા કરતી નથી તેની શાળા, અદાલત આપણને ગમે છે. આ વાત મને આજે જ ખબર પડી છે એમ નથી, પણ પહેલાં હું સલ્તનતની ગોભક્ષા બરદાસ કરી લેતો હતો કારણ હું ઉમેદ રાખતો હતો કે તેની પાસેથી હું કાંઈક કામ લઈ શકીશ. પણ આજે તો એ ઉમેદ રહી નથી. એટલે મેં એની સામે અસહકાર જાહેર કર્યો છે. તે સમયે ગોરક્ષા કરવા માગતા હોઈએ તો આપણે મુસલમાનોને વિના શરતે

મદદ કરવી જોઈએ. હું શૌકતઅલી સાથે રાતદિન ફરું છું તોપણ તેની આગળ ગોરક્ષા વિષે એક હરફ પણ નથી કાઢતો. કારણ આજે તો મુસલમાનની સેવા કરવી એ જ મારો ધર્મ છે. તે માટે મારા પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્ર અર્પણ કરવા હું આજે તૈયાર છું. સરકારની ઉપર મુગ્ધ રહીને આપણે ગાયની રક્ષા નથી કરી શકતા. પણ સરકારનો ત્યાગ કરીને તમે મુસલમાનનાં હૃદય પણ પલાળી શકો છો.

"વળી આવી ગોશાળાથી ગોરક્ષા થઈ શકતી નથી. ગોશાળાએ તો શહેરને સુંદર દૂધ પૂરું પાડવું જોઈએ. એ ત્યારે બને જ્યારે તેમાં હજારો સારી દુધાળ ગાયો હોય, અને ગોશાળા પાસે હજારો વીઘાં જમીન હોય. આપણે ગાયની સંપૂર્ણ રક્ષા કરી શકીશું ત્યારે જ તેમાંથી કામધેનુ ઉત્પન્ન થશે. ત્યારે જ હિંદુસ્તાનનું દુઃખ, ભૂખ, વસ્ત્રની હીનતા, માનસિક દીનતા એ બધું નષ્ટ થશે. આ ઉદ્‌ગારો અનાયાસે જ મારા મોંમાંથી નીકળી ગયા છે. આવા ગંભીર ઉદ્‌ગાર ગોરક્ષા ઉપર મેં કદી કયાંય કાઢયા નથી. ગોમાતાની રક્ષા કરો, અને ગોમાતા તમારી રક્ષા કરશે."

તા. ૯મીએ સવારના પહોરમાં પાંચ વાગ્યે ઊઠીને 'ચંપારણમાં ડાયરશાહી' એ નામનો લેખ લખી કાઢયો. એમાં સત્યાગ્રહના રહસ્ય વિષે નીચેના ઉદ્‌ગારો કાઢયા :

"જ્યારે જ્યારે લૂંટફાટના બનાવ બને ત્યારે સારે લોકોએ પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. પોતાના જાનમાલનો બચાવ કરવા માટે સામે મારવાને બદલે માણસ પોતાની જાતને લૂંટાવા દે અને બહાદુરીથી માર ખાઈ લે, તે વધારે સારું છે. તેમાં ખરેખર જ્વલંત વિજય રહેલો છે. પણ આવી ક્ષમા બળવાન આપી શકે છે, નિર્બળ કદી આપી શકતો નથી. એટલે જ્યાં સુધી એટલું આત્મબળ ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી અત્યાચાર કરનારનો શરીરબળથી સામનો કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. તેમાંય પ્રસંગને માટે જરૂરી હોય તે કરતાં વધારે શારીરિક ઈજા કરવાનો માણસને અધિકાર નથી. વધારેપડતું બળ વાપરવું એ હંમેશાં કાયરપણાની અને ગાંડપણની નિશાની હોય છે. બહાદુર માણસ ચોરને મારી નાખતો નથી, પણ એને પકડી લે છે અને પોલીસને હવાલે કરે છે. માણસ વધારે બહાદુર હોય તો એને ભગાડી મૂકવા માટે આવશ્યક હોય એટલું જ બળ વાપરે છે અને પછી એનો વિચાર સરખો કરતો નથી. પણ સૌથી બહાદુર તો એ છે જે માને છે કે ચોર બિચારો પામર છે. એટલે એ તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમ કરતાં તે માર મારે તો માર પોતે સહન કરી લે છે. પ્રાણ જાય તોપણ સામે

મારવાનો એ વિચાર કરતો નથી. આપણે એટલું તો કરીએ જ કે કાયર અને નામર્દ ન બનીએ."

તા. ૧૧મીએ રાત્રે ભાગલપુર જતાં ગાડીમાં એક કલાક મળ્યો તેટલામાં બાપુજીએ બે કાગળો લખ્યા. એક બડોદાદાને અને બીજો સરલાદેવીને. બડોદાદાએ તેમના છેલ્લા પત્રમાં રચનાત્મક કામનો આરંભ કરવા માટે કેટલુંક ખંડનકાર્ય જરૂરનું છે એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરીને બાપુના કેળવણીમાં અસહકારને મજબૂત ટેકો આપેલો. તેના જવાબમાં લખ્યું:

¶ "તમારા કાગળથી મને ભારે આશ્વાસન મળ્યું છે. તમારી સમતિને હું આશીર્વાદ ગણું છું. હું તા. ૧૩મીએ કલકત્તામાં હોઈશ, અને તા. ૧૪મીએ ઢાકામાં હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ સ્થપાયેલું જોવાને તમે ઘણું જીવો."

સરલાદેવીને:

¶ "તમારા બે કાગળો મળ્યા. એક તો ચબરકી હતી, બીજો કાગળ જરા લાંબો હતો. એમાંથી જણાય છે કે તમે મારી ભાષા, એટલે મારા વિચારો સમજી શકતાં નથી. મારા કાગળમાં તમારા અટપટા સ્વભાવ વિષે મેં મારો કંટાળો બતાવ્યો નથી, પણ તેના ઉપર મેં ટીકા કરી છે. કોઈ માણસ જન્મથી કુરૂપ હોય તો તે માટે તે કુદરત સાથે ઝઘડો કરતો નથી, પણ તેની નોંધ લે છે અને તે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ વસ્તુ ક્ષમ્ય છે અને એ જ વસ્તુ મેં કરી છે. વર્ણવી ન શકાય એવી જટિલતાને હું કળાકૃતિ માનતો નથી. કોઈ પણ કળાનું શાંતિપૂર્વક પૃથક્કરણ થઈ શકે છે, અને કેન્વાસ ઉપરના વૈવિધ્યમાં પણ યોજનાની એકતા જોઈ શકાય છે. તમે તો તમારો મિત્ર તમારી ખામીઓ પ્રેમભાવથી બતાવે તોપણ તેને વળગી રહેવા ઇચ્છો છો. એથી હું ચિડાતો નથી પણ તેથી તમને મદદ કરવાનું મારું કામ મુશ્કેલ થાય છે ખરું. માણસ ચંચળ હોય અને મિજાજ કર્યા કરે તેમાં શી કળા હોતી હશે? એક અર્થમાં તો સરળમાં સરળ સ્વભાવ જરૂર વધારે જટિલ હોય છે. પણ તેનું પૃથક્કરણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. તે સરળ એટલા જ માટે કહેવાય છે કે તેને સહેલાઈથી સમજી શકાય છે અને તેનો તરત ઉપાય થઈ શકે છે. પણ મારે તમારી સાથે ઝઘડો કરવો નથી. તમે મારે માટે એક કોયડારૂપ છો. હું અધીરો થવાનો નથી માત્ર તમને એટલું જ કહું છું કે મને જે તમારી ચોખ્ખી ખામીઓ દેખાય તે હું તમને બતાવી આપું ત્યારે મારા ઉપર ચિડાશો નહીં. આપણે બધા ખામીઓથી ભરેલા છીએ. મિત્રનો એ હક્ક છે કે આપણી નબળી બાજુઓ પ્રેમથી તે બતાવે. મિત્રને જ્યારે આપણે શિખામણ આપીએ છીએ અથવા સુધારવાનો પ્રયત્ન

કરીએ છીએ ત્યારે જ મૈત્રી એક દિવ્ય વસ્તુ બની રહે છે. આપણે બન્ને એકબીજાને ઊંચે ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

"શુદ્ધિ ઉપર તમારા કાગળની હું આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઉં છું."

કલકત્તા:

સવારે કલકત્તા પહોંચ્યા.

૧૩–૧૨–'૨૦ ટ્રેનમાં અંત્યજો ઉપર બીજો લેખ. તેમાંના ભારે ઉદ્‌ગારો: "હું ધર્મયજ્ઞમાં દેશને પણ હોમવા તૈયાર થાઉં એવી મારી ભાવના છે. મારું સ્વદેશાભિમાન ધર્માભિમાનથી મર્યાદિત છે તેથી જો ધર્મહિતનું વિરોધી દેશહિત હોય તો દેશહિતને જતું કરવાને તૈયાર થાઉં. અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં હું અધર્મ માનું છું ને અધર્મ આચરીને દેશહિત કરવાની લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી. મારી દઢ માન્યતા છે કે દેશમાં જ્યારે ખરી ધર્મજાગૃતિ થશે ત્યારે જ સ્વરાજ મળશે. એવી જાગૃતિનો સમય આવ્યો જ છે. તેથી જ મેં એક વર્ષમાં સ્વરાજપ્રાપ્તિ સંભવિત માની છે. . . . આભમાં ધૂળ ઉરાડવાથી આપણી જ આંખમાં પડે છે, એની દલીલ શી? જેને એમ ધૂળ ઉરાડવામાં રસ આવે એ ઉરાડીને જ સારાસારનો અનુભવ લેશે. અસ્પૃશ્યતાના પાપનો મેલ સંઘરીને સ્વરાજ મેળવવાના પ્રયત્ન આકાશમાં ધૂળ ઉરાડવા સમાન છે."

કલકત્તામાં આપેલું ભાષણ:

તમારામાંના આટલા બધા હિન્દી ભાષા કે જે હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા થવાને નિર્માયેલી છે અને તેથી જે ભાષામાં હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોની બનેલી કોઈ પણ સભા કે પરિષદ ભવિષ્યમાં પોતાનું કામકાજ ચલાવવાને બંધાયેલી છે તેનાથી અજ્ઞાન છો એ જ બતાવી આપે છે કે આપણી અધોગતિ કેટલી હદ સુધી પહોંચેલી છે. આ એક જ વાત એ અધોગતિમાંથી આપણને ઉગારીને બહાર આણનાર અસહકારની પ્રવૃત્તિની સર્વોપરી જરૂર સિદ્ધ કરવાને સારુ પૂરતી છે. આ સરકાર હિંદુસ્તાનની આ મહાપ્રજાને અનેક રસ્તે એ અધોગતિએ પહોંચાડવાનું કારણ બની છે અને આજ આપસમાં એક થયા વગર અને તેવા થવા રાષ્ટ્રીય ભાષારૂપે પરસ્પર વચ્ચે વિચારવિનિમયનું એક સામાન્ય વાહન પ્રાપ્ત કર્યા વગર એ અધોગતિમાંથી ઊગરવાનો આપણે માટે બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

પણ એવા રાષ્ટ્રીય ભાષાવાહનની હિમાયત કરવા આજે અહીં હું તમારી સામે નથી ઊભો રહ્યો. હું તો આજે રાષ્ટ્રને 'અહિંસાત્મક અને ક્રમે ક્રમે આગળ વધનારો અસહકાર' અખત્યાર કરવા વીનવવા ઊભો છું. આમાં મેં જેટલા શબ્દોની યોજના કરી છે તે સઘળા સરખા જ મહત્ત્વના અને જરૂરી છે. 'અહિંસાત્મક' તેમ જ 'ક્રમેક્રમે આગળ વધનારો' એ બન્ને વિશેષણો આખી વસ્તુના હાથપગ સમાન છે. મારે મન તો અહિંસા એ ધર્મનું જ એક અંગ છે — સ્વધર્મ છે. પણ સંખ્યાબંધ મુસલમાનોને મન એ માત્ર એક સાધન છે. પણ સ્વધર્મ હોય કે સાધનમાત્ર હોય, ગમે તે હોય, તોપણ અહિંસા અને ખુનામરકીના અભાવની સર્વોપરી આવશ્યકતાને ઓળખ્યા સિવાય કરોડો હિન્દીઓના છુટકારાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાની વાત સર્વથા અસંભવિત છે. ખુનામરકી કદાચ ઘડીભરને માટે સફળતા મેળવવામાં ઉપયોગી થતી જણાય તોપણ લાંબે સરવાળે અંતે એ પોતાની બાજુએ કશો જ લાભ દાખવી શકે એમ નથી. ઊલટું એવી ખુનામરકીથી રાષ્ટ્રના સ્વમાનને તેમ જ રાષ્ટ્રની ખાનદાનીને ભારે ધક્કો પહોંચે છે. સરકારી હેવાલો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જેટલે દરજ્જે આપણે ખુનામરકી બનાવી છે તેટલે દરજ્જે આપણા ઉપરના લશ્કરી ખરચોના બોજા એકગણા નહીં પણ દસગણા વધ્યા છે. આપણી તકસીરને માટે આપણી ગુલામીની બેડીઓ વધારે સજ્જડ કરવામાં આવી છે. અને હિન્દમાંના બ્રિટિશ અમલનો ઇતિહાસ જ એ વાતનો પુરાવો છે કે આપણે ખુનામરકીમાં કોઈ દિવસ સફળતા નથી મેળવી શક્યા. તેથી જ્યારે હું આપણને આટલે દરજ્જે નામર્દ બનાવી મૂકનાર સરકારની ઝૂંસરી ગરદન ઉપર રહે તેના કરતાં ઘડીભર ખુનામરકી ચાલે તે પણ બરદાસ કરી લેવા રાજી છું એમ કહું છું ત્યારે સાથે સાથે તેટલા જ આગ્રહપૂર્વક એ પણ પ્રજાના મન ઉપર ઠસાવવા માગું છું કે ખુનામરકી કરીને હિન્દુસ્તાન કદી પણ પોતાનો વારસો પાછો મેળવી શકનાર નથી.

મારું આદર્શ સ્વરાજ્ય

લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ મારું 'હિન્દ સ્વરાજ' વાંચીને મારા દેશબંધુઓને ચેતવણી આપવા માંડી છે કે મારા આદર્શ મુજબના સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટેની લડતમાં ઝંપલાવતાં પહેલાં વિચાર કરવો. જોકે એ પુસ્તકમાંનો એક પણ શબ્દ આજની ઘડીએ પણ પાછો ખેંચી લેવા હું તૈયાર નથી, તોપણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ પુસ્તકમાં નિરૂપેલું સ્વરાજ્ય મેળવવા પાછળ હું હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને આજે નથી દોરી રહ્યો, તેમાં બતાવેલી પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવા હું અત્યારે પ્રજાને નથી સમજાવી રહ્યો. એ માર્ગ પકડી શકે તો તો

પ્રજા એક વરસમાં નહીં પણ એક જ દિવસમાં સ્વરાજ્ય ઘેર કરે એ, વિષે મને તલમાત્ર શંકા નથી. એટલું જ નહીં પણ એ આદર્શ પ્રાપ્ત કરીને તો હિન્દુસ્તાન આખી દુનિયામાં સર્વોપરી બને. પણ હાલ તુરતને માટે તો એ આદર્શની વાત એક મનોરાજ્ય માત્ર છે. આજે તો હું માત્ર લોકોને પચે, લોકોને ગળે ઊતરે એવો જ કાર્યક્રમ લોકોની આગળ અમલ કરવા માટે મૂકી રહ્યો છું. અદાલતો, ટપાલ, તાર અને રેલવેના નાશવાળું નહીં પણ માત્ર પાર્લમેન્ટની ઢબનું સ્વરાજ્ય જ મેળવવા લોકોને સમજાવી રહ્યો છું. જ્યાં સુધી આપણે આ સરકારની જોડેનો બધો સંબંધ તોડી નાખવા તૈયાર નથી થયા, જ્યાં સુધી આપણે શાળાઓ દ્વારા, અદાલતો મારફત, ધારાસભાઓ મારફત, મુલકી અને લશ્કરી ખાતાંઓમાં તેમની નોકરી કરીને, કરો આપીને અને પરદેશી માલ લઈ દઈને. તેમની જોડે સહકાર કરી રહ્યા છીએ, ત્યાં સુધી હું તમને એટલું જ સ્વરાજ્ય મેળવવા મથવાનું કહી રહ્યો છું.

'ચડતા ક્રમનો' શા માટે?

જે ક્ષણે પ્રજાને આ વાત વસી જશે અને અસહકાર જામશે તે જ ઘડીએ આ સરકાર તૂટી પડવાની એ સિદ્ધ વાત છે. જો આમપ્રજા એવા અસહકારના આખા કાર્યક્રમને માટે તૈયાર છે એમ મેં જોયુ હોત તો હું તેને તત્કાળ અમલમાં મૂકવાનું દેશને કહેતાં અચકાત નહીં. પણ હજુ અત્યારે કાયદાનો અમલ કરવા આવનાર સરકારી કર્મચારીઓ ઉપર આમપ્રજાને ગુસ્સાની મારી તૂટી પડતી અટકાવી શકાય એવું નથી; હજુ અત્યારે લશ્કરમાં આપણા ભાઈઓ કોઈ પણ જાતનો દંગોફિસાદ કર્યા વગર પોતાનાં હથિયાર હેઠાં મૂકી દઈ ઊભા રહે એવું નથી. જો સંભવતું હોય તો આજે જ — આ જ ઘડીએ હું અસહકારનો આખો કાર્યક્રમ એકી વારે અમલમાં મૂકવાની પ્રજાને સલાહ આપત. પણ હજુ આપણે આમવર્ગ ઉપર એટલો કાબૂ નથી મેળવ્યો. આપણે રાષ્ટ્રના જીવનનાં કીમતી વરસો નાહક અંગ્રેજી ભાષા ભણવા પાછળ બરબાદ કર્યાં છે, જે ભાષાના જ્ઞાનની આપણી સ્વતંત્રતા મેળવવાના કામમાં આપણને છાટાભાર જરૂર નથી. એ બધાં વરસો આપણે શેક્સપિયર અને મિલ્ટનમાંથી સ્વતંત્રતાને ઓળખતાં શીખવામાં, મિલનાં પુસ્તકોમાંથી સ્ફૂર્તિ મેળવવામાં વિતાવ્યાં, જે વસ્તુ આપણે ઘરમાં બેસીને પણ શીખી શકતા હતા. આમ આપણે પ્રજાવર્ગથી નોખા પડી આપણી જુદી જાત બનાવી બેઠા છીએ. આપણે પશ્ચિમના પૂજારી બન્યા છીએ. આપણે છેલ્લાં પાંત્રીસ વરસ કેળવણી લીધી છતાં તે કેળવણીનો ઉપયોગ જનસમાજમાં ભાળવામાં કરતાં શીખ્યા નથી. ઊંચી પાટે બેસીને તેઓ ન સમજી શકે એવી ભાષામાં માત્ર ડહાપણુ ડહોળ્યાં કીધું છે આજે આપણે જોઈએ છીએ

કે મોટા જનસમૂહોને અને મેળાવડાઓને આપણે વ્યવસ્થા જાળવીને હાથ નથી રાખી શકતા. વ્યવસ્થા અને તાલીમ તો સફળતાનો પ્રાણ છે. હવે તમે જોઈ શકશો કે શાં કારણોથી મેં અસહકારના ઠરાવમાં આગળ 'ક્રમે ક્રમે વધનારો' એવા શબ્દો દાખલ કર્યા છે. કશો અવિનય ન કરતાં હું તમારી આગળ કહેવા ઇચ્છું છું કે હાલના કોઈ પણ કેળવાયેલ હિન્દીના કરતાં આમ-પ્રજાની નાડને હું વધારે ઓળખું છું. પ્રજા હજુ કર આપવાનું બંધ કરવાની હદ સુધી જવા તૈયાર નથી થઈ. તેમનામાં હજુ તે સ્થિતિને પૂરતો થાય એટલો સંયમ નથી આવ્યો. જો તેમને હાથે કશો ખૂનખરાબો નહીં થાય એવી મારી ખાતરી થાય તો હું આજે જ તેમને કર આપતા બંધ થવાની સલાહ આપું અને પ્રજાના વખતની એક ઘડી પણ નકામી જવા ન દઉં. મારે મન તો હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા એ આજે સર્વ કાંઈ થઈ પડી છે. ઇસ્લામની આઝાદી મને તેટલી જ પ્યારી છે. તેથી આખો કાર્યક્રમ આજે જ અમલમાં મૂકવામાં અડચણ નથી એમ જો હું જોઉં તો એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરું.

'અહિંસાત્મક' શા માટે?

આ સભામાં પ્યારા અને પૂજ્ય એવા કેટલાયે આગેવાનોને ગેરહાજર જોઈને મને દુઃખ થાય છે. અહીં અત્યારે દેશની અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવનાર સુરેન્દ્રનાથ બૅનરજી હાજી રહ્યા નથી. અને આજે જોકે આપણે એકબીજાથી ઉત્તર અને દક્ષિણ જેટલા દૂર છીએ, આપણી વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ વર્તી રહ્યો છે, તોપણ આપણે આપણા મતભેદોને ઘટતા સંયમપૂર્વક જ પ્રગટ કરવા ઘટે. હું તમને સિદ્ધાંતની બાબતમાં એક રતીભાર પણ છૂટછાટ મૂકવાનું નથી કહેતો; હું તો માત્ર વાણીમાં તેમ જ વર્તનમાં સંપૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કરવા કહી રહ્યો છું. જો સરકારની જોડેના આપણા વર્તનમાં અહિંસા આવશ્યક છે, તો તે આપણા આગેવાનો જોડેના આપણા વહેવારમાં તો અવશ્ય અનેકગણી વધુ જરૂરી છે. અને તેથી જ થોડા રોજ ઉપર પૂર્વ બંગાળમાં આપણા જ લોકોને કેટલાકોએ સતાવ્યા એની હકીકત સાંભળીને મને પારાવાર દુઃખ થયું છે. ચૂંટણીઓ વખતે મત આપવા ગયેલા એક માણસના ત્યાં કાન કાપી લેવામાં આવ્યા અને બીજા એક ચૂંટણી માટે ઊભા રહેનારની પથારીમાં મેલું નાખવામાં આવ્યું! આ રીતે અસહકારનો કોઈ કાળે વિજય નથી થવાનો. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ આપણે સર્વત્ર પેદા નહીં કરીએ, આપણી સ્વતંત્રતાના જેટલી જ આપણા વિરોધીઓની સ્વતંત્રતાને પણ કીમતી માનતાં નહીં શીખીએ ત્યાં સુધી એ વિજયી નહીં જ નીવડે. શ્રદ્ધાની, અંતરના નાદની, વિચારની અને વર્તનની જે સ્વતંત્રતા આપણે

માગીએ છીએ તે આપણે આપણા સામાવાળાઓને પણ આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ છે; અને આપણે આપણાથી જુદા પડનારાઓનાં અંતઃકરણ અને લાગણીઓને જગાડવા સતત પ્રયત્નવાન રહેવા જતાં તેમનો વાળ વાંકો ન કરવો જોઈએ. શિસ્ત અને સંયમ આપણા વર્તનના પાયાના સિદ્ધાંતો છે, અને તેથી કોઈ સામે કોઈ પણ પ્રકારના જુલમી સામાજિક બહિષ્કાર કરવા તરફ ન પ્રેરાવા હું તમને વીનવું છું. આ જ કારણથી દિલ્હીમાં એક સૈયતની પાપદસ્ત વિષે પણ અપમાન થયેલું સાંભળી મને અતિશય દુઃખ થયું અને મને એમ જ લાગ્યું કે એવું અપમાન કરનારા જો અસહકારીઓ હોય તો તેમણે પોતાના વર્તનથી પોતાને અને પોતાના પંથને કલંક લગાડ્યું છે. હું ફરી ફરી કહું છું કે જુલમ કે ખૂનખરાબાથી આપણે દેશની મુક્તિ નથી જ સાધી શકવાના.

એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય

પ્રજા તરફથી પૂરતો જવાબ મળે તો એક જ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય ઘેર કરી શકાય એ કોંગ્રેસની વ્યાસપીઠ ઉપરથી મેં મશ્કરીમાં નહોતું કહ્યું. એ વરસમાંથી ત્રણ મહિના વીતી ચૂક્યા છે. જો આપણે સાચ ઉપર કુરબાન હોઈએ, વચના કટકા હોઈએ, રાષ્ટ્રને વફાદાર હોઈએ, રોજ દેશભક્તિનાં જે ભજનો ગાઈએ છીએ તે સાચા દિલથી ગાતા હોઈએ, ગીતાજી અને કુરાને શરીફને પ્રાણથી પ્યારાં ગણતાં હોઈએ, તો બાકીના નવ મહિનામાં આપણો કાર્યક્રમ પૂરો કરી બતાવીશું અને ઇસ્લામને, પંજાબને અને હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરીશું.

કેળવાયલા વર્ગની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને જ મેં એક વરસમાં પૂરો કરી શકાય એવો મર્યાદિત કાર્યક્રમ પ્રજા સમક્ષ મૂકેલો છે. આપણે કંઈક એવી જ ભ્રમણામાં પડેલા દેખાઈએ છીએ કે જાણે ધારાસભાઓ વગર આપણું ચાલી જ ન શકે જે ક્ષણે આ ભ્રમણામાંથી આપણે ઉગરી જઈશું તે જ ક્ષણે આપણને સ્વરાજ મળ્યું સમજજો. એક લાખ પરદેશી અંગ્રેજો ત્રીસ કરોડ પ્રજા પાસે પોતાનુ ધાર્યું કરાવી શકે એ સરકાર અને પ્રજા બન્નેને સરખું જ પાડનારું છે. અને તેઓ આમ પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકે છે એનું રહસ્ય એ જ છે કે આપણામાં અંદર અંદર ભેદ અને કુસંપ પાથરીને તેમણે રાજ્ય કર્યું છે. 'ભેદ કરો અને રાજ્ય કરો' એ ભેદનીતિના પાયા ઉપર આ દેશમાં બ્રિટિશ સત્તા નભી રહી છે એ લૂમનો નિખાલસ એકરાર હું કોઈ દિવસ ભૂલી શક્યો નથી.

એથી જ આજ અસહકારની સફળતાને સારુ હિન્દુમુસલમાન એકતાને મેં સૌથી વધારેમાં વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ મણી છે. એ પણ યાદ રાખવું

જોઈએ કે એ એકતા કેવળ મોઢાની કે કેવળ વાણિયાશાઈ જમાઉધાર ઉપર ખડી થયેલી ન જ હોવી જોઈએ. એ તો હૃદયની વિશાળતા ઉપર, એકદિલીની ઓળખાણ ઉપર ખડી થયેલી હોવી જોઈએ. જો હિન્દુ ધર્મનું આપણે રક્ષણ ઇચ્છતા હોઈએ તો ખુદાને ખાતર મુસલમાનોની જોડે આવા વાણિયાશાઈ હિસાબ કરવાના ખ્યાલને અંતરમાં સ્થાન આપતા ના. આટલા મહિના થયાં મૌ. શૌકતઅલીની સાથે હું ફરું છું, પણ ગૌરક્ષા માટે એક શબ્દ સરખો હું તેમની આગળ નહીં બોલ્યો હોઉં. અલી બિરાદરો જોડે મારો માત્ર ખાનદાનીનો સંબંધ છે. મારી ખાનદાની સામે હું જોઉં, હિન્દુ ધર્મની ખાનદાની સામે હિન્દુ ધર્મ જુએ, અને જો એની ખાનદાની એને કહે તો મુસલમાનો તરફ એ પોતાની ફરજ નિષ્કામ ભાવે બજાવે. એમાં કોઈ પણ જાતનું સાટું કરવા તાકવું એ આપણને પાડનારું છે. શ્રદ્ધા રાખજો કે અજવાળું પોતાની પાછળ અજવાળાને જ લાવશે, અંધારાને નહીં; ઉચ્ચ અને નિર્મળ હેતુથી પ્રેરાઈને બતાવેલી ખાનદાની બમણું ઉમદા ફળ આપશે; ગાયનું રક્ષણ કરનારો તો એક પરમેશ્વર જ છે. આજે 'ગાયની રક્ષાનું શું' એમ મને ન પૂછો. હિન્દના આત્મબળથી ઇસ્લામનું એક વાર રક્ષણ થવા દો; પછી એ સવાલ પૂછજો. આપણા દેશી રાજાઓને પૂછો કે પોતાના અંગ્રેજ પરોણાઓની પરોણાગત કરવા તેઓ શું કરે છે? તેઓ તેમને ગોમાંસ અને દારૂ લાવીને નથી ધરાવતા? પહેલાં તેમને ગોવધ કરતા અટકાવો; પછી મુસલમાનો જોડે સાટું કરવાનો વિચાર કરજો. અને આપણું પોતાનું ગાય અને તેના વંશ તરફ કેવું વર્તન છે? આપણું પોતાનું ઘર વ્યવસ્થિત ન કરીએ અને અંગ્રેજોને હાથેથી ગાયને ન બચાવીએ ત્યાં સુધી મુસલમાનો આગળ ગાયની વકીલાત કરવાનો આપણને હક નથી પ્રાપ્ત થતો. એમને હાથેથી ગાયને બચાવવાનો રાજમાર્ગ એ જ છે કે આજ એમના સંકટને કાળે એમને વગર શરતે મદદ આપવી.

એ જ પ્રમાણે પંજાબના કિસ્સાથી આપણે શું શીખ્યા? આપણા એક પંજાબી ભાઈને જે દિવસે અમૃતસરની પેલી ગંદી ગલીમાં પેટે ચાલવું પડ્યું તે દિવસે આખું હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યું; જે દિવસે મનિયનવાલાની એક નિર્દોષ ઓરતનો ઘૂંઘટ એક ઉદ્ધત અંગ્રેજ અમલદારને હાથે ખેંચાયો તે જ દિવસે હિન્દના આખા સ્ત્રીવર્ગની ઇજ્જત ઉપર હાથ નંખાયો; અને નાજુક વયનાં કુમળાં બાળકોને પંજાબમાં માર્શલ લૉ હેઠળ જ્યારે દિવસના ચાર ચાર વેળા ખરા બપોરના તડકામાં યુનિયન જૅકને સલામ કરવા પગે ચાલતા જવા ફરજ પાડવામાં આવી અને જેને પરિણામે સાત સાત વરસનાં બે બાળકોએ પ્રાણ તજ્યા, તે જ દિવસે આખા હિન્દુસ્તાનના બાળકો પર

સિતમ ગુજર્યો. મારે મન તો સરકાર આ બધાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી તેના આશ્રય હેઠળ ચાલતી શાળા કોલેજોમાં ભણવું એ નરકયાતનાઓ ભોગવવા સમાન છે. આપણામાં સ્વમાન જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો જે સરકારની અદાલતોમાં પંજાબમાં સેંકડો નિર્દોષ માણસોને કેદની અને ફાંસીઓની સજા થઈ તેની અદાલતોનું આપણે મોં ન જોઈએ. એવી સરકારને સ્વેચ્છાએ મદદ કરવામાં અગર તેના તરફની મદદ સ્વીકારવામાં આપણે તેના ગુનાઓ અને પાપોના ભાગીદાર બનીએ છીએ.

હિંદની સ્ત્રીઓ આ લડતનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આંતર દૃષ્ટિથી જ ઓળખી ગઈ છે. હજારો બહેનો ઠેકઠેકાણે અહિંસાત્મક અસહકારનો સંદેશો સાંભળવા ચાલી આવી છે અને સ્વરાજની પ્રાપ્તિને અર્થે પોતાના શરીર પરનાં જરઝવેરાત મને સોંપતી ગઈ છે. આ બધાં અલૌકિક દૃશ્યો જોયા પછી એક વરસમાં સ્વરાજ્ય મળવાની સંભવિતતા હું જોઈ શકું એ શું આશ્ચર્ય છે? હિન્દની સ્ત્રીઓ તરફથી મળેલા આ અલૌકિક જવાબની હું ઓછી કિંમત આંકું તો ઈશ્વરનો ચોર બનું, શ્રદ્ધાહીન પામર કહેવાઉં. વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવશે એ વિષે પણ મને પૂરી શ્રદ્ધા છે. અને આજ સુધી જાહેરજીવનને મોખરે રહેનાર આપણો વકીલવર્ગ પણ આ નવી જાગૃતિને ઓળખી ઘટતો જવાબ આપશે એવી પ્રજા આશા રાખે જ.

ઉપસંહાર

મેં આકરા શબ્દો કહ્યા છે, પણ તે મેં બહુ વિચારપૂર્વક જ ઉચ્ચાર્યા છે. ઝેર કે વેરની લાગણીથી હું નથી ઊકળ્યો. અંગ્રેજોને હું મારા દુશ્મન નથી માનતો. ઘણા અંગ્રેજો મારા પરમ મિત્રો છે. પણ હું અત્યારે જે રીતે અંગ્રેજી સલ્તનત રચાયેલી છે તેનો કટ્ટો દુશ્મન છું ખરો. અને જો એક માણસની શક્તિ, એક મનુષ્યની તપસ્યા એ સલ્તનતનો નાશ કરવાને સમર્થ હોય તો હું જરૂર એનો એ ન સુધરે તો નાશ કરવા ઇચ્છું છું.

જે સલ્તનત અન્યાય અને દગાને ધર્મ માની રહી છે તે તેના રબેપાઓ તોબા ન કરે તો દુનિયામાં રહેવાને લાયક નથી અને એવી સલ્તનતને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડવાનુ પ્રજાને સામર્થ્ય મેળવી આપનારા દિવ્ય અસ્ત્ર તરીકે જ અસહકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

મને તો પૂરી ઉમેદ છે કે બંગાળ આત્મશુદ્ધિની હિલચાલમાં પૂરેપૂરો ભાગ ભજવશે. જ્યારે આખું હિન્દ ઊંઘતું હતુ ત્યારે બંગાળે સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો શંખનાદ કરેલો. આજે આત્મશુદ્ધિ અને આત્મબલિદાન આપીને સ્વરાજ્ય ઘેર કરવાની અને ખિલાફત તેમ જ પંજાબની બાબતમાં

ન્યાય મેળવવાની આ લડતમાં પણ, મને પૂરેપૂરી ઉમેદ છે કે, એ જ બંગાળ પોતાનો મોખરો નહીં છોડે.

સવારે અસહકારી બંગાળીઓ આવ્યા. તેમાં એક શ્યામસુંદર ચક્રવર્તી પણ હતા. તેમના 'સર્વન્ટ' વિષે વાત. 'સર્વન્ટ'ના

૧૪–૧૨–'૨૦

એક ખબરપત્રીએ એક વિચિત્ર સૂચના એ કરી કે 'યંગ ઇન્ડિયા'માં રાજદ્રોહથી મુક્ત એવા થોડા લેખો આવતા હોય તો તેમાંથી 'સર્વન્ટ'માં નકલ કરી શકાય. નહીં તો એની જામીનગીરી જપ્ત ન થાય? આ જ કારણથી બાપુના ભાષણમાંના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાશ વિષેના ઉદ્ગારો 'સર્વન્ટ'માં રિપોર્ટ ન થયા.

સરલાદેવીને રાત્રે કાગળ લખ્યો તેમાંનો ભાગ:

૧ "તમારા પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ એ મારે માટે બોજો નથી. એ તો મારા જીવનનો એક ભારેમાં ભારે આનંદ છે. એનો આધાર તમારામાં એટલે કે તમારી ભલમનસાઈમાં શ્રદ્ધા ઉપર રહેલો છે. એ તો જ જાય જો તમે ખરાબ છો એમ મને માલૂમ પડે. સારા પ્રેમની કશી કિંમત નથી, જો તમારામાં રહેલું ઉત્તમ તત્ત્વ તે બહાર ન લાવી શકે, તમે આજે છો તે કરતાં તમને વધારે સારાં અને શુદ્ધ ન બનાવે. પણ તમને મદદ કરવા જતાં કોઈ વખત હું તમને ખોટું લગાડી બેસું તો તે માટે મને ક્ષમા આપજો. હું અત્યારે તમારો અભ્યાસ કરી રહ્યો છું. તમને ખોટું ન લગાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

કલકત્તાથી ઢાકા:

ગોલન્દોથી નારાયણગંજની મુસાફરી પદ્મા નદીમાં કરી. ભારે સુંદર દશ્યો જોવાનાં મળ્યાં. દુર્ગાને ગોસ્વામીમાંથી ઉતારા

૧૫–૧૨–'૨૦

મોકલવા માંડ્યા. બાપુએ 'કર્સ ઑફ સીક્રસી' (ગુપ્તતાની બૂરાઈ) એ ઉપર એક લેખ લખ્યો.

ઢાકામાં સ્વાગતના સરઘસમાં તેમ જ સભામાં વ્યવસ્થા જેવી ચીજ હતી નહીં એટલે પોતાના ભાષણમાં એ વિષે બાપુએ કહ્યું:

"આપણે એમ માન્યું છે કે જલસા કરવા, ચર્ચાઓ કરવી અને હાથ ઊંચા કરવા એટલે કામ થઈ ગયું. પણ અમલી કામ એમ નથી થતું. અમલી કામ માટે ભાષણોની જરૂર ન હોય. તમે મને રાહત આપવા માગતા હો, મારો અવાજ બચાવવા ચાહતા હો તો મારો ઇંતેજામ કરવાની તાકાત તમારે મેળવવી જોઈએ, ધૂળ ઓછી ખરડાવવી જોઈએ. બહુ વાર કહી ચૂક્યો છું કે આપણે સરઘસને છોડવાં જોઈએ. સરઘસથી કામ બગડે છે. હું ધૂળથી

મારી જાતને સભાળી લઉં છુ અને મારો અનાજ સાચવુ છુ, કારણ કુદરતના કાનૂનો હુ જેનાક પાળુ છુ 'પણ તમે મને ન પાળવા દો તો મારાથી સ્વાસ્થ્ય ન જળવાય આપણે જયના પોકારો કરીએ છીએ, પણ એ પોકારોમા સગીત નથી હોતુ, કળા નથી હોતી બગાળમા તો કળાકૌશલ્ય અને સગીત શક્તિ ભારે છે અહી મે પહેલા બહુ મધુર સગીત સાભળેલુ છે

"આપણે આપણા સગીતનો ઉપયોગ કરીને આપણા સભા સરઘસો વ્યવસ્થિત કરવા જોઈએ આપણા દીવાનખાનામા અથવા અગ્રેજી તાલીમ પામેલાના ઘરમા જ ગવાતું સગીત એ હિંદુસ્તાનનુ સગીત ન કહેવાય સામાન્ય જનસમાજમા સગીતનો પ્રચાર કરવાની જરૂર છે "

* * *

[આગળ ચાલતા તેઓ બોલ્યા].

"હુ અગ્રેજોનો દુશ્મન નથી પણ માનુ છુ કે આ સલ્તનતમા શયતાની હવા ફેલાયેલી છે હું યકીન કરુ છુ કે મને ખુદા તાકાત આપશે તો આ સલ્તનતને હુ મટાડીશ કે સુધારીશ એ મારો પરમ ધર્મ છે આ સલ્તનતને મટાડ્યા વિના, ન હું ચેનથી બેસી રહી શકુ, ન તમને બેસવા દઉ હુ રાજદ્રોહનો કાયદો તોડીને ફેકી દેવા તૈયાર થયો છુ, કારણ હુ નિખાલસ છુ, મારા દિલમા જે છે તે કહુ છુ હુ અગ્રેજની રૈયત નથી, પણ તેમનો ખાનદાન વફાદાર મિત્ર છુ એટલે જ તેમને આ પ્રમાણે સભળાવી રહ્યો છુ '

ઢાકાના વકીલમડળ આગળ કાઢેલા ઉદ્‌ગારો નોધવા જેવા છે

"કેવળ કુતૂહલથી સભામા જવાનુ આપણે બધ કરવુ જોઈએ હું આશા રાખુ છુ કે યકીન ન હોય તેઓ અહીથી ચાલ્યા જશે

"મેં અહી નાના મડળની આશા રાખી હતી, જેથી આપણે દિલ ખોલીને વાતો કરી શકીએ પોતાના અભિપ્રાય છૂટથી દર્શાવીએ તો આપણે એક બીજાને વધારે સમજી શકીએ છીએ વીસ વર્ષ સુધી જેણે સતત વકીલાત કરી છે એવા વકીલ તરીકે હુ તમારી આગળ બોલવા માગુ છુ મારી પ્રૅક્ટિસ પણ ભારે હતી જોકે મારે બહુ વિરોધી વાતાવરણમા ત્યા રહેવાનુ હતુ, છતા હિંદુસ્તાનના વકીલ બૅરિસ્ટરો કરતા ઊતરે એવી નહોતી મે કેસ વિનાના બૅરિસ્ટર તરીકે મુબઈની હાઈકોર્ટમા પણ વકીલાત કરેલી છે આફ્રિકામા પણ વકીલાત કરી છે ત્યા મારી વકીલાત સારી ચાલતી એટલે હું તમારી આગળ બહુ અનુભવી તરીકે બોલુ છુ જેણે શિકારમા ઠીક ઠીક ભાગ પડાવેલો છે એવા બૅરિસ્ટર તરીકે તમારી આગળ બોલુ છુ જે વખતે મારી પ્રૅક્ટિસ બહુ

ધીકતી ચાલતી/હતી તે વખતે મેં એ છોડી દીધી. મારી પ્રૅક્ટિસમાં મેં કોઈ દિવસ ખોટો પૈસો લીધો નથી. છતાં વકીલાતના કામ ઉપર મને તિરસ્કાર છૂટ્યો. કારણ એ કામ દેશના કામની આડે આવવા લાગ્યું. મને જણાયું કે લોકોની હું બરાબર સેવા કરી શકું અને મારા અસીલોને પૂરો ન્યાય આપી શકું, એ બે કામ માટે હું વખત કાઢી શકીશ નહીં. મેં મારા અસીલોને ભેગા કરીને કહ્યું કે પહેલાં જેટલો વખત આપતો હતો, તેટલા વખતની તેઓ મારી પાસેથી અપેક્ષા ન રાખે. 'નવરાશના વખતમાં રાજદ્વારી કામ કરનારાઓ' એ ગોખલેજીના શબ્દોના ભણકારા મારા કાનમાં વાગતા હતા. પણ તમને એવાં કારણોસર પ્રૅક્ટિસ છોડી દેવાનું આજે કહેતો નથી. આજે તો કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી આપણે એની અદાલતમાં વકીલાત કરીએ છીએ ત્યાં સુધી આ અન્યાયી સરકારને ટેકો આપી રહ્યા છીએ. આ સરકાર આપણી વફાદારી અને પ્રીતિનો તમામ અધિકાર ગુમાવી બેઠી છે. આપણે અદાલતના અમલદારો કહેવાઈએ છીએ. કાયદાની ચુંગાલમાંથી ઘણા નિર્દોષ માણસોને છોડાવવામાં મેં પૂરતો હિસ્સો લીધેલો છે. હું એ પણ જાણું છુ કે સારા વકીલની મદદને અભાવે અસીલને સહન કરવું પડે એમ પણ બને. છતાં આપણે સઘળા જ વકીલાત છોડી દઈએ અને કોઈ નિર્દોષ માણસને ફાંસીએ લટકવું પડે એ શું આદર્શ સ્થિતિ નથી? એવું બને તો કાયદાની અદાલતો ગંધાઈ ઊઠશે. અહીંના પ્રખ્યાત વકીલ શ્રી મનમોહન ઘોષે કહ્યું છે કે કાયદાની અદાલતો ઘણી વાર અન્યાયનાં સાધન બની બેસે છે. જ્યારે ન્યાય મેળવી શકાય છે ત્યારે પણ એ મેળવતાં કેટલી ઢીલ થાય છે અને કેટલુ ખર્ચ થાય છે? ન્યાય મોંઘો થઈ પડ્યો છે કારણ આપણે ત્યાં મનમોહન ઘોષ જેવા વકીલો બહુ વિરલ હોય છે. તેઓ કેટલાયે દીવાની અને ફોજદારી કેસો મફત લેતા. પણ આ કાર્યક્રમ તો શબ્દશઃ એક વર્ષનો જ છે. એટલે તમે બધા વકીલાત છોડી દો એમ હું ઇચ્છુ છું. મને તમારામાં શ્રદ્ધા છે. કારણ હુ પણ એ જ પરંપરામાં ઊછર્યો છું, અને જાણું છું કે દેશસેવાના નશા વગર તમે જીવી શકવાના નથી. હુ તો એવું થાય એમ ઇચ્છું છું કે અદાલતમાં પ્રૅક્ટિસ કરતા કોઈ વકીલને માટે માન અને ગૌરવ સાથે જાહેર મંચ ઉપર ઊભા રહેવું અશક્ય બની જાય. હું તમને વધારે ઉચ્ચ કોટિના મંચ ઉપર લાવવા ઇચ્છું છુ. અત્યાર સુધી ગરીબ લોકોના બેલી બનવાને બદલે તમે શાહુસોદાગરોના મદદગાર બન્યા છો. હવે એ છોડીને તમે રાષ્ટ્રની સેવામાં હિસ્સો લો એમ હું ઇચ્છું છું. પણ જ્યા સુધી તમે તમારા હજારો રૂપિયા કમાવાનું ચાલુ રાખશો ત્યાં સુધી તમારાથી એ બની શકશે નહીં. મને કહેવામાં આવે છે કે ખરો બંગ દેશ તો પૂર્વ બંગાળ છે. તમે એ બતાવી આપો કે તમે બંગાળનું જે

સર્વોત્તમ છે તેના પ્રતિનિધિ છે. હું બંગાળના ખેડૂતો અને આમ વર્ગ સાથે સંપર્કમાં આવવા ઇચ્છું છું. હું એવો સમય આવે એમ ઇચ્છું છું જ્યારે પ્રજા ઇલકાબધારીઓની, વકીલાત છોડી નથી એવા વકીલોની, શાળાત્યાગ નથી કર્યો એવા વિદ્યાર્થીઓની અને જેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક આ સરકારને ટેકો આપી રહ્યા છે એના કોઈની પણ વાત સાંભળવાની ના પાડે. આ શયતાનની ચૂડ મને પણ એવી વળગી છે કે મારામાંથી પણ ગુલામી પૂરી ગઈ નથી, કારણ આ સરકારની આગગાડીમાં મુસાફરી કર્યા વગર, તેના તાર અને ટપાલનો ઉપયોગ કર્યા વિના હું પણ ચલાવી શકતો નથી. પણ હું વ્યવહારકુશળ માણસ છું જે તર્કયુક્ત હોય તેનો અમલ ન કરી શકું ત્યારે હું કબૂલ કરું છું કે એટલી મારી અશક્તિ છે. આ રેલવે વગેરેનો મને એટલો કંટાળો છે કે જો શકય હોય તો હું પગે ચાલીને અથવા નદીમાં તરીને ઢાકા આવું. પણ એમ કરું તો તમારા ગવર્નર સાહેબ રોનાલ્ડશે કહેશે કે ગાંધી તો પાગલ છે તેથી હું જે કાર્યક્રમ તમારી આગળ મૂકી રહ્યો છું તે તો હજી ઘણો પશ્ચિમી ઢબનો છે. અત્યારે હું જે સ્વરાજ માટે લડત ચલાવી રહ્યો છું તે તો દેશબંધુ દાસ અને બીજા રાજદ્વારી પુરુષોની આકાંક્ષાનું સ્વરાજ છે. કૉંગ્રેસ જે સ્વરાજ માટે લડે છે તે પરદેશીઓના બિલકુલ અંકુશ વિનાનું પૂરેપૂરી સ્વદેશી પાર્લમેન્ટરી ઢબનું સ્વરાજ છે સ્વરાજનો મારો આદર્શ તો મેં 'હિન્દ સ્વરાજ' પુસ્તકમાં બતાવ્યો છે તેમાં એક શબ્દનો પણ ફેરફાર કરવા હું તૈયાર નથી. આજે પ્રજાની માગણી પ્રમાણેનું સ્વરાજ આપણે જોઈએ છે એ વ્યવહારુ સ્વરાજ છે તેમા આપણે મોટાં લશ્કરી ખર્ચ કરવાનો, લૅંકેશાયરની મિલોને મદદ કરવાનો અને ચેમ્સફર્ડો અને ડાયરોને નિભાવવાનો ઇન્કાર કરી શકીશું

"આપણે જ્યારે કેડ વાકી વાળીને કામ કરવા તૈયાર થઈશું, કોઈની પણ આગળ લાચાર બનીને ઊભા નહીં રહીશું, ત્યારે વકીલાત છોડી દીધા પછી આપણું કુટુમ્બ વીસ જણનું હશે તો તેને પણ બહુ આબરૂભેર નિભાવવાની આપણામા શક્તિ આવશે પશ્ચિમના આદર્શો પ્રમાણેનું નહીં પણ આપણી સાદી જરૂરિયાતો જોગું ગુજરાન તમને મળી રહેશે એની હું ખાતરી આપુ છું આજે સ્વદેશીના કામમાં બુદ્ધિપૂર્વક અને હૃદયપૂર્વક પ્રામાણિકપણે કામ કરનારા હજારો માણસોની જરૂર છે. સ્વદેશીમા હું તો સ્વરાજના, સ્વધર્મના અને સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્યનાં દર્શન કરી રહ્યો છું માતાના સ્તનને બાળક જેમ વળગે તેમ હું સ્વદેશીને વળગ્યો છું"

[ત્યાર પછી વકીલો સાથે કેટલીક પ્રશ્નોત્તરી થઈ જે બીજે થાય છે તે પ્રકારની જ હતી.]

ગેન્ડારિયા આશ્રમની મુલાકાત. ભારે સાદાઈ અને શાન્તિ. સવારે અગિયાર વાગ્યે નારાયણગંજથી નીકળ્યા. રસ્તામાં બાપુ સુંદર
૧૬–૧૨–'૨૦ સૂતા. પદ્માનદીમાં નવ કલાકની મુસાફરી, પછી શું પૂછવું? 'ગુપ્તતાનું પાપ' વાળો લેખ સુધાર્યો. 'યંગ ઇન્ડિયા' માટે નોંધો લખી. કલકત્તાના ભાષણનો મારો અહેવાલ સુધાર્યો. સાંજે કલકત્તાના બે બૅરિસ્ટરો શ્રી મિત્ર અને મિ. મેયર સાથે વાતો થઈ. [એ વાર્તાલાપ નીચે આપ્યો છે.]

રાતે આપણા દેશના સામાન્ય શિક્ષકો ઉપર વાત નીકળી. બાપુએ કહ્યું: ચોપડીમાંથી માથું જ બહાર ન કાઢેલું હોય એવા શિક્ષકો મેં જોયા છે. એક સુંદર ખિતાબ શિક્ષકોને આપ્યો. આપણા શિક્ષકો 'ભોગળભટિયા' જેવા હોય છે.

સરલાદેવીને કાગળ લખ્યો. બ્રુકસના કાગળના જવાબમાં નાનો કાગળ લખ્યો અને તેની 'યંગ ઇન્ડિયામાં' ચર્ચા કરી. 'મોરલ વૅલ્યુઝ' નામનો અતિશય ઉદાત્ત કોટિનો લઘુ લેખ લખ્યો.

'ગુરખા' સ્ટીમર ઉપરની વાતચીત

હમેશ જ મારે મુસાફરીનાં કષ્ટો વર્ણવવાનું હોય એવું નથી. ઢાકા જતાં ગોલન્દોથી નારાયણગંજ અને નારાયણગંજથી ગોલન્દો સુધીના પદ્મા નદીના પ્રવાસે અમારા આખા પ્રવાસના શ્રમને ભુલાવ્યો. નવ કલાકની મુસાફરીમાં માત્ર બે ત્રણ ઠેકાણે સ્ટીમર અટકે, એટલે ઘણીક વાર તો કલાકમાં સાત આઠ વખત ઊભી રહેનારી અને કોઈક વાર ઓછામાં ઓછી કલાકમાં એક વખત ઊભી રહેનારી રેલગાડીની સરખામણીમાં સ્ટીમર ઉપરની શાન્તિનો પાર જ શો? રેલ મુસાફરીની અશાન્તિ નહીં, બેસૂરો ધડધડાટ નહીં, અકળાટ નહીં. સ્ટીમરની મુસાફરી છતાં સ્ટીમરને ઊંચે નીચે ઉછાળતાં મોજાં પણ નહીં. સાગર જેવી વિશાળ છતાં સરોવર જેવી શાન્ત પદ્મા ઉપર સ્ટીમર રેશમની દોરી ઉપર મોતી સરી જાય તેમ સરી જતી હતી. અને આસપાસનાં દૃશ્યો —જેમાં પ્રભાતનો અવર્ણનીય સૂર્યોદય કાંઈક ઓર ખૂબી પૂરતો હતો — એ તો રેલવેની મુસાફરીમાં ક્યાં મળે?

પણ હું આ પ્રવાસની સિલ્લત વર્ણવવા નથી બેઠો. સ્ટીમર 'ગુરખા' ઉપર થયેલી એક સુંદર વાતચીતનો સાર આપવાનો જ આ પત્રનો હેતુ છે. શુમારે સાતેક વાગ્યે સાંજે નારાયણગંજથી અમે પાછા ફરતા હતા તે સ્ટીમરમાં ગાંધીજીની શાન્તિનો બે અપરિચિત મિત્રોએ ભંગ — મધુરો, મનોનુકૂલ ભંગ —

કર્યો. બન્ને સજ્જનો બૅરિસ્ટરો હતા; એક અંગ્રેજ હતા, અને બન્નેનો ધધો ધીકતો ચાલતો હશે એમ તેમની વાતચીત ઉપરથી લાગતું હતું. બન્નેની વાતોમાં વિનયની મણા ન હતી, અને કેવળ જિજ્ઞાસાથી જ પ્રેરાઈને તેઓ ગાંધીજીની સાથે વાતો કરવાને આવ્યા હતા. અસહકાર વિષે કેટલીક વાતો પૂછી.

હિન્દી ભાઈએ પૂછ્યું — ત્યારે અસહકારનો તાત્કાલિક હેતુ તો અન્યાયની સામે વિરોધ કરવો એ જ છે ને?

ગાંધીજી — ના, વિરોધ-નહીં, શુદ્ધીકરણ. અમારા પોતાના શુદ્ધીકરણ વડે સામાનું શુદ્ધીકરણ.

અંગ્રેજ ભાઈ — અને પાપનો સંગત્યાગ?

ગાંધીજી — બરોબર, પાપનો સંગત્યાગ.

અંગ્રેજ ભાઈ — ત્યારે શું તમે આવું શુદ્ધીકરણ કાંઈ ઉપજાવી શક્યા છો એમ તમને લાગે છે?

ગાંધીજી — હું આજે દેશનું પર્યટન કરી રહ્યો છુ તેમાં લોકોને નિગ્રહ, સ્વાશ્રય શીખતા જોઈને હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈ રહ્યો છું. ખેડુતવર્ગમાં પણ આ બન્ને વસ્તુ ખીલી રહી છે, અને બ્રિટિશ અમલદારો પણ આની અસરથી અસ્પૃષ્ટ છે એમ મને નથી લાગ્યું. તેઓનાં મન પણ સ્વચ્છ થતાં જાય છે.

અંગ્રેજ ભાઈ — આ શુદ્ધ ઉત્પન્ન કરી અંગ્રેજ પાસે તમે શું કરાવવા માગો છો? અંગ્રેજના વર્તનમાં શો ફેર ઇચ્છો છો?

ગાંધીજી — હુ દરેક અંગ્રેજ દરેક હિન્દીને પોતાના સરખો સમજતો થાય એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છુ છું. અંગ્રેજ અભિમાનના શિખરે ચડીને વાતો કરે છે તેને હુ નીચે ઉતારી હિન્દના સામાન્યમાં સામાન્ય મજૂરને પણ પોતાના સરખો માનતો કરવા માગુ છું. કોઈ પણ વ્યવહારમા તે હિન્દીની અવગણના ન કરે, વ્યવહારમાં તેને તે પોતાનો સરખો ભાગીદાર સમજે, એવી સ્થિતિ હુ ઉપજાવવા માગું છુ. બીજી કોઈ પણ શરતે હિન્દમાં તેને સ્થાન નથી. અંગ્રેજ અને હિન્દી બન્નેમા આ સરખાપણાના ભાવનો અનુભવ થાય, સાક્ષાત્કાર થાય એટલે લાગવું જ મારા દેશને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું એમ સમજવું. અને આ પરિણામ લાવવા માટે પ્રતિષ્ઠા અને ઇજ્જતની જે જૂઠી પ્રતિમાપૂજા ચાલુ છે તેનો નાશ થાય એટલે બસ છે. આજે જ્યાં જોઈએ ત્યાં શું જોવાનુ મળે છે? અંગ્રેજથી

કરતા હિન્દીઓ — પોતાના વિચારને બીજાથી સતાડતા હિન્દીઓ આના કરતા નવારે અત્નતિકર બીજુ શુ હોઈ શકે?

અગ્રેજ ભાઈ— તમે કહો છો કે દરેક અગ્રેજ હિન્દી મજૂરને પણ પોતાના સરખો સમજે એ વધારેપડતુ નથી? દરેક હિન્દી ગૃહસ્થ શુ મજૂરને પોતાના સરખો સમજે છે? તમે એટલુ માગો તો તે વાજબી છે કે દરેક અગ્રેજ બીજા અગ્રેજ તરફ વર્તે છે તેવી રીતે હિન્દી તરફ વર્તે કોઈ અગ્રેજ 'મ્ફ્નાયર' (જમીનદાર) પોતાના ખેડૂતો તરફ વર્તે તે રીતે અગ્રેજ હિન્દી મજૂર તરફ પણ વર્તે

ગાધીજી— વાહ, એ તો તમે મારા કરતા પણ સુદર ભાષા વાપરી દીધી મારુ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ જ છે

ગુનેગારો માટે શુ માગીએ છીએ?

હિન્દી ભાઈ— ત્યારે અત્યાચારી સરકાર સાથે અસહકારનો તાત્કાલિક હેતુ પણ આપ શુદ્ધીકરણ જ કહો છો? પછી શુદ્ધીકરણથી બીજા ઐહિક લાભો પ્રાપ્ત થાય યા ન થાય તેની ચિંતા નહી?

ગાધીજી— અમારી તપસ્યા શુદ્ધ અને પૂર્ણ હશે તો ઐહિક લાભો તો એની મેળે જ અદરથી ફલિત થવાના દાખલા તરીકે પજાબના અત્યાચાર વિષે કશુ કરવાપણુ રહેશે નહી, પજાબના એક પણ ગુનેગારને પછી હિન્દુસ્તાનમા ઊભા રહેવાનુ સ્થાન નહી હોય, એટલુ જ નહી પણ કોઈ પણ ગુનેગારનો પગાર કે પેન્શન આપણી તિજોરીમાથી આપી શકાશે જ નહી

અગ્રેજ ભાઈ— ત્યારે સજા શુ અગ્રેજને માટે જ તમે રાખી છે? હિન્દીઓએ— સામાન્ય વર્ગમાના હિન્દીઓએ પણ ગુના તો કર્યા હતા, તેમનુ શુ?

ગાધીજી— આ સવાલ આશ્ચર્યકારક છે અમારા ગુના કરતા અમને હજાર દરજ્જે વધારે સજા મળી ચૂકી છે હૂ ખાતરીપૂર્વક કહુ છુ કે જેણે ગુના કર્યા હતા તે તો સજા પામ્યા, એટલુ જ નહી પણ બિનગુનેગાર પણ સેકડો માર્યા ગયા છે નિર્દોષ માણસોને જેલ જવુ પડ્યુ છે બચ્ચાઓને પણ સહન કરવુ પડ્યુ છે નિર્દોષ ઓરતોનુ અપમાન થયુ છે જલિયાવાલાની કતલ પણ બિનગુનેગારોની હતી આથી વધારે સજા કઈ હોઈ શકે? પણ મે અગ્રેજ અમલદારોને સજાની તો વાતે નથી કરી તેઓને હજુ હિન્દુસ્તાનના પૈસા ન મળ્યા કરે, ધનકામ તેઓ ન રાખે, હોદ્દા ન રાખે, એટની જ વાત કરી છે તેઓની સજા તો તેમાના કેટલાકને તો ફાસીની જ હોય એને મારા ધર્મમા સ્થાન નથી હિંદુસ્તાન શુ માગે તે હૂ જાણતો નથી

(આ જ પ્રસંગે મને (મહાદેવભાઈને) એક વાત યાદ આવે છે. મિ. ઍન્ડ્રૂઝે જલિયાંવાલા બાગની કતલને "ગ્લેંકોની કતલ"*ની સાથે સરખાવી ત્યારે તરત જ મેં તો 'યંગ ઇંડિયા'માં ગ્લેંકોની કતલનું વર્ણન પણ પ્રકટ કર્યું. મિ. ઍન્ડ્રૂઝના મનમાં જલિયાંવાલાના ઘાતકીપણા વિષે કેટલી ઘૃણા હશે તે દર્શાવવા માટે જ મેં એ છાપ્યું. પણ મને ફરી વાંચી ગયા પછી લાગ્યું કે ઍન્ડ્રૂઝે કાંઈક અન્યાય કર્યો છે, અને મને તે વિષે બહુ દુખ થયું. હું પ્રિન્સિપાલ રુદ્રને મળ્યો, તેમની સાથે વાતચીત થઈ. તેમનો વિચાર પણ મારા જેવો જ હતો. પણ આજે મને મિ. ઍન્ડ્રૂઝની સરખામણીની યથાર્થતાનો ખ્યાલ આવે છે. ગ્લેંકોની કતલના કરતાં પણ જલિયાંવાલાની કતલ વધારે ક્રૂર, વધારે નિંદ્ય હતી એમ મને હવે લાગે છે, કારણ ગ્લેંકોના કાળના ને આજના કાળના સુધારામાં તો આસમાન જમીનનું અંતર છે.)

---

* ઇંગ્લંડના રાજા બીજા જેમ્સને સને ૧૬૮૮માં ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી તેની કુંવરી મેરી તથા જમાઈ પ્રિન્સ ઑફ ઑરેન્જને (ત્રીજા વિલિયમ તરીકે) ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યાં. સ્કૉટલૅન્ડના પહાડી પ્રદેશના કેટલાક ઠાકોરો જેમ્સ બીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિવાળા હતા. સ્કૉટલૅન્ડના સપાટ પ્રદેશના કેટલાક આગેવાનો વિલિયમ ત્રીજાના ખાંધિયા બન્યા હતા. પેલા પહાડી ઠાકોરોને નમાવવા માટે તેમણે વિલિયમ પાસે એવો હુકમ કઢાવરાવ્યો કે ૧૬૯૨ના જાન્યુઆરીની ૧લી તારીખ પહેલાં તમામ ઠાકોરોએ રાજા પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદ લેવા. નહીં લે તેમને મોતની સજા કરવામાં આવશે. પેલા ખાંધિયા આગેવાનો ગ્લેંકોના ગર્વિષ્ઠ અને બહાદુર મૅકડોનલ્ડ ગોત્ર પ્રત્યે બહુ ખાર રાખતા. મૅકડોનલ્ડ ગોત્રના વડા મૅક ઇયાનને બરફનાં તોફાનોને લઈને સોગંદ લેવા જવામાં સહેજ મોડું થયું અને તેણે ઠરાવેલી મુદત પછીથી સોગંદ લીધા. પણ તેણે સોગંદ લીધા છે એ વાત દબાવી રાખીને પેલા સ્કૉટ આગેવાનોએ વિલિયમ રાજાના કાન ભંભેર્યા અને તેની પાસે મૅક ઇયાન તથા એ 'લૂટારાઓને' મારી નાખવાના હુકમ કઢાવ્યા. આખા મૅકડોનલ્ડ ગોત્રનું કાસળ કાઢી નાખવા માટે તેમણે કૅમ્પબેલ ગોત્રના માણસો જેમને મૅકડોનલ્ડો સાથે પેઢીગત વેર હતું તેમને સાધ્યા. એ ગોત્રના એક માણસ કૅપ્ટન કૅમ્પબેલ સાથે મૅક ઇયાનને સારાસારી હતી. તેનો લાભ લઈ આ હિચકારું કૃત્ય કરવાનું તેણે માથે લીધું. ૧લી ફેબ્રુઆરીએ તે પોતાના થોડા માણસો સાથે મૅક ઇયાનને ત્યાં જઈ મહેમાન રહ્યો. તે દરમિયાન ગ્લેંકોની ખીણનાં બધા નાકાં ઉપર પોતાના માણસો ગોઠવવાની તેણે તજવીજ કરી, જેથી ગ્લેંકોમાંથી કોઈ નાસી જવા પામે નહીં. બધું ગોઠવાઈ ગયું એટલે ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે સવારે પાંચ વાગ્યે જે વખતે મૅકડોનલ્ડો ઊંઘતા હતા તે વખતે અગાઉ રચેલા બેત પ્રમાણે કૅમ્પબેલો તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા અને નિર્દય રીતે તેમની કતલ કરી. તેમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પણ છોડ્યાં નહીં. જે આસપાસના પહાડોમાં નાસી છૂટ્યા તેઓ ત્યાંની કડકડતી હિમ જેવી ઠંડીમાં ટાઢે અને ભૂખે મરી ગયા. ઇતિહાસકાર ગ્રીન લખે છે કે આ કતલની વાત સાંભળીને પેલા કાવતરાખોર આગેવાનોમાંથી એક બોલેલો: 'મને દિલગીરી એટલી જ છે કે કદાચ કોઈ બચી જવા પામ્યું હશે.'

હિન્દી ભાઈ — સરકારે ધર્મની ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ તમે કેમ કહો છો? સરકાર તો વિજયી મિત્રરાજ્યોના મોટા મડળમા એક હિસ્સેદાર જ છે

ગાધીજી — તમારા જેવાના મોમાથી છેક આજની ઘડીએ આવો સવાલ નીકળે છે તે જોઈને હું ચકિત થાઉ છુ તુર્કીનો નાશ યોજવામા ઇગ્લડનો મુખ્ય ભાગ છે મુખ્ય પ્રધાનને હાથના કર્યા હૈયે વાગે છે તેને વચનભગ કરવો પડ્યો છે ને તેથી તેણે મુસલમાનોના દિલને જખમ કર્યો છે.

હિન્દી ભાઈ — સારુ, બીજી તરફ વળીએ તમે શાળાઓ ખાલી કરાવી રહ્યા છો, પણ કેળવણીની કોઈ બીજી વ્યવસ્થા કરો છો ખરા?

[ગાધીજીએ આના ઉત્તરમા ગુજરાતમા ચાલી રહેલી શિક્ષણપ્રવૃત્તિનુ વિગતવાર વર્ણન આપ્યુ]

હિ દી ભાઈ — ત્યારે શુ પ્રચલિત શિક્ષણપ્રથા ખોટી છે?

ગાધીજી — આ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી છતા તેનો જવાબ આપવાને મને અડચણ નથી હુ કહુ છુ કે 'હા તે ખોટી છે' કેળવણીનુ વાહન અગ્રેજી હોવાથી વિદ્યાર્થીના મગજ ઉપર બેવડો બોજો મુકાયો છે હુ તો મારા વિચારો તમને શુ કહુ? પ્રોફેસર જદુનાથ સરકાર જેવા કહે છે કે આ પરદેશી વાહનની પ્રથાથી કેળવાયેના વર્ગના મગજ નિર્વીર્ય થઈ ગયાં છે, કલ્પનાશક્તિ કે સર્જનશક્તિ જ આપણામાથી કેવળ નષ્ટ થઈ છે આપણો સમય બધો પારકી ભાષાના ઉચ્ચારો અને રૂઢિપ્રયોગો યાદ રાખવામા વ્યતીત થાય છે એ કામ જ એક વેઠ જેવુ છે અને પરિણામ એ આવ્યુ કે આપણે યુરોપીય સુધારાના શાહીચૂસ બન્યા છીએ, તેમાથી સરસ વસ્તુ લેવાને બદલે તેના ક્ષુલ્લક અનુકરણરૂપ બન્યા છીએ બીજુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે આપણી અને સામાન્ય વર્ગની વચ્ચે મોટુ દરિયા જેવડુ અતર પડી ગયુ છે આપણે તેઓ સમજે તેવી ભાષામા તેમને રાજકીય વિષય તો શુ પણ શરીરસ્વાસ્થ્ય અને જનસુખાકારીના તત્ત્વો પણ નથી સમજાવી શકતા આ જમાનામા અસલના બ્રાહ્મણો જેવા બૂરા આપણે બની ગયા છીએ બકે તેમના કરતા વધારે ખરાબ કારણ તેમના અતર મલિન ન હતા, તેઓ રાષ્ટ્રની સભ્યતાના 'ટ્રસ્ટી' રૂપ હતા આપણે તો તેયે નથી રહ્યા આપણે તો આપણી કેળવણીનો સ્વાર્થી ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ અને સામાન્ય વર્ગના તો જાણે મુરબ્બીઓ હોઈએ એવુ વર્તન રાખી રહ્યા છીએ તમે મારી સામે આ બાબતમા મારી ઊલટતપાસ કરો એમ ઇચ્છુ છુ પણ એટલુ કહી લઉ કે આ વિચારો મારા આજના નથી પણ અનેક વર્ષોના અનુભવના ફળરૂપ છે

અંગ્રેજ ભાઈ — આ દિશામાં અમે વિચાર જ નથી કર્યો, એટલે આના ઉપર અમે વિચાર કરીશું એટલું જ કહી શકીએ.

ગાંધીજી — એ બરોબર છે એક વાત કહેવી ભૂલી ગયો આ પ્રથાથી અમારો આત્મા હણાયો છે એ તો મેં કહ્યું નહી. તમે બિનધાર્મિક કેળવણીની જ પૂજા કરતા આવ્યા છો એટલે હિન્દુઓને ધાર્મિક કેળવણી કશી મળી શકી નથી. ઇંગ્લંડમાં તો આ દુષ્પરિણામ છેક નથી આવ્યું ત્યાં તો ધર્મગુરુઓ કાંઈક ધર્મશિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કરી લે છે

• હિન્દી ભાઈ — ખરી વાત તો એ છે કે લૂંટેલા ધનથી તમે તમારાં બાળકોને કેળવણી નથી આપવા માગતા, નહી?

ગાંધીજી — હા, લૂંટેલા ધનમાંથી જ નહી, પણ લૂંટ કરનારાઓના વાવટા નીચે પણ નહી મેં કહ્યું કે જે સરકારના તરફ અમને બિલકુલ નિષ્ઠા રહી નથી, પ્રેમ રહ્યો નથી તે સરકારના હાથ નીચે ચાલતી શાળાની સાથે આપણને લેવાદેવા ન હોવી જોઈએ હું તમને એક સાદી વાત કહું એક વખત એવો હતો કે હું પોતે 'ગૉડ સેવ ધ કિંગ' (રક્ષ દેવ તુ મહારાજા) અતિશય ઉમંગથી લલકારતો, એટલું જ નહી પણ મારા અંગ્રેજી ન જાણનારા છોકરાઓને પણ એ ગીત મેં કંઠે કરાવ્યું હતું હું આફ્રિકાથી રાજકોટ આવ્યો ત્યારે ટ્રેનિંગ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ મેં આ ગીત શિખવાડ્યું, કારણ હું સમજતો કે સાચા રાજનિષ્ઠ માણસને તો એ ગીત આવડવું જ જોઈએ પણ આજે શી સ્થિતિ છે? હું એ ગીત મારા હૃદય ઉપર હાથ મૂકી આજે ન જ ગાઈ શકું તેમ કોઈને ગાવાનું ન કહી શકું રાજા જ્યૉર્જ એક સજ્જન તરીકે ઘણું જીવો એમ હું કહું, પણ મનુષ્ય અને દેવની આગળ અધમ બનેલું સામ્રાજ્ય તો ક્ષણમાત્ર પણ જીવે એમ હું નથી ગાઈ શકતો

હિન્દી ભાઈ — તમે કહી ગયા કે શીખવવાની પ્રથા કેવી છે તેની તમને દરકાર નથી

ગાંધીજી — હા, સાચું

હિન્દી ભાઈ — આપણી યુનિવર્સિટીઓ તો હિંદીઓ ચલાવે છે, તેની નીતિ ઘડનારા પણ હિંદીઓ હોય છે

ગાંધીજી — હા, સાચી વાત યુનિવર્સિટીવાળાઓ મારું સાંભળે તો તેમને હું એમ જ કહું કે 'તમે તમારા 'ચાર્ટર' ફાડી નાખો, અને પછી તે મારી જ છે એમ હું કહું સરકારની પાસેથી મળતા પૈસા બંધ થશે એમ

તેઓ કહે તો હું તેમને બાંયધરી આપવાને તૈયાર છું કે પૈસા હું લાવી આપીશ. માત્ર તમારી યુનિવર્સિટીઓને રાષ્ટ્રીય બનાવો એટલું જ કહી રહ્યો છું. પંડિતજીને પણ મેં શું કહ્યું? 'વાઈસરૉયને ચાર્ટર પાછો આપી દો, અને મહારાજાઓને પૈસા પાછા જોઈતા હોય તો તેમના પૈસા પણ પાછા આપી દો. પૈસા ઘટશે તેની ભિક્ષા માગીશું. તમે મહારાજાઓની પાસે ભીખ માગવાની અનનુકરણીય શક્તિ ધરાવો છો, તો હું સામાન્ય વર્ગ પાસે ભીખ માગવાની થોડી શક્તિ ધરાવું છું.'

હિંદી ભાઈ — પણ 'ચાર્ટરે' શું બગાડ્યું?

ગાંધીજી — અરે 'ચાર્ટર' આવ્યો તેની સાથે સરકારનું બધું આવ્યું. 'ચાર્ટર' માટે જ હિંદુ વિદ્યાપીઠ ડ્યૂક ઑફ કૅનોટને માન આપશે. હું તે કેમ સાંખી શકું? નહીં, હું તો ખરું કહું છું કે મિસિસ બેસંટ એક વાર કહેતાં હતાં કે 'તું તો રાજ્યવિપ્લવ — બળવો કરવા માગે છે' તે વાત સાચી છે. માત્ર તે વિપ્લવ વિકાસક્રમને અનુસરી થતો (evolutionary revolution) વિપ્લવ હોવો જોઈએ. બાકી વિપ્લવ તો થવો જ જોઈએ એમ મને લાગે છે. તે વિના છૂટકો નથી. જુઓને સરકારનાં તો ભવન ફરી ગયાં છે. પેલી છેલ્લી નિર્લજ્જ જાહેર ઘોષણા બહાર પાડી તે જુઓ. તેમાં મોટી મોટી વાક્જાળ રચી કહે છે કે હાલ તો અમે છાપાંઓને છૂટ આપી છે, અમે કોઈની જીભ બંધ નથી કરવાના. જ્યાં તેઓ શું કરી રહ્યા છે? પંજાબના શાંત કામ કરનાર આગા સફદરને મોઢે શું કામ તાળાં માર્યાં? તેનામાં ધર્માંધતા જેવી વસ્તુ નથી; તેઓના જેવા શાંત કામ કરનાર મેં પંજાબમાં જોયા નથી. વળી પેલે જ દહાડે 'સર્વન્ટ' પત્રના બાબુ શ્યામસુંદર ચક્રવર્તીએ મને કહ્યું કે તેમને એક 'ચેતવણી' સરકાર તરફથી મળી છે; શા માટે? તો શ્રી રાજગોપાલાચાર્યનો 'મતદારોને સૂચના' નામનો એક લેખ 'યંગ ઇન્ડિયા'માં આવેલો તે તેમણે છાપ્યો છે માટે! આ સ્થિતિ અસહ્ય છે.

હિંદી ભાઈ — હવે અદાલતો તરફ વળીએ. અદાલતો છોડાવી, વકીલોની વકીલાત બંધ કરાવી, તમે શું કરવા માગો છો?

ગાંધીજી — સરકારની પ્રતિષ્ઠા તોડવા માગું છું. આ અદાલતો અને શાળાઓ સરકારની પ્રતિષ્ઠાનો પાયો મજબૂત કરનારી વસ્તુઓ છે. લોકોને આ વડે જ સરકારે મોહજાળમાં ફસાવી રાખ્યા છે.

હિન્દી ભાઈ — ત્યારે કજિયાઓ શી રીતે પતશે?

ગાંધીજી — મારો અનુભવ તમને કહું? મારી વકીલાત દરમિયાન ૭૫ ટકા કેસો મેં ઘરમેળે પતાવેલા. અને ઘરમેળે પતાવવામાં હું તો એક નિષ્ણાત ગણાતો હતો. નિષ્પક્ષના માટે ત્યાં હું પ્રખ્યાત થયો હતો. એટલે મારા તરફથી કોઈ સામા પક્ષવાળાને નોટિસ મળે કે તરત જ તે મારી પાસે આવતો અને પતાવટ કરવાને માગણી કરતો. એટલે ઘણા જણાઓને બે સૉલિસિટરો રાખવા પડતા. મારી પાસે ન ફાવે એટલે તેઓ લડવા માટે બીજા સૉલિસિટરો પાસે જતા. હું તો માત્ર સ્વચ્છ કેસો જ લેતો.

અંગ્રેજ ભાઈ — આવી રીતે વિશ્વાસથી કામ કરનારા પક્ષકારો ઘણા આવે એમ તમને લાગે છે?

ગાંધીજી — ૫૦ ટકા પક્ષકારો અદાલતો છોડશે એટલે ૫૦ ટકા કેસો ઓછા થવાના. ૫૦ ટકા કેસો તો કજિયાદલાલો જ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. કલકત્તામાં એમ નથી એવું શ્રી દાસ કહેતા હતા, પણ બીજાઓએ કહ્યું કે શ્રી દાસને તે વિષે અનુભવ નથી.

એક કલકત્તાના વકીલ બારીમાંથી આ વાત સાંભળ્યા કરતા હતા તે બોલી પડ્યા: મુફસ્સિલ તો 'ટાઉટ' (કજિયાદલાલો)થી ભરેલી છે. ત્યાંના ૫૦ ટકા કેસો તેમના જ બનાવેલા હોય છે એમ હું સાક્ષી પૂરું છું.

હિન્દી ભાઈ — હશે, પણ હું શહેરની વાત કરું છું. બંગાળ ચેંબર ઑફ કૉમર્સે એક 'આર્બિટ્રેશન ટ્રિબ્યુનલ' સ્થાપી છે; ચેમ્બર પ્રતિષ્ઠાવાન કહેવાય છે, છતાં વેપારીઓના કજિયા અદાલતમાં જતા ઓછા નથી થયા.

ગાંધીજી — હોય, કારણ વકીલો ઓછા નથી થયા.

હિન્દી ભાઈ — એકાદ જણ વકીલાત છોડશે તેની શી અસર થવાની?

ગાંધીજી—પ્રમાણમાં તો અસર થવાની જ. પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ વકીલાત છોડ્યાથી સરકારની પ્રતિષ્ઠાની તૂટી પડતી ઇમારતને એક વધારે ધક્કો લાગ્યો છે એમ હું જરૂર કહીશ. સર હારકોર્ટ બટલરને પૂછો.

અંગ્રેજ ભાઈ — તમે પક્ષકારોને પણ અદાલતોમાં જતા અટકાવી રહ્યા છો ખરા ને?

ગાંધીજી — હા.

અંગ્રેજ ભાઈ — પણ એમ કેમ થશે? તમારામાં તો તેમને વિશ્વાસ હતો. તમે તો જેઓ સાફ દિલ અને પાક હાથે તમારી પાસે આવતા તેમનું જ કામ કરી આપી શકતા હતા. નાપાક હાથે જેઓ આવે તેનો તો તમે ભાવ પણ ન પૂછતા. આવા નાપાક હાથવાળાઓનું તમે શું કરશો?

એવા કેસો તો ભાગ્યે જ આવવાના કે જેમાં બન્ને પક્ષકારો સાફ દિલ અને પાક હાથવાળા હોય.

ગાંધીજી — હું સરકારને બેધડક બધા નાપાકોની ભેટ કરીશ.

બન્ને જણા તરફથી હિંદી ભાઈ — અમે તમારી સાથે લડવા નથી આવ્યા, સમજવા જ આવ્યા છીએ. એમ તો આપ જાણો છો ને? હવે એક જ સવાલ પૂછીએ. તમારા અનુયાયીઓ છે તેમનો અસહકાર તો વેર અને તિરસ્કાર ઉપર ખડો થયેલો છે એ ખરું કે નહીં?

ગાંધીજી — હા, મને મદ્રાસથી એક અંગ્રેજ ભાઈએ પણ આ બાબતમાં લખ્યું છે.

અંગ્રેજ ભાઈ — હું તમારો સિદ્ધાંત સમજું છું, પણ તમારા અનુયાયીઓની-જબાનમાંથી તો નર્યું ઝેર વર્ષે છે.

ગાંધીજી — હા, હા, પણ મારું કહેવું તો એ છે કે કોઈ ઉદાત્ત કામ પ્રીતિથી કે અપ્રીતિથી કરો — તેનું ફળ આવ્યા વિના રહેતું નથી. સત્ય બીકથી બોલાય કે સમજપૂર્વક બોલાય તોપણ તેથી સત્યનું ફળ આવ્યા વગર રહે?

હિંદી ભાઈ — તમારો સિદ્ધાંત 'પાપને તિરસ્કારો, પણ પાપીને તિરસ્કારો નહીં' એ છે. ત્યારે તમારા અનુયાયીઓનો સિદ્ધાંત ઊંધો લાગે છે — 'પાપીને તિરસ્કારો, પાપને તિરસ્કારવાની જરૂર નથી' એવો.

ગાંધીજી — તમે અન્યાય નથી કરતા? કેટલાક પાપ અને પાપી બન્નેને તિરસ્કારે છે. પાપને તિરસ્કારે છે એટલે જ તેઓ આટલો ત્યાગ કરી રહ્યા છે, ભારે ભારે ભોગો આપવાને તૈયાર થયા છે. કેવળ પાપીનો તિરસ્કાર કરનારથી આટલા ભોગો અપાય? કોઈ કાળે નહીં.

અંગ્રેજ ભાઈ — તમારો મૂળ સિદ્ધાંત તો પાપીઓની સાથે ન ભળવાનો છે. તો પછી તમે નાપાક સાથીઓ સાથે કેમ કામ કરી શકો? તમારા જેવી ઊંચી કક્ષાએ ઊભા રહીને કાર્ય કરનારા પુરુષ મલિન હથિયારો વડે કામ કેમ લે?

ગાંધીજી — તમે સરકારના નાપાકપણાની અને મારા સાથીઓની અપૂર્ણતાની સરખામણી કરશો? તમે જરા વધારે વિચાર કરી જુઓ તો સમજશો. કોઈ પણ સુધારક — હું સુધારક છું — પોતાને મળે તેવાં હથિયારોથી કામ લેવાને બંધાયેલો છે — મલિન હથિયારો નહીં, પણ અધૂરાં હથિયારો કહો.

હિંદી ભાઈ (ઊઠતાં ઊઠતાં) — આપને આજે બહુ તસદી આપી; માફ કરશો. હું અત્યાર સુધી 'અસહકાર' સાથે લડતો આવ્યો છું, પણ આજે સમજું છું કે જે 'અસહકાર' સાથે હું લડી રહ્યો હતો તે તમારી પાસે આજે સમજ્યો તે 'અસહકાર' નહીં. અમે બંને તમારા આભારી છીએ.

કલકત્તાથી નીકળ્યા. રસ્તામાં ખૂબ ટપાલ કાઢી. કલકત્તાનું ભાષણ તપાસી આપ્યું. સરલાદેવીએ કાગળમાં લખ્યું હતું:

૧૭–૧૨–'૨૦

અસહકાર તિરસ્કાર ઉપર બંધાય છે એટલે બાપુ ઉપર એટલો ઓછો પ્રેમ છે. તિરસ્કારમુક્ત બાપુ ઉપર તેનો વધારે પ્રેમ હોય એમ જણાવેલું. અસહકાર જેવું કાર્ય તો બીજા નેતાઓ પણ કરી શકે છે. એને ઉત્તર આપ્યોઃ

"મારામાં તમે કાંઈ તિરસ્કાર જોયો હોય અને તેથી મને ઓછા ચાહતાં હો તે માટે હું તમને વધારે ચાહું છું. હુ અસહકારમાં પડ્યો છું તે માટે તમને દિલગીરી થાય છે. તમારે ખરેખર દિલગીર થવાનુ કારણ ત્યારે હોય, જ્યારે અસહકાર મારે માટે એક રાજદ્વારી વસ્તુ હોય. પણ મારે માટે તો એ ધાર્મિક વસ્તુ છે. દ્વેષનાં બધાં બળો એકત્રિત કરીને યોગ્ય — શુદ્ધ દિશામાં વાળી રહ્યો છું. દ્વેષ એ તો નબળાઈની નિશાની છે, જેમ તિરસ્કાર એ ઉદ્ધત સત્તાની નિશાની છે. હું આપણા દેશબંધુઓને એટલું બતાવી શકું કે તેમણે અંગ્રેજોનો ભય રાખવાની જરૂર નથી તો તેઓ તેમનો દ્વેષ કરતા બંધ થઈ જશે. બહાદુર પુરુષ અથવા સ્ત્રી કદી દ્વેષ કરતાં નથી. દ્વેષ એ તો તત્ત્વતઃ કાયર લોકોનો દુર્ગુણ છે. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે. આપણે સાકરને જ્યારે શુદ્ધ કરીએ છીએ ત્યારે કચરો જેમ ઉપર તરી આવે છે તેમ આપણે આપણી જાતનુ શુદ્ધીકરણ કરીએ ત્યારે આપણી નબળાઈઓ ઉપર તરી આવે. તમારા કાગળમાં મને બહુ ગમે છે એ તો એ વસ્તુ છે કે તમે તમારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી છે. મારી શુદ્ધતા અને મારી નમ્રતા વિષેની તમારી માન્યતા ઉપર મારે માટેનો તમારો પ્રેમ બંધાયેલો છે. એ વસ્તુઓ મારામાં ન હોય તો હુ કોડીની કિંમતનો નથી. તમારા પહેલા કાગળમાં તમારા ત્યાગનું તમે જે વર્ણન કર્યું છે તેને માટે પણ એ વિના હુ નાલાયક ગણાઉં."

૧૮–૧૨–'૨૦ થી
૪–૧–'૨૧

સવારે બાર વાગ્યે નાગપુર પહોંચ્યા જમનાલાલજીની સરસ વ્યવસ્થા. ભારે પ્રેમ.

તા. ૧૮ મીએ સાંજે જાહેર સભા.

બાપુનું ભાષણ:

હિંદુસ્તાનમાં અમે બંને ભાઈઓ કેટલાક મહિનાથી ફરી રહ્યા છીએ. આપણા સદર સાહેબે મૌલાના સાહેબની પિછાન નથી કરાવી કારણ તે તો છીંદવારામાં તમારા મહેમાન ઘણો

વખત હતા. તેઓ છિંદવારામાં કેમ સરકારના મહેમાન હતા તે અને આજે અમે શું કામ કરીએ છીએ તે તમે જાણો છો. જે વકીલોએ વકીલાત છોડી છે તેઓને મુબારકબાદી આપું છું અને કહું છું કે આટલાથી ન ચાલે. નાગપુરમાં કૉંગ્રેસ બોલાવી તે શી રીતે શોભશે? મધ્ય પ્રાંતમાં સરસ કામ ચાલે છે અને કૉંગ્રેસમાં સરસ કામ થશે એમ સાંભળ્યું છે. મદ્યપાન છોડાવવાની હિલચાલ અહીં સારી ચાલી રહી છે એ સરસ વાત છે. હું કહું છું કે એ છોડાવવામાં પણ આપણો વિજય રહ્યો છે. આપણે અસહયોગ કરવા માગીએ છીએ અને દારૂ પીને મગજ ગરમ કરી ન કરવાનાં કામ કરીશું, તો તેનું નામ નથી અમન કે શાંતિ. અમન ન રાખીશું તો આ ભવે સલ્તનતને નહીં મટાવી શકીશું. આને દુરસ્ત કરવી અથવા મટાડવી હોય તો શાંતિમય અસહકાર સિવાય એકેય હથિયાર નથી. હું કહી રહ્યો છું કે આ સલ્તનત શયતાનિયતથી ભરેલી છે. શયતાનને મજબૂર કરવો હોય, દૂર કરવો હોય, તો શયતાનિયતથી નહીં થાય. આપણે ખુદાની જ મદદ લેવી જોઈએ. આપણી લડાઈ એ અધર્મની સામે ધર્મની લડાઈ છે. પંજાબ અને ખિલાફતના ગેરઇન્સાફ છતાં સલ્તનત તોબા નથી પોકારવા માગતી. આપણને કહે છે કે ખિલાફત પંજાબને ભૂલી જે કામ કરવું હોય તે કરો. હિંદુ મુસલમાનની સાચી એકતા નહીં થાય ત્યાં સુધી બંનેને કહું છું કે આ સલ્તનતને મિટાવવાનું અસંભવિત છે. એ જ શરતે એ શક્ય છે. શાંતિમય અસહકાર એ પરમ ધર્મ છે. અધર્મ અને ધર્મની વચ્ચે સહયોગ કદી હોય નહીં. શયતાનની મદદ છોડવી એ બહાદુરીનું કામ છે. એ માટે જ જમનાલાલ આજે આના સદર થઈ બેઠા છે. બળતું ઘર છોડતાં આપણે ખ્યાલ નથી કરતા કે ઘર છોડવું કે નહીં. કાઉન્સિલમાં જવાથી ન પંજાબને દુરસ્ત કરી શકાય, ન ખિલાફતને. પંજાબને ન્યાય ત્યારે જ અપાવી શકાય જ્યારે સ્વરાજ લઈ શકાય.

સાત કરોડ મુસલમાન અને તેત્રીસ કરોડ હિંદુ ઐક્ય વિના બીજી કોઈ શરતે સાથે ન રહી શકે.

અત્યાર સુધી ઠરાવો પસાર કર્યા, હવે કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે. કૉંગ્રેસ મળે તે પહેલાં તમારે કાંઈ કામ કરી બતાવવું હોય તો નાગપુરની બધી શાળા પાઠશાળા ખાલી કરવી જોઈએ.

ખાપર્ડે અને મારી વચ્ચે ભારે મતભેદ છે, પણ તેને કોઈ હેરાન કરે તે હું નથી પસંદ કરતો. હું જેવી સ્વતંત્રતા ચાહું છું તેવી ખાપર્ડેને પણ આપવી જોઈએ એમ હું માગું છું. આપણે આપણાં કામોમાંથી સારું પરિણામ બતાવીશું તો જોશું કે ખાપર્ડે અને સૌ આપણા થશે.

આપણા બધા પ્રબંધ એક વર્ષની અંદર થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની તાકાત આપણામાં જોઈએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે પંજાબને માટે આપણને ન્યાય મળી જ શકશે આપણે ડરપોક છીએ એટલે જ મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજ અહીં રાજ્ય ચલાવે છે આવો દગો આગળ ઉપર ન થઈ શકે તે માટે સ્વરાજ અમની કામ માટે તૈયાર ન થઈએ ત્યાં સુધી કાંઈ ન કરી શકીએ સ્વદેશીમાં ફુગાવાની શી છે તે નથી ખબર પડી શકતી આપણે માટે આ એવી તક છે કે જે ઇજિપ્ત અને કોરિયામાં નહોતી હિંદુસ્તાનમાં ત્રીસ કરોડ લોકો છે ઇજિપ્તમાં મુઠ્ઠીભર માણસો સારા દેશને માટે અમે બંને ભાઈઓ પદાર્થપાઠ છીએ જેવી રીતે એક માના બે ભાઈ રહે, તેમ અમે રહીએ છીએ અમે બંને સાફદિલ છીએ

શૌકતઅલી સાફ સાફ કહી દેવું કે ન્યાય ન મળે તો હિંદુસ્તાનમાં યા તો એકલા અંગ્રેજો રહેશે કાં તો એકલા હિંદીઓ રહેશે આ પહાડોમાંથી શિવાજી ક્યારે પેદા થશે? શું હવે મરાઠા ઓરતોમાંથી એવા લડકા ન નીકળે, કે જેની ગાદી ઘોડા ઉપર હોય અને ઘર હજાર ગાઉ દૂર હોય? તમારા કદમ પાછા ન હઠે પણ ચાર કદમ આગળ વધે એમ ઇચ્છું છું

૨

કોંગ્રેસના ધ્યેય વિષેના ઠરાવ પર મજમતત સમિતિમાં આપેલું ભાષણ

મારા જાણવા પ્રમાણે આજે વ્યાસપીઠ પરથી મારા ઠરાવ સામે બે પ્રકારના વાંધા રજૂ થયા એમાંનો એક એ છે કે બ્રિટિશ સંબંધ કાયમને માટે તોડવાનો વિચાર આપણે આજે જ ન કરીએ હું જે કહી રહ્યો છું તે તો એ છે કે ગમે તે ભોગે પણ બ્રિટિશ સંબંધ સાચવી રાખવો એ પ્રજાના સ્વાભિમાનને હીણપત લગાડનારું છે આપણે જે અસહ્ય દુઃખ ભોગવી રહ્યા છીએ તે દૂર કરાવવા એ દરેક હિંદીની અંગત ફરજ છે બ્રિટિશ સરકાર ગેરઇન્સાફ દૂર કરવાની ના પાડે છે, એટલું જ નહીં પણ તે પોતાની ભૂલ કબૂલ પણ કરવાની ના પાડે છે અને તેનું આ વલણ કાયમ રહે તોપણ આપણે બ્રિટિશ સંબંધ જાળવી રાખવો છે એમ આપણે કહી શકીએ નહીં આપણા માર્ગમાં ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોય છતાં આપણે આખા હિંદને અને દુનિયાને જાહેર કરી દેવું જોઈએ કે બ્રિટિશ પ્રજા આટલો સાદો ન્યાય પણ નહીં આપે તો કદાચ આપણે બ્રિટન સાથેનો સંબંધ જાળવી ન પણ રાખીએ એક ક્ષણ વાર પણ હું એવી સૂચના કરવા નથી માગતો કે આપણે કોઈ પણ ભોગે બ્રિટિશ સંબંધ તોડી જ નાખવો છે જો બ્રિટિશ સંબંધથી હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ થતી હોય તો આપણે તેનો નાશ કરવો નથી પણ જો તે આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની આડે આવતો હોય તો

તે તોડી નાખવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે. બ્રિટિશ સંબંધ કાયમ રાખવાથી આપણે પોતે પણ વિશુદ્ધ થઈ શકીશું અને બ્રિટિશ પ્રજાને પણ વિશુદ્ધ બનાવી શકીશું એમ જે પક્ષ માને છે તે, અને જે પક્ષની એવી જરાયે શ્રદ્ધા નથી એ બન્ને પક્ષને માટે આ ઠરાવમાં સ્થાન છે. દાખલા તરીકે મિ. ઍન્ડ્રૂઝનું દૃષ્ટાંત લો. એ કહે છે કે બ્રિટિશ સંબંધ જાળવી રાખવામાં હિંદ માટે જરા પણ શુભ આશા નથી. તેમનું કહેવું એ છે કે હિંદે ઇંગ્લંડથી જુદા પડી તદ્દન સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. મિ. ઍન્ડ્રૂઝ જેવાને માટે પણ આ સુધરેલા કૉંગ્રેસસિદ્ધાન્તમાં સ્થાન છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત હું પોતે અને શૌકતઅલી. આપણાં દુઃખો દૂર થાય કે નહીં, છતાંયે આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ આપણો વિકાસ કરવો પડશે એવો સિદ્ધાંત હમેશને માટે સ્વીકારવામાં આવતો હોય તો તેમાં અમારે માટે સ્થાન નથી. એવા ધ્યેયમાં મારું સ્થાન ન હોઈ શકે. આ નવા ધ્યેયમાં બન્ને મતના અનુયાયીઓને ભેળા કરવાનું બળ રહેલું છે, અને સાથે સાથે બ્રિટિશ પ્રજા પણ ચેતશે કે તે ન્યાય આપવા ન માગતી હોય તો આ સામ્રાજ્યનો નાશ કરવો એ દરેક હિન્દીની પવિત્ર ફરજ થઈ પડશે.

હવે આપણે સાધનો વિષેની દલીલોનો વિચાર કરવો રહ્યો. છેલ્લો જવાબ આપવાનો મને હક છે તેથી એ પ્રશ્નમાં હું અત્યારે ઊતરવા નથી માગતો. હમણાં તો હું ફક્ત બંગાળ પ્રાંતની છાવણીમાં બનેલા ગઈ કાલના બનાવે જે બોધપાઠ આપ્યો છે તે તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તમારે સ્વરાજ જોઈતું હોય તો તે કેમ મેળવાય તેનું એક દિગ્દર્શન કાલે થયું. કાલે બંગાળની છાવણીમાં થોડી રકઝક અને ઝપાઝપી થઈ, થોડો મતભેદ પણ ઊભો થયો. મતભેદ તો દુનિયા ચાલે ત્યાં સુધી રહેવાના જ. હું પતિપત્ની વચ્ચેના મતભેદથી માહિતગાર છું, કારણ કે હું હજુ પણ પતિ છું. ભાંડુભાંડુ વચ્ચેના કજિયા મેં જોયા છે, કારણ કે હું ચાર દીકરાનો બાપ છું, અને એ બધાયમાં શારીરિક યુદ્ધમાં તો મને પૂરો કરી નાખવાની શક્તિ છે. પતિ અને પિતા તરીકેનો વિવિધ અનુભવ મને થઈ ચૂકેલો છે. હું જાણું છું કે આપણામાં હંમેશાં રકઝક થતી જ રહેશે. પણ જે બોધપાઠ તરફ હું તમારું લક્ષ ખેંચવા માગું છુ તે તો એ છે કે મને બંને પક્ષ આગળ બોલવાનું માન મળ્યું છે, તેમણે મારી હકીકત પૂર્ણ ધ્યાનથી સાંભળી છે, અને એથી વધારે તો એ છે કે મેં તેમની આગળ જે બોધ નમ્રભાવે મૂકેલો તે ગ્રહણ કરીને તેમણે મારા માટેની લાગણી, મારા પ્રતિનો પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવ પ્રદર્શિત કર્યાં છે. જો તમે દૃઢ હો, તમે બહાદુર હો, જો સ્વરાજ મેળવવાનો તમારો નિશ્ચય હોય અને જો તમારે ખરેખર કૉંગ્રેસના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવો

હોય તો તમારે તમારો ગુસ્સો શમાવી દેવો પડશે ગેરઈન્સાફની કઈ પણ લાગણી તમારા હૃદયને કોતરી ખાતી હોય તો તેને તમારે દબાવી દેવી પડશે અને આ બધુ ભૂલી જવુ પડશે બગાળી ભાઈઓ અને બીજા બધા જે આ પરિષદમાં દઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા છે તેમની પાસે હુ એ જ માગી લઉં છુ કે તમારા દેશને સ્વતત્ર બનાવવા સિવાયની બીજી કોઈ પણ બાબત પાછળ પ્રયત્ન ન કરતા, તમારા પોતાના હક આગળ વધારવા વિનાની કોઈ વાતની ચિંતા ન કરતા, તમારા દેશના સ્વમાનની રક્ષા સિવાયની કોઈ બાબત પર ધ્યાન ન આપતા જેમના મન ગઈ કાલે દુખાયા અને જેમને કાલે પોતાનાં માથા ફૂટી ગયેલાં લાગ્યા તેઓના દૃષ્ટાતનુ અનુકરણ કરવાની હુ તમારામાના દરેકને સલાહ આપુ છુ (હર્ષના પોકાર) કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકમા ઠરાવ કરીને આપણે જે મહાન યુદ્ધમા ઊતર્યા છીએ તે વિગ્રહ પૂરો થઈ રહે તે પહેલા આપણને કદાચ લોહીનો સમુદ્ર તરવો પડશે આ વાતનુ મને ભાન છે, પણ આપણા પર કે આપણામાના કોઈના પર ખૂન રેડ્યાનો આરોપ ન આવવો જોઈએ ભવિષ્યની પ્રજા પાસે આપણે કહેવડાવવુ જોઈએ કે આપણે સહન કર્યું છે, આપણે પારકાના નહી પણ પોતાના જાનની કુરબાની કરી છે અને તેથી હુ જરાયે આચકો ખાધા વગર કહુ છુ કે જેમના માથા ફૂટ્યા અને જેમની જિંદગીઓ જોખમમા આવી પડી કહેવાય છે તેમને માટે હુ બહુ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માગતો નથી, આમ થવાથી ગયુ શુ? પોતાના દેશી ભાઈઓને જ હાથે મરવુ એ તો બહેતર છે આપણે શાને માટે અને કોના પર વેર લેવાનું રહ્યુ?

તમારામાના દરેક પાસે માગી લઉં છુ કે કોઈ પણ પ્રસગે તમારા દેશી ભાઈ વિરુદ્ધ તમારુ લોહી ઊકળી રહ્યુ હોય (પછી ભલે તે સરકારી નોકરીમા હોય, છૂપી પોલીસમા હોય કે ડિટેક્ટિવ હોય) તો તમારે ગુસ્સાને દાબી રાખવાની અને ઘાનો બદલો વાળી વાળતા અટકવાની સભાળ લેવી જોઈશે એમ સમજજો કે જે ક્ષણે તમે સામો ઘા કરશો તે જ ક્ષણે તમારુ કામ ધૂળમા મળી જશે આ તમારો અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ છે પ્રમુખ સાહેબ પાસે દોડી જઈને તેમની સમક્ષ કજિયો રજૂ કરતા જે અટક્યા તેમને હુ અભિનદન આપુ છુ આ ઠરાવ કેવળ હર્ષનાદથી જ પસાર કરશો નહી, જોકે આ ઠરાવને માટે મારે તમારા હર્ષનાદની જરૂર તો પડશે જ આ ઠરાવ પસાર કરવાની સાથે સાથે જ હુ તમારી પાસેથી દુનિયામા કશાથી ન ચળી શકે એવી શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયની આશા રાખુ છુ હુ જાણુ છુ કે તમારો નિશ્ચય જેમ બને તેમ વહેલુ સ્વરાજ મેળવવાનો છે અને તમારી ઇચ્છા એ સ્વરાજ કાયદેસર, માનભર્યા, અહિંસાત્મક અને શાત સાધનોથી જ મેળવવાની

હિન્દમાં આપખુદ રાજ્યકર્તા આવી નહીં શકે કારણ કે સ્વરાજ તે હિન્દના લોકોનુ સ્વરાજ થશે જો હિન્દના લોકોને જ આપખુદીભર્યું રાજ્ય જોઈતુ હશે તો તેને કોઈ અટકાવી શકનાર નથી

૩

'આ કોંગ્રેસનુ ધ્યેય હિન્દી પ્રજાએ શાન્તિના અને સચ્ચાઈના સાધનોથી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવુ એ છે'—આ ઠરાવ ખરી કોંગ્રેસ સમક્ષ રજૂ કરતા તા ૨૮-૧૨-'૨૦ના રોજ કરેલું ભાષણ.

આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે આ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનો હેતુ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અને એ સ્વરાજ લેવાને વાસ્તે ઉપાય એક જ છે, તે એ કે આપણા સાધનો ન્યાયી, નિર્મળ અને શાન્તિમય હોય. સ્વરાજ બને તેટલું વહેલું મળે, આજે મળતુ હોય તો આજે જ લેવુ જોઈએ એવુ કોંગ્રેસ માને છે

સ્વરાજ મેળવવાને માટે શુ કરવુ જોઈએ તે પણ આ ઠરાવમા કોંગ્રેસ બતાવે છે ઠરાવમા લખ્યુ છે કે સ્વરાજ આપણે તલવારથી નથી મેળવવુ સ્વતંત્રતાને આપણે જૂઠથી કે સાચને છોડીને નથી લેવી, પણ જેવો આપણો હેતુ નિર્મળ છે તેવા આપણા સાધન પણ નિર્મળ હોવા જોઈએ એટલે આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે આપણે સ્વરાજ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો અને તે મેળવવામા ન્યાય, સચ્ચાઈ અને શાંતિનો રસ્તો લેવો

હુ મારુ સુભાગ્ય સમજુ છુ કે આવો મહત્ત્વનો ઠરાવ આ કોંગ્રેસની આગળ રજૂ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો છે આપને હુ જણાવીશ કે આજ સુધીનો કોંગ્રેસનો હેતુ એવો હતો કે જેવુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા સંસ્થાનો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ભોગવી રહ્યા છે, જેને 'Responsible Colonial Government' કહે છે તેવુ રાજ્યતંત્ર એ સામ્રાજ્યમા રહીને જ આપણે લેવા ચાહીએ છીએ, અને એ મેળવવુ તે કાયદા પ્રમાણે કાયદો એટલે બ્રિટિશ સલ્તનતનો કાયદો બ્રિટિશ સરકાર ખિલાફતના પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિવેડો ન આણે કે પંજાબના અત્યાચારોમા ન્યાય તો બાજુએ રહ્યો પણ પોતાની ભૂલ સુધ્ધા કબૂલ ન કરે તોપણ તેની સરકારના કાયદાને માન આપવુ, જો આપણે કોંગ્રેસમા રહેવુ હોય તો, આપણાથી એ સલ્તનતને ત્યજી ન શકાય, એવો આજ સુધીના બંધારણનો અર્થ હતો આટલો ઘોર અન્યાય સલ્તનત કરે અને તેને દુરસ્ત ન કરે તોયે તેની બરદાસ્ત કરી લેવાનુ હિન્દુથી કે મુસલમાનથી હવે બની શકે તેમ નથી તેથી આ ઠરાવથી આપણે એકરાર કરીએ છીએ કે આપણે સ્વરાજ જોઈએ છે સ્વરાજ

લઈને જ આપણે પંજાબ અને ખિલાફતના અન્યાયોનો ઇન્સાફ મેળવી શકીશું

પણ સ્વરાજ લેવામાં હું પશ્ચિમનાં સાધનો લેવા નથી માગતો હું જાણું છું કે હિન્દુઓ કે મુસલમાનો એમ નથી કહેતા કે અમે અમારી સ્વતંત્રતાને માટે કોઈ દિવસ તલવાર નહીં ચલાવીએ, પણ આટલું તો સહુ સમજે છે કે આજે જોઈએ છે તે તલવારથી નથી મેળવી શકવાના, અને તેથી તો આપણે તર્કં મતાનાન અથવા અસહકાર ચલાવી રહ્યા છીએ તલવાર વડે આપણે આપણને પોતાને, આપણા ધર્મને કે સલ્તનતને કોઈ નેયે બચાવી શકનાર નથી તમે સહુ આ મારું હેતુ મૂલ કરતા હો તો જે પ્રસ્તાવ મેં તમારી સમક્ષ મૂક્યો છે તેનો કોઈ વિરોધ કરશો નહીં

હું જાણું છું કે આપણા મહા પુરુષોમાં બે પક્ષો છે તેમાં એક પક્ષમાં મારા વડીલબંધુ માનનીય પંડિત માલવિયાજી છે પંડિતજીને આજે તાવ અને શરદી થવાથી અહીં તમારી પાસે તેમનો અભિપ્રાય આપવાને આવી નથી શક્યા, તેથી તેમની મતલબ હું તમને ટૂંકમાં કહી જઈશ તમે જાણો છો કે પંડિતજીના જેવી દેશની સેવા કરનાર ઘણા નથી હોતા તેમના જેવી સેવા કરનારનું કહેવું માન્ય ન હોય તોપણ શાંતિથી અને અદબથી સાંભળી લેવું જોઈએ તેઓ કહે છે કે બ્રિટિશ સલ્તનતને બિગાડવાની વાત કરવી એ આપણી તાકાતની બહાર છે જે હિન્દ બેહથિયાર છે, કમતાકાત છે તે આવી જબરી સલ્તનતને કેવી રીતે બિગાડી શકવાનું ? તેઓ કહે છે કે પોતાની તાકાત બહારનું સમજાવી લોકોને ભમાવવા ન જોઈએ જે એવા લોકોને તેમની તાકાતની હદ બહાર લઈ જાય તે મૂર્ખ છે તેમના કહેવા પ્રમાણે જ જો આ વસ્તુ પ્રજાની તાકાત બહાર હોય તો તેમની સલાહ હું કબૂલ કરી લઉં પણ આ બાબતમાં હું તેમના મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવું છું હું માનું છું કે પ્રત્યેક સ્ત્રી અને પુરુષની અંદર સ્વરાજ લેવાની શક્તિ રહેલી છે જ્યાં સુધી શરીરમાં આત્મા છે એવો વિશ્વાસ આપણા દિલમાં રહ્યો છે ત્યાં સુધી આપણે સ્વરાજને લાયક છીએ એમ મારું માનવું છે તેત્રીસ કોટિ હિન્દુમુસલમાનો બન્ને ધર્મચુસ્ત છે, પ્રભુનું નામ લેનારા છે, ઈશ્વરને નામે મરવાનું ચાહનારા છે એક ગાયની ગરદન ઉપર એક હજાર હિંદુઓ ખૂન લેવાને અને પોતાનું ખૂન રેડવાને તૈયાર છે એક મુસલમાનના અપમાન ખાતર અનેક મુસલમાનો પોતાનાં ખૂન આપવાને ઓ ખૂન લેવાને તૈયાર છે જ્યાં સુધી આવા હિન્દુઓ અને મુસલમાનો હિન્દુસ્તાનમાં હયાત છે ત્યાં સુધી હું કહી નહીં શકું કે હિંદુસ્તાનને માટે સ્વરાજ લેવું અશક્ય છે, ત્યાં સુધી સ્વરાજના આપણા આ આદર્શને હું દૂર ન રાખવા દઉં

આ સલ્તનતે એટલા બધા અત્યાચારો કર્યા છે કે તેના ઝંડા નીચે રહેવું એ ઈશ્વરની બેવફાઈ કરવા બરાબર છે માટે મારી તમને સહુને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે તમે આ ઠરાવને પસંદ કરજો

આપણામાંથી જેમને એમ લાગતું હોય કે આપણે અશક્ત છીએ, આપણી શક્તિથી સ્વરાજ લઈ શકાય એમ નથી, તેમને પણ આ ધ્યેય કબૂલ હોવું જોઈએ, કારણ કે આપણે શાંતિથી, સચ્ચાઈને ન છોડીને સ્વરાજ મેળવવું છે આથી આપણે આદર્શને ઊંચામાં ઊંચો રાખી શકીએ છીએ

જેમના દિલમાં એવો સંશય હશે કે આ સલ્તનત કેમ નહીં સમજી જાય? આવી સલ્તનત પણ છેવટે સમજી જશે અને ન્યાય આપશે, ધારાસભાઓમાં જઈને તેમને સમજાવી શકીશું, એવા મતના લોકોને માટે પણ આ ઠરાવથી કોંગ્રેસમાં સ્થાન રાખેલું છે

આપણે સલ્તનતને દંડ દેવા નથી માગતા અંગ્રેજી સલ્તનતને મિટાવીને જ સ્વરાજ મેળવવું એમ આમાં નથી એ જ સલ્તનત જો આપણને ન્યાય દેવા તૈયાર હોય, અધિકાર દેવા તૈયાર હોય તો આપણે તેની અંદર રહેવાને તૈયાર છીએ આને હું ન્યાયપંથ કહું છું એ પંથે જતા આપણને બાધા કે વિઘ્ન નથી

માટે હું તમને કહું છું કે જો તમને આ ઠરાવ કબૂલ હોય, આપણે સ્વરાજ લેવું છે અને તે આ ઠરાવમાં કહ્યું છે તેવા ઢંગથી લેવું છે, એ તમને કબૂલ હોય તો તમે દિલમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરો કેવળ ઠરાવ પસાર કરી દીધો એટલે કામ ખતમ નથી થતું તમે પ્રતિજ્ઞા કરશો તો સ્વરાજ જરૂર મેળવશો, પંજાબના જુલમોને અને ખિલાફતના અન્યાયને દુરસ્ત કરી શકશો

તમને એમ કહેનારા વક્તા પણ આવશે કે આપણા ઉદ્દેશને હાસલ કરવાને ફાવે તેવા સાધનો વાપરી શકીએ આનો જવાબ પ્રસંગ આવશે તે વખતે હું આપીશ અત્યારે તો હું એટલું જ કહીશ કે મહાસભાનો આપણે આદર્શ ઠરાવીએ તો તે આજનો સમો જોઈને જ ઠરાવવો જોઈએ મારે પોતાને માટે તો એ જ ધર્મ છે કે હિંસા કરીને મારે સ્વરાજ મળતું હોય તો તે નથી જોઈતું, મોક્ષ મળતો હોય તો તે પણ નથી જોઈતો, ઈશ્વરની ભક્તિ પણ હિંસા કરીને થતી હોય તો મારે તેની ભક્તિ નથી જોઈતી તમારે માટે આજે આ ઠરાવમાં બતાવ્યા છે તેવા શાન્તિના અને સચ્ચાઈના સાધનો જ યોગ્ય છે તેવા સાધનોથી જ તમારી ઉપર થયેલા અન્યાયોને તમે દુરસ્ત કરી શકશો

હુ તમને હવે વધારે કઈ નથી કહેવા ઇચ્છતો આજ હિંદુસ્તાનમા ચોમેર કેટલી જાગૃતિ થયેલી છે તે હું પિછાનુ છુ અને તેથી માનુ છુ કે તમને કઈ વધારે સમજાવવાની જરૂર નથી

મારુ વિવેચન પૂરુ કરતા પહેલા હુ તમારી સમક્ષ એક આદર્શ પાઠ વર્ણવવા ઇચ્છુ છુ કાલે બગાળ કેમ્પમા થોડો ઝઘડો થયો હતો તે સાંભળીને મને દુખ થયુ સ્વતત્રતા કઈ રીતે મેળવાય તે બતાવુ એમ જાણીને હુ ત્યા ગયો અદબની સાથે મારે કહેવુ હતું તે એ ભાઈઓને મ્હે મે તેમને કહ્યુ કે તમારામાથી કયો પક્ષ ન્યાયી છે અને ક્યા પક્ષની ભૂલ છે એ હુ નહી કહી શકુ, પણ જો તમે તમારા અણબનાવને દુરસ્ત કરાવી લેવા ઇચ્છતા હો, હિંદુસ્તાનને માટે સ્વરાજ લેવા માગતા હો, દિલ સાફ અને નિર્મળ કરવા માગતા હો તો તમે બધી વાત ભૂલી જાઓ તમારી બધી તકરાર તમે અહીના અહી દફનાવીને ઊઠો અને એ બન્ને પક્ષો સમજી ગયા સ્વરાજ જોઈતુ હોય તો પોતાના ભાઈએ ઈજા કરી હોય કે માથુ ફોડયુ હોય તોયે આપણે સરકાર પાસે નથી જવુ અધ્યક્ષ પાસે પણ શુ કામ જવુ પડે? મને કોઈ લાકડી મારે તો હું તેને સામો નમન કરુ તેને જીતવાનો એ જ અવસર છે તેમ ન વર્તીએ તો આપણાથી કઈ નહી બને જો તમે દૃઢ હો, બહાદુર હો, જો સ્વરાજ મેળવવાનો તમારો નિશ્ચય જ હોય, અને જો તમારે ખરેખર મહાસભાના ધ્યેયમા ફેરફાર કરવો હોય, તો તમારે તમારો ગુસ્સો શમાવી દેવો પડશે ગેરઇન્સાફની કઈ પણ લાગણી તમારા હૃદયને કોતરી ખાતી હોય તો તેને તમારે દબાવી દેવી પડશે અને આ બધુ ભૂલી જવુ પડશે જેઓ હિંસાને ધર્મ સમજે છે તેમને હુ કઈ નથી કહેવા માગતો, પણ જેઓ પોતાને અસહકારવાદી ગણાવે છે તેમને હુ જરૂર દબાવીને કહી શકુ બગાળી ભાઈઓએ ગુસ્સો નહી કરવા એકરાર કર્યો છે હુ બગાળના પ્રતિનિધિ ભાઈઓને આ પ્રસગે મુબારકબાદી આપુ છુ તમે સહુ તેમની પેઠે જ વર્તશો તો મને રજમાત્ર શકા નથી કે તમે સ્વરાજ મેળવી શકશો તમને મારનારને તમે માફી આપો તે નામર્દીથી નહી આપો મને કોઈ મારે તો હું નામર્દીથી તે બરદાસ્ત નહી કરી લઉ, પણ મારનારની દયા ખાઈને મારા પર અત્યાચાર કરનારને પણ હું માફી દઉં એમા બહાદુરી છે આ ઠરાવ તમારી પાસે મૂકતી વેળાએ આ પદાર્થપાઠ હું તમારી સામે મૂકુ છુ

સાથે સાથે જ હુ તમારી પાસેથી દુનિયામાં કશાથી ન ચળી શકે એવા શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયની પણ આશા રાખુ છુ જેઓ આ ઠરાવને સ્વીકારવા

વિરુદ્ધ જનારો હુકમ મળે તો પોતાની જિંદગી આપીને પણ એ હુકમનો અનાદર કર્યે જ એનો છૂટકો રહ્યો. મને ઉમેદ છે કે આ ઠરાવને પાસ કરીને તમે છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં સરકાર જોડે અગર તો આપણી વચ્ચે થયેલા વિખવાદ અને કલેશ કડવાશ સર્વ કંઈ ભૂલી જશો અને કેવળ એકચિત્ત થઈને ઠરાવમાં દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પાડવાના કામમાં લાગી જશો. આટલું કરશો તો હું ફરી એક વાર તમને યાદ આપું છું કે સ્વરાજ મેળવવાને એક વરસ તો નહીં, પણ નવ મહિના પણ તમને લાગવાના નથી.

૫

ગાંધીજીને આ પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન લેવાની સૂચના બે સુધારક ગૃહસ્થોએ કરી. તેમણે કહ્યું કે ‘મહાત્મા ગાંધીના રાજકીય મતો સાથે અમને મેળ નથી. મહાત્માજીએ ગમે તેટલું મોટું કાર્ય કર્યું હોય તોપણ જ્યાં સુધી અસ્પૃશ્યતાને તેઓ નાબૂદ કરાવી શક્યા નથી ત્યાં સુધી તેઓ મહાત્માપદને લાયક નથી. આજ સુધી આપણે માટે મહાત્માજીએ કશું જ કર્યું નથી. તેમને આપણા પ્રયત્નોને માટે સહાનુભૂતિ છે. આપણી ઉન્નતિને અર્થે આપણને ગાંધીજીની ગરજ નથી. રાજ્યમાં સારા કાયદાઓ ઘડાવીને પણ આપણે આપણી ઉન્નતિ કરાવી શકશું, પણ અસ્પૃશ્યતાને આપણે કાયદાની મદદથી કાઢી શકીએ તેમ નથી.’

આવા ઉદ્‌ગારોથી જ્યારે સભાનો આરંભ થયો ત્યારે ગાંધીજીને અસ્પૃશ્યતા વિષે અને અંત્યજોની ઉન્નતિ વિષેના પોતાના વિચારો ખૂબ સ્પષ્ટતાથી બોલવાની જરૂર પડી. પહેલાં તો આખા દિવસના થાકેલા હોવાથી તેમનો વિચાર ટૂંકામાં પતાવી દેવાનો હતો.

શરૂ કરતા પહેલાં ગાંધીજીએ ત્રણ સવાલ કર્યા. હું બોલું છું તે સહુ સમજો છો? જવાબ ‘હા’ મળ્યો. અંત્યજો હોય તેમને હાથ ઊંચા કરવાનું કહેતાં ઘણા હાથ ઊંચા થયા. લગભગ પોણો ભાગ અંત્યજો હતા.

“આટલા બધા અંત્યજ લોકોને આ સભામાં આવેલા જોઈ હું બહુ ખુશ થયો છું.

“અંત્યજવર્ગની હાલતનો અભ્યાસ હું કેટલાંયે વર્ષોથી કરી રહ્યો છું. આ વિષયમાં આપણા મોટા મોટા સુધારકોના જેવો હું નથી. સુધારકો જે રીતે કામ કરે છે તે રીતે હું કામ કરતો નથી. જ્યારથી હું હિન્દુસ્તાનમાં

આવ્યો છું ત્યારથી સુધારકો જે ઢબથી કામ કરી રહ્યા છે તેની ઉપર મેં વિચાર કર્યો છે. પણ હું જે કામ કરું છું તેમાં ત્રુટી છે અગર તો બીજાઓ કરે છે તે વધુ સારું છે એવું મને નથી લાગ્યું. મારામાં ત્રુટી હોય એ સંભવિત છે. પણ ત્રુટી નથી એવો જ મારો વિશ્વાસ છે.

"હું કામ કરું છું તે આ પ્રમાણે છે. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે, તેથી એ પાપને હઠાવવું જોઈએ. અસ્પૃશ્યતાને હઠાવવી એ મારું કર્તવ્ય સમજું છું, પણ તે અંત્યજોની અંદરથી નહીં પણ ઇતર હિન્દુઓમાંથી હઠાવવી જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મની અતિશયતા છે. મદ્રાસમાં એક સ્થળે હું બોલ્યો હતો કે જેવી આપણી સલ્તનતમાં બડી ભારી શયતાનિયત હું જોઉં છું અને જેમ એ દુરસ્ત કરી ન શકું તો તેને મિટાવવા હું ઇચ્છું છું, તેમ હું માનું છું કે હિન્દુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા એ ભારે શયતાનિયત છે.

"સ્વ. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્યાંનો બધો મામલો જાણ્યા બાદ કહ્યું હતું કે 'આપણી હાલત આવી બૂરી કેમ ન હોય?' જેમ આપણે અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય સમજીએ છીએ તેમ યુરોપની પ્રજા પણ આપણને, હિન્દુમુસલમાન બધાને, અસ્પૃશ્ય સમજે છે. તેમની સાથે રહેવા આપણને પરવાનગી નહીં; તેમના જેટલા આપણને હક નહીં. જેટલા બેહાલ હિન્દુ સમાજે અંત્યજોને કર્યા છે તેટલા દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓએ હિન્દીઓને કર્યા છે. હિન્દ બહારનાં સલ્તનતનાં જેટલાં સંસ્થાનો છે તેમાં પણ ગોરાઓનું વર્તન તેવું જ છે, જેવું હિન્દુ સમાજનું વર્તન અંત્યજો સાથે છે. માટે જ ગોખલેજીએ કહેલું કે 'આપણને હિન્દુ સમાજે બતાવેલી શયતાનિયતનું ફળ મળી રહ્યું છે. સમાજે મોટું પાપ કર્યું છે, ભારે શયતાનિયત દેખાડી છે, એને પરિણામે જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણી બૂરી હાલત થયેલી છે.' મેં તરત તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. એ વાત સાવ સાચી હતી. ત્યાર પછીનો મારો અનુભવ પણ તેવો જ છે.

"હું પોતે હિન્દુ છું; હું દાવો કરું છું કે હું ચુસ્ત હિન્દુ છું. મારો વિશેષ દાવો છે કે હું સનાતની હિન્દુ છું. આજે ગુજરાતમાં હિન્દુ સમાજની સાથે મારે મોટો ઝઘડો ચાલી રહ્યો છે. હિન્દુ સમાજ — ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સમાજ મારો સનાતની હિન્દુ હોવાના દાવાનો ઇનકાર કરે છે, છતાં હું મારો દાવો કાયમ રાખું છું અને કહું છું કે હું સનાતની હિન્દુ છું.

"હિન્દુ સમાજની આ ભારે મોટી ખામી છે. બીજી ખામીઓ પણ બહુ છે. પણ એ તો આજે દૂર કરો કે હજાર વરસ પછી કરો તોયે ક્ષંતવ્ય હશે, પણ હું અંત્યજની અસ્પૃશ્યતાને સાંખી શકતો નથી. અસ્પૃશ્યતાની હું બરદાસ્ત કરી શકતો નથી. હિન્દુ સમાજનું કર્તવ્ય છે કે અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે

ભારે તપશ્ચર્યા કરે મે કહેવુ છે ને આજે પાછો હિન્દુ સમાજને કહુ છુ કે જ્યા સુધી અસ્પૃશ્યતાના પાપમાથી હિન્દુ સમાજ મુક્ત નહી થાય ત્યા સુધી સ્વરાજ્યસ્થાપના અસભવિત છે મારા ઉપર તમે ઇતબાર રાખતા હો તો તમને કહુ છુ કે જેટલુ દર્દ અત્યજને અસ્પૃશ્ય રહેવામા છે તેથી વધારે દર્દ મને અસ્પૃશ્યતા હિન્દુ ધર્મમા હોવાથી છે અસ્પૃશ્યતા હિન્દુસમાજમા કાયમ છે ત્યા સુધી મને લાજ આવે છે અને હિન્દુ છુ એવો દાવો કરતા પણ મને સકોચ થાય છે આજે મરાઠીમા જેઓ મારી આગળ બોલી ગયા તેઓએ આક્ષેપ કર્યો છે જે પદ હિન્દુસ્તાને મને આપ્યુ છે, પણ જે મે સ્વીકાર્યું નથી, તેને માટે હુ લાયક ત્યારે જ થાઉ કે જ્યારે હિન્દુ ધર્મમાથી અસ્પૃશ્યતા નીકળી જાય (ગાધીજીના ભાષણ દરમિયાન બે વાર તાળીઓના અવાજ થઈ ગયા હતા અહી વળી ત્રીજી વાર અવાજ થયો એટલે ગાધીજીને કહેવુ પડ્યુ કે ‘હુ જ્યા હૃદયના ઉદ્ગારો આપવા માગુ છુ ત્યા તમે અવાજથી મને ન રોકો ’) હુ તમને પૂછુ છુ કે તમે મને કહી શકતા હો તો કહો કે એક આદમી શી રીતે કામ લેવાથી કેટલાયે વરસના રિવાજને એક દિવસમા મટાડી શકે મને કોઈ બતાવી શકે કે આમ કરવાથી આજ એને હટાવી શકાય તો હુ આજ હટાવુ પણ હિન્દુ સમાજ પાસે દોષનો સ્વીકાર કરાવવો અને તે દોષ સુધરાવવો એ કામ છે

“હુ જે કહુ છુ તે જ કરુ છુ હુ જે કામ કરી રહ્યો છુ તેમા મારી ધર્મપત્નીને સામેલ કરવામા મને જે કષ્ટ પડ્યુ છે, મને જે તપશ્ચર્યા કરવી પડી છે તે પરથી હુ તમને અત્યજોને અને હિન્દુ સમાજને બતાવવા માગુ છુ કે આ કામમાં ભારે મુશ્કેલીઓ રહી છે તેથી હું એમ નથી કહેવા માગતો કે આ કામને બધ પાડવુ પણ કામ શી રીતે લેવુ તેની પદ્ધતિ વિચારી લેવી જોઈએ માટે જ તમારા ઠરાવો મને પસદ નથી પડતા

‘તમે ઠરાવ કરવા માગો છો કે જેટલા દેવાલયો છે તેમા અત્યજોને જવાનો હક હોવો જોઈએ એ કેમ બની શકે? હિન્દુ ધર્મમા જ્યા સુધી વર્ણાશ્રમધર્મને પ્રધાનપદ આપવામા આવ્યુ છે ત્યા સુધી એમ કહેવુ કે દરેક દેવાલયમા પ્રત્યેક હિન્દુ જઈ શકે એ આજ નહી બને આજે એ સમાજમાં દાખલ કરવુ અસભવિત છે હિન્દુ સમાજ આને માટે તૈયાર નથી મારો અનુભવ છે કે ઘણા દેવાલયોમા અત્યજો સિવાયની બીજી કેટલીક જાતિઓથી પણ નથી જઈ શકાતું મદ્રાસમા કેટલાંક દેવાલયોમા તો હુ પોતે નથી જઈ શકતો મને એ વિષે દુખ નથી હું એમ પણ કહેવા તૈયાર નથી કે આમા હિન્દુ સમાજની સકચિત દૃષ્ટિ છે યા તો તેનો દોષ છે દોષ હોય પણ, પરતુ કઈ દૃષ્ટિથી એ દોષ કરાયેલો છે તેનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ એ કાર્ય જો સયમની

દષ્ટિથી કરવામા આવતુ હોય તો હુ નહી મ્હુ કે સહુને દેવાલયોમા જવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ હિન્દુસ્તાનમા પૃથક્ પૃથક્ સપ્રદાયો છે, તેને નષ્ટ કરવા નથી માગતો હિન્દુ સમાજનુ પતન સપ્રદાયોથી કે વર્ણાશ્રમથી નથી થયુ પતન થયુ છે તે તો વર્ણાશ્રમમા રહેલા સૌન્દર્યના અને સયમના ત્યાગથી થયેલુ છે તમારે એ સમજી લેવું જોઈએ કે વર્ણાશ્રમધર્મ એક ચીજ છે અને અસ્પૃશ્યતા એ બીજી ચીજ છે વર્ણાશ્રમધર્મ દૂષિત છે, તેમા પાપ છે, એમ કહેવામા પશ્ચિમની પદ્ધતિનો પ્રયોગ છે હુ એ પદ્ધતિનો પ્રયોગ નથી કરતો એના સ્વીકારે હિન્દુસ્તાનને પાડયુ છે અત્યજોના આશીર્વાદ અને અત્યજોની પ્રસન્નતા હુ મફતમા લેવા નથી ચાહતો તેથી હુ આજે સાફ કહી દેવા ઇચ્છુ છુ કે આ કામમા હુ બહુ કષ્ટથી ભળ્યો છુ કારણ હુ અસ્પૃશ્યતાનો દોષ ભગાડવામા અત્યજોની અને સુધારકોની સાથે છુ બીજી બાબતોમા તમે ને એ જે કરવા માગો છો તેમા હુ સામેલ નથી હું કોઈ પણ હિન્દુને નથી કહી શકતો — કારણ હુ તે માનતો નથી — કે દરેક હિન્દુએ એકબીજાની સાથે ખાવુ, પીવુ કે બેટીવ્યવહાર કરવો તેની આવશ્યકતા નથી * હુ કહુ છુ કે જે માણસ આ બન્ને વ્યવહારનો ત્યાગ કરે તે સયમી હોઈ શકે છે અને સ્વચ્છદી પણ થઈ શકે છે હુ માનુ છુ કે એ ત્યાગ સયમવૃત્તિથી જ થયેલો છે

"હુ પોતે અત્યજોની સાથે ખાઉ છુ પીઉ છુ એક અત્યજ છોકરીને મે દત્તક લીધી છે એ છોકરી મને પ્રાણથી પ્યારી છે છતા હિન્દુ સમાજને હુ નહી કહુ કે તમારી ત્યાગવૃત્તિને તમે હઠાવી દો હુ માનુ છુ કે મારા જેવાને માટે પણ હિન્દુ સમાજમા સ્થાન છે સન્યાસી ન હોવા છતા હુ કરી રહ્યો છુ તેમ કરનારને માટે હિન્દુ સમાજની અદર સ્થાન છે મુસલમાનો મને કઈ ખાદ્ય વસ્તુ આપે અને તેમની પાસેથી હુ તે ખાઈ લઉ તેમ અત્યજો પાસેથી પણ હું ખાદ્ય વસ્તુ લઈ શકુ છુ પણ એમ કરવાને હુ હિન્દુને ફરજ પાડવા નથી ઇચ્છતો, કારણ કે આમ કરવામા સયમ તૂટે છે એ સયમમા હિન્દુ સસારની રક્ષા રહેલી છે વર્ણાશ્રમને કે ખાવાપીવાના વ્યવહારને મટાડવો અને અસ્પૃશ્યતાને ભગાડવી એ એક વસ્તુ નથી એક વસ્તુ સયમ છે, જ્યારે બીજી વસ્તુ શયતાનિયત છે હુ અભ્યાસી છુ અને અધ્યયન કરી રહ્યો છુ, એટલે મને જ્યારે લાગશે કે મારી સમજમા ભૂલ હતી તે જ દિવસે હું મારી ભૂલ કબૂલ કરી લઈશ પણ અત્યારે તો હુ કહેવાને તૈયાર છુ કે જેઓ

* રોટીબેટી વ્યવહાર વિષેના તથા હરિજનોના મદિરપ્રવેશના હક વિષેના ગાધીજીના વિચારો વખત જતા ઘણા આગળ વધ્યા હતા.

અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરી રહ્યા છે તેઓનામાં હું પાખંડ જ જોઉં છું, શયતાનિયત જોઉં છું. જેનો તેઓ બચાવ કરી રહ્યા છે તે શયતાનિયત છે.

"મેં મારી મર્યાદા, મારું શું કામ છે તે કહી દીધું છે; તેની પદ્ધતિ પણ મેં જણાવી દીધી છે. હું નથી માનતો કે સુધારકો અંત્યજોમાં કામ કરીને, તેમને કેળવણી આપીને અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડી શકે. હું એવા ઘણાઓને જાણું છું કે જેઓ પ્લૅટફૉર્મ પર ખૂબ બોલે છે, પણ જ્યારે સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હઠી જાય છે. આવી ઢબ સાથે મારી ભિન્નતા છે, અને હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે આ રીતે સુધારો નહીં થાય! પણ બીજી તરફ હિન્દુ સમાજ સમજશે ત્યારે કરશું એમ કહેનારનો પણ મને કંટાળો છે. હું તો અન્ત્યજોને કહી રહ્યો છું કે આવા પાપ સામે હું પોતે તો અસહકાર જ કરું. અહીં આવેલા અંત્યજેતર લોકોને હું કહીશ કે સમાજના આ પાપની સામે — આખા હિન્દુ સમાજ સામે હું એકલો અસહકાર કરું એવો પ્રસંગ પણ જો એ પાપ કોઈ રીતે દૂર ન થાય તો આવે. સલ્તનતની શયતાનિયત મટાડવી મને એટલી બધી મુશ્કેલ નથી લાગતી. સલ્તનતની શયતાનિયત દુન્યવી છે. અસ્પૃશ્યતાની શયતાનિયતે ધાર્મિક રંગ લીધો છે. હિન્દુઓ તો એમ જ સમજે છે કે અંત્યજોને અડવામાં પાપ છે. તેમને મનાવવાનું કામ કઠણ છે. આપણામાં એટલી મંદતા, આળસ આવી ગયાં છે, આપણે એટલા બધા દુઃખમાં ડૂબેલા છીએ કે આપણે વિચાર પણ કરી શકતા નથી. આપણા ધર્માધિકારીઓ પણ અજ્ઞાનમાં એટલા બધા ડૂબેલા છે કે તેમને સમજાવી જ ન શકાય. અસ્પૃશ્યતા દોષના નિવારણનો અર્થ જ એ છે કે એનો હિન્દુ સમાજ પાસે સ્વીકાર કરાવવો. અંત્યજો કરોડો હિન્દુઓનો નાશ કરીને અસ્પૃશ્યતાના દોષને મટાડી શકે એ અસંભવિત છે. વેદમાં કે મનુસ્મૃતિમાં જો એવું ફરમાન હોય તો વેદને બદલવા જોઈએ. પણ બીજા ધર્મગ્રંથો કોણ રચી શકે? હું સંસારી છું, ધર્માધિકારી હોવાનો દાવો નથી કરતો. હું પોતે અનેક ખામીઓથી ભરેલો હિન્દુ સમાજને ધર્મનીતિ શી રીતે આપી શકું? હું તો મને પોતાને તેમની દયાને પાત્ર બનાવીને કામ કરાવી શકું તે કરી લઉં.

"કામમાં મુશ્કેલીઓ ભારે રહેલી છે. પણ આપણા સુધારકો જો એટલું સમજી લેશે કે હિન્દુ સમાજને મિટાવીને આ દોષ કાઢવો અસંભવિત છે, તો તેમને ખાતરી થશે કે તેમની સહિષ્ણુતાથી જ તે મટાડી શકાશે. તમને અંત્યજ ભાઈઓને હું કહું છું કે તમે મારા જેટલા જ હિન્દુ છો. મારા જેટલા જ તમને પણ હિન્દુપણાના અધિકાર છે. તમે હિન્દુ ધર્મને બરાબર સમજશો તો તમારાં હથિયાર તમારા હાથમાં જ છે, જેમ સલ્તનતને

મટાડવાનું હથિયાર આપણા જ હાથમાં છે. ભીખ માગીને તેનો ઉપાય થઈ શકવાનો નથી. અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ અંત્યજોના જ હાથમાં છે.

"અંત્યજો કહેશે કે અમને અસહકાર શીખવો, તો હું તેમને જરૂર આજ રાત્રે જ અસહકાર શીખવવા ઇચ્છું છું. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે. હિન્દુસ્તાન બીજા મુલકોથી જુદો મુલક છે. તેથી આપણે જે કરવાનું છે તે અંગ્રેજોને તંગ કરીને નથી કરી લેતા. પણ આપણાથી શુદ્ધ શી રીતે થવાય? હિન્દુ સમાજ કહે છે કે જુઓ અંત્યજો દારૂ પીએ છે, ગમે તે ખાય છે, શૌચના નિયમો પાળતા નથી, અંત્યજો ગાયોની કતલ કરે છે. આ વાત હું નથી માનતો. જે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતો હોય તે ગોમાંસ નથી ખાઈ શકતો. અંત્યજો અસહકાર કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓ મદ્યપાન છોડે, મુડદાલ માંસ છોડે, ગોહત્યા તો છોડે જ. ચમારોને હું ચમારકામ છોડવાનું કહેતો નથી. અંગ્રેજો એ કામ કરે છે તોપણ આપણે તેમને સલામ કરતા જઈએ છીએ. અત્યારે તો બ્રાહ્મણો પણ એ કામ કરે છે. પાયખાનાં સાફ કરવામાં હું મલિનતા નથી જોતો. એ કામ મેં પોતે બહુ કર્યું છે અને મને એ ગમે છે. મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે એ કામ પવિત્ર છે. મેલાની જોડે કામ છે છતાં કામ તો પવિત્ર છે. એ કામને એવું પવિત્ર સમજીને જે કરે છે તે સ્વર્ગ પામે છે. એ કામને ન છોડતાં તમે હિંદુ ધર્મમાં રહી શકો છો. તમને એઠું અન્ન કે રાંધેલું અન્ન કોઈ આપે તો તમે તેનો અસ્વીકાર કરો અને કાચું અનાજ માગો. તમે સ્વચ્છતાથી રહો. પાયખાનાં સાફ કરી લીધા પછી તમે તમારા પોશાક બદલી નાખો. મેલું સાફ કરતાં છતાં • પણ તમે મારી માતા રહેતી હતી તેટલા સ્વચ્છ રહો. કપડાં બદલવાને અમને ક્યાંથી મળે એમ તમે પૂછશો; તો તમારે કહેવું જોઈએ કે અમને પંદર, વીસ, ત્રીસ કે જેટલાને માટે અમે લાયક હોઈએ તેટલો પગાર ન મળે ત્યાં સુધી અમે કામ નહીં કરીએ. એમ તમે હિન્દુ સમાજને કહી શકો છો. જેમ સુતાર લુહાર તમારું કામ કરે છે તેમ અમે પણ સમાજનું આવશ્યક કામ કરીએ છીએ એમ તમે કહી શકો છો. તમે નીડર બની જાઓ. હું ગુજરાતના અંત્યજોને પિછાનું છું, તેમના સ્વભાવથી વાકેફ છું. તેમને હું એ જ શીખવી રહ્યો છું કે *તમે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તમારી જ તાકાતથી દૂર કરો. તમે કટ્ટર હિન્દુ બનો* કે જેથી હિન્દુ સમાજ તમારી ઘૃણા ન કરે પણ પૂજા કરે.

"હું આ કામ તમારી જ મારફત અથવા હિન્દુ સમાજની જ મારફત કરાવી લેવા માગું છું. તમને હું કહું છું કે તમે જે હક માગી રહ્યા છો તેને માટે તમે લાયક થાઓ. આમ કહીને હું એ નથી કહેવા માગતો કે તમે

અસ્પૃશ્યતાનો બચાવ કરી રહ્યા છે તેઓનામાં હું પાખંડ જ જોઉં છું, શયતાનિયત જોઉં છું. જેનો તેઓ બચાવ કરી રહ્યા છે તે શયતાનિયત છે

"મેં મારી મર્યાદા, મારું શું કામ છે તે કહી દીધું છે તેની પદ્ધતિ પણ મેં જણાવી દીધી છે હું નથી માનતો કે સુધારકો અંત્યજોમાં કામ કરીને, તેમને કેળવણી આપીને અસ્પૃશ્યતાનો દોષ મટાડી શકે હું એવા ઘણાઓને જાણું છું કે જેઓ પ્લૅટફૉર્મ પર ખૂબ બોલે છે, પણ જ્યારે સ્પર્શ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ડરી જાય છે આવી ઢબ સાથે મારી ભિન્નતા છે, અને હું કહેવાને ઇચ્છું છું કે આ રીતે સુધારો નહીં થાય! પણ બીજી તરફ હિન્દુ સમાજ સમજશે ત્યારે કરશું એમ કહેનારનો પણ મને કંટાળો છે હું તો અન્ત્યજોને કહી રહ્યો છું કે આવા પાપ સામે હું પોતે તો અસહકાર જ કરું અહીં આવેલા અંત્યજેતર લોકોને હું કહીશ કે સમાજના આ પાપની સામે — આખા હિન્દુ સમાજ સામે હું એકલો અસહકાર કરું એવો પ્રસંગ પણ જો એ પાપ કોઈ રીતે દૂર ન થાય તો આવે સલ્તનતની શયતાનિયત મટાડવી મને એટલી બધી મુશ્કેલ નથી લાગતી સલ્તનતની શયતાનિયત દુન્યવી છે અસ્પૃશ્યતાની શયતાનિયતે ધાર્મિક રંગ લીધો છે હિન્દુઓ તો એમ જ સમજે છે કે અંત્યજોને અડવામાં પાપ છે તેમને મનાવવાનું કામ કઠણ છે આપણામાં એટલી મંદતા, આળસ આવી ગયાં છે, આપણે એટલા બધા દુ:ખમાં ડૂબેલા છીએ કે આપણે વિચાર પણ કરી શકતા નથી આપણા ધર્માધિકારીઓ પણ અજ્ઞાનમાં એટલા બધા ડૂબેલા છે કે તેમને સમજાવી જ ન શકાય અસ્પૃશ્યતા દોષના નિવારણનો અર્થ જ એ છે કે એનો હિન્દુ સમાજ પાસે સ્વીકાર કરાવવો અંત્યજો કરોડો હિન્દુઓનો નાશ કરીને અસ્પૃશ્યતાના દોષને મટાડી શકે એ અસંભવિત છે વેદમાં કે મનુસ્મૃતિમાં જો એવું ફરમાન હોય તો વેદને બદલવા જોઈએ પણ બીજા ધર્મગ્રંથો કોણ રચી શકે? હું સંસારી છું, ધર્માધિકારી હોવાનો દાવો નથી કરતો હું પોતે અનેક ખામીઓથી ભરેલો હિન્દુ સમાજને ધર્મનીતિ શી રીતે આપી શકું? હું તો મને પોતાને તેમની દયાને પાત્ર બનાવીને કામ કઢાવી શકું તે કરી લઉં

"કામમાં મુશ્કેલીઓ ભારે રહેલી છે પણ આપણા સુધારકો જો એટલું સમજી લેશે કે હિન્દુ સમાજને છિટકાવીને આ દોષ મટાડવો અસંભવિત છે, તો તેમને ખાતરી થશે કે તેમની સહિષ્ણુતાથી જ તે મટાડી શકાશે તમને અંત્યજ ભાઈઓને હું કહું છું કે તમે મારા જેટલા જ હિન્દુ છો મારા જેટલા જ તમને પણ હિન્દુપણાના અધિકાર છે તમે હિન્દુ ધર્મને બરાબર સમજશો તો તમારાં હથિયાર તમારા હાથમાં જ છે, જેમ સલ્તનતને

મટાડવાનું હથિયાર આપણા જ હાથમાં છે. ભીખ માગીને તેનો ઉપાય થઈ શકવાનો નથી. અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ અંત્યજોના જ હાથમાં છે

"અંત્યજો કહેશે કે અમને અસહકાર શીખવો, તો હું તેમને જરૂર આજ રાત્રે જ અસહકાર શીખવવા ઇચ્છું છુ. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે. હિન્દુસ્તાન બીજા મુલકોથી જુદો મુલક છે. તેથી આપણે જે કરવાનુ છે તે અંગ્રેજોને તંગ કરીને નથી કરી લેતા. પણ આપણાથી શુદ્ધ શી રીતે થવાય? હિન્દુ સમાજ કહે છે કે જુઓ અંત્યજો દારૂ પીએ છે, ગમે તે ખાય છે, શૌચના નિયમો પાળતા નથી, અંત્યજો ગાયોની કતલ કરે છે. આ વાત હુ નથી માનતો જે હિન્દુ હોવાનો દાવો કરતો હોય તે ગોમાંસ નથી ખાઈ શકતો. અંત્યજો અસહકાર કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓ મદ્યપાન છોડે, મુડદાલ માંસ છોડે, ગોહત્યા તો છોડે જ. ચમારોને હુ ચમારકામ છોડવાનુ કહેતો નથી અંગ્રેજો એ કામ કરે છે તોપણ આપણે તેમને સલામ કરતા જઈએ છીએ અત્યારે તો બ્રાહ્મણો પણ એ કામ કરે છે. પાયખાનાં સાફ કરવામાં હુ મલિનતા નથી જોતો એ કામ મે પોતે બહુ કર્યું છે અને મને એ ગમે છે. મારી માતાએ મને શીખવ્યુ છે કે એ કામ પવિત્ર છે. મેલાની જોડે કામ છે છતાં કામ તો પવિત્ર છે. એ કામને એવું પવિત્ર સમજીને જે કરે છે તે સ્વર્ગ પામે છે. એ કામને ન છોડતાં તમે હિંદુ ધર્મમાં રહી શકો છો. તમને એઠું અન્ન કે રાંધેલુ અન્ન કોઈ આપે તો તમે તેનો અસ્વીકાર કરો અને કાચું અનાજ માગો તમે સ્વચ્છતાથી રહો પાયખાનાં સાફ કરી લીધા પછી તમે તમારા પોશાક બદલી નાખો. મેલુ સાફ કરતાં છતાં • પણ તમે મારી માતા રહેતી હતી તેટલા સ્વચ્છ રહો કપડાં બદલવાને અમને ક્યાંથી મળે એમ તમે પૂછશો, તો તમારે કહેવુ જોઈએ કે અમને ૧૫ દર, વીસ, ત્રીસ કે જેટલાને માટે અમે લાયક હોઈએ તેટલો પગાર ન મળે ત્યા સુધી અમે કામ નહી કરીએ. એમ તમે હિન્દુ સમાજને કહી શકો છો જેમ સુતાર લુહાર તમારુ કામ કરે છે તેમ અમે પણ સમાજનુ આવશ્યક કામ કરીએ છીએ એમ તમે કહી શકો છો તમે નીડર બની જાઓ હુ ગુજરાતના અંત્યજોને પિછાનું છુ, તેમના સ્વભાવથી વાકેફ છુ. તેમને હુ એ જ શીખવી રહ્યો છુ કે તમે અસ્પૃશ્યતાનો દોષ તમારી જ તાકાતથી દૂર કરો. તમે કટ્ટા હિન્દુ બનો કે જેથી હિન્દુ સમાજ તમારી ઘૃણા ન કરે પણ પૂજા કરે.

• "હું આ કામ તમારી જ મારફત અથવા હિન્દુ સમાજની જ મારફત કરાવી લેવા માગું છુ તમને હુ કહુ છુ કે તમે જે હક માગી રહ્યા છો તેને માટે તમે લાયક થાઓ આમ કહીને હુ એ નથી કહેવા માગતો કે તમે

નાયક નથી હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજને માટે યોગ્ય થવાનું કહું છું ત્યારે હું હિન્દુસ્તાનને નાલાયક નથી માનતો હું હિન્દુસ્તાનને વધારે લાયક થવા કહું છું તેમ અત્યજોને કહું છું કે તમારો અધિકાર સ્વતંત્ર બનવાનો છે, દરેક હિન્દુની સાથે સરખાપણું પ્રાપ્ત કરવાનો છે પણ આજે તપશ્ચર્યા કરીને તેને માટે વધુ લાયક બનો એમ હું કહું છું

"તપશ્ચર્યા વિષે બોલતા મારી જિંદગીના બે પ્રસંગો વિષે હું તમને કહેવા ઇચ્છુ છુ અમદાવાદમા સત્યાગ્રહાશ્રમ ખોલ્યા પછી મે ત્યા દૂધાભાઈ નામના એક અત્યજ ભાઈને ને તેમના પત્નીને આશ્રમમાં રાખ્યા અને મે તેમને રાખ્યા ત્યારે હિંદુ સમાજે શુ કર્યું? અમે જે કૂવે પાણી ભરતા તે કૂવાનુ પાણી દૂધાભાઈની પત્નીને ન ભરવા દીધુ મે કહ્યુ, દૂધાભાઈને પાણી ન ભરવા દો તો હું પણ એ કૂવાનુ પાણી નહી ભરુ એ ગામમા પાણી ભરવાનો તો મારો હિસ્સો હતો, પણ એ હિસ્સો મે તજી દીધો દૂધાભાઈએ શુ કર્યું હતુ? દૂધાભાઈ તો સ્વચ્છ હતા તેઓ તો જેટલી ગાળો પડતી તેટલી સાભળી લેતા હતા આ તપશ્ચર્યાથી ત્રણ દિવસની અંદર કષ્ટ દૂર થયુ, અને લોકો સમજી ગયા કે એ કૂવે દૂધાભાઈ પણ પાણી ભરી શકે છે એ જ દૂધાભાઈની છોકરી લક્ષ્મી આજે મારા ઘરમા લક્ષ્મી સમી ફરે છે તમે બધા જો દૂધાભાઈની તપશ્ચર્યા શીખો તો તમારા દુ ખ આજે મટે

"હવે અત્યજેતર હિન્દુઓને હું કહું છુ કે તમે પણ બહાદુર બનો અને તમારા પાપને હઠાવો હુ ધાર્મિક છુ એમ માનુ છુ તમે મને વહેમી પણ કહી શકો હુ માનું છુ કે આ પાપમાથી તમે મુક્ત નહી થાઓ, અત્યજોની તમે ક્ષમા નહી માગો ત્યા સુધી બીજા અનેક કષ્ટો તમારે માથે આવ્યા કરશે અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે એમ સમજજો તમે જ્ઞાનપૂર્વક તમારી મલિનતાને હઠાવી શકો તો સ્વતત્રતાને તમે આજે હાથ કરી શકો

"હવે બીજુ દૃષ્ટાંત આપીને હું તમને હિન્દુ ધર્મની સરળતા દર્શાવવા ઇચ્છુ છુ હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યો ત્યારે મારી સાથે નાયડુ નામનો એક પંચમ (અત્યજ) જાતિનો છોકરો હતો ભાઈ નટેશન અત્યજોનુ ભારે કામ કરનાર ગૃહસ્થ છે તેમના ઘરમા મારે અમદાવાદ જતા મદ્રાસમા ઊતરવાનુ થયુ મને ઘણા મિત્રોએ કહ્યુ કે તુ આ શુ કરે છે? નટેશનની માતા એટલા બધા જૂના વિચારના છે કે તુ એના ઘરમાં અત્યજને લઈને ગયો એ જાણશે તો ડોશીનુ મોત જ થશે મે કહ્યુ હું એ છોકરાનો ત્યાગ કરુ એના કરતા તો બહેતર છે કે હુ નટેશનના ઘરનો જ ત્યાગ કરુ પણ નટેશન તો સરળચિત્ત માણસ છે તેમણે જઈને માતુશ્રીને ખરી હકીકત જણાવી માતાજીએ કહ્યુ ભલે આવવા દો તેઓ સમજી ગયા કે મારી સાથે આવનારો

અત્યજ મલિન નહી જ હોય, અને મે પણ એ છોકરામાથી બધી મલિનતા કાઢી નાખી હતી અમે તેમના ઘરમા ઊતર્યા અને જે કૂવેથી એ બાઈ પાણી કાઢતા તે જ કૂવેથી અમે પણ પાણી કાઢતુ આ કિસ્સામાથી શુ ફલિત થાય છે? અત્યજેતરો પોતાની માતાઓને અને બહેનોને ભાઈ નટેશનની જેમ પવિત્રતાથી, સરળતાથી સમજાવી શકે છે આનુ તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રશ્નનો નિવેડો અત્યજેતરોની સરળતા અને અત્યજોની તપશ્ચર્યાથી જ આવશે

"પરમેશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે કે અત્યજ ભાઈઓને સન્મતિ અને ધૈર્ય આપજે કે જેથી તેઓ ધર્મને ન છોડે હિન્દુઓને માટે મારી પ્રાર્થના છે કે આ પાપમાથી — આ શયનાનિયતમાથી — હિન્દુ સમાજને પરમેશ્વર મુક્ત કરે"

૬

[નાગપુર કાન્ગ્રેસ વખતે મળેલી વણકર પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલુ ભાષણ તા ૨૫-૧૨-'૨૦]

ખૂબ કામમા રોકાયેલો છતા આ સભાના પ્રમુખપદનો હુ ઇનકાર કરી શકયો નહી મારો ધધો વણકરનો નહોતો છતા હવે હુ મને કિસાનકોષ્ટી ગણુ છુ અદાલતમા પણ મારો એ જ ધધો જણાવેલો છે મને લાગે છે કે વણકરોની ઉન્નતિ નહી થાય ત્યા સુધી હિદની ઉન્નતિ શકય નહી તો મુશ્કેલ છે તેથી છે ી ખાસ કોન્ગ્રેસમા આ વિષે કઈક કહેવાનુ હતુ હિદુસ્તાન પરતત્ર થયુ ત્યારે હિદુસ્તાનમા કાપડ બનતુ તેવુ ને તેટલુ દુનિયામા નહોતુ બનતુ એ'તુ બધુ કાપડ પેદા થતુ ત્યારે અહી મિલ એક પણ નહોતી તે વખતે ખાદીથી ઢાકાની મલમલ સુધીનુ તરેહવાર કપડ મળતુ હિદને જોઈતુ કપડ પૂરુ પાડવા ઉપરાત વધારાનુ પરદેશ મોકલાતુ બહારના માણસો અહી જોવાને એ ચાઈ આવતા હારગ્રીવ્સ (કાતવાના સચાનો યોજક) રતા વધારે શક્તિ પવિત્ર રેટિયો શોધનારે બતાવી હતી આના કરતા હિદમા મોટી શોધકશક્તિ કોઈએ નથી બતાવી હિદ સુખી હતુ ત્યારે દરેક ઘરમા સૂતરની મિલ હતી બ્રહ્માએ વિચારી લીધુ કે હિદને સ્વતત્ર રહેવુ હોય તો સ્ત્રીઓએ થોડુ સૂતર કાતી લેવુ એ પોતાનો પવિત્ર ધધો છે એમ સમજી લે એટલે જ સૂતર બનાવનારી કોઈ જુદી કોમ પેદા ન કરતા બધી સ્ત્રીઓ માટે તે આવશ્ય રાખ્યુ ઈસ્ટ ઇંડિયા કપનીએ અહી પ્રવેશ કર્યો તે દિવસથી પડતી શરૂ થઈ ત્યારથી વણકરે અને કાતનારે પોતાનો ધધો છોડયો ચપારણમા જેમ લોકો પાસેથી ગળીનો પાક લઈ લેવામા આવતો તેમ લોકો પાસેથી સૂતર માગવામા આવતુ તે એટલે સુધી કે લોકોએ કટાળીને પોતાના આગળા કાપી નાખ્યા લેકેશાયરનુ કાપડ પછી આવવા લાગ્યુ તમે ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માગતા હો તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી કાતવાના અને વણવાના પુરાણા ધધાને

સજીવન કરો. આપણે ધર્માચરણ ભૂલ્યા તેથી સ્વદેશીને નામે દુરાચરણ કરી રહ્યા છીએ. માટે હું કહું છું કે ધર્મરક્ષણ માટે નવું સૂતર પેદા કરો, નવું કાપડ બનાવો. તેમ ન થાય તો બહારથી જરૂર મંગાવવું પડે. ફાજલભાઈ અને વાડિયા સાહેબ કહે છે કે પચાસ વર્ષ સુધી આપણે આપણું કપડું પૂરું કરીએ એ શક્ય નથી. ગોખલેજીએ બતાવ્યું હતું કે સો વર્ષ સુધીયે અશક્ય છે. તેઓની ભૂલ છે. તેઓને ખબર નહોતી કે હિન્દના દરેક ઘરમાં રેંટિયો ને સાળ હોઈ શકે છે.

જ્યાં સુધી સૂતર કાંતવાની ને વણવાની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યાં સુધી સ્વદેશી ભંડાર કાઢવા તે દેશહિત નહીં પણ પાપ છે. મને રૂમાલ આપવામાં આવ્યો તેનો ધાગો પરદેશી છે.

વણકરોની સંખ્યા બહુ થોડી જોઉં છું. ત્રણ વર્ગના કોષ્ટીમાંથી ત્રીજા અસ્પૃશ્ય લોક જોતો નથી. મને એક ગૃહસ્થે લખ્યું કે તેઓને નહીં પેસવા દે. મેં કહ્યું કે તેઓને નહીં પેસવા દે તો હું ચાલ્યો જઈશ. બીજું અધિવેશન કરો ત્યારે એ વણકરોને બોલાવજો.

તમે તમારો ધંધો જે રીતે ચલાવો છો તે ઠીક નથી. દેશને માટે જ એ ચલાવવા માગતા હો તો નવું સૂતર પેદા કરીને કે કરાવીને તે વણો. એ વણવામાં તકલીફ પડશે, પણ તે ઉઠાવી લેવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનનાં બાળક અને બાળકીઓ રોજ એક કલાક કાંતે તો જેટલું રૂ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તેટલુ કંતાઈ જાય. આજે હિંદ માટે બારીક કાપડ બનાવવાનું કહેવાનો મારો ધર્મ નથી. આજે શોકાગ્નિ બળી રહ્યો છે. તેમાં હિંદનાં સ્ત્રીપુરુષોને જો કરી શકું તો ભસ્મ કરવા ચાહું છું. કોષ્ટીઓને કહું છું કે તેઓ પહેરે છે તે કાપડ. તેમનું બનાવેલું નથી એ ખેદની વાત છે.

સ્વરાજનું ખાતમુહૂર્ત

વાદ ને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,
જુદા સૌ ભેગા મળ્યા રે.— (મણિલાલ)

* * *

અમો પ્રેમને વશ થયા રાજી રે,
તેમાં શું કરે પંડિત ને કાજી રે ?—(એક જૂના ભજનમાંથી)

* * *

શૌર્ય દેઓ શુદ્ધ જને
ના કરિતે હીન જ્ઞાન; બલેર ચરણે
ના લુટિતે.*— (ગીતાંજલિ)

* રંકનો પકડેલો હાથ કદી ન છોડવાનું અને ઉદ્ધત બળ આગળ કદી ન નમવાનું, હે પ્રભુ, મને બળ આપ.

કોંગ્રેસ ગઈ, પણ કોંગ્રેસનાં સંભારણાં તો સદાય રહેશે. આજે હિંદુસ્તાનનો એકે ભાગ, શહેર, કસબો કે ગામડું એવું નહીં હોય કે જ્યાં કોન્ગ્રેસના યાત્રાળુઓ પોતાના અનુભવો ઘેર રહેલાઓને નહીં કહી રહ્યા હોય. હિંદુસ્તાનના નાનામાં નાના ગામડાના ખેડૂત, અભણ બાઈઓ કે બાળકોને પણ કોંગ્રેસની કંઈક પિછાન થઈ ગયા વિના નહીં રહી હોય. કોન્ગ્રેસનો ધ્વનિ જે થોડા દહાડા શહેરોની જ ચતુઃસીમામાં થઈને વેરાઈ જતો તે દેશની દસે દિશાંમાં પથરાશે; તેના ઉપરાઉપરી પથરાતા પ્રતિધ્વનિ લોકોના જીવનમાં ચિરકાળને માટે સંઘરાઈ રહેશે; એટલું જ નહીં, દેશની સીમા ઓળંગીને હજારો ગાઉ ઉપરના બહેરા કાનોને પણ ઉઘાડશે.

આ કોન્ગ્રેસ વિષે અતિશય લાગતી આ ભાષા શા માટે, એમ કોઈ નહીં પૂછે એમ માનું છું. કારણ સૌ સ્વીકારશે કે આ કોન્ગ્રેસ સામાન્ય નહોતી. ગઈ કોંગ્રેસના જેવી કેવળ અપૂર્વ જ નહોતી; એ તો એક આશ્ચર્યપરંપરા હતી. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જ જોઈએ તો તેમાં કેટલા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, કેવા કેવા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેટલું જ જોવાની જરૂર છે. સ્વાગત સમિતિના સભ્યોને ગણતાં અઢાર હજાર જેટલી પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા હતી. તેમાં ગાંધીજીના રાજદ્વારી સંન્યાસીના આદર્શને જાણે પોષવા આવેલા હોય તેવા 'કેવળ ભગવાં જ ધારણ કરનારા' નહીં એવા સાધુઓ, કોઈ વીર રજપૂતાણી જેવી અ. સૌ. જાનકીબાઈ (જમનાલાલજીનાં પત્ની)ની આગેવાની નીચે કદી ઘર બહાર ન નીકળેલી એવી મારવાડી બહેનો, અને દેશમાં ચાલી રહેલી વિરાટ પ્રવૃત્તિની હાક સાંભળી દૂર બ્રહ્મદેશથી આવેલા બરમી પ્રતિનિધિઓ, અને એ સૌ ઉપરાંત પુણ્યતેજ પ્રગટ કરવા ઊભા થયેલા દેશનું પાણી નજરોનજર જોવા, દેશને મનાવી શકાય તો મનાવવા વિષ્ટિ કરવા આવેલા અંગ્રેજ મહેમાનો, એ મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કરતા હતા. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાએ પ્રેક્ષકોને માટે તો ભાગ્યે જ જગ્યા રાખી હતી; એટલે પ્રેક્ષકો સમાઈ શક્યા તેટલા મંડપમાં અને ન સમાયા તેટલા બહાર ઊભરાતા હતા. અસહકારનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારનારા છતાં ગાંધીજીએ સૂચવેલા માર્ગને સંપૂર્ણ રીતે ન માનનારા સૌ કોઈ રિસાઈને બહાર ન નીકળતાં, ગયા ત્રણ મહિનાના અનુભવ પછી પોતાના બદલાયેલા વિચારનો લાભ આપવાને માટે ભારે સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. આ બધાં એકત્રિત દળો કેન્દ્રીભૂત થવાને લીધે હું જે આશ્ચર્યપરંપરા આગળ કહી ગયો તે ઉત્પન્ન થવા પામી.

આ આશ્ચર્યપરંપરામાં હું પ્રમુખ મહાશય*ને પહેલા મૂકતાં અચકાતો નથી પ્રમુખ મહાશયની ચૂંટણી દેશમાં વધાવી લેવામાં આવી હતી એમ તો ન જ કહેવાય તેમનું ભાષણ જોતાં તેઓ કેવી વૃત્તિથી કામ લેશે તે કળવું મુશ્કેલ હતું પણ તેમણે તેમના ધૈર્યથી, તેમની દક્ષતાથી, તેમના સ્પષ્ટ વચનીપણાથી સૌને આશ્ચર્ય પમાડયું, અને તેમની ચૂંટણી ખોટી નહોતી થઈ એમ સૌને ખાતરી કરી આપી તેમના ભાષણમાં જ્યારે તેમની તેજસ્વી, અગાધ વિદ્વત્તા દૃષ્ટિએ પડતી હતી, ત્યારે તેમના અનુભવના ઉદ્‌ગારો પણ કેટલાકને ખૂંચ્યા વિના રહેતા ન હતા અસહકારના મુખ્ય તત્ત્વો વિષે અશ્રદ્ધા, એટલું જ નહી પણ તે કૃત્રિમ મુખ્ય તો દેશ પાછો પોતાની પ્રથમની જંગલી દશા — દેશ જંગલી ક્યારે હતો તે તો પ્રમુખ મહાશય જ જાણે — ને પ્રાપ્ત કરશે એ મતલબના વચનો તેમના ભાષણમાં સ્પષ્ટ હતા છતાં એ ભાષણ વંચાયું ત્યારે અસહકારના તત્ત્વો ઉપરની ટીકાના ભાગને મોઢે જ કહી જતા પ્રમુખ મહાશયે ટૂંકમાં પેલો મોટો ફકરો વિદ્યાર્થીઓને વિષે કહ્યું કે બરોબર સમજીને તો તેઓ જેટલા વહેલા શાળાઓ છોડે તેમ સારું વકીલો પણ સ્વાર્થત્યાગ કરવા નીકળે તો સારું એમ સુધ્ધાં જણાવ્યું આમ પ્રથમ દિવસે જ તેમણે પોતાના વિચારમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર જોઈ અને છેવટને દિવસે તો એમણે આશ્ચર્યજનક ઐક્ય જોઈને અસહકારના ઠરાવ વિષે પ્રસન્નતા દર્શાવી, એટલું જ નહીં પણ 'દેશનો આત્મા ખળભળી ઊઠ્યો છે મદાન્ધ થઈ રડને તે આંખ ઉઘાડી કેમણે આણશે' એવા ભાવાર્થના ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા વિષયવિચારિણી સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે જે દક્ષતા દાખવી તે તો એ સભાનું કામ જોનારા જ જાણે તેમના જ્ઞાન, વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિ માટે તેમનું અજબ ચીવટપણું અને તેમના અકૃત્રિમ તથા કૃત્રિમ વિનોદો અને મર્મવચનોનો એક વિશ અનુભવ લીધા પછી સૌ કોઈને કોની સાથે કામ લેવાનું છે તેની બરોબર ખબર થઈ ગઈ હતી સર ફિરોજશાહ મહેતા અને ગોખલેજી જેવા અધ્યક્ષની નીચે જેમણે કામ કરેલું તેઓને પણ આ અધ્યક્ષના આકરાપણાએ સૌને ભુલાવ્યા એમ કહેતા સાંભળ્યા છે છતાં એ આકરાપણાએ જ મહાસભાની આગળ જે ભારે કામ ઊકેલવાનું હતું તે સરસ રીતે ઉકેલાવ્યું એમ કહી શકાય

મહાસભાની આગળ જૂના બંધારણને ફેરવી તદ્દન નવું જ — ભૂતકાળની પરિવર્તનો કરનારું — બંધારણ તૈયાર કરવાનું કામ કાંઈ હાનુંસૂનું ન હતું

---

* શ્રી વિજય રાઘવાચારિયર.

દરેક પ્રાંત એ પસંદ કરે તો જ પસાર થાય એના કાયદાને લીધે મુશ્કેલી વધેલી હતી. આ ઉપરાંત એક વર્ષમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત થાય એવો અસહકારનો કાર્યક્રમ રચવાનું તો હતું જ. વિષયવિચારિણી સમિતિના સભ્યોએ નથી જોયું પોતાના સ્વાસ્થ્ય તરફ કે નથી જોયું સમય તરફ. ચાર દિવસ આઠ આઠ દસ દસ કલાક કામ કરીને શુભ પરિણામ આણ્યું. એ સભામાં જે રીતે કામ ચાલ્યું તે દરમિયાન હાજર રહેનાર સૌ કોઈ સાક્ષી પૂરશે કે આ કોંગ્રેસની વિષયવિચારિણી સમિતિએ કાર્ય સરસ રીતે આટોપવાની જેટલી ઉત્કંઠા, જેટલો જ્ઞાનભર્યો અને રસભર્યો ઊહાપોહ ચલાવ્યો છે તેટલો અગાઉ ભાગ્યે જ કોઈ સભાએ ચલાવ્યો હશે.

અને તેના મધુરાં ફળો દેશે એકે અવાજે પસાર કરેલા મહત્ત્વના ઠરાવો છે.

એ ઠરાવો પસાર થવાના મૂળમાં દેશ ઉપર આવી પડેલા અસહ્ય સંકટનું સામાન્ય ભાન જેટલું રહેલું હતું તેટલી જ તે ભાનથી ઉત્પન્ન થતી સમાધાનવૃત્તિ હતી. અને સૌથી સર્વોપરી તો બધા 'વાદવિવાદ', 'ઝેર વિખવાદ' ટાળનારી પ્રેમવૃત્તિ રહેલી હતી. જે વીરો કલકત્તામાં ગાંધીજીના અસહકારના ઠરાવની વિરુદ્ધના દળમાં હતા તેઓ ગાંધીજીની સાથે ભળ્યા. શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે અસહકારનો ઠરાવ રજૂ કર્યો! તેમને અનુમોદન આપનારા ગાંધીજી, શ્રીયુત બિપિનચંદ્ર પાલ અને કસ્તૂરીરંગ આયંગર! આ અલૌકિક દૃશ્યે સૌ કોઈને હેરત પમાડ્યા. સૌથી ભારે આશ્ચર્ય તો થયું આપણા અંગ્રેજ મહેમાન મિ. સ્પૂરને, જેમણે ચિરસ્મરણીય શબ્દોમાં એ ઐક્યને વર્ણવ્યું છે : 'મારા જન્મારામાં એક ટેક ધરી, એક જ સાધ્ય માટે, અડગ આત્મબલિદાન આપવા માટે તૈયાર થયેલો આવડો જનસમૂહ મેં કદી નથી જોયો. હું મારે દેશ જઈને સંદેશો દઈશ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષના હિંદીઓ સૌ એક થઈ ગયેલા છે. મને આજે એમ લાગે છે કે આ દેશ પોતાનું પવિત્ર કાર્ય પવિત્ર રીતે કરી લઈ દુનિયાને વિશ્વપ્રેમને પંથે લાવશે. આત્મોન્નતિના એક જ પંથ, ત્યાગને પંથે આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો પ્રયત્ન આ દેશને જ સ્વતંત્ર કરીને નહીં અટકે, અમને અને બીજા દેશોને પણ સ્વતંત્રતા આપવામાં મદદ દેશે.'

આ ઉદ્ગારોનું કારણ આ ઐક્યમાં રહેલી સભ્યતા અને સરલતા હતી. વિષયવિચારિણી સમિતિમાં તો તેઓ સુંદર ઊહાપોહ જોઈ આવેલા હતા. પ્રત્યેક ઠરાવ ઉપર સૂક્ષ્મ ચર્ચા થતી જોઈ આવ્યા હતા. પણ ભરી સભામાં તેમણે વધારે મોહક દૃશ્યો જોયાં. અસહકારના ઠરાવમાં શિક્ષણ વિષેના ભાગમાં

મૌલાના હઝરત મોહાનીને જરા મતભેદ હતો; તેઓએ ઠરાવમાં સુધારો મૂકવાનો પોતાનો વિચાર અમલમાં મૂક્યો. ગાંધીજીએ બન્ને વચ્ચે સિદ્ધાન્તનો ભેદ નથી એમ ભરી સભામાં સમજાવી બતાવ્યું, અને તરત તેઓએ પોતાનો સુધારો પાછો ખેંચી લીધો. દેશી રાજ્યોની આંતરઘટનાઓથી કોંગ્રેસને મુક્ત રાખવાના ઠરાવ વિષે કેટલીક ગેરસમજ ઊભી થવાથી કેટલાક ભાઈઓએ ઉશ્કેરાઈને ભરી સભામાં ખુલાસા માગ્યા; ગાંધીજીએ તે ખુલાસા આપ્યા એટલે તે વિરોધપક્ષ પણ ટળી ગયો! આ બધાં દશ્યો શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠેલામાં શ્રદ્ધા જાગ્રત કરે એવાં હતાં.

અસહકારના ઠરાવ ઉપર જેટલો ઊહાપોહ નાગપુરમાં ખાનગી અને જાહેરમાં થયો છે તેટલો બીજા કોઈ ઠરાવ ઉપર નથી થયો. ગાંધીજીએ પોતાનો ખરડો ઘડીને તેની નકલો મિત્ર વર્ગમાં અગાઉથી વહેંચેલી હતી. તે ઉપર ચર્ચા કરવાને બે ત્રણ ખાનગી સભાઓ થઈ, ખાનગી મુલાકાતો થઈ અને સૌને મહાસભામાં ભંગાણ પડવાની ધાસ્તી કરાવતો ઠરાવ આખી મહાસભાએ ઉપર કહ્યું તેમ એકે 'અવાજે મંજૂર કર્યો! એ ઠરાવ રજૂ કરતાં શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે તેટલું જ સુંદર ભાષણ કર્યું. એ ઠરાવની ભાષા એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે તેના ઉપર ઊંડા વિવેચનનીયે જરૂર રહેતી નથી. અહીં એટલું જણાવી દઈશ કે બહુ આગળ જનારા અસહકારીને પણ ગાંધીજીના ભાષણમાંના એક વાક્યનું રહસ્ય ઊંડા વિચાર પછી સમજાયા વિના નહીં રહે; 'લાલાજી, કસ્તૂરીરંગ આયંગર કે શ્રીયુત દાસને મારા કરી લેવા માટે સિદ્ધાન્તનો કાંઈ ત્યાગ ન કરવો પડતો હોય ત્યાં સુધી મારે એક પગલું પાછળ હઠવું પડે તોપણ તૈયાર છું.' આ ઠરાવની ખૂબી વિષે એક પરમ મિત્રના ઉદ્‌ગાર અહીં આપવાની છૂટ લઉં? પુનિતહૃદય મિ. ઍન્ડ્રૂઝે ગાંધીજીને એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ગીતાંજલિમાંની

"Give me the strength never to disown the poor,
Or bend my knee before insolent might."

એ પ્રાર્થનાની બન્ને વસ્તુ આ ઠરાવમાં અંતર્ગત છે. એ ઠરાવમાં આપણા ભાઈ સરકારી નોકરો — પોલીસ અને ફોજના નોકરો — પોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને કેટલું કરી શકે એનું દિગ્દર્શન છે, એટલું જ નહીં પણ આપણા જ અનૌદાર્યથી જેઓ રંક બન્યા છે તેમને ફરી પોતાના કરી લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય પણ રહેલો છે; એ ઐક્ય અને દૃઢ નિશ્ચયમાં સરકારના ઉદ્ધત બળની સામે ન નમવાનો નિશ્ચય રહેલો છે.

મહાસભાએ જે બંધારણ પસાર કર્યું છે તેની મહત્તા આજે સમજવી કઠણ છે. એ તો એક વર્ષના કાર્ય પછી સૌ કોઈ સમજી શકશે. ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આ નવા બંધારણમાં દેશના સ્વરાજ્યનું ખાતમુહૂર્ત જોશે એમ મારું તો સ્પષ્ટ માનવું છે. કંઈ પણ ઢંગધડા વિના, પોતાની અનુકૂળતા માટે — કેટલીક વાર તો તેની અનુકૂળતાના પણ વિચાર વિના — દેશના વિભાગો પાડી આજના રાજ્યકર્તાઓ રાજ્ય કરી રહ્યા છે. તેના ભાષા પ્રમાણે વિભાગો પાડી મહાસભાએ દેશના ઐક્યની એક સૌથી મોટી કૂંચી સાધી છે. બંધારણના જે બે ઠરાવોની ઉપર ભારે ચર્ચા ચાલી હતી — ખરું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય એવી નવી પ્રથા દાખલ કરવા વિષેનો, તથા કોંગ્રેસના ધ્યેય વિષેનો — એ બંને ઠરાવ વચ્ચે કેટલો અન્યોન્ય સંબંધ રહેલો છે તે ધ્યેય વિષેના ઠરાવની સામે થનારા ગૃહસ્થોના ભાગ્યે જ ખ્યાલમાં હશે. પ્રતિનિધિત્વની નવી પ્રથામાં દેશના સર્વ રાજકીય પક્ષોને મહાસભામાં લાવવાનો કાર્યસાધક ઉપાય રહેલો છે એ વાતની અવગણના કર્યા વિના આ નવા નક્કી થયેલા ધ્યેયની સામે થઈ શકાય એમ નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં અંતર્ગત રહીને કે ન રહીને હિન્દના લોકોને હાથે થનારી સ્વરાજપ્રાપ્તિ એ કોંગ્રેસનું ધ્યેય છે એમ ઠરાવવામાં કોંગ્રેસની સર્વ પક્ષોને સાથે લેવાની ઉત્કંઠા તથા ઊંડી દીર્ઘદૃષ્ટિ રહેલી છે. જે પક્ષને બ્રિટિશ રાજ્યનો પાલવ છોડવો નથી તે પક્ષને માટે આ ધ્યેય વિના કોંગ્રેસનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવું અશક્ય હતું. ભવિષ્યમાં એ પક્ષ પોતાના બળે કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેનું સ્વરાજ દેશની પાસે મંગાવી શકે છે.

સ્વરાજ્યનો આ પ્રમાણે પાયો નાખી તેને માટે કાર્ય કરવાને મહાસભાએ કાર્યવાહક સમિતિ નીમી છે. તેણે પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી દીધી છે. આ કાર્યને પાર પાડવાના ધન માટે પ્રાતઃસ્મરણીય લોકમાન્ય તિલક મહારાજનું સ્વરાજ્યફંડ સ્થાપવાનો સંકલ્પ પણ અસહકારના જ ઠરાવમાં આવી જાય છે. આનાથી ગાંધીજીને જે શાંતિ અને આનંદ થયો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈને થયો હશે. ત્રણેક માસ ઉપર કોંગ્રેસ કમિટીની એક સભામાં તેમણે તિલક મહારાજના સ્મારક માટે તો 'સ્વરાજ ફંડ' જ જોઈએ એમ સૂચના કરી હતી; પણ પરદેશના પ્રચારના રસિયા શ્રીયુત સત્યમૂર્તિ અને બીજા ભાઈઓને એ સૂચના પસંદ નહોતી પડી શ્રીયુત કેળકરને પણ એ નહોતી ગમી. એ સૌ ભાઈઓએ આ વખતે ઠરાવમાં એ સૂચના દાખલ કરવામાં સંમતિ આપીને ભારે ઔદાર્ય દાખવ્યું છે અને દેશના ચિત્તને પણ પ્રસન્ન કર્યું છે. એ ફંડનું મંગળ મુહૂર્ત કરનારા સ્વાગતકારિણી સમિતિના પ્રમુખ શ્રી જમનાલાલજી જ થયા છે. એક લાખ રૂપિયાની અંજલિથી તેમણે લોકમાન્યના સ્મારક આ સ્વરાજ્ય ફંડની શરૂઆત કરી અને બીજે જ

દિવસે મુંબઈનાળા સુપ્રસિદ્ધ દાનશૂર શેઠ શાવકશા બમનજીએ મહાસભાના કામને માટે જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય સ્થપાય ત્યાં સુધીને માટે દરમહિને દશ હજાર રૂપિયા આપ્યા કરવાનું વચન આપ્યું! મહાસભાની આશ્ચર્યપરંપરાનાં આ કાંઈ નાનાં આશ્ચર્યો નથી.

પણ મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય તો માસિક અધલાખની કમાણીવાળા શ્રીયુત ચિત્તરંજન દાસે વકીલાત છોડીને આપ્યું છે. એ આત્મબલિદાનથી દેશને કેટલો લાભ થશે તેનું સંપૂર્ણ માપ આજે ન નીકળી શકે; પણ પંડિતજી મોતીલાલ નેહરુની સાથે દેશસેવામાં જોડાઈને એમણે અનેક બીજા દેશહિતૈષીઓને ઉત્તેજિત કર્યા છે એમ તો આપણે થોડા જ સમયમાં જોઈશું.

આ તો બધી વાતો થઈ. એથી કોઈ પણ જણની છાતી ઊંચી આવે એમ છે, પણ મહાસભાએ કરેલા કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી આપણી જવાબદારીનો વિચાર કરતાં છાતી બેસી જાય છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો સવાલ આઘે મૂકો, ખરો political boycott 'રાજદ્વારી બહિષ્કાર' પ્રજાને શીખવી ધારાસભા બહિષ્કારને ખરો વિજયવંત કરવાની વાત બાજુએ રાખો, નવા બંધારણનો ચોથો ભાગ અમલમાં મૂકતાં પ્રજાનો આખો દેહ વલોવી નાખવો પડશે એમ હું અત્યારથી જોઈ રહ્યો છું. તાલુકાનાં મુખ્ય ગામેગામે ફરી, સભાઓ ભરી, બંધારણનું મહત્ત્વ લોકોના મન ઉપર ઠસાવવાને, ખરું સમજદાર પ્રતિનિધિમંડળ રચવાને, નિર્મળ મનના, નિ:સ્વાર્થી, સંપૂર્ણ સમય અર્પણ કરનારા વીરો, નવા બનેલા દરેક પ્રાંત માટે ઓછામાં ઓછા સાઠથી સો સુધી જોઈશે; ગાડેગાડાં નાણાં જોઈશે. એ બધાંને માટે દેશ તૈયાર છે? તૈયાર નહીં હોય તો શરમાવાનો વખત આવશે સામે બળિયા શત્રુ તો અનેક વિઘ્ન નાખનારા પડ્યા જ છે. 'The hour of the greatest triumph is the hour of the greatest humility.' (ભારેમાં ભારે વિજયની પળ એ જ ભારેમાં ભારે વિનય અને નમ્રતાની પળ છે.) જે વિજયને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીનું આ અમર વાક્ય નીકળેલું તે વિજય કરતાં આ વખતનો વિજય વધારે ભારે છે. તો તેને અનુરૂપ વધારે ભારે વિનયનમ્રતા પણ આપણે સજવી ઘટે છે. એ વિનયનમ્રતા, મહાબલિદાનને મારેની એ શક્તિ, પરમકૃપાળુ પ્રભુ સિવાય બીજો કોઈ આપી શકે એમ નથી.

૫-૧-'૨૧ સરકાર પટવર્ધનનું મરણ: માગશર વદ ૧૧ની રાત્રે.

છિંદવાડામાં ત્યાં સારું કામ થયું. ચાર વકીલોએ વકીલાત છોડી.

૬–૧–'૨૧ બાપુએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું :

ત્રણ વર્ષ થયાં હું તમારા શહેરમાં આવવાની પેરવી કરી રહ્યો હતો. હિન્દુસ્તાન આવ્યા પછી મારા પરિચયમાં આવનાર મુસલમાન ભાઈઓમાં પહેલા અલીભાઈઓ હતા ત્યારથી તેઓ નજરકેદ થયા ત્યારથી હું તેમને મળવા આવવા માટે પરવાનગી મેળવવાની કોશિશ કરતો હતો, પણ તે મને મળેલી નહીં.

અલીભાઈઓને છિંદવાડા પર ભારે મહોબત છે. હું મુંબઈ થઈને અમદાવાદ થોડો આરામ મેળવવા જાઉં એ અમારો પહેલો કરાર હતો. પણ તેઓ મને છિંદવાડા જોને માટે તેમને એટલી બધી લાગણી છે, જેની તેમણે સેવા કરી છે, જેણે તેમની પણ બદલામાં ઘણી સેવા કીધી છે, અને જેની પાસેથી તેમને ભારે આશાઓ છે તે આ સ્થળમાં લઈ આવ્યા છે.

મહાસભાના મેળાવડાથી તો મધ્ય પ્રાંતનુ ગૌરવ વધ્યું જ છે, પણ જે ઠરાવ મહાસભાએ કર્યો છે તેથી વળી એ વધારામાં વધારો થયો છે. હિન્દુસ્તાન તથા મધ્ય પ્રાંતને સારે નસીબે કલકત્તામાં જે થયુ તેનાથી એક ડગલું પાછળ નહીં પણ આગળ જ નાગપુરમાં આપણે વધી શકયા છીએ આપણે ખિલાફતનુ અપમાન ટાળવા ઇચ્છીએ, પંજાબનો અન્યાય દૂર કરાવવા ઇચ્છીએ અને સ્વરાજ સ્થાપવા માગતા હોઈએ તો આપણુ કર્તવ્ય શુ છે તે નાગપુરની મહાસભાએ આપણને બતાવ્યુ છે. સરકારી ખિતાબદારોને જેટલું કહેવાપણુ હતુ તેટલુ આપણે કહી ચૂકયા છીએ. ખિતાબોને ધરવા કે તજવાની જવાબદારી મહાસભાએ તેમના ઉપર જ રાખી છે, તેથી જ આ વખતના ઠરાવમાં તેમનું નામ પણ જોવામાં નથી આવતુ. કોઈ બાળક પણ હવે એવો નહીં હોય કે જેને એ ખિતાબો ધરાવનારાઓનો ભ્રમ હોય અથવા તેમના ખિતાબોને વિષે કોઈ પણ જાતનુ માન હોય.

વકીલોને મહાસભાએ વકીલાત છોડવાનો વધુ આકરો પ્રયાસ કરવા તથા દેશની સેવામાં પોતાનો બધો વખત અર્પણ કરવા આગ્રહ કર્યો છે જે વકીલોની પાસે પોતાના ગુજરાન જેટલી પણ બચત ન હોય તેઓને તેટલુ મહાસભા જરૂર પૂરુ પાડે. વકીલો પોતાની જે શક્તિ તથા સમયનો વ્યય અદાલતોમાં કરી રહ્યા છે તેની અત્યારે દેશના કાર્યમા ઘણી જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓની તથા વિદ્યાર્થીઓ વિષેની માબાપોની ફરજ પણ મહાસભાએ સૂચવી છે હુ અત્યારે તે બધાની દલીલ ન આપતાં મહાસભાનું

ફરમાન જ તમારી સામે મૂકવા માગું છું. બાળકોને શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લેવાની સાથે સાથે જ એ બાળકોને બીજાં કામોમાં જોડવાની પણ તમારી ફરજ રહેલી છે. શિક્ષણ મળી શકતું હોય તો તે આપવાની ગોઠવણ કરો. જો તે હાલ ન મળે તો બાળકોને બીજા દેશકાર્યમાં જોડો. હું નથી માનતો કે કોઈ પણ બાળક એવો હશે જે પંજાબમાં થયું, ખિલાફતને થયું તે સમજ્યા પછી નહીં કહે કે 'હું આ રાજ્યને નિર્મૂળ કરવા માગું છું.' જો તેવો વિરલો કોઈ હોય તો તેને હું કહીશ કે તારી શાળા તને મુબારક છે. સોળ વરસની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓને સરકારી અસરવાળી શાળાકોલેજોનો તરત ત્યાગ કરવાની મહાસભાએ સલાહ આપી છે.

તે જ પ્રમાણે લશ્કરી સિપાઈઓને પણ પોતાનો ભાગ ભજવવા મહાસભાએ કહ્યું છે. સરકારી નોકરીની વફાદારી દેશ પ્રત્યેની વફાદારીને તાબે છે, તેથી જ્યારે એક વફાદારી બીજી વફાદારીની આડે આવે ત્યારે નોકરીની વફાદારીનો ત્યાગ કરી દેશની વફાદારી સ્વીકારવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જો ડાયર જેવો કોઈ જુલમી અમલદાર એહદો હુકમ કરે તો તમે તેના હુકમને માન આપવા કરતાં બહાદુર થઈને તેની ગોળી ખાઈ મરી જવું કબૂલ રાખજો. જલિયાંવાલાના નિર્દોષીઓ જેવાને ગોળીએ ઉડાડવા કરતાં જાતે ગોળીએ ઊડવા તૈયાર થવું બહેતર છે. તમે તમારા દેશબંધુઓને માટે રહમદિલ બનો. તમારા હોદ્દાનો ગેરલાભ લઈ તેમના ઉપર જુલમ કરવાને બદલે તેમને તમારા જ સમજી તેમના ખરા રક્ષક બનો. તમને મળતો પૈસો દેશના ભલામાં આપતાં તમને કોઈ નથી અટકાવી શકતું. જે કાંઈ બચાવતા હો તે જાહેરમાં આપો. તમે જાહેર સભામાં નિર્ભય થઈ આવી શકો છો. તમારાથી ભાષણ ન અપાય એ ખરું, પણ તમારા દેશની હિલચાલોથી વાકેફ રહેવા સભાઓમાં આવવા માટે તમને સરકાર બરતરફ ન જ કરી શકે. આ બધા ઉપરાંત સ્વદેશી ઉપર મહાસભાએ ખાસ ભાર મૂક્યો છે. જ્યારે લેંકેશાયરનું કાપડ અહીં આવતું અટકશે ત્યારે જ હિન્દમાં સ્વતંત્રતાનો પાયો નંખાયો સમજજો. વળી એમ નહીં માનતા કે લેંકેશાયરની જગા જાપાનને આપીને તમે ધારેલું પાર પાડી શકશો. આપણી મુક્તિ રેંટિયામાં છે. દરેક ઘરમાં રેંટિયો દાખલ થવાની જરૂર છે. અત્યારે જો દેશનો એકેએક માણસ—સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક—કંઈક ને કંઈક વખત કાંતવામાં આપવાનું વ્રત લઈ લે તો જોતજોતામાં આપણે દેશનું અંગ ઢાંકવા બીજા ઉપર આધાર રાખતા બંધ થઈ જઈ સાઠ કરોડ રૂપિયા દેશને માટે બચાવી લઈ શકીએ.

તેટલું જ મહત્ત્વ હિન્દુમુસલમાન એકતાનું છે. આપણે અંગ્રેજનું ગળું નથી ઉડાવવા માગતા, તેવી જ રીતે આપણે એકબીજાનાં ગળાં પણ નથી ઉડાડવા માગતા. આપણે ભાઈઓ થઈને રહેવું છે. શેતાન હમેશાં છિદ્રોનો લાભ લે છે. માટે છિદ્રો પૂરવાં એ આપણું કામ છે.

જેમ હિન્દુમુસલમાને સંપથી રહેવાની જરૂર છે તેમ હિન્દુઓએ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક ટાળી હિન્દુ ધર્મ ઉપરની નામોશી દૂર કરવાની જરૂર છે. મહાસભાએ બધા હિન્દુઓને અસ્પૃશ્યતાનો ખોટો રિવાજ છોડી દેવાની આજીજી કરી છે. તમે ખચીત માનજો કે જેમ હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેના અણરાગનો લાભ સરકાર લેવા ચૂકતી નથી તેમ હિન્દુઓમાંના આ રિવાજને લીધે ફેલાતા આપસના અસંતોષનો પણ તે પૂરેપૂરો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નથી જ્યાં સુધી આવી ખામીઓ આપણામાં છે ત્યાં સુધી આપણો સ્વરાજ્યનો પ્રયત્ન અફળ નીવડે તો કાંઈ નવાઈ નહીં.

ટૂંકમાં, મહાસભાએ નાગપુરમાં એકે અવાજે મંજૂર કરેલો ઠરાવ આવો છે. તેને અમલમાં મૂકવામાં આપણી કસોટી થવાની છે. આપણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ ઘેર કરવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. જો સરકાર પોતાની શેતાનિયતને ભૂલી આપણને સંતોષીને આપણી ઇચ્છાની હશે અહીં રહેવા તૈયાર હોય તો આપણે તેને રાખવા માગીએ છીએ, પણ તે શેતાનિયતને જાળવી રાખી આપણને દબાવવા માગે તો હું કહું છું કે તેને નાબૂદ કરવી એ જ આપણો ધર્મ થયો. તે જો આજ થઈ શકે તેમ હોય તો તેને માટે હુ કાલ સુધી પણ રાહ જોવા નથી માગતો. ઈશ્વર આપણને આ મહાન લડતમાં જરૂરી તેટલી બધી કુરબાની કરવાનું બળ આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે

નાગપુરથી ઊપડયા. રસ્તામાં મારા લાંબા કાગળ વિષે વાતચીત થઈ. કસ્તૂરીરંગ આયંગરને તથા લાલાજીને કાગળ

૮–૧–'૨૧ લખાવ્યા.

શ્રી કસ્તૂરીરંગ આયંગરને:

૧ "અસહકારના ઠરાવથી તમને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો છે અને કોંગ્રેસે તેની બે બેઠકોમાં કાયમ રાખેલા કાર્યક્રમની કોઈ વિગત સામે હવે તમે વાંધો નહીં ઉઠાવો એવી તમે ખાતરી આપી તેથી હું બહુ રાજી થયો છુ. હું આશા રાખું છું કે તમારા પત્રમાં તમે પૂરા હૃદયપૂર્વક એને ટેકો આપશો. આપણે એક વર્ષમાં સ્વરાજ સિદ્ધ કરવું હોય તો આ ચળવળને જેટલું જોર આપણે આપી શકીએ તેટલુ આપવું જોઈએ."

લાલાજીને લખેલો પત્ર:

"હું આશા રાખું છું કે પંડિત ગંગારામના કામમાં તમે તપાસ કરી રહ્યા છો. મારી ઉપર જે કાગળો આવ્યા છે તેમાં એની વિરુદ્ધ બહુ વાતો છે. તમારા તરફથી ખબર મળે ત્યાં સુધી એ બહાર પાડવાનું હું મુલતવી રાખું છું.

"પંજાબને અસહકારની બાબતમાં સંગઠિત કરવાનું કામ તમે કરશો એવી હું આશા રાખું ને? લાલા હરકિશનલાલ ચળવળની વિરુદ્ધ પડ્યા છે એટલે તમારી મુશ્કેલી ભારે છે એ હું જાણું છું. પણ જ્યાં સુધી આમવર્ગ તરફથી બરાબર જવાબ મળે છે, ત્યાં સુધી જેઓને અસહકારની આવશ્યકતા અને અસહકારની શક્તિ વિષે પ્રતીતિ થઈ છે તેમની ચોખ્ખી ફરજ છે કે અસહકારને આગળ ધપાવવો. મને તો એમ લાગ્યાં જ કરે છે કે માલવિયાજી અને લાલા હરકિશનલાલ સાચા અને બહાદુર પુરુષો છે. એટલે પોતાની સ્થિતિની અંતર્ગત નબળાઈ અને અસત્યતા તેઓ જોશે ત્યારે આ કામમાં આવ્યા વિના રહેવાના નથી. તા. ૨૦ મી એ મુંબઈમાં વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ છે તે વખતે તમે ત્યાં આવશો જ એમ હું માનું છું.

"તમને હું એ ઠસાવવા ઇચ્છું છું કે હિંદુસ્તાનની બહાર પરદેશોમાં પ્રચાર કરવા માટે કાંઈ પણ ખર્ચ કરવું એ ખોટું છે. તમને એ જાણીને નવાઈ લાગશે કે અમેરિકાના એક મિત્ર તરફથી મારી ઉપર કાગળ આવ્યો છે તેમાં મારી વાતને તેણે અનુમોદન આપ્યું છે. આ વર્ષ આપણી કસોટીનું વર્ષ છે. એ વખતે પાઈએ પાઈ બચાવવાની હું સલાહ આપું છું. દેશમાંનું આપણું કામ સંગઠિત કરવા માટે જેટલા માણસો અને જેટલા પૈસા મળી શકે તેટલાની આપણે જરૂર છે. પણ આ વિષે આપણે મળીશું ત્યારે વધારે વાતો કરીશું."

સાબરમતી આશ્રમમાં.

૧૩-૧-'૨૧ નવ મહિનામાં સ્વરાજ મેળવવા માટે આપણે પુસ્તકો છોડી રેંટિયો લેવો પડશે, અને ગામડે ગામડે તેનો પ્રચાર કરવા પહોંચી જવું જોઈશે. એ વસ્તુ ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય (અમદાવાદ) ના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવતાં નીચેનું પ્રેરક ભાષણ કર્યું:

મારી ઉમેદ હતી કે મુસાફરીથી પાછો ફરીશ ત્યારે તમને મળીશ, તમારી સાથે મસલત કરીશ, સુખદુઃખની વાતો કરીશ અને મારા મુસાફરીના અનેક અનુભવોમાંથી થોડાં ટીપાં તમને આપીશ. તે વખતે મને ખબર નહોતી કે જે સંદેશો આજે બે દિવસ થયાં હું જેને તેને આપી રહ્યો છું તે જ સંદેશો

આજે હું તમને આપીશ જે વસ્તુ અત્યારે હું તમારી આગળ મૂકવાનો છું તે કઈ નવી નથી તે વસ્તુ મારા મનમા મૂળથી રહ્યા જ કરી છે ટાણેટાણે મે એનો વિચાર કર્યો જ કીધો છે અને એનો અમલ પણ કીધો છે પણ મારી જિંદગીમા અમુક વસ્તુઓને અમુક વખતે જ ... ધોળા દિવસના જેવી જોઈ શક છુ, જેમ કે રોલેટ એક્ટની ચળવળ વખતે નડિયાદમા મને એક દિવસ એકાએક ઊગી આ યુ કે કાયદાઓનો સવિનય ભગ કરવાને પ્રજા હજુ તૈયાર નથી નડિયાદમા હુ પોતે રહ્યો હતો અને મારી માન્યતા પ્રમાણે મોટામાં મોટુ કામ મે ત્યા કર્યું હતુ ત્યાના જ માણસોએ ભીત ભૂલે તેવી મોટી ભૂલ કરી મે જોયુ કે કાયદાનો સવિનય ભગ તો તે જ કરી શકે કે જેણે ધાસ્તીથી નહીં પણ સમજીને આખી જિંદગી કાયદાને માન આપ્યુ હોય

મારે મારુ અસ્ત્ર પાછુ ખેચી લેવુ પડ્યુ આવી રીતે અમુક વસ્તુ અમુક પ્રસગે જ ઊગી આવે છે હુ વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે ભૂમિતિમા મને કઈ સમજાતુ નહી તેરમા પ્રમેય સુધી ભૂમિતિ શુ એની મને ખબર જ ન પડે પણ પછી એ તેરમુ પ્રમેય જે વખતે શિક્ષકે પાટિયા પર સમજાવ્યુ તે વેળાએ એકાએક મારા અતરમા અજવાળુ પડ્યુ અને ત્યાર પછી હુ રસપૂર્વક ભૂમિતિ શીખતો થયો એ જ પ્રમાણે આજે ત્રણ ચાર દિવસથી એક વસ્તુ મારા મનમા ઊગી ગઈ છે આપણે અસહકારને સફળ કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, વિદ્યાર્થીઓની પાસે એમા ભાગ લેવડાવવા માગતા હોઈએ અને સ્વરાજ એક વર્ષમાં જોઈતું હોય તો આપણે શુ કરવુ જોઈએ? જે વસ્તુ હુ પ્રથમથી માનતો આવ્યો છુ તે જ વસ્તુને હું અત્યારે તમારી આગળ મૂકુ છુ મારો તો એ વસ્તુમા મૂળથી જ અડગ વિશ્વાસ રહ્યો છતા એ વિશ્વાસ શુ કામ છે એનુ એક પાસુ હમણા હુ જેવુ સમજ્યો તેવુ અગાઉ નહોતો સમજતો

કુલપતિ તરીકે હુ તમને કઈ કહેવા નથી આવ્યો મોટા ભાઈ તરીકે અથવા વડીલ તરીકે સલાહ આપવા અને મસલત કરવા આવેલો છુ તે સલાહ આગ્રહપૂર્વક તો આપવાનો જ જેટની દઢતા અને વિશ્વાસથી આજે હું આ વસ્તુ કહીશ તેટલી દઢતા અને વિશ્વાસપૂર્વક આ વસ્તુ અગાઉ કોઈ વાર મે તમારી આગળ નથી મૂકી નિશાળો છોડવી, કેળવણી વગરના થવુ એ તો આપઘાત કરવા જેવુ છે એવુ તમારુ કહેવુ હોય તો હુ તમને કહીશ કે નિશાળમા રહેવાનુ પાપ છોડીને તમે અવશ્ય આપઘાત કરો એ આપઘાતની માફી ઈશ્વર તમને આપી રહેશે અત્યાર સુધી હુ તમને અનેક વાનીઓ પીરસતો આજે તો હું એ કહેવા આવ્યો છુ કે અસહકારને જો તમે ખરો

કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારી પાસેનો એકેએક કલાક સૂતર કાંતવામાં જ આપો. આ તમને નવી વાત લાગશે, આથી તમને આઘાત પહોંચશે. જેમને બી. એ. થવાની આકાંક્ષા છે અને જેમને આ વિદ્યાપીઠ એ ડિગ્રી આપશે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે તેમને હું કહું છું કે આજે હિન્દુસ્તાનને માટે રેંટિયો ચલાવવો એ જ ભારેમાં ભારે ડિગ્રી છે. હું આટલે સુધી જાઉં છું તે મારા વિચારોનો જેટલો વેગ અત્યારે છે તેટલો વેગ હું તમારામાં આવેલો જોવા ઇચ્છું છું તેને લીધે છે.

'હિન્દુસ્તાન હાથથી ગયું તે આપણે સ્વદેશીનો ત્યાગ કર્યો તેથી જ. હિન્દુસ્તાનમાં સૂતર કાંતવું એ એક જુદો ધંધો નહોતો. દરેક વર્ગની પ્રત્યેક સ્ત્રી સૂતર કાંતતી. કેટલાક પુરુષો પણ કાંતતા. ઢાકાની મલમલનું સૂતર કાઢનાર પુરુષો હતા. પણ એ તો મેં થોડા ધંધાદારીઓની વાત કરી. સામાન્ય રીતે કાંતવું એ ધંધો નહીં પણ કર્તવ્ય ગણાતું, ધર્મ મનાતો. કાંતવાનું હિન્દુસ્તાનમાં ચાલુ હતું ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન આબાદ હતું, સમૃદ્ધ હતું. દેશની અંદરની માગણીને આપણે પેદા કરેલું કાપડ પહોંચી વળતું, એટલું જ નહીં પણ તેથી વધતું અને પરદેશ જતું એમ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કહે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પવિત્ર કે અપવિત્ર સાધનો વડે કપડાં વણવાનો ઉદ્યોગ નાબૂદ કર્યો, કરોડો રૂપિયા મળે એટલા સારુ તેમણે લડાઈઓ કરી, બંદરો સર કર્યાં, વેપાર હાથ કર્યો અને છેવટે રાજ્ય સ્થાપ્યું. આપણે જ્યાં સુધી પશ્ચાત્તાપ ન કરીએ, બાપદાદાઓની ઉપર ગુજરેલા જુલમ માટે જ્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીએ ત્યાં સુધી સ્વરાજ શી રીતે લઈ શકીએ? દંડ દઈને આપણે તે નથી જ લઈ શકવાના. દંડ દેવાની પદ્ધતિ આપણે છોડી દેવી રહી. દંડથી નહીં પણ આત્મશુદ્ધિથી જ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરીને આપણે અંગ્રેજને રાજ્ય કરતા અટકાવવા જોઈએ. આપણી અપવિત્રતાને લીધે જ તેઓ રાજ્ય કરી રહ્યા છે, નભી રહ્યા છે એમ જો તમે માનતા હો, નિર્મળ સાધનોથી જ સ્વરાજને તમારે જો ઘેર કરવું હોય, તો શું કરવું જોઈએ? પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, પહેલાં કરતા તે કાંતવાનું કામ પાછું ઉપાડી લેવું જોઈએ. તમે કહેશો કે એ કામ સ્ત્રીવર્ગનું છે, તેમને કાંતવાનું કહેવા તૈયાર છીએ. હું કહીશ કે એટલે નહીં ચાલે. પંજાબની સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાયેલી આપણે જોવા વારો આવ્યો; એ લાજે પણ આપણે પુરુષોએ એ કાંતવાનો ધંધો કોઈ બીજા ધંધાને બદલે કરવાનો નથી, પણ પ્રજાના ફાજલ વખતનો ઉપયોગ કરીને સૂતર કાંતવાનું છે અને તેનાથી હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આપણું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું તો ત્યારે જ થશે જ્યારે સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો બધાં કાંતતાં થઈ જઈશું. બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારના હિમાયતીઓ લૅંકેશાયરને પછાડવા માટે બહિષ્કારની

વાત કરે છે, પણ બીજાને પડાવવાના કરતાં પોતે કોઈથી ન પડાવાની વાત કરી એ મને તો ઠીક લાગે છે. જાપાન, વિલાયત અને અમેરિકાનું બારું બંધ કરવું હોય તો આપણને જરૂરનું બધું જ કાપડ આપણે ઘરમાં પેદા કરી લેવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે સૂતર પેદા નહીં કરીએ ત્યાં સુધી આપણને જરૂરનું તેટલું કાપડ આપણે વણી નથી લઈ શકવાના. અનુભવી વેપારીઓનું કહેવું છે કે આપણને જરૂરનું બધું કાપડ મિલોની મારફત મેળવવા ઇચ્છીએ તો તેટલી મિલો ઊભી થતાં પચાસ વરસ જોઈએ. ત્યારે નવ મહિનામાં એ કાર્ય કેમ બને? મિલોથી તમે કરોડોનો ઉદ્ધાર કદાપિ નથી કરી શકવાના. જે અનેક ભાઈઓ અને બહેનો ઉઘાડાં ફરે છે તેમને ઢાંકી નથી શકવાના. કોઈ પણ દેશ એકલી ખેતી ઉપર નથી નભી શકવાનો. ખેતીની જોડે મદદનીશ એવો બીજો ધંધો જોઈએ જ. તે ધંધો કાંતવાવણવાનો જ છે. તેનો જ્યાં સુધી આપણે પુનરુદ્ધાર નહીં કરીએ, તે નહીં શીખી લઈએ ત્યાં સુધી આપણું બીજું ભણતર ફોગટ છે.

આ બધું કહીને એ સિદ્ધ કરવા માગું છું કે જો આ વાત સાચી લાગતી હોય — અને દેશની મહાસભાએ ઠરાવ કરીને આ વાતની સચ્ચાઈ જાહેર રીતે માન્ય કરી છે — તો આપણે અત્યારે શું કરવું જોઈએ? જો નવ મહિનામાં સ્વરાજ મેળવવું હોય તો વિદ્યાર્થીઓને માટે ખરી વિદ્યા એ જ છે કે હિન્દુસ્તાનનો કાપડનો ભૂખમરો મટાડવો. આજે હિન્દુસ્તાનમાં કાપડનો ભૂખમરો છે. અનાજનો ભૂખમરો તેટલો નથી. એ કાપડ પેટે સાઠ કરોડ રૂપિયા દર વરસે બહાર ચાલ્યા જાય છે. હિન્દુસ્તાન આજે આર્ણસ કરોડ રતલ સૂતર પરદેશથી મગાવે છે. એટલું સૂતર આપણે ઘરમાં કાંતી લેવું જોઈએ. વણનારની આપણે ત્યાં ખોટ નથી. કાંતનારની આજે ખોટ છે. વણનારાઓની સંખ્યાનો ચોક્કસ આંકડો હજુ મને મળ્યો નથી, પણ તેમની સંખ્યા પચાસ લાખ કે તેથી વધુ જેટલી છે. જો એ પૈસાને બચાવવા હોય તો આપણે ફરી કાંતવા લાગી જવું જોઈએ. ૬૦ કરોડ રૂપિયાનો વેપાર દેશમાં જ ખેડવામાં કેટલા માણસોને રોજી મળે તેનો વિચાર કરો. કપડાંને ઘીની માફક વાપરવું જોઈએ. જોઈએ તેટલું કપડું વાપરી શકીએ એવી આપણી સ્થિતિ નથી. એકના પહેરણથી ચાલે ત્યાં સુધી બીજું કંઈ ન પહેરવું જોઈએ. ટૂંકા ધોતિયાથી ચલાવી શકીએ તો લાંબું નહીં પહેરવું જોઈએ. સાઠ કરોડ રૂપિયા બચાવવા માટે તેટલો જ મોટો આપભોગ આપવો પડશે.

વિદ્યાર્થીઓ આ આખું વરસ આ જ કામ ઉપાડી લે તો મહાસભાએ ઠરાવ્યા પ્રમાણે એક વરસની અંદર સ્વરાજ ઘેર કરી શકે. પણ આને માટે

મહાપ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે અમુક શરતે તમારું આ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકો છો. વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ અટકાવીને હિન્દુસ્તાનને અર્થે મજૂર બને તમારી મજૂરીને માટે તમે કંઈ મહેનતાણું ન લો તો તમારી મહેરબાની, પણ જેને લેવું હોય તે ખુશીથી લઈ શકે છે.

તમને સલાહ આપવાને હું યોગ્ય હોઉં તો તમને હું સલાહ આપીશ કે તમે તમારી કૉલેજો છોડી દો સ્વરાજ માટેની લડતમાં તમારા તરફનો પૂરો હિસ્સો આપવા માગતા હો તો હિન્દને માટે જેટલું સૂતર કાંતી શકો તેટલું કાંતો રોજ ૭ કલાક કે તેટલા ન બને તો છેવટ ચાર કલાક પણ કાંતવામાં ગાળો તમે તદ્દન અભ્યાસ છોડી દો એવો મારો આગ્રહ નથી છોડી દેશો તોયે તેમાં તમારી વિચારશક્તિ ઓછી થશે એમ હું માનતો નથી જેનું મન મલિન નથી તેની વિચારશક્તિ કદાપિ ઘટતી નથી મારો પોતાનો તો એ અનુભવ છે કે જ્યારે હું જેલમાં હતો અને વાચવાને મને એકે પુસ્તક નહોતું મળતું ત્યારે હું વધારે વિચાર કરી શકતો આપણાં મગજ વાચી વાચીને સડી ગયેલાં છે તેથી મેં તમને કહ્યું કે તમે ૭ કલાક કાંતો અને બાકીના વખતમાં શીખો તમને તો હું એમ પણ કહું છું કે તમે આ કાંતવાના કામમાં પારંગત થઈ જાઓ તો તમે ગામડામાં પણ ચાલ્યા જઈ શકો છો તમારામાં એટલો આત્મવિશ્વાસ ન હોય તો તમે કૉલેજમાં પણ રહી શકો છો પણ મને એટલી તો ખાતરી લાગે છે કે બધાએ રોજ ચાર છ કલાક કાંતવામાં આપ્યા વગર આપણને સ્વરાજ નહીં મળી શકે એક મહિનામાં કે બહુ તો ત્રણ મહિનામાં કાંતતાં શીખીને તમે ગામડામાં પહોંચી જવાને તૈયાર થઈ જશો અને ત્યાં તેનો પ્રચાર કરી શકશો સૂતરનો ભૂખમરો મટાડીને જેટલું હિન્દુસ્તાનને આગળ લઈ જઈ શકશું તેટલું બીજા કશાથી નહીં લઈ જઈ શકીએ વળી હવે તો આપણે મહાસભાના બંધારણ પ્રમાણે મતદારસંઘ તૈયાર કરવાના છે તે બીજી કઈ રીતે થઈ શકશે? ગુજરાતના ગામડાંને આજ હું કયો પેગામ પહોંચાડી શકું? અંગ્રેજોને ગાળો દેવાનું કહું? કે તલવાર બંદૂક તેમને આપું? ત્યારે હું તેમને શું કહું? મારો સંદેશો આજ એ છે કે બધા સૂતર કાંતવામાં લાગી જાઓ એક ગામડાનો માણસ અમદાવાદ આવીને કાપડ લઈ જાય છે ત્યારે મને ભારે લાગી આવે છે મારો સ્વદેશીધર્મ એ છે કે દરેક ગામડું પોતાની જરૂરિયાતની ચીજો પોતે જ પેદા કરી લે આ પ્રાચીન પ્રથાને જો આપણે પાછી લાવી શકીએ તો આ હિન્દુસ્તાનની ઉપર કોઈ કુદૃષ્ટિ નાખી શકનાર નથી આચાર્ય મહારાજને અને અધ્યાપકોને હું વીનવું છું કે એક વર્ષને માટે તો તમે આવું જ ધોરણ સ્વીકારો અને વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં મોકલી દેવા તૈયાર કરો

આ વર્ષ દરમિયાન તમારું શિક્ષણ આટલું હોય તો બસ છેઃ તમારું ગુજરાતી સુધારો, અંગ્રેજીનો ત્યાગ કરો, હિંદુસ્તાની શીખો, ઉર્દૂ લિપિ શીખી લો, અને રેંટિયો ચલાવતાં શીખી લો. આટલું કરશો તો આપણે આવતા વર્ષને માટે તાજા બની જઈશું. હું તો ઇચ્છું છું કે સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી આ જ ધોરણ ચાલુ રાખો. તેમ ન થાય તો છેવટ એક વર્ષ સુધી તો રાખો જ. આ મારો આજનો સંદેશો છે.

તમે બેધડક થઈને જે કંઈ શંકા થાય તે પૂછજો. અશ્રદ્ધાવાળો એક પણ વિદ્યાર્થી આ નવું સ્વીકારી લે એમ હું નથી ઇચ્છતો. તમારાં બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ કરે તો જ મારી વાત માનજો.

વિદ્યાર્થી — માબાપ કહેશે, તમને મહાવિદ્યાલયમાં ભણવા મોકલ્યા હતા, રેંટિયો કાંતવા નહીં.

ગાંધીજી — તેમને કહેવું કે રેંટિયો કાંતવો એ પણ ભણતર છે.

વિ૦ — માબાપ ગામડે જવાની ના કહેશે અને કહેશે ઘેર જ બેસી રહો.

ગાં૦ — તો તમે ઘેર બેસીને કાંતો એ સરસ રસ્તો છે. કાંતવાની પણ મનાઈ કરે તો વિનયપૂર્વક તેમને સમજાવવાં. આખો દિવસ રેંટિયો કાંતનાર છોકરાને માબાપ એક દિવસ, બે દિવસ કે બહુ તો ચાર દિવસ લડશે. પણ પછી તો સમજી જ જશે. મેં એવાં પણ માબાપ જોયાં છે જે છોકરાને જૂઠું બોલાય એવું કહે છે. છોકરો જૂઠું ન બોલે તો ખિજાય છે, પણ બે ચાર દિવસ ખિજાઈને પોતાની મેળે રહી જાય છે. તમારામાં તેટલી દૃઢતા તો જોઈએ જ, અને એટલી દૃઢતાની કૉલેજના વિદ્યાર્થી પાસેથી તો હું આશા રાખું જ રાખું.

વિ૦ — રેંટિયાથી અસહકારની લડતને શી મદદ મળશે?

ગાં૦ — રેંટિયાથી હિન્દુસ્તાનની આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકાશે. આર્થિક સ્વતંત્રતા નહીં આવે ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણે ભોગવી નથી શકવાના. આપણે સાબુ વિના, સોય વિના કે ટાંકણી વિના ચલાવી શકીએ, પણ કાપડ વિના ન ચલાવી શકીએ. અત્યારે આપણે બહારથી જેટલો માલ લાવીએ છીએ તેટલો બહાર આપી શકતા નથી. આથી વરસોવરસ આર્થિક ખોટ ચડતી જ જાય છે. સરકારી લશ્કરનો ભારે ખર્ચ આપણે ઉપાડવો પડે છે જ. સાઠ કરોડ કપડાંમાં આપી દઈએ, અને બીજુ નકામી હાજતોમાં જાય એ તો જુદું. આ જો સાચું હોય તો આપણે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવી લેવી જ જોઈએ. સાઠ કરોડ રૂપિયા આપણે બચાવી શકીએ છીએ તે બચાવી લઈએ. સાઠ કરોડ બચાવશું એટલે બીજા પણ બચાવવાની શક્તિ આવશે

અથવા તેવી ચીજો બહારથી લેવી પણ તે વખતે પાયવશે. ટાંકણીનું કે ઘડિયાળનું કારખાનું હિન્દુસ્તાનમાં નહીં હોય તો હિંદ કંઈ ગડવાનું નથી, પણ કપડા વિના તો હિન્દ ખરેખર વૈધવ્યદશામાં છે

વિ૦ — રેંટિયાના દાખલ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં પાછો ખળભળાટ ઉત્પન્ન થશે

ગાં૦ — ખળભળાટથી તો વિદ્યાર્થીઓ ચડે છે. ખળભળાટ કરવો એ મારો અને અધ્યાપકોનો તો ધર્મ છે અત્યારે વિદ્યાર્થીઓ જગતના જતા સૂતા છે માબાપ સાથે, જગત સાથે અને પોતાના સાથીઓની સાથે આવી જાતની નદીંડ ચાલે ત્યાં કેટલાક જાગ્રત થાય એ સંભવિત છે, તેમાં પડતી નથી

વિ૦ — વિદ્યાર્થી વર્ગના બીજા વર્ગને તમે કાંતવાનું કેમ નથી કહેતા? વિદ્યાર્થી પાસે ભણતર શા સારુ મુકાવો છો?

ગાં૦ — કાંતવું એ કેળવણી નથી એમ માનવું એ આપણી પહેલી ભૂલ છે બલિદાન એ કેળવણી નથી એમ માનવું તે બીજી ભૂલ છે કાલે જો બધા છોકરા સમજી જાય કે ભણતરનું બલિદાન કરીને દેશસેવા કરવી છે તો તે જ ક્ષણે મારું એક વરસનું કામ પૂરું થયું એમ હું સમજું

વિ૦ — રેંટિયાથી જીવન શી રીતે નભી શકશે?

ગાં૦ — બુદ્ધિ વાપરનાર કમાણી પણ કરી શકે પણ અત્યારે તો રેંટિયાને હું આપદ્ધર્મ તરીકે મૂકું છું હિન્દુસ્તાનના બધા છોકરાઓ રોજ ચાર કલાક સૂતર કાંતવાની પ્રતિજ્ઞા લે તો એક મહિનામાં સૂતરના ભાર ઘરી જાય

વિ૦ — શાળાઓમાં આવો ફેરફાર કરવાથી અસહકારની ચળવળને ધક્કો નહીં પહોંચે?

ગાં૦ — નહીં સરકારી શાળા છોડનારે સરકારી શિક્ષણ મલિન વસ્તુ છે એમ માનીને શાળા છોડવાની છે આ વિદ્યાલયની લાલચથી જ છોડતા હોય તો તેમને તેમની કૉલેજો જ મુબારક છે જેને એકલું અક્ષરજ્ઞાન જ આપવું હોય તે ભલે તેવી જુદી કૉલેજ ઉઘાડે આપણને જો સૂઝતું હોય કે આપણું આ જ કર્તવ્ય છે, એક વરસ આ કામ કરશું તો દેશને લાભ થશે, સ્વરાજના આપણે સાધનભૂત થઈશું, તો આપણે આ કામ કરવું જ જોઈએ

વિ૦ — તમે માનો છો કે તમારા નવા વિચારને માટે દેશનું વાતાવરણ તૈયાર છે? લડતના 'ટકિંગ સાથ'ના છેલ્લા ઓરડામાં એકદમ જ તમે પ્રજાને હડસેલો મારો છો!

ગાં૦ — વાતાવરણ તૈયાર છે એમ જાણું છું, તેથી તો હું આ વાત કરું છું ગયા વણ માસમાં દેશ ઘણો જ વધ્યો છે વાતાવરણ રેલવેની ગતિથી

નહીં પડે મરવું પડે તેમ ભૂમિતિની ગતિથી ઝડપે ચાલી રહ્યું છે. મે આ વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને આ માર્ગ લેવો પડવાનો છે તે વખતે હું જાણતો ન હતો કે ૧૯૨૧ ના જાનેવારીની ૧૩ મીએ તમારી પાસે હું એ વાત કરીશ

વિ૦ — દેશસેવા કરતા પહેલા કુટુંબસેવા ન કરવી જોઈએ?

ગા૦ — જરૂર કરવી જોઈએ પણ કુટુંબસેવા એ લોકસેવાની વિરોધી ન હોઈ શકે પહેલા પોતાની સેવા, પછી કુટુંબસેવા, પછી ગામસેવા અને પછી દેશસેવા એ ક્રમ હું માનુ છુ પરતુ કોઈ પણ સેવા જગતના કલ્યાણની વિરુદ્ધ ન હોવી જોઈએ દેશના આવા દારિદ્ર્યના કાળમા કુટુંબસેવાને નામે બહેનના વિવાહમા વીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચી ન શકાય

વિ૦ — દેશના રક્ષણ માટે ફોજીસની જરૂર પડશે આપ રેંટિયાને બદલે અમને કવાયત શીખવીને તે કામ માટે લાયક કેમ નથી કરતા?

ગા૦ — ફોજીનુ કાર્ય તે હુ તમને કેવી રીતે શીખવુ? જ્યા ભય હોય ત્યા જઈને ઊભા રહેવાની શક્તિ આવવી જોઈએ તમે શુ એમ કહેવા માગો છો કે ઉચ્ચ શિક્ષણ નિરાતે લઈ લીધા પછી જ સ્વરાજની પેરવી કરીશુ?

વિ૦ — સ્વરાજનો અર્થ શો?

ગા૦ — આપણા હાથમા લશ્કરી ખાતુ આવે, ઊપજખર્ચનો અધિકાર આવે, મહેસૂલનો વહીવટ આપણા હાથમા આવે અને અદાલતો આવે, એનુ નામ સ્વરાજ એવુ સ્વરાજ મળે એટલે બધા અત્યાચારો આપણે અટકાવી શકીએ આમા આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય તો આપણે આજે જ મેળવી શકીએ તેમ છીએ તે રેંટિયાથી મેળવી શકાય દેશ આજે કદાચ આ વસ્તુને ન પણ ઝીલે

વિ૦ — તમે વારવાર 'લડાઈની સ્થિતિ' છે 'લડાઈની સ્થિતિ' છે એવી વાત કર્યા કરો છો તો શુ 'વૉલન્ટિયર આર્મી' (સ્વયંસેવક સૈન્ય) ઊભુ કર્યા વિના તે થઈ શકશે? વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી તાલીમ પણ આપવી જ જોઈએ તો હાલ રેંટિયાને બદલે તેના ઉપર વધારે ભાર મૂકવાની જરૂર નથી શુ?

ગા૦ — એ લશ્કરી તાલીમ તો બહુ જ થોડા વખતમા દઈ શકાય એમ છે અને લશ્કરી તાલીમ એટલે વળી શુ? બહાદુરી [સવાલ પૂછનાર વિદ્યાર્થી ભાઈ પુરાણીના અખાડામા જનાર હતા એ ગાંધીજીને ખબર હતી] બહાદુરી તે કઈ અટાપટા ખેલવાથી આવે? શહેરમા પાછા તોફાન થાય અને લોકો ઘર બાળવા લાગે તો તરત દોડી જઈને જે વચ્ચે પડે અને કહે કે મને માર્યા પછી જ તમે ઘર બાળી શકશો તે ખરો બહાદુર તેવે

વખતે શું હુકમો અપાતા હશે? 'માર્ચ', 'ક્વિક માર્ચ' સાભળવા સુધી ઊભા રહેવાતું હશે? તેવે વખતે તો કયામત પણ ભૂલવાની એવે પ્રસંગે તો હું એમ જ કહી શકુ કે ભાઈ, દોડાય તેટલું દોડીને એ જગાએ પહોચી જાઓ હું તો એવો સમય આવે તો કઈ પણ માથે લીધા વિના — જોડા પહેરતો હોઉં તો તે પણ પહેરવા મૂકીને — દોડુ અને આગો હોલવતા ભસ્મ થઈ જાઉં હું જો આમ ભસ્મ ન થઈ જાઉં તો કહેજો કે ગાધી બડી બડી વાતો કરતો હતો તે બધી મિથ્યા

વિ૦ — આપણી બધી માગણીઓ સરકાર આપે ને કેવળ ખિલાફતની માગણી ન સ્વીકારાય તો લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ ખરી?

ગા૦ — જરૂર, ઇસ્લામને બચાવવામા હિન્દુ ધર્મને બચાવવાની હુ તાલીમ લઈ રહ્યો છુ એમ મે એક વેળા કહ્યુ છે ઇસ્લામના બચાવમા જ ગાયની રક્ષા રહેલી છે, અને જ્યા સુધી હિંદુસ્તાનમા એક પણ ગાય મરે છે ત્યા સુધી મારા માસ, માગ સ્નાયુ, માગ રુધિરનુ પાણી થઈ રહ્યુ છે ગાયને બચાવવાને હુ તાલીમ લઈ રહ્યો છુ, તપશ્ચર્યા કરી રહ્યો છુ, અને વિભૂતિઓ મેળવી રહ્યો છુ, અને એ ગોરક્ષાનો મંત્ર જપતો જપતો જ હું મરીશ

વિ૦ — કેવળ રેંટિયાનું જ ધ્યાન કીધાથી ચાલુ કેળવણી ભૂલી જવાશે એમ શું આપ નથી માનતા?

ગા૦ — રેંટિયાની પ્રવૃત્તિથી સ્વતંત્ર થઈ અક્ષરજ્ઞાન લેવા માટે આપણે ખરી લાયકાત મેળવીશુ એટલે એ રેંટિયાની પ્રવૃત્તિથી તો જ્ઞાનની કેળવણી સતેજ થઈ રહેશે

વડતાલની યાત્રા

થોડા દિવસ પછી ગાધીજીએ સ્વામીનારાયણના પવિત્ર ધામ વડતાલની યાત્રા કરી અમદાવાદથી નડિયાદ આગગાડીમા અને

૧૯(?)–૧–'૨૧ નડિયાદથી વડતાલ મોટરમા ગયા નડિયાદની રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ બોલતા કહ્યુ

"સ્વરાજ એ કઈ રાજપ્રકરણી વિષય છે એમ તમે ન માની બેસો એમ ઇચ્છુ છુ દરેક બાળકે સ્વરાજ શુ છે તે સમજવુ જોઈએ એ સ્વધર્મ છે એમ માનવુ જોઈએ સ્વધર્મની રક્ષા કરવાની દરેક બાળકમા શક્તિ હોવી જોઈએ અને મારીને કે ધમકાવીને એની પાસે કોઈ કાઈ ન કરાવી શકે, એટલી એનામા સત્તા હોવી જોઈએ ખોટુ માને તેને ખોટુ કહે, સાચાને સાચુ કહે એટલી હિંમત દરેક બાળકમા હોવી જોઈએ દરેક માબાપે બાળકને સાચાખોટા વિષેનો ભેદ શીખવેલો હોવો જોઈએ એ જ

સ્વરાજનો અર્થ છે સ્વરાજ એટલે જે મનમા હોય તે બોલવાનો અને કરવાનો તથા જે વસ્તુ પાપરૂપ મનાય તે ન કરવાનો અધિકાર ”

ઢાકાનમા સાધુઓની સભામા પોતે ભગવાં કેમ નથી પહેર્યાં તે સમજાવ્યુ

“ મને કેટલાક મિત્રોએ સૂચવ્યુ છે કે મારે સન્યાસી થવુ જોઈએ પણ હુ સન્યાસી નથી થયો મારો અતરાત્મા કબૂલ નથી કરતો એવુ કારણ મારે કાઈ ભોગ ભોગવવા છે એવુ તો તમે નહી જ માનો તેનો ત્યાગ કરવા હુ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યા કરુ છુ એ પ્રયત્નમા જ હુ જોઉ છુ કે હુ ભગવા પહેરવાને લાયક નથી હુ કાયા, વાચા અને મન ત્રણેથી સત્ય, અહિંસા કે બ્રહ્મચર્ય પાળુ છુ એમ મારાથી ન કહી શકાય મને મનમા રાગદ્વેષ આવે, તામ્મના ઊઠે તેને હુ વિચાર કરીને રોકવા પ્રયત્ન કરુ છુ અને શરીરે કરીને દાબી દઉ છુ જો સપૂર્ણ રીતે હુ આ બધુ પાળી શકતો હોઉ તો તો હુ આજ સર્વ વિભૂતિનો સ્વામી હોઉ, હુ નમ્ર છતા જગત મારે ચરણે હોય, કોઈ મને ટરી કાઢવા કે મારો તિરસ્કાર કરવા ઇચ્છે જ નહી .”

વડનગરની જાહેર સભામા જે વ્યાખ્યાન આપ્યુ તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

આ પવિત્ર સ્થાન પર આવતા મને આનદ થાય છે ઈ સ ૧૯૧૫ ની સાલથી આ પવિત્ર ધામની હુ યાત્રા કરીશ એવુ મારા મનમા ઇચ્છતો હતો આજે એ તક આપવા માટે હુ ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સમજુ છુ અને તમારો પણ પાડ માનુ છુ

આ સભામા આપના બધા સાધુઓ આવ્યા છે તેથી મને બહુ આનદ થાય છે, કારણ કે મારો સદેશો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો માટે જ નહી, પણ સર્વને માટે છે — સાધુને માટે વિશેષ છે જ્યારે સાધુવર્ગ અસહકાર શુ છે, શુ કામ હિન્દુસ્તાનની પ્રજા એ કરી રહી છે તે સમજશે ત્યારે અસહકારના મત્ર વિના સાધુ નહી રહી શકાય, સાધુતા જાળવી નહી શકાય, એમ તેઓ જાણશે અસહકાર એ કઈ આપણા ધર્મમા નવુ તત્ત્વ નથી પણ કેટલીક ઉપાધિને લઈને આપણે એને ભૂલી ગયા છીએ, અથવા તેના લક્ષણ વીસરી ગયા છીએ, તેથી એનો અમલ કરવામા કેટલીક ઢીલ થાય છે, શકાઓ ઊઠે છે અને તેથી સ્વરાજની સ્થાપનામા ઢાળ જાય છે પણ એ તત્ત્વ નવુ નથી એમ હુ જાણુ છુ, તેથી જ હુ કહુ છુ કે જો પ્રજા બરાબર જવાબ આપે તો આપણે એક વર્ષમા સ્વરાજ સ્થાપીએ આ વાત કરવાને ચાર મહિના થઈ ગયા તોપણ હુ એમ કહી રહ્યો છુ તેનુ કારણ મારી પ્રજા ઉપરની અચલિત શ્રદ્ધા છે

જ્યારે કેટલાક કેટલાક રાજ્યપ્રકરણમા ભળેલા ભાઈઓ શકા લાવે છે અને કહે છે કે આ પ્રવૃત્તિ રાજ્યમાન્ય નથી, પણ કોણ જાણે કેવી હશે,

અથવા ધાર્મિક છે, ત્યારે હુ કબૂલ કરુ છુ કે હા એ ધાર્મિક છે એમા જરાયે શક નથી એ મે છુપાવ્યુ પણ નથી અને તેનો ઉપયોગ રાજકીય પ્રશ્નોના ઉકેલમા કરત નથી ત્યા સુધી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે જ્યા સુધી સાધુ આમા પોતાનો પૂરો ઉપયોગ ન આપે ત્યા સુધી તેમનામા સાધના નથી આવી શકતી

ક્ષત્રીને વિશ્વાસ હોય તો મરણ એ માથાનો મુગટ છે મરવાનો ભય શો? જ્યા સૌથી વધારે મરવાનો સભવ ત્યા જઈને ઊભો રહે તે જ બહાદુર જે મારી શકે તેને કોઈ બહાદુર નથી કહેતુ એ કુભાર ગધેડીને માર્યા કરે છે તેને આપણે ક્ષત્રી નથી કહેતા તેમ જે ક્ષત્રી માર્યા કરે છે તેને આપણે ખાલસી કહી યથાર્થ વિશેષણ આપીએ છીએ નામર્દ પુરુષ સ્ત્રીને માર્યા કરે છે, તેને આપણે બહાદુર નથી કહેતા, પણ નામર્દ ની ખરૂ વિશેષણ આપીએ છીએ જ્યા સુધી ક્ષત્રીનો ગુણ આપણામા નથી આવ્યો ત્યા સધી સ્વરાજ મળવુ મુશ્કેલ છે ક્ષત્રીનો ગુણ ધીરજ છે બાર વર્ષના પ્રહ્લાદમા, સુધન્વામા, સીતામા એ ગુણ આવ્યો હતો રાવણે સીતાને લાલચો બતાવી, ભય બતાવ્યો પણ સીતાજી એમના બે ન થયા, તેથી જ આપણે એને શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી — દેવી — માતા માનીએ છીએ સ્ત્રીઓમા સીતાના ગુણ ન આવે ત્યા સુધી અસહકાર કરવા, સ્વરાજ મેળવવા આપણે નાલાયક છીએ સીતાએ રાવણના મિષ્ટાન્નોનો ત્યાગ કર્યો, એ મીઠાઈઓ કાઈ કડવી ન હતી પણ એ અપાત્રની હતી, માટે એણે એને ફેકી દીધી રાવણે જે શણગાર મોકલ્યા તે તમે કદી ન જોયા હોય એવા ઉત્તમ હશે, એના હીરામોતી આજના હીરામોતી કરતા વધારે ચમકતા હશે પણ એ અપાત્રને હાથે આવે છે જાણી એનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે જ એ પોતાના સતીત્વનુ રક્ષણ કરી શક્યા

સરકારે આપણા માનની ચોરી કરી છે પૈસા તો તે ચોરતી જ હતી પણ જ્યા સુધી એ કેવળ પૈસાની ચોરી કરતી હતી ત્યા સુધી મે એની બરદાસ્ત કીધી મે મારા આશ્રમના જેવો એની સાથે વ્યવહાર રાખ્યો જેમ આશ્રમમા હુ કોઈ ચોરને શિક્ષા કરતો નથી તેમ મે સરકારને પણ સહન કરી પણ જ્યારે સરકારે મારા દેશના માનને છેદ્યુ ત્યારે હુ ચેતી ગયો કે આ તો રાવણનો અવતાર છે, એનો સહાર કરવો જોઈએ આથી હુ રામચદ્રનો અવતાર છુ એમ કહેવાનો દાવો નથી કરતો રામચદ્રને આપણે ઈશ્વર માનીએ છીએ હુ ઈશ્વર નથી તમે પણ નથી પણ આપણે બધા રામચદ્રના વારસ છીએ તેની તપશ્ચર્યા, તેના દુખ વેઠવાનો આપણો ધર્મ છે એણે જેમ રાવણનો અસહકાર કર્યો તેમ આપણે પણ કરવો રહ્યો આપણે રામ નથી માટે આપણે એના શરીરને મારીને કશુ ન કરી શકીએ આપણે તો માનીએ છીએ કે એની દુષ્ટ વાસનાઓને વાઘે એ વારવાર ત્યા

નરા શરીરો ધારણ કર્યા કરશે પણ આપણે વાલ્મીકિ તથા તુલસીદાસજીની આજ્ઞા પાળી તેના સગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેની દુષ્ટતાનો નાશ કરવો જોઈએ

અવસ્તા, કુરાન, બાઇબલ, રામાયણે એ જ શીખવ્યુ છે કે દુષ્ટનો સગ ન કરવો, એને મદદ ન દેવી, ન લેવી સરકારે ઇસ્લામ પર હાથ નાખી, મુસલમાનોને દગો દઈ એનુ રાવણપણુ બતાવ્યુ છે આજે ઇસ્લામ અને કાલે હિન્દુ ધર્મ હિન્દુ ધર્મ ઉપર તો એણે અત્યાર પહેલા જ ત્રાપ મારી છે, પણ અજ્ઞાનથી આપણે આપણી સભ્યતાનો ત્યાગ કરીને તેની સામે બહુ નથી કર્યું હિન્દુઓએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તો ગાયોની છ્ચીક કતલ કરનારને આપણે કેમ સલામી ભરી શકીએ ? આ કાઈ એક વ્યક્તિનો સવાલ નથી એક વ્યક્તિ ગાય મારે તો તે આપણે સહન કરી લઈએ તે જુદી વાત છે પણ આ તો આપણા સરદાર—સરકાર—અન્નદાતા થઈને ગાય મારે તેને કેમ વફાદાર થઈ શકીએ ?

તમે પૂછશો કે આ વાત શુ મે એક વર્ષ ઉપર જ જાણી ? ના, પણ તે વખતે હુ મિથ્યાત્વમા ડૂબ્યો હતો હુ સરકારને સુધારીશ એમ માનતો હતો હુ મરીને પણ એને અસર કરીશ એમ માનતો હતો પણ ઇસ્લામને જનરલ ડાયરે દીધેલા દગાથી મારો એ વિશ્વાસ ચાલ્યો ગયો હુ ચેતી ગયો ને સમજ્યો કે હે જીવ ! તુ હિન્દુ હોય તો ચેતજે કે હવે તારે નાચવુ જોઈએ, નહીં તો તુ હિન્દુ ધર્મ છોડીશ ત્યારથી હું હિન્દુ માતાપિતાને ધર્મરક્ષણાર્થે અસહકાર શીખવી રહ્યો છુ જો તમારે હિન્દુ ધર્મનુ પાલન કરવુ હોય તો આ પવિત્ર ધામમા હુ કહું છુ કે તમારો પહેલો અને છેલ્લો પાઠ અસહકાર છે

* * *

સરકારે ઇસ્લામને દગો દીધો અને પજાબનું નાક કાપ્યુ પજાબ તો આપણુ શિર આપણા ઋષિમુનિઓ જ્યા વસ્યા તે એ દેશ એ દેશના લોકોને એમણે ચાબુકે માર્યા, પેટે ચલાવ્યા, એમની સ્ત્રીઓના બુરખા ખેચ્યા, સાધુઓના કપડાને ધોળી પીછીથી રગ્યાં, એક હજાર માણસના પાછળથી ગોળી મારી ખૂન કર્યાં, એ સરકાર હવે કહે છે એ તમે ભૂલી જાઓ હજાર માણસની કતલ થઈ તેનો મને જખમ નથી પણ કારી ઘા લાગે એવુ તો એણે બીજુ એ કહ્યુ કે એ બધામાં હિન્દુસ્તાનનો જ દોષ પોતે ખરાબ છતા હિન્દુસ્તાનને જ ખરાબ કહ્યુ પોતે કાઈ નથી કર્યું એ તો માત્ર જનરલ ડાયરની સહેજ ભૂલ થઈ એમ કહે છે એને માટે નથી એને પશ્ચાત્તાપ કે નથી માફી માગવાની વૃત્તિ જ્યા સુધી પજાબને ન્યાય નથી મળ્યો ત્યા સુધી હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, સર્વેનો ધર્મ છે કે અસહકાર કરવો મુસલમાન ધર્મમા પણ એ વસ્તુ છે તે માટે એમણે 'તર્કે મવાલાત' શબ્દ વાપર્યો છે

એ અમલકાર શાન્ત છે એમા લાકડીનો – ધારિયાનો ઉપયોગ નથી, માથા કાપનાના નથી, માથા દેવાના છે અગ્રેજો પ્રયે તેમ આપણા પ્રત્યે પણ અહિંસા પાળવાનો એ ધર્મ છે

તમે ધારાળા નથી, પણ ઠાકરડા — નહીં ઠાકોર છો તમારે ઠાકોર બનવુ હોય તો તમે નાના ચોર ન થઈ શકો પાટીદાર પણ પોતાને ક્ષત્રી કહેવડાવે છે, પણ એ ક્ષત્રી નથી, કારણ કે એ ચોરીમા પોતાનો ભાગ રાખે છે, એ ચોરીનો માન લે છે, એ ક્ષત્રીપણુ ભૂલી ગયા છે પણ તમે તો ક્ષત્રી જેવા જ લાગો છો, શસ્ત્ર રાખી ક્ષત્રીપણાનો દેખાવ કરો છો હું તમને કહું છુ કે તમે પ્રજાને રજાડવા સારુ ક્ષત્રી નથી, પણ તેમનું રક્ષણ કરવા સારુ છો તમે દારૂ પીઓ, પ્રજાને દૂભવો, સ્ત્રીઓ પર કુદૃષ્ટિ કરો, કોઈને લૂટો એ તમારો ધર્મ નથી એમ કરો તો તમે લપટ કહેવાઓ લપટને ક્ષત્રી ન કહેવાય હુ ધારાળાઓને માગ ભાઈ સમજી તેમની મુલાકાત લેવા આવ્યો છુ હું કહું છુ કે કોઈ પાટીદાર લપટ બને તો તમે એને છોડજો હું તમારામાંનો જ છુ પાટીદારમાંનો પણ છુ એમને ક્ષત્રી જાણી હું એમની સાથે રહેવા આવ્યો જ્યારે મે સાભળ્યુ કે એ પાટીદારો લૂંટેલો માન રાખે છે ત્યારે મને શકા થઈ કે નામર્દ તો નહીં હોય ? જો તમે પાટીદાર કોમ મારફતે સ્વરાજ્યમા હિસ્સો આપવા ઇચ્છતા હો તો તમે એ કામ ભૂલી જજો

ધારાળા ઠાકોર ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે તે દેશનું રક્ષણ કરતા હશે સાધુ એ જ કે જે એમનામા ચાલ્યો જાય, જે એમનો સગ કરવા છતા પદ્મપત્ર માફક નિર્લેપ રહી એમને સમજાવવા જાય હું સાધુ હોવાનો દાવો નથી કરતો, પણ ગૃહસ્થ હોવા છતા કહુ છુ કે જો હુ આ કામમા ન રોકાયો હોત તો હુ ભીલોમા અને જગલી જાતોમા જઈને રહેત તેમને શુદ્ધ, દયાવાન બહાદુર, સદાચરણી, સાચાબોલા થવાનો ઉપદેશ આપી એમની પાસે પ્રજાનુ રક્ષણ કરાવત

અહીં અનેક સાધુઓ રહે છે, તેમને હુ વીનવીને કહું છુ કે જ્યા સુધી આવો કેર વર્તે ત્યા સુધી જેમ નિશાળિયાને પણ સ્વયસેવક થવાનુ કહુ છુ તેમ તમે તમારો અધિકાર ઉપયોગમા લઈ દેશના આ કામમા પડી જાઓ લુચ્ચા, ચોર, લપટના દોષોનુ હરણ કરવુ એ તમારો ધર્મ છે એમ ન કરો ત્યા સુધી તમને સાધુ કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી જો તમે સ્વરાજ્ય ઇચ્છતા હો — એટલે રામરાજ્ય, સત્યયુગ ઇચ્છતા હો, જો તમે ભરતખડને ધર્મભૂમિ — દેવભૂમિ બનાવવા ઇચ્છતા હો, તો પ્રજા પર અત્યાચાર થતા હોય ત્યારે રક્ષા કરવી એ તમારો ધર્મ છે તમારી પાસે યમનિયમના દિવ્ય શસ્ત્રો છે એ શસ્ત્રોને યત્કિંચિત્ તપશ્ચર્યાથી તમે સહેજમા સાચા કરી શકો

ધારાળાને હુ કહુ છુ કે તમે સાધુને તકદી ન આપશો પાનીદારને કહુ છુ તમે લૂટચોરીને ઉત્તેજન ન આપશો તમે બ્રાહ્મણધર્મ ન પાળી શકો તો ધાડપાડુને મારીને કાઢજો

એ બન્ને પોતાનો ધર્મ ભૂલે તો હુ સાધુઓને કહુ છુ કે તમે તેમની રક્ષા કરજો, સુધારજો એમનો મેલ ધોજો, એ કામ કરશો ત્યારે ધર્મની પુન સ્થાપના થશે, ત્યારે જ આપણે હિન્દુસ્તાનને કર્મભૂમિ કહીશુ

હુ તો ચાલ્યો જઈશ પણ તમે આ કામ ઉપાડી લેજો હુ તો કહુ છુ આજે જ બેચાર સાધુ બેચાર પાનીદાર, બેચાર ધારાળાની એક કમિટી નીમી આ કામ કરાવો — પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવો આ કામ કરશુ તો સ્વરાજ એક વર્ષમા મળશે જ ઈશ્વર તમને પ્રેમ, હિંમત, દયા, સત્ય, યજ્ઞ રવાની શક્તિ અર્પો એવી મારી તેની પ્રત્યે પ્રાર્થના છે

[કલકત્તામા ત્યાની પ્રવૃત્તિનો મહાદેવભાઈએ લખેલો પત્ર નીચે આપ્યો છે]

૨૫(?)–૧–'૨૧ થી ૪–૨–૨૧ . અમે મલે જ કલકત્તા પહોચ્યા શ્રી જયકરે પોતાનો ધધો (સ્વરાજ મળે ત્યા સુધી) છોડયાની ખુશખબર લઈને જ અમે મુબઈથી નીકળ્યા હતા તે ખબર શ્રી દાસને ગાધીજીએ આપી તેઓ બહુ રાજી થયા શ્રી જયકર મુબઈમા તા ૨૧મીએ સવારના પહોરમા આવીને પોતાનો ધધો છોડયાની વાત કરવા લાગ્યા ત્યારે ગાધીજીએ તેમને કહેલુ એક વાકય યાદ આવે છે 'ત્યારે હવે આપણો કાશીનો મગર બરોબર પળાયો માત્ર માલવિયાજી અને લાલા હરકિસનલાલ રહ્યા છે '. આ કરારની વિગતમા સહેજ ઊતરવાની જરૂર છે કે જેથી શ્રી દાસને આ લડતમા પડવાને પ્રેરનારુ ખ કારણ જડી આવે ઢાકામા અમે ડિસેમ્બરની ૧૬મીના અરસામા હતા ત્યા આપેલા એક પ્રૌઢ ભાષણના આરભમા ગાધીજીએ કહ્યુ હતુ કે, 'પજાબ કમિટીનો રિપોર્ટ તૈયાર કરવામા શ્રી દાસની મને અમૂલ્ય મદદ મળી છે એ રિપોર્ટની છેવટની ભલામણ ઉપર અમે આવ્યા ત્યારે મે સૌને વિનતી કરી કે આપણી ઓછામા ઓછી માગણી આપણે લખવી જોઈએ, અને તે માગણી મેળવવા માટે આપણે સૌએ પ્રાણ અર્પણ કરવાને પણ તૈયાર થવુ જોઈએ અમારી વચ્ચે કાલીમા મોઢે થયેલા આ કરારનું શ્રી દાસને હુ સ્મરણ કરાવુ છુ ' તે દિવસના શ્રી દાસ ભારે વિચારમા પડ્યા હતા મહાસભામા આવીને તેમણે વિચારને નિશ્ચયનુ રૂપ આપ્યુ અને આજે તે નિશ્ચયને કૃતિમા મૂકી રહ્યા છે

શ્રી દાસ બંગાળમાં આજે આબાલવૃદ્ધ સૌની બત્રીસીએ ચડી રહ્યા છે. તેમણે જ કહ્યું કે 'હું તો ગભરાઈ ગયો; આટલી આશા મેં નહોતી રાખી; અને હવે તો મારાથી અહીંથી ખસાય એવું નથી — આ વિદ્યાર્થીઓને છોડીને' માસિક અધલાખની આવકવાળી વકીલાત છોડ્યાનુ આ પરિણામ છે એમ સૌ કોઈ કહી રહ્યુ છે. શ્રીયુત દાસ પણ તે માનતા થયા છે. 'નાયક' નામના એક પત્રમાં આવેલુ એક 'કારટૂન' (રમૂજી ચિત્ર) બંગાળીઓની શ્રી દાસને વિષેની લાગણીનુ દ્યોતક છે. એ ચિત્રમાં ગાંધીજી રૂપી ગંગાને બંગાળમાં ઉતારતા ભગીરથ જેવા શ્રી દાસને ચીતર્યા છે.

કેટલા વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા તે વિષે તો 'નવજીવન'માં ખબર આવી ગયા છે. પ્રેસિડેન્સી કૉલેજના, સિબપુર એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના અને મેડિકલ કૉલેજના છોકરાઓ સિવાય બધી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે નીકળ્યા છે. ગાંધીજીને વિષે અમદાવાદમાં જે અફવા ઊડી હતી (કે તેઓ ગુજરાત કૉલેજનાં પગથિયાંને આડે લાંબા થઈ સૂતા છે) તે અહીં તો વિદ્યાર્થીઓએ સાચી પાડેલી જણાય છે. આમાં બંગવાસી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને સૌથી ઓછા દોષી કહી શકાય. તેઓએ જે સંજોગોમાં આ કહેવાતો સત્યાગ્રહ કર્યો તે સંજોગો જાણવા જેવા છે. શ્રી દાસને કૉલેજના આચાર્ય કહી ચૂકેલા હતા કે સાતમો જેટલા છોકરાની સહીવાળું વિનંતીપત્ર લાવે તો તેઓ કૉલેજને રાષ્ટ્રીય કરશે, એટલે કે તેનો યુનિવર્સિટી સાથેનો સંબંધ તોડશે. શ્રી દાસ હજાર સહીઓ લઈને ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું: 'એ સહીઓનો કાંઈ અર્થ નથી.' વિદ્યાર્થીઓ આ સહન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. તેમણે કૉલેજનાં પગથિયાં ઉપર અડંગા નાખ્યા! તેમ જ આચાર્યજીના ઘરના આંગણામાં જઈને સવારના આઠ વાગ્યાના સૂતા. રાત્રે દસ વાગ્યે આચાર્યજીનાં પત્નીની કરુણ વિનંતી તેમને માનવી પડી: 'બેટાઓ, તમે ઊઠો, ખાઓ. તમારે દેશનું કાર્ય કરવું છે, આમ ઉપવાસ કરીને શરીર પાડી નાખો એ ઠીક નથી. પાંચ દિવસની મુદત આચાર્યજીને આપો; જરા વિચારવાનો અવકાશ આપો.' શંકાયુક્ત સત્યાગ્રહનાં આ પગલાંઓને પહોંચી વળવાનો શ્રી દાસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેઓ સમજે છે કે આવું કરવામાં સૂક્ષ્મ હિંસા રહેલી છે. માત્ર એટલુ જ કે આ સૂક્ષ્મ 'હિંસા' બાદ કરીએ તો વિદ્યાર્થીઓ અતિશય આત્મનિગ્રહ બતાવી રહ્યા છે. એનો એક દાખલો આપું. સ્કૉટિશ ચર્ચ કૉલેજના આચાર્ય ડૉ. વાટ પોતાનાં બૂટ અડાડી એક વિદ્યાર્થીને ઓળંગી ગયા — લાત મારવા ખાતર બૂટ અડાડ્યાં હોય એમ

નથી લાગતું, પણ ચીડવવા ખાતર તો ખરાં જ, કારણ બીજો જવાનો રસ્તો તેમને માટે હતો — બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને ઓળંગી ગયા. પણ તેમણે શ્વાસ સરખોયે નથી કાઢ્યો. આમ પોતે આત્મનિગ્રહ કરીને બીજાને પણ આત્મનિગ્રહના પાઠ આપી રહ્યા છે.

સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર રોય જેવા હજી તટસ્થ રીતે આ રંગો જોઈ રહ્યા છે. તેમના જેવા સરલ હૃદયનાની પાસેથી હજી આશા રાખવી વ્યર્થ નથી કે તેઓ પોતાની કૉલેજ રાષ્ટ્રીય કરી બીજાને પણ માર્ગ બતાવશે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષકોમાંથી એકાદ બે પ્રોફેસરો સિવાય કોઈ નીકળ્યા નથી.

મિરઝાપુર સ્ક્વેરની વિરાટસભા

ગઈ રાત્રે મિરઝાપુર સ્ક્વેરમાં વિદ્યાર્થીઓની જે સભા થઈ તેનું વર્ણન આપ્યું જાય તેમ નથી. સ્ક્વેર (ચોગાન)નો વિસ્તાર જલિયાંવાલા બાગ જેટલો હશે; તેની તસુ જગ્યા પણ ખાલી રહી ન હતી. ચોગાનની બહાર લોકોનાં ધાડાં ઊભાં હતાં. ચારે બાજુનાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળનાં મકાનો સ્ત્રીપુરુષોની હારથી જાણે લચી જશે એમ લાગતું હતું. શાન્તિ સ્થાપન કરતાં પ્રથમ ઠીક સમય ગયો. પ્રમુખપદ તો શ્રી દાસને જ હોય. એક ટેબલ ઉપર ગાંધીજી અને ખુરશી ઉપર દાસ બેઠા હતા. ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે આરંભ કર્યો:

"મહાસભા શરૂ થઈ ત્યારે મારો જે અવાજ હતો તે અત્યારે નથી રહ્યો તે ખાતર હું દિલગીર છું. જેઓ મારો અવાજ ન સાંભળી શકે તેમણે તો મારા ભાષણના જેવા મળી શકે તેવા રિપોર્ટથી જ સંતોષ માનવો જોઈશે. આટલો અવાજ થાય છે તેથી હું દિલગીર છું, પણ શું કરીએ? આવી મેદની આગળ આપણે ભાષણો આપવા જેવાં કામ લેવાં છે તે આ પ્રકારનાં વિઘ્નો વચ્ચે જ લીધા વિના છૂટકો નથી.

"આજે આપણે પ્રસૂતિવેદનાનો અનુભવ લઈ રહ્યા છીએ. પ્રસૂતિ પહેલાં જે દુ:ખો — કષ્ટો પડે છે તે સૌનો આજે આપણે અનુભવ કરી રહ્યા છીએ. દેશની હાકલનો આટલો સુંદર જવાબ આપ્યા બદલ બંગાળના વિદ્યાર્થીઓને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેઓ જવાબ આપશે એ તો હું જાણતો જ હતો. પણ શ્રી દાસ તેમના અગ્રેસર થાય તેની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તેઓ અગ્રેસર થયા તે બદલ અને તમે તુરત તેમની પાછળ ચાલી નીકળ્યા તે બદલ તમને બન્નેને હું જેટલું અભિનંદન આપું તેટલું ઓછું છે. પણ શ્રી દાસના વિદ્યાર્થીઓના કાર્યનો આરંભ તો હવે થાય છે. તેમે

વિદ્યાલયો તજ્યાં છે એટલું જ બસ નથી; પાછા તેને બારણે ન ચડો તેની ખરી જરૂર છે. શ્રીયુત દાસ તમને બહાર કાઢીને બેસી શકે તેમ નથી. તમારે માટે તેમણે કાર્ય શોધવું પડશે; અને યોગ્યતા મેળવવાના આ કાળમાં, આત્મશુદ્ધિના કાળમાં તમને તેમણે શુભ પ્રવૃત્તિમાં પરોવાયલા રાખવા પડશે."

[આટલું બોલ્યા પછી અવાજ ભારે થવા માંડ્યો. કેટલોક કાળ અશાંતિ રહી. ગાંધીજીનો અવાજ પણ કાંઈ પડેલો લાગ્યો. શ્રી બિપિનચંદ્ર પાલે પોતાના મોટા અવાજે શાંતિ માટે વિનંતી કર્યા પછી પાછી શાંતિ પથરાઈ. ત્યાર પછી ગાંધીજીનો અવાજ ક્રમે ક્રમે એટલો તો પ્રફુલ્લિત થતો ગયો કે તે તો ત્રીસે ત્રીસ હજાર જેટલા શ્રોતાઓ સાંભળી શક્યા હશે એમ લાગે છે.]

"ત્યાર પછી શ્રી દાસે અને તમારે મળીને એવા ઉપાયો યોજવા જોઈશે, કે જેથી આરંભેલું કાર્ય યોગ્ય રીતે આરોપી શકાય, જેથી તમારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કેવળ સ્વરાજ મેળવવાને માટે જ થાય, અને કોઈ પણ દિશામાં મિથ્યા વ્યય થાય નહીં.

અધ્યાપકગણ અને શિક્ષિતવર્ગ પ્રત્યે

"જ્યારે વિદ્યાર્થીઓએ આવો ઉમંગભર્યો જવાબ આપ્યો છે, ત્યારે અધ્યાપકો, ટ્રસ્ટીઓ, ચાલકો, માલિકોએ — ટૂંકામાં શિક્ષિતવર્ગે, જે જવાબ આપવો જોઈતો હતો તે નથી આપ્યો તેથી મને પારાવાર દુઃખ થાય છે. આ કહું છું ત્યારે હું તેમના ઉપર અથવા તેમના દેશપ્રેમ ઉપર આક્ષેપ કરવા માગતો નથી. મને લાગે છે કે તેઓના મનમાં સ્પષ્ટ ભાસે છે કે વિદ્યાર્થીઓએ ભૂલ કરી છે, શ્રી દાસે ભૂલ કરી છે. તેઓ માને છે કે દેશની આગળ અસહકાર મૂકવામાં મેં પણ ગંભીર ભૂલ કરી છે. અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓને શાળાપાઠશાળાઓ તજવાનો ઉપદેશ આપવામાં તો મારી ભયંકર ભૂલ થઈ છે. પણ મને જે કાંઈ અનુભવો થયા છે, મેં જે કાંઈ વાંચ્યું છે અને સાંભળ્યું છે, તે છતાં પણ હું આપણા સૌ નેતાઓ અને મોટેરાઓને કહી શકું એમ છું કે જો આપણે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણેનું સ્વરાજ જોઈતું હોય, જો હિંદુસ્તાનને ખોયેલું માન પાછું મેળવવું હોય, અને ઇસ્લામ જે માન ખોવા બેઠું છે તેને જવા ન દેવું હોય, તો સરકારને આપણે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહેવું જોઈશે કે તેને આપણા તરફથી કશી મદદ મળશે નહીં, તેમ આપણે તેની મદદ લઈશું નહીં. તેના ઉપર આપણને તલભાર વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તમે કહેશો કે મને એકલાને જ નથી રહ્યો, કારણ તમને તો અશ્રદ્ધા છે કે આવી વાત હું કરતો જ આવ્યો છું. મૅક્સમૂલરે પોતાના એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે — એક સંસ્કૃત કહેવતનું ભાષાન્તર કરીને — કે સત્ય જ્યાં સુધી આમાંને ઠગી ન જાય ત્યાં સુધી તે ફરી ફરીને કહ્યાં જ કરવું જોઈએ. એટલે જ હું

ઉપરની વાત વિદ્યાર્થીઓના અને મોટેરાઓના મનમાં ઠસાવી ન શકું ત્યાં સુધી ફરીફરીને કહ્યા જ કરવાનો. એટલે આજે મેં અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે તે અહીં પણ કહેવા આવ્યો છું કે હિંદુસ્તાનને પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી નહીં મળે ત્યાં સુધી તેણે અસહકારની હાકને બરોબર જવાબ આપ્યો નહીં ગણાય

અસહકાર આપણા હાડમાં છે

"મારા અંતરને સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે અસહકાર સિવાય બીજી કોઈ રીતે આ સરકાર સામે લડાઈ થઈ શકે એમ નથી. પ્રત્યેક હિંદી પોતાના હાડમાં અસહકાર લઈને જન્મ્યો છે અને હિંદુસ્તાનના લાખો માણસોને અસહકાર કેમ ગળે ઊતરી ગયો છે એ જાણવું હોય તો હું કહીશ કે તેનું કારણ એ પ્રવૃત્તિનો હું પ્રણેતા છું એ નથી, તેનું કારણ તો એ જ છે કે અસહકાર આપણામાં જન્મથી છે દરેક ધર્મમાં તે અંતર્ગત છે—પછી તે હિંદુ ધર્મ હો કે ઇસ્લામ હો. અને આ જ કારણે આપણી શક્તિ પૂરતી ન હોવા છતાં, આપણે નિરાધાર છીએ એમ લાગતા છતાં પણ એ અસહકારે આપણને આપણી દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગતા કીધા છે તેના વડે જ આપણે શ્રદ્ધા, આશા અને બળ મેળવી રહ્યા છીએ શિક્ષિતવર્ગે હજી કાંઈ જવાબ નથી દીધો તેનું કારણ તેઓ શ્રદ્ધાહીન છે, અને સામાન્યવર્ગમાં આવેલી ધર્મજાગૃતિનું નામ પણ તેમનામાં નથી પાશ્ચાત્ય સુધારો તેમની રગેરગમાં ભરેલો છે—આધુનિક સુધારો કહું તો તે વધારે ઠીક છે, જોકે મેં તો બંને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય તરીકે વાપર્યા છે હું પશ્ચિમનો તિરસ્કાર કરતો નથી પશ્ચિમની પાસેથી હું ઘણુંયે શીખ્યો છું, તેને માટે તેનો આભારી છું

"આધુનિક સુધારાએ મને જો કોઈ વસ્તુ ખાસ શીખવી હોય તો તે એ છે કે તેનાથી બાર ગાઉ દૂર ભાગતા રહેવું આધુનિક સુધારો શી વસ્તુ છે? તેનો અર્થ પાર્થિવ પૂજા, પશુપૂજા પદે પદે પાર્થિવ સુધારાની પૂજા તેમાં ન રહી હોય તો તેમાં બીજું કશું નથી એમ ખચીત માનજો મને સામાન્યવર્ગના મનની ખબર ન હોત તો આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવામાં મારી ભૂલ થાત વીસ વર્ષ સુધી આધુનિક પ્રવૃત્તિથી ખદબદી રહેલા એક દેશમાં—દક્ષિણ આફ્રિકામાં—હું રહ્યો છું તે દેશે આધુનિક તેટલી સઘળી વાતો ગ્રહણ કરી છે, અને આજે તે પ્રવૃત્તિથી તરબોળ રહેલો છે ત્યાં મેં દુનિયામાં શૂરવીરમાં શૂરવીર પુરુષો જોયા છે છતાં મારે શિક્ષિતવર્ગને કહેવું જોઈએ કે આધુનિક સુધારાને શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રચલિત થતો જોઈ આવ્યા છતાં હું એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે હિંદુસ્તાનને તો પ્રભુ આધુનિક સુધારાની બલાથી મુક્ત જ રાખે તો સારું

"આ પાઠ હું આજે નહીં પણ ૧૯૦૮માં શીખેલો; અને એ જ પાઠ હું અહીં આવ્યો ત્યારથી શાંતિથી પણ દઢતાથી દેશને ભણાવી રહ્યો છું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે મારા અડગ વિશ્વાસને લીધે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરળતા વિષે મારા વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં પણ હું મારી શાંતિ અને આશા જાળવી શકયો છું. આપણી તો હજી પારેરામાં પહેલી પૂણી છે. આ વિરોધ અને વિખવાદ ડગલે ડગલે આપણને હેરાન કરશે; પણ મારા જેવો જાગ્રત, પ્રજ્વલિત વિશ્વાસ રાખશો તો લડાઈ કદી હારવાના નથી એમ નિશ્ચે માનજો. આધુનિક સુધારા ઉપર ઊછરેલા તમે લોકો આગળ પણ હું કહેતાં શરમાતો નથી કે આ ધર્મયુદ્ધ છે; હું કહેતાં શરમાતો નથી કે આપણી રાજકીય દષ્ટિ પલટાવી નાખવાનો આ એક મહાપ્રયાસ છે; આપણાં રાજકાજને ધર્મમય બનાવવાનો મહાપ્રયાસ છે. અને જેમ આમાં આપણે પ્રગતિ કરતા થશું તેમ આપણે આપણા ઉદ્દેશ તરફ પણ વધારે પ્રગતિ કરી હશે.

"હિન્દુસ્તાનનો સામાન્યવર્ગ આજે ચાલતા બ્રિટિશ રાજ્યથી કંટાળેલો છે એમ હું માનું છું; માટે જ મેં કહેવાની હિંમત ધરી છે કે સ્વરાજ એક વર્ષની અંદર મેળવી શકાય. અત્યારે મારામાં જે વિશ્વાસની જ્યોત જળી રહી છે તેટલી કયારેયે બળતી ન હતી. તમે મારી આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રભુ કરે ને શૌકતઅલી, મહમદઅલી અને હું સ્વરાજની ધજા એક વર્ષની અંદર રોપાયેલી જોવાને જીવતા રહીએ. પણ ઈશ્વરની મરજી એવી હોય કે મારા શરીરની ભસ્મ આઠ મહિના પૂરા થાય તે પહેલાં ગંગાજળમાં ડુબાડવી પડે, તોયે હું એટલી ખાતરી આપું છું કે એવા જ વિશ્વાસથી મરીશ કે આ વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં સ્વરાજ તમે મેળવ્યું હશે.

આપણી સમજમાં ફેર થવો જોઈએ

"આને તમે જેટલું દુષ્કર સમજો છો તેટલું તે કઠણ નથી. માત્ર આપણી સમજ જ ફેરવાવી જોઈએ. આપણે માની રહ્યા છીએ કે ધારાસભા હોલમાં આપણને સ્વરાજના પાઠો મળશે. એ જ તો મુશ્કેલી છે. આપણે માની રહ્યા છીએ કે આજે જે કેળવણી આપણે મેળવી રહ્યા છીએ તેવી કેળવણીના સોળ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી નીકળ્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી. એમાં જ તો મોટી મારામારી છે. પણ એમાંની એકેય વસ્તુની આપણને જરૂર નથી. આપણને માત્ર બળ, હિંમત અને શ્રદ્ધા જોઈએ; અને સામાન્ય-

વર્ગની પાસે આ બધુ છે એમ મને પ્રતીતિ છે. માટે જ હુ માનુ છુ કે સ્વરાજ આ વર્ગની અદર મેળવી શકાય એમ છે

મહાસભાની હાકલનો શો અર્થ છે?

"મહાસભાની હાકલનો એ અર્થ છે કે તમારી સામે, મારી સામે અને દેશના આખા શિક્ષિતવર્ગની સામે — જે વર્ગ હિન્દના કરોડો લોકો, કારીગરો અને ખેડુતો આગળ મહાસમુદ્રના એક ટીપા બરાબર છે તેની સામે — એક કસોટી મુકાયેલી છે અને હું કહુ છુ તે ખચીત માનજો કે મહાસભા તો હિંદુસ્તાનને તમારાથી છૂટુ પાડશે, અને ઉદ્ધત હાથોમાથી સ્વતત્રતા લઈ તેનો વાવટો રોપશે અને તેમ કરવામા તમારી મદદ હશે તો તો ઠીક છે, અને મદદ વિના ચલાવવુ પડશે તો તે પણ ચલાવી લેશે આખુ હિન્દુસ્તાન શિક્ષિત હિન્દમા જ નથી આવી જતુ આખુ શિક્ષિત હિન્દ અશ્રદ્ધાળુ રહી આશા, હિંમત અને બળ વિના બાકીના હિન્દથી અલગ રહેશે તોપણ હિન્દની આશા ટકી રહેશે એ વિશ્વાસ મને ટકાવી રહ્યો છે અને મારી આશા છે કે બગાળના વિદ્યાર્થીઓ જો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળશે, તો અધ્યાપકો, ટ્રસ્ટીઓ અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ તેમની હાક સાભળશે, અને તેમની નિરાશાની શિશિર બદલી તમે આશાની વસત ઉત્પન્ન કરી શકશો.

"પણ હુ તમને બગાળના યુવકોને જે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છો તે નિશ્ચયને ગમે તેમ થાય તોપણ વળગી રહેવાનુ કહુ છુ. શ્રી દાસ પોતાના વચનને વળગી રહેનાના છે એમા મને શકા જ નથી તેમને ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાનુ વચન મળી ચૂક્યુ છે અને ૧૦,૦૦૦ વાર્ષિક મળવાની વકી છે કેટલાક મારવાડીઓ — કલકત્તામા વસતા મારવાડીઓ — પાસેથી પણ તેમને વચનો મળ્યા છે અને પૈસાની મદદના બીજા ઘણાયે વચનો મળવાની વકી છે પણ પૈસા મેળવવા એ તો એક સામાન્ય મુશ્કેલી છે તેમને કોલેજોને માટે મકાન શોધવા પડશે, વધારે સારા અધ્યાપકો શોધવા પડશે

ચાલુ ધોરણને ભૂલી જાઓ

"હું તમને વીનવીને કહુ છુ કે તમે જૂના ધોરણને ભૂલી જાઓ જેમ આપણે જે સ્વરાજ મેળવવા માગીએ છીએ તે પણ આજની રાજપ્રથાની હલકી નકલ હોય એવુ આપણે નથી ઇચ્છતા, તેમ આપણી શિક્ષણપ્રથા પણ ચાલુ ધોરણની હલકી નકલ નહી હોય તમે એ આશા ન રાખશો કે ઇંટ કે પથ્થરના મકાનો, બાકડાઓ અને ખુરશીઓ તમારામા ચેતન પૂરશે તમે કેવળ ચારિત્ર શોધજો, તમે તમારા અધ્યાપકો અને તમારા શિક્ષકોના નિર્મળ

ચારિત્રથી ચેતન મેળવવાની આશા રાખજો, તમને જરૂરનુ પ્રેરકબળ તમારા પોતાના અંતરમાથી, પોતાના આત્મનિશ્ચયમાથી જ મેળવજો, અને હું તમને વચન આપુ છુ કે પછી તમને નિરાશ થવાનુ કારણ નહી રહે પણ જો તમે એમ માનતા હશો કે શ્રી દાસ તમને આલેશાન મકાનો આપવાના છે, તમને સુખશાન્તિ અને એશઆરામીમા રાખવાના છે, તો તમે છેક નિરાશ થશો

નવો સંદેશ

"પણ આજે તો હુ તમને એક નવો સંદેશ દેવા આવ્યો છુ, વધારે સરસ સંદેશ દેવા આવ્યો છુ જો તમે એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ મેળવવાનો આગ્રહ રાખતા હો, જો તમારે એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ જોઈતુ હોય, તો તે મેળવવાનો માર્ગ હુ તમને જે સલાહ આપવા ધારુ છુ તે સલાહ સ્વીકારીને વધારે ચોખ્ખો અને સુગમ કરવાનુ હુ તમને કહુ છુ સ્વરાજ પ્રાપ્તિને માટે જેણે પોતાના જીવન નિવેદિત કર્યા છે તેમનો માર્ગ વધારે સહેલો અને સુગમ કરવાનુ હુ તમને કહુ છુ

"તમે માનતા હો કે શાળાપાઠશાળાઓ હાલ ચાલે છે તેમ જ ચાલુ રાખવાથી સ્વરાજ મળી શકવાનુ છે તો તમે ભારે ભૂલ ખાઓ છો કોઈ પણ દેશને કષ્ટો ખમ્યા વિના અને ભોગ આપ્યા વિના સ્વતંત્રતા નથી મળી, નવો જન્મ પ્રાપ્ત નથી થયો અને ભોગ યા તો ત્યાગનો અર્થ શો? અંગ્રેજીમા 'Sacrifice' શબ્દ પવિત્ર કરવુ એ ધાતુમાથી આવેલો છે અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિની ક્રિયા છે અને આ મશુદ્ધિની ખાતર ચાલુ કાર્યવ્યવહાર તજવા પડે તોપણ તે જરૂરનુ છે હુ બંગાળને જાણતો હોઉ તો મને લાગે છે કે તમે તે કર્તવ્ય તજશો નહી અને મને યોગ્ય જવાબ આપશો.

રેંટિયો લો

"આપણા શિક્ષણમા બે ભારે ખામીઓ છે આપણો શિક્ષણક્રમ ઘડનારાઓએ શરીર અને આત્માના શિક્ષણની અવગણના કરી અસહકાર કરવામાથી જ તમને આત્માનુ શિક્ષણ મળી રહે છે,— કારણ પાપનો સંપર્ક તજવો એ જ અસહકારનો અર્થ છે જો આ સંપર્ક આપણે ખરા દિલથી વિચારપૂર્વક તજીએ તો આપણે ઈશ્વરાભિમુખ થઈને ચાલીએ છીએ આટલુ થયુ એટલે આત્માનુ શિક્ષણ શરૂ થાય છે યા તો પૂરુ થાય છે પણ આપણા શરીરના શિક્ષણની અવગણના થઈ છે, અને હિન્દ રેંટિયો તજીને અને વાધરી ખાતર બેસ મારીને ગુલામ થઈ બેઠું છે તેથી હું તમો બંગાળી યુવકોની આગળ રેંટિયો મૂકતા અચકાતો નથી અને આ આત્મશુદ્ધિના એક વર્ષ દરમિયાન રેંટિયો શીખવો અને જેટલુ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેટલુ

સૂતર ઉત્પન્ન કરવું એ જ તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ અને મુખ્ય કામ થઈ પડે એમ હું ઇચ્છું છું. તમારી સામાન્ય કેળવણી સ્વરાજ સ્થપાયા પછી શરૂ કરજો. આજે બંગાળનો દરેક યુવક અને યુવતી પોતાનો સઘળો સમય અને શક્તિ કાંતવા પ્રીત્યર્થે જ આપો એમ માગું છું."

૨

"તમારામાંથી જેઓને ઇંગ્લંડની માહિતી છે તેમને હું ત્યાંની લડાઈના દિવસોની સ્થિતિ યાદ દેવડાવું છું. તે વેળાએ ત્યાંના એકેએક બાળકે અને એકેએક બાળકીએ પોતાનો નિયમિત અભ્યાસ બંધ કરી લડાઈને લગતું કંઈ ને કંઈ કામ ઉપાડી લીધું હતું. નાની વયનાં બાળકોને પણ કામે લગાડવામાં આવેલાં. માબાપોની ઇચ્છા ઉપરવટ થઈને પણ લડાઈના મેદાન પર ઝૂઝવાનો પ્રસંગ જ્યારે ખેડાના નવજુવાનો આગળ મૂક્યો ત્યારે મારી પ્રવૃત્તિથી સરકારની આંખ ફરતી. એ જ સરકાર આજે મને કાચી વયનાં બાળકોને માબાપો સામે ઉશ્કેરવાનો દોષ દઈ રહી છે. મારું તમને એટલું જ કહેવું છે કે તમારું અંતર તમને આજની લડતમાં કેવળ યાહોમ કરવા જ પ્રેરતું હોય, તો આજે તમે બીજું બધું કામ બંધ કરી તમારો બધો સમય અને શક્તિ એક વરસને માટે સ્વરાજ મેળવવા પાછળ આપો. સૌ પહેલો તો તમે રેંટિયો કાંતતાં શીખી લઈ સૂતર પેદા કરતા થઈ જાઓ. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનનાં તમામ પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળક કાંતતાં નહીં થઈ જાય ત્યાં સુધી વિદેશી કાપડ અને વિદેશી વસ્તુઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર અસંભવિત છે. શાબ્દિક સૂતરના તાંતણા તો મહાસભાએ પાંત્રીસ વરસ કાઢ્યા. એથી ભૂખ્યાં-સંતાખાયાં નહીં તેમ નાગાં ઢંકાયાં નહીં. આજે એ કાર્યનો ખરો માર્ગ આપણને લાધ્યો છે. માટે જ બંગાળી ભાઈબહેનોને ચરણે દેશોદ્ધારની આ નવી તક હું અર્પણ કરી રહ્યો છું એ ઉપાયથી વિદેશી કાપડનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર સાધીને લૅંકેશાયર તરફથી આમની સભામાં બેસનારા પંચાવન સભાસદોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે નિષ્ફળ કરી મૂકીશું. એથી હિન્દ ઉપર લોભની દૃષ્ટિ નાખનાર જાપાનને પણ આપણે અટકાવીશું. મહાસભાએ આપણને કહ્યું છે તેમ હિન્દ પોતાના અન્નવસ્ત્રની બાબતમાં સ્વતંત્ર નહીં બને ત્યાં સુધી તેની આર્થિક સ્વતંત્રતાની આશા વ્યર્થ છે. હિન્દુસ્તાન જેવો અફાટ દેશ પારકે આધારે નભ્યાં કરીને સ્વાધીન બની જ કેમ શકે? કંપનીના કાળનો ઇતિહાસ યાદ કરો, અને જુલમથી કાયર થઈ આપણે સ્વધર્મ ભૂલ્યા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આજે જ આરંભો. આજે સૂતર કાંતીને હિન્દની આર્થિક સ્વતંત્રતા ઘેર કરો.

"જો તમે એક વરસની અંદર સ્વરાજ સ્થાપવા માગતા હો, તો જેને આજથી તેર વરસ ઉપર આ મંત્રની સ્ફુરણા થઈ, ત્યાર પછી તે ઉપર બાંધેલા સિદ્ધાન્તોમાંથી મેળવેલી શ્રદ્ધામાંથી જેને આજ સુધી કોઈ ડગાવી શક્યું નથી, અને જે એ દિશાએ આટલાં વરસો દરમિયાન એની શ્રદ્ધાને વધારે દૃઢ કરવામાં જ પરિણમેલા અનેક પ્રયોગો કરી ચૂક્યો છે, તેની સલાહ માનજો. હિન્દની આર્થિક દશાનો જેમજેમ હું અભ્યાસ કરતો ગયો, મિલોના સંચાલકો જોડે જેટજેટલી મેં વાતો કરી, તેમ તેમ મારી વધુ ને વધુ જ ખાતરી થતી ગઈ છે કે ઘેર ઘેર રેંટિયો ચાલુ કર્યા વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી. કોઈ પણ મિલવાળાને જઈને પૂછો; તે કહેશે કે મિલોમાંથી જ હિન્દ પોતાને જોઈતું બધું કાપડ મેળવવા માગે તો તેટલું બધુંય કાપડ આપે એટલી મિલો કાઢવાને પચાસ વરસ જોઈએ. આમાં હું એટલું ઉમેરું છું કે જે હજારો વણકરો આજે દેશમાં હાથવણાટનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને દેશી મિલો સૂતર પૂરું પાડી શકતી ન હોવાથી તેઓ વિલાયતી સૂતર વાપરી રહ્યા છે. ફરીફરીને હું આખા બંગાળના નવજુવાનોને આ ભુલાઈ ગયેલી કળાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી હિન્દની પરાધીનતાની બેડીઓ તોડવા વીનવું છું.

હિન્દી ભાષા શીખો

"બીજી પણ એક સૂચના મેં કરી છે. આપણી શાળાકૉલેજમાં આટલા દિવસ ખરા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન એક રાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણ પણ આપણે આપ્યું નથી. અત્યારે દેશના એક પ્રાંતના નવજુવાનોને બીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું વસમી વાત થઈ પડે છે. માટે મારી બીજી સલાહ એ છે કે કાંતવામાંથી જે કંઈ વખત તમે ફાજલ પાડો તેનો ઉપયોગ હિન્દી શીખી લેવામાં કરો. મારી તો ખાતરી છે કે ચાલાક, નમ્ર, મહેનતુ અને દેશદાઝવાળો હરકોઈ નવજુવાન આ બન્ને વસ્તુ બે મહિનામાં શીખી લઈ શકે.

ગામડાંઓની સેવા

"આટલી તૈયારી કર્યા પછી તમે મદ્રાસ ઇલાકા સિવાય હરકોઈ પ્રાંતનાં ગામડાંઓમાં સેવાર્થે નીકળવા લાયક બનશો અને પ્રજાની જોડે અંતર ખોલીને વાત કરી શકશો. ૨૭ કરોડ પ્રજા હિંદુસ્તાની સમજે છે. બીજી એકે ભાષા તે એટલી નથી જાણતી. તમારે એમનાં હૈયાં હાથ કરવાં હોય તો તમારે હિંદી શીખી જ લેવી રહી. આટલું કરવા તૈયાર થશો તો મારું વચન છે કે આટલા દિવસની હિંમત અને શક્તિની ખામીનો એક વરસમાં તમે ખંગ વાળી દીધો હશે.

"સરકારી નોકરી નહીં મળે એ ફ્રાસકો પડતાં જ હતાશ થઈ પડતા હજારો અલ્પપ્રાણ વિદ્યાર્થીઓને હું જાણું છું. જો આ સરકારને સુધારવા

અને નહી તો ફિટાડવા તમે સંકલ્પ કર્યો હોય તો સરકારી નોકરીનો તમારી આગળ સવાલ જ કેમ ઊભો થઈ શકે ? જો તમે આજીવિકા માટે સરકારની સામુ ન જ જોવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો પછી અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનનુ તમારે શુ પ્રયોજન રહ્યુ ? સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી ભાષાનુ મહત્ત્વ હુ નથી ઘટાડવા માગતો અંગ્રેજી ગ્રંથોમા સમાયેલ ભારે વિભૂતિઓનો આંક પણ હુ ઓછો નથી આંકતો હુ તો એટલુ જ ઠસાવવા માગુ છુ કે સમસ્ત પ્રજાવર્ગ ઉપર અંગ્રેજીને આપણે નાહકની લાદી છે સ્વરાજની દૃષ્ટિએ તો અંગ્રેજી ભાષાને બહુ જ ગૌણ સ્થાન છે સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત મેળવવા સારુ કોઈએ અંગ્રેજી શબ્દોનો ભંડોળ વધારવાની જરૂર નથી અને તેથી જ ગુજરાતના નવજુવાનોને મે અંગ્રેજી કેળવણી નવ કે બાર મહિનાને સારુ સાવ મુલતવી રાખી કાંતવાની સલાહ આપી છે

"આટલુ શીખીને તેઓ પોતાની જાતને દેશની સેનામા અર્પણ કરવાને લાયક બનશે હિંદના સાડા સાત લાખ ગામડાઓ માટે જ્યા સુધી આવા સેવકોનુ સૈન્ય આપણે તૈયાર ન કરીએ ત્યા સુધી મહાસભાના નવા બંધારણથી આપણે લાભ ઉઠાવ્યો ન કહેવાય ગામેગામ મહાસભાની એમદ સમિતિ સ્થપાયેલી આપણે જોવા માગતા હોઈએ તો નવજુવાનોએ આ કામ ઉપાડી લેવુ જ રહ્યુ બંગાળના તેમ જ આખા હિંદના વિદ્યાર્થીવર્ગને સારુ આ સેવાની તક એક અપૂર્વ પર્વણી છે મારુ હૃદય તો સાક્ષી જ પૂરે છે કે આવી શ્રદ્ધાથી જો તમે એકેએક જણ આ સેવાના ક્ષેત્રમા દાખલ થશો તો એક વરસને અંતે આ પગલાને પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી યાદ કરવાનો વખત તમને નથી જ આવવાનો ઊલટ તે દિવસે તો તમારા હૈયા હરખથી ફૂલ્યા નહીં સમાતા હોય, કારણ સ્વરાજ સ્થાપીને તમે હિંદનુ નાક રાખ્યુ હશે, ઇસ્લામની ઇજ્જત બચાવી હશે, આપણા રાષ્ટ્રને ઊંચે મસ્તકે દુનિયાભરમા ફરવાનુ અધિકારી કર્યુ હશે ઈશ્વર તમને — બંગાળના યુવકો તેમ જ યુવતીઓને — આપભોગ અને આત્મશુદ્ધિના આ પવિત્ર વરસમાથી વિજયવંત પણે પસાર થવાને અખૂટ ધૈર્ય, આશા અને શ્રદ્ધા આપો

મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓને

ગાંધીજી બોલી રહ્યા પછી દાક્તરી અભ્યાસવાળા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને થોડુ બોલવાની તેમને ફરી વિનતી કરવામા આવી એટલે તેઓ ફરી બોલવા ઊભા થયા

"એક વસ્તુને મે જાણી જોઈને છોડી દીધી મારા ખ્યાલ બહાર નહોતી, પણ કાંતવાની તેમ જ હિંદીની વાત કરવામાં મારે તમારો એટલો

બધો વખત લેવો પડ્યો કે મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ વિષે કહેતાં હું જાણીજોઈને જ રહી ગયો. સામાન્ય શાળાકૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓને જે લાગુ પડે છે તે ખરું જોતાં મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓને તો કંઈક વધુ જ લાગુ પડે છે. તેઓ હિન્દના ઘા રૂઝવનારા છે; જે રોગોથી દેશ દુઃખિત છે તેને મટાડનારા છે. પંજાબના ઉપર પડ્યો તેના કરતાં મોટો ઘા હિન્દના શરીર ઉપર હું અત્યારે જોતો નથી. જે પરાધીનતા, દીનતા અને નાદારીના રોગમાં પ્રજા અત્યારે તરફડી રહી છે તેના કરતાં વધુ ભયંકર બીજો રોગ હિન્દને વળગેલો હું જાણતો નથી. જો મેડિકલ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ભાવિ ધંધાને વફાદાર નીવડવા માગતા હોય તો તેઓ આ અવસરે હિન્દનું અપમાન ધોવા, હિન્દની નાદારી ટાળવા, નાગાંને ઢાંકવા અને દુઃખિયાંને દિલાસો આપવા આગળ આવતાં બિલકુલ આંચકો ખાશે નહીં. ગમે તેટલા ભણેલા–કેળવાયેલા, ગમે તેટલા સમૃદ્ધ હિન્દીને માટે હિન્દને પીડી રહેલા આ રોગને મટાડવાના કરતાં વધારે ઊંચું બીજું કાર્ય અત્યારે હોઈ શકે નહીં. તેથી સોળ વરસની ઉપરની વયના એકેએક મેડિકલ વિદ્યાર્થીને એક ક્ષણની પણ રાહ જોયા વિના તેમની શાળાકૉલેજો છોડવાનું કહેતાં હું અચકાતો નથી. મારી સલાહ માનવા ન માનવાને તમે મુખત્યાર છો જ. તમારો અભ્યાસ ન જ અટકવા દેવાના તમે આગ્રહી હો તો નવી રાષ્ટ્રીય શાળાકૉલેજો ખોલવાને પણ તમે સ્વતંત્ર છો. પણ યાદ રાખજો કે જ્યાં સુધી તમે તમારો આખો સમય આજની સ્વરાજની લડતમાં અર્પણ કરી પ્રજાનું કાર્ય સહેલું નહીં કરી મૂકો ત્યાં સુધી આજની આ પ્રજાકીય લડતમાં નવજુવાનો તરીકેના સૌથી અગત્યના હિસ્સામાં તમે તમારો પૂરેપૂરો ફાળો આપ્યો નહીં કહેવાય.

'ભાષણો કરતાં થાક્યો છું'

"તમારા મનમાં હજુયે કંઈ શંકાઓના નિર્ણય કરાવવા બાકી રહેલા હોય તો હું તેના જવાબો આપવા તૈયાર છું, જોકે મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જવાબો દેતાં દેતાં અને ભાષણો કરતાં હવે તો હું થાક્યો છું. હવે તો હું મારાથી બને તો મૌન રાખી તમારા પોતાના ઉદ્યમ અને તમારા પોતાના અંતઃકરણ ઉપર આ સવાલ છોડવાનું વધારે પસંદ કરું. આજે જ 'નવજીવન'ના એક ચર્ચાપત્રીએ મને સવાલ કર્યો છે કે "જો તમે અંતઃકરણને સૌથી ઉપર ગણો છો તો શા માટે અમારી જોડે આટલી બધી દલીલો કર્યા કરો છો? અમને અમારા અંતરના બળ ઉપર છૂટા કેમ નથી મૂકી દેતા?" એક દૃષ્ટિએ આ ટોણો ઠીક હતો એમ મારે કહેવું જોઈએ. પણ હું જાણું છું કે મારા અંતરમાં જે અનલ પ્રગટી રહ્યો છે ને જે તમારી પાસે ઉઘાડો

ન કરી બતાવું તો મારા પોતા તરફનું કર્તવ્ય ચૂકું, આથી જ હિન્દના એકથી બીજા છેડા સુધી ઘૂમતો રહીને હું તમને આશા તથા ધૈર્યનો સંદેશ આપી રહ્યો છું. નવરો પડું તો તો તમે મને કાતતો અને હિન્દુસ્તાની ચોપડીઓના પાના ફેરવતો જ જુઓ. હું હિન્દુસ્તાની જાણું છું પણ તેની ત્રુટીઓથી હું તેટલો જ વાકેફ છું. અંગ્રેજીના જેટલી પ્રવીણતા હિન્દુસ્તાનીમાં હું નથી ધરાવતો એથી મને કેટલી અડચણ થાય છે તે હું જ જાણું છું.

"બંગાળના નવજુવાનો, તમારી બધી શંકાકુશંકાઓને બંગાળના ઉપસાગરમાં ડુબાવી દો અને એ- એવી અસીમ આશાથી ઊભા થાઓ કે જેને નિરાશાનું કોઈ ક્ષિતિજ મર્યાદિત કરી શકે નહીં."

ગાંધીજીનું ભાષણ ઉપર પૂરું આપી દેવામાં આવ્યું છે. એ પ્રસંગે મૌ. મહમદઅલીનું ભાષણ પણ બહુ અગત્યનું હતું. ખાસ કરીને તેમનો કર્નલ વેજવૂડના કેટલાક આક્ષેપોને જવાબ. કર્નલ વેજવૂડે 'નેશન' પત્રમાં લખેલા ગાંધીજી ઉપરના એક લેખમાં મૌ. શૌકતઅલીને વિષે લખ્યું છે કે તેમની અહિંસાવૃત્તિ માત્ર ઉપરઉપરની છે. તેને જવાબ આપતાં મૌ. મહમદઅલીએ જણાવ્યું કે, "અમે અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ સ્વીકાર્યો છે, કારણ તે કાર્યક્રમથી કાર્ય વધારે જલદીથી આરોપી શકાય એમ અમને લાગ્યું છે. આપણે હિંસાત્મક યુદ્ધને માટે બૉમ્બમગદૂરો બનાવવા બેસીએ તો કેટલાં વર્ષ તૈયારીમાં લાગે તેની કલ્પના નથી, જ્યારે આ કાર્યક્રમથી — શાન્તિના કાર્યક્રમથી એક વર્ષમાં સ્વરાજ લેવાની આપણે આશા રાખીએ છીએ." કાંતવાનું કામ કરવા વિષે બોલતાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું: "જેમ આપણી અનેક વર્ષોની ગુલામીની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી તેમ જ આપણી સ્વતંત્રતા પણ એવી જલદી પ્રાપ્ત થશે કે તેની સરખામણી પણ નહીં કરી શકાય. વગરઢીલે સ્વતંત્રતા ઘેર કરાય તે માટે ગાંધીજી એક વર્ષને માટે તમને સૌને પુસ્તકો પડતાં મૂકી રેંટિયો લેવાનું કહે છે. એ રેંટિયાના તાંતણાથી તમે આર્થિક પરતંત્રતાના તાંતણા તોડી શકશો. તમે તમારા દિલને પૂછી જુઓ કે તમારી સ્વતંત્રતા માટે કોઈ તમને શેક્સપિયર વાચવાનું કહે છે? જો તેમ કહેતું હોય તો તેમ કરો. પણ જો તેમ વાચ્યા કરવાથી મૅંચેસ્ટરનો આપણી ઉપરનો કબજો વધતો જાય એમ લાગે તો શેક્સપિયરના અભ્યાસ ઉપર પૂળો મૂકો."

આ પછી બીજાં ભાષણો શ્રી દાસ, પાલ, જિતેન્દ્રલાલ બૅનરજીનાં થયાં હતાં, તેમાં હું વાચકને નથી ઉતારવા ઇચ્છતો. માત્ર શ્રી દાસને ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા મોકલવાનો પત્ર લખતાં બાબુ ગોપાલચન્દ્ર સિંહે તેમને લખેલા પત્રમાંનો છેલ્લો ફકરો અહીં ઉતારું છું: "વિદ્યાર્થીઓએ સારું કર્યું

હોય કે માઠું કર્યું હોય, કાર્યમાં જે અદમ્ય ઉત્સાહથી તેઓ અગ્રેસર થયા છે તે અદમ્ય ઉત્સાહને સુપંથે વાળવાને માટે પ્રજાએ — ધની, નિર્ધન, પંડિત, મૂર્ખ, સૌએ — જીવતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેઓ નહીં કરે તેઓની ઉપર તે ન કર્યા બદલ આળ રહી જશે એવી મારી ખાતરી છે. આ ખાતરીને લીધે મેં જે કાંઈ આપવાનું હતું તે આપ્યું છે." બાબુ રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય, સર પ્રફુલ્લચન્દ્ર રૉય અને બીજા વિદ્વાન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જેઓ આજે આ હિલચાલની વિરુદ્ધ થઈ રહ્યા છે તેઓ ઉપરના પત્રમાંની વાતની અવગણના કરે છે.

આ વિરાટ સભા પછી ગાંધીજીએ અહીં અનેક સભાઓ આગળ ભાષણ આપ્યાં છે, અનેક જણને મળ્યા છે, શિક્ષણ મંડળ સ્થાપ્યું છે, વિદ્યાર્થીઓનાં માબાપોને મળી રહ્યા છે, અને બીજાં જે કંઈ વ્યવહારુ પગલાં લેવાં જોઈએ તે લઈ રહ્યા છે. સ્ત્રીઓની સભાઓમાં પ્રગટ થયેલા ઉત્સાહનું વર્ણન આપી શકાય એમ નથી. સ્ત્રીઓની કુલ ત્રણ સભાઓ થઈ. એક શ્રીયુત દાસના આંગણામાં, જ્યાં ચારસો પાંચસો બંગાળી બહેનો હશે તેમનામાં થયેલ ઉઘરાણામાં છસો રૂપિયાથી વધારે રોકડા રૂપિયા અને પાંચ હજાર રૂપિયાની કિંમતના દાગીના હતા. બીજી મારવાડી બહેનોની થઈ; તેમણે તો ઘરેણાં અને નાણાંનો વરસાદ વરસાવ્યો. બંને મળીને દસ હજારથી ઓછું ઉઘરાણું નહીં હોય. અને ત્રીજી એક સભા બાબુ નિર્મળચન્દ્રને ત્યાં થઈ. ત્યાં માત્ર બેએક બંગાળી બહેનોમાંથી આઠસો જેટલા રૂપિયા થયા.

શ્રીયુત દાસની પાસે ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી તો મદદ આવ્યે જ જાય છે; જમીન, મકાન વગેરેની. પેલે દિવસે લગભગ લાખ રૂપિયાની કિંમતની જમીન અને મકાનવાળી એક શાળા આખી શ્રીયુત દાસને સોંપવામાં આવી. મારવાડી ભાઈઓ પણ ઠીક ઉત્સાહ બતાવી રહ્યા છે. તેમના તરફથી એક લાખ રૂપિયાને આશરે ઉઘરાણું થયું છે. ગુજરાતી ભાઈઓની ખાસ સભા બુધવારે રાખવામાં આવી છે.

રેંટિયાની પ્રવૃત્તિ વિષે અહીં હજુ જોઈએ તેટલો રસ ઉત્પન્ન થયો ન કહેવાય; જોકે બહેનો શ્રીયુત દાસને ત્યાં મૂકવામાં આવેલા રેંટિયા ઉપર કાંતવાનું શીખી જાય છે. શ્રીમતી ઊર્મિલાદેવી — શ્રીયુત દાસનાં વિધવા બહેને-પોતાનું મકાન કાંતવાનું શીખવા આવનારી બહેનોને માટે ખુલ્લું મૂક્યું છે. એક વેપારી સંસ્થાએ રૂ. ૧૦,૦૦૦ કેવળ રેંટિયાને માટે જ આપ્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓ કેટલા બહાર છે તે હાલ કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કૉલેજો બધી બંધ કરવામાં આવી છે. બે ત્રણ દિવસમાં રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય ખૂલશે

એટલે ખબર પડી જશે કે કેટલા નવા આવે છે. પ્રવેશ માટે અરજીઓ જ્યારે ઊભરાવા લાગી ત્યારે શ્રીયુત દાસે એવો આગ્રહ ધર્યો કે જેઓ પોતાની કૉલેજ છોડ્યાનું સર્ટિફિકેટ લઈ આવે, તેમને જ દાખલ કરવા. આવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ કાંઈ ઓછી નથી. વિદ્યાલય માટે મહિને ૨,૦૦૦ રૂપિયા ભાડાનું એક મકાન તથા ત્રણ મકાનો તેમને રહેવા માટે લેવામાં આવ્યાં છે. આવતી કાલે નવી ઊઘડનારી ધારાસભા પ્રત્યે વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા માટે આખા શહેરમાં સવારથી સાંજ સુધી આઠ સભાઓ થશે. દરેક સ્થાને ગાંધીજી અને મૌ. મહમદઅલી હાજરી આપશે.

૩

મારા છેલ્લા પત્રમાં હું ગાંધીજીની કલકત્તાની પ્રવૃત્તિનો ઇશારો કરી ગયો. ત્યાર પછી જાણવા જેવી મોટી બીના તો પહેલી તારીખની વિરોધસભાઓ હતી. બધુ મળીને ત્રણ ચાર લાખ માણસ આ સભાઓમાં ગયું હશે એમ અંદાજ કઢાય છે. ડ્યૂક ઑફ કૅનોટને કાને જો આ સભાઓના કાંઈ અહેવાલ પહોંચતા હોય તો તેમને તો જરૂર પોતાને અગાઉથી મળી ગયેલી આજ્ઞા પ્રમાણે યંત્રવત્ વર્તવામાં ભારે પસ્તાવો થતો હશે! નવી ધારાસભાના વિરોધ માટે મળેલી સભાઓમાંની એક સભામાં પ્રમુખ અને પાચ સભામાં વક્તા શ્રીયુત દાસ હતા; એકે સભામાં પ્રમુખ નહીં છતાં આ બધી સભાઓમાં વક્તા ગાંધીજી હતા. તે દિવસનો શ્રી દાસનો અને ગાંધીજીનો શ્રમ કલ્પી શકાય તેમ છે.

પરપ્રાન્તીયોનો સહકાર

ત્યાર પછી ગુજરાતીઓની સભા થઈ મનમોહન નાટ્યગૃહમાં. ત્યાં કલકત્તામાં આવી વસીને, કલકત્તાના વેપારે ધનિક થયેલા ગુજરાતીઓએ બંગાળ પ્રત્યે પોતાનુ ઋણ અદા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૪૭ હજાર રૂપિયાની થેલી શ્રીયુત દાસને સુપરત કરવા માટે તેમણે ગાંધીજીને આપી. ગુજરાતી ભાઈઓ ઉચિત અવસરે પોતાનુ ઋણ અદા કરી કૃતકૃત્ય થયા છે. બીજે દિવસે શીખોનો એક નાનકડો જલસો થયો હતો. ત્યાં તો ગાંધીજીની ભિક્ષા માગવાની ખાસ વૃત્તિ પણ ન હતી. તેમના આગ્રહભર્યા નિમંત્રણને માન આપી તેમને અહિંસા અને સબૂરીના પાઠ સંભળાવવા ગાંધીજી ગયા હતા. બસો ત્રણસો માણસો ભાગ્યે જ ત્યાં હશે. પોતાનું કથન પૂરું કરી ગાંધીજી શીખ બહેનોનુ સંગીત સાંભળવાને તત્પર થઈ રહ્યા હતા એવામાં એક વૃદ્ધ શીખે શીખ કોમમાં ફેલાયેલી મદ્યપાનની બૂરી ટેવ વિરુદ્ધ થોડો બોધ આપવા

ગાધીજીને વિનતી કરી ગાધીજીએ તે વિનતી સ્વીકારતા ભિક્ષા માગવાની પણ તક લીધી અને ભિક્ષાની સાથે નાણા નીકળના માડયા બહેનોએ પોતાના આભૂષણો ઉતાર્યા અને પુરુષોએ પાયમો જેટના રૂપિયા ઘડી વારમા ભેગા કર્યા એક શ્રીમત શીખે બગીય રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયને દર માસે રૂ ૧૦૦ આપવાનુ જાહેરમાં વચન આપ્યુ

છેવટે રહ્યા મારવાડી ભાઈઓ હિન્દુસ્તાનની સ્વતત્રતાની લડતમા મારવાડી ભાઈઓનો ફાળો ઘણુ અગ્રસ્થાન લેશે એને વિષે હવે કોઈને શકા રહી નથી એ કોમના અગ્રગણ્ય શ્રી જમનાલાલજીએ તો જાણે પહેલ કરી પણ તેટલાથી જ સતોષ ન માનતા ગાધીજીને મદદ કરવા માટે પોતે કલકત્તા આવ્યા હતા કલકત્તામા અનેક મારવાડી ભાઈઓને તેઓ મળ્યા તેમનો ફાળો બે લાખ ઉપર જવાની વકી છે આમા મારવાડી બહેનોના ભવ્ય ફાળાનો સમાવેશ થાય છે

આમ રાસબિહારી ઘોષ અને બાબુ તારકનાથ પાલિતની ભારે સખાવતોથી મશહૂર થયેના બગાળમા આજે પરપ્રાન્તીયો પોતાનો ફાળો આપી રહ્યા છે

નવુ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય

ચોથી તારીખ ભારે મહત્ત્વનો દિવસ હતો તે દિવસે વેલિંગ્ટન સ્ક્વેર ઉપર આવેના એક આલિશાન મકાનને ગાધીજીએ વિદ્યાલય માટે ખુલ્લુ મૂક્યુ ત્યારની ક્રિયાના ગાભીર્યની તે શી વાત થાય? ગાધીજીના પોતા ઉપર પણ તેની ભારે અસર થયેની મે જોઈ છે હજારો વિદ્યાર્થીઓ છતા અપૂર્વ શાન્તિ હતી 'બદેમાતરમ'ના જયઘોષ એક જ વાર થયા ત્યાર પછી જેટલો સમય કાર્ય ચાલ્યુ તેટલો સમય અમુગ્ધ શાન્તિ જામી રહી હતી આ શાન્તિમા ભગવદ્‌ગીતાના અધ્યાયના શ્લોકોથી કાર્યનો આરભ થયો ગાધીજીએ શાત ગાભીર્યનો પોતાની પ્રસન્નગભીરપદા વાણીમા પ્રતિધ્વનિ પાડયો એ વચનોમા રહેલી તીવ્ર ચિતા, અડગ શ્રદ્ધા, તેમ જ મન, વચન અને કાયાની નિર્મળતા માટેનો અનિવાર્ય આગ્રહ પરિણામ પાડયા વિના નહી રહે એવી આશા છે. એ વચનો આજે શબ્દેશબ્દ 'નવજીવન'મા બીજે ઠેકાણે આપવામા આ યા છે એટલે હુ તે વિષે વધારે વિવેચન કરતો નથી ગાધીજીએ પોતે તે વિષે બોલતાં મને કહેલુ કે એવી વાણી વિરલ પ્રસગે જ મારા મુખમાથી છૂટે છે।

અમે તા ૪થીની જ સાજે કલકત્તાથી નીકળ્યા શ્રીયુત દાસને ત્યા જે પ્રીતિ અને સરળતા અનુભવ્યા તેનુ વર્ણન આપ્યુ જાય એમ નથી શ્રીયુત દાસના પ્રૌઢ ચહેરાથી દબાઈ તેમનાથી દૂર ભાગતા લોકો તેમની સાથેના ઘડીકના સહવાસમા તેમના મિત્ર થઈ જાય છે અને તેમની સાથે સરખાપણુ

અનુભવી શકે છે; તેમની સરળતા તો બાલોચિત છે. તેમણે પોતાનું આલેશાન ઘર આજે એક જાહેર ઑફિસ જેવું બનાવી દીધું છે. તેમનાં પત્ની તથા તેમનાં ગં. સ્વ. ભગિની શ્રીમતી ઊર્મિલાદેવી તથા તેમના ભાઈ પ્રફુલ્લરંજન દાસ જેઓ પટણા હાઈકોર્ટના જજ છે તેમની દીકરીઓએ તો પોતાની પ્રીતિથી સૌને અજબ મોહિની લગાડી છે. જજ દાસની દીકરીઓ તો આગ્રહપૂર્વક ખાદી પહેરવા લાગી છે અને કાંતતાં શીખી ગઈ છે.

[તા. ચોથીએ એક કલકત્તાનું રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલય ખુલ્લું મૂકતાં કરેલું ભાષણ:]

મિત્રો,

વિદ્યાર્થીઓએ ગીતાજીમાંથી કરેલી સુંદર પ્રાર્થના તમે સાંભળી છે. એની ઉદાત્ત ભાષાનુ તમે મનન કરજો. આ સંસ્થાનાં બધાં કામકાજ આપણે આમ પ્રાર્થના ઉપર બાંધશુ તો આપણે અવશ્ય આપણું તેમ જ દેશનું મુખ અધિક ઉજ્જ્વળ કરીશું. હમણાં હમણાં મેં આવી કેટલીય સંસ્થાઓ ખુલ્લી મૂકી હશે, પણ આ સંસ્થા ખોલતાં મને જેટલાં ચિંતા અને ભય લાગી રહ્યાં છે તેટલાં અગાઉ કદી નથી લાગ્યાં. આજે આખા હિંદુસ્તાનની નજર કલકત્તા ઉપર છે. દેશના આમંત્રણને ઝીલી લઈ વિદ્યાર્થીઓએ દાખવેલા પરાક્રમ માટે સાબાશીના અનેક તારો તમે રોજ છાપાઓમાં વાંચો છો. બીજા અનેક ન છપાતા તારો મેં વાંચ્યા છે. તમારો દાખલો લઈને આખા દેશભરના વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળાકૉલેજો ખાલી કરી રહ્યા છે એ પણ તમે જોયુ છે આમ તમારી, તમામ અધ્યાપક વર્ગની, મારી પોતાની અને શ્રી દાસની જવાબદારી નિઃસંશય ભારે છે. વળી હુ પોતે તો તમામ પ્રયત્નો સફળ કરવા અહોરાત્ર પ્રભુપ્રાર્થના કર્યા જ કરવાનો, પણ વિદ્યાર્થીઓ જાતે અત્યંત નમ્રભાવે પ્રભુથી ડરીને ખંત અને એકનિષ્ઠાથી અને જેને સારુ તેમણે સરકારી શાળાકૉલેજો છોડી તે દેશ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિથી પોતાનુ કામ ન ઉપાડી લે ત્યાં સુધી કોઈ પણ જાતની પ્રાર્થના ફળીભૂત ન નીવડી શકે. દેશની સેવાની ભાવના ખાતર કેળવણીને, પ્રમાણપત્રોને અને ભાવિ અભિલાષોને હોમી દેવા તૈયાર થવું, દેશની એની સેવામાં જ પોતાનો સર્વોચ્ચ સ્વાર્થ સધાય છે એમ માનવુ, એ નાની વાત નથી મને પોતાને તો એ વાતની કશી શંકા જ નથી હુ જાણું છુ કે સરકારી સંસ્થાઓ છોડવા માટે તમારે કદી પસ્તાવુ પડવાનુ નથી. પણ સાથે હુ એ પણ જાણું છુ કે શાળા-કૉલેજો છોડીને જો તમે તમારો સમય ઉપયોગી કામમાં નહીં ગાળો તો

તમારે જરૂર પસ્તાવાનો વખત આવશે અને દેશના કેટલાક હિતચિંતક આગેવાનોને લાગતી બીક તમે ખરી ઠેરવશો. મને ઉમેદ છે કે એમની બીકને તમે ખોટી જ પાડશો.

તમારે તો આ વરસ એવી જ હવે ગાળવું ઘટે કે જેઓ આજ શંકાશીલ છે તેમની શંકાઓ અસ્થાને હતી એમ સાબિત થાય. બીજા લોકો તમારે —કલકત્તાના વિદ્યાર્થીઓ — મારે શું ધારિ છે તે પણ હું કહી દઉં, તેઓ તમારે વિષે સારી પેઠે શંકાશીલ છે. તેઓ તમને ભાવનાપ્રધાન અને નાજુક હૈયાના ગણે છે. ખંત અને અવિશ્રાંત ઉદ્યોગ પણ તમારામાં છે એવો એમને વિશ્વાસ નથી.

અધ્યાપકવર્ગની જવાબદારી

તમે નવી કેડી પકડી છે, નવી દિશાએ તમારું વહાણ હંકાર્યું છે. તમે હિન્દનું ભવિષ્ય ઘડી રહ્યા છો અને આ જવાબદારીઓનું ખરું ભાન તમારામાં પ્રગટે તો તમે ઉપલી બધી શંકાઓને ખોટી પાડો જ એ વિષે મને શંકા નથી. જેઓ બંગાળને સાચું ઓળખે છે તેમણે જોયું છે કે બંગાળીઓ પાછા પડનારા નથી અને હું તો ગાંઠ જ વાળી બેઠો છું કે જે વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડ્યા છે અને જેઓ આ સંસ્થામાં આવશે તેઓ કોઈ કાળે પાછા પડવાના છે જ નહીં. હું એ પણ ઉમેદ રાખી રહ્યો છું કે અધ્યાપકવર્ગ પણ તેટલો જ ઇમાનદાર નીવડશે. ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય ખોલતી વેળા મેં કહેલું તે જ એમને ઉદ્દેશીને અહીં પણ તેટલા જ નમ્રભાવે હું કહીશ કે તેમના જ ઉદ્યમ, પરિશ્રમ અને તેમની જ અનન્યતા ઉપર આ સંસ્થાની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આધાર રહેશે. આપણા પ્રિય દેશના ઇતિહાસના આવા અણીને કાળે નવજુવાનોનાં અંતઃકરણ ઘડવા માગનારને માથે જોખમદારીનો પાર નથી. એવી સ્થિતિ વચ્ચે અધ્યાપકવર્ગ જો ઊંઘે, સંશયાત્મા બને, ભાવિની ચિંતાથી ભીતિગ્રસ્ત થાય, તો વિદ્યાર્થીઓની શી દશા થાય? હું પ્રાર્થના કરું છું કે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ આપણા અધ્યાપકવર્ગને ડહાપણ, હિંમત, શ્રદ્ધા અને આશાથી અડગ બનાવો.

જબરદસ્તીથી બચો

હું વિદ્યાર્થીઓને કહી ચૂક્યો છું કે તમે પોતે પોતાને માટે દોરી કાઢેલે માર્ગે ચાહે તેટલું પરાક્રમ બતાવજો, પણ બીજાના નિર્ણયમાં હાથ નાખતા ના. બારીસાલનો કિસ્સો (*બારીસાલમાં સરકારી શાળાઓમાં જતા વિદ્યાર્થીઓને રૂપગે પાડવાને બહાને પગ પકડી રાખી શાળા કૉલેજોમાં જતા*

અટકાવવામાં આવ્યા હતા.) તમે આજે છાપાંઓમાં વાંચશો જ હશે. એમાં અતિશયોક્તિ હોય કે ન હોય તોપણ તે એટલું તો શાખવે જ છે કે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ આપણાથી જબરદસ્તી કે અયોગ્ય દબાણથી તો કામ ન જ લઈ શકાય. મને ઉમેદ છે કે શાળાકૉલેજો ન છોડનારાઓને ત્યાં ધરણું ધરવાનું (બારણા આગળ લાંઘવા બેસવાનું) અગર બીજું કોઈ પણ જાતનું દબાણ લાવવાનું વિદ્યાર્થીઓ છોડી જ દેશે. જેમને સરકારી સંસ્થાઓમાં રહેવું પાપ લાગે તેઓ જ એ સંસ્થાઓ છોડે એટલું બસ છે. આપણે શ્રદ્ધાવાન હોઈશું તો બીજો એક પણ વિદ્યાર્થી બહાર નહીં પડે તોપણ આપણે દૃઢ રહીશું. અધીરાઈથી આકળા થવું એ તો અશ્રદ્ધાની જ નિશાની છે. આકળા થઈએ ત્યારે જ બીજાઓ પર આપણે હાથે દબાણ થાય. મને ઉમેદ છે કે આ સંસ્થાનો એકેએક વિદ્યાર્થી આ બાબતમાં પોતાનો સાચો ધર્મ સમજી જશે.

હિંદીભાષાનાં અણમૂલાં રત્નો

બીજી એ પણ ઉમેદ રાખું છું કે એક મહિના બાદ આપણે ફરી મળીએ ત્યારે તમે મને તમારી જોડે અંગ્રેજીમાં વાત કરવાનું કહેવાપણું નહીં રહેવા દો અને મારે જે કાંઈ સંદેશો આપવાનો હોય તે રાષ્ટ્રીય ભાષામાં જ હું તમને આપી શકું એટલી હિંદી તમે બધા શીખી ચૂક્યા હશો. હું તમને ખાતરી આપું છું કે તમે હિંદી ભાષા તરફ વળો એટલી જ વાર છે. એટલી એ સહેલી ભાષા છે. કેટલાયે શબ્દો તમને ઘરના જ લાગશે; કારણ દ્રાવિડી ભાષાઓ સિવાયની ઉત્તરની ભાષાઓનો મોટા ભાગનો શબ્દભંડોળ એક જ છે. એ ભાષા તમારા ઉચ્ચ અને વિદ્વત્તાભર્યા વિચારોને સુધ્ધાં પહોંચી વળે એવી છે એ પણ તમે જોશો. હિંદી શીખો કે ઉર્દૂ, બન્નેમાં તમને પાર વગરનાં છૂપાં રત્નો મળી આવશે. તમે હિંદી સાહિત્ય અને આજની હિંદીને નિર્ધન કહો છો, પણ તમે તુલસીદાસની તો ઓળખાણ કરી જુઓ! તમને લાગશે કે આધુનિક જમાનાઓએ આટલી સદીઓમાં એ ગ્રંથની જોડે મૂકી શકાય એવો એકે બીજો ગ્રંથ પેદા કર્યો નથી. એ એક જ ગ્રંથે મારામાં જે શ્રદ્ધા અને આશા પૂર્યાં છે તે બીજા એકે પુસ્તકે નથી આપ્યાં. હું માનું છું કે તુલસી રામાયણ રસમાં, અલંકારમાં કે ભક્તિભાવમાં કોઈ પણ પંક્તિની ટીકા કે પરીક્ષા સામે ટકી રહે તેમ છે.

રેંટિયામાં કાવ્યાનંદ

હું ત્રીજી પણ ઉમેદ રાખું છું, અને એ તો વળી સર્વોપરી છે. તે એ કે હું પાછો આવું ત્યાં સુધીમાં તમે સંપૂર્ણ કાંતનારા અને તમારા ગામના વણકરો પાસે એનું હાથે કાંતેલું સૂતર વણાવી લઈ એવી પોતાના હાથની

ખાદી પહેરનારા થઈ ગયો હશો. એટલું જ નહીં પણ હું તો એટલે સુધી ઉમેદ રાખું છું કે એટલી મુદતમાં કાંતવામાં અદ્ભુત કરામતો કરી બતાવતા, અને જે અૌદ્ધિક આનંદ અને કાવ્યાનંદ હું કાંતવામાં અનુભવું છું તે ભોગવતા થઈ ગયા હશો. હિન્દના ભાવિ વિષે શ્રદ્ધા અને આશા રાખી કાંતશો તો કાંતવામાં એવો આનંદ તમને મળ્યા વગર નહીં જ રહે. મને ઉમેદ છે કે તમારા અધ્યાપકો પણ તમને બંગાળીમાં જ પોતાનાં ભાષણો સંભળાવશે અને તમે પણ આટલા દિવસ સરકારી સંસ્થાઓમાં જે કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યુ હોય તે બંગાળીમાં લાવી આમવર્ગને તેની લહાણી કરશો; અને તેમ કરવામાં અંગ્રેજી અને બીજાં સાહિત્યોમાંના ઉમદા વિચારો વ્યક્ત કરી શકનારા બંગાળી શબ્દપ્રયોગો શોધી કાઢી તથા રૂઢ કરી દઈ બંગાળી ભાષાને ખેડશો અને અધિક ફળદ્રૂપ બનાવશો.

શ્રદ્ધા કેળવો

તમે આ તમારા કાર્યને ધર્મબુદ્ધિથી હાથ ધરજો. જો આ લડતને આપણે ધર્મ સમજીને નહીં ચલાવીએ તો હું વગર આનાકાનીએ કહું છું કે એ પડી ભાંગશે, એટલું જ નહીં પણ આપણને નામોશી આપશે કામ કરવાની આ નવી ઢબ આપણે કાઢી છે, અને તેમાં જૂની ઢબમાં થોડા સુધારા કરવાથી કામ સિદ્ધ થશે એમ માની બેસીશું તો આપણે હારી બેસીશું. બંગાળ તો ભાવનામયતાને માટે પ્રખ્યાત છે. એ જ ધર્મભાવનાપૂર્વક તમે આ કાર્ય ઉપાડશો તો સ્વરાજ હાથમાં છે એ તમે જોશો. ઈશ્વર તમને અને તમારા અધ્યાપકોને મદદ કરો અને શ્રી દાસ માગે તેવું બળ તમને આપો. હવે હું આ મહાવિદ્યાલયને ખુલ્લું જાહેર કરું છું.

ઝરિયામાં

દાસ કુટુંબથી છૂટા પડી અમે ઝરિયા ગયા. ઝરિયા ગુજરાતીઓ અને કચ્છીઓની એક મોટી વસાહત છે. તેઓ કોલસાની ખાણોના કૉન્ટ્રાક્ટ માટે અને કોલસાના વેપાર માટે ઝરિયા જઈ વસેલા છે. મારવાડીઓ પણ ઘણા છે, અને આ ધંધામાંથી શ્રીમંત થયા છે. આ ખાણોમાંના મજૂરોની સ્થિતિ વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી. એમની સ્થિતિ ધ્યાનપૂર્વક જોવાનો અમને સમય ન હતો, જોકે તેઓ કેવા કષ્ટમાં, કેવા જોખમમાં, પેટભર અન્નને માટે કામ કરી રહ્યા છે એ નજરોનજર અમે જોયું ખરું.

૫–૨–'૨૧

ઝરિયામાં થયેલા કામ વિષે કાંઈ કહું તે પહેલાં એક રમૂજી વાત કહી દઉં. અમે કલકત્તા છોડવાના હતા તેના એક દિવસ આગળ શ્રીયુત દાસ અને કહેવા

લાગ્યા, "મહાદેવ, ઝરિયાને કોઈ રીતે બંગાળામાં ગણી ન શકાય?" હું સવાલનું રહસ્ય સમજી ગયો, છતાં મેં પૂછ્યું "કેમ?" હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા, "ઝરિયાનું ઉઘરાણું બિહારમાં ગણાશે!" મેં કહ્યું "જે સરકાર પોતાની મરજી પ્રમાણે પ્રાન્તો તોડે છે અને જોડે છે તે સરકાર નીચે બીજી શી આશા રાખી શકાય? તમારા પ્રાન્તો મનાવો ત્યારે ઝરિયાને, બંગાળમાં દાખલ કરજો." આ ગમ્મતની ખૂબી ઝરિયામાં થયેલા ઉઘરાણાથી વધારે સમજાશે.

ઝરિયામાં તો ભાઈઓ અને બહેનોએ હદ વાળી. લાલા રામજસ અગરવાલ નામના મારવાડી સજ્જને પંદર હજાર રૂપિયા અર્પીને પહેલ કરી. પછી તેઓ પોતે જ બીજા વેપારીઓને આગ્રહ કરવા લાગ્યા, અને તેમના આગ્રહથી કચ્છી વેપારીઓએ દસ હજાર મૂકેલા તેને બદલે વીસ હજાર કર્યા. બીજા સજ્જનોએ પણ સારી રકમો ભરી. સ્ત્રીઓએ જાહેર ઉઘરાણામાં સાડાત્રણ હજાર રોકડા અને બે ત્રણ હજારના ઘરેણાં આપ્યાં. બધું મળીને સાઠ હજાર જેટલું ઉઘરાણું ઝરિયામાં થયું. સવારે ધનબાદમાં એક હજાર, સાંજે કતરાસમાં દસ હજાર અને બનમ્તુમાં બે હજાર રૂપિયા ઉઘરાવાયા. પણ આ ઉઘરાણાના આંકડાની મોટી કિંમત હું આંકતો નથી. એ ઉઘરાણાની પાછળ રહેલી ધર્મવૃત્તિ આશ્ચર્યકારક છે. એ આ નવી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે એવું મારું નમ્ર માનવું છે. સ્ત્રીઓની પ્રેમભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી ઉત્પન્ન થતી રમણીય મૂંઝવણના દાખલામાંથી એક જ કડી નોંધું? એક બહેને પોતાના સોનાનાં કડાં અને સોનાનો હાર પૂજ્ય કસ્તૂરબાને પહેરાવ્યાં. કસ્તૂરબાએ ગભરાઈને તરત જ તે "મને કેમ ચડાવો છો?" બોલી ઉતાર્યાં અને કહ્યું "બહેન, આ ઘરેણાં તો ગાંધીજી સ્વરાજ માટે માગે છે." બહેને હાર સ્વરાજફંડ માટે ગાંધીજીના ચરણ આગળ મૂક્યો. પણ "કડાં તો તમે પહેરો તો જ આપું" એમ કહ્યું. કસ્તૂરબાએ કડાં ન લીધાં એટલે કડાં સ્વરાજફંડને ન મળ્યાં.

પટણામાં

[એ વિષે મહાદેવભાઈનો પત્ર નીચે પ્રમાણે છે:]

વિદ્યાલયની સ્થાપના

મારા છેલ્લા કાગળમાં હું ઝરિયાથી અટક્યો હતો. ઝરિયાનો ગાંસડો ઉપાડીને ગાંધીજી પટણા આવ્યા. પટણાનું રાષ્ટ્રીય

૬,૭–૨–૨૧ વિદ્યાલય ચાલુ તો થઈ જ ગયેલું હતું. પણ આશીર્વચન લઈને તેનો આરંભ કરવાનું પાકું મુહૂર્ત ગાંધીજીની પાસે તા. ૭મીએ કરાવવાનું હતું. બિહાર જેવા ગરીબ પ્રાંતમાં પૈસાની તાણ તો હોય જ. એટલે ઝરિયાનો ગાંસડો જોઈને બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ અને બ્રજકિશોરબાબુ બહુ રાજી થયા. પણ એ ગાંસડો યોગ્ય રીતે વાપરવાની જવાબદારી પણ જાણે

તેમને દાબી દેતી હતી. આ બંને નેતાઓની બાલોચિત સરલતા અને ઊંડું કર્તવ્યભાન મશહૂર છે. તેમનો પ્રયાસે આ વિદ્યાલય સ્થપાયું. તેમની પ્રતિષ્ઠાએ વિદ્યાલયમાં ઉત્તમ કામ કરનારાઓ મળ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ પણ આવ્યા છે. આજે લગભગ બાર અધ્યાપકો છે. વધારેમાં વધારે પગાર માસિક સવાસો રૂપિયા લેનારા છે. ઓછામાં તો ત્રીસ ચાળીસ રૂપિયા લઈને પણ કામ કરનારા છે. અને ઘણાખરાની લાયકાત 'યુનિવર્સિટીના સુવર્ણપદકપ્રાપ્તિ'ની છે. વિદ્યાર્થીઓની તો શી વાત કરું? સરકારી કૉલેજમાંથી 'ઑનર્સ કોર્સ' માટે ભણતા વિદ્યાર્થીઓની જ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં ભરતી થઈ છે. વિદ્યાર્થીઓને ભણવાનું ગમતું નથી, રખડવું છે, માત્ર દેશનું કામ કરીએ છીએ એમ કહેવડાવવું છે એવા જ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં જાય છે, વગેરે કહેનારાઓને જ્વલંત જવાબ આપનાર આ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ અને મઝહરુલ હક સાહેબના વિદ્યાર્થીઓ છે. એ વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ કલાક સાહિત્યિક અભ્યાસ કરી બાકીનો બધો સમય રેંટિયા કાંતવામાં, સાળ વણવામાં અને રેંટિયા બનાવવામાં આપશે.

असतो मा सद्गमय

ગાંધીજીને વિદ્યાપીઠ ઉઘાડવાને વિનંતી કરતાં મઝહરુલ હક સાહેબે ગદ્ગદ કંઠે જે ભાષણ કર્યું અને તેનો ગાંધીજીએ જે જવાબ આપ્યો તે આપવાનું બહુયે મન થાય છે, પણ હું એનો ધ્વનિ માત્ર આપી દઉં છું. મૂગું કાર્ય કરવાનો મંત્ર હક સાહેબે અજબ રીતે સાધ્યો છે એમ દરેક જણને તેમના ઉદ્ગારોથી જણાયું. 'ગાંધીજીએ મૌનવ્રત લીધું, હું પણ આવા મેળાવડામાં આવતો બંધ થઈ જાઉં એમ ઘણુંયે થાય છે, પણ પ્રેમીઓ ખેંચી લાવે છે અને બે શબ્દ બોલવા પડે છે.' આવા પ્રકારનું કહી તેમણે શરૂઆત કરી, અને 'ગાંધીજી હિંદુમુસલમાનનું ઐક્ય સાધવા અવતર્યા છે તે સાધશે અને તેથી જ સ્વરાજ્ય મળશે; તે સ્વરાજ્યના પાયામાં આ વિદ્યાલયો જેવાં વિદ્યાલયો ઈંટો રૂપ છે, અને તે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિમાં મારા જેવા નિમિત્તમાત્ર છે' એમ કહી પૂરું કર્યું. ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં જે પ્રાર્થનાથી તે દિવસે કાર્યારંભ થયો હતો તે પ્રાર્થના ઉપર ખાસ ભાર દીધો. પ્રાર્થના વિના પાઠ ભણાવવાની કેળવણી ભૂલી આપણે પ્રત્યેક કાર્ય પ્રાર્થનાથી જ આરંભીએ. આજે જેમ તમે બોલ્યા તેમ જીવનના દરેક દિવસે

असतो मा सद्गमय
तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
मृत्योर्माऽमृतं गमय ॥

એવી સુંદર પ્રાર્થના કરીએ, એવી શુભેચ્છા દર્શાવી તથા આત્મશુદ્ધિની આ

પ્રવૃત્તિ અસત્‌માંથી સત્‌માં જવાનું પ્રેરનારી છે, અજ્ઞાનાન્ધકારમાંથી જ્યોતિમાં જવા પ્રેરનારી છે, મૃત્યુમાંથી લઈ જઈ અમૃતત્વ પમાડનારી છે એવા ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા. આ શુભવચન દરેક માચો અસહકારી સંઘરશે એવી આશા રાખીશું.

સાથે સાથે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ, તેમાં પણ કર્તાહર્તા તો રાજેન્દ્રબાબુ, હક સાહેબ અને બ્રજકિશોરબાબુ જ તો! દક્ષિણ આફ્રિકામાંયે લડત આરંભાઈ ત્યારે તો માત્ર સોળ જ યોદ્ધાઓ હતા. પાછળથી જેમ જેમ બીજાને રસ ચડતો ગયો તેમ તેમ સોળ હજાર થયા. એ વિચારે કાર્ય કરનારાઓની થોડી સંખ્યાથી ડરી જવાનું નથી. અઢાર રહ્યા રહ્યા પણ કેટલાક સજ્જનો કેવું કામ કરી રહ્યા છે તે જોવા જેવું છે. વિદ્યાપીઠને માટે ઉઘરાણું થયું ત્યારે પ્રોફેસર જયસ્વાલ જેઓ આજે સરકારી યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાતા છે તેઓએ યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રારને લખ્યું કે 'મારા ભાષણનું વેતન એકસો રૂપિયા મહેરબાની કરીને તુરત મોકલી આપો, કારણ મારે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ માટે તે આપવું છે.' રજિસ્ટ્રારને આવો પત્ર લખવામાં જરા ટીખળનો અંશ રહેલો લાગે, પણ 'યુનિવર્સિટી'નું પોતાનું વ્યાખ્યાતાપદ જાય તો તે જવા દેવું પણ પ્રામાણિક રીતે કહી દેવું કે પોતાની લાગણીઓ શા પ્રકારની છે એ દર્શાવનારી પ્રામાણિક નીડરતા પણ આમાં રહેલી છે એમનો દાખલો લઈને સરકારી નોકરો છાનાછપના સભાઓમાં જતા, છાનાછપના સ્વરાજફંડમાં નાણાં આપતા અટકશે?

આ સિવાયની પ્રવૃત્તિઓ તો આજે બિહારમાં ચાલી રહેલી નોકરશાહીની દોડાદોડી અને ધરપકડ ઉપરથી જ ખબર પડશે લૉર્ડ સિંહના અમલનો આરંભ વાજતેગાજતે ઠીક શરૂ થયો છે. તિરહુત વિભાગમાં, દરભંગા વિભાગમાં જ્યાં ત્યાં કામ કરી રહેલાઓ સામે કોઈને ન બોલવાની તો કોઈને સભા ન ભરવાની, કોઈને સારી ચાલચલગતના જામીન આપવાની તો કોઈને અમુક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ ન કરવાની નોટિસો મળી રહી છે આ બધું શા આરોપસર? અશાન્તિ ફેલાવવાના સીતામઢીના એક જ કુટુંબમાંથી ચાર પાંચ જણને જામીન આપવાની નોટિસ મળી અને જામીન ન આપ્યા એટલે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા ઘરડા પિતાને જેલમાં વળાવી પુત્ર ગાંધીજીને ગોરખપુર મળવા આવ્યો હતો તે પ્રત્યેક ઘડીએ અને પળે પોતે પકડાવાની વકી રાખી રહ્યો હતો તેણે ગાંધીજીને કહ્યું કે, "જે જગ્યાએ અશાન્તિ ફેલાવવાનો મારા પિતા ઉપર આરોપ છે તે જગ્યાએ તો તેઓ કદી ગયા નથી ને જવાના પણ ન હતા! પણ એ તો ફિલ્ડિંગ હૉલ નામના એક સહૃદયી સિવિલિયન પોતાના સુંદર પુસ્તક 'આથમતા સામ્રાજ્ય'માં લખી ગયા છે તેમ "'ફોજદારી કાયદા

પ્રમાણે કામ ચલાવવાની રીતના કાયદા’ની ‘અટકાયતની કલમો’ની રૂએ કશા ખાસ ગુના માટે આરોપ મૂકયા વિના જ અનેક માણસો પાસેથી જામીન લેવામા આવે છે, અનેક જણને જેલમા મોકલવામા આવે છે! આ કલમો ધરાઈ ધરાઈને વાપરવાના કાયમી હુકમો મજિસ્ટ્રેટો અને પોલીસને આપી રાખવામા આવેલા હોય છે મુસાફરીએ હોય ત્યારે દરેક ગામે ધંધાધા વિનાના અથવા શકપડતા માણસો છે કે નહી તેની તપાસ કરવાના હુકમો હોય છે અને તેની ઉપર કામ ચલાવવાના હુકમ હોય છે ગામના મુખીઓની ઉપર આવા શખસોને બતાવી આપવાનું દબાણ ચલાવવામા આવે છે અને તેમને જેમની સામે અણગમાવ હોય તેવાને તેઓ સુખે પકડાવી આપે છે! આ તો પાચ વર્ષ ઉપરની સ્થિતિ આજે તો ‘ધોળી ટોપી’ દેખીને ભડકનાર પોલીસ જ્યા જોઈએ ત્યા શકપાત્ર માણસો જ જુએ તેમા શક શો? ફ્રિડિંગ હોલ લખે છે, “હિંદુસ્તાનનો આખો ફોજદારી કાયદો અને કાયદાનો અમલ જ ભૂડો છે એ તમામ ફોજદારી અદાલતો ઉપર તાળા દેવાય અને ગ્રામપંચાયતોની સાથે મસલત કરીને ગુના અટકાવવાનો મારા હાથમા હોય તો હુ તો જિલ્લાને વધારે જ શાતિમા રાખી શકુ પણ અધિકાર ફ્રિડિંગ હોલ જેવા સિવિલિયનોનો આજે ભાગ્યે જ જોટો મળે છે,” અને તેમણે પોતાના પુસ્તકમા કરેલી અતિશય ગંભીર આગાહી—સામ્રાજ્ય ડૂબી જવાની આગાહી સાચી પાડવાની સપૂર્ણ પેરવી પણ આજની નોકરશાહી કરી રહી છે

પણ નોકરશાહીને લોકો કઈ રીતે જવાબ આપી રહ્યા છે? બિહારના તિરહુત વિભાગમા કેટલીયે અદાલતો ખાલી છે જ્યા વકીલો ખાલી નથી કરતા ત્યા લોકોએ ખાલી કરી છે પચાયતો ત્યા મોટા મોટા ગુનાઓના સબંધમા પણ સતોષકારક રીતે ન્યાય આપી રહી છે ગયા, આરા, મોઘીર વગેરે જિલ્લાઓમા દારૂ વેચવાના પરવાનાવાળા ઘરાકી વિના મો વકાસી બેઠા છે! શાળાઓ પણ જ્યા ત્યા ખૂલી રહી છે રાજેન્દ્રપુરની જે શાળાનો ગાધીજીએ બે મહિના ઉપર પાયો નાખ્યો તો તે શાળા બધાઈ ગઈ, તેમા સાડાત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ છે સ્થાનિક અગ્રેજી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ લગભગ ધણાખરા શાળા છોડીને આ શાળામા જોડાયા છે, અને ધણાખરા શિક્ષકો પણ નીકળી આ શાળામા આવ્યા છે બીજા સ્થળોએ બાબુ બ્રજકિશોરપ્રસાદ અને બાબુ ધરણીધર કામ કરી રહ્યા છે અને શાળાઓ ખોલી રહ્યા છે અહી એક ફકીરની ઉદારવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી એ ફકીરને લોકો મદદ માનતા હતા એટલે લોકો પૈસો પૈસો કરીને એની પાસે ત્રણ ચાર હજારની મતા થયેલી હતી તેની પોતે ધર્મશાળા બાંધેલી આ શાળા ખોલવાની ભારે

પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે તે જોઈને તેણે પોતે જ સ્થાનિક કામ કરનારાઓની પાસે માગણી કરી કે પેલી ધર્મશાળાની એક શાળા બનાવી દેવામાં આવે! એ ધર્મશાળા આજે શિક્ષણશાળા થઈ પડી છે, અને પેલા ફકીર મસ્ત બનીને આજે ગામડાંઓની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ઘૂમી રહ્યા છે!

હક સાહેબને વિષે આરંભમાં હું કાંઈક કહી ગયો. તેમને મેં આ વખતે જોયા તે કાંઈક નવા જ જોયા. ગઈ વખતે જોયા ત્યારનું તેમનું ચિત્ર મેં મારા તે વેળાના પત્રમાં આપ્યું હતું. આ વેળાનું ચિત્ર પણ એટલું જ આપવા જેવું છે. સીધી સટ ભાષામાં કહું તો તેમને મેં ખૂબ જાડા થયેલા જોયા. તેમના ગાલ ભરેલા હતા, તેના ઉપર કાંઈક ઓર જ લાલી હતી, તેમનું અચકન — અંગરખું તૂટુંતૂટું થઈ રહેલું હતું. મેં કહ્યું: 'તમે તો ખરે જ આ વખતે બહુ જ માત્યા છો.' તેમણે હસીને કહ્યું: 'ન માતું? કેટલી સ્વતંત્રતા, ગંગાનો કિનારો અને મારા વહાલા વિદ્યાર્થીઓનો સહવાસ! એ વિદ્યાર્થીઓને ખીલતા જોઈને હું ખીલું છું' આ વિદ્યાર્થીઓનું જીવન જોવા અમે ગાંધીજીના મૌનવારે — સોમવારે સદાકત આશ્રમે ગયા. વિદ્યાર્થીઓ કલ્લોલ કરતા હતા. ગામડાના લોકો તો ત્યાં 'ગાંધીજીનો આશ્રમ' નીકળ્યો છે કહી ઊભરાય છે જ. તેમની સાથે તેઓ ભળી ગયા છે. ગામડિયાઓ આવે છે તેની સાથે ટોળું વળી આ વિદ્યાર્થીઓ પખાજ મંજીરા સાથે રામાયણ લલકારે છે, અને તેમને જોઈને હક સાહેબની છાતી ઊભરાઈ આવે છે. આઠ દસ કલાક તેઓ રેંટિયા બનાવવાના કાર્યમાં અને ઉદ્યોગગૃહ ચલાવવાના કાર્યમાં આપે છે, અને સાંજે એકઠા થાય છે ત્યાં રામાયણવાચન પછી હક સાહેબ તેમની આગળ દિવસની હકીકતો ઉપર વિવેચન કરે છે. તેઓ પૂછપરછ કરે છે અને એકાદ બે કલાક સુધી આ જ્ઞાનગોષ્ઠિ ચાલે છે અને તેઓ શું ખાય છે? મને જરા તાજુબી થઈ. હું સવારે હક સાહેબ સાથે જમ્યો. જાડા ચોખા અને દાળ શાક ખાધા પછી હક સાહેબને મેં પૂછ્યું 'આવું જ તમે હમેશ ખાઓ છો શું?' તેમણે મારી મશ્કરી કરી કહ્યું 'ભાઈ, આ સિકંદર મંઝિલ છે શું કે જ્યાં ગમે તેટલાં શાકો થાય અને અમે તેટલાં જમી જાય?' એ જ ખોરાક વિદ્યાર્થીઓ ખાય છે એમ તેમણે મને કહ્યું અને ઉમેર્યું, 'મિત્ર, હું હિન્દુઓને વટાળનારો છું એમ લોકોને ન થાય તે ખાતર હું એમની સાથે નથી જમતો' સાંજે હું વિદ્યાર્થીઓની સાથે જમ્યો. વિદ્યાર્થીઓની સાથે પણ એ જ ખોરાક. વિદ્યાર્થીઓને મેં પૂછ્યું 'તમને ખર્ચ શો આવે છે?' તો તેમણે કહ્યું: 'પોણાઆઠ કે આઠ રૂપિયા' હિન્દુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે દસ રૂપિયાથી ઓછે

ન ખવાય — એ ત્રણ રૂપિયે ચલાવનારા માણસ છે એ મને ખબર ન હતી એમ નહી — એ મારી ભ્રાન્તિ આ વિદ્યાર્થીઓએ ટાળી દૂધ, ઘી એઓ ભાગ્યે જ લે છે એમને પૂછ્યુ 'તમારી તબિયત આ ખોરાકે સારી રહે છે?' હક સાહેબના મુખની ગુલાબી સુરખી જોતા છતા મે આ પ્રશ્ન કરવાની ધૃષ્ટતા કરી મને પણ દબાવનારો જ ઉત્તર મળ્યો, 'અત્યાર સુધી તો તબિયત નથી બગડી પછી હરિને ખબર' આ આશ્રમમા અપરિગ્રહ અને અસ્તેયવ્રતનુ પાલન મે જેવુ જોયુ તેવુ ભાગ્યે જ કયાયે જોયુ હશે આ વિદ્યાર્થીઓનુ એ બને વ્રતના પાલનનુ દેશ અનુકરણ કરશે?

આ મારો પત્ર લાંબો થયો છતા હક સાહેબના આશ્રમમા એક વાત જે જોઈ તે વિષે બે બોલ લખ્યા વિના રહેવાતુ નથી ગાધીજીને સોમવારે મૌન હોય છે એમ લોકો જાણતા તે છતા ગામડાઓમાથી ખૂબ લોકો કેવળ દર્શન માટે ત્યા ઊભરાતા હતા હક સાહેબે કહ્યુ કે, 'આમાના અર્ધા તો ગાધીજીનો આશ્રમ બધાય છે તે જોવા જઈએ એમ કરીને પણ આવે છે, આજે બમણા આવ્યા છે હવે તો શાન્તિને માટે ગાધીજીનુ નામ ન સભળાયેલુ હોય તેવે કોઈ સ્થાને આશ્રમ નઈ જવુ જોઈશે મહાત્માજીનુ નામ એક પીડા (nuisance) છે' તરત જ કહ્યુ 'એ પીડા વિના જીવી શકાય એમ નથી એ લોકો તો મારુ જીવન થઈ પડયા છે પણ આટની વારમા તો એક વિદ્યાર્થી આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો 'સેકડો સ્ત્રીઓ પેલા મડપમા બેઠી છે — કેવળ દર્શનને માટે' મે ગાધીજીને કહ્યુ ગાધીજી નીકળ્યા, જઈને ઊભા રહ્યા તેમના આગળ નાનામોટા ઘરેણાઓથી ભરેલી એક કોથળી ઠલવાઈ! આવી શ્રદ્ધા જ્યા ત્યા જોઈને હુ ચકિત થયો છુ ઝરિયાની કોથળીમા ઝરિયાના અર્ધનગ્ન મજૂરોની સ્ત્રીઓના ઘરેણાં પડેલા છે પટણામા તે જ દિવસે પૂ કસ્તૂરબા ગગાજી નાહવા ગયા હતા, ત્યા અનેક બહેનો નાહતી હતી તેમને કોઈકે કહ્યુ 'યે માતાજી હૈ' એટલે પોતાને છેડે જે કઈ બાધેલુ હશે તેનુ છોડીને તેમણે કસ્તૂરબાને ચરણે ધર્યુ! પણ આખરે એક ફાટાતૂટા કપડાવાળી ઘરડી ડોશી આવી અને તેણે એક રૂપિયો મૂકયો પૂ કસ્તૂરબાએ પૂછ્યુ 'બહેન તમે શો ધધો કરો છો?' જવાબ મળ્યો 'દૂધ વેચવાનો' એટલે બીજા પાસે ઊભેલા એક ભાઈએ કહ્યુ 'દૂધ વેચીને જેમ તેમ બચાવેલા પૈસામાથી એ એક રૂપિયો આવ્યો છે!' એટલે પેલી ભલી બાઈ બોલી 'માતાજી, આપ જો દેશકા ભલા કર રહી હૈ, ઉસકે લિયે યે દિયા હૈ'

[આઠમીએ રાત્રે ગોરખપુરથી કાશી જતા આગગાડીમા જે દુ ખદ અને સુખદ અનુભવો થયા એનુ વર્ણન મહાદેવભાઈએ નીચેના પત્રમા કર્યું છે]

પટણા છોડી અમે ગોરખપુર ગયા ગોરખપુરના અહેવાલમા હું અહી ઊતરવા નથી માગતો તા ૮ મીએ કાશી જતા અમારા ઉપર જે વીતી તે વર્ણવવા તથા તેના ઉપરથી સૂઝતા કેટલાક વિચારો આ પત્રમા જણાવવાનો ઇરાદો રાખુ છુ

૮–૨–'૨૧

ગોરખપુર જિલ્લો સયુક્ત પ્રાન્તનો મોટામા મોટો જિલ્લો છે એ-લા ગોરખપુર જિલ્લાની વસ્તી ૨૯ લાખની કહેવાય છે થોડા દિવસ અગાઉ જ ખબર પડ્યા છતા અનેક ગામડામાથી લોકો ગોરખપુરમા ઊભરાયા હતા. ગોરખપુરની વિરાટ સભામા એક લાખથી ઓછા માણસો ભાગ્યે જ હશે આટલા માણસો જોઈને હુ એક રીતે નચિન્ત થયો હતો કે અમારો રાતનો સમય તો શાન્તિમા જશે જ, કારણ દર્શન માટે આવનારા પણ ઘણાખરા આ સભામા આવી ગયા હશે પણ મારી ધારણા ખોટી પડી

ગોરખપુરથી રાત્રે સાડા આઠ વાગ્યે ગાડી ઊપડી કાશી જતા ભટની સ્ટેશને લગભગ અગિયારેક વાગ્યે ગાડી બદલાય છે ગાડી દરેક સ્ટેશને ઊભી રહેનારી હતી ગોરખપુરના કાર્ય કરનારાઓએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી અમારે માટે એક બે ઠેઠના ડબ્બા લઈ રાખી અમને ગાડી બદલવાની ચિન્તામાથી મુક્ત કર્યા હતા પણ અમને કોઈ ચિન્તામાથી મુક્ત રાખી શકે એમ જ ન હતુ ગોરખપુર પછીના જ સ્ટેશનથી દરે સ્ટેશને માણસોના ધાડેધાડા આવીને અમારા ડબ્બા ઉપર હલ્લો મચાવવા લાગ્યા કાસગજથી માનપુરની મુસાફરીનુ વર્ણન જેણે વાચ્યુ છે તેને માટે આ હલ્લાઓનુ વર્ણન આપવાની જરૂર નથી માત્ર આ ઘટનાઓ પેલા ઐતિહાસિક હલ્લા કરતા પણ વધારે ભયાનક હતા, અને એટલે જ દરજ્જે હુ તેનુ વર્ણન આપવા ચાહુ છુ દરેક સ્ટેશને મોટી મોટી લાઠીઓ અને મશાલોવાળા ખેડૂતો આવીને કાન ફાડી નાખે એવા અવાજો કરતા તેમને જેટલી વિનતી કરાય તેટલી ડબ્બામા અમે સૌ કર્યા જ કરતા

અમારુ કોણ સાભળે? ઘણેક ઠેકાણે ગાડીમાથી ઊતરીને હુ લોકોને પગે પડતો ત્યારે ઘડીક વાર પાછા હઠતા પણ હુ ઉપર ચડ્યો કે પાછા બારણે આવીને પોકાર કરતા જ હોય આટલાથી જાણે સતોષ ન વળતો હોય તેમ સેકડો માણસો ગાડી ચાલવા માડે કે ગાડીની ઉપર ચડી જતા અને ડબ્બાની બહાર ઊભા રહેતા કેટલેક ઠેકાણે તો પોતાના બળથી ગાડીને અટકાવી રાખી શકાશે એમ માનીને અનેક જણા ગાડીને ખેચી રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા! આમને અટકાવવામા અને ગાડી આગળથી ખસેડવામા,

કોઈને ઈજા ન થાય તે જોવામા બિચારા ગાર્ડના ત્રાસની અને ધીરજની પણ અવધિ વળતી હતી પણ લોકો કેમે કર્યા ન જ માને

મારી ચીડ સમાતી ન હતી એ ચીડમા ને ચીડમા ગાંધીજીની સમક્ષ મે અસત્ય બોલવાની પણ ધૃષ્ટતા કરી એ અહીં કબૂલ કરી લઉં આ ઘણા ભક્તોને તો ખબરે નથી હોતી કે 'મહાત્મા ગાંધી' કોણ છે થોડા જણ ડબ્બાઓ ઉપર ચડયા, 'મહાત્માજી કોન હૈ ?' 'મહાત્માજી કોન હૈ ?' એમ પોકારવા લાગ્યા મે ચિડાઈને કહ્યુ 'મે હૂ', એટલે સતુષ્ટ થઈ, પ્રણામ કરી ઊતરી ગયા ! કયા મારી ધૃષ્ટતા અને કયા તેમનો નિર્મળ પ્રેમ ! પણ એ નિર્મળ પ્રેમ પર મોહિત થયે કાંઈ વળે એમ ન હતુ

ભગ્ની સ્ટેશન આવ્યુ ભગ્ની સ્ટેશનનુ ઉપર તો હદ વળી ગાડી સ્ટેશને સુમારે અગિયારે પહોંચે તે આ હલ્લાઓને લીધે બાર વાગ્યે પહોંચી. લોકો દર્શન ન મેળવી શકે એટલે ચિડાઈને અનેક વિનવણી છતા ગાડીના પાટા રોકીને ઊભા રહ્યા અને જણ કહેવા લાગ્યા કે દર્શન ન થાય ત્યા સુધી ગાડીને ખસવા જ ન દઈએ હુ પાછો ઊતરીને તેમને પગે પડયો તોયે તેઓ હઠવાને તૈયાર ન હતા આખરે હુ ક્રોધે ભરાયો ન કહેવાના શબ્દો મે તેમને કહેવા માડયા ગાંધીજી પજાબમા બે માણસો સામે સત્યાગ્રહ કરીને ગાડીમા બે કલાક ઊભા રહ્યા હતા તે મે તેમને કહી સંભળાવ્યુ, આ તોફાનને પરિણામે કદાચ તેઓ પ્રવાસ કરતા બધ થઈ જશે અથવા કાંઈક અકલ્પનીય આકરો સત્યાગ્રહ કરી બેસશે એવી ચેતવણી આપી, પણ તે તેઓના કાનને પણ સ્પર્શ નહોતી કરતી 'ભગવાનના દર્શન કરવા આવ્યા તેમા શરમ શાની હોય ?' એમ કરી કરીને અમને શરમાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આમ કરતા કરતા અમારો ડબ્બો બીજી ગાડીને લગાડતા ગાર્ડને અર્ધો પોણો કલાક લાગી ગયો

ગાંધીજી આ ધમાલમા ઊંઘે તો શાના જ ? પણ ચુપચુપ પડી રહ્યા હતા ભગ્ની પછી નાર્કિક શાંતિ થશે એમ અમે આશા રાખી, પણ તે આશા પણ વ્યર્થ ગઈ પછી તો દરેક સ્ટેશને લોકોનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો દુરાગ્રહ આવ્યો એક સ્ટેશને થાકી કટાળી દોઢેક વાગ્યે ગાંધીજી ઊઠયા ગાંધીજી વીનવવા લાગ્યા, 'મહેરબાની કરીને તમે જાઓ આ રાતે શા માટે પજવો છો ?' તેના જવાબમા ભયકર હર્ષનાદો જ થતા હતા ગાડી ખસે ત્યા સુધી ન દઈએ એમ પણ ઘણા બોલતા હતા ગાંધીજીએ ફરી પાછી આજીજી કરી, પણ કોણ સાભળે? આ પ્રસગે ગાંધીજીની સૌમ્ય મૂર્તિમા થયેલી વિકૃતિનું વર્ણન આપવાને માટે મારી પાસે શબ્દો નથી હુ પણ ત્રાસ્યો હતો શુ થશે તેની કલ્પના કરી શકતો ન હતો ગાંધીજીને દુઃખ દશામા

ગે આ પહેના કદી જોયા ન હતા એને હું કાપતો હતો આખરે તેમણે પોતાનુ ભાષણ ફરી કર્યુ 'તમો પો લાગુ છુ જૈના થઈને આવીયો હશે' લોકોની ઉદ્ધતાઈની અવધિ વળી! ગાધીજીએ આમ ત્રણ વાર ભાષણ કર્યા પછી લોકો ત્યા તો શાન્ત થયા

આ બધુ એક અપરિચિત ગૃહસ્થે જોયેલુ હવે પછીના દરેક સ્ટેશને અમારા આગળ પહોંચી જઈ ટોળાઓને અનિશ્ચ નમ અને ઉત્પદાનક ભાષામા તેઓ ભાષણ આપી જતા અને સુભાગે ટોળા પણ તેમની સલાહ કાને ધરતા અને શાન્તિથી વીખરાતા આમ અમારા શિર ઉપરનો ભાર એ દેવદૂતે જ લઈ લીધો તેમના ભાષણો અક્ષરશુદ્ધ હતા તેમણે ગાધીજીના બધા સિદ્ધાતો સારી રીતે છણવેલા જણાતા હતા, અને શાન્તિથી પણ દૃઢતાપૂર્વક દરેક ભાષણને અતે તેઓ સામાન્ય અહિંસાના, પરદેશી વસ્તુબહિષ્કારના અને અસહકારના પ્રત્યેક અગ બાબત ઉપદેશ આપતા હતા તેમની ભક્તિ, તેમના ધૈર્ય અને તેમની શાન્તિ વિષે મારા વિસ્મયનો પાર ન રહ્યો

મે તેમને તેમનુ નામ પૂછ્યુ તેમણે કહ્યુ 'મારુ નામ રામગોપાલ હુ મઉમા એક મામૂલી — સામાન્ય વેપારી છુ અને ત્યા ખિલાફત કમિટીનો સેક્રેટરી છુ' મને વધારે આશ્ચર્ય થયુ આવી રીતે કેટલાયે શાત કામ કરનારાઓ દેશમા કામ કરી રહ્યા હશે, જેની દેશના ઘણા મોટા ભાગને ખબરે નહી હોય!

Some village Hampden that with dauntless breast
The little tyrant of his fields withstood
Some mute inglorious Milton here may rest
Some Cromwell guiltless of his country's blood *

એ લીટીઓ મને યાદ આવી ગઈ, અને તરત જ એક પ્રકારનુ આશ્વાસન મળ્યુ અસહકાર આ સહસ્રમુખી જ્વાળામુખીન, ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતા, ગમે ત્યા ગમે ત મુખ ફાટી નીકળવાનો સભવ જેટલો રહે છે, તેટલો જ સભવ તેવે સ્થાને તે ઉત્પાત અટકાવવાને નીકળી પડનારા અને તેને શમાવતા તમા શમી જનારા મનુષ્યો બહાર આવવાનો, પણ છે આ

* અગ્રેજ કવિ ગ્રેએ ગામડાના કબરસ્તાન ઉપર એક કરુણપ્રશસ્તિ લખી છે તેમાની આ વિખ્યાત પક્તિઓ છે ભાવાર્થ અહી કદાચ એવા કોઈ ગામડિયાના અસ્થિ હશે કે જે તક મળી હોત તો પોતાનુ ખેતર પચાવી પાડનાર જમીનદાર સામે છાતી માંડી ઝૂઝ્યો હોત અને હેમ્પડનની ખ્યાતિ મળવી શક્યો હોત એવો કોઈ મૂક કીર્તિવિહોણો અહી પોઢ્યો હશે જે મિલ્ટન જેવો કવિ થઈ રહ્યો હોત અથવા પોતાના દેશબાન્ધવના લોહીથી અકલુષિત એવો કોઈ પડ્યો હશે જે ક્રામવેલની કીર્તિ મેળવી શક્યો હોત

પ્રવૃત્તિનું ભવિષ્ય જ પાધરું છે. કોણ જાણે કેવી ગુપ્ત રીતે શાંતિ અને અહિંસાના સિદ્ધાન્ત દેશશરીરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે અને યોગ્ય પાત્રમાં ઉત્તમ રીતે ઠરી જઈ ઉત્તમ પરિણામ આપી રહ્યા છે!

જરા વધારે વિચાર કરતાં મને હંટર કમિટીની બેઠક વખતે અમદાવાદમાં ગાંધીજીને સર ચિમનલાલ સેતલવાડે પૂછેલો પ્રશ્ન યાદ આવ્યો. ગાંધીજીને વારંવાર તેમણે પૂછ્યું હતું કે, 'તમે જેટલું સહન કરી શકો, તમે જે શાન્તિ રાખી શકો તે રાખવાને માટે બીજા અશક્ત જ હોય એમ ખરું ને?' આનો ગાંધીજીએ ઇનકાર કર્યો હતો, અને કષ્ટ સહન કરવાની હિન્દની શક્તિ માટે દરેક માતાનો દાખલો આપ્યો હતો. આજના પ્રસંગથી પણ તેવો જ દાખલો મળી રહે છે. જે પ્રસંગે ખુદ ગાંધીજીનું ધૈર્ય ન રહી શક્યું, જે પ્રસંગે ગાંધીજીની મુખચ્છવિ ઉપર ક્રોધની છાયા ફરી વળી, તે પ્રસંગે અસામાન્ય શાન્તિથી લોકોને સમજાવનાર પણ એક કેવળ સામાન્ય આદમી જ હતો. કોઈ આની સામે દલીલ કરશે કે ગાંધીજીને તો આવા અનુભવો દરરોજ હોય એટલે તેમનો શાન્તિભંગ થવો સ્વાભાવિક છે. એ બરોબર છે, પણ પેલા ભાઈ જેમણે અસાધારણ શાન્તિ આ પ્રસંગે દાખવી, તે એવા પ્રસંગ દરરોજ બને તો ન દાખવે એનો પણ આપણી પાસે કશો પુરાવો નથી. અને હું કલ્પું છું તેવા પ્રસંગો તો ક્વચિત જ બનશે એવી આશા રાખીએ, છતાં તેવે પ્રસંગે આવશ્યક શાન્તિ જાળવનાર માણસો સામાન્ય માણસોમાંથી પણ મળી આવશે એટલું જ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

ગાંધીજીની ઉત્તરની મુસાફરી

[કાશી, લખનૌ, દિલ્હી થઈને પંજાબ. તે વિષે મહાદેવભાઈના પત્ર નીચે પ્રમાણે છે. એ પત્રમાં આચાર્ય કૃપાલાનીજીનો આપણને સરસ પરિચય ૯-૨-'૨૧ થી થાય છે:]

૧૨-૨-'૨૧

કિસાનો આગળ

બિહાર છોડી ગાંધીજી સંયુક્ત પ્રાંતમાં ગયા — ખાસ કરીને ખેડૂતોને મળવા ખાતર અને કાશી વિદ્યાપીઠ ખોલવા ખાતર. ખેડૂતોના બે મોટા જલસા ગોરખપુર અને ફૈઝાબાદમાં થયા. ગોરખપુરના લાખ માણસના જલસાની વ્યવસ્થા અવિશુદ્ધ હતી. હજારો મોટી મોટી લાઠીવાળા કિસાન ભાઈઓને જોઈને કોઈને પણ આનંદ થયા વિના રહે તેમ ન હતું. એ લાઠીઓનો ઉપયોગ કોઈને હણવામાં, ઉપદ્રવ કરવામાં ન વપરાય એ જ બોધ ગાંધીજીને દેવાનો હતો. ફૈઝાબાદમાં પણ એ જ બોધ દેવાયો. લૂંટફાટ, બદમાશી અને તોફાનીપણાનાં જે છમકલાં સંયુક્ત પ્રાંતમાં જણાયાં હતાં તેને ઉદ્દેશીને

જ ગાધીજીના વચન નીકળ્યા હતા આ જ વિષે પોતાના જે વિચારો 'યગ ઇન્ડિયા'મા ગાધીજીએ સત્રરૂપે મૂકી દીધા છે તે ત્યા વિસ્તારથી જણાવ્યા હતા એમ કહી દઉ તો ચાલે તે અહી સત્રરૂપે જ આપી દઉ 'સરકારની કે લોકોની નાસનીતિ જ્યા ચાલી રહી હોય ત્યા એક વર્ષમાં લોકશાસનનુ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવુ અશક્ય છે કોઈક રીતે લોકોની નાસનીતિ લોકશાસનના વાતાવરણને સરકારી નાસ નીતિના કરતા પણ વધારે પ્રતિકૂળ છે, કારણ સરકારી નાસનીતિથી જ્યારે લોકશાસનની ભાવનાને પુષ્ટિ મળે છે, ત્યારે લોકની ત્રાસ નીતિથી એ ભાવના નષ્ટ થાય છે ડાયરશાહીથી સ્વાતત્ર્ય માટે જેવી ઉત્કટતા જાગ્રત થઈ છે તેવી બીજા કશાથી જાગ્રત નથી થઈ પણ માહોમાહેની ડાયરશાહી તો ન્યુમતથી ચાલતી ત્રાસનીતિનો પડઘો કોઈ એક એવી અપનોકસત્તા સ્થાપન કરશે કે જેથી સ્વતત્ર ચર્ચા અને સ્વતત્ર આચરણની વૃત્તિ જ ચગદાઈ જશે ' 'લીડર' જેઓએ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ છે કે 'ગાધીજીના ફૈઝાબાદના ભાષણમા અહિસાની ઉપર અતિશય ભાર મૂકવામા આવ્યો હતો '

કાશીજીમા ગાધીજી પ્રથમ ગયેલા ત્યારે જે આશરે બસેક વિદ્યાર્થીઓ નીકળી આવ્યા હતા તે સિવાય નવા કોઈ નીકળ્યા નથી છતા તેઓએ પોતાનુ કામ ધીરે ધીરે પણ દૃઢતાથી ચલાવ્યે રાખ્યુ અને તેને પરિણામે જ બાબુ ભગવાનદાસ અને શિવપ્રસાદ ગુપ્તે ત્યા વિદ્યાપીઠ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો એમ કહુ તો ચાલે એ વિદ્યાર્થીઓના નાયક પ્રોફેસર કૃપાલાની છે એ વિદ્યાર્થીઓને લઈને જ એઓ નીકળ્યા હતા ચારેક વર્ષ ઉપર એઓ મુજફરપુરની સરકારી કોલેજમા પ્રોફેસર હતા ત્યા તેમણે ગાધીજીને નોતરવાનું પહેલુ પાપ કરેલું અને પછી પોતાના સ્પષ્ટવક્તાપણાને લીધે આખરે સરકારની સપૂર્ણ છતરાજી વહોરી અને તેમને ત્યાથી રુખસદ મળી એટલે તેઓ ચપારણમા ગાધીજી હતા ત્યા તેમની મદદે ગયા પોતે અતિશય જુસ્સાવાળા હોવા છતા, જન સમુદાયને દોરવાની ભારે શક્તિ ધરાવતા છતા, તેમણે તો ગાધીજીનુ નાનામા નાનુ કાર્ય કરવાનુ તે વખતે પસદ કરેલુ કેટલાય મહિના સુધી જ્યારે કસ્તૂરબા ત્યા ન હતા ત્યારે ગાધીજીની રસોઈ તેઓ પકાવતા (ગાધીજી ત્યારે દાળભાત શાક જેવી સામાન્ય લોકોની રસોઈ જમતા એટલે કૃપાલાની જેવા ભાવિક રસોઇયાને પોતાનો ભાવ બતાવવાનો અવસર હતો) દોઢ વર્ષ ત્યા કાર્ય કર્યા પછી તેમને માલવિયાજી લઈ ગયા. તેમની સાથે તેમના મત્રી તરીકે લાબો સમય કાર્ય કર્યા પછી તેમને પડિતજીએ હિન્દુ વિદ્યાપીઠમા ઇતિહાસના અધ્યાપક નીમ્યા વિદ્યાપીઠમા વિદ્યાર્થીઓના તેઓ અતિશય માનીતા થઈ પડ્યા હતા અને 'જુનિયર' છતા તેમની મદદની તેમના 'સિનિયરો'ને ઘણી વાર જરૂર પડતી પડિતજીના દિલને કેમ દુખો ન થાય અને પોતાના દિલને કેમ સન્તોષાય

એ પ્રેમ અને કર્તવ્યના પન્થો વચ્ચેના ધર્મસંકટમાંથી તેઓ થોડા જ વખત ઉપર છૂટયા, અને ઉદ્ધાર દિલના પંડિતજીનો આશીર્વાદ લઈને તેઓએ વિદ્યાપીઠ છોડ્યું. ત્યાર પછી તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની નાની ટુકડી સાથે જે જે વિટંબણાઓ ભોગવી છે તેનું વર્ણન આપવાનું આ સ્થળ નથી. વિદ્યાર્થીઓ માટે તેમણે એક નાનકડું ઘર લઈ આશ્રમ કાઢયો. તેમાંના ઘણાક વિદ્યાર્થીઓએ મળીને એક શાળા કાઢી, અને એ શાળા દરરોજ વધતી જાય છે. પેલા વિદ્યાર્થીઓનો સ્વાશ્રય જોઈને જ બાબુ શિવપ્રસાદ ગુપ્તે અને ભગવાનદાસજીએ વિદ્યાપીઠ કાઢવાનો ઉપક્રમ કર્યો એમ મારું માનવું છે. વિદ્યાપીઠ ખોલવામાં આવી તે પ્રસંગે પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકરભાઈ પણ વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ દેવા માટે હાજર રહ્યા હતા બાબુ ભગવાનદાસનાં અને ગાંધીજીનાં ભાષણો 'આજ' પત્રમાંથી ઘણાં વર્તમાનપત્રોમાં ઉતારારૂપે આવી ગયાં છે એટલે તે વિષે કાંઈ કહી હું વાંચનારને નથી રોકવા ઇચ્છતો. આજે વિદ્યાલયની સ્થિતિ એ છે કે તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હતી તેની તે જ કાયમ છે, પણ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની ભરતી થયે જ જાય છે. તે એટલે સુધી કે વિદ્યાલયના કરતાં પેલી શાળાના નભાવ ઉપર ચાલકોને વધારે ધ્યાન આપવું પડશે.

લખનૌ

લખનૌમાં પણ દિલ્હી જતાં ઘડીક વાર ગાંધીજી ઊતર્યા હતા. તે વખતની એક બે વિગત અહીં મૂકી દઉં. લખનૌના સ્ટેશન ઉપર ઘણા સોલ્જરો પોતાના વડા (જે ગોરો અમલદાર હતો) સાથે ઊભા હતા. તે સૌએ ગાંધીજીને લશ્કરી ઢબે સલામ કરી ગોરાએ પણ કરી. આમાં કાંઈક આશ્ચર્ય થવા જેવું છે, અને નથી પણ. લખનૌમાં રેલવેવાળાઓએ જે હડતાળ પાડી હતી તેને ગાંધીજીની મુલાકાત સાથે તલભાર સંબંધ ન હતો. છતાં 'લીડર'ના ખબરપત્રીએ તેનો આ પ્રમાણે સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે! કોઈ હડતાળિયો ગાંધીજીને મળવા સુધ્ધાં આવ્યો ન હતો.

દિલ્હી

દિલ્હીની ગાંધીજીની મુલાકાત સ્મરણીય હતી. હકીમજીના જે વૈદિક વિદ્યાલયનો પાયો લૉર્ડ હાર્ડિંજે નાખ્યો હતો તેને ખુલ્લું મૂકવા ગાંધીજી ગયા હતા. આમાં લોકોને કાંઈક વિચિત્રતા લાગી હશે. પણ તે વિચિત્રતાનો ખુલાસો ગાંધીજીએ ત્યારના પોતાના ચિરસ્મરણીય ભાષણમાં સરસ રીતે આપ્યો હતો. હિન્દુમુસલમાન ઐકયની મૂર્તિરૂપ હકીમજીની સંસ્થા — હિન્દુમુસલમાન ઐક્યના ચિહ્નરૂપ જે સંસ્થા, તે ખોલવા જવાની ના કેમ પડાય? અને ત્યાં જઈ લૉર્ડ હાર્ડિંજની છબી ખુલ્લી મૂકવાનું કાર્ય પણ ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિથી

જોનારને અસહકારવૃત્તિ સાથે અસંગત લાગે છતા સંપૂર્ણ સંગત છે એમ બતાવવાની તક ગાંધીજી કેમ છોડી શકે? અને છેવટે અર્વાચીન વૈદક વિષે પોતાના મત સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવાની પણ આ સંધિ હતી આ ત્રણે વસ્તુઓ એ ભાષણમા સરસ રીતે અપાયેલી જોશો એ ભાષણ અક્ષરેઅક્ષર વાચવા જેવુ છે

પણ એ તો વિદ્યાલયની વાત થઈ એ વિદ્યાલય ખોલવા જતા જે અદ્ભુત દૃશ્યો જોયા તે જોનાર કદી ન ભૂલે એવા હતા ગાંધીજી, લજપતરાય, મોતીલાલ નેહરુ, અલી ભાઈઓ અને બીજા નેતાઓની દસ મોટર ઝપાટાબંધ વિદ્યાલયને સ્થાને ચાલી જાય એવી વ્યવસ્થા હતી વિદ્યાલય દરિયાગંજ — ડૉ અનસારીના સ્થાનથી ચારેક માઈલ હશે, પણ ડૉ અનસારીના મકાનથી તે વિદ્યાલય સુધી રસ્તાઓ માણસોથી ભરચક હતા જુમામસીદ આગળથી ચાદની ચોકને રસ્તે જતા બે અઢી માઈલ સુધી ઠાંસીઠાંસ માણસ હતુ ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માળની હવેલીઓ મધપૂડો મધમાખીથી ભર્યો હોય તેમ ખીચોખીચ ભરેલી હતી આમા સ્ત્રીઓનો પણ પાર ન હતો ગાડીઘોડા તો બધ જ હતા એટલે કેવળ માણસોના ટોળા સિવાય રસ્તા ઉપર કશુ ન હતુ. અને તે ટીકટીક તાપમા દિલ્હીએ આવુ સ્વાગત કોઈનુ કર્યું નથી એમ ઘણાનુ કહેવુ છે ઘણાયે સહકારીઓ પાસેથી પણ આના જ વચનો સાભળ્યા છે 'ના ડ્યુકને આ વાતની ખબર ન હોય? ધોળે દિવસે આખ મીચીને બેસે તેને પણ આ વાતની ખબર તો પડે' 'ડ્યુક બે ત્રણ દિવસ આવ્યા ત્યારે અજબ હડતાળ પડી હતી રસ્તાઓ ઉપરના ઘરોમા દીવા સુધ્ધા થયા ન હતા લોકોના આ અણગમા ઉપર સરકાર ક્યા સુધી અધારપિછોડો રાખશે?'

પંજાબ

દિલ્હીથી ભિવાની અને રોહતકમા જઈ લોકોને અહિંસાના પાઠ ભણાવી ગાંધીજી પંજાબ ગયા પંજાબમા હુ આ વખતે ગાંધીજીની સાથે જવાનુ સદ્ભાગ્ય નથી પ્રાપ્ત કરી શક્યો, એટલે ત્યાની મુસાફરીના વિગતવાર વર્ણનની મારી પાસે કોઈ આશા ન રાખશો ત્યા તો નાનકાના સાહેબ ચારેક જે શીખ હત્યાકાડ થઈ ગયો તે જ આજે મોટો ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે આજે જ ખબર વાચુ છુ કે તેની તપાસ કરનારી એક કમિટીમા ગાંધીજીને પણ લોકોએ નીમ્યા છે, અને ત્યા દસેક દિવસ ગાળવા પડશે એવો ગાંધીજીનો તાર પણ છે ચાર દિવસ ઉપર માગ ઉપર આવેલા એક પત્રમા ગાંધીજી જણાવે છે

"મારું મન તો શીખ ઉલ્કાપાતમાં રોકાયું છે. આ યજ્ઞ (એટલે અસહકારયજ્ઞ)નો શો અર્થ છે, તેમાંથી શું થશે એ તો કહી જ શકાતું નથી. આ તો દાવાનળ સળગ્યો છે. એ શું સૂચવે છે એ અંતરમાં તપાસ્યાં કરું છું. લડતને તો જોખમ નથી જોતો, છતાં લડત ઉપર તેની મહા અસર તો થવાની જ."

કાલે જ આવેલા એક પત્રમાં તેઓ લખે છે: "શીખની બાબતમાં હજી મને સત્ય જડયું નથી."

બીજા ખાનગી પત્રો ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં શીખોના એક પક્ષે ઘાતકી કતલ સામે ભારે સુંદર સત્યાગ્રહ કર્યો છે. પણ આપણે ધીરજ અને શાંતિથી સત્ય બહાર આવવાની રાહ જોઈએ એ જ ઠીક છે.

[આ પછીના અરસામાં મહાદેવભાઈ કેટલોક વખત દાસબાબુ સાથે અને પછીથી પંડિત મોતીલાલજી સાથે રહેવા હોવાથી ડાયરી લખી શકયા નથી, પણ વચમાં મે તથા જૂન માસમાં કેટલોક વખત તેઓ બાપુજી પાસે આવેલા તે વખતે લખેલા ચાર પ્રવાસપત્રો નીચે આપ્યા છે.]

૧

ઉત્તરમાં મુસાફરી

ત્રણ મહિના બાદ

ત્રણેક મહિના પછી મારા પત્રો દ્વારા 'નવજીવન'ના વાચકોની હું પાછી ભેટ કરું છું. બીજા કામના રોકાણને લીધે આટલા દિવસ ગાંધીજી જોડે જવાનું ભાગ્ય મને નહોતું મળ્યું. દરમિયાન ભાઈ 'રામાનુજે' ઠેકઠેકાણેની હકીકતોનાં સુંદર બ્યાનો 'નવજીવન'ને આપ્યાં છે.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં અમે ત્રણ મહિને આવ્યા. લોકોનો ઉત્સાહ વધેલો લાગ્યો, પણ વ્યવસ્થાશક્તિમાં ઝાઝો સુધારો ન જણાયો. રાત્રે ગાંધીજીનો નિદ્રાભંગ હવે ભાગ્યે જ થાય છે, પણ સ્ટેશનો પર ભીડ, પોકારો અને બીજા ઉતારુઓની સગવડ પ્રત્યે દુર્લક્ષ વગેરે દોષોમાંથી હજુ આપણે છૂટયા નથી.

ટોળાંના ત્રાસ

બોરીબંદર પર રાત્રે હું જેમ તેમ નોકરોના ડબ્બામાં જગા મેળવી શકેલો. નોકરો કેમે માને જ નહીં કે હું 'નોકર' હોઉં. પણ 'હું ગાંધીજીનો નોકર છું' એવી ખાતરી મળ્યા પછી મને તુરત તેમણે દાખલ કર્યો અને કહ્યું. 'અમે ગાંધીજીના ગુલામ છીએ.' બીજે દિવસે તેમની વૃત્તિ ફેરવાઈ. લોકોનાં ટોળેટોળાં સ્ટેશન ઉપર આવતાં હતાં અને પેલાઓને પૂરી શાક લેવાને ડબ્બામાંથી બહાર નીકળવું ફાવતું ન હતું. બપોરે બાર વાગ્યા પણ

પેલાઓ કશુ પામ્યા ન હતા ! મારી આખ મીંચાઈ એટલે પેલાઓ અમારે વિશે કડવા વચનો બકવા લાગ્યા મે બેઠા થઈ મારી પાસે જેટલુ કઈ ખાવાનુ હતુ તે તેમને કાઢી આપ્યુ મે પાછી આખ મીંચી એટલે પેલાઓએ પાછી વાતો કરવા માડી એકે કહ્યુ 'જો કાલે તો તુ આને ડબામા પેસવા નહોતો દેતો પેસવા ન દીધો હોત તો આજે શા હાલ થાત ? એણે ખાવાનુ આપ્યુ તો આપણે પામ્યા, નહી તો ભૂખ્યા જ મરવાનુ હતુ ને ?' બીજાએ જવાબ આપ્યો 'શા માટે ? ગાધી અને ગાધીના કોઈ પણ માણસોને પેસવા ન દીધા હોત તો મઘેપ પૂરી શાક મળે '

મુસાફરોની તકલીફનો આથી ખ્યાલ આવશે કાનપુરના સ્ટેશન આગળથી અમે દસબાર વાર પસાર થયા હઈશુ, છતા આ વખતે પણ હજારોના ધાડા એકબીજા ઉપર ધક્કામુક્કી કરતા ગાધીજીના ડબા ઉપર ધસારો કરતા હતા આપણી વ્યવસ્થાશક્તિની ન્યૂનતા અને ભક્તિની ઘેલછા જ મહાસમિતિને સવિનય ભગની સલાહ આપતા અટકાવે છે માલેગાવના ધાડાઓ આ જ પ્રકારના હશે આજે તો સ્થળે સ્થળે કેવળ શાન્ત કાર્યમા જ પરાયણ રહેવાની તથા તેમ કરવાની સૌને સલાહ આપવાની દરેક જણની ફરજ છે શાન્તિ વિના સ્વરાજ આઘુ જશે એ તો આજે સૌને ચોખ્ખુ" ચાંદરણા જેવુ ભાસી જવુ જોઈએ

અલાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટી

અમારા ગયા પહેલા અલાહાબાદમા જરાક ખળભળાટ મચેલો ત્યાની મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલાક ઉત્સાહી સભ્યોને બીજી મ્યુનિસિપાલિટીની માફક ગાધીજીને માનપત્ર આપી ગાધીજીના કાર્યને માટેની સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેમણે ઠરાવ મૂક્યો વિરુદ્ધ મતે તે ઊડી ગયો એટલે લોકોએ ભેગા થઈને ઠરાવ કર્યો કે કેટલાક 'શહેરી બાબાઓ' — 'ટાઈમ્સ' જેવા પત્રોનો 'સિટી ફાધર્સ' ને માટેનો શબ્દ વાપરી લઉ ? — ગાધીજીને માન ન આપે તો 'શહેરી બચ્ચાઓ'એ તો જરૂર આપવુ એટલે કિસાનોની પરિષદ હતી તેમા જ ગાધીજીને માનપત્ર આપવામા આવ્યુ પ્રતાપગઢ, ફૈઝાબાદ, બરેલી વગેરે જિલ્લાઓમા સભાબંધીના હુકમો હોવાને લીધે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ કિસાનોની પરિષદ અલાહાબાદમા જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પરિષદ ચાદનીમા ખુલ્લા મેદાનમા બેઠી હતી હજારો ખેડૂતો ગામડામાથી ઊભરાયા હતા પંડિત મોતીલાલજીએ ખાદીના કપડા ઉપર લખાયેલુ સાદુ માનપત્ર ગાધીજીને વાચી સભળાવ્યુ તેના ઉત્તરમા કહેલા વચનોમાના અગત્યના અહી ટાકુ છુ

"હું આજે પહેલી વાર અહીં નથી આવ્યો, ઘણી વખત આવી ગયો છું; બલકે હું તો અહીનો પુરાણો રહીશ બની ગયેલો કહેવાઉં. પણ જેમ બીજી મ્યુનિસિપાલિટીઓ મને આવકાર આપી તે તે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અમારી સાથે છે કે નહીં તે ખાતરીપૂર્વક બતાવી આપે છે તેમ તમે પણ બતાવવાનો વિચાર કર્યો. અહીંના સભ્યોએ માન્યું કે મ્યુનિસિપાલિટીને રાજદ્વારી બાબત સાથે કશો સંબંધ નથી એટલે રાજદ્વારી કામોમાં પડેલા મારા જેવાને માન આપવું ન જોઈએ. આ દલીલ ઠીક છે. પણ આપણે તો આજે જોઈ રહ્યા છીએ કે મ્યુનિસિપાલિટીને રાજદ્વારી કામમાં મોં ઘાલ્યા વિના છૂટકો નથી. મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની તાકાતનો ઉપયોગ કરે તો જ આપણે સ્વરાજને માટે લાયક થઈએ. પણ અલાહાબાદની મ્યુનિસિપાલિટી સ્વરાજને પન્થે આસ્તેકદમ ચાલશે એમ લાગે છે. તેણે જે કામ કર્યું તે મારી સામે કશી અદાવતથી નથી કર્યું. આજકાલ જે મ્યુનિસિપાલિટી માનપત્રો આપી રહી છે તે નાની છે, અલાહાબાદ જેવી મોટી નથી. પણ વાત તો એ છે કે નાની મ્યુનિસિપાલિટીથી જે કામ થાય છે તે મોટીથી નથી થતું, કારણ મોટી મ્યુનિસિપાલિટી એવી કઠણ પદ્ધતિને વશ થઈ જાય છે કે તે સહેજે તેના ચીલામાંથી નથી નીકળી શકતી.

"પણ મ્યુનિસિપાલિટીની સાથે આપણે ઝઘડો નથી કરી શકતા. એવાં તોફાનોમાં પડીશું તો આપણે આપણી મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ કરેલાં ફરમાનો ભૂલી જવાના. આપણે તો આ વર્ષમાં ત્રણ વાતો સિદ્ધ કરવાની છે. અને તે માનપત્રોથી, ગઝલો પઢવાથી કે જલસા કર્યાથી ન મેળવી શકીએ. સાચી સરકાર તો આપણે છીએ અને જ્યારે મહાસભાનું ફરમાન થયું છે કે અમુક જ કાર્ય કરવું ત્યારે તે છોડીને આપણે બીજું કાંઈ કાર્ય નથી કરી શકતા. આપણે જલસા છોડીશું, ગાનતાન છોડીશું, માનપત્રો આપવાનું છોડીશું તો સ્વરાજ નથી રોકાવાનું, પણ મહાસભાએ સોંપેલું કામ છોડીશું તો સ્વરાજ જરૂર રોકાશે.

અલાહાબાદ ફકીરાબાદ

આવકારપત્રમાં કહ્યું તેમ અલાહાબાદને તમે ખરું ફકીરાબાદ બનાવશો તો સ્વરાજ તુરત લઈશું. અહીં આવ્યા છો તેમાંના કેટલાએ કમિટીમાં નામો દાખલ કરાવ્યાં છે? (પં. જવાહરલાલ: 'બધાએ.' ગાંધીજીએ આનંદ પ્રગટ કર્યો.) ફકીરાબાદ પૈસા કેમ ઉઘરાવે એ પ્રશ્ન તમે કર્યો છે. મને તો એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ ભાસે છે. આ તો ત્રિવેણી સ્થાન છે. ત્રિવેણીના પવિત્ર સ્થાન પ્રયાગજીમાં લાખો માણસો યાત્રાળુ તરીકે આવે છે. હું જ્યારે જગન્નાથપુરીમાં ગયો ત્યારે જ મેં વિચાર કરી લીધો હતો કે આપણાં યાત્રાનાં સ્થાનો

યાત્રાળુઓ પાસેથી નાણાં એકઠાં કરી સ્વરાજ મેળવવામાં ભારે મદદ કરી શકે છે અહીંના તીર્થક્ષેત્રમાંથી મયુક્ત પ્રાન્તનો ફાળો તો તમે સહેજે એકઠો કરી શકો"

આ પછી ગાંધીજી રેંટિયા અને સ્વદેશી વિષે બોલ્યા, અને માલેગામના ગુના ઉપર સખત ઉદ્ગારો કાઢ્યા "આપણામાં ફાંસીએ ચડવાની તાકાત આવવી જોઈએ મને કે પંડિતજીને પકડે તો અમને સ્વરાજ લઈને છોડાવજો, તોફાનથી છોડાવવા ઇચ્છતા નહીં માલેગામે આપણને ભારે ધક્કો આપવો જોઈએ ત્યાંના લોકોએ મહાસભા અને ખિલાફત કમિટીને નામોશી લગાડી છે, ઈશ્વરનું અપમાન કર્યું છે"

મહમદઅલીને શીદને પકડશો?

મૌ મહમદઅલીના અફઘાન હાઉ વિષેના કેટલાક સ્પષ્ટ ઉદ્ગારોથી સરકાર ચિડાઈ છે અને તેમને પકડવા માગે છે એવી અફવાઓ જ્યાં ત્યાં ઊડી રહી છે, તેને ઉદ્દેશીને ગાંધીજી બોલ્યા

"સરકાર ભાઈ મહમદઅલીને શા માટે પકડવા માગે છે? તેઓ જે કહી રહ્યા છે તે જ હું પણ કહું છું જો તેઓ કહે કે અમીર ચડી આવે તો એક પણ હિન્દુ કે મુસલમાન બ્રિટિશ સલ્તનતને મદદ નહીં દે, તો હું પણ તે જ કહી રહ્યો છું હું અફઘાનોથી નથી ડરતો હું કોઈથી પણ ડરતો હોઉં તો હું નાલાયક છું હું સાત કરોડ મુસલમાનથી ડરું તો નાલાયક છું ઇન્સાનથી ડરવું એ તો સ્વરાજ માટેની નાલાયકી સૂચવે છે સાત કરોડ મુસલમાન શા માટે હિન્દુઓથી ડરે? કોઈ ધર્મ ડરવાનું નથી શીખવતો અમીરને હું એટલું જરૂર કહું કે આ સલ્તનત અમારી વાત ન સાંભળે, અમારી માગણી હઠપૂર્વક ન જ સ્વીકારે તો અમે તેને મદદ ન દઈએ મારામાં, આપણામાં આજે એટલી તાકાત નથી કે સિપાઈઓને આપણે સમજાવી શકીએ, કારણ તેઓએ પોતાનો ગુસ્સો નથી રોક્યો એટલે સિપાઈઓને સરકારની બાજુએ રહીને લડતા અટકાવવાની હું આજે સલાહ ન આપી શકું, પણ જે સલ્તનતને આપણે બિગડેલી છે તેને નભાવવામાં આપણે શા માટે મદદ કરીએ? મહમદઅલીને પકડે તોપણ તમે તેમને સુખે જેલમાં જવા દેજો તમે તેમને જેલમાં ન જવા દેવા માટે તોફાન કરશો, કાયરતા બતાવશો, તો તમે એમને લજવશો, ખુદાને લજવશો મારા ઉપર તમે જરા પણ મહોબત રાખતા હો, ખિલાફત પંજાબના મામલાનો આ જ વર્ષમાં ફડચો કરવા માગતા હો, તો તમે તોફાનની વાત ભૂલી જાઓ તમે તેટલું પણ કરવા તૈયાર ન હો તો તમે સ્વરાજ માટે લાયક નથી, હું પણ લાયક નથી'

કિસાનોની પરિષદ જોવાની તો અમને તક ન મળી, કારણ પૂ. પંડિત માલવિયાજીનો પત્ર આવવાથી ગાંધીજીને બીજે જ દિવસે સીમલા જવાનું નક્કી થયું. સીમલા વિષે ગાંધીજી તો ઘણુયે લખી ચૂક્યા છે. બીજું કેટલુંક હું આવતા પત્રમાં લખીશ.

૨

સીમલામાં ગાંધીજી

વાઈસરૉયની મુલાકાત

સીમલા જવાનું કેમ થયું તે ગાંધીજી પોતે જ પોતાની નોંધમાં ગયા અંકમાં જણાવી ગયા છે. એ જ સંજોગો ગાંધીજીએ પોતાના સીમલાના જાહેર ભાષણમાં તેમ જ સીમલા છોડયા પછી અંબાલા, ભુસાવળ, સંગમનેર વગેરે સ્થળે વર્ણવ્યા છે. 'ઇંગ્લિશમૅન' પત્ર આ કૃત્ય તરફ ભારે શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને કહે છે કે ગાંધીજીના બધા સાથીઓ તેમના સીમલા જવાની વિરુદ્ધ હોવા જોઈએ, નહીં તો ગાંધીજીને સીમલા જવાનાં કારણોના આટલા લાંબા ખુલાસા કેમ આપવા પડે? અહીં એટલું જ કહી દેવું જરૂરનું છે કે પૂ. પંડિત માલવિયાજીનો પત્ર અલાહાબાદ આવ્યો ત્યારે પંડિત મોતીલાલજી, અલી ભાઈઓ, લાલા લજપતરાય અને બીજા કેટલાક નેતાઓ ત્યાં હાજર હતા. ગાંધીજીએ તેમની સાથે મસલત કરીને નિશ્ચય કરેલો કે સીમલા જવું તે મુખ્યત્વે પંડિતજીને મળવા માટે; અને પછી જરૂર જણાય તો વાઈસરૉયને મળવું. મિ. ઍન્ડ્રૂઝ જેઓ સીમલાથી તે જ દિવસે આવ્યા હતા તેમનું કહેવું હતું કે વાઈસરૉય ગાંધીજીને મોઢેથી ગાંધીજીનુ દૃષ્ટિબિંદુ જાણવા આતુર છે. સીમલા જઈને પંડિતજીને મુખે પણ એ જ હકીકત સાંભળી. એટલે ગાંધીજીએ વાઈસરૉયને લખી જણાવ્યું કે મારા વિચાર જાણવાની આપની ઇચ્છા હોય તો હું તે સંભળાવવાને તૈયાર છુ. વાઈસરૉય સાહેબે તે પ્રમાણે મળવાનો વખત ગાંધીજીને મોકલી આપ્યો. ગાંધીજી આટલા ખુલાસા આપે છે તે નેતાઓને માટે નહીં, પણ લોકોને માટે. *લોકોની વિચારશક્તિ એટલી જાગ્રત થયેલી છે કે તેઓ નેતાઓના પ્રત્યેક* કૃત્યની બરોબર ચોકી રાખે છે, અને તે જ સ્થિતિ બરોબર છે. આ ચોકીદારોને સંતોષવા માટે આ હકીકતો ગાંધીજી વારંવાર આપી રહ્યા છે, તે એ સમજાવવા કે અસહકારનો સિદ્ધાંત એમ નથી કહેતો કે સામા પક્ષને પોતાનો શો પક્ષ છે તે સમજાવવો નહીં. સરકારનો નાનામાં નાનો અમલદાર

આપણું દષ્ટિબિંદુ જાણવા માગે તો તેને પણ તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવું એ આપણો ધર્મ છે.

સીમલામાં વાઈસરૉયને ગાંધીજી એક બે વાર નહીં પણ છ વાર મળ્યા! આટલી બધી મુલાકાતોમાં શું કરી આવ્યા એ પ્રશ્ન અનુચિત નથી અને તેનો જવાબ ગાંધીજી આપી ચૂકયા છે. તેમણે અથથી ઇતિ સુધી વાઈસરૉય સાહેબને અસહકારીઓનો પક્ષ સંભળાવ્યો, સમજાવ્યો. વાઈસરૉયે પણ છ દિવસ સુધી કલાકના કલાકો શાંત ચિત્તે, સંપૂર્ણ સભ્યતાથી તે સાંભળ્યું. એથી એટલું તો કલ્પી જ શકાય કે આપણી સ્થિતિ સમજવાની તેમની ઇચ્છા તીવ્ર હોવી જોઈએ. આપણો પક્ષ સમજાવ્યા પછી ગાંધીજીએ તેમની હકીકત પણ સાંભળી. એટલે કાંઈ પરિણામ આવ્યું હોય તો એટલું આવ્યું કહેવાય કે વાઈસરૉય ગાંધીજીને વધારે સમજતા થયા અને ગાંધીજી વાઈસરૉયને વધારે સમજતા થયા. આ ઉપરાંત કશું ફળ આવ્યું નથી એમ ગાંધીજી કહે છે, 'હું કાંઈ લેવા ગયો ન હતો કે લઈને આવું, હું તો દેવા ગયો હતો તે દઈ આવ્યો. આટલી મુલાકાતો પછી મારા વિચારો હતા તે જ કાયમ રહ્યા છે, અને આપણે જો જીતવું હોય તો દશ ગણા જોરથી આપણી શાંત લડત ચાલુ રાખ્યાથી જ જિતાશે. સ્વરાજ આપવું વાઈસરૉયના હાથમાં નથી; એ લેવું આપણા હાથમાં છે.' આ ગાંધીજીના સીમલા પછીના ઉદ્‌ગારો છે. આટલું તો ત્યાં શું બન્યું તે વિષે. 'તમે વાઈસરૉયની સાથે શું વાતચીત કરી આવ્યા?' એ પ્રશ્ન પણ નથી પુછાતો એમ નથી. પણ એ પ્રશ્ન સુરુચિયુક્ત નથી એમ ઘણા કબૂલ કરશે.

જતી વેળા અમે કાલકા પહોંચ્યા ત્યારથી જ હું તો કંઈ જુદા જ વાતાવરણની ઉમેદ રાખતો હતો. ગરમી તો કાંઈક ઓછી થવા લાગી, પણ લોકોના મનનું વાતાવરણ તો જરાય બદલાયલું ન લાગ્યું. કાલકાનું પ્લૅટફૉર્મ પણ માણસોથી ભરેલું હતું. પંજાબના સતરના દડાઓ અહીંથી જ ફેંકાવા લાગ્યા, તે સીમલાને પાંચસેંમે મજલે પણ ઓછા ન થયા. કાલકા સ્ટેશન ઉપર પોલીસનાં માણસો પણ ઠીક આવકાર આપતાં હતાં. ગાંધીજીએ પૂછ્યું: 'તમે કેમ આવી શક્યા?' જવાબ મળ્યો, 'અમે તો અમારા વડાની રજા લઈને આવ્યા છીએ!' અને કાલકાથી તે સીમલા સુધીનાં ડઝનબંધ સ્ટેશનોએ માણસોનાં ટોળાં સ્ટેશન પર આવતાં જ હતાં. 'હજારો ફૂટ ઊંચે સીમલાના પહાડ પર લોકોને શી ખબર હશે?' એમ મને સહેજ શંકા થતી હતી, પણ પહાડ ઉપરના અને નીચે તળેટીના માણસોના ઉત્સાહમાં મને કશો ફરક ન લાગ્યો. નાનામાં નાના સ્ટેશન ઉપર મજૂરો સુધ્ધાં આવીને તિલક સ્વરાજ ફાળામાં પૈસા

અર્થે જતા હતા. એક ગામે તો સો સવાસો રૂપિયાની થેલી લોકોએ તૈયાર રાખી હતી. ત્યાંની વસ્તી ભાગ્યે જ પાંચસો માણસની હશે!

સીમલા સ્ટેશન ઉપર મને આપણો નવો રાષ્ટ્રીય વાવટો જોઈને આશ્ચર્ય થયું. લંબચોરસ લાલ, લીલી અને ધોળી ભૂમિ પર રેંટિયાની આકૃતિ રૂ ચોંટાડીને કાઢી હતી!

સીમલા આઠ દિવસ રહ્યા તે દરમિયાન દર્શનને માટે આવનારની સંખ્યા બીજે કોઈ ઠેકાણે કરતાં ઊતરે એમ ન હતી. આખો દિવસ તળેટી ઉપરનાં ગામડાંઓના માણસો આવ્યાં જ કરતા, અને સવારે ને સાંજે સરકારી કચેરીઓમાંથી નોકરો આવતા. સરકારી નોકરોની એકે ટોળી સ્વરાજ ફાળા માટે પોતાનું નાનું ઉઘરાણું લીધા વિના નહોતી આવતી. ગાંધીજી વાઇસરૉય સાહેબને ત્યાં ગયા હોય તો 'વાઇસરીગલ લોજ'ની બહાર સેંકડો નોકરો— સેક્રેટેરિયેટમાંના—દર્શન માટે ટોળું વળીને ઊભા હોય. આમ સરકારી નોકરો સરકારી જાહેરનામાંઓને ઓટીએ બાંધી પોતાથી થાય તેટલું કરી રહ્યા છે. સીમલાના નોકરોને ગાંધીજીએ ઊન ન વાપરતા હોય ત્યારે ખાદીનો ઉપયોગ કરવાને કહ્યું. પણ તેમણે બિચારાઓએ જણાવ્યું કે કદાચ ખાદી તેમની નોકરી લઈ લે તો? આમને જ ઉદ્દેશીને ગાંધીજી ૧૫મી તારીખની સીમલાની જાહેર સભામાં બોલેલા કે 'જ્યાં તમને તમારી માતાએ કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં પહેરવાની પરવાનગી ન હોય તે સલ્તનતમાં હું રહેવા નથી માગતો. તેને મિટાવી દેવી જોઈએ અથવા સુધારવી જોઈએ.'

સીમલામાં જ્યારે સામાન્યવર્ગનો ઉત્સાહ ઠીક જણાયો ત્યારે કેળવાયેલો વર્ગ એટલે મોટે ભાગે વકીલવર્ગ (કારણ વકીલવર્ગ સિવાયના ઘણોખરા તો સરકારી નોકરો જ હશે) તો અસહકારની ચળવળથી ન પલળેલો જણાયો. કોઈ વકીલે સીમલામાં વકીલાત છોડી નથી. છતાં લાલા મોહનલાલ નામના એક પંજાબી ગૃહસ્થ જેઓ નામની વકીલાત હજી કરે છે અને વેપાર કરે છે તેમણે કાર્યમાં સહાનુભૂતિ બતાવવા ગાંધીજીને એક સાંજે નોતર્યા અને દસ હજાર રૂપિયા મિત્રમંડળ પાસેથી ભેગા કરી આપ્યા.

સીમલાની જાહેર સભા

વાઇસરૉય સાહેબની સાથે લાંબી મુલાકાતો છતાં સભાઓએ ગાંધીજીને સીમલામાં પણ છોડયા ન હતા; તેમ જ શાન્તકુટી ઉપર પણ ઘણા યુરોપિયન અમલદારો, અંગ્રેજી છાપાંના પ્રતિનિધિઓ વગેરે મુલાકાત માટે આવ્યાં જ કરતા. એક સ્ત્રીઓની સભા રાખી હતી તેમાં સ્ત્રીઓની હાજરી ઠીક હતી, પણ જે જાહેર સભા થઈ તે તો કોઈ ગંજાવર જલસો હતો.

જે સ્થળમા આ સભા થઈ ત્યાનુ દશ્ય પણ અજબ મોહ પમાડે એવુ હતુ મોગ રસ્તાથી ઊતરતા લગભગ એક હજાર ફીટ નીચે થોડીક સપાટ જમીન છે ત્યા થોડીક ખુરશીઓ અને માચડો ગોઠવ્યો હતો, અને સામે પાયમે ફૂટની ઊચાઈ સુધી જાણે એક ઉપર એક અગાશીએ ચડી હજારો માણસો મધપૂડમાની મધમાખીની જેમ ચોટયા હતા સભામાં લાલાજી અને અબાનાના વકીન લાના દુનીચદ ઉપરાત પડિત માલવિયાજી પણ પધર્યા હતા તાડની ઊચઈને પણ ભુલાવે એવા સામેના દેવદારો પેના માણસોથી ખીચોખીચ ભરેલી અગાશીઓને સોહાવતા હતા પ્રમુખસ્થાને લાલાજી બિરાજ્યા હતા પ્રથમ ગાધીજીને શહેરીઓ તરફથી એક માનપત્ર આપવામા આવ્યુ.

આજનુ ગાધીજીનુ ભાષણ અગત્યનું હતુ આરભમા તેમણે વાઈસરોયની મુલાકાત લેવાનુ કેમ થયુ તે સબધે ખુલાસો કર્યો અને જણાવ્યુ "અમારી વાતનુ કાઈ પરિણામ આવશે? હુ કહુ છુ કે આવે અને નયે આવે આપણે તો જે કરવાનુ છે તે ખુદાની મદદ માગીને કરી લેવાનું છે મે વાઈસરોયને આપણો કેસ સુણાવ્યો ને તેમણે બહુ ધીરજ અને પ્રેમથી લાબા સમય સુધી તે સાભળ્યો મે પણ તેમનું કહેવુ સાભળી લીધુ છે મેં અગ્રેજી સલ્તનતની મુશ્કેલીઓ તેમની પાસેથી સાભળી છે તો એટલુ જ કહી શકુ છુ કે જે એકરાર આપણે ઈશ્વરને દરમિયાન રાખીને મહાસભામા, શીખ લીગમા તેમ જ ખિલાફત પરિષદોમા કરેલો છે તે પાળશુ તો આ વર્ષમા જરૂર ધારેલુ મેળવશુ વાઈસરોય સાહેબના હાથમા કાઈ નથી ઇગ્લેંડથી શુ તાર આવે છે તે ભૂલી જાઓ આપણી લગન ખાનદાનીની છે, ઇન્સાફની છે અને ઇન્સાફ માટે મરવાને આપણે તૈયાર છીએ એ આપણે જગતને બતાવી આપવાનુ છે પરીક્ષા લીધા વિના ઈશ્વર કશુ આપતો નથી, અને આપણે કાઈ મેળવીએ તે પહેલા એ પરીક્ષામા ઊતર્યે જ આપણો છુટકો છે બદમાશ જેવા બદમાશ પણ પોતાનુ ધાર્યું મેળવવા માટે તૈયાર હોય છે તો તમે મોગ છ છ ફૂટ ઊચા પજાબીઓ, જો ફરી પેટે ચાલવા ન માગતા હો, જો તમારામાનો એક પણ નાકલીટી ન તાણવા માગતો હોય તો જે પાઠ શીખ ભાઈઓએ શીખવ્યો તે લઈએ એમની માફક માથુ કોરે મૂકી ધર્મકૃત્ય માટે તૈયાર થાઓ મહત નારણદાસની માફક ખૂની ન બનો ખૂન કરીને સ્વરાજ નહી મેળવી શકો પજાબ ને ખિલાફતના સવાલનો નિવેડો નહી લાવી શકો કોઈનુ ખૂન લઈને નહી, ખૂન આપીને જ તમે આ વસ્તુઓ મેળવી શકશો નિઃશસ્ત્ર સિટની તાકાત મેળવીને જ મેળવી શકશો

'આ સલ્તનત મટે તો હિંદુઓનું શું થાય?' એ પ્રશ્નનો ગાંધીજીએ પછી ઉત્તર આપ્યો: "હું તો તમને કહું છું કે તમારાં તીર્થો પઠાણોને હાથે ભ્રષ્ટ થશે, તમારી ઓરતની ઇજ્જત લૂંટાશે એવા ભયથી તમે જ્યાં સુધી ડરી રહ્યા છો ત્યાં સુધી તમારા દરદારને દાટી દો, તમારી ઓરતોને જોહર કરાવો. તમે પઠાણોને મારી ન શકો તોપણ તેમનાથી ભાગી જવાની નહીં પણ તેમની સામે ઊભા રહી મરી જવાની તાકાત તો તમારામાં હોવી જ જોઈએ. અફ્ઘાનથી ન ડરો, ન મુસલમાનથી ડરો; કેવળ ઈશ્વરનો ડર રાખો. પેગમ્બર સાહેબના જમાનામાં પણ સામેથી આવતાં ધાડાંઓને જોઈ ને કેટલાક ડરકણોએ કહ્યું હતું કે 'અમે એકલા જ છીએ, કેમ લડશું?' પેગમ્બર સાહેબે જવાબ આપ્યો હતો, 'નહીં તમે એકલા નથી; તમારી સાથે ખુદા છે!' હું પણ તમને કહું છું કે તમારી જાતને પામર ન માનો. તમે બહાદુર હશો તો તમારી સાથે અફ્ઘાન પણ પાક બનશે. હું અફ્ઘાનને ઓળખું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનામાંના ઘણા મારા અસીલ હતા. તેમની ખાનદાનીની મને પિછાન છે. તેઓ ભૂરા હોય તોય મને લાગે છે કે તેઓ ખુદાથી ડરનારા છે. જો મુસલમાનોને તમે ભાઈ સમજતા હો, જો તમારો તેમના ઉપર ઇતબાર હોય તો પઠાણોની દહેશત તમે જિગરમાં ન રાખશો. જો પઠાણ આવે તો તેમની સાથે પણ અસહકાર કરવાવાળો હું બેઠો છું. હિંદુસ્તાનનો એક ટુકડો પણ તેમને હાથ નહીં જવા દઉં. મને ખુદા તે ઘડીએ તાકાત આપશે કે હું તેમને ટુકડો લેવા દેતાં પહેલાં મારી જિંદગી આપી દઉં. આપણે એકબીજાના ગેરવિશ્વાસથી ગુલામ બન્યા છીએ. જો મુસલમાનો ઇસ્લામને એબ આણશે, જો કરોડો મુસલમાનો દગો દેશે; તો ઇસ્લામ મટી જશે. આપણો અને તેમનો વાણિયાગતનો સંબંધ નથી, ખાનદાનીનો વ્યવહાર છે.

ડાયર માટે જાહેર પ્રાર્થના

"બધા ધર્મોને હું કહું છું કે આપણે એકદિલ થવા માગીએ છીએ. ખ્રિસ્તીઓ સાથે આપણે એકદિલ નથી શું? એન્ડ્રૂઝ અને સ્ટોક્સ જેવા મદદ કરે તે શું આપણે નથી સ્વીકારતા? આપણે કોઈને દુશ્મન કરવા નથી માગતા. આપણે આપણું ખૂત આપવા માગીએ છીએ. અંગ્રેજ નોકર બનીને રહે, ભાઈ બનીને રહેવા માગે, સરદારી છોડીને રહેવા માગે તો ભલે રહે, નહીં તો ચાલ્યા જાય.

"અમે તેમ હોય, શાન્તિ વિના કશું નથી. જો તમે શાન્તિ છોડશો તો બાજી ખોશો. મારા દિલમાં મેં જનરલ ડાયર કે માઇકેલ ઓડવાયર

માટે સજા નથી ચાહી અને આજે ઈદગાહની આ પવિત્ર જગ્યાએ હું ખુદાને પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદા તેમના દિલને સાફ કરે "

છેવટે શીખોને ગુરુ નાનક અને ગુરુ તેગ બહાદુરની માફક જાતે મરી છૂટવાનો મંત્ર આપી સ્વદેશી પર વિવેચન કર્યું હતું.

એક રમૂજી પ્રસંગ

આ પછી લાલાજી ઉપસંહાર કરવાને ઊભા થયા તેમણે હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય અને નીડરતા ઉપરના ગાંધીજીના વચનો ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો 'દેશમા અશાન્તિ ફેલાઈ રહી છે' એ આક્ષેપને તેમણે એક જ વાક્યમાં ઉડાવ્યો "દુનિયામાં આટલી વસ્તીવાળો એકે દેશ એવો બતાવશો કે જે હિન્દુસ્તાન જેટલી શાંતિ આવી લડતમા જાળવી શક્યો હોય?" સ્વરાજનો મંત્ર પ્રજા કેટલો પી ગઈ છે તે શ્રોતાઓને બતાવવા તેમણે કહ્યું "ન કરે નારાયણ, અને ગાંધી મહાત્મા સ્વરાજથી કાંઈ ઓછું લઈ લે તો તે પણ આપણે ન લઈએ મહાત્માજી આપણને છેતરે તો આપણને મહાત્માજી પણ ન જોઈએ" આ વચનોને શ્રોતાજનો પણ ગમ્મતમા જ લેતા હતા, અને તરત 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જે' કરીને વધાવતા હતા! પછી માલવિયાજીએ મજાકમા લાલાજીને કહ્યું 'આ બેઅદબીને માટે ગાંધીજીની માફી માગો' લાલાજીએ આ પ્રમાણે માફી માગી 'લોકો તો સ્વરાજ—શુદ્ધ સ્વરાજ—ને માટે ગાંધીજી જ્યા લઈ જાય ત્યાં તેમની પાછળ જવાને માટે તૈયાર છે' આથી લોકોમા ભારે ખુશાલીના પોકારો ચાલ્યા અને ફરી ફરી ઊઠતી 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જે' થી ચોમેરના પહાડો કેટલીક મિનિટો સુધી ગાજી રહ્યા!

૩

ગાંધીજીની મનોદશા

ગાંધીજી હવે મુસાફરી કરે છે તે કેવળ બેઝવાડાનો કાર્યક્રમ ૩૦મી જૂન પહેલા પૂરો કરવાને માટે જ સ્થળે સ્થળે કાર્યક્રમને ઉત્તેજન મળે એવા જ એમના ભાષણો હોય છે, પણ એ ઉપરાંત દરેક સ્થળે જવાની પ્રથમ શરત તો તે સ્થળે સારુ ઉઘરાણું કરેલું હોવું જોઈએ, અથવા સારા ઉઘરાણાની આશા આપવી જોઈએ એમ હોય છે મૌલાના શૌકતઅલી તો પોતાની મજાકની ભાષામા આ ઉઘરાણાને 'ફી' કહે છે, અને હરકોઈ સ્થળે જવાનું આમંત્રણ આપનારને કહે છે 'ઈતને હજાર રૂપિયે ફી હમારી હૈ, ઈતને હજાર ફી મહાત્માજીકી હૈ, ચાહો ઉસકો લે જાઓ!'

આ ફી માટે જ ગાંધીજીને અંબાલા લઈ જવામાં આવેલા. ત્યાં ચાર હજાર રૂપિયા ઉઘરાવી શકાયા. આ માટે ચાર કલાકની અંદર ચાર સભાઓ ભરવી પડી; બે સ્ત્રીઓની અને બે પુરુષોની. પંજાબમાં સૂતરના ઢગલાનો પાર નથી, પણ હજી ખાદીનો વાપર તો ઓછો જ છે. ચાર બહેનો ખરા દિલથી પોતાની મુશ્કેલીઓ ગાંધીજી આગળ જણાવતી હતી અને ખાદીની વપરાશ સ્ત્રીઓમાં દાખલ કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ગઈ હતી.

અંબાલાથી નીકળી ખંડવા આવ્યા. ત્યાં ઠીક ઠીક ઉઘરાણું થયું કહેવાય. ત્યાંથી ભુસાવળ જવા નીકળ્યા. મુસાફરી દિવસની હતી. સ્ટેશન ઉપર તિલક સ્વરાજ ફંડના પૈસા તો ભેગા થતા હતા જ. એક સ્ટેશન ઉપર લોકોનો ભારે હલ્લો હતો. તેમને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ બોલેલાં વચનોનો સાર અહીં મૂકી દઉં છું. (દરેક ઠેકાણે એકાદ મિનિટ તો તેઓને સમય હોય તો બોલે છે જ, પણ અહીં પાંચેક મિનિટ સુધી બોલવાનો સમય મળ્યો હતો.)

ગાંધીજી અધીરા થયાં

સ્ટેશન ઉપર આવનારાઓએ પૈસા લઈને જ આવવું જોઈએ. આપણે ત્રણ ઉપાધિમાંથી આ વર્ષે મુક્ત થવાનું છે. તેને માટે બેઝવાડામાં ઉપાયો યોજાયા. જૂન ૩૦મી સુધીમાં એક કરોડ રૂપિયા નહીં થાય તો નાક કપાશે, અને જો તેવું થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો હું જરૂર કહેવાનો કે આ વર્ષમાં સ્વરાજ નહીં મળે. સ્વદેશી ચાલી રહ્યું છે, તોયે જોઉં છું કે કેટલાક તો માત્ર સ્વદેશી ટોપી પહેરીને જ સ્વદેશી થયા કહેવડાવવા માગે છે. હું હવે તમને સ્પષ્ટ કહું છું કે પરદેશી કાપડ છોડવા માગતા ન હોય તેવાને હું મળવા નથી માગતો. ખાદીને ખાનદાનીનો પોશાક નથી બનાવી ત્યાં સુધી સ્વરાજ નથી મળવાનું. જો આ લડત આત્મશુદ્ધિની છે એ વાત ખરી હોય તો ખાદી પહેરવા ઉપરાંત તમે શરાબ તજો, વ્યભિચાર તજો, પ્રામાણિક બનો, માલેગાંવના લોકોની માફક પાગલ ન બનો, ભંગીચમારને અસ્પૃશ્ય ન માનો; તેમની અને બ્રાહ્મણની સરખી સેવા કરો. ફૂલો ન લાવો; સ્વરાજ માટે ફૂલોને બદલે પૈસા લાવો."

આ ટૂંકાં ને ટચ વાક્યોમાં ગાંધીજીનાં ઘણાં ભાષણોનો નિચોડ આવી જાય છે. એમાં એમની હાલ ચાલી રહેલા કામથી થતી અધીરાઈ સ્પષ્ટ દીસે છે. આટલાં વર્ષમાં ગાંધીજીની બીજી પ્રવૃત્તિનો જેણે અભ્યાસ કર્યો છે તેને આ મનોદશાથી આશ્ચર્ય નથી થવાનું. એક લક્ષ્ય બાંધી દઈ તેઓ તેને માટે તન્મય બને છે અને બીજા સૌને તન્મય બનાવવાને ઇચ્છે છે. લોકો

તેમ તન્મય ન બને તો સહેજ અધીરા થાય છે. મને યાદ છે કે રંગરૂટ ભરતી કરતી વખતે કોઈ મળવા માગતું અથવા તો અમુક માણસ સરસ છે એમ તેમને કહેવામાં આવતું તો તેઓ કહેતા: 'રેક્રૂટ થાય એમ છે?' ત્યાર પછી સત્યાગ્રહ વખતના એક ભાષણમાં તેમણે કહેલું, 'હું તો સ્વદેશીઘેલો થયો છું, વૈદર્ભી જેમ નળ માટે ઘેલી થઈ હતી તેમ હું સ્વદેશીઘેલો થયો છું, મને બીજો વિચાર નથી.' આ જ દશા આજે તેમની છે. તેઓ સ્વરાજઘેલા છે અને દેશને પણ તેની પાછળ ઘેલો થવાનું કહી રહ્યા છે.

આ જ મનોદશા હવે પછીના ઘણાખરા પ્રસંગોએ દીસતી હતી. ભુસાવળ તા. ૨૦મીએ પહોંચ્યા. ભુસાવળમાં ભાઈ દાસ્તાનેએ પોતાનાથી થાય એટલી મહેનત ઉધરાણું કરીને દોઢેક હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા. ત્યાંના ભાષણના બે ચાર ઉદ્ગાર અહીં મૂકી દઉં:

"લોકમાન્યને તમે પૂજનારા છો. અહીં લોકમાન્યને તમે સાક્ષી રાખ્યા છે. (મરાઠી પ્રદેશમાં બધેય લોકમાન્યની મૂર્તિ કે છબી સભાને સ્થાને હોય જ.) સ્વરાજના જે આત્મા હતા, સ્વરાજ જેમનો મન્ત્ર હતો, તેઓનો આત્મા તમને પૂછે છે કે તમે સ્વરાજ માટે કેટલું કરવાને તૈયાર છો? શું તમે તેમના નામને અમર રાખવા માટે એક કરોડ રૂપિયા ન ભેગા કરી શકો? પરદેશી કાપડને તમે ન કાઢી શકો ત્યાં સુધી સ્વરાજનાં દર્શન નથી. જે ખાદી નથી પહેરતો, જેને ઝીણાં મલમલનાં વસ્ત્ર વિના નથી ચાલતું તેને બારણે હું નહીં ચડું. આજ સુધી સરકારને સુણાવ્યું છે કે તમે ફલાણું કરો. હવે પ્રજાને સુણાવવા માગું છું કે તમારું આ કર્તવ્ય છે. હું તો પ્રજાનો ગુલામ છું. પણ પ્રજા મને અમુક શરતે જ ગુલામ બનાવી શકે છે. જે શરતો મેં પ્રજા આગળ મૂકી છે તે પાળીને જ તે મારી સેવાની આશા રાખી શકે. चरणस्पर्शमा तो पतन ज रहेलु छे "

ભુસાવળથી સંગમનેર આવ્યા. સંગમનેર તો હજારો માણસો આવશે, એ એક મધ્યસ્થળ છે, એવી એવી વાતો કરવામાં આવી હતી. પણ બધી વાતો ખોટી પડી. ત્યાંના જેવી અવ્યવસ્થા અથવા કુવ્યવસ્થા ક્યાંયે ન જોઈ. ઘણો જ સમય ગુમાવવો પડે એવું લાંબું સરઘસ કાઢ્યું હતું. તેમાં કાન ફાડી નાખે એવા અવાજ કરવામાં આવતા હતા; મુકામનું કશું ઠેકાણું ન હતું; એક મંદિરમાં લઈ ગયા; ત્યાં સેંકડો માણસોનો ધસારો થયો અને લવલેશ શાન્તિ ન રહી. આ સંજોગો જ અધીરાઈ ઉત્પન્ન કરે એવા હતા. ત્યાંના ભાષણમાં ગાંધીજીના દિલને થયેલું તીવ્ર દુ:ખ જ જોઈ શકાય છે.

"આજે ભારેમાં ભારે સલ્તનતનો આપણે મુકાબલો કરી રહ્યા છીએ. ત્રણ મહાપ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો છે. પણ આપણા ચાળા કશું કરવાના નથી લાગતા. મને આજના દૃશ્યથી વિચાર આવ્યો કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં જો આ જ પ્રમાણે કામ ચાલી રહ્યું હોય તો સ્વરાજને માટે હિન્દ લાયક નથી. હિન્દુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે મળતા પ્રેમના સાગરમાં હું નાહી રહ્યો છું. પણ પ્રેમાગ્નિથી જ્યાં સુધી શક્તિ પ્રગટે નહીં ત્યાં સુધી તે પ્રેમ નકામો છે. मने मारी पूजा नथी गमती, मने चरणस्पर्श नथी गमतो मने ते अतिशय अप्रिय छे. अेमा हिन्दुस्ताननु तो पतन ज रह्युं छे हिन्दुस्तान चरणस्पर्शथी स्वराज नथी मेळववानु; हिन्दुस्तानने हु टटार ऊभेलु जोवा इच्छु छु જગતમાં બધા દેશની સામે તે ટટાર ઊભું રહે એ જોવા ઇચ્છું છું, મારે નથી જોઈતું ગાંધીરાજ, નથી જોઈતું વ્યક્તિરાજ, મારે એક સ્વરાજ જ જોઈએ છે. એટલે મને ચરણસ્પર્શ નથી જોઈતો."

ઉપર નાગરી બીબાંમાં આપેલા ઉદ્ગારો સર નારાયણરાવ ચંદાવરકરને હું ભેટ કરું છું. 'ગાંધીજી પોતાને અવતાર મનાવા દે છે, ચરણસ્પર્શ કરવા દે છે, તેની સામે કશો હુંકાર સુધ્ધાં નથી કરતા,' એવો તેમણે 'ટાઈમ્સ' પત્રમાં આક્ષેપ કર્યો છે. 'યંગ ઇંડિયા' પત્ર પણ તેઓ નામદાર વાંચતા નથી જણાતા. તો આ ઉદ્ગારો તેમને શી રીતે પહોંચશે? (પણ ન પહોંચે તેમાં વાંક કોનો?)

વર્ણસંકર કારભાર

ગાંધીજીને પહેરાવવામાં આવેલો હાર કોઈ રંગીલા માળીને ત્યાંથી આણેલો હશે, એટલે તેના ઉપર ખાસી જાપાની રેશમની ગુલાબી પટીઓ હતી! તેથી સ્વાભાવિક રીતે ગાંધીજીનું દિલ દુભાયું:

"યુરોપીય સુધારાની નકલ આપણે તેની અતિશયતામાં જ કરી. તેના કરતાં તેની સુન્દરતાની નકલ કરત તો સારું. આ રિબનનો ઉપયોગ તો કેવળ ઓરતોને માટે જ થાય છે. તમને ક્યાં શું વાપરવું તેનો પણ ખ્યાલ નથી, ત્યારે શાં સારુ તે વાપરો છો? પુષ્પની સાથે રિબનથી શોભા વધતી હશે એમ તમે માન્યું, એ બતાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં આપણો વર્ણસંકર કારભાર ચાલી રહ્યો છે. એ કારભારમાંથી બચવાનો ઉપાય મહાસભા બતાવી રહી છે. તમે કરો છો તેમાં નથી વિવેક, નથી વિચાર. તિલક મહારાજની પૂજા કરો છો? તિલક મહારાજે તો એક જ મંત્ર બતાવ્યો છે. એ જ મંત્ર જપતાં તેમણે દેહ છોડ્યો. તિલક મહારાજનો વારસો તો હિન્દુસ્તાનને હતો, પણ હિન્દુસ્તાનનાં બીજા ભાગો કરતાં તમારી ફરજ વધારે છે. પહેલી ઑગસ્ટને

દિવસે તમે તેમના આત્માને શો ઉત્તર વાળશો? પૂર્ણ સ્વદેશી તો બનો. મંદિરમાંથી તો પરદેશી ચીજોનો ઉપયોગ છોડો. પૂજારીઓને કહું છું કે તમે મને પરદેશી કાપડથી શણગારેલાં મંદિરમાં લઈ જાઓ છો તેથી મને દુઃખ થાય છે." સંગમનેરમાં ૧,૬૦૦ રૂપિયા થયા.

યેવલા

યેવલાએ તો ભારે નિરાશા ઉત્પન્ન કરી. ત્યાંની અવ્યવસ્થાનો પણ પાર ન હતો. રાતે અગિયાર વાગ્યે પહોંચ્યા; ચોખ્ખી 'ના' છતાં સરઘસ નીકળ્યાં; બે વાગ્યે સભા થઈ! અને સભા થતાં શું થયું તે તો ગાંધીજી ગયા અંકમાં પોતે જ કહી ચૂક્યા છે. ત્યાંના ધર્મસંકટની વાત કરી છે તે વીસરવી જોઈતી નથી.

બારશી

અહમદનગરથી નીકળી શોલાપુર જિલ્લામાં આવ્યા. બાર્શીમાં શ્રી યશવંતપ્રસાદ દેસાઈને ત્યાં મુકામ હતો. એઓ એક વણવાકાંતવાની મિલ ચલાવનાર હોઈ ખાદીના પ્રચારમાં ભારે રસ લેનારા છે, અને આર્થિક રીતે ખાદી જ ઉદ્ધારકર્તા છે એમ ચોક્કસ માનનારા છે. એમણે તો મિલના મજૂરો માટે રેંટિયા રાખ્યા છે. તેમની મિલના ગોદામમાં અનેક રેંટિયા ચાલે છે અને તેની ખાદી નીકળે છે. આ મજૂરો અને મિલના નોકરોએ મળીને ગાંધીજીને માટે એક થેલી તૈયાર રાખી હતી જ. આ થેલી ૧,૭૦૦ રૂપિયાની હશે. શહેરનું બાકીનું ઉઘરાણું માંડ એટલું હશે.

સાંજે બાર્શીમાં સભા થઈ. ત્યાંના શ્રી સુલાખે ત્યાં થયેલું કાર્ય વર્ણવવા ઊભા થયા અને શાન્ત ચિત્તે, કાંઈક અભિમાન સાથે કહેવા લાગ્યા કે અમારો બાર્શી તાલુકો કૃતકૃત્ય થઈ ચૂક્યો છે, કારણ તેણે ભેગા કરવાના ૪,૨૦૦ રૂપિયા તો હવે લગભગ થઈ જવા આવ્યા છે; પચીસ જેટલા તો રેંટિયા ચાલે છે! અને તેના સૂતરમાંથી ખાદી થાય છે, એટલું જ નહીં પણ તે વણાય પણ છે અને પૂના વેચાવા જાય છે! આ 'કૃતકૃત્યતા'ની ગાંધીજીએ પોતાના ભાષણમાં ઠીક ખબર લીધી. આખું ભાષણ બહુ મહત્ત્વનું છે, અને પ્રાન્તના દરેક કાર્યકર્તાને વિચારવા જેવું છે.

"આપણા ભાઈએ આનંદથી કહ્યું કે બાર્શી જિલ્લો ખુશીથી પોતાનું કામ કરી લેશે. હું ભાઈ સુલાખેના હિસાબને ધન્યવાદ નથી દઈ શકતો. પ્રત્યેક જિલ્લો, તાલુકો, ફિરકો આવો ઊજળો હિસાબ કરવા માંડે તો તો હિન્દુસ્તાનના દરેક જણ દીઠ બે પૈસા લેખે પણ હિસાબ પતે! પણ એ ત્રીસ કરોડમાંથી ત્રણ કરોડ તો એવા છે કે જેને પૂરું એક રોજનું ખાવાનું પણ નથી મળતું.

એવા ત્રણ કોટિની પાસેથી કોણ અમે પૈસા લેશે? હિન્દુસ્તાનના અપંગો પાસેથી કોણ અમ્મે પૈસા લેશે? મુંબઈવાળા કહે કે અમારો હિસ્સો પૂરો થયો, અને તેમ કહીને બેસી જાય તો કદી આપણે આપણું કાર્ય કરી શકવાના નથી આવો હિસાબ છોડયે જ છૂટકો છે પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષે સમજવું જોઈએ કે એક કરોડ રૂપિયા હિન્દુસ્તાનમા ભેગા કરવા માટે દરેકે પોતે કેટલા કાઢવા જોઈએ હું તો એ પૂછું છુ કે તમારા જિલ્લોના લોકોની શક્તિ કેટલી છે? તિલક મહારાજના જીવનને પૂછીએ છીએ તેમાંથી કાંઈક તો બોધ લઈએ તેમણે એવો વિચાર કરેલો ખરો કે જેટલું દરેક હિન્દી આપે તેટલું જ હું પણ દેશને આપીને બેસી રહું? તેમણે તો પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું હું તમને પૂછું છું કે સર્વસ્વ આપનાર કેટલા છો? પણ સર્વસ્વ તો ઘેર ગયું તમે જેટલું આપી શકો છો તેટલુંયે આપી ચૂક્યા? પરમેશ્વર કોઈની પાસે શક્તિ ઉપરાંત નથી માગતો શક્તિ પ્રમાણે ન આપે તો તે પોતાના દેશનો, ગામનો દ્રોહી છે તમે તમારા દ્રોહી ન થાઓ તમે તમને છેતરો નહીં એમ હું ઇચ્છું છું આપણે એક ભારે સલ્તનતની સામે લડવાનું રહ્યું છે આપણને એણે છેતર્યા, આપણને દગો દીધો, આપણને એણે પેટ ચલાવ્યા એ સલ્તનતને આપણે દગાથી કે શયતાનિયતથી ન મિટાવી શકીએ દગાબાજીનો ઉપાય ખાનદાની છે, શયતાનિયતનો ઉપાય ખુદાની ભક્તિ છે તમે તમારા હૃદયને ન ફોસલાવશો તમે તિલક મહારાજની સ્મૃતિ કાયમ રાખવા માગતા હો તો તેમની સંવત્સરી ફરી આવે તે પહેલાં તમારો જન્મસિદ્ધ હક છે તે આજે તમને જે શાસ્ત્ર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ગણતરી કરીને સિદ્ધ કરી આપશો

રેંટિયા નગ પચીસ અને ખાદી મુંબઈ જાય!

"પચીસ રેંટિયા છે અને ખાદી તો મુંબઈ પૂના જાય છે, એમ તમે કહ્યું ત્યારે મારું હૃદય રડવા લાગ્યું અહીંથી ખાદી બહાર જાય તેનો અર્થ તો એ છે કે તમને ઝીણું કાપડ જોઈએ એટલે ખાદી તમે અહીં વાપરી ન શકો, અને બહાર મોકલો છો તમારું સ્વદેશી તો એ છે કે તમે તમારું જોઈ લો મુંબઈનો વિચાર જ ન કરો મારું સ્વદેશાભિમાન કહે છે કે હું પ્રથમ મારા ઘરને, પછી શહેરને, પછી પ્રાન્તને સ્વતન્ત્ર બનાવું હું તમને કહેવા માગું છું કે પચીસ રેંટિયાથી તમે ભારે સલ્તનતની સાથે મુકાબલો નથી કરી શકવાના આપણે મહાસભાને માનતા હોઈએ તો સ્વદેશીતત્ત્વ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ વકીલોએ વકીલાત ન છોડી એનું મને દર્દ છે, પણ વકીલો નિર્ભય કે ધાર્મિક બને તેટલાથી કંઈ આખો દેશ નિર્ભય ને ધાર્મિક ન બને, અને સારા સારા વકીલોએ તો ભો। આપ્યા અને ખાનદાની બતાવી છે બીજા વકીલો જે અશ્રદ્ધાથી ભર્યા છે, કુટુંબનિર્વાહનો

જેમને ભય છે, તેઓ પણ ભવિષ્યમાં નીકળશે. પણ સ્વદેશી માટે તો એમ જ છે કે દેશ જ્યાં સુધી એ ગ્રહણ ન કરે ત્યાં સુધી પરદેશી કાપડ આવતું બંધ નથી થવાનું. હું મારા દિલને છેતરી નથી શકતો. હજી ત્રીસ કોટિને મારો અવાજ નથી પહોંચ્યો. મિલનું કાપડ તો ગરીબ માટે છે, જેમને મારો અવાજ નથી પહોંચી શકતો. તે ગરીબોને માટે જ રહેશે તો જ મિલના માલિકો ખાનદાન થશે. જેને મારો અવાજ ન પહોંચે તેને માટે તો બીજો ઉપાય નથી, સિવાય કે તેઓ અહીં કાપડ કાઢે અને તે વાપરે. એમાં દ્રવ્ય, યત્ન કે હોશિયારીની જરૂર નથી. એને માટે દિલની લાગણીની જરૂર છે.

પચીસ રૅંટલુડીથી આપણો શુક્રવાર કેમ વળે?

મૌ. મહમદઅલીએ કહ્યું છે કે, "રેંટિયો વેચીને આપણે ગુલામીનો પાયો નાખ્યો. જો ગુલામી હઠાવવા માગતા હો તો રેંટિયો લો. ચરખા વિના હિંદુસ્તાનનાં અત્યાચાર, દારિદ્રય મટાડવાં અશક્ય છે. આથી તમને કહું છું કે તમે ખોટું મિથ્યાભિમાન ન લો કે પચીસ રેંટલુડીથી આપણો શુક્રવાર વળી ગયો. હું તો અહીં કોઈને ખાદી પહેરતા નથી જોતો. ખાદીની ટોપી જ પહેરીને પચાસ કરોડનો વેપાર નથી બંધ કરી શકાતો. તમારે ખાદીનો બોજો ઉપાડવો જ પડશે!

આપણા ઘરડાઓ બારીક પહેરતાં શરમાતા

"તમારે બારીક કપડું જોઈતું હોય તો તમે તમારી સ્ત્રી, છોકરા, છોકરીને બારીક કાંતતાં શીખવો. ૩૦ વર્ષ ઉપર તો આપણા ઘરડાઓ બારીક કાપડ પહેરતાં શરમાતા. મારી માતાનું પવિત્ર સ્મરણ મને હજી છે. તે તો પોતાની વહુ માટે બારીક લૂગડાં રાખતી; પોતે પહેરતાં શરમાતી. તમે હિન્દની પ્રાચીન સાદાઈ ગ્રહણ ન કરો તો હિન્દુસ્તાનની બારીક મલમલનો ઉદ્ધાર ન કરી શકો. તમે ૪,૨૦૦ સભાસદ દાખલ કરીને સંતોષ માની લેશો તો બિહારનાં ભૂખ્યાંઓને કોણ દાખલ કરશે? તમે ૧,૨૦,૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી ૫૦ હજાર જ્યારે ભેગા કરો ત્યારે કામ થવાની આશા રહેશે. ઊલટો હિસાબ છોડીને સીધો હિસાબ કરો."

આ મહત્ત્વના ભાષણનો મેં આટલો અંશ આપી દીધો. બીજા વિષયો વિષે તેઓ બોલેલા તે ભાગ નથી લીધો. ટૂંકામાં ટૂંકાં અને લાંબાં ભાષણોમાં ગાંધીજીનું હાર્દ સમજાઈ ગયું હશે. જે અધીરાઈ ગાંધીજીની અહીં દેખાય છે તે તેમના ભરૂચ પ્રાન્તિક પરિષદના અગત્યના ભાષણમાં વધારે ખૂંચે એવી રીતે જોશો. એ અધીરાઈને દેશ શું જવાબ નહીં આપે?

૪

એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ

ભાઈ એચ. પી. મોદીની વિનંતીથી ગાંધીજી ગયા અઠવાડયામાં પારસી સેંટ્રલ એસોસિયેશનને મળ્યા. એના સભ્યો તો સોથી ઉપર છે, પણ દસ પંદરથી વધારે આ વેળા હાજર ન હતા. બીજાઓ તો એસોસિયેશનની બહારના પારસી સજ્જનો હતા. છતાં આટલા નાનકડા મેળાવડામાં થયેલી વાતચીતને મેં 'એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ' કરી ઓળખાવવા ધારી છે. શા માટે એ આગળ ઉપર સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રથમ તો એ પ્રસંગનો થોડો ખ્યાલ આપી દઉં. આરંભમાં પારસી કોમની ખાનદાની, ઉદારતા, ચારિત્રબળ અને સત્યપ્રિયતાની ગાંધીજીએ ભારે તારીફ કરી. પછી એ કોમમાંથી નીપજેલા દેશભક્તોની સાથેના પોતાના પ્રસંગનાં પુણ્યસ્મરણો કહી બતાવ્યાં. સર ફિરોઝશાહની સાથેનો પ્રથમ પ્રસંગ તો ગાંધીજીની ભાષામાં જ આપી દઉં : "હું તાજો બૅરિસ્ટર થઈને આવેલો હતો. એક વેળા રાજકોટમાં પોલિટિકલ એજન્ટે મારું અપમાન કર્યું. સર ફિરોઝશાહ ત્યાં એક કેસમાં આવ્યા હતા. તેમને મેં એક મિત્રની મારફત જણાવ્યું કે પોલિટિકલ એજન્ટને હું નોટિસ આપવા માગું છું. તેમણે મને કહ્યું, તું બેવકૂફ છે; એવા તો કડવા ઘૂંટડા કેટલાયે પીવા પડશે. ત્યારથી તે આજ સુધી મેં તેમનો ઉપદેશ સંઘરી રાખ્યો છે કે પોતાના અંગત સ્વાર્થને માટે લડાઈ કરવા જતાં બહુ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. અને તે શિખામણને, માન આપીને સેંકડો અંગત માનઅપમાન હુ સહન કરી ચૂક્યો છું." આટલું કહી સંસ્કૃત નાન્દીમાં નાટકકાર જેમ નાટકનું રહસ્ય અવ્યક્ત રીતે કહી દે છે તેમ ગાંધીજીએ કહી દીધું કે હાલની લડત અંગત સ્વાર્થની નથી કે કોઈ સહ્ય અપમાન સામે નથી, પણ આખા દેશના થયેલા અસહ્ય અપમાન સામે છે. આગળ ચાલતાં તેમણે જણાવ્યું : "ઊંડા અભ્યાસ પછી હુ કહી શકું છું કે હિન્દની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિ બ્રિટિશ અમલમાં જેવી કંગાલ છે તેટલી નબળી કદી ન હતી, કોઈ જમાનામાં આવી કંગાળ ન હતી. પગથી તે માથા સુધી કોઈ બાદશાહત હિન્દુસ્તાનને દબાવી દઈ શકી હોય તો તે આ જ છે એમ મને લાગે છે." આ બાદશાહતમાં ભલભલા ચમરબંધીને પણ નમવું પડે છે અને અપમાન સહેવાં પડે છે એવું તો મરહૂમ હિન્દના દાદા અને ગોખલે કહી ગયેલા. આ જ બાદશાહતમાં લાલા હરકિશનલાલ જેવા નરમ માણસને અશાન્તિ અટકાવવા જતાં કાળાપાણીની સજા થયેલી અને લાલા દુનીચંદ જેવા કદી જાહેરમાં ન બોલનાર પણ એ જ સજા પામેલા; આ જ

બાદશાહતમાં બહાદુર ચતુર લૉર્ડ સિંહ જેવાને સિવિલ સર્વિસ ઘોળીને પી ગઈ છે, અને બિહાર સર્વિસના આજે જેટલા છૂટાદોર છે તેટલા ક્યાંયે નથી; આ સખત લડત ચાલી રહેલી છતાં આસામમાં હજી બીજો જલિયાંવાલા અન્યાનું સાંભળીએ છીએ. જે દૂષિત પ્રથાને લઈને આ બધું થઈ રહ્યું છે તેને મિટાવવા અથવા તો સુધારવા હું મથી રહ્યો છું. પારસી કોમ જેણે કોઈ કોમનો વાદ કર્યા વિના ભારે સખાવતો કરી છે, જે ૫૦ વર્ષ થયાં આગેવાની ભોગવતી આવી છે, તે તે ન છોડે એમ માગું છું. બલિદાન કરવાની શક્તિ ધરાવનારી, ચકોર, અને ગણતરી કરી કામ કરનારી તમારી કોમ હિન્દુસ્તાનનું સિંહાસન લઈ લે એમ ઇચ્છું છું.'

આટલી વાતચીત પછી 'તમારે કેવું સ્વરાજ જોઈએ છે?' 'આપણે આસ્તે આસ્તે સ્વરાજ લઈએ તો શું?' એવા હવે તો જૂના થઈ ગયેલા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા. એ પ્રશ્નોનો તડ અને ફડ જવાબ તો એ જ હોય કે 'જે રાજ્યમાં ઉપર કહી તેવી હેવાનિયત ન હોય, ઉપર કહી છે તેવી કંગાલિયત ન હોય તેવું સ્વરાજ આપણે જોઈએ.' પણ ગાંધીજી તો તડ અને ફડ જવાબ આપવા નહોતા ગયા. તેમને તો એક કોમને પોતાની કરવી હતી, લડતમાં પોતાનો હિસ્સો આપતી કરી દેવી હતી, એટલે તેમણે વિસ્તારથી એનો ઉત્તર વાળ્યો: 'મારે જે સ્વરાજ જોઈએ છે તે તો સહેલાઈથી મળે એમ નથી. પણ આજે હું જે માગી રહ્યો છું તે તો પાર્લમેંટરી સ્વરાજ. લશ્કર તથા પોલીસ ઉપરની અને કાયદા ઘડવાની સત્તા આપણા હાથમાં આવે, કમાન્ડર ઇન ચીફની પણ આપણે નિમણૂક કરી શકીએ. એક પણ સિપાઈને આપણી મરજી વિના બહાર ન મોકલાય. એટલું થાય તે જ ક્ષણે આપણી પાસે સ્વરાજ છે. આપણો પ્રધાન અંગ્રેજ હોય કે હિન્દી હોય, પણ તે આપણે જ પસંદ કરેલો હશે. અંગ્રેજ અમલદાર જે મારા ઉપર સરદારી કરવા ઇચ્છે એને હું કાઢી મૂકું. ટૉમસન પંજાબમાં નાલાયક ઠર્યા તેમને વાઇસરૉય સાહેબે સીમલામાં ઊંચી જગ્યા આપીને ત્યાંથી ખેંચી લીધા, એવી જગ્યા લેવાને તેઓને પીનવ્યા! આવો ન્યાય સ્વરાજમાં ન હોય.

'પણ' સામો સવાલ ઊઠ્યો: 'આપણે સ્વરાજ માટે લાયક છીએ ખરા? તમે જ કહો છો કે આપણે સ્વદેશી વાપરતા ન થઈએ તો સ્વરાજ ન મળે; આપણે અહિંસા પાળનારા ન હોઈએ તો સ્વરાજ ન મેળવી શકીએ, આપણે એઝવાડાનો કાર્યક્રમ પાર ન ઉતારીએ તો સ્વરાજ ન મેળવી શકીએ, તો સ્વરાજ માટે આપણે આજ લાયક છીએ એમ કેમ કહેવાય?' ગાંધીજીએ આના ઉત્તરમાં લાયકાત અને તાકાત વચ્ચેનો ભેદ એક સાદો દાખલો આપી સમજાવ્યો: 'એક ભિખારી પાસેથી તમે તેનો રોટલો ઝૂંટવી લો તો તે પાછો

મેળવવાનો તેને અધિકાર છે ને લાયકાત પણ છે; પણ તે મેળવવાની તેનામાં તાકાત ન હોય એમ બને. તેવું જ હિન્દુસ્તાનને વિષે છે. તેનામાં સ્વરાજ લેવાની લાયકાત આજે છે, તાકાત નથી.'

વળી પાછો સવાલ ઊઠ્યો: 'આપણે કાયદા, લશ્કર ઇત્યાદિનો કાબૂ શી રીતે મેળવશું? આપણે તો દોઢસો વર્ષ સુધી મુનશીપણું જ કર્યું છે. આપણામાંથી કોઈ કૅપ્ટન થયા નથી, કમાન્ડર થયા નથી.'

ગાંધીજીએ વધારે સ્પષ્ટ કર્યું, 'હું એમ માનનારો છું કે માણસજાત પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ કોઈ કાળે ખોઈ બેઠી નથી હોતી. આપણે ઇંગ્લંડની શરતે જ કામ કરીએ તો કેટલાં વર્ષો સુધી મુનશીપણું કર્યાં કરવું પડશે તેનો મને ખ્યાલ નથી આવી શકતો. મારે તો મુનશીપણું ન જોઈએ. આપણે ભૂલો કરશું, પણ આપણે જ આપણી ભૂલો સુધારશું. અંગ્રેજ સત્તા ચાલી જાય ત્યારે કોઈ ચડાઈ કરવાને નવરું નથી. હિન્દુસ્તાન સ્વાશ્રયી બને તો તેને નૌકાસેના ન જોઈએ. ઘણી સલ્તનતો નૌકાસેના વિનાની છે.'

છેવટે એક ભાઈએ પ્રામાણિકપણે પોતાને લાગતું હતું તે જણાવી દીધું. 'આ લડતથી પારસી કોમને લાભ છે કે નહીં? અમને તો લાગે છે કે સ્વરાજમાં પારસી કોમને ખમવું પડશે. અમને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય કોઈ પણ રાજ્ય કરતાં સારું લાગે છે. અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું નીકળી જાય તો પારસીઓને કશો લાભ થાય એમ નથી.'

આનો ઉત્તર ગાંધીજીએ આપ્યો: 'તમે વિચારો કે આ સલ્તનતના ૧૫૦ વર્ષના અમલ પહેલાં પારસીઓની શી સ્થિતિ હતી? જો તે બૂરી હતી એમ તમને લાગે અને આજે તેમની સ્થિતિ સારી છે એમ લાગે તો તમે અસહકારમાં ન જ જોડાશો. હિન્દુમુસલમાન કોમ કરોડોની છે એટલે હિન્દુ-મુસલમાન સંજ્ઞા વાપરીએ, બાકી એ ઐક્યમાં બધી કોમોનું ઐક્ય આવી જાય છે. એ બેનું ઐક્ય કોઈની ઉપર શિરજોરી કરવા માટે નથી. મહાસભામાં વરસોનાં વરસ કોણે સ્વરાજ ભોગવ્યું છે? પારસીઓએ પોતાના પરાક્રમને બળે રાજ્ય ચલાવ્યું છે. જે કોમનામાં આટલી શક્તિ, આટલી કાબેલિયત છે, તે કોમનુ કોણુ બગાડી શકે? નાનકડી કોમનો મોટી કોમમાં હમેશાં સમાસ થઈ જાય છે અને રક્ષણ થાય છે. પણ હું તમને હિંમત દેવા નથી આવ્યો. તમને એમ થાય કે હિન્દુમુસલમાન કોમનાં બે પડીનાં પડિયાં વચ્ચે તમે દાણાની માફક પિસાઈ જશો તો તમારે હરગિજ અસહકારમાં ન જોડાવું.'

આ વાતચીતની શરૂઆત તેમ જ આખર એક જ ધ્વનિથી થઈ. શરૂઆતમાં શેઠ હોરમસજી એડનવાલા બોલેલા કે 'જ્યાં સુધી ગાંધીજી વફાદાર રહેશે ત્યાં સુધી પારસી કોમ તેમને હમેશ આભારી રહેશે અને તેમના કામને

સપૂર્ણ ફતેહ ઇચ્છશે તેમ જ તેમના કામમા મદદ કરશે' અતમાં ભાઈ કુમસિયાએ પણ આ જ વાત વધારે ખુલ્લી કરીને કહી 'પારસી કોમ માને છે કે અગ્રેજોએ તેમને આશ્રય આપ્યો છે (ગાધીજીના માથા ઉપર ટાંગેલી ના બાદશાહની છબી તરફ આગળી કરીને) જગતની સુલેહ જાળવનાર જ્યોર્જ પાચમા જે આપના માથા ઉપર બેઠા છે તેને જ પારસીઓ તો માનશે વફાદારીમા રહીને તમે જે કરશો તેમા તન મન ધનથી અમે મદદ કરશુ જ્યોર્જ પાચમાની છાયા અમારા ઉપર છે ત્યા સુધી અમને જે દુખ પડે, જે વિપત્તિ પડે તે ખમીશુ, પણ એ રાજ્યને ની કાઢીએ'

આ તો મે ગાધીજી અને પારસી ભાઈઓની વાતચીતનો સાર આપી દીધો એ વાતચીતમા તો હિન્દુસ્તાનમા આજે જે સ્થિતિ વર્તી રહી છે તેનો હૂબહૂ ચિતાર મળી રહેતો હતો એમ મને લાગે છે, અને તેમા જ એ પ્રસગનુ મહત્ત્વ છે પારસી કોમ જેવડી નાનકડી કોમને જે ભયો છે તે જ ભયો બીજી નાનકડી કોમ પણ રાખી રહી છે વફાદારીના જે ઉદ્ગાર આપણે સાભળ્યા તે જ ઉદ્ગાર કાઢનાર ધનિમ્વર્ગ હિદુ સમાજમા, મુસનમાન સમાજમા આજે ભર્યો પડયો છે, આપણે સ્વરાજ માટે લાયક નથી એવો વિચાર ધરાવનાના દરેક કોમમા મોજૂદ છે છતા કોઈ કોમમાથી અસહકારીઓ નથી નીકળ્યા એવુ તો છે જ ની પારસી કોમમા જાણ્યા અજાણ્યા અનેક ભાઈઓ આ લડતમા સરસ ભાગ ભજવી જ રહ્યા છે 'એક ગરીબ પારસીનો સ્વરાજ ફડ પેટે ફાળો,' 'એક ગરીબ પારસી સ્ત્રીના શૅરનો ડિવિડડ સ્વરાજ ફડ પેટે' આવી આવી ચિઠ્ઠીઓ સાથે ગાધીજી પાસે પારસી ભાઈઓ તરફની મદદો ચાલી જ આવે છે જે નાસીપાસી ઉપલા સજ્જનના ઉદ્ગારમા આપણે જોઈ તે નાસીપાસી, આ બાદશાહના પ્રતાપે, આપણામાના ઘણાઓ હજુ સેવી રહ્યા છે

આનો ઉપાય શો? 'આ આત્મશુદ્ધિની લડતમા હિસ્સો લઈ જુઓ" એ જ ઉત્તર મળ્યા વિના રહેતો નથી તવગરવર્ગને ગાધીજી કહે છે કે તમારા ઉદ્યોગોથી ગરીબના પેટ નથી ભરાતા ગરીબને ભૂખે મારીને તમે તાલેવાન થવાની વાત મૂકી દો એ થતાની સાથે જ ગરીબ તાલેવાનના કજિયા બધ થશે આ વસ્તુ નથી સમજાઈ એમ પણ નથી 'કોઈ પણ માણસે હિન્દુસ્તાનમા બોલ્શેવિઝમ રોપ્યુ હોય તો તે ગાધીએ એમ તમે મને પાચ વર્ષ પછી કહેશો' એ ઉદ્ગારોને બધાએ તાળીઓથી વધાવી લીધા હતા ગાધીજીએ પારસીઓને કહ્યુ તે જ બીજે ઠેકાણે પણ કહ્યુ છે કે અહુરમઝદ અને અહરિમાન, ઈશ્વર અને શયતાન એ બે વિરોધી તત્ત્વો બધા જ ધર્મોમા છે' અને એકને ભજીને બીજાને તજો એવુ દરેક ધર્મમા ઉપદેશાયુ છે હજી એ બીજી વફાદારી આગળ

ઈશ્વરને વફાદાર રહેવાનું ઊંચે મૂકનારા આપણામાં ઘણાયે છે. એક અમેરિકન પાદરીને પણ ગાંધીજીએ તો કહ્યું હતું કે, 'તમે સરકારની દયાને પાત્ર રહેશો તો ઈશ્વરના સેવક બની, સરકારના (કોઈ વેળા) ઊંધી સલાહના ઉઠાવનારા બનશો.' આ સવાલ સૌને નથી સમજાઈ એમ નથી. ગાંધીજી આ ઉદ્ગારો કાઢે છે તો તે બધે વધાવી લેવાય છે.

સવાલ એ છે કે આપણામાંના ઘણાને આજે આપણે કેટલા પાણીમાં છીએ તેનું માપ નથી, આપણે ઘણા આપણા મન સાથે નિશ્ચય કરી શક્યા નથી. આ હિલચાલ કાં તો બૂરી છે, તો તેને તોડયે જ છૂટકો; અથવા તો તે રૂડી છે તો તેને માટે કરોડ જોડયે જ છૂટકો. આ વિધાન ચોખ્ખું ચાંદરણા જેવું આપણને ભાસી જવું જોઈએ તે હજી નથી ભાસ્યું. એ નથી સમજાયું તેથી જ સર ફિરોજશાહ અને હિન્દના દાદા જેવા જેના સરતાજ હતા તેવી ભડ કોમમાં પણ અંગ્રેજ સરકારના આશ્રય વિના અમે કેમ ટકી શકીશું એવી કાયરની બીક કોઈ અનુભવી રહ્યા છે. એ નથી સમજાયું એટલે જ આપણામાંના ઘણા ભડ પુરુષો હજી બધાંયે માનઅપમાન સેવી વફાદારીનો કક્કો ઘૂંટી રહ્યા છે; કરોડો નાગાંઉઘાડાં ભૂખ્યાં ટળવળે છે તોપણ 'સ્વરાજ માટે આપણે લાયક નથી', 'સ્વરાજ મળશે તો રખેને આપણે સર્વસ્વ ખોઈ બેસીશું' એવી શંકાઓ કરી રહ્યા છે; અને પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર મૂકી ભયભીત દશામાં ગાંધીજીને પૂછે છે: 'તમને માગેલા પૈસા મળશે?' આ સવાલ તો ગાંધીજીને કોઈ અંગ્રેજ પૂછી શકે, આપણે પૂછવાનો ન હોય. 'મને પૈસા શી રીતે મળે? કરોડપતિ પારસીઓ, કરોડપતિ ખોજાઓ, કરોડપતિ મારવાડીઓ તો મારાથી ભાગતા ફરે છે. મારે તો હવે મારા જેવા ભંગી પાસેથી જ લેવા રહ્યા.' આ કરુણ વચનની ઉપર વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રજાનો એક ભાગ—દાનવીરો, અગાઉ ભારે બલિદાન અને સેવાથી મશહૂર થયેલી કોમો—શું બાકીના ભાગને જ સ્વરાજની લડત સોંપી જાતે હાથ જોડી બેસી રહેશે? હાલ વર્તેલી ભયભીત દશામાંથી નીકળવાની એકમાત્ર કૂંચી શ્રદ્ધા છે.

પરિશિષ્ટ ૧

[આ પરિશિષ્ટમાં હિંદુમુસલમાન એકતાનું અને સ્વદેશીનું વ્રત લેવા વિષેની પત્રિકાઓ આપી છે.]

૧

હિંદુમુસલમાન એકતાનું વ્રત

સોનાપુરી મસ્જિદના કંપાઉંડમાં હિંદુ અને મુસલમાનોની જે ગંજાવર સભા ગયે રવિવારે થઈ હતી, તેમાં જેમ ચોપાટી ઉપર સ્વદેશીવ્રતની સૂચના થઈ હતી તેમ અહીં હિંદુમુસલમાન વચ્ચેની એકતા વિષે વ્રત લેવાની સૂચના થઈ, અને જેમ સ્વદેશીવ્રતને વિષે મારે ચેતવણી આપવી પડી તેમ જ આ સંબંધે પણ મેં કર્યું હતું. અમુક પ્રસંગે દર્પાવેશમાં આવીને આપણે ઘણાં કાર્યો કરવાને તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. અને પાછળથી કેટલીક વેળા પસ્તાવું પડે છે. વ્રત એ ધાર્મિક વસ્તુ છે અને કોઈ પણ વ્રત આપણે આવેશમાં લઈ શકતા જ નથી. મનને શુદ્ધ કરી, ચિત્તને શાંત કરી, ઈશ્વરને ધ્યાનમાં રાખીને જ વ્રતો લઈ શકાય. સ્વદેશીવ્રતને વિષે લખતાં મેં જે ટીકા કરેલી છે તે ટીકા અહીં પણ લાગુ પડે છે. જે કાર્ય આપણે સાધારણ સંયમ પાળીને એકધારું નથી કરી શકતા તે કાર્ય કરવામાં મદદ મળવાને સારુ વ્રતરૂપી મહાસંયમ પાળીએ છીએ. અને તેથી જ વ્રતને વિષે એવી કલ્પના છે કે મનુષ્યો વ્રતો લઈને અને તે પાળીને જ ઘડાય છે. હિંદુ અને મુસલમાનો બંને કોમ અરસપરસ મૈત્રી રાખે અને એક માના જણ્યા જે પ્રમાણે વર્તે તે પ્રમાણે આ બંને કોમ વર્તે એ સ્થિતિ અલૌકિક કહેવાય. આવી સ્થિતિ હિંદુસ્તાનમાં પ્રગટ થાય તેના પહેલાં બંને કોમોને ઘણો ત્યાગ કરવો પડશે, અને આજ સુધી રાખેલા ઘણા વિચારોમાં મોટા ફેરફારો કરવા પડશે. બંને કોમ પોતાની વાતોમાં ઘણી આકરી કહેવતોનો ઉપયોગ કરે છે કે જેનો ભાવ એકબીજાની વચ્ચે વિરોધ દર્શાવનારો અને વધારનારો હોય છે. કેવળ હિંદુ મંડળમાં આપણે ઘણી વખત મુસલમાનોની વાતો કરતાં કઠોર શબ્દો વાપરતા અચકાતા નથી અને તેવું જ મુસલમાનોના મંડળમાં છે. ઘણાઓ તો એમ જ માને છે કે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાડવેર છે, અને તે કોઈ પણ રીતે ન જાય તેવું છે. ઘણી જગ્યાએ આપણે જોઈએ છીએ કે બંનેની વચ્ચે એકબીજાને

વિષે અવિશ્વાસ વર્તે છે. મુસલમાનોને હિંદુઓ તરફથી ભય છે; હિંદુઓને મુસલમાનોનો ભય લાગે છે. આ કફોડી અને કંગાળ સ્થિતિમાં દિવસે દિવસે સુધારો થતો જાય છે એ શક વિનાની વાત છે. કાળ તેનું કાર્ય કર્યાં જ કરે છે. ભાવે અભાવે પણ આપણે એકઠા થઈને રહેવું પડે છે. પણ વ્રત લેવાનો અર્થ તો એ છે કે જે વસ્તુ કાળે કરીને વહેલી મોડી થવાની છે એવો સંભવ છે તે વસ્તુને આપણે મહાસંયમ પાળીને વહેલી હસ્તીમાં લાવવી. એ કેમ બને? હિંદુઓની એટલે ચુસ્ત હિંદુઓની સભા મળવી જોઈએ, અને તેઓએ આ વિષે પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. હિંદુઓની મુસલમાન ભાઈઓ પ્રત્યે હંમેશાં એક ફરિયાદ રહ્યાં કરે છે કે તેઓ ગોમાંસનું ભક્ષણ કરે છે, અને ખસૂસ કરીને બકરી ઈદને દિવસે ગાયનું બલિદાન આપે છે. જ્યાં સુધી ગાયને બચાવવાને ખાતર ઘણા હિંદુઓ મુસલમાનને મારવા સુધ્ધાં પણ તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધી સામાન્ય મુસલમાન અને સામાન્ય હિંદુની વચ્ચે ખરી એકતા થવી એ અસંભવિત જ ગણાય છે. કેમ કે આપણા બળાત્કારથી મુસલમાનભાઈઓ ગૌવધનો ત્યાગ કરે એ હું ફોગટ આશા માનું છું. ગોરક્ષિણી સભાઓના પ્રયાસોથી ગૌવધની સંખ્યામાં કાંઈ પણ ઘટાડો થયો હોય એમ હું માનતો નથી. એવું માનવાને મને એક પણ કારણ મળ્યું નથી. હું મને પોતાને ચુસ્ત હિંદુ માનું છું. અને મારી એવી માન્યતા છે કે શુદ્ધમાં શુદ્ધ રીતે હિંદુ ધર્મનું પાલન કરનારથી ગૌવધ કરનારનું ખૂન કરીને ગાયને બચાવાય નહીં. હિંદુની પાસે ગાયનો બચાવ કરવાનો એક જ ઇલાજ છે, અને તે એ કે ગાયનો વધ ન જોઈ શકે તો તેણે પોતાનું બલિદાન આપવું. એવી રીતે યોગ્ય અધિકારી હિંદુ થોડાઘણા પણ બલિદાન આપે તો મારી ખાતરી છે કે અસંખ્ય મુસલમાન ભાઈ ગૌવધનો ત્યાગ કરે. પણ એ તો સત્યાગ્રહ થયો, એ તો વિનય થયો. જેમ હું મારા ભાઈની પાસેથી કાંઈ પણ દાદ મેળવવા માગું તો મારી ઉપર કષ્ટ વહોરી લઈને માગી શકું છું, મારા ભાઈને દુઃખ દઈને નથી માગી શકતો. હકથી તો કાંઈ મંગાય જ નહીં. મારા ભાઈની સામે મને એક જ હક છે અને તે એ કે મારે મરી છૂટવું. એવો શુદ્ધ પ્રેમભાવ જ્યારે હિંદુઓના હૃદયમાં સ્ફુરી નીકળે ત્યારે જ હિંદુ મુસલમાનની એકતાની આશા રાખી શકાય. જેમ હું હિંદુભાઈઓ સાથે વાતચીત કરું તેમ મુસલમાન ભાઈઓ સાથે વાતચીત કરવી ઘટે. તેમની ફરજ હિંદુ પ્રત્યેની શી છે એ તેમણે જાણી લેવું જોઈએ. બન્નેની વચ્ચે જ્યારે ત્યાગવૃત્તિ જ રહે, બંને પોતાના હકની તજવીજ ન કરે અને ફરજ અદા કરવાને જ મથે ત્યારે જ ઘણા વર્ષનો ભેદભાવ છે તે ટળવા પામે. બન્નેના મનમાં એકબીજાના ધર્મ પ્રત્યે માન હોવું જોઈએ. કોઈ એકબીજાનું ભૂંડું એકાંતમાં પણ ન

ઇચ્છે અને કોઈ આકરા શબ્દો વાપરે તો એને તેમ કરતો અટકાવવાને સારુ વિનયપૂર્વક સમજાવે. આમ મહા પ્રયત્ન થાય ત્યારે જ ભેદભાવ ટળે. એ પ્રમાણે કરવાને જ્યારે ઘણા હિંદુ અને ઘણા મુસલમાન તૈયાર થાય ત્યારે આપણે લીધેલું વ્રત શોભે. આ વ્રતની મહત્તા અને કઠિનાઈ સહેલથી સમજાઈ શકે એમ છે. મારી ઉમેદ છે કે આ શુભ પ્રસંગે અને દેશની અંદર જે વખતે સત્યનો ભારે આગ્રહ વર્તી રહ્યો હોય એ પ્રસંગ શુભ જ હોય. તેવે પ્રસંગે આપણે એકતાનું વ્રત લઈએ એ હું ઇચ્છું છું. તેને સારુ અગ્રેસર મુસલમાન ભાઈઓએ અને અગ્રેસર હિંદુ ભાઈઓએ પ્રથમથી મળી ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી ભેગા થઈને તેઓ એક નિશ્ચય ઉપર આવી શકે તો વ્રત લેવાની હું જરૂર સલાહ આપું. એવો પ્રયત્ન જે હાલ થઈ રહ્યો છે તે જારી રહેશે તો થોડા જ દિવસની અંદર આપણે એ ફળ જોઈશું, એવી મારી ઉમેદ છે. વ્યક્તિવાર વ્રત તો આજે જ લઈ શકાય અને ઘણા હિંદુ મુસલમાનો હમેશાં લેતા જાય એ હું ઇચ્છું છું, પણ મારી સાવચેતીઓ તો કેવળ મોટા સમુદાયોની પાસે લેવડાવવા વિષે જ છે. મારી મતિ પ્રમાણે જો આપણે વ્રત લઈએ તો તે નીચે પ્રમાણે હોવું જોઈએ :

ઈશ્વર–ખુદાને દરમિયાન જાણી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે અમે હિંદુ અને મુસલમાનને સગા ભાઈની જેમ ગણીને બંને વચ્ચે જરા પણ ભેદભાવ નહીં રાખીએ, અમે એકબીજાને દુઃખે દુઃખી થઈશું અને તેમાં અમારી શક્તિ મુજબ સંપૂર્ણપણે ભાગ લઈશું. અમે એકબીજાના ધર્મનો કોઈ પણ રીતે વિરોધ નહીં કરીએ, એકબીજાની ધાર્મિક લાગણી નહીં દુખવીએ, એકબીજાના ધર્મના પાલનમાં વચ્ચે નહીં આવીએ, અને એકબીજાની તરફ માનપૂર્વક વર્તીશું. ધર્મને નામે, કે ધર્મને બહાને કદી એકબીજાનું ખૂન નહીં કરીએ.

૮–૪–'૧૯

૨

સ્વદેશી વ્રત — ૧

સ્વદેશીવ્રત લેવાની જે લાગણી લોકોમાં થઈ રહેલી છે તે અતિશય સ્તુત્ય છે. છતાં મને લાગે છે કે એ વ્રતના પાલનમાં જે મુશ્કેલીઓ રહેલી છે તેનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો આપણને આવેલો જણાતો નથી. હંમેશાં વ્રત લેવામાં આવે છે તે કેવળ કઠિન વસ્તુઓને માટે જ હોય છે. ઘણા પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ જ્યારે આપણે અમુક કાર્ય કરવામાં સફળતા નથી મેળવતા ત્યારે આપણે વ્રત લઈને આપણને પોતાને એવી રીતે બાંધી લઈએ છીએ કે એમાંથી છૂટી શકાય જ ન શકે આ સિવાયની બીજી કૃતિને વ્રત ગણી શકાય જ નહીં. બનતા સુધી અમુક કાર્ય કરશું એમ કહેવાથી વ્રત લીધું નહીં કહી શકાય. બનતાં સુધી સ્વદેશી ચીજ જ વાપરશું એમ કહીને જો આપણે સ્વદેશી વ્રતધારી કહેવાઈ શકાઈએ તો તો વાઈસરૉયથી માંડીને છેક મજૂર સુધીમાં થોડા જ માણસ હશે કે જે બનતા સુધી એ વ્રતનું પાલન કરનાર નહીં હોય. પણ આપણે એ પંક્તિમાંથી બહાર નીકળીને બહુ વિશેષ કાર્ય કરવાને માગીએ છીએ. તે કાર્યની વચ્ચે તથા ઉપર બતાવ્યાં તેવા કાર્યની વચ્ચે કાટખૂણા અને બીજા ખૂણાઓ વચ્ચે જેમ તફાવત છે તેમ આમાં છે. આ પ્રમાણે સ્વદેશી વ્રત લેવાનો વિચાર કરીએ તો એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સર્વ વસ્તુઓને વિશે એ વ્રત હાલ લેવું અશક્ય છે. ઘણો વિચાર કરતા મને તો ઘણાં વર્ષો થયાં ચોખ્ખું જણાઈ આવેલું છે કે એ વ્રત સંપૂર્ણતાએ આપણાં પહેરવાનાં અને વાપરવાનાં સૂતરનાં, રેશમનાં કે ઊનનાં કપડાઓ વિષે જ લઈ શકીએ છીએ. આટલું વ્રત સંપૂર્ણતાએ પાળવું એમાં પણ ઘણી મુશ્કેલી પ્રથમ કાળમાં તો વેઠવી પડશે અને એ જ યોગ્ય છે આપણે પરદેશી કપડાંને ઉત્તેજન આપીને અઘોર પાપ કર્યું છે. આપણે હિંદુસ્તાનમાં ખેતીથી ઊતરીને બીજે નંબરે જે સુંદરમાં સુંદર ધંધો મૂક્યો, જે ધંધાને કબીરે દીપાવ્યો છે, તે ધંધાનો લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે મેં સૂચવેલા સ્વદેશી વ્રતનો અર્થ એ છે કે આપણે આ અઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ, લગભગ નષ્ટ થયેલા ધંધાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ અને કરોડો રૂપિયા અત્યારે હિંદુસ્તાનની બહાર ચાલ્યા જાય છે તેનો આપણે બચાવ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એનાં પરિણામ

સહેલાઈથી લાગી ન જ શકાય. એમાં કઠિનતા હોવી જ જોઈએ. અહેલાઈથી મળેલી વસ્તુની કિંમત હોતી નથી. પણ ગમે તેવું કઠણ છે છતાં જો આપણે હિંદુસ્તાનની મહા ઉન્નતિ માગતા હોઈએ તો કોઈ દહાડો આ વ્રત લીધે જ છૂટકો છે. વ્રતની સફળતા ત્યારે જ થઈ શકશે કે જ્યારે આપણે ધર્મ સમજીને આપણા મુલકમાં પેદા થયેલું જ કપડું પહેરશું અને બીજાનો ત્યાગ કરીશું. મિત્રો કહે છે કે અત્યારે તો આપણી પાસે એટલાં કપડાં પણ નથી. જે મિલો હાલ મોજૂદ છે એ મિલો એટલાં કપડાં પૂરાં પાડી ન શકે. આ વિચારમાં બહુ દોષ રહ્યો છે. હિંદુસ્તાનનાં એવાં સદ્ભાગ્ય નથી કે ત્રીસ કરોડ માણસ એકી વખતે આ વ્રત લઈ લે. વધારે આશા રાખનાર માણસ પણ હાલ તો લાખોની સંખ્યાની જ આશા રાખી શકે. તેઓને કપડાં પૂરાં પાડવામાં હું મુશ્કેલી જોતો નથી પણ જ્યાં ધર્મલાગણી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં મુશ્કેલીના વિચારને થોડો જ અવકાશ છે. હિંદુસ્તાનની દશા એવી છે કે તેમાં ઘણાં થોડાં કપડાંથી આપણે ગુજારો કરી શકીએ છીએ. ત્રણ ચતુર્થાંશ કપડાં આપણામાંના ઘણા માણસો કેવળ નકામાં વાપરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. વળી જ્યારે ઘણા માણસો આ વ્રત લેશે ત્યારે ઘણા રેંટિયા અને ચરખા કામ કરતા થઈ જશે. કારીગરોનો ભંડોળ અખૂટ છે. વણકરો માત્ર ઉત્તેજનની ગદ જોઈને બેઠા છે. મુખ્ય જરૂર બે છે. ત્યાગની અને પ્રામાણિકતાની. વ્રત લેનારને વિશે આ બન્ને ગુણની જરૂર છે એ તો સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુ છે. પણ સ્વદેશી જેવું મહાવ્રત પાળવું લોકોને પ્રમાણમાં સ્હેલ થઈ પડે તેને સારુ વેપારીઓને પણ એ બે ગુણોની પૂરી જરૂર પડશે પ્રામાણિક અને ત્યાગી વેપારી કેવળ દેશના રૂમાંથી જ સૂતર કંતાવશે અને તેમાંથી જ કપડાં વણાવશે. રંગ પણ દેશમાં પેદા થઈ શકે તે જ વાપરશે. જ્યાં માણસ નિશ્ચય કરે છે ત્યાં બધી અડચણોને દૂર કરવાની શક્તિ મેળવી લે છે.

પરદેશી વસ્ત્રની હોળી કરો

ઓછાં કપડાંથી ચલાવી લેવા પૂરતો ત્યાગ બસ નથી. સંપૂર્ણ સ્વદેશી વ્રતને સારુ એ પણ જરૂરનું છે કે આપણી પાસે જે પરદેશી કપડાં હોય તેની હોળી કરવી. જો આપણને સિદ્ધ થયું હોય કે પરદેશી કપડાંનો ઉપયોગ કરી આપણે ગુનો કર્યો છે, હિન્દને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે, વણકરોનો નાશ કર્યો છે, તો એવા પાપથી ખરડાયલાં કપડાં અગ્નિમાં જવાને જ લાયક છે. આ પ્રસંગે સ્વદેશી અને બૉયકૉટ વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાની આવશ્યકતા છે. સ્વદેશી એ ધર્મભાવના છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનું એ સ્વાભાવિક કર્તવ્ય છે. તેમાં લોકસંગ્રહ રહેલો છે. સ્વદેશી વ્રત વેર વાળવાના ઇરાદાથી કે સજા કરવાના ઇરાદાથી લેવાય જ નહીં.

સ્વદેશી વ્રત કોઈ બીજા બનાવની ઉપર આધાર નથી રાખી શકતું. બૉયકૉટ એ કેવળ દુનિયાદારી અને રાજ્યપ્રકરણી હથિયાર છે. તેમાં દ્વેષભાવના રહેલી છે, સજા કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે. બૉયકૉટથી હું તો પ્રજાને અંતે બહુ નુકસાન જ જોઉં છું. જે સદાયને સારુ સત્યાગ્રહી રહેવા ઇચ્છે છે તેનાથી બૉયકૉટની પ્રવૃત્તિમાં હરગિજ ભાગ લેવાય જ નહીં. સંપૂર્ણતાએ સત્યાગ્રહ પાળનાર સ્વદેશી વ્રત સિવાય બીજી શકે નહીં. બૉયકૉટનો મેં આ અર્થ માનેલો છે. એવી સૂચના થયેલી છે કે રોલેટ બિલ રદ ન થાય ત્યાં સુધી બ્રિટિશ માલનો બૉયકૉટ કરવો અને જ્યારે એ બિલ રદ થાય ત્યારે એ બૉયકૉટ ઉઠાવી લેવો. આ બહિષ્કારમાં આપણને જાપાનનો કે બીજા પરદેશોનો સડેલો માલ હોય તોપણ ખપી શકે છે. જો પરદેશી માલ લેવો જ ઘટે તો તો અંગ્રેજોની સાથે મારે રાજ્યસંબંધ હોવાથી હું અંગ્રેજી માલ જ લઉં અને એ સ્થિતિને યોગ્ય ગણું. અંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર કરતાં આપણે અંગ્રેજી પ્રજાને સજા કરવાના દોષમાં આવી પડીએ. આપણને અંગ્રેજી પ્રજાની સાથે તો કશી તકરાર નથી. તકરાર અધિકારી વર્ગની સાથે છે. પણ સત્યાગ્રહના કાયદા પ્રમાણે તો આપણે અધિકારી વર્ગ પ્રત્યે પણ દ્વેષ નથી કરી શકતા, વેરભાવ નથી રાખી શકતા; એટલે કોઈ પણ રીતે બહિષ્કારનો અંગીકાર કરવો મને તો યોગ્ય જણાતો નથી. ઉપર પ્રમાણે સંકુચિત સ્વદેશી વ્રત સંપૂર્ણતાએ લેવું હોય તો નીચે પ્રમાણે લઈ શકાય: "હું ઈશ્વરને દરમિયાન રાખીને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આજથી મારી વપરાશને સારુ હિંદુસ્તાનના રૂમાંથી, રેશમમાંથી અગર ઊનમાંથી બનેલા કાપડનો જ ઉપયોગ કરીશ. એવાં પરદેશી કાપડનો સર્વાંશે ત્યાગ કરીશ, અને મારી પાસે જે પરદેશી કપડાં હશે તેને હું ભસ્મ કરીશ."

મારી ઉમેદ છે કે આ પ્રતિજ્ઞા લેવાને ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો તૈયાર થઈ જશે. ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો તૈયાર થાય તો જ જાહેર વ્રત લેવું યોગ્ય ગણાશે. થોડાં જ સ્ત્રી પુરુષો પણ આવું વ્રત જાહેરમાં લઈ શકે છે. પણ ઝપાટાબેર સ્વદેશીને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવા સારુ ઘણા માણસોની જરૂર છે. જેઓને આ હિલચાલ પસંદ હોય તેણે અતિ શીઘ્રતાથી તે શરૂ કરવી જોઈએ; વેપારી વર્ગને મળવું જોઈએ. તેમ છતાં ઉતાવળથી કાર્ય સિદ્ધ થઈ નહીં શકે એ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે. બે દિવસ મોડું થશે તેમાં હું હરકત નથી જોતો પણ સ્વદેશીનો પાયો ચુસ્તપણે રોપાય એ જોવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે અને સત્યાગ્રહની ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલી છે તે સમયે આવી પ્રવૃત્તિઓ સહેજે ચાલી શકે છે એવો મારો અનુભવ છે.

૯-૪-'૧૯

૩

સ્વદેશી વ્રત — ૨

સ્વદેશી વ્રતની પ્રથમ ચર્ચા તા. છઠ્ઠી એપ્રિલે જ્યારે હજારો પુરુષો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સમુદ્રકાંઠે ઊભાં હતાં તે વખતે થઈ, પણ તે વેળાએ વ્રત ન લેવાયું. હવે સ્વદેશીની ચર્ચા ખૂબ થઈ ચૂકી છે અને આપણને દિશા સૂઝી છે. સ્વદેશી વ્રત લેવું એ આપણી ફરજ છે. હિંદુસ્તાનની ખરી આબાદી તેમાં રહેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતી અને બનતી ચીજોનો ત્યાગ તજીને હિંદુસ્તાનની બહારની ચીજોનો ઉપયોગ કરવો એ હિંદુસ્તાનનો દ્રોહ કર્યા બરાબર છે, સ્વચ્છંદ છે. આપણા દેશમાં જ વસ્તુ પેદા થઈ શકતી હોય તે વસ્તુ આપણને પસંદ ન પડે તેથી આપણે પરદેશી વસ્તુ વાપરવી એ તો પરદેશી બનવા જેવું છે. આપણા દેશની હવા કરતાં, આપણા દેશની જમીન કરતાં, બીજા દેશના હવા, જમીન સારાં છે છતાં જેમ આપણે દેશનો ત્યાગ કરતા નથી તેમ આપણે દેશી વસ્તુનો પણ ત્યાગ નથી કરી શકતાં એ સ્પષ્ટ વાત જણાય છે. ૧૯૧૭–૧૮ની સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં લગભગ પચાસ કરોડ રૂપિયાનો પરદેશી સુતરાઉ માલ દાખલ થયો હતો અને ચાર કરોડ ઉપરાંતનું રેશમ આવ્યું હતું. આપણી વસ્તી ત્રીસ કરોડની છે એટલે આપણે જણ દીઠ એ સાલમાં બે રૂપિયા કપડાંને સારુ બહાર મોકલી આપ્યા. તેનો બદલો દેશનો ભૂખમરો છે. ત્રણ કરોડથી વધારે માણસોને હિંદુસ્તાનમાં એક જ વખત ખાવાનું મળે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર રૂ કાંતવાનું કામ થતું અને અસંખ્ય માણસો કાપડ વણતા હતા તે વેળા આવો ભૂખમરો ન હતો. જ્યારે જ્યારે પ્રજા પોતાનો ધર્મ ચૂકે ત્યારે ભૂખમરો ઇત્યાદિ ઉપાધિઓનો ઉપદ્રવ થાય તેમાં શી નવાઈ! આ ઉપાધિનું ઔષધ સ્વદેશી વ્રત જ થઈ શકે, તેથી નીચે સૂચવેલું વ્રત તૈયાર કર્યું છે. તેમાં બે પ્રકાર જણાવ્યા છે. પહેલું વ્રત એ પ્રમાણમાં શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ વ્રત તો એ જ હોઈ શકે કે જેમાં હાથ વતી કાંતેલા સૂતરનાં હાથે વણેલાં કપડાં વાપરવાની જ ટેક હોય. [illegible] મુશ્કેલીથી આસપાસ આ શુદ્ધ વ્રત લેવું એ લગભગ અશક્ય છે, પણ ઘડી કાઢેલા વ્રત લેનાર ઉપલા આદર્શને કબૂલ રાખશે તો થોડા જ સમયની અંદર આપણે હાથથી કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં મેળવી શકશું.

સ્વદેશી અને બોયકોટ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે, એ હું બતાવી ગયો છું મારી તો ખાતરી છે કે બોયકોટથી હિંદુસ્તાનને કશો લાભ થવાનો નથી, એ તો મોગલની અદેખાઈએ નાક કાપવા જેવું થાય.

રોલેટ બિલથી થતા દુઃખને નિવારવા સાધારણપણે અંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર કરીને જાપાનનો પગપેસારો કરવા દઈશું ? ગમ્મત તો એવી જ છે કે સ્વદેશીને રોલેટ કાયદા સામેની ચળવળ સાથે કશો સંબંધ નથી સત્યાગ્રહ જેવી ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે પ્રજા પોતાની જાતનો વિચાર કરતી થઈ જાય છે. તેમ સ્વદેશીને વિષે થયું છે રોલેટ કાયદા નાબૂદ થશે, હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં એક માનીતા ભાગીદારની સ્થિતિ ભોગવતું થઈ જશે, ત્યારે પણ આપણે સ્વદેશી વ્રતનું પાલન તો કરવું જ છે તે વખતે તો આપણું સ્વદેશી વ્રત સંકુચિત નહીં હોય પણ આપણી ઘણી જરૂરિયાતો આપણે હિંદુસ્તાનમાં જ પૂરી પાડવાની શક્તિ ધરાવતા હઈશું સ્વદેશી વ્રતમાં આપણે અંગ્રેજ ભાઈઓને પણ દાખલ થવા વીનવશું

લાખો માણસો સ્વદેશી વ્રત લઈને પાળી શકે તેને માટે વેપારી પ્રામાણિકતાની પૂરેપૂરી જરૂર પડશે મિલના માલિકોએ સ્વદેશ ઉપર પ્રીતિ રાખીને પોતાના ભાવ ઠરાવવા જોઈશે મોટા વેપારીઓએ ને નાના વેપારીઓ જેઓની પાસેથી કરોડો ગરીબ માણસો કપડું ખરીદે છે તેઓ જ્યાં સુધી પ્રામાણિક ન થાય ત્યાં સુધી સ્વદેશી વ્રત આગળ ન જ ચાલી શકે એમાં અમને જરા પણ શંકા નથી

દેશમાં વેપારીઓને પણ સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો આવેલો છે તેઓ દેશના કલ્યાણને અર્થે પોતાના વહેવારમાં ગરીબોની ઉપર રહેમ લાવી સચ્ચાઈ જાળવશે એવી મારી મમતાથી આ વ્રત પ્રજાની આગળ મૂકવાનો નિયમ જેઓએ વ્રત લઈ લીધું છે તેઓએ કર્યો છે

જેઓની પાસે હાલ વિદેશી કપડાં છે તેઓને વ્રત લેવામાં સંકોચ થતો જોવામાં આવે છે આ વાત સ્વાભાવિક છે, પણ દુઃખદ છે સ્વદેશી વ્રતમાંથી આપણે ભારે પરિણામ લાવવા ઇચ્છીએ છીએ એવાં પરિણામ કાંઈ પણ ભોગ આપ્યા વિના ન જ આવી શકે વળી એવી ઉમેદ રખાય છે કે સ્વદેશી વ્રતની સાથે સાદાઈ પણ આવી જશે અને જેઓ સાદાં અને વધારે ટકાઉ કપડાં લેશે તેઓ પૈસાનો બચાવ કરીને વિદેશી કપડાંમાં ગયેલા પૈસાની ખોટ થોડી મુદતમાં પૂરી પાડી શકશે એટલે ચેતવણી આપી દેવાની જરૂર છે કે સ્વદેશી કપડાંનો ભરાવો એ દમ કોઈએ નહીં ભરી લેવો એ આવશ્યક છે હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ એટલું કાપડ તૈયાર નથી કે જેથી આપણે બધા ચાર

ચાર પાચ પાચ વરસનો જથ્થો આજથી જ રાખી શકીએ સ્વદેશી વાપરનારા ઘણા માણસો થશે ત્યારે વેપારીઓ દરેક જગ્યાએ સ્વદેશી કાપડ વેચશે અને દિવસે દિવસે વધારે કાપડ વણાતુ થશે સ્વદેશીવ્રત વાળાએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે પોતાની જરૂરિયાત પૂરી પડે તેટલુ કાપડ વખતોવખત મેળવી શકાશે, એટલુ જ નહીં પણ ખરુ જોતા તો દરેક માણસની એવી નેમ હોવી જોઈએ કે પોતે પોતાનુ કાપડ પોતાના જ ઘરમા વણી લેશે અને તેમ નહીં કરી શકે તે પોતાના વણકર રાખશે અને તેમની મારફતે પોતાનુ કાપડ તૈયાર કરાવશે આમા કઈ દગાને અવકાશ નહીં રહે અને ટમઉ પવિત્ર વસ્ત્રો સૌ પોતપોતાને સારુ તૈયાર કરાવશે આ આપણી પુરાણી પ્રથા છે

બહેનો પ્રત્યે

સ્વદેશીનો આધાર બહેનોની ઉપર છે મારી ઉમેદ છે કે હજારો બહેનો ગમે તેવા સારા લાગતા પરદેશી કપડા હોય તેનો ત્યાગ કરીને હાલ જેવા સ્વદેશી કપડા મળે તેથી પોતાનો ગુજારો કરીને વ્રત લેશે આપણે આજ સુધી વિદેશી કાપડ પહેરવાની ભૂલ કરેલી છે તેને સારુ કાઈક અગવડો ભોગવવી જોઈએ વળી જે વિદેશી કપડા હોય તેનો બીજો ઉપયોગ કરી શકાય છે એ વસ્ત્રો વેચી શકાય છે પરદેશમા વેચવાને પણ મોકલી શકાય છે બહેનોની પાસેથી એ પણ ઉમેદ પ્રજા રાખી શકે છે કે બાળકોને તુરત સ્વદેશી કપડા પહેરતા કરી મૂકશે વ્રત લેવા ઇચ્છનારાઓની સગવડને સારુ ઑફિસ ખોલવામા આવશે તેની ગોઠવણ ચાલી રહી છે તે બધી ગોઠવણ પૂરી થયે ખબર આપવામા આવશે

૧૪–૫–'૧૯

પ્રતિજ્ઞા

શુદ્ધ સ્વદેશી વ્રત — ઈશ્વરને દરમ્યાન જાણીને હુ પ્રતિજ્ઞા લઉ છુ કે 'આજથી હિદુસ્તાનમા એવા કપડાનો ઉપયોગ નહી કરુ, કે જે હિદુસ્તાનમા કતાયેલા અને વણાયેલા નહી હોય

આ વ્રત હુ આખી જિદગીને સારુ,/વરસને સારુ લઉ છુ

મિશ્ર સ્વદેશી વ્રત — ઈશ્વરને દરમ્યાન જાણીને હુ પ્રતિજ્ઞા લઉ છુ કે આજથી હિદુસ્તાનમા એવા કપડાનો ઉપયોગ નહી કરુ કે જે હિદુસ્તાનમા વણાયેલા નહી હોય

સૂતર, ઊન કે રેશમ પરદેશી હોય અને પરદેશમા કતાયેલા હોય તેની આ વ્રતમા બાધા નથી

સમજૂતી: શુદ્ધ સ્વદેશી તો એ છે કે જેમાં હાથથી કાંતેલા સૂતર અને હાથથી વણાયેલાં કપડાંનો જ ઉપયોગ હોય. પણ એવું કાપડ હાલ તુરત જથ્થાબંધ માણસોને સારુ મળવું અશક્ય જણાય છે, છતાં એવી ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે સ્વદેશીને અને ખરી કલાને પૂરી રીતે ચાહનારા પોતે કાંઈક અગવડ ભોગવીને પણ હાથે કાંતેલા સૂતરનાં અને હાથે વણેલાં કપડાં પહેરશે એટલું જ નહીં પણ રેંટિયા અને હાથની સાળોનો પ્રચાર કરવાનો બને તેટલો પ્રયત્ન કરશે.

નોંધ ૧. એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે, કે સ્વદેશી હિલચાલને રોલેટ કાયદા રદ કરવાની હિલચાલ સાથે કશો સંબંધ નથી. એ કાયદાઓ દૂર થવાથી અથવા બીજા કોઈ હકો મળવાથી કે સુધારા થવાથી સ્વદેશી વ્રતમાં કે સ્વદેશીના પ્રચારને સારુ થતી હિલચાલમાં કશોયે ફેર થઈ શકતો નથી.

નોંધ ૨. પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓની પાસે જે કાપડ હોય તે બાળી નાખવાની સૂચના તદ્દન મૂકી દેવામાં આવી છે. કેમ કે આ સમયે એ સૂચનાનો અનર્થ થઈ યુરોપિયનની સામે ઇતરાજીનો વધારો થવાની ધાસ્તી રહે છે. એવી ઇતરાજીનો વધારો થાય એવો જરા પણ ખ્યાલ આ સ્વદેશી હિલચાલના શરૂ કરનારાના મનમાં છે જ નહીં. સ્વદેશી વ્રત લેનારે આટલું તો યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રતિજ્ઞા લેતી વખતે જે પરદેશી કાપડ પોતાના કબજામાં હોય તેનો ઉપયોગ પોતાનાથી ન જ થઈ શકે.

નોંધ ૩. મુસલમાનો, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, તેઓને જેમાં ધાર્મિક અર્થ સમાયેલો હોય એવાં કપડાં પરદેશી હોય છતાં વાપરવાનો ઉપલા સ્વદેશી વ્રતમાં પ્રતિબંધ નથી.

પરિશિષ્ટ ૨

[રોલેટ સત્યાગ્રહ વખતે અમદાવાદમાં થયેલાં તોફાનો વિષેનું ભાષણ તથા પત્રિકાઓ આ પરિશિષ્ટમાં આપ્યાં છે.]

૧

[સાબરમતીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં અમદાવાદના ભાઈઓની સભા આગળ તા. ૧૪-૪-'૧૯ ના રોજ આપેલું ભાષણ:]

ભાઈઓ,

આજે હું જે કહેવા માગું છું તે મુખ્યપણે ભાઈઓ પ્રત્યે જ છે. અમદાવાદમાં જે બનાવો છેલ્લા પાંચ દિવસ થયાં બનેલા છે એથી અમદાવાદને ભારે નામોશી પહોંચી છે. એ બનાવો મારે નામે બનેલા છે તેથી હું શરમાઉં છું. જે બનાવો બન્યા તેથી, મને તેમાં ભાગ લેનારાઓએ માન નથી આપ્યું પણ મારું અપમાન કર્યું છે. એમ કરવા કરતાં જો કદાચ મને ખંજર ભોંકીને મારી નાખવામાં આવ્યો હોત તો હું વધારે ખેદ નહીં પામત. હું સેંકડો વખત કહી ગયો છું કે સત્યાગ્રહમાં મારામારી કરાય નહીં, કોઈની ઉપર જોરજુલમ કરાય નહીં, કોઈના માલને નુકસાન કરાય નહીં. પણ સત્યાગ્રહ નિમિત્તે આપણે તો મકાનો બાળ્યાં, જોર જુલમથી હથિયારો લીધાં, જોર જુલમથી પૈસા લીધા, બળાત્કાર કરી ગાડીઓ બંધ કરી, તારો તોડ્યા, નિર્દોષ માણસોને માર્યા, દુકાનો અને મકાનો લૂંટ્યાં. આવાં કાર્યોથી મારાથી કેદમાંથી છુટાતું હોય, ફાંસીએથી છુટાતું હોય તોપણ હું તેવો છુટકારો પસંદ નહીં કરું. હું ખચીત કહેવા ઇચ્છું છું કે મારો છુટકારો આવી ખુનામરકીથી થયો નથી. વળી એવી પણ ઘાતકી અફવા અમદાવાદમાં ચાલી કે પૂજ્ય અનસૂયાબહેન પકડાયાં છે. તેથી લોકો વધારે ચિડાયા અને વધારે ઉત્પાત કર્યો. આમ થવાથી પૂજ્ય બહેનનું પણ અપમાન થયું છે. તેને નિમિત્તે અઘોર કર્મ થયાં છે. આ કાર્યોથી પ્રજાને કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી થયો. એથી નુકસાન જ થયું છે. જે મિલકતો બાળી તે આપણી જ હતી, અને આપણે જ ખરચે તે મિલકતો ફરી બંધાશે. હાલ દુકાનો બંધ રહે છે તેથી જે નુકસાન જાય છે તે પણ આપણને જ થાય છે. શહેરમાં માર્શલ લૉ

ચાલી રહ્યો છે, તેથી જે નાસ છૂટે છે તેનુ કારણ પણ ખુનામરકી જ છે માર્શલ લૉ જ્યારે જ્યારે થાય છે, ત્યારે ત્યારે કેટલાક નિર્દોષ માણસોના જાન જાય છે તેવુ આ વખતે પણ થયુ કહેવાય છે એ થયુ હોય તો તેનો દોષ પણ ઉપરના બનાવો ઉપર જ છે એટલે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અમદાવાદમા બનેલા બનાવોથી કાંઈ પણ લાભ નથી થયો, પણ સત્યાગ્રહને ભારે નુકસાન પહોચ્યુ છે જો મારા પકડાયા પછી લોકોએ કેવળ શાતિ રાખીને આંદોલન કર્યું હોત તો રોલેટ કાયદા આજે તો ઊડી ગયા હોત અથવા ઊડવાની અણી પર હોત હવે જો એ કાયદા રદ થતા ઢીલ થાય તો જરાયે નવાઈની વાત ન ગણાય શુક્રવારને દિવસે હુ છૂટયો ત્યારે મે એવો ઇરાદો રાખ્યો હતો કે હુ રવિવારે તો ફરી પાછો દિલ્હીને માર્ગે જઈ પકડાવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેથી સત્યાગ્રહને વિશેષ બળ મળ્યુ હોત હવે તો દિલ્હી જવાને બદલે મારો સત્યાગ્રહ આપણી પોતાની સામે કરવો રહ્યો અને જેમ રોલેટ કાયદા રદ કરાવવાની ખાતર સત્યાગ્રહ ચલાવીને મરણ સુધી પણ લડવાનો નિશ્ચય છે તેમ, ખુનામરકી થઈ તે સબધે મારે આપણી પોતાની સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો અવસર આવ્યો છે જો આપણે હવે પૂરેપૂરી શાતિ ન જાળવી શકીએ, જાન માલનુ નુકસાન કરતા ન અટકીએ તો મારા શરીરને ભોગે પણ આપણી પોતાની સામે મારે સત્યાગ્રહ કરવો રહ્યો જ્યા સુધી મને ખાતરી ન થઈ શકે કે અમદાવાદમા ફરીથી લોકો ભૂલો નહી કરે ત્યા સુધી મારાથી જેલયાત્રા કેમ થઈ શકે? જેઓને સત્યાગ્રહમા જોડાવુ છે અથવા ન જોડાતા છતા સત્યાગ્રહને મદદ કરવી છે તેઓએ ખુનામરકી કરવાથી તદ્દન મુક્ત રહેવુ જ જોઈએ હુ ફરી પકડાઉ અથવા મને ગમે તે થાય તોપણ સત્યાગ્રહને મદદ કરનારાઓથી કોઈના જાનમાલને નુકસાન ન પહોંચાડી શકાય આ સમયે આપણો અવિશ્વાસ આવવાથી અગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો પોતાના બગલા છોડી શાહીબાગમાં જ રહે છે આ આપણે સારુ વિચાર કરીએ તો ઘણુ શરમ ભરેલુ છે આ સ્થિતિ જેટલી વેળાસર બધ થઈ શકે તેટલી વેળાસર બધ કરવી જોઈએ આપણે અગ્રેજોને પણ આપણા ભાઈ ગણી અભયદાન આપવુ જ જોઈએ એ વિનાનો સત્યાગ્રહ દુરાગ્રહ છે

તમારી અને મારી આમા બે ચોખ્ખી ફરજ રહેલી છે તેમાની એક ફરજ તો એ છે કે હવે પછી આપણાથી દુષ્ટ કાર્ય ન થાય એવો સકલ્પ કરવો અને બીજી ફરજ એ છે કે જે કામ થયા છે તેને સારુ પશ્ચાત્તાપ કરવો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જ્યા સુધી આપણે પશ્ચાત્તાપ ન કરીએ, આપણને આપણી ભૂલ ન જણાય અને તે ભૂલ જાહેરમા કબૂલ ન કરીએ ત્યા સુધી આપણી

વર્તણૂકમા સુધારો નથી કરી શકવાના પહેલુ પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ છે કે જબર જસ્તીથી હથિયાર છીન યા છે તેઓએ બધા હથિયાર પાછા આપી દેવા જો તમને બધાને ખરેખરો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય તો તમે બધા ઓછામા ઓછો અરધો રૂપિયો અને વધારેમા વધારે જે આપવુ હોય તે અહી ભરી જશો અને તેનો ઉપયોગ જેઓ આપણા દુષ્કૃત્યોથી મરણ પામ્યા છે, તેઓના કુટુમ્બને મદદ કરવામા થશે તેમા ગમે તેટના રૂપિયા ભરીએ, તેથી કાઈ આપણે બતાવેલા દ્વેષ કે વેરનો આપણે બદલો આપી શકતા નથી, પણ થોડઘણુ પણ ભરવુ એ આપણો પશ્ચાત્તાપ સૂચવવાની નિશાની ગણાશે મે પોતે આ ઘોર કાર્યમા ભાગ નથી લીધો એવુ કહી એક પણ માણસ પૈસા આપવા માથી નીકળી નહી જાય એવી મારી ઉમેદ છે ને પ્રાર્થના છે કેમ કે જેણે આ મર્યમા ભાગ નથી લીધો તે બધા જો હિમતપૂર્વક અને બહાદુરીથી એ મધ કરવાને નીકળી પડત તો ખુનામરકીનુ જોર ભાગી પડત અને તોફાન કરનારને પોતાના અઘોર કાર્યનુ તુરત ભાન થાત હુ તો એમ કહેવા ઇચ્છુ છુ કે ધાસ્તી ખાઈને આપણે પૈસા આપ્યા તે ન આપત અને મરણનો ભય છોડીને પણ આપણે મકાનોનો બચાવ કરવામા લાગ્યા હોત, નિર્દોષ મનુષ્યોનો બચાવ કરવામા લાગ્યા હોત તો ઘણુ કરી શકત સ્ત્રી પુરુષો બન્નેમા આવા પ્રકારની હિમત જોવા હુ ઇચ્છું છુ એવી હિમત નહી આવે ત્યા સુધી દુષ્ટ માણસો પોતાની દુષ્ટતાથી આપણને હમેશા ડરાવી દુષ્ટતામા ભાગ લેવરાવશે આમા તો આપણે વીર્યહીન એટલે ધર્મહીન પણ બની જઈએ છીએ વીરતા વિના પોતાનો ધર્મ સાચવી શકાતો જ નથી એટલે જે પાપ થયા છે એમા આપણે બધા ભાગીદાર ગણાઈએ અને તેથી બધાએ જૂજ પ્રાય શ્ચિત્તરૂપે કાઈક ફાળો ભરવો જોઈએ સૌ કોમ પોતપોતાનો ફાળો ઉઘરાવીને આ એક બે દિવસની અદર તે તે કોમના મુખીઓ મારફત અહી મોકલાવી શકે છે મારી સલાહ એવી પણ છે કે જે તમાગથી બરદાસ થઈ શકે તો આ મહાન પાપને સારુ ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ પણ રાખો એ ઉપવાસ સહુએ પોતાનો ખાનગી રાખવાનો છે તેને સારુ ટોળાઓએ સ્નાનાદિ કરવાની જરૂર નથી કેમ કે હાલ તુરતમા ટોળાબધ માણસોએ નીકળવુ ઉચિત નહી ગણાય

આ તો મે સહુ ભાઈઓને સલાહ આપી તમારે શુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ તે સૂચવ્યુ પણ હુ, જેની ઉપર તમારા કરતા કરોડગણી વધારે જવાબદારી છે, શુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરુ? સત્યાગ્રહ સૂચવનારો હુ તમારી વચમા ચાર વર્ષ થયા વસુ છુ મે અમદાવાદની સેવામા ખસૂસ કઈક ભાગ લીધો છે મારા વિચારોથી અમદાવાદની પ્રજા છેક અજાણ નથી મે વગર વિચાર્યે સત્યાગ્રહની લડતમા હજારો માણસોને ઉતાર્યા એવો મારી ઉપર આરોપ છે, તે કેટલેક

દરજ્જે ખરો ગણાશે જો લડત નહીં ચાલી હોત તો આ ખુનામરકી ન થાત એમ ટીકા થઈ શકે છે આવા દોષને સારુ હુ એક પ્રાયશ્ચિત્ત, જે મારા જેવાને અસહ્ય લાગે છે તે તો કરી ચૂક્યો છુ એટલે કે હાલ મારે દિલ્હી જવાનુ મોકૂફ રાખવુ પડ્યુ છે, સત્યાગ્રહનુ સ્વરૂપ મારે ટૂકુ કરવાની સલાહ આપવી પડી છે આ મને જખમના કરતા પણ વધારે દુ ખદાયક લાગ્યુ છે છતા આ પ્રાયશ્ચિત્ત બસ નથી તેથી મે ત્રણ દિવસનો એટલે બોતેર કલાકનો ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આ નિશ્ચયથી કોઈને પીડા ન થાય એમ હુ ઇચ્છુ છુ ચોવીસ કલાકને ઉપવાસ જેટલો તમારે સારુ કહ્યુ છે તેના કરતા બોતેર કલાકનો મારે સારુ ઓછો કહ્યુ છે અને મે મારાથી સહન થઈ શકે એટલુ જ પ્રાયશ્ચિત્ત વહોરી લીધુ છે હુ આટલુ કષ્ટ ઉપાડીશ એની તમને જરા પણ દયા આવતી હોય તો એ દયાનુ એક જ પરિણામ હુ માગી લઉં છુ અને તે એ કે હવે પછી આવા અઘોર કાર્યમા કોઈ પણ અમદાવાદી ભાગ ન લે સમજ માનજો કે ખુનામરકી કરીને, માણસોને ત્રાસ પમાડીને આપણે સ્વરાજ નથી મેળવવાના, હિંદુસ્તાનને કશો લાભ નથી કરવાના હુ પોતે તો એવા અભિપ્રાયનો છુ કે જો હિંદુસ્તાન ખુનામરકીથી સ્વરાજ મેળવી શકે, જો અગ્રેજની ઉપર દ્વેષ રાખીને, તેઓના ખૂન કરીને જ આપણે જે કાઈ દુ ખ હોય તેનુ નિવારણ કરી શકીએ, તો હુ પોતે તો એવી રીતે મેળવેલુ સ્વરાજ ઇચ્છતો નથી અને જે દુ ખો હોય તે સહન કરવા ઇચ્છુ છુ સત્યને નામે અમદાવાદ ખુનામરકી કરે એવી સ્થિતિમા જીવવા હુ કેમ ઇચ્છુ ? ગુજરાતને ગરવી ગુજરાત એવુ વિશેષણ કવિએ આપ્યુ છે એ ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદ ત્યા ધાર્મિક હિન્દુઓ અને મુસલમાનો વસે છે એ રાજધાનીમા અઘોર કર્મ થાય એ તો દરિયામા આગ લાગવા જેવુ થયુ તેને કોણ બુઝાવી શકે ? એ આગમા મારા જેવાની તો ભસ્મ થવાની જરૂર છે એટલે તમારી સહુની પાસેથી આજીજીપૂર્વક માગી લઉ છુ કે મારા ત્રણ દિવસના ઉપવાસમાથી જે પરિણામ હુ ઇચ્છુ છુ તે લાવશો જે પ્રેમને લીધે તમે ભાન ભૂલી જઈને આ કાર્યો કર્યા છે, તે પ્રેમ હવે તમને જાગ્રત કરો અને જો તે પ્રેમ જાગ્રત રહે તો એવી સાવચેતી રાખજો કે મારો દેહપાત થાય એવા ઉપવાસ કરવાનો અવસર ન આવે

મને ભાસે છે જે કાર્ય અમદાવાદમા થયા તે કાર્ય યુક્તિસર થયેલા જોવામા આવે છે એટલે તેમા કોઈ શીખેલા અને જાણનાર માણસ અથવા માણસોનો હાથ હોય એમ હુ ખચીત માનુ છુ તેઓ ભણેલા ભલે હોય પણ ગણેલા નથી, એમ હુ હિંમતપૂર્વક કહીશ તેમની વાતથી આપણે દોરાઈ જઈને આ કાર્યો કર્યા છે હુ સલાહ આપુ છુ કે હવે પછી એમ ।

દોરવાશો હું તો તેવા જે માણસો હોય તેઓને પણ વીનવીશ કે તેઓએ ફરી ફરીને વિચાર કરવો તેઓને અને તમને બધાને આ વિષય ઉપર મારું 'હિંદ સ્વરાજ્ય' વાચવાની ભલામણ કરુ છુ હવે તો મને એવા ખબર મળ્યા છે કે 'હિંદ સ્વરાજ્ય' આપણે છાપી શકીએ છીએ અને તેમ કરવામા કાયદાનો કશો ભંગ થતો નથી

મિલના મજૂરખાતાના મજૂરો કેટલાક દિવસ થયા હડતાલ પાડી ગયા છે તેઓને હુ સલાહ આપુ છુ કે તેઓએ એકદમ કામે ચડી જવુ તેઓએ કામે ચડ્યા પછી જે કઈ પણ માગણી કરવી હોય તે કરવી અને ન્યાયની રીતે વધારો મેળવી શકાય તો મેળવવો માલિકોની ઉપર જોરજુલમ કરીને વધારો મેળવવા માગશો તો પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારવા સમાન થશે બધા મિલના મજૂરોને મારી ખાસ સલાહ છે કે તેઓએ તોફાનથી તદ્દન અળગા રહેવું એ તેઓની ફરજ છે એમ કરવાનુ તેઓએ પૂજ્ય અનસૂયાબહેનને અને મને વચન આપ્યુ છે એ યાદ દેવડાવવાની હું રજા લઉં છુ

મારી સહુને પ્રાર્થના છે કે સહુ પોતપોતાને ધંધે વળગી જશો

૨

જે ભાષણ મે સોમવારે સત્યાગ્રહાશ્રમમા આપની સમક્ષ કર્યું તે ભાષણમા એ જ વખતે ઘણુ લબાણ નહોતો કરી શકતો પણ થોડી પત્રિકાઓ મારફત મારા ઉદ્ગારો હું પ્રજાની પાસે રજૂ કરવા ઇચ્છુ છુ પ્રથમ તો આપને હિસાબ આપવા ઇચ્છુ છુ ગઈ કાલ સુધી મારી પાસે મે સૂચવેલા ફાળા પેટે રૂ ૭૭૦ આવી ચૂક્યા છે મારી વિનતી છે કે આ ફાળા બાબતમા જરાયે દીન થવી ન જોઈએ અને કોઈ પણ જણે અમદાવાદમા પોતાની ફરજ ન ચૂકવી જોઈએ આ ફાળાની ઉત્પત્તિ તો પ્રાયશ્ચિત્તના વિચારથી થઈ છે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે એ ફાળો જેટલો ઇષ્ટ છે તેટલો લોકોપયોગને માટે જરૂરી છે ગઈ કાલે હું પૂજ્ય અનસૂયાબહેન તથા ભાઈ કૃષ્ણલાલ દેસાઈની સાથે ઇસ્પિતાલમા બધા દર્દીઓને મળી આવ્યો, બધાની સાથે વાતચીત કરી અને હું જોઉં છુ કે આપણે ઘણા જખમી થયેલા માણસોના કુટુંબને મદદ કરવી પડશે બાવીસ મૃત્યુ પામેલા માણસોની ખબર તો ત્યા જ પડી આ સિવાય બીજા મૃત્યુ તો થયા જ છે એટલે શહેરી

તરીકે આપણી ચોખ્ખી જવાબદારી છે કે આપણે મરણ પામેલાનાં કુટુંબો શોધી કાઢવાં, અને તેમને બની શકે તેટલી મદદ કરવી મને સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે કે આ પૈસા કોને સારુ વપરાશે? જે લોકોના માલને નુકસાન પહોંચ્યું છે તેને આપણે ન પહોંચી શકીએ એવું લાગે છે એટલે મૃત્યુ પામેલા અને જખમી થયેલાનાં કુટુંબને આપણે થોડીઘણી મદદ આપીશું તેમાં બે ત્રણ અંગ્રેજ ભાઈઓ છે, તેઓનાં કુટુંબને મદદ આપવી એ આપણી પહેલી ફરજ છે, કારણ કે તેઓનું મૃત્યુ આપણે હાથે થયું છે એમ કરવાને સારુ આપણી પાસે કશુંયે બહાનું ન હતું એ મૃત્યુ કેવળ વેરભાવથી જ થયું છે હવે જો આપણે પશ્ચાત્તાપ કરતા હોઈએ તો આપણી ફરજ છે કે આપણે તેઓનાં કુટુંબને મદદ કરીએ એ આપણું ઓછામાં ઓછું પ્રાયશ્ચિત્ત છે આપણા ભાઈઓ જે મરણ પામ્યા છે, તેઓમાંના ઘણાખરા કેવળ નિર્દોષ હતા, એમ હું જોઈ શક્યો છું ઘાયલ થયેલામાં મેં કેટલાક દસ અગિયાર વર્ષનાં છોકરાઓ જોયા એ બધાને મદદ કરવી એ આપણી બીજી ફરજ છે વીરમગામથી મારી પાસે એક માણસ આવ્યો તેણે પોતાના બે ભાઈના મૃત્યુની વાત કરી એવા બીજા પણ કદાચ આવે જો વીરમગામ ફાળો ભરે તો આપણે તેને પણ પહોંચી વળીએ તે જો ફાળો ન ભરે તો આપણે મદદ આપવાને અશક્ત હોઈશું એમ લાગે છે

કેટલાક ભાઈઓની એવી માન્યતા છે કે આમ ત્રાસ છોડવીને, મિલકતો બાળીને, માણસોને રંજાડીને આપણે હક્કો લઈ શકીએ છીએ સત્યાગ્રહમાં તો એવી માન્યતા છે કે એમ કરવાથી હક્કો મળે તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ હું કબૂલ કરું છું કે જે વેળા બન્ને પક્ષ પશુબળને માનનારા હોય છે ત્યારે જે વધારે બળ કરી શકે તે પોતે ધારેલું કેટલુંક મેળવી શકે છે મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ એમ સૂચવે છે કે એ પ્રમાણે મેળવનારને અંતે કદી પણ ફાયદો થતો નથી પણ એ વિષે ભલે બે મત હોય આમાં તો બે મત નથી જ કે આપણે પશુબળમાં સરકાર કરતાં ઘણા ઊતરતા છીએ તેમના હથિયારબળની આગળ આપણું પશુબળ કાંઈ જ વિસાતનું નથી તેથી હું હિંમતપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે જેઓ આપણને આવું બળ વાપરવાની સલાહ આપે તેઓ ભૂલ કરે છે અને તેઓની સલાહ આપણે કદી માનવી નહીં એટલે લૌકિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં આપણી પાસે એક જ વસ્તુ છે, અને તે સત્યાગ્રહ એટલે ધર્મબળ ધર્મબળ માત્ર સહનશક્તિથી આવી શકે છે બીજાને દુઃખ આપીને, પીડીને, મારીને ધર્મવૃદ્ધિ નથી થઈ શકતી જો આપણામાં ખરેખરી ધર્મવૃત્તિ હોત તો અમદાવાદમાં બનેલા બનાવ અશક્ય થઈ પડત તોફાની માણસો તોફાન કરે તેઓને અટકાવવા એ પણ આપણું કામ છે

અમદાવાદના સ્ત્રીપુરુષોમા વીરતા આવે તો તોફાન પણ શમી જાય તોફાનીને પશુબળથી વશ કરવા તેના કરતા ધર્મબળથી એટલે સત્યાગ્રહથી વશ કરવા એ દેખીતી રીતે બહુ ભારે છે અમદાવાદમા થયેલા ઉપદ્રવથી લાભ તો નથી થયો એ આપણે જોયુ મારા છુટકારા વિષે હુ કહી ગયો છુ કે તેને આ ઉપદ્રવો સાથે કશોયે સબધ નથી ઉપદ્રવો તા ૧૦ મીએ શરૂ થયા મને મુબઈમા છુટો કરવાનો નિશ્ચય તા ૯ મીએ થયો એટલે એ નિશ્ચયની સાથે ઉપદ્રવોનો સબધ ન હોઈ શકે, અને જેઓને સત્યાગ્રહની ઉપર શ્રદ્ધા છે એ તો મને છોડાવવાને સારુ એવો ઉપદ્રવ ન જ કરી શકે એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપદ્રવથી કશોયે લાભ નથી થયો

હવે તેના વિશેષ નુકસાન વિચારીએ ઑફિસો બળી તે પણ આપણી હતી એમ હુ સોમવારે યાદ દઈ ગયો પણ એમા આપણી આડકતરી માલિકી છે, અને એ ફરી બાધવાને સારુ પણ આપણે ખાસ પૈસા નહીં આપવા પડે, એથી આપણાથી મ્હોઈ જવાય, કે એમા તે શુ? તાર ઑફિસ બધ થવાથી આપણા વેપારને નુકસાન પહોચ્યુ છે, તેની પણ અસર પણ કદાચ આપણા મન ઉપર ન થાય પણ વિદ્યાર્થીઓનો મડપ બાળી નાખ્યો તેનો શો અર્થ એ જરા જોઈએ હુ એમ સાભળુ છુ કે એ કોઈ કૉન્ટ્રાકટરે બાધ્યો હતો એ મિલકત તે કૉન્ટ્રાક્ટરની હતી તેની કિંમત આશરે ૧૮,૦૦૦ રૂપિયાની હતી આ પૈસા કૉન્ટ્રાક્ટરને કોણ આપે? એની લાગણીનો આપણે શો ખ્યાલ કરીશુ? એને પૈસા ચૂકવવાનો બાળનારાઓએ વિચાર તો ન જ કર્યો હોય મને ખબર મળ્યા છે કે ઘણુંઘરેણુ મુદ્દા માલ તરીકે કોર્ટની તિજોરીમા હતુ તેની કિંમત કોઈ રૂ ૫૦,૦૦૦ આકે છે, કોઈ એથી પણ વધારે આકે છે તે ઘરેણાના બધા માલિકોની આપણને ખબર નથી તેઓ એ ઘરેણા ખોઈ બેસ સરકાર તો પાછુ નહી આપે, અને આપે તોપણ આપણા પૈસાથી જ અપાય ગરીબ નિર્દોષ માણસો, જેઓ એ ઘરેણા ખોઈ બેઠા છે, તેઓ તો કદાચ સરકાર પાસે જશે પણ નહીં ગરીબ ગુનાખોરોનો માલ વીણી વીણીને તેના ઘરમાથી કાઢયો અને તે બાળી નાખ્યો એ કેવો ઇન્સાફ? મને એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે રાવ બહાદુરની કારકિર્દી સારી નથી, તેઓ લોકોને પજવે છે એ ભલે સભવિત હોય પણ શુ એવા અમલદારોની મિલકત આપણે બાળી નાખીએ? એમ લોકો પોતાના હાથમા ન્યાય લઈ લે તો લોકરક્ષણ થવાને બદલે લોક કેવળ ત્રાસદાયક સ્થિતિની અદર જ હમેશાને સારુ રહે જો ગમે તે માણસને કોઈ પણ અમલદારનુ કાર્ય જુલમી લાગે અને તેથી તે મજકૂર અમલદારના માલને કે જાનને નુકસાન પહોચાડવાનો હક ધરાવી શકે તો એક પણ અમલદાર સહીસલામત ન રહી શકે એવી

સ્થિતિ જ્યાં વર્તતી હોય એ મુલક સુધરેલો કહેવાતો નથી, અને એ મુલકમાં સૌ લોકો ભયભીત દશામાં રહે છે. વીરમગામમાં અવલકારકુનને જીવતા બાળી નાખ્યા એ. કાર્યની અઘોરતા કેટલી ગણાય? એણે શો અપરાધ કર્યો હતો? અથવા કર્યો હતો તો તેને દૂર કરાવવાને સારુ આપણી હિંમત ન ચાલી? નિરપરાધી અંગ્રેજ સાર્જન્ટ ફ્રેઝર એક હિંદીના ઘરમાં રક્ષણ લઈ રહ્યો હતો. તેમાંથી તેને બહાર કાઢી તેના ટુકડા કર્યા, તેમાંથી હિંદને કયો ફાયદો મળી શકે? આટલું પરિણામ તો આવી ચૂક્યું કે અંગ્રેજ અને આપણી વચ્ચે વેરભાવ વધ્યો, નિર્દોષ માણસોના જાન આપણે ખોઈ બેઠા. તોફાની માણસોનો સંગ કરી, તેઓની કુમક મેળવી, હક્કો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો તેમાંથી એક જ પરિણામ આવે: તે પ્રયત્ન સફળ થાય તો જે હક્ક મળે તે હક્ક આપણે તોફાની માણસની શરતે જ રાખી શકીએ. એ પ્રમાણે મળેલા હક્ક એ હક્ક નથી પણ આપણી ગુલામીની નિશાની છે. અમદાવાદમાં અને વીરમગામમાં જે થયું છે તે આપણી બહાદુરીની નિશાની નથી, તેમાંથી આપણી મરદાનગી કોઈ પણ પ્રકારે સાબિત થઈ શકતી નથી. તેથી તો આપણે કેવળ શરમમાં પડયા છીએ. પ્રજાના કાર્યને ધોકો પહોંચ્યો છે. સત્યાગ્રહને સંકોચાવું પડ્યું છે. આ તાદૃશ ચિતાર આપવામાં મારો એ જ હેતુ છે કે હજારો માણસો જેઓ આવી ખુનામરકી કદી પસંદ નથી કરતા તેઓ લાચાર થઈ, દીન બની, બેસી રહ્યા અને તેઓ આ ઉપદ્રવને સાંખી રહ્યા, એ સૂચવે છે કે આપણામાં આ સમયે ધર્મ અને સત્યનું ખરેખરું બળ નથી રહ્યું, અને તેથી જ મેં કહ્યું છે કે સત્યાગ્રહ સિવાય હિંદનો કદી પણ છુટકારો થવાનો નથી. આ સત્યાગ્રહ શું છે તે બીજી પત્રિકાઓમાં યથાશક્તિ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. હું પ્રત્યેક ભાઈ અને બહેનની પાસેથી માગી લઉં છું કે તેઓ એ પત્રિકાઓ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચશે, સમજશે, વખતોવખત વિચારશે અને તેમાં આપેલી સૂચનાઓ અમલમાં મૂકશે.

૧૬-૪-'૧૯

૩

'મહાત્મા ગાધીનો સત્યાગ્રહ' એ નામનુ અને 'મહાત્મા ગાધીના ઉદ્‌ગારો' એ નામનુ એમ બે ચોપડા બહાર પડ્યા છે તેમા સઘળા લાભશકર હરજીવનદાસ દીહોરકરના નામની છે એ કાવ્યોમા જે વિચારો બતાવ્યા છે, એ મારા ઉદ્‌ગારો નથી તેમા કેટલાક વચનો બહુ ઝેરી છે, વેર વધારનારાં છે, અને ખોટી ઉશ્કેરણી કરનારા છે, તેથી સત્યાગ્રહના વિરોધી છે એટલે મારી વિનતી છે કે કોઈ પણ ભાઈ અથવા બહેન મારી સહી વિનાનુ કાઈ પણ લખાણ મારુ છે એમ ન માનશો આ સમય એવો બારીક છે કે હરેક સ્ત્રીપુરુષે વણી સાવધાનતાથી રહેવાની જરૂર છે કોઈથી પણ દોરવાઈ જવાનુ નથી. વિશેષ ચેતવણીને ખાતર નીચેના વિચારો તરફ ભાઈઓનુ અને બહેનોનુ ખાસ ધ્યાન ખેચુ છુ મારાં લખાણમા ઝેર નહીં હોય, ક્રોધ નહીં હોય, કેમ કે મારી ખાસ ધાર્મિક માન્યતા છે કે આપણે રાજા પ્રત્યે કે કોઈની પ્રત્યે ઝેર વધારવાથી આપણો ખરો અર્થ સાધી શકતા નથી મારા લખાણમા અસત્યને અવકાશ હોય જ નહીં, કેમ કે સત્ય સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ છે જ નહીં, એવી મારી અચવિત શ્રદ્ધા છે અને અસત્ય વડે આર્થિક કે બીજા કોઈ પણ લાભ મળી શકતા હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ મારામા છે, એમ હુ માનું છુ મારા લખાણમા કોઈ પણ વ્યક્તિનો તિરસ્કાર ન હોઈ શકે, કેમ કે આ પૃથ્વી પ્રેમ ઉપર નભી રહેલી છે, એવી મારી માન્યતા છે જ્યા પ્રેમ છે ત્યા જ જીવન છે પ્રેમ વિનાનુ જીવન મૃત્યુ સમાન છે પ્રેમ તે એક જ સિક્કાની બીજી બાજુ છે, જેની પહેલી બાજુ સત્ય છે સત્યથી અને પ્રેમથી આખુ જગત જીતી શકાય છે, એવો મારો દઢ વિશ્વાસ છે અને એવો મારો ચાલીસ વર્ષનો અનુભવ છે હુ એમ માનુ છુ કે રાજકર્તાની ભૂલોને પણ આપણે સત્ય અને પ્રેમ વડે દૂર કરી શકીએ છીએ એટલે મારા લખાણમા ખુનામરકી કરવાની કે કોઈની માલમિલકતને બાળી નાખવાની પસંદગી હોય જ નહીં બધા લખાણો મારે નામે લખાતા હોય એ હુ વાચી શકતો નથી, એટલે ઉપર આપેલી કસોટીથી મારે નામે પ્રચલિત થતા વિચારોને કસી જોવા સહુ ભાઈઓને મારી વિનતી છે જેમા અપ્રેમ, અસત્ય, વેરભાવ, દ્વેષ, ખુનામરકી ઇત્યાદિનુ સૂચન પણ હોય એવા લખાણોનો

સર્વે ભાઈઓ ત્યાગ કરો એવું હું ઇચ્છું છું ને એવી મારી પ્રાર્થના છે. ભાઈ લાભશંકર દરબારજીવન હીલોરકરને હું ઓળખતો નથી, પણ તે આ પત્રિકા જુએ તો તેમને પણ મારી સલાહ છે કે જે માણસને વિષે અમુક ઉદ્‌ગારોનું તે આરોપણ કરે તે પહેલાં તે માણસને તે ઉદ્‌ગારો બતાવે અને એનો અભિપ્રાય મેળવે એ જરૂરનું છે. આ વિવેકની અને મર્યાદાની પ્રથમ શ્રેણી છે.

૧૭-૪-'૧૯

૪

સત્યાગ્રહ શું છે?

પહેલી પત્રિકામાં હું સૂચવી ગયો છું કે સત્યાગ્રહ શું છે એનો વિચાર કોઈ પત્રિકામાં આપણે કરશું. મને લાગે છે કે હવે એ પ્રસંગ આવ્યો છે. સત્યાગ્રહ નવો શબ્દ છે, પણ જે તત્ત્વનો એ સૂચક છે એ તો અનાદિ કાળનું છે. સત્યાગ્રહનો શબ્દાર્થ તો આટલો જ છે: સત્યનો આગ્રહ, અને આગ્રહથી જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે તે બળ. આપણે અત્યારે સત્યાગ્રહને એક શક્તિરૂપે વાપરીએ છીએ. એટલે કે સત્યનો આગ્રહ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિને આપણે રોલેટ કાયદારૂપી સંકટનું નિવારણ કરવાને સારુ વાપરી રહ્યા હતા. સત્ય એ જ ધર્મ છે એ એક સિદ્ધાંત છે. પ્રેમ એ જ ધર્મ છે, એ બીજો સિદ્ધાંત છે. ધર્મ કાંઈ બે હોતા નથી. એટલે સત્ય એ પ્રેમ છે અથવા પ્રેમ એ સત્ય છે. વળી વધારે વિચાર કરવા બેસીએ તો આપણને માલૂમ પડશે કે પ્રેમ વિના સત્યનું આચરણ અશક્ય છે, તેથી સત્યની શક્તિ એ પ્રેમની શક્તિ છે. એટલે આપણે વેરભાવ રાખીને દુઃખોનું નિવારણ નથી કરી શકતા. આ વાત ગૂઢ નથી, પણ સમજવામાં સાવ સહેલી છે. આપણાં હજારો કાર્યને વિષે આપણે જોઈએ છીએ કે તે પ્રેમ અને સત્યથી ભર્યાં હોય છે. બાપદીકરા વચ્ચેનો સંબંધ, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ, ટૂંકામાં કૌટુંબિક બધા સંબંધોમાં આપણે ઘણે ભાગે સત્ય અથવા પ્રેમની શક્તિ જ જોયા કરીએ છીએ, એટલે આપણે જાણેઅજાણે પણ સત્યાગ્રહી હોઈએ છીએ. આપણી પોતાની જિંદગી ઉપર આપણે નજર ફેરવી જઈશું તો આપણને માલૂમ પડશે કે આપણાં સગાંસંબંધીઓ સાથેના વર્તનમાં હજારમાં નવસો નવાણુ વખતે તો આપણે સત્ય અને પ્રેમને જ વશ થયેલા હોઈએ છીએ માણસ

હમેશાં સવારથી ઊઠીને સૂતા લગીમાં પોતાનાં બધાં કાર્યોમાં જૂઠું જ બોલે છે, જૂઠું જ આચરે છે, વેરભાવથી ભર્યો હોય છે, એવું નાઈ જ નથી જ્યારે સામસામાં સ્વાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ સત્યાગ્રહના, પ્રેમબળના કાયદાને અંતરાય આવે છે કેમ કે સામસામેના સ્વાર્થનું ઘર્ષણ થાય છે, તેમાંથી રોષ, દ્વેષ આદિ અસત્યની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંથી કેવળ ઝેરનો જ વરસાદ વરસે છે આપણે જરા વિચારીએ તો જે ધોરણ આપણે કૌટુંબિક સંબંધમાં લાગુ પાડીએ છીએ તે જ ધોરણ આપણે અરસપરસ એકબીજા સગાસંબંધીઓના સંબંધથી માંડીને રાજા પ્રજાના સંબંધ સુધી અને છેવટે આખા જગતના સંબંધમાં લાગુ પાડવું જોઈએ જે પુરુષ કે સ્ત્રી કૌટુંબિક સંબંધને ઓળખતાં નથી તે જોકે મનુષ્યશરીર ધારણ કરનારાં છે છતાં-તેઓ પશુ સમાન અથવા જડની ગણાય છે તેઓએ સત્યાગ્રહનો કાયદો જાણ્યો જ નથી જે કૌટુંબિક સંબંધને ઓળખે છે તે પેલા પશુજીવનમાંથી કાંઈક દરજ્જે મુક્ત થયા તેઓએ એમ માની લીધું કે 'કૌટુંબિક સ્વાર્થ જાળવવાને સારુ આખું જગત ડૂબે તોપણ શું ?' એટલે તેઓનો સત્યાગ્રહ એ ક્ષુદ્રમાં રહેનાર બિંદુના કરતાં પણ ઓછો છે એથી ચડતી પંક્તિના માણસો પોતાના ગામનાને પોતીકા માનશે, અને તેઓની વચ્ચે સત્યાગ્રહના કાયદાનો અમલ કરશે અને જેમ કુટુંબના માણસો એકબીજાની સાથે હમેશાં વઢવાડ કરવાને બદલે પ્રેમને વશ થઈ, સ્વાર્થનો ત્યાગ કરશે તેમ એક ગામમાં માણસો કરશે તેથી આગળ વધના પ્રાંતિક જીવનમાં સત્યાગ્રહ દાખલ કરી પ્રાંતના બધા લોકોને પોતાના ભાઈબહેન સમજી માણસ અરસપરસ પ્રેમશક્તિથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે એથી આગળ વધેલી પ્રજા જેમ કે હિંદુસ્તાનની જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોને પણ પોતાના ભાઈબહેન સમાન ગણીને અરસપરસના વર્તનમાં સત્યાગ્રહનો કાયદો લાગુ પાડશે આ જમાનામાં સાધારણ રીતે આથી વધારે આગળ પૃથ્વીના કોઈ વિભાગના લોકો ગયા નથી પણ ખરું જોતાં તો એ પ્રજા અને બીજી પ્રજાની વચ્ચે વિરોધ હોવાનું જરાયે કારણ ન હોવું જોઈએ આપણું જીવન જો સાધારણ રીતે વિચારરહિત ન હોય, અને જો આપણે ચાલતી રૂઢિઓને, ચાલતા વિચારોને ચલણી નાણાંની માફક તપાસ્યા વિના સ્વીકારી ન લેતા હોઈએ તો આપણે જરૂર જોઈ શકીશું કે જેટલે દરજ્જે આપણે બીજી પ્રજાઓ સાથે દ્વેષ રાખીએ જીવમાત્રની ઉપર દ્વેષ રાખીએ, તેટલે દરજ્જે આપણે સત્યાગ્રહના કાયદાથી વિમુખ રહ્યા છીએ, અને તેટલે દરજ્જે આપણે પશુપણામાંથી મુક્ત નથી થયા મનુષ્યમાત્રનો પુરુષાર્થ, એટલે સ્ત્રીઓનો તેમ જ પુરુષોનો પશુપણામાંથી મુક્ત થવામાં જ છે આનાથી બીજો જગતમાં ધર્મ નથી સંપ્રદાયો, પક્ષો, દેવળો, હવેલીઓ જો આપણને

આ સત્યાગ્રહના રસ્તા ઉપર જ રાખે તો જ અને તેટલે જ અંશે સાધન તરીકે કામનાં છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણને આ વસ્તુ પુરાતનકાળથી શીખવી દેવામાં આવેલી છે, અને તેથી જ વસુધા, એટલે જગતમાત્ર કુટુંબ છે, એ મહાવાક્ય આપણને ભણાવવામાં આવેલું છે, અને હું અનુભવપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે હરેક પ્રજા પોતાનું પ્રજાજીવન સત્યાગ્રહને વશ થઈને સંપૂર્ણતાએ પાળી શકે છે એટલું જ નહીં, પણ સત્યાગ્રહને વશ થયા વિના પ્રજાજીવન સંપૂર્ણતાએ પાળી ન જ શકાય. આનું નામ ધાર્મિક જીવન છે. જે પ્રજા બીજી પ્રજાની સાથે લડાઈ કરે છે એ પ્રજાએ ધાર્મિક જીવનનો થોડોઘણો અંશે ત્યાગ કર્યો છે. હિંદુસ્તાન આ તત્ત્વ આખા જગતને આપવાને લાયક છે એ મારો વિશ્વાસ હું કદી છોડી શકવાનો નથી. એ પ્રૌઢ શ્રદ્ધામાં બધા હિંદી — સ્ત્રીઓ, પુરુષો ભલે તે હિંદુ હો કે મુસલમાન, ખ્રિસ્તી કે પારસી કે યહૂદી, એ બધાઓ ભાગીદાર થાય એમ હું ઇચ્છું છું

પરિશિષ્ટ ૩

[હોર્નિમૅનના દેશનિકાલ પછી તે વિષે તથા સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવવા માટે ગાંધીજીએ કાઢેલી પત્રિકાઓ.]

૧

ભાઈઓ અને બહેનો,

અતિશય દિલગીરીની સાથે અને તેટલા જ આનંદ સાથે હું તમને જણાવું છું કે, ભાઈ હોર્નિમૅનને સરકારે મુંબઈમાંથી દૂર કર્યા છે, અને વિલાયત જનારી કોઈ સ્ટીમરની અંદર આજે તેમને લઈ જવામાં આવ્યા છે. ભાઈ હોર્નિમૅન એક અતિ બહાદુર, ઉદાર દિલના અંગ્રેજ છે, અને તેમણે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને સ્વતંત્રતાનો મંત્ર આપી નીડરપણે જ્યાં જ્યાં અન્યાય જોયો છે ત્યાં ત્યાં તેની ઉપર ટીકા કરી પોતાના અંગ્રેજપણાને દીપાવ્યું છે, અને અંગ્રેજી પ્રજાની મહા સેવા કરી છે. હિંદની સેવા કરી છે એ તો આખું હિન્દુસ્તાન જાણે છે. મને આ બનાવથી ખેદ થાય છે, કેમ કે એક બહાદુર સત્યાગ્રહીને દેશવટો મળ્યો અને હું પોતે દૂર બેઠો છું. મને આનંદ થાય છે, કેમ કે ભાઈ હોર્નિમૅનને પોતાની સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

'ક્રૉનિકલ' પત્ર પણ હાલ તો પ્રગટ થતું બંધ રહેશે. કેમ કે સરકારની અજુગતી માગણીનો ડિરેક્ટરોએ ડહાપણપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો છે. પણ ખરું જોતાં તો ભાઈ હોર્નિમૅન વિના 'ક્રૉનિકલ'નું પ્રગટ થવું એ આત્મા વિનાના શરીરને નિભાવી રાખવા જેવું હું તો ગણું.

આ દશા ખરેખર કઢોડી છે, સત્યાગ્રહની ભારે કસોટી થઈ રહેલી છે. સત્યાગ્રહનું શુદ્ધમાં શુદ્ધ, અને અજિત સ્વરૂપ બતાવવાનો આ સુંદર અવસર છે. એ અવસરનો લાભ લેવો એ સત્યાગ્રહીઓના અને અન્ય પ્રજાજનોના હાથમાં છે. હું સમજી શકું છું કે સત્યાગ્રહીઓને એક વહાલા સાથીનો વિયોગ ભારે દુઃખરૂપ થશે. પ્રજાને નિરંતર સ્વતંત્રતાનો પ્યાલો પાનાર મનુષ્યનો વિયોગ તો જરૂર સાલશે. એવે સમયે સત્યાગ્રહીઓ અને બીજા ભાઈબહેનો, મારી મતિ

પ્રમાણે, શાંતિ જાળવીને જ પોતાનો શુદ્ધ પ્રેમ સાબિત કરી શકશો આ સમયે આપણે શાંતિનો ભંગ કરવો એ કેવળ વગર વિચાર્યું પગલું ભરાશે

આધુનિક સુધારાએ પ્રાચીન સુધારાની સાથે બાથ ભીડી છે પ્રાચીન સુધારાને ધારણ સત્યાગ્રહ અત્યાર હિન્દુસ્તાનની સમક્ષ મૂકાયેલો છે જો એ ધારણને હિન્દુસ્તાન સ્વીકારશે તો પ્રાચીન સુધારાનું ગૌરવ પ્રગટ થશે, અને આધુનિક સુધારા શી વસ્તુ છે એ પણ જગત જોશે, અને આધુનિક સુધારાના હિમાયતી, પોતાની ભૂલ અવશ્ય સુધારશે

મારી વ્યાવહારિક સૂચના નીચે પ્રમાણે છે

૧ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ જગ્યાએ રોષ પ્રદર્શિત કરવાને સારુ હડતાલ નહીં પાડવી

૨ મોટી જાહેર સભાઓ નહીં ભરવી

૩ સરઘસ નહીં કાઢવા

૪ જરા પણ તોફાન નહીં કરવું, કોઈ તોફાન કરવા માગે તેને વારવા.

જેઓ સત્યાગ્રહી છે, અથવા સત્યાગ્રહને ટેકો આપનાર છે તેઓને મારી વિનતી છે કે સત્યાગ્રહ ઉપરથી પોતાની શ્રદ્ધા જરા પણ ન ખોવી, સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પાળશો જ એવો અચળ વિશ્વાસ રાખવો

૨૬-૪-૧૯

૭

ભાઈ હોર્નિમેનનો અસહ્ય વિયોગ થયો છે તે છતાં મુંબઈની અંદર શાંતિ જળવાઈ રહી છે એને હું સત્યાગ્રહને સારુ સારા શુકન માનું છું એવી જ રીતે સરકાર આપણા બીજા વહાલાઓને પણ પકડે, મને પણ પકડી લે, તે વખતે પણ સહુ પૂરેપૂરી શાંતિ જાળવો એમ હું માગી લઈશ સરકારને જેની ઉપર શક આવે તેને પકડવાનો તેને અધિકાર છે વળી આપણી લડતમાં આપણે આપણા આત્માની સમક્ષ નિર્દોષ હોઈએ છતાં પકડાવું, જેલમાં જવું, એ તો આપણો સિદ્ધાંત છે એટલે આપણે કોઈ પણ સત્યાગ્રહી પકડાય તે વેળાએ ગુસ્સો કેમ કરીએ? આપણે તો એમ જાણવું જોઈએ કે જેમ ઉપર બતાવ્યા એવા નિર્દોષ માણસોની પકડાપકડી વહેલી થશે તેમ લડતનો અંત વહેલો આવશે

કેટલાક માણસો મેં એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે સત્યાગ્રહમાં પણ છેવટે તો ખૂનામરકીથી જ છુટકારો થાય છે તેઓ કહે છે કે સત્યાગ્રહીઓ પકડાય તેથી પ્રજા ઉશ્કેરાય, મારપીટ કરે અને તેમ કરીને દાદ મેળવે આ તો

કેટલા ભયંકર હોય છે એથી ઊલટી વાત એ સાચી છે સત્યાગ્રહીના પકડાવાથી અમદાવાદમા મારપીટ થઈ તેનુ પરિણામ આપણે જોઈ ગયા ચોકો દબાઈ ગયા છે જે ગુજરાતમા કોઈ દિવસ મિલિટરી ન હોય ત્યા મિલિટરી જોવામા આવે છે મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે સત્યાગ્રહનો વિજય શુદ્ધ સત્યથી જ કોઈને પણ ઈજા કર્યા વિના જ અને પોતે દુ ખ વેઠીને જ થઈ શકે દક્ષિણ આફ્રિકા, ખેડા, ચંપારણ ઇત્યાદિનો મારો અનુભવ એ સિદ્ધાન્તને સારી રીતે પુરવાર કરે છે આ મહત્ત્વનું તત્ત્વ જ્યા સુધી આપણે ન સમજી શકીએ ત્યા સુધી આપણે સત્યાગ્રહ ચલાવવાને સારુ જરા પણ લાયક ન થઈ શકીએ ત્યારે હવે આપણે શુ કરવુ? 'ભાઈ હોર્નિમેન દેશપાર થયા અને આપણે મૂગેમોઢે હાથ જોડીને બેસી રહેવુ?' એવી શકા ઊઠી શકે છે મારો જવાબ એ છે કે આપણી શાતિમાં જ આપણે ભાઈ હોર્નિમેનના વિયોગનુ દુ ખ બતાવીએ છીએ આપણી શાતિ એ જ આપણી એક ભારે ચળવળ છે એ વડે આપણે આપણી મુરાદ બર લાવીશુ અને ભાઈ હોર્નિમેનને વહેલા વધાવી લઈશુ હિંદુસ્તાન જ્યારે આ સત્યાગ્રહની લડત વિશે સત્ય અને અહિંસા ઉપર જ આધાર રાખતા ટેવાઈ જશે ત્યારે આપણે કાયદાનો અવિનય ભગ શરૂ કરી શકીએ છીએ કોઈ કહે છે કે, 'હિંદુસ્તાનને સત્ય અને અહિંસાનો મત્ર લેતા તો વર્ષો ચાલ્યા જાય, એટલે શુ આપણી લડતનો નિકાલ લાવતા વર્ષો લાગવાના?' હુ એટલુ જ કહેવા ઇચ્છુ છુ કે જે વખતે સત્ય અને અહિંસા પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેની ગતિ એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે તેને કરોડોમા પણ વ્યાપક થતા વખત જતો નથી આમ થવાને સારુ જે જરૂરનુ છે તે તો એટલુ જ કે લોકોના હૃદયને વિષે સત્ય અને અહિંસાની છાપ પડે અને તેઓને સત્ય અને અહિંસાની શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ આવે આમ થવાને સારુ આપણને જો સત્યાગ્રહીઓ ખરા હોઈએ તો મહિના બે મહિનાથી વધારે કદી ન લાગવા જોઈએ

ઉપર પ્રમાણે સૂચવ્યા મુજબ સત્યનો અને અહિંસાનો અતિશય વેગથી ફેલાવો થઈ શકે તેને સારુ હુ નમ્રતાપૂર્વક નીચેની સલાહ આપુ છુ હરેક દેશની મહાન ચળવળો મુખ્યત્વે વેપારી વર્ગ ઉપર આધાર રાખે છે મુંબઈ વેપારનુ હિંદુસ્તાનમા — દુનિયામા પણ મહાસ્થાન છે મુંબઈના વેપારીઓ અસત્ય અને અસત્યમાથી ઉત્પન્ન થતા દોષો દૂર કરી, ભલે ઓછો લાભ થાય કે નુકસાન થાય તે સહન કરી, પોતાના વેપારમા પ્રામાણિકતાને દાખલ કરી દે તો સત્યને કેટલો વેગ મળી શકે? એના જેવુ બીજુ આપણે ભાઈ હોર્નિમેનને કયુ માન આપી શકીએ? આપણી જીત મેળવવાનો પાયો સત્યની ઉપર રહેલો છે, એટલે વેપારમા જ સત્ય પ્રવેશ કરે તો અસત્યના બીજા કિલ્લાઓ

સર કરવા એ તો રમત વાત જણાય. મુંબઈના વેપારીઓ જેઓનો ભાઈ હૉર્નિમૅન ઉપર ભારે ભાવ છે તેઓને સારુ મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવું મુશ્કેલ નથી એવી મારી ખાતરી છે. અને જો આપણે સત્યની છાપ સરકાર ઉપર પાડી શકીએ અને અહિંસા પાળી સરકારને અભયદાન આપી શકીએ તો કાયદાઓનો સવિનય ભંગ કરવાની ગડમથલમાં પણ ન પડવું પડે એવો મારો વિશ્વાસ છે.

૨૭-૪-'૧૯

૩

હું મિત્રો તરફથી સાંભળ્યા કરું છું કે ભાઈ હૉર્નિમૅનના દેશનિકાલ વિષે લોકલાગણી બતાવવા સારુ કંઈક પણ રસ્તો શોધાવો જોઈએ એવી લોકવાયકા છે. આ ઇચ્છા બહુ સ્વાભાવિક છે. પણ હું જણાવી ગયો છું કે આપણે શાંતિ જાળવી છે એથી જ આપણી લાગણી આપણે ખૂબ બતાવી છે એ સહુ સમજી શક્યા છે. સત્યાગ્રહ ચાલતો હોય ત્યાં જ આટલી શાંતિ જળવાઈ રહે એમ મારો ખાસ અભિપ્રાય છે. મારી માન્યતા છે કે સત્તાધિકારીઓ પણ લોકની ગંભીર શાંતિથી આશ્ચર્યચકિત થઈ રહ્યા છે. થાય જ. સરકાર સમજે છે કે ભાઈ હૉર્નિમૅન પ્રત્યે લોકોની લાગણી ઘણી તીવ્ર છે. એ લાગણી રખેને ઊભરાઈ જઈ આડે રસ્તે દોરવાય તેથી સરકારે ભારે મિલિટરીનો જાપતો રાખ્યો છે. એ મિલિટરીને કશુંયે કાર્ય કરવાનું નથી મળ્યું એ મુંબઈને ભારે માન છે, એ સત્યાગ્રહનો એક ભારે જય છે. આવી જ રીતે પ્રજા પોતાની શાંતિ વખતોવખત બતાવી શકે તો પ્રજાની ભારે ઉન્નતિ થાય એમાં મને જરાયે શક નથી. કોઈએ પણ એમ નથી માની લેવાનું કે ભાઈ હૉર્નિમૅનને પાછા લાવવાના ઉપાયો આપણે નથી કરી રહ્યા અથવા હવે પછી નથી કરવાના. બધા ઉપાયોમાં હાલ જળવાઈ રહેલી શાંતિ એ ભારેમાં ભારે ઉપાય છે. એમ છતાં હું એક સૂચના પ્રજાને કરવા ઇચ્છું છું કે જેમને હડતાલ પાડવી એ અતિશય પ્રિય હોય તેમણે પોતાનો એક દિવસનો નફો જાહેર પ્રવૃત્તિમાં આપી દેવો એ હડતાલ પાડ્યા બરોબર છે.

પણ આ પત્રિકામાં હું મુખ્ય વસ્તુ બતાવવા ઇચ્છું છું તે આ છે: આજ લગી જે આંદોલનો થયાં છે, જે લડતો લડાઈ છે તેમાં અને સત્યાગ્રહમાં એવો તો મોટો તફાવત છે કે જેવો ઉત્તર અને દક્ષિણની વચ્ચે છે. આટલું ધ્યાનમાં રાખવાથી લોકોની કેટલીક ગૂંચવણો એની મેળે ઊકલી શકાશે. સામાન્ય મેળાવડા અને સત્યાગ્રહી મેળાવડામાં ઘણો તફાવત છે એમ

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સત્યાગ્રહ એ ધર્મપ્રવૃત્તિ છે, એટલે તેમાં કેવળ સત્ય, શાન્તિ, ગંભીરતા, ધીરજ, દૃઢતા, નીડરતા વગેરે ગુણોની જ ઝાંખી થવી જોઈએ. સત્યાગ્રહી હડતાલ એ સામાન્ય હડતાલથી જુદી જ હોય. હું એવો પ્રસંગ બતાવી ગયો છું કે સામાન્ય હડતાલ ચાલતી હોય ત્યારે સત્યાગ્રહી હડતાલ બંધ કરવી પડી છે. સામાન્ય હિલચાલમાં મોટા પોકારો કરીને જે વસ્તુ મેળવવાની આપણે આશા રાખીએ છીએ તે વસ્તુ સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં આપણે ઘણી વેળા કેવળ ચુપકીથી જ મેળવી શકીએ છીએ. સત્યાગ્રહમાં અંતરના ઊંડા નાદો જેટલે દૂર સંભળાય છે તેટલે દૂર સામાન્ય અવાજ પહોંચી જ શકતો નથી. એવા બીજા અસંખ્ય દાખલા સૌ ભાઈબહેન પોતાને મનમાં ઘટાવી શકે છે અને તે ઉપરથી જોઈ શકે છે કે સત્યાગ્રહ એ જુદા જ પ્રકારની વસ્તુ હોવાથી કંઈક જુદા જ અનુભવો થાય તેથી લોકોએ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. તેથી ભાઈઓને અને બહેનોને મારી વિનતી છે કે ભાઈ હૉર્નિમૅન વિષે કંઈ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નથી જોવામાં આવતી તેથી તેમણે ગભરાવું નહીં પણ ધીરજ રાખવી અને વિશ્વાસ રાખવો કે સત્યાગ્રહને પંથે ચાલીને આપણે તેમને પહોંચી વળીશું.

૨૮-૪-'૧૯

૮

ભાઈ હૉર્નિમૅનના સંબંધમાં કાગળો આવ્યા કરે છે, અને તેમાં અનેક પ્રકારના પોકારો હોય છે. આમાંના ઘણાખરા કાગળો નનામા છે. તેમાંના એક કાગળમાં એવું જણાવવામાં આવે છે કે આપણે સભાઓ વગેરે ભરીએ તેથી કદાચ ખુનામરકી થાય તેની શી પરવા છે? ખુનામરકી વિના આપણને કશું જ મળવાનું નથી. ભાઈ હૉર્નિમૅનને આપણે તે વિના પાછા લાવી શકવાના નથી.

સત્યાગ્રહને રસ્તે જતાં તો આનો જવાબ તુરત આપી શકાય એમ છે. ખુનામરકી વડે જ ભાઈ હૉર્નિમૅન હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવી શકતા હોય તો સત્યાગ્રહીઓએ તેમનો વિયોગ સહન કરવો જોઈએ. પણ હકીકતમાં એવું કાંઈ છે જ નહીં. સત્યાગ્રહ વડે ભાઈ હૉર્નિમૅનને હિંદુસ્તાનમાં પાછા ન લાવી શકીએ એમ નથી. તેમને વહેલામાં વહેલા હિંદુસ્તાનમાં લાવવાનો રસ્તો સત્યાગ્રહ જ છે. એ સત્યાગ્રહ કોઈ વેળા કાયદા ભાંગવાથી, અને કોઈ વેળા કાયદાનું પાલન કરવાથી ચલાવી શકાય છે. કોઈ વેળા હડતાળો પાડવાથી, મીટિંગો ભરવાથી, સરઘસો કાઢવાથી અને કોઈ વેળા સભાઓ ન ભરવાથી,

હડતાળો નહીં પાડવાથી, અને સરઘસો નહીં કરવાથી કરી શકાય છે સત્યાગ્રહીથી એવું એક પણ કાર્ય ન થઈ શકે કે જે વડે ખુનામરકી થાય અથવા તેને ઉત્તેજન મળે અત્યારે જ્યા લોકો અકળાઈ રહ્યા છે, ખિજવાઈ રહ્યા છે તેવે સમયે જંગી સભાઓ ભરવાથી, સરઘસો કાઢવાથી, હડતાળો પાડવાથી લોકો ઉશ્કેરાઈ જવાનો સભવ છે તેમાથી ખુનામરકી થતા વાર લાગે નહીં લોકો અને પોલીસ બને ભૂલને પાત્ર છે એકની પણ ભૂલ થાય તો બનેને પરિણામ ભોગવવુ પડે એટલે આપણે ચોખ્ખુ જોઈ શકીએ છીએ કે આવુ પરિણામ આવે એ સત્યાગ્રહીએ હરેક પ્રયત્ને અટકાવવુ જ જોઈએ એ અટકાવવામા તેનો સત્યાગ્રહ રહેલો છે એ અટકાવતા તેને જે મહેનત કરવી પડે, જે તાલીમ લેવી પડે, જે આત્મબળ વાપરવુ પડે તેથી પ્રજા ઘણી ઊચે ચડે છે, આ જ ઘણો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ છે જ્યારે પ્રજાએ શાતિ રાખવાની તાલીમ મેળવી હોય, પ્રજા ગુસ્સો દાબી શકે કે સરઘસો શાન્તિથી ચલાવી શકે, કોઈની ઉપર દબાણ ચલાવ્યા વિના હડતાલ પાડી શકે, જ્યારે એવા સ્વયસેવકો કસાઈને તૈયાર થાય કે જેની સૂચના પ્રજા સાભળે અને તે પ્રમાણે વર્તે ત્યારે આપણે સભાઓ ભરી શકીએ છીએ, હડતાલો પાડી શકીએ છીએ જે પ્રજા આટલુ કરતી થઈ જાય તે પ્રજાની વાજબી માગણીની સામે કોઈથી થઈ શકાય નહી, એ સહેજે જોઈ શકાય એવુ છે અને પ્રજા એવુ કરે તેને સારુ હાલ પ્રવૃત્તિ થઈ રહેલી છે અને જેના હાથમા આ પત્રિકા આવે અને જેનાથી આ કાર્યને મદદ થઈ શકે તેવા બધાને સત્યાગ્રહની સભાની ઑફિસમાં નામ નોધાવવાની હું વિનતી કરુ છુ

ખુનામરકીથી ભાઈ હૉર્નિમૅનને આપણે વહેલા લાવી શકીએ છીએ, અથવા તો આપણે આપણા બીજા કાર્યો સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ, એ વાત હવે સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ નહીં પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જરા વિચારીએ હું માનું છુ કે બીજા દેશોમા ગમે તે શક્ય હોય તોપણ તે હિંદુસ્તાનમા પણ શક્ય હોય એમ માનવાને કારણ નથી પ્રાચીન કાળથી હિંદુસ્તાનની તાલીમ જુદી રહેલી છે હિંદુસ્તાનમા આખી પ્રજા કોઈ પણ વેળાએ પશુબળ વાપરવામા રોકાયેલી જોવામા આવી નથી મારી પોતાની તો એવી માન્યતા છે કે હિંદુસ્તાને જાણીબૂજીને સાર્વજનિક શસ્ત્રક્રિયાનો ત્યાગ કરેલો છે પજાબમા ખુનામરકીનુ પરિણામ આપણે જોયુ અમદાવાદ એના પરિણામ હજી ભોગવી રહ્યુ છે કેવા ભયકર પરિણામો આવ્યા છે એ આપણે હજુ હવે જોઈ શકશુ સત્યાગ્રહીને કાયદાનો સવિનય ભગ કરવાનુ મુલતવી રાખવુ પડયુ છે એ પણ એક દુસહ પરિણામ છે એટલે ખુનામરકીથી આપણે ભાઈ હૉર્નિમૅનને વહેલા લાવી શકીએ અથવા બીજો કઈ પણ લાભ ઉઠાવી શકીએ એ માન્યતા તદ્દન ભૂલભરેલી ગણવી જોઈએ

એક કાગળમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે સત્યાગ્રહીઓ ભલે સભા વગેરે બંધ કરે, પણ બીજાઓને એવી ભલામણ કરી શકે ખરા ? અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં એવું જોવામાં આવે છે કે કાયદાના સવિનય ભંગ સિવાયની બીજી બધી સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિમાં હિંદુસ્તાનનો ઘણો મોટો ભાગ હિસ્સો લેવા માગે છે. આ સ્થિતિ જેટલી આનંદ ઉપજાવનારી છે તેટલી જ ચિંતા ઉપજાવે છે. સત્યાગ્રહીઓ ઉપર ઘણી મોટી જવાબદારી આવે છે, અને તેમાંની એક જવાબદારી આ છે. જો પ્રજાને સત્યાગ્રહમાં રસ આવતો હોય, જો પ્રજા સત્યાગ્રહની ચમત્કારિક શક્તિનો અનુભવ કરવા ઇચ્છતી હોય તો સત્યાગ્રહીઓને એવી રીતે વર્તવાની ફરજ પડે છે કે પ્રજા સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે અને સત્યાગ્રહનો મોટામાં મોટો સિદ્ધાંત એ છે કે સત્યને જ વળગી રહેવું, કોઈને કે કોઈના માલને ઈજા નહીં કરવી. આ સિદ્ધાંત જ્યારે પ્રજા કબૂલ કરી લેશે તે વખતે સત્યાગ્રહનો મહિમા આખું જગત જોઈ શકશે.

૧-૫-'૧૯

૫

સત્યાગ્રહ ક્યારે ફરી શરૂ થવાનો છે એ સવાલ ઘણા મને પૂછે છે. તેના બે જવાબ છે. એક તો એ કે સત્યાગ્રહ બિલકુલ બંધ થયો જ નથી. જ્યાં સુધી આપણે સત્યનું પાલન કરીએ છીએ અને બીજાને તેમ કરવાનું કહીએ છીએ ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહ કદી બંધ થયેલો કહેવાય જ નહીં. જો બધા સત્યનું પાલન કરે અને કોઈ કોઈના પણ જાનમાલને નુકસાન કરવાથી પરહેજ રહે તો આપણે માગીએ છીએ તે તરત મળે. પણ જ્યારે સઘળા તેમ કરવા તૈયાર નથી અને સત્યાગ્રહીઓ ખોબા જેટલા જ છે ત્યારે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતમાંથી ઘટાવી શકાતા બીજા ઉપાયો આપણે શોધવા પડે છે. આવો એક ઉપાય સવિનય કાયદા ભંગનો છે. મેં એ તો સમજાવી જ દીધું છે કે શા માટે થોડા વખત માટે આપણે સવિનય કાયદા ભંગ મોકૂફ રાખ્યો છે. જ્યાં સુધી આપણે જાણીએ છીએ કે સવિનય કાયદા ભંગ અમલમાં મૂકતાં દંગા અને હિંસા ફાટી નીકળવાનો ઘણો સંભવ છે, લગભગ નક્કી છે, ત્યાં સુધી કાયદાનું પાલન ન કરવું એ સવિનય કાયદા ભંગ ન કહેવાય; પણ એ કાયદા ભંગ તો અવિચારી, અવિનયી અને સત્યથી રહિત કહેવાય. સત્યાગ્રહી કોઈ દિવસ કાયદાનો આવો ભંગ ન કરે. તેમ છતાં સત્યાગ્રહી પોતાની ફરજ સંપૂર્ણતાએ પાળતો થઈ જાય તો સવિનય કાયદા ભંગનો આરંભ જલદી કરાવી શકે.

સત્યાગ્રહીઓ ઉપરનો મારો વિશ્વાસ મને એમ માનવાને પ્રેરે છે કે આપણે લગભગ બે મહિનાની અંદર સવિનય કાયદા ભંગનો ફરી આરંભ કરવાને લાયક થઈ જઈશું એટલે કે તે દરમિયાન રોલેટ કાયદા રદ નહીં થયા હોય તો આપણે જુલાઈના આરંભમાં કાયદા ભંગ શરૂ કરીશું. આ મુદત ઠરાવવામાં હું નીચેનાં કારણોથી દોરવાયો છું. એક તો એ છે કે એટલા વખતમાં આપણો સંદેશો આપણે આખા દેશમાં ફેલાવી દીધો હશે કે સવિનય કાયદા ભંગ મોકૂફ છે તે દરમિયાન કોઈ પણ માણસ સત્યાગ્રહના ઓઠા નીચે અથવા તો સત્યાગ્રહને મદદ કરવાને બહાને દંગો અથવા ખુનામરકી ન કરે. આશા રખાય કે લોકોને જ્યારે એમ ખાતરી થશે કે દેશનું સાચું હિત આ સંદેશાનું પાલન કરવાથી જ સાધી શકાવાનું છે ત્યારે તેઓ શાંતિ જાળવશે. આવી રીતે સ્વેચ્છાપૂર્વક જાળવેલી શાંતિ હિંદુસ્તાનની પ્રગતિમાં બહુ મોટો ફાળો આપશે. પણ એમ શકય છે કે હિંદુસ્તાન આટલે દરજ્જે સત્યાગ્રહનું રહસ્ય ન સમજી લે. એમ બને તો હિંસા ફાટી નીકળતી અટકવાની એક બીજી આશા છે. જોકે જે શરત ઉપર એ આશાનો આધાર છે તે શરત આપણને બહુ હીણપત લગાડનારી છે. છતાં આ શરતનો લાભ પણ સત્યાગ્રહીઓ લઈ શકે છે. એટલું જ નહીં પણ આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ થઈ પડે છે. અત્યારે જે લશ્કરી બંદોબસ્ત ગોઠવાઈ ગયો છે, તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ હિંસા જે દેશને ખૂબ નુકસાનકારક છે તે ફાટી નીકળવાનું અશકય બન્યું છે. તાજેતરમાં ફાટી નીકળેલાં તોફાનો એટલાં અચાનક થયાં હતાં કે સરકાર તુરતાતુરત તેને પહોંચી વળવાને તૈયાર નહોતી. પણ આ બે મહિનામાં સરકારની તૈયારી પૂરેપૂરી થઈ જાય એ બહુ શકય છે. એટલે જાહેર શાંતિના ભંગનો ભય અને સત્યાગ્રહનો જાણી જોઈને કે અજાણતાં દુરુપયોગ એ લગભગ અશકય બની જાય. આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યાગ્રહીઓ તોફાનના કશા ભય વિના સવિનય કાયદા ભંગ કરી શકે છે અને એમ કરીને એવું બતાવી આપી શકે છે કે હિંસાથી નહીં પણ માત્ર સત્યાગ્રહથી જ ન્યાય મેળવી શકાય છે.

૨–૫–'૧૯

સત્યાગ્રહની બાબતમાં બે વસ્તુઓ બરાબર સમજી લેવામાં આવે તો આપણી ઘણી શંકાઓ આપોઆપ ઊકલી જાય છે. એક વસ્તુ એ છે કે સત્યાગ્રહી બહારના ભયથી કશું કરતો નથી. એ માત્ર ઈશ્વરનો જ ડર રાખે છે. આપણે આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે આપણે સવિનય કાયદાભંગ શા માટે મોકૂફ રાખ્યો છે? હૉર્નિમેનને દેશનિકાલ કર્યા છતાં શા માટે આપણે હડતાલ પાડી નથી? શા માટે આપણે મોટી સભાઓ ભરી નથી? શા માટે આપણે સરઘસો કાઢયાં નથી? આપણે જો સાચા સત્યાગ્રહી હોઈએ તો આપણે ભયને લીધે આમ કરતાં અટકયા છીએ એમ નથી, પણ શુદ્ધ કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ આપણે આમ કર્યું છે. સત્યાગ્રહી પોતાના કર્તવ્યનું જેમ વધારે પાલન કરતો થાય તેમ તે વિજયને વધુ નજીક લાવે છે. બીજી વસ્તુ એ યાદ રાખવાની છે, અને અત્યારની પરિસ્થિતિમાં કદાચ એ મહત્ત્વની છે, કે સત્યાગ્રહી પોતાના વિરોધી પ્રત્યે દુર્બુદ્ધિ અથવા તો દ્વેષભાવ સેવીને અથવા વધારીને પોતાના ધ્યેયે પહોંચવાની કદી ઇચ્છા કરતો નથી. એ તો પોતાના વિરોધીને પણ મિત્ર ગણે છે. તેના પ્રત્યે દ્વેષ રાખ્યા વિના તેણે કરેલાં અપકૃત્યોનો વિરોધ કરે છે. સત્યાગ્રહીને શોભે એવું આ જાતનું વર્તન આપણે રાખીએ. એથી દુશ્મનાવટ ફેલાવાનાં કારણો ઓછાં થાય છે, બંને પક્ષો પોતાની ભૂલો સ્વીકારતા થાય છે અને તે ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે રૉલેટ કાયદા તદ્દન ખરાબ છે. પણ એ કારણે સરકાર સામે આપણે દ્વેષનુ સેવન કરીએ એ બરાબર નથી. દ્વેષનુ સેવન કરવાથી કોઈ પણ રીતે એ ખરાબ કાયદાનું ખરાબપણું આપણે વધારે સમજી શકવાના નથી અથવા તો તેની સામેની ચળવળ વધારે ચલાવી શકવાના નથી. ઊલટું એવા દ્વેષથી તો આપણી ચળવળને નુકસાન જ થવાનું છે. કારણ દ્વેષે ભરાયેલા હોઈ વિરોધીની દલીલ સમજવાનો અથવા તેને પૂરતુ વજન આપવાનો આપણે ઇનકાર કરીએ છીએ. આમ કરીને વિરોધી ઉપર આપણે જે છાપ પાડવી જોઈએ તે પાડવાને આપણે અશક્ત થઈએ છીએ. અને તેટલે દરજ્જે વિજયને જ, કદાચ આપણે અશક્ય ન કરી મૂકીએ તોપણ, દૂર તો ઠેલીએ જ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે રૉલેટ કાયદાથી હિંદુ, મુસલમાન તથા બીજા ભાઈઓ જેટલા દુભાયા છે તે કરતાં તુર્કસ્તાનના પ્રશ્નથી આપણા મુસલમાન ભાઈઓ વધારે દુભાયા છે. પણ તેઓ પોતાના દુઃખનો ઉપાય દ્વેષનુ સેવન કરવાથી નથી કરી શકવાના.

પોતાનાં દુઃખોનો ઉપાય તો પાકી વિચારણા કરવાથી, પોતાની માગણીઓ બરાબર ઘડીને જાહેર કરવાથી અને તેને દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહેવાથી જ તેઓ કરી શકે એમ છે. એમ કરીને જ તેઓ હિંદુ, પારસી અને ખ્રિસ્તીઓની અથવા તો આખી દુનિયાની મદદ મેળવી શકશે અને પોતાની માગણીઓ જેનો વિરોધ ન થઈ શકે એવી બનાવી શકશે. રોલેટ કાયદાને કારણે અથવા તો ઇસ્લામના કે બીજા કોઈ પ્રશ્નને કારણે આપણે સરકાર સામે ક્રોધ કરીએ અથવા દ્વેષબુદ્ધિ રાખીએ અને એમ કરીને હિંસાનો આશ્રય લઈએ, તો દુનિયાના લોકમતની વાત તો બાજુએ રહી, પરંતુ હિંદી લોકમત પણ સંગઠિત કરવાની શક્તિ આપણામાં રહેશે નહીં, અંગ્રેજો અને આપણી વચ્ચેનું અંતર વધશે અને આપણા ધ્યેયથી આપણે દૂર જઈશું. હિંસાથી મેળવેલો વિજય પરાજયના જેવો જ છે. કારણ એ થોડો કાળ ટકનારો હોય છે. તેથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે દ્વેષની વૃદ્ધિ જ થાય છે. બન્ને પક્ષ એકબીજાની સાથે લડવાની તૈયારી જ કર્યાં કરે છે. સત્યાગ્રહનો અંત આવો વિપરીત હોતો નથી. સત્યાગ્રહી તો પોતાના સિદ્ધાંતોને ખાતર કષ્ટ સહન કરીને આખી દુનિયાની સહાનુભૂતિ પોતાની તરફ ખેંચે છે. અને પોતના કહેવાતા દુશ્મનના હૃદય ઉપર પણ અસર કરે છે. અમદાવાદમાં અને વીરમગામમાં આપણે ભૂલો ન કરી હોત તો ચળવળનો ઇતિહાસ જુદો જ હોત. અંગ્રેજો અને આપણી વચ્ચે વેરઝેરમાં વધારો ન થયો હોત. આપણી આસપાસ જોઈએ છીએ એવો લશ્કરી બંદોબસ્ત ન હોત અને તેમ છતાં રોલેટ કાયદા રદ કરાવવાનો આપણો સંકલ્પ એટલો જ દૃઢ રહ્યો હોત. તેની સામેની ચળવળ ઘણી આગળ વધી હોત અને કદાચ અત્યારે તો આપણે વિજય સંપાદન કરીને બેસી ગયા હોત. સાથે સાથે એ પણ પરિણામ આવ્યું હોત કે અંગ્રેજોની અને આપણી વચ્ચેનું અંતર સંધાયું હોત. છતાં હજી કશું મોડું થઈ ગયું નથી. આપણી ભૂલો આપણે સુધારી લઈ શકીએ છીએ. ભૂલો સુધારવી એટલે ક્રોધ ઉપર કાબૂ મેળવવો, અંગ્રેજો ઉપરની દ્વેષબુદ્ધિ નિર્મૂળ કરવા પ્રયત્ન કરવો અને હિંસાનો ત્યાગ કરવો. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો રોલેટ કાયદા પસાર કરવાની ભૂલ અંગ્રેજ પ્રજાની નથી અથવા હિંદમાં વસતા અંગ્રેજોની પણ નથી એ તો કેવળ સત્તાધારીઓની છે. પોતાને નામે કરવામાં આવતી વસ્તુઓનું પ્રજાઓને ઘણી વાર જ્ઞાન પણ હોતું નથી. વળી સત્તાધારીઓ પણ ઇરાદાપૂર્વક ભૂલો કરતા નથી. તેઓ તો પોતાને ખરું લાગે તે કરે છે. પણ તેથી લોકોને કાંઈ ઓછું નુકસાન થતું નથી. એટલે આપણે તો સત્તાધારીઓ પ્રત્યે જરાયે દ્વેષ રાખ્યા વિના તેમનાથી થયેલી ભૂલ સુધરાવવાને અસરકારક ઉપાયો લેવામાં જરાયે કચાશ રાખવી જોઈએ નહીં. હંમેશાં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે

આ તેમની ભૂલ થઈ છે તેથી વધારે કશું નથી એમ કરીને હિંસાનો આપણે ત્યાગ કરીશું અને આપણા કષ્ટસહનથી એ કાયદાને રદ કરાવીશું

૩-૫-'૧૯

૭

આપણે ગઈ પત્રિકામાં જોઈ ગયા કે સત્યાગ્રહીના વર્તન ઉપર મહાસભાની કશી અસર થતી નથી એ તો અંતરના અવાજથી જ દોરાય છે સત્યાગ્રહીએ પોતાના વિરોધી પ્રત્યે કદી દ્વેષભાવ સેવવો નથી પણ પોતાના પ્રેમથી વિરોધીને જીતી લેવો હું જોઉં છું કે આ બીજું વાક્ય સ્વીકારવાનું ઘણાને મુશ્કેલ લાગે છે એઓ દલીલ કરે છે 'અપકૃત્ય કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ ઊપજ્યા વિના કેમ રહે? એનાની પ્રત્યે ક્રોધ ન કરવો એ તો મનુષ્યસ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે અપકૃત્ય કરનાર અને અપકૃત્ય એ બેને અમે કેમ જુદાં પાડી શકીએ? અપકૃત્ય કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ કર્યા વિના કેવળ અપકૃત્ય પ્રત્યે ક્રોધ કરવો એ શી રીતે સંભવિત છે?' પિતા પોતાના પુત્ર પ્રત્યે ક્રોધ કર્યા વિના ઘણી વાર એણે કરેલાં અપકૃત્યો પ્રત્યે પોતાની નાપસંદગી જાતે કષ્ટ સહન કરી લઈને બતાવે છે પરસ્પર આ જાતના વર્તનથી જ પિતા અને પુત્ર વચ્ચેનો પ્રેમસંબંધ ચાલુ રહેવો શક્ય બને છે આવું વર્તન ન રાખવામાં આવે તો એ સંબંધ તૂટી જાય આ જાતના અનુભવ આપણા રોજના જીવનમાં આપણને થયા જ કરે છે તેથી જ પેલી કહેવત પડી છે કે 'મજિયાનું મોં મણ કરો' આપણા કૌટુંબિક જીવનનો આ કાયદો સરકાર સાથેના આપણા સંબંધને લાગુ પાડીશું તો જ આપણે શાંતિથી રહી શકીશું અને ભયભરેલી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થઈશું અહીં એવી શંકા ન ઊઠવી જોઈએ કે કુટુંબનો કાયદો સરકાર સાથેના સંબંધમાં શી રીતે લાગુ પાડી શકાય? પ્રેમના કાયદાનો અમલ તો જ થઈ શકે, જો સામેથી તેનો જવાબ મળે પણ સત્યાગ્રહમાં બન્ને પક્ષે સત્યાગ્રહી હોવાની જરૂર નથી જ્યાં બન્ને પક્ષ સત્યાગ્રહી હોય ત્યાં તો સત્યાગ્રહનો અમલ કરવાનો અથવા પ્રેમની કસોટી કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી સત્યનો આગ્રહ ધરવાની જરૂરિયાત ત્યારે જ ઊભી થાય છે જ્યારે એક પક્ષ અસત્યનું અથવા તો અન્યાયનું આચરણ કરે છે તેવે પ્રસંગે જ પ્રેમની કસોટી થાય છે સાચી મૈત્રીની કસોટી ત્યારે જ થાય જ્યારે એક પક્ષ મૈત્રીની ફરજોનું પાલન ન કરતો હોય સરકાર સામે આપણે ગુસ્સો કરીએ તો તેમાં આપણે ગુમાવવાનું છે તેમ કરવાથી એકબીજા ઉપરનો અવિશ્વાસ અને એકબીજા ઉપરનો દ્વેષભાવ વધે છે પણ સરકાર સાથે જરા પણ ગુસ્સે થયા વિના અને તેની સાથે તેના

લશ્કરી બળથી જરા પણ ડરી ગયા વિના તથા જેને આપણે તેનો અન્યાય માનતા હોઈએ તે અન્યાયને વશ થયા વિના આપણે આપણું વર્તન ચલાવીએ તો સરકારનો અન્યાય આપોઆપ દૂર થશે, અને તેની સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત કરવાનું જે આપણું ધ્યેય છે તે આપણે સહેજે પ્રાપ્ત કરીશું. આ સમાનતાનો આધાર તેના પશુબળનો જવાબ પશુબળથી આપવા ઉપર નથી રહ્યો પણ એ પશુબળનો ભય રાખ્યા વિના તેની સામે અડગ ઊભા રહેવાની આપણી શક્તિ ઉપર રહેલો છે. ખરી નિર્ભયતા પ્રેમ વિના શક્ય નથી. જ્યાં સુધી આપણામાં દ્વેષભાવ છે ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહનો ખરો વિજય શક્ય નથી. જેઓ પોતાને નબળા માને છે તેઓ પ્રેમ કરી શકતા નથી. ત્યારે દરરોજ સવારે આપણું પહેલું કામ એ હોય કે તે દિવસને માટે આપણે નીચેનો સંકલ્પ કરવો: 'હું પૃથ્વી ઉપર કોઈથી ડરીશ નહીં. હું એકલા ઈશ્વરનો ડર રાખીશ. હું કોઈની પણ પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખીશ નહીં. કોઈના પણ અન્યાયને હું વશ થઈશ નહીં. હું અસત્ય ઉપર સત્ય વડે વિજય મેળવીશ. અને અસત્યનો પ્રતિકાર કરતાં જે કાંઈ કષ્ટ આવી પડે તે હું સહન કરીશ.'

૪-૫-'૧૯

૮

મુંબઈએ ભાઈ હૉર્નિમેનનો વિયોગ ભારે શાંતિપૂર્વક સહન કર્યો છે. અસહ્ય પરિસ્થિતિમાં પણ મુંબઈએ આટલો લાંબો વખત શાંતિ જાળવી છે તે ઉપરથી આત્મસંયમની તેની શક્તિ સાબિત થાય છે. પરંતુ સત્યાગ્રહ-સભાની બેઠકોમાં થયેલી ચર્ચા ઉપરથી અને લોકોમાં થતી ચર્ચાઓના જે અહેવાલો આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે લોકોનાં દિલ શાંત થયાં નથી. તેઓ પોતાના શોકને અને પોતાની લાગણીને કોઈ ને કોઈ રીતે જાહેરમાં વ્યક્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. આ ઇચ્છા દાબી શકાય એવી નથી અને દાબી દેવી જોઈએ પણ નહીં. ભાઈ હૉર્નિમેને તેમને માટે જે કર્યું છે તે લોકો કદી ભૂલી શકવાના નથી. તેણે લોકોમાં નવું જીવન રેડ્યું છે. અને નવી આશાનો સંચાર કર્યો છે. એમાં શક નથી કે લોકો શાંત રહ્યા છે તે એ જ આશાએ કે ભાઈ હૉર્નિમેન પ્રત્યેનો પોતાનો શુદ્ધ પ્રેમ જાહેરમાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રસંગ તેમને આપવામાં આવશે. પુખ્ત વિચારણા પછી સત્યાગ્રહ-સભાએ ગઈ રાતે નક્કી કર્યું છે કે આવતો રવિવાર, તા. ૧૧ મીનો દિન, હડતાલ રાખીને તથા આગલી સાંજથી ગણતાં ચોવીસ કલાકના ઉપવાસ કરીને અને દરેક ઘરમાં ખાનગી રીતે પ્રાર્થના કરીને ઊજવવો.

પહેલી સૂચના હડતાલની છે તે મુંબઈ શહેરને જ લાગુ પડે છે. આપણે અત્યારે અશાંતિના કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. તેવે વખતે બધે હડતાળ જાહેર કરવી એ યોગ્ય લાગતું નથી. બીજાં સ્થળોએ હડતાલ ન પાડવી એ ત્યાંના લોકો માટે આત્મસંયમનું કૃત્ય હશે. અને મુંબઈ શહેરમાં પણ હડતાળ સ્વતંત્ર ધંધાદારી માણસો પૂરતી જ મર્યાદિત રહેશે. જેઓ સરકારી અથવા તો ખાનગી ઑફિસોમાં કામ કરે છે તેમણે પોતાને જો રજા મળે તો જ કામે ન જવું. કામ બંધ રાખવા માટે કોઈના પણ ઉપર કશું દબાણ લાવવું નહીં, તેમ કોઈની સામે જરા પણ બળ વાપરવું નહીં. કારણ બળજબરીથી કામ બંધ કરાવવું એ ખરી કામબંધી કહેવાય જ નહીં. કોઈના ઉપર બળ વાપરીને આપણે તેને કામે જતો અટકાવીએ ત્યારે તે તો પેલા કામનો જ વિચાર કરતો હોય છે. માટે જે વેપારીની પોતાની દુકાન ઉઘાડવાની ઇચ્છા હોય અથવા તો જે ગાડીવાળાની ગાડી ફેરવવાની ઇચ્છા હોય તેના ઉપર દબાણ ન કરવાને આપણે બંધાયેલા છીએ, એટલું જ નહીં પણ તેને રક્ષણ આપવાને બંધાયેલા છીએ. હું આશા રાખું છું કે મુંબઈમાં તેમ જ બીજે બધે જે સ્ત્રીપુરુષોને ધાર્મિક અથવા તો આરોગ્યના કારણસર કશી હરકત નહીં હોય તેઓ ઉપવાસ કરશે અને આખો દિવસ ધાર્મિક ચિંતનમાં તથા પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાંથી સત્યાગ્રહનાં ઉદાહરણો યાદ કરીને સત્યાગ્રહનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ગાળશે. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં એક મદદ તરીકે, રાષ્ટ્રીય આદર્શોના વિકાસ માટે તથા ભૂખ ઇત્યાદિ આપણી વાસનાઓ ઉપર અંકુશ રાખવા માટે ઉપવાસની શક્તિ કેટલી છે તેનો વિચાર હવે પછી કરીશું. અત્યારે તો એટલું જ પૂરતું છે કે મુંબઈ શહેરમાં આવતે રવિવારે આપણે સંપૂર્ણ રીતે ઐચ્છિક સત્યાગ્રહી હડતાલ પાડીએ અને બીજાં બધાં સ્થળોએ પણ ઉપવાસ કરીએ અને શાંત પ્રેમવૃત્તિથી ખાનગી પ્રાર્થના તથા ચિંતન કરીએ. એમ કરવાથી આપણે આપણી આબરૂ વધારીશું અને મિ. હૉર્નિમૅનને સત્વર પાછા લાવી શકીશું.

૫-૫-'૧૯

૯

હડતાલ જાહેર કરવી એ કાંઈ રમત વાત નથી તેના સમર્થનમાં મજબૂત કારણો જોઈએ આ પત્રિકામાં એવા કારણોનો વિચાર કરીશું મુંબઈના શહેરીઓ હોર્નિમેન પ્રત્યેના પોતાના ઊંડા પ્રેમનો બાહ્ય પુરાવો આપવાને માટે અધીરા થયેલા છે. હડતાળના સાધનથી તેઓ અસરકારક રીતે એ પુરાવો આપી શકે એમ છે સૌની લાગણીઓની તેમા પરીક્ષા થઈ રહેશે વળી હડતાલ એ રાષ્ટ્રવ્યાપી શોક પ્રદર્શિત કરવા માટેનું હિંદુસ્તાનનું પુરાણું સાધન છે. એટલે હોર્નિમેનના દેશનિકાલથી આપણને થયેલું દુઃખ આપણે હડતાલ મારફત પ્રગટ કરી શકીએ છીએ વળી સરકારના કૃત્ય પ્રત્યે સખત નાપસંદગી દર્શાવવાનો પણ હડતાળ એ ઉત્તમમા ઉત્તમ ઉપાય છે રાષ્ટ્રનો મત વ્યક્ત કરવા માટે જાહેર સભાઓ ભરવા કરતા આ વધારે જબરું સાધન છે આમ હડતાલથી આપણે ત્રણ હેતુ સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ એ દરેક હેતુ એટલો મહાન છે કે હડતાલ જાહેર કરવામા આપણે અતિશયતા કરી છે એવો આરોપ આપણા ઉપર મૂકી શકાય એમ નથી

/ પણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે ઉપર જણાવેલા હેતુઓમાંથી એક પણ સિદ્ધ થવાનો નથી જો લોકોની નાપસંદગીના ડરથી અથવા તો શારીરિક બળ જબરીથી આપણે કામબંધી કરાવી હશે જો ત્રાસ વર્તાવીને આપણે કામબંધી કરાવી હશે અને ભાઈ હોર્નિમેનના તે જાણવામા આવશે તો એથી તેઓ નાખુશ અને દુઃખી થયા વિના રહેવાના નથી વળી આવી કૃત્રિમ હડતાલથી સરકાર ઉપર આપણે કશી જ અસર પાડી શકવાના નથી બળજબરીથી પડાવેલી હડતાલ એ સત્યાગ્રહી હડતાલ કહેવાય જ નહી કોઈ પણ વસ્તુ સત્યાગ્રહી ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે તેમા હેતુની, સાધનોની અને સાધ્યની શુદ્ધતા હોય તેથી હું આશા રાખું છું કે કોઈ ભાઈ અથવા બહેનની કામ બંધ કરવાની નામરજી હોય તેને કોઈ દખલ કરશે નહી, એટલું જ નહી, પણ તેને કોઈ પણ જાતની દખલગીરી અથવા ઈજા સામે રક્ષણની ખાતરી આપવામા આવશે એક પણ માણસ ઉપર કામ બંધ રાખવાની ફરજ પાડવામા આવે તેના કરતા હું તો એમ ઇચ્છુ કે મુંબઈ શહેરમા રવિવારે લોકો પોતાનું કામ બંધ ન રાખે અને સંચાલકો હાંસીને પાત્ર બને મુંબઈમા રવિવારે કોઈ પણ જાતનું ઘાયલ થવાનું જોખમ ટાળવાને માટે જ જાહેર સભાનો વિચાર છોડી દેવામા આવ્યો છે અને સૌને પોતપોતાના ઘરમા રહેવાની સલાહ આપવામા આવી છે

તમામ સત્યાગ્રહી પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક વૃત્તિથી ચાલવી જોઈએ. એટલા ખાતર મેં ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કરવાનું અને આખો દિવસ ધાર્મિક ચિંતનમાં ગાળવાનું સૂચવ્યું છે. મેં આશા રાખી છે કે કુટુંબના તમામ માણસો, બાળકો અને નોકરો સુધ્ધાં, આ ધર્મક્રિયામાં હિસ્સો લેશે. હિંદુઓને ભગવદ્ગીતા વાંચી સંભળાવવામાં આવે. સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર સાથે આખી ગીતા વાંચતાં ચાર કલાક લાગે છે. તેને બદલે અથવા તો વધારામાં બીજાં હિંદુ ધાર્મિક પુસ્તકો પણ વાંચી શકાય. મુસલમાનોને અને બીજાઓને પોતપોતાના ધાર્મિક ગ્રંથો વાંચી સંભળાવવામાં આવે. તે દિવસ પ્રહ્લાદ, હરિશ્ચંદ્ર, મીરાંબાઈ, ઇમામ હસન તથા હુસેન, સોક્રેટીસ અને બીજા મહાન સત્યાગ્રહીઓની કથાઓ વાંચવા વિચારવામાં ગાળવામાં આવે. ભાઈ હૉર્નિમૅન શી રીતે આપણા પ્રીતિપાત્ર છે તે પણ એકઠાં થયેલાં કુટુંબીજનોને સમજાવવું ઉચિત થશે. મુખ્ય વસ્તુ એ યાદ રાખવાની છે કે આવતો રવિવાર આપણે પાનાં અથવા ચોપાટ રમવામાં, જુગાર ખેલવામાં અથવા કેવળ આળસમાં વેડફી મારીએ નહીં, પણ એવી રીતે ગાળીએ જેથી રાષ્ટ્રસેવા કરવાની આપણી લાયકાત વધે. સારી સ્થિતિનાં શ્રીમંત કુટુંબો પોતાનાં ગરીબ અજ્ઞાન અથવા એકલાં હોય એવા પાડોશીઓને આ ધાર્મિક ક્રિયામાં ભાગ લેવા નોતરશે એવી હું આશા રાખું છું. ભાઈચારાની વૃત્તિ મોઢે બોલવાથી નહીં પણ એવાં કામો કરવાથી કેળવાય છે.

કાલબાદેવી રોડ ઉપરના એક ભાઈ મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી હમણાં જ મારી પાસે આવીને મને કહે છે કે આવતે રવિવારે હડતાલની જાહેરાતના ખબર બહાર પાડવામાં આવ્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાને ત્યાં લગ્નનાં આમંત્રણ કાઢી દીધાં છે. તેમણે મને એ પણ જણાવ્યું કે તે દિવસે ઘણાં લગ્નો થવાનાં છે. ભાઈ મોતીલાલની ખૂબ જ ઇચ્છા છે કે તેઓ પોતે અને તેમના મિત્રો આ રાષ્ટ્રદિનની ઉજવણીમાં ભાગ લે. એવાઓને મારી સલાહ છે કે લગ્નવિધિનો જે ધાર્મિક ભાગ છે તે ભલે આટોપવામાં આવે પણ ભોજન સમારંભો અને બીજા જલસા સોમવાર ઉપર મુલતવી રાખવામાં આવે. ભાઈ હૉર્નિમૅન પ્રત્યે પોતાની દેશભક્તિવાળી પ્રીતિ એટલી છે કે ભાઈ મોતીલાલે મારી આ સલાહ એકદમ સ્વીકારી લીધી છે. એમના જેવી સ્થિતિમાં મુકાયેલા સર્વની આગળ સ્વીકારને અર્થે હું એ મૂકું છું.

૬-૫-'૧૯

આવતા રવિવારે હડતાલ, ઉપવાસ અને પ્રાર્થના રાખીને લોકો સત્યાગ્રહી રીતે સરકારને એ બતાવવા માગે છે કે સરકાર પોતાના લશ્કરી બળથી દેશમાં સંતોષ સ્થાપી શકશે નહીં. જ્યાં સુધી રોલેટ કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા નથી, જ્યાં સુધી ભાઈ હોર્નિમેન જેઓ સરકારનાં આવાં કૃત્યો સામે નિર્દોષ ઊહાપોહ ચલાવી રહ્યા હતા તેમના જેવા માણસોને દબાવી દેવાનું સરકાર ચાલુ રાખશે, ત્યાં સુધી સરકાર પ્રત્યે સાચી પ્રીતિ શક્ય નથી એટલુ જ નહીં પણ અપ્રીતિ વધવાની છે. આખી દુનિયામાં ખરી શાંતિનો આધાર તોપ બંદૂક નથી હોતો પણ શુદ્ધ ન્યાય હોય છે. સરકાર એક તરફથી અન્યાય કરે અને બીજી તરફથી પોતાના શસ્ત્રબળથી તેનો બચાવ કરે ત્યારે સરકારનાં એ કૃત્યો તેનો ક્રોધ સૂચવે છે. તેથી તો એના અન્યાયમાં વધારો જ થયાં કરે છે. લોકો પણ સરકારનાં આવાં કૃત્યોથી ક્રોધે ભરાઈને હિંસાનો આશ્રય લે તો પરિણામ બન્નેને માટે માઠું આવે છે અને પરસ્પર દ્વેષ ભાવમાં વધારો થાય છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે સરકારનાં અમુક કૃત્યો લોકોને અન્યાયી લાગે ત્યારે ત્યારે તેની સામે પોતાની સખત નાપસંદગી પોતાના કષ્ટસહનથી તેઓ બતાવે તો સરકારને નમતું મૂક્યા વિના છૂટકો જ ન થાય. આ સત્યાગ્રહની રીત છે. અને આવતા રવિવારે પોતાની આવી નાપસંદગી શુદ્ધ રીતે વ્યક્ત કરવાની મુંબઈના લોકોને તક મળવાની છે.

સ્વેચ્છાએ અને કશા દબાણ વગર પાડેલી હડતાળ એ લોકોની નાપસંદગી દર્શાવવાનું એક સબળ સાધન છે. પણ ઉપવાસ તેના કરતાંયે વધારે બળવાન છે. લોકો જ્યારે ધાર્મિક વૃત્તિથી ઉપવાસ કરે અને પોતાના દુઃખની ધા ઈશ્વર આગળ નાખે ત્યારે તેમને અચૂક જવાબ મળે જ છે. કઠણમાં કઠણ હૃદય ઉપર તેની અસર થાય છે. સઘળા ધર્મોમાં ઉપવાસને મહાસંયમ ગણેલો છે. જેઓ સ્વેચ્છાએ ઉપવાસ કરે છે તેઓ તેનાથી નમ્ર બને છે અને શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ ઉપવાસ એ બહુ અસરકારક પ્રાર્થના છે. લાખો માણસો સ્વેચ્છાપૂર્વક નિરાહારી રહે એ કાંઈ નાનીસૂની વસ્તુ નથી. એવો ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહી ઉપવાસ છે. વ્યક્તિઓ તેમ જ રાષ્ટ્રો એનાથી ઊંચે ચડે છે. તેમાં સરકાર ઉપર જોરજબરીથી દબાણ લાવવાનો જરા પણ ઇરાદો હોવો જોઈએ નહીં. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ઘણાં સારાં કામોની માફક આ ઉપવાસનો પણ દુરુપયોગ થાય છે. આપણા દેશમાં જોવામાં આવે છે કે પોતાનું માગેલું ન મળે ત્યાં સુધી ભિખારીઓ ઉપવાસ

કરવાની ધમકી આપે છે, ઉપવાસ કરે પણ છે અથવા તો ઉપવાસ કરવાનો ઢોંગ કરે છે આ દુરાગ્રહી ઉપવાસ કહેવાય આવી રીતનો ઉપવાસ કરનાર માણસો પોતાની જાતને નીચે પાડે છે એવા માણસોને ઉપવાસ કરવા દેવા એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે આવા ઉપવાસથી દબાઈ જઈ કોઈ માગણીનો સ્વીકાર કરવો એ ખોટી દયા છે એમ ન હોય તો ગેરવાજબી માગણીઓ મેળવવા માટે પણ લોકો ઉપવાસ કરે અમુક કૃત્ય ન્યાયી છે કે નહીં એનો નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યાં અંતરાત્માના અવાજથી નિયંત્રિત થયેલી બુદ્ધિ સિવાય બીજું કશું સાધન નથી એટલે આવેલા રવિવારના ઉપવાસનો હેતુ કોઈ પણ રીતે સરકાર ઉપર દબાણ લાવવાનો છે એમ સમજવાનું નથી

૭-૫-'૧૯

૧૧

ગઈ કાલે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવીને મુંબઈએ ભારે યશ સંપાદન કર્યો છે શહેરીઓએ શાંત હડતાળ પાડીને બતાવી આપ્યું છે કે સત્યાગ્રહનો એટલો ભાગ તેઓ સમજ્યા છે તેઓએ ભાઈ હૉર્નિમૅનને ખરું માન આપ્યું છે અને સરકારને બતાવી આપ્યું છે કે એમના દેશનિકાલને તેઓ વખોડી કાઢે છે મુંબઈએ આખા હિંદુસ્તાનને સારો દાખલો પૂરો પાડ્યો છે કેટલીક દુકાનો ગઈ કાલે ઉઘાડી હતી તે સત્યાગ્રહની નજરે તો મુંબઈને માટે ગર્વ લેવા જેવું છે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે હડતાળ સ્વેચ્છાપૂર્વકની હતી આ અદ્ભુત પ્રયોગની ફતેહ ઘણા કારણોને આભારી છે પણ શ્રી વિઠ્ઠલદાસ જેરાજાણીની સરદારી નીચે સ્વયંસેવકોએ પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી એ એમાં મુખ્ય છે હડતાળનો વિચાર શરૂ થયો ત્યારથી જ તેમણે પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું હતું તેમના પ્રયત્નોનું પરિણામ ગઈ કાલે આપણે જોયું પોલીસનો પણ આપણે આભાર માનવો જોઈએ જો વિરોધી સ્વરૂપના લશ્કરી દેખાવો કરવામાં આવ્યા હોત તો લોકો ઉશ્કેરાત અને શાંતિ જાળવવાનું કામ ઘણું વધારે મુશ્કેલ બનત

જે પ્રજા સ્વરાજ ભોગવે છે અથવા સ્વરાજ ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે તેનામાં નીચેના ચાર ગુણો હોવા જોઈએ

૧ આત્મરક્ષણ માટે તેને પોલીસની ઓછામાં ઓછી જરૂર હોવી જોઈએ અને પોલીસ અને લોકોની વચ્ચે વિશ્વાસ હોવો જોઈએ

૨ જેનામાં કેદીઓની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી હોય

૩. હૉસ્પિટલમાં બીમારની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી હોય.

૪. કાયદાની અદાલતોને ઓછામાં ઓછું કામ હોય.

જ્યાં લોકો ખુનામરકી કરે છે, ગુના કરે છે અને પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ નહીં રાખીને તથા કુદરતના કાયદાઓનો ભંગ કરીને રોગી બને છે તથા અંદર અંદર કજિયા કરીને અદાલતમાં જાય છે, ત્યાં લોકો મુક્ત નથી પણ બંધનમાં છે. મુંબઈના પ્રયોગને જીવનની એક કાયમી વસ્તુ તરીકે હિંદુસ્તાન સ્વીકારશે ત્યારે આપણે સ્વરાજ અને સ્વાતંત્ર્યનો પહેલો પાઠ શીખીશું.

૧૨-૫-'૧૯

[અસહકારની લડત દરમ્યાન બાપુજીએ કેટલાક છુટક પત્રો લખેલા. એમાંના મહત્ત્વના આ પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.]

૧

અલીગઢ કૉલેજના ટ્રસ્ટીઓને

ગૃહસ્થો !

હિન્દમાંની આખી મુસલમાન દુનિયાને લગતા એક ભારેમાં ભારે કટોકટીના વિષય ઉપર તમારો નિર્ણય આપવાને ભેગા થવાની તમે તૈયારીમાં છો. હું સાંભળું છું કે તમારી બેઠક મળે તે વખતને તમે માટે સરકાર અને પોલીસની મદદ માગી રહ્યા છો. આ અફવા જો સાચી હોય તો તેમ કરવામાં તમારે હાથે ભારે ભૂલ થશે એ ખચીત માનજો. ઘરમેળે બેસી પતાવવાની વાતમાં સરકારની દખલ અગર પોલીસનું રક્ષણ જોઈએ જ શું કરવા ? અલી ભાઈઓ કે હું એમાંથી કોઈયે પશુબળની લડાઈમાં થોડા જ ઊતર્યા છીએ ? અમે જગાવેલી લડાઈમાં અમારું એક પૂરું હથિયાર પ્રજામત છે અને એ પ્રજાને જો અમે અમારી બાજુએ નહીં રાખી શકીએ તો અમારી ચોખ્ખી હાર છે. આપણી વચ્ચેના કજિયામાં પણ પ્રજામતની પરીક્ષા તમને બહુમતી મળ્યાથી જ થશે. એટલા માટે આ બાબતની સંપૂર્ણ ચર્ચા કર્યા પછી જો બહુમતીથી તમે એવા નિર્ણય ઉપર આવો, કે જો કૉલેજ અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાઓને સરકારથી છૂટી પડાવવા અને સરકારી ગ્રાંટ છોડી દેવડાવવા વિષેનો પોતાનો આગ્રહ ન મૂકી દે તો વિદ્યાર્થી તરીકે અગર બોર્ડરો તરીકે પણ કૉલેજની સરહદમાં ન રહે, તો શાંતિપૂર્વક તેઓ કૉલેજ ખાલી કરશે. તેમ થાય તો બનતાં લગી અલીગઢમાં જ નહીં તો બીજી કોઈ જગ્યાએ તેમને કેળવણી આપવાનું ચાલુ રાખવાનું અમે ધાર્યું છે. એમની કેળવણી જરૂર વગર એક દિવસ પણ ન અટકે એવી અમારી ઇચ્છા છે; પણ એ કેળવણી ઇસ્લામના કાનૂનને અને હિન્દની ઇજ્જતને અનુસરીને આપવાની અમારા દિલની ખ્વાહિશ છે નામાંકિત ઉલેમાઓનો આ બાબતમાં મેં અભિપ્રાય પૂછી જોયો છે, અને તેમનો મત એવો છે કે જે સરકારે પવિત્ર ખિલાફતને નાબૂદ કરવા અગર જઝીરત-ઉલ-અરબ પરના ઇસ્લામી કબજામાં હસ્તક્ષેપ

કરવા સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે તે અત્યારની મદદ કોઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનથી લઈ શકાય નહીં હિંદની ઇજ્જતને આ સરકારે કેવી રીતે ઇરાદાપૂર્વક ધૂળમા રગદોળી છે એથી તો તમે મારા જેટલા જ વાકેફ છો આ કારણોને લઈને લોકોનો જુસ્સો કાબૂમા રહી શકે એટલી સાવધાની પૂર્વક પ્રજા સરકાર જોડેનો બધો મરજિયાત નાતો તોડી રહી છે આવા સંજોગો વચ્ચે મને લાગે છે કે સરકારી ગ્રાટને હવે પછી લેવાનો ઇન્કાર કરી તમારી મહાન સસ્થાને સરકારથી સ્વતંત્ર બનાવવી અને મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી માટે મળેલુ ચાર્ટર (સનદપત્ર) પાછુ આપી દેવુ એટલુ તો તમારે ઓછામા ઓછુ કરવુ જોઈએ અલીગઢ સસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ પણ જો તમે ઇસ્લામ અને હિંદની સામુ ન જુઓ તો સરકારનુ છત્ર કબૂલ રાખનારી તમારી સસ્થાનો પડછાયો તજવો જોઈએ આવી સસ્થા ઇસ્લામ અને હિંદ તરફથી માન પામવાનો પોતાનો બધો હક ગુમાવે છે આ અલીગઢને ઠેકાણે વધુ વિશાળ, વધુ ઉન્નત અને વધુ નિર્મળ અલીગઢ—તેના મહાન સસ્થાપક સર સૈયદ અહમદના સચ્ચા જિગરમાની આકાક્ષાઓને પૂરી કરનારુ અલીગઢ—ઊભુ કરવુ જોઈએ મારી તો કલ્પનામા પણ નથી આવી શકતુ કે પ્રાતઃસ્મરણીય મરહૂમ સર સૈયદ અહમદ પોતાની મહાન સસ્થાને હાલની સરકારની સત્તા અગર અસર હેઠળ એક ક્ષણવાર પણ રહેવા દેવાનો વિચાર સરખો શી રીતે કરી શકત!

અલીગઢ સસ્થાને સરકારી કાબૂ અને સરકારી ગ્રાન્ટથી છૂટી પાડવાના ખ્યાલનો હુ ઉત્પાદક હોવાથી, મને લાગે છે કે તમારી ચર્ચા વેળાએ જો હુ તમારી વચ્ચે હોઉ તો તમને કદાચ મદદરૂપ થઈ પડુ આથી જો મને તમારી સભામા હાજર રહેવા આજ્ઞા કરશો તો હુ આનદથી મારી સેવા અર્પણ કરવા તૈયાર છુ હાલ હુ મુંબઈ જાઉ છુ અને ત્યા તમારા જવાબની રાહ જોઈશ

પણ તમે મને સભામા બોલાવો અગર ન બોલાવો પણ આ ચોખ્ખી ઘરગથ્થુ વાતની વચ્ચે કૃપા કરીને સરકારને તો ન જ નોતરતા

અને સરકારને પણ તમારી મારફત મને થોડુક કહી લેવા દો આજકાલ મારે અને અલી બિરાદરોને વિષેના સરકારના ઇરાદાઓ વિષે અનેક અફવાઓ ઊડ્યા કરે છે હુ ઉમેદ રાખુ છુ કે આ લડતને શાંતિમા વધવા દેવાની ખાતર સરકાર અમારી સ્વતંત્રતા પર અકુશ ન મૂકે અમે સીધામા સીધી રીતે અમારી લડત ચલાવવા મથી રહ્યા છીએ અમે સરકારને પ્રજાની ઇચ્છા આગળ નમાવવા અને તેમ કરવા તે તૈયાર ન હોય તો પશુબળનો આશ્રય લઈને નહીં, પણ શુદ્ધ પ્રજામતના જોરથી તેને ઉથલાવી પાડવા મથી રહ્યા

જીએ અમે માનીએ છીએ કે સરકારની શેતાનિયતને ઉઘાડી પાડી પ્રજાને કેળવવી અને લોકોની બુદ્ધિ તથા લાગણીઓને જગાવીને પોતાની અંદરના શારીરિક પશુજુસ્સાને કદી વશ ન થવા, અને મોઢાના શબ્દોથી નહીં પણ પ્રત્યક્ષ અમલ કરીને એટલે કે સરકાર જોડેનો બની શકે તેટલો બધો નાતો તોડી નતાવીને અસહકાર કરવા લોકોને કહેવું એ તદ્દન કાયદેસર, ન્યાયી અને ખાનદાન કામ છે પણ જો સરકારનો ઇરાદો વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિભર્યું કાર્ય સુધ્ધાં દાબી દેવાનો હોય તો હું ઉમેદ રાખીશ કે તેઓ અમારી સામે નજરકેદના અગર અમુક જ સ્થળમાં રહેવું કે અમુક જ ઠેકાણે ન જવું એવા જેવા હુકમ ન કાઢતાં અમને બાંધી કેદ જ કરે કારણ કે અમારે પોતાને જ હાથે આ ઘડીએ કાયદાનો સવિનય ભંગ ન થાય એવી અમારી ખરા અંતઃકરણની ઇચ્છા છે પણ અમને છૂટા રહેવા દેવા છતાં અમારી હરવા ફરવાની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મૂકનારો કશો હુકમ અમારી ઉપર બજાવવામાં આવશે તો નિરુપાયે તેનો સવિનય અનાદર કરવાની અમારા ઉપર ફરજ આવી પડશે કારણ જ્યાં સુધી અમારા શરીરોની પ્રત્યક્ષ અટકાયત ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારા કાર્યને માટે જ્યાં જ્યાં જવા આવવાની જરૂર જણાય ત્યાં તે શરીરોનો તેવો ઉપયોગ અમારે કરવો જ રહ્યો

તમારી માટે સવિનય દરગુજર ઇચ્છનાર,

'નવજીવન', ૩૧-૧૦-૨૦

તમારો સાચો સેવક
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૨

પ્રત્યેક અંગ્રેજને

પ્રિય મિત્ર !

હું ઇચ્છું છું કે હિંદમાંનો પ્રત્યેક અંગ્રેજ આ પત્રને જુએ અને એની ઉપર વિચાર કરે

સૌ પહેલાં તો હું તમને મારી ઓળખ કરાવી લઉં મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે મેં બ્રિટિશ સરકાર જોડે આજ સુધીમાં જેટલો સહકાર કર્યો છે તેટલો બીજા કોઈ હિન્દીએ નહીં કર્યો હોય બીજા હરકોઈ માણસને બળવો કે બંડાખોર કરવાનું મન થઈ જાય એવા કઠણ સંજોગો વચ્ચે રહીને મેં ૨૯ વરસ સુધી તમારા સામ્રાજ્યની અખંડ સેવા કરી છે અને એ સેવા તમારા કાયદાઓએ યોજેલી સજાઓની બીકથી અગર બીજા કોઈ પણ સ્વાર્થી હેતુથી કરી નથી એ ખાતરી માનજો એ સેવા સ્વતંત્ર મરજિયાત અને બ્રિટિશ સરકારની એકંદર પ્રવૃત્તિ અંતે હિંદુસ્તાનના લાભમાં છે એ શ્રદ્ધાથી

પ્રેરાઈને જ કરેલો હતો. એ જ શ્રદ્ધાથી સામ્રાજ્યને ખાતર ચાર વેળા મે મારી જાતને જોખમમા નાખી : (૧) બોઅર યુદ્ધ વેળાએ; તે વેળા મારા હાથ હેઠળ એક એમ્બ્યુલન્સ (જખમી થયેલાઓને મદદ પહોંચાડનારી) ટુકડી હતી, જેની સેના વિષે જનરલ બુલરે પોતાના ખરીતાઓમા ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો, (૨) નાતાલમા ઊઠેલા ઝૂલુ બળવાની વેળાએ, તે વખતે પણ મારી પાસે તેવી જ એમ્બ્યુલન્સ ટુકડી હતી; (૩) છેલ્લા મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં, તે વખતે પણ મે એવી જ ટુકડી ઊભી કરેલી, જેની અતિ શ્રમભરી તાલીમને પરિણામે મને સખત પ્લુરસીનો રોગ થયેલો, અને છેલ્લે (૪) દિલ્હીમા મળેલી યુદ્ધ પરિષદ વખતે મેં લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને લશ્કર ભરતીમા મદદ કરવા વિષે આપેલા વચનનો જીવતોડ અમલ કરીને આ કામને સારુ ખેડા જિલ્લામા રહીને અને લાબી લાબી મજલો કરીને મે એટલી મહેનત ઉઠાવેલી કે એમાથી મને જીવલેણ મરડો લાગુ પડ્યો અને હુ માડ માડ મરતો બચ્યો.

આ બધી સેવાઓ મેં એવી જ શ્રદ્ધાના બળ ઉપર કરેલી કે મારા એ કામોથી સામ્રાજ્યમાં મારા દેશને સમાન દરજ્જો મળશે હજુ છેક ગયા ડિસેમ્બર સુધી સરકાર ઉપર ભરોસો રાખી સહકાર કરવા મે મારા દેશબંધુઓને વીનવ્યા મને ત્યા સુધી એ આશા હતી કે મિ લોઈડ જ્યોર્જ પોતે મુસલમાનોને આપેલા વચનોને પાળશે અને પંજાબના અત્યાચારોની બહાર આવેલી હકીકતો પ્રમાણે પંજાબીઓ પર ગુજરેલા સિતમને માટે પૂરો પશ્ચાત્તાપ કરવામા આવશે પણ મિ લોઈડ જ્યૉર્જે કરેલા વિશ્વાસઘાતથી, તમે તેના વર્તનને જે રીતે વખાણ્યુ તે ઉપરથી, અને પંજાબના અપરાધીના તમે કરેલા ઢાકપિછોડા ઉપરથી સરકારના શુભ હેતુઓ ઉપરનો તેમ જ જે પ્રજા એવી સરકારને ટેકો આપી રહી છે એ પ્રજા ઉપરનો મારો બધો ઇતબાર ઊઠી ગયો છે.

પણ તમારા શુભ હેતુઓ વિશેનો મારો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હોય તો પણ તમારી બહાદુરીને હું ઓળખુ છુ અને હુ જાણુ છે કે ન્યાય અને દલીલને વશ થઈને તમે જે આપવા તૈયાર નહીં થાઓ તે શરાતનને નમીને આપવા રાજી થઈને તૈયાર થશો

સામ્રાજ્યનો અર્થ હિન્દને માટે શું છે તે જુઓ.

૧ ગ્રેટબ્રિટનના લાભને ખાતર હિન્દની સંપત્તિનું શોષણ.

૨. રોજ વધતા જતાં લશ્કરી ખરચ, અને દુનિયાના કોઈ પણ દેશના કરતા વધુ ખરચાળ મુલકી અમલદારોનુ ખાતું

૩ હિન્દની ગરીબાઈનો છાટાભર ખ્યાલ ન કરતા ઉડાઉપણે ચલાવવામા આવતા સઘળા સરકારી ખાતાં

૪. અમારી વચ્ચે વસતા તમારા મૂઠીભર અંગ્રેજોના જાન રખેને જોખમમાં આવે એ બીકે આખી પ્રજાની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવેલાં હથિયાર, અને તેને પરિણામે પ્રજામાં આવી ગયેલું નપુંસકત્વ.

૫. આવી અતિ ખર્ચાળ સરકારને નભાવવા દારૂ, અફીણ અને એવા જ બીજા માદક પદાર્થોનો ચલાવવામાં આવતો વેપાર.

૬. પ્રજાના ઉદ્વેગને જાહેર કરવા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી પ્રવૃત્તિને દાબી દેવાને ખાતર નિત્ય નવા ઘડાતા દબાણુ અને સખ્તીના કાનૂનો.

૭. તમારી વસાહતોમાં વસતા હિન્દીઓ પ્રત્યે ચલાવવામાં આવતું શરમભર્યું વર્તન; પંજાબના કારોબારને આપેલું શાબાશીનું પ્રમાણપત્ર અને મુસલમાન લાગણીને તુચ્છકારી કાઢી તમે અમારી લાગણીઓની કરેલી અવગણના.

હું જાણું છું કે જો અમે લડીને તમારા હાથમાંથી અમારું રાજ્ય ખૂંચવી લઈ શકીએ તો તે સામે તમે વાંધો ન ઉઠાવો. તમે જાણો છો કે તેમ કરવાની અમારામાં તાકાત નથી; કારણુ કે તમે એવી ખુલ્લી અને ખાનદાનીભરી લડાઈ કરવા જેવી અમારી સ્થિતિ રહેવા દીધી નથી. આમ લડાઈના મેદાનમાં અમારું શૂરાતન સિદ્ધ કરવાનાં બારણાં અમારે માટે બંધ છે. આત્માનું શૂરાતન બતાવવાનો રસ્તો હજુ અમારે માટે ખુલ્લો છે. એ શૂરાતનને પણુ તમે નમશો એ હું જાણું છું. એ શૂરાતન મારી પ્રજામાં જગાવવાનું કાર્ય હું અત્યારે કરી રહ્યો છું. અસહકાર એટલે આપભોગની તાલીમ. જ્યારે અમે જોઈ ચૂક્યા કે આ દેશના તમારા રાજ્યકારોબાર હેઠળ અમે રોજ વધારે ને વધારે ગુલામીમાં ખૂંચતા જઈએ છીએ, ત્યારે અમે હવે શા સારુ તમારી જોડે સહકાર કરીએ?

મારી સલાહ પ્રજા આજ જે આટલી ઝીલી રહી છે તે મારા નામને લીધે નથી. મારા નામને અગર અલી બિરાદરોનાં નામને આ બાબતનો વિચાર કરતી વેળાએ તમે બાજુએ રાખજો. હુ પોતે જો આજે પ્રજાને મુસલમાનોની સામે થવાની સલાહ આપવાની મૂર્ખાઈ કરું, અગર અલી ભાઈઓ તેવી રીતે મુસલમાનોને હિન્દુઓ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરવા પોતાનું જાદુઈ બળ વાપરે તો મને તેમ જ તેઓને બન્નેને પ્રજા તત્કાળ ફેંકી દે. લોકોનાં ટોળેટોળાં આજે અમારા બોલ સાંભળવા ધસે છે, કારણુ કે તમારા જુલમ નીચે કકળતી પ્રજાની અંતરની લાગણીઓ અમે બોલી બતાવીયે છીએ. અલી બિરાદરો પણુ કાલ સુધી તમારા મિત્ર હતા; જેવો હુ હતો અને હજી છું. મારો ધર્મ તમારા પ્રત્યે મારા અંતરમાં કોઈ પણુ પ્રકારની કડવાશ સંઘરવાની મને મનાઈ કરે

છે. મારા કાંડામાં જોર હોય તોપણ હું મારો હાથ તમારી સામે ન ઉગામું. મારા કષ્ટસહનથી જ તમને જીતવાની હું ઉમેદ ધરાવું છું. અલી ભાઈઓ તેમનાથી બને તો તેમના દીનની ખાતર અને દેશની ખાતર અવશ્ય તલવાર ખેંચે. પણ પ્રજાની લાગણીઓ જાહેર કરવાના અને તેમના દુઃખનો ઇલાજ શોધવાના કામમાં એમણે અને મેં પ્રજાની જોડે સહિયારું કર્યું છે.

લોકલાગણીના આ ચડતા ઊભરાને દાબી દેવાના ઉપાયની તમે શોધમાં છો. હું તમને સૂચવીશ કે એનો ઉપાય એક જ છે, અને તે એ જ કે રોગનાં કારણો જ શોધીને દૂર કરવાં. હજી આજે તમારા હાથમાં છે. હિન્દને કરેલા ઘોર અન્યાયો માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શકો છો. મિ. લોઈડ જ્યૉર્જ પાસે તમે તેમનું વચન પળાવી શકો છો. હું તમને ખાતરી આપું છું કે એમણે જે કર્યું છે તેમાંથી છટકવાની કેટલીયે બારીઓ એમણે જાતે જ રાખેલી છે. ના૦ વાઈસરૉયને પાછા જવાની તમે ફરજ પાડી શકો છો. લાયક માણસને એ જગ્યા આપી શકાય. સર માઈકલ ઑડવાયર તેમ જ જનરલ ડાયરને વિષેના તમારા વિચારો પણ તમે ફેરવી શકો છો. પ્રજાના જાણીતા, તેમણે ચૂંટી કાઢેલા અને સર્વ મતના આગેવાનોની એક પરિષદ બોલાવીને હિન્દુસ્તાનની પ્રજાની ઇચ્છાઓને અનુસરતું સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો રસ્તો કાઢવા તમે સરકારને ફરજ પાડી શકો છો.

પણ પ્રત્યેક હિન્દી ખરેખર તમારો બરોબરિયો અને તમારો ભાઈ છે એ તમે ન જુઓ ત્યાં સુધી તમારાથી આ બનવાનું નથી. હું તમારો આશ્રય યાચતો નથી; હું તો મિત્ર તરીકે એક કરુણ પ્રશ્નનો ખાનદાનીભર્યો ઉકેલ તમને દેખાડી રહ્યો છું એટલું જ. બીજો રસ્તો દબાણ અને સખ્તીનો તો તમારી સામે ખુલ્લો છે જ. હું તમને ચેતવું છું કે એ ઇલાજ નિષ્ફળ જશે. એનો આરંભ તો થઈ ચૂક્યો છે. સરકારે પાણીપતના બે બહાદુર પુરુષોને સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો ધરાવવા અને તે જાહેર કરવાને સારુ કેદ કર્યા છે. બીજા પર લાહોરમાં કેસ ચાલી રહ્યો છે. અયોધ્યામાં બીજો એક કેદ થયો છે. ત્રીજાનો ચુકાદો હવે થવાનો છે. તમારી આજુબાજુ શું ચાલી રહ્યું છે તે તમારે જોવું જોઈએ. અમારી પ્રવૃત્તિ તો દબાણ અને સખ્તીની આશા રાખીને જ શરૂ થઈ છે. હું માનપૂર્વક તમને બેમાંથી સારો રસ્તો લેવા અને જે હિન્દુસ્તાનનું લૂણ તમે ખાઓ છો તેની પ્રજાનો પક્ષ લેવા વીનવું છું. એની આકાંક્ષાઓને રોકવા પ્રયત્ન કરવો એ આ દેશની બેવફાઈ કરવા બરોબર છે.

તમારો વફાદાર મિત્ર,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

'નવજીવન', ૩૧-૧૦-'૨૦

૩

જવાબનો જવાબ

મિ. પોપલી અને ફિલિપ્સે મારા 'પ્રત્યેક અંગ્રેજને' લખેલા કાગળનો જવાબ આપ્યો છે, જે નીચે આપ્યો છે.* કાગળ મિત્રભાવથી ભરપૂર છે. હું એની પૂરી કદર કરું છું. પણ એની સાથે સાથે જ મારે એ પણ કહેવું રહ્યું કે એમની અને મારી દૃષ્ટિમાં ધરમૂળના ભેદ છે, જેને લીધે તેઓ અને હું સામસામે કાંઠે જઈ પડ્યા છીએ. જ્યાં સુધી મારી એ માન્યતા હતી કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રવૃત્તિ તેની અનેક ત્રુટીઓ છતાં

***બે અંગ્રેજોનો જવાબ**

વહાલા મિ. ગાંધી,

પ્રત્યેક અંગ્રેજને ઉદ્દેશીને લખેલો તમારો પત્ર અમે વાંચ્યો. તેના સોંસરા ઊતરી જાય એવા છતાં ઉદાર વલણ માટે તમારો આભાર માનીએ છીએ. તમે ઉઠાવેલા ધ્વનિને ઝીલવા અને તેનો પ્રતિધ્વનિ આપવા અમારા અંતરમાંનું કંઈક અમને પ્રેરે છે. અમે કોઈ કાયદેસર સંસ્થાના પ્રતિનિધિ નથી, પણ અમે માનીએ છીએ કે ઇંગ્લંડમાંના અમારા લાખો દેશબંધુઓની તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાંના ઘણા અંગ્રેજોની લાગણીઓ અમારા જેવી જ છે. તમારો પત્ર વાંચીને અમારી ખાતરી થઈ છે કે તમારી અને અમારી વચ્ચે સાચી શત્રુતા ઊભી ન જ થઈ શકે.

અમે આપને આરંભમાં જ કહી દઈએ કે જેટલે અંશે બ્રિટિશ સલ્તનત પોતાના લાભની ખાતર બીજી જાતિઓ ઉપર સત્તા જમાવવાની અને તેમને ફોલી ખાવાની હિમાયત કરે છે, તેમની જોડે માણસને ન છાજતી રીતે વર્તન કરવાની, નશો કરનારી માદક ચીજોનો વેપાર કરવાની, જુલમી કાયદાઓ ઘડવાની અને અમૃતસર જેવા કિસ્સાઓ બને એવી ઢબે રાજ્ય કરવાની હિમાયત કરે છે તેટલે અંશે એવી સલ્તનતનો નાશ થયેલો જોવા તમારા જેટલા જ અમે પણ આતુર છીએ. અમે એ પણ સહેજે સમજી શકીએ છીએ કે અત્યારના કટોકટીને પ્રસંગે બ્રિટિશ કારભારના કેટલાંક પગલાંઓ — જેને અમે તમારી પેઠે જ વખોડી કાઢીએ છીએ — તેને લીધે સલ્તનતનું આ કાળું પાસું જ તમને દેખાય છે. પણ અમારા દેશબંધુઓના અંગત અનુભવથી અમે જાણીએ છીએ કે આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ — જેને માટે તમે અને અમે સરખા જ દિલગીર છીએ — એક તરફથી ચાલતી હોવા છતાં પણ આજે સ્વતંત્ર પ્રજાઓના એક મહારાજ્યના આદર્શ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા રોટીમાં ખમીર પ્રસરે તેમ લોકોના અંતરમાં પ્રસરી રહી છે. આ પ્રજાઓ ભૂતકાળના સમાન અનુભવો અને ભાવિની સમાન આશાઓની સાંકળે સ્વેચ્છાપૂર્વક પરસ્પર સંકળાયેલી રહેશે; એવું મહારાજ્ય આખી દુનિયામાં સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિ ફેલાવવા મથશે. અમારા ઘણા દેશબંધુઓની સાથે અમે માનીએ છીએ કે આવો

દુનિયાના અને હિંદુસ્તાનના ભલા તરફ હતી ત્યાં સુધી માતાના સ્તનને બાળક વળગી રહે તેમ બ્રિટિશ સંતનતને હું વળગી રહ્યો પણ એ શ્રદ્ધા આજ ચાલી ગઈ છે બ્રિટિશ પ્રજાએ પંજાબ અને ખિલાફતોના અપરાધને બહાલી આપી છે એમ નાનો વર્ગ અનંગત વિરુદ્ધ રહ્યો છે, પણ જે અલ્પમત

આદર્શ સિદ્ધ કરવાની અનુકૂળતા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ખસુસ કરીને આપે છે, અને તેથી જ તેની આણ માની તે પ્રત્યે વફાદાર રહેવાને અમે અમારો ધર્મ માનીએ છીએ

દરમિયાન હિંદીઓ પ્રત્યે વર્તવામા જે તુમાખીભર્યું વર્તન અમારા દેશબંધુઓમા સામાન્ય થઈ પડેલુ છે તેને સારુ અમે પશ્ચાત્તાપ કરીએ છીએ અમે હિન્દીઓને અમારા ભાઈ તરીકે, બરોબરિયા તરીકે, ઘણાને અમારા કરતા ચઢિયાતા તરીકે ગણીએ છીએ, અને હિન્દુસ્તાનના રાજકર્તા બનવા કરતા તેના સેવક થવુ અમને વધુ પસંદ છે રાજ્યતંત્ર પણ અમે એવુ જ જોવા ઇચ્છીએ છીએ કે જે અંગ્રેજ ઇન્ડિયનોના અથવા બીજી કોઈ કોમના સ્વાર્થ આગળ દબાઈ જાય નહી, અને જે લોકતંત્રના ઉદારમા ઉદાર સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ અમલ ચલાવે આ માટે સ્વરાજનું બંધારણ નક્કી કરવાને પ્રજાના — એકેએક રાજદ્વારી પક્ષના, એકેએક જાતિ અને પંથના — જાણીતા આગેવાનોની એક રાષ્ટ્રીય પરિષદ ભરાય એમ અમે તો ઇચ્છીએ મુ ાની એકેએક બાબતમા અમે તમારી જોડે સહમત છીએ હિન્દની સેવામા — દાખલા તરીકે શિક્ષણના કાર્યમા — તમે અને અમે અવશ્ય સાથે મળીને કામ કરી શકીએ આવી શ્રદ્ધા અને સહકારના નૂતન યુગનો આરંભ, તમે બધાને એક કરનારા મંત્રને બદલે જુદા પાડનારો મંત્ર હિંદના દરેક સ્વદેશાભિમાની સંતાનના કાનમા ફૂંકીને કરો એ અમારી દૃષ્ટિએ તો એક કરુણ ઘટના છે!

આપણી વચ્ચે તમે અને અમે એક સાથે ઊભા રહી શકીએ એવુ કેટલુ બધુ છે તે અમે જણાવી ચૂક્યા પણ તમારા કાર્યક્રમમાના જે ભાગને માટે અમારા મનમા વસવસો રહ્યા કરે છે તે પણ અમારે સરળતાપૂર્વક સ્પષ્ટપણે કહી દેવો ઘટે કેટલીક નાની બાબતોને વિષે તમે તમારા પત્રમા બ્રિટિશ બાજુને પૂરતો ન્યાય નથી આપી શક્યા તે બાજુએ મૂકતા ત્રણ મુખ્ય બાબતો અહી રજૂ કરવાની અમે રજા લઈએ છીએ એકલા આધ્યાત્મિક બળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો તમારો આગ્રહ અમારામા તમારા પ્રત્યે ઊંડુ માન અને તેનુ અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તેની સાથે સાથે જ જેઓ ચોક્ક અને ખુલ્લી રીતે તલવારના ન્યાયને માનનારા છે અને શક્ય લાગે તે જ ઘડીએ સમશેર ખેંચવા તૈયાર છે, તેઓની જોડે તમે જાની દોસ્તી કરી રહ્યા છો આ બે વસ્તુઓનો તમે શી રીતે મેળ બેસાડો છો તે અમારી કલ્પનામા નથી આવી શકતુ

સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય ઢબના શિક્ષણની તમારી ઇચ્છામા અમે ખરા દિલથી પૂરેપૂરા સહમત છીએ, પણ તે સારુ બને તો આવતા જ વરસથી શિક્ષણપદ્ધતિને સંપૂર્ણ હિન્દી બનાવી દેવાનું કરવાને બદલે અગર તો બોલપુર જેવી સેંકડો નવી સંસ્થાઓ દેશમા ખડી કરી દઈ હિન્દના યુવકવર્ગના બુદ્ધિપ્રવાહને તેમા વાળી દેવાને બદલે એ પ્રવાહને તમે તેના અત્યારના વહેણમાથી મઢી લઈને ખુલ્લા રેગિસ્તાનમા મૂકી દેવા માગતા જણાઓ છો, જ્યા તે જોતજોતામા સુકાઈ જાય બીજા શબ્દોમા કહીએ તો કદાચ કેટલાક

વાળાઓ પોતાનો વિરોધ દર્શાવીને માત્ર બેસી રહે છે અને અધર્મ કરનારને મદદ કરવાનું તો ચાલુ જ રાખે છે તે અધર્મમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લે છે જ.

વળી ઓછાવત્તાનો કુલ સરવાળો જ્યારે ઓછામાં જ આવતો હોય ત્યારે તો એકલા વત્તાની રકમ જ ઊંચકી બતાવીને તેનાં વખાણ માંગવાં

વર્ષને માટે તમે દેશની આખી કેળવણીને થંભાવી દેવાનું જોખમ પણ ખેડવા હા પાડો છો. આમ કેળવણી વગરના થઈ પડનારા હજારો લાખો યુવાનોને માટે વધુ સારી કેળવણીની વ્યવસ્થા થાય ત્યાં સુધી હાલની જેવીતેવી પણ કેળવણી સદંતર અટકી પડે તે શું સારું છે?

હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે એકતા સ્થાપવાની અને તમારા મુસલમાન ભાઈઓની જોડે તેમની ઉમેદો બર લાવવામાં મદદગાર બનવાની તમારી ઇચ્છાને અમે સમજી શકીએ છીએ, અને તે તરફ અમારી સહાનુભૂતિ છે; પણ તમારા પક્ષના કેટલાકોએ માગણી કરી છે તેમ જૂના તુર્ક અમલ નીચેની કેટલીક કોમોને તમે બ્રિટિશ ચૂંસરીને વર્ણવો છો તેના કરતાં પણ બદતર વિદેશી ધૂંસરી હેઠળ મૂકવાની હિમાયત શું જોખમભરેલી નથી? પશ્ચિમ એશિયાની પ્રજાઓને ગુલામીમાં સાંકળીને હિંદુસ્તાનની આઝાદી મેળવવાની ઇચ્છા તો તમારાથી ન જ રાખી શકાય.

ટૂંકમાં તમારા પત્રમાં દેખાઈ આવતી તમારી ઉદારવૃત્તિને માટે અમે તમારો આભાર માનીએ છીએ. એવા જ ઉદાર ભાવથી તેનો જવાબ આપવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતાની ઊંચામાં ઊંચી શક્તિઓને ખીલવી શકે એવી ખરી સ્વતંત્રતા ભોગવતા હિન્દને જોવાની તમારી ઇચ્છામાં અને હિન્દની એ ઊંચામાં ઊંચી શક્તિઓ અત્યારની દુનિયાના દુઃખને માટે એક રામબાણ ઇલાજ હશે એ તમારી માન્યતામાં અમે તમને મળતા થઈએ છીએ.

હિંદુસ્તાનને તેનું ઊંચામાં ઊંચુ ભાવિ સિદ્ધ કરવાની દિશાએ મદદ કરવામાં તમારી જોડે અગર બીજી કોઈ પણ જાતિ કે કોમની જોડે સહકાર કરવાને અમે તૈયાર છીએ. તમારો એવો પણ આગ્રહ છે શું કે અમે અમારી એમદ હિંદી નિશાળને સારુ સરકારી ગ્રાંટ (એટલે હિન્દી પ્રજાનો જ પૈસો) લઈએ તો તે સારુ પણ તમે અમારો સહકાર ત્યાગો? ખરેખર, 'અસહકાર'ના કરતા તો કંઈક વધુ સ્ફૂર્તિદાયક મંત્ર અવશ્ય શોધી કાઢી શકાય. અમે ખુલ્લા દિલથી તમારા કાર્યક્રમમાંની ત્રણ બાબતો તમારી નજરે આણી છે, જે અમારા અભિપ્રાય મુજબ હિન્દની મહત્તાના તમારા ખરા આદર્શો પ્રાપ્ત કરવામાં તમને આડે આવે તેમ છે. બાકી એ આદર્શો પ્રત્યે તો અમારી ખરા દિલની સહાનુભૂતિ છે અને અમે અમારાથી જેટલે સુધી બની શકે તેમ છે તેટલે સુધી એ આદર્શોને પહોંચવાનું કામ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એ જ રીતે અમારા બ્રિટિશ શહેરીપણાની અમે ઓળખ કરાવી શકીએ.

તમારા સાચા,
(સહી) એચ. એ. ચોપસી
(સહી) જી. ઇ. ફિલિપ્સ

બેંગલોર,
૧૫મી નવેમ્બર, ૧૯૨૦

અને તેના વખાણમા સામેલ થનારા લોકોને પોતાની મદદમા લેવા એ વાજબી નથી

સેતાનની તદબીર જ એ હોય છે કે પાપને પુણ્યનો ઢોગ ચડાવીને રજૂ કરવુ જેથી અજાણ્યા મુસાફર અનાયાસે જ એની જાળમા ફસાય એ સેતાનની જાળમા ન ફસાવાનો એક જ રસ્તો દુનિયાને આજ સુધીમા જડ્યો છે અને તે એ કે તેના રાજ્યની હદમા પગ જ ન મૂકવો હુ તો જે અંગ્રેજો પોતે જે આદર્શને કબૂલ રાખે છે તેને અનુસરવા તૈયાર હોય તો, તેમને આજે જ અસહકારવાદીઓના પક્ષમા ભળવાનુ કહું એ સિવાય અધર્મમાથી ચોખ્ખા થવાનો એમને માટે બીજો રસ્તો નથી પ્રખ્યાત ડબ્લ્યુ ટી સ્ટેડ બોઅર લડાઈ વેળા બ્રિટિશ લશ્કરોની હાર માટે ઈશ્વરપ્રાર્થના કરતા સાચી ધાર્મિક અગ્રેજ બાઈ મિસ હોબહાઉસ હરભોગે અગ્રેજો સામે લડવે જવા અને લડાઈ ટકાવી રાખવા બોઅરોને ઉત્તેજન ચડાવતી બ્રિટિશ પ્રજાએ હિંદુસ્તાનને દીધેલો દગો તો તેણે બોઅરોને કરેલા અન્યાયના કરતાં અનેક ગણો મોટો છે. બોઅરો પણ પોતાના હકો માટે લડ્યા અને પોતાના લોહી રેડ્યા આપણે પણ જ્યારે આપભોગની વેદી ઉપર હોમાશુ, આપણા લોહી આપવાને તૈયાર થઈશુ ત્યારે ન્યાય મૂર્તિમંત થશે અને મૂર્તિને જ ઓળખનારી દુનિયા ત્યારે જ એને જોઈ શકશે અને નમશે

પણ મિ પોપની અને ફિનિક્સ મે તલવારના ન્યાયમા માનનારાઓનો સગ કર્યો છે તે માટે વાધો ઉઠાવે છે મને તો એમા કઈ જ અજુગતુ નથી લાગ્યુ હુ અહિંસામા માનનારા આયો છુ તેવા જ તેઓ પણ તલવારમા માનવામા સાચા છે અને લોહી વહેવડાવ્યા વગર લડાઈ જીતવાના ઉગવાનો માર્ગ મ્યાનની સમશેર ખેચાતી અટકાવી એ શુ પ્રયત્ન કરી જોવા જેવુ નથી? જેઓ હિંદુસ્તાને ઉઠાવેલી આ લડતનુ રહસ્ય સમજે છે તેમને માટે તો આ અહિંસાત્મક લડતમા મદદગાર થવુ એ ઈશ્વરનુ કાર્ય બજાવવા બરોબર છે

આ બના અગ્રેજ મિત્રોએ ઉઠાવેલો બીજો વાધો વધારે ગુદાસર છે તે મુસલમાનોનો પક્ષ ન્યાયનો ન હોય તો હુ પોતે અધર્મમા ભળવાનો અપરાધી થાઉ કે નહી? અલબત્ત થાઉ પણ વાત તો એ છે કે ગેરમુસલમાન અને ગેરતુર્ક કોમો ઉપર ફરીથી ધૂસરી કાયમ કરવાની મુસલમાનોની માગણી છે જ નહી હિંદી મુસલમાનો આત્મનિર્ણયની સામે છે જ નહી પણ આત્મનિર્ણયના બહાના હેઠળ મેસોપોટેમિયા જેવા દેશને ફોલી ખાવાની નીચ તદબીરોનો તેઓ અનશન અંત લગી વિરોધ કરશે, આર્મિનિયાની સ્વતંત્રતા

સુરક્ષિત બનાવવાનું જૂઠું બહાનું આગળ ધરીને તુર્કીનો અને તે દ્વારા ઇસ્લામનો તેજોવધ કરવાના નિશ્ચિત પ્રયત્ન સામે તો તેમણે થવું જ રહ્યું.

આ મિત્રોનો ત્રીજો વાંધો મિશનરી નિશાળો સંબંધે છે. મિશનરી અને એવી જ બીજી નિશાળો સરકારી પૈસે ચાલે તેની હું અવશ્ય સામે છું સરકારી પૈસો તે એક કાળે આપણો પૈસો હતો એ સાચું; પણ આ ભલા પાદરીઓ મારું ધન, ધર્મ અને ઇજ્જત લૂંટી ગયેલો કોઈ લૂટારો તેમને પૈસા આપે, તો એ પૈસા મૂળ માલ હતા એટલા માટે એ પૈસા રાખી લઈને તેમાંથી અને કેળવણી આપવાનું વાજબી માનશે કે?

મેં પોતે આટલા દિવસ હિંદના પૈસાની લૂંટ બરદાસ કરી, પણ પંજાબના અત્યાચારના રૂપમાં હિંદની ઇજ્જતની અને ખિલાફતના રૂપમાં તેના દીનની લૂંટ મેં બરદાસ કરી હોત તો હું નરકનો જ અધિકારી થાત આ આકરા શબ્દો છે, પણ મારા અંતરને ખુલ્લું કરી બતાવવાને એથી હળવા શબ્દો મને જડે તેમ નથી બાકી સરકારી કે અર્ધસરકારી શાળાઓ ખાલી કરાવ્યાથી દેશનો યુવકવર્ગ રખડી મરશે એમ માનવાનું કશું જ કારણ નથી ચાલુ શાળાઓ ખાલી થતી જશે તેમ તેમ તેની સાથે જ નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પણ ખૂલતી જશે એ વિષે મારા મનમાં કશી જ શંકા નથી

મિ પોપલી અને મિ. ફિલિપ્સને લાગે છે કે પંજાબ અને ખિલાફતના અન્યાયોને લીધે મારી ન્યાયદૃષ્ટિ પર પડળ વળી ગયું છે મને તો એવું કશું જ નથી થયું લાગતું. મેં તો કેટલાકાયે મિત્રોને કહી દીધું છે કે હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય સ્થાપીને, બ્રિટિશોએ ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને આ દેશનું એક પણ ભલું કર્યું હોય એવું તેમણે બતાવી આપવું આજે પણ એ જ વિનતી હું ફરીથી કરું છું, અને સાથે તેમને એ પણ ખાતરી આપવા માગું છું કે ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયોની બાબતમાં મર્યાદા બહાર ચાલી જઈને જો મેં ભૂલ કરી છે એવું તેઓ મને સાબિત કરી આપશે તો મારી ભૂલની મોં માગી ભરપાઈ કરી આપવાને હું રજ પણ આનાકાની કરનાર નથી

'નવજીવન', ૧૯-૧૨-'૨૦

૪

ના૦ ડ્યૂક ઑફ્ કૉનોટને

નામદાર,,

આપ નામદાર અત્યાર સુધીમાં અસહકાર, અસહકારવાદીઓ, તેમ જ તેમની કાર્યપદ્ધતિઓ વિષે ઘણું સાંભળી ચૂકયા હશો. તેમાં આ પ્રવૃત્તિના ઉત્પાદક તરીકે અનાયાસે મારે વિષે પણ સાંભળ્યું હશે. મને અંદેશો છે કે આપ નામદારને આપવામાં આવેલી માહિતી એકતરફી હોવી જોઈએ. આવી સ્થિતિ વચ્ચે આપને સત્યશોધનનો માર્ગ કરી આપવા ખાતર, જે અસહકારની લડત હું એકલો જ નહીં પણ ભાઈ શૌકતઅલી અને મહમદઅલી જેવા મારા સૌથી નિકટના સાથીઓ પણ ચલાવી રહ્યા છીએ તેની મર્યાદા કેવડી છે એ વિષેનો ખુલાસો આપ નામદાર આગળ રજૂ કરવો એ હું મારો ધર્મ સમજું છું.

આપ નામદાર જેવાની હિંદની મુલાકાતનો રાષ્ટ્રીય બહિષ્કાર કરવામાં આગળપડતો ભાગ લેવો મારે મન સુખની વાત હોય જ નહીં. મેં કોઈના આગ્રહ વિના સ્વેચ્છાથી જિંદગીનાં સતત ત્રીસ વરસ સુધી સરકારની એકનિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરી છે; એમ માનીને કે એ જ રસ્તે મારા દેશની પરાધીનતા મટી સ્વાતંત્ર્ય સ્થપાશે. એના એ જ મને આજ આપ નામદારના સ્વાગતનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પ્રજાને સૂચવવામાં જેવીતેવી આનાકાની નથી થઈ.

એક વાત હું આરંભમાં જ સ્પષ્ટ કરી દેવા માગું છું કે એક અંગ્રેજ સજ્જન તરીકે આપ નામદારની સામે અમારામાંના કોઈને કશું છે જ નહીં. આપનું શરીર અમારે મન હરકોઈ વહાલામાં વહાલા મિત્રના જેટલું જ પવિત્ર છે. એ શરીરને જોખમમાં જોતાં મારા મિત્રમાંનો કોઈ પણ પોતાનો પ્રાણ ખરચીને પણ તેની રક્ષા કરતાં પાછો હઠે એવું હું નથી માનતો. વ્યક્તિ તરીકે કોઈ પણ અંગ્રેજ સામે અમે લડાઈ નથી માંડી. અંગ્રેજોની જાન લેવા અમે નથી મથી રહ્યા. પણ જે રાજ્યતંત્રે હિન્દની પ્રજાને શરીરથી, મનથી અને આત્માથી કેવળ નપુંસક અને નાદાર કરી મૂકી એ રાજ્યતંત્રને અમે અવશ્ય જડથી ઉખેડવા ઇચ્છીએ છીએ. જે અંગ્રેજ સ્વભાવમાથી પંજાબમાં ઓડવાયરશાહી અને ડાયરશાહી ઉદ્ભવી શકી, જેમાંથી ઇસ્લામનું — અમારા સાત કરોડ ભાઈઓના મજહબનું — કેવળ નિર્લજ્જતાપૂર્વક અપમાન થયું, કે જે વડાપ્રધાને પોતે જાતે કરેલી પવિત્ર જાહેર પ્રતિજ્ઞાનો સાફ સાફ ભંગ કરીને સિદ્ધ કર્યું છે, તે સ્વભાવની સામે અમારા બધા બળપૂર્વક ઝૂઝવાનો અમે સંકલ્પ

કર્યો છે. આટલા તિરસ્કાર પછી હિંદની ત્રીસ કરોડ નિષ્પાપ પ્રજાની લાગણી-ઓને એક શું, બે શું, અનેક જીવસટોસટના સવાલોની બાબતમાં નિયમ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક તુચ્છકારનાર સરસાઈ અને દોરના તોરને હવે વધુ વખત સાંખી બરદાસ કરતા બેસી રહેવું એ અમારા સ્વમાનનું ઘાતક છે. એમાં અમે નામોશી જોઈ રહ્યા છીએ. આપ નામદારને મન પણ ત્રીસ કરોડ હિન્દની પ્રજા એક લાખ અંગ્રેજોને હાથે રાત અને દહાડો જીવના જોખમની બીકથી ફફડતી રહે અને બીકની મારી તેમને આધીન રહે એ સ્થિતિ અભિમાન લેવા જોગ ન જ હોઈ શકે.

આવા રાજ્યતંત્રનો અંત આણવા નહીં પણ તેના મોભાની રક્ષા કરીને તેને અક્ષત રાખવાનું, તેને નભાવવાનું કાર્ય બજાવી આપવાને સારુ અત્યારે આપ નામદારનું આ દેશમાં આગમન થયું છે. આવ્યા પછી આપનું પહેલ-વહેલું જ જાહેર ભાષણ તપાસો. એ લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની તારીફમાં વપરાયેલી એક પ્રશસ્તિ જ છે. લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની અંગત ઓળખનું હું માન ધરાવું છું. એઓ એક નિખાલસ અને મળતાવડા સ્વભાવના ગૃહસ્થ છે. તેઓ સ્વેચ્છાથી એક કીડી સરખીને પણ ઈજા નહીં કરે. છતાં રાજ્યકર્તા તરીકે તેઓ નિષ્ફળ જ નીવડ્યા છે. તેમણે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાનો સ્વાર્થ ધરાવનાર અમલદારોની આપમતલબી શિખામણ સાંભળીને તે મુજબ પોતાને તણાવા દીધા છે. મદ્રાસમાં પણ તે પોતાના ઇલાકાની પ્રજાનું હૃદય ઓળખી શક્યા નથી દેખાતા. અહીંયાં બંગાળ પ્રાંતમાં આવીને પણ આપ અહીંના ગવર્નરને પ્રશંસાનું પ્રમાણપત્ર આપી રહ્યા છો, જે હાકેમ પણ મેં એમને વિષે જે જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે ઉપરથી એક ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે પૂરેપૂરા સદ્‌ગૃહસ્થ છે, છતાં હાકેમ તરીકે તેમને પણ બંગાળાના અંતરની અને તેના આંતરિક અભિલાષોની કશી જ ગંધ નથી. બંગાળ એટલે કંઈ કલકત્તા નથી. ફોર્ટ વિલિયમ તથા કલકત્તાના રાજમહેલો, આ સુંદર પ્રાંતની ખૂબ અશરાફ અને અતિશય સંસ્કારી ગ્રામીણ પ્રજાને ઉન્મત્તપણે અને શિરજોરીપૂર્વક નિચોવી કાઢીને ખડાં કરેલાં શરમનાં સ્મારકો નહીં તો બીજું શું છે?

અસહકારીઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે હિંદની નિર્ધનતા અને નામોશીના આ મહાપ્રશ્નને થીગડું દેવા માગનાર સુધારાઓથી અંજાવામાં સાર નથી; તેમ અધીરાઈથી ઊકળી જઈ માથું વાઢવા તૈયાર થયે પણ કશું વળે તેમ નથી. આવેશ અને ક્રોધમાં ખુનામરકી તરફ અમારાથી ન જ વળી શકાય. અમે વગર આનાકાનીએ કબૂલ કરી લઈએ છીએ કે આજની આ સ્થિતિને માટે અમે પોતે પણ તેટલા જ દોષી છીએ. અમારી ગુલામીને

મારે પાપ સાથેની અમારી આ આપખુશીની ભાગીદારી જેટલી જોખમદાર છે તેટલાં જોખમદાર બ્રિટિશ તોપો અને સંગીનો નથી.

આમ આપ નામદાર જોઈ શકશો કે આપને હાર્દિક સ્વાગત આપવાની હિલચાલમાં ભળવા — ભાગ લેવાને લગતો અમારો ઇનકાર કોઈ પણ રીતે આપ નામદારની પ્રત્યેના અમારા અંગત વિરોધનું ચિહ્ન નથી, પણ જે રાજ્યતંત્રને ટકાવવા આપ આવ્યા છો તે રાજ્યતંત્રની સામેના અમારા વિરોધનો નિદર્શક છે. હું સમજું છું કે અંગ્રેજોના વ્યક્તિગત પ્રયત્નો અંગ્રેજ જાતિનો સ્વભાવ એક દિવસમાં ન ફેરવી શકે, પણ જો અમે અંગ્રેજોના બરોબરિયા થઈએ તો તેઓ અમારી સામે અવિલંબે માનની નજરથી જોતા થાય. તેવા થવા સારુ અમારે સૌ પહેલાં તો ભયરહિત થવું જોઈએ; અમારે સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ; અને જે સરકારને અમે કાં તો સુધારવા અને ન સુધરે તો ફિટાડવા માગીએ છીએ તેના હાથનાં કેળવણી, ન્યાય, રક્ષણ અને આશ્રયથી અમારે સ્વતંત્ર થઈ જવું જોઈએ. આથી જ આ અહિંસામય અસહકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. હું એ પણ જાણું છું કે અમે બધા જ હજી વાણીમાં તેમ જ આચરણમાં અહિંસાધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરનારા નથી થયા; પણ અત્યાર સુધીમાં એ દિશાએ અમે કરેલી ગતિ કેવળ કલ્પનાતીત છે એવી હું આપ નામદારને ખાતરી આપું છું. આ અહિંસામય લડતનું રહસ્ય અને કિંમત પ્રજા અત્યારે ખૂબ સમજી ગઈ છે. હવે તો હરકોઈ રસ્તે ચાલનાર ત્રાહિતને પણ આ લડત કેવી ધાર્મિક અને આત્મશુદ્ધિના તત્ત્વ ઉપર ખડી થયેલી છે એ દેખાય તેમ છે. અમે દારૂતાડીની ટેવો છોડી રહ્યા છીએ. અમે અસ્પૃશ્યતાના પાપમાંથી હિંદને છોડવવા મથી રહ્યા છીએ. અમે પહેરવાઓઢવામાં દાખલ કરેલો ખોટો પરદેશી ભભકો અને ડાકડમાક ફગાવી દઈ અમારા પુરાણા રેંટિયાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી રહ્યા છીએ. અને જીવનની અમારી પુરાતન સાદાઈ તરફ પાછા વળી રહ્યા છીએ. આમ કરીને આજની આ હાનિકારક સંસ્થાને અમે થંભાવી દેવા માગીએ છીએ.

આપ નામદારને એક અંગ્રેજ તરીકે આ પ્રવૃત્તિનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવા અને સામ્રાજ્યને માટે, બલકે આખી દુનિયાનાં દર્દોને માટે, તેમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓનો આંક કાઢવા હું વીનવું છું. અમે દુનિયામાં જે કંઈ નેક છે, પાક છે, તેની સામે લડાઈ કરવા નથી નીકળ્યા. ઇસ્લામનું — અમે મથી રહ્યા છીએ તે ઢબે — રક્ષણ કરવામાં અમે બધા ધર્મોને અભય આપવા મથી રહ્યા છીએ; હિંદુસ્તાનનું માન ભ્રષ્ટ ન થવા દેવામાં અમે આખી માનવજાતિના માનને માટે રક્ષણનો કોટ ચણી રહ્યા છીએ; કારણ અમારાં હથિયાર

કોઈને ઈજા કરે એમ નથી. અંગ્રેજોની જોડે અમે મિત્રને નાતે રહેવા ઇચ્છુક છીએ, પણ એ મૈત્રી વાતમાં તેમ વર્તનમાં બન્નેમાં બે બરોબરિયા વચ્ચે હોય તેવી મૈત્રી હોવી જોઈએ. આ નેમ પાર પડે ત્યાં સુધી અમારે અસહકારની એટલે અમારી પોતાની આત્મશુદ્ધિ કરવાની આ લડત ચાલુ જ રાખ્યે છૂટકો આપ નામદારને અને આપની મારફત પ્રત્યેક અંગ્રેજને અસહકારના આ સ્વરૂપને સમજી લેવા અને તેની કદર કરવા હું વીનવું છું

વિ૦ છું,
આપ નામદારનો સેવક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

'નવજીવન', ૬-૨-'૨૧

૫

પારસીઓ પ્રત્યે

પ્રિય મિત્રો,

હું જાણું છું કે અસહકારની હિલચાલને તમે રસભેર નિહાળી રહ્યા છો તમે એ પણ માનજો કે જે આત્મશુદ્ધિના પ્રાયશ્ચિત્તવિધિમાંથઈને આજે આખો દેશ પસાર થઈ રહ્યો છે તેમા તમે કેવો ભાગ ભજવવા માગો છો એ તરફ બધા જ વિચારી અસહકારીઓ જોઈ રહ્યા છે મને પોતાને તો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે બરાબર ખરે વખતે તમે ખરી વસ્તુનો જ સાથ કરશો હું આજે આ કાગળ એટલા ખાતર જ લખવા બેઠો છું કે હું માનુ છું કે ખરી પળ આવી લાગી છે

તમારા એક દેશબંધુના નાતા ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પવિત્ર સબંધોથી હું તમારી સાથે સંકળાયેલો છું દાદાભાઈની મહાન દેશપ્રીતિએ મારામા પહેલવહેલી દેશપ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવી તે કાળે હું બીજા કોઈ આગેવાનને ઓળખતો ન હતો એઓ જ મારા માર્ગદર્શક અને મદદગાર હતા એમની જ પાસે જ્યારે હું હજુ બાળક હતો ત્યારે ઓળખાણનો કાગળ હાથમા લઈને ગયેલો પછી સન ૧૮૯૧ મા મુંબઈના તાજ વગરના રાજા મારા બીજા માર્ગદર્શક બનેલા અને મને કામ કરવાની તાલીમ આપેલી ૧૮૯૨ ની સાલમા એક પોલિટિકલ એજન્ટ સામે ગુનો ઉપાડવા હું ઊકળી રહ્યો હતો ત્યારે મારા જુવાનીના જુસ્સાને રોકી તેમણે મને સંયમ શીખવેલો અને જાહેર જીવનમા અહિંસાવૃત્તિ કેમ કેળવવી એનો પહેલો પાઠ આપેલો હિન્દુસ્તાનની

સેવા કરવી હોય તેણે અંગત અન્યાયોને ગળી જતાં કેમ શીખવું એ એમણે મને શીખવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા સૌથી કીમતી અસીલ તેમ જ મિત્રોમાંના એક શેઠ રુસ્તમજી ઘોરખોદુ પારસી જ હતા. એઓ જાહેર કામોમાં છૂટથી પૈસો ખરચતા અને સત્યાગ્રહ ચાલ્યો તે વેળાએ એઓ અને એમનો બહાદુર પુત્ર બન્ને મારી જોડે જેલમાં આવેલા. ગોરાઓનું ટોળું મને વધેરવા નીકળેલું ત્યારે પણ તેમણે જ મને આશ્રય આપેલો. આજે પણ અહીંની સ્વરાજ્યની હિલચાલ તેઓ ત્યાં બેઠે રસભેર નિહાળી રહ્યા છે અને થોડા જ વખત ઉપર તે માટે તેમણે ચાળીસ હજાર રૂપિયા જેવડી રકમ આપી છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ આજે હિન્દુસ્તાનમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી કદાચ એક પારસી બહેન જ છે. ધરતી જેટલાં તે ક્ષમાવાન છે, અને એમના હૈયામાં તો આખી માનવજાતિ સહેજે સમાઈ જાય તેમ છે. એમનો પરિચય જિંદગીની એક અણમૂલી તક છે. આવાં પવિત્ર સ્મરણો હું કેટલાંયે આપી શકું તેમ છું, પણ મને લાગે છે કે આ પત્ર લખવાનો, મારો હેતુ સમજવાને અને તેનો આંક મેળવવાને તમારે માટે આટલા દાખલા બસ છે.

તમે ભારે ખબરદાર કોમ છો. તમે સંપીલા છો, અને અલબત્ત કોઈ પણ હિલચાલની સ્થિરતા તેમ જ વાજબીપણા માટે ભરપૂર પુરાવો મળ્યા વગર તેમાં ભળવા સ્વાભાવિકપણે જ ના પાડો છો. પણ હવે એવો વખત આવી લાગ્યો છે કે કદાચ તમે હદ બહાર ખબરદાર બનવા જતાં તમારો ધર્મ ચૂકી જાઓ. મને ધાસ્તી છે કે વેપારમાં મળી રહેલી બરકત તમને તમારા લાખો કરોડો દેશબંધુઓની હાજતો અને ભાવનાઓ તરફ રખે આંધળા કરી મૂકે. તાતાઓના મહાન કુટુંબને પશ્ચિમના ધનભૂખ્યા કરોડપતિઓની વૃત્તિના પંજામાં સપડાતું જોઈ હું કંપું છું. હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગો ખીલવવાના શોખના લાભોની ખાતર ગરીબોને ઘરબાર વગરના કરી મૂકવામાં રહેલાં દુષ્પરિણામ કલ્પી કલ્પીને હું થરથરું છું. છતાં મારી શ્રદ્ધા છે કે આ એક ઊડતો ચેપ જ માત્ર છે. તમારી કુદરતી અગમચેતી તમને આવાં સાહસોમાં રહેલો આપઘાત વગર વિલંબે દેખાડી દેશે. તમારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તમને કહી દેશે કે હિન્દને જે જરૂરી છે તે તેનું ધન થોડાક મૂડીવાળાઓના હાથમાં એકઠું થાય એ નથી; એ ધન હિન્દુસ્તાનનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વહેંચાઈ જાય અને ૧૯૦૦ માઈલ લાંબા અને ૧૫૦૦ માઈલ પહોળા આ ભરતખંડમાં કોઈ ભૂખ્યું ન સૂએ એ છે. આથી મને તો ખાતરી જ છે કે આજે હિંદને નિચોવી કાઢીને તેનો પ્રાણ લેનાર સામ્રાજ્યસત્તાના પંજામાંથી હિંદને છોડાવવા મથી રહેલા સુધારકોની જોડે એક આખી કોમ તરીકે સામેલ થવામાં તમે માત્ર વખતની જ વાટ જોઈ રહ્યા છો.'

પણ એક બાબત તો એવી છે કે જેમાં તમારી કોમે હવે રાહ જોવી એ ચોખ્ખું પાપ જ છે. હિંદમાં આજે દારૂનિષેધની ચળવળ ઊઠી છે. લોકો સ્વેચ્છાપૂર્વક દારૂનું વ્યસન છોડી શુદ્ધ થવા ઇંતેજાર છે. પ્રજામાં દારૂનું વ્યસન લગભગ અક્ષમ્ય અપરાધ ગણાવા લાગે એટલે સુધી પ્રજામત બંધાઈ રહ્યો છે. દારૂનાં પીઠાં ચલાવનારા મોટે ભાગે પારસીઓ છે. તમે આ બાબતમાં પૂરા દિલથી પ્રજા જોડે સહકાર કરવા તૈયાર થાઓ તો મુંબઈ ઇલાકામાંથી તો આ બદીનાં ધામ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઉખાડી મૂકી શકાય તેમ છે. સ્થાનિક સરકારો આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ બધે જ આબકારી ખાતાને લગભગ ઉડાડી મૂકવાની હદ સુધી પહોંચવા કરી રહેલી આ પ્રવૃત્તિને અટકાવવાનો અણછાજતો પ્રયાસ કરી રહી છે. તમે સરકારને મદદ કરશો કે પ્રજાને? મુંબઈ સરકારે હજુ મિજાજ નથી ખોયો. પણ એ સુધ્ધાં દારૂની આવક સાવ જતી કરવા જેટલી હિંમત અને ડહાપણ બતાવી શકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે.

આ સ્થિતિમાં તમારે તાબડતોબ નિર્ણય કરી લેવાની જરૂર છે. તમારાં શાસ્ત્રો દારૂને વિષે શું કહે છે તેની મને ખબર નથી, પણ જે અહુરમઝદે નેકી અને બદીના ભેદ કર્યા અને બદી સામે નેકીની જીત ગાઈ તેણે દારૂને માટે શું કહ્યું હશે તે હું સહેજે કલ્પી શકું છું. ધર્મની આજ્ઞાઓનો વિચાર બાજુએ રાખીએ તોપણ અત્યારની આ દારૂનિષેધની પ્રજાકીય ચળવળમાં પૂરા દિલથી સામેલ થવું યા તો તટસ્થ કે ઉદાસીન રહીને ચાય તે જોયાં કરવાનું વલણ અખત્યાર કરવું એ વાતનો તમારે નિર્ણય કરી લેવો જ જોઈએ. મને પૂરી ઉમેદ છે કે હિંદુસ્તાનની એક ચતુર વહેવારુ કોમ તરીકે તમે આજે હિંદમાં શરૂ થયેલી, દુનિયાની કોઈ પણ તેવી ચળવળને ઝાંખી પાડે તેવી દારૂનિષેધની આ મહાન ચળવળમાં પૂરેપૂરા દિલથી જોડાઈ જઈ એ દિશાએ પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવામાં પરોવાઈ જશો.

તમારો સાચો મિત્ર

'નવજીવન', ૨૭-૩-'૨૧ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૯

મૉડરેટ ભાઈઓને

વહાલા મિત્રો,

તાલીમ અને સંગતે કરીને જેઓ આજ દિવસ લગી મૉડરેટોને નામે ઓળખાતા આવ્યા છે તેમના જ સમાગમમાં હું ઊછરેલો છતાં આજે વિચારોમાં હું તેમનાથી વિખૂટો પડી ગયેલો છું એ વાત મારે માટે જેવાતેવા દુઃખની નથી. કંઈક સંજોગોને કારણે ને કંઈક પ્રકૃતિ જ મૂળથી એવી તેને લીધે આટલી જિંદગીમાં હું કદી જ હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ રાજદ્વારી પક્ષમાં તેને પોતાનો કરીને ભળી શકયો નથી. છતાં મારે એમ પણ કહેવું જ જોઈએ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના કરતાં મૉડરેટ પક્ષના લોકોની જ મારા જીવન ઉપર વધુ અસર થયેલી છે. દાદાભાઈ, ગોખલે, તૈયબજી, ફિરોજશાહ મહેતા, એ બધાં નામ મારે પૂજ્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય છે. તેમની દેશસેવા પ્રજાથી કદી જ ન ભૂલી શકાય. આ દેશના મારા જેવા કેટલાયનાં જીવનમાં તેમના આદર્શથી દેશભક્તિની જ્યોત પ્રગટી હશે. તમારામાંના ઘણા જેઓ હજુ હયાત છે તેમની જોડે પણ મેં અનેક મધુર પ્રસંગોના લહાવા લીધા છે. આજે કઈ વસ્તુને કારણે હું તમારાથી વિખૂટો પડી રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના ખોળામાં ફેંકાયો છું? આજે તમારા કરતાં રાષ્ટ્રીય પક્ષની જોડે મારો વધુ મેળ ખાય છે તેનું શું કારણ? તમે હિન્દુસ્તાનને રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના કરતાં ઓછું ચાહો છો એમ માનવાને હું અસમર્થ છું; દેશને સારુ થઈને આપભોગ આપવાને રાષ્ટ્રીય પક્ષના લોકોના કરતાં તમે ઓછા ખુશી છો એવું માનવાની હું ના પાડું છું; તેમ બુદ્ધિમાં, ચારિત્ર્યમાં અને કાર્યશક્તિમાં પણ મૉડરેટો ચડિયાતા નહીં તોપણ રાષ્ટ્રીય પક્ષથી ઊતરે એવા તો નથી જ. આમ ભેદ માત્ર આદર્શનો જ છે એ ખુલ્લું છે.

પણ જુદા જુદા આદર્શના વાદમાં ઊતરીને હું તમને નહીં થકવું. અહીંયાં તો હું માત્ર અસહકારના કાર્યક્રમમાં જે ચણતરનાં પગથિયાં છે તે તરફ જ તમારું લક્ષ ખેંચવા ઇચ્છું છું 'અસહકાર' શબ્દ કદાચ તમને નહીં ગમતો હોય. એ કાર્યક્રમમાંનાં કેટલાંક પગથિયાં પણ તમને અળખામણાં લાગતાં હશે — અને લાગે છે એ હું જાણું છું પણ અસહકારીઓ તમારા જેટલા જ ભારતમૈયાના પૂજારી છે એટલી જ વાત જો તમે કબૂલ રાખતા હો તો તેમના કાર્યક્રમમાંનાં જે પગથિયાંઓને વિષે મતભેદ છે જ નહીં

તેમના અમલ પ્રત્યે પણ શું તમે મૈત્રીની નજરથી ન જુઓ? હું દારૂનિષેધ જેવી બાબતની વાત કરી રહ્યો છું. હું તમને મારા તરફથી ખાતરી આપું છું કે આખી પ્રજા આ બદીથી કંટાળી છે. જે દુર્ભાગી લોકો આ વ્યસનના ગુલામ બનેલા છે તેઓને તેમની પોતાની જ સામે થવામાં મદદ કરી ઉગારવાના છે. કેટલાક તો એવી મદદ પોતાને મોઢે માગી રહ્યા છે. આવી સાર્વત્રિક લોકલાગણીનો મોજો જ્યારે આ બદીની સામે ઊઠ્યો છે તે વખતે તેનો લાભ લેવા હું તમને ન વીનવું? વળી આ હિલચાલ અત્યારે તમે જોઈને કોઈએ ભલીજોઈને ઉઠાવી એવું પણ નથી બન્યું. એ એની મેળે જ ઊઠી છે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે સરકારની આબકારી આવક બંધ પાડવાનો હેતુ એમાં છે લો અને આ હિલચાલ ચલાવી રહેનાઓના મનમાં સૌથી ઓછા મહત્ત્વનો છે. એ બાબતથી જ પ્રજા ઘાયલ થઈ છે. આ દેશમાં અત્યારે આ બદીનો જેટલો વિરોધ થઈ રહ્યો છે તેટલા મક્કમ અને કેળવાયેલા વિરોધ સામે દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં દારૂનું વેચાણ ચાલી શકે નહીં. નાગપુરના ટોળાએ કેટલીક ભૂલો કે અત્યાચાર કર્યા હશે, છતાં એમનું ધ્યેય તો પવિત્ર હતું. એમની આંખ સામે માત્ર એક જ વસ્તુ હતી. લોકોના પંચપ્રાણ હરી લેનારા આ મદ્યપાનની જડ સમાજમાંથી કઈ રીતે ઉખાડવી. પ્રજા પાસે પરાણે દારૂ કેમ છોડાવાય, જેમને દારૂ પીવો છે તેમને સારુ સગવડ હોવી જ જોઈએ, એ દલીલથી તમે રખે ભરમાતા. પોતાની પ્રજામાંના દુર્ગુણોને પોષવાનું રાજ્યનું કામ નથી. વ્યભિચારખાનાઓને આપણે વ્યભિચારના ઇજારા દઈને કે નિયમો બાંધી આપીને સગવડો કરી આપતા નથી. ચોરને આપણે તેની ચોરી કરવાની વૃત્તિને સંતોષવાની સોઈ નથી કરી આપતા. દારૂ તો મારે હિસાબે ચોરી કે કદાચ વ્યભિચારના કરતાં પણ બૂરી ચીજ છે. કારણ ઘણી વાર આ બંનેનું કુકર્મનું પિતૃપદ દારૂને જ હોય છે. આવી આ ઘોર બદીને દેશમાંથી સંપૂર્ણ રૂપે દફનાવી દેવાના અને દારૂના એકેએક પીઠાને ઉપાડી મૂકવાના કાર્યમાં સામેલ થવા હું તમને વીનવું છું. કેટલાયે કલાલો તેમણે ભરેલી ઇજારાની રકમો તેમને પાછી મળે તો આજે રાજી થઈને પોતાના પીઠાં બંધ કરવા તૈયાર છે.

'છોકરાઓની કેળવણીનું શું?' એ સવાલ તમે પૂછશો. હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે દારૂની આવકમાંથી આજે આપણાં બાળકોને કેળવણી લેતાં જોવા એ આપણે માટે ભારેમાં ભારે નામોશી છે. આપણાં બાળકોની કેળવણી જતી કરીને પણ આ બદીને સમાજમાંથી ઉખાડવાને આજે જો આપણે તૈયાર નહીં થઈએ તો ભાવિ પ્રજાના શાપ આપણે માથે ઊતરશે અને આપણે પણ તેને લાયક જ ઠરીશું.

પણ મારે હિસાબે તો આમ કરવા જવામાં આપણે આપણાં બાળકોની કેળવણી ખોયાપણું પણ નથી. હું જાણું છું કે તમારામાંના ઘણા રેંટિયાની મદદથી શાળાકૉલેજોની કેળવણીને સ્વાશ્રયી કરી મૂકવાના મારા ખ્યાલને હાસ્યાસ્પદ ગણો છો. પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે રેંટિયો આપણા કેળવણીના પ્રશ્નનો જેટલો સંતોષકારક ઉકેલ આણે છે તેટલો બીજું કોઈ પણ સાધન લાવી શકે એમ નથી. નવા નવા કર ઊંચકવાની પ્રજામાં શક્તિ રહી નથી. છે તે કરો પણ અસહ્ય થઈ પડ્યા છે. આ સ્થિતિમાં જો પ્રજાની દિવસે દિવસે વધતી જતી ગરીબાઈનો ઇલાજ કરવો હોય તો દારૂઅફીણની આવક જ નહીં પણ બીજી આવક પણ સારી પેઠે ઘટાડવી પડવાની.

અને એ જ સવાલ મને હાલના આ રાજ્યતંત્રના વિષય ઉપર લાવી મૂકે છે. સુધારા મેળવીને દેશ વધુ દરિદ્ર, વધુ ગુલામ જ નથી બન્યો તો બીજું શું થયું છે? સુધારા કેવળ નાહક ખરચો નથી વધ્યા? જેમ જેમ આ રાજ્યતંત્રનો હું વધુ વધુ અભ્યાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મારી તો વધુ ને વધુ જ ખાતરી થતી જાય છે કે આ રાજ્યને સુધારવાના કાર્યમાં થીગડાં દઈને ચલાવી લેવા મથવું એ કેવળ ફાંફાં છે. અર્ધદગ્ધ ઇલાજોને હવે સ્થાન જ નથી. ધરમૂળમાંથી મોટો પલટો થવાની જરૂર છે. એવા રાજ્યપલટાનો ઉચ્ચાર સરખો તમને અળખામણો છે એ હું જાણું છું. પણ હું જે રાજ્યપલટાની હિમાયત કરી રહ્યો છું તે ખૂનામરકી અને તોપતલવારથી થનારો નહીં પણ દેશના ઊંચા દરજ્જાના હોદ્દા ભોગવનારાઓના રહેણીકરણીને લગતા ખ્યાલોના પલટાને વિષે છે. મારે સાફ કહી દેવું ઘટે કે સિવિલ સર્વિસની ઉપલી શ્રેણીના નોકરોને મળનારા રોજ ઊઠીને વધતા જતા પગારોનું ધોરણ જોઈને હું તો ચમકું જ છું, અને મને આશા છે કે તમે પણ એથી ચમકી ઊઠશો જ. પાંચઆંકડે પગાર ખેંચનારા આ રાજ્યકર્તાઓની જિંદગીમાં અને તેમના પગ તળે છૂંદાતી ધૂંધવાતી કરોડોની પ્રજા જે જિંદગી ગાળી રહી છે તે વચ્ચે કશુંયે સરખાપણું તમે જોઈ શકો છો? ગામડાંઓમાં કે રસ્તા પર મળતા સેંકડો, હજારો કંગાળ લોકો સામું જુઓ. તેમના ચોંટી ગયેલા પેટ, તેમની આંખોની જગ્યાના કૂવા અને તેમની દૂરથી ગણી શકાતી પાંસળીઓમાં તમે મારા કથનનો જીવતોજાગતો પુરાવો જોશો.

હવે તમે રાજ્યકર્તાઓના વર્ગને પામ્યા છો, તમે સુધારાની છાયામાં પ્રધાનોના પદ પામી રાજ્યકર્તાઓ બન્યા છો. તમારી એડીઓ તમારી અગાઉના પરદેશીઓના કરતાં કશા ઓછા મુલાયમ નથી એવું તમારે વિષે પણ ન બોલાય એ સંભાળજો. શું તમારે પણ પાંચમે માળેથી જ રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ? શું તમારે પણ તમે જે ધોરણને એક વરસ અગાઉ વખોડતા હતા તેને જ

ન્નતે અખબાર કરીને રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ? તમારા જ અમલ હેઠળ એક માણસને તેના ચોકસ અભિપ્રાયોને સારુ આજે જનમ કાળાપાણીની સજા અપાઈ છે. એના ભાષણમાં ખુનામરકીની ઉશ્કેરણી હતી એ દલીલ તમને નહીં શોભે, કારણ ગઈ કાલ જ તમે પોતે એવી દલીલોથી સંતોષાતા નહોતા. અલી બિરાદર જેવાઓએ પોતાના ભાષણમાં ખુનામરકીની ગંધ હોવાની શંકા ઉડાવાને સારુ પણ મિત્રોની માફી માગી છે. એમણે જેલ જવાની બીકે માફી માગી એવું માનીને તો તમે દેશને મહાઅન્યાય જ કરશો. દેશમાં નવા જ જુસ્સાનો જન્મ થયો છે. દુન્યવી અદાલતના ન્યાયાધીશના કરતાં અંતરની અદાલતના ન્યાયાધીશની બીક પ્રજામાં આવી છે. છેલ્લા ૭ મહિનામાં સંખ્યાબંધ ઉચ્ચ આદર્શોવાળા નવજવાનોએ સરકારે તેમની પાસે માગેલી જામીનગીરીઓ આપવામાં નામોશી માનીને તેવી જામીનગીરી આપવા ઇનકાર કરી તેની જેલોને વહાલી કરી છે એથી તમે વાકેફ છો? તમારા જ અમલ હેઠળ ભોળા અને સાવ નિર્દોષ મોપલા લોકોની ધીરજ કસોટીએ ચડાવવામાં કશી બાકી રાખવામાં આવી નથી, જેમાં અત્યારની ઘડી સુધી મોપલાઓએ હાર ખાધી નથી. હું તો ધારું છું અને હું એમ અંતઃકરણથી માનું છું કે જે શાન્તિ અને ન્યાયને નામે આ બધો કેર અત્યારે વર્તી રહ્યો છે તેમાં તમારો કશો જ હાથ નથી. પણ જ્યાં તમારી આંખમાં પણ ધૂળ નાખવામાં આવતી હોય એવી બાબતો સિવાયની બીજી તો એકે બાબતમાં 'તમારા હાથમાં કશું જ નથી' એમ તો પ્રજાને કે મને તમારાથી ન જ કહેવાય. પણ આમાંથી તો મારે આપણા આદર્શોની ચર્ચા કરવી પડે, જેમાં હું અત્યારે નહીં ઉતરું. જો દારૂની આવક બંધ પાડવાના કામ પૂરતો પણ પ્રજાને આજે તમારો સહકાર મળી શકે તોપણ તમે અત્યાર સુધી દેશની બજાવેલી અનેક સેવાઓમાં ઉમેરો થશે, અને એવું પણ બને કે એવું એક જ પગલું બીજી અનેક શક્યતાઓને વિષે તમારી આંખ ખોલી દે.

તમારો સદાનો

'નવજીવન', ૧૯-૬-'૨૧ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અંગ્રેજ ભાઈઓને

ભાઈઓ,

તમને બીજી વાર લખવાની હિંમત કરું છું. હું જાણું છું કે તમારામાંથી ઘણાને અસહકારની ચીડ છે. છતાં મારી સચ્ચાઈને વિષે તમારામાં ઇતબાર હોય તો મારી પ્રવૃત્તિમાથી એ પ્રવૃત્તિઓને નોખી કરી તે ધ્યાનમાં લેવાને હું તમને વીનવું છુ. મારા પ્રામાણિકપણા વિષે જો તમને વિશ્વાસ ન હોય તો તે પુરવાર કરવાને મારી પાસે દલીલો નથી. જ્યારે હું કહું છુ કે અંગ્રેજોએ સ્થાપેલા તંત્રનો દ્વેષ કરવા છતાં ખુદ અગ્રેજોનો દ્વેષ કરવાની કશી જરૂર નથી, ત્યારે મારા કેટલાક દેશભાઈઓ મારા પર ગોળ ગોળ વાત કરવાનો આરોપ મૂકે છે. હું તેમને બતાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છુ કે પોતાના ભાઈનો દ્વેષ કર્યા વગર તેના દુરાચરણનો તિરસ્કાર કરી શકાય છે. ઈશુ ખ્રિસ્તે તેના જમાનાના પંડિતો અને કર્મકાંડી લોકોના દુરાચરણનો ધિક્કાર કર્યો પણ તેમનો કોઈ દિવસ દ્વેષ ન કર્યો. માણસ ઉપર પ્રેમ રાખવા છતા તેના પાપનો ધિક્કાર કરવાનો ઈશુનો સિદ્ધાત તેના એકલાને માટે જ ન હતો. ઈશુએ તે બધા જ લોકોને આચરણમાં મૂકવા માટે ઉપદેશેલો છે. ખરું જોતાં આ સિદ્ધાંત તો દુનિયાનાં બધાં શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે.

મનુષ્યસ્વભાવનો હુ ઠીક અભ્યાસી છુ એમ હુ માનુ છું. મારા પોતાના વિચારો અને લાગણીઓનું પૂરેપૂરું પૃથક્કરણ કરવાનો મને મહાવરો છે. મે જોયું છે કે માણસ પોતાના મત કરતાં મોટો છે. માણસ જે તંત્ર ઊભું કરે છે તેનાથી તે પોતે મોટો હોય છે. અને તેથી જ મને લાગે છે કે તમે ભંધમળથી જે રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપજાવી કાઢી છે તેના કરતાં વ્યક્તિ તરીકે તમે અનેક દરજ્જે સારા હો છો. ૧૦મી એપ્રિલના દુર્દેવી દિવસે અમૃતસરમાં મારા દેશભાઈઓનાં જે ટોળા ભેગાં થયા હતાં તે ટોળાં કરતાં તેમાંનો દરેક માણસ વધારે સજ્જન હતો. તેમાંથી કોઈ પણ એક માણસને નિર્દોષ, અશરાફ અંગ્રેજોને મારવાનું કહેવામાં આવત તો તે ના જ પાડત પણ જ્યાં ટોળું ભેગું થયુ ત્યાં ઘણા લોકો પોતાનું ભાન ભૂલી ગયા એ જ ન્યાયે અધિકાર ઉપર બેઠેલો અગ્રેજ સામાન્ય અંગ્રેજ કરતાં જુદો જ હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં રહેનાર અંગ્રેજ વિલાયતમાંના અગ્રેજ કરતાં જુદો જ છે. આ દેશમાં તમે જે તંત્રને આધીન છો તેનું પાજીપણું વર્ણવ્યુ જાય તેમ નથી.

તેથી જ દરેક અંગ્રેજના હેતુ અશુદ્ધ હોય છે એવો આરોપ ન મૂકતા છતાં અથવા તો તમે દુષ્ટ છો એમ ન માનતા છતાં તમારા તંત્રને આકરામાં આકરાં વિશેષણો લગાડી તેનો હું નિષેધ કરી શકું છું. અમે જેટલા આ તંત્રના જકડાયેલા છીએ તેટલા જ તમે પણ તેને શરણે છો. માટે તમે પણ તે જ વૃત્તિ ધારણ કરો એ હું ઇચ્છું છું. મારાં લખાણોમાં જે નથી તેવા હેતુઓ તમે મારામાં ન કલ્પી લેશો. જે તંત્ર હેઠળ રહીને હિન્દી રાષ્ટ્ર મૂઠીભર અંગ્રેજોનું દાસ બને છે અને દેશમાં ઠેરઠેર નજરે પડતા કિલ્લાઓ અને તોપોના આશ્રય તળે જ તમે પોતાને સુરક્ષિત માનો છો તેવા તંત્રને બની શકે તો સુધારવા — નહીં તો મિટાવવા હું અધીરો થયો છું એમ જ્યારે કહું છું ત્યારે મેં કશું છાનું રાખ્યું નથી એમ જ તમારે માનવું. આજની સ્થિતિ તો તમને અમને બન્નેને કેવળ શરમ ભરેલી છે. આપણું સામુદાયિક જીવન એકબીજા પ્રત્યેના અણવિશ્વાસ અને બીક ઉપર ઊભેલું છે. તેમાં મરદાઈ નથી એ તો તમે કબૂલ કરશો જ. જે તંત્રને લીધે આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જરૂર સેતાની જ કહેવાય. દેશને ચૂસનાર પરદેશીઓ તરીકે નહીં પણ હિંદુસ્તાનની બીજી કોમોની માફક હિંદી બનીને રહેતાં તમને આવડવું જોઈએ. એક અંગ્રેજની જાન સામે એક હજાર હિંદીઓની જાન એ ગણતરી ઘોર નિરાશા ઉપજાવનારી છે, અને છતાંયે તમારા મોટામાં મોટા અધિકારીઓએ ૧૯૧૯માં આ જ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો. જે તંત્રે આપણને બંનેને આટલી હદ સુધી પાડ્યા છે તેનો સમૂળગો નાશ કરવાના કાર્યમાં તમે અમારી જોડે ભળો એમ તમને કહેવાનું મન થાય છે. પણ મને લાગે છે કે હજી તમે તેમ ન કરી શકો. તે સ્થિતિ લાવવા માટે જેટલી ઉત્કટતા, જેટલો આપભોગ અને સંયમ અમારે કેળવવાં જોઈએ તેટલાં હજી અમે કેળવી બતાવ્યાં નથી.

પણ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવામાં અને દારૂનિષેધની હિલચાલમાં તો હું તમારી મદદ જરૂર માગું છું.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ બતાવેલું છે કે હિંદુસ્તાનનો પોતાનો વિખ્યાત કાપડનો વેપાર ઇરાદાપૂર્વક અને ચોક્કસ રીતે તોડી પાડી વિલાયતી કાપડ હિંદુસ્તાન ઉપર બળાત્કારે લાદવામાં આવેલું છે. તેથી હિંદ આજે લૅંકેશાયરનું જ નહીં પણ જાપાન, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાનું પણ મુહતાજ થઈ બેઠું છે. હિંદુસ્તાન ઉપર આની શી અસર થઈ છે તે એક વાર જુઓ. દર વર્ષે લગભગ સાઠ કરોડ રૂપિયા ફક્ત કાપડને માટે અમે હિંદુસ્તાન બહાર મોકલીએ છીએ. અમને પૂરતું થઈ પડે એટલું રૂ તો અમે આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરીએ છીએ જ. આ દેશનું રૂ પરદેશ મોકલી ત્યાં કાપડ વણાવી ફરી આ દેશમાં

લાવવું તે શુદ્ધ મૂર્ખાઈ નથી શું! હિંદુસ્તાનને આવી લાચાર સ્થિતિમાં મૂકવું એ શું વાજબી હતું?

સૈકડો વર્ષ ઉપર અમે અમારે જોઈતું બધું કાપડ જાતે કાંતી વણી લેતા. અમારી સ્ત્રીઓ ઘરમાં બેઠી સુંદર સૂતર કાંતતી અને પોતાના પતિઓની કમાઈમાં ઉમેરો કરતી. ગામડાંના વણકરો તે સૂતર વણી આપતા. અમારા જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં પ્રજાજીવનની વ્યવસ્થાનું એ એક અગત્યનું અંગ હતું. આ વ્યવસ્થાને લીધે અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે નવરાશનો અમે સદુપયોગ કરી શકતા હતા. આજે અમારા દેશની સ્ત્રીઓમાં કાંતવાની આવડત રહી નથી અને કરોડો લોકોને પરાણે નવરા બેસવું પડવાથી દેશ કંગાલ થઈ ગયો છે. ઘણા વણકર ભંગી થઈ ગયા છે, કેટલાક ભાડૂતી સિપાઈઓ બની લશ્કરમાં ભરતી થયા છે. સુંદરમાં સુંદર કાપડ વણનાર વણકરોની અડધી કોમ હાલી-વાલી થઈ ગઈ છે અને બાકીની અડધી હાથે કાંતેલુ સૂતર નહીં મળતું હોવાથી પરદેશી સૂતર વણી રહી છે।

ત્યારે હિંદુસ્તાનને માટે પરદેશી કાપડના બહિષ્કારનો અર્થ શો છે તે હવે કદાચ તમે સમજી શકશો. આ બહિષ્કારની યોજના સજારૂપે કરવામાં નથી આવી. સરકાર આજે ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયો દૂર કરે અને હિંદુસ્તાનને આજે જ સ્વરાજ અખત્યાર કરવા દે તોયે આ બહિષ્કારની હિલચાલ ચાલવાની જ. સ્વરાજનો એ અર્થ તો હોવો જ જોઈએ કે આર્થિક દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વને જરૂરી એવા ધંધાઓને હિંદુસ્તાન પોષણ આપી શકે અને આ અસ્તિત્વને જોખમમાં નાખનાર એવા માલની આયાતની બંધી કરી શકે. ખેતી અને હાથકંતામણ એ બે રાષ્ટ્રદેહનાં ફેફસાં છે અને હરપ્રયત્ને ક્ષયરોગને એ ફેફસાંમાં પેસતો અટકાવવો જોઈએ

આ વાત રાહ જોવા જેવી નથી. ખેતી સાથે ચાલી શકે એવા ધંધાને અભાવે આખું રાષ્ટ્ર જ્યારે ભૂખે મરે છે ત્યારે પરદેશી કારખાનાંવાળાઓના કે દેશી વેપારીઓના લાભોનો વિચાર ન કરાય.

આ હિલચાલને બધી જાતના પરદેશી માલના બહિષ્કાર તરીકે પણ રખે માની લેતા. બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે કોઈ પણ જાતનો વેપાર કરવો જ નહીં એ હિન્દુસ્તાનનું વલણ નથી. કાપડને બાદ કરતાં બીજી વસ્તુઓ હિન્દુસ્તાન કરતાં પરદેશમાં સહેલાઈથી અને સારી બનતી હોય તો ઉભય પક્ષને લાભ થાય એવી શરતે પરદેશ પાસેથી આભાર સાથે લેવાની હિન્દુસ્તાને હા પાડવી જ જોઈએ. અલબત્ત, કોઈ પણ વસ્તુ હિન્દુસ્તાન પોતા પર બળાત્કારે નહીં જ લાદવા દે. પણ ભવિષ્યને વાંચવાનો પ્રયત્ન નહીં કરું. હું જરૂર આશા રાખું છું કે થોડા જ દિવસમાં હિન્દુસ્તાન ઇંગ્લંડ સાથે સમાનતાને નાતે

અહકાર કરી શકશો. આપણા વેપારના સંબંધો તપાસવાનો પ્રસંગ તે વેળાએ આવશે. અત્યારે તો પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સફળ કરવામાં હું તમારી મદદ ઇચ્છું છું.

એવો જ અને એટલા જ મહત્ત્વનો સવાલ છે દારૂનિષેધનો. દારૂનાં પીણાં એ તો સમાજ ઉપર લાદેલી એક અસહ્ય આફત છે. આ વિષયમાં પ્રજામાં જેટલી જાગૃતિ છે તેટલી આજ સુધી કોઈ કાળે ન હતી. હું કબૂલ કરું છું કે આમાં તમારા કરતાં વધારે મદદ તો અમારા હિન્દી પ્રધાનો કરી શકે એમ છે. છતાં આ સવાલમાં તમે તમારો મત સ્પષ્ટ જાહેર કરો એમ હું ઇચ્છું છું. રાજ્યતંત્ર ગમે તેવું હોય તોપણ મને લાગે છે કે પ્રજા તો દેશમાંથી દારૂની જડ જ કાઢી નાખવા માગે તમારું વજન પ્રજાપક્ષ સાથે ભેળવીને આ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હિલચાલને તમે મદદ કરી શકો છો.

તમારો સાચો મિત્ર,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

'નવજીવન', ૧૦-૭-'૨૧

સૂચિ
